

КРИМІНОЛОГІЯ

КИЇВ 2020

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

КРИМІНОЛОГІЯ

Підручник

*За загальною редакцією
доктора юридичних наук, професора В. В. Черня*

*За науковою редакцією
доктора юридичних наук, професора О. М. Джужі*

Київ
«Освіта України»
2020

Рецензенти

Костицький М. В. – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, член-кореспондент НАПН України, заслужений юрист України;

Дрьомін В. М. – доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, член-кореспондент НАПрН України;

Богатирьов І. Г. – доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України

Авторський колектив

Бусол О. Ю. – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу обслуговування інформаційними ресурсами Національної юридичної бібліотеки НБУВ НАН України (глава 20);

Василевич В. В. – кандидат юридичних наук, професор, вчений секретар Національної академії внутрішніх справ (глави 1, 2, 8, 11, 12);

Вознюк А. А. – доктор юридичних наук, доцент, завідувач наукової лабораторії з проблем протидії злочинності ННІ № 1 Національної академії внутрішніх справ (глава 22);

Горбенко Д. А. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності Національної академії внутрішніх справ (глава 13);

Джу́жа О. М. – доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності Національної академії внутрішніх справ (глави 1–3, 5–6, 8, 10, 14, 21–23, 25);

Джу́жа А. О. – доктор юридичних наук, професор кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ (глава 7);

Запотоцький А. П. – доктор юридичних наук, доцент, проректор Національної академії внутрішніх справ (глава 16);

Іващенко В. О. – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ (глава 14);

Кирилюк А. В. – доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ (глава 26);

Князєв С. М. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності Національної академії внутрішніх справ радник Міністра внутрішніх справ України (глава 15);

Колб О. Г. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права і процесу Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка» (глави 24, 26);

Копотун І. М. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права та правосуддя Міжнародного економіко-

гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука (глава 24);

Кулик О. Г. – доктор юридичних наук, професор, завідувач науково-дослідної лабораторії кримінологічних досліджень та проблем запобігання злочинності Державного науково-дослідного інституту МВС України (глава 3);

Кулакова Н. В. – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ (глава 13);

Левченко Ю. О. – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ (глава 9);

Литвинов О. М. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального права і кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ (глава 19);

Микитчик А. В. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ (глава 6);

Миронюк Т. В. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ (глава 9);

Мінченко С. І. – доктор юридичних наук, професор кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ (глава 23);

Мозоль С. А. – доктор юридичних наук, доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ (глава 11);

Небитов А. А. – доктор юридичних наук, доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ (глава 14);

Орлов Ю. Ю. – доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності Національної академії внутрішніх справ (глава 19);

Піщенко Г. І. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ (глава 27);

Поліщук Г. С. – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ (глава 17);

Пузирьов М. С. – доктор юридичних наук, професор кафедри кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології Академії Державної пенітенціарної служби (глава 26);

Расюк Е. В. – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ (глави 18, 20);

Савченко А. В. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права Національної академії внутрішніх справ (глава 19);

Сербин Р. А. – доктор юридичних наук, професор, проректор Національної академії внутрішніх справ (глава 21);

Стрільців О. М. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, уповноважений з антикорупційної діяльності Національної академії внутрішніх справ (глава 18);

Сюравич В. Г. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник наукової лабораторії з проблем превентивної діяльності та запобігання корупції ННІ № 3 Національної академії внутрішніх справ (глава 2);

Таран О. В. – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії з проблем протидії злочинності ННІ № 1 Національної академії внутрішніх справ (глава 27);

Тичина Д. М. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник наукової лабораторії з проблем протидії злочинності ННІ № 1 Національної академії внутрішніх справ (глави 4, 7, 25);

Третякова Т. А. – кандидат юридичних наук, професор (глава 13);

Турлова Ю. А. – доктор юридичних наук, доцент, начальник відділу підготовки прокурорів з проблем кваліфікації кримінальних правопорушень Національної академії прокуратури України (глава 17);

Черней В. В. – доктор юридичних наук, професор, ректор Національної академії внутрішніх справ (глава 16);

Чернявський С. С. – доктор юридичних наук, професор, проректор Національної академії внутрішніх справ (глава 15)

Рекомендовано до друку вченою радою Національної академії внутрішніх справ 21 грудня 2019 р. (протокол № 19)

Кримінологія : підручник [Текст] / О. М. Джужа, В. В. Василевич, К823 В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 612 с.

ISBN 978-617-7862-19-1

Підручник складається із Загальної та Особливої частин.

З урахуванням сучасних наукових поглядів уточнено низку концептуальних теоретичних положень кримінології, показано їх взаємозв'язок із сучасними реаліями соціально-економічного розвитку в Україні.

У Загальній частині висвітлено предмет та методологію науки, основні характеристики злочинності, проаналізовано причини злочинності в нашому суспільстві, механізм злочинної поведінки, особливості соціальних позицій і поглядів осіб, які вчинили злочини, а також проблеми віктимної та суїцидальної поведінки, методики кримінологічних досліджень, заходи запобігання злочинам.

В Особливій частині розглянуто організовану, корупційну, рецидивну, професійну, економічну, насильницьку, жіночу, неповнолітніх, екологічну, необережну, пенітенціарну види злочинності, а також кримінологічні аспекти «фонових» явищ.

Для студентів і викладачів закладів вищої освіти, аспірантів, науковців, працівників правоохоронних органів.

УДК 343.9

ISBN 978-617-7862-19-1

© Національна академія внутрішніх справ, 2020

Зміст

Передмова	9
ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА	10
Глава 1. Поняття, предмет, завдання, функції, метод та система кримінології ...10	
<i>(Джужа О. М., Василевич В. В.)</i>	10
1. Поняття кримінології, її предмет, об'єкт, цілі, завдання, функції та принципи.....	10
2. Методи і методологія науки кримінології.....	20
3. Місце кримінології у системі наук, її зв'язок з юридичними та іншими науками.....	23
4. Система науки кримінології.....	26
Глава 2. Історія становлення кримінології та її сучасний стан в Україні	27
<i>(Василевич В. В., Джужа О. М., Сюрвачик В. Г.)</i>	27
1. Виникнення кримінології як науки.....	27
2. Розвиток кримінології на початку ХХ століття.....	31
3. Кримінологія в СРСР та УРСР у 60–80-ті роки ХХ століття.....	34
4. Кримінологія в Україні в 90-ті роки ХХ століття та її сучасний стан і розвиток у світі...36	
5. Виникнення та розвиток кримінологічної віктимології.....	43
Глава 3. Злочинність та її основні характеристики	50
<i>(Кулик О. Г., Джужа О. М.)</i>	50
1. Поняття злочинності і її види.....	50
2. Кількісні та якісні показники злочинності.....	56
3. Латентна злочинність.....	60
4. Сучасний стан злочинності в Україні.....	63
Глава 4. Причини та умови злочинності	72
<i>(Тичина Д. М., Джужа О. М.)</i>	72
1. Феноменологія вчення про причинність злочинності. Причинно-наслідковий зв'язок, його види.....	72
2. Поняття причин та умов злочинності в кримінології.....	76
3. Класифікація причин та умов злочинності.....	80
4. Причини та умови конкретного злочину.....	82
Глава 5. Концепції причин злочинності в зарубіжній кримінології	87
<i>(Джужа О. М.)</i>	87
1. Стан злочинності в зарубіжних країнах.....	87
2. Історія кримінологічних концепцій причин злочинності в зарубіжних країнах.....	91
3. Сучасні теорії причин злочинності в зарубіжній кримінології.....	94
Глава 6. Кримінологічне вчення про особу злочинця	99
<i>(Джужа О. М., Микитчик А. В.)</i>	99
1. Особа злочинця, як об'єкт кримінологічного дослідження. Поняття особи злочинця та межі її вивчення в кримінології.....	99
2. Структура та основні кримінологічні ознаки особи злочинця.....	106
3. Співвідношення соціального і біологічного в особі злочинця.....	110
4. Кримінологічна класифікація і типологія злочинців.....	114
Глава 7. Кримінологічні засади віктимології	117
<i>(Джужа А. О., Тичина Д. М.)</i>	117
1. Поняття, предмет, завдання, функції та практичне значення кримінологічної віктимології...117	
2. Поняття та кримінологічна характеристика жертв злочинів.....	120
3. Класифікація жертв злочинів.....	124
4. Віктимність, віктимізація та їх основні характеристики.....	127
5. Віктимнісні детермінанти та їх роль у механізмі вчинення злочину.....	134
6. Заходи віктимологічного запобігання злочинам в Україні.....	136
Глава 8. Організація і методика кримінологічних досліджень	147
<i>(Василевич В. В., Джужа О. М.)</i>	147
1. Поняття, об'єкт, предмет та суб'єкти кримінологічних досліджень.....	147
2. Мета, завдання та функції кримінологічних досліджень.....	149

3. Класифікація кримінологічних досліджень.....	151
4. Джерела кримінологічної інформації та їх аналіз.....	152
5. Методи кримінологічних досліджень: поняття та види.....	155
6. Етапи кримінологічного дослідження. Конкретно-соціологічні методи. Способи збору первинної кримінологічної інформації.....	158
7. Методологія кримінологічних досліджень.....	168
8. Організація кримінологічних досліджень. Програма, плани, гіпотези.....	168
Глава 9. Кримінальна статистика та її використання у кримінологічних дослідженнях.....	174
<i>(Левченко Ю. О., Миронюк Т. В.).....</i>	<i>174</i>
1. Поняття кримінальної статистики, її зв'язок з загальною теорією статистики.....	174
2. Статистичне спостереження, його види, форми і методи.....	177
3. Зведення і групування матеріалів статистичного спостереження.....	181
4. Аналіз матеріалів кримінальної статистики та його використання у кримінологічних дослідженнях.....	188
Глава 10. Теоретичні основи запобігання злочинам.....	194
<i>(Джужа О. М., Кирилюк А. В.).....</i>	<i>194</i>
1. Поняття та предмет запобігання злочинам.....	194
2. Мета, завдання, функції та принципи запобігання злочинам.....	196
3. Рівні, види, методи і форми запобіжної діяльності.....	198
4. Правове регулювання та організаційне забезпечення запобіжної діяльності правоохоронних органів.....	204
5. Зарубіжний досвід запобіжної діяльності правоохоронних органів.....	208
Глава 11. Прогнозування та планування заходів запобігання злочинності.....	211
<i>(Василевич В. В., Мозоль С. А.).....</i>	<i>211</i>
1. Поняття, завдання, види і методи кримінологічного прогнозування.....	211
2. Поняття, завдання, види і методи кримінологічного планування.....	219
3. Використання кримінологічних прогнозів у плануванні боротьби зі злочинністю.....	225
4. Кримінологічне програмування запобігання злочинності.....	227
Глава 12. Кримінологічна політика України.....	237
<i>(Василевич В. В.).....</i>	<i>237</i>
1. Поняття та ознаки кримінологічної політики.....	237
2. Цілі, завдання та функції кримінологічної політики.....	241
3. Принципи та методи кримінологічної політики.....	244
4. Суб'єкти формування та реалізації кримінологічної політики України.....	247
ОСОБЛИВА ЧАСТИНА.....	258
Глава 13. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам, що вчиняють неповнолітні.....	258
<i>(Кулакова Н. В., Третьякова Т. А., Горбенко Д. А.).....</i>	<i>258</i>
1. Кримінологічна характеристика злочинів, що вчиняють неповнолітні.....	258
2. Причини і умови вчинення злочинів неповнолітніми.....	262
3. Особа неповнолітнього злочинця.....	265
4. Запобігання злочинам, що вчиняють неповнолітні.....	266
Глава 14. Кримінологічна характеристика та запобігання насильницьким злочинам.....	271
<i>(Джужа О. М., Іващенко В. О., Небитов А. А.).....</i>	<i>271</i>
1. Поняття та кримінологічна характеристика насильницьких злочинів.....	271
2. Причини та умови, що сприяють насильницькій злочинності.....	274
3. Особа злочинця, що вчиняє насильницькі злочини.....	276
4. Основні напрями запобігання насильницьким злочинам, з урахуванням віктимологічної складової.....	278
Глава 15. Кримінологічна характеристика та запобігання корисливим злочинам.....	282
<i>(Чернявський С. С., Князєв С. М.).....</i>	<i>282</i>
1. Поняття, ознаки, види та причини загальнокримінальної корисливої злочинності.....	282

2. Стан, структура та динаміка корисливих та корисливо-насильницьких злочинів.....	284
3. Причини та умови злочинів проти власності.....	288
4. Характеристика та типологія осіб, які вчиняють злочини корисливого спрямування.....	291
5. Запобігання корисливим злочинам.....	294
6. Віктимологічне запобігання корисливим злочинам.....	299
Глава 16. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам у сфері господарської діяльності.....	304
<i>(Черней В. В., Запотоцький А. П.).....</i>	<i>304</i>
1. Злочини у сфері господарської діяльності як об'єкт кримінально-правової охорони.....	304
2. Стан, структура та динаміка злочинів у сфері господарської діяльності.....	306
3. Причини та умови злочинів у сфері господарської діяльності.....	311
4. Характеристика та типологія осіб, які вчиняють злочини у сфері господарської діяльності.....	315
5. Запобігання злочинам у сфері господарської діяльності.....	318
Глава 17. Кримінологічна характеристика та запобігання екологічній злочинності.....	323
<i>(Поліщук Г. С., Турлова Ю. А.).....</i>	<i>323</i>
1. Поняття та ознаки екологічної злочинності.....	323
2. Кримінологічна характеристика екологічної злочинності.....	325
3. Причини і умови екологічної злочинності.....	329
4. Кримінологічна характеристика та типологія осіб, які вчиняють екологічні злочини.....	335
5. Запобігання екологічній злочинності.....	338
Глава 18. Кримінологічна характеристика та запобігання наркоманії і незаконному обігу наркотичних засобів в Україні.....	341
<i>(Расюк Е. В., Стрільців О. М.).....</i>	<i>341</i>
1. Кримінологічна характеристика наркоманії та незаконного обігу наркотичних засобів.....	341
2. Детермінанти кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків.....	354
3. Запобігання наркоманії та незаконному обігу наркотичних засобів.....	357
Глава 19. Кримінологічна характеристика та запобігання кіберзлочинам.....	369
<i>(Савченко А. В., Литвинов О. М., Орлов Ю. Ю.).....</i>	<i>369</i>
1. Поняття кіберзлочинності та кіберзлочинів.....	369
2. Класифікація кіберзлочинів.....	372
3. Причини та умови кіберзлочинності.....	378
4. Характеристика осіб, які вчиняють кіберзлочини.....	383
5. Запобігання кіберзлочинності.....	393
Глава 20. Кримінологічна характеристика та запобігання корупційним злочинам.....	403
<i>(Бусол О. Ю., Расюк Е. В.).....</i>	<i>403</i>
1. Поняття корупції та корупційних злочинів.....	403
2. Кримінологічна характеристика корупційної злочинності й особи корупціонера.....	407
3. Детермінанти корупційної злочинності.....	414
4. Запобігання корупційній злочинності.....	416
Глава 21. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам у Збройних Силах та інших військових формуваннях.....	421
<i>(Джуужа О. М., Сербин Р. А.).....</i>	<i>421</i>
1. Поняття злочинності в армії. Загальна характеристика рівня, структури і динаміки злочинності в армії.....	421
2. Причини і умови злочинності в армії.....	425
3. Кримінологічна характеристика особи злочинця – військовослужбовця.....	433
4. Запобігання злочинам в армійських підрозділах.....	438
5. Віктимологічні заходи запобігання злочинам в армійських підрозділах.....	441

Глава 22. Кримінологічна характеристика та запобігання організованій злочинності.....	445
<i>(Вознюк А. А., Джуужа О. М.).....</i>	<i>445</i>
1. Поняття, стан і тенденції організованої злочинності.....	445
2. Організовані злочинні об'єднання та моделі криміналізації організованої злочинної діяльності.....	454
3. Причини та умови організованої злочинності.....	461
4. Особа злочинця в організованій злочинності.....	464
5. Поняття транснаціональної організованої злочинності.....	466
6. Легалізація (відмивання) «брудних» грошей злочинними організаціями.....	468
7. Основні напрями запобігання організованій злочинності.....	469
8. Запобігання транснаціональній організованій злочинності в Україні.....	471
Глава 23. Кримінологічна характеристика та запобігання професійній злочинності.....	477
<i>(Джуужа О. М., Мінченко С. І.).....</i>	<i>477</i>
1. Поняття, генезис, ознаки та характеристика професійної злочинності.....	477
2. Причини та умови професійної злочинності в Україні.....	488
3. Кримінологічна характеристика особи професійного злочинця.....	491
4. Сучасний стан професійної злочинності.....	497
5. Запобігання професійній злочинності.....	502
Глава 24. Кримінологічна характеристика та запобігання рецидивній злочинності.....	506
<i>(Колб О. Г., Копотун І. М.).....</i>	<i>506</i>
1. Поняття рецидивної злочинності. Рецидив злочинів, його структура та різновиди.....	506
2. Кримінологічна характеристика рецидивної злочинності. Класифікація рецидивістів.....	510
3. Причини і умови, що сприяють рецидивній злочинності.....	511
4. Особа рецидивістів та їх класифікація.....	513
5. Запобігання рецидивній злочинності.....	516
Глава 25. Кримінологічна характеристика та запобігання соціальним відхиленням («фоновим явищам»).....	520
<i>(Джуужа О. М., Тицина Д. М.).....</i>	<i>520</i>
1. Поняття та детермінанти соціальних відхилень («фонових явищ»), їх зв'язок зі злочинністю.....	520
2. Алкоголізм та пияцтво як негативні соціальні явища.....	524
3. Наркоманія як негативне соціальне явище.....	526
4. Запобігання поширенню епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні.....	530
5. Проституція як фонове явище.....	535
6. Бродяжництво, жебрацтво та дитяча безпритульність як негативні соціальні явища.....	539
7. Азартні ігри як негативне соціальне явище.....	542
8. Характеристика та протидія суїцидальній поведінці.....	543
Глава 26. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам в установах виконання покарань.....	546
<i>(Колб О. Г., Кирилюк А. В., Пузирьов М. С.).....</i>	<i>546</i>
1. Кримінально-виконавча політика України.....	546
2. Поняття та кримінологічна характеристика злочинності в установах виконання покарань.....	547
3. Детермінанти злочинів в установах виконання покарань.....	557
4. Особи, які вчиняють злочини в установах виконання покарань.....	559
5. Запобігання злочинам серед засуджених в установах виконання покарань.....	563
Глава 27. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам, що вчиняються з необережності.....	574
<i>(Піщенко Г. І., Таран О. В.).....</i>	<i>574</i>
1. Кримінологічна характеристика злочинів, що вчиняються з необережності.....	574
2. Причини і умови злочинів, що вчиняються з необережності.....	586
3. Запобігання злочинам, що вчиняються з необережності.....	590
4. Віктимологічне запобігання злочинам, що вчиняються з необережності.....	598
Список рекомендованих джерел з кримінології.....	600

ПЕРЕДМОВА

Відповідно до Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпека в нашій країні проголошено найвищою соціальною цінністю, а утвердження і забезпечення прав та свобод людини – головним обов'язком держави. Водночас Стратегія національної безпеки України (2015 р.) стрімке погіршення криміногенної ситуації в Україні визнала національною загрозою, спричиною зростанням рівня злочинності, наслідком чого є незахищеність громадян від злочинних посягань.

Головною метою цього підручника є визначення закономірностей та виникнення і функціонування злочинності, розкриття можливостей суспільства щодо її запобігання, адже в Концепції розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI століття головним завданням усіх наукових розробок у галузі кримінології має стати зміцнення їх зв'язку з практичною діяльністю, надання такій діяльності більшої наукової обґрунтованості, надійних засобів удосконалення. Це завдання безпосередньо стосується і теорії запобігання злочинам, адже за допомогою саме такої теорії кримінологічні дослідження переводяться у практичну площину для вирішення завдань виявлення та припинення злочинів з метою підвищення ефективності діяльності щодо боротьби з ними.

У межах реалізації стратегії Міністерства внутрішніх справ України Національна академія внутрішніх справ послідовно здійснює заходи, що передбачають усебічне вирішення комплексу питань, пов'язаних із пошуком адекватних відповідей на нагальні кримінальні загрози, що якісно трансформуються. Як зазначав відомий італійський кримінолог Чезаре Беккарія: «...Краще запобігати злочинам, ніж карати за них. У цьому головна мета законодавства...»¹. Запропонований підручник є результатом наукових пошуків і творчого осмислення колективом авторів теоретичних здобутків інших науковців-кримінологів у цій сфері. Насамперед, слід згадати кримінологічну теорію запобігання злочинності, яку розробив і детально висвітлив академік А. П. Закалюк на сторінках тритомника «Курс сучасної української кримінології: теорія і практика» (2007 р.).

Вагомим підґрунтям для підручника стали також ідеї, думки та положення, що були розроблені й реалізовані в попередніх виданнях з кримінології, що підготували авторський колектив Національної академії внутрішніх справ та практики правоохоронних органів.

Вивчення кримінології є важливою складовою професійної підготовки не лише юристів, а й соціологів, психологів, економістів, педагогів та інших фахівців. Кримінологічними знаннями мають володіти працівники Національної поліції України, суду прокуратури, установ виконання покарань та інші. Без уміння оперувати сучасними кримінологічними знаннями неможливо розробляти і здійснювати заходи запобігання злочинам, творчо використовувати позитивний досвід у цій справі зарубіжних країн, міжнародно-правові акти, зважаючи на її організований і транснаціональний характер.

Видання буде корисним, зокрема, співробітникам правоохоронних органів для підвищення рівня знань у сфері запобігання окремим видам злочинів та може бути використане у процесі перепідготовки й підвищення кваліфікації юридичних кадрів.

Колектив авторів вдячний за допомогу в підготовці підручника доктору юридичних наук, професору, академіку НАПрН України Костицькому Михайлу Васильовичу, доктору юридичних наук, професору, члену-кореспонденту НАПрН України Дрьоміну Віктору Миколайовичу та доктору юридичних наук, професору Богатирьову Івану Григоровичу, а також практикам, юристам і науковцям.

¹ Бекаріа Чезаре. Опреступлениях и наказаниях / пер. с итал. Киев: ІнЮре, 2014. 240 с. С. 222.

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Глава 1. Поняття, предмет, завдання, функції, метод та система кримінології

(Джужа О. М., Василевич В. В.)

План

- § 1. Поняття кримінології, її предмет, об'єкт, цілі, завдання, функції та принципи.
- § 2. Методи і методологія науки кримінології.
- § 3. Місце кримінології у системі наук, її зв'язок з юридичними та іншими науками.
- § 4. Система науки кримінології.

§ 1. Поняття кримінології, її предмет, об'єкт, цілі, завдання, функції та принципи

Відомо, що жодна ідея у суспільстві не отримує відповідного розвитку, якщо немає суспільних потреб. Кримінологія як сфера наукових пошуків і допитливого людського розуму виникла у XVIII столітті разом з кримінальним правом, її поява була пов'язана із загостренням суперечностей, які склалися у суспільстві, що призвело до різкого зростання злочинності. У цих умовах кримінологічні ідеї, які пояснювали злочинність як явище та причини, що її породжували, стали здобувати все більшу суспільну значимість.

Проблема злочинності завжди була й залишається однією з найзлободенніших і соціально значущих, об'єктивно відображаючи рівень суспільного сприйняття та реагування на її позитивні чи негативні тенденції. Думки з цього приводу були полярні як з погляду розуміння того, що являють собою злочинність і люди, які вчиняють злочини, так і з погляду того, а як же боротися з нею, якими методами і заходами.

Свій внесок у розуміння злочинності, а також у формування соціального порядку зробили представники різних галузей науки, правознавці, філософи, літератори, священнослужителі. Проте кримінологічні ідеї і погляди не були об'єднані в загальну систему наукового знання. Безумовно, найсильнішим каталізатором у цьому протиставленні ідей став італієць Чезаре Беккарія (1738–1794 рр.), праця якого «Про злочини і покарання» (1764 р.) сконцентрувала увагу на проблемі злочину, покарання за його вчинення та шляхи запобігання. Наслідком цієї праці була кодифікація англійського кримінального права у 1800 р. та поява кодифікацій в інших державах Європи.

Таким чином, початком формування кримінології прийнято вважати вищеназвану працю Ч. Беккарія. З тих часів значна кількість вчених зробили свій внесок у становлення і розвиток цієї науки. Серед них, у першу чергу, слід назвати таких як: Р. Гарофало, П. Топінар, Ш. Л. Монтеск'є, Ч. Ломброзо, Е. Дюркгейм, З. Фрейд, Е. Феррі, Ф. Лист, Е. Сатерленд, Г. Тард, М. М. Гернет, І. Я. Фойницький, А. А. Піонтковський; серед вчених другої половини XX ст.: Г. А. Аванесов, Ю. В. Александров, О. І. Алексєєв, М. М. Бабаєв, Л. В. Багрій-Шахматов, О. М. Бандурка, І. Г. Богатирьов, В. І. Борисов, С. В. Бородін, В. В. Голіна, В. О. Глушков, Ю. Д. Блувштейн, С. Є. Віцин, Й. А. Гельфанд, О. А. Герцензон, Б. М. Головкін, П. С. Дагель, І. М. Даньшин, О. М. Джужа, А. І. Долгова, В. М. Дрьомін, В. Д. Єрмаков, А. Е. Жалінський, А. П. Закалюк, Г. І. Забрянський, А. Ф. Зелінський, М. Е. Ігошев, О. Г. Кальман, І. І. Карпець, В. Є. Квашиш, Б. В. Коробейніков, О. М. Костенко, М. В. Костицький, В. М. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова, І. П. Лановенко, О. М. Литвак, О. М. Литвинов, В. Г. Лихолоб, Ф. А. Лопушанський, В. В. Лунєєв, М. І. Мельник, А. Й. Міллер, П. П. Михайленко, Г. М. Мінковський, І. С. Ной, В. В. Орехов, В. В. Панкратов, О. Б. Сахаров, О. Я. Светлов, С. А. Тарарухін, В. Я. Тацій, В. О. Туляков, І. К. Туркевич, В. І. Шакур, В. П. Філонов, О. М. Яковлев, С. С. Яценко та інших.

Кримінологія як форма людських знань, система понять про кримінальні явища і закони цієї людської діяльності, формує своє поняття для позначення всієї системи

перевірених практикою знань, що є продуктом суспільного розвитку в цій сфері, тому її можна визначити як субстанціональну категорію ².

Етимологічно слово «**кримінологія**» означає вчення про злочин (від латинського «*crimen*» – злочин та грецького «*logos*» – знання). Проте згодом це поняття набуло більш широкого значення, і сьогодні воно означає науку про злочинність. Але подібне пояснення навряд чи може розкрити зміст науки кримінології.

Уперше термін «кримінологія» ввійшов в науковий обіг завдяки італійському правознавцю Р. Гарофало і французькому антропологу П. Топінару, які опублікували в 1885 р. у м. Турині (Італія) свою працю під назвою «Кримінологія». Ця книга з підзаголовком «Природа злочинності та теорія покарання» складалася з трьох глав: «Злочинність», «Злочинець», «Репресія» ³.

Кримінологія – соціально-правова наука, яка виникла в процесі диференціації наукового знання, що вивчає феноменологію, етіологію злочинних проявів та теорію і методологію їх запобігання.

Вказуючи на соціально-правове значення кримінологічної науки, її можна розглядати як в широкому, так і у вузькому значенні цього слова. Якщо розглядати її в широкому розумінні, то кордони кримінології поширюються на всі сфери життєдіяльності людини, де вона може вчинити злочин. Бо мабуть нема такої соціальної сфери, яка б своїми умовами не стимулювала або навпаки не стримувала кримінальні процеси. З іншого боку, кордони кримінології дещо обмежені. Це пов'язано з тим, що кримінологія не вивчає суспільство в цілому, а тільки ті причини та умови, які детермінували злочинність, вплинули на криміналізацію суспільних відносин. Звідси можна наголосити, що кримінологія являє собою науку, яка не тільки уособлює систему знань про злочинність, але і систему пізнання злочинності, що і сприяє визначенню та запровадженню системи заходів запобігання злочинності. Відповідно до цього кримінологія може бути визначена як соціально-правова наука про закономірності та тенденції злочинності, причини та умови злочинності, особу злочинця, як певного соціального типу, механізми вчинення злочинів та розробку системи заходів запобігання та протидії злочинності ⁴.

У зарубіжній літературі поряд з терміном «кримінологія» зустрічаються і деякі інші, такі як «кримінальна соціологія», «кримінальна біологія», «кримінальна етимологія», «соціологія злочинності», «кримінальна антропологія» тощо ⁵. У вітчизняній науці вживається тільки термін «кримінологія» ⁶.

Відповідно до цього вітчизняна **кримінологія** може бути визначена як соціально-правова наука про сутність та форми злочинних проявів, причини і умови їх виникнення та генезису, осіб, які вчиняють злочини, жертв протиправних посягань, а також заходи і засоби запобігання злочинам та боротьбу зі злочинністю.

² Кирилук А. В. Дискусійні питання щодо структуризації предмета кримінології. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення*: зб. матеріалів міжвуз. наук.-практ. конф. (Київ, 24 берез. 2017 р.): у 2 ч. / редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. Ч. 1. 300 с. С. 148–152.

³ Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с.

⁴ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с.

⁵ Там само.

⁶ Кримінологія: підручник / О. М. Джу́жа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.; Кримінологія: навч. посіб. / О. М. Джу́жа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2009. 348 с.; Профілактика злочинів: підручник / О. М. Джу́жа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ: Атіка, 2011. 720 с.; Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с.; Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с.; Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с.; Кримінологія: підручник / В. С. Ковальський, О. М. Костенко, Г. С. Семаков та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2017. 344 с.

Отже, як підкреслено вище, кримінологія, як і будь-яка наука, визначає закономірності явищ, що вивчаються нею, і на цій основі вирішує питання бажаного впливу на них.

Вищенаведене визначення свідчить, що кримінологія є однією із суспільних наук, галуззю суспільствознавства і посідає чільне місце у соціолого-правових відносинах.

До правознавства кримінологія відноситься тому, що явища, які вона вивчає, мають характеристику, що ґрунтується на кримінально-правових поняттях «злочин», «суб'єкт злочину» і відрізняється від адміністративно-правових понять «інше правопорушення». Система запобігання і засоби запобігання мають правову основу або правовий аспект, а причини і умови злочинності, особа злочинця часто зв'язані з дефектами правосвідомості, правової психології і т. п. Разом з тим, вивчення злочинності як явища в цілому, причин і умов, особи злочинця, жертви злочинного посягання, засобів запобігання злочинам не укладаються тільки в рамки правових характеристик, аналіз цих правовідносин лежить у соціальній сфері.

Для більш глибокого розуміння предмета кримінології, правильного визначення його змісту, кордонів, співвідношення кримінології з іншими науками доцільно зіставити і розмежувати предмет кримінології з її об'єктом. Розмежування зазначених категорій, широко вживаних в соціології, є важливим теоретико-пізнавальним принципом у методології системних досліджень, бо все те, що пізнається, є **об'єктом** дослідження, оскільки воно ще не пізнане і суперечить знанню. Ті ж самі речі, явища, процеси, їх сторони і відношення, оскільки вони вже відомі, зафіксовані з певної сторони в тій або іншій формі знань, «дані» у ній, але підлягають подальшому дослідженню, є **предметом**. Предмет обумовлюється об'єктом і є його частиною, зафіксованою у визначеній формі ⁷.

Таким чином, з викладених позицій **об'єкт кримінології** відтворює специфічне об'єктивне явище – злочинність та особливі форми реакції на неї, які складаються з усунення причин та умов, що обумовлюють злочинність, розглянуті як складова частина більш загальних заходів та процесів людської діяльності, пов'язаних з удосконаленням суспільних відносин у цілому. Предметом же кримінології є конкретні сторони і прояви цих об'єктів. При цьому проблеми, що вивчаються кримінологією, з погляду їх значимості для науки і практики, не рівнозначні. Одні з них є центральні, створюють власне предмет кримінології або, у крайньому випадку, його «ядро». Інші мають прикладне, допоміжне значення, стають умовою або засобом глибокого і всебічного пізнання цього предмета.

На думку вчених ⁸, **предметом** кримінології є дослідження закономірностей і властивостей усіх структурних елементів, що становлять об'єкт кримінології. **Об'єктом** науки кримінології є суспільні явища, пов'язані зі злочинністю, причинами й умовами злочинності, місцем і роллю особи злочинця в системі суспільних відносин, а також системи заходів запобігання та протидії злочинності.

Таким чином, до **предмета кримінології** можна віднести декілька елементів.

По-перше, безпосередньо злочини і злочинність, особу злочинця, причини й умови злочинності, заходи і засоби запобігання злочинам. Дослідники сходяться на думці, що кримінологія виникла внаслідок пошуку суспільством ефективних заходів по боротьбі зі злочинністю, зменшення її суспільної небезпеки. Злочин вчиняє безпосередньо людина, тому необхідно вивчати особу злочинця, її риси, що сприяють вчиненню злочину, а також стримують дану особу від таких діянь.

По-друге, група елементів, пов'язаних з соціальною патологією, під якою розуміють такі соціальні **«фонові» явища**, як алкоголізм, пияцтво, наркоманія, проституція, жебрацтво, суїцидальна поведінка і т.п.

По-третє, елементом предмета кримінології є **жертва злочину**, оскільки своєю поведінкою вона здатна впливати на формування мотиву злочину. Цей напрям в кримінології називається віктимологією.

По-четверте, історія кримінології.

⁷ Садовский В. Н. Методологические проблемы исследования объектов, представляющих собой системы. Социология в СССР. Т. I. Москва, 1966. С. 181.

⁸ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с.

По-н'яте, кримінологічні проблеми зарубіжних країн.

По-шосте, спеціальні кримінологічні теорії, у рамках яких розробляються спецкурси кримінології, присвячені окремим видам і типам злочинної поведінки (наприклад, присвячені протидії корупції, торгівлі людьми, кіберзлочинності, запобіганню домашньому насильству та ін.).

Отже, у процесі свого розвитку кримінологія окреслила і сформулювала свій предмет, до якого входять такі основні елементи:

- 1) злочини та злочинність;
- 2) особа злочинця;
- 3) жертва злочину;
- 4) причини та умови (детермінанти) злочинів і злочинності;
- 5) запобігання злочинам.

Разом з тим, розглянуті основні елементи предмета кримінології не вичерпують всього його змісту. Щоб повніше, глибше і ефективніше вирішувати завдання, що стоять перед нею, кримінологія вивчає і питання, які до недавнього часу не виділялися в рамках її предмета, або визначилися як факультативні. Ці питання в літературі є дискусійними і пов'язані з тим, що до цих проблем мають відповідне відношення інші юридичні та неюридичні науки. Коротко їх розглянемо.

1. *Прогнозування злочинності*, а також *планування* заходів щодо її запобігання. Актуальність і перспективність цієї проблеми пояснюється тим, що вона є складовою частиною більш широкого поняття «злочинність», яке охоплює її минуле, сучасне і майбутнє. Крім того, застосування необхідних заходів запобігання неможливе без відповідного прогнозування та планування цих процесів.

2. *Кримінальна статистика*, яка є основою статистичного аналізу стану злочинності у суспільстві. Вона допомагає правоохоронним органам за результатами аналітичних висновків правильно організувати свою роботу щодо удосконалення запобіжних заходів і боротьби із злочинністю.

3. *Методика аналізу злочинності*. При проведенні кримінологічних досліджень використовують різні методи – соціологічні, статистичні, математичні, психологічні та інші. Застосування цих методик дозволяє кримінології проникнути у суть досліджуваних явищ, успішно вирішувати завдання, що стоять перед нею.

4. *Негативні соціальні явища*, що в кримінології часто визначаються «*фоновими*» явищами, а в соціології – «*асоціальними*» явищами. Кримінологія не може не брати їх до уваги, бо їх вплив на злочинність доволі значний, а в деяких випадках – прямий причинний. Крім того, запобігання є найбільш ефективним, якщо воно починається на так званій стадії ранньої профілактики.

5. *Жертва злочину*. Для позначення цього аспекту в науковій літературі з'явився термін «*віктимологія*» – вчення про жертву злочину. У кримінологічних дослідженнях до недавнього часу основна увага приділялась виключно поведінці злочинця, а взаємозв'язок між поведінкою злочинця та потерпілого викликав незначний інтерес. Разом з тим потерпілий є другою стороною, яка причетна до злочину. Саме він вступає в безпосередні відносини зі злочинцем, а тому цією проблемою повинна займатись кримінологія, тобто її віктимологічний напрям.

6. *Проблема суїцидальної поведінки (проблема доведення до самогубства)*. Частина кримінологів виступають проти включення цього питання в науку кримінологію⁹, але є і протилежні погляди. Вважаємо, що ця проблема носить міждисциплінарний характер, вона має відношення до психіатрії, психології, кримінального права, але існує і її кримінологічний аспект.

7. *Зарубіжні теорії злочинності*. Успішному розвитку самої науки кримінології сприяє аналіз її історії, розвиток порівняльних кримінологічних досліджень в інших країнах. Усе це забезпечує подальше поглиблення кримінологічних знань, підвищує ефективність запобіжної діяльності, покращує підготовку законодавчих та інших нормативно-правових актів.

Предмет кримінології як поняття певної диференційованої цілісності та комплексності соціально-правового явища, що розглядається, як спосіб розуміння абстрактного уявлення результатів пізнання кримінологічної дійсності, її відображення в цій предметній галузі через

⁹ Карпец Й. И. Современные проблемы криминологии: учеб. пособие. Москва, 1982. 258 с. С. 133.

усвідомлення основних характеристик її об'єктно-предметних досліджень, а також як форма мислення щодо оцінки цих закономірних відношень та властивостей, у сучасний період перебуває в стадії своєрідної динаміки, розвитку та удосконалення, як і всі інші складові частини кримінологічної науки (її теорії і практики).

Саме ознаки поняття предмета кримінології становлять зміст, а елементи утворюють його обсяг. У контексті діалектичної логіки поняття предмета кримінології є певною формою абстрактного поєднання одиничного, особливого і загального в пізнанні цього явища, яка конкретизується через систему реальних суб'єктів цієї галузі відносин, а також через судження (предикат), в якому йдеться про предмет, який має індивідуальну цілісність, виділену із різноманітних об'єктів у процесі теоретичної та практичної діяльності й виражає його якісну специфічність.

У літературі зустрічаються також інші визначення предмета кримінології¹⁰. У деяких працях він дається більш широко, в інших – більш вузько.

Подібні явища певною мірою зв'язані з тим, що предмет будь-якої науки – не застигла категорія: він змінюється з розвитком самої науки, уточнюється, доповнюється новими елементами. Подібна еволюція простежується і з проблемою особи злочинця, яка відокремилась у самостійну частину предмета кримінології лише на певному етапі її розвитку. Те ж саме на більш пізніх етапах відбулось і з так званою віктимологією – сферою кримінології, що вивчає особливості і характеристики осіб, потерпілих від злочинів, без якої поняття злочинності та її причин було б, безперечно, неповним.

Професор В. В. Лунєєв до предмета кримінології безспідставно відносить *«методи кримінологічних досліджень»*. Як доводи своєї позиції В. В. Лунєєв указує на те, що будь-яка наука, за винятком кримінології, не розробляє спеціальні методики вивчення й аналізу злочинності (у т. ч. латентної), її причин, особи злочинця, ефективності заходів запобігання злочинам¹¹.

У свою чергу академік А. П. Закалюк вважає, що до елементів кримінології, які дають можливість глибше вивчити сутність її основного предмета – злочинність, слід віднести методологію кримінології, організаційні та методичні засади кримінологічного дослідження, кримінологічну інформацію, в тому числі історію кримінології як джерело здобуття кримінологічних знань¹². Такої ж точки зору дотримується і професор А. І. Долгова¹³.

Поряд з подібним «природним» розходженням у визначенні предмета кримінології мають місце і протиріччя, викликані різноманітним розумінням суті предмета науки, ототожненням його із змістом науки, її задачами тощо. Показовим, на нашу думку, є погляд, згідно з яким «все, що вивчає та або інша наука, входить в її предмет»¹⁴. Унаслідок такого підходу предмет кримінології визначається дуже широко, основні фундаментальні теоретичні проблеми науки стають поруч з прикладними, допоміжними питаннями.

Структуру предмета кримінології, його будову, розміщення складових елементів, відповідного порядку та способу взаємозв'язку між частинами в цілісній системі усіх компонентів, на нашу думку, можна розглядати за:

- а) сферою існування – як пізнавальний компонент;
- б) характером зв'язку – як порядковий компонент (що має певну структурно-логічну систему упорядкованості його частин);
- в) роллю: по-перше, як субстанціональний компонент, який має вихідні ознаки науки кримінології, її теоретичний і практичний базис, категорії та інструментарій для позначення кінцевої основи всієї різноманітності кримінологічних явищ, як основу розвитку, як начало наукового мислення, що вказує на диференціацію єдиного в багатоманітному масиві

¹⁰ Герцензон А. А. Введение в советскую криминологию: учебник. Москва: Юрид. лит., 1965. 227 с. С. 22; Советская криминология: учебник / А. А. Герцензон, В. К. Звирбуль, И. И. Карпец, В. Н. Кудрявцев. Москва: Юрид. лит., 1966. 320 с. С. 8.

¹¹ Лунєєв В. В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции: монография 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2005. 912 с. С. 847.

¹² Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: у 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Київ: Ін Юре, 2007. С. 21.

¹³ Криминология: учебник / под общ. ред. А. И. Долговой. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма: Инфра-М, 2010. 1008 с. С. 37.

¹⁴ Стручков Н. А. Вступительная статья. Социалистическая криминология: учеб. пособие / Бухгольц З, Лекшас Дж., Хартман Р. и др. Москва, 1975. 678 с. С. 13.

кримінологічної дійсності; по-друге, як функціональний компонент, що є похідним від субстанціонального і визначає дійову, динамічну функцію предмета кримінології, його рушійною складовою, що забезпечує реалізацію субстанціональних положень кримінології як науки через її практику;

г) різноманітністю зв'язків як складний компонент, який можна визначити наявністю елементів за їх специфічними істотними ознаками (які не дублюють, а суттєво доповнюють сутність предмета, збагачуючи його загалом).

Отже, до *предмету кримінології* слід віднести такі елементи:

- 1) злочинність як соціально-правове явище;
- 2) причини та умови (детермінанти) злочинності;
- 3) особу злочинця;
- 4) жертву злочину;
- 5) запобігання злочинам, злочинності;
- 6) «фонові» явища (алкоголізм, наркоманія, паразитизм, проституція, суїцид та інші аморальні прояви);
- 7) кримінологічну політику.

Основним елементом предмета кримінології є перш за все сама **злочинність**, як історично-перехідне, мінливе соціальне і кримінально-правове явище, яке є системою всіх злочинів, учинених у державі за певні періоди часу. Вона вимірюється кількісно-якісними показниками (рівень, структура, динаміка, характер, географія та інші) й властивістю до відтворення.

Злочинність – поняття релятивне (відносне) і конвенційне: це те, що саме «сконструює» законодавець в якості «злочинного» тут і зараз в інтересах владних еліт або в результаті компромісу конфліктуючих соціальних сил¹⁵.

Правопорушення, які не складають злочинів, але тісно пов'язані з ними (наприклад, наркоманія, пияцтво, проституція та ін.), розглядаються кримінологією при аналізі причин та умов ряду видів злочинів (злочинності) і розробці заходів щодо їх запобігання. Дослідження ж цих явищ і проблем боротьби з ними у повному обсязі не входять у предмет кримінології.

Причини та умови злочинності є сукупністю соціально-негативних економічних, ідеологічних, психологічних, правових, організаційно-управлінських явищ і процесів, які породжують або обумовлюють злочинність як свій наслідок. Причини та умови злочинності в різноманітності їх змісту, природи, механізму дії вивчаються на різних рівнях: причини та умови злочинності в цілому, окремих видів злочинів, конкретного злочину.

Особа злочинця визначається як система соціально-демографічних, соціально-рольових, кримінально-правових, морально-психологічних та інших властивостей осіб, які вчиняють злочини. Слід відмітити, що злочин виступає не тільки як зовнішній акт, але і як акт вольовий, свідомий, вільно обраний. Це наслідок досить складного процесу, в якому зовнішні обставини пов'язані з внутрішніми умовами. Щоб пізнати причини злочинності, необхідно розкрити механізм злочинної поведінки, а це неможливо зробити, не вивчивши особу злочинця, вплив її властивостей та особливостей на протиправну поведінку.

На сьогоднішньому рівні розробки, структуру особи злочинця з точки зору її кримінологічної характеристики можна розглядати як таку, що складається з:

- соціально-демографічних і кримінально-правових ознак;
- соціальних проявів (головним чином відносини, що мають місце в різних сферах суспільного життя);
- морально-етичних властивостей;
- психологічних і психічних властивостей.

Зазначені ознаки є взаємообумовленими та взаємопов'язаними. Так, соціально-демографічні ознаки (вік, освіта, професія, місце проживання тощо) певною мірою визначають положення особи в різних сферах суспільного життя і разом з цим є основними чинниками формування і розвитку моральних властивостей людини.

¹⁵ Кримінология: учебник / под ред. Дж. Ф Шели; пер. с англ. 3-е междунар. изд. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 860 с. С. 21.

Морально-етичні якості є, безсумнівно, відображенням соціальних умов життя індивіда, того, яким впливам і взаємодіям він піддається, в якій соціальній ролі він виступає і як її виконує.

Взаємодія всіх сторін особи досить яскраво проявляється у випадках злочинної поведінки. Людина стає суб'єктом злочинного діяння під впливом несприятливих зовнішніх умов і впливів (які він іноді створює сам або ж «відшукую» їх внаслідок своїх морально-психологічних властивостей). Цей вплив, а також реакція на нього залежить від моральних поглядів, властивих індивіду, від його інтелектуальних і емоційних властивостей.

Іншими словами, йдеться тут не стільки про певну систему, яка створює структуру особи злочинця. У рамках цієї системи розглядається зв'язок і залежність її елементів.

Саме з цих позицій розглядається в кримінології питання про роль і значення біологічних ознак в самому широкому сенсі слова (а в зв'язку з цим і питання співвідношення соціального і біологічного при вивченні і поясненні причин злочинної поведінки).

Потрібно відзначити, що в кримінології відсутній єдиний підхід до пояснення цього питання. Переважає думка, що не можна ігнорувати біологічні ознаки особи, проте не слід розглядати їх як самостійну характеристику. Біологічні ознаки – це компонент у процесі формування поведінки особи.

Існує і точка зору, згідно з якою при дослідженні соціальних причин злочинності біологічні детермінанти людини зовсім не беруться до уваги.

Сьогодні в кримінології питання про роль і значення біологічних факторів при дослідженні і поясненні причин злочинної поведінки вивчені недостатньо. Ймовірно, біологічні ознаки займають певне місце в рамках кримінологічної характеристики злочинця, хоча їх значення не можна абсолютизувати і переоцінювати. Ці ознаки є лише складовою частиною загальної характеристики особи злочинця і в цих межах їх необхідно враховувати.

Зазначені ознаки, особливо при розумінні їх в широкому сенсі слова (включаючи психолого-психіатричні аспекти), мають виражену і переважну суспільну детермінованість. Вони розглядаються тільки як компоненти в рамках взаємодії суспільного середовища і особи злочинця.

При вивченні особи злочинця кримінологи звертають увагу і на психолого-психіатричні аспекти. Душевні розлади, що зумовлюють обмежену осудність (так звані межові стани), або розлади меншої інтенсивності мають (разом з іншими чинниками) значення в етіології злочинності, а також для вибору заходів впливу, що призначаються суб'єкту.

Дослідження, спрямовані на вивчення особи злочинця, що проводяться психіатрами, психологами, соціологами і кримінологами, переконують нас у необхідності вести розробку проблеми особи в зазначених аспектах.

Із кримінологічної точки зору нас цікавлять не стани, що обумовлюють неосудність, а душевний розлад, який відповідно до КК України обмежує осудність. Мова йде про деякі випадки (особливо травматичні) психопатій, олігофренії, слабоумства, енцефаліту, стан, який викликаний вживанням алкогольних напоїв, наркотичних речовин і т. п.

На думку чеського дослідника Дж. Добіаша, психопати мають приховану підвищену енергію, яка виявляється в момент, коли людина вирішує, чи правильно вона орієнтується в навколишньому середовищі і в своєму внутрішньому світі, чи здатна вона до правильної оцінки своєї поведінки в тій чи іншій ситуації і до управління собою ¹⁶.

Психопати вчиняють злочини, тому кримінологічне значення психіатрії не можна не враховувати. Саме психопатами вчиняється значна частина (до 30 %) насильницьких, майнових та статевих злочинів.

Результати дослідження свідчать, що серед рецидивістів від 40 % до 60 % психопатичних злочинців. Спеціальне обстеження 769 рецидивістів показало, що психопатичні захворювання були зареєстровані у 55 % рецидивістів ¹⁷.

Про значну наявність психопатів серед рецидивістів свідчать дослідження інших авторів. Так, за даними Рідла, їх – 40 %, Шнелль називає число – 49 %, Шидт – 64 %, Міхел – 83 %, Вернек – 90 %, Штумрфл – 99 % ¹⁸.

¹⁶ Dobias J. a Kol. Specialni psychiatrie. 1974. P. 21.

¹⁷ Dufek M. a Kol. Soudni psychiatrie. 1976. P. 17.

¹⁸ Prenosie G. Aktualny problemy kriminologickeho vyzkumu. Pravník, 1973. P. 9. 825 s.

Певне значення для кримінологічного вивчення особи злочинця мають розлади розумової діяльності, зокрема процесів гальмування. Хоча такий дефект не може вважатися причиною злочину, проте в деяких випадках він сприяє поясненню антигромадської поведінки. Разом з тим, злочинці з психічними розладами швидко піддаються негативному впливу навколишнього середовища і тому можуть бути легко втягнуті у злочинну діяльність.

Віктимологія, яка вивчає жертву злочину – тобто **кримінологічна віктимологія**.

До предмету кримінології також входить вивчення не тільки злочинності, а й *поведінки жертви злочину* (механізм перетворення в жертву злочину, психологічні особливості, негативні риси жертв злочину).

Віктимологія сьогодні стала невід'ємною частиною кримінології і має істотне практичне застосування.

Щодо жертв (потерпілих) від злочинів, існує Національне віктимологічне опитування (NCVS), тобто опитування населення з метою виявлення жертв злочинів і анонімні «самозвіти» (SR) громадян про вчинені ними злочини¹⁹.

Також існують так звані «злочини без жертв», які криміналізовані в ряді держав і в ряді випадків без достатніх підстав (криміналізація моральних вад, незаконні азартні ігри, проституція, перебування в стані сп'яніння в громадському місці, вживання наркотичних засобів тощо). Криміналізація таких моральних вад призводить до того, що в США, наприклад, у 2000–2005 рр. 36 % всіх арештів (понад 5 млн чоловік) припадало на подібні порушення²⁰.

Проблеми кримінології, пов'язані з вивченням методів, якими суспільство поводить себе зі злочинцями. Більшість досліджень у цій сфері спрямовані на оцінку успіху і отриманого впливу виправних програм як з точки зору суспільства, так і з позиції окремого правопорушника²¹.

Запобігання злочинам – превенція злочинів і злочинності як на загальносоціальному, спеціальному, так і на індивідуальному (особистісному) мікросередовищному рівнях шляхом виявлення і усунення, нейтралізації їх причин і умов.

Автори навчального посібника «Кримінологія» за загальної редакцією О. М. Литвинова²² зазначають, що **протидія злочинності** – це особливий інтегрований, багаторівневий об'єкт соціального управління, який являє собою різноманітну за формами діяльність відповідних суб'єктів (державних і недержавних органів та установ, громадських формувань та окремих громадян), які взаємодіють у вигляді системи різноманітних заходів, спрямованих на пошук шляхів, засобів та інших можливостей ефективного впливу на злочинність із метою зниження інтенсивності процесів її детермінації на всіх рівнях і нейтралізації дії її причин та умов для обмеження кількості злочинних проявів до гранично допустимого рівня. Це поняття охоплює певну систему державних і громадських заходів, спрямованих вплинути як на злочинність, так і на її елементи.

Заходи запобігання злочинам повинні відповідати вимогам, що пред'являються до їх розробки. Так, приймається до уваги наступне: спрямовані ці заходи на усунення криміногенних чинників об'єктивного чи суб'єктивного характеру, що впливають на умови матеріального життя суспільства або на розвиток свідомості? Тут необхідно мати на увазі тезу про визначальне значення буття і активної ролі людської свідомості.

У кримінологічній літературі²³ вдаються до класифікації превентивних заходів. Так, наприклад, виділяються:

1) організаційно-технічні заходи (впровадження пристроїв, що замикаються, в цілях охорони майна, технічний захист документів від підробок тощо);

¹⁹ Кримінологія: учебник / под ред. Дж. Ф. Шели; пер. с англ. 3-е междунар. изд. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 860 с.

²⁰ Кримінологія: учебник / под ред. Дж. Ф. Шели; пер. с англ. 3-е междунар. изд. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 860 с. С. 24.

²¹ Там само.

²² Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с.

²³ Джужа О. М., Орлов Ю. Ю. Аналіз загальнодержавних комплексних заходів запобігання злочинності в Україні. *Науковий вісник Київ. нац. ун-та внутр. справ*. 2006. № 3. С. 119–129; Джужа О. М., Орлов Ю. Ю. Аналіз загальнодержавних комплексних заходів запобігання злочинам в Україні. Правове забезпечення діяльності міліції/поліції: історія, сучасні проблеми, міжнародний досвід: зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-та внутр. справ. Київ: Атіка, 2006. С. 14–17; Профілактика злочинів: підручник / О. М. Джужа, В. В. Василенко, О. Ф. Гіда та ін.; за заг. ред. О. М. Джужа. Київ: Атіка, 2011. 720 с.

2) кадрові та персональні заходи (правильний підбір і розстановка кадрів на всіх постах, особливо на матеріально відповідальних);

3) заходи правового виховання і пропаганди, що впливають на розвиток правосвідомості. Зазначені заходи – це загальнодержавне правове, моральне виховання громадян, складова частина зусиль, спрямованих на формування особистості.

Отже, **запобігання злочинам** є системою державних і громадських заходів, спрямованих на усунення або нейтралізацію, послаблення причин і умов злочинності, утримання від злочинів і корекцію поведінки осіб, схильних до їх вчинення. Заходи запобігання злочинам можуть бути класифіковані за спрямованістю, механізмом дії, змістом, суб'єктами та іншими параметрами, їх зміст і характер цілком і повністю залежать від того, як визначаються причини останніх.

Головним у запобіганні злочинам є соціальна перебудова суспільства, соціально-економічні перетворення. Поряд з цим важливе значення мають і спеціальні кримінологічні заходи, спрямовані на запобігання негативним антисоціальним явищам, які застосовуються правоохоронними органами і громадськими формуваннями. Кримінологія мовби синтезує в собі все те цінне, що накопичено з проблеми запобігання злочинам іншими науками, і дає цілісні знання про весь цей процес.

Кримінологічна характеристика і запобігання так званим **«фоновим» явищам** як один з елементів предмета є актуальним напрямом, але визначення їх як «фонових» є дискусійним. Вони мають власну самостійну соціально-правову, медичну, інтелектуально-вольову природу і не завжди відіграють роль будь-якого фону для злочинності, а мають тісні зв'язки з нею і там, де суперечать нормі закону про кримінальну відповідальність, ідентифікуються як злочини.

Термін «фон» (франц. *fond*) визначається як елементи композиції, сторонній шум, відлуння, обстановка середовища, оточення тощо²⁴. Можна погодитися з думкою В. М. Кудрявцева, який визначив ці явища як соціальні відхилення і довів їх зв'язок зі злочинністю²⁵.

Пияцтво, наркоманія, токсикоманія, проституція – негативні соціальні явища, які сприяють вчиненню злочинів, є передумовою вчинення злочинів, пов'язані зі злочинністю.

Результати кримінологічних досліджень засвідчують, що більше 60 % усіх крадіжок, грабежів вчиняється наркозалежними і алкоголіками²⁶. Цими особами рухає або сильна психофізична залежність від алкоголю чи наркотиків, або несприятливі умови життя.

Отже, різні бачення цих дискусійних проблем не впливають на їх вивчення, а навпаки стимулюють до більш конструктивного дослідження, розширення і поглиблення знань щодо предмета кримінології та його елементів.

Кримінологія, підкреслюючи необхідність їх вивчення, приділяє велику увагу розробці питань, які стосуються алкоголізму, наркоманії, паразитизму, проституції та інших аморальних явищ. Необхідність вивчення явищ, які супроводжують злочинність, є загальновизнаною²⁷.

Відповідне вивчення соціальної девіантної поведінки для задоволення кримінологічних потреб зумовлено відновленням так званої моральної статистики та її зосередженням у статистичних органах.

Вивчення антигромадських явищ, пов'язаних зі злочинністю, допомагає з'ясуванню причин злочинності, так як часто навіть незначні антигромадські діяння можуть призвести до тяжких злочинів. Крім того, це дає можливість знайти більш ефективний підхід до профілактики злочинності, а також розкрити недоліки, наявні в системі боротьби з найбільш небезпечними антигромадськими явищами.

Отже, кримінологія вивчає не лише злочини в межах норм кримінального права, але й інші суспільно небезпечні діяння в межах норм суміжних галузей права. Це насамперед

²⁴ Словарь иностранных слов / И. А. Акчурин, Р. С. Карпинская и др.; под ред. М. С. Шакарян. Москва: 1985. 535 с.

²⁵ Социальные отклонения: учебное пособие / Бородин С. В., Кудрявцев В. Н., Кудрявцев Ю. В., Нерсисянц В. С. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юрид. лит., 1989. 368 с. С. 241.

²⁶ Кримінологія: навчальний посібник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2009. 348 с.

²⁷ Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам: монографія. Харків: Діса плюс, 2013. 524 с.

проступки, які визначаються нормами адміністративного права, а також нормами кримінального права, так звана передделіктність – вчинення суспільно небезпечних діянь неповнолітніми, які не досягли віку кримінальної відповідальності та ін.

Досліджуючи питання визначення і реалізації заходів запобігання та суспільної реакції на негативні тенденції соціальних явищ в Україні, не можна не помітити, що в цій сфері особливо виразно проявилася дія різних законодавчих змін, що відображають розвиток поглядів на ступінь небезпеки певних антисоціальних діянь.

Є об'єктивні підстави вважати, що в найближчі роки окремі види девіації та інші фонові явища будуть зростати, а значить, і розширювати причинну базу злочинності²⁸.

Суспільство в третьому тисячолітті змушене буде більш інтенсивно шукати достойний вихід з криміногенного капкана, в який воно себе загнало. На рівні сьогодення уявлень цей вихід лежить в розширенні і поглибленні соціально-правового, кримінологічного та кримінально-правового контролю над протиправною поведінкою²⁹.

У кожного народу злочинність настільки сильна або слабка, наскільки він історично здатний до самоконтролю, наскільки він хоче себе контролювати, наскільки він зрозумів діалектику свободи і необхідності.

Кримінологічний контроль – найбільш гуманний і перспективний компонент соціально-правового контролю. Злочинність головним чином обумовлена соціальними причинами, тому радикальною стратегією боротьби зі злочинністю була б її превенція шляхом виявлення та усунення криміногенних факторів.

Було б не зовсім доречно залишати без належної уваги кримінологічні проблеми, пов'язані з **суїцидом**. Йдеться про такі з них, коли суїцидент, вирішивши покінчити з собою, посягає або позбавляє життя інших людей, вчиняючи самогубство суспільно небезпечним способом (із застосуванням зброї, вибухівки, газу, технічних засобів, отруйних речовин тощо), усвідомлює завдання суспільно небезпечних наслідків іншим особам. Знання природи суїцидальної поведінки допомагає кримінологу та іншим правоохоронцям відрізнити суїцид від замаскованих вбивств, що інспіруються під суїцид і належать до тіньової структури латентної злочинності.

Вивчення детермінант і механізмів суїцидальної поведінки є також необхідним для встановлення істини за справами доведення до самогубства, а також для засвоєння різноманітних форм впливу на суїцидента, охоплюючи сучасні способи такого впливу на дітей (група «Синій кит» в соціальних мережах).

Необхідним є і введення до предмета кримінології як складового компонента **кримінологічної політики** та знаходження для нього відповідного місця серед інших складових елементів предмета.

Суспільні відносини у сфері державного управління, що визначають механізми соціального впливу на злочинність, активно й цілеспрямовано впливають на розвиток різних наук, у тому числі й кримінологічної. До таких механізмів слід віднести **кримінологічну політику**³⁰, що є комплексом політико-правових, соціально-економічних, законодавчих, урядових та міжнародно-правових рішень, спрямованих на виявлення та усунення причин і умов вчинення злочинів та боротьбу зі злочинністю. Вона є своєрідною надбудовою над кримінологічним науковим базисом, тому може його розвивати і удосконалювати або, навпаки, гальмувати і руйнувати, бути ефективним або негативним, шкідливим чинником (наприклад в умовах авторитаризму, тоталітаризму тощо).

Кримінологічна політика має стати вагомою частиною предмета кримінології та акумулювати головні положення щодо визначення сучасної кримінологічної ситуації в

²⁸ Liska A. Perspectives on Crime and Deviance / Allen E. Liska. New jersey, 1987; Афанасьев В. С., Гилинский Я. И. Девиантное поведение в условиях тотального кризиса: особенности, тенденции, перспективы. Образ мыслей и образ жизни: монография. Москва, 1996. 378 с.; Лунеев В. В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции: монография 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2005. 912 с. С. 847; Социальные отклонения: учеб. пособие / Бородин С. В., Кудрявцев В. Н., Кудрявцев Ю. В., Нерсисянц В. С. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юрид. лит., 1989. 368 с.

²⁹ Лунеев В. В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции: монография 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2005. 912 с. С. 863.

³⁰ Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми: монографія / за заг. ред. П. Л. Фріса та В. Б. Харченка. Івано-Франківськ – Харків, 2016. 419 с. С. 127.

країні, стратегічних й тактичних основ боротьби зі злочинністю на різних рівнях державно-владної та міжнародної діяльності (доктринальному, нормативно-правовому, організаційно-управлінському та правозастосовному) щодо забезпечення задач, спрямованих на виявлення та усунення причин і умов окремих видів злочинів і злочинності в цілому.

Оскільки кримінологічна політика є саме функціональною дефініцією влади, то її місце як окремого елемента і чинника структури предмета кримінології має бути визначено після фундаментальних субстанціональних його елементів.

Викладені положення є відправними моментами для розуміння **завдань та функцій кримінології**, логічна постановка яких є гарантом ефективності їх пізнання, розуміння і тлумачення тих соціальних процесів, які протікають у суспільних відносинах і державі.

Основними завданнями кримінології є:

- отримання достовірних знань про все те, що складає її предмет;
- систематичне виявлення та аналіз явищ, процесів, факторів, ситуацій, обставин, що детермінують (обумовлюють) злочинність;
- виявлення і повнення є відправними моментами для розуміння завдань та функцій кримінології, логічна постановка яких є гарантом ефективності їх пізнання, розуміння і тлумачення тих соціальних процесів, які протікають у суспільних відносинах і державі.
- виявлення та конфліктів, які ведуть до виникнення та реалізації злочинних намірів, а також формування особи злочинця;
- розробка наукових рекомендацій щодо усунення або нейтралізації явищ, факторів, які сприяють антисуспільній злочинній поведінці;
- наукова розробка заходів щодо постійного виявлення осіб, від яких можна чекати вчинення злочинів, їх вивчення і застосування ефективного запобіжного впливу на них.

Виходячи з цих завдань, формуються і **функції кримінології**. Основними з них є:

а) описова функція. Кримінологія виявляє, фіксує певні факти соціальної дійсності, пов'язані зі злочинністю, віддзеркалює їх властивості і відношення, дає їм наукове описання;

б) пояснювальна функція. Розкриваючи на основі емпіричних показників і теоретичних положень суть досліджуваних об'єктів, встановлюючи закономірності злочинності, дію її причин, формування особи злочинця, функціонування системи запобігання злочинам, кримінологія дає їм наукове пояснення;

в) прогнозуюча функція. Вивчаючи тенденції, перспективи змін кримінологічно значущих процесів та явищ, кримінологія прогнозує їх майбутній стан і розвиток;

г) практично-перетворювальна функція. Кримінологічне описання, пояснення, прогнозування так або інакше підпорядковані інтересам наукового обґрунтування управління соціальними процесами, пов'язаними із запобіганням злочинам. Тому запобігання у широкому розумінні фокусує всі інші питання, що вивчаються кримінологією. Цим і визначається значення практично-перетворювальної функції науки, оскільки кримінологічні знання тільки тоді мають цінність, якщо вони озброюють відповідних суб'єктів соціальної практики, служать для них орієнтиром, керівництвом до дій.

§ 2. Методи і методологія науки кримінології

Методологія та методика вивчення злочинності – частина науки кримінології, яка вивчає базові принципи кримінологічного пізнання, а також особливості застосування загальних, спеціальних та окремих наукових методів для аналізу кримінологічної проблематики. Це дає змогу глибше проникнути у сутність досліджуваних явищ та успішно вирішувати поставлені завдання³¹.

Відомі американські кримінологи Е. Сатерленд й Д. Кресс розглядають, наприклад, такі методи досліджень: кримінальна статистика відповідного органу; статистика, що характеризує особливості злочинців і умови їх життя порівняно із законослухняною людиною; вивчення злочинців на волі (тільки в установах виконання покарань, перебуваючи під під наглядом, людина веде себе інакше, ніж у природних умовах); експериментальний метод. Зазначені автори згадують ще й інші наукові методи (методи пошуку, виявлення), що застосовуються при комбінованому використанні різних методів.

Спроби класифікації Г. Мангейма є більш поглиблені. Він розрізняє основні (статистичні, типологічні, індивідуальні, випадкові) і видові (соціологічні, експериментальні, оперативні) методи. Останні завжди повинні використовуватися із застосуванням основних методів.

³¹ Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с.

Ж. Пінатель у відповідності зі своїм підходом до кримінологічного дослідження, в основному з біологічних позицій, в якості основних методів визнає медичні, психіатричні та психологічні обстеження, що доповнюють собою біологічні та соціологічні. До іншої групи він виділяє наукові методи, спрямовані на вивчення інтимних відносин людини (проекційні тести, тести відвертості, наркодіагноз).

Сучасна кримінологія приділяє велику увагу методології і методам кримінологічних досліджень. Оскільки мова йде про класифікацію, ми, природно, зустрічаємося з певним розходженням у поглядах.

Експліцитно (явно, чітко) виражена наступна класифікація:

- основний метод – діалектика;
- загальнонаукові методи, що використовуються в різних галузях знань;
- спеціально-наукові комплекси методів (статистичні, соціологічні, психологічні тощо), що застосовуються для вивчення окремих сторін кримінологічної проблематики; існують комплекси методів, орієнтовані на вивчення злочинності як суспільного явища (головним чином статистика злочинності та її інтерпретація залежно від загального демографічного та соціального розвитку); комплекси методів, орієнтовані на вивчення окремих видів злочинності, окремих деліктів, а також спрямовані на вивчення особи злочинця, потерпілого.

Як бачимо, йдеться, по суті, про з'єднання певного методологічного і предметного підходів. Завдання кримінолога в тому, щоб застосовувати такі методи, які принесуть нові знання про дійсність, про феноменологію злочинності (кримінографію, що являє собою опис явища злочинності та його елементів), про її етнологію (причини злочинності взагалі та окремих її видів) і профілактику. Підсумовуючи вищевикладене, методи кримінології можна класифікувати наступним чином:

- загальні методи;
- спеціальні, специфічні методи, які в свою чергу поділяються на:
 - а) методи, спрямовані на вивчення соціальної (об'єктивної) сфери відносин (вони запозичені переважно з соціології);
 - б) методи, спрямовані на вивчення індивідуальної (суб'єктивної) сфери відносин (ці методи в більшості випадків запозичені з психології та соціальної психології);
 - в) інші методи; до них належать вже згадувані «об'єднані» методи вивчення злочинності, наприклад у суспільстві, регіоні, країні і світі.

Наукова достовірність досліджень та їх наслідків (результатів) значною мірою залежать від методологічної бази.

Загальновизнаним є положення, що *метод* визначається предметом та завданнями дослідження. Разом із тим, багато залежить не тільки від предмета, але й від його розуміння, тобто від теорії предмета. Тому не випадково, що кожній теорії притаманний свій метод, що метод – це не тільки спосіб дослідження, але і теорія. Наприклад, залежно від розуміння суті і структури особи злочинця, детерміністської природи злочинної поведінки, у вирішальній мірі визначається метод дослідження. Це зауваження характерне і для інших проблем кримінології.

Глибоко і достовірно пізнати соціальні явища дозволяє діалектичний та історичний підходи. Вони дають можливість правильно вирішувати такі дуже важливі для кримінології проблеми, як співвідношення буття та свідомості, фізичного та духовного, соціального та біологічного, необхідного та випадкового, загального зв'язку явищ у їх постійному розвитку, єдності і боротьби протилежностей, волі і відповідальності тощо³².

Діалектико-історичний метод орієнтує дослідника на необхідність розглядати злочинність та інші кримінологічні явища у порівняльно-історичному аспекті – у розвитку та зміні, соціальних зв'язках та обумовленостях, застерігає від суб'єктивізму і однобокого підходу до вивчення соціальних явищ, забезпечує всебічність вивчення.

Не зовсім вірною є думка, що тільки на основі загальних філософських положень можливо пояснити всі ті явища і протиріччя у житті, з якими стикається кримінологія. Задача будь-якого кримінологічного дослідження полягає в тому, щоб за допомогою загальних положень діалектики вибрати такий метод дослідження, який би дав

³² Кримінологія: підручник для студ. вищ. навч. закл. / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.

можливість розкрити соціальну суть явища, встановити закономірності його розвитку, форми вираження зовні і т.п.³³.

Філософи глибоко проникали в розуміння того, яким шляхом розвивається наукове пізнання, які найважливіші закономірності його руху від зовнішніх сторін явищ, що вивчаються, яка їх внутрішня суть, закони, що приховані за цими явищами. Тому задача науки полягає в тому, щоб видимий, лише виступаючий в явищі рух звести до дійсного внутрішнього руху, інакше, якби форма прояву і суть речей безпосередньо співпадали, то будь-яка наука була б зайвою.

Вищенаведене повністю відноситься і до пізнання явищ, які входять у предмет науки кримінології. Але ці вимоги не вичерпують всі правила пізнання. При вивченні того, що складає предмет кримінології, велике значення мають такі філософські закони і категорії, як: закон єдності і боротьби протилежностей; закон переходу кількісних змін у якісні; закон заперечення заперечення; категорія причини і наслідку; категорії загального, особливого і одиничного, необхідного і випадкового, можливості і дійсності, змісту і форми, суті і явища та інші. Разом із тим, філософські засоби не вичерпують собою всіх знарядь пізнання. До арсеналу засобів кримінологічного пізнання входять і інші методи, які в сукупності і складають методологію.

Під методологією слід розуміти систему певних теорій, які виступають як керівний принцип, знаряддя наукового аналізу, засіб реалізації вимог цього аналізу.

Філософське розуміння методології вказує на зв'язок методології з методами. На її основі розробляються загальнонаукові та спеціально-наукові методи. Усі вони знаходять своє широке застосування у кримінології. У них проявляються методологічні принципи матеріалістичної діалектики. Методи дослідження реалізують ці принципи на практиці.

Отже, можна зробити такий висновок: в основі методології лежить загальний метод пізнання – діалектичний та історичний матеріалізм, який є базою для загальнонаукових (логічного, абстрактного мислення, висунення гіпотез, інтуїції, спостереження, експерименту, експертних оцінок) і спеціально-наукових методів (соціологічних, статистичних, математичних, психологічних, педагогічних та інших). Остання група методів не є повністю кримінологічними, але свою специфіку вони здобувають через особливості предмета і задач дослідження.

При проведенні кримінологічних досліджень найчастіше застосовуються такі методи.

1. Конкретно-соціологічні методи: анкетування, інтерв'ювання, бесіди, тестування тощо. Такі методи дозволяють глибше пізнати соціологічний аспект явищ, їх детермінуючу природу. За їх допомогою можна зібрати великий фактичний матеріал, який характеризує як стан і динаміку злочинності в цілому, так і окремих злочинів зокрема. Вони дозволяють більш предметно вирішувати проблеми причин злочинності та удосконалювати заходи щодо її запобігання.

2. Статистичні методи: аналіз, вибірка, спостереження, групування, статистичні ряди, узагальнюючі показники та інші. Вони дають можливість дослідити велику кількість злочинів і за допомогою отриманих статистичних показників встановити закономірності і взаємозалежності їх розвитку, дозволяють дати обґрунтовані узагальнення, переходити від випадкового і одиничного до стійкого, масового, закономірного, побачити якісні особливості досліджуваних явищ.

3. Історико-порівняльний метод допомагає визначити переважні тенденції розвитку злочинності, її динаміку (зміни рівня і структури) на той або інший період часу, в тій чи іншій країні, без чого неможливо розробити ефективні заходи щодо її запобігання.

4. Психолого-педагогічні методи. Для розуміння природи злочину важливе значення має співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в конкретній поведінці людини. Усе це вирішується за допомогою психологічних і педагогічних методів, які дозволяють визначити діалектику співвідношення об'єктивних умов, середовища і суб'єктивних властивостей при формуванні особи, виникненні злочинного наміру, його реалізації, мотивації злочинів, виправленні та ресоціалізації тієї чи іншої особи.

5. Системно-структурний метод. Найчастіше застосовується у кримінологічних дослідженнях, що дозволяє розглядати злочинність як систему, для якої характерні визначені зв'язки і відношення між складовими її елементами, з одного боку, а з іншого – як

³³ Стефанов Н. Теория и метод в общественных науках: учеб. пособие. Москва: Прогресс, 1967. 272 с. С. 138.

визначається цілісність у нерозривному зв'язку з тими соціальними явищами і процесами, які впливають на неї.

Кожен із зазначених методів передбачає визначені заходи (процедуру, техніку) дослідження, вибір яких залежить від програми, цілей і задач наукового дослідження. Як правило, кримінологічні дослідження проводяться за допомогою комбінованого застосування кількох методів. Це розширює основу розробок і висновків.

§ 3. Місце кримінології у системі наук, її зв'язок з юридичними та іншими науками

Для розкриття суті кримінології як науки важливо визначити не тільки її предмет, методологію, а й місце в системі наук. Кримінологія відрізняється від всіх інших юридичних наук тим, що більшість розроблюваних нею проблем носить комплексний характер і знаходиться на стику філософії, соціології, права, психології, педагогіки, статистики тощо³⁴.

Безперечно одне – кримінологія належить до класу суспільних наук. Але яке її місце, чи складає вона самостійну галузь знань, чи це тільки фрагмент, аспект іншої науки, або це міждисциплінарна дисципліна – з цього приводу існують різні погляди, як в нашій державі, так і в зарубіжних країнах.

В Україні, як і в більшості країн Східної Європи, кримінологію традиційно відносять до юридичних наук. Історично кримінологія виділилася з теорії кримінального права й досить тривалий період часу її розглядали як один з елементів цієї науки. Такої думки дотримувався зокрема О. А. Герцензон³⁵.

Разом із тим, сучасна кримінологічна наука є світоглядною та методологічною основою для всього циклу кримінально-правових дисциплін.

Відомо, що **предметом вивчення** кримінального, кримінально-виконавчого кримінального процесуального права, криміналістики є **злочин**. Ці галузі знань створюють передумови для виявлення, розкриття, розслідування злочинів і покарання винних, тобто для реагування на факт вчинення конкретних злочинів. Натомість кримінологія вивчає злочини і злочинність як соціальне явище. Вона розробляє теоретичне підґрунтя для запобігання злочинам на статистичному (узагальненому) рівні.

Застосування кримінологічних знань виключно для цілей науки кримінального права ще недавно дійсно дозволяло досягти певного ефекту в боротьбі держави і суспільства зі злочинністю. Однак із розвитком культури людства, полегшенням доступу до результатів науково-технічного прогресу, ускладненням суспільних зв'язків такий підхід у визначенні місця кримінологічної науки перестав виправдовувати себе.

На початку ХХІ ст. деструктивний вплив злочинності по відношенню до кожного індивіда, соціальної групи, суспільства, держави перейшов на якісно інший рівень. Особливо цей прогрес із негативним знаком помітний у технічній, економічній, екологічній та інших сферах. Результати створення нових технологій були використані не тільки на благо людства, а й стали складовою в арсеналі злочинно налаштованих осіб. З'явилися не тільки нові способи вчинення злочинних посягань, а й нові види і навіть цілі напрями злочинної діяльності.

Сприйняття й ідентифікація кримінології як частини науки кримінального права вело до невинновданого звуження предмета кримінологічних досліджень, особливо під час дослідження причин і умов вчинення злочинів та розробки заходів і засобів їх запобігання. При такому підході кримінологія була нездатна створити повноцінний апарат забезпечення комплексного наукового вивчення аномальної (особливо злочинної, як її найнебезпечнішого вияву) поведінки.

Основною причиною такого становища стало невинновдане обмеження предмета вивчення кримінології тільки сферою кримінально караних діянь та покарання за їх вчинення. Механізму ж вивчення досить близьких аномалій, до яких відносяться й інші правопорушення в такій системі, передбачено не було.

³⁴ Кримінологія: підручник для студ. вищ. навч. закл./ О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.

³⁵ Герцензон А. А. Уголовное право и социология. Москва, 1970. С. 51.

Характер сучасної злочинності вимагає наукового вивчення особливостей вчинення не тільки злочинів, а й інших правопорушень, взаємопов'язаного вивчення особи злочинця і правопорушника.

Розвиток теорії права на сучасному етапі призвів до включення юридичних осіб до числа суб'єктів, чії дії можуть бути визнані протиправними.

Вирішення проблеми щодо місця кримінології у системі наук, її зв'язок з юридичними та іншими суспільними науками можливо двома шляхами:

- включенням до предмета кримінології як діянь злочинного характеру, так і будь-яких протиправних посягань, вчинених як фізичними, так і юридичними особами;

- віднесенням кримінології без зміни її предмета вивчення до складу комплексної міждисциплінарної науки, яка вивчає будь-яку поведінку, яка відхиляється від встановлених норм.

У кримінологічній літературі визначились такі наукові підходи щодо витоків науки кримінології.

Перший. Кримінологія є частиною кримінального права. Уперше таку думку висловив відомий російський вчений-кримінолог М. М. Гернет, який у 1906 р. назвав кримінологію проблематикою кримінального права. Аналогічну позицію послідовно відстоювали О. А. Герцензон (частина кримінального права)³⁶, А. А. Піонтковський (кримінологія не самостійна наука і виділення її в таку «принципово недопустимо»)³⁷.

Другий. Кримінологія – самостійна наука, яка базується на ґрунті соціальних, юридичних і спеціальних наукових галузей (О. М. Джужа, О. М. Литвинов).

Третій. Кримінологія – це загальнотеоретична наука про злочинність (В. В. Лунєєв).

Четвертий. Кримінологія – самостійна галузь юридичної науки, складова частина системи юридичних наук (Г. А. Аванесов³⁸, І. І. Карпец³⁹ та інші). Ця думка була висловлена уже в першому підручнику з кримінології⁴⁰.

Визнання кримінології як частини науки кримінального права має сьогодні порівняно небагато прихильників. Зв'язок кримінального права з кримінологією незаперечний, але цей зв'язок не виключає самостійності останньої. Справедливо, що кримінологія зародилася і розвивалась у надрах кримінального права, але це не може бути достатнім аргументом для визнання її частиною цієї науки. Історія свідчить, що проблемою злочинності цікавилось багато мислителів минулого, які були далекі і від юриспруденції, і від кримінального права, такі як: Аристотель, Руссо, Компанелла, Сен-Сімон, Томас Мор, Радищев, Белінський, Достоевський та інші. Це говорить про те, що кримінологія виникла і розвинулась як загальнополітична теорія і лише потім «зімкнулась» з юриспруденцією і в подальшому своєму розвитку стала загальнотеоретичною наукою про злочинність.

Самостійність кримінології відносно кримінального права визначається різними методами цих наук, специфічністю їх безпосередніх цілей і завдань. Якщо предметом кримінального права є окремий злочин, кримінальна відповідальність за нього, види злочинів, види покарань та інше, то предметом кримінології – злочинність як соціальне явище, її причини та умови, особа злочинця, жертва злочину, заходи запобігання злочинам. Якщо задачею кримінального права є покарати винну особу за вчинений злочин, то кримінології – не допустити формування особи з антисуспільною спрямованістю.

Разом з тим, необхідно відмітити, що кримінологи користуються багатьма категоріями і положеннями кримінального права. І, навпаки, кримінальне право

³⁶ Герцензон А. А. Введение в советскую криминологию: учебник. Москва: Юрид. лит., 1965. 227 с. С. 32.

³⁷ Пионтковский А. А. Курс советского уголовного права: учебник: в 6 т. Москва: Наука, 1970. Т. I. С. 28. 648 с.

³⁸ Аванесов Г. А. Криминология, прогностика, управление: учеб. пособие. Горький, 1975. 424 с. Аванесов Г. А. Криминология: учебник. Москва: Академия МВД СССР, 1984. 498 с.

³⁹ Карпец И. И. Проблемы преступности: монография. Москва: Юрид. лит., 1969. 168 с.; Карпец И. И. Современные проблемы уголовного права и криминологии: учеб. пособие. Москва, 1976. 240 с.; Карпец И. И. Преступность: иллюзии и реальность. Москва: Рос. право, 1992. 431 с.

⁴⁰ Герцензон А. А., Звирбуль В. К., Карпец И. И., Кудрявцев В. Н. Введение в советскую криминологию: учебник. Москва: Юрид. лит., 1965. 227 с.; Советская криминология: учебник. Москва: Юрид. лит., 1966. 320 с.

використовує висновки кримінології в соціальному плані, особливо стосовно формування особи злочинця, його покарання, законотворення.

Питання про зв'язок кримінології з іншими науками є складовою частиною питання про її предмет. Комплексний характер кримінології визначає і безліч її зв'язків з іншими науками, як суспільними, так і природничими.

Суспільні науки, з якими кримінологія безпосередньо пов'язана, можна класифікувати у такому порядку: філософсько-соціологічні; юридичні; психолого-педагогічні; економічні:

1) зв'язок кримінології з філософією виявляється у тому, що її закони і категорії є основоположними для кримінологічних досліджень, дозволяють правильно розкрити суть і зміст злочинності, її зв'язок з іншими, як позитивними, так і негативними явищами.

Особливо тісними є зв'язки з соціологією, яка збагачує кримінологічні дослідження безліччю соціологічних відомостей про суспільні явища та їх розвиток (міграція, урбанізація, соціальна активність людей, умови і спосіб їх життя і т. п.). Крім того, кримінологія широко застосовує методи соціології при проведенні досліджень (опитування, анкетування, тестування, спостереження). У свою чергу висновки кримінології широко використовуються у соціологічних дослідженнях;

2) безумовно, найтісніше пов'язана кримінологія з юридичними науками, особливо з кримінальним правом. Ряд понять, якими оперує кримінологія, є кримінально-правовими: злочин, кримінальна відповідальність і покарання, судимість, рецидив та інші.

Розглядаючи кількісну сторону стану злочинності, кримінологія опирається на законодавство про кримінальну відповідальність, оскільки зміни в ньому завжди ведуть і до кількісних змін злочинності. Кримінологічна інформація збагачує кримінальне право висновками про суспільні відносини, які потребують, або не потребують кримінально-правового захисту.

Кримінальна статистика забезпечує кримінологічні дослідження великим фактичним матеріалом про злочини і осіб, які їх вчинили, а також забезпечує їх репрезентативність (достовірність).

Зв'язок науки кримінального процесу з кримінологією полягає у визначенні процесуальних заходів встановлення причин та умов вчинених злочинів, а також процесуальних форм реагування на них. Кримінологічні дослідження допомагають процесуальній науці удосконалювати у цьому напрямі процесуальне законодавство.

У різних напрямках можна прослідкувати зв'язок кримінології з криміналістикою. З одного боку, теоретичні висновки про причини і умови злочинів, відпрацьовані кримінологією, мають визначальне значення для методики і тактики розслідування злочинів. З іншого – криміналістичні засоби розкриття причин і умов злочинів успішно застосовуються у кримінології при вивченні питань щодо запобігання злочинам.

Очевидним є взаємозв'язок кримінології з кримінально-виконавчим правом, яке широко використовує висновки кримінології, зв'язуючи відпрацьовані нею заходи із засобами виправлення і ресоціалізації засуджених, із положеннями про причини злочинності, особу злочинця, механізми індивідуальної злочинної поведінки. У свою чергу, кримінологія враховує набуті засоби, методи, висновки при розробці своїх методів вирішення запобіжних завдань у протидії злочинності.

Вивчення проблем запобігання злочинам неможливе без використання комплексу знань і зі сфери конституційного, адміністративного, цивільного, господарського, сімейного, трудового та інших галузей права. Суспільні відносини, що вивчаються вищезазначеними галузями юридичних наук і регулюються відповідними законодавчими актами, також є об'єктом злочинних посягань, отже, існують причини і умови, що їх породжують;

3) кримінологія тісно пов'язана з психолого-педагогічними науками. Теоретичні настанови і емпіричні дослідження загальної та соціальної психології необхідні для вивчення всіх особистих особливостей, що визначають механізм індивідуальної злочинної поведінки. Вивчення морально-психологічних ознак особи злочинця як елементу її загальної кримінологічної характеристики неможливе без поглибленого аналізу емоційно-вольової сфери, особливостей темпераменту і характерологічних ознак осіб, які вчинили злочини, їх антисоціальної спрямованості, які визначають їх злочинну поведінку. Виправлення таких осіб, у свою чергу, вимагає використання педагогічних методів впливу;

4) зв'язок кримінології з економічними науками виявляється не тільки при вивченні злочинності у сфері економіки і корисливої злочинності, але і при оцінці матеріальних

факторів у генезисі соціальної детермінації злочинності, розробці системи економічних заходів щодо обмеження або запобігання злочинам в окремих галузях народного господарства.

За останні роки зростаючого значення набуває зв'язок кримінології з математикою та кібернетикою. Праці ряду кримінологів (Г. А. Аванесова, Ю. Д. Блувштейна, С. Є. Віцина, В. В. Панкратова та інших) показали можливість плідного співробітництва кримінології з цими науками. Математичні методи суттєво підвищують точність кримінологічних досліджень та їх висновків (наприклад, при визначенні рівня, питомої ваги, латентності злочинності, її прогнозуванні і т. п.).

Безумовно, виходячи лише з положень названих наук, неможливо вирішити корінні проблеми злочинності, але знання та їх врахування допомагає глибше розкрити механізм злочинної поведінки, повніше виявити обставини, з якими пов'язане формування особи злочинця, і на цій основі визначити допоміжні заходи запобігання антисуспільній поведінці.

§ 4. Система науки кримінології

Кримінологія, як і будь-яка наука, має свою систему. Система кримінології перебуває у прямій залежності від її предмета, відображає його структуру, оскільки особливістю наукових знань є їх логічно упорядкований систематизований характер⁴¹.

Система науки кримінології базується на двох підставах: за предметом та рівнем узагальнення науково-практичної інформації.

1. За предметом дослідження кримінологія складається з ряду проблем:

- а) вчення про злочинність;
- б) вчення про причини та умови, що обумовлюють злочинну поведінку;
- в) вчення про особу злочинця;
- г) вчення про жертву злочину;
- д) вчення про заходи і методи запобігання злочинам.

2. За рівнем узагальнення науково-практичної інформації кримінологія ділиться на загальну і особливу (спеціальну) частини.

Загальна частина кримінології вивчає загальнотеоретичні проблеми злочинності. Це питання про поняття кримінології як науки, її предмет, завдання, функції, систему, методи і методику дослідження, про історичний розвиток кримінологічного мислення та аналіз її основних теорій. Центральне місце в загальній частині займають проблеми злочинності, особи злочинця, причин та умов злочинності, віктимології і суїциду, кримінальної статистики, організації та методики кримінологічних досліджень.

Особлива (спеціальна) частина кримінології (прикладна кримінологія) вивчає загальнотеоретичні проблеми запобіжної діяльності, а також окремі види злочинів і заходи щодо їх запобігання.

З вищевикладеного випливає, що кримінологія має як загальнотеоретичний, так і прикладний аспекти. Перший з них полягає у розробці наукових основ злочинності як соціально-правового явища, другий – прикладний – має завдання щодо розробки конкретних заходів, спрямованих на запобігання злочинам у суспільстві.

⁴¹ Кримінологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / О. М. Джу́жа, Я. Ю. Кондра́тьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жі. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.

Глава 2. Історія становлення кримінології та її сучасний стан в Україні

(Василевич В. В., Джужа О. М., Сюравич В. Г.)

План

- § 1. Виникнення кримінології як науки.
- § 2. Розвиток кримінології на початку XX століття.
- § 3. Кримінологія в СРСР та УРСР у 60–80-ті роки XX століття.
- § 4. Кримінологія в Україні в 90-ті роки XX століття та її сучасний стан і розвиток у світі.
- § 5. Виникнення та розвиток кримінологічної віктимології.

§ 1. Виникнення кримінології як науки

Кримінологія – це соціолого-правова наука, яка на основі філософського вчення про злочинність як соціального явища має відповідати на питання, чому вчиняються злочини і що треба зробити для того, щоб їх не було?! Для цього вона повинна розкрити детермінанти злочинності, її стан, динаміку, структуру, географію і розробити заходи її запобігання⁴².

Протягом тривалого часу кримінологію вважали частиною науки кримінального права, тому що латинське слово «сгімен» означає «злочин». Проте при подальшому поглибленому розгляді виявилось, що межі кримінології ширші кримінального права. Вона містить у собі і низку рис соціології, кримінально-правової політики, кримінальної статистики, психології, психіатрії, френології⁴³ та інших наук. Це, власне, і сприяло виділенню кримінології в самостійну науку. Але історію виникнення кримінології варто розглядати в контексті розвитку науки кримінального права, яка у той час багатьма вченими отожденовувалась з соціологією чи кримінально-правовою політикою.

Кримінальне право, за висловом засновника соціологічної школи кримінального права Ліста, є найстарішою галуззю права. Воно виникло разом з поділом суспільства на класи і було знаряддям зміцнення їх позицій. Зупинимось на основних напрямках розвитку кримінально-правової думки, які тісно пов'язані з історією кримінології. Корені її знаходяться ще у працях **Платона й Аристотеля**.

З XVI ст., коли проблеми злочину і покарання стали займати чільне місце в ідеях передових мислителів того часу, з'являються цілісні доктрини з цих питань. Формування кримінально-правових теорій проходило три ступені свого розвитку: 1) класичний; 2) антропологічний; 3) соціологічний, в основі яких лежали погляди деяких видатних вчених того часу.

Шарль Луї Монтеск'є (1689–1755 рр.) різко виступав проти свавілля в правосудді. Необхідно, щоб законодавець проник інтересами народу. Дух толерантності, говорив він, має бути духом законодавця. Жорстокість покарань шкідлива для держави і суспільства: по-перше, народ грубіє і у нього формуються риси жорстокості, що «є злом надзвичайним»; по-друге, в державах, де застосовуються короткострокові покарання, злочинність не вища, ніж у тих, де превалює жорстокість. Лише деспотії спираються на страх і жорстокість.

1. Класичний напрям у кримінології.

Демократичне правління формує більш високу систему цінностей у громадян, що стримує їх від багатьох злочинів. Ш.-Л. Монтеск'є звертає увагу на необхідність

⁴² Кримінологія: підручник для студ. вищ. навч. закл. / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.

⁴³ Френологія (від грец. φρήν – діафрагма (переносне значення – дух, душа, серце) і грец. Λογος – слово, наука) – псевдонаука про зв'язок психіки людини і будови поверхні її черепа.

застосування профілактичних заходів. Скептично ставиться до таємних доносів. Потрібні публічні обвинувачення, а не доносителі, що нерідко поєднують у собі «пороки і негідницьку душу з честолюбством». Він стояв за скасування усіх варварських законів, що під приводом захисту релігії обагрили правосуддя потоками крові і звели нанівець свободу думки і совісті. «Якщо за крадіжку і вбивство буде призначатися однакове покарання, то вбивства не припиняться». Ідеї Монтеск'є полонили багатьох його сучасників.

*Чезаре
Беккарія*

Чезаре Беккарія (1738–1794 рр.) написав відомий трактат «Про злочини і покарання», який був перекладений на всі європейські мови, у тому числі на російську. Він увібрав у себе ідеї видатних мислителів минулого і сформулював основні вчення класичної школи кримінального права.

Ч. Беккарія вимагав встановлення рівності всіх перед законом і судом, щоб покарання відповідали суспільній небезпечності вчиненого злочину, щоб принцип «немає злочину, немає покарання без вказівки на це в законі» став непорушним у діяльності органів юстиції.

Якщо держава бажає добра своїм громадянам, то її закони повинні ґрунтуватися на законах природи, а її дії мають відповідати інтересам суспільства.

Ч. Беккарія обстоював гармонію суспільних і особистих інтересів громадян. Він категорично заперечував проти застосування страти й особливо проти катувань для встановлення співучасників злочину. «Вони не потрібні і не корисні». Він був переконливим противником помсти. По мірі розвитку культури і просвітництва суворість покарання буде послаблюватися. «Не жорстокість покарань, а неминучість їх накладає міцну узду на злочин. Інакше, або закон позбавляється загальної поваги, або ж саме поняття про честь і моральність послаблюється. Покарання безсилі. Треба попереджати злочини, а існуючу страту замінити позбавленням волі, поєднану з працею».

Ч. Беккарія, перебуваючи під сильним впливом природного права і суспільного договору Жан-Жака Руссо, вважав, що злочинність може бути ліквідована шляхом створення виважених, ясних законів і просвітництва, виховання людей.

Основа «Суспільного договору» **Жан-Жака Руссо** чисто раціоналістична. Людина, за Ж.-Ж. Руссо, народжується вільною, але всюди вона в ланцюгах, а громадський порядок не дається природою, отже, він заснований на угодах (conventions), тому все питання в тому, щоб дізнатися, в чому полягають ці угоди. Вільно народжена людина, з абстрактного поняття Ж.-Ж. Руссо, є разом з тим істотою переважно розумною.

Ж.-Ж. Руссо не приймає до уваги ні відносин залежності людини від інших людей, ні тієї обставини, що далеко не всі люди чинять розумно, і що взагалі не один розум керує людськими вчинками. Люди, ці цілком розумні істоти, абсолютно свідомо і цілком добровільно вступають в союз на підставі взаємного договору, а потім і держава є саме таким союзом, що має своєю метою загальне благо, яке, по Руссо, не тільки для всіх однаково, але і всіма однаково розуміється.

*Жан-Жак
Руссо*

*Вольтер
(справжнє ім'я –
Франсуа-Марі
Аруе)*

Вольтер (1694–1778 рр.) пропонував провести реформу кримінального судочинства і скасувати формальні докази. Стояв за широку практику допуску в процес захисту, був противником інквізиції і катувань, виступав проти безправ'я і свавілля. Вольтер категорично вимагав скасування покарань за ересі, богохульство, чаклунство, виступав за принцип індивідуалізації покарання. Головне в правосудді – це суспільна користь, тобто покарання повинні бути справедливими.

Вольтер багато в чому продовжив справу Монтеск'є і Беккарія. Але, на відміну від них, він не лише висував ідеї, а й самовіддано боровся за впровадження їх у життя.

Класична школа в кримінальному праві розвивалася такими вченими, як М. О. Неклюдов, М. В. Духовський, І. Я. Фойницький, а пізніше А. А. Піонтковський, М. М. Гернет, М. М. Полянський, В. В. Єсіпов та ін. Усі вони боролися за введення політичних елементів у науку кримінального права і навіть за виокремлення науки кримінально-правової політики в самостійну дисципліну. Не у всіх питаннях вони були однастайні, але час догматичного підходу до права минув. Теорія вільної волі, висловлена класиками Кестліном, Бернером, І. Я. Фойницьким та ін., випливала з філософії і метафізики Г. Гегеля та І. Канта. Так, І. Кант зазначав, що воля людини є абсолютно вільною, що людина

не залежить від впливу зовнішнього середовища, що її поведінка є продуктом розуму. З цього виходило, що будь-яке діяння людини, у тому числі злочинне, є породженням її вільної волі. А раз так, то в основу покарання повинна бути покладена розплата. Зло, заподіяне невинному, – це зло самому собі, тобто осмислене волевиявлення злочинця на своє неминуче покарання. Помста за заподіяне зло дорівнює великому злу.

Дуже подібними, але не тотожними, поглядами на злочин і покарання були у Г. Гегеля. Він вважав, що розплата повинна бути еквівалентною заподіяним збиткам, що покарання має бути пропорційним тяжкості злочину. Але на відміну від І. Канта, Г. Гегель не вимагав принципу таліону – «смерть за смерть».

Отже, відповідальність правопорушника класики будували переважно на зовнішніх властивостях діяння. Індивідуальні якості суб'єкта злочину, що характеризують його суспільну небезпеку, вони до уваги не брали.

З розвитком держави змінювалися засади боротьби зі злочинністю. Жорстокість стала поступатися місцем гуманізму, головною формою якого було виправлення злочинця. Цей засіб «класики» називали «виправним» і покладали на нього великі надії. Але вони не завжди справджувалися. В'язниця у всіх її видах не тільки не виправляла, але скоріше розбещувала осіб, які потрапляли до її стін.

*Чезаре
Ломброзо*

Енріко Феррі

*Рафаель
Гарофало*

2. Антропологічний напрям у кримінології представлений такими вченими, як Ч. Ломброзо, Е. Феррі й Р. Гарофало.

Після проведення тривалих досліджень вони дійшли, як їм здавалося, єдино правильного висновку про те, що причини злочинності лежать не в соціальних умовах, а в самому злочинці, його анатомічних, фізіологічних, психічних і моральних властивостях, отриманих при народженні. Ч. Ломброзо і його соратники вважали, що злочинець – це своєрідний різновид людини, у якій сконцентровані особливі біологічні риси, що ведуть її до злочину. З цього випливало, що злочин є «явище настільки ж природне і необхідне, як народження, смерть, зачаття, психічні хвороби, сумним різновидом яких він часто є».

У своїй роботі «Злочинна людина» Ч. Ломброзо детально виклав біологічні риси (анатомічні, фізіологічні, психічні) злочинців, показав їхню відмінність від «нормальних людей». Антропологи зазначали, що у світі завжди були і є люди, які від народження приречені бути злочинцями. До них треба застосовувати не міри покарання, а заходи безпеки. Природжений злочинець має бути знищений фізично або бути засудженим на довічне ув'язнення, вислання на незаселені острови тощо.

Треба зазначити, що Ч. Ломброзо, Е. Феррі і деякі інші автори стояли на детерміністських позиціях, і з часом у їх поглядах відбулася еволюція в напрямі пом'якшення значення біологічних факторів у злочинній поведінці. Згодом були визнані недоліки в теорії фундатора школи. Потім Ч. Ломброзо і сам змінив деякі свої попередні висновки. Він вказував не тільки на біологічні чинники злочинів, а й соціальні. Говорячи про природженого злочинця, він зазначав, що злочину може і не бути, якщо відсутні «сприятливі обставини».

Тому Ч. Ломброзо пропонував боротися не ізольовано з кожним чинником (біологічним, фізичним чи соціальним), а з усією їх сукупністю. Ще чіткіше з цього приводу висловився Е. Феррі: «Ніхто з нас не говорив про фаталізм злочину, ми говоримо тільки про причинний або природний детермінізм».

Деякі з опонентів Ч. Ломброзо (наприклад, А. Прінс) не заперечували існування типу злочинця як такого. Професія й умови життя накладають на людину певний відбиток, надають їй фізичній і психічній структурі особливих рис. Тому професійним злочинцям притаманні специфічні риси так само, як вченим, артистам, духівництву тощо. Але цей тип не є продуктом спадковості, а результатом негативного впливу зовнішнього середовища.

3. Соціологічний напрям у кримінології виник у 80-ті роки XIX ст.

Засновниками соціологічного напрямку в кримінології були Франц фон Ліст (Німеччина), Адольф Прінс і Віллем Адріаан Бонгер (Бельгія), Жерар Антоніус Ван Гамель (Голландія), Габріель Тард і Еміль Дюркгейм (Франція).

*Франц фон
Лист*

*Адольф
Принс*

*Віллем
Адріаан
Бонгер*

*Жерар
Антоніус
Ван Гамель*

*Жан Габріель
Тард*

*Еміль
Дюркгейм*

Представниками соціологічного напрямку також були М. В. Духовської, І. Я. Фойницький, А. А. Піонтковський (старший), М. П. Чубинський, М. М. Гернет, С. В. Познишев та ін.

*Іван
Якович
Фойницький*

*Андрій
Андрійович
Піонтковський*

*Михайло
Павлович
Чубинський*

*Михайло
Миколайович
Гернет*

*Сергій
Вікторович
Познишев*

Криміналісти-соціологи проблему злочину й покарання роблять об'єктом вивчення трьох самостійних, і в той же час тісно пов'язаних між собою дисциплін, що утворюють систему науки кримінального права: кримінальної соціології (кримінології), кримінальної політики і кримінальної догматики (А. А. Піонтковський, Х. М. Чарихов)⁴⁴.

Соціологи, подібно антропологам, вважали, що в кримінологічних дослідженнях основну увагу потрібно приділяти не злочинному діянню, як це робили представники класичного напрямку, а особі злочинця. Але вони більш чітко висловлювалися за те, щоб біологічну неповноцінність особи вважати тільки одним з чинників злочинності, що діє поряд з іншими факторами соціально-економічного характеру (безробіттям, злиднями, дороговизною життя, проституцією, наркоманією, алкоголізмом тощо).

Соціологи заперечували саме поняття «природжений злочинець». Основні чинники злочинності вони вбачали в суспільних відносинах. У зв'язку з цим вони негативно ставилися до «вільної волі», а разом з нею і до принципу відплати за злочин, і були прибічниками профілактики злочинів, хоча й не відкидали превентивне значення покарання. Проте вивчення особи велося все-таки в плані характеристики суб'єкта злочину. Соціологи відмовилися від поняття «склад злочину» та замінили кримінальне покарання заходами безпеки. Це вело до судового свавілля. Адже, суд міг визнати небезпечний стан навіть там, де ще немає ні злочинця, ні злочину.

Злочин, на думку соціологів, – це результат складної взаємодії різноманітних чинників, з одного боку – індивідуальних (у тому числі біологічних), а з другого – фізичних та соціальних.

Фізичні чинники – географічне середовище, клімат, пори року, кількість опадів, час доби та ін. Індивідуальні чинники – стать, вік, хвороби, походження і виховання, освіта, родинний стан, фізичні та психічні властивості. Соціальні чинники – безробіття, рівень цін на продукти харчування, рівень споживання алкоголю, заробітна плата, життєвий рівень, проституція, люмпенізація населення тощо⁴⁵.

Фактори злочинності, особливо соціальні, можуть бути усунені, але злочинність є вічним явищем⁴⁶. «Соціологами» пропонувалися такі заходи для усунення факторів

⁴⁴ Чарыхов Х. М. Учение о факторах преступности. Социологическая школа в науке уголовного права. Москва, 1910. С. 8.

⁴⁵ Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 480 с. С. 468.

⁴⁶ Хавронюк М. І. Історія кримінального права європейських країн: монографія. Київ: Істина, 2006. 192 с. С. 158.

злочинності, зокрема соціальних: зниження безробіття шляхом створення нових робочих місць, регулювання цін, будівництво житла, турбота про безпритульних дітей та ін.⁴⁷

Окрім вчення про фактори злочинності, соціологам належить і розробка вчення про соціально небезпечний стан особи та вчення про заходи безпеки («заходи соціального захисту»). Підставою для репресії є не діяння, а діяч, не склад злочину, а небезпечний стан. Невловимість ознак небезпечного стану відкриває широкі можливості для необґрунтованих репресій та свавілля. Відмова від понять осудності, вини, покарання та інших інститутів класичного кримінального права є характерною для соціологів (М. І. Бажанов)⁴⁸.

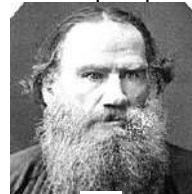
Представники соціологічної школи рекомендували систему невизначених вироків, передаючи вирішення питання про строк покарання тюремній адміністрації. Водночас вони запропонували увести в законодавство умовне засудження та умовно-дострокове звільнення від покарання, заміну короткострокового позбавлення волі штрафом, створити спеціальні суди та особливі місця позбавлення волі для неповнолітніх злочинців.

Таким чином, запобігання злочинам вийшло на перший план, замінюючи класичний принцип *заякування* і механічний принцип *усунення*, що лежав в основі антропологічного напрямку. Соціологам було ясно, що лише в площині соціальних реформ лежить справжня боротьба зі злочинністю, що для її подолання необхідно в першу чергу вплинути на соціальні чинники, не забуваючи, звичайно про суб'єктивні фактори. Іншими словами, вони намагалися поєднати превентивне значення покарання із загальносоціальною профілактикою злочинів.

§ 2. Розвиток кримінології на початку XX століття

Для підтвердження або спростування тих чи інших теорій потрібно було створити науково-методичну і організаційну базу для проведення широких кримінологічних досліджень⁴⁹. Такі заклади вже існували на Заході у вигляді приватних шкіл і лабораторій.

Прообразом цих установ у Росії була школа, створена Л. М. Толстим у Ясній Полянї. Відомо, що до нього приїжджав Ч. Ломброзо, який знайомився з роботою великого письменника, цікавився його думкою про антропологічну теорію злочинності. Л. М. Толстой не поділяв точку зору ломброзіанців, але добре висловлювався про дослідження, що проводились, говорячи, що «шукати істину завжди похвально».

*Лев
Миколайович
Толстой*

У СРСР також створювалися кримінологічні кабінети. У Петрограді (Ленінграді), Москві, Саратові та інших містах вони здебільшого займалися вивченням особи злочинців. Так, у Саратовському кабінеті кримінальної антропології і судово-медичної експертизи, створеному у 1922 році, наукова робота велася у трьох напрямках: 1) вивчення злочинця і злочинності; 2) пошук найраціональніших методів перевиховання злочинців; 3) проведення експертиз для судових органів, карного розшуку та адміністрації виправно-трудових установ.

Організований у 1926 році кабінет в Ростові-на-Дону проводив дослідження у біопсихологічному напрямі. Його роботою керував доктор медицини О. В. Брайловський. Кабінет видавав збірник «Вопросы изучения преступности на Северном Кавказе», авторами статей якого були головним чином лікарі.

У 1925 році при Петроградському губернському суді теж був створений кримінологічний кабінет. Його робота будувалася на комплексній основі. Спочатку вивчалися матеріали справи, потім проводилося анкетування кожного засудженого і бесіди з ними. Зокрема, було проведено конкретно-соціологічне дослідження причин злочинності неповнолітніх. Анкетуванню були піддані засуджені за вбивство, зґвалтування, хуліганство

⁴⁷ Кваша О. О. Соціологічна школа кримінального права. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. Київ, 2001. Т. 6. С. 560–561.

⁴⁸ Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 480 с. С. 468.

⁴⁹ Кримінологія: підручник для студ. вищ. навч. закл. / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.

та особи, які вчинили корисливі злочини. Матеріали дослідження були розіслані в інші регіони СРСР, у тому числі в Україну, а написані на його підставі статті – опубліковані в спеціальних наукових збірниках.

Стосовно розвитку кримінологічних досліджень та вивчення проблем злочинності в місцях позбавлення волі можна спостерігати певні історичні етапи та діяльність органів у цьому напрямі. Наприклад, Постановою РНК Росії від 25 березня 1925 року був відкритий Державний інститут з питань вивчення злочинності та злочинця під керівництвом професора Є. Г. Ширвіндта. Загальне керівництво роботою інституту здійснювала Міжвідомча рада, яка складалася з представників народних комісаріатів Росії (внутрішніх справ, юстиції, освіти та охорони здоров'я), вчених-правознавців.

Взагалі, у ті часи експериментували дуже багато. Захоплення соціологічними дослідженнями заповонило працівників правоохоронних органів і особливо виправно-трудових установ. У місцях позбавлення волі організовувались різного роду курси, на яких засуджені здобували спеціальність. У камерах випускалися стінні газети, листівки.

В Україні тоді також створювались кримінологічні кабінети⁵⁰. В Києві, крім кабінету при юридичному факультеті Інституту народного господарства, існувала ще й «Юридична клініка». Вона працювала на громадських засадах. Викладачі відповідних кафедр набирали групи студентів, які проводили анкетування ув'язнених, а також членів їх сім'ї, товаришів по роботі. Ці матеріали використовувались у навчальному процесі та у профілактичній роботі.

У 1925 році всі українські кабінети були перетворені в Інститути науково-судової експертизи, які, згідно з Положенням від 25 квітня 1925 року, повинні були проводити різного роду наукові дослідження та експертизи у судових справах, а також експериментальні дослідження з питань кримінальної техніки й методики вивчення злочинності і особи злочинців. Серед шести секцій Інституту була і секція «Кримінально-психологічних і психопатологічних досліджень».

Ще до створення Київського інституту науково-судової експертизи «Юридична клініка» разом з науковцями кабінету провела низку досліджень під керівництвом академіка І. О. Малиновського. На засіданнях її Вченої ради, зокрема, були заслухані такі доповіді: «Про вивчення злочинця і злочинності»; «Про асоціативний метод і застосування його в судовій роботі»; «Про особливості професійного злочинця». Найбільший інтерес становила перша доповідь, з якою виступав академік І. О. Малиновський 27 листопада 1926 року.

Зробивши короткий нарис історії заснування в Європі й Америці кабінетів і лабораторій з вивчення злочинності і злочинців, І. О. Малиновський зауважив, що хоча ці кабінети ставлять своїм завданням усебічне вивчення злочинності, але насправді головним чином займаються біологічним обстеженням злочинців. Соціологічні дослідження відсуваються на другий план. Далі доповідач наголосив, що радянське законодавство розглядає злочин як продукт соціально-економічних умов і вважає за необхідне застосовувати до злочинця заходи соціального захисту, пристосовувати його до умов співпраці, а не мститися йому. Необхідно вивчати злочинця, щоб з'ясувати, як боротися зі злочинністю. Обов'язок такого вивчення законодавець покладав на судові органи і виправно-трудові установи. Але, як вважав І. О. Малиновський, потрібні і спеціальні наукові установи, де працювали б вчені різних галузей знань. Доповідач зауважив, що у деяких містах України – Києві, Харкові, Одесі – діють установи з вивчення злочинності – кабінети науково-судової експертизи в системі наркомату юстиції. Але їх робота не координується. Треба створити інститут республіканського масштабу, який займався би систематичним вивченням проблем злочинності в Україні. Він координував би наукові дослідження місцевих закладів на зразок державного інституту з вивчення злочинності і злочинців.

Київський інститут науково-судової експертизи вивчав етіологію, динаміку та структуру злочинності в Україні, розробляв окремі питання методології і методики досліджень особи правопорушників, працював над проблемами пенітенціарного характеру. Результати досліджень заслуховувалися на відкритих засіданнях Вченої ради і

Іоаннікій
Олексійович
Малиновський

⁵⁰ Данышин И. Н. Из истории криминологических учреждений в Украинской ССР в 20-30-е годы. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва, 1980. Вып. 32. С. 36–43.

публікувалися в доповідях і повідомленнях науковців Інституту. Київський ІНСЕ мав також кримінологічний музей, у якому було три відділи: кримінологічний, пенітенціарний і методів дослідження.

Про характер діяльності кримінально-психологічної секції Інституту свідчать наукові праці, підготовлені у 1928–1929 роках: «Про застосування гіпнозу в слідчій справі» (професор В. М. Гаккебуш); «Сучасні погляди на явища телепатії та їх кримінологічне значення» (професор В. І. Фаворський); «Психоаналітичне дослідження піроманії» (доктор І. А. Залкінд); «Порівняльне дослідження крові у засуджених за різні злочини» (доктор В. В. Фоломіна); «Про татування правопорушників» (доктор І. І. Цорапська). Деякі роботи були присвячені проблемам позбавлення волі як міри соціального захисту та його впливу на засуджених: «Про специфічні порушення нервово-психічної діяльності у засуджених» (доктор І. А. Залкінд); «Теорія і практика виправно-трудової справи в УРСР» (проф. М. О. Чельцов-Бєбутов). Як бачимо, майже всі дослідження проводилися представниками природничих наук.

По-іншому будувалась робота Всеукраїнського кабінету з вивчення особи злочинця і злочинності, який був створений у листопаді 1924 року з ініціативи працівників Одеської губернської виправно-трудової інспекції. Рада цього кабінету складалася з науковців та працівників суду, прокуратури і медичних установ. Кабінет розгорнув свою дослідницьку діяльність у лютому 1925 року. Згідно з Положенням про нього, затвердженому НКВС УРСР, він мав на меті «сприяння виправно-трудовим установам у справі правильного застосування методів виправно-трудового впливу», а також «дослідженням злочинності як соціального явища». Кабінет діяв і через створені за його ініціативою так звані «ланки з вивчення особи злочинця», які були у Чернігові, Дніпропетровську, Сумах та інших містах України. Штат кабінету складався з юриста-соціолога, психіатра і лікаря. При ньому стажувалися студенти, які брали участь у зборі емпіричних матеріалів, а всю технічну роботу виконували самі засуджені. Тут же знаходилося обладнання, необхідне для проведення антропометричних вимірів і психологічних тестів.

Робота Всеукраїнського кабінету набрала широкого розмаху, охоплюючи нові напрями досліджень та різноманітні сторони профілактичного впливу на засуджених. Поряд із вивченням засуджених члени кабінету брали активну участь у роботі спостережної комісії, представляючи їй відповідні характеристики на них, а також в окремих судових процесах, виступаючи із детально відпрацьованими висновками, побудованими на основі конкретних спостережень, опитувань тощо.

Наукові розробки кабінету, крім збірника «Вивчення злочинності та пенітенціарної практики», публікувалися в періодичних часописах «Проблеми злочинності», «Допровський робітник», «Геть злочинність». Були підготовлені і популярні брошури: «Психопатичні особи в умовах висилки», «Боротьба з татуванням у місцях позбавлення волі», та монографія «Типи сучасних правопорушників». Четвертий випуск збірника «Вивчення злочинності та пенітенціарної практики» був присвячений рецидиву і професійній злочинності. Стосовно профілактичних заходів до професійних злочинців пропонувалася максимальна їх ізоляція у виправно-трудових установах, широке використання як робочої сили в інтересах загальних господарських завдань.

Особливої уваги заслуговує діяльність Харківського (в той час столичного) кабінету з вивчення причин злочинності і особи злочинця, який виник у 1928 році. Серед його відділів найпомітнішою була робота соціально-економічної секції, яка проводила глибокі наукові дослідження не лише окремих видів злочинів, але й злочинності в цілому, велике місце відводила проблемам профілактичної діяльності, вивченню соціальних умов життя і поведінки осіб, які вчинили злочини. Ці дослідження проводились науковими працівниками кабінету, професорсько-викладацьким складом Харківських юридичного і медичного інститутів із залученням для виконання технічної роботи окремих осіб, які відбували покарання у місцях позбавлення волі. Серед вчених потрібно назвати професорів Г. І. Волкова, М. М. Гроздинського, В. А. Внукова, В. С. Трахтерова.

Крім того, в 1930 році у Харкові був створений Всеукраїнський кримінологічний інститут, на який покладались обов'язки з координації роботи кабінетів і, разом із тим, проведення планових наукових досліджень. У 1931 році він був переданий в систему Наркомюсту під назвою «Науково-дослідний інститут з вивчення злочинності». Нова назва внесла і деякі корективи в плани його роботи. На Інститут було покладене завдання наукової розробки заходів, методів і способів боротьби зі злочинністю в Україні, включаючи і

запобігання конкретним злочинам. У ньому біологізаторство причин злочинності було зведене майже до нуля. Панівне положення зайняла ідея про особу злочинця як продукту криміногенного соціального середовища.

На жаль, перебудова діяльності Інституту не була завершена. Обвинувачення низки російських та українських учених у пропаганді ідей Ч. Ломброзо призвели до закриття кримінологічних кабінетів і перетворення інститутів з вивчення причин злочинності в установи, які досліджували лише питання кримінально-правової політики і кримінального права. Це ознаменувало собою ліквідацію кримінології як «буржуазної лженауки». Її викладання у вузах припинилося, хоча нагальні проблеми запобігання злочинам знову перейшли до науки кримінального права. Як кажуть, «з водою вихлюпнули і дитя». І тільки на початку 60-х років раніше заборонена в СРСР наука кримінологія стала поступово відроджуватися.

§ 3. Кримінологія в СРСР та УРСР у 60–80-ті роки XX століття

Наприкінці 50-х років, після усунення наслідків культу особи Сталіна, справа з кримінологічними дослідженнями змінилася на краще. В юридичній літературі почали з'являтися статті, автори яких ставили актуальні питання боротьби зі злочинністю⁵¹.

На засіданнях і конференціях, які були організовані у Москві Генеральною прокуратурою та Верховним Судом СРСР, юридичними науково-дослідними інститутами й вищими навчальними закладами планувалися заходи, спрямовані на вивчення кримінологічних проблем.

Помітно поживалась робота кафедр кримінально-правових дисциплін юридичних факультетів вузів щодо вивчення різних сторін злочинності та її детермінації. З 1957 року проблемами кримінології почали займатися на юридичних факультетах університетів, в юридичних інститутах, секторах філософії і права низки Академій наук союзних республік⁵².

До нових кримінально-процесуальних кодексів (1961 р.) були внесені норми, що встановлювали обов'язок органів слідства, прокуратури і суду виявляти причини й умови, які сприяють вчиненню злочинів.

На початку 60-х років були опубліковані важливі наукові праці з кримінологічної тематики, зокрема: С. С. Остроумова «Преступность и ее причины в дореволюционной России» (1960 р.), О. Б. Сахарова «О личности преступника и причинах преступности в СССР» (1961 р.), О. А. Герцензона «Предмет и метод советской криминологии» (1962 р.), Г. М. Миньковского, В. К. Звирбуля «Предупреждение преступлений» (1962 р.) та інші.

У 1963 році був створений Всесоюзний інститут з вивчення причин та розробки заходів попередження⁵³ злочинності, що стало значним кроком у розвитку кримінології.

Перед інститутом було поставлене завдання об'єднати і очолити наукові дослідження в даній галузі. У складі інституту працювали десять секторів: загальної методики вивчення і попередження злочинності (О. А. Герцензон); вивчення причин та розробки заходів попередження розкрадань соціалістичної власності (В. Г. Танасевич); вивчення злочинів проти особи (С. С. Степечев); злочинів неповнолітніх (Г. М. Миньковский); попереднього слідства (А. І. Михайлов); прокурорського нагляду (В. К. Звирбуль); криміналістичної техніки (М. О. Селіванов). Першим директором інституту був призначений І. І. Карпец, заступниками – В. М. Кудрявцев і Г. І. Кочаров.

*Олексій
Адольфович
Герцензон*

⁵¹ Шаргородский М. Д. Некоторые задачи советской правовой науки в настоящее время. Ученые записки ЛГУ. 1995. № 187. Вып. 6. С. 5; Кудрявцев В. Н. Развивать науку советского уголовного права. Соц. законность. 1956. № 1. С. 29.

⁵² Кримінологія: підручник для студ. вищ. навч. закл./ О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.

⁵³ У цій главі підручника, характеризуючи розвиток кримінології в СРСР та УРСР у 60–80-ті роки XX століття, а також в Україні в 90-ті роки XX століття, ми використовуємо поняття «попередження злочинності» та «попередження злочинів», зважаючи на тенденції розвитку кримінологічної науки та галузевого законодавства зазначеного періоду.

*Петро
Петрович
Михайленко*

Значною мірою процес розбудови та відтворення вітчизняної кримінології пов'язується з діяльністю науковців Київської вищої школи МВС СРСР. Так, у 1964 р. П. П. Михайленком разом з Й. А. Гельфандом було підготовлено й опубліковано одне з перших спеціальних кримінологічних досліджень – монографія «Предупреждение преступлений – основа борьбы за искоренение преступности»⁵⁴.

Невдовзі з'явилися наступні наукові праці, такі як: О. А. Герцензон «Введение в советскую криминологию»

*Йосип
Аронович
Гельфанд*

(1965 р.); П. П. Михайленко «Причины рецидиву і боротьба з ним в УРСР» (1965 р.), «Борьба с преступностью в Украинской ССР» Т. 1 (1966 р.) і Т. 2 (1967 р.), «Предупреждение преступности несовершеннолетних в УССР» (1967 р.), «Профилактическая деятельность районных (городских) органов милиции и следственных аппаратов при них» (1968 р.); В. М. Кудрявцев «Причинность в криминологии» (1968 р.); І. І. Карпець «Проблема преступности» (1969 р.); Н. Ф. Кузнецова «Преступление и преступность» (1970 р.); П. П. Михайленко, Й. А. Гельфанд «Рецидивная преступность и ее предупреждение органами внутренних дел» (1970 р.); М. І. Ковальов «Основы криминологии» (1970 р.); В. К. Звірбуль «Деятельность прокуратуры по предупреждению преступлений» (1971 р.); Г. А. Аванесов «Теория и методология криминологического прогнозирования» (1972 р.); А. С. Шляпочников «Советская криминология на современном этапе» (1973 р.) та ін.

Для цього і наступних періодів характерна активізація кримінологічних (теоретичних і прикладних) досліджень. Опубліковано значну кількість монографій і навчальних посібників, які отримали позитивну оцінку серед широкого загалу читачів. Кримінологія, як самостійна наука і навчальна дисципліна, починає відігравати все більшу роль у розробці кримінально-правової політики держави, нормотворчості і практиці боротьби зі злочинністю.

У 1966 році виходить перший підручник з радянської кримінології, підготовлений Всесоюзним інститутом з вивчення причин та розробки заходів попередження злочинності, який витримав потім три видання і послужив основою створення в середині 80-х років двохтомного «Курсу радянської кримінології». Розвиток цієї науки активізувало створення кафедр кримінології у багатьох вищих юридичних навчальних закладах країни та вищих школах МВС.

Викладання кримінології було орієнтовано на отримання випускниками вузів не тільки твердих знань з проблем боротьби зі злочинністю та її окремими видами, але й на можливість реальної їх участі у розробці і реалізації різних профілактичних заходів, спрямованих на ефективну протидію злочинності.

У 80-ті роки відбувався також інтенсивний розвиток кримінологічних досліджень стосовно поглибленого вивчення властивостей та ознак особи злочинців, механізму індивідуальної злочинної поведінки (Ю. М. Антонян, Г. Х. Єфремова, М. М. Кочетов, В. В. Гульдман, А. Р. Ратінов, О. М. Яковлев та ін.). Завдяки цим дослідженням стало можливим використовувати у практиці боротьби зі злочинністю науково обґрунтовані дані про генезис і детермінанти різних видів злочинів та осіб, які їх вчиняють.

Відродження кримінології в Україні почалося у стінах Київської Вищої школи МВС СРСР (зараз Національна академія внутрішніх справ).

Там у 1962–1963 роках під керівництвом професора П. П. Михайленка проводилися соціологічні дослідження причин злочинності неповнолітніх та рецидивної злочинності в УРСР. А у 1964 році у Москві «Юриздат» видав монографічне дослідження П. П. Михайленка і Й. А. Гельфанда «Предупреждение преступлений – основа борьбы за искоренение преступности». У роботі розглядалися питання ролі і значення попередження злочинів, визначення поняття «попередження», попередження злочинів на стадіях готування і замаху на злочин, недопущення рецидиву злочинів. Окремі глави монографії присвячені розгляду участі громадськості у попередженні злочинів тощо. Слідом за цією монографією з'явився і

⁵⁴ Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с.

ряд інших. У них узагальнювалася не тільки практична діяльність правоохоронних органів, а й інших державних органів та громадських формувань.

У країні стали створюватися науково-дослідні установи, сутність яких зводилася до відтворення колись існуючих наукових установ, але на новій основі з урахуванням розвитку науки і суспільних відносин в Україні.

*Михайло Макарович
Міхєнко*

Координацію кримінологічних досліджень здійснював відділ кримінально-правових та кримінологічних проблем Інституту держави і права Академії наук УРСР⁵⁵. Наукові працівники цього відділу наприкінці 60-х – початку 70-х років проводили широкі кримінологічні дослідження у різних містах України. У результаті цього були підготовлені і видані колективні монографії: «Попередження правопорушень неповнолітніх» (1967 р., відп. редактор М. М. Міхєнко);

«Боротьба з правопорушеннями і злочинністю» (1969 р., відп. редактор І. П. Лановенко); «Кримінально-правова боротьба з хуліганством» (1971 р., відп. редактор Ф. А. Лопушанський); «Відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність» (1971 р., відп. редактор І. П. Лановенко); «Теоретичні проблеми попередження правопорушень неповнолітніх» (1977 р., відп. редактор Ф. А. Лопушанський).

*Ігор Петрович
Лановенко*

*Федір Андрійович
Лопушанський*

У цей час також була опублікована низка індивідуальних монографій, зокрема, І. П. Лановенком «Боротьба зі злочинами проти трудових прав і безпеки виробництва» (1977 р.), О. Я. Светловим «Боротьба з посадовими зловживаннями» (1970 р.). Значна увага приділялась підготовці навчально-методичної літератури для службового користування працівників правоохоронних органів. Так, за участю працівників відділу був виданий навчальний посібник «Розслідування та попередження злочинів» (1970 р.).

Наприкінці 70-х – початку 80-х років у відділ кримінально-правових та кримінологічних проблем прийшло чимало нових наукових працівників, зокрема, А. Й. Міллер, О. М. Костенко, Ю. М. Крупка. Вони займалися кримінологічними дослідженнями і опублікували низку монографій: А. Й. Міллер – «Протиправна поведінка неповнолітніх (генезис і рання профілактика)» (1985 р.); О. М. Костенко – «Принцип відображення у кримінології» (1987 р.) та «Кримінальне свавілля (соціопсихологія волі і свідомості злочинця)» (1990 р.); Ю. М. Крупка (у співавторстві) – «Попередження сімейно-побутових злочинів» (1989 р.).

*Олександр
Миколайович
Костенко*

Серед інших наукових здобутків відділу в галузі кримінології можна назвати такі колективні праці, як: «Пияцтво і злочинність» (1989 р.); «Боротьба з екологічними злочинами» (1994 р.); «Наркотизм і злочинність» (1994 р.); «Боротьба з господарськими злочинами» (1997 р.).

§ 4. Кримінологія в Україні в 90-ті роки ХХ століття та її сучасний стан і розвиток у світі

Із проголошенням України незалежною державою кримінологічні дослідження почали набувати якісно нового характеру. Вони стали рішуче звільнятися від заїдеологізованості компартійних догм, класового підходу до проблем злочинності. Кримінологи одержали більшу можливість звертатися до теорії і практики боротьби зі злочинністю в розвинутих країнах світу. Водночас їм довелося осмислювати реалії нового суспільного буття та пов'язані з ними кримінологічні проблеми.

В Україні з 1991 року відбулися суттєві соціально-економічні зміни. Почався перехід від командно-адміністративної системи господарювання до ринкової, від тоталітарної держави до правової. Але непослідовність, якою супроводжувався обраний шлях,

⁵⁵ Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Наукові досягнення за 50 років (1949–1999). Київ, 1999. С. 112–121.

обернулася негативними наслідками для життя народу. Невтішні результати реформування економіки призвели до спаду виробництва, розростання до загрозливих розмірів «тіньової» економіки, хронічних взаємонеplateжів, незахищеності вітчизняного товаровиробника та інших негараздів, які загострили соціально-економічну і криміногенну ситуацію в Україні.

Це призвело до масових порушень законності, правового нігілізму, низької державної і фінансової дисципліни, неналежного виконання посадових обов'язків, корумпованості чиновників у всіх ешелонах влади. Зросла кримінальна зараженість населення. Суспільство зіткнулося з розширеним відтворенням злочинної поведінки і різким зростанням злочинності.

Зазначені негативні явища й процеси – наслідок гострих протиріч у всіх сферах суспільного життя, які й детермінують сучасну злочинність. Вона видозмінюється не тільки кількісно, але й погіршуються її якісні характеристики. Намітилося збільшення тяжких злочинів проти особи, бандитизму, розбоїв, пов'язаних із застосуванням зброї. Суб'єктами вказаних злочинів усе частіше стають неповнолітні. Насильницька злочинність зростає з корисливою. Частка останньої в загальній масі злочинів становить більше половини. З'явилися нові види економічної злочинності, зокрема комп'ютерна, зростає організована злочинність, тісно пов'язана з корупцією та зарубіжними кримінальними структурами.

Таким чином, саме життя висунуло перед сучасною українською кримінологією низку складних завдань, що не могло не позначитися на предметі, тематиці й методиці наукових досліджень. Реорганізується сама система кримінологічних закладів, що дісталися у спадок від радянських часів, створюються нові дослідницькі центри. Вже на початку 90-х років почали функціонувати спеціалізовані науково-дослідні установи. При Академії правових наук України в 1995 році створено Науково-дослідний інститут вивчення злочинності. Один з трьох його відділів проводить власне кримінологічні дослідження. В Інституті держави і права НАН України роботу в цьому напрямі продовжує відділ кримінально-правових і кримінологічних проблем. Кримінологічна проблематика також сконцентрована у Науково-дослідному інституті проблем боротьби зі злочинністю Національної академії внутрішніх справ України (м. Київ) та Університеті внутрішніх справ МВС України (м. Харків). Крім того, на відповідних кафедрах юридичних вузів країни працюють групи науковців, планові дослідження яких теж мають кримінологічне спрямування.

У 1971 році на базі Київської вищої школи МВС СРСР була створена науково-дослідна лабораторія Всесоюзного науково-дослідного інституту МВС СРСР, яку очолив професор П. П. Михайленко, а згодом – відомий кримінолог професор А. П. Закалюк. За цей період лабораторія зазнала багато реорганізацій і у 1997 р. на базі цієї установи був створений Науково-дослідний інститут проблем боротьби зі злочинністю.

Протягом усього періоду існування одним з основних напрямів роботи цієї установи було проведення кримінологічних досліджень. У 70–80-х роках її працівники провели ґрунтовні дослідження щодо діяльності громадських формувань по профілактиці правопорушень та злочинів (А. П. Закалюк, О. О. Ковалкін, О. Г. Кулик), профілактики злочинності неповнолітніх (С. А. Тарарухін, В. Ф. Трегубов), рецидивної злочинності (А. М. Носенко) попередження грабежів, розбійних нападів та інших найбільш розповсюджених видів злочинів (В. О. Кузнецов, Б. І. Бараненко, В. І. Грачов), сімейно-побутових злочинів (С. В. Трофімов, М. С. Хруппа, В. В. Петров), дармоїдства (В. І. Женунтій), бродяжництва (В. І. Грачов) та інші. На жаль, майже всі ці розробки, багато з яких були здійснені вперше в СРСР або в Україні, через існуючі в той час режимні обмеження не були надруковані у відкритій науковій літературі і не були доступні широкому науковому загалу.

Наприкінці 80-х – початку 90-х років тематика наукових розробок дещо змінилась. В той час успішно розроблялися проблеми попередження індивідуальної злочинної поведінки (А. П. Закалюк), кримінологічного аналізу злочинності (О. О. Ковалкін, О. Г. Кулик), боротьби з незаконним обігом наркотичних речовин (О. О. Ковалкін, М. С. Хруппа, В. Л. Чубарев), створення системи попередження рецидивної злочинності (М. М. Короткий), профілактики групової злочинності неповнолітніх (С. А. Тарарухін), попередження майнових злочинів, вчинюваних організованими групами (Б. І. Бараненко, А. І. Пясецький), злочинів, вчинених з особливою жорстокістю

*Анатолій
Петрович
Закалюк*

*Святослав
Андрійович
Тарарухін*

(А. П. Закалюк, А. В. Шаповалов, В. С. Ковальський), антисуспільної поведінки осіб з психічними аномаліями (А. П. Закалюк, Л. М. Москалюк), боротьби із злочинами в сфері економіки (В. В. Головач, Л. С. Сміян) та інші. Вийшли друком монографії А. П. Закалюка «Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения», О. О. Ковалкіна «Латентная преступность и ее выявление органами внутренних дел», В. Л. Чубарева «Опасность лиц, совершающих преступные деяния» та «Тяжесть преступного поведения», О. О. Ковалкіна, М. С. Хруппи, В. Л. Чубарева «Деятельность органов внутренних дел по выявлению и предупреждению группового сбыта наркотических средств» тощо. У 1994 р. був опублікований збірник наукових праць та інших матеріалів «Преступность в Украине», у якому вперше в українській кримінології були надруковані статистичні дані щодо стану, структури та динаміки злочинності в країні у 1972–1993 рр. (О. Г. Кулик, В. І. Бобир).

Наприкінці 90-х – початку 2000-х років в Науково-дослідному інституті проблем боротьби зі злочинністю щороку здійснюється аналіз криміногенної ситуації в Україні та прогноз її розвитку на наступний рік, на базі середніх та вищих навчальних закладів м. Києва проводяться моніторингові опитування населення, кримінологічні експертизи нормативно-правових актів (О. Г. Кулик), досліджуються проблеми профілактики злочинів серед неповнолітніх, сімейно-побутових злочинів (О. В. Бакаєв), боротьби з наркотизмом (М. С. Хруппа), різними видами економічної злочинності (В. М. Попович, С. Н. Баліна, Л. С. Сміян, В. Ф. Ушаповський тощо). Надруковані роботи М. С. Хруппи (у співавторстві) «Антинаркотичне законодавство України. Теорія. Історія. Коментар», В. М. Поповича «Тіньова економіка як предмет економічної кримінології», С. Н. Баліної (у співавторстві) «Тіньова економіка і організована злочинність», С. Н. Баліної та В. Ф. Ушаповського «Правові основи приватизації в Україні та її захист від злочинних посягань» та інші.

Координаційні функції покладені на Координаційне бюро з проблем кримінології, яке створене при Академії правових наук України в 1995 році. Його завдання полягають у плануванні та узгодженні фундаментальних і прикладних досліджень; підготовці науково-педагогічних кадрів через аспірантуру (ад'юнктуру) і докторантуру; забезпеченні навчально-методичною літературою юридичних вузів і факультетів, де читається курс кримінології; організації проведення наукових семінарів, конференцій, симпозіумів тощо.

Координаційне бюро забезпечує постійні контакти між вітчизняними і зарубіжними кримінологами, практичними працівниками державних і громадських організацій, які займаються питаннями протидії злочинності, а також сприяє поширенню кримінологічних знань, з метою їх використання в інтересах зміцнення правопорядку, захисту конституційних прав і свобод громадян, здійснення ефективної боротьби зі злочинністю з урахуванням позитивного зарубіжного досвіду. Останнє є особливо актуальним для молодшої української держави, яка намагається інтегруватися до європейського і світового співтовариства, відповідати міжнародним стандартам у сфері ресоціалізації злочинців, функціонування судової та пенітенціарної систем.

Інтенсивність кримінологічних досліджень за останні роки дає підстави стверджувати, що кримінологія в Україні, попри всі труднощі становлення, має певні перспективи. У нас продовжують розроблятися вже традиційні проблеми, як-то: злочинність неповнолітніх, рецидивна, насильницька, небережна. Розпочато вивчення генезису злочинів у сфері економіки, малого й середнього бізнесу, посилена увага до з'ясування природи організованої злочинності, боротьби з нелегальним обігом наркотичних засобів, предметів озброєння, радіоактивних речовин, торгівлею людьми тощо.

З метою сприяння поширенню кримінологічних знань серед населення, а також використання досягнень цієї науки у справі запобігання злочинам *в Україні 23 липня 1998 року була створена Кримінологічна асоціація*. Вона є громадською організацією, яка об'єднує кримінологів та інших фахівців, професійна діяльність яких пов'язана з протидією злочинності. 26 травня 1998 року в м. Києві відбулася установча конференція цієї Асоціації, у якій взяли участь понад 160 учасників – провідних вчених Національної академії наук України, Академії правових наук України, Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого, Національної академії внутрішніх справ України, Національного університету ім. Тараса Шевченка, Одеської національної юридичної академії, а також керівний склад правоохоронних органів і установ юстиції, представники правозахисних організацій та інших громадських об'єднань. Учасники конференції прийняли статут Кримінологічної асоціації України та сформували її керівні органи.

*Юрій
Федорович
Кравченко*

Президентом Кримінологічної асоціації України було обрано Міністра внутрішніх справ України Ю. Ф. Кравченка. Віце-президентами обрано доктора юридичних наук, професора О. М. Бандурку та Голову Координаційного бюро з проблем кримінології Академії правових наук, доктора юридичних наук, професора А. П. Закалюка. Нині Асоціацію очолює професор О. М. Бандурка.

*Олександр
Маркович
Бандурка*

До складу правління Асоціації увійшли: доктор юридичних наук, професор І. М. Даньшин; доктор юридичних наук, професор А. Ф. Зелінський; член-кореспондент АПН, кандидат юридичних наук, професор Я. Ю. Кондратьєв; доктор юридичних наук, професор І. К. Туркевич; доктор юридичних наук О. М. Литвак.

*Іван
Миколайович
Даньшин*

*Анатолій
Феофанович
Зелінський*

*Ярослав
Юрійович
Кондратьєв*

*Інна
Костянтинівна
Туркевич*

*Олег Михайлович
Литвак*

Перспективними планами роботи Кримінологічної асоціації передбачаються організація і проведення наукових семінарів та конференцій з актуальних проблем детермінації і попередження злочинів, участь у розробці й експертизі законопроектів, сприяння науковим дослідженням, налагодження тісних зв'язків з вченими та кримінологічними установами в зарубіжних країнах, а також співробітництво з Міжнародним кримінологічним товариством, підготовка і видання збірника наукових праць вітчизняних кримінологів. Регіональні відділення Асоціації вже створені в більшості областей України. Вони ведуть активну роботу щодо об'єднання зусиль вчених та практичних працівників правоохоронних органів й експертних установ з метою розробки і реалізації дійових заходів боротьби зі злочинністю⁵⁶.

За ініціативою Кримінологічної Асоціації України, Академії правових наук України та Комітету Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності, за участю національних кримінологічних асоціацій країн СНД та Східної Європи, 30 листопада 2000 року в м. Києві пройшов 1-й з'їзд кримінологів України. Констатуючи істотні зрушення в організаційному забезпеченні кримінологічних досліджень в Україні після створення в травні 1998 року Кримінологічної Асоціації України, з'їзд визнав за необхідне:

1) підвищити рівень координації наукових досліджень кримінологічного спрямування, вдосконалити їх зміст і посилити практичну спрямованість, подальшого розвитку міжнародного співробітництва в галузі кримінологічних досліджень, здійснити заходи щодо впровадження їх результатів у практику;

2) удосконалити кримінологічну підготовку кадрів працівників судових та правоохоронних органів;

3) визначити перспективи розвитку кримінологічних досліджень та їх організаційного, інформаційного і методичного забезпечення;

4) визнати, що головною метою проведення кримінологічних досліджень в Україні є впровадження їх результатів у практику забезпечення прав і свобод людини, інтересів організованого на демократичних засадах суспільства, сприяння становленню правової держави.

Кримінологія, як галузь наукових знань, довела своє право на самостійне існування. Ще в 70-ті роки їй вдалося відстояти цю позицію у дискусіях з криміналістами, які довгий

⁵⁶ Прилипко С. Створення Кримінологічної асоціації в Україні. *Право України*. 1998. № 12. С. 132–133.

час стверджували, що кримінологія має бути складовою частиною науки кримінального права. В Україні, як і в зарубіжних державах, кримінологія нині розглядається як самостійна соціально-правова наука, галузь знань про злочинність та засоби протидії їй. Кримінологічні знання містять у собі в значній мірі теоретичні положення юриспруденції, розроблені відповідними галузями права – кримінальним, адміністративним, конституційним, фінансовим, трудовим тощо. Боротьба зі злочинністю ведеться на правовій основі, що є юридичною гарантією того, що протидія злочинності буде здійснюватися в рамках закону з дотриманням прав і свобод громадян.

Згодом багато досліджень кримінологічних проблем було здійснено в науково-дослідній лабораторії при Київській вищій школі МВС СРСР, яка з часом переросла у Державний науково-дослідний інститут МВС України (м. Київ) та в Інститут вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України (м. Харків).

Значний внесок у розвиток кримінології внесли такі вчені, як Г. А. Аванесов, Ю. В. Александров, О. І. Алексєєв, М. М. Бабаєв, Л. В. Багрій-Шахматов, О. М. Бандурка, В. І. Борисов, С. В. Бородін, В. В. Голіна, В. О. Глушков, Ю. Д. Блувштейн, С. Є. Віцин, Й. А. Гельфанд, О. А. Герцензон, В. В. Голіна, П. С. Дагель, І. М. Даньшин, О. М. Джужа, А. І. Долгова, В. Д. Єрмаков, А. Е. Жалінський, А. П. Закалюк, Г. І. Забрянський, А. Ф. Зелінський, М. Е. Ігошев, О. Г. Кальман, І. І. Карпець, В. Є. Квашиє, Б. В. Коробейніков, О. М. Костенко, М. В. Костицький, В. М. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова, І. П. Лановенко, О. М. Литвак, О. М. Литвинов, В. Г. Лихолоб, Ф. А. Лопушанський, В. В. Лунєєв, О. Є. Маноха, М. І. Мельник, А. Й. Міллер, П. П. Михайленко, Г. М. Мінковський, І. С. Ной, В. В. Орехов, В. В. Панкратов, О. Б. Сахаров, С. А. Тарарухін, В. Я. Тацій, В. О. Туляков, І. К. Туркевич, Т. Г. Шавгулідзе, В. І. Шакун, В. П. Філонов, О. М. Яковлев та ін. Їх теоретичні пошуки сприяють подальшому розвитку української кримінологічної науки.

*Юрій
Валер'янович
Александров*

*Леонід
Васильович
Багрій-
Шахматов*

*Володимир
Васильович
Голіна*

*Олександр
Миколайович
Джужа*

*Михайло
Васильович
Костицький*

*Олександр
Григорович
Кальман*

*Олексій
Миколайович
Литвинов*

*Василь
Григорович
Лихолоб*

*Олександр
Євгенович
Маноха*

*Микола
Іванович
Мельник*

*Василь
Якович
Тацій*

*Василь
Іванович
Шакун*

Нині в Україні проводиться низка кримінологічних досліджень, які охоплюють такі важливі проблеми, як теорія і практика профілактики злочинів; значення «фонових» явищ у генезисі злочинності; аналіз кількісних та якісних показників злочинності; удосконалення організації та методики кримінологічних досліджень; вивчення суб'єктивних детермінантів суспільно небезпечних діянь; узагальнення позитивного досвіду попередження злочинів у зарубіжних країнах тощо.

Не залишаються поза увагою і дослідження, які носять прикладний характер. Так, у країні запроваджується кримінологічна експертиза проектів законодавчих та інших нормативно-правових актів; державна автоматизована система кримінологічної інформації (ДАСКІ); розробляються сучасні форми і методи боротьби з кілерством, захопленням

заручників, тероризмом, здирством; створюються науково-прикладні програми з використанням досягнень економічної науки щодо запобігання господарським злочинам з ознаками корупції та відмивання «брудних» грошей, офшоризацією злочинних посягань.

Вітчизняні кримінологи здійснили чималу роботу з підготовки Державної програми боротьби зі злочинністю на 1993–1996 роки, Комплексної цільової програми боротьби зі злочинністю в Україні на 1996–2000 роки, Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 роки та низки аналогічних регіональних програм.

Після прийняття нових кодексів – кримінального, кримінального процесуального, кримінально-виконавчого – планується прийняти Закон «Про попередження (профілактику) злочинів», в якому мають бути визначені пріоритетні напрями боротьби зі злочинністю в Україні, уточнено основні завдання профілактичної діяльності, визначені її суб'єкти із зазначенням їх компетенції, об'єкти і види попереджувальних заходів, підстави та юридичні гарантії їх застосування тощо.

Кримінологічна наука повинна мати у своєму розпорядженні повні й достовірні дані про злочинність та осіб, які вчиняють злочини. Мова йде про упорядкування реєстрації й обліку суспільно небезпечних діянь; забезпечення об'єктивності статистичних даних; наукові методи визначення рівня латентної злочинності; публікацію щорічних статистичних звітів про неї; розробку ефективних методик визначення «ціни» злочинності; запровадження «моральної» статистики, яка б враховувала різні соціальні аномалії (найбільш поширені адміністративні делікти, алкоголізм, наркотизм, різноманітні форми аморальної поведінки). Немає ніяких сумнівів щодо необхідності подальших комплексних досліджень з питань формування і механізму злочинної поведінки. А це потребує вивчення як соціального макро- і мікросередовища, так і внутрішніх біопсихологічних властивостей осіб, що вибирають з усіх можливих саме злочинний варіант поведінки. Особа злочинця піддавалась детальному аналізу багатьма зарубіжними кримінологами, які сповідують як біологічні, так і соціологічні підходи. Зібраний ними багатий емпіричний матеріал варто ретельно узагальнити з позицій сучасних досягнень природничих і суспільних наук без зайвого критиканства і поверхового інтуїтивного судження. Близько до цієї тематики стоять проблеми віктимології. Нині вони знаходяться на початковій стадії вирішення. Тому їх поглиблене вивчення має велике теоретичне і практичне значення.

Потребують серйозного вдосконалення методики прогнозування злочинності, визначення тенденцій її розвитку в Україні в цілому та окремих регіонах на найближчу і далеку перспективу, що позитивно позначиться на науковій обґрунтованості планування боротьби з нею. Це саме стосується і прогнозування індивідуальної злочинної поведінки з метою її раннього запобігання.

Виникла нагальна потреба в інтенсифікації досліджень організованої злочинності, яка заподіює не тільки величезні матеріальні збитки, але й значну моральну шкоду, оскільки підриває довіру громадян до владних структур, посягає на моральні засади суспільства, перешкоджає здоровій конкуренції, гальмує соціальний поступ країни, підриває її національну безпеку. Організована злочинність пов'язана з інтернаціоналізацією економіки, розвитком міжнародної торгівлі та комунікацій у світі. Через те вона носить транснаціональний характер. Темпи зростання організованої злочинності істотно збільшилися після розпаду соціалістичного табору. Чимало корпорацій сьогодні відкривають свої тіньові філії в інших країнах з метою ухилення від виконання законів своєї держави. Цьому сприяє корупція чиновників у вищих ешелонах влади. Ось чому діяльність кримінологічних установ України має бути спрямована в русло міжнародного співробітництва. Це об'єктивний процес, оскільки боротьба зі злочинністю визнається у всіх країнах актуальною і набуває глобального характеру. Вона здійснюється під егідою Економічної і Соціальної Ради ООН і координується відповідними її комісіями. Злочинність, заходи контролю за нею та питання профілактичного впливу на злочинців знаходяться також у полі зору ЮНЕСКО, Всесвітньої організації охорони здоров'я, Міжнародної ради з контролю за наркотичними засобами, Європейського комітету з проблем злочинності Ради Європи. Особливо варто відзначити роботу конгресів ООН з запобігання злочинності та поведінки з правопорушниками, які, починаючи з 1955 року, скликаються один раз у п'ять років. Ухвалені ними резолюції і рішення адресуються усім державам. У них містяться рекомендації щодо застосування заходів боротьби зі злочинністю з урахуванням національних соціально-економічних та профілактичних програм.

Кримінологи України налагоджують тісні контакти з іноземними науковими установами, які здійснюють масштабні кримінологічні дослідження. Серед них можна виокремити: а) Міжнародну асоціацію кримінального права; б) Міжнародне кримінологічне товариство; в) Міжнародне товариство соціального захисту; г) Дослідницький комітет Міжнародної соціологічної асоціації; д) Міжнародну організацію суддів у справах неповнолітніх.

Міжнародне співробітництво в галузі кримінологічної науки і практики боротьби зі злочинністю, безумовно, є велінням часу. Разом із тим, цей процес не повинен перетворитися в бездумне запозичення чужих ідей і теорій без урахування історичних традицій та сучасних реалій нашого життя. І тим більше не можна перетворювати його в канал «імпортування» шкідливих, антигуманних доктрин і постулатів.

Кримінологічна ситуація в світі дає вагомі підстави вважати, що суспільство, яке не в змозі вживати необхідних заходів для боротьби зі злочинністю, навряд чи може розраховувати на майбутнє. В Україні для ефективної протидії злочинності є декілька важливих інструментів. Насамперед, це: а) розробка сучасної кримінологічної теорії; б) реалізація науково обґрунтованих соціально-економічних програм; в) пріоритетна увага держави до розвитку національної культури і освіти; г) реформування правоохоронних органів, спрямоване на істотне підвищення їх професіоналізму. При цьому діяльність усіх суб'єктів профілактики злочинів треба творчо співвідносити з накопиченим світовим досвідом та загальнолюдськими цінностями. Тільки тоді може бути адекватною реакція на виклик злочинності, яка нині вже загрожує національній безпеці і суверенітету держави.

На сучасному етапі істотний внесок у кримінологічні дослідження роблять провідні заклади вищої юридичної освіти України, зокрема Інститут держави і права ім. В.М. Корецького Національної академії наук України (м. Київ), Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (м. Харків), Національна академія внутрішніх справ (м. Київ), Харківський національний університет внутрішніх справ (м. Харків) і Національний університет «Одеська юридична академія» (м. Одеса).

На початку ХХІ століття науковцями України були підготовлені:

у 2001 році – підручник «Курс кримінології» (у двох томах)⁵⁷, підготовлений кримінологами Національної академії внутрішніх справ України та юристами-практиками правоохоронних органів України;

у 2002 році – підручник «Кримінологія», підготовлений кримінологами Національної академії внутрішніх справ України та юристами-практиками правоохоронних органів України⁵⁸.

у 2003 році – підручник «Кримінологія» за редакцією І. М. Даньшина⁵⁹;

у 2003 році навчально-практичний посібник «Кримінологія»⁶⁰ за загальною редакцією професора О. М. Джузи;

у 2004 році – навчальний посібник «Кримінологія»⁶¹ за загальною редакцією професора О. М. Джузи;

у 2006 році – навчальний посібник «Кримінологічна віктимологія» за загальною редакцією професора О. М. Джузи⁶²;

у 2007, 2008 роках – «Курс сучасної української кримінології: теорія і практика» (у трьох книгах) академіка АПрН України А. П. Закалюка⁶³;

⁵⁷ Курс кримінології. Загальна частина: підручник: у 2 кн. / О. М. Джуза, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.; за заг. ред. О. М. Джузі. Київ: Юрінком-Інтер, 2001. 352 с.; Курс кримінології. Особлива частина: підручник: у 2 кн. / М. В. Корнієнко, Б. В. Романюк, І. М. Мельник та ін.; за заг. ред. О. М. Джузі. Київ: Юрінком-Інтер, 2001. 480 с.

⁵⁸ Кримінологія: підручник для студ. вищ. навч. закладів / О. М. Джуза, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джузі. Київ: Юрінком-Інтер, 2002. 416 с.

⁵⁹ Кримінологія: підручник / за редакцією І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. В. Лисодед; за ред. І. М. Даньшина. Харків: Право, 2003. 352 с.

⁶⁰ Кримінологія: навч.-метод. посіб./ О. М. Джуза, Є. М. Моїсєєв, В. В. Василевич та ін.; за заг. ред. О. М. Джузі. Київ, 2003. 400 с.

⁶¹ Кримінологія: навч. посіб. / О. М. Джуза, В. В. Василевич, Ю. Ф. Іванов та ін.; за заг. ред. О. М. Джузі. Київ: Прецедент, 2004. 208 с.

⁶² Кримінологічна віктимологія: навч. посіб. / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джуза, В. В. Василевич та ін.; за заг. ред. О. М. Джузі. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. 416 с.

у 2011 році – підручник «Профілактика злочинів» за загальною редакцією професора О. М. Джужи⁶⁴;
у 2016 році – підручник «Кримінологія» за редакцією В. В. Голіни, Б. М. Головкина⁶⁵;
у 2017 році – підручник «Кримінологія» за редакцією О. М. Костенка⁶⁶;
у 2017 році – «Українська кримінологічна енциклопедія» за загальною редакцією В. В. Чернея, В. В. Сокурєнка, упорядники О. М. Джужа, О. М. Литвинов;
у 2018 році – навчальний посібник «Кримінологія. Академічний курс», за загальною редакцією О. М. Литвинова⁶⁷;
у 2018 року – підручник «Кримінологія»⁶⁸ (авторський колектив А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за загальною редакцією Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова, Є. Л. Стрельцова).
У 2019 році – енциклопедія «Кримінологія. Кримінально-виконавче право» (редкол.: В. І. Шаkun (голова), В. І. Тимошенко (заст. голови))⁶⁹.

§ 5. Виникнення та розвиток кримінологічної віктимології

Історія вчення про жертву злочинного посягання, їх психологічні типи знаходимо вже в стародавніх легендах та міфах. Древньогрецький цар Фів Едіп (трагедія Софокла «Цар Едіп») – тип по особливому винної жертви, визначений сьогодні як «комплекс Едіпа» або «Едіпова вина». Агресивний, тобто спрямований на подолання волі іншого тип жертви з елементами некритичності описаний в біблійському сюжеті про Самсона і Даліду. Віктимна поведінка Самсона, що характеризує його як невиправдано самовпевненого, який переоцінює свої можливості та сили, пізніше в науковій літературі отримала назву «комплекс Самсона»⁷⁰. У біблійських притчах Авель дещо інший, ніж Едіп, тип жертви: він не сприймає конфлікту, що виник зі старшим братом, легковажно ставиться до небезпеки, яка загрожує його життю, виявляє почуття власної вини, тому не знаходить у собі сили до опору і майже внутрішньо виправдовує злочинні дії Каїна. Його поведінка («Комплекс Авеля») – об'єктивно провокуюча, хоча він цього і не усвідомлює. Починаючи із середніх віків, тема «винної» і «невинної» жертви злочину все частіше згадується в художній літературі, зокрема, у творах Данієля Дефо, Томаса Кінсея, Леонарда Франка, Франца Верфеля, Федора Достоєвського, Антона Чехова, Теодора Драйзера⁷¹.

У кінці XIX – на початку XX століття тема жертви стала досліджуватися в працях фахівців кримінального права та процесу, психології та кримінології, пенітенціарії та криміналістики. Серед першопрохідників віктимологічної тематики – автор дослідження

⁶³ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.; Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. 712 с.; Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2008. Кн. 3: Практична кримінологія. 320 с.

⁶⁴ Профілактика злочинів: підручник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ: Атіка, 2011. 720 с.

⁶⁵ Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головіна. Харків: Право, 2014. 440 с.

⁶⁶ Кримінологія: підручник / В. С. Ковальський, О. М. Костенко, Г. С. Семаков та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2017. 344 с.

⁶⁷ Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с.

⁶⁸ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова, Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с.

⁶⁹ Т. 18 : Криміналогія. Кримінально-виконавче право / В. І. Шаkun (голова), В. І. Тимошенко (заст. голови) та ін. ; Нац. Акад. прав. Наук України ; Ін-т держави і права ім. В. В. Корецького НАН України; Нац. Юрид. Ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2019. 544 с.

⁷⁰ Франк Л. В. Віктимология и виктимность. Душанбе, 1972. С. 8–11; Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. Душанбе, 1977. С. 17–19; Полубинский В. И. Криминальная виктимология. Что это такое? – Москва, 1977. С. 6.

⁷¹ Ривман В. Д., Устинов В. С. Виктимология. Санкт-Петербург, 2000. С. 18–20.

«Вбивство та його мотиви» Ф. Джас і А. Фейербах з його книгою «Документальне викладення знаменитих злочинів». Описуючи випадок одного із вбивств, А. Фейербах говорить про жертву цього злочину, що «...він був причиною всього, що з ним сталося, і йому належить велика частина тяжкої моральної відповідальності за власне вбивство»⁷².

Згодом створення віктимології пов'язане з іменами Ганса фон Гентіга (1888–1974 роки) і Бенджаміна Мендельсона (1900–1998 роки). Водночас офіційним оформленням віктимології як окремого наукового напрямку слід вважати період з 1941 та 1947–1948 років, коли були опубліковані розроблені ними основні теоретичні положення віктимології. Установити ж вченого, якого можна було б назвати єдиним «батьком» або засновником віктимології в її сучасному розумінні, важко⁷³.

Але ще в ранніх своїх дослідженнях Г. Гентіг наголошував на наявності тісних зв'язків між жертвою і злочинцем та їх взаємодію в процесі вчинення злочину. Вже у 1941 році була опублікована його стаття «Зауваження по інтеракції між злочинцем і жертвою»⁷⁴. Згідно з його аргументацією, жертва злочину не повинна розглядатися лише як пасивний об'єкт, оскільки вона – активний суб'єкт криміналізації⁷⁵. Він показав, що, досліджуючи виникнення ситуацій за значною кількістю кримінальних справ, можна знайти жертву, яка піддається, сприяє чи провокує, тобто вона є одним із причинних факторів.

Пізніше, у 1948 році, Г. Гентіг опублікував монографію «Злочинець та його жертва. Дослідження за соціобіологією злочинності», в якій він сформулював і розвинув принципи для віктимології положення. Злочинця і потерпілого він розглядає як суб'єктів взаємодіючого партнерства. У низці випадків жертва формує, виховує злочинця і завершує його становлення, вона мовчазливо погоджується стати жертвою, кооперується зі злочинцем і провокує його.

У роботі розглядаються різні типові ситуації і відносини, пов'язані з особистістю і поведінкою жертви, різні типи жертв, які наділені особливою привабливістю для злочинців, особливою спроможністю до опору, «марністю» для суспільства: люди похилого віку, алкоголіки, наркомани, емігранти, безробітні, іновірці, національні меншини, жінки, діти тощо. Виокремлюються також «уявні» жертви, жертви з обтяженою спадковістю, жертви, схильні стати злочинцями, тощо⁷⁶.

Згодом Г. Гентіг у 1956 році опублікував багатотомну працю «Злочин», останній том якої «Жертва як елемент навколишнього світу» справедливо оцінюється багатьма кримінологами світу як справжня енциклопедія віктимологічного вчення, що вплинула на подальший розвиток не тільки віктимології, але й кримінології взагалі⁷⁷.

Водночас засновником учення про жертву на принципово новому рівні, автором її назви, разом із Г. Гентігом, є Б. Мендельсон. На відміну від Г. Гентіга, який ніколи не використовував цього терміна і не виводив віктимологію за межі кримінології, Б. Мендельсон запропонував розглядати її як самостійну наукову дисципліну.

У його доповіді «Нові психосоціальні горизонти: віктимологія»⁷⁸ на конференції психіатрів у Бухаресті (1947 рік) і більш пізній праці «Нова галузь біопсихосоціальної науки – віктимологія»⁷⁹ міститься багато основних теоретичних положень віктимології, а саме:

- а) розкривається понятійний апарат, виділяються окремі групи жертв;
- б) уперше дається поняття «кримінальна пара», «добровільна жертва», «кандидат у жертви», «жертва-провокація», «жертва-агресор», «індекс жертвеності».

⁷² Полубинский В. И. Правовые основы учения о жертве преступления. Горький: ВШ МВД СССР, 1979. С. 19–20.

⁷³ Ривман В. Д. Криминальная виктимология. Санкт-Петербург: Питер, 2002. С. 23.

⁷⁴ Hentig H. Remarks on the interaction of Perpetrator and victim. *The Journal of criminal law and criminology*. 1941. Vol. 31.

⁷⁵ Шнайдер Г. Й. Криминалогия. Москва: Прогресс-Универс, 1994. 502 с. С. 346.

⁷⁶ Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. Душанбе, 1977. С. 17–19.

⁷⁷ Квашиш В. Е. Основы виктимологии. Москва: Nota Bene, 1999. 280 с. С. 12.

⁷⁸ Франк Л. В. Виктимологические исследования за рубежом. *Укрепление законности и правопорядка*. Душанбе, 1973. С. 34.

⁷⁹ Франк Л. В. Виктимологические исследования за рубежом. *Укрепление законности и правопорядка*. Душанбе, 1973. С. 153, 157.

У 1975 році Б. Мендельсон опублікував монографію «Загальна віктимологія», в якій він розвив свою віктимологічну концепцію, пов'язуючи її зі створенням «клінічної» чи «практичної» віктимології, до змісту поняття якої повинні бути включені не лише жертви злочинів, а й жертви природних катаклізмів, геноциду, етнічних конфліктів та війн⁸⁰.

Низка ідей Г. Гентіга отримала свій подальший розвиток на психологічному рівні в працях швейцарського вченого Г. Еленбергера. У них значне місце посідають так звана природжена жертва й паталогічний стан, що породжують віктимологічні ситуації⁸¹. Г. Еленбергер порушує питання соціальної ізоляції як про найбільш важливий чинник віктимізації. Убивці-рецидивисти шукають своїх жертв переважно серед соціально ізольованих людей тому, що затрати зусиль на них мінімальні, як і пов'язана з цим вірогідність бути затриманим⁸².

У своїй докторській дисертації «Основні проблеми віктимології» Ф. Пааш (ФРН, 1965 р.), поділяючи основні ідеї Б. Мендельсона, все ж вважає віктимологію окремим напрямом у кримінології. У дисертаційній роботі відображені так звані передбачувані, можливі, взаємні, рецидивні жертви, жертви-посередники і жертви-співучасники.

Швейцарський вчений Р. Гассер у монографії «Віктимологія. Короткі роздуми про одне нове кримінологічне поняття» докладно викладає історію розвитку віктимології, досліджує жертву на соціологічному, психологічному й біологічному рівнях. Третя частина праці «Профілактика» присвячена заходам захисту жертв від злочинних посягань⁸³.

Значне місце у віктимологічних дослідженнях у західних країнах посідають праці Г. Шнайдера («Віктимологія», «Жертва і злочинець – партнери у злочині»), В. Нагеля («Про місце віктимології в кримінології»), С. Шафера («Жертва та її злочинець»), А. Фаттах («Жертва – співучасник злочину») тощо⁸⁴.

Принципові теоретичні положення формулює в статті «До проблематики віктимології» (1972 р.) Й. Заплетал (Чехословаччина). Автор розглядає віктимологію як частину кримінології, що досліджує жертву, вказує на специфіку зв'язку між поведінкою жертви і злочинним наміром злочинця, зазначає, що віктимології відома латентна, природжена (визначена) жертва.

У роботі чехословацького кримінолога І. Котларжа «Деякі дані, отримані в результаті дослідження злочинів проти моральності» (1963 р.), у якій є розділ «Особистість потерпілого, як фактор злочинів проти моральності», автор дійшов висновку, що в цих злочинах роль жертви особливо значима.

У статтях польських авторів А. Бахраха «Кримінологічні і віктимологічні аспекти автодорожніх пригод» (1956 р.), Б. Холиста «Роль потерпілого в генезисі вбивства» (1956 р.), А. Фріделя «Розбій у світлі криміналістики і кримінології» (1974 р.), Х. Канигонського і К. Степовика «Кишеньковий злодій і його жертва» (1991 р.), «Крадіжки автомобілів» (1993 р.), С. Пікульського «Вбивство з ревнощів» (1990 р.) розглядаються особливості специфіки досліджуваних злочинів, «винні» і «невинні» віктимогенні схильності жертви.

У 1990 році вийшла у світ фундаментальна робота Б. Холиста з віктимології, у якій шляхом використання значних соціологічних і психологічних даних здійснюється аналіз поведінки жертви злочину та її ролі у конкретній кримінальній ситуації.

У 1961 році в Німецькій Демократичній Республіці вийшли друком праці Л. Феїкса «Боротьба зі статевими злочинами проти дітей» і «Значення віктимології в кримінальному розслідуванні на прикладі сексуальних злочинів», в одній із глав якої наведено цікаві дані про потерпілих-дітей. Інший німецький автор – М. Блюменталь опублікував статтю «Неповнолітні жертви і злочини проти моральності».

Слід згадати також про статтю угорського кримінолога Е. Кароя «Віктимологія – новий напрям сучасної кримінології» (1969 р.) і доповідь того ж автора та Й. Віга на VI Міжнародному конгресі з кримінології в Мадриді «Роль віктимології та її значення в системі кримінальних досліджень в Угорщині, Радянському Союзі та інших соціалістичних

⁸⁰ Квашиш В. Е. Основы виктимологии. Москва: Nota Bene, 1999. 280 с. С. 13.

⁸¹ Ellenberger H. Psychologist Berichnugen Zwischen Verbrecher and Opfer. 1954. № 4. С. 7.

⁸² Шнайдер Г. Й. Криминология. Москва: Прогресс-Универс, 1994. 502 с. С. 347.

⁸³ Gasser P. Victimologic. Chur, 1965. С. 127.

⁸⁴ Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. Душанбе, 1977. С. 36–37.

країнах», у яких учені акцентують увагу на злочинах, учинених із застосуванням насильства (1970 р.). Це далеко не повний перелік праць віктимологічного характеру, опублікованих у 1960–1970-х роках.

Значну увагу віктимологічним проблемам приділяють італійські вчені, насамперед, проблемам надання допомоги жертвам викрадення, статевих злочинів, злочинів проти осіб похилого віку.

У Хорватії в межах віктимологічних досліджень були проведені вивчення, присвячені захисту дітей і неповнолітніх, які стали жертвами війни.

З 1973 року проводяться міжнародні конгреси, конференції, симпозиуми з віктимології: 1973 рік (Єрусалим, Ізраїль); 1975 рік (Белладжо, Італія); 1976 рік (Бостон, США); 1979 рік (Мюнстер, ФРН); 1980 рік (Вашингтон, США); 1982 рік (Токіо, Японія); 1989 рік (Загреб, Югославія).

У 1979 році в Мюнстері в період роботи III симпозиуму було утворено під егідою ООН Всесвітнє віктимологічне товариство.

На території Радянського Союзу історія віктимології як самостійного наукового напрямку розпочинається публікацією у 1966 році наукової статті «Про вивчення особистості та поведінки потерпілого, автор якої доцент Таджицького державного університету Л. В. Франк надалі протягом багатьох років плідно працював у цьому напрямі.

Авторству Л. В. Франка належать монографії: «Віктимологія і віктимність» (1972 р.); «Потерпілі від злочину і проблеми радянської віктимології» (1977 р.); статті: «Віктимологія як допоміжна дисципліна кримінології і криміналістики» (1966 р.); «Потерпілий від злочинів, вчинених рецидивістами» (1968 р.); «Неповнолітні як потерпілі і правопорушники» (1968 р.) та десятки інших публікацій. Він підготував докторську дисертацію, яку, на жаль, не встиг захистити.

Заслуги Л. В. Франка перед радянською (на той час) віктимологією беззаперечні: він першим звернув увагу на дослідження проблеми жертви, першим висунув ідею формування віктимології як самостійної наукової дисципліни, розробив низку віктимологічних термінів і категорій, увів їх у науковий обіг.

Практично в той же період, паралельно з Л. В. Франком і в наступні роки й до сьогодні дослідженням віктимологічних проблем займається Д. В. Рівман. (У 1979 році він захистив докторську дисертацію «Віктимологія і профілактика злочинів», опублікував близько 140 робіт з різних віктимологічних аспектів, у тому числі монографії «Потерпілий від злочину: особистість, поведінка, оцінка» (1973 р.); «Віктимологічні фактори і профілактика злочинів» (1975 р.); «Віктимологічний аспект аналітичної роботи в органах внутрішніх справ» (1977 р.); «Віктимологія» (2000 р.) (у співавторстві з В. С. Устиновим) та «Кримінальна віктимологія» (2002 р.).

Саме в останній роботі Д. В. Рівман не безпідставно наголошує на необхідності запровадження в рамках предмета кримінології спеціального курсу для більш глибокого вивчення та деталізації кримінологічних знань про жертву злочинів, віктимність, віктимізацію та віктимогенні чинники в системі детермінації окремих злочинів і злочинності загалом.

У 70–90-ті роки ХХ століття поряд зі значною кількістю статей, цілком або частково присвячених віктимологічним проблемам, публікуються монографії, в яких досліджуються історія і джерела віктимології, її основні положення, термінологія, понятійний апарат, науковий статус, перспективи теоретичного розвитку і практичного використання результатів тощо. Їх автори – В. І. Полубінський («Кримінальна віктимологія. Що це таке?» (1977 р.); «Правові основи вчення про жертву злочину» (1979 р.); «Віктимологічні аспекти профілактики злочинів» (1980 р.); «Практичні аспекти кримінальної віктимології» (1982 р.); В. Я. Рибальська («Віктимологічні проблеми злочинності неповнолітніх» (1983 р.); В. П. Коновалов («Вивчення потерпілих з метою удосконалення профілактики правопорушень» (1982 р.); Д. В. Рівман, В. С. Устинов («Віктимологія» (1998 р.); «Віктимологія» (2000 рік); Г. І. Богуш та ін. («Кримінологія» (2006 р.)).

У період 1990–2000 років захищені докторські дисертації (В. Я. Рибальська «Віктимологічні проблеми злочинності неповнолітніх» (1983 р.); В. В. Вандишев «Теоретичні і практичні аспекти взаємозв'язку криміналістики і віктимології» (1989 р.)) і дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (Г. В. Скрипкін «Особистість і поведінка потерпілого від умисних тяжких і менш тяжких тілесних ушкоджень» (1984 р.); О. В. Лукичев «Кримінально-правова і кримінологічна характеристика дітовбивства» (1997 р.);

А. М. Горшенков «Віктимологічний аспект попереджувального впливу на злочинність у сфері масової інформації» (1999 р.); Ю. С. Шафиков «Реалізація взаємозв'язків «жертва – організована злочинна група» у діяльності слідчих і оперативних працівників» (1999 р.); А. А. Глухова «Віктимологічні фактори злочинності» (1999 р.); С. В. Надтока «Віктимологічні фактори профілактики насильницьких злочинів» (1999 р.); Є. А. Гінтовт «Згвалтування: кримінологічна характеристика, попередження, проблема захисту жертв» (2000 р.); Д. Р. Усманова «Кримінологічні проблеми внутрішньосімейного злочинного насильства» (2000 р.); А. В. Федоров «Кримінологія як спеціальна кримінологічна теорія і проблеми її практичного застосування» (2000 р.); М. М. Ніколаєв «Правові й організаційні аспекти забезпечення особистої безпеки засуджених до позбавлення волі» (2001 р.) та ін. Зміст цих досліджень має для віктимології як теоретичне, так і прикладне значення.

У монографіях і підручниках учених з кримінології питання віктимології розглянуто в роботах «Кримінологія» за редакцією Б. В. Коробейникова, Н. Ф. Кузнецової і Г. М. Мінковського (1988 р.); «Кримінологія» за редакцією І. І. Карпеця і В. Є. Емінова (1992 р.); «Кримінологія» за редакцією Н. Ф. Кузнецової і Г. М. Мінковського (1994 р.); «Кримінологія» за редакцією В. М. Кудрявцева і В. Є. Емінова (1995 р.).

У Санкт-петербурзьких виданнях курсу лекцій з кримінології: (1995 і 1998 роки) у главі «Механізм індивідуального злочину» (автор Д. В. Рівман) опубліковано параграф за назвою «Віктимологічний аспект конкретного злочину», а в однойменному підручнику видання 1999 року – параграф «Віктимологія».

У підручнику за редакцією А. І. Боргового включено параграфи «Основи віктимологічної профілактики» (глава «Попередження злочинності») і «Віктимологічний напрям вивчення причин злочинності» (глава «Соціологічний напрям кримінології»). У навчальному посібнику Г. М. Горшенкова окрема глава присвячена віктимологічному аспекту в кримінології. У сьомому розділі двотомного «Курсу радянської кримінології» (1985 р.), присвяченому поняттю та природі злочинності, є відповідний параграф, який називається «Віктимологічні аспекти злочинності».

Одним із засновників кримінальної віктимології та пенітенціарної кримінології в Україні є О. М. Джужа.

Проблему становлення віктимологічної профілактики, зокрема, у місцях позбавлення волі досліджували О. М. Джужа та Є. А. Цибуля ще у 1987 році в роботі «Проблеми становлення віктимологічної профілактики у виправно-трудових установах».

У 1994 році О. М. Джужа і Є. М. Моїсєєв підготували та опублікували навчальний посібник «Проблеми потерпілого від злочину (кримінологічний та психологічний аспекти)»⁸⁵.

У посібнику на основі аналізу літератури, зарубіжних та вітчизняних досліджень дається характеристика виникнення і становлення віктимології в Україні та за її межами. На прикладах з практичної діяльності правоохоронних органів визначається роль жертви в механізмі вчинення злочину, розглядається структура особи потерпілого, розкриваються загальні та індивідуально-профілактичні заходи, спрямовані на усунення чинників, які сприяють віктимній поведінці. Автори вносять низку пропозицій щодо удосконалення нормативно-правових актів, ролі й поведінки потерпілого в генезисі злочину.

У 1998 році О. М. Джужа і Є. М. Моїсєєв здійснили монографічне дослідження «Проблеми кримінальної віктимології (кримінологічний, психологічний та пенітенціарний аспекти)», у якому досліджено кримінологічні, психологічні та пенітенціарні аспекти кримінальної віктимології, зокрема її виникнення та становлення, структуру особи потерпілого та профілактику її віктимної поведінки, можливості використання результатів дослідження зазначених проблем у діяльності правоохоронних органів у боротьбі зі злочинами та пенітенціарній практиці.

У 2001 році під загальною редакцією професора О. М. Джужи вийшов друком підручник «Курс кримінології» (у двох томах)⁸⁶, підготовлений кримінологами Національної академії внутрішніх справ України та юристами-практиками правоохоронних органів України, до якого

⁸⁵ Джужа О. М., Моїсєєв Є. М. Проблеми потерпілого від злочину (кримінологічний та психологічний аспекти): навч. посіб. Київ: Укр. акад. внутр. справ, 1994. 51 с.

⁸⁶ Курс кримінології. Загальна частина: підручник: у 2 кн. / О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Юрінком-Інтер, 2001. 352 с.; Курс кримінології: Особлива частина: підручник: у 2 кн. / М. В. Корнієнко, Б. В. Романюк, І. М. Мельник та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Юрінком-Інтер, 2001. 480 с.

увійшли два розділи: «Проблеми віктимології та суїцидальної поведінки» та «Віктимологічний аспект профілактики злочинів».

Пізніше, у 2002 році, вищезазначеним авторським колективом був виданий підручник «Кримінологія»⁸⁷, до якого увійшли два розділи: «Кримінологічні аспекти віктимології та суїцидології» та «Віктимологічна профілактика злочинів».

Надалі фахівцями кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ під загальною редакцією професора О. М. Джужи були підготовлені:

- у 2003 році навчально-практичний посібник «Кримінологія»⁸⁸, до якого увійшов розділ «Проблеми віктимології та суїциду»;

- у 2004 році – навчальний посібник «Кримінологія»⁸⁹ з темою «Віктимологічні аспекти конкретного злочину»;

- у 2006 році – навчальний посібник «Кримінологічна віктимологія»⁹⁰, де було досліджено поняття та предмет кримінологічної віктимології, її методологія, розкрито завдання і практичне значення, структуру особи потерпілого від злочину, його психологічні й моральні якості, соціально-культурні характеристики, взаємозв'язок і взаємини з особою, яка вчинила злочин, роль жертви в механізмі злочинної поведінки, віктимологічну детермінацію, а також запропоновано фактичні рекомендації для організації загальної та індивідуальної профілактики потенційних жертв злочину;

- у 2011 році – підручник «Профілактика злочинів»⁹¹, де окремим розділом було розглянуто віктимологічну профілактику як складову частину системи профілактики.

У 2015 році вийшла друком монографія професора О. М. Джужи «Запобігання злочинам: кримінологіко-віктимологічна парадигма»⁹², у якій розглянуто загальні теоретичні положення віктимології, проблеми віктимності соціальних груп, вчення про віктимологічний детермінізм. Охарактеризовано сутність віктимологічної профілактики і віктимологічної безпеки.

У 2017 році вийшла друком монографія А. О. Джужи «Віктимологічні засади запобігання злочинам в Україні: теорія і практика»⁹³.

У подальшому розвитку віктимологічних досліджень і його понятійного апарату важливу роль відіграли праці В. О. Тулякова і, передусім, його монографія «Віктимологія (соціальні та кримінологічні проблеми)»⁹⁴, видана у 2000 році. В монографії розглянуто теоретичні основи проблем сучасної віктимології як перспективного напрямку соціально-правових досліджень, які забезпечують підвищення ефективності протидії злочинності. Узагальнивши і проаналізувавши думки сучасних вітчизняних і зарубіжних учених з різних аспектів проблеми, автор сформулював низку нових положень загальної теорії віктимології і теорії поводження з жертвами злочинів.

Акцентуючи увагу на всебічному розвитку подальших досліджень віктимологічної проблематики, В. О. Туляков зазначає, що гуманізація політичної свідомості в Україні припускає реальний поворот системи кримінальної юстиції до проблеми

*Вячеслав
Олексійович
Туляков*

⁸⁷ Кримінологія: підручник / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ, 2002. 416 с.

⁸⁸ Кримінологія: навч.-метод. посіб. / О. М. Джужа, Є. М. Моїсєєв, В. В. Василевич та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ, 2003. 400 с.

⁸⁹ Кримінологія: навч. посіб. / О. М. Джужа, В. В. Василевич, Ю. Ф. Іванов та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ: Прецедент, 2004. 208 с.

⁹⁰ Кримінологічна віктимологія: навч. посіб. / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. 416 с.

⁹¹ Профілактика злочинів: підручник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ: Атіка, 2011. 720 с.

⁹² Джужа О. М. Запобігання злочинам: кримінологіко-віктимологічна парадигма: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. 332 с.

⁹³ Джужа А. О. Віктимологічні засади запобігання злочинам в Україні: теорія та практика: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. 420 с.

⁹⁴ Туляков В. О. Виктимология (социальные и криминологические проблемы): монография. Одеса, 2000. С. 3–4.

потерпілих від злочинів, оскільки сьогодні завдання якраз і полягає в поглибленому й детальному дослідженні й розробці основ теорії кримінальної віктимології, у формуванні системи наукових знань про жертву злочину з метою оптимізації соціального контролю над злочинністю, гуманізації кримінальної політики і приведення українського національного законодавства у відповідність з міжнародно-правовими стандартами в галузі захисту прав жертв злочинів⁹⁵.

А вже у 2017 році на основі сучасних досліджень авторським колективом Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого підготовлено навчальний посібник «Віктимологія» за загальною редакцією професорів В. В. Голіни і Б. М. Головкина, у якому системно викладено знання щодо сутності віктимології як науки, основних її понять, віктимізації, окремих категорій жертв, соціальних та особистісних детермінант віктимності і ролі її в механізмі злочинної поведінки, шляхів і заходів віктимологічного запобігання злочинам, а також її корисливих, насильницьких, корисливо-насильницьких і необережних різновидів.

Отже, виникнення кримінологічної віктимології пов'язано з достатньо відомим явищем в історії формування багатьох наук, коли в результаті проведених досліджень у межах окремих галузей знань накопичується такий матеріал, який під впливом суспільних потреб притягує увагу фахівців у сфері спеціальних пізнань. Саме в процесі взаємного впливу нового дослідницького матеріалу та суспільних потреб проходить диференціація галузей науки або з окремих галузей знань виділяються нові за своїм змістом. Такий історичний процес відбувався в період становлення та розвитку кримінологічної віктимології як окремого напрямку знань про жертву злочинного посягання.

Об'єктивними факторами формування кримінологічної віктимології як самостійної галузі знань є:

- 1) потреби пізнання стану кримінальної віктимності та віктимізації суспільства;
- 2) необхідність накопичення спеціальних даних, дослідницького матеріалу, який дає би можливість не лише зафіксувати і пояснити такі факти, але й запропонувати відповідні прогнози розвитку таких процесів на майбутнє;
- 3) потреби у визначенні системи заходів віктимологічної профілактики на рівні суспільства, соціальної групи чи конкретної особи.

⁹⁵ Туляков В. О. Віктимология (социальные и криминологические проблемы): монография. Одесса, 2000. С. 3–4.

Глава 3. Злочинність та її основні характеристики

(Кулик О. Г., Джужа О. М.)

План

- § 1. Поняття злочинності і її види.
- § 2. Кількісні та якісні показники злочинності.
- § 3. Латентна злочинність.
- § 4. Сучасний стан злочинності в Україні.

§ 1. Поняття злочинності і її види

Злочинність є однією з найгостріших проблем суспільства. Згідно з результатами опитувань громадської думки, проведених в останні десятиліття, люди багатьох країн ставлять її за значимістю на друге-третє місце після проблем економічного характеру⁹⁶.

Про злочинність написано дуже багато. Немає, напевно, жодного, навіть маловідомого політичного або громадського діяча, філософа чи соціолога, психолога чи юриста, письменника чи представника природничих наук, які, як у минулому, так і на сьогоднішній день, так або інакше не порушували б цю пекучу для людства проблему.

Перші думки з приводу природи та причин злочинної поведінки можна знайти вже у Аристотеля і Платона, які висловлювались щодо злочинності, розглядаючи філософські проблеми суспільного устрою, етики людської поведінки. З початком формування суспільства сучасного типу увага до проблеми злочинності значно зросла. У XVIII столітті до неї зверталися Беккарія, Дідро, Вольтер, Гельвецій, Монтеск'є, Бентам, Лок та інші видатні вчені. Вони вбачали причини злочинності в соціальній невлаштованості суспільства та поганому вихованні громадян, пропонували правителям перейти від жорстоких покарань за вчинення злочинів до їх попередження.

Багато уваги злочинності приділили соціалісти-утопісти Т. Мор, А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуен та інші. Вони стверджували, що злочинність породжується самою природою суспільства, заснованого на приватній власності, експлуатації та гнобленні людей. Через це вони вважали боротьбу із злочинністю шляхом застосування до злочинців кримінальних покарань неефективною. Подолати злочинність, на їхню думку, можна лише шляхом повної перебудови суспільства на соціалістичних засадах.

Сучасний погляд на це явище почав формуватися у XIX ст. із запровадженням регулярних статистичних спостережень злочинності. Тоді ж почали вживати сам термін «злочинність». Перші кримінальні статистичні звіти були складені у Франції у 1826 р. і з того часу почали друкуватися. Дослідження, засновані на аналізі статистичних звітів, були започатковані бельгійцем Дюкпет'ю, французом Гері і видатним бельгійським математиком і астрономом А. Кетле. В результаті цих досліджень, передусім праць А. Кетле, було встановлено дивовижну незмінність даних щодо злочинності, яка спостерігалася з року в рік. Це дало можливість глибше усвідомити сутність злочинності як соціального явища, виявити її закономірності. «Суспільство несе у собі зародки усіх злочинів, що мають бути вчинені, тому що в ньому є наявними умови, які сприяють їхньому розвитку; воно, так би мовити, готує злочини, а злочинність є лише засобом. Будь-який соціальний стан передбачає відповідно, певну кількість та певний порядок проступків, які є необхідним наслідком його організації»⁹⁷.

Розвитку досліджень злочинності сприяли також значне зростання її рівня в другій половині XIX ст. майже в усіх країнах Європи, а також виникнення наприкінці цього століття соціології, кримінології та поширення конкретних емпіричних досліджень. Саме в цей період народилася теорія, яка суперечила поглядам на соціальну природу злочинності. Йдеться про теорію відомого італійського психіатра Ч. Ломброзо. У результаті проведених обстежень злочинців, він дійшов висновку, що злочинність – природне явище, яке має значною мірою біологічне походження. Він стверджував, що більше третини всіх злочинців

⁹⁶ Кримінологія: підручник для студ. вищ. навч. закл./ О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.

⁹⁷ Кетле А. Человек и развитие его способностей. Санкт-Петербург, 1865. С. 7.

мають специфічні антропологічні, фізіологічні та психологічні ознаки, що зумовлюють їхню злочинну поведінку і роблять їх природженими злочинцями. В подальших роботах Ч. Ломброзо визнавав значення цілої низки інших факторів злочинності, розглядаючи біологічні, як один із них⁹⁸. Теорія Ч. Ломброзо не дістала підтвердження в подальших наукових дослідженнях, але привернула ще більшу увагу суспільства до проблеми злочинності і стала основою для біологічного напрямку в кримінології.

В рамках цього напрямку розроблялися ідеї злочинності як прояву неусвідомлених інстинктів та прагнень особи (З. Фрейд), успадкованої схильності до злочинів (О. Кінберг, Ж. Пінатель, Е. Гейер та інші), ендокринної схильності до злочинів (Ді Туліо, Р. Фунес), конституціональної схильності до злочинів (Е. Кречмер) тощо. Ці погляди, певним чином трансформовані, знайшли прибічників і в радянській кримінології (І. С. Ной).

У той же час дістав подальшого розвитку погляд на злочинність як на соціальне явище. Французький соціолог Еміль Дюркгейм розробив основні положення соціологічного підходу до злочинності. Він зазначав зокрема: «Злочин спостерігається не тільки у більшості суспільств того чи іншого виду, але в усіх суспільствах усіх типів»⁹⁹. Далі Е. Дюркгейм вважав, що «...злочинець зовсім не є істотою, відокремленою від суспільства, на зразок паразитуючого елемента, не є чужим та таким, що не піддається асиміляції, тілом в середині суспільства; це регулярно діючий фактор суспільного життя». Відповідно він підкреслював, що «існування злочинності само по собі нормально, але лише тоді, коло воно досягає, а не перевищує визначеного для кожного соціального типу рівня...»¹⁰⁰. Ці ідеї були розвинені у роботах таких вчених як Р. Мертон, Г. Тард, Е. Сатерленд, Ф. Ліст, С. Берт, К. Шоу, П. Соліс, А. Коен, Д. Кресі, Р. Редфілд, Р. Куїні, Д. Гіббонс та ін.

Зазначимо, що серед кримінологів Західної Європи та США була і лишається досить поширеною традиція взагалі не вживати загальне поняття злочинності, а обмежуватися її робочим визначенням. Основна увага приділяється способам виміру та оцінки злочинності, встановленню зв'язку з іншими соціальними явищами, окремими видами злочинної поведінки¹⁰¹.

У кримінології за часів СРСР після її відродження визначенню злочинності спочатку не приділялося багато уваги. В першому підручнику з кримінології цьому питанню був присвячений невеличкий параграф. У ньому вказувалось, що «злочинність містить у собі всю сукупність конкретних злочинів, вчинених у певний період часу в даному суспільстві, але не є простою сумою цих злочинів»¹⁰². Далі розглядалися стан, структура та динаміка злочинності. Особливо підкреслювалось, що злочинність є явищем соціальним.

Найбільш серйозною працею в 60-х роках про злочини і злочинність була монографія Н. Ф. Кузнецової «Преступление и преступность». Як зазначила Н. Ф. Кузнецова, злочинність – це відносно масове, історично мінливе соціальне, що має кримінально-правовий характер, явище класового суспільства, що складається з усієї сукупності злочинів, які вчиняються у певній державі у певний період часу¹⁰³. Основні положення цієї роботи дістали загальне визнання і відтворювалися у багатьох підручниках з кримінології. Майже в усіх кримінологічних виданнях того періоду підкреслювалася соціальна природа злочинності, її історичність і класова обумовленість, розкривалися кількісні і якісні характеристики цього явища, співвідношення злочину і злочинності¹⁰⁴.

⁹⁸ Ломброзо Ч. Преступление. Санкт-Петербург, 1900.

⁹⁹ Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. Москва, 1995. С. 85.

¹⁰⁰ Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. Москва, 1995. С. 86, 91.

¹⁰¹ Брунон Холыст. Криминология. Основные проблемы. Момква, 1980; Фокс В. Введение в криминологию. Москва, 1985; Уэда К. Преступность и криминология в современной Японии. М., 1989; Шнайдер Г. И. Криминология. Москва, 1994.

¹⁰² Криминология / под ред. А. А. Герцензона, И. И. Карпеца, В. Н. Кудрявцева. Москва, 1966. С. 55–57.

¹⁰³ Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность. Москва, 1969. С. 173.

¹⁰⁴ Карпец И. И. Проблема преступности. Москва, 1969; Карпец И. И. Современные проблемы уголовного права и криминологии. Москва, 1976; Аванесов В. А. Криминология и социальная профилактика. Москва, 1980; Долгова А. И. Преступность и общество. М., 1992; Кудрявцев В. Н. Причины правонарушений. Москва, 1976; Кудрявцев В. Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования. Москва, 1998; Курс советской криминологии: Предмет. Методология. Преступность и ее причины. Преступник. Москва, 1985; Коваленко О. И., Филонов В. П. Курс лекций по криминологии и профилактике преступности. Донецк, 1995; Зелинский А. Ф. Криминология. Харьков, 1996; Криминология.

Ряд авторів аналізували злочинність у ширшому контексті, як вид поведінки, що відхиляється від встановлених суспільством соціальних норм¹⁰⁵. У деяких роботах злочинність пропонувалося розглядати як своєрідну систему¹⁰⁶. Для досліджень злочинності радянського періоду були характерні певні методологічні недоліки, які стримували розвиток наукових поглядів на цю проблему. Це, по-перше, ідеологічна забарвленість питання про злочинність, яка і досі не зникла повною мірою і продовжує обмежувати науковий пошук, знижує ступінь об'єктивності дослідження. По-друге, мало місце переважання юридичного підходу до розгляду злочинності при недостатньому застосуванні історичного, соціологічного, економічного та соціально-психологічного методів аналізу. По-третє, для значної кількості робіт характерним є загальнотеоретичний, умоглядний погляд на злочинність, явно недостатнє використання даних статистичного аналізу, результатів кримінологічних досліджень реального стану злочинності та окремих видів злочинів.

Дослідження проблеми злочинності активно продовжується й сучасними кримінологами. В Україні ряд авторів розробляють цю проблему в рамках традиційного, сумарно-статистичного (або соціально-статистичного) напрямку, який продовжує і розвиває уявлення про злочинність як про відносно масове, історично мінливе, соціальне явище, що представляє собою сукупність злочинів, вчинених на певній території і в певний проміжок часу (І. М. Даньшин¹⁰⁷, І. К. Туркевич¹⁰⁸, О. М. Литвак¹⁰⁹, О. Г. Фролова¹¹⁰, О. Г. Кулик¹¹¹ та ін.). Представники другого напрямку, який можна назвати соціально-практичним чи соціально-активним (діяльним) розглядають злочинність як кримінальну активність частини членів суспільства (теорія кримінальної активності) (А. П. Закалюк¹¹²), як соціальну практику (інституціональна теорія криміналізації суспільства) (В. М. Дрьомін¹¹³), як прояв криміногенного потенціалу суспільства (В. В. Голина¹¹⁴), як масовий прояв деструктивності у поведінці людей (А. Ф. Зелінський¹¹⁵), як форму соціальної адаптації (І. П. Рущенко)¹¹⁶.

Різні підходи до розкриття змісту явища злочинності використовуються і в сучасній пострадянській зарубіжній кримінології. За результатами аналізу, здійсненого Л. В. Кондратюком та В. С. Овчинським, більшість авторів дотримуються фундаментального (доктринального) або кримінально-правового підходу, який в наведеній вище класифікації

Москва, 1997; Лихолоб В. Г., Филонов В. П., Коваленко О. И., Михайлов А. Е. Криминология. Киев-Донецк, 1997; Литвак О. Злочинність, її причини та профілактика. Київ: Україна, 1997. С. 29.

¹⁰⁵ Социальные отклонения. Введение в общую теорию. Москва, 1984; Социальные отклонения. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 1989; Гилинский Я. И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория. *Социологические исследования*. 1991. № 4. С. 72–78.

¹⁰⁶ Волошина Л. А. О системном подходе к изучению сущности преступности. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва, 1972. Вып. 15. С. 45–51; Аванесов В. А. Криминология и социальная профилактика. Москва, 1980; Вицин С. Е. Системный подход и преступность. Москва, 1980; Долгова А. И. Системно-структурный характер преступности. *Вопросы борьбы с преступностью*. Вып. 41. 1984. С. 31–37.

¹⁰⁷ Даньшин И. Н. Введение в криминологическую науку / И. Н. Даньшин. Харьков, 1998. С. 12–13; Даньшин И. Н. Общетеоретические проблемы криминологии: монография / И. Н. Даньшин. Харьков, 2005. С. 50–55.

¹⁰⁸ Туркевич І. К. Злочинність: навч. посіб. / І. К. Туркевич. Київ, 1999. Вип. 1. С. 19.

¹⁰⁹ Литвак О. М. Держава і злочинність: монографія / О. М. Литвак. Київ, 2004. С. 37.

¹¹⁰ Фролова О. Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів): навч. посіб. Київ, 1997. С. 11–13.

¹¹¹ Кулик О. Г. Злочинність як соціальне явище: суттєві ознаки та визначення поняття. *Наука і правоохорона*. 2017. № 1. С. 125–132.

¹¹² Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ, 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. С. 139.

¹¹³ Дрьомін В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества: монография. Одесса, 2009. С. 14–15.

¹¹⁴ Голина В. В. Преступность: природа, сущность, проявление. *Криминологія в Україні та протидія злочинності*: зб. наук. ст. / за ред. М. П. Орзіха, В. М. Дрьоміна. Б-ка журно. «Юридичний вісник». Одеса, 2008. С. 36.

¹¹⁵ Зелінський А. Ф. Криминология: учеб. пособие. Харьков, 2000. С. 24–25.

¹¹⁶ Рущенко І. П. Злочинність в Україні: функціональне пояснення. *Право і безпека*. 2002. № 3. С. 184–188.

В. В. Голіни та Н. В. Сметаніної¹¹⁷ названо традиційним або сумарно-статистичним (І. І. Карпець, В. М. Кудрявцев, Н. Ф. Кузнецова, В. В. Лунсєв, Г. А. Аванесов, Ю. М. Антонян, С. М. Іншаков та інші). В якості інших підходів до проблеми злочинності виділяються девіантологічний або релятивно-конвенціональний (Я. І. Гілінський), згідно з яким злочинність розглядається як одна з форм девіантності і релятивне поняття, зміст якого визначається законодавцем¹¹⁸; природно-неконвенційний (Д. А. Шестаков), згідно з яким злочинність існує об'єктивно, коло злочинів окреслюється світовими релігіями, злочинність є властивістю суспільства відтворювати множинність суспільно небезпечних діянь¹¹⁹; особистісний (А. І. Долгова), який розглядає злочинність як соціальне явище, що полягає у вирішенні частиною населення свої проблем шляхом винного порушення кримінально-правових заборон, і включає як злочини, так і злочинців та їх угруповання¹²⁰ та деякі інші.

Слід зауважити, що цей поділ на напрями є доволі умовним, оскільки їх представники по суті вивчають різні аспекти цього складного соціального явища. При цьому в ході таких розвідок дослідники, як правило, використовують кращі здобутки представників різних напрямів дослідження злочинності.

Загальнення та певне переосмислення наукових поглядів на злочинність дає підстави для виділення ряду її суттєвих ознак. Почнемо з питань найбільш загального характеру, які стосуються філософських, соціологічних та психологічних засад людської поведінки. Життя кожної людини складається з величезної кількості актів поведінки. Вони дуже різноманітні за характером діяння, його мотивами, метою, наслідками. Різноманітність актів поведінки є характерною для будь-якого суспільства незалежно від ступеня його розвитку. Разом з тим, об'єктивно необхідною основою існування суспільства є стандартизація людської поведінки, встановлення соціальних норм, що обмежують її різноманітність шляхом визначення видів поведінки, які є корисними для суспільства, схвалюються більшістю його членів і підтримуються ними, а також тих, які пов'язані із заподіянням шкоди членам суспільства, засуджуються ним і тягнуть за собою застосування покарання щодо осіб, які їх вчинили. Дуже важливо підкреслити, що цей процес є природно-історичною формою створення та розвитку суспільства. Спільноти, в яких така стандартизація людської поведінки не відбулася або набували розповсюдження види поведінки, які мали соціально небезпечний характер, були нежиттєздатними і припиняли існування.

Але в жодному суспільстві, як свідчить історія, ніколи не вдавалося досягти повної стандартизації людських вчинків і виключити вчинення антисуспільних діянь. В соціології така поведінка називається такою, що відхиляється від встановлених соціальних норм (девіантна поведінка). Це найбільш загальне формулювання, яке включає різні види соціальних відхилень – аморальні вчинки, порушення правил співжиття в побуті, правопорушення і, нарешті, злочини. Таким чином, злочин є актом поведінки людини, що порушує встановлені в суспільстві соціальні норми. Такі діяння, взяті в сукупності, шкодять суспільним відносинам, що склалися, руйнують єдність суспільства. Отже, злочинність є крайнім, найбільш небезпечним видом соціального відхилення. Це її основна ознака.

Треба погодитись з Е. Дюркгеймом, який стверджував, що «оскільки не може бути суспільства, в якому індивіди більш менш не відрізнялися б від колективного типу, то деякі з цих відзнак обов'язково матимуть злочинний характер»¹²¹. Цей висновок підтверджується результатами багатьох етнографічних та історичних досліджень, згідно з якими антисуспільні дії, пов'язані із заподіянням значної шкоди членам суспільства, мали місце на найперших стадіях його розвитку і винні несли за це певні покарання¹²². Так, спільноти того періоду були дуже нерозвинені, низьким був рівень соціальної регуляції, з соціальних норм не виділялися кримінальні, але головні ознаки злочинності вже мали місце. Це дає підстави

¹¹⁷ Голіна В. В., Сметаніна Н. В. Злочинність і системний підхід. *Системний підхід у дослідженні злочинності*: матеріали наук. практ. конф. (Харків, 21 черв. 2013 р.). Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2013. С. 29–30.

¹¹⁸ Гилинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений»: монография. Санкт-Петербург, 2013. 368 с. С. 222.

¹¹⁹ Преступность среди социальных подсистем. Новая концепция и отрасли криминологии / под ред. Д. А. Шестакова. Санкт-Петербург. 2003. С. 15–20.

¹²⁰ Долгова А. И. Криминология: учебник. Москва, 2018. 875 с. С. 65.

¹²¹ Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. Москва, 1995. С. 89.

¹²² История первобытного общества. Москва, 1988. С. 454–457.

стверджувати, що злочинність не є породженням саме класового суспільства. Вона існувала нехай і в нерозвинених, примітивних формах ще до утворення класів. Інша справа, що саме в класовому суспільстві це явище набуло значного поширення.

На користь цього висновку свідчить і досвід існування соціалістичних країн у ХХ ст. В цих країнах були знищені так звані експлуаторські класи і антагоністичні класові протиріччя, які, як вважалося, є основною причиною злочинності. На жаль, це не призвело до зникнення злочинності, хоча її рівень за рахунок встановлення жорсткого тотального контролю за суспільним життям був суттєво зменшений. Через аналогічні причини низький рівень злочинності спостерігається зараз у ряді мусульманських країн. Але злочинність існує і там.

У кримінології за часів СРСР було загальним прагнення у самому визначенні злочинності підкреслити її класовість і, тим більше, – відгородитися від немарксистських поглядів. Звичайно, класові, як, до речі, і всі інші протиріччя, впливають на злочинність, характер конкретних видів злочинів, але вульгарне використання їх у якості риси, що відрізняє наше розуміння злочинності від інших, нічого корисного науці не принесло. Поглиблене вивчення злочинності показує, що основні закономірності її існування, як і детермінанти злочинності, однакові для всіх соціальних систем.

Наведене дає підстави стверджувати, що злочинність являє собою передусім *вчинення частиною членів суспільства діянь, які спричиняють шкоду суспільству*. При чому ці діяння є найбільш небезпечними серед усіх видів людської поведінки. Обґрунтованим є характеризувати злочинність як соціальне явище, властиве будь-якому суспільству. Це випливає з походження злочинності, її чинників, сутності та наслідків. Наголошення на цьому не здається нам зайвим, оскільки в кримінології існував та й зараз існує досить потужний біологічний напрям, у рамках якого неодноразово висловлювалась ідея про біологічне походження злочинності. Дослідження представників цього напрямку, самі по собі досить цікаві і корисні, досі не дали підстав для такого висновку¹²³.

Злочинність по своїй суті – явище негативне, що приносить шкоду як суспільству в цілому, так і конкретним його членам. У той же час деякими мислителями ставилося під сумнів таке розуміння. Проте біди, що їх злочинність несе людям, навряд чи дозволяють говорити про неї інакше, ніж як про негативне явище.

Чи є злочинність вічною? Це питання має абстрактний характер. В радянській кримінології відстоювалась ідея про те, що злочинність є явищем в історичному плані тимчасовим, яке повинно зникнути в комуністичному суспільстві. Згодом низка кримінологів відмовилася від цього погляду¹²⁴. Ми вважаємо, що застосування такої невизначеної категорії, як «вічність», в даному контексті є ненауковим. Можна лише стверджувати, що злочинність існувала й існує в усіх країнах і типах суспільства, а також те, що вона існуватиме в найближчу історичну епоху.

Злочинність є *відносно масовим явищем*. Це означає, що абсолютна більшість актів поведінки в суспільстві є соціально-позитивними або соціально-нейтральними. Соціальні відхилення як позитивного (героїчні вчинки, випадки самопожертви), так і негативного характеру, в тому числі злочини, становлять дуже невеликий відсоток актів людської поведінки. Тим не менше, вони є досить розповсюдженими й істотно впливають на життя суспільства. Визначити і обґрунтувати якісь кількісні параметри злочинності, які є «нормальними» для суспільства, наука в даний час не може. Рівень злочинності є дуже різним залежно від низки економічних, соціальних, політико-правових, культурно-історичних та соціально-психологічних факторів, що діють в кожній країні. Так, за даними дослідження, яке періодично проводиться у країнах Європи, у 2011 році найвищий коефіцієнт інтенсивності злочинності у розрахунку на 100 тис. населення був зафіксований у благополучній Швеції (15042), а найнижчий у Вірменії (508)¹²⁵ та Албанії (623) – країнах, які мають, численні соціально-економічні проблеми, а перша перебуває у стані довготривалого військового конфлікту.

¹²³ Дубинин Н. П., Карпец И. И., Кудрявцев В. Н. Генетика, поведение, ответственность. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 1989; Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль. 3-е издание, переработанное и дополненное. Санкт-Петербург, 2014. С. 117–118.

¹²⁴ Карпец И. И. Преступность: иллюзии и реальность. Москва, 1992. С. 69.

¹²⁵ European Sourcebook of Crime and Criminal Justice Statistics, 2014. Fifth edition, 2nd revised printing. Helsinki 2014/2017. P. 32. URL: http://wp.unil.ch/europeansourcebook/files/2018/03/Sourcebook_2014_2nd_revised_printing_edition_20180308.pdf (дата звернення: 06.07.2019).

Важливою ознакою злочинності є її *правовий характер*. Це означає, що до злочинів належать тільки суспільно небезпечні діяння, які прямо передбачені законом про кримінальну відповідальність, і вчинення яких тягне встановлене цим законом покарання. Підкреслимо, що ця ознака дозволяє відокремити злочини від менш небезпечних правопорушень, а також реально існуючих діянь, які об'єктивно є суспільно небезпечними, але не визнаються такими законом про кримінальну відповідальність, тобто є некриміналізованими. Криміналізація чи декриміналізація в праві є єдиним легальним засобом зміни кола діянь, що є злочинними.

Злочинність має *історично мінливий характер*. Протягом усього розвитку суспільства коло злочинів дуже істотно змінювалось. З ускладненням суспільних відносин збільшувалась і загальна кількість видів злочинів, ряд діянь були декриміналізовані, а то й взагалі перестали зустрічатися, виникли нові різновиди злочинних посягань. Мінливість властива багатьом соціальним явищам, але в даному випадку вказівка на цю ознаку не є зайвою. Справа в тому, що злочинність є дуже чутливою щодо змін в житті суспільства і чітко відображає їх.

До цього часу злочинність розглядалася нами як сукупність усіх злочинів, вчинених у певному суспільстві. Багато авторів вживають більш конкретне формулювання – сукупність злочинів, вчинених на певній території (країні, області, районі тощо) в певний проміжок часу. Це дозволяє охарактеризувати її кількісні параметри. Слід зазначити, що злочинність є *статистичною сукупністю актів протиправної поведінки, не погоджених і прямо не пов'язаних між собою*. З цього положення випливають два питання, які багато обговорювалися в кримінологічній літературі. Йдеться про співвідношення конкретного злочину та злочинності, а також сукупності конкретних злочинів та злочинності. Співвідношення злочинності і конкретних злочинів зазвичай розглядається як співвідношення цілого і частини, загального й одиничного. Тільки реальне існування конкретних злочинів, їх повторюваність дозволили сформулювати поняття злочинності. Злочинність не виявляється іншим чином ніж через процес постійного вчинення конкретних злочинів, які, взяті в часових та територіальних межах, створюють певну сукупність.

Між тим є популярною думка про те, що злочинність не зводиться до сукупності злочинів. Стверджується, що вона виявляє себе як в конкретних злочинах, так і в особах, які їх вчиняють, або включає всю сукупність вчинених злочинів і суспільно небезпечних наслідків. Такі тлумачення по суті порушують логіку побудови визначення, оскільки призводять до включення до нього явищ, які знаходяться за його рамками. Насправді необхідним елементом кожного конкретного злочину є особа, яка його вчинила, і це є беззаперечним. Можна сказати, що є коло осіб, які вже вчиняли злочини або мають схильність до злочинної поведінки, але ці явища не охоплюються поняттям злочинності і є самостійними кримінологічними категоріями. Що стосується наслідків, то безпосередні наслідки злочинів прямо зазначені в законі про кримінальну відповідальність і входять до поняття злочину, а взяті в масі – до поняття злочинності. Щодо більш віддалених наслідків конкретних злочинів та злочинності в цілому, то вони також є самостійним явищем, яке виходить за межі злочинності і може розглядатися як соціальні наслідки злочинності.

Наприкінці 70-х років у кримінології часів СРСР набув поширення погляд, відповідно до якого злочинність носить системно-структурний характер, що вона є певною системою. Проте й дотепер це не є загальновизнаним. Спроби обґрунтування злочинності як специфічного системно-структурного утворення робилися різними кримінологами.

Одні автори вважали, що при системному підході до дослідження цього явища йдеться про взаємозв'язок, взаємозумовленість злочинності і її причин ¹²⁶, на думку інших, – про взаємозв'язок злочинів і осіб, які їх вчиняють ¹²⁷. Треті вказували на взаємозв'язок різних підструктур (елементів) злочинності. Зокрема, С. Є. Віцин зазначає, що для цього явища характерний комплекс взаємозалежних елементів. Ними визнаються і окремі злочини, і види злочинності. Стосовно останньої вони виступають у якості підсистем ¹²⁸.

Ці погляди розвивалися в рамках популярних у той час методологічних течій – системного підходу та загальної теорії систем. Як нам здається, ідея про системний характер

¹²⁶ Кудрявцев В. Н. Причины правонарушений. М., 1976. С. 55; Волошина Л. А. О системном подходе к изучению сущности преступности. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва, 1972. Вып. 15. С. 15.

¹²⁷ Стручков Н. А. Преступность как социальное явление. Л., 1979. С. 14.

¹²⁸ Вицин С. Е. Системный подход и преступность. Москва, 1980. С. 39–50.

злочинності не є науково підтвердженою. По-перше, взаємозв'язок, який існує між її видами, окремими злочинами не має самостійного характеру, а є лише відбитком тих закономірностей функціонування суспільства, що обумовлюють існування злочинності. Самі автори цих тверджень визнають, що конкретні злочини не пов'язані між собою. Те ж саме можна сказати про певні види злочинів. Те, що існує професійна та організована злочинність, злочинне середовище, яке утворюється на основі зв'язків між особами, які відбували покарання в місцях позбавлення волі, не дає достатніх підстав говорити про злочинність як систему. По-друге, прихильники даної ідеї надзвичайно широко трактують саме поняття «система», відповідно до якого майже будь-яка сукупність одночасно існуючих, будь-чим пов'язаних явищ, може розглядатися як система.

Розуміючи умовність і неповноту, властиві всякому визначенню, можна констатувати, що найбільш обґрунтованим і поширеним тепер є визначення **злочинності** як *обумовленого умовами суспільного життя, негативного, соціально-правового, відносно масового, історично мінливого явища, яке проявляється у постійному вчиненні частиною членів суспільства у різних сферах його життєдіяльності сукупності діянь, які заподіюють шкоду іншим членам суспільства або суспільству в цілому, і через це є забороненими законом про кримінальну відповідальність*. Це сутнісне визначення злочинності, яке базується на розкритті її суттєвих ознак та впливу на суспільство. Разом з тим, в кримінологічних дослідженнях в якості більш стислого, операційного або робочого використовують визначення злочинності як *сукупності злочинів (включаючи всі його елементи – діяння, особи, які їх вчинили, безпосередні наслідки), вчинених на певній території за певний період часу*.

Злочинність є вкрай неоднорідним явищем. Діяння, які вона об'єднує, є схожими тільки за двома загальними ознаками: всі вони становлять небезпеку для суспільства і відповідальність за їх вчинення передбачена законом про кримінальну відповідальність. У всьому іншому вони дуже різноманітні й істотно різняться між собою. Це зумовлює необхідність виокремлення різних видів злочинності. Критерії цього виділення можуть бути різними і, відповідно, існують різні класифікації злочинів. Але всі вони мають значення для кримінологічної характеристики злочинності.

За кількістю вчинених злочинів розрізняють первинну (сукупність злочинів, вчинених уперше) і рецидивну (сукупність повторних злочинів) злочинність. В якості особливого її різновиду виділяється професійна злочинність, тобто сукупність злочинів, що вчиняються постійно і є для злочинця основним джерелом існування.

За статтю виділяють злочинність чоловіків і злочинність жінок. За віком – злочинність дорослих і неповнолітніх. Також можна розрізняти злочинність молоді та осіб інших вікових груп.

За мотивацією та характером діяння виокремлюють корисливу, насильницьку і корисливо-насильницьку злочинність. За іншими критеріями розрізняють організовану, економічну, наркотичну (наркозлочинність), екологічну, корупційну, кібернетичну (кіберзлочинність), пенітенціарну тощо. Можна також виділити види злочинності за розділами Особливої частини Кримінального кодексу України.

Класифікація видів злочинності допомагає, по-перше, конкретизувати вивчення багатьох проблем злочинності, а по-друге, є важливою для організації діяльності правоохоронних органів щодо запобігання злочинам.

§ 2. Кількісні та якісні показники злочинності

Злочинність як соціальне явище, що виявляється як статистична сукупність злочинів, вчинених на певній території за певний період часу, має низку ознак, які відсутні у злочині, як індивідуальному акті поведінки. Ці ознаки відображаються низкою показників¹²⁹. Найчастіше

¹²⁹ Кондрашков Н. Н. Количественные методы в криминологии. Москва, 1971; Блувштейн Ю. Д. Криминология и математика. Москва, 1974; Блувштейн Ю. Д. Криминологическая статистика (статистические методы в анализе оперативной обстановки). Минск, 1981; Кондратюк Л. В. Система криминологических показателей и методы их вычисления. Москва, 1978; Зелінський О. Ф. Методика криминологічних досліджень. Харків, 1992; Токарев А. Ф. Криминологическое прогнозирование и предупреждение преступности. Москва, 1990; Литвак О. М. Державний вплив на злочинність: Криминолог.-правове дослідження. Київ: Юрінком Інтер, 2000.

у науковій та практичній діяльності використовуються такі показники злочинності, як її стан (обсяг), коефіцієнт інтенсивності (рівень), динаміка, структура, географія.

Спочатку розглянемо групу показників злочинності, якій прийнято називати кількісними. Вони виражають числові параметри злочинності, її основних елементів та їх зміни у часі.

Першим з них є *стан (обсяг) злочинності*, який являє собою абсолютну кількість злочинів, облікованих на певній території за певний відрізок часу, та виявлених осіб, які їх вчинили. Ці показники утворюються під впливом криміногенної ситуації (комплексу причин та умов вчинення злочинів), змін у законодавстві про кримінальну відповідальність (криміналізацію чи декриміналізацію певних діянь), організації діяльності підрозділів поліції, які здійснюють реєстрацію та облік злочинів, та управлінських рішень, що приймаються в цій сфері. З метою отримання даних, придатних для коректного порівняння у просторі та часі, використовують такий показник як *коефіцієнт інтенсивності (рівень) злочинності*. Коефіцієнт інтенсивності злочинності характеризує її розповсюдженість на певній території (країна, область тощо) за певний період часу і розраховується шляхом ділення абсолютного показника злочинності, облікованої на певній території за певний період часу, на кількість населення, яке проживає на цій території, і у множення результату на встановлену стандартну кількість осіб, що проживає на даній території. Коефіцієнт *інтенсивності (рівень) злочинності* розраховується за формулою:

$$К.з. = \frac{З \cdot 1000}{Н},$$

де З – кількість злочинів, зареєстрованих на певній території за певний період часу, Н – кількість населення, яке проживало на даній території в певний період часу.

При обчисленні коефіцієнту інтенсивності злочинності спочатку з'ясовується, скільки облікованих злочинів (злочинців тощо) припадає на одного жителя даної територіальної одиниці, а потім ця величина множить на встановлену стандартну кількість населення – 100 тис., 10 тис. та 1 тис. Вибір величини стандартної кількості населення залежить від чисельності жителів даної території, зручності сприйняття даного показника та його порівняння з аналогічними показниками в інших територіальних одиницях. Для великих територіальних одиниць (країна, область, велике місто) коефіцієнти розраховуються на 100 тис. населення, для середніх (район, місто) – на 10 тис., для невеликих (мале місто, мікрорайон в місті, селище тощо) – на 1 тис.

Коефіцієнти інтенсивності злочинності можуть розраховуватись на все населення або на населення, яке досягло віку кримінальної відповідальності. В першому випадку коефіцієнт злочинності відображатиме ступінь враженості злочинністю населення даної території, в другому – ступінь його кримінальної активності. Останній показник більш точно окреслює коло осіб, які можуть вчинити злочини на певній території, натомість у вітчизняній та зарубіжній статистиці, наукових публікаціях в основному використовуються коефіцієнти інтенсивності злочинності у розрахунку на все населення певної території. Така ситуація пов'язана із складністю щорічного отримання надійних статистичних даних щодо чисельності населення, яке перебуває у віці кримінальної відповідальності. Крім того характер та величину змін рівня злочинності у часі обидва види цих коефіцієнтів відображають практично однаково.

В кримінології використовуються *загальні та спеціальні або деталізовані коефіцієнти злочинності*. Загальні коефіцієнти злочинності розраховуються шляхом зіставлення абсолютних показників, що характеризують злочинність або її основні складові, обліковані на певній території за певний період часу із загальною кількістю населення, яке на ній перебуває. При цьому можуть використовуватися різні абсолютні показники злочинності і відповідно розраховуватися різні за змістом коефіцієнти злочинності, яким в літературі прийнято давати особливі назви. До основних загальних коефіцієнтів злочинності належать: коефіцієнт інтенсивності злочинності (абсолютний показник – кількість облікованих злочинів), коефіцієнт злочинної або кримінальної активності (кількість виявлених осіб, які вчинили злочини), коефіцієнт судимості (кількість осіб, засуджених за вчинення злочинів), коефіцієнт віктимності (кількість осіб, які потерпіли від злочинів) тощо.

Спеціальні коефіцієнти злочинності визначаються на основі показників абсолютної кількості злочинів певних груп або видів, осіб, які вчинили такі злочини, злочинців, які мають певні соціально-демографічні, кримінально-правові або кримінологічні ознаки тощо.

Ці показники зіставляються із загальною кількістю населення, яке перебуває на даній території, кількістю населення, що належить до певних статевих, вікових та інших соціальних груп тощо. Зокрема, в кримінології широко використовуються коефіцієнти інтенсивності злочинності або злочинної активності представників певних вікових груп, які розраховуються шляхом ділення кількості злочинів, вчинених особами, які належать до певної вікової групи (або злочинців цієї вікової групи), на загальну кількість населення, яке належить до цієї вікової групи, і умноження результату на певну стандартну кількість населення. Аналогічним чином визначаються коефіцієнти інтенсивності чоловічої та жіночої злочинності, злочинності, облікованої в містах та в селах тощо.

Злочинність як явище матеріального світу перебуває у постійному русі і зміні. *Динаміка злочинності* – кримінологічна категорія, що означає зміни у стані, структурі, характері, географії злочинності, які відбувалися протягом певного періоду. Основним показником динаміки є *темп зростання кількості зареєстрованих злочинів*. Він показує, скільки відсотків кількості злочинів чи злочинців, облікована за певний рік, складає від аналогічного показника іншого року, взятого за базу порівняння. В якості бази для порівняння може бути взятий показник першого року періоду, за який аналізується злочинність, або показник кожного попереднього року. В першому випадку темп зростання або зниження вираховується щодо постійної бази і називається *базисним*, а в другому – щодо змінної бази і називається *ланцюговим*. Темп зростання злочинності характеризує інтенсивність зміни її рівня за одиницю часу. Цей показник може бути обрахований за формулами:

$$T.б. = \frac{z_i \cdot 100}{z_o}, \text{ або } T.л. = \frac{z_i \cdot 100}{z_{i-1}},$$

де Т.б. – базисний темп збільшення кількості злочинів;

z_i – кількість злочинів, учинених у певному році;

z_o – кількість злочинів, учинених протягом першого року даного ряду динаміки;

Т.л. – ланцюговий темп збільшення кількості злочинів;

z_{i-1} – кількість злочинів, учинених попереднього року.

У практиці кримінологічного аналізу злочинності частіше використовується такий пов'язаний із попереднім показник, як *темп приросту*. Він показує, на скільки відсотків збільшилася або зменшилася кількість злочинів або злочинців, облікованих у певному році, порівняно з аналогічним показником іншого року, взятого за базу порівняння. Цей показник розраховується шляхом віднімання абсолютного показника певного року від аналогічного показника базового року, ділення результату на абсолютний показник базового року та множення добутку на 100 %.

Аналогічним чином показники динаміки можуть бути розраховані й для динамічних рядів абсолютних показників, що характеризують інші елементи злочинності – осіб, які вчинили злочини в цілому та по окремих категоріях, осіб, які є потерпілими від злочинних посягань, збитки, завдані злочинами тощо.

Якісні показники злочинності характеризують внутрішню структуру сукупності облікованих злочинів та осіб, які їх вчинили. *Структура злочинності* – це внутрішньо властива їй ознака, яка розкриває якісно різні групи або види злочинів, з яких вона складається, вчинені за певний період часу на певній території. Структура виразно говорить про те, що собою являє злочинність у конкретних умовах, якою є якість цього явища. Основним показником структури злочинності є частка (питома вага) окремих груп або видів злочинів відносно їх загальної кількості. Частка (питома вага) – це процентне співвідношення кількості облікованих злочинів певної групи або виду до загальної кількості облікованих злочинів. Розраховується частка (питома вага) за формулою:

$$П.в. = \frac{З.в. \cdot 100\%}{З.з.}$$

де З.в. – кількість злочинів певного виду; З.з. – загальна кількість зареєстрованих злочинів.

Таким чином можуть розраховуватися структурні складові виявлених осіб, які вчинили злочини тощо. Групи злочинів та групи злочинців в свою чергу можуть бути за певними знаками розбиті на підгрупи, щодо яких аналогічним чином можуть бути

розраховані їх частки у чисельності цих груп злочинів та злочинців. Така деталізація структури може бути дуже розгалуженою. Наприклад, щодо загальної кількості облікованих може бути визначена частка злочинів проти власності, щодо злочинів проти власності може бути визначена частка злочинів корисливо-насильницького характеру, серед злочинів корисливо-насильницького характеру можуть бути визначені частки грабежів, розбійних нападів, випадків вимагання тощо. При цьому частка абсолютного показника кожної певної групи злочинів може бути розрахована до всіх абсолютних показників груп злочинів більш високого рівня, до яких вона входить як частина.

У науковій та практичній діяльності залежно від обраного критерія виділяються різні види структури злочинності. За часом злочинність можна розподілити по годинах доби, днях тижня, порах року. Можна також побудувати структуру злочинності, виходячи із ступеня суспільної небезпеки злочинів (особливо тяжкі, тяжкі, середньої та невеликої тяжкості). Певний інтерес становить структура злочинності за об'єктом злочинних посягань і психічним ставленням винуватця до вчиненого (умисні й необережні), за ознаками особи злочинця (чоловіча, жіноча, неповнолітніх, дорослих, первинна, рецидивна). Виділяють також злочинність одинаків і групову, майнову і немайнову, у сфері сімейно-побутових відносин, галузях народного господарства (будівництво, торгівля, банківська діяльність, транспорт), організовану, професійну тощо.

Крім рівня, динаміки і структури злочинності, у кримінології існує поняття *територіальної структури або географії злочинності*, коли за ціле береться загальна кількість злочинів, вчинених в певній територіальній одиниці (країні, області, місті, районі), а за частину – кількість злочинів, учинених у менших територіальних одиницях, з яких вона складається. Географія злочинності також визначається за допомогою показників часток абсолютних показників злочинів, учинених у регіонах у загальній кількості злочинів, вчинених в країні в цілому. Важливим і єдиним показником, придатним для порівняння злочинності в різних регіонах, є регіональний коефіцієнт інтенсивності злочинності, який розраховується шляхом ділення кількості облікованих у регіоні злочинів на кількість всього населення регіону і множення результату на стандартну кількість населення.

Практика показує, що географічна нерівномірність у рівні, динаміці і структурі злочинності пояснюється:

- 1) соціально-економічними умовами життєдіяльності того чи іншого регіону;
- 2) особливостями соціальної, національно-етнічної та виділених за іншими ознаками структур населення;
- 3) рівнем соціального контролю за поведінкою людей;
- 4) рівнем культурно-виховної роботи та організації дозвілля населення;
- 5) станом діяльності правоохоронних органів щодо запобігання злочинам.

Виявлення і врахування територіальних особливостей злочинності сприяє більш чіткому і конкретному розумінню чинників злочинності, розроблення ефективних заходів запобігання їй.

В кримінології також використовуються деякі індексні показники злочинності. До найбільш відомих з них належить *індекс суспільної небезпечності злочинності* – відносний показник, який дозволяє здійснити комплексну оцінку злочинності як за кількістю, так і за величиною суспільної небезпечності окремих видів злочинів, вчинених на даній території за певний період часу. Він розраховується як агрегатний індекс, тобто відносна величина, отримана внаслідок перетворення ряду непорівнянних абсолютних показників (кількості злочинів різних видів, які розрізняються за ступенем суспільної небезпечності) до порівняного виду шляхом введення єдиної одиниці виміру (бальної оцінки ступеня суспільної небезпечності злочинів).

Індекс суспільної небезпечності злочинності розраховується за формулою:

$$I_{\text{сн}} = \sum Z_i * B_i$$

де Z_i – кількість злочинів певних складів, зареєстрована на даній території за даний період часу; B_i – кількість балів, яка виражає ступінь суспільної небезпечності злочинів певних складів; Σ – знак суми, який означає, що показники суспільної небезпечності сукупностей злочинів певних складів підсумовуються і утворюють єдиний показник суспільної небезпечності злочинності на даній території за даний період часу.

Для визначення бальної оцінки кожного виду злочину можуть використовуватися: результати опитування групи експертів; вирахування у балах середнього розміру покарання, встановленого за вчинення злочину кожного складу у відповідних статтях Особливої частини КК України; вирахування середнього розміру покарання, яке накладено судами за вчинення злочинів кожного складу у певному році. Але використання цих методів передбачає проведення спеціальних досліджень, значних витрат часу, матеріальних та людських ресурсів. Індекс суспільної небезпечності злочинності може також бути визначений шляхом обрахування даних щодо структури злочинності за ступенем тяжкості, який і виражає ступінь суспільної небезпечності злочину. Обрахування даного показника значно спрощується через наявність у державній статистиці узагальнених даних щодо кількості зареєстрованих злочинів кожного ступеня тяжкості. Бальна оцінка злочинів кожного ступеня тяжкості розраховується шляхом визначення середнього значення терміну позбавлення волі, який може призначатися за вчинення злочинів певного ступеня тяжкості згідно зі ст. 12 КК України.

Останнім часом дедалі частіше висловлюється думка, що поряд із традиційними показниками потрібно використовувати показник так званої «ціни злочинності» – збитки, завдані особам, домогосподарствам, підприємствам, установам, організаціям, галузям управління і господарювання, суспільству в цілому внаслідок вчинення злочинів, а також витрати держави на протидію злочинності. Це питання виникло у зв'язку з необхідністю підвищення ефективності витрат обмежених ресурсів держави на протидію злочинності. В сучасній літературі відсутня єдина точка зору щодо визначення «ціни злочинності», видів витрат, які мають включатися до неї, оптимальної методики їх розрахунків.

Це пов'язано із значною кількістю видів збитків, які завдаються вчиненням злочинів, різницею між ними за характером, часом настання, реальними можливостями статистичного обліку або вибіркового дослідження. Так, злочин може мати наслідком прямі (смерть, тілесні ушкодження, психологічна травма потерпілого, втрата майна або пошкодження майна тощо) і непрямі (погіршення психологічного клімату у родині потерпілого, провокування психічних та соматичних захворювань членів родини, погіршення стану її матеріального забезпечення внаслідок тривалого лікування потерпілого тощо) витрати. Витрати також можуть розділятися на індивідуальні (всі витрати, які зазнає жертва злочину та її родина) та соціальні, тобто всі кошти, які витрачаються на функціонування системи протидії злочинності в країні (фінансування органів поліції, прокуратури, судів, місць утримання затриманих, заарештованих та ув'язнених (засуджених), заходів щодо запобігання злочинності та фіксації вчинення злочинів тощо). Очевидно, що обрахування таких різномірних даних є вкрай складним завданням.

В сучасних кримінологічних дослідженнях найчастіше визначаються витрати від злочинів, які пов'язані із лікуванням та реабілітацією жертв злочинів, втратою або пошкодженням об'єктів власності, витрати на функціонування системи кримінального судочинства.

У Єдиному звіті про кримінальні правопорушення (форма № 1), затверджені наказом Генеральної прокуратури України від 23.10.2012 р. № 100 за погодженням з Держстатом України, є розділ 9 «Відомості про матеріальні збитки, їх відшкодування та вилучення предметів злочинної діяльності (провадження, за якими закінчені розслідування)». В цьому розділі міститься ряд узагальнених показників, які фіксують кількісні параметри окремих видів збитків, встановлених по кримінальних провадженнях, розслідування за якими закінчено. Це зокрема встановлена сума матеріальних збитків; сума несплачених податків, зборів та інших обов'язкових платежів; сума прихованого прибутку; вартість фальсифікованих і недоброякісних товарів; сума неповернених предметів художніх, історичних та археологічних цінностей; сума неповерненого кредиту; вартість продукції, яка реалізується з порушенням авторських та суміжних прав. Тобто ці показники в основному стосуються збитків, завданих в результаті вчинення господарських злочинів.

Характеристика злочинності буде неповною без урахування її латентної частини, без цього неможливо визначити реальний стан злочинності у суспільстві.

§ 3. Латентна злочинність

Під латентною (від лат. *latens (latentis)* – прихований) злочинністю в кримінології та правоохоронній практиці розуміють сукупність злочинних діянь, що були реально вчинені, але не були відображені у державній статистичній звітності щодо злочинності, і не

розслідувалися у встановленому законодавством порядку. Це найбільш загальне визначення латентної злочинності, побудоване на основі ознаки, притаманної всім латентним злочинам.

Залежно від причин, через які вчинені злочини залишилися латентними, виділяють декілька їх видів. Певна частина фактично вчинених злочинів вчиняється за таких обставин і маскується таким чином, що інформація про них залишається відомою лише злочинцю. З приводу значної частини діянь, які мають ознаки злочинів невисокого ступеня суспільної небезпечності, потерпілі через різні причини (невіра у спроможність працівників поліції розкрити злочин, небажання витратити час тощо) не подають відповідні заяви до правоохоронних органів. До цієї групи можуть входити особи, які взагалі не зверталися до правоохоронних органів, і ті, хто написав заяву про вчинення злочину, але після спілкування з працівниками поліції вирішив її не подавати. Як показало міжнародне віктимологічне опитування, проведене у 2004–2005 рр. у 30 країнах Європи та 12 головних містах, у середньому 59 % осіб, які постраждали від 5 поширених злочинів (крадіжки з автомобілів, крадіжки велосипедів, проникнення у помешкання з метою крадіжки або спроби такого проникнення, крадіжки особистого майна), не звертались з цього приводу до поліції¹³⁰.

Ці дві групи латентних злочинів, тобто злочинів, інформація щодо яких не надходила до правоохоронних органів, та щодо яких не складалися документи первинного статистичного обліку, вони не увійшли до державної статистичної звітності і не розслідувалися, у кримінології прийнято йменувати *природно латентною злочинністю*¹³¹. Існування природно латентної злочинності обумовлено об'єктивно.

Про певну частину діянь з ознаками злочинів інформація до правоохоронних органів надходить, але через різні причини не реєструється, і ці діяння до державної статистичної звітності злочинності не потрапляють. Це *штучно латентні злочини*, сукупність яких утворюється у два способи. У ряді випадків працівники органів поліції з різних мотивів незаконно відмовляють громадянину у прийнятті заяви про злочин. Особа може оскаржити це рішення у керівництва органу поліції або подати заяву до органів прокуратури, а може не здійснювати додаткових дій щодо подання заяви. В останньому випадку частина реально вчинених злочинів, про які йдеться в таких заявах, залишиться необлікованою і без належного реагування.

Після прийняття правоохоронними органами заяв та повідомлень про діяння з ознаками злочинів вони реєструються у Єдиному реєстрі досудових розслідувань (ЄРДР), і по них згідно з Кримінальним процесуальним кодексом України проводиться кримінальне провадження. Щороку значна частина таких проваджень (у 2017 р. – 50,1 %, у 2018 р. – 46,8 %) закриваються за реабілітуючими обставинами, більшість за відсутності події або складу злочину. На думку теоретиків і практиків, частина таких рішень є необґрунтованими і незаконними, оскільки є або результатом помилкової юридичної оцінки діяння або свідомим приховуванням злочинів від обліку. Такі діяння вилучаються із статистичної звітності, не розслідуються і стають латентними.

У західній кримінології виділяють такі різновиди латентної злочинності:

- 1) злочини, які залишаються нікому невідомими;
- 2) антисуспільні дії, що по суті є злочинними, але не визнаються такими (частина підліткової злочинності);
- 3) невиявлені злочини, вчинені рецидивістами, професійними злочинцями.

Проміжну категорію становлять так звані напівприховані злочини або «сіра злочинність», тобто діяння, зареєстровані правоохоронними органами, але не розкриті або такі, що розкриті, однак підозрювані звільняються від відповідальності за недостатністю доказів, недоведенням вини особи.

З самого початку запровадження кримінальної статистики питання латентної злочинності визнавалось як проблемне. Для визначення латентної злочинності використовується багато термінів, особливо зарубіжними кримінологами («чорне число», «темне поле», «сіре число», «кавалерійські злочини» і т.ін.). Першим підходом до вирішення

¹³⁰ Van Dijk Jan. Criminal Victimisation in International Perspective: Key Findings from the 2004–2005 ICVS and EU ICS / Van Dijk Jan, Van Kesteren John, Smit Paul Tilburg University, UNICRI, UNODC, (2007) The Hague, Ministry of Justice, WODC, 2007. P. 109. URL: http://www.unicri.it/documentation_centre/publications/icvs/_pdf_files/ICVS2004_05report.pdf (дата звернення: 24.06.2019).

¹³¹ Горяинов К. К., Исиченко А. П., Кондратюк Л. В. Латентная преступность в России: опыт теоретического и правового исследования: учеб. пособие. Москва, 1994. С. 13–14.

цієї проблеми була теорія «закону постійних співвідношень», яку відстоював А. Кетле. Він виходив з того, що між офіційно зареєстрованою і латентною злочинністю існує постійне і незмінне співвідношення. Тобто, якщо кількість зареєстрованих злочинів певного виду є значною, то, відповідно, значною є й кількість латентних злочинів, і навпаки, при незначній кількості зареєстрованих злочинів певного виду незначною є й їх прихована частка. На основі цього закону обстоювався висновок про те, що офіційно зареєстрована злочинність має симптоматичне (тобто таке, що відображає тенденцію зміни рівня офіційної злочинності) і, репрезентативне значення для реальної злочинності. Згодом було доведено, що латентна складова злочинності істотно відрізняється рік від року і злочинів одного виду від іншого. Внаслідок цього теорія А. Кетле була визнана необґрунтованою.

Для встановлення рівня латентної злочинності використовують загальні і спеціальні методи. До загальних відносяться: виявлення громадської думки про стан латентної злочинності; експертна оцінка спеціалістів; вивчення документів правоохоронних органів, фінансово-ревізійного контролю, закладів охорони здоров'я і т. ін. Спеціальними методами можна назвати аналіз динамічних рядів злочинів; дослідження періоду від їх вчинення злочину до його розкриття і запровадження санкцій; екстраполяцію; системно-структурний аналіз тощо.

Можна виділити види злочинів, які найчастіше залишаються невиявленими, і навпаки. *Низкий рівень* латентності мають очевидні тяжкі злочини, внаслідок чого інформація про них швидко розповсюджується і її важко приховати (вбивства, умисні тяжкі тілесні ушкодження, розбої, порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, що спричинили тяжкі наслідки тощо). *Середній рівень* – злочини, вчинення яких не тягне тяжких наслідків і не викликає значної суспільної уваги (крадіжки, грабежі, випадки шахрайства тощо). Потерпілі не звертаються у правоохоронні органи за захистом порушених прав, але і не приховують факт злочину. *Високу латентність* – злочини, вчинення яких у більшості випадків відоме лише злочинцю і потерпілому, причому останній часто зацікавлений у приховуванні злочину з різних мотивів (заподіяння легких тілесних ушкоджень, одержання/надання неправомірної вимоги, статеві злочини тощо). Такі злочини, з огляду на їх неочевидність і практично «нульову» активність потерпілого, залишаються невідомими.

Дослідження латентної злочинності були активізовані після Другої світової війни завдяки зусиллям вчених США. Дискусія з приводу цієї проблеми точилася між двома течіями: інституціоналістами і реалістами. Перші виходили з того, що єдиною реальною злочинністю є сукупність офіційно зареєстрованих злочинів, щодо яких органи кримінального судочинства здійснювали заходи офіційного реагування. Реалісти прагнули до визначення справжніх розмірів злочинності шляхом визначення кількості злочинів, які були реально вчинені. Ця дискусія закінчилась перемогою реалістів.

Перше дослідження латентної злочинності було проведене О. Портерфілдом у Форт-Уерті (штат Техас) шляхом опитування групи студентів коледжу і підлітків-правопорушників. Обом групам були задані запитання: чи вчиняли вони коли-небудь якісь делікти. Суть методу полягала в тому, що нормативні назви певних складів злочинів були замінені описами протиправних діянь з використанням побутових понять. Виявилось, що представники обох груп вчиняли одні й ті самі протиправні дії, але студенти робили це рідше. Дослідження-самозвіти були повторені в кінці 1950-х – на початку 1960-х років у країнах Скандинавії. Якщо узагальнити висновки цих досліджень, то вони матимуть такий вигляд:

- протиправна поведінка значно більше розповсюджена, ніж це відображає офіційна статистика, більша частина латентних злочинів не становить великої суспільної небезпеки (вандалізм, крадіжки з магазинів, заподіяння легких тілесних ушкоджень). Такі злочини вчиняє хоча б раз майже кожний підліток;

- протиправність у поведінці не є особливістю особи злочинця, вона властива всім громадянам, але ступінь її прояву є дуже різним. Велика частина підлітків рідко вчиняє злочини невеликої тяжкості і дуже малий відсоток неповнолітніх часто вчиняють тяжкі злочини;

- офіційна система соціального контролю вживає заходів лише до незначної частини неповнолітніх злочинців;

- латентність тяжких злочинів менша, ніж тих, що не становлять великої суспільної небезпеки, оскільки про тяжкі злочини повідомлення до поліції надходять набагато частіше.

До недоліків опитувань жертв злочинів з метою визначення ступеня віктимізації населення належать:

- обмеженість переліку злочинів, описи яких включаються до анкети;
- прагнення частини респондентів забути і не згадувати про неприємні для них події, що веде до викривлення інформації;
- помилки в юридичній оцінці протиправних діянь, яких припускається частина опитаних, що призводить до викривлення результатів дослідження.

Нині у зарубіжних країнах дослідження латентної злочинності розглядається як необхідне доповнення офіційної статистики, яке дозволяє отримати більш точну картину кримінальної ситуації в країні. Окрім національних досліджень такого роду в США, Великій Британії, Франції, ФРН та інших країнах був реалізований також проєкт міжнародного опитування жертв злочинів (The international Crime-Victim Survey). Це довгостроковий проєкт, який здійснюється Міжрегіональним Інститутом ООН з вивчення злочинності і правосуддя (UNICRI).

Стан латентної злочинності в Україні у даний час можна визнати неблагополучним. Значна частина громадян не повідомляє органи поліції про вчинені щодо них злочини. Мають місце випадки порушення працівниками органів поліції облікової дисципліни, необґрунтованої відмови у прийнятті заяв та повідомлень про злочини та закриття кримінальних проваджень. Тому офіційна статистика злочинності не в повній мірі відображає її дійсний стан.

Існування значної за обсягом латентної злочинності негативно впливає на кримінальну ситуацію в країні, оскільки:

- безкарне вчинення значної кількості злочинів руйнує віру громадян у законність, підриває авторитет державної влади,
- у частини населення виникає відчуття безкарності, що мотивує її до вчинення інших злочинів;
- збитки, завдані внаслідок вчинення латентних злочинів, не фіксуються і не відшкодовуються.

Латентну злочинність необхідно виявляти та скорочувати для того, щоб:

- володіти більш повною інформацією про стан злочинності на певній території;
- визначити справжню структуру злочинності;
- мати чітке уявлення про тенденції її розвитку;
- встановити розмір збитків, заподіяних державі і громадянам;
- виявляти чинники, які обумовлюють злочинність, і визначати шляхи їх усунення;
- планувати боротьбу із злочинністю з урахуванням рівня її латентності.

§ 4. Сучасний стан злочинності в Україні

Для злочинності в Україні протягом років незалежності характерні чотири основні періоди:

Перший (1991–1995 рр.) – значного збільшення кількості зареєстрованих злочинів. За ці роки рівень злочинності збільшився з 405516 до 641860, тобто більш ніж на третину, при середньорічному темпі приросту +12,3 %.

Другий (1996–2008 рр.) – переважного скорочення кількості зареєстрованих злочинів. У 2008 р. їх число зменшилося до 384424, що в 1,7 рази менше показника 1995 р. Темп скорочення в середньому за рік становив –5,7%. В цьому періоді окремо слід виділити сплеск 2003 р., у якому чисельність злочинів зросла порівняно з попереднім роком на 23,5 % і дорівнювала 556351. Він мав тимчасовий характер і був обумовлений рішенням тодішнього керівництва МВС України щодо забезпечення більш повної реєстрації злочинів органами міліції.

Третій (2009–2011 рр.) – збільшення кількості зареєстрованих злочинів до 515833 (+34,2 % до рівня 2008 р.). Це зростання було пов'язане із внесенням змін до законодавства, а саме включенням у ст. 51 Кодексу України про адміністративні правопорушення положення, згідно з якими викрадення майна на суму, яка перевищує 0,2 неоподаткованого мінімуму доходів громадян (у 2009 р. ця сума становила 60,5 грн, а у 2018 р. зросла до 176,2 грн) вважається злочином. Це привело до різкого зростання числа зареєстрованих крадіжок і відповідно всієї злочинності.

Четвертий (2012–2018 рр.) – переходу на нову систему реєстрації та обліку злочинів та суттєвого коливання числа облікованих¹³² злочинів. У 2013 р. було обліковано 563560 злочинів, що на 12,8 % більше розрахункового показника за 2012 р. (499635¹³³). Таке помітне зростання було обумовлене здійсненням органами поліції максимально повної реєстрації та обліку злочинів. У 2014 р. кількість злочинів зменшилася на 6,1 % і становила 529139, що стало реакцією правоохоронної системи на значне зростання обсягу роботи щодо розкриття та розслідування злочинів і відповідне перевантаження її працівників. У наступні два роки знову сталося збільшення числа облікованих злочинів на 6,8 % та 4,9 % відповідно і у 2016 р. цей показник досяг відмітки 592604. В останні два роки розглядуваного періоду було зафіксовано зменшення числа злочинів у 2017 р. до 523911 (–11,6 %) та у 2018 р. – до 487133 (–7,0 %) (рис. 3.1)¹³⁴.

Рис. 3.1. Динаміка злочинів в Україні у 2013–2018 рр.

Наведені дані чітко відображають зв'язок між станом злочинності та соціально-економічною ситуацією в суспільстві. Зростання злочинності у 1991–1995 рр. стало наслідком глибокої соціально-економічної кризи в країні. З 1996 р. відбувалося поступове скорочення зареєстрованої злочинності, що пояснюється посиленням стабілізаційних тенденцій в економічній, політичній та інших сферах життя суспільства. Певний вплив на коливання рівня злочинності справляли і деякі чинники функціонування правоохоронної системи – зміни законодавства, посилення уваги до забезпечення повноти реєстрації злочинів органами внутрішніх справ тощо¹³⁵. Зростання облікованої злочинності у 2015–2016 рр. сталося на фоні суттєвого погіршення соціально-економічної ситуації в країні, продовження масштабних бойових дій на Сході країни та намагання органів поліції максимально повно обліковувати злочини і здійснювати по них кримінальні провадження відповідно до чинного кримінального процесуального законодавства. Наступне скорочення кількості облікованих злочинів у 2017–2018 рр. відбулося в умовах дії в країні ряду як криміногенних (гальмування економічного розвитку, низький рівень матеріального забезпечення значної частини населення тощо), так і антикриміногенних факторів (втрата контролю над територією Автономної Республіки Крим, м. Севастополь та частини територій Донецької та Луганської областей, скорочення чисельності молодших вікових груп населення, які мають найвищий рівень кримінальної активності тощо). На це зниження ймовірно вплинула також установка керівництва органів поліції на певне обмеження реєстрації та обліку діянь з ознаками злочинів для того, щоб обсяг кримінальних процесуальних дій, які вони мають здійснити в рамках кримінальних проваджень, відповідав їх нинішнім можливостям.

Для сучасної злочинності в Україні є характерними наступні основні тенденції:

1. Збереження в цілому усталеного розподілу регіонів України за рівнем злочинності при помітному збільшенні його в окремих з них. Для структури регіонів країни за величиною коефіцієнта інтенсивності злочинності є характерним: стабільно високі показники у східних, південних областях та столиці – регіонах з високим рівнем

¹³² З 2013 р. у державній статистичній звітності злочинності вживається термін «обліковані злочини».

¹³³ У 2012 р. у зв'язку з переходом на нову систему реєстрації та обліку злочинів дані за рік не підсумовувалися, а державні статистичні звіти були закриті станом на 20.11.2012.

¹³⁴ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення Генеральної прокуратури України за 1991–2018 рр. (Дата звернення: 10.09.2019). URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=185282; URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=205797.

¹³⁵ Литвак О. М. Державний вплив на злочинність. Київ, 2000. С. 8–44.

промислового розвитку та урбанізації; середні – у центральних та північних регіонах; низькі – у західних та окремих центральних областях, у яких переважає сільське населення і зберігається більш низький рівень розвитку промисловості.

У 2018 р. регіони країни розподілися за величиною зазначеного показника таким чином: регіони з найвищим коефіцієнтом інтенсивності злочинності – м. Київ (2046); регіони з дуже високим коефіцієнтом інтенсивності злочинності (від 1511 до 1678) – Миколаївська, Кіровоградська, Запорізька, Херсонська, Полтавська області; регіони із високим коефіцієнтом інтенсивності злочинності (від 1275 до 1413) – Дніпропетровська, Чернігівська, Одеська, Харківська, Черкаська; регіони із середнім коефіцієнтом інтенсивності злочинності (від 1019 до 1152) – Житомирська, Київська, Сумська, Львівська області; регіони з низьким коефіцієнтом інтенсивності злочинності (від 799 до 895) – Волинська, Рівненська, Хмельницька, Закарпатська, Чернівецька, Вінницька; регіони з дуже низьким коефіцієнтом інтенсивності злочинності (від 478 до 671) – Тернопільська, Донецька, Івано-Франківська та Луганська області (рис. 3.2).

Протягом зазначеного періоду значно виріс коефіцієнт інтенсивності злочинності у Миколаївській (2013 р. – 1109, 2015 р. – 1671, 2018 р. – 1678), Полтавській (2013 р. – 1218, 2015 р. – 1625, 2018 р. – 1511), Чернігівській (2013 р. – 948, 2015 р. – 1497, 2018 р. – 1392) областях, які з 2014–2015 рр. почали входити до групи регіонів з високим значенням цього показника, та Львівській області (2013 р. – 813, 2015 р. – 1308, 2018 р. – 1019), у якій він збільшився від низького до середнього рівня¹³⁶. В той же час внаслідок втрати контролю за частиною території Донецької та Луганської областей в них відбулося дуже значне зменшення коефіцієнтів інтенсивності злочинності, в результаті якого ці регіони опинилися у групах з низьким та дуже низьким рівнем злочинності.

Рис. 3.2. Розподіл регіонів України за коефіцієнтом інтенсивності злочинів (у розрахунку на 100 тис. населення регіону) у 2018 р.

¹³⁶ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення Генеральної прокуратури України за 1991–2018 рр. (Дата звернення: 10.09.2019). URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=185282; URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=205797.

2. Визначальний вплив на кримінальну ситуацію посягань, вчинених у містах та селищах міського типу (СМТ). Міські злочини становили у 2013–2018 рр. абсолютну більшість всіх злочинних посягань, у середньому 77,6 %. Протягом аналізованого періоду відсотковий показник міських злочинів зростав, але незначним чином. У 2018 р. він становив 78,3 %. Частка сільських злочинів коливалася в межах 19–20 %, а у 2018 р. дорівнювала 19,1 %. Таке стабільне співвідношення відсоткових показників міських та сільських злочинів було обумовлено тим, що роки їх зростання та зниження в цих двох типах поселень співпадали.

3. Переважання у структурі злочинності за ступенем тяжкості посягань середньої тяжкості та тяжких злочинів (рис. 3.3). Протягом вказаного періоду найбільш чисельною була група злочинів середньої тяжкості, причому їх частка серед всіх облікованих злочинів коливалася незначним чином, від 39,0 до 41,0 %.

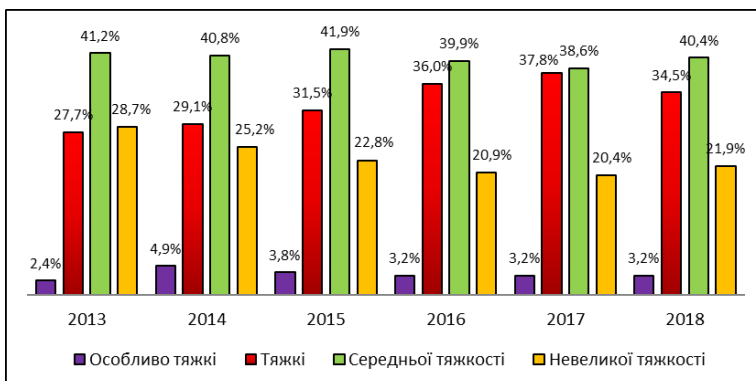

Рис. 3.3. Структура злочинів за ступенем тяжкості в Україні у 2013–2018 рр.

З 2014 р. другими за чисельністю стали тяжкі злочини. Їх відсоток у 2014–2017 рр. збільшився з 27,7 % до 37,8 %, тобто майже зрівнявся з показником посягань середньої тяжкості. У 2018 р. сталося зменшення цього показника до 34,5 %. Частка злочинів невеликої тяжкості у 2014–2017 рр. скоротилася з 28,7 % до 20,4 %, а у 2018 р. становила 21,9 %. Відсотковий показник особливо тяжких злочинів у 2014 р. збільшився з 2,4 % до 4,9 %, у наступному році дорівнював 3,8 %, а у 2016–2018 рр. перебував на рівні 3,2 %¹³⁷.

Посягання середньої тяжкості та тяжкі злочини становили майже 3/4 всіх злочинів, і їх динаміка визначально впливає на динаміку злочинності в країні. Зниження чисельності злочинів середньої та, особливо, невеликої тяжкості в останні два роки обумовлене прагненням знизити навантаження на правоохоронну систему, перш за все органи поліції, щоб вони могли ефективно протидіяти більш тяжким злочинам.

4. Збереження високого рівня злочинів проти життя та здоров'я особи при переважанні тенденції до їх зниження (рис. 3.4). Після сплеску у 2013 р. (71749, зростання у 3,9 рази) чисельність посягань цієї категорії постійно зменшувалася і становила у 2017 р. 38274 (–46,7 %) і лише в останньому році періоду, що аналізується, зниження припинилося (39164, +2,3 %).

Динаміка умисних вбивств (ст. 115–118 КК України) мала схожий характер, але були й певні відмінності. Найбільш значне зростання їх кількості відбулося не у 2013 р. а у 2014 р. (11532, +94,7 %), а у наступні три роки відповідний показник зменшувався і дорівнював у 2017 р. 5180 (–55,1 %). У 2018 р. число таких діянь збільшилося на 8,1 % і дорівнювало 5600. Число так званих очевидних умисних вбивств, яке окремо обліковується з 2013 р., зросло з 2042 до 4920 у 2014 р., а у наступні роки постійно зменшувалося і становило у 2018 р. 1547, що у 2,3 раза менше рівня 2014 р.

¹³⁷ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення Генеральної прокуратури України за 1991–2018 рр. (Дата звернення: 10.09.2019). URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=185282; URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=205797.

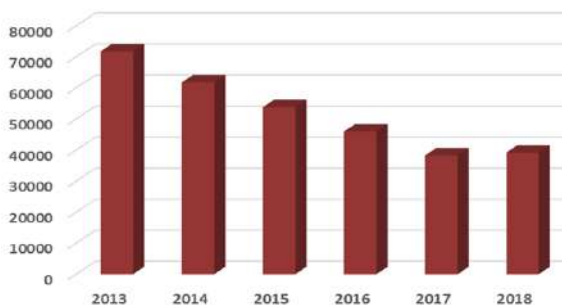

Рис. 3.4. Динаміка злочинів проти життя та здоров'я особи в Україні у 2013–2018 рр.

Суттєве зростання кількості умисних вбивств у 2013–2014 рр. було пов'язано з реалізацією нових нормативних положень щодо порядку дій працівників правоохоронних органів у разі надходження до них інформації про смерть людини. До ЄРДР почали вносити інформацію про певну кількість природних смертей, фактів зникнення без вісті, і кваліфікувати такі події як умисні вбивства. Ще одним вагомим фактором зростання числа таких злочинів у 2014 р. було інтенсивне ведення військових дій в зоні АТО, випадки загибелі людей в ході яких кваліфікувалися саме як умисні вбивства.

Аналогічна динаміка була характерною й для інших найбільш небезпечних та поширених видів злочинів цієї спрямованості – умисних тяжких тілесних ушкоджень (2013 р.: 3026; 2017 р.: 2096, –30,7 %; 2018 р.: 2130, +1,6 %) та умисних тілесних ушкоджень середньої тяжкості (2013 р.: 5402; 2017 р.: 3077, –43,0 %; 2018 р.: 3139, +2,0 %) ¹³⁸.

Окремо слід виділити такий вид злочинів цієї категорії, як легкі тілесні ушкодження. У 2013 р. було забезпечено їх максимально повну реєстрацію, і чисельність посягань цього виду склала 50018, внаслідок чого ці злочини стали найбільш поширеними серед всіх діянь зазначеної спрямованості (69,7 %). У наступні чотири роки кількість таких діянь постійно зменшувалася, особливо інтенсивно у 2014 р. (–24,3 %) та 2017 р. (–20,6 %), і склала у 2017 р. 23789, а у 2018 р. залишилася на минулорічному рівні (23447, –1,4 %). Частка цих посягань серед всіх злочинів цієї спрямованості зменшилася до 59,9 %.

5. Значне переважання посягань проти власності серед всіх злочинів при коливаннях показників найбільш поширених їх видів. Протягом 2014–2016 рр. років їх частка серед всіх злочинів зростає з 59,4 % до 68,4 %, а в останні два роки аналізованого періоду скоротилася до 62,4 %. Після реєстрації у 2013 р. 334821 злочину цієї категорії їх число у наступному році зменшилося на 7,0 % і дорівнювало 311342. Протягом наступних двох років цей показник зростає і становить у 2016 р. 405549 (+30,3 %). У 2017–2018 рр. кількість злочинів проти власності зменшилася на 17,2 % та 9,5 % відповідно і становила 303850 (рис. 3.5). Таким чином, динаміка злочинів проти власності через їх домінування у структурі злочинності визначально впливає на динаміку всіх облікованих злочинів.

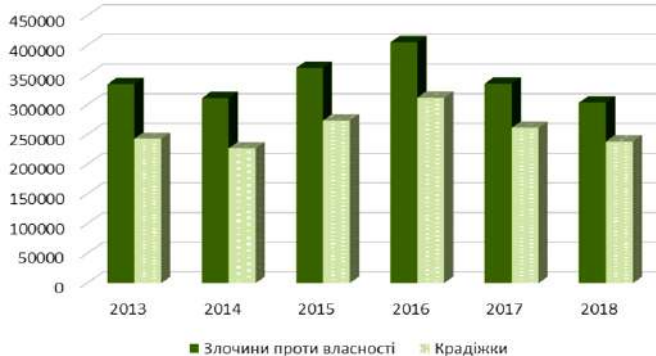

Рис. 3.5. Динаміка всіх злочинів проти власності та крадіжок в Україні у 2013–2018 рр.

¹³⁸ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення Генеральної прокуратури України за 1991–2018 рр. (Дата звернення: 10.09.2019). URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&t=fsfile&c=download&file_id=185282; URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&t=fsfile&c=download&file_id=205797.

Серед посягань проти власності і серед всіх облікованих злочинів абсолютну більшість складали крадіжки. Їх частка серед злочинів цієї спрямованості за ці роки збільшилася з 72,5 % до 78,5 %, а відсотковий показник серед всіх злочинів зріс з 43,1 % у 2013 р. до 52,7 % у 2016 р., а у 2018 р. зменшився до 49,0 %. Динаміка крадіжок природно була такою ж, як і всіх злочинів цієї категорії: у 2014 р. – скорочення до 226833 (–6,6 %), у 2015–2016 рр. – зростання до 312172 (+37,6 %), у 2017–2018 рр. – зниження до 238492 (–23,6 %) ¹³⁹.

Слід виділити два різновиди крадіжок, які спричиняють значну матеріальну шкоду громадянам і часто вчиняються організованими групами у вигляді промислу, тобто суттєво ускладнюють кримінальну ситуацію в країні. Це квартирні крадіжки та випадки незаконного заволодіння транспортними засобами, які найчастіше здійснюються шляхом крадіжки. На тлі погіршення криміногенної обстановки в країні у 2014–2016 рр. кількість крадіжок з квартир постійно зростала. Якщо у 2013 р. вона дорівнювала 17450, то у 2016 р. – 27204 (зростання більш ніж у півтора рази). У наступні два роки в результаті суттєвого підвищення рівня сек'юритизації житлового сектору число таких діянь зменшилося на 7,5 % та 19,6 % відповідно і склало 20228. Схожою була ситуація з посяганнями на транспортні засоби. Після сплеску у 2014 р. (+86,1 %) у наступні два роки їх чисельність коливалася незначним чином (–9,3 % та +6,5 % відповідно), але залишалася значною і становила у 2016 р. 12205. У наступні два роки кількість таких діянь істотно зменшувалася (–26,1 % та –26,3 % відповідно) і дорівнювала у 2018 р. 6642. Протягом зазначеного періоду у середньому понад 59 % таких діянь становили посягання на автомобілі.

В цілому схожою була також динаміка найбільш поширених корисливо-насилювальних злочинів – грабежів та розбоїв. Число грабежів у 2014 р. зменшилося з 22695 до 20541 (–9,5 %), у наступні два роки зросло до 27199 (+32,4 %), а в останні два роки суттєво скоротилося (–33,3 % та –23,7 %) і склало 13838. Кількість розбоїв навпаки у 2014 р. збільшилася порівняно з попереднім роком на 36,4 % і склала 3895, у наступні два роки спочатку зменшилася (–8,7 %), а потім зросла (+9,8 %) і дорівнювала 3904, а в останнє дворіччя аналізованого періоду зменшилася на 23,0 % та 24,7 % відповідно і становила 2263.

Несприятлива соціально-економічна ситуація обумовила поширення майже всіх видів посягань на власність у 2015–2016 рр. Помітне зменшення чисельності посягань цієї спрямованості в останні два роки розглядуваного періоду обумовлене підвищенням рівня захищеності об'єктів власності, які найчастіше стають предметом посягань, а також обмеженням реєстрації та обліку корисливих злочинів, які не становлять великої суспільної небезпеки.

6. Тенденції скорочення кількості груп злочинів без потерпілого, чисельності яких залежить від активності підрозділів поліції щодо їх виявлення, протягом більшої частини аналізованого періоду. На початку аналізованого періоду відбувалося зниження чисельності основних груп злочинів без потерпілого. У 2014–2016 рр. кількість злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інших злочинів проти здоров'я населення (наркозлочинів) зменшилася з 33982 до 23029 (–32,2 %), у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, – з 16586 до 14820 (–10,6 %), а у сфері господарської діяльності – з 11104 до 6297 (–43,3 %) у 2017 р. Тенденція зниження у ці роки була характерною також для основних показників організованої злочинності. У 2014–2016 рр. кількість виявлених організованих груп та злочинних організацій (ОГ та ЗО) зменшилася з 172 до 102 (–40,7 %), виявлених осіб, які вчинили злочини у складі ОГ та ЗО, – з 662 до 368 (–44,4 %) та злочинів, вчинених ОГ та ЗО, – з 1984 до 1331 (–32,9 %). Це зниження стало наслідком деморалізації працівників міліції (поліції), здійснення заходів щодо їх структурної перебудови та скорочення (БНОН) або ліквідації (ГУБОЗ), що природно позначилося на ефективності їх діяльності ¹⁴⁰.

За рахунок здійснення ряду організаційно-управлінських заходів у 2017 р. тенденцію падіння результатів роботи по зазначених злочинах вдалося припинити, і відбулося покращення більшості її показників. Так, кількість виявлених наркозлочинів збільшилася

¹³⁹ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення Генеральної прокуратури України за 1991–2018 рр. (Дата звернення: 10.09.2019). URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=185282; URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=205797.

¹⁴⁰ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення Генеральної прокуратури України за 1991–2018 рр. (Дата звернення: 10.09.2019). URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=185282; URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=205797.

відразу на 26 % і 2017 р. становила 29010. Після такого зростання навантаження активність працівників підрозділів протидії наркозлочинності у 2018 р. дещо зменшилася і кількість виявлених посягань становила 27007 (–6,9 %). У 2017 р. також різко зросла чисельність встановлених злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, – 19234 (+29,8 %). У наступному році цей показник також збільшився, але незначним чином (19909, +3,5 %). На відміну від перших двох груп злочинів без потерпілого кількість посягань у сфері господарської діяльності у 2018 р. лише перестала знижуватися і залишилася на рівні минулого року 6334 (+0,6 %). Найбільш суттєво протягом 2017–2018 рр. збільшилися показники проявів організованої злочинності: виявлених ОГ та ЗО – до 258 (у 2,5 раза); осіб, які вчинили злочини у складі ОГ та ЗО, – до 1064 (у 2,9 раза); злочинів, які вчинили ОГ та ЗО, – до 2283 (+71,5 %).

Наскільки тенденція підвищення рівня діяльності підрозділів поліції по цих напрямках протидії злочинності буде усталеною, з'ясується у наступні роки.

7. Високий рівень злочинності проти громадської безпеки. Число злочинів проти громадської безпеки збільшилося у 2014 р. більш ніж у півтора раза порівняно з попереднім роком і дорівнювало 11947. Таке значне зростання було пов'язано із загостренням суспільно-політичної ситуації в країні та веденням масштабних бойових дій в зоні АТО. У наступні роки попри певні коливання (2015 р.: –2,1 %; 2016 р.: –6,8 %; 2017 р.: +8,0 %) кількість таких посягань залишалася значною і у 2018 р. склала 10711 (–9,0 %).

Активність сепаратистських угруповань як в зоні операції Об'єднаних сил (ООС), так і за її межами, призвела до високого рівня проявів тероризму та організованої злочинності. Кількість випадків створення ЗО становила у 2013 р. 8, у 2016 р. – 33, у 2018 р. – 84; терористичних актів – 4, 1865 та 950; створення терористичної групи чи терористичної організації – 1, 391 та 175 відповідно.

Значною загрозою для суспільства стало створення непередбачених законом воєнізованих або збройних формувань. У 2014 р. чисельність таких фактів зросла з 0 до 457, у 2015 р. – до 543, а у 2018 р. дорівнювала 396. Створення таких формувань порушує виключне право держави на застосування сили і тим самим руйнують саму державну владу в країні.

Ведення масштабних бойових дій в зоні ООС (АТО) і залучення до них значної кількості військовослужбовців та правоохоронців мали об'єктивним наслідком поширення випадків незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами. У 2014 р. було обліковано 7228 (+4,3 %) таких діянь, у 2017 р. – 8002 (+10,7 % до рівня 2014 р.), а у 2018 р. – 7466 (–6,7 %). Такі діяння становили у середньому 68,1 % всіх злочинів цієї спрямованості. Поширення цих злочинів можна розглядати як окремих фактор погіршення кримінальної ситуації в країні в цілому.

8. Зростання числа злочинів, які вчиняються рецидивістами. У 2014–2016 рр. чисельність злочинів, провадження за якими направлені до суду, вчинених особами, які раніше вчиняли злочини, зменшилася з 62625 до 50510 (–19,3 %), а у наступні два роки зросла більш ніж у півтора рази і дорівнювала 77200. Попри ці коливання частка таких злочинів серед всіх посягань цієї категорії постійно збільшувалася (2013 р.: 29,0 %; 2014 р.: 34,8 %; 2017 р.: 36,3 %) і у 2018 р. становила 43,1 %¹⁴¹. Зростання відсотку злочинів, вчинених рецидивістами, обумовлене формуванням в країні маргінального прошарку населення з підвищеною кримінальною активністю. В сучасній кримінальній ситуації в країні саме такі особи частіше піддаються впливу системи кримінального судочинства.

Оцінка нинішнього стану злочинності в Україні буде неповною без порівняння її з відповідними показниками в інших країнах Європи, а також країнах колишнього СРСР.

¹⁴¹ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення Генеральної прокуратури України за 1991–2018 рр. (Дата звернення: 10.09.2019). URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=185282; URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=205797.

Таблиця 3.1

Коефіцієнти злочинності в Україні та інших країнах у 2009-2017 рр.

Країни	Роки									
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	у середн.
Данія	10204	9861	10036	9533	9564	9222	8868	9051	9050	9488
Фінляндія	9877	9402	9846	9063	8984	8810	8613	8483	7951	9003
Бельгія	9523	9468	9709	9426	8990	8767	8222	7909	7725	8860
Німеччина	7401	7258	7458	7448	7381	7490	7704	7722	6960	7425
Австрія	7073	6391	6413	6501	6445	6176	6001	6153	5805	6329
Франція	5646	5506	5462	4022	4190	4234	4236	4261	4289	4650
Італія	4450	4422	4653	4734	4802	4627	4420	4100	4010	4469
Литва	2613	2472	2605	2746	2851	2815	2476	2045	2242	2541
Польща	2012	1957	1943	2076	2254	2758	2913	3017	2962	2432
Чехія	2489	2337	2365	2333	2488	2193	1875	1654	1529	2140
Росія	2099	1840	1683	1610	1540	1508	1633	1474	1402	1643
Казахстан	751	802	1240	1701	2097	1960	2189	2019	1743	1611
Україна	946	1094	1130	1097	1237	1165	1317	1386	1231	1178
Білорусь	1591	1485	1394	1079	1021	991	1022	978	909	1163
Вірменія	441	474	506	521	608	583	568	628	682	557
Узбекистан	325	322	311	307	301	293	283	277	229	294
Азербайджан	257	256	266	237	239	260	281	274	264	259

Як видно з табл. 3.1, в економічно розвинених країнах Європи рівень злочинності в кілька разів вищий, ніж в Україні. У Данії, Фінляндії та Бельгії середній коефіцієнт інтенсивності злочинів вище за відповідний український показник у 8 разів, у Німеччині та Австрії – у 5–6 разів, у Франції та Італії – у 4 рази, у Чехії та Польщі – у 2 рази. Найвищий рівень злочинності спостерігається у найбільш розвинених країнах, розташованих на Заході Європи. Чітко простежується закономірність: чим далі на Сході розташована країна, тим нижчим є рівень її розвитку та рівень злочинності. Пояснити цей парадоксальний, на перший погляд, факт можна таким чином. По-перше, в цих країнах виникає набагато більше правовідносин, що ускладнює їх регулювання і призводить до збільшення кількості криміналізованих суспільно небезпечних діянь. По-друге, в країнах, де рівень злочинності оцінюється як показник благополуччя суспільства, а не як результат діяльності правоохоронних органів, реєстрація правопорушень набагато повніша, оскільки не обтяжена догмами на зразок: «Поліція (міліція) несе всю відповідальність за стан злочинності».

Серед обраних для порівняння країн колишнього СРСР Україна посідає четверте місце після Литви, Росії та Казахстану, в яких коефіцієнти інтенсивності злочинності у середньому за вказаний період були вище у 2,2 раза, на 40 % та 37 % відповідно. З наведених даних видно, що Литва за рівнем злочинності вже може бути віднесена до групи країн Центральної Європи. В Білорусі рівень злочинності протягом зазначеного періоду був майже такий, як в Україні, а в інших країнах Кавказького регіону та Середньої Азії – значно менший.

Звертають на себе увагу ряд важливих тенденцій динаміки показників злочинності в різних країнах Європи. Наведені нижче рисунки дозволяють представити ці тенденції більш наочно.

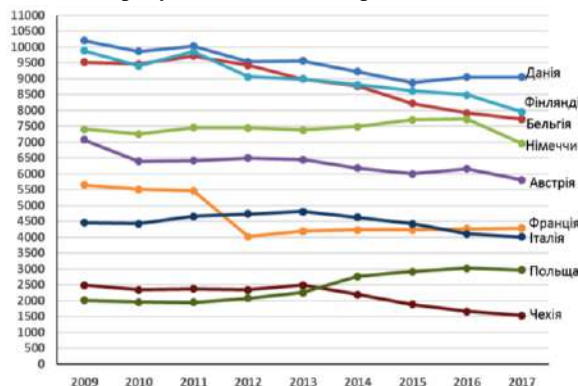

Рис. 3.6. Динаміка коефіцієнтів інтенсивності злочинності у розвинених країнах Європи у 2009–2017 рр.

Перш за все в більшості обраних для порівняння країн відбувається зниження коефіцієнту інтенсивності злочинності. В одних країнах воно відбувалося протягом майже всього розглядуваного періоду, а в інших всередині або у кінці цих років, в одних було значним, а в інших – невеликим. Так, найбільше зниження рівня злочинності відбулося в Білорусі (–42,9 %), Чехії (–38,6 %), Росії (–33,2 %), Узбекистані (–29,5 %) та Франції (–24,0 %). Помітним воно було у Фінляндії (–19,5 %), Бельгії (–19,0 %), Австрії (–17,9 %) та Литві (–14,2 %); відносно незначним – у Данії (–11,3 %), Італії (–9,9 %), Німеччині (–6,0 %). Суттєво збільшився коефіцієнт злочинності у Вірменії (+54,6 %) та Польщі (+47,2 %), а в Азербайджані він перебував приблизно на одному рівні.

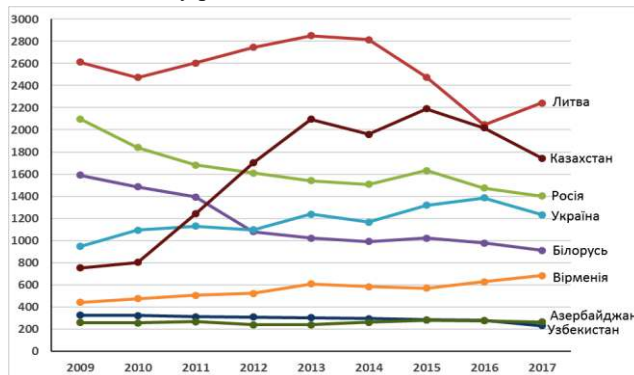

Рис. 3.7. Динаміка коефіцієнтів інтенсивності злочинності у країнах колишнього СРСР у 2009–2017 рр.

Особливою була ситуація в Казахстані та в Україні. В обох країнах відбулися кардинальні зміни систем реєстрації та обліку злочинів, спрямовані на забезпечення його максимальної повноти. Внаслідок цього рівень злочинності у Казахстані збільшився з 751 у 2009 р. до 2189 (зростання у 2,9 рази) у 2015 р., а в Україні – з 946 до 1386 (+46,5 %) у 2016 р. Натомість загальноєвропейська тенденція зниження рівня злочинності в останні роки проявилася і в цих країнах. Коефіцієнт інтенсивності злочинності в Казахстані скоротився у 2016–2018 рр. до 1589 (–27,4 %), а в Україні у 2017–2018 рр. – до 1149 (–17,1 %).

Таким чином, в Україні в даний час ще продовжується процес трансформації злочинності соціалістичного суспільства у злочинність ринкового суспільства. Визначально впливає на кримінальну ситуацію в країні динаміка корисливих посягань на власність. Для більш точної оцінки стану злочинів проти життя і здоров'я особи необхідно вдосконалити порядок реєстрації та обліку таких діянь, перш за все умисних вбивств. Виявлення ряду небезпечних видів злочинів без потерпілого суттєво обмежується нинішнім рівнем кадрового та матеріально-технічного забезпечення діяльності відповідних підрозділів Національної поліції України. Дестабілізуючий вплив на кримінальну ситуацію в країні чинить поширення групових порушень громадського порядку, створення незаконних формувань, які схильні до протизаконних силових акцій для досягнення певних політичних та інших цілей. В країні формується маргінальний прошарок населення, схильного до вчинення злочинів, який все частіше стає об'єктом впливу системи кримінального судочинства.

Припускається, що процес трансформації злочинності триватиме ще певний час, і при цьому в Україні все більше будуть проявлятися тенденції злочинності, притаманні іншим європейським країнам.

Глава 4. Причини та умови злочинності

(Тичина Д. М., Джужа О. М.)

План

- § 1. Феноменологія вчення про причинність злочинності. Причинно-наслідковий зв'язок, його види.
- § 2. Поняття причин та умов злочинності в кримінології.
- § 3. Класифікація причин та умов злочинності.
- § 4. Причини та умови конкретного злочину.

§ 1. Феноменологія вчення про причинність злочинності. Причинно-наслідковий зв'язок, його види

Кримінологічне визначення причин та умов, що сприяють вчиненню злочину, як правило, містить у собі два взаємозалежних аспекти: *антигромадську установку особистості і конкретну життєву ситуацію*, що складається до моменту вчинення злочину¹⁴². При цьому варто підкреслити, що при вчиненні умисних злочинів вирішальну роль, як правило, відіграє антигромадська установка, тоді як при вчиненні необережних злочинів зростає роль життєвої ситуації.

Кримінологічна детермінація являє собою вид соціальної детермінації, яку можна розглядати в рамках більш загальної системи – детермінації подій і явищ природи й суспільства. У свою чергу ця детермінація – різновид універсального зв'язку явищ¹⁴³.

Детермінанти злочинності слід розкривати не тільки як якісно-визначені, стабільні, цілісні системи, але і з точки зору їх різноманітних функціонально-динамічних зв'язків й взаємодій.

Говорячи про *взаємодію*, треба уточнити її елементи. Якщо це причини, умови та інші детермінанти наслідку, то таке розуміння взаємодії сумнівів не викликає. Інше поняття взаємодії причини та наслідку, при якому дослідники часом випускають з уваги *специфічний генетичний зв'язок*, що потребує уточнення. Сторони взаємодії нерівноцінні. Звичайно, наслідок впливає на причину в процесі заподіяння (дія породжує протидію). Він надає зворотний вплив за принципом зворотного зв'язку, стаючи тоді причиною, а колишня причина – наслідком, але це вже інша причина й інший наслідок¹⁴⁴.

Взаємодія – конструктивна властивість усіх великих систем, у тому числі і криміногенних. Породження ж і обумовлення – властивості, притаманні виключно причинно-наслідковим, обумовленим закономірностям. Тому саме через ці специфічні ознаки і слід визначати детермінацію і причинність.

Під причиною розуміється явище (чи сукупність явищ), яке є фундаментом народження іншого явища, що розглядається як наслідок. У сфері суспільних відносин від причини до наслідку переноситься інформація або психофізична енергія.

Взаємодія «причина – наслідок» залежить від умов, тобто сукупності обставин, що утворюють її осередок, супроводжують і забезпечують йому розвиток. Вона реалізується при достатній сукупності необхідних умов. Причина породжує наслідок, умова цьому сприяє, але мова завжди йде про їх спільні дії.

У сучасному розумінні детермінізм – це вчення про загальну обумовленість явищ. Це визнають усі. Як визнають і те, що вихідними принципами детермінізму є зв'язок і взаємодія.

Як зазначає Н. М. Ярмиш, детермінізм – це категорія, що виражає будь-яку обумовленість явищ, предметів, процесів, усі види зв'язків між ними. Причинність же –

¹⁴² Курс кримінології: Загальна частина: підручник: у 2 кн. / О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.; за заг. ред. О. М. Джужа. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 326 с. С. 105–106.

¹⁴³ Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации / под ред. В. Н. Кудрявцева. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1984. 208 с. С. 10.

¹⁴⁴ Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации / под ред. В. Н. Кудрявцева. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1984. 208 с. С. 10.

категорія, призначена для того, щоб висловлювати виключно причинно-наслідкові відносини, тобто має більш вузьке значення¹⁴⁵.

Причинність у кримінології ніколи не реалізується в «чистому» вигляді, звільненому від присутності інших форм зв'язку, і тільки абстрактно може бути відділена від них. Однак така абстракція може бути плідною і ефективною, оскільки допомагає розкрити причинність кримінальних явищ як основи, на якій ґрунтується вся система соціальних явищ. Але коли причинний зв'язок розкритий, ми повинні знову повернутися до цілісної картини криміногенності, тобто впровадити вивчення причин у складну мережу взаємозалежностей. Усі форми причинного і функціонального зв'язку охоплюються одним поняттям детермінації. Детермінація – вчення про об'єктивний закономірний взаємозв'язок та причинну обумовленість усіх явищ. Вона протистойть індетермінізму, котрий заперечує загальний характер причинності.

При всій складності причинності в кримінології вона пізнавана на основі багатьох наявних, і особливо статистичних, методів. У цих цілях кримінологія та на її основі статистика, що розвивається, конкретизують поняття причинності стосовно окремих явищ і процесів кримінологічно значимого характеру¹⁴⁶.

Коли говорять про детермінізм, то мають на увазі визнання загального взаємозв'язку, взаємодії всіх речей, об'єктів, явищ і процесів. Саме в такому значенні слово «детермінізм» увійшов у науку. Причому тут поки не виділяються різні види взаємозв'язків, хоча їх налічується більше трьох десятків.

Процес детермінації злочинності являє собою складну взаємодію різних форм зв'язків: не тільки причинних, але також функціональних, статистичних, зв'язків стану та інших.

При вивченні детермінації злочинності важливий облік специфіки соціального детермінізму. Головна його особливість полягає в тому, що в суспільстві всі зв'язки виступають у формі відносин між людьми – цілеспрямованих зв'язків. Перетворення можливості в дійсність у суспільстві відбувається завжди при активній участі людей.

Тому в кримінології приділяється велика увага взаємодії, зовнішнього по відношенню до людини, соціального середовища і людей з їх характеристиками.

Поняття детермінації, як зазначає А. П. Закалюк, відображає діалектичну суттєву властивість реального буття – загальний зв'язок, взаємозалежність та взаємообумовленість предметів, явищ, процесів. Відповідно до цього детермінація злочинності – це вся сукупність явищ, процесів, фактів, проявів, з якими вона взаємопов'язана та якими вона обумовлена.

Через складність ряду положень теорії детермінації, неможливість через високий рівень наукової абстракції перевірити їх емпіричним шляхом, багато питань пізнання та розуміння детермінації суспільних процесів та утворень ще не утвердилися в науці, не отримали надійної і точної інтерпретації у галузевих науках, зокрема в кримінології. Тому інколи через незнання або складність пізнання пропонуються спрощені підходи, ігноруються вимоги точності та предметності. Прикладом такого підходу є зведення системи і механізму детермінації до комплексу факторів без точного та предметного визначення їхніх складових та функціональної детермінуючої ролі останніх.

Завданням сучасної кримінології є не лише визначення і подання теоретичних положень процесу детермінації злочинів і злочинності, а й оптимальне розкриття застосування цих положень у практичній діяльності, насамперед у діяльності щодо аналізу злочинності та організації запобігання її проявам. Детермінація – це форма спрямованого зв'язку, коли один об'єкт визначає інший, можливо, ще не обумовлює і тим більше не спричинює його, але між ними є детерміністична залежність. «Детермінізм означає зв'язок, що проявляється у залежності речей (властивостей речей і відносин між ними, подій, процесів, станів) у їх існуванні та зміні від будь-яких факторів». Основною рисою детерміністичного зв'язку між об'єктами (подіями, процесами, явищами) є наявність залежності між ними, одного від другого, а реально – одного від інших об'єктів¹⁴⁷.

¹⁴⁵ Ярмыш Н. Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ): монография. Харьков: Право, 2003. 512 с. С. 35.

¹⁴⁶ Лунев В. В. Курс мировой и российской криминологии: в 2 т.: учебник. Москва: Юрайт, 2012. Т. 1: Общая часть. 1003 с. С. 473–474.

¹⁴⁷ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2007. 424 с. С. 187.

Коли ми кажемо про детермінізм, то маємо на увазі визначення загального взаємозв'язку, взаємодії всіх речей, об'єктів, явищ та процесів, тобто детермінація – найбільш загальна категорія, що характеризує залежність одних явищ, процесів і станів від інших, свідчить про зв'язок між речами та явищами. Саме у такому значенні поняття «детермінація» використовується у науковій літературі. У кримінології цей термін є об'єднуючим для термінів «причини» та «умови»¹⁴⁸.

Детермінанти злочинності – це явища криміногенного характеру, що породжують злочини та підвищують ймовірність масової кримінальної поведінки та створюють сприятливі умови для реалізації злочинних намірів¹⁴⁹.

Злочинність як складне соціальне явище обумовлене системою детермінант. У цій системі виділяються детермінанти, безпосередньо (генетично) пов'язані зі злочинністю. Комплекси таких детермінант (причин) закономірно породжують наслідок – злочинність. Даний процес називається причинністю, має характер взаємодії між: а) окремими детермінантами; б) причинами і наслідком; в) причинами та умовами. Умови можуть сприяти вчиненню злочинів, перешкоджати реалізації злочинних намірів, або бути нейтральними стосовно кримінальної поведінки.

Типологія детермінації за формами заснована на ступені (силі) залежності:

- 1) жорстка детермінація (однозначний зв'язок);
- 2) кореляційні зв'язки;
- 3) імовірнісні зв'язки;
- 4) розпливчасті зв'язки.

За часом розрізняється детермінація минулим, сьогоденням і майбутнім.

За способами – детермінація динамічна (однозначна) і статистична (багатозначна, імовірнісна), інформаційна та фізична.

За природою: матеріальна й ідеальна (цільова).

Причинний зв'язок – зв'язок генетичний. Етимологічно слово «причина» пов'язане з дієсловом «учиняти», тобто робити, творити, розробляти¹⁵⁰. Існують три основні закони причинно-наслідкового зв'язку: рівність причини і наслідків, їх ізоморфізм і однозначність. Закон рівності означає: будь-яка причина і наслідок рівні у деяких (принаймні в одному якомусь) відношеннях. Закон ізоморфізму говорить: причина і наслідок ізоморфні (однорідні) в одному якомусь відношенні. Закон однозначності: подібні причини при подібних умовах завжди породжують подібні наслідки. При цьому існує велика різноманітність у формах зв'язку: від жорсткої до ймовірнісної. Закони рівності та ізоморфізму стосовно криміногенної причинності означають, що оскільки наслідок (злочинність) має антисоціальний характер, то така ж в принципі і природа його причини. Ми вважаємо, що соціально позитивні явища не породжують антисоціальних наслідків і навпаки.

Причинний ланцюжок, який пояснює злочинну поведінку, є доволі складним й різноманітним, тому його можна зрозуміти лише використовуючи знання цілого ряду наук – філософії, психології, соціології, правознавства тощо.

Слід виділити три основні ланки в причинному ланцюжку, який призводить до протиправних вчинків. Перша охоплює те, що передує злочинному діянню, тобто період формування особи злочинця та взаємодію її з конкретною життєвою ситуацією. Друга пов'язує причину і наслідок, є особа злочинця із його волею та свідомістю. Третя (наслідок) включає розвиток причинного зв'язку від акту протиправної поведінки до появи злочинного результату.

Наукові підходи до розуміння причинності злочинності.

Відповідно до *першого підходу – кондиціоналістського*, – під причиною розуміємо необхідні і достатні умови даного наслідку, сукупність обставин, за яких він мав місце. Кондиціоналістський підхід характерний для періоду накопичення даних про взаємопов'язані зі злочинністю обставини, при цьому не виокремлюються фактори, що різносторонньо впливають на злочинність, а також причини та умови.

Традиційний підхід визначає причиною злочинності – зовнішній силовий вплив. Традиційний підхід ніколи не використовується як єдиний, оскільки не давав відповіді на

¹⁴⁸ Іванов Ю. Ф., Джу́жа О. М. Кримінологія. навч. посіб. Київ: Вид. ПАЛІВОДА А. В., 2006. 264 с.

¹⁴⁹ Клейменов М. П. Криминология: учебник. Москва: НОРМА, 2008. 448 с. С. 64–65.

¹⁵⁰ Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1984. 208 с. С. 14.

запитання: звідки береться цей зовнішній вплив, з його допомогою можна було встановити, чи мають вплив певні акції, процеси на явище, яке вивчається.

Третій підхід – традиційно-діалектичний, відповідно до нього причиною виступає все те, що породжує даний наслідок. Згідно з позицією представників цього напрямку причини й умови злочинності завжди є соціальними явищами: соціально-психологічні, соціально-економічні, ідеологічні та інші. Вони соціальні за своєю сутністю (суперечать інтересам пануючих у суспільстві сил) і наслідками (завдають шкоди суспільству та його членам). Причини й умови злочинності та злочинів – завжди негативні явища і процеси, які суперечать домінуючим у суспільстві соціально-економічним, ідеологічним та правовим відносинам.

Четвертий підхід – інтеракціоністський – передбачає, що причину злочинної поведінки і злочинності слід розглядати як взаємодію середовища та людини. І зовнішні, і внутрішні причини – діють одночасно. Отже, злочинність як соціальне явище, яке не існує поза людьми та їх поведінкою, слід розглядати в якості результату соціальної взаємодії.

Усі підходи мають право на існування, але все ж таки перевагу слід надавати інтеракціоністському підходу, що визначає саме взаємодію об'єктивного (оточуючого нас усіх матеріального середовища) і суб'єктивного (здатності особи самостійно оцінювати зовнішній вплив на неї, залежно від її якостей та властивостей, і в кінцевому результаті – сприймати чи відкидати його).

Рис. 4.1. Механізм формування причинності злочинності

§ 2. Поняття причин та умов злочинності в кримінології

Причинами та умовами злочинності є система соціально-негативних явищ та процесів, які її детермінують як свій наслідок. Причини та умови злочинності не випадковий механічний набір детермінант злочинності, а система, яка являє собою єдність та цілісність взаємодіючих підсистем та елементів, які розташовані в певній ієрархії та підрядності рівнів. Причини – це явища (системи), що породжують інші явища (системи) – наслідок. Причинний зв'язок – зв'язок генетичний. При визначенні того, що було причиною, а що наслідком, треба виділити два основні елементи, один з яких «причина», а інший – «наслідок». До причин протиправної поведінки необхідно відносити соціально-психологічні детермінанти, які складаються з таких елементів, як економічна, політична, правова, побутова психологія на різних рівнях суспільної свідомості¹⁵¹.

В. М. Кудрявцев та В. Є. Емінов під причинами злочинності розуміють такі явища суспільного життя, які породжують злочинність, підтримують її існування, викликають її зростання або зниження.

За Н. Ф. Кузнецовою, причиною, яка найближче стоїть до злочинного акту, є антисоціальна мотивація поведінки¹⁵². Виникає запитання: звідки ж вона береться у деяких членів суспільства? Якщо йти по ланцюжку причинності в зворотному напрямі від цієї «кінцевої» причини, то ми бачимо багато факторів, які формують цю кримінальну мотивацію. Тобто, вони виступають попередньою ланкою у процесі детермінації злочинів і відображають об'єктивні суперечності, які існують у суспільстві.

В тріаді «злочин – вид злочинності – злочинність» нема механічного повтору їх детермінант. Адже злочинність як соціальне явище не тотожне окремому її прояву за всіма ознаками. Вона інтегрує в собі головне, що властиве окремим діянням, виводячи на вищий рівень загальні характеристики усієї сукупності.

Кримінологічна детермінація злочинної діяльності як один із видів соціальної детермінації, є різновидом універсального зв'язку криміногенних явищ.

До системи кримінологічної детермінації входять такі детермінанти, як: причини, умови, корелянти. Детермінація включає різні зв'язки: причинно-наслідкові, кореляційні, функціональні, зв'язки стану, структурно-системні тощо. Система охоплює усі три види детермінації у часі: детермінація минулого, теперішнього та майбутнього і є різновидом соціальної, статистичної (ймовірної), ідеально-цільової детермінації.

Перший вид детермінації – **причини** – явища криміногенної системи, що утворюють інші явища у цій системі – наслідки, тому причинний зв'язок у такому випадку є генетичним. За внутрішньою структурою даний вид зв'язку може відображатись як:

- а) бінарний (дволанковий) зв'язок причини і наслідку;
- б) причинний ланцюг, що означає послідовну змінність причинних ланок (зв'язків), де причини виступають попереду наступних причин і є наслідками інших причин;
- в) причинна мережа («дерево причинності») як система явищ, які охоплюються єдиною динамічною структурою, де стан кожного з них прямо чи опосередковано обумовлений станом інших елементів цієї системи¹⁵³.

Причинність, що розглядається в бінарному плані, завжди відображає безпосередній зв'язок. Тобто, якщо А є причиною В, а В – причиною С, то далеко не завжди А є причиною С. Тому причину колишньої причини вважають не причиною наслідку, а його умовою¹⁵⁴.

Отже, під причинами злочинності в кримінології прийнято розуміти ті негативні соціальні явища (чинники), які породжують та відтворюють злочинність і злочини як свій закономірний наслідок.

Найбільш поширеними причинами злочинності є:

1) об'єктивні:

- соціальна нерівність у суспільстві;
- невідповідність домагань індивідів та можливостей задовольнити потреби чесною працею;

¹⁵¹ Профілактика злочинів: підручник / О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич, О. Ф. Гіда та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ: Атіка, 2011. 720 с. С. 66.

¹⁵² Ку́нецова Н.Ф. Проблемы криминологической детерминации. Москва, 1984. С. 56.

¹⁵³ Налетов И. З. Причинность и теория познания. Москва, 1975. С. 43.

¹⁵⁴ Ку́нецова Н. Ф. Проблема криминологической детерминации. Москва, 1984. С. 11–12.

– загальна криміногенна ситуація в країні (традиції суспільства, діяльність правоохоронних органів і т. д.);

2) *суб'єктивні*:

- особливості виховання окремого індивіда;
- спадкові якості;
- приналежність до певних соціальних чи етнічних груп та ін.

Для характеристики причин злочинності важливе значення має психологічна установка особистості, її ставлення до вчиненого кримінального правопорушення. У зв'язку з цим виділяються:

- *професійна злочинність*;
- *ситуативна злочинність*.

Для професійної злочинності характерно те, що дана категорія осіб ставиться до злочину як до свого бізнесу, специфічної формі трудової діяльності, що вимагає певної підготовки (наприклад, професійні «кілери», кишенькові злодії, організатори та лідери злочинних угруповань та ін.).

Ситуативна злочинність відрізняється тим, що її причинами, як правило, є:

- втягнення осіб у злочинну діяльність більш досвідченими злочинцями;
- перебіг несприятливих життєвих обставин;
- необережність;
- афекти, психологічні зриви.

Більшість учинених сьогодні в Україні злочинів учиняються ситуативними злочинцями. Наприклад, малодосвідчена в злочинному відношенні, законослухняна людина при збігу несприятливих обставин, через необережність або в стані афекту, може вчинити ті чи інші протиправні діяння (наприклад, збити пішохода, вкрати, нанести тілесні ушкодження). При цьому він не є «ідейним», «сталим» злочинцем – просто так складаються життєві обставини. Головна причина ситуативної злочинності – недоліки у вихованні, як з боку суспільства так і сім'ї. Більшість ситуативних (випадкових) злочинців, як правило, згодом визнають, що вони:

- до кінця не усвідомлювали, що вчинюють кримінальне правопорушення;
- сподівалися, що їх кримінальне правопорушення взагалі не буде розкрито;
- не вірили в силу правоохоронних органів;
- не уявляли усіх наслідків вчиненого кримінального правопорушення та кримінального переслідування.

Загальною рисою переважної більшості ситуативних злочинців є те, що вони:

– підсвідомо вважають, що саме їх кримінально-правові наслідки не торкнуться («пронесе»);

– погано уявляють суворість покарання або взагалі не думають про це. На жаль, багато хто усвідомлює це дуже пізно, коли покарання невідворотне і нічого виправити вже не можна. Професійними злочинцями рухають зовсім інші мотиви. Між ними та ситуативними злочинцями існує велика різниця, а саме:

– професійні злочинці, як правило, дуже добре знають закони (або мають можливості залучити фахівців у даній сфері), механізм роботи слідчих, їх сильні та слабкі сторони;

– професійна злочинна діяльність ретельно планується (передбачається все або майже все);

– професійна злочинна діяльність часто «прикривається» (таємно підтримується за гроші чи інші послуги) силами, які можуть вплинути на слідство, суд, допомогти уникнути відповідальності;

– співвідношення ризик-винагорода значно вище, ніж у ситуативних злочинців (професійні злочинці діють з мінімальним ризиком за дуже велику винагороду, ситуативні – часто навпаки);

– професійні злочинці часто самі взагалі не вчиняють злочини (за них це роблять пересічні виконавці), тому їх притягнути до відповідальності практично неможливо.

Головна причина злочинної діяльності (як професійної, так і ситуативної) – бажання збагатитися, отримати ті чи інші переваги, привілеї поза законом. Також зустрічаються такі причини, як:

- бажання помститися;
- прагнення не виконати будь-який взятий на себе або покладений законом обов'язок;
- інші причини.

Другий вид детермінації – **умови** – їх зв'язок з причиною та наслідком називають *обумовленням*. Вони поділяються на дві групи:

- 1) умови, що сприяють виникненню (формуванню) причин;
- 2) умови забезпечення реалізації результативного процесу вчинення злочинів.

Умови вчинення злочинів – ті життєві обставини, які сприяють злочину, полегшують його вчинення.

Умови вчинення злочинів можна поділити на:

об'єктивні:

- традиції країни;
- сила (або слабкість) правоохоронних органів;
- сила, організованість (або слабкість, неорганізованість) злочинності;
- рівень корупції;
- реальність чи фіктивність законодавства;
- ставлення до злочинності у масовій свідомості,
- ставлення до злочинності у ЗМІ;

суб'єктивні:

- конкретне соціальне оточення окремої людини;
- конкретні життєві обставини.

Умови – це сприятливе (або несприятливе) середовище реалізації наявного у суспільстві злочинного потенціалу.

Зазвичай дуже рідко присутня тільки одна умова, що сприяє вчиненню злочину, зазвичай вони діють комплексно. Умовою злочинності може бути і менталітет суспільства. Так, в скандинавських країнах, де суспільство в цілому законослухняне, рівень злочинності відносно низький (і умови покарань м'якше). В Італії, навпаки, сам менталітет суспільства не визнає формальних правил (починаючи від дотримання законів і закінчуючи переходом вулиць при будь-якому світлі світлофора). Рівень злочинності також вище.

Важливе значення як умови, що сприяє або перешкоджає злочинності, може бути ставлення до злочинності в ЗМІ та масовій культурі. Особливо показовим у цьому є приклад України, де отримало дуже широке поширення таке явище, як естетизація злочинності. Естетизація злочинності – значна питома вага злочинної теми в ЗМІ, велика кількість книг про злочинність, художніх фільмів, в результаті чого вона стає частиною культури, об'єктом пильної уваги з боку самих її споживачів. Злочинці стають героями книг, художніх фільмів, пісень, мультфільмів. Барвисті, цікаві за сюжетом і професійно зняті кінокартини, такі, як «Бригада», «Кріт», «Бандитський Петербург», показують злочинців нормальними людьми зі своїм кодексом честі, привабливими рисами, а злочин як звичайний вид бізнесу, нехай і специфічний. Незважаючи на те що в цих фільмах часто відображене реальне життя, дані фільми не сприяють боротьбі зі злочинністю.

У суспільстві непомітно формується ставлення до злочинності як до буденного явища, стирається грань між законослухняними людьми та злочинцями. Також певний виховний вплив виявляється на молодь. Діти, підлітки, бачать на екранах культ сили, легкого досягнення успіху, сцени красивого життя, спокус, починають грати в «бандитів», наслідувати поведінку героїв кіноекрану, підсвідомо починають ставитися до злочину «жартома», як до одного з можливих способів життя.

Крім об'єктивних умов, що сприяють вчиненню злочину, існують і суб'єктивні умови – конкретні життєві обставини, що полегшують вчинення конкретних злочинів.

Наприклад, автомобіль без сигналізації має більше шансів опинитися в угоні. Вірогідність вчинення злочину підлітком з нормальної родини значно нижче, ніж ймовірність злочинної поведінки підлітка з асоціальною сім'єю (алкоголіків, наркоманів). Умовами, що сприяють вчиненню злочину, можуть бути і обставини, які не залежать від волі людей і не контролювані ними – стихійні лиха, війна, терористичні акти та ін.

Одними з різновидів суб'єктивних умов, що сприяють вчиненню злочину, є віктимологічні умови, при яких жертва сама полегшує злочинцеві шлях до злочинної поведінки та результату.

Отже, щодо такого елемента кримінологічної детермінації, як умов, можна зробити висновок, що вони безпосередньо не породжують злочинність, але «відкривають шлях» для дії причин, полегшують настання суспільно небезпечних наслідків. У переважній більшості

умовами виступають всілякі недоліки в управлінській та організаційній діяльності різних галузей господарства і державного апарату.

Третій вид детермінації – **корелянти** – їх зв'язок з наслідком – кореляція, під час якої синтезується: необхідність та випадковість, можливість та дійсність, причини та наслідки, визначеність та невизначеність, однозначність та неоднозначність¹⁵⁵.

Кримінологічне визначення розглянутих категорій обмежує їх застосування у практичній площині правоохоронної діяльності, в першу чергу під час досудового розслідування, судового розгляду, а також прокурорського нагляду. Обумовлено це тим, що для названих видів діяльності значимість причин та умов, що сприяють вчиненню злочину, до 2012 р. законодавчо (на рівні колишнього КПК України) визначалася насамперед окресленням меж, в рамках яких ці обставини підлягали виявленню та усуненню. На сьогодні КПК України 2012 р. не містить заклопоположення, яке зобов'язувало б органи досудового розслідування, прокуратуру й суд виявляти причини та умови кримінальних правопорушень. Звичайно, така ситуація негативним чином позначається на кримінологічному забезпеченні кримінального провадження, що дає сучасним кримінологам (В. В. Василевич, О. М. Джу́жа, О. Г. Колб, Ю. О. Новосад, Д. О. Супруненко та ін.) обґрунтовані підстави формулювати науково-практичні пропозиції щодо «реанімування» відповідних кримінальних процесуальних норм.

На підставі цього варто розглянути **основні ознаки**, які притаманні названим категоріям (причинам і умовам).

По-перше, причини та умови, що сприяють вчиненню злочину, повинні бути необхідними. Під необхідними причинами та умовами варто розуміти такі явища, без яких виникнення передбачуваного наслідку (тобто злочину) було би зведено нанівець.

По-друге, причини та умови повинні бути юридично значимими. Юридична значимість, на наш погляд, визначається взаємозв'язком двох критеріїв. Перший критерій полягає в тому, що причини та умови, що сприяють вчиненню злочину, повинні мати безпосереднє відношення до розслідуваного діяння. Другий критерій пов'язаний з тим, що виявлення та усунення названих обставин повинно сприяти реалізації завдань кримінального провадження.

По-третє, між причинами та умовами, що сприяють вчиненню злочину, з одного боку, і злочином – з іншого, повинен існувати закономірний зв'язок, тобто такий, що об'єктивно існує, повторюється і зумовлює розвиток злочинного діяння.

По-четверте, причини та умови повинні неминуче приводити до вчинення злочину. Це означає, що у випадку неусунення зазначених обставин обов'язково буде вчинено аналогічний злочин.

По-п'яте, причини та умови злочину повинні бути виявлені в сукупності, оскільки при частковому (неповному) виявленні та усуненні даних явищ вони можуть привести до вчинення нових злочинних діянь.

Таким чином, **детермінація** – це зв'язок, що включає різні функції та залежності: спричинення, опосередкування і обумовлення. Серед детермінантів важливішими щодо впливу є причини (спричинення) та умови (обумовлення). Корелянти відтворюють кореляційний зв'язок, який згодом, у міру визначення його природи, може конкретизуватися в інший вид зв'язку (обумовлення, опосередкування тощо). Системно-структурна детермінація відображає лише системні та структурні зв'язки. Види детермінантів і детермінації у наведеному значенні повинні використовуватися і подібним чином визначатися та класифікуватися у теорії детермінації злочинності.

Причинність – це вид детермінації, який полягає у продукуванні одним явищем (причиною) іншого явища (наслідку). Спричинення проявляється у двоелементній ланці (причина – наслідок), причинному ланцюзі (де стільки причин і наслідків, скільки ланок у цьому ланцюзі) і причинній мережі або «дереві» ланцюгів. Принцип причинності – все має свої причини, їх потрібно лише правильно визначати. Визначальним для наявності причини є безпосереднє продукування. Серед основних законів причинного зв'язку – необоротність причини і наслідку у даному безпосередньому їх відношенні. Треба розрізняти поняття причини та причинного зв'язку, в тому числі не змішувати їхні значення в кримінології.

Причинами та умовами, що сприяють вчиненню злочину (забороненого законом про кримінальну відповідальність діяння), є сукупність необхідних, юридично значимих

¹⁵⁵ Янковский С. Г. Функциональная связь, корреляция и причинность. В кн.: Категории причинности в диалектической концепции связи. Свердловск, 1974. С. 53.

явищ, що закономірно і неминуче призводять до вчинення злочину. Згадування в дужках про заборонене законом про кримінальну відповідальність діяння свідчить про визнання необхідності виявлення і усунення причин та умов, що сприяють вчиненню злочину, при провадженні про застосування примусових заходів медичного характеру.

Обумовлення – ще один вид детермінації, який полягає у створенні можливості (ймовірності) настання наслідку через один з двох або обома функціональними способами: сприянням формуванню причини і сприянням (створенням умов) для її реалізації. Утворення наслідку є результатом взаємодії причини та умови. Проте взаємодія – лише механізм зв'язку між причиною та умовою. Взаємодія не замінює причину, не набуває її функції та не переносить причинний зв'язок на умови.

У кожній ланці причинного ланцюга, крім самої причини, наявні й інші, пов'язані з нею детермінанти, зокрема обов'язково: умови формування причини цієї ланки та умови, які сприяють настанню наслідку дії зазначеної причини. У цій ланці можуть бути присутні й інші різновиди детермінантів, зокрема корелянти. Усі детермінанти цієї ланки становлять її **детермінуючий комплекс**.

§ 3. Класифікація причин та умов злочинності

Досліджуючи проблематику причин та умов, що сприяють вчиненню злочину, не можна не торкнутися питання їх класифікації. У науці питання про класифікацію причин злочинності залишається й досі дискусійним. Передусім внаслідок складності самого явища, його взаємозв'язків та взаємозалежностей як «всередині» самого явища, так і «зовні» з іншими явищами. При цьому далеко не завжди шляхом застосування загальних для явища закономірностей та причинних зв'язків можна пояснити суто конкретні прояви злочинності. Ця складність, зокрема, є причиною відмови деяких вчених навіть від пошуків причин злочинності.

Відомий італійський криміналіст класичного напрямку Романьозі неодноразово звертався до з'ясування причин злочинності. Він поділяв їх на чотири групи: «Найбільш загальні та основні причини злочинів, – говорить він, – зводяться до таких груп: 1) до браку засобів існування, 2) до недостатності виховання, 3) до недостатності передбачливості і 4) до недоліків юстиції. Перша група причин – економічного характеру, друга – морального, а третя і четверта – політичного».

Трьохланкову класифікацію здійснив Е. Феррі, який, вважаючи злочин, як і будь-яку іншу людську дію, продуктом багатьох причин, поділяв останні на три групи та відносив до першої категорії індивідуальні або антропологічні причини, у другу – фізичні, в третю – соціальні. Антропологічні причини – це ті, що лежать у самій особі злочинця і становлять, згідно з вченням Е. Феррі, першу умову злочину; вони, в свою чергу, поділяються на три групи: органічні (органічна конституція злочинця, за Е. Феррі, охоплює аномалії інтелекту, особливості мови тощо), психічні та суспільні. До другої групи Е. Феррі відносить фізичні причини злочинності: така назва була дана силам зовнішньої, оточуючої людину природи, яка закликає його до вчинення певних дій. До останньої категорії соціальних причин відноситься вплив на злочинність того середовища, у якому проживає злочинець (сімейна обстановка, організація праці, розподіл матеріальних благ, громадська думка тощо) ¹⁵⁶.

М. М. Бабаєв вважає, що «серед факторів, здатних на сучасному етапі розвитку нашого суспільства відігравати схожу криміногенну роль, можна виділити економічні, демографічні, ідеологічні і деякі інші» ¹⁵⁷. Тим часом, як В. М. Коган, узагальнивши різні думки з цього приводу, класифікує причини злочинності в такому порядку: причини матеріального, культурного і соціально-психологічного характеру; соціально-економічні, ідеологічні, управлінські причини; об'єктивні і суб'єктивні причини; загальні, особливі і одиничні причини; причини першого і другого порядку; основні і конкретні причини; повна і специфічна причини ¹⁵⁸.

¹⁵⁶ Будкина И. С., Синьков Д. В. Попытка анализа современных концепций причин преступности. *Известия Иркутской государственной экономической академии*. Вып. 1. 2010. № 5. С. 163–166.

¹⁵⁷ Бабаєв М. М., Пудовочкин Ю. Е. Криминологическое мышление в контексте интеллектуального обеспечения уголовной политики. *Журнал российского права*. 2013. № 8. С. 55–65.

¹⁵⁸ Профилактика злочинів: підручник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін.; за заг. ред. О. М. Джужа. Київ: Атіка, 2011. 720 с.

Вивчаючи проблему класифікації обставин, що сприяли вчиненню злочину, О. Б. Сахаров розділяє їх на дві групи: умови морального формування особистості та криміногенну ситуацію¹⁵⁹. На підставі проведеного дослідження до першої групи автор відносить такі несприятливі умови, як порушення цілісності родини; ненормальні взаємини між її членами; наявність у родині антигромадських традицій; антисоціальну поведінку членів родини; невиконання батьками своїх обов'язків із виховання дітей; неправильне виховання; потурання антисоціальним нахилам дітей і втягування їх до злочинної діяльності. Елементами другої групи обставин, що сприяють вчиненню злочину, на думку О. Б. Сахарова, є недоліки організаційно-господарської діяльності, поведінка окремих осіб, природні явища.

Н. Ф. Кузнецова, дотримуючись більш докладної класифікації, вважає, що поділяти причини та умови злочинності слід за такими критеріями: за механізмом дії (характером детермінації), за рівнем функціонування, змістом, природою, сутністю та іншими ознаками. За механізмом дії Н. Ф. Кузнецова поділяє негативні соціальні явища та процеси, які детермінують злочинність, на дві категорії – причини й умови. За рівнем функціонування (ієрархією, субординацією) криміногенні детермінанти класифікуються нею на причини й умови злочинності (інколи вони називаються «загальні причини»), причини й умови груп злочинів, причини й умови окремих конкретних злочинів, які виявляються за кожною кримінальною справою. За змістом криміногенні детермінанти поділяються, згідно з позицією Н. Ф. Кузнецової, на соціально-психологічні, соціально-економічні, організаційно-управлінські та інші¹⁶⁰.

Так, Г. Г. Зуйков визначає наступну сукупність обставин, що підлягають виявленню та усуненню у кримінальній справі: безпосередню причину вчинення злочину; умови, що сприяли дії безпосередньої причини в конкретному злочинному посяганні; обставини, що сформували безпосередню причину; умови, що сприяли дії факторів, що сформували безпосередню причину. При цьому автор вважає, що в більшості випадків установлення перерахованих обставин з метою їхнього наступного усунення є цілком достатнім, за винятком тих випадків, коли при проведенні розслідування виникає необхідність виявлення та усунення ще більш віддалених від злочину причин та умов¹⁶¹.

В. М. Кудрявцев, дослідивши проблему причин злочинності, дійшов висновку, що найбільш значимими є три групи обставин, що сприяють вчиненню злочину. До першої групи він відносить конкретні зовнішні обставини, що спонукали особу до вчинення злочину. Сюди входить все те, що викликає в людини рішучість вчинити злочин (при умислі) або рішучість скоїти іншу дію, що у разі відсутності належного передбачення веде до настання шкідливих наслідків (при необережності). До цієї ж групи В. М. Кудрявцев відносить і безпосередній привід до вчинення злочину. При цьому він вважає, що ні зовнішня обстановка, що передує вчиненню злочину, ні привід, не можуть породити «рішучості вчинити суспільно небезпечну дію або бездіяльність, якщо суб'єкт не має у своїй свідомості більш-менш стійких антигромадських навичок, поглядів і звичок». Останні, у свою чергу, складають другу групу обставин, що сприяють вчиненню злочину, себто є «умовами морального формування особистості»¹⁶².

До третьої групи автор відносить обставини, що сприяють досягненню злочинного результату. На його думку, ця група відрізняється від попередніх тим, що, по-перше, вона більшою мірою пов'язана з об'єктом злочинного посягання, а по-друге, обставини, що сприяють вчиненню злочину, можуть і не впливати на виникнення злочинного наміру. Крім того, обставини третьої групи, у свою чергу, можна класифікувати на фізичні (технічні), організаційні та психологічні умови, що сприяють вчиненню злочину.

До фізичних (технічних) умов відносяться особливості місця і часу вчинення злочину, оснащення злочинця, а також наявність предметів і обставин зовнішнього світу, що

¹⁵⁹ Сахаров А. Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР. Москва, Госюриздат, 1961. 277 с.

¹⁶⁰ Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации / под ред. В. Н. Кудрявцева. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. 208 с.

¹⁶¹ Зуйков Г. Г. К вопросу о понятии причин преступления и условий, способствующих его совершению. *Вопросы предупреждения преступности*. 1965. Вып. 2. С. 3–18. С. 5.

¹⁶² Кудрявцев В. Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования: учеб. пособие. Москва: ФОРУМ-ИНФРА-М, 1998. 216 с.

полегшують вчинення злочину. Як приклад організаційних умов можна навести недоліки в обліку, контролі, забезпеченні безпеки людей і майна, а також інші обставини, що допомагають злочинцеві реалізувати злочинний намір. Психологічні умови, як правило, пов'язані з байдужим ставленням населення і представників правоохоронних органів до злочинності, що, безсумнівно, полегшує вчинення суспільно небезпечних діянь ¹⁶³.

Г. М. Миньковський вважав, що причини та умови конкретного злочину – це:

- середовище, що формує дисгармонію або деформацію потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій конкретної особи, що стають основою криміногенної мотивації;

- сама криміногенна мотивація;

- ситуації, в яких перебуває особа в процесі формування, життєдіяльності і безпосередньо в процесі вчинення злочину і які сприяють виникненню і реалізації криміногенної мотивації в поведінці (умови, що сприяють конкретному злочину);

- психофізіологічні та психологічні особливості особи, що підсилюють її чутливість до криміногенних впливів ззовні та стимулюють перетворення їх у внутрішню позицію ¹⁶⁴.

Безумовно, представлені класифікації мають важливе теоретичне і практичне значення для з'ясування сутності аналізованих наукових категорій. Проте, вони носять в основному суто теоретичний характер, що обмежує можливості їх практичного застосування у правоохоронній діяльності, і в першу чергу під час розслідування кримінальних правопорушень. Вважаємо, що більш корисним з прикладної точки зору є поділ обставин, що сприяють вчиненню злочину, на такі групи:

- обставини, пов'язані з особою, яка вчинила злочин (несприятливі умови формування особистості тощо);

- обставини, що існують незалежно від особи, яка вчинила злочин (недоліки в охороні власності, неналежний облік матеріальних цінностей тощо) ¹⁶⁵.

§ 4. Причини та умови конкретного злочину

Детермінантами кожного злочину, як умисного, так і необережного, є, з одного боку, особисті властивості конкретного індивіда – його потреби, погляди, інтереси, ставлення до різних соціальних цінностей і вимог, у тому числі правових; з іншого – сукупність зовнішніх обставин, які викликають намір і рішення вчинити умисний злочин або дію (бездіяльність), яка призвела до злочину з необережності. Тобто, існує взаємодія криміногенних властивостей особи, які склалися під впливом несприятливих умов її формування, із зовнішніми об'єктивними обставинами і ситуаціями. Можна визначити два рівні такої взаємодії особи з соціальною дійсністю. На першому створюється передумова, можливість вчинити злочин конкретною особою, на другому – ця можливість реалізується.

На цих рівнях проявляється також зв'язок між загальними причинами та умовами злочинності і причинами й умовами окремого злочину. Загальні причини й умови різними сторонами «входять» в індивідуальні умови соціалізації особи і водночас визначають конкретні ситуації, в яких вона діє. У свою чергу, детермінанти окремих злочинів відображають на індивідуальному рівні загальні причини й умови злочинності і ситуації, за яких вчиняються злочини. Як бачимо, тут наявна діалектична єдність загального, особливого і окремого. З урахуванням дворівневої взаємодії особи з об'єктивною дійсністю має вестися й аналіз причин та умов конкретного злочину.

У сучасній кримінології поняття причин конкретних злочинів не знайшло однозначного трактування. Ними деякі автори називають: 1) антигромадські погляди певного кола осіб; 2) зовнішні обставини, що сформували ці погляди; 3) різноманітні життєві ситуації, які у взаємодії з позицією особи викликають злочинні дії ¹⁶⁶. Саме по собі це не викликає заперечень, але є занадто загальним. Намагаючись конкретизувати це

¹⁶³ Кудрявцев В. Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования: учеб. пособие. Москва: ФОРУМ-ИНФРА-М, 1998. 216 с. С. 133–134.

¹⁶⁴ Криминология / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского. Москва: Изд-во МГУ, 1994. 566 с. С. 136.

¹⁶⁵ Литвинов О. М. Поняття і класифікація причин та умов, що сприяють вчиненню злочину. *Форум права*. 2008. № 2. С. 323–327. С. 324.

¹⁶⁶ Кудрявцев В. Н. Причины правонарушений. Москва, 1976. С. 86.

поняття, одні з кримінологів у якості причини окремого злочину вказували на дефекти індивідуальної правової свідомості; інші – на «пережитки минулого» у свідомості і поведінці, неправильні погляди й уявлення; треті – на наявність у свідомості окремих осіб антисуспільної установки; четверті – на егоїзм, кар'єризм, корисливе ставлення до державної чи колективної власності. Але при такому підході незрозуміло, чому у окремих осіб деформується свідомість, стаючи антисуспільною, які інші властивості (якості) особи впливають на злочинну поведінку і, нарешті, яка ж роль соціальних факторів, що власне формують свідомість особи злочинця.

Обминаючи дискусію, зауважимо, що в самому понятті злочину неминуче міститься правовий аспект, і злочин аж ніяк не існує в двох іпостасях: в одному випадку як юридична категорія, в іншому – як соціальний феномен. Сам злочин визначається законом про кримінальну відповідальність, який діє в даний момент. Особливістю кримінологічного підходу є розгляд злочинної поведінки як процесу, що розвивається у часі та просторі, який включає не лише зовнішні прояви кримінальних дій, їх юридичні ознаки, але й попередні соціально-психологічні явища, що визначають генезис злочину. Проте з цього зовсім не випливає, що злочин перестає бути самим собою, або що він може бути вчинений поза свідомістю і волею індивіда, який володіє правосуб'єктністю, тобто є осудним і має відповідний вік (14 або 16 років), достатній, на думку законодавця, для відповідальності та караності.

Вчинити чи не вчинити злочин залежить від самого суб'єкта, і тому на перше місце справедливо висувається здатність індивіда до вибору певного варіанта поведінки, що й лежить в основі кримінальної відповідальності. У цьому зв'язку особливого значення набуває єдність свідомості та волі суб'єкта, які визначають його винність у вчиненні злочину.

Спроможність суб'єкта вибирати певні види поведінки може звужуватися (обмежуватися) з різних причин. У одних випадках через сильне хвилювання, викликане насильством, тяжкою образою тощо, в інших – із-за різних відхилень свідомості в рамках осудності або так званих затримок розумового розвитку, що спостерігаються в неповнолітніх, коли соціальна зрілість і вік вступають у протиріччя; по-третє, із-за антигромадської установки (стану готовності діяти злочинно), коли злочинна поведінка стає звичним і злочини вчиняються заради них самих, що властиве для деякої категорії злочинців-рецидивістів. У потрібних випадках, крім останнього, проводиться психологічна, психіатрична або комплексна психолого-психіатрична експертиза. Проте вона не стосується правової оцінки вчиненого – ні змістовної сторони винності (умислу або необережності), ні причинності як такої між суспільно небезпечною дією (бездіяльністю) і наслідками у вигляді заподіяння шкоди інтересам, що охороняються правом. Це в компетенцію експертизи не входить, а є прерогативою суду, і було б абсурдним жадати від експертів інших рішень. Нічого крім власного предмета вони розкрити не можуть. Спроби суто пєнолоґічного розгляду кримінологічної проблематики виглядають прикрим непорозумінням.

Як об'єкт вивчення в кримінології виступає насамперед особа, яка вчинила злочин, хоча профілактичний інтерес становить і той, від кого, судячи з його антисуспільної поведінки, можна очікувати вчинення злочину. Останній лише завершує процес детермінації злочинної поведінки.

Так звана передкримінальність не означає фатальності вчинення злочину, тобто поза злочином особи злочинця не існує, так само як поза суб'єктом (осудної особи, яка досягла віку кримінальної відповідальності) не може бути складу злочину. Проте, чим ближче ми наближаємося до детермінації одиничного злочину, тим очевиднішим стає існування типових явищ, які характеризують суб'єктивні чинники (детермінанти) такої поведінки. І було б великою помилкою не вбачати саме тут те особливе, що пов'язує загальне (злочинність) і одиничне (злочин) у єдине ціле.

У психології особистість людини розглядається з двох сторін – *формальної*, яка відноситься до психофізіології, і *змістовної*, обумовленої свідомістю. На цій основі аналізуються особисті структури і підструктури: біологічні властивості індивіда (темперамент, інстинкти, органічні патологічні зміни), особливості протікання психічних процесів (відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення, почуття, воля), індивідуально набутий досвід (знання, навички, уміння, рівень культури) і сформовані при житті якості особи, які визначаються соціалізацією людини і обумовлюють змістовну сторону її поведінки та діяльності¹⁶⁷.

¹⁶⁷ Платонов К. К. О системе психологии. Москва, 1972. С. 127–128.

Під **соціалізацією** звичайно розуміють становлення особи і включення її в існуючі суспільні відносини (економічні, ідеологічні, правові, сімейно-побутові тощо). Особлива роль належить підструктурі спрямованості особи, під якою розуміється система поглядів, переконань, ціннісних орієнтацій, соціальних і базових мотивацій. Фактично йдеться про змістовну сторону свідомості людини, сформовану за рахунок навчання, виховання, власного удосконалювання і включення в суспільно корисну діяльність.

Звідси можна зробити висновок, що в якості основного чинника становлення особи на злочинний шлях виступають дефекти в її соціалізації. Проте така категоричність не завжди виправдана. Адже, соціалізується будь-яка особа, стаючи дорослою і включаючись у ті чи інші суспільні відносини. Не становлять з цього винятку й ті, хто вчиняє злочини. Одні з них, включившись у суспільно корисну діяльність, «сполучають» її зі злочинною, інші – окремо від неї, треті – випадають із сфери соціально корисних зв'язків та відносин, але ніяких злочинів не вчиняють. Ускладнення в процесі соціалізації можуть викликатися багатьма факторами, у тому числі розумовими вадами, генетичними аномаліями, різноманітними захворюваннями. Але з цього зовсім не випливає, що злочини спричиняються ними. У юридичному змісті значення одержує те, що споконвічно криміногенне, або набуває криміногенності у зв'язку з фактом учинення злочину конкретною особою. Кожний суб'єкт, зазнаючи якогось зовнішнього впливу, реагує відповідно до свого внутрішнього світу. Ніякої однаковості тут немає і бути не може через індивідуальність самої особи.

Одні з осіб, які вчинили злочини, раніше характеризувалися як важко виховуванні, педагогічно занедбані, інші – такого минулого не мали. Психологічний пошук, очевидно, може пояснити лише те, що виявилось причиною даних, найбільш типових ускладнень у вихованні, навчанні (соціалізації як такої), що негативно вплинуло на забезпечення належного формування особи, а не причини вчинення злочинів. Відомо, що далеко не кожний, хто відзначався важковиховуваністю, стає злочинцем. Причинами неуспішності навчання можуть бути обмеження розумових здібностей, несприятливі умови в сім'ї, відсутність елементарних можливостей одержати потрібні знання, а труднощі у вихованні – різноманітні акцентуації характеру, психічні відхилення в рамках осудності, психолого-педагогічна безграмотність батьків чи вчителів тощо. Ні те, ні інше саме по собі не спричиняє злочинної поведінки, тому що негативні впливи сприймаються особою не автоматично, а переломляючись через її внутрішній світ. Кожний новий вплив, яким би він не був, накладається на попередній, який вплинув на формування особи. Зовсім не обов'язково змінюючи його або діючи в тому самому напрямку. Неповнота соціалізації особистості, обумовлена різноманітного роду соціальними аномаліями, супроводжується або доповнюється обмеженістю, звуженням реальних можливостей засвоєння певних знань, умінь, навичок, професії, викликаних різного роду фізичними і психічними відхиленнями, соматичними захворюваннями і т. п., що самі по собі споконвічно не є криміногенними і коригуються спеціальними заходами виховання¹⁶⁸.

Біопсихологічні чинники, у тому числі й стосовні до згаданих станів психіки, не визначають і не можуть визначити соціальних властивостей особи. Спадкові задатки – можливості, а не готові властивості особи.

Важливою внутрішньою детермінантою поведінки є її мотивація. Потреби, інтереси, емоції визначають мотивацію вчинку, а не вибір засобу їх задоволення. Тому мотивація не є безпосередньою причиною злочину. Мотиви – це те, що спонукало індивіда діяти, а не чому він обрав саме кримінальні форми (способи) їх задоволення. Спонукування різняться між собою за змістом, ступенем усвідомлення, силою впливу на людину. Одні з них зовсім не сприймаються, інші залишаються лише на рівні розуміння, треті стають реально чинними. Проте в такій якості виступають лише ті з них, які суб'єктом не тільки сприймаються і «відфільтровуються» свідомістю за значимістю в даний момент, але й набувають вольового імпульсу на задоволення, що властивий тільки прагненням. Мотив злочинної поведінки можна визначити як усвідомлене спонукування (прагнення) особи до вчинення конкретного діяння, яке таїть у собі суспільну небезпеку і передбачене законом про кримінальну відповідальність як злочин¹⁶⁹. Мотив безпосередньо пов'язаний з прийняттям винним

¹⁶⁸ Тарарухин С. А., Селецкий А. И. Несовершеннолетние с отклоняющим поведением. Київ, 1981

¹⁶⁹ Тарарухин С. А. Установление мотива и квалификация преступления. Київ, 1977. С. 14.

рішення діяти із заподіянням шкоди правоохоронюваним інтересам. Але сам по собі мотив не визначає змісту прийнятого рішення, контрольованого свідомістю і волею суб'єкта. Ні сама по собі мотивація, ні формальна спроможність до вибіркової поведінки не створюють, не формують самої вибіркової, обумовленої соціальними властивостями особи, що сформувалася в процесі життя.

При аналізі детермінації конкретного злочину навряд чи можна претендувати на врахування всіх зовнішніх і внутрішніх чинників (факторів), які мають відношення до даного явища. З усієї їхньої сукупності важливо виділити ті з них, які спроможні викликати мотиви конкретного злочину і прийняти особою рішення діяти саме так, а не інакше. У профілактичному плані їх ліквідація (нейтралізація) веде до внутрішньої перебудови особи і зміни її поведінки у корисному для суспільства напрямку. Вивчення цих детермінант доцільно проводити на двох рівнях: 1) на рівні чинників, які мають безпосереднє відношення до дефектів соціалізації особи і формування її антисоціальних властивостей; 2) на рівні внутрішнього процесу мотивації і виникнення рішення вчинити злочин. Такий підхід дає можливість розкрити увесь механізм злочинної поведінки, комплексно підійти до складного процесу її детермінації.

Деякі кримінологи справедливо підтверджували, що «якихось особливих причин злочинності немає. Є причина, обставини антигромадської поведінки, що можуть призвести до вчинення злочинів. Лише в цьому змісті можна говорити про причини злочинності»¹⁷⁰. Розвиваючи цю думку, можна констатувати: 1) передкримінальність виражається в антисоціальній поведінці (пияцтві, наркоманії, порушеннях громадського порядку тощо), або зневазі елементарними правилами обережності, нехлюйстві, що свідчать про асоціальні прояви, судячи з яких очікується вчинення злочину; 2) рецидивна небезпечність суб'єкта визначається його злочинним минулим, але це саме по собі, поза антигромадськими проявами, не є криміногенним; 3) причинні залежності в кримінально-правовому і кримінологічному аспектах розташовані у взаємодії особи і середовища в її широкому значенні макро- і мікрое впливів.

Злочинність не тільки залежить від ряду соціальних причин та умов, розглянутих вище, але і сама створює нові антигромадські установки, тобто відбувається процес самодетермінації злочинності.

Цей процес має, щонайменше, чотири форми прояву. *Перша форма*: один вдало вчинений та нерозкритий злочин найчастіше сприяє вчиненню іншого. Саме на цій основі існує професійна злочинність, особи якої (головним чином злодії та шахраї) перетворюють вчинення злочинів у постійний промисел, у спосіб життя. Сюди належать й рецидивісти, які, правда, вже «постраждали» після першого злочину (були засуджені), що, однак, не відвернуло їх від злочинної діяльності. Вже згадана форма самодетермінації злочинності дуже поширена. Рецидив, наприклад, становить близько 30 % усього масиву злочинів, а кожен злодій-професіонал вчиняє до 25 крадіжок на місяць.

Друга форма самодетермінації – вчинення «допоміжних», «підсобних» злочинів, які потім неминуче тягнуть основні. Такими «підсобними» злочинами є, наприклад, підробка документу для подальшого використання з метою розкрадання або іншого злочину; придбання зброї для вчинення вбивства; захоплення людини для вилучення органів або тканин, придатних для трансплантації та ін. До цієї форми відноситься злочинна діяльність, яка також нерідко пов'язана з вчиненням нових (інших) злочинів. Так, вбивця, прагнучи приховати вчинений злочин, підпалює будинок, де залишився труп. Людина, яка вчинила зґвалтування, вбиває потерпілу. Один злочин породжує інший, і це неминуче позначається на всій криміногенній обстановці.

Третя форма самодетермінації пов'язана з організованою злочинністю. Одного разу створене злочинне співтовариство породжує цілий «букет» різних злочинних дій. Наприклад, якщо злочинне співтовариство займається розкраданням та продажем крадених автомобілів, то для нього стають необхідними і підробка документів, і знищення знаків, що ідентифікують її, і підкуп різних чиновників, і ухилення від сплати податків, нерідко – митні порушення, контрабанда, а часом і позбавлення конкурентів шляхом шантажу або вбивства на замовлення. Організована злочинність у нашій країні сприяє корисливим та

¹⁷⁰ Стручков Н. А. Советская исправительно-трудовая политика и ее роль в борьбе с преступностью. Саратов, 1970. С. 103.

наси́льницьким злочинам з боку осіб, «які обслуговують» вищі ешелони організованих злочинних співтовариств. Причому кожна організована злочинна група містить для «підсобної роботи» раніше судимих осіб, готових на будь-який злочин.

Цікава і наступна особливість. В останні роки спостерігається стійка тенденція зростання вбивств на замовлення. Майже нульовий відсоток розкриття таких злочинів детермінував такий їх різновид, як вбивства на замовлення на сімейному, побутовому рівні.

Нарешті, *четверта форма* самодетермінації злочинності проявляється через психологію населення. Якщо злочинність висока, а злочини часто безкарні (як це має місце в нашій дійсності), виникає особливий психологічний стан допустимості, дозволеності злочинних дій, а також уявлення про слабкість, нікчемність законів. Це аномія, або безнормативність, у поведінці громадян, при якій вони не вірять у норми права й моралі і легко схиляються до протиправної, у тому числі злочинної поведінки, орієнтуючись на безвладдя та слабку ефективність правоохоронної системи. Таким чином, вже саме поширення злочинності викликає її подальше зростання. Вона стає, на жаль, звичною формою існування у суспільстві.

Самодетермінація злочинності – небезпечне явище, що ускладнює боротьбу з нею. Для її подолання необхідна рішуча активізація діяльності правоохоронних органів, наполеглива боротьба з рецидивом, ліквідація злочинних угруповань і виховання населення у дусі непримиренності до порушень й порушників закону.

Глава 5. Концепції причин злочинності в зарубіжній кримінології

(Джужа О. М.)

План

§ 1. Стан злочинності в зарубіжних країнах.

§ 2. Історія кримінологічних концепцій причин злочинності в зарубіжних країнах.

§ 3. Сучасні теорії причин злочинності в зарубіжній кримінології.

§1. Стан злочинності в зарубіжних країнах

Попри всі розбіжності стосовно рівня злочинності в різних країнах, першою і визначальною світовою тенденцією є її абсолютне та відносне зростання¹⁷¹. Узагальнюючи дослідження з цього питання, проведені ООН, В. В. Лунєєв наводить такі дані (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Роки збору інформації	Кількість країн, що надіслали інформацію	Кількість злочинів на 100 тис. населення в країнах		
		розвинутих	що розвиваються	всіх
1980	64	5200	1000	3200
1985	70	6800	1300	4100
1990	95	8000	1300	5500
1995	100	8200	1700	7300

В індустріально розвинених державах злочинність характеризується наступними основними рисами:

- високим, хоча і різним, рівнем;
- тенденцією зростання з деякими періодами стабілізації;
- усе більшою інтернаціоналізацією;
- самодетермінаційними процесами.

На восьмому Конгресі ООН із запобігання злочинності та поводження з правопорушниками (Гавана, 1990 рік) зазначалося, що в 1975 році у світі було зареєстровано 350 млн арештованих, у 1990 – 500 млн. На XI Міжнародному кримінологічному конгресі (Будапешт, 1993 рік) вказувалося, що ця цифра становила вже 650 млн, а сьогодні вона наближається до мільярда.

Президент наукового комітету Міжнародного кримінологічного товариства (МКТ) Ханс Кернер стверджує, що найближчим часом на Заході і Сході доведеться вирішувати завдання стрімкого глобального зростання злочинності в умовах лібералізації заходів боротьби з нею, а також страху перед злочинами серед населення і одночасної його байдужості до злочинності.

В Англії та Уельсі реєструється до 5 млн злочинів у рік без ДТП. Коефіцієнт злочинності – 7400 злочинів на 100 тис. населення. Це у 8 разів більше, ніж в 1950 році. У Німеччині реєструється 4 млн злочинів із коефіцієнтом понад 7,5 тис., тобто за останні 20 років кількість злочинів потроїлася. Найменший рівень злочинності залишається в Японії (коефіцієнт 1,5 тис.). Низька криміналізація японського суспільства пояснюється такими факторами:

- 1) сталі сімейні традиції;
- 2) сильно розвинута культура і почуття солідарності;
- 3) профілактика злочинів – справа всього суспільства;
- 4) участь громадськості у кримінальному судочинстві;
- 5) активна підтримка поліції.

Стан злочинності у найбільш розвинутих зарубіжних країнах характеризується не просто її високим рівнем, а перетворенням злочинів практично в елемент життя, у явище, з яким більшість громадян цих країн повсюдно і безпосередньо стикаються у повсякденному житті.

¹⁷¹ Лунєєв В. В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции. Москва, 1997. С. 3.

Щорічно поліцейські підрозділи цих країн у середньому реєструють: Японія – 1,2–1,9 млн злочинів; Франція – 3,7 млн злочинів; Велика Британія – більше 3 млн; Італія – понад 2 млн; ФРН – більше ніж 4 млн; у США кількість злочинів становить 11 млн ¹⁷².

Рівень злочинності на 100 тис. населення складає: Франція – 5500, ФРН – 7000, США – 5250, Японія – 1240 злочинів. Виступаючи ще у жовтні 1981 р. на сесії асоціації начальників поліції штатів у м. Новий Орлеан колишній президент США Р. Рейган вимушений був визнати: «Злочинність стала епідемією в Америці; кожного року вона забирає життя 23999 американців, вона зачіпає біля третини американських родин і призводить до фінансових збитків мінімум у 8,8 млрд доларів за рік. Тільки за той час, коли ми з вами перебуваємо тут, приблизно одну людину буде вбито, 9 жінок зґвалтовано, 67 американців пограбовано, на 97 чоловік будуть вчинені серйозні замаху і буде пограбовано 389 квартир. І все це станеться за наступні 30 хвилин» ¹⁷³.

Дослідження 49 тис. американських родин, проведене експертами Міністерства юстиції США, показало: американці не надіються на ефективність поліції і силу закону, у більшості випадків не повідомляють органам влади про вчинені проти них злочини. До того ж офіційна статистика не відображає вірної картини злочинності в державі. В цілому жертвою того чи іншого злочину щорічно стають 25 млн американських родин. Щоденно в столиці США Вашингтоні вчиняється майже 200 тяжких злочинів. Збитки, нанесені державі злочинним світом, склали у 1970 р. – 51 млрд дол., у 1975 р. – 97 мільярдів, а сьогодні ця сума перевищує відмітку у 100 млрд дол. ¹⁷⁴.

При оцінці рівня злочинності у розвинутих зарубіжних країнах слід враховувати її високу латентність. Так, за свідченнями президентської комісії США, рівень латентної злочинності у 3–5 разів вищий порівняно з офіційною статистикою ¹⁷⁵.

Англійські кримінологи відзначають, що лише 15 % крадіжок потрапляють до офіційних обліків. Дослідники ФРН вважають, що латентна злочинність у 5–10 разів вища зареєстрованої. Подібний стан зі злочинністю фіксується і в інших зарубіжних країнах, за винятком Японії, де стан і рівень злочинності значно нижчий. Японські кримінологи пояснюють це, по-перше, впливом укладу життя японського суспільства (традиції, звички, мораль); по-друге, обмеженням проникнення європейського та американського «способів життя»; по-третє, обмеженням імміграції з Європи та Америки; і по-четверте, «будочною» системою організації служб поліції ¹⁷⁶.

Різний стан справ і з розкриттям злочинів у цих державах ¹⁷⁷.

Таблиця 5.2.

Країна	Коефіцієнт розкриття					
	кількість мешканців на 1 поліцейського	убивства	розбої	спричинення тілесних ушкоджень	зґвалтування	крадіжки
США	366	78,2	25,9	61,6	49,8	16,7
Англія	401	88,2	29,9	76,9	88,4	35,4
Франція	284	82,2	27,2	77,5	79,5	17,8
ФРН	329	96,4	54,3	85,8	72,8	29,7
Японія	552	96,9	78,0	94,6	90,0	52,7

З наведеної таблиці видно, що найбільш високе розкриття злочинів спостерігається в Японії і ФРН.

У структурі нинішньої зарубіжної злочинності виділяються чотири основні складові: «білокомірцева»; організована; професійна; загальнокримінальна («вулична»).

¹⁷² Проблемы преступности в капиталистических странах (по материалам иностранной печати). Москва, 1981. № 3. С. 20.

¹⁷³ Общественность и правопорядок. *Аргументы и факты*. 1983. № 50. С. 1.

¹⁷⁴ Рижиков Г. В., Фесиоров Г. С. Общество, парализованное страхом. Москва, 1984. С. 5–6.

¹⁷⁵ Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации. Москва, 1984. С. 180.

¹⁷⁶ Уэда К. Преступность и криминология в современной Японии. Москва, 1989. С. 99.

¹⁷⁷ Там само.

До білокомірцевої злочинності входять: а) злочини проти миру і людства у вигляді агресій, тероризму, геноциду, апартеїду; б) економічні злочини типу ухилення від сплати податків, фіктивного банкрутства, порушення правил безпеки праці, біржові шахрайства; в) посадові злочини, насамперед корупція і зловживання владою; г) екологічні злочини; д) комп'ютерні злочини; е) наркобізнес та інші загальнокримінальні діяння у співучасті з організованою злочинністю.

За даними американської корпорації з досліджень в галузі бізнесу, у США злочинці в білих комірцях завдають суспільству в 17 разів більших збитків ніж усі крадіжки і грабежі. Підраховано, що середня виручка грабіжника банків складає 6000 дол., а нечесних службовців банків – 220000. За рік у США розкрадається кілька мільярдів доларів. Точну цифру встановити не можна, тому що виявляється лише 15 % злочинів, а до суду доходить 3 % справ про розкрадання.

Для структури злочинності в зарубіжних країнах характерні чотири специфічні форми, що класифікуються за соціальним статусом учасників злочинів:

1) злочинність управлінського апарату, яку ще у 40-ті роки відомий американський кримінолог Е. Сатерленд назвав «білокомірцевою»;

2) значне розповсюдження організованої злочинності (мафія, наркобізнес і т. п.);

3) поширення професійної злочинності (тероризм, викрадення людей, наймані злочинці тощо);

4) «вимушена» злочинність найбідніших верств населення.

Серед найбільш характерних ознак злочинності у зарубіжних країнах є, перш за все, значне зростання «білокомірцевої» злочинності, яка досягла таких розмірів, що її аналізу були присвячені спеціальні рішення V і VI Конгресів ООН щодо запобігання злочинності і поведіння з правопорушниками.

Цей вид злочинності наносить величезні збитки суспільству і складає щорічно сотні мільярдів доларів. Найбільш характерними є злочини в сфері бізнесу, розповсюдження наркотиків, контрабанда, корупція, зловживання владою і т. п. Разом з тим, як відмічають кримінологи цих країн, особи, що вчинили ці злочини, як правило, обмежуються сплатою штрафів, які набагато нижчі, ніж отриманий прибуток (Уотергейт і т. п.).

З названим видом злочинності найтісніше зв'язана організована і професійна злочинність. За даними комісії з боротьби із злочинністю при Конгресі США, організована злочинність проникла більше ніж у 70 різних галузей американського бізнесу. На сьогоднішній день прибуток організованої злочинності досягли величезних розмірів і оцінюються в сотні мільярдів доларів. Найбільш розповсюдженими видами організованої злочинності є: гангстеризм, рекет, наркобізнес, гемблінг (організація азартних ігор), бутлегерство (спекуляція спиртними напоями), лоуншаркінг («акуловий промисел» – спеціальний вид лихварства), кінднепінг (викрадення дітей і дорослих людей з метою отримання викупу) тероризм і т. п.

Організована злочинність уже давно перейшла національні кордони. Функціонують міжнародні синдикати по торгівлі наркотиками, зброєю, пограбуванню музеїв і церков, організації терористичних актів. Розповсюдження тільки наркобізнесу примусило конгрес США у 1982 р. створити при Президенті комітет з боротьби з наркобізнесом. Проблема наркотиків стала національною трагедією для багатьох країн.

Організована злочинність – це свого роду держава в державі, особливо в США та Італії. Кримінальні об'єднання на зразок синдикатів усе частіше набувають міжнародного характеру, суворо централізовані, добре законспіровані і ретельно планують злочинну діяльність. Спеціалізуються вони на наркобізнесі, азартних іграх, проституції, торгівлі зброєю, рекеті, нелегальній міграції, несанкціонованому посередництві у наймі робочої сили, шахрайстві у сфері страхування. У Німеччині увагу організованої злочинності привертає територія колишньої НДР, де створені сприятливі умови для організованої злочинності. Вона тісно зрослася з урядовими і правоохоронними органами.

Організованою цю злочинність називають ще й тому, що вона нерідко спонсорується вищими ешелонами влади для виконання за їх завданням політичних злочинів та злочинів міжнародного характеру. Скажімо, вбивства політичних діячів, нелегальна торгівля зброєю (головні продавці США, Велика Британія, ФРН та Ізраїль; покупці – Пакистан, Ірак, ПАР). Іншим джерелом прибутків організованих злочинців є їх проникнення у легальний бізнес. За

даними сенатської комісії з розслідування організованої злочинності США, вона пустила корені у більше 70 сфер американської економіки.

Велике розповсюдження у зарубіжних країнах має професійна злочинність; її основні ознаки: спеціалізація на одному виді злочинів, перетворення такого ремесла в спосіб свого життя і діяльності. Професійними злочинцями вчиняються такі види злочинів, як вбивства на замовлення, скупка викраденого майна, підробка валютних цінностей, кишенькові, транспортні, квартирні і магазинні крадіжки, шахрайство. Злочинність осіб, які живуть за порогом бідності, за офіційними даними зарубіжної кримінальної статистики, дуже різноманітна. Наприклад, у пенітенціарних установах США до 90 % засуджених – вихідці з цих верств населення.

Зарубіжні кримінологи розрізняють *чотири види міжнародних злочинних організацій*. У *першу* входять об'єднання типу італійської мафії, основу яких складає сім'я. Вони давно займаються злочинним і легальним бізнесом, суворо ієрархізовані і законспіровані, поведінка їх членів жорстко врегульована «Кодексами честі» (наприклад, Меделінський кокаїновий картель у Колумбії). *Другий вид* охоплює об'єднання професійних злочинців, у яких відсутня сувороструктурна ієрархія. Вони спеціалізуються на одному або двох видах злочинів (фальшивомонетництво, контрабанда, крадіжки, шахрайство). *Третій вид* – це злочинні організації, які створені за етнічною ознакою. Наприклад, «тріади» – секретні китайські злочинні угруповання, що виникли ще у XVII столітті і нині функціонують в усіх великих містах Заходу; «Якудза» – японські злочинні об'єднання, які за структурою нагадують «Коза Ностру». Вони контролюють проституцію, наркобізнес, ігорні будинки, японо-американські торговельні компанії. З'явилася за кордоном і «російська братва», сформована з числа іммігрантів з колишнього СРСР. Вона займається шахрайством, рекетом, фальшивомонетництвом, торгівлею «живим» товаром. На відміну від суворо етнічних груп, вони мають здебільшого змішаний характер – росіяни, вихідці з кавказьких республік, євреї, українці. Новизна цих угруповань ускладнює поліції процес розкриття вчинюваних ними злочинів. *Четвертим різновидом* злочинних об'єднань вважаються міжнародні терористичні організації (наприклад, всім відома «Аль-Каїда»). Вони сіють страх і паніку серед мирного населення багатьох західних країн.

Для структури злочинності типовою є велика питома вага майнових злочинів. Рівень їх коливається залежно від країни від 67 % до 90 %.

Корисливі злочини посідають головне місце в структурі злочинності розвинутих країн. Їх питома вага коливається від 75 у ФРН і Японії до 90 % у США і Великобританії. Насильницька злочинність становить у США 10–12 %, Великій Британії – 5 %, Японії – 2 %. Частка злочинів неповнолітніх у різних державах коливається у межах від 15 % до 50 %, а разом з молодіжними сягає 70 %. У США в 1991 році заарештовано за тяжкі злочини 2,7 млн неповнолітніх, що на 5 % більше, ніж у 1990 році. Кримінальний рецидив становить 50–70 %, що значно підвищує суспільну небезпеку злочинності молоді.

Загальнокримінальна (вулична) злочинність безробітних, осіб, що живуть за межею бідності, в офіційній статистиці виглядає дуже вражаюче і фіксує, скільки крадіжок, грабежів, інших майнових злочинів задля виживання вчинено цією категорією громадян. До 90 % ув'язнених – це представники найбільш знедолених прошарків суспільства.

Зарубіжна злочинність має великий рівень озброєності. Особливо це характерно для США, де до недавнього часу в магазинах вільно можна було придбати вогнепальну зброю. Зростання кількості озброєних злочинців примусило законодавців США прийняти закон, що обмежує продаж зброї населенню.

За останні роки отримав розповсюдження такий вид злочинності, як комп'ютерна. Наприклад, у 1989 р. від цього виду злочинності збитки банків США склали біля 1 мільярда доларів, а банків Франції – майже 9 мільярдів франків.

Відзначається високий рівень злочинності неповнолітніх. За підрахунками американських кримінологів, у країні діє 2,2 тис. молодіжних банд, у які входять біля 100 тис. членів. В Англії 40 % крадіжок зі зломом вчинюється неповнолітніми. Злочинність неповнолітніх проникла у заклади освіти. Багато підлітків з метою самозахисту вимушені носити при собі зброю і газові балончики.

Високим у західних країнах є також рівень рецидивної злочинності (від 50 % до 70 %), до того ж багаторазового рецидиву, який, як правило, переростає у професійну злочинність.

Характерною особливістю для злочинності є також те, що у кримінальній статистиці окремо враховуються злочини у сфері шляхів сполучення, а це не дає реальної картини в цілому.

Динаміка злочинності у зарубіжних країнах характеризується неухильним зростанням, що значно випереджає ріст населення. Короткочасна стабілізація (наприклад, Японія, Франція) змінюється новим підйомом рівня злочинності.

Суттєво відрізняється рівень злочинності у країнах Східної Європи. Коефіцієнт злочинності (на 100 тис. населення) складає: в Угорщині – 1773 злочини, Чехії – 1390 злочинів, Польщі – 1357, Болгарії – 650. Переважають майнові злочини, злочини проти громадського порядку, проти особи. Серед майнових злочинів найбільше (до 80 %) посягань на індивідуальне і державне майно у формі крадіжок. У ряді держав (Польща, Болгарія, Словачія) має місце тенденція до зниження кількості злочинів проти особи. Стабільною є кількість вбивств (до 1 %). Майже половина всіх злочинів вчиняється особами віком від 18 до 29 років. Питома вага злочинності неповнолітніх у країнах Східної Європи не перевищує 10 %. В основному (до 90 %) ними вчиняються крадіжки індивідуального майна, хуліганства, грабежі, розбої, викрадення автотранспорту. Відносно велика (від 25 % у Болгарії до 37 % у Польщі) частка злочинів, що вчиняються рецидивістами.

Викладене дозволяє зробити висновок, що основними ознаками злочинності у зарубіжних країнах на сучасному етапі їх розвитку є:

- розповсюдженість і високий рівень злочинності, який значно випереджає ріст населення;
- зростання кількості злочинів, вчинених представниками управлінського класу, організованої і професійної злочинності, злиття останньої з легальним бізнесом і апаратом управління;
- величезні масштаби майнових і насильницьких злочинів;
- високий рівень злочинності неповнолітніх і молоді, що обумовлює процес її «омолодження»;
- значний рівень рецидивної злочинності, а звідси професійність злочинців.

§ 2. Історія кримінологічних концепцій причин злочинності в зарубіжних країнах

Проблема злочинності багато разів висвітлювалась у працях мислителів минулого. Але системна зацікавленість її проблемами визначилась ще у II половині XVIII століття, коли зарубіжна кримінологія почала формуватися у самостійну наукову дисципліну.

До того часу переважали натуралістичні погляди на злочинність та її причини. Вважалося, що злочинцями є особи, одержимі «злим духом», або які страждають душевними хворобами, і це призводить до вчинення ними злочинів.

Дуже сильним каталізатором у боротьбі різних думок, що пояснюють злочинну поведінку, стала праця Чезаре Беккарія (1738–1794 рр.) «Про злочини і покарання» (1764 р.), в якій було піддано різкій критиці кримінальне право та судові порядки феодальних держав. Ч. Беккарія виступав проти поліцейської сваволі, застосування тортур і формальної системи доказів інквізиції, обґрунтовував необхідність додержання законності, визначення покарання відповідно до злочину.

Починаючи з цього часу, у кримінології виникли і сьогодні існують різні школи, що пояснюють злочинну поведінку. Більшість спеціалістів вважають, що в кримінології існують дві великі школи: 1) **класична**, яка виникла між 1764–1775 рр., після появи праці Чезаре Беккарія, і 2) **позитивістська**, початок якої був закладений працею Чезаре Ломброзо «Злочинна людина», яка вийшла друком у 1876 рр. Ч. Ломброзо відкинув вчення класичної школи про те, що злочин є властивою рисою людської природи. Замість цього він вивів **антропологічну кримінологію**, яка вказує на спадковість кримінальності, як хтось «народжений злочинцем» може бути розпізнаний за фізичними вадами, що утверджують злочинця – жорстокість, або сімейна спадковість.

Чезаре Ломброзо відзначає, що народжені злочинцем через біологічне визначення мають психонормативні атрибути або деформації. Психонорматив намагається оцінити характер і особисті риси з фізичних рис обличчя і тіла. Коли більшість особистостей розвиваються протягом життя, палкі злочинці деградує суспільно, або життєво. Якщо кримінальність була успадкована, народженого злочинцем можна відрізнити за спадковою стигмою: великі щелепи; виступ щелепи уперед; низьке чоло; високі вилиці; сплюснений або повернутий

вгору ніс; клаповухість; соколоподібний ніс або м'ясисті губи; дуже верткі очі; скупа борода; лисина; нечутливість до болю, довгі руки.

Ч. Ломброзо концентрував наукову методологію на виявленні злочинної поведінки й ізоляцію осіб з найбільш злочинними нахилами.

У зарубіжній кримінології є й інші школи, такі як картографічна, економічна, типологічна, соціологічна, соціально-психологічна, біологічна.

Беручи до уваги, що питання про **класифікацію кримінологічних шкіл** продовжує залишатись спірним, можна вибрати такий компромісний варіант:

1) класична школа: оцінка серйозності злочину з юридичних позицій;
2) позитивістська школа: злочин обумовлюється багатьма факторами, юридичний підхід повністю відкидається;

3) американська школа: злочинна поведінка пояснюється соціологічними теоріями;

4) школа соціального захисту: злочин викликається різноманітними соціальними факторами, і в рамках діючого законодавства всі ці фактори слід брати до уваги; позитивістські погляди ця школа доповнює юридичним підходом.

Розглянемо кожний з цих підходів більш детально.

1. Класична школа. Ця школа має таку назву, тому що в її рамках вперше склалась відносно повна система поглядів в області кримінології. Ч. Беккарія вважав, що вчинення злочину – це питання вільної волі, що люди шукають приємних почуттів і бажають уникнути неприємних, що покарання залякує, що закони про кримінальну відповідальність мають бути широко оприлюднені в інтересах єдиного розуміння, і що з підлітками і душевнохворими не можна поводитись як зі злочинцями.

Класична школа в центрі уваги ставила сам злочин і наполягала на рівних покараннях за однакові злочини. Відповідно з цією теорією людина – гедоніст, вона бажає отримати задоволення і уникнути неприємних почуттів.

Найбільш значимими фігурами у становленні класичної школи є: Жан-Жак Руссо (1712–1778 рр.), Шарль Луї Монтеск'є (1689–1755 рр.), Вольтер (справжнє ім'я – Франсуа-Марі Аруе (1694–1778 рр.), Сем'юель Ромілі (1757–1818 рр., розробив програму, відповідно з якою була побудована перша сучасна тюрма у 1816 р – Мілленбург); Ієремія Бентам (1748–1832 рр.); Вільям Блекстоун (1723–1780 рр.); Джеймс Макінтош (1765–1832 рр.); Томас Бакстон (1786–1845 рр.); Едвард Лівінгстон (1764–1836 рр.); Ансельм Фейєрбах (1775–1833 рр.) та ін.

Принципи, запропоновані Ч. Беккарія, можна звести до таких положень:

а) основою соціальної діяльності має бути утилітарна концепція найбільшого благополуччя для найбільшого числа людей; б) злочин має розглядатись як збиток для суспільства; в) запобігання злочинності значно важливіше покарання, а це означає, що закон має бути доведеним до кожного, щоб кожен знав, що дотримання закону нагороджується, а порушення тягне за собою відповідальність; г) таємні звинувачення і тортури мають бути замінені гуманними і швидкими судовими процедурами, надання свідчень проти співучасників з розрахунком на милість є «публічним задоволенням зради», а тому має бути забороненим; д) мета покарання – утримати людей від вчинення злочинів, а не соціальна помста; е) тюремне ув'язнення слід застосовувати ширше, але утримання в тюрмах необхідно поліпшити¹⁷⁸.

Підсумовуючи вчення цих авторів, можна зробити висновок, що класична школа кримінології відмовилась від пануючих уявлень про зверхприродні сили і «волю божу» як про засаду, яка визначає поведінку людини, включаючи і злочинну поведінку, і замінила всі ці концепції вільною волею людини та її наміром.

2. Позитивістська школа. Своєю назвою ця школа вказує на бажання замінити абстрактні і філософські роздуми юридичними висновками і спостереженнями, які ґрунтуються на серйозних доказах. Від концепції вільної волі класичного напряму позитивістська школа переходить до «причинності» злочину.

Позитивістська школа опирається на детерміністську теорію, відповідно до якої злочинна поведінка не вибирається особою вільно, а обумовлюється біологічною і соціальною спадкоємністю, а також іншими факторами (Ч. Ломброзо, Е. Феррі, Р. Гарофало, Ж. Г. Тард).

¹⁷⁸ Волд Г. Теоретическая криминология. Нью-Йорк, 1958. С. 25–26.

Засновником позитивістської школи є Чезаре Ломброзо, який у 1876 р. надрукував свою працю «Злочинна людина». Народився він у єврейській родині, працював психіатром у каторжних тюрмах Італії. Ломброзо під час своїх спостережень прийшов до висновку, що злочинна поведінка причинно обумовлена, що типового злочинця можна ідентифікувати за безпосередніми фізичними характеристиками, такими, наприклад, як скошене чоло, витягнуті або, навпаки, нерозвинуті мочки вух, масивне підборіддя, зморшки на обличчі, великі надбровні дуги, глибоко посаджені очі тощо. Він розробив класифікацію злочинців: а) природжені злочинці; б) душевнохворі злочинці; в) злочинці за пристрастю, до яких відносяться і політичні маніяки; г) випадкові злочинці.

За даними Ломброзо виходило, що одна третина засуджених – це особи, які володіють атавістичними ознаками, що зближає їх з дикунами або тваринами, друга третина – це пограничний біологічний вид, і остання третина – це випадкові правопорушники, які у майбутньому більше ніколи не вчинять злочинів.

Теорія Ломброзо не витримала перевірки часом, але її об'єктивний підхід і наукові засоби поклали початок застосуванню більш точних методів у кримінології. Пізніше він переглянув свою теорію і включив у причинне пояснення злочинності соціальний, економічний фактори та оточуюче середовище індивіда.

Другим представником позитивістської школи є учень Ломброзо Енріко Феррі, який надрукував свою працю «Теорія неосудності і заперечення вільної волі». В цій роботі він заперечував вільну волю і підтримував теорію причинності. Біологічні причини він поєднав із соціальними, економічними і політичними факторами. Вважав, що держава має стати тим основним інструментом, за допомогою якого можна досягти поліпшення умов життя людей. Коли у 1922 р. в Італії до влади прийшли фашисти, він був звинувачений С. Бернадо де Кіросом у підтримці фашизму.

Третім представником цієї школи був Рафаель Гарофало, учень Ломброзо. Гарофало висловлював думку, що злочин – це аморальний вчинок, який наносить збитки суспільству. Підтримував психологізм у поясненні злочинності. Гарофало сформулював правила адаптації та усунення тих, хто не може пристосуватись до умов соціально-природної селекції, і пропонував: а) позбавляти життя осіб, чий злочинні дії впливають з неусунутих психічних аномалій, які роблять їх нездатними до життя в суспільстві; б) частково усувати або піддавати довгому ув'язненню тих, хто віддає перевагу бродячому (кочовому) способу життя; в) примусове виправлення осіб, у яких недостатньо розвинуті альтруїстичні почуття, або які вчинили злочин при надзвичайному збігові обставин.

Французький вчений-юрист Г. Тард вважав, що будь-якій поведінці, у тому числі і злочинній, навчаються. Обидві його праці «Закони спадкоємства» і «Філософія покарання» (1890 р.) були надруковані в Парижі. Злочинців він називав своєрідним «соціальним екскрементом» і висловлювався, що юридичні диспозиції мають будуватися на психологічній основі, а не на рівних покараннях за однакові злочини, що вважав несправедливим і спрощеним. Функція суду, на його думку, має зводитись до встановлення вини або невинуватості обвинуваченого, а ступінь його відповідальності має визначати спеціальна медична комісія.

3. Американська школа. Цей напрям у кримінології дотримується соціологічних теорій причин злочинності і тісно пов'язаний з позитивістською школою. На її розвиток сприяли такі вчені XIX століття, як бельгійський математик Кетле (1796–1874 рр.), який зробив висновок, що вчиненню злочинів сприяють різні фактори, а саме клімат, вік, стать людини і пори року. На його думку, суспільство саме готує злочин, а людина, винна у його вчиненні, – це лише інструмент, за допомогою якого він вчиняється; Іссак Рей (1807–1881 рр.) – один з провідних у XIX столітті авторів у галузі судової психіатрії. У 1833 р. він надрукував працю «Медична юриспруденція душевних розладів». Під впливом цієї праці сталися зрушення у кримінології до психіатрії: це Генрі Мейх'ю (1812–1887 рр.), який провів різницю між професійними і випадковими злочинцями; Джон Хевілд (1792–1852 рр.) – архітектор, автор проєктів тюремної архітектури (у формі зірки тюрми в США); Ганс Гросс (1847–1915 рр.), який заклав наукові основи розслідування злочинів у своїй практиці, що була надрукована у 1883 р. «Керівництво для слідчих» і яка стала настільною книгою для криміналістів усього світу, та інші.

Висновки пошуків всіх цих учених були сприйняті в Сполучених Штатах Америки і увійшли в американську школу кримінології.

4. Школа соціального захисту. Деякі зарубіжні вчені вважають, що ця школа є третім напрямом у кримінології (Герман Майнхейм). Разом з тим інші вчені (Джеффри, Марк Ансель) вважають, що «соціальний захист», як концепція, далеко виходить за межі і класичної, і позитивістської школи. Перше визнання доктрина соціального захисту отримала у 1943 р., коли Філіп Граматика створив у Венеції центр досліджень соціального захисту. Перша міжнародна конференція з питань соціального захисту була проведена у 1947 р. в Сан-Ремо. У 1948 р. була створена Комісія соціального захисту при ООН.

Теорія соціального захисту виступає проти принципів позбавлення волі і застосування покарання, вважає, що злочин зачіпає і індивіда, і суспільство, тому проблеми, пов'язані зі злочином, не вичерпуються засудженням і покаранням правопорушника. Основні позиції цієї школи можуть бути представлені так:

- засоби боротьби зі злочинністю мають розглядатись як засоби захисту, а не покарання індивіда;

- метод соціального захисту включає в себе нейтралізацію правопорушника шляхом його усунення та ізоляції від суспільства, або застосування до нього виправних і виховних заходів;

- кримінально-правова політика на основі соціального захисту має орієнтуватись значною мірою на індивідуальне, ніж на загальне запобігання злочинам, тобто має спрямовуватись на ресоціалізацію правопорушника;

- необхідна все більша «гуманізація» нового законодавства про кримінальну відповідальність;

- процес гуманізації системи кримінальної юстиції розуміється як наукове обдумування явищ злочинності і особи правопорушника.

Основою теорії соціального захисту є усунення покарання, як такого. Справі захисту суспільства з великим успіхом можуть служити виправлення і соціалізація правопорушника, ніж покарання і відплата. Правопорушник – біологічна і соціальна істота, яка навчається поведінці і в процесі соціальної адаптації може зіштовхнутись з різними емоційними проблемами. Його особа має бути піддана науковому вивченню, і їй слід надати допомогу у соціальній адаптації. Ця теорія не використовує такі юридичні поняття, як вина або умисел. Вона орієнтує на урахування особи правопорушника, а не на небезпечність вчиненого ним злочину.

Необхідно також відмітити, що найбільший внесок у розвиток теорії соціального захисту внесли європейські вчені, тоді як багато із запропонованих цією теорією принципів знайшли практичне втілення в США.

Підводячи узагальнення вищезазначеному, можна зробити наступні висновки: в історії зарубіжної кримінології існує три моделі причин злочинності.

1. Модель контролю, яка передбачає, що поведінка змінюється під впливом зовнішніх обставин, таких як затримання, арешт, взяття під варту, заохочення та інші заходи контролю.

2. Медична модель передбачає поводження з правопорушником, як з пацієнтом, розглядаючи його як хворого, який погано пристосовується до оточення і потребує психотерапії, індивідуального підходу виховання, поради та інших форм заохочення.

3. Соціологічна модель розглядає правопорушника, як продукт середовища, що оточує людину.

Не можна з упевненістю сказати, що якась з цих моделей краща за інші. Практично всі три моделі, хоча і різною мірою, спрямовані на вирішення проблем, пов'язаних зі злочинністю і правопорушниками.

§ 3. Сучасні теорії причин злочинності в зарубіжній кримінології

На сьогодні у зарубіжній кримінології функціонує два основні напрями, що пояснюють злочинну поведінку людини: біологічний і соціологічний.

Біологічні теорії спрямовані на пошук причин злочинності в антропологічних, психічних, расових, генетичних основах людини; соціологічні теорії – на пошук причин злочинності в навколишньому середовищі, погоді, кліматі, боротьбі субкультур тощо, що діють на людину, в тому числі і на поведінку злочинця.

Розглянемо найбільш поширені сучасні біологічні і соціологічні теорії зарубіжної кримінології.

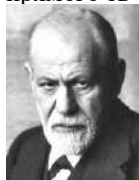
Як зазначено вище, засновником біологічного напрямку в зарубіжній кримінології був Ч. Ломброзо, який відстоював антропологічні позиції стосовно пояснення злочинної поведінки і вважав, що природжені індивідуальні ознаки зовнішності людини є основними причинами злочинної поведінки.

Перші ж перевірки таблиць Ломброзо показали, що наявність у злочинців особливих фізичних ознак, не більше ніж міф. У 1913 р. англійський кримінолог Горінг перевіряв дослідження Ломброзо, порівнявши засуджених із студентами Кембріджа (1000 чоловік), Оксфорда, Абердіна (959 чоловік), з військовослужбовцями і педагогами коледжів (118 чоловік) і довів, що ніякої різниці між ними і злочинцями в побудові голови не існує. Подібні дослідження і з тим же висновком отримав В. Хімс у 1915 р.

І як тільки була розвіяна легенда про анатомічні відхилення, що обумовлюють злочинність, як виникли нові подібні теорії, в основу яких були покладені або особливості ендокринної системи, або психофізична конституція людей. Наприклад, німецький професор медицини Ернест Кречмер вважав, що психологія людини, в тому числі і злочинця, залежить від пропорцій конституції її тіла. Згідно з цією теорією між будовою тіла і психологічними ознаками особи, особливо характером, є прямий зв'язок, а тому соціальна і антисоціальна поведінка жорстко від народження визначається фізичною конституцією людини.

У силу цього злочинці-рецидивісти на відміну від випадкових злочинців мають відповідні фізичні і психологічні особливості, які заважають їм вести законслухняне життя.

Ця теорія не має науково-пізнавальної цінності і є необґрунтованою, оскільки не існує прямого зв'язку між видом вчиненого злочину і типом фізичної конституції злочинця.

Зігмунд
Фрейд

Значне розповсюдження в зарубіжній кримінології отримала психоаналітична школа австрійського лікаря-психіатра **Зігмунда Фрейда**, яка розглядає злочинця як підсумок дефективного розвитку особи. Суть теорії полягає в тому, що людина з народження біологічно приречена на постійну жорстку боротьбу антисоціальних глибинних інстинктів – агресивних, статевих, страху – з моральними установками особи.

Індивід з дитинства вчиться керувати своїми інстинктами. Деяким так і не вдається цього досягти внаслідок якихось конкретних обставин, наприклад, негативні стосунки в родині. Унаслідок чого вони розвиваються неправильно і формуються в неповноцінну особу.

Висновки цієї теорії спрямовані на пошук відхилень у поведінці виключно в самій особі, без урахування зовнішніх соціальних явищ, які цією теорією недооцінюються. На думку зарубіжних кримінологів, ця теорія є фантастикою для невіруючих.

Теорія психопатологічних причин. Основна її теза: злочинець – завжди психопатична або розумово відстала особа. На основі проведених досліджень над засудженими в тюрмах був сформульований висновок про те, що злочинці є або психопатичними, або розумово відсталими особами. Представники цієї теорії навіть чітко не визначили поняття «психопатична» і «розумово відстала особа». Коливання в рівні злочинців з розумовими аномаліями досягли, за різними дослідженнями, від 2–5 % до 70–90 %. Але багато зарубіжних вчених-кримінологів висловили сумніви щодо достовірності тестів, які застосовувались у дослідженнях.

Теорія спадковості вважає причиною злочинності спадковість, яка передається у спадщину з покоління у покоління людей. Існує декілька різновидів цієї теорії: родинного дерева, близнюків, хромосомна.

Теорія «родинного дерева» намагається довести, що причини злочинності необхідно шукати у вивченні декількох поколінь однієї родини. На їх думку, якщо в родині були особи, які стали злочинцями, то в новому поколінні вони будуть знову. Ця теорія антинаукова і піддається критиці багатьма зарубіжними вченими.

Теорія «близнюків» пов'язує злочинність з генетичними факторами і доводить спадкову схильність до злочинності в однаковій мірі у ідентичних (однойайцевих) близнюків і різну у неідентичних близнюків.

Близнюковий метод не має якої-небудь доказової сили внаслідок нерозмежування біологічних і соціальних факторів. Для 35–50 мільйонів злочинів, які вчиняються щорічно в

світі, дослідження на невеликій кількості близнюків не є доказом, тим більше якщо вони виховувались у різних соціальних умовах.

У юридичній літературі західних країн поширена теорія хромосомних аномалій, а точніше наявність у деяких людей додаткової 47-ої хромосоми, яка впливає на злочинну поведінку людини.

Відомо, що внаслідок поділу клітин всі хромосоми, включаючи і ті з них, від набору яких залежить стать людини, розподіляються таким чином, що в кожній новій клітині утворюється новий набір хромосом. Співвідношення хромосом типу X і Y визначають стать людини (XX – жінка, XY – чоловік). Але зустрічаються випадки, коли у деяких людей спостерігається зайва Y-хромосома. У 1966 р. в англійському журналі «Природа» була надрукована доповідь кримінолога П. Джекопса, де йшла мова про те, що 3,5 % розумово відсталих пацієнтів-чоловіків з небезпечними насильницькими або злочинними нахилами, які тримались в одній із шведських тюрем, мали зайву Y-хромосому.

Представники цієї теорії вважають, якщо у людини є «злочинна» хромосома, значить виховний вплив суспільства на них не діє, ці люди завжди будуть злочинцями, а тому боротьба зі злочинністю безперспективна.

Крайнім проявом теорій, що пов'язують злочинність із анатомофізіологічними властивостями організму, є теорія расової схильності до злочинів, відповідно з якою схильність до вчинення злочинів мають «низькі», «неповноцінні» раси. Висновки цієї теорії неодноразово знаходили застосування на практиці при антидемократичних режимах.

Суттєвими ознаками соціологічного напрямку в кримінології є те, що при поясненні причин злочинності його прихильники надають основну перевагу екзогенним факторам, а також вивченню масових соціальних явищ. Характерною особливістю розвитку соціальної школи є дослідження суспільних явищ, яким надавалось і надається вирішальне значення серед інших причин злочинності. Також необхідно відмітити, що представники цього напрямку ігнорують зв'язок причин злочинності з існуючим політичним і суспільним ладом країни.

Едвін
Сатерленд

Одна з найбільш відомих американських соціологічних теорій – це **теорія диференційного зв'язку (асоціації)**, створена **Е. Сатерлендом**. Згідно з нею злочинна поведінка виникає внаслідок взаємодії людей, індивід стає злочинцем в умовах, коли злочинність вже існує, але не пояснює причин появи злочинності як явища, її основний висновок полягає в тому, що злочинний поведінці навчаються, що злочин є підсумком впливу на індивіда тих соціальних груп, з якими він контактує.

У процесі цих контактів велике значення має елемент наслідування, внаслідок якого в індивіда відпрацьовується імпульс до вчинення злочину, він навчається «техніці» злочинної поведінки, засвоює неповагу до закону. Перенісши центр ваги в поясненні злочинності на психологічний механізм, Е. Сатерленд висловлює погляд, головним чином, не про те, чому людина стає злочинцем, а як вона ним стає.

З'явилися також спроби визначити зв'язок злочинності з існуючими соціальними умовами, недоліками політичного ладу, які оголошують злочинність нормальним явищем. І навіть корисним.

Еміль
Дюркгейм

Кримінолог **Е. Дюркгейм** стверджував, що злочинність – неминучий супутник соціального розвитку і соціального прогресу. Вона існує в усіх епохах, видах цивілізації і є необхідним елементом будь-якого громадського ладу. Без злочинності неможливий розвиток і зміни суспільного життя ¹⁷⁹. Е. Дюркгейм є засновником теорії соціальної дезорганізації, згідно з якою злочинність, як і інші форми соціальних відхилень поведінки, залежить від аномій в дослівному перекладі – «безнормативність»), тобто послаблення і зруйнування загальноприйнятих норм поведінки, їх недостатня кількість, суперечність викликають соціальне роз'єднання людей, – відторгнення, а в підсумку – соціальну дезорганізацію, яка веде до аморалізму і злочинності. Подібний стан аномії Е. Дюркгейм вважав природним для буржуазного суспільства, що витікало з самої його суті.

¹⁷⁹ Дюркгейм З. Норма и патология. *Социология преступности*. Москва, 1966. С. 39.

Роберт Кінг
Мертон

Американський соціолог Р. Мертон¹⁸⁰, розвиваючи теорію Дюркгейма, пояснює аномію американського суспільства суперечностями між цілями, які ставлять перед собою різні соціальні угруповання (професійні, національні, підліткові, інші) або ставить перед ними життя, і засобами, які застосовуються для досягнення цих цілей. Ці суперечності і викликають розпад моралі, алкоголізм, наркоманію, злочинність.

Сильною стороною теорії соціальної дезорганізації є її критичний аспект, який розкриває багато недоліків буржуазного суспільства. Кримінолог Е. Шур¹⁸¹ значно поглибив пояснення причин злочинності в США, вказавши не тільки на соціально-культурні суперечності, але і на суперечності у сфері законодавства про кримінальну відповідальність, і особливо практики його застосування поліцією і судами, на суперечності між багатством і убогістю тощо. При цьому він заперечує проти тези «убогість – причина злочинності», вказуючи, що не всі бідняки вчиняють злочини, і не всі злочини вчиняються тільки бідняками. Більшість найвагоміших аспектів злочинної ситуації щільно пов'язані з соціально-економічною нерівноправністю людей у суспільстві.

Критичний аспект теорії соціальної дезорганізації яскраво висвітлений у книзі колишнього міністра юстиції США Р. Кларка. Відзначаючи зв'язок злочинності з такими проявами американської дійсності, як расизм, насильство, корупція, убогість, безробіття, алкоголізм, наркоманія, страх, несправедливість, він висловлюється, що злочинність у США відображає «характер ладу в цілому»¹⁸².

До теорії соціальної дезорганізації прилягає інша соціологічна концепція злочинності – теорія «конфлікту культур», розглянута американським кримінологом Т. Селліном¹⁸³. Відповідно до цієї теорії, людина протягом усього свого життя належить одночасно до різних соціальних угруповань (родина, товариші, сусіди, професійні і національні групи, неформальні об'єднання людей та інші), кожному з яких властива певна культура: погляди, уявлення, норми поведінки і т. п. У процесі спілкування і соціальних конфліктів індивід відбирає інформацію, яка є у суспільстві, перш за все у соціальних угруповань, до яких він належить, у тому числі і елементи їх групової культури. У випадках розходження культур, коли групові норми приписують різні вирішення ситуації, що склалася, виникає конфлікт, який може призвести до злочину.

Великою популярністю користується концепція соціального інтеракціонізму. Відповідно до цієї теорії, девіантну (з відхиленнями від норми) поведінку визначає група, яка створює відповідні норми. Джерело девіації виникає в інтеракції між злочинцем і особами, які реагують на його дії. Таким чином, група має можливість віднести ту чи іншу людину до числа злочинців.

Однією з найновіших кримінологічних теорій соціального напрямку є теорія стигматизації, яка стверджує, що ніяка поведінка не є злочинною сама по собі і не володіє властивостями, які б принципово відрізняли її від інших форм поведінки. Злочинна дія є такою в силу реакції на неї з боку законодавця, поліції, судів. Ця реакція, як стверджує зазначена теорія, створює злочин і злочинця за допомогою негативної офіційної оцінки або стигматизації, тобто таврування певних дій і осіб, що їх вчинили. Теорія стигматизації звертає увагу на той факт, що процес взаємодії індивіда з системою кримінальної юстиції впливає на нього не позитивно, а негативно, змінюючи в гірший бік його уявлення про самого себе, формуючи дійсного злочинця, який активно протистоїть офіційному суспільству з його законами і мораллю. Цей процес досягає кульмінації в тюрмі, де, як відмічає американський кримінолог В. Фокс, формується злочинне товариство, яке, як правило, не підлягає виховному впливу¹⁸⁴.

Наступною теорією соціального напрямку є теорія соціальної превенції злочинності. Прихильники цієї теорії, визначаючи загальну превенцію єдиним реальним засобом

¹⁸⁰ Мертон Р. Социальная структура и аномия. *Социология преступности*. Москва, 1966. С. 299–313.

¹⁸¹ Шур Э. Наше преступное общество. Москва, 1977.

¹⁸² Кларк Р. Преступность в США. Москва, 1975.

¹⁸³ Селлин Т. Социологический подход к изучению причин преступности. *Социология преступности*. Москва, 1966. С. 27–38.

¹⁸⁴ Фокс В. Введение в криминологию. Москва, 1980.

боротьби зі злочинністю, всі свої надії покладають на залякуючий вплив покарання, на посилення жорстокості санкцій і навіть процесуальних норм.

У зарубіжній кримінології відомі теорії, що пов'язують злочинність з урбанізацією, міграцією, індустріалізацією та іншими явищами науково-технічного прогресу. В умовах інтенсивного технічного розвитку, активної міграції населення, машинізації всіх сфер життя та інформаційних навантажень значно ускладнилось життя, ослабли колишні соціальні зв'язки, зникають авторитети, руйнуються сім'ї, виникають конфліктні ситуації. Усе це призводить до різкого зростання злочинності. Такі явища є вирішальними причинами злочинності в сучасному світі і властиві всім країнам, незалежно від соціального ладу.

Завершуючи далеко не повний розгляд основних зарубіжних теорій причин злочинності, необхідно відмітити:

а) наявність чисельних, у ряді випадків суперечливих, теорій і спроб розуміння злочинності, які ґрунтуються на обмежених емпіричних або спекулятивних основах;

б) бажання багатьох учених не враховувати соціальні умови життя людей (особливо біологічний напрям);

в) цілеспрямований відрив кримінології від правових наук та її орієнтація на соціологію, психіатрію та інші науки; соціалізується навіть саме поняття злочину;

г) зменшення впливу американських кримінологів на західноєвропейських і бажання останніх створити і розвинути свої теорії і погляди.

Разом з тим вітчизняним кримінологам необхідно враховувати позитивні сторони розглянутих теорій в практиці боротьби зі злочинністю.

Глава 6. Кримінологічне вчення про особу злочинця

(Джужа О. М., Микитчик А. В.)

План

- § 1. Особа злочинця як об'єкт кримінологічного дослідження. Поняття особи злочинця та межі її вивчення в кримінології.
- § 2. Структура та основні кримінологічні ознаки особи злочинця.
- § 3. Співвідношення соціального і біологічного в особі злочинця.
- § 4. Кримінологічна класифікація і типологія злочинців.

§ 1. Особа злочинця як об'єкт кримінологічного дослідження. Поняття особи злочинця та межі її вивчення в кримінології

На думку багатьох учених, серед найбільш складних, дискусійних і найменш досліджених кримінологічних проблем є питання про особу злочинця¹⁸⁵. Жоден кримінолог, представник будь-якої школи, не може оминати проблеми, пов'язані з людиною, яка вчиняє злочини. Адже, як зазначають вчені, злочин – це акт людського волевиявлення, що виражається у певних вчинках, які формуються соціальним портретом, морально-психологічними рисами і властивостями, а також фізіологічними особливостями особи¹⁸⁶. У суспільстві завжди будуть актуальними питання про те, чому та або інша людина вчиняє протиправні дії й у чому полягає причина такої поведінки. Цілеспрямоване вивчення та пізнання особи злочинця дозволить правильно організовувати та здійснювати припинення злочинів і запобігання їм. З іншого боку, протидія злочинності є неможливою без вивчення характеристик окремих злочинців, які, однак, повинні розглядатися не просто як система ознак, що характеризують суб'єкта злочину, а як прояв у конкретній ситуації рис особи – комплексу соціально-демографічних, психологічних і моральних характеристик злочинця. Отже, дослідження особи злочинця дозволяє виявити як причини вчинення злочину (складову частину детермінаційного комплексу), так і механізм його вчинення (механізм злочинної поведінки).

Згідно з ч. 1 ст. 18 КК України, суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до КК може наставати кримінальна відповідальність¹⁸⁷. Статтею визначено також, що суб'єкт може бути: загальний та спеціальний. Поняття загального суб'єкта містить в собі сукупність трьох ознак, що є обов'язковими для особи, яка вчинила злочин. Отже кримінальній відповідальності та покаранню може підлягати особа тільки при їхній наявності, це: а) фізична, б) осудна; в) яка досягла певного віку. Частиною 2 ст. 18 КК України визначено, що спеціальним суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа. Спеціальний суб'єкт – це особа, яка, крім обов'язкових загальних ознак (фізична осудна особа, що досягла певного віку), має додаткові спеціальні (особливі) ознаки, передбачені в статті Особливої частини КК України для суб'єкта конкретного складу злочину. Отже ознаки спеціального суб'єкта доповнюють загальне поняття суб'єкта злочину, виступаючи як додаткові. Ці спеціальні ознаки можуть стосуватися, наприклад, службового становища, фаху (військовий, лікар), характеру певної діяльності (підприємець), родинних стосунків (мати новонародженої дитини) тощо. Частини 3 та 4 ст. 18 КК України дають загальне визначення спеціального суб'єкта злочину – службова особа. Аналіз змісту розділу XVII Особливої частини КК України дає підстави зробити висновок про наявність двох

¹⁸⁵ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. С. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с. С. 128.

¹⁸⁶ Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с.

¹⁸⁷ Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення: 25.09.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/2341-14>.

видів службових осіб як спеціальних суб'єктів злочину: а) службова особа юридичної особи публічного права; б) службова особа юридичної особи приватного права¹⁸⁸.

Як зазначають вчені¹⁸⁹, кримінологія вивчає конкретних людей, одні з яких вчиняють правопорушення, а інші забезпечують запобігання цьому антисоціальному явищу та визначає закономірності цих відносин для організації науково обґрунтованого контролю з метою недопущення вчинення кримінально каранних діянь. При цьому потрібно враховувати принцип зустрічної детермінації розвитку особи (Г. С. Костюк). Суть цього принципу в даному контексті полягає в тому, що система заходів впливу на особу правопорушника повинна відповідати його індивідуальним особливостям, стилю життя і мотивації. Найбільша ефективність реалізації цього принципу досягається під час системної та цілеспрямованої профілактики та ресоціалізації правопорушників. Отже визначити та впровадити ці відносини з кримінологічної точки зору можливо лише тільки через дослідження конкретних особистостей та їхні взаємостосунки з іншими суб'єктами. Власне ці відносини, що складаються в напряду вчинення злочину, ведення антисоціального способу життя, що притаманне правопорушникам, і формують відповідний тип особи, яка в кримінології називається особою злочинця. Беручи це до уваги, можна наголосити, що використовуючи поняття «особа злочинця, як особи, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт злочину)» треба мати на увазі соціально-правову характеристику людини, яка вчинила злочин¹⁹⁰.

Сучасний етап розвитку України супроводжується складними, суперечливими соціально-політичними та економічними процесами, що призводять до значного збільшення кількості злочинів і негативно впливають на організацію превентивної роботи. Ефективне запобігання злочинам можливо лише в тому випадку, якщо основна увага буде звернута до особи злочинця, оскільки саме особа виступає носієм основних причин їх вчинення. Можливо стверджувати, що ця особа є основним і найважливішим елементом всього механізму злочинної поведінки.

Отже, особливості, які породжують таку поведінку, повинні бути безпосереднім об'єктом запобіжного впливу, і саме через це проблема дослідження особи злочинця відноситься до переліку основних і поряд із тим – найбільш складних в кримінології. Вона виникає як при теоретичному аналізі злочинності, її причин, так і при науковому опрацюванні і обґрунтуванні організації боротьби з цим явищем, а також заходів щодо його запобігання.

Дослідженню особи, яка вчинила злочин, приділяють увагу науковці різних галузей знань: філософи, соціологи, психологи, фахівці у сфері кримінального права та кримінального процесу, криміналісти та безпосередньо кримінологи. Практично всі наукові школи і концепції на тому чи іншому рівні, в тій чи іншій формі включали в себе проблематику особи злочинця.

Залежно від соціально-історичних передумов і вимог соціальної дійсності та рівня розвитку кримінологічної науки, по-різному трактувалося і вирішувалося питання відносно особи злочинця, чи існує вона взагалі, у чому її особливості і специфіка, яка її роль у механізмі вчинення злочину, як здійснювати профілактичний вплив на неї, щоб не допустити вчинення інших протиправних дій.

У сучасній пострадянській кримінології існує два основних підходи до вирішення проблеми особи злочинця. Представники першого (І. М. Даньшин, А. І. Долгова, Н. Ф. Кузнецова) вважають, що особа злочинця суттєво відрізняється від особи законослухняного громадянина такою ознакою, як суспільна небезпечність. Надається таке визначення особи злочинця: це сукупність істотних і стійких соціальних властивостей та ознак, соціально значущих біопсихологічних особливостей індивіда, які, об'єктивно реалізуючись у конкретному вчиненому злочині, надають вчиненому діянню характеру суспільної небезпечності, а винний у ньому особі – властивості суспільної небезпечності, у зв'язку з чим вона і притягається до відповідальності, передбаченої законом про кримінальну відповідальність. Отже, відмінність особи злочинця від незлочинця полягає в

¹⁸⁸ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с. С. 128–129.

¹⁸⁹ Там само.

¹⁹⁰ Там само.

негативній спрямованості, реальними носіями якої виступають особистісні властивості, остаточно виявлені у виді і характері злочинного діяння¹⁹¹.

Згідно з позицією І. М. Даньшина, про особу злочинця можна говорити у зв'язку з настанням юридично значущої події – вчиненням діяння, передбаченого законом про кримінальну відповідальність. Інакше і бути не може, оскільки властивості та якості будь-якої людини, у тому числі й злочинця, знаходять свій вияв не інакше, як в її діях і діяльності, а також у домінуючих орієнтаціях і мотиваціях. Суспільна небезпечність, згідно з теорією кримінального права, є матеріальною ознакою злочину. І особа, вчиняючи злочин, набуває тієї ж властивості – властивості суспільної небезпечності. Отже, початковий момент появи такого поняття, як «особа злочинця» збігається з фактом вчинення злочину. Після того як засуджений відбув покарання за вчинений злочин, коли було досягнуто цілі покарання і особою втрачені властивості суспільної небезпечності, тоді і немає потреби використовувати це поняття. Але трапляється так, як свідчить практика, що виправлення засуджених може і не відбутися. Однак навіть у цьому разі потрібно говорити не про особу злочинця, а про особу, яка становить потенційну небезпеку для суспільства. У зв'язку з цим до неї може застосовуватись адміністративний нагляд, інші превентивні заходи (наприклад, профілактичний облік).

Таке розуміння поняття «особа злочинця» сформувалося ще в радянській кримінології. На жаль, такий підхід є занадто формальним і не враховує мінливості сучасної злочинності, яка багато в чому залежить від зміни законодавства про кримінальну відповідальність і роботи органів кримінальної юстиції. Існує альтернативний погляд на проблему, який багато в чому заперечує аргументи прихильників попереднього підходу. Зокрема, А. Ф. Зелінський, Ю. Д. Блувштейн, Я. І. Глінський звертають увагу на той факт, що закони про кримінальну відповідальність є мінливими. Є невелике коло так званих «вічних» злочинів (умисні вбивства, крадіжки, зґвалтування), а більшість деліктів можуть бути криміналізовані й декриміналізовані залежно від розсуду законодавця, тому і не може бути однієї властивості, що притаманна тільки тому, хто порушує закон про кримінальну відповідальність. Не можна формулювати загальне поняття «особа злочинця», включаючи до нього всіх тих, кому винесено обвинувальний вирок¹⁹².

Наприклад, А. Ф. Зелінський сформулював таке визначення особи злочинця – це сукупність соціально-демографічних, психологічних і моральних характеристик, тією чи іншою мірою типово притаманних особам, винним у злочинній діяльності того чи іншого типу. Характеризуючи злочинців, що вчинили злочини з необережності, можна говорити про наявність у них лише деяких антисоціальних поглядів, певного негативного ставлення до правил співжиття чи поводження з технікою і відсутність у них умисного вибору протиправної поведінки. Тому, на думку А. Ф. Зелінського, їх потрібно зараховувати до категорії «особи, що вчинили злочини». Отже, головним, на думку вченого, є врахування умисного характеру систематичної злочинної поведінки тієї чи іншої людини. Саме у цьому разі можна говорити про категорію «особа злочинця»¹⁹³.

Відомий український кримінолог О. М. Костенко формулює інше поняття – «соціопатична особистість». Він вважає, що людина є «тримірною» істотою і складається з: 1) прошарку «фізична річ»; 2) прошарку «біологічна істота»; 3) прошарку «соціальна особистість». Злочинний характер поведінки людини визначається саме останнім прошарком (а точніше – волею і свідомістю людини, які знаходяться у стані свавілля й ілюзій). Злочинна поведінка – це свого роду соціальна патологія, оскільки є проявом комплексу свавілля та ілюзій (особливого стану, що не узгоджений із законами природи). На думку вченого, поняття «особистість злочинця» обмежує дослідника пізнанням якостей людини, яка вже вчинила злочин, а термін «криміногенна особистість» передбачає існування у людини спеціальних властивостей, здатних породжувати виключно злочинну поведінку й ніяку іншу, а це не відповідає дійсності.

Деякі науковці надають перелік певних якостей, які притаманні в більшому обсязі тим, хто порушив закон. На думку зарубіжного психолога й кримінолога Ю. М. Антоняна, особи з більш високим ступенем тривожності й невпевненості в собі, імпульсивності та

¹⁹¹ Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с. С. 83–84.

¹⁹² Там само.

¹⁹³ Там само.

агресивності, відчуженості від суспільних цінностей і корисного спілкування мають вищу ймовірність стати злочинцями. А відомі американські кримінологи М. Готфредсон і Т. Герші вважають, що особи з високим рівнем контролю над собою за будь-яких обставин упродовж усього життя менше схильні до вчинення злочину, і навпаки¹⁹⁴.

На думку вчених¹⁹⁵, особа злочинця є складним поняттям, що утворюється поєднанням загальносоціологічного поняття «особа» і юридичного – «злочинець». При вживанні поняття «особа злочинця» слід мати на увазі саме «соціальне обличчя» людини, яка вчинила злочин. Не можна ототожнювати поняття «особа злочинця» і «злочинна особа», оскільки перше не існує поза вчиненням злочином і властивостями суб'єкта злочину. Не можна також ототожнювати в кримінології поняття «особа» і «особистість»¹⁹⁶.

Кримінологія вивчає особу злочинця в нерозривному зв'язку із антисоціальною поведінкою, але при цьому спирається як на теоретичні концепції, так і на практичні висновки саме особистісних якостей особи, яка вчинила злочин. Особистість є носієм специфічних мотивів, певних особистісних якостей, які сформувалися під впливом негативних елементів соціального середовища. Особа як цілісне утворення становить соціальну якість людини, яка не дається від народження, а формується у процесі діяльності й завжди пов'язана із суспільством.

Під «особою, яка вчинила злочин», зазвичай розуміється сукупність соціально значимих якостей особистості людини, що впливають в сукупності із зовнішніми умовами (мотивами, ситуацією) на злочинну поведінку. Однак, якщо для кримінального права злочинець – це той, хто вчинив діяння, що мають усі елементи складу злочину, і несе передбачене законом покарання, то для кримінології визначення поняття особи злочинця є більш складним завданням. Це пояснюється, поряд з іншими чинниками тим, що поняття особи злочинця деякою мірою має умовний, формальний характер і віднесення визначених дій до числа злочинних залежить від законодавця. Він же, як відомо, може скасувати кримінальну відповідальність за вчинки, що раніше розглядалися ним як злочинні. Не можна не визнати також, що в багатьох осіб, що вчинили, наприклад, злочини з необережності, можуть бути відсутні риси, типові для злочинців¹⁹⁷.

Поняття «особистість» включає в себе єдність, структуру й інтеграцію усіх аспектів індивідуальності, що надає їй своєрідність. З огляду на це можливо зазначити, що існує певний принцип, що організує установки, оцінки, мотиви, відчуття та схильності в єдине ціле. Зосереджуються внутрішньо-індивідуальні та специфічно-соціальні ознаки, які визначають характер її поведінки та мислення. Особистість – це «соціальне обличчя людини», те, ким вона стала в процесі соціального та психологічного розвитку, формування та самореалізації¹⁹⁸.

Під час дослідження особи злочинця кримінологія активно використовує досягнення інших наук, зокрема перш за все соціальних. Тому необхідно хоча б коротко зупинитися на загальному понятті особи.

Такі поняття, як «людина», «індивід», «особа» доволі часто використовуються в художній літературі, публіцистичній та навіть науковій як рівнозначні. Тим часом зміст цих понять різний. Поняттям «людина» визначається особливий вид живої істоти в єдності її біологічної природи і соціальної сутності. Під «індивідом» розуміють окремого представника роду «*Homo sapiens*». Поняття «особа» фіксує соціальні якості індивіда¹⁹⁹.

Соціальна якість індивіда виражається в сукупності його соціальних ознак. Одні з цих властивостей мають біологічне, інші – психологічне, треті – соціальне походження. Однак

¹⁹⁴ Там само.

¹⁹⁵ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с.

¹⁹⁶ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: у 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Київ: Ін Юре, 2007. С. 235.

¹⁹⁷ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с.

¹⁹⁸ Хьелл Л., Зиглер Д. Теория личности (Основные положения, исследования и применение). Санкт-Петербург: Питер Пресс, 1997. С. 273; Криминалогия: учебник / под общ. ред. А. И. Долговой. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма: Инфра-М, 2010. С. 375.

¹⁹⁹ Сержантов В. Ф. Философские проблемы биологии человека. Ленинград, 1984. С. 54–60; Резвицкий И. И. Личность, индивидуальность, общество. Москва, 1984. С. 29–35, 38.

біологічні та психологічні властивості людини входять до структури особи не безпосередньо, а в перетвореному вигляді. Наприклад, вікові та статеві відмінності людей входять в структуру особи, оскільки вони отримують соціальну інтерпретацію, тобто через зв'язок з соціальним: характером соціальних ролей і позицій, способом життя, та видами діяльності.

Багатогранність особи, різна природа складових її властивостей призводять до того, що особа є об'єктом вивчення багатьох наук, кожна з яких досліджує її на фоні власного предмету. Це означає, що кожна з наук вивчає ті сторони особи, які складають зміст її предмета. Отже, в кожній науці дається своє визначення поняття «особи», включаючи в нього лише ті соціальні якості особи, які складають предмет конкретної науки. Саме цим, перш за все, можна пояснити різноманіття суджень про поняття та структуру особи, які зустрічаються в науковій літературі.

Зокрема, поняття і структура особи даються через систему соціальних позицій і ролей, людську діяльність або внутрішню ідеальну сторону, через структуру людських потреб, психічних властивостей індивіда та його свідомість. Під особою доволі часто розуміють суб'єкта або об'єкта суспільних відносин, або сукупність суспільних відносин.

Безумовно, кожен із зазначених підходів має право на існування, оскільки відображає істотні особливості існування особи, що вивчаються різними науками. Однак при цьому не слід доходити до крайності: видавати поняття, вироблене однією з наук, що вивчають особу, за універсальне і єдине можливе. Зазначена обставина обумовлена тим, що в реальній дійсності особа існує як органічно нерозривна сукупність соціальних властивостей індивіда, тому її необхідно вивчати перш за все як цілісність, єдиний соціальний організм²⁰⁰.

Однак більш глибоке вивчення особи передбачає розгляд її різних граней, безлічі проявів її соціальних властивостей.

Цілісний підхід до вивчення особи реалізується в рамках філософської науки, одним із завдань якої є вироблення методологічних підходів до вивчення особи та визначення її поняття. У філософській науці не береться під сумнів положення про те, що способом існування всього матеріального світу є рух. Різні форми матерії виділяються за природою та специфічними формами руху: способом існування життя є активність тварин – життєдіяльність та ін. Існування людини неможливе без приналежності до соціальної форми руху матерії, суть якої становить людська діяльність в різних сферах природи і суспільства²⁰¹.

Внутрішньою стороною кожної форми руху матерії є певний спосіб відображення навколишнього природи²⁰². Внутрішньою (ідеальною) стороною людської діяльності є свідомість – активне, цілеспрямоване відображення соціальної дійсності²⁰³. Діяльність і свідомість перш за все підкреслюють соціальну якість людини, її відмінність від інших об'єктів матеріального світу.

Філософський підхід, який впливає з положень про приналежність людини до соціальної форми руху, є методологічним для інших наук, які вивчають особу, зокрема для соціології, загальної і соціальної психології та ін. Отже, зазначені науки, вивчаючи певні межі особи, повинні співвідносити свої предмети і методи з філософським підходом до особи.

Відповідно, соціологію – науку про найбільш загальні закони розвитку суспільства – особа цікавить її з точки зору приналежності до певної макроструктури. Тому в соціологічних дослідженнях в структуру особи включаються такі соціально-типологічні властивості, які характеризують особу як громадянина держави, представника конкретної нації або іншої спільності людей, а саме соціальні позиції і ролі індивіда, його психологічні якості²⁰⁴.

Соціальні позиції характеризуються залученням особи в макросуспільні відносини (державні, класові, виробничі та ін.). Залучення особи в ці суспільні відносини багато в чому визначає її спосіб життя, фактична реалізація якого здійснюється через соціальні ролі, які

²⁰⁰ Кемеров В. Е. Проблема личности. Москва, 1977. С. 186–190, 206–207, 212–215; Целикова О. П. Нравственная ценность личности. Москва, 1983. С. 3, 18–19.

²⁰¹ Кон И. С. Социология личности. Москва, 1967. С. 23–28; Проблемы историче-ского материализма. Томск, 1985. С. 189–191.

²⁰² Кон И. С. Социология личности. Москва, 1967. С. 23; Свенцинский А. Л. Социальная психология управления. Л., 1986. С. 33–34.

²⁰³ Филимонов В. Д. Общественная опасность личности преступника. Томск, 1970. С. 17.

²⁰⁴ Кон И. С. Социология личности. Москва, 1967. С. 23–28; Проблемы историче-ского материализма. Томск, 1985. С. 189–191.

виконуються індивідом в макрогрупі (громадянина держави, особи певної національності, члена громадського об'єднання та ін.).

У науковій літературі під соціальною роллю розуміється нормативно закріплений образ поведінки, очікуваний від особи, яка займає певну соціальну позицію. Таке судження, на наш погляд, потребує уточнення, оскільки соціальна роль визначається об'єктивними якостями особи, які залежить не тільки від очікування оточуючих. Тому під соціальною роллю особи слід розуміти не визначений образ очікуваної поведінки особи, яка займає певну соціальну позицію, а об'єктивно можливий спосіб поведінки цієї особи.

Психологічні властивості особи увійдуть в її соціологічну структуру в тій частині, в якій вони є вираженням масових психічних явищ, оскільки психіка індивіда цікавить соціологію як форма буття правового та інших видів суспільної свідомості макрогрупи. Загальна психологія при вивченні людини головний наголос робить на її внутрішні психічні процеси і стани (мотиви, установки, мотивацію та ін.).

Своєрідним є підхід до вивчення особи з боку соціальної психології як науки, що стоїть на межі психології та соціології. Оскільки соціальна психологія вивчає психологічні закономірності сприйняття зовнішнього соціального середовища, ця наука психологічна; оскільки вона вивчає соціально-типові властивості особи, це наука соціологічна²⁰⁵.

Особлива специфіка соціальної психології полягає в тому, що: по-перше, вона вивчає соціально-типові риси людини як представника певної малої соціальної групи (наприклад, навчального або виробничого колективу); по-друге, психологічні властивості особи соціальна психологія розглядає як результат спілкування з іншими людьми в мікросоціальних групах, мікросередовищі (сім'я, колектив)²⁰⁶.

Отже, філософія покликана давати цілісне, методологічне уявлення про особу, соціологія фіксує соціально-типові риси особи людини як представника визначеної макрогрупи, психологія вивчає внутрішні психічні процеси і стани людини, соціальна психологія – соціально-типові і психологічні властивості людини як представника певної малої соціальної групи.

Зазначені підходи використовує і кримінологія, застосовуючи до особливостей свого предмета дослідження – особу, яка вчинила злочин.

Філософський підхід дозволяє підкреслити соціальні якості такої особи, методологічно правильно вирішити питання щодо співвідношення соціального і біологічного в особі злочинця.

Соціологічний підхід дозволяє встановити соціально-демографічний портрет злочинця і виявити фактори, які впливають на формування його особи на макрорівні.

Психологічний підхід дозволяє встановити особливості психіки такої особи, а використання досягнень соціальної психології допомагає виявити фактори, що впливають на формування особи злочинця на мікрорівні, визначити такі соціальні ролі і соціальні позиції, які об'єктивно є найбільш криміногенними.

У теорії кримінального права розрізняють два терміни: «суб'єкт злочину» та «особа злочинця». Термін «суб'єкт злочину» широко застосовується в науці кримінального права, оскільки є одним з елементів складу злочину. Поняття «особа злочинця» застосовується в кримінальному праві при призначенні покарання в суді. Поняття особи злочинця значно ширше за поняття суб'єкта злочину. Саме тому, в п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України зазначено, що суд призначає покарання, враховуючи, поряд з іншими обставинами, також і особу винного.

Кримінально-правова характеристика особи злочинця – це дані не лише про склад вчиненого злочину, але й спрямованість і мотивацію злочинної поведінки, одноосібний або груповий характер злочинної діяльності, форму співучасті (виконавець, організатор, підбурювач, пособник), інтенсивність кримінальної діяльності, досягнення певного віку, наявність судимостей тощо.

Таким чином, використання досягнень даних наук дозволяє визначити основні напрями профілактичного впливу на осіб, які вчинили злочини.

Оскільки поняття «особа злочинця» має соціально-правовий характер, то факт вчинення злочину проявляє в особі тільки її антисуспільну спрямованість, але не розкриває повністю її

²⁰⁵ Кузьмін Е. С. Основи соціальної психології. Л., 1967. С. 17.

²⁰⁶ Кримінологія (Общая часть): учеб. пособие. Прокументов Л. М., Шеслер А. В. Томск: Изд. дом Томск. гос. ун-та, 2017. 284 с.

соціальної сутності. Достовірне уявлення про людину в цілому можливе лише на підставі усіх її ознак і проявів, співвідношення соціально позитивних і соціально негативних рис.

Але у будь-якому разі особи злочинця притаманна деформація моральних переконань, життєвих установок, інтелектуальних та емоційно-вольових якостей. Морально-психологічні особливості особи злочинця знаходяться у діалектичному зв'язку з її соціальними властивостями і повинні розглядатися у цій єдності.

Виходячи з вищезазначеного, необхідно констатувати, що **особа злочинця** – це сукупність соціально важливих ознак, взаємозв'язків і відносин, які характеризують людину, винну в порушенні норм закону про кримінальну відповідальність. З наведеного визначення випливають наступні висновки:

1) негативні соціально-економічні умови формують особу злочинця, що проявляється у факті вчинення злочину;

2) самі по собі криміногенні властивості не дозволяють вважати особу злочинцем до вчинення нею злочину;

3) до уваги необхідно брати як криміногенні фактори, що відбилися у свідомості особи і сформували в неї здатність вчинити злочин, так і ті, які сприяли вчиненню конкретного злочину²⁰⁷.

Стосовно визначення меж вивчення особи злочинця в кримінологічній науці необхідно чітко визначитись, з якого моменту можливо вести мову про особу злочинця та коли така можливість зникає, тобто в яких часових рамках існує особа злочинця? Відповідно необхідно враховувати кримінально-правовий, соціологічний і кримінологічний аспекти поняття особи злочинця.

У кримінально-правовому аспекті особа злочинця виникає після визнання її судом винною та вступу вироку суду в законну силу і триває до моменту відбуття покарання та погашення (зняття) судимості. Таке положення має важливе значення, оскільки дає можливість правильно визначити напрями й межі вивчення особи злочинця та саме ті її характерні властивості, які відіграли вирішальну роль у механізмі вчинення злочину.

Отже, кримінологічна характеристика такої особи теж безпосередньо пов'язана зі злочином, який вона вчинила. Натомість кримінологічну науку більше цікавить генезис особи злочинця, безпосередньо процес її становлення та розвитку, що розкриває основні причини і умови її формування. Відповідно, такий інтерес зникає, коли зазначена особа перестає бути антисоціально орієнтованою. Таким чином, антисуспільні властивості, що характеризують особу злочинця, існують до злочину і обумовлюють його вчинення, проте визнання конкретної особи злочинцем можливе лише після та у зв'язку з вчиненням злочину.

Отже, початковий момент появи «особи злочинця» збігається з фактом вчинення злочину. Вона припиняє своє існування після відбуття засудженням покарання за вчинений злочин, а саме після досягнення мети покарання, після втрати ним властивості суспільної небезпечності. Як свідчить практика, трапляється, що виправлення засуджених може й не відбутися. Однак навіть у такому разі слід говорити не про особу злочинця, а про особу, що становить потенційну небезпеку для суспільства, у зв'язку з чим над нею встановлюється адміністративний нагляд і щодо неї застосовуються інші превентивні заходи.

Суспільна небезпечність особи формується найчастіше до моменту вчинення злочину. Це, звичайно, виявляється в антигромадській поведінці конкретної особи. Антисуспільна спрямованість особи проявляється в її аморальних вчинках, дисциплінарних, адміністративних та інших правопорушеннях, які ще не мають злочинного характеру, але при повторенні все більш набирають кримінальних рис і вказують на реальну можливість вчинення певною особою злочину.

У практичній діяльності правоохоронних органів відомості про характеристику та основні ознаки особи злочинця зараз використовуються дуже обмежено, лише як орієнтуюча інформація. Разом з тим, ефективність системного реформування судових і правоохоронних органів України в нових умовах неможлива без їх всебічного та ґрунтовного науково-методичного забезпечення. Одним із його провідних напрямів є кримінологічне забезпечення, у якому відповідна роль відводиться дослідженню особи злочинця.

²⁰⁷ Кримінологія: підручник / О. М. Джу́жа, Я. Ю. Кондра́тьєв, О. Г. Ку́лик, П. П. Миха́йленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.

За умов сучасного розвитку кримінологічної науки та інтенсивного залучення та інтегрування в її теорію нових знань із суміжних наук, все ще не існує однозначного підходу до сучасного дослідження особи злочинця, не дивлячись на те, що опубліковано багато праць на зазначену тематику. Існує багато описових, поведінкових, структурних і морально-юридичних його визначень, але досі не має загальноприйнятого визначення поняття особи, яке б претендувало на всебічну характеристику. На сьогодні, особа злочинця розглядається як центральний елемент в кримінологічних вченнях.

Визначальне місце в кримінологічних дослідженнях щодо запобігання окремим видам злочинів займають їх типізовані кримінологічні характеристики, складовою частиною яких є характеристики особи злочинця та потерпілого. Чинне законодавство безпосередньо не регламентує діяльність зі складання кримінологічних портретів та їх використання в правоохоронній діяльності. Тому комплексне дослідження теоретичних і прикладних проблем встановлення та ототожнення особи злочинця є актуальним, таким, що відповідає сучасним викликам практики.

Комплексне дослідження особи злочинця не обмежується встановленням окремих ознак, які часто поверхнево характеризують особу, а проводиться з необхідною глибиною в їх взаємодії, що є гарантією розробки більш повних і ефективних методичних рекомендацій щодо ефективного запобігання злочинам.

§ 2. Структура та основні кримінологічні ознаки особи злочинця

З метою дослідження та визначення кола обставин, які характеризують особу злочинця, а також роль цих обставин у вчиненні злочину і їх вплив на суспільну небезпечність злочинця, необхідно розглянути структуру особи злочинця.

Поняття «структура» може і повинно застосовуватися до особи в його буквальному значенні – як єдність елементів їх взаємозв'язків і цілого.

Відповідно, ні окремі індивідуальні риси особи, що входять як елементи в її функціональну структуру, ні особа в цілому не залишаються незмінними протягом всього життя людини. Зміни особи можуть бути пов'язані не тільки з її розвитком в результаті вікового дозрівання і формування, а й з соціальним розпадом, з віковою деградацією і з патологічними змінами. Крім того, мінливість особи залежить від компенсації одних, недостатньо розвинених рис особи, іншими і від зміни способів і ступеня цієї компенсації.

На переконання К. К. Платонова, основними елементами структури людської особи є її окремі властивості (рис). Всю структуру особи він поділяє на чотири підструктури:

1. Виключно соціально обумовлені властивості особи (спрямованість, моральні якості, ставлення до оточуючих).
2. Індивідуально-набутий досвід (знання, навички, вміння, звички, рівень особистої культури).
3. Індивідуальні особливості окремих психічних процесів (форм відображення).
4. Біологічно відображені властивості особи (темперамент, інстинкти, органічні патологічні зміни, властивості)²⁰⁸.

Структура особи поступово складається в процесі її соціального розвитку і відповідно є продуктом цього розвитку, ефектом всього життєвого шляху людини. Як і будь-яка структура, індивідуальна структура є цілісне утворення і певна організація властивостей.

Розгляд статусу, соціальних функцій і ролей, цілей діяльності і ціннісних орієнтацій особи дозволяє зрозуміти як залежність її від конкретних соціальних структур, так і активність самої особи в загальному процесі функціонування тих чи інших утворень.

Статус і соціальні функції – ролі, мотивація поведінки і ціннісні орієнтації, структура і динаміка взаємовідносин – все це характеристики особи, що визначають її світогляд, життєву позицію, соціальну поведінку, основні тенденції розвитку. Сукупність таких властивостей і становить характер як систему властивостей особи, її суб'єктивних відносин до суспільства, інших людей, діяльності, а також постійно реалізовується в соціальній поведінці, закріплених в способі життя індивіда.

²⁰⁸ Платонов К. К. Психологическая структура личности. Личность при социализме. Москва, 1968. С. 69–70.

На переконання О. Ю. Шостко, кримінологічна структура особи злочинця охоплює низку специфічних ознак, властивостей, рис. Найчастіше виокремлюють такі складові кримінологічної структури: соціально-демографічні, морально-психологічні, соціально-рольові, кримінально-правові ознаки. Відповідно ця структура будується шляхом узагальнення офіційних статистичних даних, які характеризують засуджених осіб, а також на підставі вибіркового кримінологічного дослідження²⁰⁹.

Особа, яка вчинила злочин, як людина взагалі, являє собою цілісне утворення, що володіє певною структурою, тобто складається з взаємозв'язаних і взаємодіючих між собою елементів. Вивчити особу – означає наблизитися до розуміння рушійних сил її поведінки, так як зміна співвідношення між різними елементами структури особи рівносильна кардинальним змінам в її становленні. При цьому важливо враховувати, що взаємовідносини (зв'язку) між людьми доволі часто важливіше, ніж сама людина, продукт цих взаємовідносин.

Отже, пізнання особи злочинця можливе тільки з урахуванням аналізу суспільних відносин, в які особа реально включена, оскільки саме дані відносини багато в чому формують і визначають окремі елементи структури особи і зв'язку між цими елементами.

З великої кількості суспільних відносин в кримінологічній літературі найчастіше виділяють ті, які виникають в демографічних, економічних, соціокультурних процесах життєдіяльності, а також відносини особи до соціальних інститутів, спільнот, різних соціальних норм. Як правило, виділені види відносин дослідники розподіляють за різними блоками, які відображають структуру особи і одночасно характеризують її.

Найбільш сталою позицією, яка найчастіше використовується при характеристиці особи злочинця, є позиція, відповідно до якої виділяються наступні основні ознаки:²¹⁰

- соціально-демографічні;
- кримінально-правові;
- соціально-рольові;
- морально-психологічні.

Вказані групи ознак у своїй сукупності становлять структуру особи злочинця.

Соціально-демографічні ознаки включають в себе стать, вік, освіту, місце народження і проживання, громадянство та інші відомості демографічного характеру. Ці ознаки притаманні будь-якій особі і самі по собі не мають кримінологічного значення. Але у статистичній сукупності осіб, які вчинили злочини, соціально-демографічні ознаки дають важливу інформацію, без якої неможлива повна кримінологічна характеристика особи злочинців.

Стать. Злочинність завжди була і залишається переважно чоловічим явищем. Це обумовлено сформованим в суспільстві статевим розподілом соціальних ролей і відповідно загальною підвищеною активністю чоловічого населення. Проте, відомості сучасних досліджень свідчать що питома вага жінок серед осіб, які вчинили злочини, поступово зростає, зокрема у 2017 році жінками було вчинено 15460 злочинів (11,8 %).

Дана обставина впливає, по-перше, з підвищення соціальної активності жінок, яка крім позитивного має і кримінальне забарвлення; по-друге, із зростання соціальної напруги в суспільстві, яку жінки через велику кількість обставин (насамперед суб'єктивного характеру) сприймають гостріше, ніж чоловіки; по-третє, через кризу інституту сім'ї, який в соціально-позитивному плані набагато важливіше для жінок, ніж для чоловіків. Слід зазначити, що питома вага жінок серед різних категорій злочинців неоднакова.

Наприклад, серед осіб, які вчинили насильницькі злочини, частка жінок нижче середньостатистичної, а серед осіб, які вчинили злочини в сфері торгівлі і обслуговування населення, частка жінок значно перевищує питому вагу чоловіків. Дані відхилення повністю пояснюються соціально-рольовими, фізичними і психологічними особливостями конкретної статі: жінки, як правило, слабші фізично, менш схильні до насильства, більшою мірою задіяні в сфері торгівлі і обслуговування населення, ніж чоловіки. Водночас, існують і злочини, де єдиним суб'єктом їх вчинення є особа жіночої статі (наприклад, умисне

²⁰⁹ Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с.

²¹⁰ Кримінологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / О. М. Джу́жа, Я. Ю. Кондра́тьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.

вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК України), залишення в небезпеці, вчинене матір'ю стосовно новонародженої дитини, якщо матір не перебувала в обумовленому пологами стані (ч. 2 ст. 135 КК України)).

Вік. Необхідно зазначити, що найбільшою кримінальною активністю відрізняються особи у віці 18–30 років. Питома вага осіб цієї вікової групи серед усіх осіб, які вчинили злочини, стабільно висока і становить понад 40 %. Питома вага неповнолітніх серед всіх осіб, які вчинили злочини в останні роки, наступна: 2016 р. – 4260 осіб, 2017 р. – 4580 осіб²¹¹. Ця ситуація цілком об'єктивна, оскільки з віком в силу цілого ряду причин змінюється соціальна активність людини, в тому числі і кримінальна. Питома вага різних вікових груп за окремими категоріями злочинів може істотно відрізнятися від середньостатистичних показників. Наприклад, питома вага неповнолітніх серед осіб, які вчиняють вбивства (з замахом), не перевищує 3,5 %, серед осіб, які вчинили крадіжки, – 11,3 %.

Рівень освіти. Освітній рівень у середньостатистичного злочинця нижче, ніж у законослухняного громадянина. Особливо низьким є рівень освіти в осіб, які вчиняють корисливі та корисливо-насилені злочини, і досить на високому – у осіб, які вчиняють службові злочини, кіберзлочини тощо. У зв'язку з підвищенням загальноосвітнього рівня населення України в цілому, в злочинності намітилася тенденція підвищення освітнього рівня осіб, які вчинили злочини.

Сімейний стан. Сім'я як соціальний фактор і один з найважливіших соціальних інститутів є вагомим засобом антикриміногенного характеру. У зв'язку з цим не дивно, що серед осіб, які вчинили злочини, значно більше, ніж серед законослухняних громадян, осіб, які не перебувають у шлюбі. Більш того, коефіцієнт злочинності серед осіб, які вчинили злочини і які не перебували у шлюбі, в два рази вище, ніж серед злочинців, що перебували в шлюбі на момент вчинення ними злочину.

Рід занять. Значну питому вагу серед усіх осіб, які вчинили злочини, складають працівники робітничих професій – 18 %, питома вага державних службовців становить 4 %, працівників сільського господарства – 0,4 %, учнів та студентів – 6,5 %, підприємців – 3,2 %, безробітних – 25 %. Найбільшою питома вага серед всіх осіб, які вчинили злочини, складають особи без постійного джерела доходу – 64 %. Остання обставина зумовлена тим, що ця соціальна група завжди виявляється в найбільш складних життєвих умовах.

Місце проживання. Підвищену кримінальну активність мають особи без постійного місця проживання. Їхня кількість також поповнюється за рахунок переселенців з тимчасово окупованих територій України, осіб без громадянства та іноземних громадян. Відповідно цим особам важче знайти роботу, одружитися, завести соціально корисні зв'язки та ін. На кримінальну активність населення впливає також наявність житла. Ця обставина обумовлена, очевидно, тим, що різне за якістю житло створює і різний рівень соціальної напруги, різну частоту і глибину конфліктних ситуацій між людьми.

Кримінально-правові ознаки – це не тільки дані про склад вчиненого злочину, а й про спрямованість і мотивацію злочинної поведінки, одноособовий чи груповий характер злочинної діяльності, види співучасті (виконавець, організатор, підбурювач, пособник), інтенсивність кримінальних проявів, наявність судимості тощо. Зазначені відомості дають уявлення відносно особи, яка вчинила злочин з кримінально-правових позицій і охоплюють якості, властиві безпосередньо злочинцю, а не будь-якій іншій особі, наприклад, аморальній особі чи порушнику трудової дисципліни, не кажучи вже про законослухняних громадян.

Останнім часом дослідники почали виділяти деякі нові риси особи злочинця, що вказують на його приналежність до злочинних угруповань, злодіїв в законі, лідерів і активних учасників злочинних організацій, та до числа професійних злочинців та ін.

Соціально-рольові ознаки особи злочинця розкривають функції індивіда, обумовлені його становищем у системі існуючих суспільних відносин, належність до певної соціальної групи, взаємодія з іншими людьми та організаціями в різних сферах суспільного життя (робітник чи службовець, рядовий виконавець чи керівник, працездатний чи непрацездатний, безробітний тощо). Зазначені відомості характеризують і визначають місце і значимість особи у суспільстві, яким соціальним ролям вона надає перевагу, а які ігнорує, розкривають її соціальну чи антисоціальну орієнтацію.

²¹¹ Офіційна статистична звітність Генеральної прокуратури України за 2016, 2017 роки
URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112755&libid=100820&c=edit&_c=fo&s=print.

На сьогоднішній день доволі поширеними ознаками осіб, які вчиняють злочини, є низька престижність їх соціальних ролей, відчуженість від навчальних чи трудових колективів і разом з тим орієнтація на неформальні групи з антисуспільними формами поведінки, завищені претензії і вимоги, для задоволення яких доводиться ігнорувати правові норми. Зрозуміло, що соціально-рольові ознаки характеризують особу злочинця зовнішньо, не розкриваючи її внутрішнього змісту, але дозволяють визначити найбільш об'єктивні існуючі криміногенні соціальні ролі і тим самим напрацювати конкретні заходи профілактики щодо виключення особи зі сфер негативного впливу. Вони найбільше проявляються у морально-психологічних особливостях особи злочинця і допомагають з'ясувати, чому дана особа вчинила злочин і яке її внутрішнє ставлення до цього.

Морально-психологічні ознаки особи злочинця визначають ставлення злочинця до суспільства в цілому, прийнятих в ньому соціальних цінностей та нормативно визначених форм поведінки. На наше переконання, зазначені ознаки доцільно розподілити на моральні і психологічні.

Моральні властивості особи включають її світогляд, духовність, погляди, переконання, установки та ціннісні орієнтації. Злочинці відрізняються негативним або байдужим ставленням до виконання своїх суспільних обов'язків, додержання правових норм, вибором незаконних засобів задоволення індивідуальних потреб, егоїзмом, ігноруванням суспільних інтересів тощо.

Психологічні ознаки особи злочинця включають особливості її інтелектуальних, емоційних і вольових якостей. *Інтелектуальні властивості передбачають:* рівень розумового розвитку, обсяг накопичених знань, життєвий досвід, широту поглядів, зміст і різноманітність інтересів тощо. Кримінологічні дослідження свідчать, що переважна більшість осіб, які вчинили злочини, особливо насильницькі, характеризуються низьким рівнем загальноосвітніх знань, обмеженим світоглядом, а в деяких випадках і розумовою відсталістю, обмеженими здібностями до певного виду суспільно корисної діяльності.

Також вважаємо за доцільне розглянути емоційні властивості особи злочинця, до яких відносять психічну рівновагу і рухливість нервових процесів (вид темпераменту); ступінь емоційного збудження; силу і темп реагування на різного роду зовнішні подразники, ситуації тощо. Особам, які вчинили насильницькі злочини, притаманні нестриманість, необдуманість власних вчинків, агресивність, конфліктність, різка зміна позиції у відносинах з іншими людьми. Відносно вольових властивостей особи, то вони полягають у вмінні свідомо регулювати свою поведінку, здатності приймати і виконувати правильні рішення, досягати поставлених цілей. Треба зазначити, що певна частина злочинців володіє сильними вольовими якостями, але вони спрямовані на задоволення антисуспільних потреб та інтересів. Інші категорії злочинців характеризуються слабкою волею, неспроможністю протистояти негативному впливу інших осіб.

Крім того, необхідно зазначити, що відсутність у деяких категорій злочинців ознак, що характеризують їх як соціально дезадаптивний тип особи, не означає, що вони становлять меншу суспільну небезпеку. Наприклад, особи, які вчиняють корупційні злочини, добре адаптовані до сучасного соціуму, мають високий рівень освіти, прагнуть бути соціально успішними, мають лідерські якості та ін. Наявність цих ознак, навпаки, підвищує суспільну небезпеку таких злочинців, так як вчинені ними злочини передбачають більш масштабні негативні наслідки для суспільства, а також набагато складніше підлягають виявленню і розслідуванню.

Поряд з цим, на думку О. М. Литвинова, додатково виділяють і так звані фізіобіологічні ознаки, пов'язані з фізичною конституцією людини: спадковість (не обов'язково тільки генетична), стать, вік, функції внутрішніх органів, особливості нейродинамічних процесів, нарешті, стан здоров'я та хвороби. Вивчення фізіобіологічних особливостей обумовлено необхідністю одержання характеристик, які причинно пов'язані зі злочинном. Учені, що досліджували поведінку деяких категорій злочинців, звернули увагу на існуючу залежність між захворюваннями центральної нервової системи, отриманими травмами голови, алкоголізмом і наркоманією та злочинною поведінкою людини. Крім того, розрізняють біологічні фактори, що впливають на формування поведінки, – це соматична будова організму, генетичний фактор, обмежені ураження головного мозку, акселерація та інфантилізм. Головне, що біологічні особливості особи є неспецифічними й самі по собі не

породжують злочинності, але впливають на динаміку поведінки людини, будучи умовою, морфологічною та психофізіологічною базою сприйняття людиною соціальної природи ²¹².

Отже, комплексне кримінологічне дослідження особи злочинця не повинно обмежуватися встановленням окремих одиничних ознак, які доволі часто поверхово характеризують особу, а має проводитись з необхідною скрупульозністю і глибиною у їх у взаємозв'язку і взаємодії, що буде виступати гарантією повноцінного виявлення чинників генезису особи злочинця з метою застосування адекватних корекційних заходів для запобігання вчиненню нею нових злочинів.

§ 3. Співвідношення соціального і біологічного в особі злочинця

На сьогодні однією з ключових проблем дослідження особи злочинця є співвідношення соціального і біологічного в її генезисі. Зазначена проблема має наукове, практичне, правове і принципово методологічне значення. Від її вирішення багато в чому залежать розуміння детермінант злочинності і визначення головних напрямів запобігання.

Вивчення питання про співвідношення соціального і біологічного в особі злочинця вимагає багатостороннього підходу з використанням досягнень філософії, соціології, психології, біології, хімії, кримінології та ряду інших наук.

Отже, фактори, які безпосередньо впливають на розв'язання питання щодо співвідношення соціального і біологічного в особі злочинця, певним чином умовно можливо розподілити на дві групи. В першу групу входять фактори, які є традиційними для визначеної кримінологічної проблеми, а саме до них в першу чергу належить біосоціальна природа людини, яка обумовлює різницю основних властивостей особи: соціальну, психологічну, біологічну. Біосоціальна природа людини багато в чому визначає зміст, форму і спрямованість діяльності будь-якої особи, зокрема і особи злочинця. До традиційних факторів необхідно віднести те, що доволі часто під час дослідження фіксується велика питома вага серед осіб, які вчинили злочин, осіб з різними особистісними розладами, перш за все з психічними відхиленнями і аномаліями.

Відповідно до другої групи факторів входять ті явища і процеси, які набули актуальності для кримінології на сучасному етапі розвитку нашого суспільства. По-перше, доволі великих успіхів досягла генетична наука, що дозволяє певним чином прогнозувати поведінку конкретної особи, яка має конкретний генотип. Потреба в залученні знань генетиків особливо очевидна у випадках вчинення найжорстокіших злочинів проти особи особами, у яких батьки (або один з них) вчиняли аналогічні злочини в минулому. Вказівка лише на соціальну природу цих злочинів виглядає недостатньо переконливою. По-друге, науково-технічний прогрес помітно загострив соціальні наслідки взаємодії людини і техніки. Це пов'язано з тим, що сучасна техніка постійно підвищує вимоги до психофізіологічних можливостей людини, які мають певну консервативність, повільно змінюються в процесі еволюції. «Експансія» техніки в соціальному середовищі існування людини, збільшення питомої ваги людей, зайнятих активним використанням техніки, супроводжується зменшенням кількості осіб, які за своїми психофізіологічними можливостями об'єктивно здатні працювати в екстремальних умовах в системі «людина-машина». Ці процеси неухильно призводять до зростання вчинення злочинів з необережності, які пов'язані з експлуатацією техніки. На превеликий жаль, в кримінології дана проблема не отримала належної розробки і обговорюється в основному в рамках дослідження кримінально-правових проблем осудності особи.

По-третє, в сучасному суспільстві посилюється вплив соціальних факторів, які мають психотравматичний вплив на людину (економічна криза, військові конфлікти, пропаганда насильства, активний розвиток соціальних інтернет-мереж, діяльність деструктивних релігійних організацій та інше). Виникаючі в результаті такого впливу відхилення в психіці людини нерідко служать сприятливим фоном для формування криміногенної мотивації.

²¹² Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с.

В історії кримінологічної науки питання про взаємозв'язок біологічного і соціального в особі злочинця розглядалося по-різному: від крайніх біологічних позицій до спрощених соціологічних.

Отже, певний умовний початок процесу співвідношення соціального і біологічного в особі злочинця було покладено в працях Іоганна Каспера Лафатера, який в кінці XVIII століття відродив інтерес до стародавньої науки фізіогноміки. На його переконання, між характером людини та його тілом є безпосередній взаємозв'язок. Особливо він виділяв голову людини, яка, на його думку, найбільше відображала характер людини, а також розробив систему, за допомогою якої він встановлював характер людини за рельєфом обличчя та анатомічній будові черепа. Однак його дослідження не були системними та не носили наукового характеру, тому його теорія зазнала багато критики. Одним з його послідовників був австрійський лікар Франц Йозеф Галль який створив на початку XIX століття наукову теорію, згідно з якою форма черепа є прямим відображенням форми мозку, а форма мозку залежить від біологічних характеристик людини. Поряд з цим він розробив докладну карту-схему мозку людини, де визначив ділянки, які відповідають за почуття, волю та характер людини. Безпосередньо Галль стверджував, що у головному мозку людини можливо виділити ділянки, з яких виходять спонукання до вбивства, крадіжки та інших злочинних проявів людини. Необхідно зазначити, що майже через століття такі ділянки були визначені, а саме у 30-х роках XX століття португальський нейрохірург Егас Моніс не тільки виявив такі ділянки, але й розробив методику проведення хірургічних операцій на мозку з метою зниження агресивності людини. За ці дослідження Моніс у 1949 році був удостоєний Нобелівської премії²¹³. Але сьогодні такі операції з етичних міркувань офіційно не проводяться.

Наступним напрямом розвитку теорії про особу злочинця в XIX ст. була теорія виродження, яка розглядалась як явище часткових атрофій, як явище органічних і функціональних розладів, що передаються спадково і поступово призводять до безпліддя та вимирання. Наприклад, Д. А. Дриль цитуючи французького психіатра Мореля, який вивчаючи явища моральних деградації, убожеств, різних дивацтв, збочених потягів та порочних схильностей, зазначав схожість цих явищ з явищами злочинності. Морей, описуючи один з вироджуваних різновидів, писав: «Друга категорія утворює дуже численний клас деморалізованих та озвірілих істот, які часто відрізняються дуже раннім збоченням їхніх інстинктів, затемненням їхніх розумових здібностей і діяннями, що ображають моральність самим грубим чином»²¹⁴.

Неможливо не згадати видатного італійського вченого Чезаре Ломброзо, який вважав, що злочинцям властиві аномалії внутрішньої й зовнішньої анатомічної будови, характерні для первісних людей і людиноподібних приматів (мавп). Ломброзо є автором ідеї «природженого злочинця», відповідно злочинець – це особливий природний тип. Стане людина злочинцем чи ні – залежить тільки від вродженої схильності, причому для кожного типу злочинців (убивць, насильників, грабіжників) характерні свої аномалії фізіології, патології анатомічної будови. Ч. Ломброзо чітко виділив основні біологічні ознаки, властиві природженим злочинцям, а також виділяв божевільних злочинців і злочинців за пристрастю. Також займався вивченням впливу статі на злочинність. У своїй роботі «Жінка-злочинниця і проститутка» він висловив думку, що жінки-злочинниці перевершують за жорстокістю злочинців-чоловіків²¹⁵. Однак запропоновані ознаки не витримали перевірки практикою. Його критики вказували, що аналогічні особливості існують і у законослухняних осіб, а якої-небудь статистичної різниці у частоті їх повторюваності немає. Через це у більш пізніх працях самого Ломброзо і його учнів, крім злочинців, які вчиняють злочини в силу біологічної схильності, виділяються також ті, хто може піти на порушення закону під впливом життєвих обставин (випадкові злочинці).

²¹³ Ферри Э. Уголовная социология. Москва, 1908. С. 590.

²¹⁴ Дриль Д. А. Преступность и преступники. Учение о преступности и мерах борьбы с нею / Сост. и предисл. В. С. Овчинского. Москва: ИНФРА-М, 2012. IV, 770 с. С. 22.

²¹⁵ Преступный человек: пер. с ит. / Чезаре Ломброзо. Москва: Эксмо; МИДГАРД, 2005 (Санкт-Петербург: АООТ Твер. полигр. комб.). 876 с.; Женщина преступница и проститутка / С. Lombroso & G. Ferrero; пер. и предисл. д-ра Г. И. Гордона. Киев; Харьков: Ф. А. Иогансон. Киев, 1897. 478 с.

Учні Ломброзо Рафаель Гарофало і Енріко Феррі, не відмовляючись від основних ідей антропологічної школи, надавали більшого значення соціальним факторам. Сутністю й специфічною рисою антропологічної школи Феррі вважав положення про те, що «злочинець не є нормальна людина, а, навпаки, внаслідок своїх органічних і психічних відхилень, спадкових і набутих, він становить особливий різновид людського роду».

У радянський період вивчення особи злочинця відбувалося в два етапи. Перший етап припадає на 20-ті роки ХХ століття, другий етап – на період з початку 60-х по кінець 80-х рр. того ж століття. Аналізуючи досвід вивчення особи злочинності в період 20-х років в СРСР, необхідно відзначити, що вчені того часу були змушені шукати причини злочинності, переважно аналізуючи внутрішні якості особи, так як відповідно до ідеологічної установки того часу при соціалізмі не може бути соціальних причин для породження злочинності. Виходячи з цього, злочинець розглядався або як декласований і асоціальний елемент або як патологічне явище з медичної точки зору. Така установка і визначила той факт, що в перші роки радянської влади проблемами особи злочинця займалися переважно або лікарі психіатри, або юристи, які в своїх дослідженнях використовували дані медиків.

Наприклад, в 1923 році відомий юрист С. В. Познишев закликав у питаннях вивчення особи злочинця віддавати пріоритет психологічним методам вивчення, які, на його думку, повинні проводитися в супроводі лікаря²¹⁶. Також доволі актуальною для того часу є думка професора Є. К. Краснушкіна, відповідно до якої злочинний світ з психіатричної точки зору можна умовно розділити на такі групи: 1) психічно хворі, 2) психопатичні особи, 3) розумово відсталі (олігофрени), 4) душевно здорові. На основі статистичних даних Інституту психіатричних експертиз, він робить висновки, що кримінальна група людей має дуже високий рівень психопатизації і розумової відсталості, відповідно це обумовлено тим, що для провокування спеціальної кримінальної реакції у психопата або олігофрена абсолютно так само, як і у психічно повноцінної людини, необхідна відповідна кореляція обставин. Звичайно, психопат і олігофрен внаслідок наявних у них дефектів апарату соціальної пристосованості не витримують мінімуму несприятливих зовнішніх умов, зовсім ще не призводять психічно повноцінних осіб до кримінальної реакції. Якщо для останніх потрібен життєвий шторм, щоб кинути їх на шлях правопорушення, то для психопата і олігофрена буває для цього достатньо легкого вітерцю²¹⁷. У своїх висновках поіменований учений стверджував, що природженого злочинця немає, кожна людина може стати злочинцем, і легше ними стають олігофрени і психопати внаслідок недостатньої здатності до соціальної адаптації та асоціальності своєї психофізичної структури, які внаслідок економічно обумовленого виродження відрізняються недостатнім розвитком кори головного мозку.

Не можна сказати, що в даний період зовсім не було спроб знайти соціальні пояснення причин злочинної поведінки. Соціологічними методами дослідження особи злочинця користувалися М. М. Гернет, О. А. Герцензон та інші вчені того часу, проте більшість дослідників віддавали перевагу іншим методам, що послужило приводом для критики і звинувачення в неоломброзіанстві. В результаті на початку 30-х років ХХ століття були закриті Кабінети з вивчення злочинності і особи злочинця. З цього періоду радянська наука перестала займатися як питаннями особи злочинця, так і кримінологією в цілому.

В інших країнах продовжували розвиватися різні теорії про особу злочинця, початок багатьом з яких було покладено ще у ХІХ столітті. Розвиваючи ідею Ч. Дарвіна про схожість людини та тварини, багато дослідників розглядали особливості поведінки людини за аналогією з тваринним світом. У цьому ж руслі розглядалися і питання про природу злочинної поведінки людини. Так, австрійський вчений К. Лоренц, вивчаючи поведінку різних видів тварин, прийшов до висновку про присутність у них інстинктивної біологічної та механічної агресії. А оскільки людина еволюціонувала від тваринних предків, то вона, на думку Лоренца, підпорядковується тим же самим закономірностям, що і тварини, і тому її внутрішньовидова агресія є інстинктивною, як і тваринних предків. Наприклад, Роберт Берон розглядає агресію як шлях людини до підвищення репродуктивності в умовах довкілля з обмеженими ресурсами – нестачею їжі або шлюбних партнерів. На його думку, агресивність –

²¹⁶ Психология, неврологи и психиатрия. Москва, 1923. Т. 3. С. 246–319.

²¹⁷ Краснушкин Е. К. Что такое преступник? *Преступники и преступность*: сб. Моск. кабинета по изучению личности преступника и преступности. Вып. 1. Москва, 1926. С. 8–23.

це засіб, за допомогою якого індивідуми намагаються отримати свою частку ресурсів, що, в свою чергу, забезпечує успіх (переваги на генетичному рівні) у природному відборі ²¹⁸.

Особливе місце серед теорій про злочинність займає дослідження в рамках психоаналізу, засновником якого є З. Фрейд. У роботах його послідовників (А. Адлер, Е. Фромм, К. Хорні, У. Шутц та ін.) природа злочинності розглядається поряд з іншими формами відхилень у поведінці, такими як неврози, психастенії, стани нав'язливості, сексуальні розлади, різні форми соціальної дезадаптації. На думку представників психоаналітичного напрямку, осіб з поведінкою, що відхиляється, включаючи нервово-психічні відхилення і соціальну девіацію, відрізняють почуття підвищеної тривожності, агресивність, ригідність, комплекс неповноцінності. Тому психоаналітичні роботи, перш за все присвячені дослідженню природи тривожності, агресивності, прагнення до руйнівних дій. Особлива увага приділяється природі агресивності, яка нібито служить першопричиною насильницьких злочинів.

Відповідно, ключовим питанням кримінології залишається співвідношення соціального та біологічного в особі злочинця. Біологічна природа людини не може орієнтуватися на норми права, оскільки вони мають не біологічний, а соціальний характер. Від біологічних особливостей, насамперед, залежить те, що візьме особа від навколишнього середовища, які суспільні відносини ввійдуть до її структури. Інакше кажучи, природа наділяє людей ніби своєрідним фільтром, через який не кожний соціальний фактор може пройти. Біологічне постає як обставина, під впливом якої формується система суспільних відносин, які складають сутність особи. Генетичні й інші біологічні, фізіологічні відхилення, звичайно, певною мірою впливають на поведінку людини. Це безперечний факт, який, однак, вимагає правильного тлумачення. Отже, вказані негативні особливості, що не виключають осудності особи, є соціально зумовленими, їхній характер залежить від соціальних факторів, адже особа формується під провідним впливом соціального середовища.

Соціально-біологічні ознаки в криміногенній детермінації є не причинами й умовами злочинності взагалі, а також окремих її видів, а умовами деяких насильницьких злочинів, злочинів неповнолітніх і низки необережних злочинів, пов'язаних з використанням техніки. Якщо ці ознаки стали безпосередньою причиною суспільно небезпечної поведінки, то йдеться про неосудну поведінку, що виключає злочинність і кримінальну караність. Соціальне – це не що інше, як особливо організоване біологічне, а особа людини формується під впливом двох потоків інформації – соціальної та генетичної, що діють одночасно. Генетично успадковується темперамент, від якого значно залежить характер людини, зокрема, така його особливість, як залежність поведінки від зовнішнього впливу. Успадковує людина й інтелектуальні та інші здібності, талант, обдарованість. Підструктура біологічно зумовлених рис особи – темпераменту, здібностей, типу нервової системи, а також патології психіки – бере активну участь у процесі саморегуляції, а іноді навіть є визначальною.

Деякі види психопатії за певних умов визначають протиправну поведінку особи, а патологічні відхилення психіки зумовлюють підвищений ризик насильницьких посягань на життя, здоров'я, честь і гідність інших. Успадковується також фізична організація індивіда, що має важливе, а іноді вирішальне значення для формування особи злочинця ²¹⁹.

Таким чином, соціальне та біологічне в людині не суперечать одне одному, тим паче не є взаємовиключеними, а перебувають у взаємодії та взаємозв'язку. Отже, якщо біологічні і біосоціальні концепції розглядають питання, чому окремо взята людина стає злочинцем, то завданням соціологічних теорій є з'ясування того, наскільки часто, яким чином і чому злочинність обумовлюється соціальними чинниками.

²¹⁸ Бэррон Р., Ричардсон Д. Агрессия. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 352 с.

²¹⁹ Давиденко М. Л. Еволюція вчення про особу злочинця. *Вісник Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2014. № 1137. Вип. № 18. С. 170–172.

§ 4. Кримінологічна класифікація і типологія злочинців

Дослідження особи злочинця не може бути плідним і цілісним, якщо не систематизувати характерні для нього ознаки, не звести їх у групи відповідно до різних категорій. На сьогоднішній день в юридичній літературі залежно від характеру систематизації осіб, які вчинили злочини, виділяють класифікацію і типологію злочинців.

Класифікація злочинців є найбільш простим рівнем узагальнення таких осіб і полягає в розподілі статистичної сукупності на групи за певними чіткими ознаками. У рамках класифікації фактично вивчається не особа у комплексі її характеристик, а контингенти злочинців. При цьому виявляється поширеність серед них тих чи інших ознак. В основі класифікації можуть лежати будь-критерії, пов'язані зі злочинною поведінкою, причому цей зв'язок може і не носити істотного, закономірного характеру.

У кримінологічній науці найчастіше використовують класифікаційні групування за такими критеріями:

за соціально-демографічними критеріями (стать, вік, місце проживання і народження, національність);

за соціально-економічними критеріями (рівень освіти, професія, місце роботи, матеріальне становище тощо);

за громадянством (громадяни України, іноземці та особи без громадянства);

за станом особи в момент вчинення злочину (алкогольне чи наркотичне сп'яніння, перебування в місцях позбавлення волі, чи закладах охорони здоров'я);

за видами вчинених злочинів (вбивці, злодії, насильники, хулігани, грабіжники, шахраї, корупціонери тощо.) Даний розподіл ґрунтується на виді злочину і менше – на особливостях особи злочинця, для якої злочин хоч і вагома, але не єдина характерна ознака;

залежно від ступеня тяжкості злочину (особи, які вчинили злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі).

Мета класифікації полягає в тому, щоб виявити серед осіб, які вчинили злочини, розподілених за певними групами, найбільш поширені ознаки, які мають кримінологічне значення. Як правило, проста класифікація не в змозі відобразити всієї суті явищ, що досліджуються. Тому, окрім таких, які враховують лише одну ознаку, використовують і складніші групування, що включають одночасно дві – три ознаки. При багатовимірній класифікації можуть застосовуватися математичні методи, які дають можливість певним чином систематизувати контингент злочинців для їх ретельнішого дослідження, зокрема виявлення напрямів змін у цьому контингенті, груп, що потребують першочергової профілактичної уваги, тощо. Однак з'ясування тільки статистичних показників ще не відповідає на запитання, який характер взаємозв'язків між різними ознаками даної сукупності.

Типологія злочинців є більш високим рівнем узагальнення і пізнання цих осіб. В основі типології злочинців завжди лежать найбільш суттєві кримінологічно важливі ознаки злочинців, які закономірно пов'язані зі злочинною поведінкою. При цьому в якості основи виділення будь-якого типу злочинця можливо взяти не одну, а кілька ознак, але які обов'язково мають істотне значення для кримінології.

Оскільки типологія заснована на розподілі злочинців за ознаками, закономірно пов'язаних зі злочинном, її основна мета полягає в причинному поясненні злочинної поведінки та її прогнозуванні. При цьому умовно виділяють ознаки-прояви й ознаки-причини, які забезпечують змістовний характер розподілу. У межах одного типу мають бути однорідними ознаки-прояви й ознаки-причини; вони повинні відображати певні функціональні закономірності й детермінаційні зв'язки, виявлені у кримінологічних дослідженнях. Для здійснення типології злочинців треба з'ясувати внутрішню сутність осіб, які групуються, глибину їхньої антисуспільної спрямованості і цільове призначення на певний вид злочинної діяльності. Тип злочинця виражає якісну однорідність істотних характеристик багатьох злочинців.

Доцільно підкреслити, що проблема типології особи злочинця може бути вирішена лише на міцній методологічній основі. Говорити про особу злочинця як про соціальний тип можна лише в тому випадку, якщо вона відрізняється будь-якою ознакою, яка відсутня у представників інших соціальних типів. Такою ознакою, властивістю є суспільна небезпека, яка полягає в можливості завдання шкоди тим відносинам, які охороняються державою. Особа злочинця як явище типологічного порядку є носієм найзагальніших, стійких, істотних

соціально-психологічних рис і властивостей. Специфіка особи як типу полягає в тому, що в ній є особливості, які виступають в якості внутрішніх психологічних причин злочинної поведінки. Адже будь-який злочин, в якій би формі він не вчинявся, не є випадковий щодо особи. У своїй основі він підготовлений розвитком його соціальних, моральних, соціально-психологічних властивостей. В якості таких виступають життєвий досвід людини, наповнений соціальним змістом, а також рисами духовного світу, які спричиняють у конфліктних ситуаціях вибір суспільно небезпечного варіанту поведінки.

Особа злочинця є закономірною соціальною фігурою для конкретного суспільства настільки, наскільки закономірним є існування злочинності на даному етапі розвитку цього суспільства. Тому можна говорити про особу злочинця як тимчасовий соціальний тип тільки у взаємозв'язку зі злочинністю, яка є мінливим соціальним явищем.

Цьому тимчасовому типу, як і злочинності загалом, притаманні стійкі риси і властивості, які дозволяють виділити його в якості самостійного. Якщо кримінологія – це наука про природу, причини злочинності та заходи запобігання їй, то вивчення особи злочинця як більш спеціальної по відношенню до неї проблеми здійснюється в тих же цілях.

Отже, типологія особи злочинця повинна підпорядковуватися загальному кримінологічному завданню, тобто вона повинна вивчатися для того, щоб знати причини і механізм злочинної поведінки з метою профілактики. В основу кримінологічної типології особи можна покласти суб'єктивні, внутрішні причини злочинної поведінки. Це не означає ігнорування інших, зовнішніх соціальних факторів, що сприяють вчиненню злочинів, але якщо мова йде про особу злочинця, потрібна типологія саме особи, а не згаданих чинників.

Відповідно найбільш значущою складовою кримінологічної характеристики особи злочинця, що пояснює суб'єктивні причини її злочинної поведінки, є мотиваційна сфера, внаслідок чого в кримінологічній літературі найбільшого розповсюдження набули типології злочинців, які засновані на характері і змісті кримінальної мотивації, а також на глибині і стійкості цієї мотивації.

Мотив – явище суб'єктивне, пов'язане з індивідуальними особливостями і установками особи, але в той же час включає в себе і її соціально-психологічні риси. Результати сучасних кримінологічних досліджень не дозволяють стверджувати, що є специфічні мотиви злочинної поведінки. В усякому разі більшість мотивів злочинів не є такими і можуть стимулювати інші дії. Все залежить від моральних рис особи, що обумовлюють вибір мети і засобів її досягнення. Основна маса мотивів як би нейтральна; виняток становлять ті, що спрямовані на реалізацію фізіологічної потреби в алкоголі чи наркотиках.

Кримінологічна типологія злочинців, як правило, будується на двох підставах: характері і змісті мотивації та глибині і стійкості її антисоціальної спрямованості.

Залежно від характеру і змісту мотивації можливо виділити наступні типи злочинців:

1) з *політико-ідеологічною мотивацією*. Злочинців, як правило, характеризує особиста незгода з існуючим політичним режимом, або конкретними посадовими особами. Доволі часто зазначені особи вчиняють злочини проти основ національної безпеки;

2) з *корисливою мотивацією*. Злочини, вчинені з корисливих мотивів, посягають практично на всі родові об'єкти кримінально-правової охорони, а не тільки на відносини власності. Поряд з корисливими мотивами, злочинна поведінка може бути обумовлена й іншими, діючими паралельно, мотивами. Тому серед корисливих злочинців можливо виділити кілька типів. Зокрема, в кримінологічній літературі виділяють злочинців, які вчиняють корисливі злочини з наступних мотивів: з мотивів отримання необхідного соціального статусу в певній соціальній групі або мотивів самоствердження; з мотивів виробничого характеру (крадіжки необлікованих товарів на виробництві); з мотивів отримання гострих вражень і відчуттів (почуття тривоги, небезпеки); з мотивів забезпечення дезадаптованного способу життя, пов'язаного із вживанням алкоголю або наркотиків.

3) з *насильницькою (агресивною) мотивацією*. Злочинців з насильницькою мотивацією характеризує негативно-зневажливе ставлення до людської особи, її найважливіших благ: життя, здоров'я, тілесної недоторканності. Агресивна мотивація включає в себе хуліганські спонукання, помсту, ревності, сексуальну нереалізованість та інше. Необхідно підкреслити, що агресивна мотивація доволі тісно переплітається з корисливими мотивами, що обумовлює вчинення корисливо-насильницьких злочинів;

4) з *анархічно-індивідуалістичною мотивацією*. До даного типу відносять злочинців зі свідомо зневажливим ставленням до своїх суспільних обов'язків та з орієнтацією на абсолютний пріоритет своїх власних (а також рідних і близьких) потреб;

5) з *легковажно-безвідповідальною мотивацією*. Злочинців з легковажно-безвідповідальною мотивацією характеризує, як правило, поверхнєве відображення реальної дійсності, спотворене передбачення майбутніх подій, недбале ставлення до соціальних цінностей і власних обов'язків в суспільстві. Більшість злочинців даної групи становлять злочини, вчинені з необережності.

Залежно від глибини і стійкості антисуспільної мотивації особи доцільно розрізняти:

Випадкові злочинці – особи, які вперше вчинили злочини в результаті випадкового збігу непередбачуваних обставин і всупереч із загальною позитивною характеристикою всієї попередньої поведінки;

Ситуативні злочинці – особи, які вперше вчинили злочини під впливом несприятливих умов формування і життєдіяльності особи, але які в цілому характеризуються (наприклад, у трудовому колективі, у побуті), крім цього злочину, переважно позитивно, ніж негативно;

Нестійкі злочинці – особи, які вперше вчинили злочин, але раніше допускали правопорушення, які не є злочинами, простежується негативний вплив мікросередовища;

Злісні злочинці – особи, які неодноразово вчиняли злочини, у тому числі і раніше засуджені;

Особливо злісні злочинці – особи, які неодноразово систематично вчиняли тяжкі та особливо тяжкі злочини.

Отже, основна перевага зазначеної типології полягає в тому, що вона передбачає більш ємнісну кримінологічну характеристику виділених типів злочинців і внаслідок цього більш практично зорієнтована на профілактичну роботу з різними злочинцями.

Визначення основних напрямів дослідження особи злочинця в практичних цілях, так само як і обсягу і меж її аналізу, залежить від конкретних завдань. Ці групи мають бути об'єктом з профілактики злочинності. Зміст профілактичних заходів багато в чому повинен визначатися особливостями зазначених груп. Для успішної і дієвої профілактики злочинів необхідно знати всі ті індивідуальні особливості, в першу чергу мотиви, які можуть стимулювати злочинні дії даної особи і тому повинні стати об'єктом виховного впливу. У цій сфері діяльності може виникнути необхідність виявити і всі ті особисті риси, спираючись на які можна запобігти несприятливому розвитку подій, тобто максимально використовувати знання про особу у профілактичних цілях.

Глава 7. Кримінологічні засади віктимології

(Джужа А. О., Тичина Д. М.)

План

- § 1. Поняття, предмет, завдання, функції та практичне значення кримінологічної віктимології.
- § 2. Поняття та кримінологічна характеристика жертв злочинів.
- § 3. Класифікація жертв злочинів.
- § 4. Віктимність, віктимізація та їх основні характеристики.
- § 5. Віктимологічні детермінанти та їх роль у механізмі вчинення злочину.
- § 6. Заходи віктимологічного запобігання злочинам в Україні.

§ 1. Поняття, предмет, завдання, функції та практичне значення кримінологічної віктимології

Прискорення процесів європейської інтеграції України потребує впровадження у правоохоронну практику не лише сучасних форм і методів протидії злочинності, а й визнаних світовим співтовариством стандартів захисту прав і свобод людини. Реальні демократичні перетворення є невід'ємними від гуманізації соціальних відносин, адже людина, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю.

На розвиток українського суспільства початку XXI ст. впливають декілька груп чинників, зокрема наслідки демонтажу соціалістичної моделі розвитку країни (зростання соціальної незахищеності, втрата ціннісних орієнтирів, різке зниження рівня життя, збільшення маргіальної маси за рахунок безробітних, бездомних та інших категорій населення, які перебувають за межею бідності); складна соціально-політична ситуація (військові дії у східних областях, покращення технічної оснащеності злочинців, зростання рівня нетерпимості, девальвація морально-правових цінностей); вплив тенденцій глобалізованого світу (аномізація суспільства на рівні глибинних параметрів існування та відтворення соціуму; посилення міграційних процесів та позицій транснаціональної організованої злочинності), що в комплексі створюють підґрунтя для виникнення нових типів кримінальних загроз для населення і, відповідно, сприяють його інтенсивній віктимізації.

Ужиті правоохоронними та іншими державними органами заходи не дали можливості нейтралізувати основні внутрішні та зовнішні загрози національній безпеці, що зумовлюють подальше ускладнення криміногенної ситуації в державі в умовах гібридної війни. Так, за останні десять років рівень злочинності зріс більш ніж у чотири рази, зокрема збільшилася питома вага найнебезпечніших її проявів. Зокрема, у 2018 році кількість громадян, які стали жертвами кримінальних посягань, збільшилася на 9,0 % та становила 400,7 тис. (у 2017 році – 366,3 тис.). Серед потерпілих від злочинів майже 156,8 тис. жінок, 29,2 тис. пенсіонерів, 5,8 тис. дітей, 1,8 тис. іноземців, 194 працівники засобів масової інформації. Понад 5,6 тис. осіб загинуло. Найбільш незахищеними верствами населення залишаються жінки та діти (за 2014–2018 роки збільшилася майже на чверть кількість протиправних діянь за ст. 149, 152–156, 301–303 КК України), а також особи похилого віку, щодо яких у 2018 році вчинено на 5,3 % більше кримінальних правопорушень, ніж у попередні періоди²²⁰.

Зазначене свідчить про низький рівень ефективності превентивних заходів у сфері протидії злочинності. Пошук нових (альтернативних) методів запобігання злочинам усе частіше орієнтує кримінологів на проблеми жертви суспільно небезпечних діянь,

²²⁰ Вплив соціально-економічних процесів на злочинність в Україні та у світі (за офіційними матеріалами ООН, Всесвітнього банку, статистичного органу Євросоюзу (Eurostat), Державної служби статистики України): аналітичний огляд. Київ: ДНДІ МВС України, 2018. 26 с.; Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Генеральна прокуратура України. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>.

чинники, що визначають здатність окремих осіб та їх груп у певних ситуаціях ставати об'єктом посягань, учинених з різних мотивів.

Пошук шляхів удосконалення проблем запобігання злочинам та захисту жертв злочинів був предметом активних дискусій вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема: Ю. М. Антоняна, М. М. Бабаєва, О. М. Бандурки, Ю. В. Бауліна, В. С. Батиргарєєвої, В. І. Борисова, Т. В. Варчук, К. В. Вишневецького, Г. Гентіга, В. В. Голіни, Б. М. Головкина, Г. Гросса, О. М. Гуміна, І. М. Даньшина, О. М. Джузі, А. І. Долгової, Т. А. Денисової, О. О. Дудорова, В. І. Задорожного, А. П. Закалюка, А. Ф. Зелінського, В. Є. Квашиса, О. Г. Колба, І. М. Копотуна, О. М. Костенка, О. Г. Кулика, Н. Ф. Кузнецової, І. П. Лановенка, О. М. Литвинова, В. В. Лунєєва, В. С. Мінської, Є. М. Моїсєєва, Ю. В. Орлова, В. І. Полубинського, В. Я. Рибальської, Д. В. Рівмана, А. В. Савченка, М. В. Сенаторова, П. П. Сердюка, В. О. Тулякова, А. Фаттаха, Л. В. Франка, І. Я. Фойницького, В. Є. Христенко, Г. І. Чечель, В. І. Шакуна, Г. Й. Шнайдера, О. М. Юрченка, А. М. Ященко та ін.

Окремі аспекти поведінки жертви злочинів, її правового захисту, заходи віктимологічного запобігання висвітлювали представники української (В. В. Голіна, Б. М. Головкин, О. М. Джуза, В. О. Туляков), радянської та російської (К. В. Вишневецький, В. І. Задорожний, Д. В. Рівман, В. Я. Рибальська, В. І. Полубинський, В. С. Устинов, Л. В. Франк), західноєвропейської (М. Вольфганг, Р. Гассер, І. Маттес, Х. Нагель, Б. Станков, А. Фаттах, Б. Холист, Г. Шнайдер), американської (Ф. Вертхам, К. Сйкбері, Є. Кормен, Т. Кук, Р. Мертон, Т. Тайлер, Дж. Фарелл, Ж. Флеммінг) віктимологічних наукових шкіл.

Необхідність вивчення жертви злочину була повною мірою усвідомлена вченими тільки після Другої світової війни. У різних країнах у післявоєнний період актуальність поведінки жертв злочинів зумовила виникнення наукового напрямку – віктимології.

Учення про жертву злочину – віктимологія (viktima – жертва, logos – вчення)²²¹ – є частиною більш широкого вчення про жертв не тільки злочинів, а й наслідків нещасних випадків, природних і техногенних катастроф, епідемій, війн та інших збройних конфліктів, політичних протистоянь. Відповідно до зазначеного, віктимологія розглядається в широкому та вузькому сенсі. У першому вона охоплює не тільки право і кримінологію, а й психологію, соціологію та психіатрію. У вузькому значенні віктимологія становить теоретичний та практичний інтерес, крім кримінології, для кримінального права, кримінального процесу, кримінально-виконавчого права, криміналістики, судової психології, судової психіатрії.

У 1970-х роках Л. В. Франк першим у СРСР опублікував праці з віктимології. Грунтуючись на розробках світової віктимологічної теорії, він зумів довести й обґрунтувати думку про те, що віктимологія є відносно самостійним науковим напрямом, що має теоретичну і практичну цінність.

Результати спеціальних наукових досліджень показують, що віктимологія виникла і розвивалась як напрям у кримінології, що вивчає жертву злочину. Однак, з часом погляд на неї змінився, зокрема стосовно предмета віктимології та її наукового статусу. Д. В. Рівман визначив їх таким чином:

1) віктимологія – це галузь кримінології, або спеціальна кримінологічна теорія, що розвивається в її межах;

2) віктимологія – це допоміжна для кримінального права, кримінально-процесуального права, криміналістики міждисциплінарна наука про жертву злочину. Вона існує і функціонує паралельно з кримінологією;

3) віктимологія – це загальна теорія, вчення про жертву, що має предметом дослідження жертву будь-якого походження, як кримінального, так і не пов'язаного зі злочиним. Віктимологія є самостійною наукою, приналежність якої до юридичної можна визнати тільки частково. Насамперед, це наука про безпеку життєдіяльності людини²²².

Кримінологічна віктимологія – вчення про жертву злочину, її кримінологічно-віктимологічні характеристики, якості та властивості; систему віктимологічних детермінант індивідуальної та групової віктимності, віктимізації та віктимної поведінки жертви злочину на основі накопичення віктимогенного потенціалу, а також систему заходів віктимологічної профілактики на загальному, спеціальному та індивідуальному рівнях.

²²¹ Великий тлумачний словник української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ–Ірпінь: Перун, 2001. 1440 с. С. 129.

²²² Рівман Д. В. Криминальная виктимология: учебник. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 304 с. С. 8.

Предметом вивчення кримінологічної віктимології є:

а) віктимологічна характеристика жертв (потерпілих) від злочинних посягань, як на соціальному (статистичному), так і на індивідуальному (фізичному) рівнях, згідно з їх класифікаційними диференційованими ознаками і властивостями віктимності певних груп ризику;

б) соціальні та особистісні (об'єктивні і суб'єктивні) причини й умови, що сприяють становленню потерпілих; їх роль у генезисі й механізмі злочину;

в) особистісно-ситуаційна природа взаємодії злочинця і жертви під час вчинення злочину (віктимологічна ситуація);

г) комплекс запобіжних заходів, спрямованих на потерпілого та потенційну жертву на різних соціальних, у тому числі на індивідуальному (фізичному) рівнях;

д) шляхи, засоби та способи захисту і відшкодування збитків, заподіяних потерпілому (жертві) внаслідок злочинного посягання.

Основним завданням кримінологічної віктимології на сучасному етапі є потреба наукового пояснення і прогнозування віктимологічних процесів з метою забезпечення інтенсифікації запобіжного впливу на злочинність на основі нетрадиційних підходів, у центрі яких перебуватиме не особа, яка вчиняє, вчинила чи може вчинити злочин, а особа, яка за певних (соціобіопсихологічних) обставин може стати жертвою злочинного посягання. Саме ці обставини визначають її завдання та високий ступінь потреби таких знань.

По-перше, кримінологічна віктимологія має надати об'єктивну (реальну) інформацію про стан і тенденцію віктимізації суспільства як негативного процесу внаслідок учинення злочинів частиною членів суспільства.

По-друге, кримінологічна віктимологія, як вчення про жертву злочину, розкриває сутність відповідних явищ і процесів, проникає в механізм їх закономірностей з метою визначення можливих напрямів впливу і, що особливо важливо, прогнозування (передбачення) нових ситуацій чи подій.

По-третє, кримінологічна віктимологія повинна відповісти на питання чому, за яких обставин окрема особа чи соціальна спільнота стає жертвою злочинного посягання.

По-четверте, завданнями кримінологічної віктимології є розробка пропозицій найбільш ефективних заходів запобіжного впливу на потерпілих, у тому числі примусового характеру для осіб з асоціальною чи девіантною поведінкою.

По-п'яте, кримінологічна віктимологія розробляє рекомендації інформаційного характеру про способи та шляхи мінімізації віктимогенних ситуацій та можливі варіанти їх запобігання чи нейтралізації.

Реалізація зазначених завдань та забезпечення практичного застосування висновків віктимологічних досліджень цілком і повністю залежить від упевненості практичних працівників правоохоронних органів у можливості та потребах реалізації віктимологічних знань у конкретних умовах їх діяльності.

З огляду на предмет, завдання та значення кримінологічної віктимології, достатньо виразно виділяються її дві основні **функції**:

1) фундаментальна;

2) прикладна.

Реалізація фундаментальної функції дає можливість дослідити:

– поведінку жертви, що здійснює визначальний вплив на мотивацію злочинного діяння. Зміст такої поведінки за певних обставин може провокувати злочин, і таким чином, з одного боку, полегшити настання злочинних наслідків, з іншого – створити умови, за яких злочин може бути припиненим, локалізованим, або ж зовсім неможливим;

– віктимність, як особливий феномен, що проявляється у підвищеній схильності (вірогідності) стати жертвою злочинного посягання. Рівень такої вірогідності визначає рівень віктимності: чим вищим є рівень першої, тим вищим є рівень другої. Така прямопропорційна залежність є незмінною.

Віктимність притаманна як окремій особистості, так і соціальному статусу та соціальній ситуації, що провокує або полегшує злочин і настання суспільно небезпечних наслідків. У зв'язку з цим виділяють особистісну, рольову та ситуативну віктимність, яка залежить від низки факторів, зокрема:

а) особистісних характеристик (вік, стать, потреби, інтереси тощо);

б) соціального статусу, соціальної ролі особи, особливостей її службових повноважень, рівня матеріального забезпечення та захищеності;

в) рівня розвитку конфліктної ситуації, умов, місця і часу, в яких така ситуація розвивається;

– віктимізацію, як процес перетворення в жертву, чи наслідок такого процесу. Рівень віктимізації в конкретних умовах простору і часу може свідчити про стан захищеності членів суспільства та розглядатися як суспільний результат вчинених злочинів, який несе в собі характеристику даних про потерпілих, час, місце і спосіб їх віктимізації;

– віктимну ситуацію, як життєву обстановку, що складається у зв'язку з якостями особи чи поведінкою жертви, коли виникає реальна можливість заподіяння їй шкоди;

– віктимну детермінацію, як складну взаємодію різноманітних форм взаємодії соціально-політичних, економічних, психологічних та біологічних факторів на рівні причинних, функціональних та кореляційних залежностей.

Реалізація прикладної функції дає можливість розробити систему заходів, яка ґрунтується на:

– максимальному використанні та реалізації захисних можливостей потенційних потерпілих за рахунок відповідної індивідуально-виховної роботи: сімейного, статевого та фізичного виховання;

– ефективному, професійному навчанні, вмінні розпізнати небезпечні ситуації, критичності, уважності та самодисциплінованості;

– правовому вихованні, навчанні та умінні користуватися наданими гарантіями безпеки з боку держави та на активній громадській позиції, як учасника суспільних відносин;

– ефективному, технічному забезпеченні засобами безпеки від злочинних посягань як активного так і пасивного захисту (охоронна сигналізація, спеціальні засоби тощо);

– пріоритетності, ефективності та дієвості заходів віктимологічної профілактики, як найбільш перспективного і гуманного способу впливу на злочинність та недопущення настання шкідливих наслідків.

Подальший розвиток дослідження віктимної проблематики, гуманізація правових процесів в Україні передбачає необхідність реального забезпечення захисту потенційних жертв злочинів усіма органами системи кримінальної юстиції країни.

§ 2. Поняття та кримінологічна характеристика жертв злочинів

Етимологія слова «жертва» походить від латинського «victima», що спочатку мала культове, ритуальне значення²²³. Так, у словнику Ф. Брокгауза й І. Ефрона поняття «жертва» пояснюється, як вдячне підношення Богу від плодів земних або з царства тварин²²⁴. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови цей термін тлумачать як той, хто постраждав від нещасного випадку або агресії; той, над ким знушаються, виявляють насилля; той, хто переживає, терпить різні неприємності від кого-, чого-небудь²²⁵.

Д. В. Рівман наводить дві позиції щодо розуміння поняття «жертва» у віктимологічному значенні. Перша – це людина (спільність людей), якій прямо чи побічно заподіяно шкоду злочином. Друга – це фізична особа, людина, якій безпосередньо заподіяно фізичну, моральну і матеріальну шкоду. Ми, як і автор положень, підтримуємо другу позицію, адже, з погляду віктимологічних досліджень, вона є більш прийнятною²²⁶.

В. І. Полубинський зазначає, що поняття «жертва» означає людину, яка постраждала від: а) неправомірних дій інших осіб; б) власної поведінки; в) збігу негативних обставин; г) нещасного випадку. Жертвою у вузькому сенсі слід вважати людину, якій завдано

²²³ Джужа О. М., Моїсєєв Є. М. Жертва злочину: підходи до визначення та проблеми класифікації. *Вісник Луган. держ. ун-ту внутр. справ. ім. Е. О. Дідоренка*. 2011. № 2. С. 74–81. С. 74.

²²⁴ *Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*: в 86 т. Москва, 1996. Т. 11. 1245 с. С. 22.

²²⁵ *Великий тлумачний словник сучасної української мови (з додатками, допов. та CD)* / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2009. 1736 с. С. 274.

²²⁶ Рівман Д. В. *Криминальная виктимология: учебник*. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 304 с. С. 124.

фізичну, моральну або майнову шкоду внаслідок дій інших осіб, власної поведінки, подій чи нещасних випадків²²⁷.

В. Є. Христенко, поклавши в основу принцип дихотомії і математичного обґрунтування терміна «жертва», вдало відзначає, що «жертва – це людина (сторона взаємодії), яка втратила вартісні для неї цінності внаслідок впливу на неї іншої людини (сторони взаємодії)»²²⁸.

Отже, у поняття «жертва» входить існування безпосередньої взаємодії між сторонами, без наявності якої визнання особи власне жертвою злочину є неможливим. Наводячи ж поняття «потерпілий від злочину», можна розуміти і саму особу, що особисто потерпіла від злочину, та інших осіб, яким злочином опосередковано заподіяно шкоду. Тому під поняттям «жертва» ми розуміємо осіб, яким особисто заподіяно шкоду злочином.

В. О. Туляков, на основі аналізу наукових, статусних, поведінкових, нормативно-правових основ і характеристик визначення потерпілих від злочинів, стверджує, що жертвою злочину визнається будь-яка фізична особа (соціальна спільнота), якій злочином заподіяно фізичний, матеріальний чи моральний збиток²²⁹.

Автори навчального посібника «Віктимологія», під жертвою злочину розуміють потерпілу від злочину фізичну особу незалежно від того, чи визнана вона такою у кримінально-процесуальному порядку і чи оцінює себе такою суб'єктивно²³⁰.

Німецький кримінолог Кайзер Гюнтер визначає поняття жертви злочину таким чином: «Жертва – це особа, якій унаслідок суб'єктивного бажання злочинця чи об'єктивних обставин протиправним діянням завдано фізичної, моральної або майнової шкоди, незалежно від того, чи визнано таку особу потерпілим у встановленому законом порядку та чи оцінює така особа себе потерпілим суб'єктивно»²³¹.

Здобутки, отримані в результаті розроблення певних віктимологічних знань, учені почали застосовувати, крім кримінології, і в інших галузях знань кримінально-правового спрямування, використовуючи категорії «потерпілий» і «жертва», що викликало плутанину в розмежуванні цих понять.

Зокрема, у 2012 р. прийнято новий КПК України, яким введено замість категорії потерпілого від злочину іншу – потерпілого у кримінальному провадженні. Так, ч. 1. ст. 55 КПК України визначає потерпілим у кримінальному провадженні фізичну особу, якій кримінальним правопорушенням завдано моральну, фізичну або майнову шкоду. Дане визначення не встановлює обов'язковою умовою у кримінальному процесі закріплення статусу потерпілого певним процесуальним документом. Але ч. 2 ст. 55 КПК України чітко закріплює момент виникнення прав і обов'язків потерпілого – моментом подання заяви про вчинення щодо нього кримінального правопорушення, що утворює взаємозв'язок між волевиявленням потерпілого й виникненням процесуальних наслідків для інших суб'єктів. На жаль, нова редакція кримінального процесуального закону так і не врахувала ідеї вчених стосовно розмежування на законодавчому рівні категорій «потерпілий» і «жертва».

На думку А. О. Джузи²³², при застосуванні категорії «жертва» в кримінальному процесуальному та/або кримінальному праві необхідно звертатися саме до цього визначення через його закріплення на міжнародно-правовому рівні. Проте Д. В. Рівман пропонував у кримінальній віктимології застосовувати обидва терміни, наголошуючи на тому, що у віктимологічній площині, на його думку, потерпілий і є безпосередньою жертвою злочину. Якщо ж жертва – носій кримінально зумовленої або реалізованої віктимності (тобто сукупності соціально-психологічних рис, що зумовлюють високу ймовірність для особи стати об'єктом злочинного посягання), то логічно застосовувати термін «потерпілий». При

²²⁷ Полубинский В. И. Правовые основы учения о жертве преступления: учеб. пособие. Горький: Горьк. высш. шк. МВД СССР, 1979. 83 с. С. 11.

²²⁸ Христенко В. Е. Психология поведения жертвы: монография. Ростов н/Д: Феникс, 2004. 416 с. С. 50.

²²⁹ Туляков В. О. Вчення про жертву злочину: соціально-правові основи: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08. Одеса, 2001. 37 с. С. 13.

²³⁰ Віктимологія: навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкина. Харків: Право, 2017. 308 с. С. 73.

²³¹ Кайзер Гюнтер. Криминология. Введение и основы. Москва: Юрид. лит., 1979. 277 с. С. 159.

²³² Джуза А. О. Теоретичні та практичні засади віктимологічного запобігання злочинам в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право». Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018; Харків: Харківськ. нац. ун-т внутр. справ, 2018. 663 с.

цьому процесуальне поняття потерпілого розглядалось як сукупність об'єктивного (зміст) і суб'єктивного (форма) критеріїв²³³.

Під **жертвою злочину** необхідно розуміти особу (фізичну чи юридичну), якій унаслідок суспільно небезпечних діянь злочинця завдано фізичної, майнової, моральної шкоди (для фізичної особи) чи спричинено шкоду її діловій репутації (юридична особа), або істотно порушено її основні права внаслідок дії або бездіяльності, та яка визнана такою в процесуальному порядку. Категорія «жертва» характеризує постраждалу від злочину особу в широкому соціальному контексті (незалежно від прийнятих за конкретним фактом процесуальних рішень), тоді як «потерпілий» – поняття юридичне, пов'язане зі статусом особи як суб'єкта певних кримінально-правових і кримінальних процесуальних відносин.

До визначення структури особи жертви (з розкриттям її біологічно-психологічних, соціально-демографічних і морально-психологічних ознак) дає змогу якнайповніше розкрити зміст і значення її елементів як на індивідуальному, так і груповому та загальносоціальному рівнях. Найбільш уразливими категоріями жертв є особи похилого віку, діти, жінки (останні стають жертвами злочинів, учинених чоловіками, у 2,5 рази частіше, ніж жінками). Поведінка понад 90,0 % постраждалих від фізичного насильства дорослих (як чоловіків, так і жінок) характеризується як провокуюча або соціально-негативна (62,0 % жертв ніде не працювали). Серед потерпілих від насильницьких злочинів майже третину становлять неповнолітні. Тривожною є позитивна динаміка протиправних діянь проти статевої свободи дітей (упродовж 2008–2017 років – зґвалтувань – на 18,0 %, інших насильницьких сексуальних дій – на 14,0 %, статевих зносин з особою, яка не досягла статевої зрілості – на 38,0 %, розбещення – на 29,0 %).

Дане визначення охоплює усі складові, що притаманні потенційним, реальним і латентним потерпілим у кримінальному праві. До них, зокрема належать:

- 1) стан фізичної особи;
- 2) можливість бути об'єктом загальної превентивної дії закону про кримінальну відповідальність;
- 3) безпосереднє спричинення шкоди (або загроза заподіяння такої) як зв'язок конкретного потерпілого із конкретним злочином;
- 4) здатність відчувати захищеність з боку закону про кримінальну відповідальність та її втрату;
- 5) здатність свідомо чи не усвідомлено сприймати органами чуття зменшення або втрату майнових чи немайнових благ, переживати з цього приводу;
- 6) здатність потерпілого впливати на кримінально-правові наслідки вчинення злочину.

Для розкриття віктимних особливостей у змісті кримінологічної характеристики жертви злочину варто враховувати:

- біологічно-психологічні ознаки (біопсихологічні й індивідуальні властивості та мотивуючі чинники психічного життя й поведінки особи);
- соціально-демографічні якості (стать, вік, освіта, сімейний стан, соціальні зв'язки);
- морально-психологічну характеристику, що відображає сприймання особою соціальних цінностей і соціальних функцій, які вона виконує. Виявляється у ставленні до держави, суспільства, громадських обов'язків, колективу, інших людей, себе тощо.

Саме психологічні й біологічні якості, що виявляються в особистісному компоненті індивідуальної віктимності, є головними причинами віктимності.

Одною з індивідуальних властивостей особи є сукупність емоційних реакцій і станів, адже як складовий елемент конкретного злочинного механізму жертва відчуває певне емоційне переживання через суб'єктивне відображення об'єктивної реальності, яке формується з огляду на певні властивості впливів, суб'єктивні особливості самого індивіда (індивідуально-психологічні особливості, спосіб життя, рівень інтелектуального розвитку, характер виховання, здатність переживати різні емоції). Такими емоційними станами є:

- афекти – переживання великої сили, з коротким періодом проходження. Вони характеризуються значними змінами у свідомості й порушенням вольового контролю. У стані афекту відбувається зміна звичної поведінки людини, деформується її установка, «звужується свідомість» через порушення нормальної взаємодії процесів збудження і гальмування;

²³³ Ривман Д. В. Криминальная виктимология: учебник. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 304 с. С. 125.

– фрустрація – складний психічний стан, що характеризується наявністю стимульованої потреби, яка не знайшла свого задоволення. Стан фрустрації супроводжується різними негативними переживаннями: розчаруванням, роздратованістю, тривогою, відчаєм й апатією. Фрустрація викликається об'єктивно неподоланими труднощами, що виникають на шляху до досягнення мети. Виникає фрустрація тоді, коли ступінь незадоволення вище того, яке людина може стерпіти. Високий рівень фрустрації призводить до дезорганізації діяльності;

– стрес – стан особи, який характеризується неспецифічними захисними реакціями (на фізичному, психологічному і поведінковому рівнях), на протигагу екстремальним патогенним подразникам.

Водночас, ні соціально-демографічні, ні морально-психологічні ознаки особи не мають криміногенного чи віктимогенного характеру, але пов'язані з умовами формування індивіда, його життєдіяльності. Характеристика цих якостей є істотним компонентом узагальненого уявлення про жертву злочину та одним із елементів його кримінологічної характеристики.

Інтелектуально-вольовий, аксіологічний, емоційно-встановлювальний і біологічний компоненти віктимності є реалізованими ще до виникнення конфліктної ситуації, яка сприяє перетворенню потенційної жертви від злочину на реальну. Отже, змінити докорінно структуру і функціонування даних компонентів неможливо, але можна спробувати створити сприятливі умови, які б максимально стримали їхній вияв у певних конфліктних ситуаціях. При цьому ситуаційний і діяльнісно-практичний компоненти реалізуються під впливом зовнішніх факторів саме в процесі конфліктної ситуації. Вирішальне значення мають саме зовнішні чинники, такі як конфліктна ситуація і поведінка злочинця. Саме від них залежить, чи перетвориться потенційна жертва злочину на реальну, і чи буде наявним злочин взагалі.

Демографічні та рольові ознаки потерпілих також мають цілком визначене кримінологічне значення. Стать, вік, професія, спеціальність, службове і сімейне становище та інші фактори нерідко відіграють істотну роль у механізмі злочину і навіть виступають необхідною умовою вчинення того чи іншого злочину.

Стать і вік значущі в особливостях психологічного плану, властивих, наприклад, підліткам або літнім людям. Крім цього, у злочинах деяких видів кримінологічне значення має національність потерпілого. Зокрема, у злочинах, пов'язаних з пережитками місцевих звичаїв (наприклад, кровної помсти). Потенційна віктимність і реальна віктимізація, як свідчать дослідження, не збігаються.

Під час розкриття соціально-демографічних якостей передусім слід звернути увагу на стать жертв злочинів, оскільки структура за віковими групами різко відрізняється від населення загалом: індекс віктимізації найвищий серед вікових груп від 20 до 49 років, тобто найактивнішої частини населення. Найменшу вікову групу становлять особи похилого віку – 19,2 %. Злочини стосовно цих осіб вчинялися частіше – унаслідок конфліктів побутового характеру.

Так, за останні десять років кількість осіб похилого віку, які стали жертвами злочинів, збільшилася майже вдвічі. Така тенденція спостерігалася і в 2018 р., протягом якого від протиправних дій постраждало 31,7 тис. осіб цієї категорії (2015 р. – 30,1 тис.). Відносно осіб похилого віку вчинено 31,4 тис. кримінальних правопорушень, що на 5,3 % більше, ніж у 2015 р. (29,8 тис.), у тому числі 15 тис. тяжких та особливо тяжких (2015 р. – 12,7 тис.). Найпоширенішими злочинами були крадіжки (19,8 тис.), шахрайства (3,8 тис.), грабежі (1,5 тис.), умисні убивства (720) та розбійні напади (378).

Крім того, і сам похилий вік, пов'язаний з послабленням фізичної сили, може виступати за певних умов (наприклад, незначний привід з боку людини похилого віку для вчинення більш небезпечного злочину) обставиною, що активізує злочинний намір людини. У цій ситуації підсилюється також провокуючий ефект неправильної поведінки людей цього віку, їх обтяжливості.

Жінки стають жертвами злочинів, учинених чоловіками, у 2,5 рази частіше, ніж злочинів, учинених жінками. Чоловіки потерпають від злочинів, учинених чоловіками, у 11 разів частіше, ніж від злочинів, учинених жінками. Серед жертв, які постраждали від вияву кримінально-насильницької поведінки, жінки становлять 18 %, з них 89 % сприяли злочинному посяганням через свою віктимну поведінку. Кількість чоловіків, постраждалих від кримінального насильства, становить 82 %, причому поведінка, що сприяла вчиненню

насильницького злочину, спостерігалась у 90 % випадків. Відтак, тільки у 11 % жінок і 10 % чоловіків, постраждалих від фізичного насильства, було встановлено нейтральну поведінку.

Іншою важливою кримінологічною ознакою, що характеризує потерпілу особу, є вік. Найчастіше зазнають шкоди від злочинних дій чоловіки віком від 26 до 46 років – 67 %. Найбільший індекс віктимізації – 2,5 припадає на вікову групу 30–40 років, тоді як у групах від 25 до 30 років і від 40 до 50 років ці індекси становлять, відповідно, 2,2 і 2,4. З огляду на зазначені положення, можна вивести певну закономірність, що вік жертви насильницького посягання залежить від обраного особою виду кримінально-насильницької поведінки.

Поряд з цим слід зауважити, що сам вік не має ознаки криміногенності, але в характеристиці особи він набуває певних ознак віктимності у зв'язку зі специфічними властивостями людини визначеного віку та обраним насильником видом кримінального насильства.

Наступною соціально-демографічною ознакою, яка має віктимологічне значення, є освітній рівень жертв злочинів. Найвищий індекс віктимізації спостерігається серед осіб із початковою і незакінченою середньою освітою (53,7 %), а також серед осіб, які не мають освіти (46,3 %). При цьому ступінь віктимізації залежав і від такого чинника, як значна відмінність в освітньому рівні подружньої пари. Так, при сполученні «неосвічений чоловік – освічена жінка», а також «освічений чоловік – неосвічена жінка» можливість стати жертвою значно підвищувалась, а саме у цьому разі позначається низький культурний рівень спілкування та емоцій, невміння або небажання зазирнути у внутрішній світ протилежної сторони. Здебільшого у 59 % випадках потерпілі від тяжких насильницьких злочинів мали середню чи середню спеціальну освіту. Низький освітній рівень жертв злочинів не тільки належить до криміногенних ознак особистості, а й, безумовно, підвищує її віктимність.

Велике значення у кримінологічній характеристиці має й індекс віктимності. Серед соціальних груп населення індекс віктимізації такий: серед робітників – 57,4 %, службовців – 31,0 %. Саме низький соціальний рівень жертв злочинів, пов'язаний насамперед із їх видом занять, що в сукупності зумовлює появу категорії осіб, яким притаманна ознака віктимності. Це передусім малозабезпечені, безробітні особи. До цієї категорії, зокрема, мають належати працівники села та представники студентства. Саме ці категорії осіб необхідно врахувати під час розроблення запобіжних заходів, спрямованих на запобігання злочинності.

Інший бік проблеми у цьому сенсі: відсутність сім'ї та дітей дає людині певну свободу дій, знижує відчуття відповідальності за свою поведінку, що стає передумовою вчинення щодо неї злочину. Власне наявність дітей і стабільних сімейних стосунків є стримувальним чинником і для криміногенних, і віктимних проявів. Для послідовного встановлення показників віктимізації та повної картини кримінологічної характеристики потерпілих від злочинних дій необхідний аналіз сімейного статусу жертви.

У деяких сімейних стосунках сім'я не лише не виступає важливою перешкодою для кримінального насильства, а навпаки, здебільшого кримінально-насильницька поведінка виявляється саме щодо одружених. Це підтверджують і результати проведеного анкетування, відповідно до яких 70,4 % респондентів стверджують, що насильство, зазвичай, виявляється в сімейному колі. При цьому серед потерпілих майже половина постраждала від побутових злочинів. Статистика свідчить також, що кожний п'ятий позбавлений життя – родич убивці.

Дуже важливе значення для кримінологічної характеристики жертв злочинів має питання щодо стану сп'яніння потерпілих у момент вчинення злочину. Як свідчить практика, на осіб, які перебувають у нетверезому стані, через їх послаблений опір, легше за все вчинити посягання. Крім того, такі люди порівняно легко зав'язують випадкові знайомства і зазвичай стають ініціаторами сварок та бійок.

§ 3. Класифікація жертв злочинів

Проблеми класифікації потерпілих, зокрема їх типологія, є надто складними. Першу спробу такої класифікації і типології в кримінологічній спеціальній літературі здійснив Л. В. Франк. У загальних рисах підхід до цієї проблеми полягає в такому: класифікацію потерпілих має бути створено за багатьма підставами відповідно до різних завдань, поставлених перед віктимологічними дослідженнями. При цьому важливе

значення, передусім, має класифікація потерпілих залежно від характеру злочинів та шкоди, що була завдана цим злочином²³⁴.

Враховуючи, що у віктимології вивченню підлягають не тільки потерпілі у кримінальному процесуальному значенні, а й інші категорії потерпілих, наприклад, латентні жертви, якщо є критерії для їх ідентифікації. Як зауважив з цього приводу В.Ф. Оболенцев, типологія жертв у цьому разі може бути такою:

1) потенційна жертва – це особа, яка стає мішенню при визначених обставинах і через свої особистісні якості, статус, позицію, поведінку;

2) випадкова жертва – це жертва, але більш детермінована певною ситуацією і вибором самого злочинця, іноді тільки випадковість вирішує, хто стане жертвою злочинного посягання;

3) латентна жертва – це особа, яка реально, фактично постраждала від злочину, але з будь-яких причин цей факт залишився не виявленим, прихованим від офіційного обліку злочинів в умовах, коли такий облік обов'язковий або бажаний на користь суспільства і держави²³⁵.

Д. В. Рівман, ґрунтуючись на змісті категорії віктимності й на проведених науковцями дослідженнях особливостей поведінки жертв злочинів, виділив такі типи жертв: агресивні, активні, ініціативні, пасивні, некритичні, нейтральні, випадкові, реальні, потенційні²³⁶.

У запобіганні окремим видам злочинів важливою є також класифікація потерпілих залежно від низки демографічних ознак – професії, фаху, посади, виду занять, віку, статі, національності. За цією класифікацією перше місце посідають потерпілі, які відповідно до своєї діяльності чи професії стають перешкодою для вчинення іншими особами злочину. До таких потерпілих належать працівники правоохоронних органів, охоронці, а також працівники, які мають небезпечні професії (наприклад, висотники, водолази), коли злочинні порушення Правил техніки безпеки можуть призвести до тяжких наслідків. Саме вивчення діяльності зазначених категорій осіб на віктимологічній основі, як показують результати досліджень, сприяють розробленню науково обґрунтованих тактичних, психологічних, технічних методик і заходів забезпечення їх безпеки.

Відповідно до вікових категорій, особливе значення має також дослідження особи і поведінки неповнолітніх потерпілих з подальшим поділом їх на малолітніх і підлітків.

В. О. Туляков, розглядаючи послідовність генезису девіацій у межах концепції аномії, класифікував жертв злочинів на: а) імпульсивних, які характеризуються переважним несвідомим почуттям страху, пригніченістю реакцій і раціонального мислення на напади правопорушника (феномен Авеля); б) жертв з утилітарно-ситуативною активністю. Добровільних потерпілих, рецидивних жертв, що відповідно до своєї діяльності, статусу, необачливості потрапляють у кримінальні ситуації; в) настановних жертв. Агресивних жертв, «ходячих бомб», провокуючих злочинця на відповідні дії зухвалою поведінкою; г) раціональних жертв. Жертв-провокаторів, які самі створюють ситуацію вчинення злочину і самі ж потрапляють у цю пастку; д) жертв із ретретистською активністю. Пасивних провокаторів, які своїм зовнішнім виглядом, способом життя, підвищеною тривожністю і доступністю підштовхують злочинців до вчинення правопорушень.

Проблема класифікації жертв злочинів аж ніяк не зводиться винятково до фізичних осіб. Саме тому вимагає особливої уваги і розроблення класифікації жертв злочину стосовно юридичних осіб, інших формальних і неформальних соціальних груп і колективів. У недалекому майбутньому у зв'язку з інтернаціоналізацією кримінальної активності і збільшенням кількості зловживань владою з боку державних і міждержавних формувань, буде необхідною і класифікація соціальних спільнот як жертв транснаціональних і міжнародних злочинів. Зокрема, у роботі В. О. Тулякова висловлюються розуміння з приводу класифікації соціальних спільнот як жертв злочинів²³⁷.

²³⁴ Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии: монография. Душанбе: Ирфон, 1977. 235 с. С. 85.

²³⁵ Оболенцев В. Ф. Латентна злочинність: проблеми теорії та практики попередження: монографія. Харків: СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2005. 127 с. С. 55–56.

²³⁶ Рівман Д. В. Кримінальная виктимология: учебник. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 304 с. С. 99–103.

²³⁷ Туляков В. О. Вчення про жертву злочину: соціально-правові основи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право». Одеса, 2001. 37 с. С. 13–14.

Як свідчить аналіз наукової літератури, окремому віктимологічному вивченню мають підлягати різні види «атипових» потерпілих: уявні потерпілі – симулянти; добровільні потерпілі від злочину (при вступі у статевий зв'язок з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку або статевої зрілості при кримінальному аборті) і деякі інші. Наприклад, жертви від відомого компетентним органам злочину, що заперечують його факт, не бажаючи скомпрометувати себе, через родинні зв'язки або за іншими мотивами.

Наведені підстави для класифікації потерпілих можна розмежувати також за видом спричиненої ним шкоди. При цьому класифікація за цією підставою здійснюється відповідно до законодавства, тобто залежно від того, чи спричинено потерпілому моральну, фізичну або матеріальну шкоду.

Враховуючи соціально-демографічні ознаки, морально-психологічні властивості, взаємовідносини потерпілого та злочинця, а також поведінку жертв насильницьких злочинів, О. М. Гумін провів певну їх типологізацію, зокрема:

- 1) за формою взаємовідносин між учасниками кримінального конфлікту:
 - а) жертви родинно-побутових відносин. Це особи, які постраждали від насильницьких дій члена родини чи близького родича, а також сусідів;
 - б) жертви професійно-випадкових відносин. Особи, які потерпіли від кримінального насильства знайомих, колег по роботі та випадкових знайомств;
 - в) жертви за відсутності будь-яких соціальних зв'язків. Зазвичай, це особи, які постраждали від кримінально-насильницької поведінки сторонньої особи;
 - 2) за типом поведінки:
 - а) жертви, які перешкоджають поведінці насильника. Це, зазвичай, особи, схильні до опору насильнику;
 - б) нейтральні жертви. Поведінка таких відзначається стриманістю та зайняттям нейтральної позиції в розвитку криміногенного конфлікту;
 - в) жертви з аморальною поведінкою. Такі особи, як правило, провокують насильника на вчинення злочину своєю активною чи пасивною поведінкою, яка переважно зводиться до порушень норм моралі та етикету;
 - г) жертви з агресивною чи протиправною поведінкою. Для таких осіб властива поведінка, яка провокує насильника на вчинення злочину через поводження, яке має агресивний характер чи порушує правові норми, та однозначно спрямована на насильника;
 - 3) за формою кримінального насильства (за результатами дослідження особових справ засуджених за насильницькі злочини): а) жертви фізичного насильства. Це, як правило, неодружені особи віком від 20 до 28 років, здебільшого чоловічої статі, хоча останніми роками прослідковується тенденція до вчинення фізичного насильства щодо жінок. Низький освітній рівень зумовлює незайнятість працею цієї категорії потерпілих. Серед них переважно безробітні, тимчасово непрацюючі, робітники та працівники, що також свідчить про достатньо низький статус на «соціальних шаблях» суспільства. Песимізм, почуття невдало налагодженого життя, нещасного життя супроводжується алкоголізмом та психологічною конфліктністю. Здебільшого перебувають у близьких відносинах із кривдником. Для них характерними є невірноваженість (22,4 %) попри позитивну характеристику (64,2 %); б) жертви психічного насильства²³⁸.
- На підставі проведеного аналізу та відповідно до наявних розробок у галузі кримінологічної віктимології, можна запропонувати наступну класифікацію жертв злочинів:
- 1) за характером мотиву злочину: а) жертви умисних злочинів; б) жертви необережних злочинів;
 - 2) за характером заподіяної шкоди – жертви, яким злочином заподіяно: а) фізичну шкоду; б) матеріальну шкоду; в) моральну шкоду;
 - 3) за характером відносин жертви та злочинця: а) невизначені жертви; б) приречені жертви; в) випадкові жертви;
 - 4) залежно від ролі потерпілого в генезисі злочину: а) нейтральні жертви; б) жертви-співучасники; в) жертви-провокатори;
 - 5) за психологічними характеристиками: а) жертви з психологічними акцентуаціями (жадібні, агресивні, розбещені та ін.); б) жертви з відхиленнями у психіці (депресивні особи, алкоголіки, наркомани, особи, схильні до садизму, статеві збоченці);

²³⁸ Гумін О. М. Кримінальна насильницька поведінка проти особи: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2009. 360 с. С. 155–167.

б) за біофізичними характеристиками: а) за статевою ознакою; б) за віком; в) за національними та етнічними ознаками; г) за фізичним станом у момент вчинення злочину;

7) за іншими характеристиками: а) за статусом жертви в системі суспільних відносин; б) за соціальними зв'язками зі злочинцем тощо.

Вивчення кримінальних проваджень (справ), а також аналіз конкретних фактів заподіяння шкоди особам з підвищеною віктимністю дає підстави розподілити усіх потенційних жертв на дві групи, відповідно до характеру впливу їх поведінки на розвиток злочину. Зокрема, до першої групи належать так звані «активні» жертви, поведінка яких сприяє злочинній агресії щодо них. Для цієї категорії жертв характерною є яскраво виражена (свідома або підсвідома) негативна поведінка до і під час вчинення злочину. Ці жертви характеризуються, як правило, негативною, антигромадською установкою. Поведінка жертв другої групи – «пасивних» жертв – більшою мірою сприймається як правомірна. Здебільшого до цієї групи належать особи з позитивною установкою. При цьому «активних» жертв, зважаючи на оцінку особливостей їх поведінки, можна поділити на такі підгрупи:

а) жертви, поведінка яких містить склад злочину (наприклад, хулігани, грабіжники, шахраї);

б) жертви, поведінка яких порушує моральні та етичні норми (наклепники, п'яниці, морально розбещені люди);

в) жертви, які з будь-яких причин умисно підбурюють винних на протиправні дії (наприклад, сімейні скандалісти).

Водночас «пасивних» жертв можна поділити на таких:

а) яким завдано шкоду у зв'язку з виконанням ними службових, професійних або громадських обов'язків (працівники правоохоронних органів, охоронці, інкасатори тощо);

б) яким завдано шкоду за допомогою інших осіб (вступились за слабого, намагались запобігти антисуспільним діям інших тощо);

в) які не вміють адекватно оцінити життєву ситуацію;

г) які не здатні за певних причин протидіяти злочинній агресії;

д) жертв-симулянтів.

При цьому об'єктом вивчення у віктимології мають бути не лише потерпілі у кримінальному процесуальному значенні, а й інші категорії жертв, зокрема:

а) потенційні жертви – особи, які стають об'єктом злочину внаслідок власних якостей, статусу, позиції, поведінки;

б) випадкові жертви – жертви, яких обирає сам злочинець, відповідно до особистих мотивів;

в) латентні жертви – особи, які реально страждають від злочину але з певних причин цей факт залишається прихованим від офіційного обліку.

г) «рикошетні» жертви, тобто ті, які знаходилися поблизу місця вчинення злочину (наприклад, у разі дорожньо-транспортної пригоди).

Таким чином, вивчення жертви і пов'язаних з нею теоретичних та практичних проблем має безперечно здійснювати окремий науковий напрям, яким на сьогодні є кримінологічна віктимологія, головними завданнями якої є дослідження соціальної, психологічної, біофізіологічної структури всіх категорій жертв; вивчення причин та умов виникнення і розвитку жертви як соціального феномена; з'ясування й аналіз загальних характерних елементів для всіх категорій жертв і специфічних особливостей для кожної з них; розроблення науково обґрунтованих практичних рекомендацій для організації загальної й індивідуальної профілактики потенційних жертв, визначення для них відповідних заходів безпеки та ресоціалізації.

§ 4. Віктимність, віктимізація та їх основні характеристики

Термін «віктимність» увів у науковий обіг Л. В. Франк, визначивши індивідуальну віктимність – потенційна, а також реалізована підвищена здатність стати жертвою злочинного посягання за умови, що об'єктивно цього можна було б уникнути. Індивідуальну віктимність як підвищену здатність стати жертвою розглядає також В. П. Коновалов²³⁹.

²³⁹ Коновалов В. П. Віктимность и ее профилактика. Виктимологические проблемы борьбы с преступностью. Иркутск, 1982. С. 24–27. С. 25.

У широкому значенні масову віктимність Л. В. Франк²⁴⁰ визначав як складне кримінально-правове й соціально-психологічне явище, похідне від злочинності, що виражається в загальній кількості, а також структурі й питомій вазі потерпілих у відповідній групі населення, як функціонально залежний від злочинності феномен, якому властиві свої власні специфічні кількісні та якісні показники стосовно потерпілих від злочинів, характерні для певної місцевості, професії, конкретного періоду часу. Масова віктимність прямо залежить від стану злочинності: чим більше суспільство уражене злочинністю, тим вище шанс будь-якого індивіда стати жертвою злочину²⁴¹.

В. І. Полубінський, хоча і не повністю погоджується з Л. В. Франком, практично дотримується аналогічної думки, визнаючи, що віктимність – це потенційна здатність, підвищена відносно до якогось середнього рівня. Проте В. І. Полубінський пов'язує віктимність виключно із суб'єктивними якостями індивіда. Зовнішнім чинникам він відводить роль реалізаторів потенцій віктимності. При цьому спільним у їх підходах є те, що Л. В. Франк та В. І. Полубінський вважають, що потерпілим від злочину може стати індивід, який взагалі не володіє будь-якою потенційною віктимністю. Іншими словами, віктимізація, тобто процес перетворення на жертву, не пов'язується з реалізацією віктимності, за винятком випадків підвищеної здатності виявитися в ролі жертви²⁴².

У свою чергу, на думку Д. В. Рівмана, віктимність окремої особи (індивідуальна віктимність) – це об'єктивна властива людині, але не фатальна здатність, схильність стати за певних обставин жертвою злочину. Віктимність можна визначити як нездатність протистояти злочинцеві; сукупність чинників робить цю нездатність об'єктивною (незалежною від жертви) або залишає її на рівні суб'єктивного «небажання або невміння». Крім цього, поіменований учений переконаний, що масова віктимність «прямо залежить від стану злочинності: чим більшим є рівень злочинності в суспільстві, тим вищими є шанси будь-якої особи стати жертвою злочину»²⁴³. Крім того, залежно від особистих якостей і поведінки конкретного індивіда, рівень його вразливості, тобто віктимності, може бути вищим за якусь середню (це підвищена віктимність), але може бути і меншим (це знижена, мінімізована віктимність). У будь-якому разі індивід не набуває віктимності, навпаки, він просто не може бути невіктимним, оскільки є членом суспільства, в якому не ліквідована злочинність, а отже, існує об'єктивна можливість стати жертвою злочину.

В. Я. Рибальська вважає, що віктимність – це сукупність стабільних типових соціальних і соціально-психологічних властивостей особистості, що підвищують її здатність стати жертвою злочину²⁴⁴.

Л. В. Ільїна визначає віктимність як особливу властивість потерпілого за певних обставин ставати жертвою злочину²⁴⁵. З цієї позиції до предмета кримінологічної віктимології вона включає, насамперед, «...вивчення осіб, потерпілих (у тому числі й загиблих) унаслідок злочину, їх особисті властивості, які перебувають у тому чи іншому зв'язку з учиненим злочином, взаємозв'язку потерпілого з обвинувачуванням, а також дослідження кримінологічних ситуацій».

В. О. Туляков надав визначення віктимності як здатності суб'єкта ставати жертвою соціально-небезпечного прояву і виступає в її загальнотеоретичному розумінні як явище соціальне (статусні характеристики рольових жертв і поведінкові відхилення від норм безпеки), психічне (патологічна віктимність, страх перед злочинністю й іншими аномаліями)

²⁴⁰ Франк Л. В. Виктимология и виктимность. (Об одном новом направлении в теории и практике борьбы с преступностью): монография. Душанбе: Тадж. гос. ун-т, 1972. 113 с. С. 6.

²⁴¹ Ривман Д. В. Криминальная виктимология: учебник. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 304 с. С. 14.

²⁴² Полубинский В. И. Виктимологические аспекты профилактики преступлений: монография. Москва: Акад. МВД СССР, 1980. 77 с.; Франк Л. В. Виктимология и виктимность. (Об одном новом направлении в теории и практике борьбы с преступностью): монография. Душанбе: Тадж. гос. ун-т, 1972. 113 с.

²⁴³ Ривман Д. В. Криминальная виктимология: учебник. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 304 с. С. 41–42.

²⁴⁴ Рыбальская В. Я. Виктимологические исследования в системе криминологической разработки проблем профилактики преступлений несовершеннолетних. Вопросы борьбы с преступностью. Москва, 1980. Вып. 33. С. 33–38. С. 33.

²⁴⁵ Ильина Л. В. Уголовно-процессуальное значение виктимологии. *Правознавство*. 1975. № 3. С. 119–122. С. 119.

і моральне (інтеріоризація віктимогенних норм, правил поведінки віктимної і злочинної субкультури, самовизначення себе як жертви)²⁴⁶.

І. О. Христич і Л. О. Шевченко зауважують, що віктимність є стійкою особистісною якістю, що вказує на об'єктивну характеристику індивіда ставати жертвою злочинних обставин й активності соціального оточення чи схильність суб'єкта до поведінки у взаємодії з іншими виявлятися жертвою²⁴⁷.

Водночас Б. М. Головкін визначив віктимність як уразливість членів суспільства перед злочинними посяганнями за певних обставин. Віктимність можна розглядати як понижену здатність розпізнавати кримінальні загрози в конкретних умовах простору і часу та захищатися від них²⁴⁸.

Враховуючи зазначені підходи, можна констатувати, що не можна однозначно сказати, що віктимність – це здатність особи стати жертвою, тобто умисна здатність. При цьому, для того щоб краще зрозуміти, що ж являє собою віктимність, її необхідно поділити на винну і невинну, а також необережну, виходячи з підстав осудності особи, а також видів вини, визначених у законі. Так, громадянин може стати жертвою злочинної агресії відповідно до свого службового становища (наприклад, співробітник поліції, інкасатор та ін.), психофізичних особливостей (особи похилого віку, з фізичними та розумовими вадами), біофізіологічних особливостей (жінки, діти).

Винна віктимність полягає у схильності особи ставати жертвою посягань та виражається у протиправній поведінці самої жертви або в її аморальності, а також у вияві необачності, легковажності, необережності. Наочний приклад тому – поведінка деяких дівчат, які, намагаючись привернути до себе увагу, одягають короткі спідниці, користуються занадто яскравим макіяжем, вживають наркотики, ведуть аморальний спосіб життя, що призводить, як правило, до вчинення насильницьких дій, злочинів відносно них. Невинну віктимність, наприклад, мають новонароджені, викрадення дітей з метою отримання викупу або подальшого їх продажу за кордон.

Віктимність – не фатальна властивість окремих людей. І «невіктимна» людина може стати жертвою злочину, при цьому не тільки від особистих, а й від зовнішніх, відносно до жертви, чинників.

Вивчаючи жертву в різних аспектах та її роль у генезисі злочину, кримінологічна віктимологія ґрунтується на тому, що поведінка особи за своєю природою може бути не тільки злочинною, а й необачною, ризикованою, легковажною, розпущеною, інколи провокаційною, отже, небезпечною для самої себе, що, природно, збільшує її схильність до злочинних посягань. У цьому плані додаткового значення набувають характеристики особи: вік, стать, соціальний статус, виконувані соціальні ролі, професія, готовність діяти в критичній ситуації певним чином, а також навколишнє середовище, конкретна ситуація, поводження третіх осіб тощо. Сполучення об'єктивних і суб'єктивних чинників та їх взаємодія впливає на здатність тієї або іншої особи стати потерпілою від злочину.

Під *віктимністю* слід розуміти як здатність особи (групи осіб) за певних обставин ставати жертвою злочину, так і неспроможність суб'єктів віктимологічного запобігання злочинам своєчасно вжити превентивних заходів, адекватних характеру кримінальних загроз. Віктимність виявляється не завжди однаково в однієї особи за різних обставин, зокрема і «невіктимна» особа може стати потерпілою від злочину, оскільки віктимізація залежить не лише від особистісних, а й від зовнішніх стосовно потерпілих факторів. При визначенні віктимності необхідно враховувати здатність особи ставати жертвою злочину, що безпосередньо пов'язана з її особливостями й поведінкою або відносинами зі злочинцем, що виникли на цій основі. На основі проведеного опитування громадян визначено, що особливе

²⁴⁶ Туляков В. О. Вчення про жертву злочину: соціально-правові основи: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Одеса, 2001. 37 с. С. 15.

²⁴⁷ Христич І. О., Шевченко Л. О. До питання про деякі складові віктимності особистості. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Економічна теорія та право*. 2012. № 2 (9). С. 276–282. С. 276.

²⁴⁸ Віктимологія: навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2017. 308 с. С. 36.

віктимологічне значення має провокуюча поведінка жертви внаслідок її високого віктимного потенціалу, яка є приводом і джерелом конфлікту (72,0 %).

Сьогодні у вітчизняній віктимології прийнято розрізняти індивідуальну, видову, групову та масову віктимність. Остання найточніше визначається ступенем уразливості населення, що реалізується в масі різнохарактерних індивідуальних віктимних проявів, що детермінують вчинення злочинів та заподіяння шкоди. Таким чином, групова віктимність є певним елементом, окремим випадком масової віктимності.

Водночас розгляд віктимності як форми відхилення від норм і правил безпеки припускає можливість класифікації форм віктимної активності залежно від інтенсивності такого відхилення. За ступенем зв'язку зі злочинною поведінкою віктимність може виявлятися у двох основних формах: а) евентуальній віктимності (від латинського «eventus» – випадок, віктимність у потенції), що означає можливість з нагоди, за відомих обставин, при визначеній ситуації стати жертвою злочину, що містить у собі причинно обумовлені і причинно узгоджені девіації; б) децидівній віктимності (від латинського «decido» – рішення, віктимність у дії), що охоплює стадії підготовки і прийняття віктимогенного рішення, та й саму віктимну активність, відповідно, містить у собі доцільні і цілеобумовлені девіації, що служать каталізатором ряду злочинів²⁴⁹.

Індивідуальна віктимність – це властивість даної людини, обумовлена її соціальними, психологічними або біофізичними якостями (або їх сукупністю), що сприяє в певній життєвій ситуації формуванню умов, за яких виникає можливість заподіяння їй шкоди протиправним актом. Іншими словами, віктимність конкретного індивіда являє собою потенційну здатність опинитися в ролі жертви злочину внаслідок взаємодії його особистих якостей із зовнішніми факторами. При цьому варто мати на увазі, що індивідуальна віктимність – це не тільки результат поєднання уроджених та набутих ознак, рис і властивостей особистості, вона є ще й поодиноким проявом загального явища віктимності на рівні суспільства та окремих соціальних груп населення.

Індивідуальна віктимність у багатьох випадках виявляється вибірковою. Так, особи, які володіють різними якостями, як правило, стають жертвами різних злочинів, а особи з однаковими особистісними, соціальними, демографічними й іншими показниками нерідко стають жертвами однакових за видами злочинів. Це свідчить про наявність видової й групової віктимності.

Виходячи з необхідності здійснення більш ефективного віктимологічного запобігання, важливо розуміти момент виникнення індивідуальної віктимності. Як показують результати даного дослідження, індивідуальна віктимність формується до вчинення злочину або утворюється під час виникнення конкретної життєвої ситуації. У першому випадку віктимність певний час перебуває в потенційному стані. У другому – момент її виникнення та реалізації злочинного посягання може збігатися. Для реального перетворення потенційно віктимної особистості на жертву злочину її суб'єктивні ознаки мають бути доповнені виникненням відповідної життєвої ситуації.

Ситуаційна складова віктимності передбачає сукупність об'єктивних обставин, що виявляють чи підсилюють дію суб'єктивних рис та ознак, обмежують вибір можливих варіантів безпечного виходу з неї. Віктимологія вивчає такі види ситуацій, виникнення і розвиток яких зумовлено саме поведінкою жертви, її особистістю.

Видова віктимність виражається у відносній «схильності» окремих осіб ставати через низку обставин жертвами певних видів злочинів. Вона дозволяє найбільш повно виділити основні типові риси потерпілих від злочинів, здійснити типологію жертв. Це має важливе практичне значення для розроблення системи запобіжних заходів захисту осіб, схильних через свої індивідуальні властивості та якості з більшою імовірністю, ніж інші громадяни, ставати жертвами конкретних видів злочинів.

Групова віктимність виражається в загальній для окремих категорій людей, які володіють такими соціальними, демографічними, психологічними, біофізичними або іншими якостями, підвищеної здатності за певних умов ставати жертвами злочинів. Наприклад, є професії, які об'єктивно підвищують можливість людей за певних обставин

²⁴⁹ Туляков В. О. Вчення про жертву злочину: соціально-правові основи: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Одеса, 2001. 37 с. С. 16.

ставати жертвами посягань. Так, працівники поліції, касири, інкасатори, охоронці, представники деяких інших професій за видом виконуваної ними роботи нерідко стають жертвами злочинців. Груповою віктимністю володіють особи, які зловживають спиртними напоями або наркотиками. Можна говорити й про групову віктимність окремих категорій населення, які зазнають фізичного, морального або матеріального збитку через свою національну, расову приналежність та з інших соціальних причин. Прикладом групової віктимності на соціальному рівні є особи похилого віку, які через свої особисті якості групової віктимності є більше схильними ставати в певних життєвих ситуаціях жертвами протиправних актів порівняно із середньовіковими категоріями населення.

Терміном «масова віктимність» науковці визначають об'єктивно існуючу реальність певної частини людей через свої суб'єктивні якості зазнавати фізичного, морального й матеріального збитку від злочинних посягань. Оскільки підвищена здатність конкретних осіб ставати за деяких обставин жертвами виявляється під час вчинення злочину, то масову віктимність можна визначити як стан і структуру сукупності потерпілих від злочинів унаслідок їх віктимної схильності. Масова віктимність, тобто віктимність об'єктивно існуючої певної спільноти, характеризується майже аналогічними зі злочинністю показниками: рівень, структура, динаміка.

Стан віктимності виражається в кількісних показниках жертв злочину (в абсолютних числах, коефіцієнтах, індексах) щодо як до загальної кількості потерпілих від злочинної агресії, так і до чисельності населення взагалі або його груп. Стан віктимності може визначатися в статистиці (кількість жертв, частка постраждалих, індекс віктимності) або в динаміці, розвитку, зміні, тобто оцінюватися стосовно до тієї чи іншої території (країни, регіону, району, міста, мікрорайону, вулиці) у визначені періоди часу (рік, місяць, день тижня, час доби).

Рівень віктимності (або коефіцієнт) стосовно осіб, що обчислюється з кількості потерпілих від злочинів (жертв) за певний період часу на тій чи іншій території і загальної кількості населення з розрахунку на тисячу, десять тисяч, сто тисяч осіб. Цей показник виражається тільки у відносних цифрах.

Структура віктимності виражається в якісних характеристиках сукупності жертв злочину, що ґрунтуються на найрізноманітніших показниках, які розкривають окремі аспекти віктимності й віктимність загалом як об'єктивне явище, наприклад: від яких видів злочинів завдано шкоду; які категорії громадян стали потерпілими; унаслідок яких обставин сталося можливим заподіяння шкоди жертвам. Загалом, усі показники стану і структури віктимності та віктимізації, відповідно до своєї реальності, може бути проаналізовано й класифіковано не тільки з науковою метою, а й для удосконалення організації запобіжної роботи.

Динаміка віктимності складна за її функціональною залежністю. З одного боку, віктимність змінюється у зв'язку з кількісними і якісними змінами злочинності, з другого – у потенційному компоненті й не у зв'язку з її змінами: віктимність змінюється «раніше» злочинності і це призводить до зміни в останній. Попит визначає пропозицію і тому, наприклад, поява соціального прошарку багатих і добре забезпечених людей збільшує кількість грабежів, розбоїв, вимагань, захоплень заручників з метою отримання викупу, посилює боротьбу за володіння власністю всередині комерційних структур, у тому числі і шляхом насильства, аж до вбивств. Навпаки, позитивні зміни в такій численній групі, як не обачні пішоходи, позначаються на зменшенні кількості транспортних злочинів. Динаміка віктимності відображає зміни в межах конкретного тимчасового періоду стану віктимності, її рівня та структури окремо, у поєднаннях і в повній сукупності.

Розширеним поняттям віктимності є поняття віктимізації, яке означає процес або результат підвищення рівня віктимності особи або суспільства. Лінгвістично слово «віктимізація» означає процес²⁵⁰. Тому віктимізація розглядається як процес перетворення людини (соціальної спільноти) на жертву будь-якого негативного явища. Особливість віктимізації полягає в тому, що цей процес не заданий спеціально суспільством, а тому й не стимулюється ним із суспільною метою. Цей процес – негативний для суспільства й окремих людей, за своєю суттю він є наслідком несприятливих відхилень від позитивного суспільного розвитку, а тому повинен містити заходи запобігання.

²⁵⁰ Великий тлумачний словник української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ – Ірпінь: Перун, 2001. 1440 с.

Класичне поняття «віктимізація» розробив Л. В. Франк, вважаючи, що це процес перетворення особи на реальну жертву злочину, його кінцевий сукупний результат. При цьому Л. В. Франк розглядав віктимізацію як поняття, похідне від віктимності. На його думку, віктимізації першочергово піддаються особи, наділені віктимністю. Водночас жертвою злочину може стати будь-яка особа, яка не має віктимності. Віктимізація відбувається як на одиничному, так і на масовому рівнях²⁵¹. Л. В. Франк запропонував розглядати чотири рівні віктимізації: 1) безпосередні жертви злочинів (фізичні особи); 2) сім'ї; 3) колективи, організації; 4) населення районів, регіонів.

Дещо по-іншому тлумачить віктимізацію Д. В. Рівман. На його думку, це процес реалізації потенційної віктимності особи в процесі та результаті злочинного посягання. Стати жертвою злочину не може людина, яка до цього не мала потенційної віктимності. Віктимізація об'єднує як динаміку (реалізацію віктимності), так і статику (реалізовану віктимність). Це своєрідна матеріалізація суб'єктивних (особистих) і об'єктивних (ситуаційних) віктимних (віктимогенних) потенцій реального потерпілого²⁵².

На думку В. В. Голіни, віктимізація являє собою процес набуття або збільшення віктимності на індивідуальному або масовому рівнях, що підпорядковується закону детермінації. Структурними складовими віктимізації є соціальні й психологічні чинники. Отже, як зазначає вчений, віктимізація – це, по-перше, невиконання або неналежне виконання державою гарантованих конституцією прав і свобод громадян щодо безпеки людини; по-друге, умисне або необережне порушення людиною (спільнотою людей) правил особистої безпеки; по-третє, використання першого і другого аспектів злочинцями²⁵³.

На думку Б. М. Головкина, віктимізація – це процес підвищення рівня віктимності та її реалізації злочинними посяганнями, що призводить до збільшення кількості жертв злочинів і зростання сукупної «ціни» злочинності²⁵⁴.

Цікавою є спільна думка В. В. Голіни та Б. М. Головкина щодо такого поняття як віктимізація від злочинності – це підвищення ступеня кримінальної уразливості соціальних суб'єктів, що сприяє вчиненню проти них злочинів за певних обставин²⁵⁵.

Як зазначив В. О. Туляков, під віктимізацією розуміється соціальний процес перетворення особи (соціальної спільноти) на жертву злочину і наслідок цього процесу. По суті, поняття віктимізації являє собою своєрідну характеристику віктимності, що об'єктивно існує і може бути вимірюваною кількістю випадків заподіяння шкоди жертвам злочинів, а також сукупністю кількісних і якісних характеристик потерпілих від злочинів²⁵⁶.

Віктимізація – це не лише процес перетворення особи або соціальної спільноти на жертву, а передусім процес перетворення їх на жертву потенційну. Однак це – потенційність з високим ступенем готовності до своєї актуалізації. Під віктимізацією необхідно розуміти процес або кінцевий результат перетворення особи чи групи осіб на потенційну жертву злочинного посягання у силу певних віктимологічних ситуацій, що становили їх зміст.

Реалізація процесу віктимізації як рухомого і динамічного явища здебільшого виявляється обумовленою взаємодією різних складових компонентів, таких як злочинець і жертва злочинного посягання, ступінь віктимності, віктимогенні чинники та умови. Об'єктами віктимізації є блага, права та інтереси осіб, держави й суспільства, поставлені під кримінально-правову охорону. Фактори віктимізації – це сукупність обставин у житті людей і суспільства, які детермінують процес перетворення даної особи на жертву злочину або сприяють реалізації цього процесу. Умовами віктимізації є різноманітні явища об'єктивного і суб'єктивного характеру, які підвищують рівень віктимності, істотно полегшуючи можливість виникнення конфліктів, нагнітають ескалацію віктимогенної ситуації. Фактори й умови віктимізації

²⁵¹ Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии: монография. Душанбе, 1977. 237 с. С. 8.

²⁵² Ривман Д. В. Криминальная виктимология: учебник. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 304 с. С. 53.

²⁵³ Голіна В. В. Соціальні та психологічні чинники кримінологічної віктимізації в Україні. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. № 3 (50). С. 185–193. С. 187–188.

²⁵⁴ Головкин Б. М. Кримінологічне поняття віктимізації. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2015. № 15. Т. 2. С. 93–96. С. 93.

²⁵⁵ Віктимологія: навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкина. Харків: Право, 2017. 308 с. С. 58.

²⁵⁶ Туляков В. О. Вчення про жертву злочину: соціально-правові основи: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Одеса, 2001. 37 с. С. 17.

населення виявляються як на масовому (політичні, соціально-економічні, культурно-інформаційні), так і на індивідуально-груповому рівнях. Віктимізація повинна характеризуватися даними про вид злочину, час, місце та способи його вчинення, соціально-демографічні, психофізіологічні, правові та інші особливості потерпілого. Додавання і зіставлення зазначених характеристик у межах кримінологічного дослідження при активному використанні методологічного інструментарію і даних соціологічної науки дають змогу вченим отримувати значний обсяг інформації про особливості віктимізації соціальних груп, що мала місце на певній території за певний проміжок часу. У такому контексті трапляються трактування віктимізації як процесу перетворення особи на жертву злочину і наслідку цього процесу як на масовому, так і на одиничному рівні. Суб'єктами віктимізації є суб'єкти та учасники суспільних відносин, що виявляють підвищену віктимність і стають жертвами злочинів. Межі віктимізації – це параметри, що визначають допустиму кількість контингенту всіх жертв злочинів у структурі населення, яка нормально сприймається суспільством, не викликає суб'єктивного відчуття загрози соціальній безпеці, страху перед злочинністю.

Наслідками віктимізації є збільшення кількості жертв злочинів, як зареєстрованих, так і латентних; сукупна шкода матеріального й нематеріального характеру; зниження рівня соціальної безпеки та зростання страху перед злочинністю; зниження якості життя населення загалом; збільшення рівня латентної злочинності; створення умов для безперервного функціонування та відтворення віктимізації; зростання рівня злочинності й подальшої криміналізації суспільства.

Структура віктимізації передбачає розподіл контингенту жертв злочинів за певними ознаками, а також визначення ступеня віктимізації окремих груп населення, установлення зв'язків і залежностей між складовими віктимізації та злочинністю. Структура віктимізації за сферою злочинних посягань має такий вигляд: від злочинів проти власності постраждало 38 % жертв, проти життя та здоров'я особи – 21 %, проти особистих прав громадян – 15 %, у сфері господарської діяльності – 9 %, у сфері використання комп'ютерів, систем і комп'ютерних мереж – 8 %, решта – інші злочини. Найчастіше громадяни були жертвами крадіжок, хуліганства, шахрайства, заподіяння легких тілесних ушкоджень, несанкціонованого втручання в роботу комп'ютерів, комп'ютерних мереж, що призвело до витоку, втрати, підроблень, блокування інформації, тощо ²⁵⁷.

Для аналізу структури віктимізації доцільно використовувати також індекс віктимізації як відношення питомої ваги жертв певної вікової групи до частки цієї групи в загальній кількості населення. Так, найбільш віктимізованими є 15–20-річні вікові групи населення (індекс віктимізації 2,79); 21–25 років (2,38); 51–55 років (2,38). Найнижчий індекс віктимізації відзначається в осіб від 60 років і старших (0,08).

Процес віктимізації включає в себе складну систему явищ, пов'язаних з участю жертви у формуванні злочинного мотиву, взаємодією зі злочинцем в умовах конкретної життєвої ситуації, з вчиненням стосовно неї насильницького злочину, що призводить до певних злочинних наслідків. У цьому сенсі можна виділити п'ять рівнів віктимізації.

Перший рівень має складатися з відомостей про безпосередніх жертв злочинів, виявлених у процесі розслідування кримінальних проваджень або про латентних жертв, виявлених у результаті віктимологічних опитувань, і заподіяний їм збиток. Другий рівень має включати в собі дані про членів сім'ї жертви, опосередковано постраждалих від злочинів, учинених щодо їх близьких. Третій рівень має містити інші соціальні групи (трудові колективи, друзі, знайомі, сусіди та ін.), яким унаслідок, хоча і непрямого впливу злочином, також завдається шкода. Четвертий (соціальний) рівень передбачає існування негативних наслідків учинення злочину для цілого регіону або всього суспільства. П'ятий рівень віктимізації виявляється в тих випадках, коли вчиняються так звані міжнародні злочини, злочини проти людства (геноцид, злочинне знищення мирного населення під час війни).

Найбільш гострими та відчутними є наслідки віктимізації на перших двох рівнях, що виявляються в загибелі людей, отриманих каліцтвах, втраті працездатності, психологічних травмах з приводу втрати близьких, матеріальних витратах на лікування тощо. При цьому потенційно небезпечна, нерідко супроводжуюча тяжкі агресивно-насильницькі злочини, десоціалізація жертви, обумовлена болем, страхом, соромом, втратою віри в державу та суспільство, які виявилися нездатними вберегти від злочинця, і т.д.

²⁵⁷ Головін Б. М. Віктимізація населення в Україні: стан, детермінанти, запобігання. Теорія і практика правознавства. 2014. Вип. 2. С. 96–99. С. 96. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_2_33.

§ 5. Віктимологічні детермінанти та їх роль у механізмі вчинення злочину

Серед віктимологічних детермінантів з різним ступенем впливу на віктимізацію певної частини та всього населення України необхідно виокремити процеси урбанізації, міграції, глобалізації, маргіналізації, а також безробіття і соціальної напруженості. Необхідно наголосити на зростанні професійної віктимності, яка залежить не від особистих якостей жертви, а від її соціального статусу, функцій, що вона виконує (правоохоронці, судді, журналісти, політики, правозахисники та ін.). На розвиток українського соціуму в умовах тривалої збройної агресії на Сході та падіння рівня життя населення негативно впливають також девальвація традиційних морально-правових цінностей із загостренням міжнаціональних (міжетнічних) конфліктів і радикалізацією частини населення, що спричиняє підвищення рівня кримінальних загроз і, відповідно, інтенсивної віктимізації суспільства. У кількісному плані більшість жертв становлять мешканці східних (Луганської і Донецької) та південних (Херсонської і Миколаївської) областей, що кореспондується з даними статистики стосовно безробітних жінок (найбільший показник спостерігається саме в зазначених регіонах), а також активізацією внутрішньої міграції населення із зони конфлікту на Донбасі й окупованого Криму (за різними даними, в Україні станом на жовтень 2018 р. зареєстровано понад 1,4 млн вимушених переселенців).

Проблеми віктимологічної детермінації на індивідуальному рівні є центральним (стрижньовим) елементом механізму вчинення злочину як з боку злочинця, так і з боку його жертви, в якому головну роль відіграє мотивація.

Поведінка людини за своєю природою може бути не лише злочинною, а й необачною, ризикованою, легковажною, розпутною, іноді – провокаційною, а тому небезпечною для самої себе, що збільшує можливість стати жертвою злочинного посягання. При цьому у таких випадках додаткове значення мають й інші характеристики особи: вік, стать, соціальний статус, соціальні ролі, професія, готовність діяти в критичній ситуації належним чином, а також навколишнє середовище, конкретна ситуація, поведінка третіх осіб тощо. Об'єднання об'єктивних і суб'єктивних факторів (не обов'язково усіх) і їх взаємодія впливає на «здатність» тієї чи іншої особи стати потерпілою від злочину. Саме ця підвищена здатність людини відповідно до духовних та фізичних якостей при певних об'єктивних обставинах, як показує практика, стає «мішенню» для злочинних посягань і названа віктимністю.

На соціальному, масовому рівні специфічною причиною віктимності є злочинність, оскільки вона створює віктимність. У цьому значенні віктимність як масове, соціальне явище (а це завжди реалізована віктимність) є наслідком злочинності. Іншими словами, причини масової віктимності – це причини злочинності, але не ті, що утворюють віктимність безпосередньо. Проте віктимність як масове соціальне явище є похідною від злочинності – це одна сторона взаємозв'язку між цими явищами. Водночас існує й інший погляд, згідно з яким злочинність і віктимність (у деяких її компонентах) нібито міняються місцями. Масова віктимність включає в себе три компоненти:

а) сукупність потенцій уразливості, реально існуючої в населення загалом й окремих його груп (спільнот);

б) діяльний, поведінковий компонент, що виражений у сукупності актів небезпечної для діючих індивідів поведінки (позитивної, негативної, такої, що штовхає на злочин або створює сприятливі умови для вчинення злочину);

в) сукупність актів спричинення шкоди, наслідків злочинів, тобто реалізації віктимності, віктимізації (віктимність-результат)²⁵⁸.

Більшість випадків віктимізації детерміновані соціальними чинниками (52,7 %). Далі за ступенем зменшення показників виокремлюють соціально-політичні (19,2 %), економічні (9 %), етично-психологічні (6,8 %), правові (1,9 %) й організаційні (0,9 %) детермінанти.

Характеристика сучасної віктимологічної ситуації складається із сукупності кількісних показників та їх якісних оцінок. При цьому той факт, що, за офіційними даними, правоохоронні органи щорічно реєструють майже 2 млн потерпілих, слід розглядати з урахуванням думки незалежних експертів, які вважають, що тільки за період 2011–2018 рр. від злочинів постраждало більше 80 млн осіб. Крім цього, за останнє десятиліття суспільне

²⁵⁸ Кулик О. Г. Злочинність в Україні на початку XXI століття: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 272 с. С. 59.

життя зазнало істотних змін, що породило правовий нігілізм. Таке становище призвело до деградації фундаментальних соціальних інститутів суспільства (сім'ї, системи освіти та виховання), втрати етнокультурної ідентичності (дилема: український – українець), виникнення значної маргіальної соціальної групи з числа осіб без постійного місця проживання, наркоманів, безпритульних неповнолітніх і членів організованих злочинних груп як загальнокримінальної, так і економічної спрямованості.

Поряд з цим, віднесення глобалізації до віктимогенних детермінант вимагає переконливого аргументування. Цей процес в суспільстві сприяє соціальній нерівності й маргіналізації значної частини населення. Крім цього, глобалізаційна трансформація суспільства з неминучістю спричинила не тільки зміни в соціальній структурі, а й гостро поставила загальні питання про усвідомлення індивідуальної і групової соціальної ідентичності, інтеграцію і дезінтеграцію, місце в соціальній ієрархії, солідарність, рівень згуртованості, систему цінностей.

Традиційною для сучасного суспільства детермінантою масової віктимізації більшість учених визнає організовану злочинність, її трансформацію та інтеграцію у систему транснаціональної злочинності, що збільшує ступінь криміногенності й віктимогенності кримінальних організацій. У зв'язку з цим, жертвам організованої злочинної діяльності стає важче протистояти здирництву (вимаганням) від представників організованих злочинних угруповань, які входять до державних структур і бізнесу, спробам останніх встановити свій контроль за діяльністю легальних організацій.

Масова маргіналізація і люмпенізація населення, що відбулася в кінці ХХ ст., спричинила падіння рівня життя, розрив традиційних соціальних зв'язків, утрату ціннісних орієнтацій, зрештою – масову десоціалізацію, що є однією з передумов актуалізації індивідуальної віктимності. Кількість бідних в Україні оцінюється в діапазоні від 20–25 % до 80–85 % усього населення нашої держави. При цьому бідність розуміється і як певний рівень доходу, і як не тільки низькі грошові доходи, а й відсутність інших економічних ресурсів, і як неможливість підтримання нормальних стандартів способу життя. Бідність є однією з передумов десоціалізації особи, а отже, її віктимізації. Водночас однозначна оцінка віктимогенного потенціалу бідності можлива лише на основі її кількісних характеристик.

Антигромадський спосіб життя незабезпечених верств України детермінований поширеністю таких негативних соціальних явищ, як пияцтво, наркоманія, делінквентність, соціальний паразитизм, сексуальна й моральна розбещеність. Близько 44 % жертв тяжких насильницьких злочинів на момент вчинення злочину перебували у стані сп'яніння, причому дві третини таких потерпілих розпивали спиртні напої разом із злочинцями, створюючи віктимогенну ситуацію. Саме тому віктимогенність алкогольного сп'яніння не потребує додаткових доказів – вона знижує здатність потенційної жертви правильно оцінити віктимологічну ситуацію, чинити опір злочинцю, сприяє виникненню випадкових зв'язків з незнайомими людьми, викликає необґрунтовану агресію та провокуючу поведінку.

Серед основних віктимогенних детермінант злочинності небезпідставно виокремлюють також масову і здебільшого нелегальну міграцію, зважаючи на те, що процеси масової міграції істотним чином детермінують криміналізацію та віктимізацію населення у країнах, до яких прибувають мігранти. Особливої уваги, у зв'язку з цим, заслуговує нелегальна міграція, що підживлює маргіальну частину населення в країні перебування мігрантів новими конфліктами (наприклад, етнокультурними) і специфічною навколоскримінальною субкультурою. Так, потрапивши до іншої держави, нелегальні мігранти прагнуть загубитися в етнічній діаспорі для того, щоб знайти роботу і сховатися від влади. Водночас організована злочинність прагне активно використовувати з кримінальною метою міграцію населення і пов'язане з цим збільшення кількості етнічних кримінальних співтовариств, що контролюють імміграційні процеси.

Віктимологічні детермінанти злочинності можна розділити на віктимогенні (сприяючі процесу віктимізації потенційної жертви) та антивіктимогенні (які перешкоджають процесу віктимізації). При цьому, віктимологічні детермінанти варто дослідити окремо за групами:

- 1) які впливають на корисливу і насильницьку злочинність;
- 2) які впливають на індивідуальну і масову віктимність населення.

Знову ж таки, враховуючи результати проведених досліджень, можна виділити дві моделі віктимологічної детермінації:

1) впливають на первинну віктимізацію. Ефективність такої моделі віктимологічної детермінації залежить від практики запобігання злочинам. Важливо чітко уявляти наявність різних відмінностей, які впливають на первинну віктимізацію;

2) впливають на повторну (рецидивну) віктимізацію.

Відповідно до природи віктимності (як явища) детермінанти, які впливають на неї, можна поділити на: соціальні – детермінанти, що впливають на соціальну характеристику віктимності, її громадську значущість; правові – детермінанти, пов'язані з правотворчою і правозастосовною практикою, а також практикою запобігання злочинам. При цьому варто мати на увазі, що спектр віктимологічних детермінантів, які мають вплив на злочинність, значно посилюється. До них варто віднести сукупність психологічних, економічних, соціальних і демографічних, а також політичних і юридичних детермінантів.

Саме тому у віктимогенну і антивіктимогенну моделі детермінації слід включити наступну систему детермінантів:

- а) детермінанти, що впливають на первинну віктимність;
- б) детермінанти, що впливають на рецидивну віктимність;
- в) детермінанти корисливої злочинності;
- г) детермінанти насильницької злочинності;
- д) універсальна модель детермінації.

Психологічна складова детермінантів індивідуальної віктимності може бути представлена такими основними елементами: мотиви, установки, домагання і очікування, потреби і інтереси.

Детермінанти індивідуальної віктимності і детермінанти злочинної поведінки тісно пов'язані між собою, тому при вивченні механізму вчинення злочину необхідно враховувати не лише криміногенні, але і віктимогенні детермінанти. Детермінантами індивідуальної віктимності слід назвати передзлочинну віктимну поведінку та психічний стан жертв у момент злочинного посягання. У 54 % особа із віктимогенними деформаціями частіше поводить себе негативно, чим привертає увагу злочинців. Наприклад, при вчиненні умисних убивств та заподіяння тяжких тілесних ушкоджень передзлочинна поведінка понад 60 % жертв характеризується як негативна. У багатьох випадках вона слугувала приводом для вчинення особливо тяжкого злочину (погрози, приниження, образи, зради).

Підвищує ризик індивідуальної віктимізації стан алкогольного сп'яніння (наркотичного збудження), який блокує контрольну і регулятивну функцію свідомості, пригнічує волю, стимулює агресію і брутальність. Зокрема, у стані алкогольного сп'яніння перебувало 41 % жертв умисних вбивств і 52 % жертв заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, причому у більшості випадків вони спільно розпивали спиртні напої перед злочинним посяганням. Саме тому у запобіганні детермінації масової віктимності важливі заходи впливу урбанізації, індустріалізації, технізації виробництва, міграції, а також безробіття і соціальної напруженості населення. Більшість відомих науці кримінології детермінантів самі по собі не породжують віктимність, а стають її фоном і сприяють створенню моделі детермінації групової віктимності.

Серед детермінант групової віктимності необхідно виділити несформованість культури безпечної поведінки громадян у повсякденному житті, страх перед злочинністю, поширені у народі традиції не звертатися до правоохоронних органів за захистом від злочинних посягань, не повідомляти про вчинені злочини. На найбільш високому рівні теоретичних узагальнень, слід вести мову про інституціоналізацію жертви злочинного посягання.

§ 6. Заходи віктимологічного запобігання злочинам в Україні

Правовими засадами захисту прав і свобод жертви злочину виступають закріплені в нормативно-правових актах права і свободи, які об'єднані категорією юридичного статусу особи, зміст якого полягає в тому, що він є нормативною передумовою захисту прав і свобод, який відображає правове становище, місце й роль індивіда в системі різноманітних відносин як з іншими індивідами, так і з державою та її органами. Разом з тим, суть правового статусу особи полягає у визначенні й законодавчому закріпленні правового становища особи в суспільстві. При цьому держава закріплює в нормативно-правових актах

права і свободи особи, які є ключовим складовим елементом правового статусу, шляхом юридичного оформлення природних прав людини, а також інших прав і свобод, перелік яких зумовлюється рівнем розвитку суспільства. Завдяки правовому закріпленню, усі ці права і свободи набувають статусу суб'єктивних, тобто таких, що відображають не потенційні, а реальні можливості індивіда, закріплені державою в законодавстві.

Ефективність реалізації основних складових правового статусу особи безпосередньо залежить від юридичного забезпечення прав і свобод, яке здійснюється за допомогою суто юридичних засобів – правових гарантій, які забезпечують їх захист від протиправних порушень специфічними правовими способами. У цій ситуації держава, закріплюючи права і свободи особи в законах, бере на себе таким чином зобов'язання створити умови для їх ефективного забезпечення: надавати громадянам належні можливості для практичної реалізації своїх прав і свобод; охороняти права і свободи особи від можливих посягань; захищати права і свободи особи у випадку їх порушення.

Соціальні умови виступають невід'ємним складовим елементом механізму соціально-правового захисту жертви злочину. Головним їх призначенням є створення фактичної «матеріальної» основи забезпечення прав і свобод особи. Соціальні умови забезпечення прав і свобод у складі цього механізму виступають соціальним середовищем захисту прав і свобод особи. Вони обумовлюють повноту використання індивідом соціальних благ відповідно до розвиненості політичних, економічних, соціальних, ідеологічних та культурних відносин. Соціальні умови є важливим чинником ефективності як інших складових елементів, так і механізму соціально-правового захисту жертви злочину загалом. Вони зумовлюють можливість фактичного здійснення прав і свобод, виступаючи фактичною основою реальності прав і свобод, відіграють вирішальну роль в їх забезпеченні. Саме тому цей елемент необхідно розглядати як невід'ємну складову частину цілісного механізму захисту жертви злочину. При цьому, соціальні умови захисту прав і свобод особи перебувають не поза межами цього механізму, а виступають його органічною складовою частиною, а саме: у механізмі захисту жертви злочину вони відіграють не допоміжну, а визначальну роль у процесі забезпечення прав і свобод, тому що фактичне становище особи, масштаб її свободи виражається насамперед у різноманітних можливостях, які зумовлені реальним станом суспільних відносин.

Структура соціально-правового механізму захисту жертви злочину є єдиною системою функціонування, складається із правових засад, які закріплюють права і свободи (юридичний статус особи), юридичних засобів (правові гарантії) та соціальних умов, які у своїй сукупності створюють реальні можливості для повноцінного захисту своїх прав та свобод від протиправних посягань. При цьому механізм соціально-правового захисту жертви злочину повинен постійно діяти, адже пасивність і бездіяльність можуть призвести до суспільно небезпечних наслідків, які виявляються в масових порушеннях прав і свобод, у занепаді загальнолюдських цінностей, у зростанні правового нігілізму, що призводить до порушення принципів рівності, гуманізму, соціальної справедливості, законності та панування права. Крім цього, призначення механізму захисту жертв злочину полягає у створенні умов для вільного і всебічного розвитку особи та її самовизначення, зростання поваги до людської гідності, безперечного і невідкладного вжиття відповідних заходів у випадках порушення гідності особи, її прав і свобод. Саме тому механізм захисту жертви злочину повинен розглядатися під кутом зору його діяльної сторони, тобто функціонування.

Чинним законодавством України передбачена процедура, за якою відшкодувати шкоду потерпілому повинен передусім сам злочинець: потерпілий подає проти обвинуваченого цивільний позов, який розглядається судом під час кримінального провадження. Однак практика засвідчує, що цей механізм дуже часто не дозволяє отримати постраждалим від злочину грошове відшкодування у належному розмірі. Неefективність та надмірна тривалість процедури реституції вже давно не викликає сумнівів у вчених.

Якщо органи розслідування не можуть забезпечити розкриття злочину та притягнення до кримінальної відповідальності винуватих осіб, потерпілі на невизначений час позбавляються можливості відшкодувати завдану їм шкоду за рахунок порушників. Тому у випадках, коли не встановлено особу злочинця, або якщо він є неплатоспроможним, чи процедура компенсації за його рахунок є складною та занадто тривалою, відшкодування потерпілому від злочину повинно відбуватися за рахунок держави. Це повною мірою відповідає принципу взаємної відповідальності особи та держави, який передбачає, що особа

повинна утримуватися від неправомірної поведінки, а держава своєю чергою гарантує їй особисту безпеку, захищає право власності тощо. Якщо держава не справляється з виконанням своїх функцій із забезпечення безпеки, особа отримує право на відповідне відшкодування саме за рахунок держави.

Основною проблемою державної компенсації завданої злочином шкоди є фінансування таких виплат. Зазвичай для цього держави створюють спеціальні компенсаційні фонди. На сьогодні такі фонди функціонують майже в усіх країнах Європи, а також в інших розвинутих державах світу (США, Канада, Нова Зеландія, Австралія, Японія тощо). В цих країнах ухвалені відповідні закони, що передбачають право потерпілих на державну компенсацію завданої злочинною шкоди, а також шляхи примирення потерпілого з винуватим та професійну медичну й психологічну допомогу жертвам злочинів.

Створення та належне функціонування фонду відшкодування потерпілим від злочинів здатне посилити соціальну захищеність людини, оздоровити моральний стан суспільства та підвищити авторитет держави, її органів правопорядку. У низці держав-членів Ради Європи створення фондів відшкодування розпочалося ще у 1960-х роках. У 1977 році Комітет Міністрів Ради Європи ухвалив Резолюцію (77) 27 про відшкодування потерпілим від злочину. Відповідно до її положень державам-членам рекомендувалося забезпечити державне відшкодування потерпілим або особам, які знаходяться на їх утриманні, від умисних насильницьких злочинів у випадках, коли відшкодування неможливо надати іншими засобами, а також розробити відповідні керівні принципи. Згодом був ухвалений основний документ Ради Європи у цій сфері – Європейська конвенція про відшкодування потерпілим від насильницьких злочинів 1983 року, яка ратифікована на даний час більше ніж 25 державами. Резолюція та Конвенція базуються на концепції соціальної солідарності і справедливості, суть якої полягає у наступному: оскільки окремі особи знаходяться в більш уразливому матеріальному становищі або є менш удачливими, ніж інші, вони мають право на отримання відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок вчинення проти них злочину, за рахунок усього суспільства.

В Україні до цього часу були безуспішні спроби законодавчого врегулювання цього питання. Так, Верховна Рада України ухвалила Постанову 26 січня 1993 р. № 2931-ХІІ «Про стан виконання законів і постанов Верховної Ради України з питань правопорядку і заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю», у пункті 6 якої зазначалося: «розглянути питання про створення Фонду відшкодування збитків громадянам, які потерпіли від злочинів та зловживань владою». Проте у 1996 році зазначений пункт цієї Постанови втратив чинність. У 2004 та 2010 роках на розгляд парламенту також вносилися проекти законів, які передбачали створення в Україні спочатку Фонду потерпілого, а згодом – Фонду відшкодування шкоди. Однак відповідні закони не були ухвалені. У 2014 році Міжвідомча робоча група Міністерства юстиції розробила проект Закону України «Про компенсацію шкоди жертвам насильницьких злочинів». Розроблення законопроекту пов'язано з підготовкою до ратифікації Європейської конвенції про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів від 24 листопада 1983 р., що була підписана Україною. Прийняття та впровадження цього Закону матиме важливе значення в справі захищеності жертв від злочинів.

Досвід європейських держав свідчить також про необхідність ухвалення окремого закону, яким буде врегульовано процедури, підстави, умови, механізми і джерела виплат державою коштів потерпілим від насильницьких злочинів. При цьому відшкодування потерпілому за рахунок державних коштів здійснюється, якщо злочин є: умисним; тяжким або особливо тяжким; насильницьким (особливо сексуальне насильство); прямо спричиняє тяжкі тілесні uszkodження або розлад здоров'я.

Держава повинна надавати відшкодування на користь потерпілих від насильницьких злочинів, у тому числі тим особам, які померли, або яким було завдано суттєві uszkodження при спробі запобігання злочинам, чи при наданні допомоги органам влади у спробі припинити злочин, або затримати злочинця, або допомогти потерпілому.

У такій ситуації передбачено, що суми відшкодування повинні покривати щонайменше такі види шкоди: витрати на реабілітацію фізичних та психічних травм; витрати на ліки та госпіталізацію; втрата заробітку; утримання (у випадках, що стосуються утриманців померлого); витрати на поховання.

При цьому відшкодування потерпілому (або його утриманцям) від насильницьких злочинів здійснює держава незалежно від того, чи було знайдено та/або засуджено злочинця.

Крім цього, держава зобов'язана підвищувати інформаційну обізнаність суспільства про існуючі можливості відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких злочинів. Цю інформацію має бути надано потерпілому після його першого звернення до уповноваженого органу влади (поліції, прокуратури, суду).

Проте, все таки й за кордоном визнається, що законодавчого врегулювання потребує питання випадків, коли держава, відшкодувавши потерпілому шкоду від насильницького злочину, отримує право регресної вимоги до особи, винуваті у вчиненні такого злочину.

При створенні в Україні Фонду відшкодування потерпілим від злочинів спеціальними джерелами його фінансування варто закріпити на нормативно-правовому рівні наступні джерела:

а) відрахування з державного бюджету частини сум, які одержані від реалізації конфіскованого майна засуджених осіб, від сплати штрафів за адміністративні та кримінальні правопорушення;

б) суми від спеціального мінімального податкового збору (збір при укладенні певних видів страхових договорів);

в) добровільні внески юридичних і фізичних осіб.

При цьому за своїми функціями і завданнями зазначений фонд може належати до системи органів соціального захисту, але не виключається і варіант створення такого фонду при Міністерстві юстиції України.

Крім цього, обов'язковим елементом роботи Фонду має бути участь представників громадськості, волонтерських рухів, правозахисних організацій, адвокатської спільноти, окремих небайдужих громадян в його органах правління для того, щоб розподіл коштів був прозорим і справедливим, відповідав меті та принципам Європейської конвенції про відшкодування потерпілим від насильницьких злочинів.

Однією з форм реального захисту громадян від злочинів може стати також прийняття і реалізація Державної віктимологічної програми запобігання злочинам, що має об'єднати в собі соціальні, спеціально-кримінологічні і безпосередньо віктимологічні заходи запобігання злочинам, виходячи з того, що в Україні останнім часом було прийнято низку програм боротьби зі злочинністю, у яких певне місце відведено і віктимологічному запобіганню, але, на жаль, у дуже малому обсязі, і ці програми майже не виконано. Водночас віктимологічна програма захисту жертв злочинів являє собою документ, який визначає систему віктимологічних заходів, здійснених шляхом окреслення завдань, цілей, способів, засобів, етапів механізму реалізації відповідних заходів, а також містити у собі показники очікуваних результатів.

Саме така Програма – це реальний шлях підвищення ефективності практики боротьби зі злочинністю, поворот від пасивного, оборонного до активного, випереджального реагування на майбутню і сучасну злочинність з урахуванням можливостей і засобів як держави загалом, так і окремих регіонів, областей, міст, селищ. При цьому цілями і завданнями програми має бути зменшення рівня віктимізації населення на визначеній території; зниження страху громадян перед злочинністю, а також створення найбільш безпечних умов життя для населення.

Сутність соціально-кримінологічного та віктимологічного прогнозування полягає в оцінці головних тенденцій зміни криміногенної обстановки на основі системного аналізу стану злочинності та перспектив розвитку під впливом економічних і соціальних процесів, що відбуваються в різних частинах регіону, і перспектив їх регулювання. Використання такого підходу до прогнозування має передбачати:

1) облік пріоритету розвитку соціально-економічних підсистем вищого рангу (оскільки не реальні вичленення одного регіону або частини його і прогноз їх розвитку поза зв'язком з економічною, соціальною, кримінально-правовою політикою країни);

2) необхідність оцінки змін стану злочинності на основі висунутих програм (концепцій) розвитку регіону, використання порівнянь та аналогій з уже відомими наслідками криміногенних процесів та явищ в інших країнах і регіонах;

3) виділення серед усієї сукупності факторів двох основних груп: віктимогенних і девіктимогенних;

4) оцінка впливу віктимогенних і девіктимогенних факторів на розвиток злочинності в різних регіонах;

5) коригування отриманих результатів з урахуванням загальнокримінологічних тенденцій і властивостей злочинності.

Доцільним є створення також самостійної віктимологічної програми, оскільки у складі іншого документа запропоновані заходи будуть мати стислий характер і навряд чи принесуть реальну користь. Водночас віктимологічна програма може мати загальний чи загальновіктимологічний характер шляхом створення у тому числі віктимологічних програм боротьби з насильницькими, корисливими, корисливо-насильницькими та іншими злочинами. При цьому слід зауважити, що у такій ситуації може виникнути небезпека того, що безліч програм реально не буде працювати через низку об'єктивних і суб'єктивних умов.

Зокрема, специфіка створення віктимологічних програм полягає в тому, що їхня дія спрямована на спеціальний об'єкт запобігання – потенційних і реальних жертв кримінальних правопорушень, зниження віктимності усіх верств населення. Саме тому віктимологічна програма боротьби зі злочинністю має стати новою формою впливу на злочинність, спрямованою, насамперед, на запобігання ймовірності стати об'єктом злочинних посягань, тобто зменшення як індивідуальної, так і групової віктимності всіх верств населення. Більше того, віктимологічна програма як інструмент запобігання злочинам має бути більш змістовною порівняно з іншими програмами боротьби зі злочинністю, оскільки не вимагає значних фінансових витрат і при грамотному підході до її складання та виконання здатна реально захистити населення від злочинних посягань і знизити рівень злочинності в нашому суспільстві.

Спеціальне віктимологічне запобігання злочинам – це здійснення державними органами, громадськими об'єднаннями й окремими громадянами заходів, спрямованих на виявлення та усунення або нейтралізацію детермінантів, які формують особисту чи масову можливість стати жертвою та мають своєю спеціальною метою запобігання злочинам шляхом недопущення реалізації віктимних властивостей окремих груп осіб (підлітків, осіб похилого віку, представників окремих професій тощо).

До системи суб'єктів віктимологічного запобігання злочинам слід віднести:

- 1) державні органи, які визначають державну політику у сфері захисту прав і свобод людини та жертв злочинів, боротьби (у тому числі і запобігання злочинам) зі злочинністю;
- 2) державні органи, які здійснюють координацію діяльності у сфері протидії злочинності та запобігання злочинам;
- 3) державні органи, які здійснюють правоохоронну діяльність у сфері боротьби зі злочинністю;

4) органи, діяльність яких напряду не пов'язана із запобігання злочинам, водночас їх діяльність безпосередньо впливає на усунення причин та умов злочинів та захист жертв злочинів.

Спеціальне віктимологічне запобігання злочинам, що здійснюють правоохоронні органи, – це специфічна діяльність цих суб'єктів, яка спрямована на здійснення комплексу спеціальних заходів запобігання злочинам або окремим видам злочинів нетрадиційним шляхом, орієнтованих, насамперед, на виявлення окремих осіб і груп ризику з підвищеним ступенем віктимності, і вплив на них з метою відновлення або активізації їх захисних властивостей та подальшої девіктимізації; недопущення, усунення чи нейтралізацію (спільно з іншими суб'єктами цієї діяльності) детермінаційного комплексу віктимності; участь у розробленні або вдосконаленні у практичній діяльності вже наявних спеціальних видів, форм і методів підвищення захисних можливостей потенційних жертв злочинів.

Віктимологічне запобігання злочинам, яке здійснюють підрозділи Національної поліції – це специфічна діяльність служб і підрозділів Національної поліції з ужиття комплексу спеціальних заходів із запобігання злочинам, яка спрямована на:

а) виявлення осіб з підвищеним рівнем віктимності з метою зміни поведінки, активізації їх захисних властивостей і подальшої девіктимізації (індивідуальне віктимологічне запобігання);

б) недопущення, усунення або нейтралізація комплексу детермінації віктимності (спільно з іншими суб'єктами в межах здійснення загальнозапобіжної діяльності);

в) участь у розробленні або вдосконаленні наявних спеціальних видів, форм і методів підвищення охоронно-захисних можливостей потенційних жертв злочинів.

Але тільки віктимологічне запобігання, що здійснюють підрозділи Національної поліції, порівняно з аналогічною діяльністю інших суб'єктів, за умови достатнього правового, організаційно-методичного, інформаційно-аналітичного, програмного, наукового, ресурсного й кадрового забезпечення буде ефективним та економічно виправданим. При цьому таке запобігання має здійснюватись на всіх рівнях.

Більше того, як практична діяльність, віктимологічне запобігання має бути належним чином організованим й інформаційно забезпеченим. Це пов'язано, зокрема з практичним вирішенням низки проблем:

1) підготовка фахівців з віктимологічного запобігання. Для вирішення цього завдання необхідне створення спеціальних закладів освіти, насамперед, на базі МВС України;

2) організація в межах підрозділів превентивної діяльності Національної поліції об'єднаної консультативної і психолого-педагогічної служби, до складу якої повинні входити досвідчені оперативні працівники, фахівці у сфері охоронної техніки, психологи й педагоги.

У найзагальнішому вигляді можна виділити два напрями консультативної роботи – як одному із шляхів спеціального віктимологічного запобігання злочинам:

а) консультування щодо технічних засобів охорони майна;

б) консультування щодо лінії поведінки при виникненні напруженої у віктимологічному плані ситуації;

3) організація профілактичного обліку осіб, які вже були або реально можуть стати потерпілими від злочинів, якщо очевидна їх підвищена уразливість (віктимологічний облік). Система профілактичного обліку осіб, які становлять оперативний інтерес, що діє нині, не враховує їх віктимологічних якостей а отже, не може бути джерелом об'єктивної інформації. Водночас законотворчість особи, які володіють високою потенційною віктимністю, узагалі залишаються без нагляду правоохоронних органів;

4) створення спеціальних інформаційних документів (карток, справ) на найбільш небезпечні у віктимному значенні об'єкти та ділянки території. При цьому зазначені документи повинні відображати:

а) кількісні та якісні характеристики злочинів, учинених на цьому об'єкті чи території;

б) типові категорії злочинців та їх жертв стосовно їх стабільної «прив'язки» до даного об'єкта, території;

в) найбільш типові кримінальні ситуації;

5) організацію і систематичне здійснення взаємодії всіх служб та підрозділів Національної поліції між собою та іншими державними органами та громадськими організаціями. Це, насамперед, дає змогу, як свідчить практика, використовувати, поряд з гласними можливостями, засоби й методи оперативно-розшукової діяльності як в інформаційному плані, так і як інструмент впливу на осіб, стосовно яких здійснюється віктимологічне запобігання. Більше того, взаємодія в галузі віктимологічного запобігання, таким чином, має стати компонентом у загальній, узгодженій за місцем, часом і завданням діяльності підрозділів Національної поліції як інструмент впливу на цих осіб.

У зазначеній діяльності суб'єкти запобіжної діяльності використовують позитивний досвід інших суб'єктів. Зокрема, у 1997 р. створено правозахисний центр «Ла Страда – Україна», що є членом Всесвітнього альянсу проти торгівлі жінками. Головною метою центру є профілактична робота серед жінок, які збираються за кордон, стосовно того, як не стати жертвами торгівців людьми. Існує також Всеукраїнська громадська організація «Служба захисту дітей», діють телефони довіри, гаряча лінія з питань насильства та захисту прав дітей, Центр роботи з жінками та ін.

Національна поліція як суб'єкт запобігання злочинам, у межах своїх обов'язків і прав, визначених законами України, має вживати всіх необхідних заходів щодо запобігання правопорушенням, а саме: а) розробляти і вносити на розгляд проекти програми запобігання злочинам і планів заходів щодо запобігання вчиненню окремих видів правопорушень, а після затвердження забезпечувати їх виконання в межах обов'язків і прав, визначених для цих органів законодавством України; б) здійснювати аналіз наявних даних з метою встановлення причини та умов, що сприяють учиненню правопорушень.

Крім цього, у різних ланках системи МВС має бути: 1) розроблено нормативно-правові акти щодо захисту жертв злочинів; 2) підготовлено цільові програми віктимологічного запобігання насильницьким злочинам; 3) удосконалено статистичні обліки жертв злочинів; 4) активізовано правову пропаганду в засобах масової інформації; 5) створено спеціалізовані підрозділи з віктимологічного запобігання злочинам, які б проводили діагностику рівня віктимності і виявляли причини зростання її рівня. На різних рівнях необхідно виявляти також підвищену віктимність населення (як при загальному, спеціальному, так і при індивідуальному запобіганні злочинам). У цьому контексті слід активніше проводити систематичний контроль кримінально уразливих місць, у яких часто вчиняють правопорушення, з урахуванням часу їх

вчинення та інших факторів. Важливо більш ефективно та дієво створювати «зворотний зв'язок» правоохоронних органів і населення: організовувати та пропагувати використання телефонів довіри, гарячі лінії з метою отримання інформації від громадян про різноманітні правопорушення та конфліктні ситуації.

Більше того, за підтримки МВС України необхідно: а) організовувати реабілітаційні центри професійної правової, психологічної, психіатричної та медичної допомоги жертвам насильницьких злочинів; б) розробляти і реалізовувати навчальні спецкурси; проводити із залучення працівників підрозділів Національної поліції виховну роботу та пропаганду безпечної поведінки в передкримінальних і кримінальних ситуаціях та ін. Водночас за допомогою ЗМІ варто постійно інформувати про кримінальну небезпеку, передбачені законом заходи самооборони, а також здійснювати правове виховання та навчання з розповсюдженням серед громадян відомостей про необхідну оборону та ін.

Спеціальне віктимологічне запобігання складається з трьох основних компонентів:

1) загального спеціального віктимологічного запобігання, що включає в себе виявлення причин злочинів й умов, що сприяють їх вчиненню, якщо вони пов'язані з особою і поведінкою потерпілих, усунення цих причин й умов;

2) безпосереднього спеціального віктимологічного запобігання, що включає в себе: а) виявлення осіб, які, відповідно до їх поведінки або сукупності особистих характеристик, з найбільшою вірогідністю можуть виявитися жертвами злочинців; б) організацію відносно цих осіб заходів виховання, навчання, забезпечення особистої безпеки;

3) невідкладного спеціального віктимологічного запобігання, що включає в себе запобігання конкретним злочинам, що готуються, з використанням захисних ресурсів потенційної жертви, а також тактичних можливостей, що виникають при організації запобіжної роботи «від потерпілого»²⁵⁹.

Звернення до віктимологічних компонентів віктимологічного запобігання злочинам (спеціального віктимологічного запобігання злочинам) пов'язане з необхідністю вирішення організаційних, інформаційних і тактико-методичних проблем (це складає зміст, зокрема, загального спеціального віктимологічного запобігання злочинам).

Безпосереднього спеціального віктимологічного запобігання як самостійного компонента тривалий час у запобіжній діяльності не існувало, і на сьогодні майже не існує, відтак, організація індивідуального віктимологічного запобігання потребує значних зусиль організаційного та тактико-методичного характеру, оскільки запобігання конкретним злочинам, як і раніше більшою чи меншою мірою пов'язується з особою й поведінкою потерпілих, а також за рахунок більш широкого «включення» віктимологічних можливостей (звичайно, не для всіх злочинів) має переорієнтуватися в тактико-методичне відношення на роботу «від потерпілого».

Організація спеціального віктимологічного запобігання злочинам має включати в себе кілька етапів.

Перший – організаційне забезпечення. Насамперед, йдеться про підготовку кадрів, які спеціалізуються на роботі з жертвами злочинів; розробленні нових, більш ефективних форм взаємодії з населенням та використанні його запобіжних можливостей; забезпеченні окремих категорій осіб з підвищеною віктимністю засобами захисту та спеціальною технікою тощо.

Другий – інформаційне забезпечення. У даному випадку віктимологічне запобігання має бути пов'язане з інформаційно-аналітичною роботою, забезпеченням надходження оперативної віктимологічної інформації та пошуком додаткових джерел інформації.

Третій етап – це прогнозно-аналітичне забезпечення. Нині він включає в себе широкий спектр методів, у тому числі побудови імітаційних моделей кримінальних ситуацій. Однак практика правоохоронної діяльності свідчить про те, що прогноз не виходить далі результатів екстраполяції динамічних рядів злочинності, поправки вносяться лише на демографічні процеси. Таким чином, злочинність прогнозується нібито «сама із себе», а виділення ключових проблем при побудові «дерева» цілей запобігання зводиться переважно до проблем підвищення ефективності функціонування правоохоронних органів.

²⁵⁹ Джужа А. О. Віктимологічні засади запобігання злочинам в Україні: теорія та практика: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. 416 с. С. 223–224.

Четвертий етап – це тактико-методичне забезпечення. Активне використання запобіжних можливостей потенційних потерпілих від злочинів, більш детальний облік усіх обставин ситуацій, що складаються, вимагають модернізації апробованих і певною мірою розроблених нових тактичних прийомів, методичних схем запобігання злочинам. Саме тому у сукупності ці питання мають становити тактико-методичну проблему спеціального віктимологічного запобігання злочинам.

До тактичних напрямів спеціального віктимологічного запобігання злочинам необхідно віднести виявлення та усунення обставин, які здійснюють зовнішній негативний вплив на суспільство та сприяють формуванню в окремих його членів якостей підвищеної віктимності. При цьому найважливішими з них варто визнати такі із них, як:

- а) покращення рівня життя населення та подолання майнового розшарування;
- б) зниження рівня безробіття;
- в) оздоровлення сімейного мікросередовища, зниження рівня сімейно-побутового насильства, недопущення дитячої бездоглядності та безпритульності;
- г) усунення найбільш негативних соціальних факторів (алкоголізму, наркоманії тощо) та покращення якості запобіжної роботи в маргінальному середовищі.

Різноманітні спеціальні заходи віктимологічного запобігання злочинам можна звести до двох основних груп:

а) забезпечення «внутрішньої» безпеки: активізація захисних можливостей, навчання, виховання, а саме: правова пропаганда, професійне навчання осіб небезпечних професій, навчання з метою вироблення необхідної передбачливості, критичності (усе це – стосовно груп, а не окремих осіб), в окремих випадках забезпечення зброєю і спеціальними засобами захисту тощо;

б) забезпечення «зовнішньої» безпеки: відповідна організація роботи органів превентивної діяльності Національної поліції, установка охоронної сигналізації на об'єктах підвищеної небезпеки, своєчасна ізоляція осіб у стані алкогольного сп'яніння, заходи з благоустрою території (наприклад, освітлення) та ін. При цьому, маючи на увазі багаторівневість об'єкта спеціального віктимологічного запобігання злочинам, а також його специфічні заходи впливу, які характеризуються своєю масштабністю та різноманітними можливостями, зазначимо, що правоохоронні органи не в змозі впливати на всі його аспекти, зокрема, усувати їх. Необхідна інтеграція зусиль усіх суб'єктів віктимологічного запобігання злочинам, за умови справжньої, а не формально-декларованої їх взаємодії, принципи якої має бути закріплено на законодавчому рівні.

Індивідуальний рівень віктимологічного запобігання, на відміну від загального та спеціального, охоплює запобіжні заходи щодо таких категорій осіб, які, враховуючи їх поведінку та сукупність особистісних якостей, з великою ймовірністю можуть стати жертвами злочинів, забезпечення їх особистої безпеки, а також здійснення щодо них цілеспрямованого запобіжного впливу.

Індивідуальне віктимологічне запобігання злочинам полягає у виявленні осіб з підвищеною віктимністю і проведенні з ними профілактично-виховних заходів, спрямованих на зниження ризику стати жертвою злочинних посягань. Прийоми і методи індивідуального віктимологічного запобігання достатньо відомі. Проте вони, як правило, зводяться лише до захисно-виховної роботи з громадянами, які стали потерпілими. Робота з виявлення осіб з підвищеною віктимністю практично не ведеться. Така односторонність у віктимологічному запобіганні обумовлена, головним чином, відсутністю спеціальних методик виявлення осіб із підвищеною віктимністю і суб'єктів, які здійснюють цей вид запобігання.

Індивідуальна віктимність виявляється в різноманітних формах. Наприклад, у потерпілих від шахрайства і зґвалтувань вона виражається в байдужій, аморальній, провокуючій поведінці; від кишенькових крадіжок – у легковажній поведінці. У цьому разі, без сумніву, необхідне використання двох взаємопов'язаних напрямів у межах індивідуального віктимологічного запобігання:

- а) виявлення осіб з підвищеною віктимністю;
 - б) корекція віктимності в окремих громадян.
- Виходячи з індивідуального кримінологічного запобігання злочинам, індивідуальне віктимологічне запобігання злочинам можна поділити на різні групи:

- а) попереднє, екстрене, реабілітаційне;
- б) безпосереднє та раннє;
- в) переконання й допомога та ін.

Попереднє індивідуальне віктимологічне запобігання злочинам – виявлення підвищеної віктимності; інформування про можливі кримінальні небезпеки; спеціальне вчення, виховання і психологічний тренінг, вирішення гострих конфліктів. У свою чергу, екстрене індивідуальне запобігання злочинам полягає в розробленні системи швидкого реагування на сигнали про допомогу потерпілим, наданні екстреної допомоги й захисту потенційних жертв безпосередньо в передкримінальній і кримінальній ситуаціях (у кризових ситуаціях).

Водночас реабілітаційне індивідуальне запобігання злочинам здійснюється за допомогою спеціалістів, які усувають посттравматичний стресовий стан й ефекти пережитої небезпеки, надають медичну та правову допомогу.

Індивідуальне віктимологічне запобігання – динамічна система, а тому реалізація основних її напрямів відбувається в декілька етапів. При цьому найбільш доцільно розглядати три етапи: підготовчий, основний (безпосередній) та заключний.

I. На першому, підготовчому етапі здійснюються дії, спрямовані на своєчасне та максимально повне виявлення осіб, поведінка яких свідчить про реальну можливість учинення щодо них злочинів, а також елементів мікросередовища, що характеризуються негативним впливом на них.

II. Основний етап індивідуального віктимологічного запобігання є найбільш складним. Зокрема, він передбачає розроблення та застосування комплексу заходів, спрямованих на організацію, планування та безпосередній запобіжний вплив на громадян та їх оточуюче середовище. Така діяльність, наприклад, може виражатись у розробленні програм навчання та виховання потенційних жертв; формуванні установок на уникнення вже існуючих кримінологічно небезпечних ситуацій; активізації особистих захисних можливостей; контролі й позитивній корекції їх поведінки та способу життя; удосконаленні правового регулювання віктимологічно-запобіжної діяльності тощо.

Найбільш доцільно застосовувати такі заходи індивідуального віктимологічного запобігання:

1. Проведення роз'яснювальної та виховної роботи, що є одним з найбільш поширених напрямів індивідуального віктимологічного запобігання. Однак сьогодні її можливості, на жаль, недостатньо ефективно застосовують правоохоронні органи в практиці боротьби із злочинами. Зокрема, необхідно зазначити неправильний вибір спеціальних форм роз'яснювальної, просвітницької та виховної роботи з різними віковими групами. Так, загальновідомо, що найбільш оптимальним для формування позитивних суспільних установок є молодший та середній вік. У зв'язку з цим, віктимологічна пропаганда має бути спрямована, передусім, на роботу зі школярами, студентами та молоддю. З метою досягнення максимально позитивних результатів, робота з особами цієї вікової групи має будуватись з урахуванням цілої низки фізіологічних і психологічних особливостей:

а) обираючи засоби навчання та виховання для молодших школярів, необхідно враховувати характерне для них конкретно-образне мислення та низьку здатність до концентрації уваги. У зв'язку з цим, перевага має надаватись наочним матеріалам (картинкам, слайдам, відеофільмам), а не текстовому матеріалу, який у цьому віці сприймається досить важко. Головне завдання віктимологічно-запобіжної роботи з цією групою полягає у вихованні в дітей таких якостей, як обережність і впевненість, формуванні негативного ставлення до будь-яких виявів насильства та жорстокості, а також до вживання алкоголю, тютюну й наркотиків;

б) роз'яснювальну та виховну роботу серед школярів середнього віку має бути спрямовано на подальше закріплення позитивних поведінкових характеристик і негативного ставлення до зазначених вище антисуспільних виявів шляхом розширення та поглиблення знань про їх руйнівний вплив та можливі наслідки, ґрунтуючись на знаннях, отриманих з анатомії та фізіології людини, хімії й інших предметів шкільної програми;

в) здійснення запобіжного впливу серед представників старшого шкільного віку має бути добре аргументовано, а роз'яснювальну роботу безпосередньо спрямовано на недопущення будь-яких виявів віктимної чи злочинної поведінки.

Особливої уваги при цьому заслуговує також активізація віктимологічної пропаганди не лише серед дітей, а й серед осіб середнього, старшого та похилого віку, самотніх громадян тощо. При цьому головними напрямками такої роботи мають бути поглиблення та розширення виховної й роз'яснювальної роботи із студентами, молодими жінками та чоловіками, які працюють у розважальних закладах, у сфері обслуговування, виїжджають за кордон тощо. При

цьому будь-яка роз'яснювальна та виховна робота має бути систематичною, об'єктивною, добре підготовленою, включати комплекс лекцій, бесід, виступів, конференцій, а також супроводжуватись демонстрацією кінофільмів, плакатів тощо. Зокрема, вчителі, педагоги, вихователі, працівники підрозділів Національної поліції й інші особи, які працюють у цьому напрямі, повинні обов'язково характеризуватись як кваліфіковані, порядні та чуйні, а також володіти достатнім рівнем наукових знань у сфері наркології, психології, соціології та права. Саме такі вимоги до педагогів не лише забезпечать їх правильне реагування на ті чи інші відхилення в поведінці своїх вихованців, а й допоможуть своєчасно вирішити проблеми, що виникають в їх сім'ях чи найближчому оточенні.

2. Максимально широке залучення громадськості та ЗМІ до проведення віктимологічного запобігання злочинам. Як свідчать результати досліджень, активне та систематичне висвітлення за допомогою радіо, телебачення, друкованих видань тощо способів учинення злочинів, що розраховані на необачність, самовпевненість або довірливість потерпілих, суттєво впливає на кількість потерпілих від них осіб. При цьому ЗМІ мають більше уваги приділяти саме обставинам віктимологічного характеру, переконувати громадян бути більш обачними, дотримуватись правил безпеки, критично ставитись до власної поведінки та поведінки інших осіб. Крім того, суттєвий превентивний вплив можуть мати виступи лікарів, педагогів, юристів, працівників підрозділів Національної поліції перед шкільною чи студентською аудиторією, трудовим колективом тощо, якщо вони будуть супроводжуватись наведенням прикладів з життя та акцентуватимуть увагу на злочинах, учинення яких стало можливим саме через віктимну поведінку потерпілих. Зрештою, досить сильний психологічний вплив на аудиторію матимуть безпосередні розмови з особами, які потерпіли від тих чи інших злочинів, або хворіли раніше на алкоголізм чи наркоманію.

3. Розроблення та розповсюдження спеціальних листівок, пам'яток, буклетів з порадами про те, як забезпечити особисту безпеку та вберегтись від можливих злочинних посягань. У таких листівках і пам'ятках найбільш доцільно викладати: а) відомості про кількість осіб, які стали жертвами тих чи інших злочинів через власну поведінку; б) характеристику факторів, які зумовлюють підвищену віктимність осіб; в) роз'яснення найбільш безпечних варіантів поведінки в різноманітних кримінологічно небезпечних ситуаціях; г) роз'яснення правил поведінки, дотримання яких забезпечить максимальний рівень особистої безпеки; д) тлумачення закріплених у нормативно-правових актах прав й обов'язків потерпілих; е) роз'яснення порядку звернення до правоохоронних органів; є) перелік адрес і номерів телефонів найближчих установ й організацій, до яких можна звернутися за допомогою у кризових ситуаціях.

Тактичні заходи індивідуального віктимологічного запобігання злочинам мають бути спрямовані на зниження віктимності громадян шляхом формування високого рівня їх правової культури та правової свідомості. Ефективність запобіжної діяльності на цьому етапі залежить, передусім, від її цілеспрямованості, своєчасності, послідовності, комплексності, а також максимально повного охоплення різних верств населення та врахування їх фізіологічних і психологічних особливостей.

III. Заключний етап індивідуального віктимологічного запобігання передбачає застосування заходів, спрямованих на запобігання повторній віктимізації громадян, тобто виявлення та усунення таких особливостей їх поведінки, які надалі можуть зумовити виникнення нових віктимогенних ситуацій. При цьому найбільш негативно на процес повторної віктимізації впливають такі особистісні якості, як пасивність та інертність, що є однією з головних причин латентності тих чи інших різновидів злочинних посягань.

Як свідчить практика, потерпілі особи відмовляються звертатися за допомогою до підрозділів Національної поліції, прокуратури чи суду через низку об'єктивних і суб'єктивних чинників, серед яких: а) свідоме небажання притягувати злочинця до відповідальності (що найбільш характерно для сімейно-побутового насильства), адже злочинцем, як правило, є чоловік, співмешканець, батько, син, брат чи інші близькі особи; б) відчуття власної провини та усвідомлення недоліків своєї поведінки, адже інколи важко визнати той факт, що жертвою злочину особа стала через власну необачність, самовпевненість, некритичність, необізнаність або іншу віктимну поведінку (є характерним для згвалтувань, шахрайств, сімейно-побутового насильства, рідше – для грабежів, розбійних нападів); в) заподіяння незначної матеріальної шкоди, що в більшій частині потерпілих викликає бажання якнайшвидше забути про вчинений злочин і практично не

спонукає до активних дій, спрямованих на пошук злочинця (власнє кишеньковим крадіжкам, дрібним шахрайствам, ненасильницьким грабежам); г) страх за власне життя та здоров'я, а також за життя та здоров'я своїх рідних і близьких, що викликаний погрозами вбивства чи фізичної розправи (є характерним при вчиненні вимагань, заповідання ушкоджень різного ступеня тяжкості, зґвалтувань, убивств, торгівлі людьми); д) недовіра до правоохоронних органів, що зумовлена недоліками їх роботи, нездатністю чи неможливістю доведення факту вчинення злочину, встановлення злочинця та притягнення його до відповідальності (властива однаковою мірою для всіх злочинів).

Заходи індивідуального впливу також можна поділити на два види: переконання і допомоги. Заходи переконання мають як захисний, так і виховний характер. Ними є бесіди, роз'яснення того, як не стати жертвою злочину, забезпечити цілісність свого майна тощо. Умовою, що сприяє вчиненню багатьох злочинів, є алкогольне сп'яніння жертви, тому віктимологічне запобігання злочинам значною мірою спрямоване на запобігання пияцтву. Крім того, треба активно пропагувати й інші засоби запобігання злочинам – встановлення охоронної сигналізації, використання технічних засобів особистої безпеки тощо.

У свою чергу, до заходів допомоги належить, насамперед, організація спеціальних консультаційних пунктів, центрів соціально-психологічного впливу на громадян, головним завданням яких є інформування населення про способи захисту від злочинів. У центрах психологічної допомоги слід організовувати групові й індивідуальні консультації з потенційними жертвами злочинів, під час яких надавати їм соціально-психологічну допомогу, прогнозувати їх індивідуальну поведінку, виявляти й намагатися разом з ними нейтралізувати віктимологічно значимі якості особи.

Важливим елементом віктимологічного запобігання є правова освіта населення. Знання законів, що регулюють цивільні, трудові, сімейні, господарські, кримінально-правові та інші відносини, дасть змогу багатьом уникнути долі постраждалих від злочинів.

Глава 8. Організація і методика кримінологічних досліджень

(Василевич В. В., Джужа О. М.)

План

- § 1. Поняття, об'єкт, предмет та суб'єкти кримінологічних досліджень.
- § 2. Мета, завдання та функції кримінологічних досліджень.
- § 3. Класифікація кримінологічних досліджень.
- § 4. Джерела кримінологічної інформації та їх аналіз.
- § 5. Методи кримінологічних досліджень: поняття та види.
- § 6. Етапи кримінологічного дослідження. Конкретно-соціологічні методи. Способи збору первинної кримінологічної інформації.
- § 7. Методологія кримінологічних досліджень.
- § 8. Організація кримінологічних досліджень. Програма, плани, гіпотези.

§ 1. Поняття, об'єкт, предмет та суб'єкти кримінологічних досліджень

Кримінологія як галузь наукових знань має справу з масовими соціальними явищами, а саме зі злочинами, їх причинами, суб'єктами, мотивами, умовами і т.п. Дослідження цих явищ неможливо без застосування наукової методології та раціональної організації наукового пошуку.

Ефективне вирішення комплексу економічних, соціальних, ідейно-виховних, організаційно-управлінських, правових питань запобігання злочинності у суспільстві неможливі без глибокого вивчення цього явища. Тому систематичне, глибоке і всебічне вивчення злочинності є одним із найважливіших завдань науки кримінології.

Складний характер і обумовленість злочинності, її причин і умов, формування особи злочинця, вимагають від осіб, які здійснюють кримінологічні дослідження, відповідного знання їх теоретичних і організаційно-методичних основ.

Пізнання закономірностей розвитку кримінологічних і соціально-правових явищ ґрунтується на застосуванні наукових методів дослідження і методики в цілому. Лише наука, озброєна адекватними методами дослідження, може виконати поставлені перед нею завдання та функції.

Чимало вчених-фахівців в галузі кримінології присвятило свої роботи вивченню організації та методики кримінологічних досліджень. Однак проведені дослідження не вичерпали дану тему за обсягом, змістом, і сутністю.

Не можна стверджувати те, що організаційний процес і методика кримінологічних досліджень злочинності в умовах постійно розвиваючого суспільства пізнана людством до кінця. Крім того, надійна методика кримінологічних досліджень сприяє вирішенню проблем організації протидії злочинності, оцінки ефективності прийнятих запобіжних, профілактичних (превентивних) та інших заходів.

У широкому розумінні **кримінологічне дослідження** – це, перш за все, соціальне дослідження, яке здійснюється з використанням методів вивчення суспільних явищ.

У вузькому розумінні **кримінологічне дослідження** являє собою сукупність статистичних, соціологічних, порівняльних, системних, математичних, соціально-психологічних, логіко-правових та інших прийомів і способів вивчення злочинності та її закономірностей ²⁶⁰.

Кримінологічне дослідження – це процес збору, систематизації, обробки і аналізу інформації про злочинність та заходи щодо запобігання даному соціальному феномену.

На думку українських науковців ²⁶¹, наукове дослідження в кримінології – процес отримання нових знань про злочинність, причини й умови, що їй сприяють, про особу

²⁶⁰ Утаров К. А. Математические методы в криминологии: дис. ... канд. юрид. наук. М., 2004. 165 с.

злочинця з метою розробки та реалізації заходів, спрямованих на підвищення ефективності запобігання та протидії злочинності. Дослідження – це науковий пошук досліджуваного явища. У суспільних науках поняття «наукове дослідження» передбачає співставлення перевірених даних, які отримуються завдяки спостереженню, аналізу, висновків, на перевагу експерименту, що більш притаманно технічним наукам. Розрізняють два види дослідження: наукове (теоретичне) та конкретне (емпіричне). Перше націлено на теоретичне обґрунтування досліджуваної проблеми, друге – на отримання фактів через застосування різних методів, їх аналіз та розробку рекомендацій. Беручи це до уваги, представники суспільних наук поняття «теоретичне дослідження» та «емпіричне дослідження» розглядають у взаємозв'язку, що сприяє ґрунтовності наукового дослідження²⁶².

Кримінологічний аналіз злочинності дозволяє розробляти конкретні заходи, спрямовані на протидію їй, будувати цю роботу цілеспрямовано і плановірно, правильно координувати діяльність правоохоронних органів і громадських організацій.

Кримінологічний аналіз злочинності являє собою дослідження процесів та явищ, які входять до предмета кримінології і характеризують злочинність або певним чином впливають на неї. Він не зводиться тільки до аналізу статистики злочинності, хоча здебільшого саме дослідження статистичних даних становить його основу.

У процесі вивчення злочинності приймають участь *об'єкти* і *суб'єкти* кримінологічного дослідження.

Об'єкти кримінологічного дослідження – це все те, що вивчається у процесі цього дослідження, а саме злочинність в різних її проявах, а також явища і процеси, що пов'язані з нею.

Об'єкти кримінологічного дослідження визначаються дослідником залежно від мети і завдань, які він перед собою поставив. Найбільш загальними об'єктами кримінологічних досліджень є: а) злочинність; б) причини та умови вчинення злочинів; в) особа злочинця; г) заходи, що приймаються державними органами і громадськими організаціями щодо запобігання злочинам.

Як показує досвід боротьби зі злочинністю, найбільш важливими факторами, які впливають на вибір конкретних об'єктів кримінологічних досліджень і їх вивчення, є:

- різке ускладнення кримінальної обстановки, що характеризується раптовим і безперервним зростанням злочинності, її окремих видів в масштабі територіальних утворень, окремих регіонів і всієї країни в цілому.

- підвищення рівня суспільної небезпеки протиправних актів, вчинених окремими категоріями осіб, такими як: неповнолітні, рецидивісти і т.п.;

- збільшення числа скарг і заяв громадян з питань боротьби зі злочинністю як соціально-правовим явищем;

- відсутність або брак методичних рекомендацій змістовного характеру з актуальних проблем запобігання суспільно небезпечним діям;

- зниження рівня розкриття окремих видів протиправних актів;

- погіршення ефективності профілактичної діяльності правоохоронних органів²⁶³.

Суб'єктами кримінологічного дослідження є конкретні організації, установи або окремі особи, які вивчають злочинність. До них відносяться: правоохоронні органи (юстиція, суд, прокуратура, Служба безпеки України, МВС України, Національна поліція); науково-дослідні установи; окремі наукові та науково-педагогічні працівники.

Коло суб'єктів кримінологічних досліджень зовсім не обмежується правоохоронними органами. До вивчення злочинності залучаються дуже часто й інші відомства та установи. Наприклад, представники контрольно-ревізійних органів, державного технічного нагляду, фахівці інших галузей знань.

У процесі своєї дослідницької діяльності суб'єкти користуються певними джерелами, які відображають всі зміни, що проходять у такому соціальному явищі, як злочинність, а

²⁶¹ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с. С. 61.

²⁶² Там само.

²⁶³ Методика кримінологічного дослідження злочинності в Україні / О. М. Джужа, О. Г. Кулик, В. В. Василевич та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. 192 с.

також способами їх пізнання. Тому вивчення джерел і методів кримінологічного дослідження є важливим моментом пізнання злочинності.

До **предмета кримінологічного аналізу злочинності** належать:

- 1) злочинність, її стан, рівень, структура, динаміка, територіальне поширення (географія);
- 2) характеристика окремих видів злочинів, виділених за певними кримінально-правовими та кримінологічними ознаками – родовим об'єктом посягання, характером злочинних дій, складом злочину, обставинами його вчинення (місце, час, спосіб тощо), формою вини, особливостями суб'єкта вчинення злочину (стать, вік, професія, наявність попереднього злочинного досвіду тощо);
- 3) особа злочинця – розподіл осіб, які вчинили злочини, за соціально-демографічними та кримінологічними ознаками (стать, вік, соціальний стан, сімейний стан, рівень освіти тощо);
- 4) жертви злочинних посягань, їх характеристика за соціально-демографічними та кримінологічними ознаками;
- 5) причини та умови (фактори) економічного, соціального, демографічного, політико-правового, соціально-психологічного характеру, що зумовлюють вчинення злочинів;
- 6) прогноз злочинності в цілому та окремих видів злочинів;
- 7) заходи запобігання злочинам ²⁶⁴.

Наведений перелік змістовних блоків не є вичерпним і являє собою схему проведення максимального за обсягом кримінологічного аналізу злочинності, тобто її кримінологічну характеристику.

Таким чином, значення кримінологічних досліджень полягає в отриманні репрезентативного глибокого за інформаційним змістом матеріалу, заснованого на аналізі внутрішніх характеристик злочинності, механізму індивідуальної злочинної поведінки, причин і умов, що сприяють вчиненню суспільно небезпечних діянь і вплив даного негативного специфічного феномена на різні сфери життєдіяльності соціуму з метою подальшої розробки заходів запобігання та протидії злочинності.

§ 2. Мета, завдання та функції кримінологічних досліджень

Кримінологічні дослідження дають можливість на основі комплексного вивчення стану злочинності розробити і втілити у правоохоронну практику ефективні заходи запобіжної діяльності.

Кримінологічні дослідження проводяться з метою отримання нових знань про стан, рівень, структуру та динаміку злочинності за певний період часу, про кримінальний контингент, особливості соціально-економічного життя, про тенденції розвитку злочинності та розробку її прогнозу і наукових рекомендацій з усунення або нейтралізації криміногенних факторів, підвищення ефективності роботи щодо їх запобігання ²⁶⁵.

Як і при будь-якій дослідницькій діяльності, при вивченні злочинності важлива роль відводиться визначенню мети і завдань дослідження.

Мета визначає загальну орієнтацію дослідження. Стосовно кожного дослідження мова має йти про переважну його орієнтацію на вирішення прикладних, чи теоретичних задач, яка здійснюється шляхом постановки мети дослідження.

Кримінологічне дослідження проводиться з метою отримання нових знань про стан, рівень, структуру, динаміку, характер злочинності в регіоні за визначений відрізок часу, про кримінальний контингент, тенденції розвитку злочинності, розробки її прогнозу і наукових рекомендацій щодо усунення або нейтралізації криміногенних факторів, підвищення ефективності праці щодо її запобігання.

Після постановки мети, формування загального напрямку дослідження, визначаються його завдання, в яких цей загальний напрям отримує предметне уточнення. Завдання дослідження злочинності різноманітні і, природно, витікають з поставленої мети.

²⁶⁴ Методика кримінологічного дослідження злочинності в Україні / О. М. Джу́жа, О. Г. Кулик, В. В. Василевич та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жі. Київ: Київ. Нац. ун-т внутр. справ, 2006. 192 с.

²⁶⁵ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с.

Характеризуючи конкретні **завдання** вивчення злочинності, необхідно вказати на чотири основні її види, кожен з яких, у свою чергу, може бути деталізовано.

Перше завдання полягає у вивченні кількісних і якісних показників злочинності (стан, рівень, структура, динаміка, характер, географія).

Виконання першого завдання дозволяє перейти до *другого завдання* – виявлення і вивчення причин та умов злочинності.

Третє завдання полягає у дослідженні обставин, які формують особу злочинця.

Четверте завдання – дослідження системи заходів з протидії та запобігання злочинам, які здійснюють правоохоронні органи, з метою встановлення ефективності цих заходів.

У процесі вивчення злочинності, причин, що її породжують, умов, що сприяють процвітанню даного соціального явища, величезну значимість має постановка цілей і завдань кримінологічного дослідження.

Отже, узагальненою метою кримінологічних досліджень є пізнання властивостей злочинності, її зв'язків з соціально-економічними та іншими умовами життя суспільства, а також пізнання відносин, що виникають у сфері організації боротьби з окремими злочинами і злочинністю в цілому ²⁶⁶.

Конкретними **цілями кримінологічного дослідження** виступають:

- виявлення точних показників злочинності в країні, окремих регіонах і територіальних утвореннях за певний часовий відрізок;
- вивчення тенденцій розвитку злочинності та її прогнозування на найближче майбутнє;
- глибоке пізнання взаємозалежності ступеня злочинних проявів в суспільстві від існуючих на конкретній території соціально-економічних та інших факторів;
- моніторинг ефективності діяльності правоохоронних органів у сфері профілактики та інших суб'єктів профілактики;
- аналіз характерних властивостей і поведінкових якостей осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння;
- дослідження злочинності як соціального феномена в цілому і вивчення окремих видів і груп, що включають в себе споріднені суспільно небезпечні діяння.

Зазначені цілі, які відображають загальну спрямованість кримінологічного дослідження, визначають його завдання, що дозволяють усвідомити об'єкт вивчення.

Завдання кримінологічних досліджень полягає у встановленні закономірностей, взаємозв'язків і взаємовідносин між окремими структурними елементами, що породжують злочинність, як соціальний феномен.

Вищезгадані цілі і завдання кримінологічних досліджень визначають їх основні напрями. Перша група напрямів кримінологічних досліджень покликана вирішувати загальнотеоретичні проблеми. Тут вивчається злочинність, її види, причини і умови, що сприяють вчиненню суспільно небезпечних діянь, особа злочинця.

Особливу увагу кримінологічні дослідження приділяють глибокому вивченню і оцінці злочинності як соціально-правового явища. Це об'єктивно обумовлено в першу чергу ускладненням самої злочинності, взаємозв'язків її складових видів, різноманіттям властивих їй закономірностей. Саме пізнання злочинності дозволяє робити обґрунтовані висновки для того, щоб своєчасно прийняти та реалізувати рішення, що стосуються протидії злочинності, застосовувати в цих цілях наявні сили і засоби ²⁶⁷.

У процесі кримінологічних досліджень аналізується соціальне середовище факторів, що сприяють вчиненню суспільно небезпечних діянь, до яких слід віднести: урбанізацію, міграцію, зміну статевікової структури населення, рівень народжуваності, вільний час, освітній і культурний рівень населення, його матеріальна забезпеченість і т.п.

Необхідність вивчення особи злочинця в ході здійснення кримінологічних досліджень полягає в тому, що суспільно небезпечне діяння – це акт людської поведінки і волевиявлення певної особи, який залежить від її сутнісних і поведінкових особливостей.

Отже, кримінологічні дослідження особи злочинця спрямовані на пізнання її демографічних, соціальних, морально-психологічних, кримінально-правових характерних рис. Кримінологічний інтерес викликають і особистісні властивості злочинця, що

²⁶⁶ Кримінологія: учебник. / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. Москва: Юрист, 2006. С. 47.

²⁶⁷ Кримінологія: учебник / под ред. проф. В. Д. Малкова. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: ЗАО «Юстицинформ», 2011. С. 202.

формуються в процесі всієї його життєдіяльності, так як вони обумовлюють вчинення суспільно небезпечного діяння і не зникають і після вчинення протиправного акта, а зазнають надалі лише зміни.

Друга група напрямів кримінологічних досліджень полягає в удосконаленні методології та методів оцінки, аналізу, прогнозу злочинності і індивідуальної злочинної поведінки.

У ході проведення таких досліджень в галузі кримінології вирішуються також прикладні проблеми, що становлять третю групу напрямів кримінологічних досліджень, до яких слід віднести розробку:

- загальних заходів запобігання злочинності;
- заходів запобігання різним видам злочинів;
- заходів запобігання індивідуальній злочинній поведінці.

Кримінологічне дослідження для виконання поставлених завдань має відповідати загальним **принципам наукового пізнання**: методологія, апробовані методики, надійний інструментарій, історизм, порівняльність, комплексність тощо; включати емпіричний (що ґрунтується на досвіді) аналіз об'єктів дослідження; бути спрямованим на отримання нових знань; відповідати правилам економії ресурсів тощо.

Наукове дослідження в кримінології виконує **чотири основних функції**: описову, пояснювальну, прогностичну і регулятивну.

1) *описова функція* – це повна і об'єктивна фіксація характеристик об'єктів дослідження та існуючих між ними зв'язків і відносин;

2) *пояснювальна функція* – це теоретичний аналіз причинно-наслідкових зв'язків, виявлення закономірностей виникнення, розвитку і функціонування злочинності;

3) *прогностична функція* – це наукове передбачення розвитку явищ злочинності в майбутньому, визначення тенденцій і закономірностей її розвитку на перспективу;

4) *регулятивна функція* полягає в розробці та реалізації рекомендацій та пропозицій щодо удосконалення практики боротьби зі злочинністю на основі конкретного емпіричного матеріалу, отриманого в процесі кримінологічного дослідження.

Вищевказані функції взаємопов'язані між собою і в цілому спрямовані на вивчення об'єкта кримінологічного дослідження.

§ 3. Класифікація кримінологічних досліджень

Кримінологічні дослідження прийнято класифікувати:

- за цільовою спрямованістю;
- за обсягом початкової інформації;
- за пізнавальним інструментом;
- за принципом охоплення об'єктів вивчення;
- за масштабами;
- за видами злочинів, що вивчаються.

За цільовою спрямованістю кримінологічні дослідження поділяються на теоретичні та прикладні. *Теоретичні* дослідження спрямовані на розвиток кримінологічної теорії, а *прикладні* – на удосконалення практики боротьби зі злочинністю.

За обсягом початкової інформації розрізняють дослідження суцільні і вибіркові. *Суцільні* дослідження включають у себе вивчення всіх одиниць генеральної сукупності (наприклад, всі злочини, вчинені на території оперативного обслуговування). *Вибіркові* вивчають певну частину генеральної сукупності (наприклад, вивчення тільки заволодіння індивідуальним майном громадян шляхом шахрайства).

За пізнавальним інструментарієм виділяють монодисциплінарні і комплексні дослідження. У першому випадку проблема, яка досліджується, входить у предмет кримінології і вивчається за допомогою чисто кримінологічних засобів і методів. У другому – використовуються засоби і методи також інших наук (наприклад, психології, педагогіки тощо).

За принципом охоплення об'єктів вивчення кримінологічні дослідження прийнято поділяти на територіальні і галузеві. При *територіальних* дослідженнях злочинність вивчається на визначеній території (район, місто, область, держава в цілому). При *галузевих* дослідженнях злочинність вивчається у визначених галузях народного господарства або визначеного міністерства, відомства (торгівля, побутове обслуговування, будівництво тощо).

За масштабами кримінологічні дослідження поділяються на республіканські, регіональні (економічні райони), місцеві (місто, мікрорайон, сільська рада, адміністративна ділянка) та об'єктові (промислове підприємство, установа і т. п.).

Кримінологічні дослідження класифікуються також за видами злочинів, які вивчаються (наприклад, первинна, рецидивна, міська, сільська, вулична, побутова, неповнолітніх, молоді, чоловіча, жіноча, групова, організована, професійна злочинність і т.п.).

§ 4. Джерела кримінологічної інформації та їх аналіз

Достовірність наукового дослідження у кримінології може проявити себе тільки на основі збору, опрацювання, аналізу та інтерпретації різноманітної інформації про стан, рівень, структуру, динаміку, характер і географію злочинності, криміногенний контингент, криміногенні та антикриміногенні фактори, результати роботи державних органів і громадських організацій щодо запобігання цим протиправним явищам у нашому суспільстві.

Під **кримінологічною інформацією** розуміють сукупність відомостей про злочинність, її причини та умови, особу злочинця, шляхи і заходи запобігання правопорушенням, про діяльність правоохоронних органів і інших суб'єктів запобіжної діяльності.

Як і будь-яка інформація, яка використовується для прийняття управлінського рішення, кримінологічна інформація повинна відповідати таким вимогам: повнота, точність, достовірність, корисність, оптимальність, своєчасність.

Повнота інформації означає, що явище, яке вивчається, охарактеризоване з усіх боків у визначених просторово-часових межах.

Точність характеризує ступінь деталізації інформації, адекватне відображення її оригіналу.

Достовірність (репрезентативність) інформації – це об'єктивно вірне відображення того чи іншого явища, яке свідчить, що злочинність внаслідок дії як суб'єктивних, так і об'єктивних причин знижується, їх усунення – надійний резерв подальшого удосконалення якості інформації. Об'єктивна і суворості достовірність – закон статистики. У кримінологічних дослідженнях, коли генеральна сукупність досить велика, вибірка у 400 одиниць, як правило, забезпечує репрезентативність, і, відповідно, дозволяє вірно судити про всю генеральну сукупність, безумовно, при дотриманні принципу наукового відбору одиниць вибіркової сукупності²⁶⁸.

Джерелами кримінологічних досліджень є люди та будь-які електронні, а також матеріальні носії інформації, з яких можна отримати відомості про злочинність, злочини, їх причини та умови, фонові явища, заходи та суб'єктів протидії, особи злочинця та жертви²⁶⁹.

Якщо розглядати людину як джерело кримінологічних досліджень, то йдеться про осіб, причетних до злочину, адміністративного правопорушення чи іншого делікту, фонових для злочинності явищ, суб'єктів протидії злочинності та населення загалом. Більш конкретно – це злочинці, правопорушники, потерпілі, свідки, повії, алко- та наркозалежні, безпритульні, бездоглядні неповнолітні, адвокати, захисники, працівники правоохоронних органів, суду, органів державної влади та місцевого самоврядування, представники громадських організацій, експерти, вчені та інші. Свідомість і діяльність зазначених осіб за допомогою наукових методів пізнання може бути досліджена, а отримані результати – використані для протидії злочинності чи встановлення інших складових предмета кримінології.

До інформації на матеріальних носіях належать документи, відео-, аудіозаписи, фотозображення, публікації в ЗМІ, результати попередніх наукових досліджень та ін.

Документ у широкому значенні – це носій інформації про факти, події та явища об'єктивної дійсності й розумову діяльність людини з метою її збереження та передавання у часі й просторі.

Залежно від того, чи встановлено законом порядок оформлення того чи іншого документа, їх поділяють на такі: а) офіційні (такі, що мають бути оформлені в

²⁶⁸ Правовая статистика: учебник / под ред. З. Г. Яковлевой. Москва: Наука, 1986. 186 с. С. 57.

²⁶⁹ Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с. С. 149.

установленому законом порядку); б) неофіційні (тобто такі, щодо яких такий порядок не встановлено, наприклад особисті щоденники, особиста переписка).

У свою чергу, *офіційні документи за походженням* поділяють на: а) службові (стосуються діяльності підприємства, установи чи організації); б) офіційно-особисті, або іменні (стосуються конкретних осіб, наприклад скарги, заяви тощо).

За способом фіксації інформації розрізняють такі *документи*: а) письмові (всі рукописні й машинописні документи, виготовлені за допомогою друкарської та мнотипної оргтехніки); б) графічні, в яких зображення об'єктів передано за допомогою ліній, штрихів і світлотіні (графіки, мапи, малюнки, схеми); в) фото-, кіно- й відеодокументи; г) фонові документи – такі, що створюються за допомогою будь-якої системи звукозапису й відтворюють звукову інформацію (наприклад, записи під час проведення засідань, зборів, нарад тощо); д) електронні документи – документ, інформацію в якому зафіксовано у вигляді електронних даних, включно з обов'язковими реквізитами документа; є) комбіновані.

Матеріальні й електронні джерела кримінологічної інформації поділяють на первинні та перероблені.

До перших належать такі:

- 1) картки первинного обліку злочинців і злочинів;
- 2) кримінальні провадження (справи);
- 3) матеріали дослідних перевірок;
- 4) матеріали адміністративних проваджень;
- 5) обліки МВС та інших правоохоронних органів;
- 6) матеріали прокурорських та інших перевірок і ревізій;
- 7) матеріали органів державної влади та місцевого самоврядування, громадських організацій, які здійснюють профілактичну діяльність;
- 8) матеріали ЗМІ;
- 9) результати застосування конкретних соціологічних чи психологічних методів (протоколи спостереження, експерименту, анкети);
- 10) законодавчі й інші нормативно-правові акти;
- 11) плани соціально-економічного розвитку різних регіонів і галузей народного господарства та ін.

Матеріальні та електронні джерела переробленої кримінологічної інформації можуть бути такими:

- 1) правова статистика (кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова тощо);
- 2) статистика про фонові для злочинності явища (алкоголізм, наркоманію, безпритульність тощо);
- 3) статистика про соціально-демографічні явища;
- 4) економічна статистика;
- 5) плани роботи суб'єктів профілактики злочинів за певний період;
- 6) інформаційно-аналітичні матеріали органів державної влади та місцевого самоврядування;
- 7) аналітичні довідки за результатами наукових кримінологічних (соціологічних, психологічних, медичних) досліджень;
- 8) публікації в науковій і періодичній літературі ²⁷⁰.

Найбільш давнім і найкраще розробленим кримінологами джерелом є правова статистика. У кримінальній статистиці виділяють три розділи: 1) статистика досудового слідства (відображає діяльність слідчих поліції, збирається Департаментом інформаційно-аналітичного забезпечення МВС України та його територіальними підрозділами; відповідно – щодо прокуратури та Служби безпеки України); 2) статистика кримінального судочинства (відображає роботу судів усіх інстанцій щодо відправлення правосуддя, збирається Державною судовою адміністрацією України); 3) статистика виконання вироків (відображає роботу органів та установ системи виконання покарань, збирається відповідними підрозділами при Міністерстві юстиції України).

²⁷⁰ Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с. С. 150–151.

Адміністративно-правова статистика відображає адміністративні правопорушення, поділені за їх характером, заподіяною шкодою тощо. Вона є важливою для кримінології з таких причин. По-перше, між адміністративним проступком і злочином подекуди існує лише умовна грань (це стосується крадіжок, хуліганства, корупційних діянь, незаконного обігу підакцизних товарів тощо). По-друге, адміністративне правопорушення часто виступає сходинкою, яка призводить до злочину. По-третє, цей облік має значення у зв'язку з тенденцією декриміналізації, тобто переведення діяння з розряду злочинів в адміністративні делікти.

Цивільно-правова (зокрема, господарська) статистика веде облік цивільно-правових (господарських) спорів у судах та відображає результати їх діяльності. Такі дані становлять інтерес для кримінолога у зв'язку з дослідженням латентних злочинів у сфері економічної діяльності, проти власності, інтересів служби в комерційних та інших організаціях тощо.

Для вирішення завдань, що стоять перед кримінологією, значущим є дослідження кримінальних проваджень (справ). Залежно від того, чи винесено за ними підсумкове рішення, їх поділяють на такі: 1) архівні (за якими винесено підсумкове рішення, і їх передано на зберігання у визначеному законом порядку в архівну установу – зазвичай ГУНП України у відповідній області або суду); 2) неархівні (за якими ведеться досудове або судове слідство, або які були зупинені та зберігаються в уповноваженого слідчого чи судді).

Персональна інформація, що міститься в неархівних кримінальних провадженнях, використовується для формування кримінальної статистики правоохоронних та судових органів України як звітності про результати їх діяльності. При цьому вона стає знеособленою. Персональними даними наповнюються і різноманітні автоматизовані аналітично-інформаційні системи, що являють собою окремий вид джерела кримінологічного дослідження, наприклад Єдиний реєстр досудових розслідувань, ІБД «Статистика», Інтегрована інформаційно-пошукова система Національної поліції України, оперативно-довідкові картотеки, Єдина державна інформаційна система у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, а також інтегрований національний банк даних про транспортні засоби ²⁷¹.

Інформація про злочинність має свої властивості. Відомості про злочинність мають бути корисні, тобто максимально допомагати вирішенню кримінологічних проблем. До дослідження необхідно включити тільки ті показники, які необхідні для досягнення мети і вирішення намічених задач. Тому не слід допускати використання в ньому зайвих позицій.

Оптимальність інформації означає, що в ній міститься якраз стільки і таких відомостей, які дають можливість отримати правильне уявлення про стан злочинності і пов'язані з нею явища, розібратися у суті проблеми і прийняти раціональне рішення.

Порівняльність інформації полягає у зборі однотипових відомостей за єдиною програмою, що дозволяє їх класифікувати, порівнювати, робити обґрунтовані висновки.

Своєчасність, або оперативність, полягає у швидкому отриманні, обробці і використанні відомостей задля практичних рекомендацій. Це можливо при використанні ПК і математичних методів у кримінологічних дослідженнях.

Доступність кримінологічної інформації означає зрозумілість її свідчень і чіткість формулювань, які виключають можливість різного тлумачення відомостей.

У науковій юридичній літературі кримінологічну інформацію прийнято класифікувати за правовим значенням і характером змісту. За правовим значенням інформація поділяється на офіційну і неофіційну.

Офіційною є така інформація, яка надається державними органами, громадськими організаціями і оформлена за встановленими правилами. Вона, у свою чергу, поділяється на нормативно-правову (закони, кодекси, постанови, накази, розпорядження); звітну (офіційна державна звітність, відомча звітність); процесуальну (кримінальні провадження (справи), матеріали про відмову у відкритті кримінальних проваджень (в порушенні кримінальних справ), адміністративно-правове провадження, обліково-наочні справи на раніше судимих, осіб, які взяті під адміністративний нагляд); оперативно-службову (справи оперативних перевірок, документація з оперативно-розшукової роботи правоохоронних органів); довідкову (картотеки, книги обліку подій); методичну (огляди, методичні пропозиції); організаційно-службову (перспективні і поточні плани, типові плани проведення операцій, схеми розстановки сил і засобів) тощо.

²⁷¹ Там само. С. 151.

Неофіційна інформація – це свідчення, які надходять від окремих осіб і містять особисті погляди на кримінологічно значимі питання. Необхідно відмітити, що всі названі види інформації знаходяться у тісному зв'язку і доповнюють один одного, що необхідно враховувати при дослідженнях.

За змістом кримінологічна інформація розрізняється на *статистичну, оперативну і допоміжну*.

Статистична інформація – це матеріали офіційної державної статистики про стан злочинності, охорону громадського порядку і результати роботи правоохоронних органів. У встановлені терміни і за єдиною програмою вона направляється у вищестоящі органи і Міністерство статистики України.

До *оперативної інформації* відносяться відомості про поточний стан оперативної обстановки і вживані заходи для її оздоровлення (щодобові оперативні зведення про вчинені злочини та інші правопорушення, які готуються черговими частинами територіальних органів Національної поліції, цільові повідомлення у вищестоящі органи Національної поліції про вчинення найбільш тяжких злочинів, відомості про стан правопорядку, які направляються у державні установи).

Під *допоміжною кримінологічною інформацією* розуміються відомості про соціально-економічну характеристику об'єкта кримінологічного вивчення (регіон, галузь народного господарства), які впливають на злочинність.

Згідно із запропонованою класифікацією **джерелами кримінологічної інформації можуть бути:**

- офіційна статистична звітність, первинна і зведена, правоохоронних органів про стан боротьби зі злочинністю – (картка форми № 1 – на зареєстрований злочин, форми № 2 – на особу, що вчинила злочин); в судах – форми № 7, 8 – дані про відбування покарання;

- кримінальні провадження (справи), матеріали про відмову у відкритті кримінального провадження (в порушенні кримінальної справи), адміністративне провадження;

- криміналістичні та інші обліки правоохоронних органів;

- різні службові документи, які є у правоохоронних органах з питань боротьби зі злочинністю і забезпечення громадського порядку (аналітичні довідки, акти інспекторських перевірок, листування з підприємствами, організаціями, установами з питань правопорушень, що вчинені членами трудових колективів);

- матеріали спеціально проведених кримінологічних і соціологічних досліджень з проблем боротьби з правопорушеннями;

- документи з питань законності та її зміцнення;

- плани соціально-економічного розвитку різних регіонів і галузей народного господарства, комплексні плани профілактики правопорушень у містах, районах, областях, інші організаційно-правові документи;

- матеріали, які містять відомості про сили і засоби правоохоронних органів, інших правоохоронних органів і громадських організацій, які ведуть боротьбу зі злочинністю і т. п.;

- інформація з питань охорони правопорядку, яка опублікована в пресі, передана по радіо чи телебаченню;

- законодавчі та інші нормативно-правові акти;

- наукова література з правових, соціологічних, психологічних і педагогічних проблем.

Наведений перелік інформації, безумовно, не є вичерпним.

Залежно від мети, характеру і обсягу дослідження необхідні відомості можуть бути отримані і з інших джерел.

§ 5. Методи кримінологічних досліджень: поняття та види

Наукове дослідження є неможливим без застосування наукових методів, наукових критеріїв оцінювання досліджуваних матеріалів, процесів, явищ і різноманітних факторів. Для отримання нових знань про певний об'єкт досліднику необхідно застосувати конкретні прийоми та методи²⁷².

Методи наукового пізнання неможливо розглядати як просту сукупність таких прийомів і засобів наукового дослідження, які відпрацьовуються вченими довільно, незалежно

²⁷² Там само. С. 130.

від матеріальної дійсності, від об'єкта пізнання. Вони можуть бути такими лише при умові, якщо неодноразово застосовувались і перевірені практикою ²⁷³.

Слово *метод* походить з грецького «methodos» і буквально означає дорогу до чогонебудь, дослідження. У науковому обігу вживаються терміни «методика» і «методи» ²⁷⁴.

Під **методом** науковці розуміють прийом або спосіб наукового дослідження. Сукупність таких методів являє собою його **методику**, тобто сукупність прийомів і способів збирання, обробки й аналізу інформації про злочинність, злочини, їх причини та умови, фонові явища, заходи та суб'єктів протидії, особи злочинця та жертви ²⁷⁵.

Під **методом кримінологічного дослідження** слід розуміти, упорядковану сукупність прийомів, способів і засобів, які опираються на відпрацьовану кримінологією теорію, застосованих з метою пізнання злочинності, її причин, особи злочинця і розробки заходів щодо запобігання злочинності ²⁷⁶.

Під **методикою кримінологічних досліджень** розуміється сукупність (система) методів кримінологічного дослідження, застосованих для збору, опрацювання, аналізу та інтерпретації кримінологічно значимої інформації ²⁷⁷.

Вітчизняна кримінологія відпрацювала **систему методів дослідження**, які не допускають суб'єктивізму та односторонності при поясненні причин злочинності і розробці заходів щодо її запобігання, її методи будуються на основі світової філософської методології та пов'язуються з конкретними умовами розвитку нашого суспільства.

Кримінологічне дослідження – один із видів соціального пізнання в його широкому розумінні. Воно здійснюється з використанням усіх методів вивчення суспільних явищ. При цьому враховуються особливості предмета кримінології. Методологічна основа кримінологічних досліджень злочинності складається з наступних груп методів: *загальнонаукові* і *конкретно-соціологічні методи* пізнання.

У кримінології використовуються такі **загальнонаукові методи**:

- 1) сходження від абстрактного до конкретного;
- 2) гіпотеза;
- 3) системно-структурний аналіз;
- 4) історичний метод;
- 5) порівняння;
- 6) статистичні методи;
- 7) методи математичного моделювання ²⁷⁸.

1. Сходження від абстрактного до конкретного – це метод, заснований на послідовному переході від абстрактного до конкретного знання в процесі реконструкції розвитку об'єкта дослідження. Цей метод передбачає певний рівень теоретичної підготовки дослідника, висунення гіпотез, використання наукових понять, абстрактне мислення.

2. Гіпотеза – це наукове припущення, справжнє значення якого не визначено. Гіпотеза дає напрям пошуку, акцентує увагу дослідника на тих чи інших моментах дійсності, що вивчається. Гіпотеза, по-перше, має узгоджуватися з установленними в кримінології науковими положеннями; по-друге, характеризуватися обґрунтованою імовірністю відповідного припущення. Не всяке припущення є гіпотезою. Як правило, під нею розуміють таке припущення, яке заслуговує на те, щоб його перевірили.

Висунення і формулювання гіпотези вимагають оцінки теоретичних та емпіричних даних, які вже існують, їх співставлення з предметом, об'єктом і завданнями дослідження. Ця робота проводиться в процесі підготовки дослідницької програми.

3. Історичний метод передбачає дослідження об'єкта в історичному аспекті, в динаміці, з метою систематизації та прогнозування. При аналізі злочинності беруть, як

²⁷³ Андреев И. Д. Методологические основы познания социальных явлений. Москва: Высш. шк., 1977. 328 с. С. 166.

²⁷⁴ Андреев И. Д. Методологические основы познания социальных явлений. Москва, 1977; Косоппечев Н. П. Методы кримінологічного дослідження. Москва, 1983.

²⁷⁵ Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с. С. 130.

²⁷⁶ Косоппечев Н. П. Методы кримінологічного дослідження: монографія. Москва, 1983. 223 с. С. 7.

²⁷⁷ Там само. С. 8.

²⁷⁸ Кримінологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / О. М. Джу́жа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.

правило, тривалий період, що дозволяє розкривати її стійкі характеристики і тенденції, а також її взаємозв'язки з іншими суспільними явищами.

4. Метод системно-структурного аналізу передбачає дослідження не елементів системи, а насамперед її структури та внутрішніх зв'язків. Цей метод застосовують до об'єктів, здатних до самоорганізації.

5. Порівняльний метод полягає у зіставленні об'єкта, що досліджується, з уже дослідженими раніше з метою виявлення загальних рис або відмінностей між ними. Порівняльний метод використовують при зіставленні показників злочинності в різних державах, у різних регіонах України, криміногенності осіб різної статі, віку, соціального статусу тощо. При цьому з'являється можливість отримати нові дані про детермінанти злочинності, оскільки соціально-економічні та інші соціально значущі процеси в різних регіонах можуть позначатися на показниках злочинності. При використанні порівняльного методу встановлюють ті особливості злочинності, які зустрічаються в одних державах, регіонах і відсутні в інших. Такого роду відомості свідчать про кореляційну залежність злочинності від конкретних соціальних умов.

У кримінології порівняльний метод набуває особливого значення при виявленні специфічних особливостей певних явищ. Так, при вивченні індивідуальних характеристик особи злочинців, умов їх формування і закріплення нарівні із злочинцями обов'язково вивчають так звану контрольну групу осіб. Наприклад, для з'ясування специфіки правосвідомості неповнолітніх злочинців поряд з ними опитують їх ровесників, які навчалися в тих самих закладах освіти, але не вчиняли злочинів.

6. Статистичні методи використовують при вивченні масових явищ, що допускають кількісний (чисельний) вираз. Вони дають змогу виявити закономірності та тенденції розвитку злочинності, засновані на дії закону великих чисел. Проте вони не пояснюють внутрішнього механізму формування цих закономірностей, не встановлюють детермінаційних зв'язків між певними явищами і процесами.

Наприклад, доведеність того факту, що серед рецидивістів особи у 80 % випадків вчинили перші злочини в неповнолітньому віці, сама по собі не пояснює, чому це так відбувається. Вивчення особи рецидивістів в її взаємодії з соціальним середовищем дозволяє виявити чинники такого феномену, встановити, в яких саме умовах і з якими особистими характеристиками дані особи стали рецидивістами, чим вони відрізнялися від осіб, які виправилися.

7. Методи математичного моделювання засновані на побудові та використанні різних форм математичних моделей досліджуваних об'єктів. Сучасні методи математичного моделювання базуються на синергетичних закономірностях еволюції складних динамічних систем, до яких належить злочинність та супутні соціальні явища, й застосовуються для аналізу їх поведінки.

Залежно від форми подання математичні моделі можна розділити на аналітичні, структурні та алгоритмічні. Аналітичні моделі відображають зв'язки між змінними, що характеризують досліджуване явище, у вигляді диференціальних, алгебраїчних або інших систем математичних рівнянь. Для соціальних систем, які є предметом кримінологічного дослідження, такі зв'язки мають зазвичай стохастичний характер, тому аналітичні моделі будують на основі інтегрованих макрозмінних, які не можуть бути подані в числовому вигляді, наприклад «криміногенність особи», «рівень правопорядку» тощо.

Структурні моделі є уомглядною системою у вигляді сукупності елементів та необхідної кількості зв'язків між ними, а також між елементами та оточуючим середовищем. Зазвичай структурні моделі розбудовують у вигляді структурно-функціональних схем, які здатні наочно демонструвати динаміку та еволюційні тенденції досліджуваних явищ, а також наслідки коригувального впливу на ці процеси.

Алгоритмічні (чисельні) моделі створюють у формі комп'ютерної програми, яка здатна відтворювати покроковий процес еволюції досліджуваного явища. Зазвичай така програма є втіленням чисельного рішення аналітичної моделі. Результати дослідження на алгоритмічних моделях завжди є приблизними, проте стосовно кримінологічних завдань така їх особливість не є критичною.

Останніми роками з'являються нові способи обробки статистичних даних, зокрема, **метод фрактального аналізу**, який виник на базі синергетичної світоглядної парадигми. На відміну від «класичних» способів обробки, цей метод дозволяє виявити внутрішні механізми формування статистичних закономірностей, виходячи з нещодавно відкритого явища

масштабної інваріантності статистичних показників у процесах, що самоорганізуються. Таким чином, вдається значно підвищити точність прогнозування, локалізувати його за місцем і часом, що уможливує розроблення безпосередніх праксеологічних рекомендацій для територіальних правоохоронних органів.

Особливе місце в кримінологічних дослідженнях посідають *соціологічні методи*, тобто способи вивчення соціальних явищ у їх конкретному вияві в певних умовах. Ця низка методів буде далі розглянута окремо.

§ 6. Етапи кримінологічного дослідження. Конкретно-соціологічні методи. Способи збору первинної кримінологічної інформації

На думку вчених ²⁷⁹, кримінологічне дослідження відбувається *у такі три етапи*:

1) *підготовчий* – вивчення літературних джерел, нормативно-правової бази, матеріалів раніше проведених досліджень з даної проблеми, вирішення організаційно-фінансових питань відносно тематики дослідження, попереднє формулювання проблеми – гіпотези (науково обгрунтованого припущення) і напрямів дослідження;

2) *робочий* – розробка програми та робочого плану, інструментарію (носіїв інформації, анкет, схем, таблиць та інших форм узагальнення чи накопичення інформації), пробне обстеження (пілотажне дослідження), збирання інформації тощо. У процесі дослідження, у тому числі пілотажного, може виникнути необхідність внесення змін до раніше розробленого інструментарію, робочого плану чи програми дослідження. У таких випадках проводиться їх корегування;

3) *заключний* – полягає в узагальненні та аналізі дослідницького матеріалу, формулюванні висновків, складанні звітів, впровадженні результатів дослідження в практичну діяльність заінтересованих суб'єктів.

На нашу думку, кримінологічне дослідження проводиться *у такі три етапи*:

I. Збір первинної кримінологічної інформації.

II. Опрацювання та аналіз інформації.

III. Узагальнення висновків, розробка рекомендацій і пропозицій.

I. Збір первинної кримінологічної інформації.

Важливу роль в ході здійснення кримінологічних досліджень займають *конкретно-соціологічні методи*, які вивчають соціальні явища в їх конкретному прояві, тобто в певному місці і в певний час. До цієї групи методів входять такі *способи збору первинної кримінологічної інформації*:

1) *аналіз документів (документальний метод)*;

2) *опитування у формі анкетування та інтерв'ю*;

3) *спостереження*;

4) *експеримент*.

1. Аналіз документів (документальний метод).

Суть документального методу полягає у використанні кримінологічно значимої інформації, яка зафіксована на папері, фото– і кіноплівці, магнітній стрічці та інших матеріальних носіях. При цьому можуть бути використані як офіційні, так і неофіційні документи. Частіше об'єктами кримінологічного вивчення є державна статистична звітність про стан злочинності і результати роботи правоохоронних органів, архівні кримінальні справи (кримінальні провадження), матеріали про відмову у порушенні кримінальних справ (у відкритті кримінальних проваджень), адміністративне провадження, матеріали правоохоронних органів на осіб, за якими встановлено адміністративний нагляд. Їх дослідження здійснюється за допомогою спеціально розробленої програми, яка набирає вигляду анкети. Анкета, заповнена на основі запрограмованого вивчення декількох документів, називається комбінованою. Її заповнення на основі вивчення офіційних документів (кримінальні справи (кримінальні провадження), адміністративне провадження, справи адміністративного нагляду) прийнято називати анкетуванням таких справ (проваджень).

²⁷⁹ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с. С. 62–63.

У кожному суспільстві документи є засобом обміну інформацією. Коло кримінологічно значимих документів настільки широке, що будь-яке емпіричне дослідження фактично починається з аналізу якихось документів. Вони поділяються на архівні, періодичні, статистичні та спеціальні документи дослідження.

Для цілей кримінологічного дослідження найчастіше використовуються *архівні кримінальні справи (кримінальні провадження)*. Їх аналіз може бути корисний при виробленні критеріїв оцінки того чи іншого феномена і, в деяких випадках, для контролю результатів досліджень, проведених іншими методами.

Газетно-журнальна періодика виступає в кримінологічних дослідженнях як джерело загальної інформації про ті чи інші соціальні явища і процеси. Вона допомагає після певного часу ніби заново відновити і осмислити якийсь ланцюг подій.

Зв'язок між *статистичними матеріалами* і кримінологією настільки тісний, що у деяких випадках лише чисто формально можна провести межу між ними. Більше того, сама ідея конкретних кримінологічних досліджень зобов'язана своїм походженням досвіду соціально-економічної статистики. Природно, що майже всі кримінологічні дослідження спираються на якісь статистичні дані. Всебічний аналіз таких матеріалів дає підстави для узагальнюючих кримінологічних висновків.

Документи дослідження спеціально розробляються. Це: опитувальні листи анкет та інтерв'ю, різного роду тести, щоденники, протоколи спостережень тощо. При роботі з опитувальними листами не треба забувати про те, що кримінолог має справу передусім з думками, ставленням опитуваних до предмета, про який йдеться у складеному дослідником документі. Це можуть бути індивідуальні або групові думки. Більше того, ставлення опитуваних може носити як стійкий, так і нестійкий характер, оскільки думки людей можуть змінюватися під впливом безлічі соціальних чинників.

Способи аналізу документації дуже різноманітні і безперервно удосконалюються, що пояснюється практичними потребами, специфікою форм документів, метою аналізу. Однак у всьому їх розмаїтті можна виділити два основні типи аналізу: традиційний (класичний) і формалізований (контент-аналіз). Істотно розрізняючись між собою, вони не виключають, а взаємно доповнюють один одного, оскільки переслідують одну й ту ж мету – отримання достовірної інформації.

Під *традиційним (класичним) аналізом* розуміється все різноманіття розумових операцій, спрямованих на інтерпретацію відомостей, що містяться у документі. Інформація, яка цікавить кримінолога, зазвичай присутня у документі в прихованому вигляді і далеко не завжди відповідає цілям кримінологічного дослідження. Традиційного аналізу означає перетворення первинної форми цієї інформації в потрібну досліднику. Фактично, це не що інше, як інтерпретація змісту документа, його тлумачення з позицій, які цікавлять кримінолога.

Основною його слабкістю є суб'єктивізм. Яким би добросовісним не був дослідник, як би він не намагався неупереджено, об'єктивно розглянути матеріал, інтерпретація завжди більшою чи меншою мірою буде суб'єктивною.

Контент-аналіз – це техніка виведення висновку, що здійснюється шляхом об'єктивного виявлення відповідних характеристик тексту. Застосування такої техніки передбачає деякі стандартизовані процедури, які часто вимагають вимірювання.

Контент-аналіз доцільний у випадках, коли потрібний високий ступінь точності або об'єктивності аналізу; при наявності великого за обсягом і несистематизованого матеріалу. Контент-аналіз корисний і тоді, коли поняття, важливі для дослідження, часто з'являються у документах, що вивчаються, наприклад, при роботі з відповідями на відкриті запитання анкет або коли велике значення має сама мова джерела інформації.

Достовірність документів, що використовуються в кримінологічному дослідженні, теж має бути піддана перевірці. Сліпа віра в «правдивість» документа може призвести до прикрих помилок. Тому ще при розробці програми дослідження треба чітко визначитися, якого роду документи, з точки зору їх надійності, можуть бути у ньому використані.

2. Опитування.

Найбільш розповсюдженим методом збору інформації, особливо при проведенні конкретних досліджень, є *опитування*, яке полягає в отриманні відомостей кримінологічного характеру від окремих осіб шляхом постановки перед ними відповідних питань. При цьому необхідно пам'ятати, що опитуванню притаманне відоме протиріччя, яке витікає з того, що для дослідження необхідна максимально об'єктивна інформація, а джерело її є суб'єктивним –

особа. Тому для подолання протиріч дослідник повинен добре володіти навичками психології спілкування і підготовки анкет.

Опитування – це спосіб збору первинної вербальної інформації, заснований на безпосередній (інтерв'ю) або опосередкованій (анкета) соціально-психологічній взаємодії дослідника і опитуваного (респондента).

Перш ніж розробляти запитальник, підбирати інтерв'юерів, потрібно розібратися в контингенті респондентів, чи здатні вони давати правдиві відповіді на запитання. Для отримання достовірних даних треба, щоб опитуваний: 1) сприйняв відповідну інформацію; 2) правильно зрозумів її; 3) зміг пригадати, якщо це потрібно, про якісь події минулого; 4) обрав правдиву відповідь на поставлені запитання; 5) зміг адекватно виразити її у словах. Необхідно також, щоб опитуваний не лише міг, але й хотів щиро відповісти на запитання.

Кримінологічний запитальник (бланк інтерв'ю або анкета) є вимірювальним інструментом, основне призначення якого – встановлення певних ознак особи респондента.

Для оптимізації процесу опитування потрібно розбити його на фази: адаптацію, досягнення поставленої мети і зняття напруги. Будь-яке опитування починається з *адаптації*, в ході якої реалізуються дві важливі цілі: створення у респондента мотивації відповісти на запитання і підготовка його до дослідження. Фаза адаптації складається із звертання і кількох перших запитань. Звертання – це зав'язка, початок опитування. Від того, як це зробить дослідник, багато в чому залежить достовірність усієї інформації.

Для того щоб респондент міг дати правдиву інформацію, треба підготувати його до цього: пояснити зміст запитальника, а в разі анкетування – правила заповнення анкети, і поступово, задаючи запитання, підвести його до теми дослідження. Не можна відразу задавати складні питання, оскільки респонденту потрібна психологічна розминка, кілька легких запитань, які ввели б його в курс опитування і наблизили до основної проблематики.

Зміст цієї фази – розвідка, зондажування. Її розробка дуже відповідальна, і, крім знань у галузі психології спілкування, вимагає від дослідника попереднього знайомства з аудиторією, якій адресується інтерв'ю або анкета. Основне завдання цієї фази – встановити контакт з респондентом, «зав'язати розмову».

Створення в опитуваних мотивації до участі в дослідженні – складніше завдання. У кожної людини свої інтереси, цінності, потреби. Варто зацікавити респондентів у дослідженні, торкнувшись їх життєвих потреб, аби відповіді на запитання набули для них особистого значення. Деякі дослідники ігнорують цю фазу дослідження, особливо при анкетному опитуванні. Цілі дослідження або взагалі не вказуються, або зазначається, що опитування проводиться в наукових цілях.

Важливим фактором, який впливає на бажання респондента дати правдиві відомості, є побоювання, що вони будуть використані на шкоду йому. Застосування анонімного опитування зменшує цей ризик і підвищує достовірність отриманих даних. В інтерв'ю анонімність не може бути збережена повністю. Інтерв'юер щонайменше бачить обличчя респондента, знає або може дізнатися його прізвище і адресу. Тому йому треба наголосити, що відповіді будуть опубліковані лише в узагальненому вигляді, вселити респонденту довіру і переконати в анонімності його відповідей. Подальше підвищення зацікавленості респондента і зміцнення контакту з дослідником здійснюється в процесі відповідей на перші запитання. Для цього використовуються так звані *контактні запитання*. По можливості, вони мають бути близькі до теми опитування і поступово вводити респондента в проблематику, що вивчається.

Основний зміст кінцевої фази опитування – *досягнення поставленої мети*, тобто збір інформації, потрібної для вирішення намічених завдань. У цій фазі інтерес респондентів до дослідження може згасати. Для його підвищення використовують функціонально-психологічні запитання, які повинні бути цікавими для опитуваних. Чоловіків, наприклад, можна спитати про футбол, жінок – про моду. Основна мета цих запитань – зняти втому і підвищити інтерес до дослідження.

Для того, щоб анкета була ефективним інструментом збирання первинної інформації, треба врахувати такі вимоги.

1) всі запитання і висловлювання, що увійшли до анкети, повинні інтерпретуватися усіма респондентами однаково;

2) формулювання запитань має підтримувати в респонденті мотивацію дати інформацію, яка цікавить дослідника;

3) у запитаннях треба враховувати можливу непоінформованість респондентів про об'єкт дослідження, а також відсутність у них думок щодо поставлених питань;

4) запитання анкети повинні враховувати ту обставину, що частина респондентів може погано володіти умінням адекватно висловлювати свої думки.

Опитування поділяється на два види: інтерв'ювання і анкетування.

При **інтерв'юванні** інформація отримується шляхом безпосередньої бесіди, один із співрозмовників якої відповідає на запитання іншого. Інтерв'ю може бути вільним, спрямованим, панельним і гуртовим.

При вільному, або неформальному, інтерв'ю респонденту (якого опитують) пропонується тема і загальні питання; за якими він у вільній формі веде розповідь, яка уточнюється дослідником. Вільне інтерв'ю приносить найбільший ефект при вивченні особистих якостей правопорушника, його інтересів, ціннісних орієнтацій, мотивів вчинків.

Спрямоване інтерв'ю проводиться за визначеним колом чітко сформульованих питань з метою отримання найбільшої кількості висновків. Відповіді при спрямованому інтерв'ю мають бути короткими і фіксуватись у вигляді одного з передбачених варіантів: словами «так», «ні», балами (1, 2, 3, 4, 5), або знаками (+, –). Це дозволяє їх швидко записати і легко використовувати для аналізу відомостей, повідомлених великою кількістю респондентів.

Панельне інтерв'ю являє собою повторну бесіду з однією і тією ж особою через визначений відрізок часу з метою виявлення і фіксації змін, які виникли в умовах життя людини або її поглядах на окремі явища громадського життя.

При груповому інтерв'ю бесіда ведеться не з однією людиною, а одночасно з групою осіб з метою виявлення загального погляду на ту чи іншу проблему.

Найчастіше в кримінологічних дослідженнях застосовується метод **анкетування**, який полягає в тому, що відомості кримінологічного характеру отримуються у вигляді письмових відповідей на питання спеціально розробленої анкети. Цей метод має суттєву перевагу: опитування максимально формалізується, і тим самим забезпечується висока порівняльність відомостей та їх машинне опрацювання; анкетування забирає часу менше за інтерв'ю, не потребує залучення великої кількості осіб, які його здійснюють, анкети можна роздавати через представників адміністрації або вислати поштою; витримується вимога анонімності відповідей, що підвищує їх достовірність. Анкетування – найбільш розповсюджений і ефективний метод збору первинної інформації.

Згідно з процедурою проведення анкетування ділиться на очне і заочне, суцільне і вибіркове, відкрите та анонімне.

Перші два види виконуються безпосередньо респондентом, а тому охоплюють велику кількість осіб, але не забезпечують якісного заповнення і повного повернення розповсюджених анкет.

При суцільному анкетуванні бланки заповнюються усіма особами визначеної категорії, а при вибіркового – тільки певною частиною таких осіб. Достовірність в останньому випадку досягається шляхом випадкового відбору одиниць вибіркової сукупності і рівних можливостей для кожної одиниці генеральної сукупності увійти до вибірки.

При відкритому анкетуванні респонденти вказують відомості про свою особу (прізвище, ім'я, по батькові, час і місце народження, місце проживання, посада), тому тут може бути присутнім елемент нещирості.

При анонімному анкетуванні особа респондента залишається невідомою, що дозволяє їй бути більш щирою, а це підвищує репрезентативність інформації про неї.

Анкета, яка застосовується для збору кримінологічно значимої інформації, складається з вступної, статусної, основної і заключної частин.

У **вступній** частині міститься звернення до досліджуваного, де пояснюється мета дослідження і порядок заповнення бланка. У **статусній** частині формуються питання, відповіді на які дають уявлення про соціально-демографічну характеристику особи. В основній частині – питання, які безпосередньо стосуються теми дослідження, а у заключній – анкетованому надається можливість у вільній формі висловити свій погляд на будь-які питання, які мають відношення до теми, що досліджується.

Питання основної частини анкети поділяються на відкриті, закриті, прямі, непрямі, особисті, контрольні та аналізуючі.

Відкриті – це такі питання, відповіді на які даються у довільній формі. Це дає можливість отримати більш повну інформацію, але ускладнює її опрацювання, використання ПК та інших технічних засобів. У зв'язку з чим їх слід ставити у заключній частині анкети.

Закритими називаються питання, відповіді на які обмежуються рамками запропонованого набору готових відповідей.

Прямі питання спрямовані на факти, які не потребують особливих доказів. Непрямі питання ставлять тоді, коли заздалегідь відомо, що особа не дасть вичерпної відповіді (наприклад, про мотиви вчинення злочину). Особисті питання дозволяють з'ясувати думку досліджуваного про обставини, пов'язані з його інтересами, поведінкою, оцінками вчинків. Контрольні питання спрямовані на виявлення обставин, за допомогою яких можна підтвердити або спростувати зміст попередніх відповідей. Питання, що аналізуються, формулюються з метою визначення причин, які обумовили наявність відображених в анкеті інтересів, поглядів, роздумів.

Питання анкети мають бути короткі, чіткі, прості і зрозумілі, виключати можливість двоякого розуміння і тлумачення. Сьогодні такі питання, як правило, шифруються, що дозволяє для їх опрацювання використовувати ПК.

3. Спостереження.

При кримінологічних дослідженнях застосовується також **метод прямого спостереження**. Дослідник особисто спостерігає явище, яке вивчає (трудовий колектив, мікрогрупу, окрему особу, інше).

Спостереження являє собою спосіб збору первинної кримінологічної інформації про об'єкт, що вивчається, шляхом безпосереднього сприйняття і прямої реєстрації його ознак.

Труднощі застосування цього методу поділяються на суб'єктивні (пов'язані з особою спостерігача) і об'єктивні (що не залежать від нього). До суб'єктивних труднощів спостереження належить можливість оцінки дій інших людей через призму власного «я», свою систему ціннісних орієнтацій. До об'єктивних труднощів, передусім, треба віднести обмеженість спостереження часом протікання події. Крім того, далеко не всі соціальні факти піддаються безпосередньому спостереженню.

Спостереження рідко буває основним методом збору кримінологічної інформації. Як правило, воно застосовується поряд з іншими методами. Будучи частиною дослідження, спостереження підкоряється його цілям і може застосовуватися на всіх його етапах. Особливого значення воно набуває при формулюванні робочих гіпотез, а також первинній їх перевірці.

Соціологічне спостереження – один із важливих емпіричних методів соціологічних, соціологічно-правових і кримінологічних досліджень. У соціологічній літературі цей метод зазвичай називають спостереженням. Термін цей означає візуальне сприйняття подій і ситуацій, що відбуваються. Розрізняють пряме (безпосереднє) і непряме (опосередковане) спостереження. Більш широко в кримінологічних дослідженнях використовується останнє, за яким спостерігаються не дії конкретних осіб, а результати дій (наприклад, злочину); не причини злочинності, умови формування особистості злочинця, а показники (дані) про них, за допомогою яких можна судити про самі явища. Воно може бути зовнішнім, по відношенню до об'єкта, що вивчається, і включеним, останнє передбачає вивчення соціально-правових явищ з середини. Це можливо, коли дослідник перебуває в тій обстановці, яку вивчає²⁸⁰.

За допомогою спостереження вивчаються правопорушники, групова злочинність, колективи підприємств народного господарства, приватних фірм, діяльність органів Національної поліції, громадських організацій. Воно дозволяє охоплювати більш широке коло питань, ніж опитування, та отримати більш поглиблену інформацію про об'єкт, що вивчається. Спостереження зазвичай застосовується для попереднього ознайомлення з об'єктом, теоретичного обґрунтування та висунення гіпотези, її перевірки, доповнення і уточнення інформації. Найчастіше спостереження застосовують як додатковий інструмент. Гіпотеза, як припущення щодо певних явищ або фактів, задає напрям пошуку, акцентує увагу дослідника на певних моментах дійсності, що вивчаються. При цьому висунення гіпотез має бути

²⁸⁰ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с. С. 72.

аргументованим та обов'язково характеризуватися обґрунтованою ймовірністю такого припущення, тобто не кожне припущення є гіпотезою, а лише таке, яке заслуговує на перевірку. Висунення та формулювання гіпотези вимагають оцінки теоретичних та емпіричних даних, які вже існують, їх співставлення з предметом, об'єктом і завданнями дослідження. Ця робота проводиться в процесі підготовки дослідницької програми²⁸¹.

Кримінологічне спостереження поділяється на: 1) повне, 2) включене, 3) спостереження-участь і 4) самоспостереження.

При *повному спостереженні* дослідник безпосередньо вивчає кримінологічні явища, прагнучи найбільш повно і чітко зафіксувати виявлені факти. При цьому не можна допускати протиправних дій з боку осіб, які вивчаються.

При *включеному спостереженні* дослідник спеціально входить до групи, яка вивчається. Цей метод у кримінологічних дослідженнях застосовується дуже рідко.

Спостереження-участь – здійснюється дослідником у силу його службового або громадського становища. При цьому він активно впливає на явище, яке вивчає. Наприклад, працівники органів Національної поліції, прокуратури, служби безпеки, суду, юстиції тощо.

При *самоспостереженні* особа викладає своє суб'єктивне розуміння кримінологічних явищ, дає відповідні висновки і пропозиції (наприклад, автобіографія, щоденники, листи).

Отже, залежно від ролі спостерігача в кримінологічній ситуації, що досліджується, розрізняють включений і невключений види спостереження.

При *невключеному спостереженні* дослідник або його помічники перебувають поза об'єктом, що вивчається. Вони зі сторони спостерігають процеси, не втручаючись в їх хід; вони просто реєструють хід подій.

Включеним є таке спостереження, при якому дослідник безпосередньо задіяний у процесі, що вивчається, перебуває в контакт з людьми, яких спостерігає, і бере участь у їх діяльності. Міра включеності спостерігача в ситуацію може коливатися в досить широкому діапазоні: від «пасивного» до «активного» включення, коли він зливається з колективом, який досліджується. Наприклад, для вивчення штучної латентності злочинів дослідник стає «співробітником» чергової частини органу Національної поліції.

Включене спостереження у будь-яких його видах дозволяє зібрати інформацію, недоступну для отримання іншим шляхом. Основна перевага безпосереднього спостереження полягає в тому, що воно дає змогу фіксувати різні зміни об'єкта, що вивчається, в момент їх появи. Дослідник бачить розвиток подій у колективі і вивчає поведінку його членів в природних умовах. Спостерігаючи всю різноманітність колективних та індивідуальних проявів, дослідник може точніше визначити їх сутність, сформулювати нові гіпотези для подальших досліджень. Саме тому такі спостереження мають велику цінність на початкових стадіях дослідження.

Вчені²⁸² розрізняють також наступні види спостереження:

Неопосередковане спостереження – здійснює особа яка безпосередньо спілкується із людиною і робить висновки по їх результату (наприклад, слідчий, співробітник оперативного підрозділу, підрозділу патрульної поліції, інспектор митної служби).

Опосередковане спостереження – фахівець отримує відомості про результати спостереження, зроблені іншими особами – керівниками установ, психіатром, психологом тощо. Результати такого спостереження вивчаються по документам (наприклад, характеристикам, протоколам допитів, висновку психіатричної експертизи, висновку психолога), або вони стають предметом опитування в ході бесіди чи інтерв'ю. Психологічна бесіда – це збирання додаткових фактів про психічні явища у процесі особистого спілкування за спеціально складеною програмою. Інтерв'ю виступає різновидом опитування та досить широко використовується в кримінологічній практиці, особливо з метою розширення, уточнення, доповнення інформації, отриманої за допомогою інших методів. Особливий інтерес та цінність у плані аналізу особистості представляють книжки, які читає особа, листи, записи, що були вилучені під час досудового розслідування, вони вивчаються методом вивчення документів.

²⁸¹ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с. С. 72.

²⁸² Там само. С. 68.

Незважаючи на певні переваги, метод спостереження має й низку *недоліків*. Насамперед, це втручання дослідника в розвиток подій, що може негативно вплинути на ситуацію, яка вивчається. Оскільки спостереження (особливо включене) часто ведеться однією особою, це може стати причиною того, що щось буде пропущено, не помічено, неправильно оцінено. Крім того, спостерігач, який намагається в короткий термін зафіксувати якомога більше різних фактів, може не зуміти співвіднести їх з цілим об'єктом, що вивчається. Спостереженням також неможливо виявити думки респондентів з питань, які цікавлять кримінолога.

Що стосується злочинної діяльності, то теоретично можна уявити кримінолога, який включається у злочинну групу. Однак практично це пов'язано з обов'язковою участю у вчиненні злочинів. Інше загрожує його викриттям і дуже тяжкими наслідками. Включене спостереження у місцях позбавлення волі теж пов'язане з неабиякими труднощами процесу конфіденційного набуття статусу засудженого. Таке спостереження можуть здійснювати співробітники установ виконання покарань. З цієї точки зору, для кримінолога важливе вивчення досвіду їх роботи, а також думок з приводу проблем виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню ними нових злочинів під час відбування покарань.

4. Експеримент.

Здійснюючи дослідження, можна використовувати також *експеримент*, який визначається як науково поставлений дослід, який дозволяє у спеціально створених умовах виявити і виміряти кримінологічно значимі фактори і зв'язки суспільних явищ.

Експеримент – це такий метод дослідження, при якому відбувається послідовна фіксація стану об'єкта та контроль за цим станом, який змінюється під впливом деяких факторів, що управляються експериментатором. Експеримент у кримінології можливий лише в позитивному напрямі. Проведення соціального експерименту виключено, якщо в результаті його здійснення може настати криміногенна ситуація, яка спровокує злочинність чи настануть негативні наслідки у вигляді збільшення небезпеки людині, суспільству, державі ²⁸³.

Необхідно пам'ятати, що не допускається створення злочинних ситуацій. Дуже часто кримінологічні експерименти застосовуються для перевірки ефективності нових форм і методів у попереджувальній діяльності в окресленому регіоні, або на тому чи іншому підприємстві.

Соціальний експеримент – це специфічна дослідницька діяльність, що застосовується з метою перевірки гіпотези, пошуку засобів забезпечення нормального функціонування та розвитку тієї чи іншої соціальної системи, впливу на неї у бажаний для суспільства спосіб. Соціальний експеримент у кримінології якісно відрізняється від експерименту в суспільних науках. Його застосування у кримінології суворо обмежено. Проведення кримінологічного експерименту завжди вимагає глибокого попереднього дослідження проблеми, що вивчається, ретельної організаційної підготовки, а в певних випадках – і необхідної правової регламентації з боку відповідних правоохоронних органів ²⁸⁴.

Психологічний експеримент – метод збирання фактів у спеціально створених умовах. Він передбачає активний вплив дослідника на кримінологічне явище через окремі керовані і контрольовані дослідником чинники. Експеримент дозволяє маневрувати фактами, які впливають на людину чи групу людей, дає можливість відтворювати психолого-правове явище, що вивчається неодноразово ²⁸⁵.

Методологічною базою експерименту в психолого-кримінологічному дослідженні є концепція соціального детермінізму. Вивчаючи причинно-наслідкові зв'язки та впливаючи на фактори, дослідник виявляє структурну детермінацію відповідного явища та роль окремих факторів. Розрізняють лабораторний експеримент (який проводиться у спеціально створених умовах за наявності апаратури) і природний експеримент (проводять у звичних для людини умовах). Залежно від ступеня втручання експериментатора в хід психічних процесів і явищ експерименти поділяють на констатуючі та формуючі. Констатуючий

²⁸³ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: у 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Київ: Ін Юре, 2007. С. 105.

²⁸⁴ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с. С. 72.

²⁸⁵ Там само. С. 68.

експеримент сприяє вирішенню наступної задачі: виділення серед сукупності факторів тих, які впливають на психолого-кримінологічне явище. Дослідник вивчає рівень розвитку тих чи інших якостей людини, отримує відповідь на питання про те, яким є вплив різних факторів на об'єкт, що вивчається, їх спрямування (позитивне чи негативне), стійкість, сила впливу тощо. Наприклад, експериментально з'ясовано, що такі соціальні засоби захисту дітей, як позбавлення батьків батьківських прав, потрібно використовувати лише у тих випадках, коли сім'я загрожує фізичному і психічному здоров'ю дитини²⁸⁶.

Формуючий експеримент (в літературі його ще називають навчальний, виховний, педагогічний) – передбачає процес формування необхідних якостей і властивостей особистості (ціннісних орієнтацій, соціальних установок, норм поведінки, рис характеру тощо) в умовах цілеспрямованого виховного впливу чи трансформацію соціального оточення людини. Застосування в кримінології педагогічного експерименту, головна мета якого – визначити, як впливають на особистість ті чи інші методи педагогічного впливу, які з цих методів дієві, а які ні, має місце під час кримінологічного дослідження неповнолітніх та запобігання вчиненню ними правопорушень. Прикладом формуючого експерименту можуть служити експерименти відомого педагога-дослідника А. С. Макаренка, які пов'язані із перевихованням безпритульних дітей – правопорушників в умовах економічного та соціального занепаду в державі. Іншим прикладом можуть служити експерименти американських вчених, які довели, що сімейні дитячі будинки виявились більш ефективними установами для малолітніх злочинців, ніж державні дитячі будинки. Цей напрям зараз активно впроваджується в Україні завдяки державній програмі запобігання та протидії злочинності.

Важливою перевагою методу експерименту є можливість його повтору з метою накопичення кількісних даних про типовість кримінального явища. У той же час, цей метод має свої недоліки: умови експерименту можуть змінити природний стан діяльності людей, що у свою чергу може призвести до помилкових висновків. Це потрібно враховувати при розробці програми експерименту²⁸⁷.

Психологічне тестування застосовується як метод психологічної діагностики. За допомогою тестів отримуються нові психологічні дані про людину чи групу людей, але найчастіше вони застосовуються для оцінки рівня розвитку якої-небудь психологічної риси в даній особистості порівняно із середнім рівнем. Також тести дають можливість дослідити здібності людини (її індивідуальні особливості), як-то сприйняття, пам'ять, мислення, мову, увагу, вид темпераменту, риси характеру та ін.

Відомий спеціаліст у даній галузі М. В. Костицкий вважає, що для цілей досудового та судового слідства, профілактики правопорушень, необхідно більше застосовувати тестові методики. Психологи поділяють тести на наступні види: тести-запитувальні, тести-завдання і проєктивні тести.

II. Опрацювання та аналіз інформації.

Під час кримінологічного дослідження збирається велика кількість первинної інформації. Це ще не опрацьований матеріал, який не може бути використаний як у науковій, так і практичній діяльності. Щоб первинний матеріал став придатним для узагальнення і міг служити основою для висновків, він має бути відповідним чином упорядкований, систематизований, опрацьований і проаналізований. Для цього застосовуються спеціальні методи, розроблені соціологією, статистикою, математикою, психологією, педагогікою та іншими науками.

Під час опрацювання та аналізу інформації у кримінологічному дослідженні застосовуються **статистичні методи кримінологічних досліджень**. Термін «статистика» походить від лат. «status» (стан, положення). До числа методів статистики відносяться: статистичне спостереження; зведення та групування; статистичний аналіз. Одночасно ці методи можна розглядати як етапи статистичного дослідження. Вони тісно пов'язані між собою. Статистична робота, виконана на кожному наступному етапі, ґрунтується на

²⁸⁶ Кримінологія: учебник / Г. А. Аванесов и др.; под. ред. Г. А. Аванесова. 5-е изд., перераб. и доп. М., ЮНИТИ-ДАНА, 2010. С.123.

²⁸⁷ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с. С. 69.

попередніх результатах. Помилки, допущені на кожному з етапів, можуть призвести до недостовірних результатів²⁸⁸.

Упорядкування зібраного матеріалу здійснюється шляхом *зведення і групування* за однотипними категоріями, розподілу у статистичні ряди, виведення відносних статистичних величин, визначення відповідних кількісних і якісних показників, їх порівняння і узагальнення.

Зведення та групування полягає в підсумуванні (зведенні) та групуванні (класифікації) зібраних даних на підставі визначених критеріїв. На практиці ці дії здійснюються шляхом складання зведеної звітності, що відображає стан злочинності, характеристику осіб, які вчинили злочини, причин злочинів і заходів протидії їм. Зведена звітність є необхідною основою для аналізу стану злочинності, установлення її тенденцій, особливостей осіб, що вчинили злочини, та підвищення ефективності запобігання і протидії злочинності.

Групування статистичних даних полягає в розчленуванні досліджуваних фактів на окремі якісно однорідні види. У результаті цього досягається можливість більш повно проаналізувати сутність явищ, що цікавлять, вивчити їх конкретно та диференційовано.

Основне призначення статистичного групування – установити чисельність кожної окремо взятої частини сукупності, розчленованої відповідно до значень визначеної ознаки, і вивчити причини та залежності явищ. Слід мати на увазі, що при виборі ознак для виокремлення різних явищ потрібно керуватися не суб'єктивними підходами, а змістовним аналізом особливостей соціальних явищ, завданнями дослідження та видом ознак.

У кримінологічному дослідженні прийнято виділяти три види групування: типологічне, варіаційне та аналітичне.

Типологічне групування дозволяє розчленувати досліджувану сукупність на однорідні в якісному відношенні (наприклад, групування з урахуванням її структури).

Варіаційне групування дозволяє розчленувати сукупність однакісних явищ (наприклад, злочинців-рецидивістів) за кількістю – ознакою, що змінюється (кількістю судимостей, віком, строком покарання тощо).

Аналітичне групування застосовується для встановлення взаємозв'язку між досліджуваними явищами (наприклад, вплив сп'яніння на вчинення злочинів)²⁸⁹.

Статистичний аналіз – завершальний етап статистичного дослідження, на якому визначаються закономірності, вивчається характер взаємозв'язків між явищами, що дозволяє більш поглиблено зрозуміти особливості об'єкта вивчення. Для цього при статистичному аналізі застосовуються абсолютні, відносні та середні величини²⁹⁰.

Абсолютні величини являють собою сумарні дані, узяті з форм статистичної звітності. Завдяки цьому можна, наприклад, установити загальну чисельність злочинців за певний період часу та осіб, що їх вчинили, розподіл злочинців за соціальним станом, віком, статтю, характером вчиненого злочину тощо. Однак це ще не дозволяє виявити існуючі закономірності та взаємозв'язки досліджуваних соціальних явищ. Абсолютні величини повинні бути наведені в порівняльному вигляді з урахуванням загальної підстави.

Відносні величини. У статистико-кримінологічних дослідженнях використовуються наступні види відносних величин: відношення частини до цілого, відносна величина структури сукупності, відносні величини ступеня й порівняння.

Потрібно зазначити, що при опрацюванні та аналізі інформації невеликі масиви вихідної інформації опрацьовуються вручну з фіксацією узагальнених показників у заздалегідь підготовлених таблицях. Великі масиви інформації обробляються ПК.

Заповнені таблиці, а також розпечатки ПК аналізуються за допомогою таких видів аналізу, як факторний, кореляційний і комплексний. Факторний аналіз спрямований на виявлення статистичним шляхом таких факторів, які відіграють вирішальну роль у формуванні причин і умов вчинених злочинів, які спостерігаються. Кореляційний аналіз

²⁸⁸ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с. С. 73.

²⁸⁹ Кримінологія / под ред. В. К. Звирбуля, Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского. Москва: Юрид. лит., 1979. С.18.

²⁹⁰ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с. С. 74.

дозволяє встановити статистичну тісноту зв'язку між явищами, що вивчаються, який звичайно виражається відносними показниками і має назву коефіцієнта (від 1 до 0, чим показник ближче до одиниці, тим вищий коефіцієнт кореляції). Аналіз інформації, безумовно, має бути комплексним, тобто враховувати різні сторони явища, що вивчається.

Опрацювання інформації супроводжується, як правило, зіставленням різних графіків, діаграм, таблиць, які подають наочне уявлення про об'єкти дослідження.

Отриманий матеріал має бути кваліфіковано інтерпретований, тобто витлумачений, пояснений та оцінений. Інтерпретація ставить за мету визначити повноту, достовірність, новизну, теоретичну і практичну значимість отриманих свідчень.

Існує теоретична та прикладна інтерпретація.

Методи теоретичної інтерпретації застосовуються, коли отримані свідчення ще теоретично не пояснені (наприклад, індукція і дедукція, аналіз і синтез, аналогія і порівняння та інші).

Методи практичної інтерпретації застосовуються для оцінки значимості отриманої інформації з метою розробки рекомендацій, спрямованих на запобігання протиправній поведінці. При цьому використовуються **спеціальні наукові методи**: 1) експертні оцінки; 2) моделювання; 3) екстраполяція.

Метод експертних оцінок – це висновки, які дають експерти-фахівці у сфері проблем, що досліджуються.

При **моделюванні** будується ідеальний (уявний) або матеріальний об'єкт, який може замінити чи відобразити об'єкт, який вивчається, при цьому дослідник отримує нову інформацію. У кримінологічних дослідженнях найчастіше застосовують графікові та математичні моделі.

Метод екстраполяції включає в себе досвід організації боротьби зі злочинністю в минулому, з урахуванням її сучасного стану, і накладання цих показників на майбутній її розвиток.

Такі основні методи, які використовуються у кримінологічних дослідженнях. Вони дозволяють досліднику найбільш повно і об'єктивно вивчити таке соціальне явище, як злочинність, а також розробити ефективні заходи щодо її запобігання.

ІІІ. Узагальнення висновків, розробка рекомендацій і пропозицій є завершальним етапом кримінологічного дослідження. При цьому відкриваються причинні зв'язки між різними факторами, перевіряється достовірність гіпотез, що були висунуті на початковому етапі досліджень, і формулюються висновки та рекомендації для заінтересованих суб'єктів. Рекомендації та пропозиції спрямовуються на усунення та нейтралізацію криміногенних факторів, підвищення ефективності запобіжної діяльності щодо злочинності. Використання (впровадження) результатів кримінологічних досліджень на практиці є кінцевою метою дослідження. З цією метою, на основі звіту, розробляються накази, Інструкції, методичні рекомендації, друкуються наукові роботи, вносяться пропозиції з удосконалення нормативно-правової бази, а також залежно від значимості – у відповідні міністерства та відомства надсилаються необхідні матеріали для розгляду й прийняття рішень щодо їх реалізації²⁹¹.

Такі підсумки оформлюються у вигляді звітів (аналітичних довідок, доповідних записок), в яких викладаються підсумки виконання програми і робочого плану, дається змістовний аналіз отриманої інформації, формулюються висновки. На основі звіту відпрацьовуються директивні документи (накази, вказівки, методичні рекомендації), а також видаються наукові праці (статті, навчальні посібники, монографії, дисертації).

Пропозиції, що витікають з висновків кримінологічного дослідження, залежно від практичної значущості можуть бути внесені у відповідні міністерства, відомства, установи і на підприємства для розгляду та прийняття рішення щодо їх реалізації. Вони складаються юридичне грамотно і обґрунтовано. Пропозиції мають бути чітко і точно сформульовані та аргументовані. При аргументації важливо вміти користуватись не тільки окремими фактами і прикладами, але й узагальненими підсумками аналізу.

З метою більш ефективного використання підсумків дослідження організатори вивчення розробляють спеціальний план заходів щодо втілення рекомендацій у практику. Розробку його бажано проводити разом з представниками зацікавлених міністерств, відомств, установ, організацій і підприємств.

²⁹¹ Там само. С. 64.

§ 7. Методологія кримінологічних досліджень

Система знань про методи, способи та стратегії наукового дослідження називається **методологією**. У нашому випадку це пізнання такого соціального явища, як злочинність. Необхідно також відмітити, що дослідник не довільно обирає той чи інший метод пізнання, оскільки останній визначається характером об'єкта, який досліджується²⁹². У кримінології таким об'єктом є злочинність та певні, пов'язані з нею, явища. Методологія кримінологічного дослідження дозволяє чітко визначити його межі та можливості використання відповідних результатів для подальшого розвитку теоретичних положень і вдосконалення практики протидії злочинності. Вона надає можливість правильно оцінити злочинність, пізнати її детермінанти, дослідити злочини й осіб, що їх учинили, правильно визначити шляхи запобігання. У формуванні методології кримінологічного дослідження перспективним є використання комплексного підходу до розкриття сутності й установаження елементів і внутрішньої структури соціально-правових феноменів. За його допомогою об'єкт дослідження можна вивчати з позицій цілісності й системності. Застосування цього підходу передбачає історичний розгляд досліджуваної діяльності з подальшою можливістю її прогнозування, визначення сутності, значення, завдань і принципів протидії злочинності, опису її елементів та зв'язків як усередині системи, так і із зовнішнім середовищем²⁹³.

Вчені розрізняють **чотири рівні методології кримінологічного дослідження**:

перший рівень загальнонаукової методології є найвищим, в ньому проявляється загальна діалектична логіка, притаманна всім сферам наукового пізнання, побудована на ґносеологічній парадигмі та загальнонаукових методах пізнання;

другий рівень полягає у використанні загальної методології для певної сфери наукового пізнання як-то суспільствознавство, психологія чи правознавство, до якого належить і кримінологія;

третій, спеціальний рівень методології можна визначити як методологію власне кримінології як окремої науки;

четвертий, конкретний рівень – це методика пізнання множини своєрідних явищ, притаманних лише певній конкретній реальності, що дозволяє пізнавати та впливати на неї найбільш ефективно, специфічно й професійно²⁹⁴.

§ 8. Організація кримінологічних досліджень. Програма, плани, гіпотези

Успіх кримінологічного, як і будь-якого іншого наукового дослідження, значною мірою залежить від того, наскільки правильно вирішені всі організаційні питання, пов'язані з його підготовкою і проведенням.

Кримінологічне дослідження має свою **процедуру**.

Кримінологічне дослідження складається з розробки програми і робочого плану аналізу об'єкта, що вивчається, підготовки необхідних засобів для збору інформації, її опрацювання та аналізу, узагальнення отриманих висновків, розробки рекомендацій і пропозицій, їх практичної реалізації. Від ступеня наукової обґрунтованості та рівня організаційно-технічного оформлення цих документів значною мірою залежить результативність дослідження.

Програма наукового дослідження – це викладення основних задач, методичних догадок і гіпотез дослідження з описом його методів і логічної послідовності операцій щодо перевірки гіпотез. У ній визначається тема, мета і завдання дослідження; дається його обґрунтування; формулюються гіпотези, які необхідно перевірити; вказується характер і обсяг необхідної інформації по темі дослідження; описуються методи і наукові знаряддя дослідження; визначаються форми подання висновків і шляхи їх втілення; визначається склад дослідницької групи і загальні терміни проведення дослідження.

²⁹² Сичивица О. М. Методы и формы научного познания. Москва: Высш. шк., 1972. 95 с. С. 5.

²⁹³ Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с. С. 130.

²⁹⁴ Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с. С. 130.

Програма кримінологічного дослідження – це науковий документ, в якому закріплено послідовність проведення наукового пізнання окремого елемента предмета кримінології з указівкою на використання відповідних способів і методів. У програмі визначаються тема, об'єкт, предмет, мета та завдання дослідження, дається його обґрунтування, формулюється гіпотеза, яку необхідно перевірити, вказуються характер та обсяг необхідної інформації щодо теми дослідження, описуються способи та методи наукового пізнання, прогнозуються очікувані результати, визначається склад дослідницької групи та загальні терміни проведення дослідження²⁹⁵.

Програма дослідження становить теоретичну основу здійснюваних кримінологом процедур дослідження – збору, обробки й аналізу інформації, необхідної для отримання наукових результатів. *Структура програми* – це виклад методів аналізу об'єкта відповідно до завдань, що вирішуються. Програма має відповідати низці вимог, аби усі її частини були пов'язані в єдине ціле.

Результати кримінологічного дослідження значною мірою залежать від його теоретичного обґрунтування, вдалого вибору системи емпіричних показників і робочих гіпотез. Погано організоване дослідження призводить до помилкових теоретичних висновків та неефективних практичних рекомендацій, що не виправдовує тих коштів, які затрачуються на його проведення.

Гіпотеза – це науково обґрунтована догадка, запропонована для пояснення якихось явищ. Щоб стати достовірно науковим знанням, вона має бути перевірена практикою і підтверджена фактами. Гіпотеза висувається тоді, коли причина явища, яке вивчається, не з'ясована, що обумовлено прихованим характером цієї причини, чи великою кількістю суперечливих факторів, які впливають на наслідок. Вищим класом гіпотези є гіпотеза передбачення, на основі якої здійснюється передбачення невідомих ще фактів, або розвитку явищ.

Практична проблема, що виникає в процесі діяльності, не завжди виливається в постановку наукової проблеми. Якщо практичні завдання можна вирішити вже відомими засобами, то в цьому разі йдеться про використання старих знань. Принциповою особливістю розв'язання наукових проблем є отримання нових знань, причому в них, як правило, поєднується практичний аспект з науковим. Отже, вирішити наукову проблему – значить отримати нове знання або створити теоретичну модель (концептуальну схему), що пояснює те або інше явище. На основі цього знання виробляються рекомендації для практичної діяльності.

Проміжною ланкою між проблемою і теоретичною моделлю є гіпотеза. Вона керує діями кримінолога протягом усього дослідження. Важливо уникати небезпеки постановки уявних проблем, тобто таких, що не відображають реальну кримінологічну ситуацію або давно вирішені. Для цього потрібно володіти широким науковим кругозором і глибоким знанням практики боротьби зі злочинністю. Не завжди вдається чітко сформулювати наукову проблему на початку складання програми дослідження. У цьому випадку вона намічається лише в загальних рисах, а при розробці інших частин програми вона уточнюється.

Далеко не завжди завдання, сформульоване у теоретичній гіпотезі, може зразу бути піддане перевірці у конкретному дослідженні. Для цього необхідний перехід від суто теоретичних положень до так званих операційних визначень, тобто понять, які підлягають перевірці під час конкретного дослідження і які можуть бути знаряддям такої перевірки. Вказаний перехід здійснюється за допомогою так званої робочої гіпотези. У простому випадку робоча гіпотеза – це умовне пояснення, використане для подальшого розвитку дослідження. Робочі гіпотези, які використовуються у кримінологічних дослідженнях, повинні відповідати певним вимогам:

- а) не містити понять, які не уточнені і емпірично не інтерпретовані. У противному випадку гіпотези не підлягають перевірці;
- б) мають бути максимально простими;
- в) не суперечити одна одній і раніше встановленим науковим фактам;
- г) кожна гіпотеза має бути застосована до кола явищ, які вона безпосередньо пояснює, і перевірена за допомогою засобів і методів, якими розпоряджається дослідник.

Сформульованою гіпотезою (під час дослідження їх може бути декілька) дослідник значною мірою визначає спрямованість збору фактів, які спостерігаються. Гіпотеза,

²⁹⁵ Там само. С. 153.

висунута на початковому етапі вивчення, може у подальшому уточнюватися, деталізуватися, доповнюватися і змінюватися.

Наукове опрацювання проблем у будь-якій галузі завжди спрямоване на отримання нових знань і має вирішувати актуальні завдання. Тому вихідним пунктом наукового дослідження є точка визначення проблеми, яка підлягає вирішенню. Формулювання проблеми завжди виражається у темі (назві) дослідження.

Сформульована проблема визначає об'єкт дослідження, яким може бути конкретна сфера соціальної дійсності, що містить у собі протиріччя, яке породило проблемну ситуацію. Поряд з об'єктом виділяється також і предмет наукового дослідження, під яким розуміють найбільш значимі (з погляду поставленої проблеми) характеристики об'єкта, який підлягає вивченню.

У програмі формулюються також мета і завдання дослідження. Мета визначає загальну спрямованість, орієнтацію, а завдання містить предметне уточнення мети.

Створення дослідницької програми, як обов'язкової і виключно відповідальної стадії планового дослідження, потребує серйозної попередньої підготовки, а саме:

а) ознайомлення з літературними джерелами, які будуть необхідні при програмуванні і проведенні дослідження, аналізі і висновках, розробці пропозицій;

б) знайомство з кримінологічними проблемами відповідного об'єкта чи району, конкретними видами злочинів і категоріями осіб, які їх вчинили, зі специфічними місцевими особливостями, що мають відношення до предмета дослідження;

в) уточнення мети і обсягів дослідження, у зв'язку з чим висунення робочої гіпотези, визначення параметрів обраної теми.

Грунтовна попередня підготовка допомагає відпрацювати концепцію майбутнього дослідження, а також детальну програму його здійснення.

Визначенням мети, основних понять, задач і наукових гіпотез завершується перша частина підготовки дослідницької програми. У ній, по суті, ставляться питання, які чекають своєї відповіді.

Друга частина програми окреслює шляхи і засоби отримання відповідей на ці питання. Тут указуються джерела кримінологічної інформації, а також об'єкти і одиниці спостереження, дослідницькі методи, наукові знаряддя (довідки, анкети, таблиці, опитувальники тощо).

У завершальній частині програма визначає суб'єкт дослідження (наукове керівництво, кадрове забезпечення, найменування інституту або наукового колективу, від імені якого воно здійснюється), а також засоби фінансування.

Для здійснення дослідницької програми складається робочий план, у якому більш детально описується його процес, послідовність проведення окремих етапів і організаційно-технічні заходи щодо збору, опрацювання та аналізу інформації.

У процесі дослідження може виникнути необхідність внесення змін у раніше відпрацьований план. У таких випадках проводить його корегування.

Засоби збору інформації готуються з урахуванням обраних методів дослідження. Такими засобами можуть бути анкети для письмових опитувань, перелік питань для проведення інтерв'ю, схеми-програми для здійснення спостережень, анкети для дослідження кримінальних проваджень (кримінальних справ), інші офіційні документи тощо. Усі засоби збору інформації повинні обов'язково пройти випробування з метою виявлення їх ефективності. Для цього проводиться так зване пілотажне (пробно-пошукове) дослідження. Це дає можливість уточнити зміст і кількість питань анкет, обсяг вибірки, вийти на нові ідеї, які не виникли при розробці програми.

Для збору кримінологічної інформації залучається, як правило, значна кількість виконавців, які мають бути фахівцями з тих явищ, які вивчаються. Перед початком збору інформації їх потрібно детально проінструктувати.

Щоб інформація була репрезентативною, поряд з контингентом (основною групою), який вивчається, проводиться за тією ж програмою вивчення так званої контрольної групи осіб. Порівняння результатів дослідження основної та контрольної груп дозволяє зробити висновок про типовість виявлених закономірностей для основної групи.

Уся зібрана інформація має бути перевірена з точки зору її повноти і достовірності. Кожна анкета, опитувальник та інші носії відомостей перевіряються фахівцями і тільки після цього включаються у масив носіїв інформації, передбаченої для статистичного опрацювання. Зібрані показники класифікуються, групуються і порівнюються між собою за необхідними

параметрами. Для цього складаються необхідні наочні відображення-діаграми, картографи, графіки, схеми, таблиці.

Розв'язання наукової проблеми має бути спрямоване на досягнення тих чи інших цілей, серед яких глобальною є підвищення ефективності боротьби зі злочинністю. Виходячи з цього, і ставляться конкретні завдання перед кожним дослідженням.

Кожне кримінологічне дослідження має бути належним чином підготовлено і організовано.

Існує три варіанти організаційно-технічного плану дослідження: розвідувальний, аналітичний і експериментальний.

Розвідувальний план кримінологічного дослідження застосовується тоді, коли немає ясного уявлення про проблему або об'єкт дослідження. *Мета плану* – формулювання проблеми. У тій галузі дослідження, де ще мало відповідної наукової літератури або її зовсім немає, дослідження починається із загальної розвідки. Розвідка дозволяє детальніше і чіткіше сформулювати проблему, обрати набір дослідницьких засобів і методів дослідження, визначити порядок їх застосування та черговість завдань, що підлягають вирішенню. Нерідко виявляється, що поставлені завдання надто широкі, а знань і технічних засобів недостатньо. Усі ці питання уточнюються в процесі реалізації розвідувального плану.

Розвідувальний план передбачає три основних етапи роботи: вивчення документів, проведення інтерв'ю і здійснення спостережень. Передусім рекомендується переглянути всю літературу з обраної теми, як вітчизняну, так і зарубіжну, не забуваючи про суміжні галузі знання. При цьому складається найповніша бібліографія і опрацьовуються літературні джерела. Метою інтерв'ювання фахівців-вчених і практиків є отримання додаткових знань про об'єкт, що вивчається, і формулювання низки первинних гіпотез. Рекомендується заздалегідь скласти список осіб і установ, до яких треба звернутися за консультацією.

Спостереження є завершальним етапом розвідки. На цей момент кримінолог вже має в своєму розпорядженні певну інформацію. Робота за розвідувальним планом завершується чітким формулюванням проблеми. Цей план треба відрізнити від такої дослідницької процедури, як пілотне дослідження. Мета розвідувального плану – постановка проблеми і висунення гіпотез, а пілотаж здійснюється для перевірки методики і техніки дослідження.

Аналітичний план кримінологічного дослідження застосовується у тих випадках, коли наявні знання про проблему дозволяють визначити його об'єкт і сформулювати описову гіпотезу про структурно-функціональні зв'язки і класифікаційні характеристики об'єкта, що вивчається. Мета цього плану полягає в тому, щоб перевірити дану гіпотезу і в разі підтвердження отримати точні якісно-кількісні параметри об'єкта. При цьому буде недостатньо вивчення наукової літератури, неформалізованих спостережень та інтерв'ю. Тут застосовується інший набір дослідницьких засобів: вибіркове або суцільне обстеження, анкетування, групування, кореляційний аналіз отриманих даних тощо.

Нерідко до досліджень за аналітичним планом висуваються претензії через те, що вони не розкривають причинно-наслідкових зв'язків або дають тривіальні результати, тобто такі, що давно відомі. Однак те, що є звичним на рівні здорового глузду, ще не є науковою істиною. Вчений мусить обережно поводитися з «очевидними» фактами. Дослідження за аналітичним планом допомагає упорядкувати здавалось би відомі факти, встановити певні співвідношення між ними. Воно закінчується класифікацією емпіричних даних, що відносяться до структури об'єкта дослідження.

Експериментальний план кримінологічного дослідження застосовується тоді, коли знання про об'єкт дозволяють сформулювати пояснювальну гіпотезу. Мета плану – встановити причинно-наслідкові зв'язки в об'єкті, розкрити не лише структуру, а й чинники, що зумовлюють його функціонування та розвиток. Фактично аналітичний план завжди містить у собі елементи експериментального: явно або неявно кримінолог прагне розробити класифікаційні і структурно-функціональні гіпотези, спираючись хоча б на приблизні уявлення про деякі причинно-наслідкові зв'язки об'єктів, що вивчаються. Після того як завершена робота за аналітичним планом, виникають чіткіші й ясніші пояснювальні гіпотези. І тут відкривається можливість не лише зафіксувати наявність зв'язків, але й визначити їх характер.

У реальному житті рідко буває так, щоб один з названих типів плану існував у чистому вигляді. Часто в одному дослідженні поєднуються всі три типи, починаючи від розвідувального, потім йде висунення описових гіпотез і здійснення аналітичного

плану, а потім настає з'ясування причинно-наслідкових зв'язків шляхом реалізації експериментального плану.

Вибір методів збору, обробки й аналізу кримінологічної інформації визначається завданнями дослідження, специфікою його об'єкта, емпіричною базою, інтерпретацією понять, змістом гіпотез. Кожне кримінологічне дослідження є своєрідним поєднанням даних факторів і в цьому плані неповторне. Нерідко кримінологу не вдається віднайти готовий набір дослідницьких засобів і схему їх застосування. У таких випадках йому доводиться спиратися на свій досвід і зробити оригінальний вибір.

У кожному дослідженні розробляється одна або кілька процедур збору інформації, описуються методи і техніка збору, способи і порядок їх застосування. Методично грамотне дослідження завжди передбачає в програмі перспективу подальшої обробки і аналізу отриманої інформації. Воно не зводиться тільки до збору емпіричних даних. Його мета – дати науково обгрунтовану інтерпретацію фактів, а це, в свою чергу, має на увазі обробку зібраного матеріалу на основі заздалегідь розробленої схеми.

У кримінології розрізняють **два типи обробки інформації**.

Перший – це статистичний аналіз первинної інформації. Основними засобами тут виступають математика і логіка. У результаті дослідник має інформацію, придатну для теоретичного аналізу і внесення практичних рекомендацій. Цей вид називається **вторинною інформацією**.

Другий тип обробки кримінологічної інформації – це теоретична інтерпретація, аналіз вторинної інформації.

Обробка первинної інформації – це робота з тим масивом даних, який отриманий за допомогою методів збору інформації, передбачених у програмі кримінологічного дослідження. Сам по собі цей масив не придатний для теоретичного аналізу. Первинна обробка упорядковує, класифікує емпіричний матеріал, роблячи його придатним для аналізу.

Аналіз вторинної кримінологічної інформації включає такі процедури: визначення порядку аналізу вторинної інформації, який встановлюється, виходячи з цілей і завдань кримінологічного дослідження; вибір методів аналізу даної інформації. Остання процедура зводиться до комбінування різних методів наукового пізнання, а саме: формальної логіки, історичного і логічного методів, методу сходження від абстрактного до конкретного, індуктивного і дедуктивного, аналогії, формалізації, аксіоматичного методу, моделювання, узагальнення, експерименту, опису і класифікації, типологізації, системного аналізу тощо.

Наочності результатів дослідження допомагає застосування: а) діаграм: лінійних в одному вимірюванні (в прямокутній системі координат або в полярній); стовпчикових (ізолюваних або пов'язаних); секторних (фігури, знаки); площинних (в двох вимірюваннях), прямокутних або кругових (в трьох вимірюваннях); б) картограм, побудованих на основі географічної чи топографічної плану-карти; в) картограм, що являють собою комбінації карт і діаграм або карт і фігурних знаків.

Теоретична інтерпретація кримінологічної інформації. Дотримання логічних і математичних правил забезпечує лише формальну істинність припущень. Математична обробка використовується для того, щоб первинній кримінологічній інформації надати форму, придатну для змістовної інтерпретації. Ось чому не можна перебільшувати можливостей комп'ютерної обробки зібраного матеріалу.

У процесі змістовного аналізу – осмислення, пояснення здійснюється шляхом логічних операцій. Тільки обробивши кримінологічну інформацію, отриману внаслідок дослідження, можна зіставити її з гіпотезою. Шляхом такого зіставлення встановлюється істинність висловлених припущень. Таким чином, гіпотеза перетворюється у наукову схему. На основі нового знання формуються рекомендації для розв'язання практичних завдань, що породили дану кримінологічну проблему.

Широкого поширення нині набув *вибірковий метод*. Майже всі кримінологічні дослідження базуються на вибіркових спостереженнях. Щоб вивчати якусь кримінологічну проблему, дослідник повинен відібрати таку частину об'єктів спостереження, яка представлятиме явище, що досліджується. Постановка завдання про вибірку для кримінологічного дослідження загалом не може бути чітко сформульована. Вона може бути дана лише в кожному конкретному випадку, коли є можливість сформулювати критерій, що дозволяє оцінити якість відібраної для дослідження частини об'єктів спостереження (вибіркової сукупності).

Генеральну сукупність утворює вся множина об'єктів, які є предметом вивчення в межах, окреслених програмою кримінологічного дослідження і територіально-часовими параметрами. Наприклад, якщо об'єктом вивчення є всі зареєстровані в 2018 р. випадки хуліганства, генеральна сукупність буде нараховувати всі кримінальні провадження та інші матеріали про хуліганство. Якщо дослідження охоплює всі без винятку об'єкти, що утворюють його генеральну сукупність, то воно буде суцільним обстеженням.

Вибіркову сукупність становить частина генеральної сукупності, що виступає об'єктом спостереження. Вибіркова сукупність застосовується в конкретних кримінологічних дослідженнях. Вона повинна бути репрезентативною, тобто відтворювати якість генеральної сукупності. Вибіркова сукупність виступає своєрідною моделлю генеральної сукупності. *Побудувати модель генеральної сукупності* – значить визначити, які саме і скільки елементів цієї сукупності увійдуть до складу вибірки, а потім обґрунтувати її репрезентативність, а саме – ступінь наближення до об'єкта, що моделюється. Репрезентативність вибірки означає, що з деякою наперед заданою погрешністю можна ототожнити встановлений у вибірковій сукупності розподіл ознак явища, що вивчається, з їх дійсним розподілом у генеральній сукупності.

Зазвичай виокремлюють такі **основні етапи формування вибіркової сукупності**:

1. Перш ніж організувати процедури безпосереднього відбору об'єктів у вибірку, потрібно обґрунтувати її структуру з точки зору завдань дослідження. Структура вибіркової сукупності задається на підставі висунутих гіпотез. Наприклад, при дослідженні проблеми хуліганства кримінолог може висунути гіпотезу про різне поширення цього злочину серед верств населення залежно від їх освіти. Тоді, знаючи, що в генеральній сукупності (серед населення регіону, що вивчається) 15 % осіб з вищою освітою, 40 % – із середньою і 45 % – з неповною середньою освітою, він повинен витримати ці пропорції і у вибірці. Якщо гіпотеза передбачає також, що схильність до хуліганства залежить від віку, то у вибірці мають бути пропорційно представлені ті вікові групи генеральної сукупності, які цікавлять дослідника.

Отже, загальний принцип вибіркового дослідження – вибірка сукупність повинна бути копією генеральної сукупності. Але тут йдеться про врахування тільки тих характеристик генеральної сукупності, які істотні для вирішення поставлених у дослідженні завдань.

2. Структура вибіркової сукупності задається з урахуванням доступної досліднику кримінологічної інформації.

3. Після того, як визначена структура вибіркової сукупності, наприклад, розподіл осіб за віком, виникає питання, як практично відбирати об'єкти з генеральної сукупності, аби отримати потрібну структуру. Тут виявляються незамінними методи математичної статистики. На цьому етапі обирається і обсяг вибірки та способи її проведення.

Обсяг вибірки – це загальне число одиниць спостереження, включених у вибірку сукупність. Вибірковий метод не дає універсального рецепту щодо потрібного у кожному разі обсягу вибірки. Якщо є намір сформулювати ймовірну репрезентативну вибірку, то вона, згідно з вимогами математичної статистики, повинна бути досить великою. Але саме поняття «досить великої вибірки» залежить від двох чинників: ступеня однорідності генеральної сукупності і потрібного ступеня точності вибірових результатів. Чим однорідніша, з точки зору ознак, що вивчаються, генеральна сукупність, тим нижче її дисперсія і, отже, може бути меншим обсяг вибірки. При інших рівних умовах велика вибірка даватиме меншу помилку і, відповідно, мала вибірка – більшу помилку.

Обсяг вибірки також залежить від числа ознак, які вона охоплює. Вибірка, яка має достатній обсяг для однієї ознаки, може бути абсолютно недостатньою для іншої. Тому коли планується вивчення розподілу багатьох ознак, то вибірка має повно репрезентувати кожну з них.

Таким чином, вирішення завдань щодо побудови демократичної держави неможливе без рішучої боротьби з негативними явищами, у тому числі злочинністю. Ця боротьба буде більш ефективною, якщо вона ґрунтується на наукових кримінологічних дослідженнях і тих рекомендаціях, які пропонується застосувати у діяльності правоохоронних органів.

Отже, нами зроблена спроба у стислому вигляді викласти порядок організації і методики кримінологічних досліджень. Їх проведення залежить від мети, задач, видів і характеру конкретних досліджень. Обираючи той чи інший метод, необхідно керуватись загальним правилом – використовувати такі методи збору, опрацювання, аналізу і інтерпретації кримінологічної інформації, які дають можливість швидко, з мінімальними затратами сил і засобів отримати повні, точні і достовірні відомості про об'єкти вивчення.

Глава 9. Кримінальна статистика та її використання у кримінологічних дослідженнях

(Левченко Ю. О., Миронюк Т. В.)

План

- § 1. Поняття кримінальної статистики, її зв'язок з загальною теорією статистики.
- § 2. Статистичне спостереження, його види, форми і методи.
- § 3. Зведення і групування матеріалів статистичного спостереження.
- § 4. Аналіз матеріалів кримінальної статистики та його використання у кримінологічних дослідженнях.

§ 1. Поняття кримінальної статистики, її зв'язок з загальною теорією статистики

Кримінологічні дослідження неможливі без використання показників статистики, а також тих її методів, за допомогою яких аналізується здобута інформація.

Термін «статистика» походить від латинського слова, який означає політичне становище, положення. Обліком і статистикою займалися ще у давні часи. Так, у V столітті до н. е. облік чисельності військ перського царя Дарія проводився за допомогою каміння. Кожен воїн був зобов'язаний класти один камінь у відповідному місці. В античні часи кількість новонароджених і померлих афінян визначалася, виходячи із дарів богам. Одна міра пшениці свідчила про народжених, а кількість мір ячменю дозволяла визначити число померлих. У Російській імперії одиницею обліку була «соха», «селянський двір», «ревізійна душа».

Вперше поняття «статистика» було введено у науковий обіг німецьким вченим Готфрідом Ахенвалем в 1749 році, який запозичив його з італійської мови. Саме Г. Ахенваль почав уперше читати нову дисципліну «Статистика» у Марбурзькому університеті та написав книгу про державознавство.

Розвиток кримінальної статистики датується 30-ми роками XIX ст., коли стали систематично збирати відомості про злочинність у Франції та Бельгії. Першими статистами називають В. Петті та А. Кетле.

Виникнення вітчизняної кримінальної статистики відноситься до другої половини XIX ст., коли у міністерстві внутрішніх справ і міністерстві юстиції стали накопичувати відомості про кількість злочинів. Судова реформа 1864 р.: допомогла подальшому розвитку кримінальної статистики, яка, з технічного погляду, до 1913 р. займала одне з перших місць у світі. Кожного року видавався «Звіт статистичних відомостей по справах кримінальних».

В Україні, за часів здобуття незалежності, 17 вересня 1992 р. прийнято Закон України «Про державну статистику»²⁹⁶, відповідно до якого було створено Міністерство статистики України. Указом Президента України від 29 липня 1997 р. «Про утворення Державного комітету статистики України» керівництво усією статистичною роботою в Україні покладалося на Державний комітет статистики України. З 1998 р. починає видаватися щоквартальний науково-інформаційний журнал «Статистика України», засновниками якого є Державний комітет статистики України, НДІ статистики Державного комітету статистики України, Українська академія державного управління при Президенті України.

На сьогодні, відповідно до Указу Президента України від 06.04.2011 р. № 396/2011²⁹⁷ та постанови Кабінету Міністрів України від 23 вересня 2014 р. № 481, організацію статистичної роботи здійснюють Державна служба статистики України та її територіальні органи²⁹⁸.

²⁹⁶ Про державну статистику: Закон України від 17.09.1992 р. № 2614-XII. Дата оновлення: 19.04.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2614-12>.

²⁹⁷ Про Положення про Державну службу статистики України: Указ Президента України від 06.04.2011 р. № 396/2011. Дата оновлення: 21.06.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396/2011>.

²⁹⁸ Про затвердження Положення про Державну службу статистики України: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.09.2014 р. № 481. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/481-2014-п>.

Щорічно Державною службою статистики публікуються збірники, що стосуються чисельності населення, економічних та інших процесів в державі, а також інформація про діяльність служби та окремих статистичних спостережень висвітлена на офіційному веб-сайті мережі Інтернет.

Що стосується кримінальної статистики, то правоохоронні органи та суди безпосередньо формують власні статистичні звіти, що характеризують стан злочинності в державі.

Статистика, як і інші суспільні науки, вивчає найрізноманітніші суспільні явища. Тому існує соціальна, військова, економічна, демографічна, правова та інші види статистики. Разом з тим, на відміну від інших галузей науки, вона вивчає кількісну сторону суспільних явищ, застосовуючи при цьому вироблені нею особливі наукові методи. Слід мати на увазі, що якість будь-якого предмета не існує без його кількості, явища з боку його величини, розміру, рівня, темпу і т. п.

Кількість – це така визначаюча якість предмета, яка дозволяє розділити його на однорідні частини і зібрати їх знову. Ця однорідність частин або предметів – відмінна прикмета кількості. Різниця між предметами, не подібними один одному, носить якісну, а різниця між предметами подібними – кількісну характеристики.

Як бачимо, кількісна сторона предметів не відокремлена від їх якісної сторони. Між ними діє тісний зв'язок і взаємозв'язок. Статистика вивчає кількісну сторону суспільних відносин, що зумовлює існування окремих галузей статистики.

Однією з чисельних галузей статистики є правова, яка кількісно досліджує різноманітні сторони правопорушень – кримінальних, адміністративних, цивільних, їх структуру і динаміку, причини та умови, всю сукупність засобів боротьби з ними.

Статистика – це наука, яка вивчає кількісну сторону масових суспільних явищ у нерозривному зв'язку з їх якісною стороною.

Як уже відмічалось, статистика охоплює своїми показниками всі сторони економічного, політичного, культурного і правового життя держави і поділяється на ряд галузей (економічна, демографічна, медична та інші).

Правова або юридична, статистика, відображає своїми показниками, як охороняється суспільний і державний устрій, власність, гарантовані Конституцією України права та інтереси громадян, підприємств, установ, громадських організацій тощо. *Основною метою правової статистики* є облік порушень законності, а також заходів по боротьбі з цими деліктами.

Дані про кількість вчинених кримінальних правопорушень, враховуючи самих злочинців, порушення сімейного, цивільного, житлового та іншого законодавства дозволяють органам юстиції найбільш ефективно виконувати покладені на них завдання у справі укріплення законності і правопорядку.

Правова статистика враховує роботу всіх державних органів, які здійснюють кримінально-правову, адміністративну і цивільно-правову охорону суспільного і державного устрою, власності, особи, прав та інтересів громадян, підприємств, установ і організацій. Звідси її предметом є кількісна сторона злочинності і заходів щодо боротьби з нею, цивільних правопорушень, що стали предметом розгляду у судах, арбітражі, нотаріаті, адміністративних правопорушень, заходів щодо їх запобігання.

При вивченні правової статистики важливо виходити, перш за все, з різного характеру правових порушень, а також правових закладів, які займаються правовою статистикою.

Виходячи з цього, правова *статистика поділяється на три самостійні галузі*:

а) кримінальну, безпосереднім об'єктом якої є кількісна сторона злочинності і засобів щодо її запобігання;

б) адміністративно-правову, об'єкт якої становить кількісна сторона адміністративних правопорушень і засобів щодо боротьби з ними;

в) цивільно-правову, безпосереднім об'єктом якої є правопорушення, які розглядаються у цивільних судах, арбітражі, нотаріаті.

У свою чергу *кримінальна статистика ділиться на такі розділи*:

– статистика досудового розслідування;

– статистика кримінального судочинства, яка відображає роботу судів усіх рівнів;

– статистика виконання вироків, що відображає діяльність органів і установ виконання покарань.

Таким чином, правова статистика відображає своїми показниками всі стадії кримінального, адміністративного і цивільного процесів.

Самостійним і дуже важливим розділом правової статистики є *статистика прокурорського нагляду*, яка кількісно відображає багатогранну діяльність прокуратури.

Одним з характерних методів статистики є масове спостереження. Необхідно підкреслити, що суспільна наука не може ґрунтуватись на уривчастих, випадкових показниках, що закономірності суспільних явищ, які вивчаються, можуть бути встановлені лише при масовому статистичному спостереженні.

Таким чином, щоб зробити правильні висновки про суспільні явища, які підлягають вивченню, будь-яка галузь статистики, у тому числі і правова, повинна опиратись на так званий закон великих чисел. Його суть полягає у тому, що закономірності можуть бути виявлені тільки при масовому спостереженні. Закономірності, які виявляються лише при складанні великої кількості поодиноких випадків, називаються статистичними, на противагу закономірностям динамічним, які проявляються у кожному окремому випадку. Тому, в об'єктивній дійсності існує два види закономірностей – статистичні і динамічні, які і прагне встановити наука статистика, використовуючи при цьому різні правила. Обов'язковим є застосування закону великих чисел (мається на увазі загальний принцип), у силу якого сукупність великого числа випадкових фактів призводить до результату, який майже не залежить від випадку.

Математичною основою закону великих чисел є теорія імовірності, яка лежить в основі проведення так званих вибірових обстежень, що одержали велике поширення у кримінологічних дослідженнях.

Другим методом статистики є метод групування. Внаслідок масового спостереження явищ (наприклад, кримінальних правопорушень) статистика одержує у своє розпорядження їх сукупність, яка, безумовно, є неоднорідною. Щоб глибоко вивчити цю сукупність, її необхідно піддати групуванню. Групування – це розчленування сукупності явищ, що вивчаються, на окремі якісні однорідні види (наприклад, на види злочинів згідно з Особливою частиною Кримінального кодексу).

Третім методом статистики є метод узагальнюючих показників (абсолютні, відносні і середні величини), які одним числом характеризують найбільш типові, розповсюджені сторони явища, яке вивчається. Узагальнюючі показники відображають за певною ознакою всю сукупність явищ у цілому, відволікаючись від спеціального, індивідуального і випадкового, що дає можливість встановити і виміряти закономірності різних масових процесів.

Необхідно відмітити, що такий простий перелік методів статистики є недостатнім, оскільки не дає можливості побачити їх особливості. Тому більш детально вони будуть розглядатися далі.

Безумовно, найважливішою особливістю статистики в цілому, і правової зокрема, є всебічний аналіз суспільних явищ, які спостерігаються, якісний їх аналіз, наукове групування, які базуються на положеннях інших наук. Те, що статистика опирається на такі висновки, не перетворює її у якусь «другорядну» дисципліну. Вона дає суспільним наукам необхідні матеріали для подальших теоретичних узагальнень, постійного зв'язку з практикою.

Виходячи з вищевикладеного, під кримінальною статистикою розуміється частина правової статистики, яка вивчає кількісну сторону злочинності у нерозривному зв'язку з її якісною стороною.

Правова (кримінальна) статистика у практичній діяльності правоохоронних органів має велике значення, а саме:

- 1) статистика відіграє суттєву роль у справі боротьби з порушниками законності в практичній діяльності правоохоронних органів;
- 2) матеріали статистики використовуються для оперативного керівництва цими органами з метою контролю та виявлення як позитивних, так і негативних сторін їх діяльності;
- 3) об'єднуючись з іншими матеріалами, статистичні показники є важливим джерелом аналізу роботи правоохоронних органів;
- 4) матеріали статистики використовуються у законотворчій діяльності;
- 5) без статистичних даних неможлива успішна діяльність щодо запобігання правопорушень;
- 6) правова статистика є тим «мостом», який об'єднує теорію і практику боротьби зі злочинністю.

Розглядаючи питання науково-практичного значення кримінальної статистики, необхідно також відмітити, що:

- по-перше, це один зі специфічних методів дослідження, який дозволяє виявляти закономірності і тенденції злочинності та давати їм кількісну та якісну оцінку;

- по-друге, і це особливо важливо, ефективне управління процесом боротьби зі злочинністю допускає наявність високоякісної інформації, яка є результатом реєстрації, узагальнення та ретельного вивчення масових фактів злочинів і заходів боротьби з ними;

- по-третє, це область теоретичних досліджень злочинності і зв'язаних з нею проблем. Вона збагачує науку кримінологію знаннями конкретних фактів і явищ, на статистичному рівні показує, де, як і при яких умовах вчиняються злочини, наскільки значний їх зв'язок з іншими соціальними явищами.

До основних завдань використання статистичних методів у кримінології належать:

- масове статистичне спостереження злочинності та інших кримінологічно значимих явищ;

- зведення і групування даних, отриманих під час спостереження за якісно визначеними ознаками;

- статистичний кількісний аналіз зведених і згрупованих показників;

- всебічний якісний аналіз статистичних матеріалів на основі теорії кримінології.

Таким чином, науково обгрунтоване вивчення злочинності є статистико-кримінологічним вивченням. Кримінологія, використовуючи методи статистики, разом з нею збирає, обробляє та аналізує фактичний матеріал про злочинність і боротьбу з нею; встановлює і пояснює виявлені тенденції та закономірності. Тому необхідність близького зв'язку кримінології і статистики є безперечною. Тільки у тісному єднанні вони зможуть виявити характерні особливості злочинності та її причини у всій їх кількісно-якісній своєрідності.

§ 2. Статистичне спостереження, його види, форми і методи

Статистичне вивчення злочинності – складний багатоступінчастий процес. У ньому виділяються такі обов'язкові етапи роботи:

- а) статистичне спостереження;

- б) зведення і групування зібраного матеріалу;

- в) обробка і аналіз зведених статистичних показників.

Ці етапи статистичної роботи нерозривно пов'язані між собою і проводяться за заздалегідь складеним планом, який має охопити всі розділи статистичного дослідження.

Розглянемо загальні відомості про початковий етап статистичної роботи – статистичне спостереження.

Статистичне спостереження – це реєстрація і збір за заздалегідь розробленою програмою окремих фактів явища, яке вивчається (злочинності), та його властивостей.

Статистика вивчає масові процеси, де, як уже зазначалось, проявляється закон великих чисел. Тому статистичному спостереженню підлягає маса окремих елементів явища, яке нас цікавить (злочинності). Вся кількість зареєстрованих і розглянутих окремих випадків кримінальних правопорушень у кримінальній статистиці називається статистичною сукупністю, або об'єктом спостереження, а окремі її елементи – одиницями сукупності. Отже, об'єкт статистичного спостереження складається з окремих елементів. Повне уявлення про об'єкт можна отримати, якщо використати такі поняття статистики, як одиниця спостереження, одиниця сукупності та одиниця виміру.

Одиниця спостереження – це джерело, звідки надходить початкова інформація (районні управління (відділи) поліції, районні прокуратури, районні суди).

Одиниця сукупності – це ознаки, які реєструються у процесі статистичного спостереження (кримінальне правопорушення).

Одиниця виміру показує, в яких величинах обраховуються кримінальною статистикою соціально-правові явища. Відповідно до теорії кримінальної статистики злочинність вимірюється в двох одиницях: кримінальні правопорушення та особи, що їх вчинили.

Розрізняють декілька видів статистичного спостереження. Якщо реєстрацією охоплені всі одиниці сукупності, то таке спостереження буде суцільним. Прикладом може бути реєстрація в органах національної поліції кримінальних правопорушень та осіб, що їх вчинили, яка здійснюється за формами № 1 і № 2 Єдиного реєстру кримінальних правопорушень.

В окремих випадках уявлення про всю сукупність можна одержати, дослідивши лише її частину. Таке спостереження називається *несуцільним*, або *вибірковим*.

Досвід та теорія статистики показують, що вибіркове дослідження при його правильній організації дає достовірні дані про всю сукупність, цілком придатну для наукової та практичної роботи. Більш детально це питання буде розглянуте далі.

За обліком фактів у часі статистичне спостереження може бути поточним, коли факти реєструються постійно, у міру їх виникнення (реєстрація заяв про кримінальні правопорушення у чергових частинах правоохоронних органів), та перерваним, при якому реєстрація фактів не зв'язана з часом їх виникнення, а відображає їх становище на певну дату, на певний момент (наприклад, становище злочинності за місяць, квартал, півріччя, 9 місяців, рік).

Головним питанням організації статистичного спостереження є визначення його програми.

Програмою статистичного спостереження називається перелік питань, на які повинні бути отримані відповіді по кожній одиниці сукупності. Тому складання правильної програми спостереження і забезпечення достовірності зібраних даних – необхідна умова статистичного дослідження.

Питання програми розміщуються на спеціальному бланку – статистичному формулярі. Розрізняють дві системи формулярів: карткову і спискову. При картковій системі кожна одиниця сукупності і всі її ознаки реєструються в окремій картці (статистична картка на виявлене кримінальне правопорушення форми 1). При списковій системі в одному журналі чи формулярі реєструються відомості про декілька одиниць спостереження (журнал єдиного обліку заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події в органах поліції).

Збір статистичних показників здійснюється у *двох основних формах*: *звіти підприємств, установ, організацій та спеціальні обстеження*.

Водночас звітність є основною формою статистичного спостереження в Україні та всіх інших державах.

Звітність – це сукупність звітних документів, які містять відповіді на питання програми статистичного спостереження за визначений (звітний) період (звітність за формами № 1-СЛ «Про роботу органів досудового розслідування», № 1-СЛМ «Основні показники роботи органів досудового розслідування») ²⁹⁹.

В Україні головним видом статистичного спостереження є безперервне суцільне спостереження. Воно і створює базу для звітності, яка дає змогу одержати дані, які характеризують діяльність правоохоронних органів з різних боків, оперативню координувати їх діяльність, слідувати за розвитком соціальних явищ і процесів в суспільстві, а також застосовуватися для проведення наукових досліджень. Зміст звіту, його форма та термін подання встановлюються Державною службою статистики України.

Звітність як форма спостереження має свої переваги. Її складають на основі даних первинного обліку, що забезпечує можливість зіставлення і контролю даних. Достовірність звітності гарантується також юридичною відповідальністю керівників підзвітних установ.

Звітність – це форма спостереження, при якій будь-яка нижчестояща ланка за єдиними затвердженими формами і у твердо встановлені строки повинна обов'язково подати до вищестоящого органу відповідні документально обґрунтовані відомості про свою діяльність.

Звітність поділяється на загальнодержавну та відомчу. Загальнодержавною є така, що надається в органи державної статистики, а потім – у загальному вигляді – уряду. Відомчою є звітність, яка отримується міністерствами й відомствами для своїх оперативних потреб. Усі форми звітності затверджуються органами державної статистики. Надання звітності за незатвердженими формами вважається порушенням звітної дисципліни, за що винні особи притягуються до встановленої законом відповідальності.

У кожній формі звітності мають бути такі реквізити: найменування форми, яка визначає її зміст; номер та дата затвердження форми звітності; період, за який надаються відомості, або дата, до якої вона надається; номер чи літера, що присвоєні даній формі; строки надання (висилки) звітності; адреси, куди повинна надаватись звітність; назва установи, яка подає звіт, та її адреса; назва міністерства (відомства), головного управління,

²⁹⁹ Про затвердження Інструкції зі складання звітності про роботу слідчих: наказ ГП України, МВС України, СБУ України, МФ України, НАБ України від 24.10.2017 № 298/875/593/866,200. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>.

яким підлегла організація; посада осіб, зобов'язаних підписати звіт та відповідальних за його складання.

Централізоване керівництво статистикою у державі, як вже зазначалось, проводить Державна служба статистики України.

Основними об'єктами кримінальної статистики є:

а) злочинність (всі злочини, передбачені Особливою частиною Кримінального кодексу України);

б) злочинці (винні особи, що вчинили дії, передбачені законом як злочини);

в) покарання (заходи державного примусу).

Характеристика ознак об'єктів кримінальної статистики відображається у показниках документів первинного обліку правоохоронних органів, судів та органів юстиції.

Правильна організація первинного обліку є необхідною умовою для складання статистичних звітів про злочинність, судимість, діяльність правоохоронних органів. З січня 1986 р. діє єдина система обліку і звітності з показниками, що характеризують стан злочинності, роботу правоохоронних органів.

Програма кримінально-статистичного спостереження декілька разів змінювалась на різних етапах розвитку суспільства залежно від обставин, що склалися. На сьогоднішній день, у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України нової редакції, відбулося ряд змін, що стосуються обліку, реєстрації та звітності у правоохоронних органах України.

Реєстрація кримінальних правопорушень, осіб, які їх учинили, кримінальних проваджень здійснюється шляхом занесення працівником, на якого покладено обов'язки ведення обліково-статистичної роботи, відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, що регулюється Наказом Генеральної прокуратури від 06.04.2016 р. № 139³⁰⁰.

Єдина система обліку злочинів, осіб, які їх учинили, кримінальних проваджень визначає такі форми облікових документів (індивідуальних формулярів):

– статистична картка на виявлене кримінальне правопорушення форми 1;

– статистична картка про наслідки досудового розслідування кримінального правопорушення форми 1.1;

– статистична картка про заподіяні збитки, результати їх відшкодування та вилучення предметів злочинної діяльності форми 1.2;

– статистична картка на особу, яка вчинила кримінальні правопорушення та яка підозрюється в їх вчиненні форми 2;

– статистична картка про рух кримінального провадження форми 3.

Інформація до карток вноситься реєстратором (прокурори, у тому числі керівники прокуратур; керівники органів досудового розслідування; слідчі органів Національної поліції, безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, органів Державного бюро розслідувань; детективи підрозділів детективів та внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України, уповноважені здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень).

На підставі внесених відомостей про кримінальні правопорушення та результати досудового розслідування Генеральною та регіональними прокуратурами формується єдина звітність про кримінальні правопорушення, осіб, які їх учинили, та рух кримінальних проваджень, яка розміщується на офіційному сайті Генеральної прокуратури, на офіційних сайтах Національної поліції України та інших правоохоронних органів, що є реєстраторами відповідної звітності. Загальна звітність подається залежно від підслідності кримінальних проваджень.

Кримінально-статистичний облік – це засноване на заповненні відповідних, складених за задалегідь встановленою програмою, документів (у картковій або журнальній формі), суцільне статистичне спостереження злочинів, осіб, що їх вчинили, а також результатів діяльності органів, які здійснюють боротьбу зі злочинністю.

Матеріали, взяті із різних форм статистичної звітності правоохоронних органів, і є основною базою для статистичного та кримінологічного дослідження злочинності. Але якщо

³⁰⁰ Про затвердження Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань: Наказ Генеральної Прокуратури України від 06.04.2016 р. № 139. Дата оновлення: 30.06.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0680-16>.

цих даних недостатньо, то проводиться спеціальне дослідження шляхом вивчення кримінальних проваджень та інших показників.

Важливим моментом статистичного спостереження є перевірка достовірності статистичних показників. Такий контроль достовірності здійснюється шляхом перевірки повноти зібраних показників: чи від усіх джерел надійшли показники, чи всі документи первинного обліку та форм звітності заповнені цими показниками.

Для перевірки достовірності інформації використовують математичний та логічний методи.

Математична форма контролю ґрунтується на використанні взаємозв'язків між різними показниками звітності. Прикладом можуть бути балансові зв'язки, при яких сума розділеної за різними показниками сукупності дорівнює підсумковим показникам.

Логічна форма контролю ґрунтується на логічних взаємозв'язках (наприклад, якщо особа, яка вчинила злочин, – службовець, то вона не може бути неосвіченою).

Крім названих методів перевірки використовується і документальний метод, суть якого полягає у перевірці заповненої первинної облікової документації.

Прокурори, керівники органів досудового розслідування усіх рівнів забезпечують у відомствах контроль за своєчасним, повним та достовірним внесенням інформації до Реєстру у строки, визначені КПК України³⁰¹ та Положенням про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Прокурори, які здійснюють нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва, перед внесенням до Реєстру відповідно до ч. 3 ст. 283 КПК України³⁰² даних про результати досудового розслідування особисто перевіряють правильність та повноту відомостей про кримінальне правопорушення, осіб, які їх учинили, та рух кримінальних проваджень.

Керівники підрозділів організаційного забезпечення Єдиного реєстру досудових розслідувань та інформаційно-аналітичної роботи Генеральної прокуратури України, підрозділів ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань та інформаційно-аналітичної роботи прокуратур регіонального рівня забезпечують проведення систематичних перевірок об'єктивного внесення Реєстраторами до Реєстру відомостей про кримінальні правопорушення та результати їх розслідування з урахуванням вимог КПК України та цього Положення.

У разі встановлення фактів невідповідності внесеної до Реєстру інформації матеріалам кримінального провадження або її неповноти вживаються заходи щодо усунення виявлених порушень.

Статистичне спостереження, як уже відмічалось, може бути суцільним і вибіркоким. При суцільному спостереженні для дослідження беруться усі одиниці сукупності, що вивчається (наприклад, усі кримінальні провадження якогось виду злочинів). Безліч одиниць сукупності, які досліджуються суцільним спостереженням, називаються генеральною сукупністю.

У багатьох випадках провести суцільне спостереження дуже важко, а інколи, при відсутності даних про генеральну сукупність (наприклад, про нерозкриті злочини) або з інших причин – взагалі неможливо. У таких випадках використовують вибіркове спостереження, при якому вивчається не вся сукупність, а окрема її частина, яка дозволяє зробити вірні висновки про всю сукупність, що вивчається. Основною вимогою, яка пред'являється до вибіркових спостережень, є репрезентативність (представництво) – властивість вибіркового масиву відтворювати характеристики всієї сукупності.

З цією метою теорія статистики виробила декілька способів організації вибірок, в основу яких покладений випадковий відбір.

Випадковий відбір являє собою вибірку із генеральної сукупності певної кількості елементів за принципом лотереї (наприклад, третій, п'ятий або десятий і т.д. елемент сукупності, яка досліджується). Вибірка може бути здійснена також шляхом суцільного спостереження одиниць сукупності всередині окремих пунктів, які вибираються у випадковому порядку. Цей спосіб одержав назву серійного. Серійна вибірка має місце, коли у випадковому порядку вибираються суди області чи іншого регіону, а потім у відібраних судах вивчаються всі справи за категорією, яка цікавить.

³⁰¹ Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. Дата оновлення: 11.01.2019. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

³⁰² Там само.

Репрезентативність вибіркової сукупності може бути досягнута і за допомогою типового відбору, який характеризується тим, що генеральна сукупність розділяється на якісно однорідні групи, а потім у межах кожної групи проводиться випадковий відбір. Наприклад, при вибіркового дослідженні крадіжок спочатку всю сукупність розбивають за категоріями, а потім шляхом випадкового відбору у кожній групі формують вибірку для усіх категорій.

Кожний із наведених прийомів вибірки має свої прерогативи. Залежно від характеру сукупності, їх однорідності, чисельності та інших характеристик, а також від особливостей досліджуваних ознак вибирають той чи інший спосіб відбору одиниць вибіркової сукупності, або вдаються до комбінування цих прийомів.

Разом з тим, застосування вибіркового методу не може дати таких точних висновків, як при суцільному спостереженні.

Завжди буде певна помилка репрезентативності. Є спеціальні таблиці помилок репрезентативності, поправки яких зобов'язані враховувати дослідники. Вибірка буде найбільш репрезентативною (представницькою), якщо вона становить не менш як 400 одиниць спостереження. Помилка репрезентативності буде меншою, а висновки вибіркового спостереження точнішими, якщо вибірка доля буде більшою і більшою однорідна генеральна сукупність, яка вивчається.

Таким чином, отримані при спостереженні дані необхідно звести в одну сукупність, згрупувати найбільш типові явища так, щоб отримані висновки змогли дійсно розкрити становище справ у боротьбі зі злочинністю.

§ 3. Зведення і групування матеріалів статистичного спостереження

Перший етап статистичного дослідження (спостереження) закінчується заповненням статистичних карток. Внаслідок заповнення карток або журналів первинного обліку, кожен із яких характеризує окрему одиницю сукупності, накопичується велика кількість матеріалів. Цей матеріал необхідно опрацювати (звести), згрупувати з метою отримання узагальнюючої характеристики явища, яке вивчається.

Загальні завдання другого етапу статистичного дослідження полягають у тому, щоб систематизувати статистичні картки, підрахувати їх, підсумувати, розділити на групи, звести їх разом, підвести підсумки розрахунків. Внаслідок цих дій утворюються статистичні сукупності, з'являється можливість оперувати такими кількісними показниками, як абсолютні числа.

Статистичне зведення – це підрахунок даних первинного обліку і зведення їх у сукупність за певними ознаками. Наприклад, за станом, за видами кримінальних правопорушень тощо.

За своєю організацією зведення може бути централізоване і децентралізоване. При централізованому зведенні первинні документи направляються в центр, де проводиться їх опрацювання. Такий спосіб зведення використовується при переписах населення, одноразових статистичних обстеженнях, соціологічних опитуваннях. У кримінальній статистиці в основному застосовують децентралізоване зведення, коли орган, що здійснює спостереження, сам проводить опрацювання первинних документів і надсилає у центр вже зведені матеріали (звітності) для подальшого зведення по областях і в цілому по державі.

За способом виконання зведення може бути ручним і автоматизованим. У кримінальній статистиці широко використовуються автоматизовані зведення, які проводяться на автоматизованих робочих місцях з використанням ПК.

Зведення статистичних матеріалів не обмежується простим підрахунком. Як правило, під час зведення статистичні показники упорядковуються, систематизуються, діляться на групи за суттєвими ознаками. Це досягається за допомогою групування.

Як уже відмічалось, групування – це розділення одиниць досліджуваного суцільного явища за суттєвими ознаками. Воно дозволяє виділити типи явищ, у межах кожного типу охарактеризувати склад сукупності або взаємозв'язки в ознаках, які змінюються. При групуванні статистичних матеріалів необхідно додержуватись основного правила: одиниці сукупності мають бути об'єднані у якісно однорідні типи явищ.

Відомий радянський статист Д. П. Журавський у середині ХХ ст. визначив статистику як науку, яка веде облік за категоріями, групами. «Отже, статистика, – писав він, – у широкому значенні може бути визначена наукою категорійного обчислення»³⁰³.

Щоб забезпечити правильність підрахунків і розподілити картки за групами, необхідно дотримуватись таких вимог:

1) перевірити правильність заповнення статистичних карток, що забезпечує достовірність статистичних даних;

2) детально вибрати групові ознаки, які містяться у самій звітності, таблицях;

3) безпомилково розподілити картки за групами, не допустити «механічних» помилок, коли, наприклад, картка засудженого за крадіжку особистого майна попадає у групу карток засуджених за пограбування;

4) правильно підрахувати картки та записати підсумки у таблиці, при цьому перевірити правильність підрахунків за допомогою контрольних рівнянь, які містяться у статистичних таблицях.

Отримані внаслідок зведення і групування абсолютні показники є матеріалом для наступного етапу статистичного дослідження – узагальнення та аналізу.

Групування діляться на три види:

типологічні – поділяють масу явищ на якісно однорідні категорії або типи (наприклад, розподіл крадіжок за галузями народного господарства);

варіаційні – характеризують структуру сукупності за якою-небудь кількісною варіаційною ознакою (наприклад, вікова структура засуджених);

аналітичні – встановлюють взаємозалежності явищ, які вивчаються (наприклад, залежність між злочинністю і цілим рядом явищ – пияцтвом, наркотизмом, проституцією і т. п.).

Дані про злочинність або інші правові явища після зведення і групування заносяться у статистичні таблиці. *Статистичною таблицею* називається спосіб викладення і узагальнення даних про суспільні явища (злочинність) за допомогою чисел, розташованих у відповідному порядку. Значення статистичних таблиць у кримінологічній статистиці полягає в тому, що вони дають можливість систематизувати показники злочинності. Вони значно наочніше, ніж словесний текст, характеризують ту чи іншу сторону злочинності. Особливістю статистичних таблиць є наявність одного або кількох вертикальних та горизонтальних підсумків. Результат певної частини сукупності позначається поняттям «разом», а сукупність в цілому – поняттям «усього».

Основою побудови таблиць служать групуючі ознаки. Як правило, вони розташовуються в горизонтальних рядках, а їх кількісні характеристики (числа) – у вертикальних графах.

Подібно до граматичного речення у статистичній таблиці розрізняють: підмет та присудок.

Підметом статистичної таблиці є те, про що говориться у таблиці; це об'єкти дослідження, або їх частини, які характеризуються рядом числових показників.

Підмет, як правило, розташовується у лівій частині таблиці у вигляді найменування рядка. Права сторона таблиці (графи) відводиться для присудку.

Присудком називається те, що говориться про підмет, іншими словами, *присудок* – це кількісний опис об'єктів, що вивчаються.

Суттєвим елементом таблиць є загальний заголовок (найменування), призначення якого – пояснити, про що йде мова.

Обов'язковими атрибутами статистичної таблиці є загальний і внутрішні заголовки.

Загальний заголовок таблиці повинен коротко і чітко характеризувати її зміст. У ньому зазначають, що характеризується в таблиці, до якої території або об'єкту відносяться дані і за який період або на який момент часу.

Внутрішні заголовки таблиці розміщуються збоку і зверху.

У бічних заголовках розкривається зміст підмета, у верхніх – зміст присудка. Одиниці вимірювання даних таблиці зазначаються або в загальному заголовку (якщо вони однакові для всіх показників таблиці), або у внутрішніх заголовках рядків і граф таблиці (таблиця 9.1).

³⁰³ Журавский Д. П. Об источниках и употреблении статистических сведений. Москва, 1946. С. 99.

Макет статистичної таблиці

Загальний заголовок				
№ з/п	Внутрішній заголовок, що розкриває зміст підмета	Верхні внутрішні заголовки, що розкривають зміст граф таблиці		
	1	2	3	4
	Бічні внутрішні заголовки, що розкривають зміст окремих рядків	Числові показники (присудок)		
	Підсумок			

До статистичних таблиць висуваються певні вимоги, а саме: найменування, підпис особи, що їх виконувала, підпис керівника органу; підрозділу, підпис прокурора у необхідних випадках (наприклад, картки за формами № 1 і № 2 та інші); забороняється заносити в таблиці дані, не передбачені програмою дослідження.

За побудовою підмета таблиці поділяють на три види: прості, групові та комбіновані таблиці.

Простою є таблиця, підмет якої не містить ніяких групувань. Прикладом простої таблиці є розподіл злочинів по районних управліннях поліції області, або кримінальних проваджень по судах, кількість вчинених кримінальних правопорушень по рокам (таблиця 9.2)³⁰⁴.

Таблиця 9.2

Дані для аналізу динаміки злочинів у сфері службової діяльності (ст. 364–370 КК України), лівова частка яких відноситься до корупційних злочинів, виявлених за 2006–2017 роки

Роки	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Кількість кримінальних правопорушень	17922	16396	15555	15495	14159	17980	15965	9667	16586	15560	14997	10240	19234

Прості таблиці бувають:

перелікові (спискові) – таблиці, в яких у підметі дається перелік одиниць, що складають об'єкт вивчення (наприклад, перелік підрозділів Національної поліції, які здійснюють профілактичні заходи);

територіальні – таблиці, у підметі яких дається перелік територій (держав, областей, міст);

хронологічні – таблиці, в підметі яких наводяться проміжки часу (роки, квартали, місяці) або дати, а в присудку – ряд показників.

Часто зустрічаються і територіально-хронологічні та списково-хронологічні таблиці, у яких підмет і присудок характеризують показники на територіях і об'єктах у хронологічному порядку.

Прості таблиці є лише підсумковими, вони не дають можливості виявити ні типи досліджуваного явища, ні його структуру, ні проаналізувати зв'язки та взаємозалежності між окремими ознаками.

У груповій таблиці підмет складається із декількох групувань, які об'єднані за якоюсь однією ознакою (таблиця 9.3)³⁰⁵.

³⁰⁴ Статистичний звіт стану злочинності 2005–2017 рр. ДІАЗ МВС України. URL: <http://www.mvs.gov.ua/mvs/control>.

³⁰⁵ Расюк Е. В. Кримінологічна характеристика корупційної злочинності в Україні: лекція для підвищення кваліфікації осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та прирівняних до них осіб з антикорупційного менеджменту. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. 29 с.

Таблиця 9.3

Корупція в поліції за 2017 р.

Всього	випадків	246
	кількість затриманих	118
	сума неправомірної вигоди	16742045 грн.
Категорії корупціонерів	керівники різного рівня	30 %
	оперативні працівники	24 %
	слідчі	12 %
	патрульні	7 %
	дільничні	6 %
	співробітники інших служб	21 %
За що брали	за перекваліфікацію чи закриття кримінального провадження	50 %
	за непритягнення до адмін. відповідальності	27 %
	за повернення вилученого майна	8 %
	за оформлення дозволів та документів	8 %
	за неперешкоджання підприємницькій діяльності	7 %

Якщо дослідника цікавить взаємозв'язок явищ, то використовують *комбіновані таблиці*. Як і групові, вони складаються із декількох групувань, але об'єднані не за однією, а за багатьма ознаками (таблиця 9.4) ³⁰⁶.

Таблиця 9.4

Злочини проти волі, честі та гідності особи за грудень 2017 р.

		рядок	Обліковано кримінальних правопорушень у звітному періоді	Кримінальні правопорушення, у яких особам вручено повідомлення про підозру
А		Б	1	2
Усього кримінальних правопорушень		1	330	174
у тому числі	особливо тяжких	2	93	52
	тяжких	3	51	29
	середньої тяжкості	4	181	93
	невеликої тяжкості	5	5	0
за видами правопорушень	Незаконне позбавлення волі або викрадення людини, ст. 146	6	215	119
	з них	7	3	2
	учинено щодо малолітнього	8	1	1
	Захоплення заручників, ст. 147 КК України	9	0	0
	Підміна дитини, ст. 148 КК України	10	108	53
	Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини, ст. 149 КК України	11	89	51
	з них	12	4	1
	ч. 2 ст. 149 КК України	13	0	0
	Експлуатація дітей, ст. 150	14	1	1
	Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, ст. 150-1	15	5	0
	Незаконне поміщення в психіатричний заклад, ст. 151	16	0	0
	Інші			

Практика роботи правоохоронних органів показує, що в їх діяльності використовуються складні та комбіновані статистичні таблиці.

³⁰⁶ Статистична інформація Генеральної прокуратури України. URL: <https://www.gp.gov.ua>.

Поряд з таблицями при статистичних дослідженнях використовуються графіки, діаграми, які являють собою умовні відображення показників та їх співвідношення за допомогою геометричних фігур, ліній або графічних карт, схем, що робить дослідження наочними і виразними.

Залежно від тематики, мети і композиції графіки можна класифікувати по-різному. У статистиці їх використовують головним чином з метою:

- 1) порівняння однойменних показників різних об'єктів;
- 2) характеристики структури явищ та їх внутрішніх змін;
- 3) характеристики варіаційних рядів;
- 4) з'ясування зміни величини явища у часі, тобто вивчення його динаміки;
- 5) встановлення залежності між окремими явищами та їх показниками;
- 6) наочного зображення територіального розподілу явищ за допомогою картограм та картодіаграм.

Для зображення статистичних даних використовують різні графіки. Класифікація графіків дає можливість визначити загальні риси, аналітичні можливості, техніку побудови.

За загальним призначенням графіки поділяють на: аналітичні, ілюстративні, інформаційні.

За функціонально-цільовим призначенням поділяються на: графіки групувань і рядів розподілу, рядів динаміки, взаємозв'язку і порівняння.

За видом поля графіки поділяються на: діаграми, картограми, картодіаграми.

Залежно від форми графічного образу графіки поділяються на: точкові, лінійні (рис. 9.1), стовпчикові (рис. 9.2)³⁰⁷, квадратні, кругові (рис. 9.3)³⁰⁸.

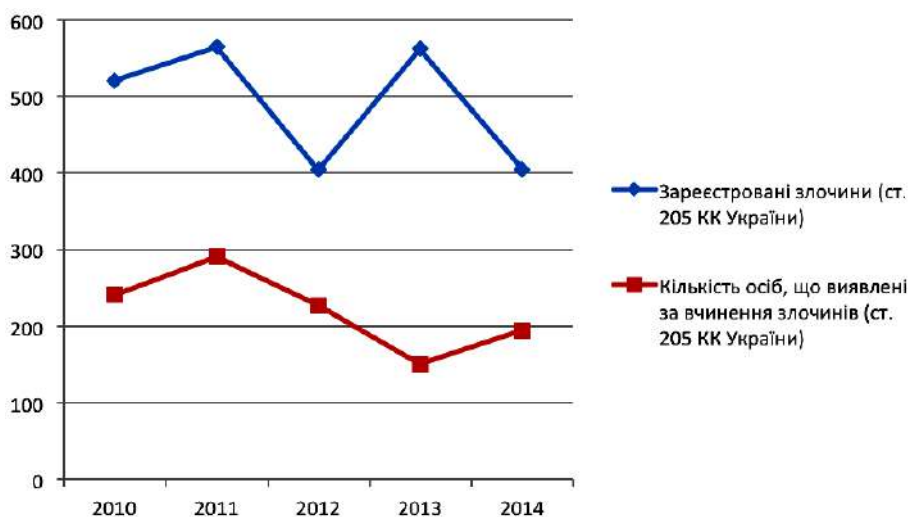

Рис. 9.1. Динаміка основних показників, що характеризують фіктивне підприємництво в Україні за період 2010–2014 рр.

³⁰⁷ Мікіш А. С. Запобігання фіктивному підприємництву в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. С. 94, 174.

³⁰⁸ Статистичний звіт стану злочинності 2005–2017 рр. ДІАЗ МВС України. URL: <http://www.mvs.gov.ua/mvs/control>.

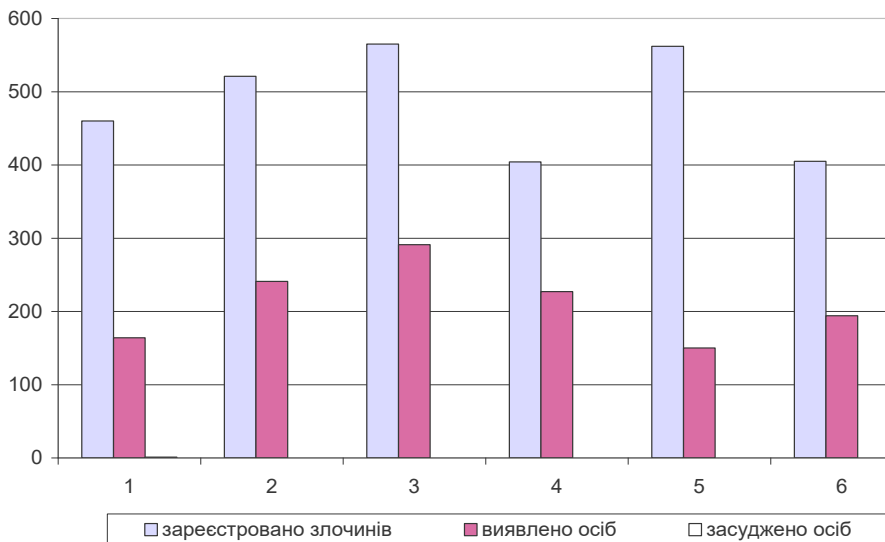

Рис. 9.2. Співвідношення між кількістю зареєстрованих фактів фіктивного підприємництва, кількістю виявлених і засуджених осіб за період 2009–2014 рр. (за Ф. № 6 Державної судової адміністрації України)

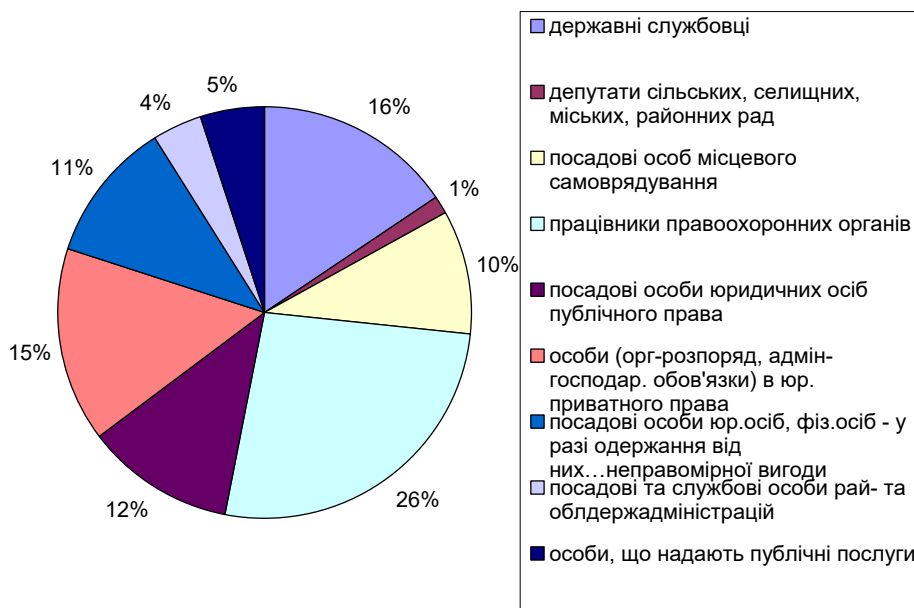

Рис. 9.3. Структура осіб, притягнутих до відповідальності за вчинення корупційних злочинів

Залежно від форми зображення існують *площинні* (двовимірні) графіки; *просторові* (тримірні) графіки.

Діаграми – це такий вид графіків, у якому цифрові дані зображені за допомогою геометричних фігур або знаків. Тобто термін «діаграма» тотожний терміну «статистичний графік».

На картодіаграмі статистичні дані зображають за допомогою різних фігур на географічній карті або плані місцевості. На картограмі дані подаються шляхом штрихування або розфарбування відповідної території на географічній карті або плані (рис. 9.4) ³⁰⁹.

Рис. 9.4. Прийом повідомлень підрозділами Національної поліції (2016–2017 рр.)

Найпоширенішим видом статистичних графіків є діаграми, які залежно від форми графічного образу можуть бути площинними, об'ємними, лінійними, точковими, фігурними та ін.

Практика показує, що групування, які використовуються у кримінальній статистиці, діляться за юридичними, соціально-демографічними ознаками, за територіями і галузями народного господарства.

Групування, які стосуються характеристики злочинності, можуть бути:

- за видами або статтями Кримінального кодексу, що дає можливість враховувати структуру судимості і злочинності за об'єктами посягань, виявити ступінь розподілу видів кримінальних правопорушень, питому вагу кожного із них у загальній кількості;
- за розділами КК, що дає можливість отримати дані про кількість засуджених за посягання на державу, особисту, приватну власність, особу, порядок управління та інші;
- за ступенем тяжкості злочинів, перелік яких наведено у ст. 12 КК України ³¹⁰;
- за співвідношенням корисливих, корисливо-насильницьких і насильницьких злочинів.

Групування за територіальними ознаками (район, місто, область) і за галузями народного господарства (промисловість, будівництво, транспорт) дають можливість порівняти рівень інтенсивності злочинів.

Групування за часом вчинення злочинів (по місяцях, добах тижня, годинах) доцільно проводити не по всіх кримінальних правопорушеннях, а тільки по тих видах, на які впливає «сезонність» (наприклад, зґвалтування, крадіжки, пограбування, хуліганства та інші), що дозволяє отримати важливі дані для розробки заходів щодо запобігання злочинності.

Групування за ознаками, які характеризують суб'єктивну сторону злочину, умисні і необережні, що характеризують структуру і співвідношення цих злочинів.

Групування за соціально-демографічними ознаками (стать, вік, освіта, сімейний стан, соціальне походження і т. п.) доцільно співвідносити з групуваннями всього населення за аналогічними ознаками. Це дозволяє отримати більш правильне уявлення про інтенсивність

³⁰⁹ Звіт Національної поліції України. URL: <http://old.npu.gov.ua>.

³¹⁰ Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення: 25.09.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/2341-14>.

злочинності. У юридичній літературі зустрічаються й інші класифікації статистичних групувань. Наприклад, кримінально-правові, кримінологічні, кількісні³¹¹.

Наведена класифікація групових ознак, безумовно, не є вичерпною, вона служить лише схемою для дослідження злочинності як структурно, так і в динаміці за найрізноманітнішими ознаками. Вибір групових ознак – одне з важливих питань статистичних групувань. Він вимагає всебічного аналізу явищ, які вивчаються на основі діалектики. Виходячи з цього, дослідник завжди покладе в основу групових ознак не штучно надумані факти, а ті, які є у реальному житті.

§ 4. Аналіз матеріалів кримінальної статистики та його використання у кримінологічних дослідженнях

Після зведення і групування отриманих статистичних даних і складення таблиць можна приступити до наступного, третього етапу дослідження – статистичного аналізу і узагальнення. Це заключний і найбільш відповідальний етап. Зібраний та згрупований статистичний матеріал внаслідок аналізу може дати докладну, багатосторонню характеристику явища, яке вивчається. Основна мета статистичного аналізу полягає у виявленні закономірностей, встановленні впливу одного явища на інше, в констатації зв'язку і взаємозалежності між цими явищами.

Розглядаючи природу статистичних закономірностей, які притаманні злочинності, необхідно пам'ятати, що ці закономірності соціального порядку.

Разом з тим необхідно не забувати і про те, що злочинці – це біологічні істоти, а тому потрібен аналіз фізичних, фізіологічних, спадкових та інших ознак особи.

Статистичний аналіз – це процес вивчення, зіставлення, порівняння отриманих числових показників злочинності між собою і з іншими показниками, їх узагальнення.

Виходячи з основних функцій статистики, можна назвати чотири основні завдання статистичного аналізу:

- а) описати показники, що характеризують злочинність;
- б) зіставити та виявити закономірності злочинності;
- в) дати прогноз розвитку злочинності на майбутнє;
- г) зробити відповідні висновки та внести пропозиції щодо боротьби зі злочинністю.

Відповідно до кримінальної статистики, яка характеризує два об'єкти – злочинність і діяльність органів, які ведуть-боротьбу з нею, можна так конкретизувати завдання аналізу:

1) дати числову характеристику стану, рівня, структури, динаміки злочинності і діяльності правоохоронних органів у боротьбі з нею, тобто відповісти на питання, що таке злочинність, яке становище справ (описова функція);

2) виявити статистичні зв'язки, залежності, співвідношення, закономірності у стані, структурі та динаміці злочинності і в діяльності правоохоронних органів. Доцільно це завдання розуміти широко і не обмежуватись тільки статистичними закономірностями, а співвідносити й з іншими соціальними факторами (наприклад, із змінами в структурі та динаміці населення, рівня освіти, організації дозвілля і т. п.), тобто в певному ступені виявити, чому склалося таке становище справ (пояснювальна функція);

3) виявити тенденції розвитку злочинності, скласти статистичний кримінологічний прогноз, тобто уявити, хоча б приблизно, чого слід чекати, які перспективи (прогнозуюча функція);

4) виявити «тривожні» моменти у характеристиці злочинності, позитивні сторони і недоліки в роботі правоохоронних органів, «вузькі місця», слабкі ланки (низький рівень розкриття злочинів, довгі терміни і низька якість слідства і розгляду кримінальних проваджень), щоб на основі цих даних своєчасно прийняти рішення, розробити заходи щодо впровадження позитивного досвіду та усунення недоліків, тобто підготувати дані для того, щоб вирішити, що треба робити, що здійснити (організаційна, управлінська функції)³¹².

Виходячи із вищезазначеного, до основних завдань статистичного вивчення злочинності в процесі кримінологічного дослідження відносяться:

- 1) визначення стану злочинності, її рівня, структури та динаміки;
- 2) виявлення причин та умов злочинності;

³¹¹ Кузьмичева С. К. Обработка и анализ материалов уголовной статистики. Горький, 1974. С. 15.

³¹² Статистичний метод у кримінології. URL: <http://studopedia.org>.

- 3) вивчення особи злочинця;
- 4) вивчення жертви злочину;
- 5) вивчення всієї системи заходів протидії злочинності.

Таке дослідження передбачає широке використання матеріалів статистичної звітності судів, органів Національної поліції, прокуратури, інших правоохоронних органів, статистичних даних економіки, демографії, культури, а також даних, отриманих шляхом спеціальних вибіркового досліджень.

Необхідно урахувати, що під час вивчення окремих питань злочинності й боротьби з нею необхідно порівняти дані кримінальної статистики з даними інших галузей статистики – демографічної, економічної тощо. Наприклад, аналізуючи склад засуджених за статтю, віком, соціальним станом і освітою, для порівняння використовують дані демографічної статистики. Дані про чисельність населення та її зміни використовують для розрахунку коефіцієнта злочинності. Вивчаючи злочини проти особи або хуліганство, показники їх рівня, динаміки і структури порівнюють з показниками споживання алкоголю (економічна статистика).

Аналіз будь-яких соціальних явищ, враховуючи і правові, може здійснюватись за допомогою статистичних показників. Загальна теорія статистики відпрацювала методи використання абсолютних і узагальнюючих показників.

Показники, що характеризують загальну величину статистичної сукупності, називаються абсолютними (наприклад, стан, структура злочинності). Відображаючи розміри явищ, які вивчаються, абсолютні величини мають велике пізнавальне і практичне значення. У складі абсолютних величин фігурують два показники: чисельність сукупності (наприклад, число зареєстрованих кримінальних правопорушень) і обсяг ознаки (наприклад, строк позбавлення волі, вік злочинців, інші).

Абсолютні величини відображають або рівень, що характеризує стан злочинності на певний час (число кримінальних правопорушень у визначеному році), або кількість кримінальних правопорушень за певний відрізок часу (квартал, півріччя, дев'ять місяців, рік, п'ять років).

Абсолютні статистичні показники дають правильну характеристику злочинності тільки в тому випадку, якщо вони підраховані за явищами однаковими, однорідними. Вони дозволяють бачити тільки загальні, кількісні тенденції злочинності.

Щоб з'ясувати закономірності злочинності і взаємозв'язку між окремими її видами та іншими соціальними явищами, потрібно провести різного роду порівняння, зіставлення. З цією метою абсолютні показники приводять у зрівняльний вид. Показники, що характеризують сукупність одиниць, об'єднаних у групи чи в цілому, і приведених у зрівняльний вид, називають узагальнюючими показниками.

Для вивчення матеріалів кримінальної статистики використовують такі методи, як узагальнюючі показники (відносні і середні), ряди розподілу (варіаційні, динамічні і паралельні), повторні групування. Велику пізнавальну цінність і наочність дає графічне відображення показників статистики.

Як уже відмічалось, статистичний аналіз даних кримінальної статистики починається з вивчення абсолютних показників. Ці показники важливі для описання явища, яке вивчається, рівня злочинності, судимості. Але їх вивчення – тільки початок аналізу. Для цього необхідно застосувати метод узагальнюючих показників (відносних та середніх).

Кількісна характеристика співвідношення двох взаємопов'язаних величин називається відносним показником. Загальним для всіх відносних величин є те, що за допомогою кількісних співвідношень характеризується якісна сторона явища.

Відносний показник – це співвідношення двох величин, де чисельник – дані про явище, яке досліджується, а знаменник є основою або базою для порівняння. Якщо основа прийнята за 100, то відносна величина буде виражатися у відсотках.

У кримінальній статистиці звичайно використовують види відносних показників, які характеризують: інтенсивність розвитку явища, яке досліджується, його структуру, динаміку, ступінь зрівняння.

Для прогнозування і планування профілактичних заходів щодо протидії злочинності використовують коефіцієнт (індекс, на 1, 10, 100 тис.) злочинності за фактом вчинених злочинів та осіб, які їх вчинили, відносно загальної кількості населеного регіону, району чи міста.

Таким чином, коефіцієнт злочинності (злочинної активності) обчислюється за формулою:

$$K_z = \frac{3(o) \cdot 1,10,100 \text{ тис.}}{H}$$

де K_z – коефіцієнт загальний;

$3(o)$ – загальна кількість злочинів або осіб, які їх вчинили, на 1,10, 100 тис. населення;

H – загальна кількість населення регіону, району або міста.

Окрім загального можна розрахувати спеціальний коефіцієнт злочинності щодо окремих соціальних груп (наприклад, неповнолітніх).

Для цього у знаменнику необхідно підставити (замість загальної кількості населення) кількість неповнолітніх осіб віком від 14 до 18 років, які мешкають в певній місцевості.

Формула розрахунку спеціального коефіцієнту буде виглядати таким чином:

$$K_c = \frac{3(o) \cdot 1,10,100 \text{ тис.}}{H(14-18)}$$

де K_c – коефіцієнт спеціальний;

$3(o)$ – загальна кількість злочинів або осіб неповнолітнього віку, які їх вчинили, на 1,10, 100 тис. населення;

$H(14-18)$ – загальна кількість неповнолітніх осіб регіону, району або міста.

Іншим, що широко використовується у статистиці, видом відносних величин, які характеризують структуру, є питома вага. Питома вага – це процентне відношення виду злочинності, що вивчається, до її загального показника.

$$П.в. = \frac{З.в. \cdot 100\%}{З.з.},$$

де $П.в.$ – питома вага;

$З.в.$ – кількість злочинів певного виду;

$З.з.$ – загальна кількість зареєстрованих злочинів.

Це дозволяє досліднику визначити, який вид злочинів переважає у структурі злочинності.

При аналізі кримінально-правової статистики часто використовується метод постійної (або нерухомої) бази, який характеризує динаміку злочинності. Суть його полягає в тому, що дані за який-небудь період беруться за 100 %. Показники наступних періодів визначаються у відсотковому відношенні до цієї бази.

Динаміка злочинності – кримінологічна категорія, що означає зміни у стані, структурі, характері, географії злочинності, що відбувалися протягом певного періоду. Основним показником динаміки є темп зростання або зниження кількості зареєстрованих злочинів. Цей показник показує, у скільки разів або на скільки процентів певна кількість злочинів або злочинців більша або менша аналогічного показника, взятого за базу порівняння. В якості бази для порівняння може бути взятий показник першого року періоду, за який аналізується злочинність, або показник кожного попереднього року. В першому випадку темп зростання або зниження вираховується щодо постійної бази і називається базисним, а в другому – щодо змінної бази і називається ланцюговим. Темп зростання або зниження злочинності характеризує інтенсивність зміни її рівня за одиницю часу. Цей показник може бути обрахований за формулою:

$$Т.б. = \frac{z_i \cdot 100}{z_o}, \text{ або } Т.л. = \frac{z_i \cdot 100}{z_{i-1}},$$

де z_i – кількість злочинів, вчинених у певному році; z_o – кількість злочинів, вчинених протягом першого року даного ряду динаміки; z_{i-1} – кількість злочинів, вчинених у попередньому році.

Різниця відносних величин ступеня від інших видів відносних величин полягає в тому, що вони виражаються не абстрактно (наприклад, у відсотках), а іменними числами.

Таким чином, відносні величини дають можливість розкрити різні співвідношення між сукупностями, що вивчаються.

При обробці та аналізі статистичного матеріалу, окрім порівняльних даних (у вигляді відносних величин), часто виникає необхідність одержати узагальнювальну характеристику рівня тих явищ, що вивчаються. Як правило, цифрове значення тієї або іншої ознаки у окремих одиниць сукупності неоднаково. В цьому випадку потрібно визначити середню величину ознаки, яка давала б узагальнювальну характеристику сукупності.

Наприклад, потрібно визначити, наскільки ефективна профілактична діяльність декількох територіальних підрозділів поліції. Для цього рівень розкриваності злочинів по кожному підрозділу слід виразити одним числом і порівняти одержані величини. Зрозуміло, що рівень, пов'язаний з індивідуальною профілактичною діяльністю кожного співробітника підрозділів, що вивчаються, не може бути використаний для такого порівняння, оскільки він різний залежно від ряду причин (кваліфікації, стажу роботи, завантаженості та ін.). Виходячи із цього, необхідно порівнювати не індивідуальні, а узагальнювальні показники рівня розкриття кримінальних правопорушень. Абсолютне число розкритих кримінальних правопорушень в конкретному підрозділі також непридатне для такого порівняння, оскільки за інших рівних умов, як правило, цей показник буде тим вище, чим більше співробітників в даному підрозділі. Отже, лише розділивши загальну кількість розкритих кримінальних правопорушень по підрозділу на число співробітників і набувши середнього значення розкриття злочинів по кожному підрозділу, можна порівняти одержані величини і визначити, в якому підрозділі рівень розкриття кримінальних правопорушень вищий, а також більш ефективніша профілактична діяльність. Узагальнюючи існуючі у спеціальній літературі поняття, можна зробити висновок, що *середньою величиною* в статистиці називається узагальнювальний показник, який характеризує усереднене значення будь-якої ознаки сукупності (наприклад, злочинності, розкриття злочинів або кількість проваджень, що розслідуються) за визначений період на певній території.

Основною умовою правильного наукового використання середньої величини в статистиці є якісна однорідність сукупності, по якій обчислена середня. Тому перед обчисленням середніх величин всі одиниці сукупності розчленовують на однорідні групи, по яких і обчислюють середні. Якщо не провести такого розчленовування, то в результаті можна дійти «огульної» середньої величини, яка абсолютно неправильно буде характеризувати спостережувану сукупність. Метод середніх величин невід'ємний від методу угруповань, оскільки саме угруповання забезпечують якісну однорідність досліджуваних статистичних сукупностей.

У статистиці застосовуються різні види середніх величин: середня арифметична, середня гармонійна, середня геометрична. Найбільш поширеним видом середніх величин є середня арифметична, що є результатом ділення суми індивідуальних значень ознак на їх кількість. Середня арифметична величина буває простою і зваженою. Середня арифметична проста застосовується в тих випадках, коли відомі дані про окремі значення ознаки та їх число в сукупності.

Середня величина визначається шляхом простого складання значень середньої ознаки і поділу отриманого числа на кількість ознак, що містяться у чисельнику. Наприклад, у слідчого управління поліції у квітні було 52 кримінальних проваджень, у травні – 65, червні – 106. Потрібно визначити середню кількість проваджень, які були у слідчого за квартал. Застосовуємо формулу середньої арифметичної:

$$\text{Ср. ар.} = (52 + 65 + 106) : 3 = 74 \text{ проваджень.}$$

Як видно із наведеного прикладу, у слідчого в середньому за місяць було 74 провадження. Одним із методів, який застосовується у кримінальній статистиці при її аналізі, є метод статистичних рядів. Він показує зміну явищ у часі і просторі.

Ще один приклад: допустимо, що кількість правопорушень по 10 населеним пунктам регіону за звітний період склало: 3100, 3600, 4500, 4900, 5300, 5400, 5600, 5700, 5900, 6000. Стан злочинності одного населеного пункту саме по собі не може дати уявлення про її рівень по всьому регіону. Для цього треба визначити середній рівень злочинності. Його в даному прикладі можна визначити так: підсумовуємо стан злочинності по всіх населених

пунктах і одержаний підсумок розділимо на число населених пунктів в обстежуваному регіоні. Це дасть наступне рівняння:

$$X = \frac{(3100 + 3600 + 4500 + 4900 + 5300 + 5400 + 5600 + 5700 + 5900 + 6000)}{10} = 5200$$

Тобто середньорічний рівень злочинності по регіону складає 5200 злочинів.

Але тільки середніх показників недостатньо для оцінки тих або інших явищ. Середні показники порівнюють, згладжують індивідуальні особливості окремих одиниць сукупності і тим самим можуть затушовувати прояв негативних тенденцій.

Середні величини широко використовуються при вивченні соціально-економічних і соціально-правових процесів, що відображають результати діяльності держави, органів і установ, громадських структур (наприклад, середні темпи зростання і приросту об'єму злочинності або їх розкриття, підвищення ефективності системи профілактичних заходів тощо).

Для вивчення руху загального числа злочинів і окремих його видів, для аналізу діяльності правоохоронних органів, які ведуть боротьбу зі злочинністю, використовують ряди динаміки, які складаються із абсолютних величин і можуть бути *моментними* та *інтервальними*. Відомо декілька видів статистичних рядів.

Статистичний ряд розподілу – це ряд, який характеризує розподіл одиниць сукупності по групах за будь-якою ознакою, різновидності якої розташовані у певному порядку.

Атрибутивні ряди розподілу – це такі, які побудовані за якісною ознакою. Прикладами атрибутивних рядів може бути розподіл засуджених за статтю, родом занять, соціальним станом. Побудова цих рядів відносно проста. В результаті розподілу утворюється стільки груп, скільки різновидів атрибутивної ознаки має дана сукупність (наприклад, всі злочини будуть розподілені за об'єктом посягання на стільки груп, скільки є розділів в Особливій частині КК України).

Варіаційні ряди розподілу – це такі, які побудовані за кількісною ознакою (наприклад, за віком населення, за строками позбавлення волі у засуджених). Варіаційний ряд показують у вигляді двох строчок. Перша строчка характеризує значення або варіанти ознаки, друга – скільки разів (як часто) це значення зустрічається. Тому перша строчка називається строчкою значень або варіантів, а друга – строчкою частот. *Наприклад*, строки позбавлення волі та кількість обвинувачуваних будуть варіантами, а кількість засуджених та кількість проваджень (вироків) – частотами.

В безперервних (інтервальних) рядах варіації ознаки, що досліджується, даються у вигляді величини, яка безперервно змінюється, тобто значення ознаки може бути виражене будь-яким дрібним числом. Прикладом безперервного ряду розподілу може бути вік осіб, які вчинили злочини, тому що варіанти можуть приймати різні значення (роки, місяці, дні та години). Для дослідження безперервного варіювання завжди встановлюються інтервали (від – до).

У дискретних (перервних) рядах розподілу ознаки може бути даний тільки у вигляді цілих чисел (наприклад, число членів сім'ї, кількість обвинувачених, які проходять по одному кримінальному провадженню)³¹³.

У всіх галузях наукових знань вивчають певні закономірності і зв'язки між різними явищами. Такі зв'язки існують і у світі соціальних явищ і процесів. До недавнього часу вони вивчалися в описовому вигляді і не піддавались виміру і точному аналізу.

Залежність між різними явищами проявляється у двох видах – функціональні залежності, які відображають так звані динамічні (однозначні) закономірності, і статистичні залежності, що відображають стохастичні (можливі) закономірності.

Функціональні залежності діють, головним чином, у світі механічних, фізичних та інших процесів; статистичні переважно у сфері соціальних процесів, які вивчаються соціологією, кримінологією та іншими науками.

Функціональні залежності характеризуються тим, що зміни однієї величини (у математиці вона іменується аргументом) тягнуть за собою зміни іншої величини (функції). Коли ж мова заходить про соціальні явища, які характеризують статистичні сукупності, то

³¹³ Правова статистика: підручник / Джужа О. М., Василевич В. В. та інш.; за заг. ред. О. М.Джузи. Київ: Атіка. 2-ге вид. 2014. 480 с.

використовують статистичні методи вивчення залежностей – паралельні ряди, повторні групування, кореляційний аналіз.

Метод паралельних рядів дозволяє порівняти зміни не тільки одного явища, але й напрями такої зміни для декількох явищ одночасно. За допомогою методу виявляються залежності, які знаходяться у взаємозв'язку одна з одною. Наприклад, залежність між обсягом продажу спиртних напоїв і числом злочинів, які вчинені на ґрунті пияцтва; розкритість злочинів за один і той же період на різних територіях та інші.

Метод повторних групувань має таку назву тому, що він формується на основі первинних групувань або безпосередньо шляхом ручної обробки документів первинного обліку для отримання нової допоміжної статистичної інформації, якої немає у таблицях, або шляхом перегрупування тих груп, які містяться у таблицях.

Особливо цінні комбінаційні повторні групування, наприклад, за родом діяльності засуджених і місцем вчинення злочину, статтю особи і віком, рівнем освіти і посадою тощо. Комбінаційні повторні групування завжди зіставляються після повторного опрацювання статистичних карток. Цей метод більш доцільний і економічний, ніж розширення групувань у таблицях.

Більш удосконаленим і надійним методом вивчення статистичного зв'язку ознак є метод кореляційного аналізу. Якщо від значення ознаки залежить середнє значення іншої ознаки, то має місце статистичний зв'язок ознак, який називається кореляційним. Перша ознака є факторною, друга – наслідковою. Наприклад, практика підтверджує, що в тих регіонах, де середня кількість злочинів, що припадають на одного працівника поліції, більша, там гірші показники розкриття кримінальних правопорушень.

Важливою особливістю кореляційних залежностей є те, що вони, на відміну від функціональних, бувають неповними. Тому завданням кореляційного аналізу є не тільки підтвердження або виявлення зв'язку між різними явищами, але й встановлення форми і тісноти зв'язку, кількісної оцінки впливу факторної ознаки на наслідок.

Форми зв'язку (прямі і зворотні) характеризують підйом або зниження величини наслідкової ознаки залежно від відповідної зміни факторної ознаки і помічаються значками «+» або «-».

Мірою тісноти (сили) зв'язку є коефіцієнт кореляції, який є тим більшим, чим більш стійкою є залежність. При коефіцієнті кореляції, який дорівнює нулю, зв'язок відсутній, а якщо він дорівнює одиниці – зв'язок є не кореляційним, а функціональним, тобто зміна факторної ознаки відповідає визначеній зміні підсумкової ознаки.

Не вдаючись у детальний розгляд цих питань, потрібно зазначити, що величина коефіцієнта кореляції залежить від величини розсіювання фактичних значень показників. Чим менша однорідність явищ, що вивчаються, тим менший і коефіцієнт кореляції, і навпаки.

Показники статистичного аналізу – це числові показники. Тому для наочного їх сприйняття застосовують графічне відображення шляхом складання графіків, діаграм, таблиць тощо, про що йшла мова в попередньому питанні.

Отже, статистичне дослідження злочинності передбачає широке використання матеріалів статистичної звітності судів, органів Національної поліції, прокуратури, інших правоохоронних органів, статистичних даних економіки, демографії, культури, а також даних, отриманих шляхом спеціальних вибірових досліджень.

На основі кримінально-статистичної інформації, обробленої та дослідженої за допомогою статистичних методів, можна точно оцінити стан злочинності, виявити закономірності її розвитку й визначити заходи її протидії.

Показники кримінальної статистики також використовуються у науково-дослідній діяльності з метою вивчення стану злочинності, відпрацювання рекомендацій для практики, підготовки законодавчих і відомчих нормативно-правових актів.

Слід зауважити, що ми розглянули лише деякі прийоми статистичного аналізу, які застосовуються у кримінологічних дослідженнях. Їх більш повне і детальне висвітлення дається у теорії статистики³¹⁴ і кримінальній статистиці зокрема. Зазначимо також, що в сучасних умовах при статистичній обробці та аналізі показників злочинності широко використовують можливості комп'ютерної техніки.

³¹⁴ Правова статистика: підручник. 2-ге вид. / Джу́жа О. М., Васи́левич В. В. та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ: Атіка, 2014. 480 с.

Глава 10. Теоретичні основи запобігання злочинам

(Джужа О. М., Кирилюк А. В.)

План

- § 1. Поняття та предмет запобігання злочинам.
- § 2. Мета, завдання, функції, принципи та суб'єкти запобігання злочинам.
- § 3. Рівні, види, методи і форми запобіжної діяльності.
- § 4. Правове регулювання та організаційне забезпечення запобіжної діяльності правоохоронних органів.
- § 5. Зарубіжний досвід запобіжної діяльності правоохоронних органів.

§ 1. Поняття та предмет запобігання злочинам

У процесі свого історичного розвитку людство використовувало два основні способи протидії злочинності: покарання за вчинений злочин та запобігання злочинам. Вперше питання запобігання злочинам підняв один з основоположників кримінології – італієць Чезаре Беккарія у своїй книзі «Про злочини і покарання», яка вийшла у 1764 році. З розвитком людства діяльність, яка здійснюється у сфері охорони правопорядку, зазнавала значних змін. Застосування покарання почало співвідноситися із заходами запобігання, причому у багатьох країнах світу, зокрема й Україні, саме заходам запобігання надається пріоритетний напрям.

Думку про те, що профілактика злочинності повинна мати пріоритет перед каральною політикою держави, висловив ще Платон у IV ст. до н.е., але її практичне втілення відбулося порівняно недавно. Ця думка дістала правову аргументацію у працях юристів класичної школи кримінального права у XVIII ст., які заклали основу нової політики у протидії злочинності. Сутність цієї політики полягає в тому, що: «мудрий законодавець запобіжить злочину, щоб не бути змушеним карати за нього».

Подальшого теоретичного обґрунтування профілактика злочинності дістала у межах кримінології, яка стала альтернативою науці кримінального права щодо формулювання основних цілей, завдань і заходів протидії злочинності у сучасних умовах. Нині профілактика злочинності є основним напрямом діяльності держави й суспільства у протидії цьому соціально негативному явищу³¹⁵.

Значення запобігання злочинам, як головного напрямку протидії злочинності, визначається трьома обставинами. Насамперед, профілактика злочинів – це найбільш гуманний засіб підтримки правопорядку, забезпечення безпеки суспільства. Здійснення цієї діяльності забезпечує поряд із захистом суспільства від злочинних посягань також захист нестійких членів суспільства від подальшого морального падіння, не дає їм стати злочинцями, і тим самим позбавляє від подальшого застосування щодо них покарання. По-друге, профілактика злочинів є найбільш ефективним засобом протидії злочинності, адже покарання, як регулятор людської поведінки, має обмежені можливості. По-третє, профілактика злочинів є великою економією ресурсів суспільства, адже дешевше запобігти злочину, чим витратити кошти на його розкриття, розслідування, утримування під вартою осіб, які вчинили злочин, утримання такої кількості правоохоронних органів, тощо.

Саме поняття «запобігання злочинам» може тлумачитися у вузькому (кримінально-правовому) і широкому (кримінологічному) розумінні. Розглянемо ці поняття. Отже, під *кримінально-правовою профілактикою* розуміються заходи, що здійснюються у процесі призначення покарання і його виконання. У такому значенні ідея запобігання злочинам приписує всю систему кримінально-правових, кримінальних процесуальних і кримінально-виконавчих інститутів. Разом з тим практика протидії злочинності свідчить, що при визначенні поняття «запобігання злочинам» потрібно виходити з економічних, соціально-політичних, моральних, психологічних, правових та інших більш широких позицій. Такий

³¹⁵ Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С. Кримінологія: курс лекцій. Київ: МАУП, 2002. 296 с.

підхід дає можливість сформулювати це поняття у широкому розумінні, що включає в себе різні заходи державних органів і громадських організацій. Йдеться про те, щоб не допустити існування злочинності у майбутньому, а у найближчій перспективі – якомога більше обмежувати її прояви. Профілактика злочинності є сформованою системою дій стосовно антисуспільних явищ та їх причинного комплексу з метою розширення тенденції зниження рівня і масштабів злочинності і знешкодження її коріння. Отже, профілактика злочинності розглядається як соціально-правовий процес, що знижує, обмежує, ліквідує явища, породжені злочинністю. У найбільш узагальненому виді профілактика злочинності забезпечується усією сукупністю заходів, що здійснюються державними органами і громадськими формуваннями, спрямованими на удосконалення суспільних відносин.

Вищезазначене дозволяє виробити більш широке кримінологічне визначення **запобігання злочинам**, під яким розуміється особливий вид соціального управління, покликаний забезпечити безпеку правоохоронюваних цінностей, який полягає у розробці і реалізації цілеспрямованих заходів щодо виявлення і усунення причин та умов злочинності, а також здійснення запобіжного впливу на осіб, схильних до протиправної поведінки³¹⁶.

Однією з основних ознак відносної самостійності теорії запобігання злочинам як наукової дисципліни є наявність у неї власної системи понять. У систему профілактики злочинності входять різноманітні види запобіжної діяльності. Отже, як вважає А. Ф. Зелінський, *профілактика* не має на увазі конкретний злочин, а забезпечується через запобігання криміногенним ситуаціям, їх усунення, ослаблення дії криміногенних факторів, захисту об'єктів від посягань тощо. Поряд з тим, *запобігання злочинам* спрямоване на перешкоджання здійсненню злочинного наміру конкретної особи до початку посягання на стадіях виявлення наміру або готування до злочину. *Припинення* направлене на злочинну діяльність, що вже розпочалася, та має за мету забезпечити ненастання її шкідливих наслідків³¹⁷.

Тому, враховуючи слушну позицію А. Ф. Зелінського, варто відрізнити профілактику злочинів від інших видів соціального управління за ознакою цілеспрямованості. Таке трактування дозволяє виділити більш конкретні відмінності профілактики від інших видів діяльності, включаючи і ті, які об'єктивно мають запобіжне значення. Отже профілактика злочинів відрізняється від інших видів соціального управління наступними ознаками:

- перша ознака визначає характер здійснення запобігання злочинам як певної функції управління, що спрямована на зміцнення безпеки правоохоронюваних цінностей. Це входить у наміри суб'єктів управління і усвідомлюється ними, тобто має ознаки запобіжної функції;

- друга ознака міститься у природі вищезазначених наслідків або іншими словами, у специфіці цілей запобігання злочинам. Основною метою запобігання злочинам є забезпечення надійної безпеки найважливіших цінностей – інтересів держави, суспільства, прав і законних інтересів громадян шляхом усунення факторів, які породжують або сприяють таким діям;

- третя ознака запобігання злочинам полягає у тому, що вона є цілісною системою. Як і будь-яка система, вона має інформаційний механізм, головною складовою якого є правові норми, що регулюють профілактику злочинів.

Розглянемо інший вид запобіжної діяльності – запобігання злочинам. Отже, *запобігання злочинам* – специфічний напрям спеціально-кримінологічної профілактики, що складається із сукупності заходів, спрямованих на окремі групи та конкретних осіб, які виношують злочинні наміри, замислюють вчинення злочинів і позитивно сприймають злочинний спосіб життя, з метою дискредитування злочинної поведінки, відмови від злочинної мотивації та наміру або продовження злочинної діяльності. Запобігання злочинам має місце тоді, коли злочинна поведінка проходить етап від моменту формування злочинного мотиву до початку вчинення злочину. Необхідно зазначити, що запобігання злочинам треба розглядати як сукупність видів діяльності, які виконуються державою з метою усунення вірогідності вчинення задуманих злочинів шляхом розроблення і здійснення цілеспрямованих заходів.

Наступний видом запобіжної діяльності, яке необхідно розглянути, – це *припинення злочинних проявів*, що визначається як сукупність видів діяльності, спрямованих на

³¹⁶ Кримінологія і профілактика злочинів: курс лекцій. у 2 кн.; Особлива частина / Александров Ю. В., Гаврилишин А. П., Джужа О. М. та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 2000. 201 с.

³¹⁷ Зелінский А. Ф. Криминология: курс лекцій. Харьков, 1996. С. 141–142.

недопущення завершення розпочатого злочину шляхом розроблення і здійснення спеціальних заходів. Особливість запобіжної роботи на стадіях готування і замаху на злочин залежить від обсягу виконаної злочинної діяльності, особи винного, характеру злочину тощо.

Розглянувши поняття запобігання злочинам та суміжні поняття, що використовуються у запобіжній діяльності, розкриємо елементи предмету запобігання злочинам як наукової дисципліни. Є дві точки зору на цю проблему: частина авторів, погляди яких є найбільш поширеними, вважають, що теорія профілактики злочинності є складовою частиною кримінології, своєрідною прикладною кримінологією, але інша частина науковців стверджують, що теорія профілактики злочинності вже «відокремилась» від кримінології, оскільки багато її проблем не вкладаються у межі предмета кримінології³¹⁸. Виходячи зі сказаного, можна зробити висновок, що профілактика злочинів, як наукова дисципліна, спирається на основні концепції кримінології і широко її використовує, але не зводиться лише до них. Ця наукова дисципліна більш технологічна, ніж кримінологія. Отже, предметом запобігання злочинам є:

- 1) поняття запобіжної діяльності;
- 2) види, форми, рівні запобіжної діяльності;
- 3) суб'єкти і об'єкти запобіжної діяльності;
- 4) організаційні і правові основи запобіжної діяльності;
- 5) тактика і методика здійснення запобіжних заходів;
- 6) особливості запобігання окремим видам злочинів.

Із визначення предмета запобіжної діяльності випливає, що в нього входить низка різноманітних елементів. Але всі вони тісно пов'язані між собою, обумовлюють один одного і, відповідно, зміст навчального курсу виступає не як механічна сукупність знань, а як їх система.

Розглядаючи систему навчального курсу запобігання злочинам, варто класифікувати її за одним критерієм, а саме: за рівнем узагальнення науково-практичної інформації профілактика злочинів поділяється на загальну і особливу частини. У Загальній частині розглядається характеристика запобіжної діяльності як наукової дисципліни – її предмет і система, виникнення і розвиток, місце в системі наук, основний понятійний апарат, мета, завдання, принципи, функції. Крім того, у цій частині розглядаються також компетенції суб'єктів цієї діяльності, види запобіжної діяльності, класифікація запобіжних заходів, тактика і методика їх здійснення, прогнозування і планування заходів протидії злочинності, організація взаємодії між суб'єктами цієї діяльності. А в Особливій частині увага приділена профілактиці окремих видів злочинності: злочинності неповнолітніх, рецидивній, організованій та професійній; насильницькій; проти власності; економічній; у сфері незаконного обігу наркотиків; необережній тощо, а також «фоновим явищам»³¹⁹.

§ 2. Мета, завдання, функції та принципи запобігання злочинам

Суспільство являє собою складний соціальний організм із різними сферами, кожна з яких складається з відносно самостійних суспільних відносин, зв'язків, процесів. Тому профілактика, як система, має власну «добірку» компонентів (підсистем). Це, передусім, сама запобіжна діяльність, яка здійснюється у просторі, тобто йдеться про межі її поширення.

Сфера запобігання злочинам надзвичайно широка. Сьогодні вона не може залишатися полем діяльності тільки правоохоронних органів. У ній мають брати участь усі державні органи, громадські формування і громадяни держави.

Слід зазначити, що профілактика злочинів є конкретною діяльністю, яка має бути обмежена суворими рамками, хоча при цьому потрібно вирішувати великий обсяг завдань із заздалегідь не встановленим і змінюваним змістом. Межі цього управління залежать від запобіжного впливу на відповідні об'єкти, його змісту, мети, принципів, пануючих суспільних відносин, від характеру соціально-політичного ладу. Ці ознаки і окреслюють межі і сферу функціонування профілактики³²⁰.

³¹⁸ Аванесов Г. А. Криминология и социальная профилактика. Москва, 1980. с. 339–401

³¹⁹ Криминологія і профілактика злочинів: курс лекцій: у 2 кн.; Особлива частина / Александров Ю. В., Гаврилишин А. П., Джужа О. М. та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 2000. 201 с.

³²⁰ Криминологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с

Відповідно межі профілактики визначаються усією системою соціально-політичних, економічних, організаційних, моральних, психологічних, виховних, правових, технічних та інших методів і засобів впливу. Але вони охоплюють лише ту сферу, в якій діють процеси, що впливають на злочини та інші правопорушення.

Розкрити з достатньою повнотою зміст профілактики правопорушень можна лише за умов урахування і аналізу функцій, які вона виконує, а також цілей і завдань, що стоять перед нею. Отже, розкриємо функції запобігання злочинам:

– *запобіжно-регулятивна функція* покликана коригувати у специфічних формах взаємозв'язок особи і суспільства і впливати на поведінку людей та суспільні інтереси. Іншими словами, дана функція покликана не лише перешкоджати розвитку одних і допомагати удосконаленню інших суспільних відносин, але й, вирішувати виникаючі між особою і суспільством протиріччя, сприяти утвердженню їх взаємозв'язку. Профілактика покликана забезпечити таку поведінку людей, яка відповідала б вимогам, закріпленим у нормах права;

– *охоронна функція* покликана забезпечити захист суспільних інтересів і соціальних цінностей громадян і держави від злочинних посягань, оскільки профілактика злочинів спрямована на недопущення антигромадської поведінки, а також вона реалізує не лише можливості переконання, але й примусу до осіб, які не хочуть ставати на шлях виправлення і тим самим активно проявляє дану функцію;

– *виховна функція* – профілактика злочинів в основному зводиться до цієї функції, адже її призначення – не у примусі, а переконанні, тобто не у тому, щоб покарати, а у тому, щоб виховувати з метою недопущення злочинної поведінки;

– *ідеологічна функція*, призначення якої полягає у забезпеченні загальної ідейної спрямованості запобіжних заходів, обґрунтуванні їх змісту, правильному визначенні шляхів, засобів і методів запобіжної діяльності. На жаль, на сучасному розвитку держави питанням ідеології не надається належної уваги;

– *прогностична функція* збагачує теорію і практику профілактики правопорушень інформацією, яка дозволяє визначити перспективні напрями протидії злочинності.

Перелічені основні функції профілактики характеризують її соціальне призначення і практичну цінність.

Розглянувши функції запобігання злочинам, розкриємо її цілі. Вони конкретизуються на різних етапах розвитку суспільства залежно від його напрямів, рівнів, видів, методів тощо. Основними цілями профілактики є:

а) обмеження впливу негативних обставин, взаємопов'язаних з причинами та умовами злочинності;

б) вплив на причини злочинних проявів та їх умови;

в) вплив на негативні обставини безпосереднього соціального оточення (мікросередовище) особи, що формують мотивацію злочинної поведінки;

г) вплив на особу, здатну завдяки громадському способу життя вчинити злочин або продовжувати злочинну діяльність.

Специфіка цілей профілактики допомагає відділити цей вид діяльності від інших напрямів та засобів протидії злочинності. Із вказаних вище цілей впливають й завдання запобігання злочинам. Інакше кажучи, цілі визначають шляхи вирішення і створюють, певним чином, умови для реалізації цих завдань. Завданнями профілактики є:

– систематичне виявлення і аналіз явищ, процесів, факторів, ситуацій, що сприяють злочинам;

– вивчення протиріч і конфліктів, що призводять до виникнення та реалізації злочинних намірів, а також до формування особи правопорушника;

– постійне виявлення осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів, їх вивчення і активний запобіжний вплив на них;

– усунення або нейтралізація явищ, що сприяють злочинній поведінці. Ці загальні завдання конкретизуються залежно від рівнів, видів, форм і напрямів запобіжної діяльності. Тому ступінь ефективності профілактики залежить від того, як виконуються завдання, що стоять перед нею³²¹.

³²¹ Кримінологія і профілактика злочинів: курс лекцій у 2 кн. Особлива частина / Александров Ю. В., Гаврилишин А. П., Джужа О. М. та ін. Київ: нац. акад. внутр. справ України, 2000. 201 с.

Здійснення політики у сфері профілактики злочинності повинно ґрунтуватися на певних принципах. До основних принципів профілактики злочинності належать: демократизму, соціальної справедливості та гуманізму, комплексності, диференціації та індивідуалізації, своєчасності та необхідної достатності, наукової обґрунтованості, законності і економічної доцільності.

Принцип демократизму запобігання злочинам проявляється у широкій участі у запобіжній діяльності як населення в цілому, так і, зокрема, громадських та релігійних формувань; вивчення громадської думки щодо включення тих чи інших заходів до запобіжної діяльності. Цей принцип полягає в тому що громадяни повинні достатньо широко використовувати право звертатись особисто або колективно з питань боротьби зі злочинністю в державні органи і органи місцевого самоврядування.

Принцип соціальної справедливості та гуманізму полягає в тому, що профілактика як особливий вид діяльності, як правило, пов'язана із завданням конкретним особам позбавлень та правообмежень і спрямована на запобігання з боку конкретних осіб протиправній поведінці.

Принцип комплексності проявляється у програмно-цільовому підході, всебічному аналізі і прогнозуванні ситуації та використанні на цій основі заходів економічного, виховного, управлінського, правового характеру для впливу на всю сукупність причин та умов злочинності, її окремих видів тощо.

Принцип диференціації та індивідуалізації полягає в тому, що запобіжна діяльність повинна мати співвідношення характеру та інтенсивності визначених заходів з конкретними завданнями впливу та врахуванням статусу і особливостей особи, до якої застосовуються запобіжні заходи, а також умов її життєдіяльності та динаміки поведінки.

Принцип своєчасності та необхідної достатності означає, що запобіжна діяльність повинна бути направлена на ранній етап виникнення ситуації, яка несе у собі загрозу вчинення злочину.

Запобіжна діяльність неможлива без кримінологічних досліджень, за допомогою яких вивчаються стан і тенденції злочинності, причини й умови, що впливають на її територіальні особливості, тощо. За допомогою таких досліджень конкретизуються завдання й об'єкти профілактики, основні напрями й засоби попереджувального впливу, коло суб'єктів. У цьому виявляється *принцип наукової обґрунтованості*.

Важливе значення для ефективної запобіжної діяльності має *принцип законності*. Правові основи профілактики повинні регламентувати її основні напрями й форми, компетенцію суб'єктів, підстави для застосування заходів індивідуально-запобіжного впливу, а також передбачати гарантії захисту прав і законних інтересів осіб, стосовно яких вони здійснюються.

Принцип економічної доцільності полягає в тому, що при плануванні запобіжної діяльності необхідно враховувати майбутні витрати на плановані заходи, оскільки вони можуть залишитися невиконаними через надмірну вартість.

§ 3. Рівні, види, методи і форми запобіжної діяльності

Питання про рівні запобігання злочинам не дістало однозначного вирішення. Найбільш обґрунтованою є точка зору О. М. Яковлева, який виділяє три рівні запобігання злочинам:

1) загальносоціальна профілактика, тобто запобіжна діяльність, що здійснюється у суспільстві в цілому;

2) профілактика у соціальних групах і колективах;

3) індивідуальна профілактика (рання і безпосередня) ³²².

Виділяють також четвертий рівень – профілактику злочинів на регіональному або галузевому рівні ³²³.

Складнішу будову структури запобіжної діяльності дає Г. А. Аванесов. Він поділяє профілактику злочинів на: загальну, спеціальну й індивідуальну, а також на моральну, кримінально-правову, кримінологічну та спеціальну ³²⁴.

³²² Яковлев А. М. Индивидуальная профилактика преступного поведения. Горький, 1977. С. 5.

³²³ Блувштейн Ю. Д., Зырин М. И., Романов В. В. Профилактика преступлений. Минск, 1986. С. 27.

На нашу думку, що ґрунтується на аналізі значної кількості кримінологічної літератури та прикладів практичної запобіжної діяльності, цілком обґрунтованим є поділ запобігання злочинам на такі рівні:

- загальна профілактика, яка включає в себе як загальносоціальну, так і спеціально-кримінологічну профілактику злочинності;

- індивідуальна профілактика, яка поділяється чотири рівні: рання профілактика; безпосередня профілактика; профілактика на етапі формування злочинної поведінки (пенітенціарна); профілактика рецидиву (постпенітенціарна).

Розкриємо складові такого ємкісного поняття як загальна профілактика. Отже, під *загальносоціальною профілактикою* злочинності, насамперед, слід розуміти комплекс перспективних соціально-економічних і культурно-виховних заходів, спрямованих на подальший розвиток та вдосконалення суспільних відносин і усунення або нейтралізацію разом з тим причин та умов злочинності. Тому вирішальна роль у поступовому зменшенні соціальних суперечностей в усіх сферах соціального життя належить розумній господарсько-організаційній та культурно-виховній діяльності державних органів, підприємств, установ, фірм, громадських організацій. Запобіжний потенціал цієї діяльності полягає в тому, що вона протидіє негативним явищам і процесам, які сприяють відтворенню або збільшенню рівня злочинів, стимулює законослухняну поведінку людини. Загально-соціальна профілактика – це позитивний ефект продуманої соціальної політики, яка здійснюється не тільки і не стільки з метою безпосередньої профілактики злочинності. Вона спрямована перш за все на вирішення загальних економічних і соціальних завдань держави. Загальносоціальна профілактика злочинності полягає в тому, що її здійснення зменшує соціальні суперечності, криміногенне протистояння різних верств населення, рівень безробіття, підвищує стандарт життя людей, створює необхідні умови для легалізованого одержання достатніх прибутків громадянами, сприяє побудові міцного фундаменту щодо нормального функціонування всіх соціальних сфер, виховання та контролю над дітьми і молоддю, оздоровлення морального клімату в суспільстві, впровадження високих моральних цінностей в ньому, додержання демократичних засад та ін. Прогресивні соціальні програми спрямовані на утвердження законності, поваги до конституційних прав і свобод людини, зміцнення громадського порядку, дисципліни, на вирішення проблем поєднання громадських, виробничих, сімейно-побутових інтересів жінок і сім'ї, соціальної адаптації маргінальних верств населення тощо³²⁵.

Спеціально-кримінологічна профілактика включає в себе сукупність заходів, спеціально направлених і цілеспрямованих на боротьбу зі злочинністю, які здійснюються органами, підприємствами, організаціями, установами, які мають функції, закріплені у нормативно-правових актах, пов'язані з цією боротьбою.

Загальносоціальна та спеціально-кримінологічна профілактика злочинності взаємопов'язані між собою і взаємодоповнюють один одного. При цьому органи, які розроблюють спеціальні заходи, мають право і зобов'язані на основі аналізу соціальної та кримінальної ситуації повідомляти про необхідність обліку тенденцій цієї ситуації у змісті великомасштабних заходів загальносоціального рівня. Тому вони і є складовими елементами загальної профілактики злочинності.

Щодо *індивідуальної профілактики*, то це система цілеспрямованого, організованого з урахуванням педагогічних вимог виховного впливу на свідомість, почуття, волю особи, що профілакується, з метою усунення, нейтралізації, блокування у неї негативних і, одночасно, формування позитивних якостей, стереотипів і звичок законослухняної поведінки³²⁶.

Залежно від стадії генезису особи злочинця виділяють чотири види індивідуальної профілактики злочинності:

- рання профілактика стосується об'єктів, які перебувають на початковому етапі криміналізації особи, а саме: виявляти джерела кримінальних та інших антисуспільних впливів

³²⁴ Аванесов Г. А. Кримінологія і соціальна профілактика. Москва, 1980. С. 339–401.

³²⁵ Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман, О. В. Лисосед; за ред. проф. І. М. Даньшина. Харків: Право, 2003. С. 95, 96.

³²⁶ Алексеев А. И., Сахаров А. Б. Причины преступлений и устранение их органами внутренних дел. Москва, 1985. С. 53.

на особу (групу осіб) до того, як цей вплив не подіяв на її (їх) поведінку; одночасно виявляти, коли для особи, яка профілакується, ці контакти стали цікавими, для того щоб впливати на конкретні життєві обставини. Завдання ранньої профілактики полягає у протидії джерелам негативного впливу і роз'ясненні особі, що профілакується, небезпечності таких контактів;

– безпосередня профілактика стосується осіб, поведінка яких свідчить про розвиток у них негативних інтересів, звичок, стереотипів (відчуження від позитивного мікросередовища, сумнівні знайомства, безпосередні контакти з кримінальним середовищем і особами, що надмірно вживають алкоголь, немедично вживають наркотичні засоби тощо); безпосередньо беруть участь у вчиненні адміністративних правопорушень. Завдання безпосередньої профілактики – у стриманні особи від подальшого становлення на злочинний шлях та схилити її стати на шлях виправлення, оновлення мікросередовища, в якому вона спілкується, з негативного на позитивне;

– профілактика на етапі злочинної поведінки (пенітенціарний вид) охоплює осіб, які вчинили злочини і стосовно них суд прийняв рішення про застосування різних заходів кримінально-правового впливу. Завданням цього виду профілактики є стримування від повторного вчинення злочинів шляхом демонстративних заходів контролю і жорстких роз'яснень правових наслідків злочинів. Цей вид профілактики реалізується в діяльності установ виконання покарань, завданням яких і є виправлення та ресоціалізація засідженого, а також здійснюється відповідними державними та громадськими організаціями при звільненні особи від реального відбування покарання (звільнення від відбування покарання з випробуванням, відстрочка виконання вироку тощо);

– профілактика рецидиву (або ще цей вид називають постпенітенціарною профілактикою) – стосується осіб, що відбули покарання у виді позбавлення волі, але підлягають нагляду з метою запобігання рецидиву.

Від правильного вибору рівня та суб'єкта, який буде проводити профілактику, залежить її ефективність.

Реалізуються вищерозглянуті рівні і види за допомогою: *державних планів економічного та соціального розвитку* як на державному, так і на регіональному рівні (*загальносоціальна профілактика злочинності*); *відомчих і міжвідомчих планів або програм протидії злочинності*, у яких передбачається система заходів, спрямованих на профілактику конкретних видів і груп злочинності, злочинності взагалі, на певній території (*спеціально-кримінологічна профілактика злочинності*); *обмежувальних приписів суду, термінових заборонних приписів уповноважених підрозділів органів Національної поліції, окремих програмах індивідуального коригування правопорушуючої поведінки (індивідуальна профілактика злочинності)* ³²⁷.

Розглянувши рівні і види запобігання злочинам, варто розкрити класифікацію запобіжних заходів. У кримінологічній літературі існують різні класифікації запобіжних заходів. На нашу думку, найоптимальнішою для прогнозування і організації запобіжної діяльності є класифікація за наступними критеріями: соціальним рівнем запобіжної діяльності; об'ємом; територіальним масштабом; суб'єктами і об'єктами; направленістю та змістом впливу тощо.

За *соціальним рівнем* запобіжної діяльності заходи поділяються на: загальносоціальні заходи; спеціально-кримінологічні заходи; індивідуальні заходи. Відмінність між ними полягає у тому, що загальні заходи спрямовані на позитивний розвиток соціально-економічної системи загалом і цим сприяють зниженню рівня злочинності, а спеціально-кримінологічні безпосередньо впливають на причини й умови наявного стану злочинності та її окремих видів з метою їх усунення, нейтралізації або обмеження. Індивідуальні ж направлені саме на особу, в основі такої діяльності лежать обґрунтовані припущення, прогноз і правова підстава, що та чи інша особа потенційно може вчинити злочин.

За наступним критерієм (*об'ємом*) запобіжні заходи поділяються на: загальні, спеціальні та індивідуальні. *Загальні* запобіжні заходи направлені на виявлення, усунення, ослаблення та нейтралізацію причин та умов злочинності в цілому або її окремих видів. Натомість вони орієнтовані на широке коло об'єктів впливу – ситуацій і осіб (наприклад, система заходів щодо боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів,

³²⁷ Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С. Кримінологія: курс лекцій. Київ: МАУП, 2002. 296 с.

психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів). *Спеціальні* запобіжні заходи здійснюються щодо груп ситуацій або групи осіб, які виділені за відповідною родовою ознакою, наприклад, профілактика щодо осіб, схильних до вчинення злочинів, які зловживають алкоголем, наркотиками тощо. *Індивідуальні* заходи направлені на усунення неблагоприємного впливу на конкретну особу, що можуть призвести до формування у неї антисуспільної і злочинної поведінки тощо.

За *територіальним масштабом* здійснення запобіжні заходи поділяються:

- загальнодержавні, що проводяться серед населення країни;
- місцеві, що здійснюються у межах району, населеного пункту;
- у межах певного відомства або стосовно певних прошарків населення (наприклад, серед неповнолітніх, безробітних; силами працівників правоохоронних органів, прокуратури, Державної кримінально-виконавчої служби України);
- у малих соціальних групах (на підприємствах, в установах, організаціях, сім'ях, неформальних групах);
- стосовно окремих осіб.

Загальна, спеціальна, індивідуальна профілактика залежно від стадії прояву криміногенних детермінант, розвитку на їх основі асоціальних орієнтацій і особливостей у особи запобіжна поділяється на *сім етапів впливу на об'єкт*:

- ранню профілактику у формі соціального захисту (допомоги), яка має на меті виявлення і усунення криміногенних ситуацій, неблагоприємних життєвих умов, осередків підвищеного ризику, груп, конкретних осіб, до того коли ці негативні ситуації і умови сформулюють суттєві зміни щодо ціннісних орієнтацій;
- ранню профілактику у формі взаємозв'язку соціальної допомоги і корегуючого впливу на негативний вплив неблагоприємних життєвих умов, що вже призвело до антисуспільних позицій груп і конкретних осіб та їх протиправної поведінки;
- безпосередню профілактику, коли нормальна суспільна поведінка особи стала антисуспільною і призвела до систематичного вчинення правопорушення, що свідчить про те, що особа поступово стає на злочинний шлях;
- профілактику безпосередньої небезпеки вчинення злочину;
- припинення на стадії готування або замаху на вчинення злочину;
- процесуальні заходи профілактики по фактам вчинення злочинів, а також заходи реалізації цілей кримінально-правової превенції;
- профілактику рецидиву під час відбування покарання і ресоціалізації після його відбування тощо ³²⁸.

За *конкретним змістом* розрізняють такі заходи профілактики: економічні, соціальні, ідеологічні, технічні, організаційні, правові. Розглянемо їх.

1. *Економічні заходи* профілактики злочинності спрямовані на нейтралізацію криміногенних наслідків функціонування економічної сфери і мають велике значення як на макрорівні (наприклад, оздоровлення економіки країни загалом, економічний захист найменш забезпечених верств населення шляхом уведення науково обґрунтованого рівня прожиткового мінімуму), так і на мікрорівні (наприклад, пільги і допомога конкретним особам, які перебувають у критичній ситуації).

2. *Соціальні заходи* профілактики позитивно впливають на різні соціальні інститути (сім'ю, колективи, громадські організації та ін.). Наприклад, значний запобіжний потенціал містять заходи, що сприяють створенню культу сім'ї, розвитку громадських засад місцевого самоврядування.

3. *Ідеологічні заходи* профілактики повинні формувати у членів суспільства моральну свідомість на основі суспільних цінностей; обмежувати негативний вплив на поведінку осіб стандартів масової культури (обмеження часу показу фільмів з еротичним змістом і сценами насильства); виправляти моральні деформації у осіб з правопорушнюю поведінкою за допомогою індивідуально-виховної роботи (психолого-педагогічні та правообмежувальні заходи).

4. *Технічні заходи* профілактики – до них належать різні технології, правила, засоби і пристосування, що перешкоджають суспільно небезпечним наслідкам у процесі соціальної

³²⁸ Криминология: учебник / под ред. проф. Н. В. Кузнецовой, проф. В. В. Лунеева. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2004. 640 с.

діяльності людей, а також вчиненню злочинів та інших правопорушень (наприклад, технології, що виключають аварійність на виробництві; правила дорожнього руху; засоби охоронної та пожежної сигналізації; запираючі пристрої).

5. *Організаційні заходи* профілактики злочинності повинні сприяти нейтралізації або мінімізації криміногенних наслідків від непрофесійної організаційно-управлінської діяльності (наприклад, заходи удосконалення процесів керованої міграції населення; відпрацювання дієвого механізму забезпечення соціальної адаптації осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі; формування критеріїв ефективності діяльності правоохоронних органів).

6. *Правові заходи* профілактики злочинності за змістом поділяють на такі:

- що сприяють нейтралізації умов, які полегшують вчинення злочинів (норми різних галузей законодавства, що обмежують дієздатність алкоголіків, позбавляють батьківських прав, регламентують порядок придбання і зберігання вогнепальної зброї та ін.);

- що стимулюють до дій, які перешкоджають або припиняють вчинення злочинів (норми кримінального права про добровільну відмову від злочину, необхідну оборону, затримання злочинця);

- що регламентують процес запобігання злочинам.

Будь-яка діяльність, зокрема й запобіжна, будується на певних методах і формах її здійснення. Характеризуючи діяльність того чи іншого суб'єкта запобігання злочинам, потрібно враховувати, що вона здійснюється по двох основних напрямках: у співвідношенні заходів переконання із заходами примусу стосовно осіб, які порушують норми права і правила поведінки, встановлені суспільством. Тому тут використовують два методи: переконання і примусу.

Якщо перший метод є більш гуманним, оскільки спрямований на переконання тієї чи іншої особи про недопущення протиправної поведінки, то другий пов'язаний із застосуванням тих чи інших заходів примусу до осіб, які допускають відхилення у поведінці. Безумовно, названі методи повинні застосовуватися з урахуванням соціальної запущеності особи.

Використовуючи ці два методи, *суб'єкти* профілактики правопорушень, залежно від їх виду, застосовують різні форми, під якими розуміється науково обґрунтована система найбільш доцільних і правомірних заходів запобігання злочинам.

Серед суб'єктів запобіжної діяльності особливе місце займають органи державної влади усіх рівнів і їх виконавчі органи, які, відповідно до Конституції України, покликані забезпечити дотримання законів, охорону державного і громадського порядку, прав і законних інтересів громадян. Виходячи з цього, їх запобіжна діяльність здійснюється у таких формах:

- розробляють систему заходів, спрямованих на профілактику злочинності у суспільстві (соціальні, економічні, правові і т.п.);

- здійснюють у межах своїх повноважень керівництво системою суб'єктів профілактики на підвідомчій їм території;

- координують діяльність державних і громадських органів при здійсненні комплексних заходів профілактики злочинності;

- разом з громадськими формуваннями розробляють і затверджують комплексні плани профілактики злочинності;

- заслуховують керівників правоохоронних органів і громадських формувань з питань запобігання злочинам;

- приймають рішення про створення тих чи інших суб'єктів запобіжної діяльності;

- безпосередньо через свої постійні комісії (адміністративні, у справах неповнолітніх тощо) проводять запобіжні заходи, використовуючи при цьому як метод переконання, так і примусу.

Активна участь громадських організацій, трудових колективів і громадян у запобіжній діяльності є гарантією її успіху. Діяльність цих суб'єктів, у розрізі проблеми запобігання злочинам, проводиться у таких формах:

а) обговорення питань профілактики злочинності; участь у перспективному і поточному плануванні запобіжної діяльності, в закріпленні її завдань, форм у колективних договорах, спільній з правоохоронними органами діяльності, що обумовлено у нормативних і методичних документах;

б) використання заходів громадського впливу стосовно осіб з відхиленою поведінкою, з тим, щоб запобігти їх деградації і забезпечити своєчасну корекцію;

в) індивідуальні і групові бесіди, обговорення поведінки на зборах, розміщення заміток у пресі, встановлення соціального контролю за особою;

г) здійснення громадського контролю за дотриманням законності у сфері охорони власності, особи, боротьби з пияцтвом, наркоманією тощо;

д) безпосереднє проведення рейдів, патрулювання у громадських місцях з метою запобігання і припинення порушень порядку.

Також, на практиці впроваджуються організаційні форми участі громадськості у профілактиці злочинів. Це й громадські пункти охорони правопорядку, спостережні комісії, що здійснюють громадський контроль за діяльністю органів і установ виконання покарань, тощо.

Окрім громадських формувань, у запобіжній діяльності беруть участь окремі громадяни, формами участі яких можна назвати:

- недопущення антигромадського впливу на дітей;
- створення нормальних умов життя і виховання неповнолітніх;
- вжиття заходів щодо запобігання і припинення протиправної поведінки, своєчасного подання заяв у правоохоронні органи;
- застосування необхідної оборони;
- шефство, наставництво над особами, які стоять на запобіжному обліку.

Форми запобіжної діяльності громадськості, як ми бачимо, численні, а їх здійснення вимагає високоякісного інформаційно-аналітичного і методичного забезпечення, яке покладається на правоохоронні органи.

Особливе місце у запобіжній діяльності надається правоохоронним органам – одному з головних спеціалізованих суб'єктів профілактики правопорушень. Залежно від мети, поставленої державою перед тим чи іншим правоохоронним органом, теорією і практикою розроблені форми їх запобіжної діяльності.

Так, із положень Закону України «Про прокуратуру» випливає, що профілактика злочинності пронизує всі функції прокуратури, виступає завданням, яке підлягає вирішенню на кожному напрямі її діяльності. Зокрема, закон визначає такі функції прокуратури: 1) підтримання державного обвинувачення в суді; 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених цим Законом та главою 12 розділу III Цивільного процесуального кодексу України; 3) нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство; 4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних провадженнях, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян. Також заслуговують уваги такі запобіжні напрями, що реалізуються прокуратурою, як розробка, спільно з іншими державними органами, заходів щодо запобігання злочинам; координація діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності; правова пропаганда.

Основні форми запобіжної діяльності судів і органів юстиції впливають із законів, що її регламентують. Суди здійснюють запобіжну діяльність у двох формах – процесуальній і позапроцесуальній. У свою чергу, заходи, що здійснюються у процесуальній формі, поділяються на три групи: кримінальні процесуальні; адміністративно-процесуальні; цивільно-процесуальні. Зміст позапроцесуальних форм полягає у виступах перед трудовими колективами, засобах масової інформації щодо причин та умов злочинності; підготовці інформації у державні органи про стан злочинності і виявлені обставини, які її породжують; звіт суддів перед населенням про свою роботу.

Формами запобіжної діяльності органів юстиції є: організаційне керівництво діяльністю суддів; методичне керівництво юридичними службами підприємств народного господарства та адвокатури; методичне керівництво правовим вихованням громадян. Зазначимо, що органам юстиції, на відміну від інших суб'єктів, підвідомчі лише заходи загальної профілактики. Винятком є система виконання покарань, яка з 2016 р. входить до складу Міністерства юстиції України, реалізуючи ряд спеціально-кримінологічних заходів.

Особливе місце серед суб'єктів запобіжної діяльності займають органи Національної поліції, які здійснюють заходи як загальної, так і індивідуальної профілактики.

Основними формами запобіжної діяльності правоохоронних органів є:

- повна реєстрація і своєчасне розкриття злочинів, а також розшук злочинців;
- ведення справ запобіжного обліку на осіб, схильних до вчинення злочинів та інших правопорушень;
- індивідуальні бесіди з особами, схильними до правопорушень;

- вжиття необхідних заходів до осіб, схильних до правопорушень (запобігання, штраф, адмінарешт, конфіскація, позбавлення прав, направлення на примусове лікування, встановлення адміністративного нагляду, притягнення до кримінальної відповідальності);
- проведення різноманітних рейдів з метою затримання правопорушників; виявлення причин і умов злочинності та їх усунення;
- розробка комплексних планів профілактики злочинності на території обслуговування;
- інформування державних органів про стан злочинності, причини та умови, що її детермінують;
- координація діяльності і надання методичної допомоги громадським формуванням у профілактиці злочинів;
- проведення правової пропаганди серед населення.

Неважко помітити, наскільки багатогранна запобіжна діяльність правоохоронних органів. У той же час вона здійснюється на основі законів і наданих функцій. Якщо підсумувати зміст запобіжної діяльності правоохоронних органів, то вона складається з кількох етапів:

- розробка і здійснення загальних напрямів запобіжної діяльності;
- конкретизація загальних планів, «заземлення» їх до рівня колективів, підприємств, установ, організацій і місць проживання населення;
- організація індивідуально-виховної роботи з особами, які поставлені на запобіжний облік в органах Національної поліції;
- запобігання злочинам з боку осіб, про злочинні наміри яких відомо правоохоронним органам;
- розкриття злочинів і розшук злочинців з метою недопущення нових злочинних проявів;
- виховна робота з раніше засудженими особами з метою недопущення вчинення ними нових злочинів, тощо.

Викладені вище положення є основою для організації профілактики будь-яких видів злочинів. Знання основних напрямів, форм і методів цієї діяльності дозволить правильно організувати запобіжну роботу ³²⁹.

§ 4. Правове регулювання та організаційне забезпечення запобіжної діяльності правоохоронних органів

Профілактика злочинів у широкому розумінні передбачає такий розвиток економіки, політики, ідеології, культури і побуту, який сприяв би усуненню або нейтралізації негативних сторін суспільного життя, які можуть слугувати в якості причин і умов злочинності. Така організація суспільного життя повинна бути забезпечена належним правовим регулюванням. Це впливає насамперед з того, що профілактика злочинів нерозривно пов'язана з послідовним зміцненням законності у процесі державотворення.

Сутність такого правового регулювання полягає у правовій, соціально корисній суспільній поведінці, яка, протидіючи факторам, що негативно впливають на формування й життєдіяльність особистості, тим самим створює умови для оптимального здійснення запобіжної діяльності.

Поряд із цим нормативно-правові акти визначають завдання і заходи запобігання злочинам, порядок, форми й методи здійснення цієї діяльності, функції різних її суб'єктів, координацію і взаємодію між ними. Закони й інші нормативно-правові акти забезпечують відповідальність уповноважених осіб за виконання своїх обов'язків, суворе дотримання особистих і майнових прав, законних інтересів громадян і установ, що входять у сферу запобігання злочинам.

За допомогою права забезпечується злагодженість і впорядкованість запобігання злочинам. Об'єктивні властивості й функції правових норм є серйозною гарантією доцільної організації даного виду діяльності.

Запобіжна діяльність права полягає у регулюванні сфер громадського життя, при якому існуючі криміногенні фактори або усуваються, або обмежуються їх дія. Право не може, зрозуміло, знищити економічні, соціально-культурні причини й умови злочинності,

³²⁹ Курс кримінології: Загальна частина: підручник: у 2 кн. / О. М. Джу́жа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ: Юрінком Інтер, 2001. С. 150–153.

але воно може впливати на їхні негативні прояви: локалізувати, блокувати, організувати належну протидію негативним явищам і процесам.

Виділяють два основних напрями правового регулювання запобігання злочинам. Перший полягає у впливі за допомогою права на криміногенні фактори зовнішнього середовища, що прямо або опосередковано детермінують злочинну поведінку, з метою їх усунення, тобто носить «матеріальний» характер. Другий напрям полягає в юридичному закріпленні прав і обов'язків службових осіб і громадян – суб'єктів запобігання злочинам у здійсненні запобіжних заходів. Цей напрям правового регулювання прийнято називати «процесуальним». Але такий поділ напрямів правового регулювання є умовним, тому що вони, як правило, взаємодоповнюють один одного. Так, якщо «процесуальний» напрям сприяє впорядкуванню внутрішнорганізаційних відносин самого суб'єкта запобіжної діяльності, то «матеріальний» аспект правового регулювання націлений на надання позитивного впливу на об'єкт для приведення його в такий стан, який здатний спричинити очікувані зміни у середовищі функціонування³³⁰.

Таким чином, правове регулювання запобігання злочинам полягає у нормотворчій діяльності держави та її органів, що визначається законами й іншими нормативно-правовими актами, у яких закріплені мета й завдання запобігання злочинам, коло суб'єктів, що здійснюють цю діяльність, їх компетенція, основні форми й методи роботи.

Органи Національної поліції у своїй діяльності у профілактиці злочинів керуються Конституцією України, загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права, міжнародними договорами України, указами і розпорядженнями Президента України, постановами і розпорядженнями Кабінету Міністрів України, законами та іншими нормативними правовими актами суб'єктів профілактики, нормативно-правовими актами МВС України.

Загальні принципи та основи запобіжної правоохоронної діяльності, якими безумовно повинні керуватися органи Національної поліції у своїй повсякденній роботі, яка направлена на недопущення вчинення злочинів, містяться у міжнародних правових актах і договорах, ратифікованих Україною. До них, зокрема, можна віднести:

- Загальну декларацію прав людини, що прийнята й проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 р.;

- Декларацію про захист усіх осіб від катувань і інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження й покарання, що затверджена резолюцією 3452 (XXX) Генеральної Асамблеї ООН 9 грудня 1975 р.;

- Декларацію принципів і програм дій ООН у сфері запобігання злочинності кримінальним правосуддям, що затверджена резолюцією 46/52 Генеральної Асамблеї 18 грудня 1991 р. та інші.

Основні положення, що регулюють діяльність правоохоронних органів у профілактиці злочинів, записані у Конституції України. Подібну правову основу мають ст. 21–68 Конституції України³³¹, у яких сформований обов'язок держави захищати життя, здоров'я, честь, гідність, власність, закони, поважати права й законні інтереси громадян.

Наприклад, при здійсненні запобіжних заходів, як зазначено у ст. 28 Конституції, неприпустиме приниження гідності особистості, а у ст. 31 зазначено, що не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду. Стаття 41 Конституції України говорить, що конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом³³². Таким чином, у Конституції України визначаються загальна спрямованість і стратегія діяльності правоохоронних органів щодо профілактики злочинності.

Складовою частиною системи правових норм, що регулюють профілактику злочинів, є акти вищої юридичної сили, безпосередньо спрямовані на протидію злочинності й будь-яким правопорушенням. До них належать Закони України:

- «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 р. № 580-VIII;

³³⁰ Малков В. Д. Криминология: учебник. 3-е изд. Москва: Юстицинформ, 2008. 528 с.

³³¹ Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 21.02.2019. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.

³³² Там само.

- «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24.01.1995 року № 20/95;
- «Про службу безпеки України» від 25.03.1992 року № 2229-XII;
- «Про боротьбу з тероризмом» від 20.03.2003 року № 638-IV;
- «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18.02.1992 року № 2135-XII;
- «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» від 30.06.1993 року № 3341-XII;
- «Про прокуратуру» від 14.10.2014 року № 1697-VII та інші.

У перерахованих та інших документах закріплені основні права й обов'язки правоохоронних органів у сфері профілактики злочинності, визначені об'єкти й суб'єкти запобіжної діяльності, визначений порядок взаємодії, регламентовані завдання, функції і заходи, що здійснюються правоохоронними органами. Зазначимо, що до цього часу не прийнято Закон України «Про профілактику злочинів», який визначав би систему заходів запобігання злочинам, порядок їх здійснення державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, об'єднаннями громадян, а також права та обов'язки державних органів і організацій, що проводять роботу щодо запобігання злочинам, і осіб, щодо яких здійснюються передбачені цим законом заходи.

Важливу кримінологічну функцію виконують адміністративно-правові заходи профілактики правопорушень, що посягають на громадський порядок і суспільну безпеку. Сам факт застосування примусових заходів за дрібне хуліганство, дрібне розкрадання, появу у громадських місцях у стані сп'яніння, що ображає людську гідність і суспільну мораль, порушення правил обігу зброї й інші адміністративні проступки мають безпосереднє значення для профілактики різних видів злочинів. При цьому запобіжний ефект застосування адміністративно-правових санкцій забезпечується шляхом впливу на свідомість правопорушника і на конкретні криміногенні ситуації, створення обстановки, що виключає фактичну можливість продовження антигромадської діяльності й переростання їх у злочини.

Для юридичного обґрунтування запобіжних заходів, особливо при здійсненні функцій дізнання й досудового слідства (як форм досудового розслідування), велике значення має ряд норм кримінального і кримінального процесуального права. Не стосуючись превентивної ролі всього законодавства про кримінальну відповідальність й запобіжних завдань кримінального судочинства в цілому, необхідно, зокрема, відзначити, що нормами закону про кримінальну відповідальність, що регулюють систему покарань, порядок і умови їх призначення, звільнення від покарання та його відбування, установлюється певний правовий режим для засуджених. Важливими елементами цього режиму, що створюють юридичні підстави запобіжної роботи з особами зазначених категорій, є встановлення для них правообмежуючих спеціальних правил поведінки й обов'язків; спостереження, контроль і нагляд за ними з боку правоохоронних органів і громадськості.

Важливе значення для юридичного обґрунтування заходів індивідуальної профілактики відносно осіб, що вже підлягали покаранню, має кримінально-правовий інститут судимості.

Правове забезпечення процесу профілактики злочинності здійснюється також багатьма іншими нормами кримінального права. Запобіжний ефект цих норм в одних випадках обумовлений насамперед їх впливом на правосвідомість громадян, а в інших – тим, що вони безпосередньо регулюють конкретні заходи профілактики злочинності, надаючи у розпорядження правоохоронних органів як суб'єктів запобіжної діяльності відповідні правові заходи впливу на криміногенні фактори. Це, наприклад, положення КК України про відповідальність за злочини, вчинені у стані сп'яніння, про необхідну оборону, про добровільну відмову від вчинення злочину, про застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх та інші.

Велике значення для правового регулювання запобігання злочинам мають й ті норми кримінального і кримінального процесуального закону, якими регламентуються підстави й порядок звільнення від кримінальної відповідальності і зупинення кримінальних проваджень внаслідок зміни обставин, із притягненням особи до адміністративної відповідальності. Процесуальні рішення, прийняті у всіх цих випадках, створюють юридичні підстави для здійснення заходів запобіжного характеру щодо відповідних осіб.

Профілактиці злочинів сприяє весь процес виконання покарань, який регламентується нормами кримінально-виконавчого права.

Поряд із законодавчими актами правове забезпечення запобігання злочинам містять постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України й інших органів виконавчої влади. У них визначаються повноваження службових осіб і державних організацій, встановлюються обов'язкові приписи для громадян, реалізуються заходи запобіжного характеру, що й забезпечує профілактику. До таких нормативних актів, наприклад, можна віднести постанови Кабінету Міністрів України «Про Національне центральне бюро Інтерполу» від 25.03.1993 № 220, «Питання запобігання та виявлення корупції» від 4 вересня 2013 р. № 706 та інші.

Обов'язкові приписи запобіжного характеру містять Укази Президента України. Наприклад, Укази Президента України «Про Національну раду з питань антикорупційної політики» від 14 жовтня 2014 року № 808/2014, «Про заходи щодо протидії контрабанді та корупції під час митного оформлення товарів» від 9 липня 2019 року № 505/2019 та інші.

Міністерство внутрішніх справ України, інші правоохоронні органи на основі й на виконання відповідних законів і постанов урядів видають відомчі нормативно-правові акти, у яких конкретизуються завдання різних ланок правоохоронних органів щодо запобігання злочинам, визначаються норми й методи запобіжної діяльності. У відповідних рішеннях колегій, наказах, інструкціях та інших нормативно-правових актах МВС України та інших правоохоронних органів дається оцінка ефективності результатів запобіжної діяльності, формулюються її пріоритетні напрями, розкриваються недоліки, визначаються шляхи їх усунення.

У систему правового регулювання запобігання злочинам входять норми, що видаються за напрямом інших міністерств і відомств. Наприклад, органи охорони здоров'я видають нормативно-правові акти, що регулюють різні аспекти боротьби з пияцтвом і наркоманією, з особами, що страждають психічними захворюваннями, порядок взаємодії з іншими суб'єктами запобігання злочинам. Слід мати на увазі, що відомчі нормативно-правові акти у сфері профілактики правопорушень за своєю юридичною природою відносяться до джерел адміністративного права.

Характер запобіжної діяльності такий, що у ній знаходять застосування норми не тільки тих галузей права, які безпосередньо спрямовані на профілактику злочинності. Так, у трудовому законодавстві передбачені правові наслідки для осіб, що зловживають спиртними напоями та допускають антигромадські учинки, наносячи збиток суспільству в цілому. Застосування санкцій, передбачених трудовим правом, відносно прогульників, п'яниць, порушників трудової дисципліни виявляє безпосередній виховно-запобіжний вплив на них самих, утримуючи їх від вчинення більш серйозних правопорушень.

З норм сімейного права, що мають особливе значення для профілактики правопорушень, як приклад, можна привести позбавлення батьківських прав, якщо батьки ухиляються від виконання обов'язків із виховання дітей або зловживають своїми батьківськими правами, жорстоко поведуться з дітьми, здійснюють на них шкідливий вплив аморальною, антигромадською поведінкою, а також якщо батьки є хронічними алкоголіками або наркоманами. У цьому випадку норма сімейного права спрямована на усунення криміногенних обставин, що сприяють несприятливому моральному формуванню особистості у родині.

Певну роль у профілактиці злочинів можуть виконувати також цивільно-правові норми про недійсність угод.

У відповідних випадках для профілактики правопорушень мають значення норми цивільного процесу, наприклад, ті з них, які регулюють порядок розірвання шлюбу, стягнення аліментів, розгляду трудових спорів і цивільних позовів.

Також правове регулювання запобігання злочинам здійснюється так званими локальними нормами, які містяться у положеннях, рішеннях та інших актах, що видаються органами місцевого самоврядування.

Таким чином, запобіжна діяльність правоохоронних органів у цілому має нехай не завжди системні, але досить взаємозалежні юридичні підстави. Нормами різних галузей права детально регламентовані всі види й форми запобігання злочинам, основні напрями такої діяльності.

Розкриваючи організаційне забезпечення запобіжної діяльності правоохоронних органів щодо запобігання злочинам, варто зазначити, що діюча у цей час система обліку злочинів і злочинців побудована за принципами відомчої статистичної реєстрації, що призводить до її роздробленості. Це, безумовно, ускладнює можливість отримання загальної картини злочинності. Тому дані кримінальної статистики слід доповнювати результатами

конкретних соціологічних і кримінологічних досліджень, у ході яких може бути отримана інформація: про концентрацію правопорушень на окремих об'єктах або територіях; про стан охорони державної й громадської власності; про найпоширеніші негативні явища; про ефективність запобіжної діяльності державних органів і громадських організацій.

Як і будь-який вид практично-перетворювальної діяльності, профілактика злочинів потребує належної організації й науково обґрунтованої побудови. При цьому під організацією розуміється впорядкування (регулювання) запобіжної діяльності, що дозволяє досягти її найбільшої ефективності згідно з поставленими цілями.

Основу побудови організаційної діяльності щодо запобігання злочинам становить використання закономірностей її протікання й принципів здійснення. Це означає, що вона не може будуватися довільно. Механізм організації цього виду діяльності включає як загальні закономірності і стійкі ознаки побудови та упорядкування будь-якої соціальної системи, так і особливі, специфічні її ознаки, що впливають головним чином зі своєрідності об'єкта впливу (злочинності), його природи і тенденцій зміни. Крім того, під організацією ми розуміємо не просто організаційну структуру у статистиці, але й організаційний процес профілактики злочинності, що включає: формулювання цілей і завдань; інформаційне забезпечення; кримінологічне прогнозування й планування; безпосереднє організаційне забезпечення реалізації запланованих заходів; здійснення взаємодії й координації суб'єктів профілактики; внесення коректив і змін у діяльність на основі оцінки її ефективності й нових потреб практики; правове забезпечення; ресурсне забезпечення (розв'язання кадрових, фінансово-господарчих, матеріально-технічних та інших питань зі створення умов для нормального функціонування системи запобігання злочинам).

Перераховані елементи процесу організації профілактики злочинності, безумовно, не вичерпують усіх його характеристик, і навіть послідовність їх перерахування є умовною. Але у своїй сукупності вони становлять ядро й неодмінні атрибути побудови й здійснення запобіжної діяльності.

§ 5. Зарубіжний досвід запобіжної діяльності правоохоронних органів

Інтернаціоналізація й тенденція транснаціональності злочинності обумовлюють зростання значення такої складової організації запобігання злочинам, як вивчення та використання зарубіжного досвіду. В останні десятиліття у західноєвропейських країнах (США, Канаді, Японії) активно розвивається теорія і практика запобігання злочинам. Кримінологи західних країн ведуть мову не про профілактику злочинності як соціального явища, а лише про її обмеження або про стримуючий вплив на конкретні криміногенні фактори й обставини. Все-таки у практичному аспекті профілактикою злочинів робиться дуже багато, зокрема очікується, що профілактика не може бути ефективною, якщо вона не організована на систематичній і скоординованій основі і не включає заходів щодо поліпшення життя населення, удосконалення кримінального правосуддя і пенітенціарної системи.

У країнах-членах Європейського Союзу виділяють два рівні запобігання злочинам: соціальна і ситуаційна. Соціальна профілактика спрямована на зміну несприятливих умов формування особистості людини, особливо мікросередовища й мікросоціальної ситуації. Ситуаційна виходить із того, що окремі категорії злочинних діянь відбуваються при певних обставинах, у певний час і певних місцях. Сама ситуація стимулює й провокує певні види злочинів (вуличні бійки у кінотеатрах і розважальних закладах, зґвалтування у парках, скверах і т.д.). Така профілактика за вітчизняної термінології відповідає запобіганню й припиненню злочинів.

У Федеративній Республіці Німеччина (ФРН) виділяють первинну, вторинну й третинну превенцію. Первинна спрямована на подолання дефіциту соціальності й позитивної правосвідомості як головної причини злочинів. Вторинна здійснюється поліцейськими органами й пов'язана із правовими засобами втримання від злочинів. Третинна превенція – це ті запобіжні заходи й засоби, які застосовуються у процесі покарання та ресоціалізації злочинців.

Для координації запобіжної діяльності у багатьох країнах створені відповідні органи (наприклад, Національні Ради). Основними їхніми функціями є: збір інформації, планування, виконання та оцінка програм щодо запобігання злочинам, координація діяльності поліції й

інших органів, що працюють у цій сфері, забезпечення участі населення, співробітництво із засобами масової інформації, науково-дослідна робота, співробітництво із законодавчими органами, що визначають політику у сфері боротьби зі злочинністю, навчальна підготовка.

У практичній діяльності поліції широко пропагується теза про те, що злочини вчиняються найчастіше тоді, коли потенційний злочинець зустрічає вразливу, не охоронювану жертву або об'єкт. Тому превентивні заходи повинні бути спрямовані або на злочинця, або на систему безпеки, або на потенційну жертву (індивідуальна, загальна й віктимологічна профілактика). У цій тріаді особлива увага приділяється охоронній профілактиці та цілеспрямованій роботі з населенням, спрямованій на його самозахист.

У ФРН довго вважалося, що профілактика злочинів є «додатковим продуктом» поліцейської роботи, адже саме існування апарату поліції діє як фактор, що стримує злочинність. Але починаючи з 60-х років поліція стала широко практикувати цілеспрямовану роботу із громадськістю з орієнтацією на самозахист: консультувати населення, як за допомогою технічних засобів вберегти від злодіїв майно і як, завдяки правильним діям, не стати жертвою злочину. У цих цілях практикуються: безкоштовне розповсюдження порад щодо запобігання злочинам, трансляція і демонстрація у засобах масової інформації передач із циклу «Кримінальна поліція радить». Існує спеціальна програма запобігання злочинам кримінальною поліцією, центральною ідеєю якої є наступна формула: будь-який контакт поліцейського з населенням повинен служити інтересам профілактики.

У Сполучених Штатах Америки (США) існує три моделі превентивної діяльності: модель громадських установ, модель безпеки індивідуума та модель впливу через навколишнє середовище. На федеральному й місцевому рівнях реалізуються програми запобігання злочинам. У деяких штатах участь громадян у зміцненні правопорядку дозволило знизити кількість пограбувань на 30 %. Тут використовується винагорода за інформацію, що має оперативно-запобіжне значення.

У Канаді широко практикується участь громадян у патрулюванні. Діючи разом з поліцією, громадські патрулі знижують страх перед злочинцями й підтримують відчуття особистої безпеки. У ряді випадків створюються так звані контрольні пости навколо виявлених зон підвищеної злочинної активності, особливо в нічний час.

У Великій Британії розроблені мінімальні стандарти кримінальної безпеки, широко використовується залучення населення до співробітництва з поліцією (патрулювання, чергування в найбільш криміногенних районах). Для представників громадськості практикується безкоштовна видача «поліцейського» обмундирування (без знаків розрізнення й службової атрибутики), засобів радіозв'язку, кийків, наручників й навіть зброї для «бойового» патрулювання на поліцейських автомобілях. Уся ця діяльність отримує моральну й матеріальну підтримку суспільства й держави.

Одним із найбільш витребуваних є віктимологічна профілактика злочинів. Вона не вимагає більших матеріальних витрат і реалізує властиве всім людям прагнення до самозахисту. У Західній Європі й США з'явилася безліч популярних статей і рекомендацій на тему «Як захистити себе, свою родину, своє житло й свою власність від злочинних посягань». Реалізуються програми захисту потерпілих і свідків у кримінальних провадженнях, сформувалися асоціації потерпілих від злочинів. Всюди виникають «Асоціації сусідів», члени яких патрулюють мікрорайони й селища та при необхідності викликають поліцейські патрулі.

У всіх закладах освіти – від початкової школи до вишів – проводяться заняття з прикладної віктимології. Бажаючи можуть не тільки прослухати лекції, але й пройти спеціальний тренінг: опанувати прийоми самозахисту та виробити навички оптимальної поведінки в екстремальних ситуаціях.

Досить цікавим є так званий архітектурний напрям у практиці запобігання злочинам. Було встановлено, що у багатоповерхових житлових будинках реєструється у сім раз більше злочинів, аніж у малоповерхових житлах. Виявилось, що архітектурний стиль великих міст у цілому нерідко ініціює злочин й полегшує його вчинення. Ці фактори стали враховувати у практиці містобудування при виконанні наступних робіт: розширення обсягу будівництва малоповерхових котеджів; скорочення кількості тупиків, прохідних дворів, підвалів і підземних переходів; знесення будинків, що визначають «криміногенний ландшафт». У Лондоні жителям криміногенного кварталу Стоунбридж Міністерство житлового

будівництва виділило по 1 тис. фунтів стерлінгів для встаткування кожної квартири цього кварталу системою сигналізації й іншими засобами захисту.

У Західній Європі і США величезна увага приділяється превентивним заходам, спрямованим на профілактику насильства у суспільстві. Так, Адміністрація Президента США прийняла федеральну програму морального оздоровлення американського суспільства. Основними елементами цієї програми є:

- формування ненасильницьких установок і навичок у підростаючого покоління;
- підтримка місцевих громад у запобіганні насильству;
- припинення насадження расової і культурно-національної ворожнечі;
- обмеження поширення зброї серед громадян;
- ідеологічне і матеріальне стимулювання оздоровлення сімейного способу життя;
- рекомендації засобам масової інформації щодо скорочення реклами насильства і проведення пропаганди, що сприяє скороченню насильства;
- проведення наукових досліджень, присвячених виявленню умов, за яких профілактика злочинів здійснюється найбільше успішно.

Потрібно відзначити, що програми профілактики насильства розробляються у рамках двох основних напрямів запобігання злочинам, прийнятих у США: соціального реформування і клінічної кримінології. Крім цих моделей у практиці профілактики злочинності в останні роки досить популярними стають заходи, пов'язані із реформою поліцейської системи з використанням досягнень науки.

Численні комісії, що перевіряли діяльність поліцейських відомств США, дійшли висновку, що ці структури ізолювалися від населення й не в змозі контролювати розвиток криміногенної ситуації у країні. Нова стратегія отримала назву громадської поліцейської діяльності. Відповідно до неї головним завданням поліції є активна діяльність щодо запобігання злочинам, а не реагування на повідомлення, та протидія. Головний акцент став робитися на демонстрацію присутності поліцейських у житлових районах. При цьому поліцейські значною мірою відмовилися від використання автомобілів, щоб бути ближче до людей. Із цією ж метою вони стали користуватися велосипедами або патрулювати пішки.

Велика увага у цей час стала приділятися усуненню причин і умов злочинів, припиненню актів вандалізму, запобіжним заходам щодо конфліктних ситуацій у родині, формуванню довірчих відносин між поліцією і громадянами.

Значну роль у підвищенні ефективності запобігання злочинам відіграє використання досягнень науки. Особливо перспективними є: застосування лазерної та іншої оптичної техніки з метою контролю над рухом транспорту, наркотиків, зброї і т.д.; удосконалення методик складання соціально-психологічного портрета злочинця із характерних ознак злочину і обстановки на місці його вчинення; підвищення рівня інформаційного забезпечення запобігання й припинення злочинів. У США створені Національний центр інформації про злочини, Уніфікована система обліку й реєстрації злочинів і Автоматизована система ідентифікації відбитків пальців.

Досить розповсюдженою мірою покарання стає домашній арешт із електронним моніторингом, що є ефективним заходом профілактики рецидиву злочинів. З нетрадиційних методів запобігання злочинам, що практикуються у США, слід відзначити спроби застосування гіпнозу і медитацій (групові сеанси гіпнозу й антикриміногенної медитації)³³³.

У цілому вивчення моделей, форм і методів запобігання злочинам, що використовуються у зарубіжних країнах, дозволяє зробити висновок про постійний рух до реалізації у цій діяльності принципів системності, адекватного забезпечення, гуманізму й участі всіх членів суспільства.

³³³ Малков В. Д. Криминология: учебник. 3-е изд. Москва: Юстицинформ, 2008. 528 с.

Глава 11. Прогнозування та планування заходів запобігання злочинності

(Василевич В. В., Мозоль С. А.)

План

- § 1.** Поняття, завдання, види і методи кримінологічного прогнозування.
- § 2.** Поняття, завдання, види і методи кримінологічного планування.
- § 3.** Використання кримінологічних прогнозів у плануванні боротьби зі злочинністю.
- § 4.** Кримінологічне програмування запобігання злочинності.

§ 1. Поняття, завдання, види і методи кримінологічного прогнозування

Життя сучасного суспільства складне і багатогранне, його проблеми, як правило, носять комплексний характер. Це особливо важливо враховувати в управлінській діяльності по боротьбі з таким соціальним злом, як злочинність.

Уже не викликає сумнівів, що однією з необхідних умов стримання злочинності є науковий підхід до організації боротьби з цим явищем. На службу справі боротьби зі злочинністю повинні бути поставлені досягнення багатьох суспільних наук (соціології, психології, педагогіки, права та ін.), які мають у своєму розпорядженні багатий арсенал засобів і методів попередження різних аморальних і кримінальних проявів. Багато суспільних наук розробляють, наприклад, такі методи, які дають можливість правильно організувати роботу в даний час з урахуванням перспективи. Такими методами є прогнозування і планування. Стосовно теорії і практики боротьби зі злочинністю ці методи можуть використовуватися для ефективного управління процесами викорінення кримінальних проявів не тільки в сьогоденні, але і в майбутньому.

Заходи по боротьбі зі злочинністю завжди повинні прийматися заздалегідь. І ці заходи повинні бути максимально ефективними, отже, науково обґрунтованими, перш за все з прогностичної точки зору. Прогнозування важливо не саме по собі, не для того, щоб пасивно споглядати можливі варіанти майбутнього, але перш за все для того, щоб можна було по-науковому розробляти перспективні проблеми.

Заперечувати необхідність прогнозування соціальних явищ і процесів і визнавати тільки їх планування, значить, по суті, заперечувати об'єктивність і складність змісту цих явищ і процесів, значить, спрощувати проблему, отожднювати прогнозування і планування (що в корені невірно), робити поступку суб'єктивізму. Насправді ж залишається непорушним положення про об'єктивний характер соціальних явищ і процесів, закономірності яких необхідно пізнавати, а також оцінювати характер і ступінь їх впливу в майбутньому, щоб можна було цими процесами керувати³³⁴.

Відомо, що управління неможливе без наукового передбачення тих чи інших явищ соціального життя. Сказане має пряме відношення і до тієї сфери діяльності, яку покликана вивчати кримінологія. Вона, спираючись на встановлені у процесі наукового аналізу закономірності, що породжують виникнення та існування злочинності як соціально-правового явища, визначає ймовірність найближчого і більш віддаленого у часі стану злочинності, її тенденції, динаміку, зміни якісних характеристик, і на цій основі розробляє рекомендації щодо запобігання цьому явищу.

Кримінологія з часу свого виникнення чимало зробила для з'ясування сутності злочинності, її факторів, тенденцій розвитку тощо. Нині перед нею постало актуальне завдання передбачити характер злочинності в майбутньому, аби вже зараз розробити комплекс заходів, спрямованих на протидію їй. Ще в 1853 році на першому Міжнародному статистичному конгресі А. Кетле висловлювався за можливість встановлення закономірностей розвитку злочинності на підставі відповідного статистичного матеріалу, а відтак і можливість її прогнозування. Певного розмаху кримінологічне прогнозування набуло з

³³⁴ Научные основы экономического прогноза. Москва: Мысль, 1971. С. 36.

середини 60-х років минулого століття, коли виникли для цього нові передумови, а саме: були розроблені загальнотеоретичні проблеми злочинності і соціального прогнозування, з'явилися можливості використання ЕОМ, а згодом – і персональних комп'ютерів, підготовлені кадри кримінологів, озброєних новітньою методикою досліджень.

Відомо, що наука, як форма суспільної свідомості, має три основні функції – описову, пояснювальну і прогностичну. Ці функції відображають природний процес наукового пізнання, який починається із спостереження, діагностики і класифікації явищ, що вивчаються, та їх ознак, веде далі до теоретичного аналізу встановлених фактів, їх зв'язків і взаємозалежностей і в кінцевому підсумку приводить до виявлення закономірностей тих явищ об'єктивної реальності, які становлять предмет цієї науки. Встановлені наукою закономірності стають основою передбачення майбутнього стану процесів і явищ, що робить можливим використання відповідної інформації для практичної діяльності людей.

Вітчизняна кримінологія багато зробила для розуміння злочинності, обставин, що впливають на неї, закономірностей руху цього соціально-правового явища в минулому і сьогодні. Перед нею стоїть завдання наукового передбачення змін злочинності в майбутньому, щоб уже нині розробити і здійснити комплекс заходів щодо її зменшення. Розробляти науково обґрунтовані програми запобігання злочинності, плани по їх реалізації можливо лише на базі надійного передбачення розвитку цього явища, його стану і структури.

Аналіз суті кримінологічного прогнозування почнемо з розгляду загальнотеоретичних проблем науки прогностики.

Людині властиве передбачення майбутнього для того, щоб правильно спланувати свої подальші дії. Зазвичай розрізняють три види передбачення. *Перший* – це передрікання, яке здійснюється найчастіше на буденному, поверхневому рівні. *Другий вид* – *прогнозування* – базується на наукових засадах, кількісних та якісних параметрах якогось явища, що відображають об'єктивні закономірності його теперішнього і можливого майбутнього стану. *Третій вид* – планування, яке поряд з передбаченням майбутнього розвитку явищ і процесів, вказує на необхідність здійснення певних заходів з метою позитивного впливу на них.

У науковій літературі часто зустрічаються такі терміни, як передбачення, прогнозування, прогноз. **Наукове передбачення** можна визначити як дослідження (операцію, процедуру), наслідком якого є передвістя про необхідність чи вірогідність появи у майбутньому якогось об'єкта. При цьому під об'єктом розуміється будь-яка мить дійсності (подія, явище, предмет, об'єктивний закон і т.п.)³³⁵.

Прогноз – це наслідок наукового прогнозування, висновок про можливе настання явищ, процесів, подій, які характеризують тенденції і закономірності розвитку прогнозованого об'єкта від минулого до теперішнього і від теперішнього до майбутнього.

Як зазначають Г. А. Аванесов, С. Є. Віцин³³⁶, *прогнозування* на відміну від *прогнозу* є процесом отримання інформації про майбутнє; це – процес отримання інформації про явища (події, факти), які не існують в момент, коли робиться прогноз. Іншими словами, **прогнозування** – це процес наукового передбачення майбутнього стану прогнозованого об'єкта на основі аналізу його минулого і сьогодення, систематичне (безперервне) отримання науково обґрунтованої інформації щодо перспективного періоду, це – творчий процес, що передусе прогнозу (прогностичному висновку, складання варіантів прогнозу). Цьому загальному поняттю прогнозування відповідають поняття кожного виду галузевого прогнозування (економічного, демографічного, кримінологічного та ін.).

Найчастіше прогнози поділяються на соціальні, спрямовані на передбачення динаміки суспільних явищ, та індивідуальні, які прогнозують поведінку окремих осіб. В широкому розумінні індивідуальні прогнози теж є соціальними, оскільки поведінка людини має суспільний характер. За галузевим принципом розрізняють політичні, економічні, науково-технічні, демографічні, кримінологічні та інші види прогнозів.

Кримінологічне прогнозування є частиною соціального прогнозу, який охоплює всі явища і процеси життєдіяльності суспільства: перспективи розвитку науки й техніки, економіки, демографічних й етнічних процесів, охорони здоров'я, освіти, мистецтва, держави і права тощо. Тому видами галузевого прогнозування можуть бути будь-які

³³⁵ Никитина А. Г. Предвидение как человеческая способность. Москва, 1975. С. 12.

³³⁶ Аванесов Г. А., Вицин С. Е. Прогнозирование и организация борьбы с преступностью. Москва: Знание, 1972. 32 с. С. 3

специфічні сфери суспільства. Однією з важливих галузей соціального прогнозування виступає передбачення розвитку кримінологічно значимих явищ і процесів.

Відомо, що соціальне управління є цілеспрямованою діяльністю з реалізації конкретних завдань. Воно неможливе без наукового передбачення тих чи інших явищ суспільного життя. Сказане стосується тієї сфери, яку вивчає кримінологія. Спираючись на виявлені у процесі наукового аналізу чинники, які обумовлюють існування злочинності, кримінологи визначають ймовірність майбутнього її стану, тенденцій розвитку, динаміки, зміни якісних характеристик і на цій основі пропонують відповідні заходи боротьби з цим негативним явищем.

У найбільш загальному вигляді прогнозування здійснюється наступним чином. Суб'єкт прогнозування спостерігає обраний об'єкт, виявляє його основні закономірності і, підставивши у ці закономірності певні емпіричні дані, складає прогноз на майбутнє. Очевидно, що чим довший термін прогнозу, тим менша його точність.

Соціальний прогноз виконує наступні *функції*:

- орієнтуючу (вибір найоптимальнішої цілі та шляхів її досягнення, а також пріоритетних напрямів розвитку;

- нормативну (визначення основних соціальних потреб у майбутньому та способів їх задоволення);

- попереджувальну (визначення можливих негативних наслідків того чи іншого явища).

При вивченні майбутнього дуже часто висувається певна гіпотеза, тобто створюється своєрідна модель. Нагадуємо, що моделі бувають ідеальні й матеріальні. Створена на основі гіпотези модель може змінюватися, доповнюватися, удосконалюватися. Змінена, модель дозволяє висувати нові гіпотези, ставити нові завдання. Загальним завданням прогнозування завжди є пізнання моделі майбутнього.

Визначаючи прогностичну науку, як таку, що вивчає проблеми передбачення у всіх сферах життєдіяльності суспільства, учені виділяють різні галузі прогнозування, а саме: науково-технічну, економічну, демографічну, військово-політичну тощо. Важливо розглянути проблему класифікації видів прогнозування, що дозволяє визначити місце кримінологічного прогнозування у структурі соціального прогнозування, яке в широкому розумінні слова охоплює всі явища і процеси життєдіяльності суспільства: перспективи розвитку науки і техніки, економіки, демографічних і етнічних процесів, охорони здоров'я, освіти, літератури, мистецтва, держави, права і т.п. Тому галузями соціального передбачення (видами прогнозування) можуть бути всі відносно самостійні сфери життя суспільства.

Викладені положення теорії соціального прогнозування дозволяють перейти до визначення кримінологічного прогнозування, яке, з одного боку, є різновидністю соціального передбачення, а з іншого – входить у систему юридичного прогнозування, є його самостійною галуззю. З цього випливає, що поняття кримінологічного прогнозування обов'язково має включати в себе два аспекти: юридичний і соціальний.

За загальним визнанням учених, юридичне прогнозування – це вид соціального передбачення. Його місце в системі соціальної прогностики визначається місцем юридичних наук у системі наук суспільних, а точніше тією роллю і призначенням, які мають такі інститути, як держава і право, управління, демократія, законність тощо. Кримінологія, як галузь знань, входить у систему юридичних наук. Звідси – кримінологічне прогнозування являє собою галузь юридичного прогнозування.

Місце юридичного прогнозування в системі соціальної прогностики визначається роллю, яку відіграють такі суспільні цінності, як демократія, законність, правопорядок. Кримінологічне прогнозування за своїм змістом є соціально-юридичним, оскільки його об'єкт – злочинність – являє собою соціально-правове явище.

Звертає на себе увагу і питання про науковість кримінологічного прогнозування. Подальший розвиток кримінології і суміжних з нею сфер наукового знання дають для прогнозування все більше фактичного матеріалу, забезпечують його глибоке теоретичне обґрунтування. Кримінологічне прогнозування – не самоціль. Воно дозволяє не тільки передбачити майбутнє явищ і процесів, що вивчаються, але й перетворюється у керівництво до дії.

Отже, кримінологічне прогнозування – процес інтерактивний (тобто, постійно повторюється) і по суті своїй безперервний, вимагає систематичних уточнень у міру

отримання нових даних про злочинність, її причини, а також діяльність щодо запобігання злочинності.

На думку багатьох вчених³³⁷, **кримінологічне прогнозування** – це систематичне отримання інформації щодо можливого стану кримінологічної обстановки у майбутньому на основі використання наукових методів та відповідних процедур. *Кримінологічна обстановка* є узагальнюючим поняттям, яке вбирає в себе стан злочинності (кількісні та якісні параметри злочинності), криміногенну ситуацію (систему сучасних детермінуючих факторів), стан криміналізації суспільства (стан та динаміку впливу соціальних, економічних, політичних та правових чинників на цей процес), віктимогенний потенціал (групи ризику), прогнозоване, в майбутньому, ставлення держави та суспільства до злочинних проявів. Особливість кримінологічного прогнозування полягає в тому, що, з одного боку, воно є різновидом соціального прогнозування, а з іншого – однією з галузей юридичного прогнозування. *Прогноз* злочинності по суті є основою всієї організації протидії злочинності, що здійснюється як державними органами, так і громадськими організаціями. Це важлива складова планомірного запобігання та протидії злочинності, оскільки тільки на основі прогнозу можна вирішувати питання прийняття завчасних рішень щодо впливу на злочинність, а також розвитку системи органів, які реалізують запобіжні та інші заходи щодо протидії злочинності.

Кримінологічне прогнозування дозволяє: а) попередити суспільство і державу про можливі варіанти розвитку криміногенної ситуації в країні у майбутньому; б) здійснити належне планування боротьби зі злочинністю і розробити заходи, спрямовані на її запобігання; в) сприяти розробленню спеціальних програм для вирішення соціально-економічних проблем суспільства; г) вирішити питання про законодавче забезпечення тих чи інших суспільних відносин, внесення змін чи доповнень до чинного законодавства, яке регламентує різноманітні сфери суспільного життя; ґ) провести обґрунтовану кримінологічну експертизу необхідних законопроектів чи інших нормативно-правових актів; д) виявити можливі позитивні і негативні наслідки заходів запобігання злочинності, окремих її форм, груп чи видів злочинів³³⁸.

Відзначаючи велику роль кримінологічного прогнозування у боротьбі зі злочинністю, необхідно, разом з тим, враховувати, що для кожної галузі прогнозування існують свої межі пізнання, реальні можливості передбачення. Ці межі визначаються тією наукою, в сфері якої здійснюється прогнозування. На наш погляд, до проблематики кримінологічного прогнозування мають відноситися:

- злочинність, як соціально-правове явище, її види, структура, динаміка тощо;
- причини злочинності та окремих її видів;
- особа злочинця та механізм індивідуальної злочинної поведінки;
- діяльність із запобігання злочинам.

Узагальнюючи сказане, можна дати таке визначення поняття **кримінологічного прогнозування** – це процес наукового передбачення змін тенденцій і закономірностей злочинності, видів злочинів, особи злочинця, причин злочинності, діяльності по запобігання злочинності в майбутньому, а також перспектив розвитку кримінологічної науки.

Наведене визначення дано в широкому розумінні слова, оскільки містить у собі увесь обсяг змісту кримінологічного прогнозування. У вузькому розумінні кримінологічне прогнозування – це процес передбачення змін, тенденцій і закономірностей злочинності у майбутньому.

Кримінологічне прогнозування не зводиться до безперечних стверджень, а ставить за мету заздалегідь поінформувати державу і суспільство, органи охорони правопорядку і окремих громадян про можливий ризик злочинної поведінки і необхідність застосування заходів запобігання. Науковий прогноз – це завжди вірогідне судження про майбутній стан явища, що визначається. Він не може суперечити об'єктивності, бо завжди заснований на вивченні вірогідних закономірностей розвитку певного явища на основі емпіричних

³³⁷ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с. С. 168.

³³⁸ Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с. С. 172.

досліджень і наукової теорії. Злочинність як соціальне явище також підкоряється дії вірогідних закономірностей і її динаміка залежить від багатьох змінних. У кримінологічній науці нараховується від 200 до 250 політичних, економічних, соціальних, психологічних та інших факторів, які впливають на її розвиток і природно, що на достовірність прогнозу впливає збіг сукупності свідомих і значних випадкових факторів розвитку³³⁹.

Отже, ведучи мову про кримінологічне прогнозування, необхідно знати мету, завдання, види і методи, які воно переслідує і якими користується.

Метою кримінологічного прогнозування є встановлення показників, які характеризують розвиток злочинності в перспективі, виявлення на цій основі небажаних тенденцій і закономірностей, пошук засобів зміни цих тенденцій і закономірностей у бажаному напрямі.

Загальна мета кримінологічного прогнозування може бути конкретизована залежно від потреб практики на такі цілі:

а) встановлення можливих змін у стані, рівні, структурі і динаміці злочинності в майбутньому, а також обставин, що сприяють цим змінам;

б) встановлення можливостей появи нових видів злочинів і категорій злочинців, а також факторів, що можуть вплинути як на розвиток відповідних процесів, так і на їх усунення або сповільнення;

в) виявлення усіх існуючих обставин, які мають важливе значення для розробки перспективних і існуючих планів, політики і стратегії боротьби зі злочинністю, прийняття управлінських рішень, вибір оптимального шляху удосконалення діяльності органів, що ведуть боротьбу зі злочинністю;

г) встановлення можливого варіанту поведінки особи, схильної до вчинення правопорушень, і обставин, необхідних для планування індивідуального попереджувального впливу;

д) визначення перспективи розвитку кримінологічної науки.

Залежно від мети кримінологічного прогнозування визначаються і його **завдання**, а саме:

– отримання інформації про передбачене майбутнє;

– опрацювання цієї інформації;

– узагальнення усіх показників «майбутньої злочинності» і складання прогнозу, як підсумку процесу прогнозування.

З метою цілеспрямованості боротьби зі злочинністю прогнози мають виконувати такі **функції**:

– давати відомості про те, яких конкретних цілей у цій сфері можна досягти;

– допомагати зрозуміти, які з них найбільшою мірою відповідають інтересам сьогодення і майбутнього;

– давати основу для прийняття рішення при наявності альтернативних цілей;

– допомагати знайти правильне співвідношення між найближчими і віддаленими цілями боротьби зі злочинністю;

– упорядковувати процес досягнення мети;

– давати відомості про те, які засоби і заходи найбільш придатні для досягнення програмних цілей;

– розкривати всі можливі наслідки тих заходів, що мають бути включені у програму і плани дій.

У зв'язку з цим, кримінологічне прогнозування спрямоване не лише на визначення перспектив розвитку злочинності, але й на розробку пропозицій щодо раціонального досягнення бажаного результату. Звідси найважливіше завдання кримінологічного прогнозування – накопичення передпланового матеріалу (статистичні дані). Кінцевою метою є визначення найефективніших шляхів боротьби зі злочинністю у прогнозуючий відтинок часу. Практична цінність кримінологічного прогнозування полягає у можливості підготувати наукову основу для цілеспрямованої діяльності державних органів і громадських організацій, що беруть участь у боротьбі зі злочинністю.

Практичне значення кримінологічного прогнозування полягає у забезпеченні планової і цілеспрямованої діяльності державних органів і громадських організацій, які беруть участь у боротьбі зі злочинністю. Вони орієнтуються на вибір адекватних засобів протидії цьому негативному явищу з урахуванням як наявних ресурсів, так і тих, що з'являться згодом. Прогнозування дозволяє заздалегідь підготуватися до вирішення нових

³³⁹ Там само. С. 172.

проблем, застерегти суб'єктів профілактики від такої ситуації, коли вони постають перед здійсненим фактом і змушені займатися вже наслідками, які склалися, не маючи можливості діяти на випередження. Прогнозування забезпечує виграш часу при управлінні процесами боротьби зі злочинністю. Однак, заради справедливості треба зазначити, що кримінологічне прогнозування у нас ще не увійшло в повсякденне життя.

Наука розробила певну класифікацію прогнозів за видами і термінами. У кримінології існують внутрішньогалузеві критерії класифікації прогнозів. До них відносяться: цілі і завдання прогнозування, призначення прогнозів, методи прогнозування, природа об'єктів прогнозування. Разом з тим, всі прогнози злочинності поділяються за адміністративним устроєм (держава в цілому, область, район, населений пункт).

Кримінологічне прогнозування можна розділити на: 1) прогнозування розвитку науки кримінології; 2) прогнозування злочинності. До першого виду відноситься прогнозування кримінологічних досліджень, визначення перспектив їх розвитку, конкретних напрямів тощо. До другого – прогнозування первинної і рецидивної злочинності, чоловічої, жіночої, неповнолітніх, організованої, професійної тощо.

Будь-які прогнози злочинності, незалежно від того, до якої групи вони відносяться, мають трансформуватися у сукупний кримінологічний прогноз. Це робиться для того, щоб скласти прогноз на той чи інший відтинок часу. Залежно від проміжку часу прогнози бувають короткострокові, середньострокові, довгострокові.

Практиці відомі прогнози на різні періоди, тоді як критерії, за якими можна було б робити висновок про відношення того чи іншого прогнозу до названих категорій, в теорії відсутні. Тому умовно прийнято вважати, що *короткострокове прогнозування* охоплює термін в 1–2 роки і обслуговує поточне планування запобіжної діяльності. *Середньострокове прогнозування* здійснюється на 5 років, а *довгострокове* – на 10 років. Важливо відмітити, що довгострокове прогнозування є найменш точним, але воно є генеральною лінією у боротьбі зі злочинністю.

Короткострокове кримінологічне прогнозування має велике значення для визначення тактики боротьби зі злочинністю. За допомогою цих прогнозів розробляються поточні плани, приймаються відповідні управлінські рішення. Середньострокове кримінологічне прогнозування дозволяє, з одного боку, корегувати показники довгострокових прогнозів, а з іншого – орієнтувати короткострокове прогнозування, зв'язати цей прогноз із загальною системою економічного і соціального планування. За допомогою середньострокових прогнозів розробляється стратегія боротьби зі злочинністю на рівні міністерств і відомств.

У кримінологічному прогнозуванні використовуються певні **методи** (*екстраполяції, моделювання, експертних оцінок*)³⁴⁰.

1. Найпоширенішим є метод *екстраполяції*, сутність якого полягає у співставленні минулого і сучасного станів досліджуваного об'єкту та перенесенні на майбутнє виявлених закономірностей його розвитку.

Метод екстраполяції – метод, суть якого у полягає в тому, що вивчаються тенденції злочинності у минулому та сучасні висновки цього вивчення проєктуються на майбутній її розвиток. Більш успішно вирішуються завдання прогнозування злочинності при поєднанні методів екстраполяції і моделювання. Недоліком цього методу є те, що він забезпечує потрібний ступінь достовірності лише в короткострокових прогнозах і за умови достатньої стабільності суспільних відносин.

2. Точнішим є метод **математичного моделювання**, який полягає в тому, що для дослідження якого-небудь процесу або системи на основі їх раніше встановлених характеристик, зв'язків і закономірностей, спочатку створюється модель відповідного об'єкту, а потім дослідження продовжується на цьому прообразі реального. Найбільш поширені математичні моделі, наприклад, розрахунок очікуваної кількості осіб, які вдруге повернуться у місця позбавлення волі.

3. Якість кримінологічних прогнозів підвищується при поєднанні екстраполяції і моделювання з **методами експертних оцінок**.

Метод експертних оцінок – цей метод полягає у використанні знань і творчих здібностей групи компетентних осіб (експертів) для визначення майбутнього стану злочинності в цілому, її видів, а також явищ і процесів, що впливають на їх розвиток. Для

³⁴⁰ Вицин С. Е. Моделирование в криминологии. Москва, 1973.

успішного застосування даного методу необхідне залучення найбільш кваліфікованих фахівців у достатній кількості (від 20 до 50 осіб).

Зазначимо, що кримінологічне прогнозування і є необхідною підготовчою стадією планування попереджувальних заходів³⁴¹.

Прогнозування індивідуальної злочинної поведінки.

У науковій літературі вже давно висловлювалися думки про потребу поряд із загальносоціальною проводити й індивідуальну профілактику злочинів. На ранніх етапах розвитку кримінології об'єктом профілактичного впливу обиралися особи, які вже вчинили злочин. Тобто йшлося про індивідуальну профілактику рецидиву. Обрання об'єктом індивідуального прогнозування осіб, які вчинили злочин, було обумовлено низкою причин. По-перше, в усьому масиві громадян не треба шукати особу, яка здатна вчинити злочин, бо злочинець априорі є такою особою. По-друге, оскільки дана особа вже вчинила злочин, то вона перебуває або в установі виконання покарань, або під наглядом правоохоронних органів, а тому дослідникам легше спостерігати за нею. По-третє, під час досудового розслідування та судового розгляду був накопичений матеріал про цю особу, і кримінолог мав можливість вивчити цей матеріал, зменшуючи затрати часу на збір інформації про неї. І головне, особа злочинця становить суспільну небезпеку і тому вимагає особливої уваги в плані профілактичного впливу. Ці обставини дають ключ для розуміння факторів, що ускладнюють загальну індивідуальну профілактику злочинів. Справа в тому, що держава не має ресурсів для індивідуальної профілактичної роботи з кожним членом суспільства, та в цьому й немає потреби. Отже, виникає необхідність виявлення тих осіб, які схильні до вчинення злочинів. Вирішення цього завдання і покладено на прогнозування індивідуальної злочинної поведінки.

На сьогоднішній день кримінологія озброїла фахівців значною кількістю методик індивідуального кримінологічного прогнозування. Залежно від кінцевої мети, об'єкта, суб'єкта, терміна прогнозування дані методики можна класифікувати. На наш погляд, досить ефективними є методики, створені колективом українських вчених на чолі з А. П. Закалюком. Тому подальші теоретичні положення індивідуального кримінологічного прогнозування розглядатимуться на основі його монографії «Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения»³⁴².

На думку А. П. Закалюка, методика індивідуального кримінологічного прогнозування має складатися з чотирьох частин, забезпечуючи послідовне вирішення наступних завдань:

1) вивчення сучасного і минулого характеру поведінки особи й чинників, що її обумовлюють, середовища та ситуації, їх ознак, закономірностей формування, розвитку та проявів (здійснюється, як правило, шляхом застосування соціологічних методів і носить назву «методика ретроспекції»);

2) виявлення серед ознак, вказаних в п. 1, тих із них, які мають прогностичне значення; встановлення їх якісної ролі та кількісних показників, у тому числі в системі показників, найзручніших для практичного прогностичного застосування (найчастіше проводиться з використанням кількісних методів та шляхом кримінологічної інтерпретації результатів і носить назву «методика діагностики»);

3) створення прикладної моделі прогнозу злочинної поведінки (використовується метод моделювання ознак, зазначених у п. 2, та кількісних методів для визначення вірогідності прогнозованих висновків; це методика, власне, прогнозу);

4) практичне прогнозування (здійснюється завдяки створенню і застосуванню методики, що визначає порядок, правила та способи користування прогностичною моделлю).

Треба зазначити, що наприкінці 60 – початку 70-х років XX століття вітчизняні кримінологи почали активно розробляти проблему індивідуального кримінологічного прогнозування. Праця Г. А. Аванесова «Теория и методология криминалистического прогнозирования»³⁴³ дала поштовх до створення відповідних методик. Вагомий внесок у цю

³⁴¹ Горяинов К. К., Кондратюк Л. В. Проблемы прогнозирования преступности в региональном разрезе. *Вопросы борьбы с преступностью*. 1983. Вып. 39. С. 34.

³⁴² Закалюк А. П. Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения: монография. Москва, 1986.

³⁴³ Аванесов Г. А. Теория и методология криминалистического прогнозирования. Москва: Юрид. лит., 1972. 334 с.

справу зробили Ю. М. Антонян, Ю. Д. Блувштейн, А. Ф. Зелінський, А. П. Іващенко, Л. А. Ігнат'єв, Г. М. Мінковський, А. А. Новіков та інші.

Своєрідною була й атмосфера наукового пошуку в той час, якій була притаманна здорова конкуренція. Практично кожна нова методика одразу ж публікувалась і обговорювалась у юридичних виданнях, з'ясовувалися її переваги і недоліки. Таким чином, кожна наступна розробка вдосконалювала попередні. Водночас учені використовували чотири основних підходи: клінічний, детерміністський, еталонний і типологічний. А. П. Закалюк доводив, що найбільш ефективним є останній.

А. І. Долгова³⁴⁴, С. С. Овчинський, А. П. Іващенко³⁴⁵ вважають принципово можливим імовірнісне прогнозування поведінки людини взагалі та злочинної поведінки зокрема³⁴⁶.

Дослідження, проведені багатьма вченими, показують, що прогнози збігаються з реальною поведінкою у межах 70–80 %. Використання даних індивідуального прогнозування дає позитивні результати у правовиховній і профілактичній роботі. До аналогічних висновків прийшли і практичні працівники, які у своєму повсякденному житті змушені займатися прогнозуванням можливого поведінки своїх підопічних і, використовуючи прогностичні висновки, попереджати передбачуване «скочування» суб'єкта до злочинного поведінки або припиняти його на початковій стадії підготовки чи здійснення³⁴⁷. При цьому завжди слід мати на увазі, що принципова здійсненність прогнозу можливої протиправної поведінки конкретної особи не фатальна, а лише можлива й імовірнісна. І вона не повинна ототожнюватися зі сповзанням до антинаукової теорії небезпечного стану «потенційного злочинця», що пропонує прийняття превентивної репресії до цих суб'єктів³⁴⁸.

Дослідження показали, що тип особи є своєрідною інтегративною моделлю, яка дає змогу встановлювати відповідність конкретної особи даній моделі. Виділення типів особи злочинців, а також осіб, від яких з високим ступенем ймовірності можна очікувати вчинення злочину, лежить в основі моделей їх типових ознак. Прогноз злочинної поведінки базується на встановленні належності (або неналежності) ознак даної особи до вказаних моделей.

Кримінологи вважають, що індивідуальне кримінологічне прогнозування, в своїй основі, має базуватись на чотирьох методиках, які сприятимуть вирішенню поставлених завдань, це:

- методика ретроспекції – сприяє виявленню сучасного та минулого характеру поведінки особи й чинників, що її обумовлюють, середовища та ситуації, їх ознак, закономірностей формування, розвитку та проявів (здійснюється, як правило, шляхом застосування соціологічних методів);

- методика діагностики – сприяє виявленню серед вищезазначених ознак тих із них, що мають прогностичне значення, встановлення їх якісної ролі та кількісних показників, у тому числі в системі показників, найзручніших для практичного прогностичного застосування (найчастіше проводиться з використанням кількісних методів і шляхом кримінологічної інтерпретації результатів);

- методика прогнозу – сприяє створенню прикладної моделі прогнозу злочинної поведінки (для визначення вірогідності прогнозованих висновків використовують метод моделювання ознак та кількісних показників);

- практичне прогнозування – здійснюється завдяки створенню і застосуванню методики, що визначає порядок, правила та способи користування прогностичною моделлю³⁴⁹.

³⁴⁴ Іващенко А. П. Индивидуальное криминологическое прогнозирование и профилактика рецидивной преступности: учебное пособие / под. ред. Соломонова Ю. В. Изд-во МВШМ МВД СССР, 1980. 72 с.

³⁴⁵ Там само.

³⁴⁶ Криминология: учебник / под. общ. ред. А. И. Долговой. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма: Инфра-М, 2010. С. 516.

³⁴⁷ Криминологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с. С. 172.

³⁴⁸ Криминология: учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юрист, 1999. С. 261.

³⁴⁹ Криминологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с. С. 172.

Типологія осіб проводиться, як правило, за трьома критеріями: характером і змістом антисоціальної спрямованості; її інтенсивністю; глибиною антисуспільної спрямованості. Так, за глибиною антисуспільної спрямованості виокремлено осіб: асоціального типу, антисоціального типу, суспільно небезпечного типу. В свою чергу, останній тип поділяється на осіб: некримінального різновиду, передкримінального різновиду і кримінального різновиду. В ході емпіричних досліджень були виявлені ознаки, значимі для прогнозу злочинної поведінки. Вони, як правило, показують негативне ставлення особи до таких соціальних цінностей, як праця, освіта, культура, сім'я, виховання підростаючого покоління, нормальне спілкування з людьми, дотримання норм моралі і права, тобто свідчать про належність до типу осіб антисуспільної спрямованості; вказують, що ці особи своєю поведінкою завдають шкоди названим соціальним цінностям, тобто відносяться до суспільно небезпечного типу.

Враховуючи систематичність антисуспільних проявів та небажання відмовитись від такого способу життя навіть за умови громадського і адміністративного впливу, можна зробити висновок, що особа, якій властиві вказані ознаки, з високою вірогідністю може вчинити злочин, а отже досягла передкримінального стану.

Однак тут треба мати на увазі, що людина – істота непередбачувана в силу того, що вона, на відміну від істот природи (тварин), наділена свободою волі. І який варіант поведінки – злочинний чи незлочинний – вона вибере в кожному конкретному випадку залежить тільки від неї самої. Людина – причина і результат своєї діяльності. Тому в якому б передкримінальному стані не знаходилась особа, підставою для застосування до неї заходів правового характеру можуть бути тільки вчинені діяння, які заборонені законом.

Сказане не означає, що прогнозування індивідуальної злочинної поведінки втрачає будь-який практичний сенс. Прогноз розвитку особи та її поведінки є важливим елементом індивідуальної профілактики злочинів, виправлення засуджених, їх ресоціалізації (соціальної адаптації) після відбування покарання тощо. Але наразі правильніше говорити про прогнозування поведінки не конкретної особи, а певних типів осіб з більш або менш вираженими криміногенними ознаками.

§ 2. Поняття, завдання, види і методи кримінологічного планування

Оскільки злочинність є складним, багатофакторним явищем, вбачається, що такому складному комплексу криміногенних факторів, що обумовлюють її, слід протиставити науково-обґрунтований комплекс економічних, політичних, організаційно-управлінських, соціально-психологічних заходів, спрямованих на послаблення або нейтралізацію цих чинників.

Більше того, планування запобіжної діяльності щодо злочинності є частиною кримінологічної політики держави. При цьому пріоритетне значення надається кримінологічно-попереджувальній діяльності, спрямованій на підрив коренів суспільно небезпечних проявів, зниження рівня окремих видів і груп злочинів та проведення індивідуальної профілактики серед делінквентного населення. Звідси випливає, що кримінологічне планування являє собою діяльність уповноважених органів влади по розробленню цілей, завдань і заходів для подолання злочинності, шляхів, напрямів і засобів вирішення цих завдань, їх нормативного, інформаційного, методичного, ресурсного забезпечення на певний проміжок часу. Воно практично виражається в розробленні та впровадженні системи заходів, спрямованих на розвиток позитивних тенденцій, що виключають, нейтралізують можливість антисуспільної поведінки з боку окремих осіб, які створюють у країні або окремих її регіонах таку обстановку, що ускладнювала б, перешкождала вчиненню злочинів. Кримінологічне планування реалізується у формі управлінських документів – різного роду планів, програм. Але весь цей процес має ґрунтуватися на наукових здобутках у цій галузі.

Науковий підхід до планування полягає в тому, що воно дозволяє здійснювати запобіжну діяльність не стихійно – від випадку до випадку, а цілеспрямовано, систематично, на основі науково-обґрунтованих даних про злочинність та інші фактори, що її обумовлюють.

Основою правильного планування запобіжної діяльності, здійснюваної державою, є кримінологічний аналіз та якомога повне та різнобічне використання кримінологічної інформації. Окрім цього кримінологічний аналіз злочинності має обов'язково доповнюватися кримінологічним прогнозом на весь період планування.

Особливо треба наголосити на важливості у період до безпосереднього кримінологічного планування проведення аналізу причин та умов, що обумовлюють злочинність, та прогнозу їх дії на перспективу. Згідно з методологічним принципом відповідності, який є одним із визначальних у кримінології, запобіжний вплив за змістом та адресатами має точно відповідати уявленню про причини й умови злочинності та спрямуватися на об'єкти, які виконують зазначену обумовлюючу роль, у тому числі передусім щодо чинників безпосередньої ланки обумовлення злочинних проявів. Отримання предметної інформації про виконання певними об'єктами функцій причин та умов і їхній кримінологічний аналіз, а також прогнозування їхнього впливу на перспективу – дуже складні завдання, але вкрай важливі для предметного планування діяльності щодо запобігання дії згаданих чинників. На практиці аналіз цих чинників проводиться рідко, неповно, на сумнівній методологічній основі, коли, наприклад, предметно не з'ясовано детермінуючу роль тих чи інших чинників, а тому вона замінюється неадекватним до дійсних потреб поєднанням нечітко визначеного кола чинників в аморфне утворення «фактор». Але ж запобіжний вплив повинен здійснюватися не на теоретично інтегровану конструкцію «фактор», а на предметні чинники, що відіграють конкретну детермінуючу роль. Без адресного спрямування запобіжний вплив є безпредметним і через це загальним і малорезультативним³⁵⁰.

Для повного і належного висвітлення порушеного питання, необхідно з'ясувати суть ключових термінів і понять, а саме: *план, планування, кримінологічне планування*.

Так, **план** – це *заздалегідь накреслена система заходів, яка передбачає певний порядок, послідовність і строки виконання робіт, відповідальних виконавців і яка складається із завдань, виконання яких покликане забезпечити реалізацію конкретних заходів*.

У свою чергу, **планування** – це *один з ефективних заходів, які забезпечують цілеспрямованість і погодженість запобіжної діяльності, що здійснюється державними органами і громадськими формуваннями, іншими словами – це одна із функцій управління, яка полягає у визначенні послідовності здійснення наміченої на конкретний період програми дій конкретних суб'єктів із зазначенням її мети, змісту, обсягів, методів і засобів, строків виконання та ін.* Планування є необхідною передумовою суспільного розвитку і тісно пов'язане з прогнозуванням³⁵¹.

Як уже зазначалося, планування здійснюється на основі інформаційно-аналітичних заходів. При цьому необхідно відзначити однорідність складу дій, що входять у планування. Усіма суб'єктами забезпечення й на всіх рівнях здійснюються визначення й обґрунтування цілей і завдань, розробляються проекти планів, які згодом розглядаються та затверджуються.

На етапі планування (у вузькому розумінні) здійснюється визначення набору конкретних завдань – дій і заходів, які дозволяють досягти або максимально наблизитися до поставлених цілей у наявних або прогнозованих умовах. Визначений у результаті планування набір заходів вимагає, крім розподілу функцій між суб'єктами системи: по-перше, відповідного забезпечення ресурсами, включно з мотиваційними, фінансовими, кадровими, інформаційними та іншими, що є однією з основних забезпечувальних функцій управління розвитком системи забезпечення запобіжної діяльності. По-друге, природно, потрібна мотивація (стимулювання) суб'єктів, задіяних у реалізації запланованих заходів³⁵².

Різновидом соціального планування є **кримінологічне планування**, під яким розуміємо *управлінське рішення системи взаємоузгоджених і взаємопов'язаних заходів, цілей, завдань та засобів запобігання та протидії злочинності*. Також визначаються

³⁵⁰ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с. С. 418.

³⁵¹ Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головіна. Харків: Право, 2014. 440 с. С. 175.

³⁵² Мозоль С. А. Кримінологічна безпека в Україні: феномен та наукові засади забезпечення: дис. ... докт. юрид. наук. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2018. 483 с. С. 391–392.

нормативне, інформаційне, організаційне, методичне та ресурсне забезпечення, терміни та суб'єкти виконання³⁵³.

Основними завданнями кримінологічного планування є:

а) розроблення такої сукупності взаємопов'язаних заходів запобігання, які допомогли б встановити належний контроль як над злочинністю в цілому, так і над окремими її формами, групами чи видами злочинів;

б) активізація діяльності правоохоронних і правозастосовчих органів у боротьбі зі злочинністю;

в) забезпечення координації діяльності правоохоронних і контролюючих органів, громадських організацій у боротьбі за злочинністю;

г) більш активне виявлення латентної злочинності;

г) створення умов, що забезпечують реальне застосування принципу невідворотності покарання;

д) забезпечення гарантій належної правової захищеності громадян від злочинних посягань³⁵⁴.

Кримінологічне планування може бути ефективним за умови включення його як елемента системи соціального управління, зокрема суб'єктів профілактики злочинів. Дієвість їх роботи залежить від:

– чіткого усвідомлення всіма і кожним своїх функціональних обов'язків;

– належного забезпечення відповідними ресурсами;

– знання умов майбутньої ситуації, в якій доведеться реалізовувати покладені на них завдання;

– координації дій усіх ланок системи з метою оптимального досягнення спільної мети.

Сам процес планування полягає у формуванні низки планів в системі певної галузі. Скажімо, якщо йдеться про органи МВС України, то маються на увазі плани як цього органу виконавчої влади, так і усіх його служб та підрозділів³⁵⁵.

Взагалі кримінологічне планування в цілому має розглядатися як складова частина єдиної системи державного планування економічного і соціального розвитку суспільства. Планування попереджувальних заходів складається з кількох етапів:

а) розробка програми заходів, розрахованої на певний строк;

б) розподіл ресурсів, сил, обов'язків для взаємозв'язаного і послідовного виконання намічених заходів;

в) забезпечення підготовки наступного планового циклу;

г) коригування планових завдань залежно від ситуації.

Перший етап планування можна охарактеризувати як аналітико-прогностичний. Початкову інформацію для нього дає аналіз таких явищ: злочинності і особи злочинця; інших правопорушень («фонових явищ»); впливу загальносоціальних (економічних, політичних, ідеологічних, моральних, правових і т.п.) заходів на злочинність; вплив на неї спеціальних кримінологічних заходів, у тому числі результативності роботи правоохоронних органів.

Наступний етап планування (розробка програми-директиви щодо виконання поставлених завдань) – це виділення основних напрямів у попереджуючій діяльності. Реальні можливості суспільства в окремі періоди обмежені, тому одночасне, однаково інтенсивне вирішення всіх завдань боротьби зі злочинністю неможливе.

Наявність у плані головних напрямів не означає припинення діяльності по інших. Профілактика має здійснюватися повсюди і в комплексно.

Кримінологічне планування покликане вирішувати два взаємозв'язаних завдання:

а) максимально використати всі можливості запобігання протиправній поведінці громадян;

б) не допускати штучного завищення ресурсів, необхідних для запобігання злочинам.

³⁵³ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с. С. 174.

³⁵⁴ Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головіна. Харків: Право, 2014. 440 с. С. 175.

³⁵⁵ План основних заходів Міністерства внутрішніх справ України на 2017 рік, затверджений наказом МВС України від 17.01.2017 № 27

Кримінологічне планування класифікується залежно від мети, суб'єктів і строків.

За цілями розрізняють плани, що охоплюють увесь комплекс питань запобігання злочинам, і плани, які передбачають вирішення окремих питань запобіжної діяльності (запобігання певним видам злочинів або криміногенним факторам).

Комплексні плани (програми), що охоплюють сукупність завдань запобігання злочинам у колективі або окремому регіоні, розглядаються як доповнення до загальних планів соціального розвитку. Вони розробляються з використанням даних соціальних досліджень, опитувань громадян тощо. Набуває поширення і практика створення єдиних планів економічного, соціального і культурного розвитку, в яких передбачені розділи по запобіганню правопорушенням.

За масштабом дії кримінологічне планування поділяється на: загальнодержавне; регіональне; відомче та галузеве.

Загальнодержавне планування полягає у створенні документів програмного характеру, які розраховані на тривалий час і поширюються на значне коло суб'єктів. Ці документи є головними планами, що визначають кримінологічну політику в державі, основою для роботи різноманітних суб'єктів запобіжного впливу; вони приймаються в масштабі усієї країни і є обов'язковими до виконання. Прикладами загальнодержавного планування є різного роду державні програми, стратегії, плани за напрямом запобіжної діяльності, що затверджуються (схвалюються) постановами (розпорядженнями) Кабінету Міністрів України (як приклад, Стратегія державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 серпня 2013 р. № 735-р, та ін.³⁵⁶).

Регіональне планування здійснюється у масштабах адміністративно-територіальних одиниць (областей, районів, міст). Заходи регіонального планування включають в себе як вирішення економічних, соціальних, культурних завдань, так і заходи з підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів, заходи, спрямовані на усунення причин та умов злочинності на даній території, заходи з підвищення правової свідомості, культури тощо.

Відомче та галузеве планування має забезпечити спеціальне планування запобіжної діяльності з урахуванням специфіки діяльності окремих міністерств і відомств. Особливе місце в цій системі планування посідають правоохоронні та правозастосовчі органи, а також контрольно-ревізійні органи, оскільки від ефективності їх діяльності передусім залежить стан правопорядку в країні³⁵⁷.

Суб'єктами комплексного планування є:

- органи влади і управління;
- установи і підприємства;
- правоохоронні органи;
- громадські формування.

Поряд з комплексними розробляються і діють міжвідомчі, галузеві плани, їх призначення полягає: у забезпеченні взаємодії при здійсненні спеціальних заходів профілактики; встановленні взаємозв'язку і координації дій правоохоронних органів; забезпеченні повного використання компетенції правоохоронних органів у сфері профілактики, організації їх спільних дій з іншими державними органами і громадськістю.

Під комплексним плануванням розуміється система обов'язкових для всіх державних (у тому числі правоохоронних) органів, громадських організацій розпоряджень про заходи економічного, культурного, ідеологічного та організаційно-правового характеру, спрямованих на запобігання злочинам та інших правопорушень. Воно забезпечує:

- всебічний вплив на криміногенні фактори, які обумовлюють злочинність, окремі види злочинів та «фонові явища»;
- взаємодію суб'єктів профілактики і активізацію їх роботи;
- пропорційність використання ресурсів профілактики;
- безперервність процесу запобігання злочинності.

За строками розрізняють перспективне, середньострокове і поточне планування. Ці плани тісно пов'язані між собою. Правильне співвідношення між ними створює умови для

³⁵⁶ Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с. С. 175–176.

³⁵⁷ Там само. С. 176.

більшої творчої ініціативи, особливо у масштабах районів і міст, де практично вирішується основна маса питань боротьби зі злочинністю. Безумовно, перспективному плануванню відводиться вирішальна роль, оскільки воно розраховане на тривалий строк. Перспективне, середньострокове і поточне планування розробляються на основі прогнозів і, звичайно, на ті ж терміни, що і відповідне прогнозування (до 10, 5 років, на 1–2 роки).

Кримінологічне планування в цілому має розглядатися як складова частина системи державного планування економічного та соціального розвитку суспільства. При цьому важливо пам'ятати, що в попередженні злочинності комплексність планування дасть реальні результати в тому випадку, якщо цей принцип пронизуватиме всі етапи: передплановий аналіз злочинності, вироблення заходів і реалізацію планових завдань.

Перший етап планування можна охарактеризувати як збір та обробка кримінологічної інформації, визначення основних завдань і планових термінів. Вихідну інформацію для цього дає аналіз даних про: а) злочинність та злочинців; б) інші правопорушення («фонові явища»); в) вплив загальносоціальних (економічних, політичних, ідеологічних, правових та інших заходів) на злочинність; г) вплив на злочинність спеціальних кримінологічних заходів, у тому числі результативності роботи органів правопорядку.

Другий етап планування – розробка програми-директиви з виконання поставлених завдань. Передбачає виділення провідних напрямів попереджувальної діяльності й узгодження плану з відповідальними виконавцями.

Заключний етап – контроль за реалізацією планових завдань. *Виконання плану* – найбільш відповідальний етап роботи. Він забезпечується проведенням організаційних заходів, доведенням до всіх виконавців завдань плану, забезпечення їх інформацією щодо стану й тенденцій злочинності в регіонах, взаємне інформування в зробленій роботі відповідно до плану й досягнутих результатів, координування дій суб'єктів профілактики з виконання планових завдань тощо³⁵⁸.

Автори підручника «Кримінологія» за редакцією В. В. Голіни, Б. М. Головкина розглядають головними етапами планування:

- 1) організаційно-підготовчий;
- 2) інформаційно-аналітичний;
- 3) безпосереднє розроблення планових заходів;
- 4) виконання планових заходів;
- 5) оцінка виконання і висновки³⁵⁹.

Організаційно-підготовчий етап включає в себе прийняття рішення про планування, створення робочої групи, вирішення питань матеріально-технічного забезпечення роботи, визначення джерел інформації, розподіл обов'язків. Інформаційно-аналітичний етап охоплює вивчення і аналіз стану злочинності в країні чи регіоні, її динаміки і тенденцій на основі даних офіційної статистики. Збирається також інша необхідна інформація: дані про територіальну і демографічну характеристику, матеріальні і житлові умови життя населення, ступінь матеріально-ресурсного забезпечення планових заходів, соціальну інфраструктуру, ступінь ефективності заходів, спрямованих на охорону громадського порядку тощо. Розроблення плану включає в себе: статистичну обробку й аналіз одержаної інформації, її оцінку і формулювання висновків; визначення заходів, строків виконання і виконавців чи співвиконавців; узгодження і обговорення проекту плану, його доопрацювання у разі необхідності, затвердження плану відповідним органом влади чи управління. Організація виконання плану включає доведення планових завдань до виконавців, визначення строків звітності, здійснення контролю за виконанням, корегування планових завдань, проведення нарад виконавців тощо. Виконання плану оцінюється за реальним станом правопорядку в регіоні.

Як слушно зауважують вчені³⁶⁰, контроль досягає своєї мети в тому випадку, якщо здійснюється не тільки на стадії закінчення встановлених планом строків, коли практично неможливо виправити упущене, а й на всіх стадіях виконання намічених заходів. З огляду на

³⁵⁸ Кримінологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / О. М. Джу́жа, Я. Ю. Кондра́тьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с. С. 127.

³⁵⁹ Там само. С. 176.

³⁶⁰ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова, Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с. С. 176.

це, для контролю за виконанням плану застосовуються два методи: перший – аналіз статистичних даних і звітних документів (стану злочинності, ступеня поширення правопорушень, окремих асоціальних явищ, своєчасності їх проведення, звітів суб'єктів профілактики; другий – безпосереднє спостереження й вивчення досягнутих результатів. На практиці суб'єкти, як правило, застосовують обидва методи, що і дає найбільший ефект.

Кримінологічне планування як частина системи управління має ґрунтуватися на принципах:

- наукової обґрунтованості – планування повинно здійснюватися на основі наукового аналізу об'єктивної дійсності, в умовах якої реалізується план. При цьому мають бути науково обґрунтовані: завдання суб'єктам, що реалізують план; їх ресурсне та фінансове забезпечення; можливі майбутні ситуації, в яких доведеться діяти;

- законності – розробка планів повинна відповідати чинному законодавству;

- актуальності, який означає необхідність у процесі планування визначити пріоритетні напрями профілактичної діяльності;

- реальності – вимагає врахування об'єктивних можливостей суб'єктів профілактики;

- конкретності – передбачає однозначність змісту запланованих заходів, термінів їх виконання, суб'єктів реалізації та контролю;

- несуперечливості – означає узгодження в межах плану всіх його складових, аби вони не суперечили одна одній;

- субординації – полягає у підпорядкуванні заходів короткострокових планів середньостроковим та довгостроковим, нижчих ланок суб'єктів профілактики – вищим;

- своєчасності – який означає, крім актуальності рішення, правильний вибір часу його здійснення, який має оптимально відповідати стану об'єкта управління, проблемній ситуації, що склалася, та можливостям суб'єкта управління;

- інформативності – що розглядається у двох аспектах. Згідно з першим цей принцип означає складання плану на підставі повної й достовірної інформації. Відповідно до другого аспекту план повинен розроблятися таким чином, аби за якомога меншого обсягу знакового масиву містити якнайбільше необхідної інформації³⁶¹.

Також в науці виділяють особливі вимоги до планування, зокрема безпосередньо і кримінологічного плану, до них належать:

- *наступність планів* за діями, завданнями, засобами та строками реалізації: цілі і завдання планів суб'єктів управління нижчого рівня мають відповідати цим атрибутам планів суб'єктів вищого рівня, засоби виконання завдань – належним засобам діяльності, наданим суб'єктам виконання, строки планів на складовий період (місяць, квартал) мають відповідати строкам плану більш тривалого періоду (півріччя, рік);

- *відповідність типовим планам*, якщо такі були визначені для певного виду діяльності, та системі управління цією діяльністю;

- *поєднання поточного та перспективного планування*, в тому числі врахування стратегічних цілей, визначених на перспективу;

- *комплексність планування*, тобто охоплення управлінським впливом у разі можливості не лише вирішення основних питань, що визначають сутність проблемної ситуації, а й інших, що сприяють її розв'язанню, а також забезпечуючих (ресурсних) заходів;

- *оптимальність плану*, тобто передбачення обсягу заходів, які забезпечують виконання не менше ніж визначено завданнями плану, але й не більше того («економія сил і засобів»);

- *стабільність і, разом із тим, гнучкість плану*, що означає постійність завдань, видів робіт на весь період планування, а також можливість, залежно від реальних, тим більше змінених умов, використання більш відповідних обставині заходів і засобів виконання запланованих завдань³⁶².

На жаль, до останнього часу питання кримінологічного планування в органах Національної поліції України не регламентуються наказами. Але практична діяльність

³⁶¹ Кримінологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с. С. 166.

³⁶² Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. I: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с., С. 415.

виробила такі види планів за строком: перспективні (п'ять років); щорічні; квартальні. Крім того, в органах Національної поліції складено спеціальні плани щодо забезпечення правопорядку при проведенні громадсько-політичних, спортивних, культурних заходів; розшуку злочинців і затриманню озброєних осіб, розшуку викраденого автотранспорту; на випадок стихійного лиха; оперативно-розшукових заходів і слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій у конкретних провадженнях. Створено комплексні цільові і регіональні плани (програми), наприклад, по боротьбі з нелегальною міграцією, організованою злочинністю, нелегальним обігом зброї тощо. Окремі працівники правоохоронних органів складають щомісячні та щоденні плани роботи.

У кримінологічному плануванні застосовуються два методи – аналіз і безпосереднє спостереження. Суть першого полягає в тому, що до початку планування виконавець зобов'язаний проаналізувати статистичні показники і звітні документи, які характеризують стан злочинності на території обслуговування, ступінь поширення тих чи інших правопорушень, ефективність попереднього планування. Суть методу безпосереднього спостереження зводиться до того, що виконавець сам спостерігає за підсумками виконання плану і вживає необхідних заходів до його коригування.

§ 3. Використання кримінологічних прогнозів у плануванні боротьби зі злочинністю

Щодо співвідношення прогнозування та планування у науковій літературі існують різні погляди. Так, одні автори вважають, що прогнозування – це розробки, які передують плануванню. Інші – що це етап, наступний за плануванням, який охоплює більш віддалені процеси, що не піддаються плануванню. Треті уявляють прогнозування як підхід до стихійних некерованих процесів природи і суспільства, і планування, як засіб регулювання керованих процесів. Основним змістом процесу планування є визначення засобів і порядку виконання поставлених цілей, раціональне використання сил і можливостей при мінімумі затраченого часу.

Планування можливе за певних умов, а саме:

- 1) наявність вихідної мети, щоб процес планування не перетворився у безладні дії;
- 2) обмеження часу, протягом якого дана мета перебуває у відповідності з зовнішніми умовами;
- 3) ліміт засобів, що використовуються для досягнення мети;
- 4) мета не повинна бути жорстко пов'язана із засобами її досягнення.

У науковій літературі можна зустріти твердження про те, що планування означає передбачення, що зміст плану являє собою прогноз. На нашу думку, такі погляди недостатньо відображають суть. План – це не просто передбачення майбутнього, але і директива для практичної діяльності. Простіше можна сказати так: прогноз визначає те, що ймовірно може виникнути, а план – це те, що потрібно зробити. Планування визначає перелік заходів, засобів і методів боротьби зі злочинністю для досягнення певної мети, а прогнозування рекомендує те чи інше коло заходів, засобів, методів.

Головний напрям реалізації результатів кримінологічного прогнозування – це виявлення конкретних осіб і факторів, що формують їх антисоціальну спрямованість, і потребують посиленого контролю. Таким чином, використовуючи кримінологічні прогнози з точки зору планування, можна виділити два основні завдання: по-перше, визначення осіб, які мають бути взяті на запобіжний облік, і, по-друге, складання програми корекції їхньої поведінки.

Навіть найнесприятливіший кримінологічний прогноз не означає неминучості настання відповідних подій. Він не прирікає правоохоронні органи на пасивність і бездіяльність, а спонукає шукати шляхи і засоби перешкоджати негативним наслідкам, зробити так, щоб прогноз був відхилений життям. Прогностична інформація стає частиною плану запобігання злочинності, підвищує його вибірковість, конкретність і, кінець-кінцем, – ефективність.

Теорія і практика кримінологічного прогнозування, пройшовши певний етап розвитку, в даний час вирішує складні завдання, що належать до проблеми організації боротьби зі

злочинністю³⁶³. Зараз вже мало кого хвилює дискусія про можливість або неможливість прогнозування злочинності. Прогнозування не тільки можливе, але й необхідне. Учених і практичних працівників у даний час цікавлять питання, пов'язані з організацією боротьби зі злочинністю. Це викликано тим, що сучасний рівень наукових досліджень в кримінології, і заснована на них прогностична діяльність розкрили безліч раніше невідомих особливостей злочинності, поставили нові проблеми (соціально-психологічні, економічні, демографічні та ін.). Злочинність постає перед кримінологією як соціальна система, що складається з безлічі елементів, що утворюють цілісну структурну єдність. Природно, що при такому розумінні досліджуваного явища питання про те, як можна впливати на злочинність, постає питання, як організувати боротьбу з цим соціальним явищем.

Однозначної відповіді тут бути не може, потрібно розглядати ряд взаємопов'язаних проблем, зокрема прогнозування і планування. При цьому слід мати на увазі, що кримінологічне прогнозування – важливий і необхідний етап планомірної боротьби зі злочинністю, прогнозування в першу чергу вирішує питання прийняття завчасних управлінських рішень щодо впливу на злочинність, а також розвитку системи органів, які здійснюють профілактичні, попереджувальні та інші запобіжні заходи щодо боротьби зі злочинністю. Але кримінологічне прогнозування пов'язане і з іншою сферою боротьби зі злочинністю – повсякденним, безпосереднім, оперативним управлінням. Таке управління складається зі складної системи методів, за допомогою яких виробляють заходи, спрямовані на запобігання злочинам в даний період часу і в майбутньому. При цьому прогнозування дає можливість встановити спільну мету боротьби зі злочинністю на тому чи іншому відрізку часу, виходячи з якої складаються конкретні плани (короткочасні і довгострокові), що доводяться до кожного зацікавленого органу державного управління як в центрі, так і на місцях.

Але і тут ще не закінчується місія прогнозів, з їх допомогою завчасно розписується програма заходів щодо здійснення планів, які виконуються при оперативному управлінні в практичних підрозділах правоохоронних органів. Також необхідно враховувати, що виконання поставлених перед правоохоронними органами завдань, сформульованих за допомогою кримінологічних прогнозів, вимагає постійного управління, яке здійснюється в основному за допомогою різного роду вказівок, розпоряджень, директив, наказів, поточних і перспективних планів.

Таким чином, можна задати питання: чи є підстави поручитися за те, що таке управління безумовно приведе до ефективних результатів? Відповідь може бути позитивною тільки тоді, коли з'явиться можливість прогнозувати і результат процесу управління, і результат здійснення окремих управлінських рішень. Але ж життя насичене несподіваними випадками. Тому потрібно враховувати, що недостатньо одного разу розробити стратегію, яка виглядає цілком прийнятною при усіх відомих обставинах. Раз і назавжди підготовлена стратегія легко вразлива. Тому і тут точно так же необхідно прогнозування. Воно допоможе розкрити, наскільки вразливою може виявитися стратегія (перспективні плани, триваючі управлінські рішення – накази, розпорядження, директиви та ін.) у разі виникнення несподіваних обставин.

Органи держави, які ведуть боротьбу зі злочинністю, природно, зацікавлені не у вразливій стратегії, а в такій, яка є не тільки кращою, але і просто розумною. Насправді далеко не завжди доцільно застосування найкращої, найбільш «корисної» стратегії, якщо це на практиці виглядає небезпечним, здатним спричинити небажані наслідки. Але як визначити, переконатися в такій безпеці? Ця обставина може бути оцінена також за допомогою прогнозування, на основі обробки матеріалів накопиченого досвіду. Вибір оптимальної стратегії на основі прогнозу допоможе визначити напрям подальших прогностичних досліджень, по-новому спланувати виконання вказівок, наказів, розпоряджень, директив та ін.

Робота у сфері боротьби зі злочинністю пов'язана з виконанням трьох основних функцій:

- вироблення стратегії;
- прийняття керівного управлінського рішення;
- планомірне управління.

³⁶³ Аванесов Г. А., Вицин С. Е. Прогнозирование и организация борьбы с преступностью. Москва: Знание, 1972. 32 с. С. 17.

Можна прекрасно впоратися з будь-якими двома з цих функцій і все ж не досягти успіху через невиконання третьої. Нічим не можна замінити комплексний тристоронній підхід до вирішення завдання, що полягає у виробленні стратегії, прийнятті рішення і забезпеченні управління³⁶⁴.

Таким чином, кримінологічне прогнозування пронизує всі сфери діяльності органів держави, що здійснюють боротьбу зі злочинністю. Розуміючи це, деякі практичні працівники названих органів намагаються розкрити і зрозуміти сутність прогнозування, виходячи лише з аналізу наявної практики складання прогнозів. Однак такий підхід не зовсім вірний, тому що кримінологічне прогнозування тільки формує відповідні точки зору і підходи до розробки прогнозів злочинності. Для організації підготовки боротьби зі злочинністю та розробки планів проводиться безліч найрізноманітніших робіт, що передбачають характер на різних рівнях управління і планування – від оперативного управління на місцях до визначення цілей боротьби зі злочинністю, але лише частина цих робіт може бути віднесена до прогностичної діяльності³⁶⁵.

§ 4. Кримінологічне програмування запобігання злочинності

На сучасному етапі державотворення в Україні злочинність представляє значну загрозу національній безпеці країни. Поширення злочинності та масштаби злочинної діяльності кримінальних структур є такими, що проблема боротьби з нею зараз називається серед першочергових, тих, які потребують провадження цілого комплексу заходів державної та суспільної протидії³⁶⁶.

Відповідно для підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів України по забезпеченню та створенню єдиної державної системи профілактики злочинності й інших правопорушень є необхідними не тільки розробка та використання спеціальних заходів, спрямованих на зниження рівня корумпованості й криміналізації суспільних відносин, а також розробка та реалізація програм запобігання, які необхідно включити у довгострокові концепції комплексного розвитку суспільних відносин у сфері запобіжної діяльності³⁶⁷.

Важливими щодо цієї багатоаспектної проблеми є, зокрема, питання теоретичного осмислення та розробка прикладних питань кримінологічної політики і кримінологічного планування (програмування) запобігання злочинності.

У зв'язку з цим у кримінологічній літературі іноді висловлюється думка, нібито «планування» і «програмування» є термінами-синонімами, що взаємозамінюють один одного. Вочевидь, пише І. М. Даньшин, така думка є хибною, оскільки програмування всього-на-всього є деталізацією планування стосовно функцій окремих суб'єктів запобігання злочинам, порядку, послідовності, строків виконання ними конкретних запланованих заходів³⁶⁸.

Враховуючи викладене, можна зробити висновок, що між планом і програмою є кардинальні відмінності. Це – різні документи. Перш ніж розробити план, треба мати його методологію – програму, а в ній містяться основні напрями запобіжної діяльності, цілі та ін.

У сучасній кримінологічній літературі програмування розглядається як творчий, складний, інтегрований процес, який поєднує кримінологічні засади запобігання злочинності та елементи управлінського циклу, що передують виробленню та ухваленню рішення (визначення цілей, збір інформації, її обробка, визначення структури тощо) та мають специфічну цільову спрямованість – визначення цілей і завдань запобігання

³⁶⁴ Аванесов Г. А., Вицин С. Е. Прогнозирование и организация борьбы с преступностью. Москва: Знание, 1972. 32 с. С. 18–19.

³⁶⁵ Аванесов Г. А., Вицин С. Е. Прогнозирование и организация борьбы с преступностью. Москва: Знание, 1972. 32 с. С. 18–19.

³⁶⁶ Профілактика злочинів: підручник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін.; за заг. ред. О. М. Джужа. Київ: Атіка, 2011. 720 с.

³⁶⁷ Мозоль С. А. Кримінологічна безпека в Україні: монографія. Харків. Константа, 2018. 482 с. С. 143–144.

³⁶⁸ Даньшин, І. М. Кримінологічне планування заходів протидії злочинності та її прогнозування. Вісн. Акад. прав. наук України. 2004. № 4. С. 146.

злочинності та засобів їх реалізації на певний період часу. Елементи управлінського циклу, що впливають з прийняття програми (передача рішення, організація його виконання та регулювання процесу контролю), лежать також у рамках розглянутого програмування і слугують засобами реалізації програмного документа³⁶⁹.

Виходячи із цих положень, під **програмуванням заходів запобігання злочинності** розуміється науково обґрунтована, відповідно до чинного законодавства спільна діяльність різних суб'єктів запобігання злочинності із вироблення погоджених рішень директивного характеру, що передбачають механізм довгострокових і поточних заходів щодо виявлення й усунення причин та умов вчинення протиправних дій, виховного впливу на правопорушників та осіб, які вчиняють інші протиправні діяння.

На думку М. М. Клюєва, сама програма запобігання злочинності являє собою систему обов'язкових для всіх суб'єктів приписів про заходи організаційного, правового, оперативного, аналітичного, економічного, виховного та іншого характеру, спрямованих на запобігання злочинам та іншим правопорушенням.

У самому загальному виді зміст розглянутої категорії представляє собою фіксацію системи цілей і засобів, що передбачає спрямовану зміну об'єкта за наявних або відповідно передбачуваних обставин. Сукупність усіх раніше зазначених елементів, що становлять зміст програми, дозволяє оцінити її як складне управлінське рішення, як свідомий акт суб'єкта управління, пов'язаний з вибором не тільки оптимального напрямку розвитку системи та її суб'єктів, але й конкретних практичних дій, шляхів, способів і засобів виконання поставлених завдань, досягнення намічених цілей запобігання злочинності³⁷⁰.

В свою чергу **процес прийняття програм запобігання злочинності** можна визначити як *циклічну послідовність дій суб'єктів запобігання, спрямовану на вирішення відповідних проблем, що полягає в аналізі оперативної обстановки (ситуації), генерації альтернатив, прийнятті рішень та організації їх виконання*.

При цьому, у системах соціального програмування в результаті розподілу праці склалось положення, при якому суб'єкти, що готують, розробляють програми, – одні, приймають або затверджують – інші, виконують – треті. Так, у переважній більшості вивчених нами комплексних програмних документів із запобігання злочинності на регіональному рівні, встановлено, що вони готуються і розробляються, як правило, під керівництвом глав відповідних правоохоронних відомств, затверджуються губернаторами або місцевими радами, а виконуються всіма суб'єктами запобігання злочинності. Слід наголосити, що ті, хто затверджував програму, несуть відповідальність нарівні з тими, хто її розробляв. Те ж саме і з іншими суб'єктами, які беруть участь у реалізації рішень, але не в підготовці і обговоренні програм, що готуються. Аналіз практики свідчить, що ймовірність швидкої та ефективної реалізації значно зростає, коли виконавці мають можливість висловити свою думку із приводу ухваленого рішення, внести пропозиції, зауваження до проекту. Така програма сприймається як своя, а не нав'язана «зверху». Тому кращий спосіб узгодження – це залучення всіх зацікавлених суб'єктів до процесу ухвалення рішення. Зрозуміло, цей спосіб не треба абсолютизувати: практика знає багато випадків, коли подібні дії є небажаними. Наприклад, відносно прийняття рішення про запобігання корупції або припинення тяжких злочинів у надзвичайній обстановці (наприклад проведення ООС на Сході України) варто рекомендувати приймати і затверджувати програми одноосібно, не прибігаючи до зайвих обговорень та погоджень³⁷¹.

Сам процес підготовки і прийняття розглянутих програм складається з ряду послідовних стадій (операцій суб'єктів запобігання). Розмаїтість охарактеризованих вище точок зору щодо переліку цих стадій пояснюється, на наш погляд, не розбіжностями принципового характеру, а лише різними підходами до ступеня деталізації цього процесу.

³⁶⁹ Голіна В. В. Державне програмування і регіональне планування заходів запобігання злочинності в Україні: навч. посіб. / В. В. Голіна, С. Ю. Лукашевич, М. Г. Колодяжний; за заг. ред. В. В. Голіни. Харків: Право, 2012. 304 с. С. 75

³⁷⁰ Клюєв М. М. Кримінологічні засади програмування запобігання злочинності: дис. ... канд. юрид. наук. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2008. 197 с. С. 113–114.

³⁷¹ Там само. С. 118–119.

Процес програмування складається з ряду послідовних стадій, а саме:

- аналіз суб'єктами запобігання злочинності оперативної обстановки та кримінологічної ситуації на території, що обслуговується;
- ідентифікація проблем програмування і запобігання злочинності;
- визначення критеріїв вибору рішення; розробка і вибір альтернатив рішення;
- узгодження програми запобігання злочинності;
- управління реалізацією;
- контроль і оцінка результатів програмування.

Варто пам'ятати, що будь-яка програма завжди носить тимчасовий характер. Строк її ефективної дії можна вважати рівним періоду відносної сталості проблемної ситуації. За його межами цей програмний документ може перестати давати ефект або не сприяти вирішенню проблем, загострюючи їх. У зв'язку з цим основне завдання – вчасно виявляти реальну ефективність програми запобігання злочинності і визначити необхідність у її корегуванні або ухваленні нового рішення.

Серед основних напрямів удосконалення програмування можна, насамперед, виділити загальні аспекти розробки і структурування комплексних програм запобігання злочинності; формування системи програмних показників відповідної діяльності; інформаційно-аналітичне забезпечення програмування і розробку комплексу загальних заходів, спрямованих на запобігання злочинності на території регіону.

На наш погляд, робота із програмування запобігання злочинності має бути розділена на такі етапи:

- *підготовчий* (визначення персонального складу розробників програми, виділення відповідальних за окремі напрями програмування, розділи і підрозділи, інструктаж, складання графіка роботи);

- *інформаційно-аналітичний* (розробка програми по вивченню стану злочинності, її причин та умов, досвіду запобіжної діяльності; збір, обробка та аналіз інформації, її оцінка, формулювання висновків; ознайомлення з результатами проведеного аналізу, висновками і пропозиціями розробників програм і конкретних виконавців програмних завдань);

- етап *безпосередньої розробки* програми (визначення головних завдань і відповідно до них – структури програми; розробка конкретних заходів, їх взаємоприв'язка, визначення відповідальних виконавців, строків, доопрацювання програми);

- етап *виконання* програми (доведення програмних завдань до виконавців; визначення органів, відповідальних за виконання; організація контролю за виконанням програми, її корегування).

Аналіз практики прийняття програмних рішень суб'єктами запобігання злочинності показує, що для виникнення необхідності ухвалення перспективної або поточної програми повинні спочатку народитись відповідні сигнали про загострення криміногенної обстановки в цілому або окремих її елементів. Мова може йти про зростання вуличної злочинності, погіршенні профілактичної роботи, послаблення роботи серед населення тощо. Ці та подібні їм «сигнали» можуть також свідчити про ускладнення оперативної обстановки. Тому однією з найважливіших умов прийняття ефективних програм є терміновий аналіз виниклої оперативної обстановки (ситуації) на території, що обслуговується³⁷².

Аналіз оперативної обстановки вимагає збору і обробки кримінологічної та іншої інформації. Цей етап виконує функцію сприйняття суб'єктами того, що відбувається в зовнішньому і внутрішньому середовищі (на вулицях, підприємствах, серед населення, у самих органах). Дані про стан основних факторів оперативної обстановки і про положення справ у самій системі надходять до суб'єктів запобігання, які потім класифікують, аналізують інформацію і порівнюють реальні значення контрольних показників із прогнозованими, що, у свою чергу, дозволяє їм виявити складні проблеми, які варто вирішувати.

Кількість цих проблем досить велика і вони можуть бути викликані багатьма об'єктивними та суб'єктивними причинами: посиленням криміналізації всіх без винятку верств населення; ростом злочинності головним чином за рахунок осіб, що не мають постійних джерел доходу, безробітних, біженців, осіб без громадянства; активізацією

³⁷² Горяинов К. К. Криминологическая обстановка: методологические аспекты. Москва: ВНИИ МВД России, 1991. 98 с. С. 78.

професійної та організованої злочинності; ескалацією агресії та насильства; політичною нестабільністю тощо.

Для належного забезпечення цього процесу необхідно розглянути структуру моделі комплексної програми, яку утворюють:

- паспортизація програми, що включає опис замовника, основних виконавців, періоду дії, нормативної бази, взаємодіючих соціальних програм, загальних обсягів фінансування та їхніх джерел;

- концепція програми, що визначає цілі й завдання запобігання злочинності, принципи та основні напрями запобігання злочинам;

- вихідні дані стосовно соціально-економічної характеристики країни (або регіону), стану та структури злочинності або окремих її проявів, стану запобігання злочинності, прогнозу розвитку злочинності, характеристики ефективності діяльності правоохоронних органів на території регіону чи в країні;

- зміст програми: організаційні, правові, інформаційні, методичні, кадрові, виховні, просвітницькі, технічні, спрямовані на формування і розвиток інститутів громадянського суспільства, ресурсно-забезпечувальні та інші заходи³⁷³

Одним з ключових елементів у розробці програм є вимоги, що висуваються до програмування запобігання злочинності, серед яких: наукова обґрунтованість, дієвий взаємозв'язок основних розділів та частин, ефективне прогнозування запобіжних процесів, вірогідність і повнота використовуваної в ході програмування інформації, компетентність співробітників, що беруть участь у підготовці та прийнятті рішень, законність, варіативність і чинність розглянутих програм, їхня своєчасність, адаптивність і реальність.

Вимога наукової обґрунтованості програм запобігання злочинності вимагає, на наш погляд, застосування в процесі програмування комплексного, системного підходу, що враховує різні аспекти розглянутого рішення, використання сучасних наукових методів і технічних засобів (комп'ютерної техніки, Інтернет тощо) обробки всієї необхідної інформації, і в підсумку – вироблення дієвих програм і супровідних документів до них (наказів, рекомендацій).

На практиці ж, як показує аналіз програмування запобігання злочинності, в підрозділах організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування органів Національної поліції, ця вимога поки що мало враховується. Наприклад, Національна поліція України поки немає чіткої, науково обґрунтованої системи комплексного програмування запобігання злочинності, а самі охарактеризовані документи або різні їх частини відображаються у формі загальних наказів, інструкцій, настанов тощо, і те, як правило, у прив'язці до проблем удосконалення управління органами Національної поліції. У проаналізованих наказах Національної поліції та МВС України за останні роки питання перспективного програмування, по суті, упущені, характеризуються лише різні аспекти поточного або спеціального планування. В управліннях організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування (УОАЗОР)³⁷⁴ у ході розглянутої діяльності все ще не на належному рівні використовують комп'ютерну техніку та сучасні основи саме кримінального аналізу.

Уявляється, що системний підхід і сучасні технічні засоби (включаючи Інтернет та альтернативні засоби зв'язку) повинні стати чільною методологією при підготовці та прийнятті програм запобігання злочинності, у тому числі й розробці відповідних наказів, інструкцій і рекомендацій у досліджуваній галузі.

Основним елементом процесу розробки програми запобігання злочинності є науково обґрунтована постановка цілей і завдань такого роду діяльності.

Визначення мети є початковим етапом управління. Цим принциповим аспектом соціальні системи і відрізняються від біологічних та технічних систем: вплив на об'єкт здійснюється саме завдяки цілеспрямованості. Формування мети, а за нею завдань системи,

³⁷³ Ключев М. М. Кримінологічні засади програмування запобігання злочинності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2008. С. 8–12.

³⁷⁴ Про затвердження Типового положення про управління організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування головних управлінь Національної поліції України в Автономній Республіці Крим та м. Севастополі, областях, м. Києві: наказ МВС України від 22.01.2016 № 39.

повинно виходити із глибокого та всебічного аналізу розвитку суспільства, конкретної сфери, що підлягає управлінню та характеристик системи, яка підлягає управлінню.

З урахуванням рівневої диференціації та системно-структурних зв'язків між запобіганням злочинності та програмуванням, цілі цих видів діяльності напряду пов'язані між собою. При цьому мета програмування зорієнтована на мету запобігання злочинності, конкретизує її з акцентом на результативності. Тому, на наш погляд, цілком справедливо говорити про дворівневе деталізоване визначення поняття, що розглядається.

Зокрема, до цілей програмування належать: сприяння ефективізації та раціоналізації діяльності щодо запобігання злочинності; забезпечення ефективного контролю над злочинністю та її факторним комплексом; створення організаційних, економічних, політичних, правових, інформаційних, моральних, організаційних і технічних передумов для усунення або нейтралізації регіональних криміногенних факторів тощо.

До кола відповідних названим цілям завдань віднесено:

- упорядкування процесів підготовки, прийняття і реалізації управлінських рішень у вказаній сфері;

- підвищення ефективності всіх видів кримінологічної діяльності;

- підвищення ефективності координації діяльності у сфері запобігання злочинності;

- забезпечення регіонального моніторингу злочинності, її факторів і наслідків, а також ефективності запобігання їй;

- оптимізація витрат на правоохоронну діяльність на регіональному рівні;

- раціоналізація управління системою на основі прийняття своєчасних рішень;

- забезпечення підвищення кваліфікації співробітників правоохоронних і контролюючих органів;

- удосконалювання нормативно-правового забезпечення діяльності щодо запобігання злочинності;

- стимулювання активності суб'єктів громадянського суспільства тощо.

Модельний перелік основних очікуваних результатів програмування на регіональному рівні включає наступні позиції:

- підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів регіонального рівня із запобігання злочинності або окремим її видам;

- удосконалення процесів реєстрації злочинів; зниження рівня злочинності, досягнення позитивних змін в її структурі та динаміці;

- зменшення рівня латентності окремих видів тяжких і особливо тяжких;

- притягнення до кримінальної відповідальності керівників, активних членів, організаторів регіональних і трансрегіональних організованих злочинних формувань;

- зростання кількості звернень громадян у правоохоронні органи і суди за захистом своїх законних прав та інтересів, відновленням прав, відшкодуванням заподіяної шкоди тощо³⁷⁵.

Варто зазначити, що будь-яка науково обґрунтована програма запобігання злочинності може бути прийнята лише на основі знань про всі істотні прояви в самій системі програмування, тому завжди необхідно також враховувати і вимогу взаємозв'язку основних розділів і частин аналізованих рішень.

Однак, як показує проведений аналіз процесу програмування запобігання злочинності у Національній поліції України, тут названа вимога не завжди дотримується. Навіть у спеціальних рішеннях складові розділи програмних документів слабо пов'язані між собою. У численних інструкціях відсутні спеціальні пункти по координації та методичні вказівки по керівництву процесом складання і реалізації програм. Їхні частини часом не мають нічого спільного з реальною кримінологічною обстановкою.

Так за роки запровадження програм профілактики злочинності (1993–2016 рр.) звітів про результати їх виконання у відкритих джерелах не було. Чи були ці звіти взагалі, невідомо. Вважаємо, що так надалі продовжуватися не може. Суспільство має зрозуміти, що програми – це не панацея від такого лиха, як злочинність, а лише соціальна зброя, яку треба обережно, вміло використовувати і потім об'єктивно оцінити результати впровадження запланованих програмних положень і заходів. До того ж часу, доки не буде встановлений реальний ефект від впровадження програми у життя, неможливо визначити її дійсні

³⁷⁵Профілактика злочинів: підручник / О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич, О. Ф. Гі́да та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ: Аті́ка, 2011. 720 с.

досягнення чи невдачі, чого, знову ж таки, боятися чи приховувати не слід. Дане твердження – аксіома теорії запобігання злочинності. Без цього неможливо здійснювати конкретне планування запобігання злочинності. І робити це повинна Верховна Рада України, народні депутати, а звітувати – Кабінет Міністрів України.

Якщо зіставити Концепції попередніх Комплексних програм профілактики правопорушень (наприклад, на 2007–2009 рр.; на 2011–2015 рр.), то їх директивні приписи дуже схожі, навіть повторюють один одного. І це не випадково, адже проблеми залишаються не вирішеними. Влада робить вигляд, що заходи попередніх програм повністю виконано. І це, на жаль, усіх задовольняє: і Міністерство внутрішніх справ України, яке було замовником програм, і одночасно її активним (за частотою отриманих завдань у програмах) виконавцем, центральні і місцеві (регіональні) органи влади, громадські організації, і Кабінет Міністрів України (які змінюються із зміною Президента України), що є відповідальним за виконання програм. Між тим у сфері запобігання злочинності явно не все гаразд³⁷⁶.

Про те, це ще не саме страшне – вперше, починаючи з 1993 року, сьогодні не має загальнодержавної комплексної програми профілактики правопорушень, останньою була Комплексна програма профілактики правопорушень на 2011–2015. Виходить, що з 2015 року програма зі злочинністю в Україні вирішена? Саме відсутність чітких, послідовних програм у цій сфері є одним із факторів організаційно-управлінського характеру, що значно послаблюють запобіжну діяльність і відповідно негативно впливають на рівень злочинності.

Критичний аналіз програмних документів у сфері запобігання злочинності, які були ухвалені протягом останніх років, свідчить про наявність певних недоліків, серед яких:

- по-перше, у практиці підготовки, ухвалення та реалізації програмних рішень наявна значна кількість проблем, які потребують негайного вирішення та усунення;
- по-друге, недоліки характерні для усіх елементів процесу програмування, що обумовлює необхідність вжиття комплексних заходів впливу з метою удосконалення;
- по-третє, практикою на порядок денний поставлено питання про формування типової моделі програми запобігання злочинності з урахуванням останніх надбань теорії та застосуванням сучасних методів юридичної техніки³⁷⁷.

Отже, актуальним є також формування системи рекомендацій щодо оптимального здійснення програмування запобігання злочинності, а також інтеграції результатів попередньо здійсненого прогнозування кримінологічної обстановки в умовах певного регіону, особливо враховуючи сучасний стан у питаннях тимчасової окупації частин Донецької, Луганської областей та АР Крим.

Дуже важливим рівнем системного аналізу є всебічний підхід до структури кожного розділу, частини програми. Так, програмуючи запобігання злочинності, не слід обмежуватися лише характеристикою стану організованої злочинності, корупції, бандитизму і т.п.

Навіть в умовах детального структурного аналізу працівники органів Національної поліції мають вивчати в ході програмування також загальний стан злочинності, правопорядку і фактори, що впливають на процес запобігання. А звертаючись до зовнішнього середовища (території, що обслуговується), варто врахувати загальний стан економіки, соціальної сфери, окремих верств населення, що проживає в регіоні, його зайнятість, характер праці, освіти, рівень правової культури та інші фактори.

З іншого боку, при прийнятті звичайних програм запобігання злочинності не можна охопити всі об'єкти і проаналізувати всі явища та процеси. Доцільно обмежитися вивченням тільки основних проблем, що мають пряме відношення до запобігання тим або іншим злочинам і правопорушенням (наприклад, вбивствам, розкраданням, розбоям, фінансовим зловживанням тощо). Бажання охопити в процесі програмування все можливе, включаючи віддалені факти, відносини та зв'язки, може настільки ускладнити процес, що він або стане майже не розв'язуваним, або вимагатиме значно більших витрат часу і засобів в обсязі, що суперечить здоровому глузду.

³⁷⁶ Голіна В. В. Г60 Державне програмування і регіональне планування заходів запобігання злочинності в Україні / В. В. Голіна, С. Ю. Лукашевич, М. Г. Колодяжний ; за заг. ред. В. В. Голіни. Харків: Право, 2012. 304 с., С. 87

³⁷⁷ Профілактика злочинів: підручник / О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич, О. Ф. Ги́да та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ: Атіка, 2011. 720 с.

Приймаючи ту або іншу програму запобігання злочинності, співробітники суб'єктів запобігання злочинності повинні бути впевнені в тому, що реалізація на практиці цього рішення не погіршить роботу з профілактики злочинності та інших негативних проявів, а навпаки, поліпшить її в корені, зробить більш ефективною. Наприклад, начальник ГУНП, спрямовуючи великий потік загальних документів і довідок з питань запобігання на обробку в аналітичний підрозділ, повинен уявляти та враховувати, як цей потік інформації відіб'ється на якості аналітичної роботи інспекторського складу підрозділу організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування і в цілому на якості програмування. На практиці ж нерідко про це забувають, закидаючи працівників управлінь організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування другорядною документальною інформацією, а від цього страждає робота. Так, за нашими спостереженнями, в ГУНП багато співробітників УОАЗОР, чергових частин щодня до 60 % свого службового часу обробляють другорядний потік паперів, довідок, вказівок, а на діюче програмування в них майже не залишається часу. А звідси з'являються недоліки і недоробки в цій важливій сфері діяльності.

У цьому зв'язку, вбачається слушною думка М. М. Ключова³⁷⁸ щодо доцільності звільнити працівників аналітичних підрозділів органів Національної поліції від другорядної, рутинної роботи з паперовою інформацією та зорієнтувати їх на конкретну діяльність по розробці науково обґрунтованих програм запобігання злочинності, а також на втілення цих рішень у життя, на практиці. При цьому корисно було б використати існуючі ефективні методики розробки та реалізації «прогностичних сценаріїв» розвитку правопорушень, і в першу чергу тяжких злочинів³⁷⁹.

Прогностичному сценарію злочинності будь-якого рівня повинна передувати розробка серії інших видів прогнозів, насамперед, по кожному регіону. Потім важливо підготувати прогностичні сценарії по кожному виду програмування запобігання злочинності та скласти загальний для всіх регіонів сценарій.

Далі повинна йти цілеспрямована діяльність (заходи) по визначенню «проблемних точок» для невідкладної та більш віддаленої у часі послідовності дій (стратегії) і реакцій (впливу), у тому числі превентивного характеру, у вигляді конкретних програм, планів, методик і процедур запобігання злочинності. При цьому по кожному з обраних напрямів (наприклад, організована злочинність, злочинність неповнолітніх, наркоманія тощо) пропонується визначити суб'єктів і фахівців, які будуть розробляти проєкт відповідного прогностичного сценарію, програми, методики або плани превентивного впливу³⁸⁰.

Необхідно наголосити на принциповому значенні якісної підготовки проєктів програмних рішень у системі запобігання злочинності. У цьому зв'язку зазначається, що проєкт програми повинен містити додатково: обґрунтування необхідності її прийняття і фінансування повністю або частково за рахунок коштів місцевого бюджету з розбивкою по роках; зміст запропонованих до вирішення проблем; конкретні цілі і виражені у відповідних величинах очікувані результати; строки виконання в цілому і по етапах реалізації проєкту програми; загальний обсяг витрат на виконання програми з розподілом їх по роках; обсяги і види фінансування з бюджетних коштів у цілому і по окремих напрямках; відомості про форми державної підтримки; відомості про замовника програми та про її виконавців; дату схвалення, узгодження, затвердження проєкту програми.

Перш ніж братися до складання програми необхідно чітко усвідомити загальні цілі і завдання запобігання злочинності та інших негативних явищ на програмований період. Для цього аналітичні служби уважно вивчають всі нормативно-правові акти з питань запобігання, накази, директиви вищих органів, ретельно аналізують інформацію про стан злочинності та інших антигромадських проявів на території, що обслуговується.

На підставі зібраної інформації вони складають зведену довідку з оцінкою оперативної обстановки і результатів діяльності суб'єктів запобігання, на основі якої

³⁷⁸ Ключев М. М. Криминологические основы программирования предупреждения преступности: дис. ... канд. юрид. наук. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2008. 197 с. С. 90.

³⁷⁹ Криминологическое прогнозирование: методология, методика, результаты: сб. документов № 1. Москва: Академия МВД СССР, 1990. 206 с.

³⁸⁰ Сибиряков С. Л. Методика разработки и реализации «прогностических сценариев» развития преступности и ее превенции (основные принципы и подходы). Закономерности преступности, стратегия борьбы и закон. Москва, 2001. С. 51–52.

визначаються основні проблеми, цілі та завдання органів у даній сфері. Ці довідки затверджуються безпосередньо керівництвом або обговорюються на спільних нарадах.

Основні положення зведеної аналітичної довідки та пропозиції суб'єктів запобігання злочинності включаються в коло програмних заходів, коли складається проект програми. При складанні останнього підбираються виконавці запрограмованих заходів, готуються необхідні технічні засоби, виділяються гроші тощо.

Далі проект програми узгоджується з відповідними відомствами, органами, службами, фахівцями, громадськістю, обговорюється на колегіях, нарадах, затверджується керівниками суб'єктів запобігання або координаційним органом, розмножується і розсилається виконавцям (при цьому для розгляду і затвердження поточних і перспективних програм можуть встановлюватися конкретні строки)³⁸¹.

Сам процес програмування в цьому випадку може здійснюватися як «зверху вниз» (від керівників до служб, підрозділів), так і «знизу нагору» (від служб, підрозділів до керівництва).

Після цього суб'єкти запобігання (кожен по своїй лінії) збирають, систематизують і аналізують необхідну інформацію, розглядаючи її лише як необхідну передумову підготовки будь-якого програмного рішення. Це пояснюється особливою цільовою спрямованістю стадії збору та вивчення кримінологічної інформації, необхідної для вироблення конкретної програми, і така спрямованість обумовлюється специфікою розв'язуваних проблем і своєрідністю оперативної обстановки, у якій готується рішення.

Далі суб'єктами розробляються різні варіанти вирішення проблем, потім вони оцінюються і з них обирається найбільш ефективний. Для цього, виходячи із цілей і завдань, застосовуються різні критерії оцінки стану злочинності, розкриття злочинів і якості запобігання поширенню правопорушень. Встановлюються також необхідні для виконання рішення засоби і методи.

І, нарешті, зацікавлені суб'єкти схвалюють кращу програму, офіційно затверджують її і доводять до відома виконавців³⁸².

У цьому випадку конкретно не визначається очільна роль керівників у процесі програмування запобігання злочинності, нівелюється також важлива роль аналітичних апаратів і загальна спрямованість процесу.

В рамках цього механізму структуру процесу програмування слід розглядати через:

- постановку цілей і завдань програмування. При цьому виділяється генеральна мета програмування і наступні цілі, а від останніх йдуть підцілі, завдання і операції;

- аналіз оперативної обстановки. Він містить у собі аналіз соціально-економічної ситуації на підвідомчій території, характеристику небезпечних злочинів, розкрадань, зловживань, стану правосвідомості населення тощо;

- збір і обробку кримінологічної та іншої інформації, необхідної для ідентифікації виниклих проблем, визначення критеріїв вибору і розробки альтернатив програми.

- підготовку і затвердження бажаної програми³⁸³.

Програмуванню, на думку М. М. Ключова³⁸⁴, як загальній функції управління, відповідає певний етап роботи, пов'язаний з підготовкою, ухваленням специфічного рішення – програми. Ототожнення програм з одним із видів зазначених рішень, як свідомих актів суб'єкта, спрямованих на вибір мети дії, шляхів, способів і засобів її досягнення, є правомірним. Поряд із планами, директивами, розпорядженнями і т.п., програми запобігання злочинності є одним із найважливіших управлінських рішень.

Однак не всі програми в системі є управлінськими рішеннями. Особливо це стосується внутрівідомчих планів, які, будучи складеними навіть суб'єктами запобігання, по своїй суті не є програмами через обмеженість сфери дії. До управлінських рішень не можна відносити також індивідуальні програми роботи окремих працівників, тому що вони прямо

³⁸¹ Ипакян А. П. Орган внутренних дел как система управления. Основы научной организации управления и труда в органах внутренних дел. Москва: Юрид. лит., 1974. С. 32–43.

³⁸² Малков В. Д. Основы программирования работы органов внутренних дел. Основы научной организации управления и труда в органах внутренних дел. Москва: Юрид. лит., 1974. С. 92–114. С. 94.

³⁸³ Жилинский С. Э. Система планирования охраны правопорядка. Комплексное планирование профилактики правонарушений. Москва: Юрид. лит., 1987. С. 38–43.

³⁸⁴ Ключев М. М. Кримінологічні засади програмування запобігання злочинності: дис. ... канд. юрид. наук. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2008. 197 с. С. 111.

звернені до їх укладачів і через організовану діяльність суб'єкта спричиняють на систему запобігання тільки опосередкований кримінологічний і керуючий вплив. Аналогічною є роль інших неуправлінських рішень, наприклад, планів використання співробітниками свого робочого часу в ході проведення спеціальних операцій. Їх складання відноситься до одного з елементів наукового управління – організації управлінської праці окремих осіб.

Одночасно не всяке рішення являє собою програму запобігання злочинності. Рішення необхідно розуміти в широкому і вузькому змісті слова. В останньому випадку рішення часто пов'язується з одиничним актом вибору альтернатив поведінки, що обумовлює необхідність негайної дії для досягнення мети. Наприклад, повсякденна оперативна діяльність по управлінню у сфері запобігання не буде в кожному окремому випадку програмою в точному значенні терміну, як і не є програмами розпорядження керівників щодо вирішення багатьох окремих організаційних питань. При виникненні ж складних проблем керівникам доводиться приймати не одиничні рішення, а цілу їхню систему, що власне кажучи і буде програмою ³⁸⁵.

У системі управлінських рішень програми запобігання злочинності займають особливе місце. Специфіка програмування тут полягає у наступному:

- по-перше, це є попереднє ухвалення рішення про запобіжні дії, які треба здійснити в певному, обмеженому часовими рамками, майбутньому;
- по-друге, програмування – це процес оцінки ряду окремих рішень і прийняття нового, що є їхньою взаємозалежною сукупністю і одночасно базою для підготовки інших рішень;
- по-третє, програмування тут спрямоване на досягнення бажаного стану системи в майбутньому шляхом прийняття спеціальних запобіжних заходів, які збільшують імовірність досягнення успішного результату;
- по-четверте, воно обумовлює прийняття рішень із регулятивним зворотним зв'язком, що дозволяє на основі аналізу даних про хід виконання програми відповідним чином її скорегувати.

Отже, проблема якісного вдосконалення процедури програмування запобігання злочинності є актуальною з теоретичної і прикладної точок зору. На нашу думку, у зміст зазначеної процедури повинні бути включені такі етапи:

- 1) аналіз суб'єктами запобігання злочинності оперативної обстановки і кримінологічної ситуації на території, що обслуговується;
- 2) ідентифікація проблем програмування і запобігання злочинності;
- 3) визначення критеріїв вибору;
- 4) розробка і вибір альтернатив;
- 5) узгодження програми;
- 6) управління реалізацією;
- 7) контроль і оцінка результатів програмування ³⁸⁶.

Окрім цього, вважаємо за доцільне запровадити систему заходів, спрямованих на удосконалення програмування, а саме:

- підготувати єдині методичні рекомендації із програмування запобігання злочинності, у яких визначити систему обов'язкових для всіх суб'єктів приписів про заходи соціально-економічного, культурного, організаційно-правового та виховного характеру, спрямовані на запобігання злочинам;
- створити із числа керівників основних суб'єктів запобігання злочинності координаційний орган (по типу координаційно-методичної наради) з метою організації підготовки, прийняття і реалізації програмних рішень на якісно новому рівні, що відповідатиме сучасним вимогам;
- сформувати робочі групи із представників суб'єктів запобігання злочинності для координації діяльності на окремих напрямках реалізації запобіжних заходів;
- істотно доповнити перелік програмних параметрів не тільки спеціальними показниками, що відображають стан правоохоронної діяльності, але й системою загальних

³⁸⁵ Петров В. А. Деятельность руководителя органа (службы) внутренних дел по организации уголовно-правовой борьбы с преступностью в городе (районе). *Проблемы уголовно-правовой борьбы с преступностью*. Труды Академии МВД РФ. Москва: Акад. МВД РФ, 1992. С. 24–27. С. 26.

³⁸⁶ Клюев М. М. Кримінологічні засади програмування запобігання злочинності: дис. ... канд. юрид. наук. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2008. 197 с. С. 121.

соціально-правових, економічних, культурних і демографічних даних, з використанням яких повинні програмуватись та здійснюватись заходи контролю і моніторингу складеної статистичної картини регіону;

– кардинально змінити типову структуру програми запобігання злочинності за рахунок систематизації цілей, завдань і основних орієнтирів програмної діяльності, включення в програму нових розділів і параграфів, що передбачають різні за спрямованістю види запобіжних заходів, диференціацію їх виконавців і строків реалізації;

– активізувати роботу в рамках правового виховання і навчання населення, а також правової пропаганди, за рахунок стимулювання участі в ній представників закладів освіти, профспілкових і громадських організацій, засобів масової інформації, різних форм самоорганізації населення³⁸⁷.

Враховуючи викладене, виникає пропозиція створення двох ключових документів.

Перший – довгостроковий – під умовною назвою «Програма запобігання злочинності в Україні», в якій буде сформульована політика держави, у тому числі і кримінологічна, щодо боротьби зі злочинністю з усіма її вихідними положеннями, принципами, метою, завданнями, ресурсним забезпеченням, очікуваними результатами тощо, що стане директивним документом для предметного планування як у загальнодержавному, так і регіональному масштабі.

Другий – перспективний – з будь-якою назвою, наприклад: «Перспективний план...»; «Комплексний план...»; «План заходів...»; «Заходи...» та ін. Не виключено, що для зручності ці плани можуть мати в усіх регіонах однакову назву. У такому разі план буде являти собою науково сформульовану стратегію і тактику запобігання злочинності, сприяти планомірному управлінню цим процесом з метою досягнення позитивних програмних результатів.

Таким чином, програма – це державний концептуальний стратегічний кримінологічний документ. План – державний кримінологічно-управлінський тактичний документ. Значить, термін «програмування» може бути використаний при створенні довгострокової Державної програми запобігання злочинності в Україні, а термін «планування» – при розробці Плану заходів запобігання злочинності в Україні на певні роки³⁸⁸.

³⁸⁷ Профілактика злочинів: підручник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін.; за заг. ред. О. М. Джужа. Київ: Атіка, 2011. 720 с.

³⁸⁸ Голіна В. В. Державне програмування і регіональне планування заходів запобігання злочинності в Україні / В. В. Голіна, С. Ю. Лукашевич, М. Г. Колодяжний; за заг. ред. В. В. Голіни. Харків: Право, 2012. 304 с. С. 87–88.

Глава 12. Кримінологічна політика України

(Василевич В. В.)

План

- § 1. Поняття та ознаки кримінологічної політики.
- § 2. Цілі, завдання та функції кримінологічної політики.
- § 3. Принципи та методи кримінологічної політики.
- § 4. Суб'єкти формування та реалізації кримінологічної політики України.

§ 1. Поняття та ознаки кримінологічної політики

Термін «політика» походить від давньогрецького слова «polis» (місто-держава) та його похідних: «politike» (мистецтво управляти державою), «politeia» (конституція), «polites» (громадянин), «politica» (державний діяч) та інші. Єдиного визначення поняття «політика» нема.

Трактування політики, які є в науковій політичній літературі, можна згрупувати так:

– політика як процес боротьби за завоювання та утримання влади (Н. Макіавеллі, Ж. Бюрдо, М. Дюверже, Р. Арон та ін);

– політика як специфічний вид діяльності спеціальних суб'єктів, пов'язаний із боротьбою за владу, розподілом цінностей, управління державними та суспільними справами (І. Ляїн, А. Мельвіль, Ю. Федоров та ін.)³⁸⁹.

Визначаючи поняття та ознаки кримінологічної політики, не можна не торкнутися окремих аспектів джерел його формування на ґрунті наукових положень, які є ключовими для останньої. Зокрема, йдеться про схожі за об'єктами впливу, але різні за предметом дослідження – кримінальну, кримінально-правову, кримінально-виконавчу та кримінальну процесуальну політики.

Вперше поняття «кримінальна політика» було використано у 1804 р. відомим німецьким криміналістом Ансельмом Фейербахом³⁹⁰, яке потім широко застосовувалося у науковому обігу, хоча є не зовсім коректним в буквальному його розумінні бо термін «кримінальна» означає «злочинна політика»³⁹¹.

У теорії кримінології сформувалося декілька підходів щодо змісту «кримінальної політики», за якими вона передбачає:

- 1) сукупність заходів кримінально-правового впливу на злочинність;
- 2) здійснення заходів загальносоціальної профілактики злочинності з метою впливу на її детермінанти, а також застосування кримінально-правових заходів;
- 3) комплекс заходів, починаючи від кримінально-правових і закінчуючи заходами соціального розвитку³⁹².

Причини різних підходів щодо визначеної проблеми, на нашу думку, слід шукати перш за все:

- а) в різноманітному визначенні змісту і обсягу цієї політики;
- б) в спробах виділення різного статусу даного феномену.

Щодо визначення змісту і обсягу політики у сфері боротьби зі злочинністю («кримінальної політики»), то як слушно зазначає Н. О. Лопашенко, її різні визначення

³⁸⁹ Левківський К. М., Піча В. М., Хома Н. М. Політологія: підруч. для студ. вищ. закл. освіти. Львів: Магнолія плюс, 2004. 476 с. С. 38.

³⁹⁰ Чубинский М. П. Очерки уголовной политики: понятие, история и основные проблемы уголовной политики как составного элемента науки уголовного права. С. 55–56; Лесников Г. Ю. Уголовная политика Российской Федерации (проблемы теории и практики). Москва, 2004. С. 3.

³⁹¹ Номоконов В. А. Некоторые проблемы правовой политики. *Правовая политика субъектов Российской Федерации*: материалы кругл. стола 26.09.2001 г. Владивосток, 2002. С. 29. Разгильдиев Б. Т. Категория уголовно-правовая политика: содержание и форма. *Правовая политика: федеральные и региональные проблемы*: сб. науч. тр. / под ред. Н. П. Матузова. Тольятти, 2001. С. 245.

³⁹² Воронин М. Ю. Уголовная политика: понятие, история возникновения и развития. Москва, 2000. С. 4–17.

формулюються за своєю сутністю в широкому, середньому чи вузькому розумінні, що, в свою чергу, залежить від того, у чому той чи інший автор бачить призначення цієї політики і як він пов'язує її з іншими різновидами «антикримінальних» політик, які виокремлюються в науці³⁹³.

Звертаючись до тлумачення «кримінальної політики» в широкому розумінні, слід згадати, в якості класичного прикладу, думку О. А. Герцензона, який включив в це поняття усе, що прямо чи опосередковано було спрямовано на боротьбу зі злочинністю³⁹⁴.

Широке визначення сформульоване В. П. Ревіним, який під «кримінальною політикою» розуміє: 1) державну політику (доктрину) боротьби зі злочинністю, відображену у відповідних державних актах; 2) особливий вид соціальної діяльності, спрямований на активну наступальну протидію злочинності та іншим правопорушенням; 3) наукову теорію і синтез відповідних політичних, соціологічних і правових знань³⁹⁵. На думку, А. Л. Репецької, «кримінальна політика» визначає «вихідні вимоги боротьби зі злочинністю». Вона передбачає розробку і реалізацію в діяльності компетентних органів норм кримінального (матеріального, процесуального) і кримінально-виконавчого права, що встановлюють криміналізацію (декриміналізацію) і пеналізацію (депеналізацію) діянь, систему заходів кримінально-правового реагування на їх вчинення, умови і порядок застосування цих заходів, систему і порядок реалізації заходів безпосереднього профілактичного впливу на фактори, які продукують злочинність³⁹⁶.

Представники середнього рівня тлумачення «кримінальної політики» включають в це поняття сукупність інших галузей правової політики кримінального комплексу: кримінально-виконавчу, кримінально-процесуальну, рідше криміналістичну, не згадуючи при цьому кримінологічної політики, яку вважають за невід'ємний елемент широкого тлумачення «кримінальної політики»³⁹⁷.

А. Н. Ігнатов розділяє «кримінологічну політику» на кримінально-правову, кримінально-процесуальну та пенітенціарну політику³⁹⁸, як єдину кримінальну політику в галузі боротьби зі злочинністю, яка діє за допомогою кримінального покарання і включає в собі три підвиди: кримінально-правову, кримінально-процесуальну і кримінально-виконавчу політики – формулює А. В. Арндаренко³⁹⁹.

Класичне вузьке тлумачення (виходячи з буквального розуміння цього терміну) надано В. М. Кудрявцевим, який під «кримінальною політикою» визначає тільки ту частину державної політики у сфері боротьби зі злочинністю, яка здійснюється засобами і методами кримінального права. Вузькі визначення «кримінальної політики» надавалися й Ф. Лістом, який визначає її як «системну сукупність підстав, що спираються на наукове дослідження причин злочину та дії із застосування покарання, за допомогою якого держава бореться зі злочинністю»⁴⁰⁰.

Щодо становлення та формування кримінологічної політики як дефініції влади, як системи стратегічного управління діяльністю системи органів кримінальної юстиції, як теоретико-методологічний базис запобігання та боротьби зі злочинністю, то вона, на відміну від кримінально-правової політики, в якості самостійного виду політики практично не досліджувалася.

На сьогоднішній день не створено визнаного більшістю теоретиків і практиків її понятійний апарат, не визначено її зміст, методи, форми реалізації та напрями.

³⁹³ Лопошенко Н. А. Уголовная политика. Москва: Волтер Клувер, 2009. С. 6.

³⁹⁴ Герцензон А. А. Уголовное право и социология. Москва, 1970. С. 179.

³⁹⁵ Уголовная политика и ее реализация органами внутренних дел / под ред. проф. Л. И. Беляевой. Москва, 2003. С. 7.

³⁹⁶ Репецкая А. Л. Виновное поведение потерпевшего и принцип справедливости в уголовной политике. Иркутск, 1994. С. 8.

³⁹⁷ Панченко Н. П. Управление применением уголовного законодательства как стратегия и тактика уголовной политики. *Проблемы юридической техники в уголовном и уголовно-процессуальном законодательству*: сб. науч. тр. / под ред. проф. Л. Л. Крутликера. Ярославль, 1996. С. 106.

³⁹⁸ Игнатов А. Н., Красиков Ю. А. Курс российского уголовного права: в 2 т. Т. 1. Общая часть. Москва, 2001. С. 4.

³⁹⁹ Арндаренко А. В. Реализация принципа социальной справедливости в современном уголовном праве России. Москва, 2007. С. 264–265.

⁴⁰⁰ Лист Ф. Задачи уголовной политики. Преступление как социально-патологическое явление. М., 2008. С. 7.

Сам термін «кримінологічна політика» був вперше застосований Г. А. Аванесовим⁴⁰¹, але більш детальне тлумачення та широке дослідження її проблем й використання у науковому обігу, належить М. М. Бабаєву, саме йому належить перше дослідження проблеми кримінологічної політики⁴⁰².

Під час вирішення питання щодо поняття кримінологічної політики необхідно виходити з двох основоположних понять: 1) поняття кримінології як науки (теорії), що забезпечує теоретико-методологічний базис кримінологічної політики; 2) поняття самої кримінологічної політики як стратегічного і тактичного напрямку діяльності органів кримінальної юстиції та громадянського суспільства у боротьбі зі злочинністю.

Тому, саме попередження злочинності є основоположною ідеєю, яка дозволяє говорити про самостійність існування спеціально-кримінологічної політики в межах державної глобальної антикримінальної політики. В той час як кримінально-правова, кримінальна процесуальна та кримінально-виконавча політики забезпечують запобіганням злочинам своїми специфічними методами, переважно карального характеру, кримінологічна політика є стратегією «кримінальної», в широкому розумінні, державної політики у сфері боротьби зі злочинністю⁴⁰³.

На думку Е. Ф. Побегайла, кримінологічна політика – це політика в сфері запобігання злочинам, яка охоплює нормотворчість, визначальний напрям і шляхи реалізації кримінологічної профілактики антисоціальних явищ, а також напрями практичного здійснення запобіжної діяльності, управління цією практикою⁴⁰⁴.

Цікавою є позиція В. І. Борисова, який розуміє під кримінологічною політикою «складний комплекс нормативно-правових, загальносоціальних і спеціально-кримінологічних заходів, спрямованих на запобігання злочинності і усунення її причин»⁴⁰⁵. Концепцію нерепресивної протидії злочинності висловлює В. В. Голіна, який вважає, що кримінологічна політика – це складова частина державної соціальної політики, яка на основі Конституції України й інтегрованих кримінологічною наукою знань та світового досвіду визначає методологічні засади і шляхи, якими керується держава та її інституції при здійсненні нерепресивної протидії злочинності⁴⁰⁶.

На сучасному етапі розвитку держави, кримінологічну політику можна розглядати як певну «функціональну» дефініцію влади, бо вона як «динамічна система» ґрунтується саме на правових засадах (конституційного, кримінального, кримінального процесуального, кримінально-виконавчого та інших галузей права), і не може використовувати неправові форми формування та реалізації. В той же час, через законотворчу, організаційну, управлінську діяльність безумовно здійснює вплив на право і правовідносини, але ні в якому разі не підмінює їх за своєю сутністю.

Розглядаючи питання концептуального визначення кримінологічної політики у співвідношенні з правом, слід мати на увазі, що даний вид державної діяльності запобіжного характеру, як один із видів правоохоронного напрямку політики, спрямований на забезпечення моніторингу кримінологічної ситуації в країні та розробленню, на його основі, заходів боротьби зі злочинністю.

Отже, відносно питання, що пов'язує із правоохоронним аспектом кримінологічну політику, слід зазначити наступне:

1. Сутність даної діяльності, об'єктивні і суб'єктивні фактори її актуалізації (зовнішнього прояву, форм і методів реалізації) можуть відображатися в рамках існуючої

⁴⁰¹ Аванесов Г. А. Криминология и социальная профилактика. Москва, 1980. С. 123.

⁴⁰² Бабаев М. М. О соотношении уголовной и криминологической политики. *Проблемы социологии уголовного права*. Москва, 1982. С. 7, 12.

⁴⁰³ Панченко П. Н. Вказ. работа. С. 72.

⁴⁰⁴ Побегайло Э. Ф. Уголовная политика современной России: концептуальный поход. С. 466; Лопашенко Н. А. Вказ. работа. С. 75.

⁴⁰⁵ Борисов В. И. Место уголовно-правовой политики в системе направлений политики государства в сфере борьбы с преступностью / Противодействие преступности: уголовно-правовые, криминологические и уголовно-исполнительные аспекты. Материалы III Рос. Конгресса угол. (Права, 29–30 мая 2008 г). Москва, 2008. С. 572.

⁴⁰⁶ Голіна В. В. Державне програмування і регіональне планування заходів запобігання злочинності в Україні / В. В. Голіна, С. Ю. Лукашевич, М. Г. Колодяжний; за заг. ред. В. В. Голіни. Харків: Право, 2012. С. 19.

соціальної реальності, в якості якої виступає діалектична єдність правових, соціально-політичних і соціально-культурних її елементів.

2. Ґрунтуючись на розумінні співвідношення діалектичної єдності і діалектичного протиріччя об'єктивного і суб'єктивного факторів, система правовідносин у сфері запобігання злочинам потребує постійного моніторингу та удосконалення. Як зауважував в свій час Е. Кант, «право може слугувати як засіб обмеження свавілля, так і як засіб поправлення (плюндрування) свобод людини»⁴⁰⁷. Тому в політиці цього напрямку слід враховувати подвійний характер даної діяльності, зокрема її намагання з одного боку забезпечити порядок і безпеку, а з іншого під час застосування правових приписів не допустити свавілля і беззаконня, і не сприяти розвитку тенденції, сформульованої Г. Гегелем, коли «права людини і громадянина відступають перед тотальним правом наступу держави на громадянина»⁴⁰⁸, і що «формули природного права не мають для самої держави ніякої зобов'язуючої сили»⁴⁰⁹. У даному випадку йдеться про адекватність реалізації кримінологічної політики відповідними правовими засобами, що її визначають.

3. Сутність кримінологічної політики об'єктивна в силу характеру суспільних потреб в такому виді соціальної діяльності, а також суб'єктивна в силу суб'єктивного характеру цілепокладання даного роду людської діяльності.

Таким чином, в якості *об'єкта* вивчення кримінологічної політики можна визначити її концептуальну сутність та зміст як специфічного елемента внутрішньої антикримінальної політики держави, який тісно інтегрується з іншими елементами в системі соціально-правових інституцій антикримінального комплексу.

До *предмета* кримінологічної політики можуть бути включені такі її елементи як: поняття, цілі, завдання, принципи, стратегічні і тактичні напрями боротьби зі злочинністю, суб'єкти формування та реалізації цієї політики, заходи і засоби щодо підвищення ефективності кримінологічного впливу на злочинність, завдяки розробленню і прийняттю відповідних нормативних, організаційних, управлінських, виховних та інших конструктивних рішень на ґрунті наукових досліджень та доктринальних положень, а також практичної реалізації стратегії і тактики запобігання злочинам.

До *джерел* кримінологічної політики слід віднести: Конституцію України саме як джерело усієї внутрішньої правової політики держави і законодавства України; чинне законодавство та наукову базу галузей кримінально-правового комплексу як специфічних галузей права (кримінального, кримінального процесуального та кримінально-виконавчого), де кримінологічна політика діє як інтегруюча ланка в системі інституцій боротьби зі злочинністю, а також Укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, рішення Конституційного Суду України, постанови Пленуму Верховного Суду України, міжнародні договори, які ратифіковані Верховною Радою України тощо.

Таким чином, кримінологічну політику можна розглядати як:

1) державну політичну доктрину, яка займає вагоме місце серед стратегічних напрямів боротьби зі злочинністю;

2) особливий вид соціальної діяльності, спрямований на забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки, правопорядку та законності в країні, створення організаційно-правових засад та реалізації стратегічних напрямів боротьби зі злочинністю;

3) наукову теорію, що володіє аналітичними методами та синтезом відповідних політичних, соціологічних і правових знань;

4) законодавчу ініціативну функцію влади щодо забезпечення діяльності суб'єктів кримінологічної політики.

Зважаючи на вищевикладене, *кримінологічну політику можна визначити як комплекс політико-правових, соціально-економічних, законодавчих, урядових і міжнародно-правових рішень, спрямованих на виявлення та усунення причин і умов вчинення злочинів, а також боротьбу зі злочинністю.*

Під час визначення свого предмету, кримінологічна політика спирається на інтегративні якості соціальної політики держави, положення теорії права і управління та наукових галузей кримінально-правового циклу, а також здобутки соціології, педагогіки, психології тощо.

⁴⁰⁷ Кант І. Собр.соч. Т. 4. Ч. 2. Москва, 1965. С. 140.

⁴⁰⁸ Гегель Г. В. Ф. Феноменология Духа. Москва, 1959. С. 256–258.

⁴⁰⁹ Соловьев Э. Ю. Понятие права у Канта и Гегеля с точек зрения русской традиции и современности. Судьба гегельянства. Москва, 2000. С. 278.

§ 2. Цілі, завдання та функції кримінологічної політики

Перш за все, варто зважати на те, що поняття, види та ієрархія цілей кримінологічної політики, лежать в площині процесів її формування та реалізації на рівні державної стратегії і тактики боротьби зі злочинністю. Суб'єктивно-об'єктивне поняття цілі можна розглядати як ідеальний образ (модель) бажаного, майбутнього результату діяльності системи антикримінальної юстиції щодо скорочення та нейтралізації злочинності в країні, яке формує зміст вказаної діяльності і орієнтує на вирішення цієї соціальної проблеми, яка полягає у невідповідності бажаного і дійсного в системі відносин злочинця і держави. Крім того, цілі конкретизуються в завданнях (цілях нижчого порядку), у функціях (як діяльності по досягненню цілі), а також в критеріях оцінки діяльності (щодо досягнення ступеня її ефективності).

Відповідно до визначених критеріїв, пропонуємо виділити такі цілі кримінологічної політики:

- 1) за змістом (соціальні, правові, матеріальні, виховні, психологічні);
- 2) за рівнем соціально-правового статусу (конституційні, законодавчі, міжнародні);
- 3) за періодами досягнення цілі (довгострокові, середньострокові, короткострокові);
- 4) за ступенем конкретизації (загальносоціальні, групові та індивідуальні).

Ієрархія цілей щодо скорочення злочинності на усіх її рівнях має відповідати таким вимогам:

- 1) ясність, простота, адекватне розуміння;
- 2) пріоритетність і важливість, а також охоплення нею усієї системи;
- 3) охоплення значного проміжку часу;
- 4) реальність досягнення, об'єктивна можливість її реалізації та суб'єктивна спроможність досягнення результату;
- 5) конкретність цілі щодо загальносоціального, групового та індивідуального досягнення результату запобігання злочинам;
- 6) можливостей оцінки досягнутих результатів;
- 7) взаємопідпорядкованість (ієрархія).

Отже, визначення головних цілей кримінологічної політики як оптимального бажаного майбутнього результату боротьби зі злочинністю, як моделі формування її доктринальних теоретичних положень, а також удосконалення якості і ефективності діяльності системи органів і установ кримінальної юстиції та інституцій громадянського суспільства, необхідно покласти в основу подальшої побудови соціально-правової структури, яка б була спроможна конструктивно працювати на головну мету – зниження рівня злочинності в країні.

Приблизну елементарну схему такої структури можна визначити наступним чином:

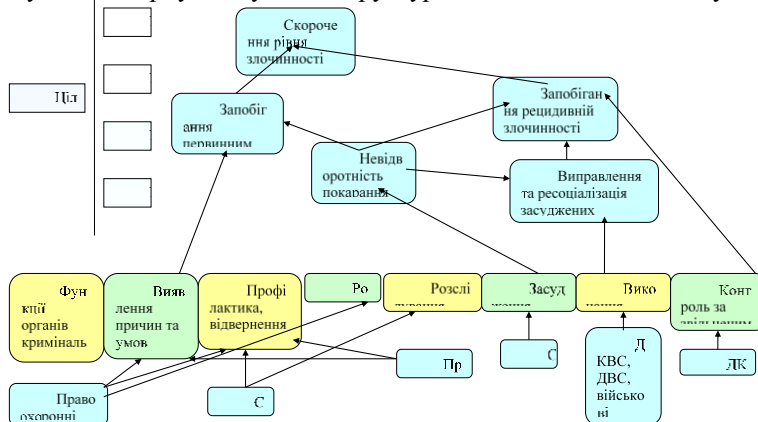

Схема 1. Дія органів і установ кримінальної юстиції щодо реалізації цілей протидії злочинності

Задачі кримінологічної політики можна визначити, виходячи з етимології даного терміну, що означає необхідність для суб'єкта соціальної спільноти здійснити у майбутньому певну діяльність.

До найбільш актуальних задач цієї сфери державної діяльності можна віднести наступні:

- розробка на засадах загальної теорії кримінології доктринальної моделі боротьби зі злочинністю із визначенням напрямів генеральної лінії в роботі державних інституцій із залученням формувань громадянського суспільства;

- реалізація доктринальних положень кримінологічної політики держави на правотворчому, правозастосовному, організаційно-управлінському рівнях та впровадження передових форм і методів боротьби зі злочинністю в кримінологічну практику;

- забезпечення інтеграційних засад та зв'язків кримінологічної політики в процесі її взаємодії з кримінально-правовою, кримінальною процесуальною та кримінально-виконавчою політиками, а також впровадження кримінологічної практики в діяльність системи органів і установ кримінальної юстиції;

- розроблення заходів щодо удосконалення суспільних відносин та правових інститутів, окремих юридичних норм і практики їх застосування компетентними органами щодо посилення системи спеціального контролю та послідовної реалізації заходів морального і правового виховання, соціальної профілактики та відповідальності;

- здійснення заходів щодо забезпечення безпеки особи, соціальної групи, суспільства і держави від злочинних посягань, додержання і зміцнення законності, дисципліни щодо запобігання катуванням та іншому нелюдському поведінню з ув'язненими та засудженими;

- впровадження в кримінологічну теорію і практику наукових досягнень та передового вітчизняного та зарубіжного досвіду; наукове та навчально-методичне забезпечення діяльності органів і установ системи кримінальної юстиції.

- організація ефективної діяльності, внутрішньої та зовнішньої взаємодії суб'єктів та інших учасників кримінологічної політики у боротьбі зі злочинністю.

- визначення та забезпечення виконання пріоритетних напрямів стратегічного та тактичного характеру щодо скорочення та нейтралізації злочинності у різних сферах соціальної діяльності;

- забезпечення на державному рівні ефективної діяльності наукових, науково-дослідних установ, закладів освіти щодо підготовки фахівців у сфері здійснення кримінологічної практики у напрямках нейтралізації криміногенних та віктимогенних факторів та захисту жертв злочинів;

- створення умов для розвитку інституцій громадянського суспільства у сфері захисту прав людини, кримінологічних центрів асоціацій з урахуванням вітчизняного та зарубіжного досвіду;

- формування суспільної думки щодо неприпустимості до усякого роду злочинної діяльності, а також комплексне реагування держави на обставини, фактори та соціальні вади (алкоголізм, наркоманія, проституція, безробіття тощо), які сприяють злочинності.

З урахуванням змісту цілей і завдань кримінологічної політики необхідно виділити функції, притаманні цій державній діяльності.

Структура загальної теорії функцій держави щодо формування та реалізації кримінологічної політики, повинна формуватися на ґрунті наукових положень: кримінології, соціології, теорії права, психології, медицини (психіатрії), що мають причетність до предмету негативних (патологічних) явищ, в першу чергу, злочинності.

Таким чином, структура загальних функцій кримінологічної політики утворюється на трьох головних елементах:

- а) дослідження феноменології злочинності на державному рівні (її загальної характеристики, класифікації, наслідків за видами; взаємозв'язків, структури, динаміки, географії на регіональному та міжнародному рівнях тощо), ефективність роботи органів кримінальної юстиції та дієвість заходів боротьби зі злочинністю;

- б) з'ясування специфіки етіології злочинності, її соціальної природи, конкретних причин і умов, психологічних і соціальних механізмів формування і реалізації антисоціальної поведінки, а також властивостей особи, соціальної групи та спільноти, суб'єктивних та об'єктивних факторів, що продукують злочинність;

- в) запобігання (профілактика, відвернення та припинення злочинів), розроблення форм та методів запобігання, прогнозування, планування та реалізації заходів запобігання.

Відповідно до вказаних елементів, основних напрямів, форм і методів боротьби зі злочинністю, структуру функцій кримінологічної політики складають:

- інформаційна функція – знання права допомагає формуванню свідомого ставлення до життя, заснованого на принципах права, справедливості і моралі, підвищення загального рівня законності і громадського порядку;

– спеціально-профілактична функція – формування достатньо свідомого розуміння природи злочинної поведінки та її детермінації; відповідне матеріально-технічне та організаційне забезпечення; розробка нормативно-правових актів та підготовка кваліфікованих кадрів для реалізації цієї функції;

– репресивна функція – застосування санкцій та покарання до осіб, які вчинили злочин, має здійснюватися лише у спосіб і на підставі закону про кримінальну відповідальність, а їх результативність – готовність до самокерованої правомірної поведінки та свідоме відновлення засудженого у соціальному статусі; поступове розширення застосування заходів, не пов'язаних з реальним позбавленням засуджених свободи (у тому числі інститут пробації);

– запобігання асоціальним вадам, пов'язаним зі злочинністю, – зважаючи на те, що такі види соціальних відхилень, як алкоголізм, наркоманія, проституція і самогубства, виходять за межі кримінології і досліджуються «в рамках вивчення поведінки, що відхиляється від соціальних норм, а кримінальна поведінка є одним із різновидів цієї поведінки», кримінологічна політика не повинна залишати поза увагою ці явища, оскільки вони мають тісний зв'язок у детермінаційному комплексі, що продукує злочинну поведінку, тому й реакція державних структур та громадянського суспільства на вказану асоціальну поведінку з метою запобігання злочинам, має бути адекватною: якщо соціальна норма порушена за соціальними причинами, то реакція повинна бути соціальною (у тому числі правовою) за своїм змістом; якщо має місце порушення біологічної (фізіологічної) норми за біологічними причинами (патологічне сп'яніння), то й вплив має бути медико-біологічний. У випадках, які мають змішаний характер (коли має місце порушення соціальної норми в силу біологічних причин і навпаки – порушення біологічної норми настає завдяки порушенням соціальних норм) реакція також може бути змішаною – комплексною;

– програмно-методична функція – реалізується в рамках розроблення стратегії боротьби зі злочинністю та передбачає:

а) здійснення комплексного аналізу і надання об'єктивної оцінки стану злочинності в країні та кримінологічної ситуації – як динамічної системи, що постійно розвивається і набуває нових якостей;

б) надання всебічної характеристики наступальної, науково обґрунтованої стратегії держави у сфері боротьби зі злочинністю, включаючи теоретичні (доктринальні), правові та практичні (прикладні) засади;

в) визначення системи стратегічних цілей і завдань державного масштабу щодо запобігання злочинам загальносоціальними та спеціальними заходами на конкретні періоди часу;

г) формування організаційно-правових засад діяльності системи органів і установ кримінальної юстиції держави, а також інституцій громадянського суспільства, що реально могли б виконувати запобіжну функцію;

д) визначення та відповідна нейтралізація існуючих у системі кримінальної юстиції протиріч правового, організаційного, правозастосовного характеру, дисфункцій окремих інститутів влади, а також їх структури і субординації;

е) формування методів, забезпечення сил та засобів щодо інтенсифікації державної діяльності в контексті підвищення рівня антикримінальної активності суспільства;

ж) забезпечення динамічного законотворення щодо підвищення рівня правоохоронної, правозастосовної та організаційно-управлінської функцій держави, у тому числі здійснення кримінологічних експертиз законопроектів та чинних нормативно-правових актів у сфері боротьби зі злочинністю;

з) здійснення системного прогнозування кримінологічної ситуації та на його основі розроблення державних програм та комплексного (у тому числі спеціального) планування заходів боротьби зі злочинністю на усіх стратегічних рівнях та напрямках державної діяльності.

Таким чином, у функціях кримінологічної політики проявляє себе така її ознака і властивість як поліфункціональність (багатофункціональність), що передбачає об'єднання в єдиному комплексі різних функцій, шляхом спрямування, координації і субординації діяльності різних соціально-правових інститутів, що є однією з істотних характеристик цієї специфічної державно-правової діяльності.

§ 3. Принципи та методи кримінологічної політики

Принцип (від лат. *principium* – начало, основа) – першоджерело, те, що лежить в основі певної сукупності фактів, теорії, науки (як теоретико-пізнавальна категорія), знаходиться в основі розуміння дійсності, пронизує всю систему знання і субординує його.

Філософська категорія «принцип», в контексті кримінологічної політики, слугує її фундаментом та орієнтиром в процесі її формування та реалізації, розвитку та удосконалення, а також у вказаній сфері соціальної діяльності:

- об'єктивно виходять із самої цієї діяльності;
- містять в собі теоретико-пізнавальну складову цього процесу (зокрема в доктринальних положеннях та в процесі їх реалізації в кримінологічній практиці);
- допомагають розрізняти і визначати те, що лежить в основі кримінальної дійсності, у тому числі її кримінальної активності, а також в основі антикримінальної діяльності держави і суспільства;
- визначають необхідність розгортання антикримінальної активності як виправданий і бажаний для суспільства позитивний результат і як логічний вираз пізнання прямого та зворотного зв'язків, в якому принцип є центральним поняттям, основоположною ідеєю, яка пронизує усі рівні кримінологічної політики (доктринальний, правовий, у тому числі правозастосовний, та організаційно-управлінський);
- окреслюють систему логічно пов'язаних між собою органів кримінальної юстиції, а також прямих і зворотних зв'язків між елементами цієї системи і специфічних суспільних відносин.

До таких принципів, необхідних для побудови доктринальної моделі кримінологічної політики, можна віднести наступні:

1) розвитку – процеси поступальних змін від нижчого до вищого, від простого до складного-сутнісного стану кримінологічної політики як системи взаємопов'язаних понять (категорій), що відображають закономірності розвитку кримінальної та антикримінальної активності;

2) науковості і обґрунтованості – забезпечує реальну оцінку стану кримінологічної ситуації в країні, а також фактичного стану ефективності запобігання злочинам на усіх рівнях антикримінальної діяльності держави і суспільства;

3) системного підходу – забезпечує теоретичне й практичне пізнання у двох головних напрямках: злочинності, як системи, що має свої закономірності розвитку (при цьому сукупність її компонентів являє собою множину багатьох автономних підсистем, які продукують і самовідтворюють її нову якість); антикримінальної системи (її елементів, цілей, завдань, функцій і напрямів діяльності), спроможну здійснювати соціальний контроль над злочинністю та реально впливати на її скорочення;

4) єдності теорії і практики – не заперечуючи проти такої тези: «як теорія без практики мертва, а практика без теорії сліпа», в контексті здійснення кримінологічної політики повинен діяти принцип «головного удару» щодо процесу кримінологічного впливу, що передбачає виділення пріоритетних напрямів, які здатні істотно впливати на кримінальну ситуацію в країні;

5) гуманізму – (походить від лат. *humanus* – людський, людяний) застосування цього універсального принципу в кримінологічній політиці означає: пріоритет загальнолюдських цінностей, життя і здоров'я людини; перевагу прав людини над державними інтересами за умов їх гармонійного співіснування; відповідальності держави перед громадянами і суспільством за результати своєї діяльності; суверенітету наукової обґрунтованості пріоритетів людини і незалежності від ідеологічних установок та рішень будь-яких політичних партій і рухів; максимального використання інститутів соціалізації, які існують в системі державних органів, громадянського суспільства та міжнародних організацій; імплементація норм міжнародного права в законодавство України щодо гуманізації процесів, пов'язаних із запобіганням злочинам та поведінням з правопорушниками; забезпечення справедливості, милосердя, моральності, гласності, демократизму в діяльності органів і установ кримінальної юстиції, що відповідає положенням ст.3 Конституції України де зазначено, що Конституційний лад України ґрунтується на визнанні людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю, пріоритетів прав і свобод, а держава відповідальна перед людиною і суспільством за свою діяльність;

6) верховенства права – структуру та юридичний зміст засадничих елементів широкої доктрини верховенства права складають: 1) доктрина природних прав людини; 2) доктрина суспільного договору в рамках ліберального юридичного вчення; 3) власна доктрина верховенства права – заперечення свавілля влади; рівність перед законом; концепція про конституційне право як наслідок прав особи, а не їхнє джерело.

В механізмі юридичного з'ясування сутності кримінальної дійсності та реагування на її процеси з боку держави, спираючись на раціоналізм як основу філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціально-наукових знань, формування та реалізація кримінологічної політики зумовлюють застосування різних методів пізнання за формою та змістом.

Метод (грец. *methodos* – шлях дослідження чи пізнання), тобто спосіб організації практичного і теоретичного освоєння кримінальної дійсності, зумовлений закономірностями цього об'єкта, перш за все, як самого соціально небезпечного явища, так і процесу його перебігу, відтворення і розвитку, а також освоєння і застосування комплексної системи впливу державно-владних та громадських інституцій суспільства на злочинність і тенденції її розвитку.

Дослідження соціально-правової природи кримінологічної політики передбачає застосування низки філософських підходів: 1) онтологічного (від грец. *сущє, те, що існує*), заснованого на тлумаченні явищ об'єктивної дійсності, існуючих незалежно від свідомості; 2) гносеологічного (від грец. *пізнання, вчення*); 3) логічного (від грец. *наука про умовивід; форми та прийоми мислення, які забезпечують досягнення об'єктивної істини в процесі міркування і пізнання кримінальної дійсності і антикримінальної діяльності*); 4) аксіологічного (від грец. *аксіологія – вчення про цінності*), з'ясовує природу і спосіб буття людських цінностей, класифікує їх, встановлює та обґрунтовує їхню ієрархію в системі соціальних відносин; 5) соціологічного (від грец. – *вчення (наука) про закономірності виникнення і розвитку соціальних утворень*); 6) діалектичного (від грец. *мистецтво ведення бесіди, полеміки*) – метод встановлення істини, шляхом виявлення і подолання суперечностей про універсальні закони руху і розвитку природи, суспільства і мислення; 7) етичного (від грец. *той, що стосується моралі*) – з'ясовує моральні фактори в системі суспільних відносин у сфері реалізації кримінологічної політики.

Анонсована методика формування та реалізації кримінологічної політики, в даному випадку (крім загальнофілософських підходів) «юридизується», тобто набуває неповторної щодо інших конкретних галузей специфіки. Наприклад, стверджується про відсутність особливої «юридичної методології» і, в той же час, про застосування діалектичного методу в процесі з'ясування особливостей предмету, що вивчається юридичною наукою. Тому, застосування загальних і спеціальних методів пізнання в їх сукупності для вивчення закономірностей, що складають безпосередній предмет традиційних юридичних наук, дозволяє отримати факти, що розкривають соціальну обумовленість права, ефективність дії його інститутів і норм, що надає додаткові аргументи для вирішення дискусійних проблем, підвищує наукову обґрунтованість теоретичних висновків і практичних рекомендацій.

Виходячи з вищезазначеного, можна визначити окремі спеціальні методи, що притаманні кримінологічній політиці, зокрема:

– системно-функціональний метод в кримінологічній політиці необхідний в силу системно-функціональної природи держави, її владних структур і правових механізмів регулювання суспільних відносин у сфері реалізації заходів антикримінального впливу. Система виглядає як організаційна структура, як певна упорядкованість елементів, їх предметно-цільова організованість, яка проявляється у взаємозв'язку і взаємодії елементів, притаманних системі.

Про системно-структурний характер кримінологічної політики можна говорити, коли постає питання щодо необхідності з'ясування – які зміни в цьому явищі, яке взаємопов'язане із змінами більш загального цілого (антикримінальної політики), в яку входить кримінологічна політика як складова частина, і як зміни однієї частини цього цілого пов'язані із змінами інших його частин (кримінально-правової, кримінальної процесуальної, кримінально-виконавчої політики).

– соціологічний метод в кримінологічній політиці знаходить широке застосування на загальносоціологічному та конкретно-соціологічному рівнях.

Застосування такої методики на першому, загальносоціологічному рівні, дає можливість з'ясувати особливості правотворчої і правозастосовної діяльності державних

органів, громадських організацій, а також практики реалізації правових норм (використання, виконання і додержання).

Конкретно-соціологічний метод допомагає: а) визначити закономірності впливу на право усієї сукупності матеріальних і духовних факторів, що складають реальну кримінологічну ситуацію, в якій діє відповідна правова система і державні структури із залученням інститутів громадянського суспільства; б) виявити механізм дії правових інститутів і кримінологічної практики з позиції впливу на злочинність, інші сторони життя людей та їх поведінку; в) визначенню критеріїв соціальної ефективності правових інститутів та діяльності системи кримінальної юстиції і громадськості щодо їхнього впливу на скорочення злочинності; г) виявленню недоліків, прогалин, протиріч в механізмі правотворчості та корекції законопроектів і підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють процеси реалізації кримінологічної політики;

– метод кількісного і якісного аналізу є одним із найбільш розповсюджених кількісно-якісних вимірів динамічних процесів, що протікають в кримінальній дійсності та під час впливу на неї з боку державно-правових структур, надає змогу раціонально розподіляти сили та засоби запобіжного впливу, вносити корективи до законодавства і практики антикримінальної діяльності держави і суспільства;

– порівняльний метод в процесі формування та реалізації державної кримінологічної політики використовується як пізнавальна процедура завдяки якій на основі певних фіксованих ознак (базових характеристик) встановлюється тотожність або відмінність форми та змісту державно-правової діяльності, як реакції на соціально-економічну, політико-правову, національно-культурну, територіально-часову та інші трансформації кримінальної ситуації в країні;

– імперативний метод (лат. *imperativus* – владний, вимогливий, категоричний, який не допускає вибору) у процесі застосування в діяльності суб'єктів кримінологічної політики поєднує в історично визначеній формі об'єктивні і суб'єктивні фактори людської діяльності, що носить державно-владний примусовий характер, усуваючи при цьому будь-яку односторонність і претензію на абсолютність, а також встановлює межі застосування встановленого імперативу;

– диспозитивний метод (лат. *dispositivus* – юридичне право учасників процесу діяти на свій розсуд, в юриспруденції означає відтворюючий, який допускає вибір певних дій – є протилежним імперативному методу) в діяльності суб'єктів кримінологічної політики проявляється під час застосування державно-правових, економічних, соціально-політичних, виховно-профілактичних, медичних та інших заходів загальносоціального та індивідуального впливу на кримінологічну ситуацію без застосування жорстких примусових (репресивних) заходів щодо суб'єктів даних суспільних відносин.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що цінність методів пізнання кримінальної дійсності, які засвоюються суб'єктами кримінологічної політики, формується через його сприйняття та оцінку, що містить в собі об'єктивний і суб'єктивний момент. Об'єктивне полягає в пізнавальному потенціалі метода, а суб'єктивне – в ставленні до нього суб'єкта кримінологічної політики на рівні його застосування, який визначається тим, в якій мірі суб'єкт оволодів відповідним методом залежно від рівня його методологічної культури. Тому розуміння співвідношення між методами наукового пізнання і методами практичної діяльності органів і установ кримінальної юстиції має велике значення під час їх застосування на основі відповідних принципів як вченими, так і практиками, тому що чіткого розмежування між методами кримінологічної теорії і кримінологічної практики не існує, бо і наука і практика звернені до єдиного об'єкту і базуються на принципі їх єдності.

Таким чином, метод в кримінологічній політиці держави можна розглядати як вихідну базисну категорію в методології, яка відноситься до числа найбільш актуальних і складних проблем юридичної науки і практики. В кримінологічній політиці складність методологічної проблематики визначається, перш за все, її комплексністю та різносторонністю.

З етимологічних позицій її (методологію) можна визначати як вчення про методи пізнання та перетворення дійсності (в контексті, що розглядається в цьому питанні, – кримінальної дійсності), а також як сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в науці (в даному випадку – кримінологічній теорії і практиці). Отже, методологія виступає і як поняття і як процес, а останній полягає не тільки в пізнавальному відображенні методів, але й в їх конструктивній модернізації, наповненні їх новим більш удосконаленим змістом.

У зв'язку з цим, кримінологічна політика в процесі її формування та реалізації повинна бути методологічно забезпеченою, її суб'єкти та інші учасники мають володіти методологічною культурою та рівнем підготовки, завдяки якій існує можливість пізнання специфічної логіки, специфічного предмету дослідження на теоретичному і практичному рівнях.

§ 4. Суб'єкти формування та реалізації кримінологічної політики України

Ефективність формування кримінологічної політики України та результативність її реалізації багато в чому залежить не тільки від належного усвідомлення, що і як робити, але й від того, хто буде це робити. Тому досягнення головної мети кримінологічної політики – зниження рівня злочинності в країні, напряду залежить від чіткого визначення суб'єктів її розробки та впровадження, з конкретними повноваженнями та завданнями.

Зокрема, Конституція України визначає, що всі органи державної влади та управління сприяють діяльності щодо запобігання злочинам, оскільки охорона внутрішньої державної безпеки, зміцнення правопорядку є однією з основних функцій держави. При цьому боротьбу зі злочинністю та іншими правопорушеннями різноманітними заходами здійснюють законодавча, виконавча і судова гілки влади⁴¹⁰.

Як засвідчує практика, суб'єктом правоохоронної діяльності виступає держава через свої представницькі, виконавчі, судові органи і прокуратуру, а також громадські організації та їх об'єднання. Виходячи з цього, суб'єктом діяльності щодо протидії злочинності та запобігання злочинам можуть бути визнані орган, організація, окрема особа, які у цій діяльності виконують хоча б одну з таких функцій щодо заходів запобігання: організація, координація, здійснення або безпосередня причетність до здійснення. Інші, зокрема забезпечуючи, заходи (навчання, видання літератури, підготовка рекомендацій, фінансування тощо) не дають функціональних підстав поширювати на їхніх виконавців термін «суб'єкт» запобігання злочинності та злочинним проявам.

О. М. Бандурка і Л. М. Давиденко поділяють суб'єкти запобігання злочинам на такі групи:

1) суб'єкти, які визначають основні напрями, завдання, форми та методи запобігання та протидії злочинності в країні;

2) суб'єкти, які здійснюють інформаційно-аналітичне забезпечення запобігання та протидії злочинності;

3) суб'єкти, які виявляють криміногенні фактори і сигналізують про них;

4) суб'єкти, які безпосередньо реалізують заходи щодо реагування на окремі злочини, а також заходи щодо послаблення або нейтралізації криміногенних факторів, зокрема щодо корекції особистісних деформацій та усуненню обставин, що їх сформували⁴¹¹.

У загальному вигляді схожу систему суб'єктів запобігання та протидії злочинності наводять й інші українській й зарубіжні кримінологи⁴¹².

На думку В. В. Голіни, за видом запобігання злочинам можна виділити такі групи суб'єктів:

1) суб'єкти, які визначають основні напрями, завдання, форми запобіжної діяльності (політику боротьби з організованою злочинністю, її окремими частинами і видами), здійснюють планування, спрямовують та контролюють її, забезпечують правове регулювання;

2) суб'єкти, що здійснюють безпосереднє управління та координацію окремих напрямів, видів та учасників спеціально-кримінологічного запобігання злочинам;

3) суб'єкти, що виявляють і пізнають криміногенні фактори та інформують про них інших суб'єктів запобігання злочинам («забезпечуючі» суб'єкти);

⁴¹⁰ Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 21.02.2019. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>.

⁴¹¹ Бандурка А. М., Давиденко Л. М. Преступность в Украине: причины и противодействие: монография. Харьков: Основа, 2003. 368 с. С.100.

⁴¹² Кудрявцева В. Н. Криминология: учеб. / В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. 3-е изд. испр. и доп. М. : Юрист, 2007. 734 с. С. 283–284; Джужа О. М. Криминология: навч. посіб. / О. М. Джужа, Ю. Ф. Іванов. Київ: Вид. Паливода А. В., 2008. 292 с.

4) суб'єкти, що виконують запобіжні заходи по випередженню, обмеженню, усуненню криміногенних об'єктів, захисту соціальних благ та особи; здійснюють запобігання та припинення злочинів.

В основу наведеного поділу суб'єктів запобігання та протидії злочинності покладено функціональну ознаку, насамперед реальний вплив виконуваних ними функцій та відповідних їм видів діяльності на усунення (нейтралізацію) детермінантів злочинності та злочинних проявів.

Систему суб'єктів запобігання та протидії злочинності можна розглядати також і за іншими підставами. Наприклад, за: ступенем участі в організаційних процесах⁴¹³, управлінським потенціалом⁴¹⁴, спеціалізацією дій⁴¹⁵ спрямованістю праці⁴¹⁶ тощо. При цьому кожна із запропонованих класифікацій є справедливою і слугує підґрунтям для прикладних досліджень. Без сумніву, важливо, щоб при цьому забезпечувалося дотримання загальних принципів та правил класифікації, передусім її однопорядковості, проведення за єдиною підставою тощо. Цим принципам суперечить ставлення в одну лінію поділу суб'єктів, виділених за різними ознаками, наприклад за рівнем запобіжної діяльності та її спеціальним призначенням, наявністю повноважень щодо проведення запобіжної діяльності та її здійсненням у межах чи за межами кримінального судочинства.

На основі проведеного аналізу, можна запропонувати наступну структуру суб'єктів запобігання злочинам, зокрема:

1) державні органи, які визначають державну політику у сфері боротьби (у тому числі і запобігання злочинам) зі злочинністю;

2) державні органи, які здійснюють координацію діяльності у сфері запобігання злочинам;

3) державні органи, які здійснюють правоохоронну діяльність у сфері запобігання злочинам;

4) органи, діяльність яких напряду не пов'язана із запобіганням злочинів, водночас їх діяльність безпосередньо впливає на усунення причин та умов злочинів.

Сукупність суб'єктів протидії злочинності та запобігання злочинам, їх повноважень, правових і організаційних заходів, форм та засобів здійснення останніх нерідко називають системою запобігання злочинності⁴¹⁷. Проте з таким підходом погодитись не можна, враховуючи що, в Україні, з огляду на неповноту законодавчого регулювання, низьке становище організації та здійснення запобіжної діяльності, відсутність у ній багатьох забезпечуючих та виконавчих заходів та засобів, фактично немає підстав називати її системою. Тому зазначені суб'єкти цієї діяльності віднесено до таких, не стільки враховуючи реальне системне виконання ними запобіжних функцій, скільки з огляду на те, як вони визначені у правових актах у сучасній Україні.

Структурні елементи системи суб'єктів запобігання та протидії злочинності взаємопов'язані по вертикалі і горизонталі кримінальними процесуальними нормами, та впливають одна на одну (хоча й по-різному за ступенем значущості). Одночасно кожен суб'єкт, як і будь-який структурний підрозділ правоохоронних органів, має системну ознаку, тобто певний комплекс властивостей і якостей, які не можуть бути зведені лише до арифметичної суми складових елементів.

І навпаки. На думку науковців (і вона є слушною), це означає, що окремі суб'єкти, які є складовими зазначеної системи (як і підрозділи правоохоронних органів), хоч і мають свої специфічні завдання, функції та відносну самостійність, проте тільки система

⁴¹³ Боков А. В. Организация борьбы с преступностью: монография. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. 175 с. С. 112–113.

⁴¹⁴ Литвинов О. М. Сучасні проблеми управління профілактикою злочинів: монографія. Херсон: Олді-плюс, 2003. 312 с. С. 44–47

⁴¹⁵ Зелинский А. Ф. Криминология: учеб. пособие. Харків: Рубикон, 2000. 240 с. С. 135; Джужа О. М. Криминологія: навч. посіб. / О. М. Джужа, В. В. Василевич, Ю. Ф. Іванов. Київ: Прецедент, 2004. 208 с. С. 63–65; Малкова В. Д., Токарева А. Ф. Организация деятельности органов внутренних дел по предупреждению преступлений: учеб. для слушателей Академии управления МВД России. Москва, 2000. 322 с. С. 18.

⁴¹⁶ Жалинский А. Э. Специальное предупреждение преступлений в СССР: вопросы теории. Львов: Вища шк., 1976. 193 с. С. 15.

⁴¹⁷ Закалюк А. П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика: у 3 кн. Київ: Ін Юре, 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української криминологічної науки. 424 с. С. 347–348.

(або орган у цілому) спроможна вирішувати визначені завдання і реалізовувати покладені функції у повному обсязі.

Таким чином, до суб'єктів формування кримінологічної політики України необхідно віднести державні органи, які визначають державну політику у сфері боротьби (у тому числі і запобігання злочинам) зі злочинністю, а саме:

- Верховна Рада України;
- Президент України;
- Кабінет Міністрів України;
- органи місцевого самоврядування.

До суб'єктів реалізації кримінологічної політики віднесено

- державні органи, які здійснюють координацію діяльності у сфері запобігання злочинам;
- державні органи, які здійснюють правоохоронну діяльність у сфері запобігання злочинам;
- органи, діяльність яких напряду не пов'язана з запобігання злочинам, водночас їх діяльність безпосередньо впливає на усунення причин та умов злочинів.

Окремо слід застерегти щодо використання за сучасних умов неповного правового регулювання в Україні запобіжної діяльності такої підстави класифікації її суб'єктів, як наявність у них визначених повноважень стосовно її проведення. Нині в актах законодавства, які комплексно регулюють статус і повноваження деяких правоохоронних органів, що за призначенням мають займатися діяльністю щодо запобігання злочинним та іншим протиправним порушенням, завдання та обов'язки проведення цієї діяльності прямо не передбачені. Це стосується, наприклад, чинного Закону України «Про прокуратуру»⁴¹⁸. Проте очевидно не викликає сумніву, що діяльність прокуратури у визначених її формах, крім інших функцій, має й запобіжний характер щодо злочинних та інших правопорушень. За тих самих підстав, очевидно, не має сенсу обмежувати належність до суб'єктів запобіжної діяльності підприємств, установ і організацій, точніше їхньої адміністрації, звертанням до них правоохоронних органів або власною компетенцією, передбаченою в установчих документах чи нормативно-правових актах. Відомо, що незалежно від цього, суб'єкти господарювання з метою уникнення матеріальних втрат прибутків вживають необхідних заходів щодо запобігання крадіжкам, іншим господарським злочинам, спричиненню шкоди іншими злочинними діями тощо. Тому наявність передбачених правових повноважень щодо запобіжної діяльності за нинішніх умов не є надійною підставою для виокремлення суб'єктів запобігання злочинним проявам. Більш повно охоплює коло останніх реальне здійснення ними запобіжної функції, тобто функціональна підстава їхнього виділення та класифікації⁴¹⁹.

Відсутність національної стратегії протидії злочинності є однією з причин, що зумовлює негативні тенденції в існуванні, поширенні та відтворенні окремих видів злочинів на транснаціональному, загальнодержавному та регіональному рівнях. Водночас заходи щодо протидії злочинності задекларовано в низці державних цільових програм.

Нормативно-правової бази розробки, прийняття й реалізації саме державних програм запобігання та протидії злочинності в Україні фактично до 1993 р. не було. У кримінологічній літературі за радянських часів пропонувалися міркування і концептуальні моделі стосовно основних положень, структури, змісту заходів тощо таких програм⁴²⁰. Актуальність державного програмування боротьби зі злочинністю змушувала практику йти шляхом «спроб і помилок», а то й запозичення досвіду їх складання у деяких держав (наприклад, у США). Тому державні програми у цій сфері, започатковані в Україні з 1993 р., мали різні назви, преамбули, підрозділи, спрямованість, зміст. Заходи були розраховані на різні строки, затверджувалися і контролювалися різними державними суб'єктами та ін.

Перша програма мала назву «Державна програма боротьби зі злочинністю», вона була прийнята Законом України від 25 червня 1993 р. строком на 3 роки (у подальшому

⁴¹⁸ Про прокуратуру: Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1697-VII. *Голос України*. 2014. № 206 (5956). 25 жовт. С. 1–21.

⁴¹⁹ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ: Ін Юре, 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с. С. 347.

⁴²⁰ Аванесов Г. А. Теория и методология криминологического прогнозирования. Москва: Юрид. лит., 1972. 334 с.; Теоретические основы предупреждения преступности / отв. ред. В. К. Звирбуль, В. В. Ключков, Г. М. Миньковский. Москва: Юрид. лит., 1977. 256 с.; Бородин С. В. Борьба с преступностью: теоретическая модель комплексной программы. Москва: Наука, 1990. 272 с.

Програма). У преамбулі цієї Програми підкреслювалось, що гострота криміногенної обстановки в країні вимагає вжиття комплексних заходів з боку держави, що мали б забезпечити її стабілізацію у найближчі три роки. Пріоритетна увага за цих умов мала бути надана питанням правового забезпечення правоохоронної діяльності, удосконаленню системи запобігання правопорушенням, посиленню боротьби з організованою злочинністю, забезпеченню охорони громадського порядку та громадської безпеки.

У цілому слід позитивно оцінити Закон України «Про Державну програму боротьби зі злочинністю» як перший такий документ за всю історію України, котрий став прообразом інших подібних документів. Необхідно також відмітити, що його прийняття – це вагомий внесок у розвиток кримінологічної політики нашої держави. Програма передбачала комплексний підхід до боротьби зі злочинністю ⁴²¹.

28 червня 1996 р. прийнято Конституцію України ⁴²², згідно зі ст. 116 якої Кабінет Міністрів України «розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку» (п. 4), а також «здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю» (п. 7). Відповідно до ст. 117 Конституції України КМУ в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання. Виходить, що і програми, і заходи боротьби зі злочинністю та забезпечення правопорядку – це прерогатива Кабміну України. Між тим ст. 92 Основного Закону встановлено, що виключно законами України визначаються, зокрема, основи національної безпеки, організація Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку (п. 17).

Як бачимо, існувала (і існує) певна законодавча термінологічна невизначеність: «здійснює заходи щодо забезпечення громадського порядку, боротьби зі злочинністю» – компетенція Кабміну України; «виключно законами України визначаються основи «забезпечення громадського порядку» – компетенція Верховної Ради України. Чинна на той час перша Програма боротьби зі злочинністю була затверджена саме Верховною Радою України. До компетенції Президента України затвердження державних програм боротьби зі злочинністю не входило. Проте 17 вересня 1996 р. Указом Президента України була затверджена друга програма. Вона мала іншу назву: «Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки» ⁴²³, контроль за виконанням якої покладалася на КМУ та на – нині ліквідований – Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України.

23 березня 2000 р. прийнято Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» ⁴²⁴. Цим Законом встановлювався загальний порядок розроблення, затвердження та виконання прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку, а також права та відповідальність учасників державного прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України.

Зазначеним Законом перш за все визначався загальний порядок прогнозування та розроблення державних економічних програм з метою обґрунтування вибору тієї чи іншої стратегії та прийняття конкретних рішень органами законодавчої та виконавчої влади, органами місцевого самоврядування щодо регулювання соціально-економічних процесів. Закон, таким чином, започаткував наукове обґрунтування передбачених напрямів розвитку країни, окремих адміністративно-територіальних одиниць тощо. Крім того, він слугував зразком для наступних нормативно-правових актів, що конкретизували загальний порядок розроблення, затвердження та реалізації програмних документів.

Однак цим Законом безпосередньо не регламентувались розробка, затвердження та виконання державних цільових програм боротьби зі злочинністю.

⁴²¹ Голіна В. В., Колодяжний М. Г. Сучасна нормативно-правова база та практика державного програмування протидії злочинності в Україні. *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. пр. Харків: Право, 2011. Вип. 21. С. 46–59. С. 46.

⁴²² Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 21.02.2019. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>.

⁴²³ Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996–2000 рр., затв. Указом Президента України від 17 верес. 1996 р. № 837/96. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

⁴²⁴ Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України: Закон України від 23 берез. 2000 № 1602-III

Тому і третя програма з назвою «Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 роки»⁴²⁵ також була затверджена Указом Президента України від 25 грудня 2000 р., в якій контроль щодо процесу її виконання був покладений на КМУ.

18 березня 2004 р. прийнято Закон України «Про державні цільові програми»⁴²⁶, яким визначено основні засади розроблення, затвердження та виконання державних цільових програм.

Відомо, що для боротьби зі злочинністю недостатньо одних лише заходів кримінально-правового впливу і правоохоронної діяльності. При всій важливості вдосконалення та реформування останніх очевидно, що вони мають обмежений характер, бо не впливають на корінні криміногенні явища й процеси, що її породжують. Виникло (ще з давніх часів) розуміння, що для більш-менш ефективної боротьби зі злочинністю потрібні, окрім кримінально-правових, інші – запобіжні заходи, тобто заходи, спрямовані на вдосконалення та реформування у сфері суспільних відносин з метою поступового витіснення різноманітних за природою походження і полем дії криміногенних явищ і процесів, що відбуваються у суспільстві і які породжують або сприяють нарощуванню криміногенного потенціалу в суспільстві та його проявам у вигляді злочинів – загальносоціальне запобігання.

Отже, головна роль у поступовому витісненні та усуненні причин і умов негативних явищ взагалі (наприклад, бездоглядність дітей, насильство в сім'ї, алкоголізм, наркоманія, проституція, конфліктність, соціальні протиріччя, бідність, небезпечне майнове розшарування людей та ін.) і злочинності зокрема належить насамперед комплексу перспективних різнопланових заходів, тобто загальносоціальному запобіганню злочинності.

Загальносоціальне запобігання злочинності є, таким чином, найважливішою і невід'ємною складовою соціальної політики, соціальною реакцією держави і суспільства на злочинність, як соціальне явище. Суспільство та його представники у законодавчих і центральних органах влади та управління повинні зрозуміти важливі положення кримінологічної політики, що державна цільова програма запобігання злочинності є складовою частиною системи державного планування і соціального розвитку і повинна бути віднесена до загальнодержавних програм соціального розвитку України (ч. 3 ст. 1 Закону України «Про державні цільові програми»), а не до «інших» державних цільових програм. Зміна класифікаційного статусу такої програми тягне суттєві нормативні і соціальні наслідки – програми стануть Законом України і матимуть його силу. І тоді ініціатором розроблення концепції державної цільової програми запобігання злочинності і її виконавцем стане КМУ, що підвищить його відповідальність за виконання запланованих заходів перед Верховною Радою України.

Відповідно до приписів Закону України «Про державні цільові програми» від 18 березня 2004 р. і постанови КМУ «Про затвердження Порядку розроблення та виконання державних цільових програм» від 31 січня 2007 р. розроблена і затверджена 30 грудня 2006 р. четверта за рахунком, але структурно і змістовно відмінна від попередніх «Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007–2009 роки»⁴²⁷, якою передбачався незрозумілий «каскадний» контроль за виконанням цієї програми. Однак 29 вересня 2010 р. розпорядженням КМУ схвалюється Концепція Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 року⁴²⁸. Якщо зіставити концепції попередніх Комплексних програм профілактики правопорушень (наприклад, на 2007–2009 рр.; на 2011–2015 рр.), то їх директивні приписи дуже схожі, навіть повторюють один одного. І це не випадково, адже проблеми залишаються невіршеними. Влада робить вигляд, що заходи попередніх програм повністю виконано. І це, на жаль, усіх задовольняє: і МВС України, і КМУ.

У 2015 році прийнято Стратегію національної безпеки України⁴²⁹, метою якої є утвердження прав і свобод людини і громадянина, забезпечення нової якості економічного, соціального і гуманітарного розвитку, забезпечення інтеграції України до Європейського Союзу та формування умов для вступу в НАТО.

⁴²⁵ Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 роки, затв. Указом Президента України від 25 груд. 2000 р. № 1376/2000. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

⁴²⁶ Про державні цільові програми: Закон України від 18 берез. 2004 № 1621-IV.

⁴²⁷ Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007–2009 роки, затв. Указом Президента України від 20 груд. 2006 р. № 1767. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

⁴²⁸ Концепція Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 верес. 2010 р. № 1911-р. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

⁴²⁹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 26.05.2015 № 287/2015.

До загальнодержавних суб'єктів формування кримінологічної політики безумовно відноситься Верховна Рада України. Згідно зі ст. 75 Конституції України, «єдиним вищим органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України»⁴³⁰. А статтею 85 Конституції визначаються повноваження Верховної Ради України, де серед тридцяти семи пунктів значна частина безпосередньо або опосередковано стосуються проблем протидії злочинності та охороні правопорядку. Зокрема до таких повноважень належить визначення внутрішньої та зовнішньої політики, затвердження загальнодержавних нормативно-правових актів та програм економічного, науково-технічного, національно-культурного розвитку, охорони навколишнього середовища, формування правових основ загальносоціального та спеціально-кримінологічного запобігання злочинам. Повноваження Парламенту дають підстави для розробки кримінологічної політики, формування правової бази та ресурсного забезпечення такої політики⁴³¹. Але безумовно головним напрямом діяльності цього суб'єкту запобігання є законодавче регулювання запобігання злочинам, яке полягає в законодавчій діяльності Верховної Ради, яка визначає в законах мету і завдання запобігання злочинам, коло суб'єктів, що здійснюють цю діяльність, їх компетенцію, основні форми та методи роботи. Запобіжна функція діяльності Верховної Ради полягає в законодавчому регулюванні відносин у сфері економіки, політики, ідеології, культури та побуту, який сприяв би усуненню чи нейтралізації негативних сторін громадського життя, що можуть проявитися як причини й умови злочинності. Така організація суспільного життя повинна бути забезпечена належною законодавчою базою.

Сутність законодавчого регулювання запобіжної діяльності на індивідуальному рівні полягає в тому, що норми законів та підзаконних актів стимулюють соціально корисну поведінку, протидіючи факторам, що негативно впливають на формування і життєдіяльність особи.

Поряд з цим законодавчі та підзаконні акти визначають завдання та заходи запобігання злочинам в цілому та окремих їх видів, порядок, форми і методи здійснення цієї діяльності, функції різних її суб'єктів, координацію і взаємодію між ними. Закони та інші нормативно-правові акти забезпечують відповідальність уповноважених осіб за виконання своїх обов'язків, суворе дотримання особистих і майнових прав, законних інтересів громадян та установ.

В кримінологічній політиці можна виділити два основні напрями правового регулювання запобігання злочинам. Перший напрямок носить «формально-матеріальний» характер і полягає у впливі за допомогою права на криміногенні фактори зовнішнього середовища, які прямо або опосередковано детермінують злочинну поведінку, з метою їх усунення. Другий напрямок носить «процесуальний» характер і полягає в юридичному закріпленні прав і обов'язків органів, уповноважених осіб і громадян – суб'єктів запобігання злочинам у встановленні змісту і порядку здійснення запобіжних заходів.

Верховна Рада України визначає засади внутрішньої політики, серед яких має визначати засади в галузі політики протидії злочинності, у тому числі запобігання їй, включаючи його загальносоціальний та спеціально-кримінологічний напрями. Компетенція та повноваження Верховної Ради України дають їй можливість всебічно визначати політику запобігання злочинності, створювати для реалізації останньої відповідне законодавство, здійснювати парламентський контроль за його дотриманням. Є підстави стверджувати, що ці повноваження Верховна Рада України майже не використовує. Політика щодо запобігання злочинності, як і загалом протидії їй, не визначена. Низка законодавчих актів у цій галузі не прийняті, передусім Закон України «Про запобігання злочинам (або злочинності)». Тривалий час чекають своєї черги для розгляду низка інших законопроектів, норми яких мають важливе запобіжне значення. Не пригадується, щоб проводилися парламентські слухання безпосередньо з цього питання. Верховна Рада України обмежується загальною інформацією з нього при заслуханні загальних або спеціальних звітів керівників Генеральної прокуратури, МВС, Служби безпеки, інших правоохоронних органів. Комітети Верховної Ради України, передусім профільні: з питань правової політики, правоохоронної діяльності, антикорупційної політики, здебільшого обмежуються законопроектною функцією, участю в

⁴³⁰ Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 21.02.2019. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>.

⁴³¹ Профілактика злочинів: підручник / О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич, О. Ф. Гі́да та ін. ; за заг. ред. доктора юрид. наук, проф. О. М. Джу́жи. Київ: Атіка, 2011. 720 с. С. 99.

роботі слідчих та спеціальних комісій, реагуванням на окремі факти. Контрольна діяльність Комітетів у цій галузі малопомітна⁴³².

Президент України як гарант додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина повинен всіляко дбати про забезпечення їх додержання і захисту, у тому числі засобами запобігання злочинності. Певною мірою ці повноваження виконувалися. Президент України затверджував Комплексну програму боротьби зі злочинністю (1999, 2001, 2005 рр.), де чільне місце відводилося програмуванню діяльності щодо запобігання їй. Затверджувалися й інші концептуальні та програмні документи з питань протидії окремим проявам злочинності, зокрема корупції⁴³³. Президент України у 1995–2004 рр. часто видавав укази, в яких безпосередньо або через доручення Уряду передбачалося розроблення та вжиття заходів, прямо або опосередковано спрямованих на запобігання злочинності. Загалом, президентських актів зазначеної тематики не бракує. Проте суттєвим недоліком був і є явно недостатній контроль за виконанням указів та розпоряджень Президента, відсутність належної відповідальності тих, хто допускає їх невиконання, передусім голів обласних, міських і районних державних адміністрацій. На багатьох територіях запобігання злочинності не організовано, фактично не здійснюється як постійна система.

Таким чином, хоча ч. 1 ст. 102 Конституції України⁴³⁴ не визначено, до якої гілки влади належить Президент України, водночас ч. 2 цієї статті визначено, що: «Президент є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції України, прав та свобод людини і громадянина». Тому на виконання Конституції України та законів України Президент України підписує закони, спрямовані на загальносоціальне та спеціальне запобігання правопорушенням та злочинам, указами регламентує правоохоронну та запобіжну діяльність, затверджує комплексні програми попередження злочинності на певний період.

Але необхідно зауважити, що в зв'язку зі змінами до Конституції України комплексна програма на 2007–2009 роки⁴³⁵ була затверджена постановою Кабінету Міністрів. Вважаємо за необхідне зауважити, що дана програма мала як позитивні, так і негативні ознаки. Безумовним позитивом програми є термін її дії. Попередні програми відносились до категорії довгострокових і за час свого функціонування встигали морально застарівати, враховуючи швидкоплинність суспільних відносин в період становлення державності. Термін у два роки дозволяє більш точно прогнозувати розвиток подій, а отже формувати більш конкретні (адресні) плани заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням та злочинам. Досить дискусійним є питання передачі повноважень затвердження комплексних програм від Президента України до Кабінету Міністрів України. З одного боку саме Кабінет Міністрів України, формуючи бюджет на поточний рік, насичує такі програми реальним змістом щодо забезпечення окремих пунктів програми необхідними ресурсами, тим більше, що правоохоронні органи функціонально підпорядковані КМУ.

З іншого боку, ніхто не позбавляв Президента повноважень, передбачених ч. 2 ст. 102 Конституції. За таких умов значною мірою втрачається актуальність діяльності такого дорадчого органу, як Рада національної безпеки та оборони, де акумульовані досить потужні людські ресурси зі значним науковим та організаційно-управлінським потенціалом.

З 1993 до 2005 рр. при Президентові України діяв Координаційний Комітет по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю, який стосовно названих небезпечних діянь повинен був координувати діяльність державних органів щодо організації їх запобігання. У перші 10 років існування Комітет виявляв активність, у тому числі в означеному напрямі, але згодом, по суті, припинив свою діяльність, часто вона виходила за межі конституційних повноважень Президента. У 2005 р. Комітет було ліквідовано, а його повноваження фактично покладено на Раду національної безпеки і оборони при Президентові України. Законом України «Про основи національної безпеки України» від

⁴³² Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ: Ін Юре, 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с. С. 348.

⁴³³ Про систему заходів щодо усунення причин та умов, які сприяють злочинним проявам і корупції: Указ Президента України від 9 лют. 2004 р. № 175/2004.

⁴³⁴ Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 21.02.2019. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.

⁴³⁵ Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007–2009 роки, затв. Указом Президента України від 20 груд. 2006 р. № 1767. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

19.06.2003 р. до загроз національної безпеки віднесені поширення корупції у державному апараті та прояви організованої злочинної діяльності (ст. 7).

Вищим органом виконавчої гілки влади є Кабінет Міністрів України. Кабінет Міністрів України, інші центральні та місцеві органи виконавчої влади за нинішніх умов мали стати основними суб'єктами організації діяльності щодо протидії злочинності та всебічного забезпечення цієї діяльності, передусім організаційно-управлінського, інформаційного, наукового, ресурсного. Відповідно до статті 116 Конституції України щодо запобігання злочинам «... Кабінет міністрів України: ...п. 2 Вживає заходів щодо забезпечення прав та свобод людини і громадянина. ...п. 7 Здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю. ... п. 9 Спрямовує та координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади»⁴³⁶. По суті згідно вказаних завдань в царині запобігання злочинам Кабінет Міністрів України здійснює організаційно-управлінські функції, суть яких полягає:

- у координації діяльності міністерств та відомств спеціальних суб'єктів запобігання;
- у ресурсному забезпеченні запобіжної діяльності, розробці механізмів такого забезпечення;
- у формуванні концептуальних моделей проведення запобіжних заходів на загальнодержавному рівні;
- у формуванні державних резервів та концептуальних схем маневрування резервними ресурсами в повсякденній запобіжній діяльності та на випадок екстрених ситуацій.

Наведений перелік завдань далеко не повний, але він дає уявлення про специфіку діяльності Кабінету Міністрів України як суб'єкта формування кримінологічної політики.

Кабінет Міністрів України певною мірою виконував свою організаційно-управлінську функцію у зазначеному напрямі: інколи організовував перевірку виконання програм, затверджених Президентом, систематично збирав інформацію про це, у 2013 р. заслухав на своєму засіданні хід виконання Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року⁴³⁷. Однак у цій роботі було недостатньо предметності, результативності, управління мало, як правило, «паперовий» характер. Значні упущення у цій роботі пов'язані з тим, що підрозділ апарату Кабінету Міністрів України, який повинен був організовувати виконання програм, законів, указів з цих питань фактично не займався цим, переклавши управлінські функції у питаннях запобігання злочинності значною мірою на апарат Міністерства внутрішніх справ. Апарат Кабінету Міністрів України не підтримав у 1999–2001 рр. ініціативи Академії правових наук щодо створення постійного системного інформаційного забезпечення діяльності щодо запобігання злочинності у формі Державної автоматизованої системи кримінологічної інформації⁴³⁸. Фактично були повністю припинені використання наукових розробок, організація наукового забезпечення цієї діяльності. Наприклад, Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 рр. була складена без наукового аналізу причин і умов, що сприяють злочинним проявам, тому містила мало конкретних заходів щодо усунення кримінологічних чинників. До того ж запобіжна діяльність здебільшого недостатньо фінансувалася, через що роками не виконувалися передбачені заходи. Принципово не змінилося становище і при розробленні та прийнятті чергової Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року, знову таки без належного наукового обґрунтування, зокрема кримінологічного, та без передбачення участі науковців у її виконанні.

Органи місцевого самоврядування є також суб'єктами формування кримінологічної політики. Вони на своєму рівні мають виконувати всі повноваження щодо її організаційно-управлінського забезпечення (планування, у тому числі комплексне, видання управлінсько-нормативних актів, безпосередня організація через постійні комісії, депутатів та ін.), здійснення контролю виконання, надання певних ресурсів, залучення та активізації діяльності громадських об'єднань, створення і підтримки спеціалізованих самодіяльних

⁴³⁶ Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 21.02.2019. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.

⁴³⁷ Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 листоп. 2011 р. № 1209-р С. 350.

⁴³⁸ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Київ: Ін Юре, 2007. 424 с.

організацій. Їхнім обов'язком є безпосереднє здійснення спрямованих економічних, освітніх, виховних, медичних, інших соціальних заходів, які мають загальносоціальне запобіжне значення, а також налагодження індивідуального запобігання вчиненню злочинів конкретними особами, в тому числі через надання останнім підтримки, допомоги, здійснення запобіжного контролю, соціальної реабілітації. Проте ці повноваження та обов'язки багатьма органами місцевого самоврядування не виконуються.

Суб'єктом реалізації кримінологічної політики шляхом координації діяльності у сфері запобігання злочинам є органи прокуратури. Згідно з Законом України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 року № 1697-VII⁴³⁹, хоч він прямо не передбачає завдання щодо запобігання злочинності, проте зміст деяких напрямів (і форм) діяльності прокурора дозволяє зробити висновок проте, що вони фактично сприяють запобіжному впливу щодо детермінантів злочинності.

Кримінологічна діяльність прокуратури реалізується прокурорами у кількох напрямках: 1) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство; 2) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних провадженнях, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян; 3) підтримання державного обвинувачення в суді; 4) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом; 5) координація діяльності правоохоронних органів з питань протидії злочинності та корупції; 6) проведення кримінологічного аналізу⁴⁴⁰.

Поза сферою кримінального судочинства прокурори, окрім цього, зобов'язані: а) сприяти профілактичній діяльності громадськості, б) роз'яснювати положення чинного кримінального закону, в) здійснювати співробітництво з відповідними установами інших держав та міжнародними організаціями у сфері запобігання і протидії злочинності, г) інформувати громадськість про стан законності та заходи щодо її зміцнення⁴⁴¹.

При цьому, незважаючи на те, що згідно зі ст. 2 Закону України «Про прокуратуру» її запобіжна функція окремо не виділена, фактично вона притаманна всім напрямам наглядової діяльності в межах повноважень прокуратури і другорядною вважатися не може. Але недостатня законодавча її визначеність дає привід для різноманітних тверджень щодо того, що прокуратура не повинна займатися запобіжною діяльністю, для пропозицій по обмеженню її функцій і повноважень, передачі їх іншим державним органам, по суттєвому реформуванню органів прокуратури за зразком її структурної й функціональної побудови в зарубіжних країнах. У цьому зв'язку особливого звучання набуває (як це передбачено у п. 9 розд. XV Перехідних положень Конституції України) позбавлення її загальнонаглядової функції, яка найбільшою мірою, як свідчить практика, спрямована на запобігання злочинним проявам⁴⁴².

Органи і установи виконання покарань Міністерства юстиції України, як суб'єкти реалізації кримінологічної політики, більш детально розглянуті у главі 26 цього підручника, присвяченого кримінологічній характеристиці та запобігання злочинам в установах виконання покарань.

Національна поліція України займає першочергове місце у системі державних органів, які здійснюють правоохоронну діяльність у сфері запобігання злочинам. Національна поліція України – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку⁴⁴³.

Для виконання обов'язків, покладених на Національну поліцію, у тому числі щодо запобігання злочинам, в її структурі утворено різні служби та підрозділи. У складі поліції функціонують: кримінальна поліція; патрульна поліція; органи досудового розслідування;

⁴³⁹ Про прокуратуру: Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1697-VII. Голос України. 2014. № 206 (5956). 25 жовт. С. 1–21.

⁴⁴⁰ Супруненко Д. О. Функції прокуратури як суб'єкта запобігання злочинам в Україні. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту*. 2015. Вип. № 35. Ч. I. С. 75–79. С. 78–79.

⁴⁴¹ Проблеми протидії злочинності: підручник / О. Г. Кальман, І. М. Козьяков, В. М. Куц та ін.; за ред. проф. О. Г. Кальмана. Харків: ТОВ «Новасофт», 2010. 351 с. С. 154–155.

⁴⁴² Мірошніченко С. С. Запобігання злочинності – одна із функцій органів прокуратури. *Проблеми законності*. 2005. Вип. 75. С. 158–161. С. 158.

⁴⁴³ Про Національну поліцію: Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII.

поліція охорони; спеціальна поліція; поліція особливого призначення. Для одних служб запобігання злочинам – одна з основних функцій, яку вони виконують у процесі своєї діяльності. Це служби кримінальної поліції, у тому числі карного розшуку, протидії наркозлочинності, захисту економіки та ін. У їхній профільній діяльності по боротьбі зі злочинністю у відповідному напрямі одне з основних місць має посідати запобігання злочинам спеціально-кримінологічними засобами, передусім групового та індивідуального спрямування. Слід відзначити, що тривалий період основний обсяг службового часу названих підрозділів витрачається на виявлення та розкриття злочинів, а на їх запобігання не вистачає часу, через що рівень злочинності (а не статистичні показники про неї) фактично не знижується.

Окремо слід виділити служби, які повинні вести роботу щодо запобігання злочинам на стадіях, що передують формуванню злочинного мотиву, здійснюючи запобігання антисуспільної спрямованості та криміногенної орієнтації й мотивації особи. Це: патрульна поліція, зокрема превентивної діяльності – патрульно-постові підрозділи і дільничні інспектори поліції; служба дозвільної, реєстраційної та міграційної роботи; служба безпеки дорожнього руху; державна служба охорони; приймальники-розподільники та ін. Поки що їхню запобіжно-профілактичну діяльність не можна визнати предметною, системною та результативною. Вона обмежується, як правило, виявленням та взяттям на облік осіб, які допускають правопорушення, та притягненням їх до відповідальності, в основному адміністративної, у разі вчинення правопорушень.

У діяльності Національної поліції щодо запобігання злочинам мають використовуватися різні форми і засоби, зокрема:

- виявлення та усунення причин і умов злочинності, окремих її видів та конкретних злочинів;
- аналіз кримінологічної ситуації;
- участь у складанні комплексних планів запобігання (профілактики) правопорушенням, передбачення у них та подальше вжиття відповідних заходів;
- заходи загальної профілактики, перевірки на об'єктах обслуговування дотримання умов та правил, що перешкоджають вчиненню злочинів, у тому числі стосовно зберігання зброї, вибухових речовин, усунення можливості їх використання зі злочинною метою;
- контроль за дотриманням правил торгівлі та вживання алкогольних напоїв, незаконним обігом наркотиків;
- спеціальні запобіжні операції («заслон», «зброя», «трал», «нелегал» та ін.);
- запобігання злочинам слідчими підрозділами у кримінальних провадженнях шляхом аналізу причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів;
- багатогранне індивідуальне запобігання.

До органів, діяльність яких напряму не пов'язана з запобігання злочинам, водночас їх діяльність безпосередньо впливає на усунення причин та умов злочинів можна віднести:

- органи державного нагляду, їх діяльність здійснюється у процесі виконання своїх функцій багатьма службами (понад п'ятдесят):

- органи юстиції. Слід відзначити передусім запобіжну роль загалом щодо правопорушень, у тому числі стосовно злочинних проявів, яку має відігравати Міністерство юстиції України та його органи на місцях у формуванні та реалізації державної правової політики, у законопроектній діяльності, державній реєстрації та систематизації законодавства і роботі щодо забезпечення адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, а також у захисті прав і свобод людини і громадянина тощо. Запобіжний ефект має також діяльність: нотаріату – стосовно охорони прав та інтересів громадян, юридичних осіб щодо фактів, відповідно до яких існує нотаріальна форма реєстрації та закріплення; адвокатури – діяльність, що пов'язана із пропозицією внесення змін до чинного законодавства України та проектів нормативно-правових актів;

- органи державного та господарського управління – через запобігання та недопущення порушень у їхній діяльності, які можуть призвести чи сприяти вчиненню злочинів, передусім у службовій сфері, у сферах економіки, управління;

- засоби масової інформації – сприяння запобігання злочинам через тематику та визначені форми своєї діяльності, що мають запобіжно-профілактичний ефект стосовно злочинності, злочинних проявів, причин та умов, які їх зумовлюють;

- заклади освіти;
- сім'я, громадські релігійні організацій;
- установи культури та мистецтва.

– громадяни. Віднесення громадян до суб'єктів реалізації кримінологічної політики є дискусійним. Участь окремих осіб у виконанні запобіжних функцій, на думку багатьох фахівців, як правило, зумовлена формами, визначеними кримінальним процесуальним та іншим законодавством або певними ознаками цих осіб, зокрема належністю до громадської організації, участю у складі трудового колективу.

Таким чином, виходячи з вищевикладеного та погоджуючись з О. М. Джужею, який пропонує розглядати політику у сфері боротьби зі злочинністю на основі рівневої диференціації⁴⁴⁴, що, з відповідними корективами, може бути використано і для характеристики рівнів формування та реалізації кримінологічної політики.

Виходячи з цього можуть бути виділені такі рівні формування та реалізації кримінологічної політики України: доктринальний, програмний, законодавчий, науковий, правовиконавчий та правозастосувальний.

Доктринальний рівень передбачає існування державно-політичної доктрини кримінологічної політики. Як і будь-яка інша політика, кримінологічна передбачає наявність стратегічного політичного бачення розвитку. На жаль, такої доктрини Україна за роки незалежності не розробила, що, як наслідок, викликає відповідну непослідовність в її здійсненні, прикладом чого можуть, бути відомі зміни у кримінальному процесуальному законодавстві.

Програмний рівень тісно пов'язаний із доктринальним і передбачає наявність чітких як стратегічних, так і тактичних (короткотермінових) планів у галузі законодавчої діяльності та регулювання правозастосувальної діяльності у сфері кримінологічної політики.

Законодавчий рівень пов'язаний із безпосередньою діяльністю по розробці та прийняттю кримінологічних актів та директивних (підзаконних) документів, що визначають застосування кримінологічних норм.

Науковий рівень охоплює розробку концепції запобігання злочинам, яка здійснюється в діяльності науково-дослідних установ та окремих вчених, що розробляють цю проблематику.

Правовиконавчий рівень – найоб'ємніший, оскільки охоплює сферу дотримання норм, що здійснюється переважною більшістю громадян нашої країни.

Правозастосувальний рівень – пов'язаний зі сферою застосування кримінологічних заходів запобігання правоохоронними та судовими органами. Саме цей рівень кримінологічної політики перебуває «на поверхні», оскільки найчастіше піддається аналізу як фахівцями, так і засобами масової інформації.

Рівнева диференціація кримінологічної політики дозволяє виділити суб'єкти формування кримінологічної політики. До них належать:

- Верховна Рада України;
- Президент України;
- Кабінет Міністрів України;
- органи місцевого самоврядування.

Як суб'єкти реалізації кримінологічної політики виступають:

- правоохоронні органи (прокуратура, МВС, СБУ, органи Державної фіскальної служби, органи і установи виконання покарань Міністерства юстиції України та ін.);
- позаправоохоронні органи (органи юстиції, органи державного та господарського управління, засоби масової інформації та ін.);
- громадяни.

Розробка та реалізація окремих напрямів кримінологічної політики повинна здійснюватись на базі аналізу криміногенної та кримінальної ситуацій, які повинні проводитись як на макро-, так і на мікрорівнях. Як відомо, кримінологічна ситуація, за визначенням А. І. Долгової, є «...ситуацією, яка створює високу вірогідність злочинної поведінки, породження або збільшення злочинів (росту, зростання її суспільної небезпечності тощо). Це перш за все ситуація взаємодії обставин, що породжують причинні комплекси злочинності»⁴⁴⁵. Кримінологічна ситуація повинна визначати як напрями кримінологічної політики, так і перспективи її рівневих розробок та реалізації.

⁴⁴⁴ Джужа О. М. Науково-практичний інтерес до становлення кримінологічної політики України. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2005. № 11. С. 164–175. С. 175.

⁴⁴⁵ Криминология: учебник / под ред. А. И. Долговой. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма, 2005. 912 с. С. 291.

ОСОБЛИВА ЧАСТИНА

Глава 13. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам, що вчиняють неповнолітні

(Кулакова Н. В., Третьякова Т. А., Горбенко Д. А.)

План

- § 1. Кримінологічна характеристика злочинів, що вчиняють неповнолітні.
- § 2. Причини і умови вчинення злочинів неповнолітніми.
- § 3. Особа неповнолітнього злочинця.
- § 4. Запобігання злочинам, що вчиняють неповнолітні.

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинів, що вчиняють неповнолітні

Проблема дослідження злочинів, що вчиняються неповнолітніми, та ефективності їх запобігання⁴⁴⁶ завжди була і буде актуальною. Від того як здійснюються заходи по недопущенню злочинів дітей, залежить стан і тенденції злочинності у майбутньому. До даного виду злочинності належать кримінально карані діяння, вчинені особами у віці з 14 до 18 років, які мають певні відмінності від дорослих, що пояснюється віком злочинців, який знаменує соціально-психологічні особливості цієї категорії осіб та їх статус у суспільстві.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»⁴⁴⁷ та ст. 6 Сімейного кодексу України⁴⁴⁸, дитина – це особа віком до 18 років (повноліття). Малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років. Неповнолітньою вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. Відповідно до статей 34 та 35 Цивільного кодексу України повну цивільну дієздатність має фізична особа, яка досягла вісімнадцяти років (повноліття). У разі реєстрації шлюбу дитиною, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу. У разі припинення шлюбу до досягнення повноліття, набута дитиною повна цивільна дієздатність зберігається. У разі визнання шлюбу недійсним з підстав, не пов'язаних з протиправною поведінкою неповнолітньої особи, набута нею повна цивільна дієздатність зберігається. Повна цивільна дієздатність може бути надана дитині, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини. Повна цивільна дієздатність також може бути надана дитині, яка досягла шістнадцяти років і яка бажає займатися підприємницькою діяльністю. Повна цивільна дієздатність, надана фізичній особі, поширюється на всі цивільні права та обов'язки.

Поряд з поняттям «злочинність неповнолітніх» вживається також термін «підліткова злочинність», але це не виправдано, оскільки підліток – це дівчинка чи хлопчик у віці від 12 до 16 років. За підлітковим віком іде юність, але поняття «юнацька злочинність» також буде неточним, бо юнацький вік не закінчується у 18 років. Іноді вживається термін «дитяча злочинність», але таким поняттям можна умовно позначити діяння у віці до 15–16 років, оскільки злочини, які вчиняють особи у віці 17–18 років аж ніяк не назвеш дитячими. У Законі України «Про охорону дитинства» використовується поняття «діти у конфлікті із законом», але на жаль визначення цього терміну в законі не передбачено. Відповідно до ст. 1 даного закону⁴⁴⁹ «дитина, яка перебуває у складних життєвих обставинах» – дитина,

⁴⁴⁶ У цій главі, а також в інших главах Особливої частини цього підручника, якщо не зазначено іншого (наприклад, посилання на конкретні статті нормативно-правових актів, як-от ч. 1 ст. 1, ч. 2 ст. 50 КК України, ч. 1 ст. 1 КВК України та ін.), терміни «попередження», «профілактика», «превенція» і «запобігання» ми вживаємо як ідентичні, оскільки всі вони є синонімами і означають одне й те саме – щось упередити, не допустити.

⁴⁴⁷ Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. Дата оновлення: 27.03.2018. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.

⁴⁴⁸ Сімейний кодекс України: Закон від 10.01.2002 р. № 2947-III. Дата оновлення: 06.02.2018. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.

⁴⁴⁹ Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. Дата оновлення: 27.03.2018. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.

яка потрапила в умови, що негативно впливають на її життя, стан здоров'я та розвиток у зв'язку з інвалідністю, тяжкою хворобою, безпритульністю, перебуванням у конфлікті із законом, залученням до найгірших форм дитячої праці, залежністю від психотропних речовин та інших видів залежності, насильством та жорстоким поведінням у сім'ї, ухилянням батьків, осіб, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків, обставинами стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф, воєнних дій чи збройних конфліктів тощо, що встановлено за результатами оцінки потреб дитини.

Порівнюючи за кількісними показниками злочинність неповнолітніх із злочинністю дорослих, потрібно виходити з того, що перша охоплює усього чотирирокрічний період людського життя (14–18 років), а друга – десятиріччя, після 18 років. Відрізняються вони і якісно, скажімо, злочинність неповнолітніх не знає практично злочинів у сфері економіки, посадових тощо.

Зазначимо, що для злочинності неповнолітніх характерна підвищена латентність, оскільки багато злочинів, що ними вчиняються, сприймаються дорослими як пустощі, викликані недостатньою соціальною зрілістю (крадіжки у сім'ї, сусідів, у закладі освіти, хуліганські бійки, відбирання грошей та речей у молодших тощо). Через те, що цьому не надається належного значення, або через небажання «виносити сміття з хати», про такі дії, як правило, не повідомляються в органи Національної поліції. Тому більш реальним є облік тяжких насильницьких та насильницько-корисливих злочинів, які вчиняють неповнолітні (убивства, тілесні ушкодження, зґвалтування, хуліганства, крадіжки, грабежі та розбійні напади).

Стан злочинності неповнолітніх багато в чому залежить від стану боротьби з нею і ставлення працівників правоохоронних органів до обліку її проявів. Тому у схожих за багатьма демографічними, економічними, територіальними та іншими показниками регіонах можуть бути значні розбіжності у показниках вказаної злочинності.

Вивчаючи злочинність неповнолітніх, треба також мати на увазі, що серед їх окремих груп є відмінності. Ось чому значно відрізняється злочинність неповнолітніх у віці 14–15 років і 16–17 років. Є відмінності (як кількісні, так і якісні) у злочинах, що вчиняють учні загальноосвітніх шкіл, технікумів, професійних училищ, працюючі, і без певних занять.

Протягом 2013–2016 рр. на території України спостерігається поступове зменшення кількості злочинів, що вчиняються неповнолітніми та молоддю. У 2013 р. неповнолітніми та за їх участю було вчинено – 8781, з них – особливо тяжких – 129, 3780 – тяжких, 3967 – середньої тяжкості, 905 – невеликої тяжкості. У 2014 р. неповнолітніми та за їх участю було вчинено – 7467, з них – особливо тяжких – 89, 3304 – тяжких, 3340 – середньої тяжкості, 634 – невеликої тяжкості. неповнолітніми та за їх участю було вчинено – 8781. У 2015 р. неповнолітніми та за їх участю було вчинено – 7171, з них – особливо тяжких – 128, 3304 – тяжких, 3142 – середньої тяжкості, 597 – невеликої тяжкості. У 2016 р. неповнолітніми та за їх участю було вчинено – 6156, з них – особливо тяжких – 66, 828 – тяжких, 603 – середньої тяжкості, 159 – невеликої тяжкості. Частка злочинів, що вчиняються неповнолітніми, у структурі всієї злочинності в середньому становить до 8 %. 80 % злочинів неповнолітні вчиняють неподалік від місця проживання, навчання чи роботи. Показники мають певні коливання в різні роки. У 2013 р. у сільській місцевості було вчинено – 6242, за межами населених пунктів – 1448, у громадських місцях – 2373; у 2014 р. у сільській місцевості було вчинено – 2160, за межами населених пунктів – 44, у громадських місцях – 2104; у 2015 р. у сільській місцевості було вчинено – 2370, за межами населених пунктів – 57, у громадських місцях – 1585; у 2016 р. у сільській місцевості було вчинено – 465, за межами населених пунктів – 16, у громадських місцях – 458⁴⁵⁰.

У структурі злочинів, що вчиняють неповнолітні, переважають злочини проти власності: у 2013 р. було вчинено – 6366, у 2014 р. – 5531, у 2015 р. – 5442, 2016 р. – 1211, а також злочини проти життя і здоров'я: у 2013 р. – 758, у 2014 р. – 584, у 2015 р. – 512, у 2016 р. – 166, а також злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення: у 2013 р. – 383, у 2014 р. – 265, у 2015 р. – 257, у 2016 р. – 25.

⁴⁵⁰ Єдиний реєстр досудових рішень. Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. URL: <https://erdr.gp.gov.ua/erdr/erdr.web.system.LoginPage.cls>.

Число молодих, що вчинили злочини, поступово зменшується: якщо у 2013 р. вчинили злочини – 7468 неповнолітні, у 2014 р. – 4430, у 2015 р. – 5992, то у 2016 р. – 4569 неповнолітніх.

Вчинили злочини у 2013 р. особи у віці до 14 років – 477 осіб, з 14–15 років – 2374, з 16–17 років 4509, у 2014 р. особи у віці до 14 років – 314 осіб, з 14–15 років – 1795, з 16–17 років 3724; у 2015 р. особи у віці до 14 років – 251 осіб, з 14–15 років – 1688, з 16–17 років 3786; у 2016 р. особи у віці до 14 років – 218 осіб, з 14–15 років – 1127, з 16–17 років 2873.

З них учні та студенти закладів освіти – середніх – у 2013 р. – 3569, у 2014 р. – 2657, у 2015 р. – 2597, у 2016 р. – 1873, професійно-технічних – у 2013 р. – 2743, у 2014 р. – 1545, у 2015 р. – 2388, у 2016 р. – 1813, закладів вищої освіти – у 2013 р. – 1156, у 2014 р. – 228, у 2015 р. – 107, у 2016 р. – 883.

Частіше всього неповнолітні вчиняють злочини у вільний від навчання час (з 15.00 до 24.00). Цікаво відзначити, що «пік» злочинних проявів припадає на 20.00–23.00. До 7 % злочинів вчиняються у навчальний час, коли підлітки повинні бути на заняттях; до 10 % – в період виробничої практики та інших. При цьому 18–20 % злочинів вчиняються у вихідні та святкові дні. Протягом року «пік» злочинних проявів припадає на канікули, що пов'язано з послабленням соціального контролю за неповнолітніми.

У процесі дослідження злочинності неповнолітніх були виявлені певні закономірності. Так, ці злочини охоплюють групу найбільш суспільно небезпечних діянь, що посягають на життя і здоров'я громадян та власність. Зв'язок злочинності неповнолітніх та дорослих осіб має двосторонній характер. Злочинність неповнолітніх плавно переходить у молодіжну. Характер зв'язку злочинності неповнолітніх з іншими віковими групами змінюється залежно від виду посягань: загальнокримінальна злочинність неповнолітніх тісніше пов'язана з корисливою злочинністю молоді та дорослих, ніж з насильницькою. Це пояснюється тим, що насильницька злочинність проявляється у них в різних сферах життєдіяльності: у неповнолітніх – це дозвілля, у дорослих – побут або виробництво.

Найбільш небезпечною тенденцією у злочинності неповнолітніх є збільшення випадків вчинення корисливих злочинів із застосуванням насильства. Часто крадіжки переростають у грабіж, чи у розбійний напад. Предметом усіх видів корисливо-насильницьких злочинів проти власності, як правило, є товари підвищеного попиту, які досить легко реалізуються, гроші та коштовності, предмети антикваріату, вироби з хутра та шкіри, відео– та радіоапаратура, комп'ютерна техніка, мобільні телефони, транспортні засоби.

Формування антисуспільної спрямованості неповнолітніх простежується в процесі їх спілкування та діяльності. Цьому може сприяти процес соціалізації. Соціалізація здійснюється під впливом ряду факторів, які умовно поділені на три групи: 1) макрофактори (суспільство, держава, планета, космос); 2) мезофактори (етнокультурні умови, тип мешкання, місце і умови проживання і розвитку людини); 3) мікрофактори (сім'я, дитячий садок, школа, позашкільне середовище, релігійні установи, товариство однолітків, трудовий колектив, громадські об'єднання тощо). Усі ці фактори на кожну конкретну людину впливають по-різному. Динаміка її розвитку і впливу залежить від рівня розвитку суспільства, науки і техніки та індивідуальних якостей особистості ⁴⁵¹.

На думку деяких вчених, антисуспільна спрямованість може гальмувати соціалізацію молоді людини та призвести до протиправної поведінки і входження її до злочинної групи ⁴⁵². Особливістю злочинності неповнолітніх є вчинення злочинів у складі групи. Сьогодні при вчиненні злочинів неповнолітніх зросла їх суспільна небезпека, через те, що члени злочинних груп надають один одному психологічну підтримку, кожен почуває себе в групі більш впевнено, а це в свою чергу сприяє прийняттю рішень про вчинення більш тяжких злочинів. У групі швидше йде процес передачі кримінально досвіду, якщо ним володіє один член групи, то незабаром його використовують інші. Зростає жорстокість при вчиненні злочинів корисливо-насильницької спрямованості. При розбійних нападках на житло злочинці використовують вогнепальну та холодну зброю, потерпілим наносяться тяжкі тілесні ушкодження, чиниться психологічне насильство.

Відомо, що джерела формування кримінальних груп підлітків знаходяться у сімейному неблагополуччі, незадовільному стані у первинному навчальному колективі, у

⁴⁵¹ Концепції розвитку демократичних засад в освітніх закладах України. Київ, 1997. С. 47.

⁴⁵² Корыстно-насильственная преступность несовершеннолетних / отв. ред. И. П. Лановенко. Київ, 1982. С. 56.

заформалізованості виховної роботи з ними. Усе це вони прагнуть компенсувати вільною поведінкою «на вулиці» у середовищі таких же занедбаних або відвернутих однолітків. Це пов'язано з їх психофізіологічними властивостями. Підліток, особливо соціально-неблагополучний, завжди відчуває потяг до сили, а об'єднання в групи це почуття посилює. Підвищені імпульсивність і ситуативність групових злочинів, які вчиняються неповнолітніми, обтяжують їх наслідки. Легкість швидкого неформального об'єднання, звичка до групового спілкування, підвищений інтерес до конфліктних ситуацій, потреба в самореалізації, прагнення до оригінальності, нестійкість ідейних, моральних та правових переконань багаторазово збільшують небезпечність протиправних антигромадських дій неповнолітніх.

Частка групових злочинів серед неповнолітніх в 3–4 рази більша аналогічного показника дорослої злочинності і досягає 80 % у загальній злочинності молоді. Питома вага групової злочинності вища при вчиненні крадіжок, грабежів, розбійних нападів, зґвалтувань, ніжча – при умисних вбивствах та тяжких тілесних ушкодженнях. У груповій злочинності неповнолітніх переважають нестійкі, короточасні об'єднання. Але, за нашими підрахунками, майже половину з них можна оцінити як такі, що орієнтовані та тривалу діяльність. Злочинна діяльність групи стає тривалішою, як за часом (не завжди всі учасники групи діють одночасно), так і у просторі (учасники групи діють самостійно в різних місцях); зросли можливості приховування злочинів та слідів, захисту їх членів групи від правоохоронних органів, надання допомоги затриманим. Загальною закономірністю таких груп є постійний розвиток від первинного об'єднання (типу випадкових груп) до груп більш високого рівня (організованих угруповань та злочинних організацій). При довгостроковому функціонуванні група набуває все більшої організованості, її злочинна діяльність стає більш суспільно небезпечною. На окремих етапах розвитку злочинної групи може припинятися або сповільнюватися. Діяльність такої групи припиняється у разі викриття та арешту її учасників, або коли більшість учасників виходить з групи у зв'язку з виїздом в іншу місцевість.

Останнім часом відбувається процес зміцнення груп неповнолітніх з протиправною поведінкою. Приблизно 40 % з них мають різновіковий, змішаний склад учасників, що посилює орієнтацію на тривалу злочинну діяльність. Майже 2/3 злочинних груп існували до трьох місяців, від трьох до одного року – 1/4, і понад один рік тільки 6 %. Більшість груп існує від 1 до 6 місяців. Але за цей період вони встигають вчинити в середньому 7 злочинів на групу, поки не почнеться їх переслідування правоохоронними органами. Притягнення до кримінальної відповідальності може привести до розпаду лише частини таких груп (члени яких заарештовані, направлені у спеціальні навчально-виховні установи).

Формуванню злочинних груп неповнолітніх передують стихійне утворення дозвільних груп, які внаслідок низки негативних факторів (бездоглядність, бродяжництво, кримінальний вплив дорослих, запущеність виховної роботи, відсутність корисних занять тощо) переростають у асоціальні, а згодом й у злочинні. Це зумовлено антисуспільним способом задоволення своїх потреб при обмежених інтересах, невмінні організувати свій вільний час і т.п. У процесі переростання асоціальних груп у злочинні відбуваються важливі зміни: збільшується кількість учасників, зростає відсоток осіб з більш негативною характеристикою (раніше судимі, непрацюючі); склад групи стає різноманітним; з числа осіб з більш кримінальною спрямованістю висувається лідер, який все частіше використовує авторитарні методи управління групою. Внаслідок цього група стає згуртованою і, перетворившись в організоване об'єднання (формування), переходить до вчинення тяжких злочинів.

На певному етапі формування злочинної групи у ній з'являється фігура лідера, який виступає у ролі її керівника. З появою лідера група стає більш згуртованою, її діяльність активізується і набуває все більш суспільно небезпечного характеру. Одночасно створюється функціональна структура групи, яка визначається її особовим складом та об'єктами злочинних посягань. Група являє собою психологічно цілісне формування. Доки вона вчиняє злочини, залишається не викритою, тенденція до інтеграції її членів переважає. Якщо злочинна група терпить невдачу і виникла загроза її викриття, то збільшується можливість її розпаду, виникають внутрішні конфлікти між членами групи. Такі групи створюються, як правило, не одразу, не на порожньому місці. Спочатку вони носять так званий передкримінальний характер, все більше культивуючи аморалізм, фонові прояви. В такому разі можна вести мову про групу кримінального ризику. Її члени балансують на грані вчинення серйозних (тяжких і особливо тяжких) злочинів. Причому, на відміну від попередніх років, такі групи, як правило, мають корисливу спрямованість (раніше вони носили значною мірою хуліганський характер).

§ 2. Причини і умови вчинення злочинів неповнолітніми

Вплив соціальних умов життя та його протиріч на характер морального формування особи молодшої людини є визначальним і там треба шукати детермінанти злочинності взагалі і неповнолітньої зокрема.

Кримінологічна детермінація є різновидом соціальної детермінації. До процесу детермінації належать причини, умови, кореляти. Детермінація включає різні зв'язки: причинно-наслідкові, кореляційні, функціональні, зв'язки стану, структурно-системні тощо. Система охоплює усі три види детермінації у часі: детермінація минулого, теперішнього та майбутнього і є різновидом соціальної, статистичної (ймовірної), ідеально-цільової детермінації.

Причини і умови вчинення злочинів неповнолітніми в цілому ті ж, що й обумовлюють злочинність дорослих. Це ті ж негативні явища і процеси, які протікають у суспільстві на макро- і мікро- рівнях. Але з урахуванням особи неповнолітнього вони мають свою специфіку, пов'язану з особливостями соціально негативних потреб та інтересів неповнолітніх правопорушників.

На нашу думку, детермінанти, що обумовлюють злочинність дітей, поділяються на групи: 1. Фактори, які формують особу молодого правопорушника (негативний вплив родини, безпосереднього оточення, засобів масової інформації, недоліки шкільного, побутового виховання тощо). 2. Умови, що сприяють вчиненню злочинів (недоліки організаційного характеру, які допомагають особам і з уже сформованою антисуспільною орієнтацією «технічно» реалізувати злочинні наміри. 3. Обставини, пов'язані з поведінкою жертв злочинів.

Формування особи відбувається під впливом усього комплексу відносин, в якій вона вступає з іншими людьми. У свідомості людини немає таких явищ, які були б «первинними», а не результатом її життєдіяльності. Внутрішній зміст людини визначається її відносинами, в якій вона вступає з іншими особами, особливостями її життя та діяльності.

Фактори, які сприяють формуванню протиправної поведінки неповнолітнього, потрібно шукати насамперед в конкретному соціальному середовищі, яке його оточує. Важливе місце у визначенні детермінант, що сприяють злочинності неповнолітніх, займають недоліки сімейного виховання. Формування особи неповнолітнього починається у соціальній групі – сім'ї. Виховання включає в себе комплекс різноманітних заходів по профілактиці правопорушень, як аспект що забезпечує ефективність виховної діяльності. Це дозволяє розглядати детермінанти, що обумовлюють протиправну поведінку неповнолітніх, в плані вияву негативних сторін взаємодії соціального середовища та особистості, маючи на увазі необхідність детального аналізу процесів, що відбуваються в суспільстві.

Негативні процеси соціального й економічного характеру, які супроводжують трансформацію нашого суспільства, суттєво послабили сім'ю як соціальний інститут, який покликаний забезпечувати фізичний, інтелектуальний та моральний розвиток дітей. Протягом реформ рівень життя населення України зменшився на 30 %, що значно збільшило кількість сімей, які опинилися в скрутних матеріальних умовах. Нині більша половина дітей живе в незабезпечених сім'ях. У них складна психологічна обстановка, яка сприяє інтенсивному розпаду сімей, уходу з них дітей і підлітків, що веде до подальшого зростання бездоглядності. Ці діти опиняються в скрутному матеріальному становищі і поповнюють «групу ризику» та контингент неповнолітніх правопорушників, у таких підлітків виникає почуття власної «ущербності», і, на основі цього, виробляється негативне ставлення до оточення, прагнення реалізувати свої плани в неформальній компанії, яка теж впливає на них негативно.

Вказана ситуація, безумовно, впливає на дію традиційних чинників, які обумовлюють злочинність неповнолітніх, тобто негативний розвиток особи підлітка, його криміналізацію. Зупинимосся на них.

1. Негативний вплив у сім'ї. Сім'я – це перша соціальна структура, в якій обертається людина, і в якій значною мірою проходить її формування як особистості. Психологи вважають, що вже у п'ять років характер людини сформований принаймні на три чверті, з урахуванням успадкованих моментів. Однак, риси характеру і біологічна спадщина ще не визначають майбутню криміналізацію особи. Дуже важливо, яку систему соціальних цінностей, а на їх фундаменті – і потреб вибудує для себе юний громадянин.

Численні дослідження показують, що у своїй переважній більшості неповнолітні злочинці мали неблагополучну, занедбану сім'ю. Ця занедбаність на практиці буває досить різноплановою. Часто це загальна атмосфера неповаги батьків одне до одного, до дітей,

оточуючих, образливі вирази на адресу близьких людей, биття дітей, жорстокість стосовно них, демонстративна байдужість, зайнятість батьків власними проблемами, дух цинізму і зажерливості, і, зрозуміло, пияцтво одного чи обох батьків. Таким чином, неблагополучною може бути як сім'я, в якій панує злиденність, так і та, яка матеріально забезпечена. Саме цим можна пояснити, коли щодня 32 дитини (на рік 12 тис.) виявляються сиротами при живих батьках (соціальне сирітство). В цілому родинної опіки позбавлено з різних причин 2,5 мільйона дітей.

Відзначимо і такий негативний фактор, як неповна сім'я, в основному – материнська. Мати вимушена працювати, і діти залишаються без її впливу та нагляду. Зрозуміло, йдеться про ті випадки, коли й сама мати характеризується позитивно. Але так буває не завжди. Як результат – до 40 % неповнолітніх злочинців – з неповних сімей, до 5 % взагалі не мали батьків.

Між тим, треба констатувати, що кількість сімей, які розпадаються, зростає. У нашій країні у 1960-ті роки кількість розлучень на 1000 шлюбів складала 161, а у 1980-ті – вже 362, тобто одне розлучення на 2,8 шлюби. Неповні сім'ї у 1980-х роках у відсотках до загальної кількості сімей становили в Україні 15,3 %. Це значно вище, ніж у країнах Західної Європи (Англія – 8,4 %, ФРН – 6,2 %, Італія – 8,1 %, Франція – 4,3 %).

Все це призводить до того, що дитина почуває себе у сім'ї непотрібною, чужою, стає жорстокою, шукає контактів поза родиною і на противагу їй, переносить свій негативний досвід і накопичену озлобленість на оточуючих, тим самим висловлюючи помсту суспільству за своє занедбане дитинство.

2. Істотний вплив на формування особи неповнолітнього покликані здійснювати заклади загальної середньої освіти, заклади професійної (професійно-технічної) освіти тощо. Однак вони далекі від того, чого від них очікують. На жаль, частина вчителів має низький рівень культури і професійної підготовки. Такі вчителі не користуються авторитетом у учнів. Часто-густо вони перебувають під пресом вимог про благополучні показники. Все це породжує формалізм у роботі, відмову від індивідуального підходу. Доповнюють картину невисока зарплата вчителів, відсутність бажання у частини учнів одержувати реальні знання. При цьому кращі вчителі переходять до елітних шкіл (ліцеїв, гімназій).

Не можна не назвати відсутність у школі нової концепції освіти і виховання учнів. Все це відчужує дитину від школи, вона втрачає до неї інтерес, багато хто ходить туди лише за примусом. Багатьох школярів охопив бум збагачення, всю свою увагу вони приділяють купівлі та продажу, потягу до легких заробітків. Їх поведінка балансує на межі злочинного. Кумирами серед підлітків стають удачливі бізнесмени, які розбагатіли будь-якою ціною, і повії, бажано валютні. При цьому успіх у житті, як правило, не пов'язується з необхідністю набуття знань.

У край скрутному становищі опинилася система професійної (професійно-технічної) освіти. Значна кількість закладів професійної (професійно-технічної) освіти ліквідована або злита з іншими закладами освіти, не забезпечена достатнім фінансуванням. Між тим, там перебувають десятки тисяч дітей з неблагополучних сімей, таких, які вимагають постійного нагляду. Культурне дозвілля, розвиток творчих здібностей, спорт все більше втрачають своє виховне значення, тому що комерціалізуються, не мають виховного спрямування.

3. Однією з причин злочинності неповнолітніх є їх незайнятість. Зазначимо, що традиційні чинники цієї незайнятості, коли сім'я або достатньо забезпечена, щоб утримувати неповнолітнього або фактично втратила свій соціальний статус і не в змозі контролювати його поведінку, доповнені нині чітко означеним безробіттям молоді. Щорічно тисячам випускників закладів загальної середньої та професійної (професійно-технічної) освіти не вдається працевлаштуватись, і багато підприємств відмовляються брати на роботу підлітків. Керівництво закладів професійної (професійно-технічної) освіти прямо попереджає учнів, що роботою вони забезпечені не будуть. Не можуть знайти постійної роботи і більшість «відсіяних» зі шкіл. Як результат – до половини неповнолітніх злочинців ніде не вчилися і не працювали.

4. Говорити про виховний вплив на працюючих підлітків безпосередньо на виробництві сьогодні не доводиться, хоча в деяких місцях профспілки намагаються цим займатися. Для підприємств, багато з яких перебуває у важкому економічному стані, головне завдання сьогодні – вижити і зберегти кістяк кваліфікованих працівників. На жаль, неповнолітнім відмовляють у прийомі на роботу. І це незважаючи на те, що в ч. 2 ст. 7 Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні»

записано: «Держава забезпечує працездатній молоді надання першого робочого місця на строк не менше двох років після закінчення або припинення навчання у закладах загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої і вищої освіти, завершення професійної підготовки і перепідготовки, а також після звільнення зі строкової військової або альтернативної (невійськової) служби».

5. Підлітки, які не відчують інтересу до себе в сім'ї та школі тягнуться до неформальних угруповань, до однолітків, з якими проводять більшу частину дозвілля. У підлітковому віці властиве підвищене прагнення до спілкування з однолітками, що полегшує їх соціалізацію. Знайшовши для себе референтну групу, підліток дуже дорожить своїм становищем у ній. Однак часто-густо він не в змозі критично осмислити ситуацію. Груба сила, цинізм, нахабність, знущання над слабшими, які іноді пропонує йому така група, сприймаються ним як еталон поведінки, яку потрібно наслідувати. Авторитетами тут є особи, які вже досягли повноліття, раніше судимі («мають ходку»). Накопичувана внутрішня негативна напруга шукає виходу, розрядки. Звідси хуліганство, вандалізм, звалтування, так звана «досудова злочинність».

Якщо розглядати злочинні угруповання неповнолітніх, то треба зазначити, що вони змінюють орієнтацію з насильницької на корисливу і агресивно-корисливу. Відходять у минуле «ідеологічні» розборки, протистояння, набіги, «прикордонні» сутички, уся та боротьба, під час якої задовольнялися вовчі інстинкти. Ситуація швидко «перевиховує» делінквентів. За ті ж самі вбивства, насильства, погрози зараз можна «заробити» непогані гроші. І тут роль дорослих щодо втягнення підлітків у злочинну діяльність простежується особливо яскраво.

Колишні угруповання підлітків кількістю у 50–100 чоловік, із своїми ознаками розрізнення, черепами, металевими відзнаками тощо втрачають сенс. Створюються мобільні гурти по 10–20 осіб, які «працюють» під керівництвом дорослих, хоча у багатьох випадках вони виявляють і власну ініціативу: охорона більш «авторитетних» злочинців, обкладення «податками», знищення за «замовленням» торговельних наметів, спекулятивна діяльність тощо.

Як і раніше, ці групи нерідко мають дисципліновану, скуту страхом розправи організацію, конспірацію, створюють у потрібних випадках алібі, збирають для допомоги засудженим і їх сім'ям касу грошей («общак») і навіть мають озброєння. Частина гуртів має гастролерський характер: угони автомашин, крадіжки в сільській місцевості та інших містах.

6. Чималі вади є і в роботі правоохоронних органів щодо запобігання злочинам, що вчиняються дітьми.

У процесі реформування правоохоронних органів замість підрозділів кримінальної поліції у справах дітей були створені підрозділи ювенальної превенції, проте їх чисельність була суттєво скорочена. На сьогоднішній день в системі ювенальної превенції, тобто профілактики правопорушень, працює близько тисячі триста працівників. Іноді спостерігаються небажання працівників утруднювати себе напруженою роботою, відсутність активності у виявленні підлітків, яких потрібно ставити на облік, невміння вести індивідуальну запобіжну роботу, її формалізм. Нерідко відсутня необхідна взаємодія правоохоронних органів у цій сфері. Що ж до служби в справах неповнолітніх, то її працівники сьогодні не в змозі широко займатися запобіжною роботою: не вистачає кадрів та фінансування. Все це призводить до того, що неповнолітній правопорушник утверджується у своїй безкарності, вважає, що відповідати повинен хто завгодно за його гріхи, тільки не він особисто.

Треба сказати, що поліція (ювенальна превенція та інші служби) значною мірою опинилася сам на сам зі злочинністю неповнолітніх. Інші державні органи, які працюють з молоддю, тільки розгортають свою роботу, громадські організації, (інспекція в справах неповнолітніх на громадських засадах, наставники, громадські вихователі тощо) у багатьох місцях припинили своє існування. До мінімуму понизилось позашкільне правове виховання неповнолітніх. Дійсність же переконує частину підлітків у «доцільності» правового нігілізму, у тому, що порушувати закон вигідніше, ніж його дотримуватися.

§ 3. Особа неповнолітнього злочинця

Стосовно кримінологічної характеристики особи неповнолітнього злочинця можна сказати, що їй властиві певні біологічні та психологічні особливості. До них потрібно віднести: брак соціального досвіду, незавершеність формування соціальних установок; підвищену навіюваність, високий рівень конформізму; орієнтацію на неформальну групу, прагнення показати себе цілком дорослим, самоутвердитись; продемонструвати свою незалежність, відсутність почуття страху, зневажливе ставлення до небезпеки, кримінальної відповідальності; злочинну «романтику», готовність «взяти на себе» чужу вину, плазування перед авторитетом досвідчених злодіїв-рецидивістів, втрату почуття відповідальності перед сім'єю і суспільством за свою поведінку і майбутнє, орієнтування на хвилину, невігладливу втіху тощо. Гра на цих почуттях робить неповнолітніх здобиччю дорослих злочинців.

У науковій літературі вказуються основні типи неповнолітніх злочинців:

1) особи в цілому мають позитивну спрямованість, вчиняють злочини з легковажності, непередбачливості до правильного виходу з ситуації, що склалася, завдяки випадковому збігу обставин;

2) до злочину призвела ситуація, що виникла в результаті нестійкості загальної спрямованості особи;

3) такі, що мають негативну спрямованість, яка не досягла рівня усталення (мають докримінальний досвід);

4) особи, для яких характерна сформована стійка антисоціальна спрямованість (мають кримінальний досвід).

Необхідно відмітити такі характерні властивості неповнолітніх, як бажання утвердитись, романтизм, почуття ліктя (згурпованість), цікавість до забороненого «плоду» тощо. Але головне – в яке саме русло будуть спрямовані ці бажання та інтереси. Потрібно зуміти дати їм простір і вихід у позитивному напрямі, а ті, що носять яскраво виражений негативний характер – блокувати. Це означає, що треба мати послідовний процес виховання підлітка у сім'ї, школі, на виробництві. На жаль, цей процес здійснюється далеко не завжди. А коли його немає, коли на неповнолітнього тисне негативний вплив або його ігнорують як особистість, психологічні якості особи неповнолітнього набувають антисоціальної спрямованості.

Залежно від ступеня педагогічної занедбаності неповнолітнього антисуспільна поведінка може спочатку мати характер дрібних правопорушень. Однак, у процесі поступової криміналізації у неповнолітнього «губляться» мотиви, властиві законослухняному підлітку. Він, залишаючись часто-густо безкарним, швидко засвоює злочинний досвід, який на фоні відсутності життєвого досвіду, робить з нього злочинця, котрий за жорстокістю, рішучістю, зухвалістю не поступається, а часом і перевершує злочинця дорослого. Тут вже повністю включаються такі мотиви, як бажання жити на широку ногу, пиячити, вживати наркотики, вести розпусний спосіб життя (хоча нерідко все це виглядає примітивніше, ніж у дорослого злочинця). І основна маса корисливих і корисливо-насильницьких злочинів неповнолітніми вчинюється вже не за «дитячими» мотивами.

Необхідно відзначити і той факт, що неповнолітні (порівняно з іншими віковими групами населення) менш стійкі проти різного роду криміногенних впливів.

Формування антисуспільної спрямованості особи починається з незначних, на перший погляд, порушень соціальних норм. З концентрацією негативних рис виникає деформація особистості, яка в певний момент може перерости в антисуспільну поведінку. Початковим етапом у формуванні протиправної поведінки є те, що підліток з антисуспільними потягами залишається у стані вакууму позитивного середовища, яке компенсується контактами з колом осіб, собі подібних. У такому середовищі підліток знаходить співчуття та моральну підтримку, може не турбуватися про осуд, обговорювати свої особисті проблеми, які зрозумілі таким же молодим людям. Участь у групі, з одного боку, поглиблює деморалізацію особи, а з іншого – посилює загальну активність її членів. В результаті спільні дії підлітків та молоді стають все більш небезпечними, переходячи від асоціальних до злочинних. Так, алкогольні або наркотичні ексцеси неповнолітніх – це засоби «дорослого» самоствердження, проведення дозвілля, вільного спілкування. Вони групові за своїм характером. Помилково вважати, що є лише один канал зв'язку злочинності неповнолітніх з алкоголізмом, а саме – вчинення злочину в нетверезому стані за формулою: алкогольне (наркотичне) сп'яніння – втрата соціального контролю – злочин. Але тільки

30–35 % злочинів вчиняються особами в стані алкогольного сп'яніння. Разом з тим, більше 35 % корисливих злочинів вчиняються неповнолітніми у тверезому стані, для отримання коштів на придбання спиртного. Тут вже діє зворотній зв'язок між груповими злочинами та алкоголізацією неповнолітніх: потреба в алкоголі – корисливий злочин – алкогольне сп'яніння. Важливі й інші соціально-психологічні механізми взаємозв'язку алкоголізму (наркотиків) і злочинів, що вчиняються неповнолітніми. Так потреба у «дорослому» самоствердженні спонукає до участі в групових алкогольних (наркотичними) ексцесах, які закінчуються злочинами: потреба в самоствердженні – групове вживання – груповий злочин.

Юнацький максималізм у поєднанні з гіперсексуальністю 16–17-річного неповнолітнього веде до вчинення у найцинічніших формах звалтувань, актів насильницького мужолозтва, знущань над жертвою, прагнення вразити оточуючих своєю низькістю і підлістю. Нерідко буває так, що чим страшніше вчинене, тим більшого ореолу набуває підліток у власних очах і свого найближчого оточення.

Останнім часом у соціології та кримінології набув поширення термін «саморуйнуюча поведінка». Під нею розуміється такий спосіб буття, коли молода людина не зацікавлена у своєму майбутньому, не замислюється над проблемою позитивної самореалізації свого потенціалу, з самого початку іде на конфлікт з суспільством, кидає йому виклик.

§ 4. Запобігання злочинам, що вчиняють неповнолітні

Злочинність неповнолітніх є складовою частиною загальної злочинності тому її стосуються і загальносоціальні заходи превенції. Терміни «попередження», «профілактика», «превенція» і «запобігання» ми вживаємо як ідентичні, оскільки всі вони є синонімами і означають одне й те саме – щось упередити, не допустити.

Профілактична діяльність у широкому розумінні розглядається, як один із засобів соціального регулювання суспільних відносин з метою ліквідації детермінант злочинності, як взаємодії заходів економіко-соціального, виховно-педагогічного, організаційного та правового характеру, як поєднання різних рівнів попередження злочинності. Під такими системами В. Г. Афанасьєв розуміє системи, в яких вибір заходів досягнення мети фіксований⁴⁵³.

Докорінні соціально-економічні зміни в Україні, криза традиційних інститутів соціалізації молодого покоління, порушення механізму спадкоємності поколінь, відчуження неповнолітніх від культури, ціннісних орієнтацій юнаків та дівчат в сфері праці, відсутність певних політико-правових основ роботи з неповнолітніми, доводять, що нині виникла потреба не тільки вирішувати окремі проблеми підлітків, а й виділити молодіжну політику у самостійний, специфічний, пріоритетний напрям у діяльності держави. Її головним завданням при цьому має бути створення відповідних умов, здатних максимально стимулювати власні творчі сили молодшої особи, дати простір до її саморозвитку і самореалізації для активної участі у становленні України як самостійної держави, її духовного відродження.

Як і злочинність в цілому, показники злочинності неповнолітніх значною мірою залежать від соціально-економічного стану в країні. Серйозне загострення цієї ситуації потягло за собою спалах злочинності, у тому числі злочинності неповнолітніх. У цих складних умовах держава вживає всіх можливих заходів, щоб пом'якшити становище загальносоціальними засобами. Серед таких заходів варто відзначити реалізацію Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року⁴⁵⁴. Програма має на меті об'єднати в єдину систему зусилля держави щодо захисту прав дітей, визначаючи для цього: шляхи і способи розв'язання проблеми; завдання і заходи; очікувані результати, ефективність Програми; обсяги та джерела фінансування.

Запобігання злочинам неповнолітніх включає в себе систему методів, форм та заходів профілактичної діяльності, яка належить до більш широкої соціальної діяльності щодо

⁴⁵³ Афанасьєв В. Г. Системность и общество. Москва, 1980. С. 51–52.

⁴⁵⁴ Про затвердження Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 453. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/453-2018-%D0%BF>.

усунення причин та умов усієї злочинності молоді та недопущення вчинення злочинів, що є одним з основних напрямів боротьби зі злочинністю в цілому.

Наявність особливостей при застосуванні заходів запобігання визначається специфікою правового і фактичного становища неповнолітніх як соціально-вікової групи суспільства, що знаходиться в стані інтенсивного розвитку та формування, специфікою причин злочинності, а також особистісних якостей неповнолітніх.

В основі профілактичної діяльності лежать Закони України «Про освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про вищу освіту», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», Сімейний кодекс, Кодекс законів про працю, Житловий кодекс, законодавчі акти щодо захисту дітей, які постраждали від Чорнобильської катастрофи, дітей-інвалідів, дітей-сиріт і дітей, що залишилися без піклування батьків, а також правові акти стосовно захисту дітей і підлітків від злочинного впливу дорослих елементів, які втягують неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність (пияцтво, наркоманію, проституцію тощо), виготовляють і розповсюджують порнографічну продукцію і видання, що пропагують насильство, жорстокість, сексуальну розпусту.

Одним з важливих показників цивілізованості суспільства є ставлення до освіти. Однак сьогодні лише кожна третя молода людина вважає пріоритетною сферу освіти. Це пояснюється тим, що її престиж досить низький, немає належного зв'язку між освітою людини і характером її праці.

У реальному житті відбувається процес «згортання» цілеспрямованого виховання як у школі, так і позашкільних закладах. У зв'язку з цим, старшокласники часто потрапляють під вплив примарних цінностей і розуміють життєдіяльність як необхідність «зробити гроші» за будь-яких обставин, не замислюючись над моральним боком справи.

Законом України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» передбачена система соціального захисту дітей. Під цим розуміється комплекс заходів і засобів соціально-економічного та правового характеру, здійснення яких покладається на суб'єктів, зазначених у законі, щодо забезпечення прав дітей на життя, розвиток, виховання, освіту, медичне обслуговування, надання матеріальної підтримки. А також визначено систему соціальної профілактики, як вид соціальної роботи, спрямованої на запобігання складним життєвим обставинам сімей, дітей та молоді, аморальній, протиправній поведінці в сім'ях. Законом передбачено виявлення будь-якого негативного впливу на життя і здоров'я дітей та молоді і запобігання такому впливу та поширенню соціально небезпечних хвороб серед дітей та молоді. Основними напрямками державної політики у сфері соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю є розроблення та реалізація загальнодержавних, регіональних програм соціальної підтримки сімей, дітей та молоді, соціального становлення молоді та інших програм стосовно сімей, дітей та молоді. Визначено напрями соціальної профілактики в сімейному, дитячому та молодіжному середовищі – комплексні заходи, спрямовані на запобігання сімейному неблагополуччю, соціальному сирітству, насильству в сім'ї та жорсткому поводженню з дітьми, найгіршим формам дитячої праці, системний облік і догляд за дітьми та молоддю, які виявили схильність до асоціальної поведінки, інформаційно-просвітницьку, пропагандистську роботи в сім'ях, серед дітей та молоді за місцем проживання, навчання або роботи, спрямованої на формування в особистості стандартів позитивної поведінки, здорового способу життя.

Фінансування заходів щодо соціального становлення та розвитку молоді здійснюється за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, Фонду соціальної адаптації молоді, державних та інших фондів. Створені соціальні служби для молоді, що надають молодим людям інформаційну, правову, психолого-педагогічну, медичну та інші форми соціальної допомоги, реалізують необхідні заходи з метою запобігання негативним явищам у молодіжному середовищі (правопорушенням, алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, проституції тощо). Зафіксовані права молоді в сфері працевлаштування (квотування робочих місць на виробництві), форми підтримки підприємницької ініціативи молоді, допомога молоді у сфері житла, освіти, культурного розвитку, охорони здоров'я, фізичного розвитку.

Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», прийнятий Верховною Радою 24 січня 1995 року, виходячи з Конституції України та Конвенції ООН про права дитини визначає правові основи діяльності органів і служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей, на які покладається здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень серед осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку.

Для його виконання були створені в системі державних органів нові структури: спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах сім'ї, дітей та молоді, уповноважений орган влади Автономної Республіки Крим у справах сім'ї, дітей та молоді, служби у справах дітей обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських і районних у містах рад; уповноважені підрозділи органів Національної поліції; приймальники-розподільники для дітей органів Національної поліції; школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти; центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я; спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України; притулки для дітей; центри соціально-психологічної реабілітації дітей; соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка).

В Законі чітко визначені їх функціональні права та обов'язки. Ця система покликана вирішувати одне загальне завдання – захищати права і законні інтереси неповнолітніх, усунувши паралелізм і неузгодженість у роботі окремих ланок, які в тій чи іншій мірі причетні до цієї справи.

Здійснення соціального захисту дітей і профілактики серед них правопорушень покладається в межах визначеної компетенції на уповноважені підрозділи органів Національної поліції (ст. 5 «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»).

Також варто зазначити, що відповідно до статті 23 Закону України «Про Національну поліцію», статті 5 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», статті 10 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», Положення про Національну поліцію, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 року № 877, з метою вдосконалення діяльності підрозділів ювенальної превенції Національної поліції та приведення нормативно-правових актів МВС, які регулюють діяльність Національної поліції, у відповідність до законодавства України, наказом Міністерства внутрішніх справ України від 19.12.2017 р. № 1044 було затверджено Інструкцію з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України, основними завданнями яких є: 1) профілактична діяльність, спрямована на запобігання вчиненню дітьми кримінальних і адміністративних правопорушень, виявлення причин і умов, які цьому сприяють, вжиття в межах своєї компетенції заходів для їх усунення; 2) ведення профілактичного обліку дітей, схильних до вчинення правопорушень та проведення із ними заходів індивідуальної профілактики; 3) участь в установленні місцезнаходження дитини в разі її безвісного зникнення чи отриманні даних для цього в межах кримінального провадження, відкритого за фактом її безвісного зникнення; 4) вжиття заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству, вчиненому дітьми та стосовно них, а також жорстокому поводженню з дітьми; 5) вжиття заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, у тому числі здійснення поліцейського піклування щодо неповнолітніх осіб; 6) провадження діяльності, пов'язаної із захистом права дитини на здобуття загальної середньої освіти.

Ефективність запобіжної діяльності злочинності серед неповнолітніх та молоді залежить від професійної готовності працівників поліції до її здійснення; наявності чіткого алгоритму дій при використанні спеціального інструментарію для виявлення дисфункціональних сімей, в яких підрастають неповнолітні, схильні до девіантної, делінквентної та адиктивної поведінки; встановлення особливостей соціальної ситуації їх розвитку, підлітково-молодіжної субкультури, індивідуально-психологічних рис неповнолітніх правопорушників.

Підрозділи ювенальної превенції виконують й інші обов'язки та мають інші права, передбачені чинним законодавством. Важливою особливістю спеціальних заходів запобігання злочинів неповнолітніх є те, що вони проводяться поліцією не тільки в процесі їх розслідування та судового розгляду, але й на ранніх стадіях розвитку злочинної діяльності. Запобігання протиправній поведінці неповнолітніх полегшується тим, що формування наміру вчинити злочин, зазвичай, відбувається поступово і потребує певного часу. Тому при виявленні злочинного наміру, ще до того як особа безпосередньо розпочне його реалізацію, першочергове значення має невідкладне реагування суб'єктів профілактики, яке покликане забезпечити добровільну відмову осіб від вчинення злочину.

Вивчення практики свідчить про те, що можливості ранньої профілактики використовуються ще недостатньо. Найбільш суттєві недоліки полягають у тому, що на

виявлений злочинний намір не відбувається відповідного реагування у формі заходів індивідуальної профілактики.

Необхідно також вести запобіжну роботу з урахуванням злочинів, уже вчинених неповнолітніми, усуваючи причини та умови, що цьому сприяли. Тут вирішальна роль належить слідчому. Важливою проблемою є запобігання рецидивній злочинності неповнолітніх. В індивідуальній роботі, передусім, використовуються методи переконання, примусу, надання допомоги у вирішенні складних життєвих ситуацій.

У цілому, залежно від об'єкта індивідуального запобігання (ступеня педагогічної занедбаності підлітка) цю роботу можна поділити на чотири види:

а) рання запобіжна діяльність – заходи переконання, надання допомоги неповнолітньому, який опинився у несприятливих життєвих умовах і вчиняє правопорушення некримінального характеру;

б) безпосередня запобіжна діяльність – комплекс заходів на передкримінальній стадії виявлення умислу на злочин;

в) припинення злочинів на стадії їх готування;

г) запобігання рецидивним проявам з боку неповнолітніх, які були раніше засуджені.

Але, в Україні до цього часу відсутня цілісна система ювенальної юстиції. Поступово створюються лише окремі її елементи. Наприклад, поряд із підрозділами ювенальної превенції Національної поліції України, також функціонує ювенальна пробація (наказ Міністерства юстиції України від 18.08.2017 р. № 2649/5 «Про затвердження Типового положення про сектор ювенальної пробації»). Для повноцінного функціонування ювенальної юстиції необхідне ґрунтовне реформування правоохоронної та судової системи.

Основні функції щодо запобігання індивідуальній злочинній поведінці неповнолітніх покладені на уповноважені підрозділи органів Національної поліції, якими реалізуються запобіжні заходи стосовно таких категорій дітей: 1) звільнених з місць позбавлення волі; 2) звільнених від відбування покарання з випробуванням або з відстрочкою виконання вироку суду; 3) осіб, що вчинили злочини, але звільнені від кримінальної відповідальності із застосуванням до них заходів виховного характеру; 4) осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність. При індивідуальній профілактиці можливість вчинення злочину попереджається шляхом ліквідації зовнішніх і внутрішніх факторів, які обумовлюють прийняття рішення про його вчинення.

Рішення про індивідуально-профілактичний вплив у кожному окремому випадку повинно прийматися стосовно конкретної особи, яка проявляє схильність до вчинення злочинів. Інша справа, коли вживаються заходи стосовно групи, що криміногенно впливає на особу, на яку спрямований профілактичний вплив. У цьому разі останній застосовується з метою корекції деформації особи та її поведінки. Виходячи з викладеного, ми не погоджуємося з точкою зору авторів, які вважають, що до індивідуальної профілактики належить і такий вплив, при якому його об'єктом є група осіб, або трудовий колектив⁴⁵⁵. Характерною ознакою індивідуальної профілактики є цілеспрямований позитивний вплив не на окремих ізольованих фактор або елемент причинного механізму індивідуальної злочинної поведінки, а на весь комплекс причин, які можуть детермінувати злочинну поведінку. Тому індивідуально-профілактичний вплив – це не одиничний акт попередження, а реалізація протягом тривалого часу комплексу заходів. Особливістю індивідуальної профілактики є те, що вона не передбачає застосування покарання, а спрямована на ресоціалізацію особи, використання заходів та ліквідацію криміногенного впливу на неї соціального оточення, нейтралізацію джерел конфліктних ситуацій, які сприяють девіантній поведінці особи.

У зв'язку з цим, заходи індивідуального запобігання злочинів неповнолітніх мають бути спрямовані на: виявлення осіб, які можуть вчинити (або вже вчинили) злочин та продовжувати злочинну діяльність. Це повинно бути ґрунтоване на відомостях про осіб, вірогідність кримінальної поведінки яких прогнозується як висока; взаємодії органів Національної поліції з органами соціального захисту, зайнятості населення, освіти, охорони здоров'я, трудовими колективами, громадськими об'єднаннями з метою активізації

⁴⁵⁵ Жалинский А. Э., Костицкий М. В. Эффективность профилактики преступлений и криминологическая информация. Львов, 1980. С. 26.

попереджувальної діяльності; контакт з батьками чи особами, які їх замінюють, а також з іншими особами у справах та матеріалах, що знаходяться у провадженні, для виявлення всіх обставин, пов'язаних з правопорушеннями неповнолітніх; відвідування правопорушників за місцем їх проживання, навчання, роботи, проведення профілактичних бесід з ними, їх батьками чи іншими особами, які їх замінюють.

Необхідно зауважити, що психологічні особливості особи молодого віку, недостатнє вміння пристосовуватися до зовнішніх умов, різних конфліктних та екстремальних ситуацій, довіра та підвищена сугестивність, недостатня вибірковість поведінки можуть сприяти як становленню особи на шлях правопорушень, так і виступати в якості характерних для жертви віктимологічних ознак. Запобіжні заходи, що здійснюються сьогодні, спрямовані на осіб з антисуспільною поведінкою, від яких можна очікувати вчинення злочину. Така спрямованість зрозуміла, але разом з тим у багатьох випадках не останню роль відіграє і поведінка потерпілих.

Глава 14. Кримінологічна характеристика та запобігання насильницьким злочинам

(Джу́жа А. О., Иващенко В. О., Не́битов А. А.)

План

- § 1. Поняття та кримінологічна характеристика насильницьких злочинів.
- § 2. Причини та умови, що сприяють насильницькій злочинності.
- § 3. Особа злочинця, що вчиняє насильницькі злочини.
- § 4. Основні напрями запобігання насильницьким злочинам, з урахуванням віктимологічної складової.

§ 1. Поняття та кримінологічна характеристика насильницьких злочинів

Зміни, що відбуваються в Україні, політичних, соціально-економічних, правових, морально-психологічних та інших відносин призвели не лише до позитивних результатів, але і до негативних наслідків у вигляді кримінального насильства, агресії та жорстокості окремих представників суспільства.

Насильницька злочинність є однією із складових частин загальної структури злочинності. Вона може розглядатися у широкому розумінні і охоплювати злочини, в яких насильство виступає способом посягання, та у вузькому – включати тільки суспільно небезпечні діяння, в яких насильство виступає елементом злочинної мотивації.

До суто насильницьких злочинів відноситься широке коло діянь. Серед них – умисні вбивства, доведення до самогубства, умисні тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості, побої і мордування, домашнє насильство, катування, зґвалтування, сексуальне насильство, пов'язане з насильством хуліганство. Саме їх стан і динаміка переважно і характеризують насильницьку злочинність.

Зазначений перелік злочинів, об'єднаних в одну кримінологічну групу, сформований з урахуванням кількох умов (ознак).

Першою умовою є наявність єдиної агресивно-насильницької мотивації, яка виникає на ґрунті явної неповаги до суспільства чи особи, помсти, ревнощів, заздрощів, задоволення статевої пристрасті. Другою умовою є наявність певного об'єкта посягання. В даному випадку – це захищені законом про кримінальну відповідальність суспільні відносини, які забезпечують життя, здоров'я, честь, гідність, статеvu свободу та статеvu недоторканість особи. Третя умова – умисел при вчиненні злочину. Четверта умова – спосіб посягання, яким є застосування фізичного насильства або погроза його застосування. П'ятою умовою є вчинення злочину всупереч волі потерпілої особи.

З урахуванням вказаних умов (ознак) під насильницькими злочинами треба розуміти умисні діяння, що посягають на життя, здоров'я, честь, гідність, статеvu свободу та статеvu недоторканість особи, вчиняються проти волі потерпілого шляхом фізичного або психічного насильства і виникають на ґрунті особистої неповаги, помсти, ревнощів, заздрощів, задоволення статевої пристрасті або з хуліганських мотивів.

Відомо, що для ефективної протидії злочинності потрібні повні і точні знання про справжній стан цього явища, відомості про рівень, структуру, динаміку, географію злочинності, а також осіб, які вчиняють ці діяння.

Незважаючи на порівняно невелику частку насильницьких злочинів у загальній структурі злочинності, вони відрізняються підвищеною суспільною небезпекою, оскільки пов'язані з тяжкими наслідками для потерпілих. У 2016 році цей показник склав 8,3 %, у 2015 – 9,5 %, у 2014 – 11,7 %, у 2013 – 12 %⁴⁵⁶.

Звичайно, сучасна насильницька злочинність у багатьох випадках носить дозвільний, побутовий, ситуативний характер. Разом з тим, збільшується кількість організованих,

⁴⁵⁶ Бесчастний В. Кримінологічний аналіз стану злочинності в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 210

заздалегідь підготовлених злочинів, які нерідко відрізняються особливою жорстокістю, зухвалістю, витонченістю.

Визначення динаміки окремих видів тяжких і особливо тяжких насильницьких злочинів за останні роки свідчить про кількісні та якісні їх зміни. За даними Генеральної прокуратури України⁴⁵⁷, у 2015 р. обліковано 53794 кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи, у 2016 р. – 45973, у 2017 р. – 38274, у першому півріччі 2018 р. – 25559. Серед цих злочинів переважають умисні легкі тілесні ушкодження, яких у 2015 р. обліковано 34730, у 2016 р. – 29959, у 2017 р. – 23789, у першому півріччі 2018 р. – 15791. Спостерігається тенденція до зниження тяжких та середньої тяжкості тілесних ушкоджень, умисних вбивств. Хоча статистика облікованих злочинів у першому півріччі 2018 р. свідчить про поступове зростання насильницької злочинності. Так, у 2015 р. обліковано 8224 умисних вбивств, у 2016 р. – 5992, у 2017 р. – 5145, у першому півріччі 2018 р. – 4439.

Більшість умисних вбивств вчиняються на побутовому ґрунті і віднесені до простого складу злочину. Серед кваліфікуючих ознак вчинених злочинів переважають умисне вбивство з корисливих мотивів, за попередньою змовою групою осіб, особою, яка раніше вчинила умисне вбивство, з особливою жорстокістю, двох або більше осіб, малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності.

Національна поліція України продемонструвала на схемі динаміку реєстрації та розкриття умисного вбивства та замаху на цей злочин у період з 1997 р. по 2017 р.

Складну проблему становлять насильницькі злочини, які вчиняються з сексуальних мотивів. Ці злочини надзвичайно небезпечні: вони свідчать про особливу егоцентричну спрямованість особи винного, його крайню розбещеність, жорстокість. Нерідкі випадки вчинення таких діянь злочинцями-садистами.

Особливе місце серед насильницьких злочинів займають зґвалтування та насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (нині ст. 153 КК України передбачає кримінальну відповідальність за сексуальне насильство). Інші злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості займають незначну частку порівняно із зазначеними. Так, у 2015 р. обліковано 323 зґвалтування, у 2016 р. – 349, у 2017 р. – 259, у першому півріччі 2018 р. – 111. Спостерігається тенденція до зростання випадків вчинення злочину насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом з 192 облікованих злочинів у 2015 р., 214 – у 2016 р., 249 – у 2017 р., аж до 318 за шість місяців 2018 р. В той же час зазначені цифри не відображають реального поширення

⁴⁵⁷ Статистична інформація про стан злочинності та результати прокурорсько-слідчої діяльності. Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113283&libid=100820&c=edit&_c=fo#.

цих злочинів. Багато потерпілих не повідомляють з певних причин про вчинені відносно них суспільно небезпечні діяння.

Проведені дослідження показують, що близько 79 % зґвалтувань із різних причин залишаються латентними. Місцем їх вчинення найчастіше є помешкання злочинця, малолюдні місця, під'їзди будинків, прибудинкова територія та помешкання потерпілих. Дослідження дозлочинних зв'язків і відносин між жертвою та злочинцем показало, що більшість постраждалих від латентних зґвалтувань не були знайомі зі злочинцем. Що стосується способу вчинення латентних зґвалтувань, установлено, що найчастіше застосовувалося психічне насильство або психічне насильство у поєднанні з фізичним⁴⁵⁸.

Зменшилась також кількість облікованих хуліганств. У 2015 р. їх зареєстровано 4120, у 2016 р. – 3973, у 2017 – 3437, у першому півріччі 2018 р. – 1797. Разом з тим, на ґрунті хуліганства нерідко вчиняються більш тяжкі злочини. Самі ж хуліганські дії мають часто насильницький характер.

Певне місце в кримінологічному аналізі злочинів займає їх розподіл залежно від того, вчинені вони в приміщенні чи поза ним. Аналіз свідчить про те, що більше половини цих злочинів вчинені у приміщенні. Досить переконливим у плані кримінологічного аналізу уявляється розподіл насильницьких злочинів за часом їх вчинення. З аналізу випливає, що час вчинення вказаних злочинів в основному вечірній і пізній (18–24 год.).

Для кримінологічного аналізу насильницьких злочинів велике значення має розподіл їх залежно від способу і знаряддя вчинення. Результати проведеного дослідження дозволяють констатувати, що при вчиненні насильницьких збройних посягань винні застосовували такі види знарядь злочину: у 80 % умисних вбивств, 70 % розбоїв, у 98 % хуліганства використовувалася вогнепальна зброя; 20 % умисних вбивств, близько 30 % розбоїв та хуліганства вчинені із використанням холодної зброї; близько 40 % умисних вбивств та 30 % заподіяння тяжких тілесних ушкоджень вчинені із застосуванням предметів, використовуваних в якості зброї (металевих прутів; дерев'яних палиць; пляшок з відбитим горлом; предметів побутового призначення, пристосованих для нанесення тілесних ушкоджень)⁴⁵⁹.

Останнім часом широкого розповсюдження набули факти використання злочинцями вогнепальної зброї, бойових припасів, автоматів, кулеметів, гранатометів.

Зростає частка тяжких насильницьких злочинів у так званому маргінальному, тобто соціально нестійкому середовищі. Йдеться про осіб, які займаються бродяжництвом, проституцією, алкоголізмом, наркоманією, соціально не адаптованих суб'єктів з кримінальним минулим. Відмічаються підвищення активності цих осіб, інтенсивність їх віктимізації. Тут лише випадковість вирішує, хто стане жертвою, а хто злочинцем. Насильство над особою – своєрідний стереотип загальноприйнятої серед таких суб'єктів поведінки.

Значним залишається рецидив, у тому числі багаторазовий, який не закінчується двома, трьома і навіть чотирма судимостями. За даними В. С. Батиргарєєвої, питома вага злочинів проти життя та здоров'я особи у структурі рецидивних становить 9,8 %⁴⁶⁰.

Збільшується кількість посягань, які супроводжуються елементами цинізму, знущання, садизму. Крім того, має місце певне зниження «порогу» мотивації при посяганнях на особу, зростає кількість так званих невмотивованих, зовнішньо безглузвих злочинів.

Кримінологами, як і працівниками правоохоронних органів, у різні роки неодноразово підкреслювалось, що з метою окреслення ефективних підходів до системного удосконалення заходів боротьби із злочинністю, крім вивчення її стану і динаміки в цілому по країні, велике значення має знання цих показників на регіональному рівні. Встановлення причин регіональних розбіжностей злочинності дозволяє не тільки врахувати специфіку місцевих

⁴⁵⁸ Наваляна Я. Т. Кількісно-якісні показники латентних зґвалтувань. *Трибуна докторанта, аспіранта і здобувача*. 2016. Вип. 31. С. 244.

⁴⁵⁹ Шалгунова С. А. Кримінологічні ознаки особи сучасного озброєного насильницького злочинця. Кримінально-правові та адміністративні засади підвищення ефективності боротьби з правопорушеннями проти громадської безпеки, громадського порядку та моральності підрозділами ОВС України: Збірник матеріалів «круглого столу» (Харків, 21–22 листоп. 2014 р.) / Харківський нац. ун-т внутр. справ; Кримінологічна асоціація України. Харків: Золота миля, 2014. С. 165.

⁴⁶⁰ Батиргарєєва В. С. Кримінологічні засади запобігання рецидивній злочинності в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2010. С. 16.

умов для кращої організації боротьби з нею, але й вирішити загальне принципове завдання – конкретизувати уявлення про причини злочинності та накласти її подолання.

Систематичні спостереження підтверджують, що рівень злочинності в різних регіонах країни змінюється, проте протягом тривалого часу існує стійка різниця в показниках у ряді областей України. Має також місце диференціація рівнів злочинності за окремими містами, районами, населеними пунктами. Зазвичай виділяються три групи територій.

Перша (найбільш криміногенна) – до неї входять Дніпропетровська (нині – Січеславська), Донецька, Запорізька, Луганська, Одеська, Харківська області, АР Крим та м. Київ. Ці області відносяться до територій найбільш інтенсивного економічного розвитку з великою кількістю промислових міст. Саме в цих умовах найбільш рельєфно проявляються специфічні труднощі росту, проблеми, помилки та недоліки, пов'язані з індустріалізацією, урбанізацією, міграцією населення тощо.

Друга група областей – Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Полтавська, Сумська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська – займають проміжне становище.

Третя включає останні шість – Волинську, Закарпатську, Івано-Франківську, Рівненську, Тернопільську та Чернівецьку області з найнижчими показниками насильницьких злочинів.

Стійка тенденція інтенсивного росту вказаних злочинів, у першу чергу в областях з найвищою криміногенною активністю та, навпаки, її зниження в найбільш сприятливих регіонах, дає змогу висловити припущення про існування певних «критичних» меж злочинності на конкретних територіях.

Разом з тим, статистика за 2017 р. засвідчила певні зміни в традиційній географії злочинності в Україні. Так, м. Київ не увійшов до переліку найбільш криміногенних міст України. Найнижчий рівень злочинності зафіксований у Донецькій і Луганській областях (на неокупованих територіях). Найбільше злочинів було вчинено в Харкові, Одесі, Запоріжжі та Дніпрі.

§ 2. Причини та умови, що сприяють насильницькій злочинності

Існування насильницької злочинності обумовлюється частково тими ж причинами та умовами, що і злочинності в цілому. Найважливішими детермінантами злочинності в Україні є тривала політична та економічна криза і нестабільність, недосконалість проведених реформ, високий рівень корупції в усіх гілках влади, непрозорість прийняття політико-економічних рішень та неналежний системний контроль за їх реалізацією. І це все спостерігається за умов недосконалості національного законодавства, неможливості громадян повною мірою реалізовувати свої права та свободи. В цілому можна говорити про значне збільшення в суспільстві приводів до насильницьких злочинів.

Разом з тим є особливі криміногенні фактори, що призводять до вчинення насильницьких злочинів. Відомо, що детермінація вчинків зводиться, в кінцевому підсумку, до взаємодії особи і оточуючого середовища. Саме в цих двох площинах і потрібно вести пошук специфіки причин та умов насильницької злочинності.

Вивчаючи особливості особи насильницького злочинця, ми ніби визначаємо ті риси (або комплекс ознак), які дозволяють робити висновки про стійкі дефекти даної особи, характер рушійних мотивів поведінки конкретного насильницького злочинця, зміни особистих характеристик у силу негативного або позитивного впливу. Узагальнюючи ці дані, ми і одержуємо відповідь на питання про суб'єктивні детермінанти насильницьких злочинів.

Традиційно причинами насильницьких злочинів є:

1. Негативний вплив на особу мікросередовища – сім'ї, найближчого побутового оточення за місцем проживання, роботи чи навчання, неформальних груп, де людина проводить вільний час. Особливо, якщо в таких групах поширені аморальні традиції – пияцтво, вживання наркотиків, розпуста, схильність до насильства, жорстокості, групові бійки та ін.

2. Розповсюдження пияцтва і алкоголізму, наркоманії, токсикоманії. Загальновідомо, що спілкування осіб, які вживають наркотики чи зловживають спиртними напоями, супроводжуються конфліктами, поведінкою, що провокує вчинення злочину. З 1037 виявлених осіб, які вчинили умисне вбивство у 2016 р., 557 перебували у стані алкогольного

сп'яніння (53,7 %), 10 – наркотичного (майже 1 %). У 2017 р. цей показник склав 51 % та 0,9 % відповідно ⁴⁶¹.

3. Неприязні міжособистісні стосунки. Складні взаємовідносини в сім'ї, з сусідами, колегами породжують криміногенні ситуації, що вирішуються насильницьким шляхом. До 70 % убивств вчиняється на побутовому ґрунті. В окремих регіонах побутові мотиви практично повністю визначають характер тяжких і особливо тяжких злочинів проти життя та здоров'я особи.

4. Конфліктні ситуації між злочинцем і потерпілим. Такі ситуації в одних випадках виникають раптово, в інших є результатом розвитку тривалих неприязних стосунків. Як у тому, так і в іншому випадку є значною роль віктимної поведінки потерпілого у створенні умов, що сприяють вчиненню злочину. Часто поведінка потерпілого буває необдуманого, аморального чи протиправного. Аналіз даних про особу потерпілих показує, що на момент убивства 65 % з них були в нетверезому стані, причому 39 % розпивали спиртні напої разом із злочинцями, а 4,5 % потерпілих були ініціаторами бійок, образ і в кінцевому підсумку сприяли вчиненню злочинів.

Насильницькі злочини у більшості випадків попередньо не готуються. Раптове виникнення умислу спостерігається у 84 % випадків вчинення убивств.

Крім того, серед окремих прошарків населення набуло поширення уявлення про допустимість насильницьких дій, стереотипів агресивної поведінки в конфліктних ситуаціях. Окремі представники влади також показують приклади вирішення конфліктних ситуацій шляхом застосування насильства.

5. Недоліки у виховній, культурно-масовій роботі з неповнолітніми та молоддю. Агресивно-насильницька спрямованість особи формується саме в дитинстві та підлітковому віці.

6. Пропаганда у засобах масової інформації культу насильства і жорстокості, расової, національної чи релігійної нетерпимості та дискримінації, сексуальної розбещеності, розпусти. Така інформація здатна підштовхнути до насильницьких злочинів, тому що несе в собі стереотипи поведінки.

7. Відсутність реагування населення за фактами застосування насильства та іншої протиправної поведінки. Трапляються випадки залишення потерпілого без допомоги в небезпечній ситуації, невтручання в конфліктну ситуацію, неприйняття очевидних заходів, байдужості та боягузтва.

8. Криміналізація осіб, які вчинили насильницькі злочини, виражається в тому, що:

- збільшується частка рецидивістів;
- збільшується частка злочинців, які негативно характеризуються за місцем проживання;
- збільшується частка осіб, звільнених від покарання та його відбування;
- збільшується частка осіб, визнаних судами неосудними;
- недостатня ресоціалізація осіб у місцях позбавлення волі.

9. Невідповідність методів боротьби з цими злочинами особливостям їх проявів.

Це виявляється:

- а) у галузі управління діяльністю щодо боротьби з насильницькими злочинами:
 - в аналітичних працях немає чітко визначеної спрямованості на виявлення якісних процесів, що визначають причини, стан і тенденції розвитку насильницьких злочинів. Недостатньо вивчаються соціальні, медичні і психологічні аспекти проблеми. Неповною мірою використовуються можливості науково-дослідних установ і закладів освіти МВС України й інших профільних вишів;
 - у ряді правоохоронних органів не забезпечується комплексний підхід до розробки і здійснення заходів боротьби з насильницькими злочинами;
 - у процесі планування роботи щодо запобігання і розкриття насильницьких злочинів не враховуються у потрібній мірі можливості всіх підрозділів, не забезпечується концентрація їх зусиль на вирішенні головних завдань.
- б) у галузі запобігання насильницьким злочинам:
 - система реагування на заяви і повідомлення про побутові конфлікти не забезпечує вчасного запобігання злочинам;

⁴⁶¹ Статистична інформація про стан злочинності та результати прокурорсько-слідчої діяльності / Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113283&libid=100820&c=edit&c=fo#.

- у ряді місць відсутні чітко налагоджений зв'язок між черговими частинами і дільничними офіцерами поліції, гнучкість і маневреність у керуванні наявними силами і засобами при потребі негайного реагування на сигнали про скандали, бійки, бешкетування;
- незважаючи на одержану інформацію про виникнення конфліктної ситуації, робота щодо виявлення осіб, які допускають правопорушення в побуті, організована незадовільно;
- у виявленні таких осіб слабо використовуються можливості громадськості, негласного апарату, обліки осіб, притягнутих до адміністративної відповідальності за дрібне хуліганство;
- в індивідуально-запобіжній роботі не враховуються потреба першочергового здійснення заходів, спрямованих на усунення причин, що викликають виникнення конфліктної ситуації;
- вплив на осіб, які перебувають на обліку, здійснюється шаблонно, нерідко зводиться лише до епізодичного відвідування місця проживання дільничними офіцерами поліції;
- є недоліки у запобіганні кримінального рецидиву, необґрунтоване застосування законодавства про звільнення від кримінальної відповідальності та покарання і його відбукання, проблеми соціальної адаптації та ресоціалізації засуджених;
- не завжди виявляються особи, які мають психічні захворювання та патології психіки, не проводиться з ними профілактична робота, лікувальні та інші заходи відповідно до законодавства;
- слабо використовуються положення законодавства про притягнення до кримінальної відповідальності за домашнє насильство, побої і мордування, погрозу вбивством;
- низька ефективність адміністративно-правових форм впливу на правопорушників, адміністративний нагляд не дає необхідних результатів;
- недостатньо організований контроль за придбанням, виготовленням, зберіганням і використанням вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи вибухових пристроїв, вилученням їх в осіб, які систематично допускають правопорушення.
- в) у сфері розкриття насильницьких злочинів:
 - своєчасно не виявляються потерпілі серед осіб, які перебувають у розшуку як такі, що зникли безвісти;
 - у процесі розслідування поверхово вивчається поведінка потерпілого перед вчиненням злочину;
 - не завжди проводяться огляди місця події за повідомленнями про заподіяння тілесних ушкоджень;
 - слабо організований розшук злочинців за прикметами. Неповно використовуються свідчення потерпілих та очевидців злочину;
 - недостатньо ефективна система одержання інформації про процеси, що відбуваються в середовищі засуджених та осіб, які перебувають під вартою, домашнім арештом, заставою, про їх настрої і наміри;
 - не завжди направляється інформація в органи Національної поліції щодо осіб, які намагаються вчинити розправу над свідками, родичами, знайомими, сусідами.

Таким чином, при з'ясуванні питання про причини й умови насильницької злочинності слід виходити з того, що її існування обумовлене обставинами, які детермінують як насильницьку, так і злочинність в цілому. При цьому дія специфічних причин відбувається в контексті з соціально-економічними, психологічними, духовними та іншими умовами життя суспільства.

§ 3. Особа злочинця, що вчиняє насильницькі злочини

Особливості особи злочинця, що вчиняє насильницькі злочини, розглянемо з урахуванням судової статистики за 2015–2017 рр. судів першої інстанції⁴⁶² та Єдиного звіту про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, запровадженого Генеральною прокуратурою України з 2016 р.⁴⁶³

⁴⁶² Судова статистика. Офіційний сайт Судової влади України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/.

⁴⁶³ Статистична інформація про стан злочинності та результати прокурорсько-слідчої діяльності / Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113283&libid=100820&c=edit&_c=fo#.

Переважає більшість осіб, які вчиняють насильницькі злочини, – чоловіки. Пояснюється це місцем жінки у системі суспільних відносин, її ролями і функціями.

Так, питома вага жінок, засуджених за злочини проти життя та здоров'я особи у 2015 р. склала 12,5 % (1125 жінок з 8970 засуджених), у 2016 р. – 12,9 % (901 жінка з 6971 засуджених), у 2017 р. – 13,7 % (842 жінки з 6145 засуджених). Як бачимо, спостерігається тенденція до зниження кількості засуджених осіб за злочини проти життя та здоров'я особи, але питома вага засуджених жінок зростає. Найчастіше жінок притягують до відповідальності за вчинення умисного легкого тілесного ушкодження, умисного тяжкого тілесного ушкодження, умисного вбивства без кваліфікуючих ознак.

Суто жіночим є злочин – умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини. У 2015 р. за цей злочин засуджено 7 осіб, у 2016 р. та 2017 р. 10 та 6 відповідно.

Майже не вчиняють жінки злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи. У 2016 р. і 2017 р. засуджено 4 жінки за зґвалтування та розбещення неповнолітніх.

Питома вага засуджених жінок за вчинення хуліганства зменшується. Якщо у 2015 р. вона складала приблизно 5,6 %, у 2016 р. – 5 %, то в 2017 р. – 3,5 %. За вчинення хуліганства, пов'язаного із застосуванням насильства, жінки майже не засуджуються.

Подібні тенденції простежується і при вивченні статистичних даних Єдиного звіту про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення у 2016 та 2017 рр. Так, за даними Генеральної прокуратури України, серед виявлених осіб, які вчинили умисне вбивство у 2016 р., – 96 жінок з 1037 (9,3 %), у 2017 р. – 111 жінок з 1010 (11 %). Крім того, питома вага жінок серед виявлених осіб, які вчинили кримінальні правопорушення у 2016 р. та 2017 р., склала відповідно 12,3 % та 13,1 % (умисне тяжке тілесне ушкодження), 9 % та 8 % (умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого), 4,4 % та 4 % (умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження).

За два роки виявлено також одна жінка, яка брала участь у вчиненні зґвалтування, та троє – у насильницькому задоволенні статевої пристрасті неприродним способом.

Щодо хуліганства, то у 2016 р. питома вага жінок, які його вчинили, склала 5,9 %, 2017 – 4,6 %.

Існує різниця в мотивації насильницьких злочинів чоловіків та жінок. Особисті мотиви (ревності, заздрості, помсти) є більш характерними для жінок. Частина злочинів вони вчиняють через віктимну поведінку чоловіків, їх аморальні чи протиправні вчинки.

Переважну більшість насильницьких злочинів вчиняють особи у віці від 18 до 50 років. Але основний масив насильницьких злочинців – від 30 до 50 років. Хоча кримінальна активність серед засуджених осіб прослідковується також від 50 до 65 років.

У віці від 14 до 16 років вчинили умисне вбивство в 2015 р. 5 засуджених, у 2016 р. – 2 та 2017 р. – 3. Більш кримінально активною є група у віці від 16 до 18 років. Серед засуджених, що вчинили умисне вбивство в такому віці, в 2015 р. 18, у 2016 р. – 16 та 2017 р. – 11 засуджених.

Що стосується неповнолітніх злочинців, то вони мають менш розвинені вольові якості, характеризуються імпульсивністю, агресивністю, легше піддаються сторонньому впливу. На їх поведінку значно впливає невірноваженість характеру і темпераменту. Потрапивши в конфліктну ситуацію, молода людина не має достатнього досвіду для її вирішення. Тому для неповнолітніх є притаманним вчинення зухвалих насильницьких злочинів. Притягуються вони до відповідальності за умисні тяжкі та середньої тяжкості тілесні ушкодження. Також для неповнолітніх є характерним вчинення групового хуліганства.

Аналогічні тенденції спостерігаються і серед виявлених осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. На прикладі умисного вбивства за 2017 р. питома вага вікових груп виглядає таким чином: 14–15 років – 0,3 %; 16–17 років – 1,4 %; 18–28 років – 21 %; 29–39 років – 32,9 %; 40–54 років – 32 %; 55–59 років – 4,9 %; 60 років і більше – 6,7 %. Крім того, одна особа вчинила зазначене суспільно небезпечне діяння до досягнення віку кримінальної відповідальності (14 р.).

Освітній рівень насильницьких злочинців є нижчим, ніж у чоловічого населення відповідного віку, але спостерігається тенденція до поступового його зростання. Більшість засуджених за насильницькі злочини мали повну загальну середню освіту. Серед виявлених осіб, які вчинили умисне вбивство у 2016 р., 63 % мали середню освіту. У 2017 р. серед цієї категорії середню освіту вже мали 65 %. В той же час, одержана освіта не передбачає наявності у людини достатнього рівня моральної культури і не може стримувати від вчинення насильницьких злочинів.

Разом з тим, застосування насильства притаманне більше неосвіченим громадянам, з низьким культурним рівнем та вузьким світоглядом. Їм притаманні примітивні потреби та інтереси, вони менш стримані в своїх потребах і бажаннях.

На момент вчинення злочину більшість засуджених насильницьких злочинців працювали або навчалися. При цьому серед них переважають робітники, які мають відносно невисоку кваліфікацію та невеликий стаж роботи. Спостерігається кримінальна активність осіб, зайнятих на будівництві, сфері обслуговування, тобто в галузях, де не вимагають високого рівня кваліфікації.

Частина працездатних осіб на момент вчинення злочину не працювала і не навчалася, деякі перебували у статусі безробітного. Серед виявлених осіб, які вчинили умисне вбивство у 2017 р., 67, % було тих, хто не працював і не навчався, 9,9 % – безробітних. Частина із них вели антигромадський спосіб життя.

27,9 % виявлених осіб, які вчинили умисне вбивство у 2016 та 2017 рр., раніше вже вчиняли злочини, з них 63 % та 66 % відповідно за роками мали не зняту чи не погашену судимість.

Приблизно 70 % насильницьких злочинів вчинені у стані сп'яніння. Причому значно переважає алкогольне сп'яніння. Наприклад, серед засуджених за умисне вбивство в 2015 р. в стані алкогольного сп'яніння під час вчинення злочину перебувало 68,6 %, у 2016 р. – 63 %, у 2017 р. – 63,8 %. В стані наркотичного сп'яніння в зазначені роки цей злочин вчиняли 1–2 засуджених.

За даними В. Безчастного, серед зареєстрованих злочинів 53,4 % умисних убивств вчиняються у стані алкогольного сп'яніння. 24,1 % умисних убивств вчиняються особами, які раніше притягалися до кримінальної відповідальності (рецидивістами). Серед вбивць переважають чоловіки (94 %), віком 21–40 років (62 %), неодружені (64 %), працездатні, але не працюють (58 %), із загальною середньою або професійно-технічною освітою (73 %) ⁴⁶⁴.

З урахуванням викладеного, узагальнений «портрет» насильницького злочинця можна уявити в такому вигляді: це особи, головним чином чоловічої статі, як правило, неодружені, які не дотримуються загальних норм співжиття. Для них характерні грубість, агресивність, жорстокість, зухвалість, нахабство та інші насильницькі устремління. Вказані особливості сприяють тому, що в разі виникнення складних проблем, вони вирішуються ними за допомогою насильства. При цьому в більш як 60 % випадків ці наміри реалізуються під дією алкоголю та неприязних міжособистісних стосунків. Такі особи характеризуються чітко вираженою дезадаптованістю; нерідко ніде не працюють, а ті, що працюють, створюють конфлікти в трудовому колективі, хоча винними в цьому вважають інших.

Значна частина насильницьких злочинців страждає також певними психічними аномаліями, що не виключають стану осудності. Пов'язано це значною мірою з алкоголізацією та наркотизацією населення.

§ 4. Основні напрями запобігання насильницьким злочинам, з урахуванням віктимологічної складової

Запобігання насильницьким злочинам передбачає проведення заходів як загальносоціального, так і спеціально-кримінологічного характеру. Загальносоціальні заходи мають на меті позитивні зміни економічного, культурно-виховного, правового, організаційного характеру. Заходи спеціально-кримінологічного характеру стосуються нейтралізації причин та умов злочинів даного виду, а також передбачають індивідуально-профілактичний вплив на конкретних осіб.

Практикою і теорією запобігання насильницьким злочинам відпрацьована низка заходів спеціально-кримінологічного характеру, серед яких такі:

– своєчасне реагування правоохоронними органами на правопорушення, вчинені на побутовому ґрунті, випадки домашнього насильства, що можуть призвести до вчинення злочинів;

⁴⁶⁴ Бесчастний В. Кримінологічний аналіз стану злочинності в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 211.

– забезпечення своєчасного внесення слідчим, прокурором відповідних відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань у разі подання заяв, повідомлень або після самостійного виявлення з будь-яких джерел, обставин, що можуть свідчити про вчинення побоїв і мордування, погрози вбивством, недбале зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів;

– виявлення та усунення причин і умов, що сприяють проявам насильства, вжиття заходів щодо їх усунення;

– постановка уповноваженими підрозділами органів Національної поліції на профілактичний облік осіб, які вчинили домашнє насильство, проведення з ними виховно-попереджувальної роботи, відвідування їх за місцем проживання;

– винесення кривднику термінового заборонного припису уповноваженими підрозділами органів Національної поліції у разі існування безпосередньої загрози життю чи здоров'ю постраждалої особи з метою негайного припинення домашнього насильства, недопущення його продовження чи повторного вчинення;

– виявлення та припинення фактів незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, пристроями для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії або пневматичної зброї, підвищення контролю за дотриманням спеціальних правил придбання і зберігання зброї;

– використання можливостей віктимологічної профілактики, наприклад, поширення інформації, як поводити себе та уникати сімейно-побутових конфліктів, статевих посягань, інших правопорушень;

– протидія пияцтву шляхом обмеження торгівлі спиртними напоями в певний час доби і у визначених місцях, посилення контролю за реалізацією спиртних напоїв неповнолітнім та вчинення інших відповідних правопорушень проти громадського порядку;

– посилення контролю за дотриманням антинаркотичного законодавства, своєчасне виявлення і припинення адміністративних правопорушень і злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів;

– проведення заходів, що ускладнюють вчинення насильницьких злочинів у громадських місцях, зокрема, забезпечення цілодобового патрулювання патрульними поліцейськими території обслуговування з метою охорони публічного порядку і безпеки;

– за наявності підстав застосування превентивних поліцейських заходів, передбачених ст. 31 Закону України «Про Національну поліцію», – перевірка документів особи, опитування особи, поверхнева перевірка і огляд, поліцейське піклування та ін.;

– забезпечення невідворотності кримінальної відповідальності та покарання за вчинення насильницьких злочинів.

Крім того, по-перше, потребує удосконалення управління боротьбою з насильницькими злочинами. У цьому напрямі органам влади, зокрема, правоохоронним органам необхідно:

– постійно проводити детальний аналіз стану боротьби з насильницькими злочинами. На основі аналізу розробити рекомендації щодо вдосконалення цієї діяльності;

– організовувати взаємодію між підрозділами і службами правоохоронних органів, державними органами та громадськістю щодо запобігання вказаним злочинам;

– проводити рейди в житлових масивах, на вокзалах, у зелених зонах та інших місцях, де найчастіше вчиняються насильницькі злочини;

– проводити правову пропаганду: виступи в трудових колективах, засобах масової інформації;

– проводити бесіди за фактами окремих злочинів з викладенням причин і умов, що сприяють їх вчиненню;

– організовувати інструктажі і проводити спеціальні заняття з особовим складом правоохоронних органів, залученими до участі у запобіганні насильницьким злочинам.

По-друге, по лінії удосконалення діяльності карного розшуку необхідним є вжиття таких заходів:

– аналізувати причини та умови, що сприяють вчиненню насильницьких злочинів, і на цій основі вживати заходів щодо їх усунення;

– розробляти пропозиції до комплексних планів профілактики правопорушень;

– виявляти осіб, які готуються до вчинення насильницьких злочинів, вживати заходів до недопущення;

– забезпечити взаємодію оперативного складу з органами досудового розслідування, прокуратурою з метою більш повного виявлення умов, що сприяють вчиненню вбивств, тяжких тілесних ушкоджень, погроз убивством та мордуванням;

– виявляти власників вогнепальної зброї, які систематично порушують громадський порядок, зловживають спиртними напоями або страждають психічними захворюваннями, а також осіб, які незаконно придбали зброю або ухиляються від її реєстрації, і вживати заходів до вилучення такої зброї;

– проводити заходи з метою запобіжного впливу на осіб, схильних до вчинення злочину в сфері побутових відносин;

– виявляти осіб, які страждають психічними захворюваннями і схильні до вчинення насильницьких злочинів, вносити в органи охорони здоров'я пропозиції щодо таких осіб.

По-третє, щодо удосконалення діяльності органів досудового розслідування необхідно:

– виявляти та узагальнювати в процесі проведення досудового розслідування конкретні причини насильницьких злочинів та умови, що сприяють їх вчиненню;

– брати участь у розробці і здійсненні заходів із профілактики злочинів;

– виявляти осіб, схильних до вчинення вказаних злочинів, у процесі проведення досудового розслідування, інформувати працівників відповідних служб правоохоронних органів;

– вивчати матеріали кримінальних проваджень, де досудове розслідування зупинене, розробляти при необхідності плани проведення додаткових слідчих (розшукових) дій;

– готувати матеріали для виступів у засобах масової інформації з питань боротьби із насильницькими злочинами.

По-четверте, за напрямом удосконалення діяльності підрозділів превентивної діяльності необхідно:

– організовувати взаємодію з громадськістю з метою забезпечення порядку та профілактики правопорушень у сфері побуту і дозвілля;

– активізувати заходи щодо запобігання і протидії домашньому насильству;

– навчати особовий склад методиці і тактиці вирішення конфліктних ситуацій, що виникають у громадських місцях і на ґрунті побутових стосунків.

Безумовно, даний перелік спеціальних попереджувальних заходів, що проводяться органами Національної поліції, не є вичерпним. Проте вони спільно з загальносоціальними заходами можуть ефективно захищати громадян від насильницьких посягань.

Важливим також у запобіганні насильницьким злочинам є врахування віктимологічної складової. Адже заходи віктимологічної профілактики допомагають зменшити фактори, що обумовлюють або сприяють віктимності.

Тому важливим є вивчення не лише особи злочинця, а і його жертви. Її соціально-демографічні, морально-психологічні характеристики, соціальні ролі і статуси.

Відомості про осіб, які потерпіли від кримінальних правопорушень, розміщені на офіційному веб-порталі Генеральної прокуратури України, можуть дати певне уявлення про жертв насильницьких злочинців. Так, у 2016 р. від умисних вбивств та замахів на цей злочин постраждало 3511 осіб, з яких загинуло 2131 особа (60,7 %). Серед потерпілих – 980 жінок (27,9 %), 36 неповнолітніх у віці від 14 до 16 років (приблизно 1 %), 79 малолітніх до 14 років (майже 2,3 %). У 2017 р. від цього злочину постраждала 2751 особа, з яких загинуло 1406 (51,1 %). При цьому питома вага потерпілих жінок склала майже 16,7 %, неповнолітніх – 0,7 %, малолітніх – майже 1,5 %. Отже, більшість потерпілих від умисних вбивств – чоловіки.

Від умисних тяжких тілесних ушкоджень у 2016 р. потерпіло 17,8 % жінок, 1,3 % – неповнолітніх та 0,8 % – малолітніх. У 2017 р. цей показник склав відповідно 17,1 %, 1,2 % та 0,5 %.

Традиційно потерпілими від зґвалтувань стають жінки. Так, у 2016 р. з 328 потерпілих жінки склали майже 91 %, неповнолітні – 16,8 %, малолітні – 9,75 %. У 2017 р. з 233 потерпілих 89 % – жінки, 21,45 – неповнолітні, 16,7 – малолітні.

Тому необхідно максимально використовувати захисні можливості потенційних потерпілих шляхом організації фізичного, статевого виховання, навчання прийомам самозахисту тощо.

Правове виховання та навчання громадян також допоможе їм не лише протидіяти злочинцю й своєчасно повідомляти правоохоронні органи про вчинені злочини або ті, що готуються.

Значне місце в розробці віктимологів посідають рекомендації щодо оптимальної поведінки в екстремальних ситуаціях, а саме:

- уникати малолюдних місць і взагалі не з'являтися на вулиці в пізній час;
- довіряти своїй інтуїції у небезпечній ситуації. Побачивши підозрілого чоловіка, необхідно бігти відразу, а не поступово прискорювати крок, оскільки психологічно необхідно налаштуватися на рішучі дії. Внутрішня рішучість та впевненість у собі проявляється в зовнішньому вигляді (осанка, хода). Інколи цих зовнішніх ознак достатньо для того, щоб злочинець прийняв рішення про те, що для нападу йому потрібно знайти інший об'єкт;

- поводити себе в момент нападу рішуче. Здебільшого відсіч приголомшує нападників, які звикли бачити наляканих жертв. Голосні крики, спроба вдарити, напасти на насильника підвищують шанси жертви вийти із ситуації, що склалася, з найменшими втратами. Використання прийомів рукопашного бою, зброї та інших засобів самозахисту також може бути необхідним;

- не використовувати засоби самозахисту, якщо немає впевненості в їх справності та ефективності. Невдала спроба їх використання значно підвищує агресивність нападника;

- запропонувати злочинцям гроші, сумку та інші цінності перед використанням зброї та інших засобів захисту. Це відверне їх увагу, що дозволить використати ефект несподіваності в контратаці;

- намагатися встановити емоційний контакт з нападником. Одним зі способів установа емоційного контакту є розжалоблення злочинця (наприклад, посилюючись на хворих родичів, власну тяжку хворобу тощо) ⁴⁶⁵.

Зазначені рекомендації допомагають захистити себе від можливого посягання.

Віктимологи розробили концепцію пасивного та активного захисту. До пасивного захисту належить використання броньованих автомобілів, будов домів, схожих на фортеці, наймання охоронців, носіння бронежилетів.

Під активним захистом розуміється самозахист та захист, що здійснюється іншими людьми (припинення нападу). Віктимологи рекомендують робити своє життя менш прогнозованим – це ускладнить підготовку нападу ⁴⁶⁶.

Поради спеціалістів допомагають уникнути віктимогенних ситуацій. Віктимологічна профілактика дозволяє не лише зменшити кількість злочинів, а й знизити їх суспільну небезпеку, зменшити кількість негативних наслідків злочинності.

Наприкінці зазначимо, що ефективність профілактичного впливу в цілому пов'язана із забезпеченням невідворотної відповідальності за вчинені діяння, а також з повним виявленням і розкриттям цих злочинів.

⁴⁶⁵ Моїсєєв С. М., Джужа О. М., Василевич В. В. Кримінологічна віктимологія: навч. посіб. / за ред. О. М. Джужі. Київ: Атіка, 2006. С. 177–178.

⁴⁶⁶ Там само. С. 179.

Глава 15. Кримінологічна характеристика та запобігання корисливим злочинам

(Чернявський С. С., Князєв С. М.)

План

- § 1. Поняття, ознаки, види та причини загальнокримінальної корисливої злочинності.
- § 2. Стан, структура та динаміка корисливих та корисливо-насиленницьких злочинів.
- § 3. Причини та умови злочинів проти власності.
- § 4. Характеристика та типологія осіб, які вчиняють злочини корисливого спрямування.
- § 5. Запобігання корисливим злочинам.
- § 6. Віктимологічне запобігання корисливим злочинам.

§ 1. Поняття, ознаки, види та причини загальнокримінальної корисливої злочинності

Злочини, що посягають на власність, становлять одну з найпоширеніших і найнебезпечніших груп злочинних діянь, оскільки вони посягають на одне з найважливіших соціальних благ – право власності. Необхідність дослідження злочинів, що посягають на власність, та визначення ефективних заходів запобігання пов'язано з тим, що вони носять масовий характер і за цією ознакою далеко залишають позаду всі інші (у структурі злочинності корисливі злочини складають 58 %) ⁴⁶⁷.

Загальнокримінальна корислива злочинність – сукупність передбачених законодавством про кримінальну відповідальність суспільно небезпечних діянь, в основі вчинення яких лежить корисливий мотив, тобто аморальне прагнення задовольнити індивідуальну потребу через протиправне, передбачене законом про кримінальну відповідальність заволодіння чужим майном, правом на нього або шляхом незаконного, за чужий рахунок, вивільнення від майнових обов'язків і скорочення звичайних та необхідних за відповідних обставин особистих витрат. Корислива злочинність – поняття збірне. Воно охоплює різні злочинні діяння, які об'єднує спільна для всіх ознака – корислива мотивація злочинної діяльності ⁴⁶⁸.

Корисливу злочинність становлять такі види злочинів:

1) корисливі злочини проти власності, які можна поділити на корисливі посягання, пов'язані з розкраданням та вимаганням майна (крадіжка (ст. 185 КК), грабіж (ст. 186 КК), розбій (ст. 187 КК), вимагання (ст. 189 КК), шахрайство (ст. 190 КК), розкрадання чужого майна шляхом привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК), та корисливі посягання на чужу власність за відсутності ознак розкрадання (спричинення майнової шкоди шляхом заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою (ст. 192 КК), незаконне привласнення особою знайденого або чужого майна, що випадково опинилося у неї) (ст. 193 КК);

2) корисливі посадові злочини (прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК), зловживання владою або службовим становищем, з метою одержання будь-якої неправомірної вигоди для самої себе чи іншої фізичної або юридичної особи (ст. 364 КК) та ін.);

3) корисливі злочини у сфері господарської діяльності (зокрема, ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів (ст. 212 КК), незаконна торговельна діяльність, одержання незаконної винагороди від громадян за виконання робіт, пов'язаних з обслуговуванням населення);

⁴⁶⁷ Стан і структура злочинності в Україні 2019 року. Офіційний веб-сайт МВС України. URL: <http://mvs.gov.ua>.

⁴⁶⁸ Кримінологія: навч. посіб. / О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич, О. Г. Колб та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2009. 348 с.

4) інші корисливі злочини (корисливі злочини проти держави, наприклад виготовлення або збут підроблених грошей чи цінних паперів; корисливі злочини проти особи – умисне вбивство, вчинене з корисливих мотивів (ст. 115 КК); корисливі злочини проти правосуддя, наприклад, притягнення з корисливих мотивів завідомо невинного до кримінальної відповідальності тощо).

Ці злочини єднає корислива спрямованість. Об'єктом цих злочинів є право власності. Правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. Власникові належать права володіння, користування та розпорядження своїм майном. Право власності є непорушним. Власність як об'єкт кримінально-правової охорони означає матеріальні об'єкти, що мають певну цінність, та сукупність суспільних відносин, пов'язаних з володінням, користуванням та розпорядженням такими об'єктами. КК України у VI розділі «Злочини проти власності» передбачає відповідальність за всі посягання на власність незалежно від її форми, забезпечує всім суб'єктам права власності однаковий кримінально-правовий захист, як того вимагають Конституція України, Цивільний кодекс України.

За суб'єктом здійснення права власності чинне законодавство виокремлює: а) право власності Українського народу; б) право державної власності; в) право комунальної власності; г) право комунальної власності (у тому числі підприємств, громадських організацій та інших об'єднань громадян); д) право приватної власності, у тому числі право спільної власності подружжя, членів сім'ї, осіб, що ведуть селянське (фермерське) господарство; е) право власності інших держав, їх юридичних осіб, спільних підприємств та міжнародних організацій⁴⁶⁹.

Предметом таких злочинів закон називає майно – речі матеріального світу, яким притаманні специфічні ознаки фізичного, економічного та юридичного характеру.

До фізичних ознак належить те, що вказані речі можуть бути вилучені з володіння законного власника або пошкоджені чи знищені. Економічними ознаками таких речей є те, що вони повинні: 1) мати мінову та споживчу вартість, здатність задовольняти матеріальні чи пов'язані ними потреби людини; 2) бути відокремлені від природного середовища чи бути створення заново. Традиційним проявом вартості речі є її грошова оцінка. Предметом злочинів проти власності, які полягають у вилученні майна з володіння іншої особи, визнаються документи, які виконують роль грошового еквіваленту і надають майнові права без будь якого додаткового оформлення. Юридичними ознаками майна як предмета злочинів, що посягають на власність, є те, що таке майно повинно бути: по-перше, чужим для винного; по-друге, воно повинно належати іншому суб'єктові права власності; по-третє, воно не повинно виступати предметом злочинів, відповідальність за які передбачена іншими розділами КК України.

Об'єктивна сторона цих діянь полягає в тому, що винні особи тим чи іншим способом звертають майно на свою користь або інших осіб. Це робиться проти волі власника майна при завідомій відсутності у винного права на нього. Так, чужим визнається майно, яке не перебуває у власності чи законному володінні винної особи. Не є власниками майна колективних підприємств, підприємств, які засновані на власності об'єднань, громадян, акціонерних товариств члени (акціонери) цих підприємств, об'єднань і товариств, а тому незаконне заволодіння ними таким майном, знищення чи пошкодження його утворює склад відповідного злочину проти власності.

Суб'єктивна сторона складу даних злочинів характеризується прямим умислом – винний усвідомлює, що майно, яке він звертає на свою користь, йому не належить і переслідує мету збагатитись за рахунок чужого майна. В основі більшості злочинів, що посягають на власність, лежить корисливий мотив, який кримінальне право визначає як прагнення до матеріального, збагачення, бажання винного звернути майно на свою чи іншої особи користь. Характеризуючи злочини проти власності, необхідно визнати, що корисливий мотив виникає до вчинення злочину.

Суб'єктом корисливих злочинів можуть бути особи, яким виповнилося 14 або 16 років.

⁴⁶⁹ Профілактика злочинів: підручник / О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич, О. Ф. Ги́да та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ: Атіка, 2011. 720 с.

Істотними ознаками загальнокримінальних корисливих злочинів є:

– по-перше, це посягання на чуже майно. Загальнокримінальні корисливі злочини посягають, в основному, на чуже майно, включаючи гроші і цінні папери, та інші предмети власності. Вимагання може бути пов'язане з вимогою передачі права на майно;

– по-друге, корислива мета – протиправне безоплатне вилучення чи повернення чужого майна на користь винного;

– по-третє, корисливе посягання вчиняється поза господарською діяльністю або без використання винним свого становища у сфері виробництва, розподілу, обігу матеріальних цінностей.

До основних причин корисливої злочинності відносяться:

– криміногенна роль соціального і матеріального розшарування суспільства;

– матеріальний нестаток;

– ослаблення державного і соціально-правового контролю за економічною діяльністю;

– відставання законодавчого забезпечення боротьби з корисливими злочинами;

– недоліки діяльності правоохоронних органів.

§ 2. Стан, структура та динаміка корисливих та корисливо-насиленницьких злочинів

Корисливі й корисливо-насиленницькі злочини посягають на найважливіші сфери життєдіяльності громадян та держави. Важливе місце у боротьбі з ними належить органам Національної поліції. Ефективність цієї боротьби у багатьох випадках залежить від знання стану, основних тенденцій цих злочинів та розуміння їх причин. Аналіз стану, тенденцій злочинності є емпіричною базою для розробки заходів запобігання злочинів окремих видів⁴⁷⁰. У статистиці різних країн, як правило, немає виділення в одну групу корисливих злочинів. Реально з корисливих мотивів можуть вчинятися злочини, що посягають на різноманітні об'єкти: власність, особу, державу, правосуддя, здоров'я населення, екологію, управління та ін. Тому ця мотивація у ряді випадків є не єдиною при тій самій кримінально-правовій кваліфікації.

Зміни злочинності знаходяться у прямій залежності від стану суспільства, процесів, що у ньому відбуваються. Феномен злочинності – це своєрідний індикатор стану справ у суспільстві, неблагополуччя, диспропорцій у різних сферах соціального життя. Загальнокримінальна корислива злочинність має багатовікову історію, у кримінальному середовищі накопичено та продовжує накопичуватися досвід вчинення характерних для неї діянь, розроблюються, розвиваються та закріплюються традиції, навички, способи вчинення злочинів, субкультура та система поглядів, що їх виправдовує. З цією системою пов'язана діяльність професіоналів крадіїв, тобто професійна злочинність, а також багато інших проявів, які включають в себе і організовану злочинність.

Злочини цієї групи займали та мабуть будуть займати значне місце у структурі злочинності України, визначаючи її кількісну сторону. Динаміка злочинів проти власності має певні особливості. По-перше, протягом 1970-х років статистичні данні свідчать про її поступове зростання та певну стабілізацію до початку 1980-х років. По-друге, починаючи з 1988 року, збільшується кількість злочинів, які мають корисливу спрямованість. По-третє, починаючи з 1990-х років, у структурі злочинності відбулися кардинальні зміни: до 1989 року близько 13 % від загальної маси злочинів становили злочини проти власності. Їх частка у структурі злочинності у 1990-х роках займала близько 90 %.

При проведенні кримінологічних досліджень виділяється масив загальнокримінальних корисливих злочинів, куди входять крадіжки, грабежі, розбої, шахрайства, вимагання та вбивства з корисливих мотивів. Ці злочини становлять близько 90 % усієї загальнокримінальної корисливої злочинності.

⁴⁷⁰ Кулик О. Кримінологічний аналіз злочинності в Україні: напрями вдосконалення методології та методики. *Право України*. 2009. № 7. С. 52–57.

Таблиця 15.1

Злочини проти власності за 2013–2018 рр.

	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Усього обліковано злочинів	563560	529139	565182	592604	523911	487133
Злочини проти власності	334821	311342	362213	405549	335910	303850
Крадіжка, ст. 185	242769	226833	273756	312172	261282	238492
в особливо великих розмірах	74	145	97	186	156	147
із складів, баз, магазинів та інших торгівельних точок	14842	17552	19977	23807	23732	24322
вантажів на транспорті	833	1105	1091	1083	214	245
худоби (птиці)	3447	3144	3666	3689	2272	1560
у пасажирів	2109	2148	2630	3650	1904	1962
з квартир	17450	18992	21379	27204	25171	20228
з дач, садових будинків	4532	4700	6479	8737	6674	5171
з автомобілів	9638	9659	10790	13612	10641	9619
кишенькові	6798	5695	6626	9604	7043	7926
Грабіж, ст. 186	22695	20541	22108	27199	18130	13838
Розбій, ст. 187	2856	3895	3556	3904	3006	2263
Вимагання, ст. 189	733	640	590	594	688	605
Шахрайство, ст. 190	47142	41963	45904	46019	37014	33290
з них, ч. 3 ст. 190 КК України	3344	2760	3656	3611	4845	3366
пов'язаних із заволодінням нерухомістю	1353	1042	1142	1496	1321	1464
Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, ст. 191	13193	10397	10211	9787	10756	10713
з них у великих розмірах	1135	344	155	187	179	127
в особливо великих розмірах	639	827	504	404	340	250
Заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою, ст. 192	482	766	839	494	496	281

Загальнокримінальні корисливі злочини мають відносно масовий характер. Їхня питома вага в загальній кількості злочинів є найвищою і складає приблизно 60–65 %. Цей показник стабільний не тільки протягом останніх років.

Так, згідно зі статистичними даними Департаменту інформатизації МВС України, у 2013 р. з усіх 563560 облікованих злочинів в Україні, злочини проти власності становили 334821; у 2014: з 529139 – 311342; у 2015: з 565182 – 362213; у 2016: з 592604 – 405549; у 2017: з 523911 – 335910; у 2018: з 487133 – 303850 ⁴⁷¹.

Потрібно відмітити, що протягом 2018 р. чисельність злочинів проти власності скоротилася. За аналізований період було обліковано 303850 таких посягань, що на 9,5 % менше аналогічного показника попереднього року (2014 р.: –7,0 %; 2015 р.: +16,3 %; 2016 р.: +12,0 %; 2017 р.: –17,2 %). Відсоток таких діянь серед всіх облікованих злочинів порівняно з попереднім роком знизився до 62,4 % (2014 р.: 58,8 %; 2015 р.: 64,1 %; 2016 р.: 68,4 %; 2017 р.:

⁴⁷¹ Злочинність в Україні. Експрес-інформація про стан злочинності в Україні за 2014–2018 рр. Київ: Департамент інформатизації МВС України. 2019. 122 с.

64,1 %), але динаміка посягань проти власності продовжує, як і раніше, визначати загальну динаміку злочинності в країні.

Найпоширенішим злочином у загальнокримінальній корисливій злочинності є крадіжка. У загальному обсязі злочинів, що реєструються, їх питома вага складає приблизно 45 %. У структурі злочинності проти власності визначне місце належить крадіжкам, частка яких варіюється в межах 75–80 %.

Зазначимо, що кількість крадіжок протягом 2018 р. зменшилася на 8,7 % (2014 р.: – 6,6 %; 2015 р.: +20,7 %; 2016 р.: +14,0 %; 2017 р.: –16,3 %) і становила 238492. Крадіжки складають майже половину (49,0 %) всіх облікованих злочинів (2014 р.: 42,9 %; 2015 р.: 48,4 %; 2016 р.: 52,7 %; 2017 р.: 49,9 %). Абсолютну більшість (87,3 %) всіх крадіжок становлять діяння, спрямовані на заволодіння приватною власністю. Їх чисельність скоротилася до 208182 (–10,2 %). Також зменшилося порівняно з відповідним періодом минулого року на 10,0 % число посягань на державну власність, яке дорівнювало 4487.

Крадіжка є найбільш латентним злочином. Це свідчить про те, що більшість крадіжок (більше 80 %) вчиняються групою осіб, що робить їх більш небезпечними порівняно зі злочинами, що вчиняються одноособово. У структурі цього виду злочинів переважають, як правило, крадіжки приватного майна.

Серед крадіжок, дані щодо яких відображаються у статистичній звітності, зменшилося число крадіжок з квартир – 20228 (–19,6 %); з автомобілів – 9619 (–9,6 %); з дач, садових будинків – 5171 (–22,5 %); худоби – 1560 (–31,3 %). Число крадіжок в особливо великих розмірах також скоротилося на 5,8 % та у 2018 р. дорівнювало 147 (2015 р. – 97 випадків, 2016 р. – 186, 2017 р. – 156).

В той же час зросла кількість крадіжок зі складів, баз, магазинів та інших торговельних точок – 24322 (+2,5 %); кишенькових крадіжок – 7926 (+12,5 %); у пасажирів на транспорті – 1962 (+3,0 %) та вантажів на транспорті – 245 (+14,5 %) ⁴⁷².

У 2018 р., як і у попередньому періоді, знизилася кількість випадків незаконного заволодіння транспортним засобом. У цьому році обліковано 6642 таких злочинів, що на 26,3 % менше, ніж у попередньому (2014 р.: +86,1 %; 2015 р.: –9,3 %; 2016 р.: +6,5 %; 2017 р.: –26,1 %). Майже 60 % цих посягань спрямовані на заволодіння автомобілями (2014 р.: 68,3 %; 2015 р.: 60,1 %; 2016 р.: 55,6 %; 2017 р.: 56,5 %).

У 2018 р. спостерігалось зниження чисельності найбільш поширених корисливо-насиленницьких посягань. Так кількість грабежів скоротилася на 23,7 % до 13838 (2014 р.: – 9,5 %; 2015 р.: +7,6 %; 2016 р.: +23,0 %; 2017 р.: –33,3 %), розбійних нападів – на 24,7 % до 2263 (2014 р.: +36,4 %; 2015 р.: –8,7 %; 2016 р.: +9,8 %; 2017 р.: –23,0 %) та випадків вимагання – на 12,1 % до 605 (2014 р.: –12,7 %; 2015 р.: –7,8 %; 2016 р.: +0,7 %; 2017 р.: +15,8 %) ⁴⁷³.

Поширення за останні роки набуло вимагання частки прибутків, поєднане з погрозою фізичної розправи (рекети). Рекетири найбільше «полюбляють» розкрадачів, осіб, які займаються шахрайством, повій, підприємців, працівників торгівлі, колекціонерів, та інших багатих людей.

Грабежі і розбої являють собою відкриті насильницькі форми заволодіння чужим майном. Вони головним чином розрізняються за ступенем реального й безпосереднього насильства: яке не є небезпечним (грабіж) і є небезпечним (розбій) для життя і здоров'я потерпілого.

Розбої та грабежі – також найбільш розповсюджені злочини проти власності, причому їх реєструється значно менше, ніж вчиняється.

Необхідно зазначити, що розбої та грабежі – це злочини міст, приміських зон, великих населених пунктів і тому стан цього виду злочинності та способи їх вчинення суттєво не відрізняються у столиці та інших багатонаселених містах.

У 19 % злочинців діяв один, у інших випадках – групи з трьох та більше осіб. Можливість подавити протидію потерпілого групою осіб дає можливість злочинцям не використовувати зброю у 70 %, якщо використовується зброя то приблизно у 50 % – ножі, у інших випадках у 25 % – вогнепальна зброя або предмети, що пристосовані для нанесення потерпілому ударів.

Також статистика свідчить, що скоротилося на 10,1 % і число випадків шахрайства (2014 р.: –11,0 %; 2015 р.: +9,4 %; 2016 р.: +0,3 %; 2017 р.: –19,6 %). У 2018 році воно

⁴⁷² Злочинність в Україні. Експрес-інформація про стан злочинності в Україні за 2014–2018 рр. Київ: Департамент інформатизації МВС України. 2019. 122 с.

⁴⁷³ Там само.

дорівнювало 33290, що склало 6,8 % всіх облікованих злочинів. Після попередньорічного (2017 р.) суттєвого зростання (у 1,3 раза), у 2018 році зменшилася кількість шахрайських діянь, вчинених у великих розмірах, або шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки – 3366 (–30,5 %), а чисельність таких посягань, пов'язаних із заволодінням нерухомістю, навпаки зросла та складала 1464 (+10,8 %) ⁴⁷⁴.

Шахрайство і присвоєння довіреного майна кримінологічно близькі. Шахрайство відрізняє стрімка тенденція росту. В колишньому СРСР шахрайство було не досить поширеним явищем. З переходом до ринкової економіки, розкрадання майна шляхом обману в Україні інтенсивно росло.

– підкидання спеціально виготовленої грошової «ляльки» або гаманця з грошима, якими жертва ділиться з незнайомою особою – перехожим, а потім з'являється нібито власник гаманця й вимагає у жертви повернути всю суму;

– надання «сприяння» при купівлі-продажу автомашин, речей, коштовностей – 21 %;

– розмін грошей – 20 %;

– обман при азартних іграх, таких як наперстки, карти, електронна лотерея (шахрайство) – 19 %; інші способи – 13 % випадків ⁴⁷⁵.

До нових видів шахрайства можна віднести створення фіктивних фірм для збору коштів від населення для нібито оформлення виїзду громадян за кордон на роботу та навчання, турпоїздок тощо. Нові види шахрайства вчиняють групи злочинців-професіоналів, при цьому завдається збиток, загальний обсяг якого сягає мільярдів доларів США, що спричиняє гострі соціальні і політичні наслідки, оскільки потерпілими стають десятки тисяч громадян, що свідчить про високий ступінь суспільної небезпеки й тяжкості наслідків даних видів шахрайства.

Нові види шахрайства вчиняють, як правило, особи, раніше не судимі, які володіють високим інтелектом і мають освіту, закордонні зв'язки. Із розвитком права приватної власності, приватизаційними процесами з'явилися і нові предмети шахрайства: житлові та нежитлі приміщення; земля, переважно сільськогосподарського призначення та під забудівлю.

У структурі загальнокримінальної корисливої злочинності шахрайство складає незначну частку всіх злочинів, що реєструються: від 2 до 5 %. Але його динаміка дуже несприятлива, оскільки за 10 років кількість цих злочинів збільшилася у шість разів. Половина шахрайств належить до злочинів економічної спрямованості. Більше 40 % шахрайських дій вчиняється групами осіб. Але шкода, що завдається, є значною. Даному виду злочину притаманний також високий рівень латентності. Причини цього криються не тільки в різноманітності способів протиправного заволодіння чужим майном, а й небажанні багатьох потерпілих заявляти до правоохоронних органів.

Слід звернути увагу, що у 2018 р. відновилася перервана у минулому році тенденція зменшення числа виявлених економічних злочинів проти власності – фактів привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем. У 2018 році виявлено 10713 таких діянь, що менше показника попереднього року на 0,4 % (2014 р.: –21,2 %; 2015 р.: –1,8 %; 2016 р.: –4,2 %; 2017 р.: +9,9 %). Також чисельність злочинів цього виду, вчинених у великих розмірах, скоротилася на 29,1 % і склала 127, а в особливо великих розмірах – на 26,5 % до 250 ⁴⁷⁶.

Залишаються певні негативні тенденції щодо розповсюдження корисливих злочинів по областях держави. Найвищий рівень крадіжок зареєстровано у областях – Донецька, Дніпропетровська (нині – Січеславська), м. Київ, Запорізька; середній рівень – Харківська, Луганська, Одеська; низький рівень – Чернівецька, Тернопільська, Чернігівська, Черкаська. Крадіжки приватного майна громадян із квартир – найвищий рівень – Донецька, Дніпропетровська (нині – Січеславська), м. Київ; середній рівень – Луганська, Одеська, Запорізька; низький рівень – Херсонська, Закарпатська, Рівненська області.

Шахрайства – найвищий рівень – м. Київ, Донецька, Дніпропетровська (нині – Січеславська), Харківська; середній рівень – Закарпатська, Луганська, АР Крим; низький рівень – Чернігівська, Чернівецька, Тернопільська області.

⁴⁷⁴ Там само.

⁴⁷⁵ За даними Департаменту інформаційних технологій МВС України. Київ, 2009. С. 39.

⁴⁷⁶ Злочинність в Україні. Експрес-інформація про стан злочинності в Україні за 2014–2018 рр. Київ: Департамент інформатизації МВС України. 2019. 122 с.

Грабежі – найвищий рівень – Донецька, Дніпропетровська (нині – Січеславська), м. Київ; середній рівень – Харківська, Луганська, Запорізька; низький – Чернігівська, Закарпатська, Рівненська області.

Розбої – найвищий рівень – Донецька, Дніпропетровська (нині – Січеславська), Луганська; середній – Хмельницька, Рівненська, Сумська; низький – Тернопільська, Чернігівська, Закарпатська області.

Найвищий рівень злочинності на 10 тис. чоловік населення простежується у таких областях – Запорізька, Луганська; середній рівень – Миколаївська, м. Київ, Харків; низький – Закарпатська, Івано-Франківська, Тернопільська області.

Корислива злочинність нерівномірно розповсюджується не тільки по областям та містам нашої держави, але й і за різними галузями господарства та фінансів, маючи у кожній власні відмінності. Але, разом з тим можна виділити такі галузі соціального життя, де шкода, що завдається, зачіпає все суспільство. Це галузь соціально-бюджетна, під якою розуміють сукупність суспільно-економічних відносин, що виникають в процесі формування та виконання бюджетного законодавства у соціальному комплексі держави. Ця галузь зачіпає і діяльність державних позабюджетних фондів для пенсійного забезпечення, соціального страхування, охорони здоров'я та медичної допомоги. У цій галузі загальний масив злочинів складають розкрадання, що вчиняються шляхом розтрата, злочини у сфері економічної діяльності. Безконтрольний доступ державних службовців та робітників комерційних організацій до обслуговування та використання бюджетних коштів стає більш значимою умовою криміналізації всієї влади.

§ 3. Причини та умови злочинів проти власності

Дослідження причин та умов злочинів проти власності є однією з головних кримінологічних проблем. При цьому доречно зазначити, що кожна конкретна дія викликається не однією ізольованою причиною, а сукупністю детермінант (факторів), які діяли у різний час та в різних умовах. Але при усій складності взаємодії цих факторів їх можна певним чином класифікувати, виділити основні, вирішальні.

Серед осіб, що були засуджені за вчинення злочинів проти власності, зазначили, що 44 % вважали, що вчинені ними злочини несправедливо віднесені до числа злочинів, 48 % – що за вчинені діяння встановлені суворі заходи покарання; 4 % – були готові вчинити злочин навіть у випадку невідворотного притягнення до кримінальної відповідальності.

Аналіз цього дає можливість визначити, що для вчинення найбільш розповсюджених видів злочинів проти власності характерно дуже низький рівень солідарності з відповідними морально-правовими заборонами.

Вивчення процесів детермінації та причинності злочинів проти власності пов'язано насамперед з відповіддю на питання: як, чому вони існують та розвиваються, які соціальні, економічні та інші обставини виступають у якості причин, що їх породжують; які особливості умов сприяють прояву причин та настання кримінального результату у вигляді одного чи декількох злочинів цього виду; і, звичайно, які особливості взаємодії всіх цих явищ в їх інтеграційному поєднанні.

Специфіка детермінації злочинів проти власності міститься у їх взаємній обумовленості. На характер цього зв'язку здійснює опосередкований або безпосередній вплив численні та різноманітні сфери державного та суспільного життя, їх стан, спрямованість, зміст, ступінь впливу на суспільство. Серед них особливу роль відіграють сфери:

- формування державної політики, поглядів, ідей, концепцій з приводу власності – належності, перетворення, забезпечення безпеки, захист власників та його майнового інтересу; вирішення питання про рівність безпеки та захист принципу вибіркової, пріоритетності по відношенню до певних форм власності та окремим власникам;

- практичною діяльністю держави тобто уповноважених осіб та організацій, органів, посадових осіб, що відповідають за проведення в життя ідей, концепцій, що прийняті державою з приводу власності, ставлення до прав людини і громадянина незалежно від положення у суспільстві, розміру майна, належності до певного соціального кола;

- культури, науки, госвіти, морального виховання, включаючи правове, масової інформації, тобто ті сфери, що дають можливість активно впливати на суспільство та людей,

формувати погляди з приводу власності: утвердження загальнолюдських установок по відношенню до власності незалежно від її форм і до власника незалежно від того, є цим власником держава, організація, фізична особа або ж утвердження егоїстичних, корпоративних, станових, корисливих установок та інтересів.

До числа сфер, що мають особливе значення, необхідно віднести і сфери: соціальну; правотворчу та правозастосування у галузі, що належить до власності, її захисту, безпосередньою боротьбою з посяганням на чуже майно; організація та здійснення боротьби з цими видами злочинів, включаючи її профілактику.

При цьому не потрібно забувати про вплив таких категорій, обумовлених історією народу та держави, як наступництво поколінь, стійкість соціальної психології та громадських установок по відношенню до власності, у тому числі до приватної власності; традиції, звички, національно-демографічні та територіальні особливості, пов'язані з відношенням до власності, до чужого майна. І саме ці категорії, їх вплив на стан та розвиток злочинів що посягають на власність досить специфічні.

При аналізі соціально-психологічних факторів у першу чергу необхідно визначити, що у суспільстві відбулася зміна цінностей. Матеріальне благополуччя, незалежно від способів його досягнення, визначає цінність людини у значно більшій мірі ніж праця.

Різне зростання багатства вузького кола осіб породжує не тільки заздрощі, але і прагнення отримати такі ж, або сурогат таких же благ. Користь формує та визначає поведінку багатьох верств населення. Саме корисливість – найбільш характерна ознака вчинених злочинів, не тільки проти власності але й багатьох інших.

Відбувається посилення кримінального професіоналізму злочинців, об'єднання їх під прикриттям різних легальних структур, підвищення технічної оснащеності організованих злочинних угруповань, більш активне «самодетермінації злочинності», зростання кількості рецидивів, зростання корпоративної моралі та розповсюдження кримінальних стереотипів поведінки. Дуже часто використовуються виправдання такої поведінки «крадуть всі», «всі ми злочинці, тільки одних викрили, а інших ні».

На жаль, продовжує залишатися високий поріг терпимості населення до злочинних проявів. Це обумовлено тим, що, з одного боку, перетворення злочинця у суспільний свідомості у багату, удачливу, достойну людину, поведінка якої потребує копіювання, з іншого боку – звикання до правопорушень, які спостерігає населення, а також невірою у здатність правоохоронної системи навести порядок, належним чином захистити від злочинних посягань. Необхідно також врахувати, що соціальна структура суспільства в Україні погіршена високою роллю раніше засуджених осіб (так у 2017 році близько 75345 злочинів було вчинено особами, які були раніше засудженими, у 2018 році – 74634 (динаміка 1,0 %) ⁴⁷⁷). Кримінальний досвід населення настільки великий, що саме він слугує джерелом самодетермінації злочинності.

Моральним критерієм поведінки людини держава не приділяє значної уваги, у значній мірі «переклавши» цей обов'язок розвивати та реалізовувати у свідомості людей заповіді – «Не вбий», «Не кради» на конфесії. Але не можна вважати, що на сьогоднішній день церква та її догми стали внутрішньою потребою суспільства. Сьогодні повинні «працювати» закладені у Конституції положення, як свобода вибору діяльності та професії, право на освіту, соціальне забезпечення та відшкодування завданої шкоди злочинними діями та ін.

На ситуацію, що склалася, суттєво впливає потенціал правоохоронних органів, що здійснюють профілактичну діяльність, виявлення, реєстрацію, розкриття, розслідування злочинів, що посягають на власність, а також судів. Обмеженість ресурсного забезпечення правоохоронної та судової систем знижує їх профілактичні можливості.

На розвиток тенденцій кримінальної ситуації впливає також система соціального контролю над злочинністю, яка у період здійснення реформ суттєво послабшала, у результаті чого значна частина кримінального середовища вийшла з під контролю держави. Сьогодні застосовуються певні кроки до відновлення зруйнованих елементів соціального контролю, але цій діяльності заважає ряд об'єктивних та суб'єктивних труднощів. Однією зі складних перепон для формування нової системи соціального контролю необхідно вважати падіння престижу правоохоронної діяльності, втрату поваги до правоохоронних органів

⁴⁷⁷ Злочинність в Україні. Експрес-інформація про стан злочинності в Україні за 2014–2018 рр. Київ: Департамент інформатизації МВС України. 2019. 122 с.

значної частки населення. Багато громадян впевнені, що правоохоронні органи працюють неефективно, не виконують функцію гаранта безпеки та захисту прав громадян, а інколи і самі виступають у ролі їх порушника.

Значно посилюється тотальний контроль над злочинністю з боку самого кримінального середовища. Неправові методи застосовуються у цілях самооборони, захисту від кримінальної активності конкурентів, для вирішення майнових проблем та конфліктів (неповернення боргів, кредитів та ін.). Таким чином відбувається заміна та виштовхування державного контролю контролем кримінальних структур.

Збільшення коефіцієнту соціальної різниці, різке розшарування суспільства на заможних та бідних, як свідчить світовий досвід у всі часи⁴⁷⁸, породжує значний зріст аморалізму та злочинності. Разом з соціальними, економічними факторами велику роль відіграють культурні фактори. Рівень масової культури залишається достатньо низьким. Фактичні життєві стандарти значної маси населення несуть на собі ознаки антикультури та бездуховності. Грубість, пияцтво, цинізм є звичайним явищем. Безкультур'я та бездуховність безпосередньо впливають на злочинність.

Злочини проти власності у нашому суспільстві породжуються поляризацією доходів, інфляцією, економічною нестабільністю невлаштованістю та злиденністю деяких категорій населення. Ці фактори породжують в основному такі види, як дрібні та середні розкрадання чужого майна, грошей та інших цінностей. Україна на сьогоднішній день бідна держава по рівню та якості життя свого населення: приблизно 35 % громадян України живуть за межею бідності. Третина погано харчується, не має нормального житла, можливостей достойно проводити вільний час та мати відпочинок. Вони живуть з відчуттям повної безнадії, неможливості щось змінити у своєму житті⁴⁷⁹.

Вчиненню досліджуваних злочинів сприяє високий рівень тривожності людей, які не впевнені у завтрашньому дні, а тому готові до вчинення корисливих дій, щоб відвести від себе проблеми матеріального характеру. Звичайно, тривожність можуть відчувати і забезпечені особи, але це відчуття дещо інакше. Воно головним чином пов'язане з нестабільністю фінансових процесів, діями конкурентів, кон'юктурою ринку, ставленням правоохоронних органів.

Можливо зазначити, що заможним особам, які вчиняють злочини проти власності, притаманна жадоба та зажерливість, бажання отримати великі прибутки, забезпечуючи тим самим високий рівень життя. Разом з тим такі особи, що спільно вчиняють такі види злочинів, включені до певного кола спілкування, з якого не так просто вийти.

Необхідно разом з тим відмітити відсутність політичної волі та зацікавленості значної частини державного апарату та особливо правоохоронних органів у тому, щоб активно боротися зі злочинами проти власності.

При аналізі причин злочинів проти власності необхідно зазначити, що завжди у кожному суспільстві або кожній державі є люди, які невдоволені своїм становищем і готові переступити закон, щоб це становище виправити у кращу сторону. Це може бути незадоволення і своїм матеріальним забезпеченням, яке проявляється навіть і у заможних людей.

Вчиненню розглядуваних злочинів можуть сприяти такі умови:

1. Правові (протиріччя у законодавстві, у законах та підзаконних нормативно-правових актах, відсутність чіткої кримінально-правової політики, слабка робота правоохоронних органів, і, що саме небезпечне, об'єднання співробітників цих органів з корисливими злочинцями. Вчинення злочинів проти власності сприяє відсутність чіткої державної політики покарання по відношенню до осіб, які вчинили такі злочини. На жаль, особи, які вчинили розкрадання у великих розмірах, залишаються безкарними).

⁴⁷⁸ Криминология / под ред. Дж. Ф. Шелли / пер. с англ. Санкт-Петербург: Питер, 2003. С. 398.

⁴⁷⁹ Мельниченко О. А. Підвищення рівня та якості життя населення: механізм державного регулювання. Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ Магістр, 2008. 232 с.; Пономаренко В. С., Кизим М. О., Узунов Ф. Рівень і якість життя населення України. Харків: Вид. дім ІНЖЕК, 2003. 226 с.; Рівень життя населення України / Національна академія наук України, Інститут демографії та соціальних досліджень, Державний комітет статистики України. Київ: ТОВ Видавництво «Консультант», 2006. URL: <http://www.idss.org.ua/public.html>; Звіт з людського розвитку в Україні за 2008 рік / Людський розвиток і європейський вибір України. URL: <http://www.undp.org.ua/ua/home>.

2. Етичні (у тому числі культ наживи у деяких категоріях населення, можливість високих прибутків після багатьох років заборон на них, при цьому забувають, що сучасна держава ніколи не забороняла отримання високих прибутків, вона забороняла використання для цього протиправних методів).

3. Технічні (недосконалість технічних, організаційних та інших засобів запобігання, припинення вчинення злочинів проти власності, а також взагалі відсутність цих засобів).

4. Політичні (відсутність стабільної економічної, фінансової політики, що дозволяє недобросовісним людям використовувати різного роду умови для вчинення злочинів проти власності).

Необхідно також відзначити, що особи, засуджені за такі злочини, у тому числі неодноразово, недостатньо ефективно виправляються в місцях позбавлення волі. Наслідком цього є розповсюдження ідеології та моралі крадіїв і втягнення у злочинну активність молодих людей.

Виявлення детермінант, які сприяють вчиненню злочинів, важливо для розробки необхідних профілактичних заходів. Підсумовуюче сказане, можна зробити висновок про те, що основними детермінантами злочинів проти власності є: низькі темпи розвитку економіки; погіршення фінансового стану як окремих груп підприємств, так і цілих галузей вітчизняного господарства; зростання обсягу імпорту, погіршення його структури, позбавлення вітчизняного виробника можливостей реалізувати себе на внутрішньому ринку; зниження інвестиційної активності; підвищення соціального та дотаційного навантаження на бюджети всіх рівнів; низький матеріальний і духовний рівень життя переважної частини населення України; віктимна поведінка жертв корисливих злочинів.

§ 4. Характеристика та типологія осіб, які вчиняють злочини корисливого спрямування

Особа злочинця – одна з головних кримінологічних проблем. До числа найважливіших передумов злочинної поведінки належать особистісні, суб'єктивні детермінанти. Для того, щоб вивчити їх, необхідно дослідити особу того, хто вчиняє злочин і лише на цій основі є можливим аналіз об'єктивних факторів злочинності. Займаючи основне місце у ланцюгу причинності, особа злочинця є центральним елементом механізму індивідуальної злочинної поведінки та основним об'єктом профілактичного впливу. Вона відіграє особливу роль серед факторів злочинної поведінки: у криміногенних якостях людей акумулюється весь негативний вплив різноманітних умов, обставин та ситуацій, в яких вони жили та виховувалися. Тому вивчення особи, що вчинила злочин, має суттєве значення для ретроспективного аналізу об'єктивних факторів злочинної поведінки (а при широкому вивченні цієї проблеми, тобто при виділенні типових криміногенних якостей, можливо проаналізувати причини злочинності по всій країні).

Кримінологічні дослідження засуджених за злочини корисливого спрямування, проведені на регіональних рівнях, дозволяють дійти висновку про властиві їм загальні риси. До них належать:

а) наявність у злодіїв, грабіжників, розбійників, шахраїв та вимагачів егоїстичного споживацького прагнення до паразитичного існування за рахунок злочинного вилучення особистого майна громадян;

б) стійка деформація свідомості, нігілістичне ставлення до законів, перекручення принципів і правил моралі, некритична і завищена оцінка своєї особистості;

в) укорінення таких вад, як пияцтво, вживання наркотиків, статева розпуста, захоплення азартними іграми тощо.

Особливо важливою для розуміння корисливої злочинності є типологія особи корисливого злочинця. Типологія особи корисливого злочинця має велике значення для раціональної організації запобіжної діяльності та прогнозування можливого рецидиву.

При аналізі ролі особи корисливого злочинця в генезисі злочинної поведінки можливо визначити риси, що притаманні особам, які вчиняють злочини і спрямовувати заходи попереджувального впливу на них, а при розслідуванні кримінальних проваджень та їх розгляді в суді це дозволяє уявити собі, ким є обвинувачений, до якої типологічної групи він належить.

Типологія осіб, що вчиняють злочини проти власності має велике значення для раціональної організації запобіжної діяльності та прогнозування можливого рецидиву.

Одна з перших класифікацій корисливих злочинців належить Аристотелю. Він виділяв два види кримінальної корисливості: корисливість багатих (прагнення до надлишку); корисливість бідних (цей вид корисливості породжується недостатністю предметів першої необхідності). Давньогрецький вчений майже дві тисячі років тому визначив важливий кримінальний феномен, який підтвердили сучасні вчені: великі злочини вчиняються багатими, у той же час як найбільша увага приділяється бідним ⁴⁸⁰.

Класифікація Аристотеля до цього часу не втратила наукової цінності, оскільки підходить до впливу на корисливу злочинність багатих і бідних суттєво різняться: перші потребують посилення соціального контролю, другі – розвитку системи соціальної підтримки бідних.

Далі наведемо типологію осіб, які вчиняють злочини корисливого спрямування, а саме:

- користолюбивий тип. Його складають в основному жадібні особи, що крадуть цінності задля їх накопичення. Найчастіше вони мають постійне місце роботи, можуть навіть користуватися на роботі повагою та довірою, серед цієї категорії осіб є багато гарних спеціалістів;

- самостверджуючий тип. Це особи, що вчиняють крадіжки, розкрадання та інші злочини проти власності заради того, щоб самоствердитися в очах оточуючих, а інколи і заради самоствердження, якщо вчинення злочину потребує особливих вмінь та хоробрості. Серед представників цього типу достатньо багато молодих людей, для яких вчинення таких злочинів є вдалим способом продемонструвати себе;

- дезадаптований тип. Його складають головним чином особи, що знаходяться за рамками соціально схваленого кола спілкування. Як правило, це злочинці-рецидивісти, навіть професіонали, для яких вчинення крадіжок, а також інших майнових злочинів є основним або єдиним джерелом отримання засобів для існування. Такі особи звичайно не мають сім'ї та місця роботи. Найчастіше це особи середнього та старшого віку;

- сімейний тип. Його складають особи, що вчиняють злочини проти власності в основному для забезпечення потреб своєї родини. При цьому потреби родини необхідно розуміти у широкому значенні – від годування членів родини до навчання дітей у престижних закладах освіти. Саме такі злочинці «сімейні» можуть бути людьми достатньо скромними та з викраденого особисто собі можуть не брати, але якщо беруть, то дуже мало;

- ігровий тип. Його складають особи, для яких вчинення корисливих злочинів – захоплююча гра з небезпекою, з ризиком, для яких важливий сам процес викрадання або іншого незаконного заволодіння цінностями або майном. Відповідний мотив функціонує тільки або переважно на підсвідомому рівні, але його реалізація дає велике задоволення особам, що втягнені у активну діяльність у формі вчинення різних злочинів проти власності. Такі мотиви притаманні корупціонерам, представникам злочинних угруповань, спеціалістам комп'ютерної техніки, що вчиняють комп'ютерні корисливі злочини, у той же самий час вирішують складні інтелектуальні завдання, тим самим вступаючи у гру;

- алкогольно-наркотизований тип. Його складають особи, які перебувають у патологічній залежності від алкоголю та наркотиків і вчиняють майнові злочини головним чином для того, щоб забезпечити себе спиртними напоями або наркотичними речовинами. Найчастіше це представники «соціального дна», їх ресоціалізація являє собою складну проблему. Як правило, її вирішують разом з лікуванням особи (в основі типології лежить розподіл на типи, що був запропонований С. М. Іншаковим у роботі «Кримінологія» ⁴⁸¹).

Названі типи злочинців мають і специфічні особливості, залежно від конкретного виду вчиненого ними злочину. Не ідентичні соціально-демографічна, морально-психологічні і кримінально-правові ознаки особи злодіїв, грабіжників, розбійників, шахраїв і вимагачів.

Серед злодіїв до 54 % особи, які не працюють, довгий час ухиляються від суспільно корисної праці, з стійкими антигромадськими поглядами та звичками. Характерний для цього виду злочинців і високий рівень рецидиву – до 70 % серед злодіїв кишенькових і квартирних. Їм притаманний професіоналізм, прагнення (до 82 %) вчинити крадіжку одноособово, обов'язкове вживання жаргону, наявність татуювань, прізвиськ, підкорення злодійським законам та ієрархії при повній деградації моральних засад та якостей. Звертає

⁴⁸⁰ Аристотель. Большая этика. Соч: в 4 т. Москва: Т. 4. С. 308–309.

⁴⁸¹ Іншаков С. М. Криминология. Москва: Юриспруденция, 2001. С. 121.

на себе увагу недостатній освітній рівень осіб, які винні у крадіжках індивідуального майна. Він, переважно, нижчий порівняно із загальними показниками по країні.

До 40 % таємних викрадень особистого майна вчиняються злочинцями в групах. У нетверезому стані – майже кожна третя крадіжка. Вікова структура осіб, які вчинили таємне викрадення індивідуального майна громадян, неоднорідна. Найбільшу частку становлять особи віком 18–24 років (27 %). Поряд з ними йдуть неповнолітні.

Особи, які вчиняють грабежі і розбої, як правило, чоловіки (до 94 %), переважно неодружені (до 70 %), з низьким освітнім рівнем. Лише кожен п'ятий засуджений – учасник розбійних нападів мав вищу чи середню спеціальну освіту. Характерною особливістю є та, що значну частину цих осіб складали колишні спортсмени, особливо боксери і борці. Великий відсоток осіб, раніше судимих, – 43,3 %, і непрацюючих – 53,6 %.

За віком засуджені розподілилися так: понад 30 років – 26,6 %, до 30 років – 62,4 %, до 18 років – 11 %. Частка неповнолітніх у вчиненні грабежів і розбоїв у різних регіонах країни також значна. Неповнолітні розбійники у 83,2 % випадків були з так званих неблагополучних сімей. При цьому 32 % осіб з числа тих, які відбули покарання за ці напади, мали психічні аномалії: психопатію, олігофренію, неврози.

Осіб, які вчиняють грабежі і розбої, характеризують брутальність, жорстокість, прагнення до насильства, безвідповідальність та легковажність. Висока й частка рецидивістів (до 36 % у грабіжників і до 40 % у розбійників).

Специфічними соціально-демографічними ознаками особи шахраїв є стать та освіта. Якщо протягом багатьох років питома вага жінок у загальній кількості засуджених не перевищує 15–17 %, то серед шахраїв їх частка сягає 45 %. Освітній рівень осіб, які вчинили шахрайські дії, також виявляється вищим, ніж у інших категорій злочинців. За даними вибіркового дослідження, до 40 % з них мали вищу освіту і 52 % – середню. У більшості випадків особи, які вчинили шахрайство, входять у вікову групу від 25 до 40 років.

Серед засуджених за шахрайство невисокий відсоток одружених (заміжніх) – 43 %. Кожна третя особа, за даними досліджень, розірвала шлюб. Більше половини (58 %) з них мали неповнолітніх дітей. Розрив сімейних відносин найчастіше обумовлювався характером поведінки винного: зловживання спиртними напоями, наркотиками, аморальним способом життя.

Як правило, шахраї працездатні, але в них яскраво виражене прагнення до паразитизму: майже 70 % з них на момент злочину ніде не працювали і не вчилися, 40 % – не мали постійного місця проживання. Немалу частку (31 %) серед шахраїв складають шахраї-«гастролери», які роз'їжджають по різних населених пунктах, місцях масового відпочинку, вчиняючи злочини.

Шахраї здебільшого активні у спілкуванні, енергійні, рішучі у своїх вчинках, уміють привернути до себе увагу співрозмовників, зацікавити їх, справити на них сприятливе враження. Багатьом властиві хитрість та здатність до перевтілення. Значна кількість шахраїв (майже 40 %) – раніше судимі, в основному за корисливі злочини, у тому числі за шахрайство. Причому рівень загального рецидиву серед чоловіків і жінок майже однаковий. В осіб, які мають дві судимості і більше, вчинення шахрайства набуває, як правило, ознак систематичності. Не можна не відмітити й високої інтенсивності рецидиву: кожен четвертий з раніше судимих шахраїв вчиняє новий злочин протягом першого року після звільнення з місць позбавлення волі.

Розпізнавальними особливостями вимагачів в основному є такі: в абсолютній більшості це чоловіки, переважно у розквіті сил, агресивні, жорстокі, непрацюючі або які числяться на якихось незначних роботах, з яскраво вираженими корисливо-паразитичними прагненнями. Багато вимагачів – не новачки у злочинному світі, неодноразово судимі, у тому числі за тяжкі злочини, люблять носити вогнепальну та холодну зброю, нерідко вживають наркотики. Серед них немало осіб з вищою освітою, колишні працівники правоохоронних органів або спортсмени. Ці особи нерідко стають професійними вимагачами, учасниками організованих злочинних угруповань.

§ 5. Запобігання корисливим злочинам

Профілактика злочинів традиційно розглядається у широкому (загальносоціальному) та вузькому (спеціально-кримінологічному) аспектах. Загальносоціальна профілактика являє собою будь-які корисні суспільству заходи та дії, функціонування усіх позитивних соціальних інститутів у економічній, політичній, моральній та інших сферах. У сукупності ці заходи, дії, інститути називають загальносоціальним попередженням, превентивний потенціал якого реалізується опосередковано, у результаті удосконалення економічної, політичної, моральної та інших сфер життєдіяльності суспільства. Загальносоціальне попередження є основою, фундаментом спеціально-кримінологічного (спеціального) попередження, заходи якого прямо чи безпосередньо спрямовані на недопущення злочинів. Чим досконаліше загальносоціальне попередження, тим вужче «коло діяльності» спеціального попередження. Спеціально-кримінологічне попередження злочинів – це діяльність спеціальних державних та недержавних органів, а також їх представників з метою виявлення та нейтралізації детермінант злочинів, здійснення позитивного коректуючого впливу на осіб з кримінально орієнтованою поведінкою, недопущення злочинів, що готуються та вже розпочалися.

Стратегія запобігання корисливій злочинності полягає в локалізації явищ, що утворюють причинний комплекс загальнокримінальної корисливій злочинності, а також у запобіганні чи пом'якшенні наслідків дії цих явищ.

З цією метою передбачається здійснення заходів, які забезпечили б здатність економіки функціонувати в режимі розширеного відтворення, стійкості фінансової системи, інших заходів для зміцнення та розвитку економічних відносин.

Як і будь-які інші, заходи запобігання корисливим і корисливо-насильницьким злочинам поділяються на: а) загальні; б) спеціальні і в) спеціальні стосовно конкретних їх видів.

Загальні заходи – це запобіжні заходи соціально-економічного, виховного, правового та організаційного характеру. Механізм їх впливу на злочинців даного виду однаковий, як і для усіх видів злочинності. Окремо слід розглянути ті специфічні заходи, що безпосередньо спрямовані на усунення причин та умов крадіжок, грабежів, розбоїв, шахрайства і вимагання власного майна громадян. До них, насамперед, відносяться заходи технічні та організаційні:

- впровадження у практику оперативно-диспетчерського зв'язку житлово-експлуатаційних контор, передбаченого для здійснення контролю за допомогою технічних засобів за входами в під'їзди, підвали, на горища та інші допоміжні приміщення житлових будинків;

- впровадження охоронної сигналізації у квартирах, випуск замків з посиленими охоронними властивостями, технічне укріплення коробок дверей та самих дверей, обладнання під'їздів кодовими замками;

- поліпшення служби патрульної поліції з обов'язковим урахуванням особливостей криміногенної обстановки в житлових мікрорайонах;

- своєчасне реагування стосовно осіб, які перебувають у нетверезому стані, як потенційних потерпілих чи можливих злочинців;

- організація чергувань муніципальної варті на вулицях, у скверах і дворах житлових будинків;

- облаштування стоянок для автотранспорту, що охороняються;

- належне освітлення вулиць, дворів, будинків;

- своєчасне реагування на дрібні правопорушення, що вчиняються в громадських місцях, на факти побойів, знущань, погроз⁴⁸².

Система заходів попередження злочинів проти власності базується на засадах загальносоціального характеру, які призначені забезпечити необхідний рівень добробуту, культури, виховання та навчання людей. Ця система заходів:

- діє у співвідношенні з соціальною, економічною, виховною, кримінально-правовою політикою держави, яка реалізується через низку цільових програм надання матеріальної та іншої допомоги сім'ям і дітям, попередження правопорушень;

⁴⁸² Кримінологія і профілактика злочинів. Особлива частина: курс лекцій. у 2 кн. Кн. 2 / Ю. В. Александров, А. П. Гаврилишин, О. М. Джужа та ін.; за заг. ред. Джужи. Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 2000. 201 с.

– має самостійну законодавчу базу – комплекс правових актів, що регулюють питання створення оптимальних умов життя, виховання людей, захисту їх прав та інтересів, нейтралізації негативного впливу на них, запобігання безпритульності, аморальним проявам і т.п.;

– забезпечує діяльність усіх суб'єктів профілактики злочинів, яка спирається на відповідну інформаційно-аналітичну базу та забезпечується бюджетним фінансуванням.

Виходячи з вищевикладеного, заходи загальносоціального запобігання мають бути спрямовані на:

– відновлення системи правового виховання за участю працівників органів юстиції, прокуратури, суду, Національної поліції, адвокатури, юридичних служб державних підприємств, органів освіти, культури.

– передбачення у програмах соціального і економічного розвитку регіонів спеціальних розділів, спрямованих на концентрацію наявних сил і засобів щодо запобігання бідності та безробіттю, диференційований підхід до забезпечення та підтримки рівня доходів сім'ї: надання соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, які тимчасово опинилися у скрутному становищі та з об'єктивних причин не можуть вийти з кризи власними силами (втрата годувальника, вимушена міграція, тощо); забезпечення гарантованого рівня матеріальної допомоги, соціального, медичного, культурного і побутового обслуговування.

Здійснення ефективних заходів профілактики злочинів проти власності можливе лише за умов тісної взаємодії між правоохоронними органами та засобами масової інформації: пресою, радіо- і телемовленням, які здійснюють віктимологічну профілактику у вигляді інформування населення – як поводитися в тій або іншій криміногенній ситуації, а також розміщати так звану соціальну рекламу профілактичної спрямованості, використовувати її для віктимологічної освіти громадян та повідомлення їх про ефективність результатів правоохоронної діяльності на даному напрямі.

Необхідно інформувати все населення про способи вчинення злочину, проводити аналіз віктимізації за місцем, часом вчинення кишенькових, квартирних крадіжок, шахрайства та незаконного заволодіння транспортними засобами. З урахуванням класифікації і типології жертв важливо інформувати громадян про те, хто частіше всього і через які обставини та ситуації стає жертвою корисливого посягання.

Спеціально-кримінологічна профілактика злочинів проти власності охоплює широкий комплекс різноманітних за характером заходів. Об'єктами профілактичного впливу є криміногенні фактори, що детермінують формування особи злочинця, ситуації, які обумовлюють вчинення правопорушення, полегшують їх вчинення. Такі заходи здійснюються на різних рівнях (у межах всієї країни, міста, району, населеного пункту), широким колом суб'єктів профілактичної діяльності.

Уся система спеціально-кримінологічних заходів попередження злочинів проти власності повинна бути спрямована на ліквідацію детермінант, які формують якості особи злочинця, полегшують входження її до кримінальної групи, та умов створення таких груп.

Спеціально-кримінологічні заходи попередження злочинів проти власності мають цілеспрямований характер саме на недопущення цих злочинів. Спеціальне значення для виявлення та ліквідації, блокування, нейтралізації детермінант даної злочинності – це головна особливість спеціально-кримінологічної профілактики, але разом з тим вона спрямована на запобігання злочинів, що замислюються та готуються, а також припинення вже розпочатих.

Спеціальне та загальне попередження поєднуються своєрідним зворотнім зв'язком. Спеціальне попередження органічно доповнює і конкретизує загальне, проте заходи спеціальної профілактики мають часові межі та реалізуються у розрізі окремих його складових. Спеціальне попередження базується на загальному, використовує профілактичний потенціал суспільного розвитку в цілому.

У контексті зазначеного варто звернути увагу й на профілактичну спрямованість кримінального провадження, яка визначається, насамперед, успішним виконанням завдань щодо розкриття злочинів, виявлення винних осіб та правильного застосування законодавства, для того щоб кожний, хто вчинив злочин, був підданий справедливому покаранню, і не один невинуватий не був притягнутий до кримінальної відповідальності. Виконання цих вимог впливає на виховання усіх членів суспільства, посилює повагу до норм права, сприяє виправленню осіб, які вчинили злочини. Важливу профілактичну функцію виконують демократичні принципи кримінального судочинства, вся процесуальна форма розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень, що забезпечують

обґрунтованість і законність прийнятих рішень, високу ефективність виховного впливу процесуальної діяльності прокурорсько-слідчих та судових органів.

Суттєву роль у спеціально-кримінологічних заходах профілактики відіграє принцип невідворотності покарання за кожен вчинений злочин. Кримінальний процесуальний закон, разом з завданням розкриття злочинів, викриття винних та притягнення їх до відповідальності покладає на органи досудового розслідування, прокурора і суд спеціальні обов'язки з попередження злочинів. Треба зазначити, що такі процесуальні дії, як початок досудового розслідування (відкриття кримінального провадження), притягнення до кримінальної відповідальності, затримання, призначення покарання, хоча і є засобами, що спрямовані на відвернення можливості вчинення даною особою нових злочинів, але вони, на жаль, не можуть ліквідувати увесь комплекс факторів, які обумовили вчинення злочину. Тому використання спеціальних заходів профілактики, які безпосередньо спрямовані на виявлення та нейтралізацію детермінант злочинів, підвищує ефективність роботи з розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень і, за своєю суттю, є її логічним завершенням.

Виходячи з конкретних завдань, які стоять на різних стадіях кримінального провадження, необхідно виділити напрями спеціальної профілактики злочинів корисливої спрямованості: 1) попередження злочинів, що готуються, та припинення тих, що вже почалися; 2) повне виявлення при розгляді кримінального провадження причин та умов, що сприяли вчиненню злочину; 3) вжиття необхідних заходів до їх ліквідації; 4) попередження рецидиву злочинів. Ця діяльність охоплює широкий комплекс взаємопов'язаних заходів, які здійснюються різними ланками правоохоронних органів, що координують свою профілактичну роботу по кожному кримінальному провадженню.

Важливою особливістю застосування спеціальних заходів запобігання злочинам проти власності є те, що ці заходи здійснюються правоохоронними органами не тільки в процесі їх розслідування та судового розгляду, але й на ранніх стадіях розвитку злочинної діяльності. Профілактика протиправної поведінки полегшується тим, що формування наміру вчинити злочин, зазвичай відбувається поступово і потребує певного часу. Тому при виявленні злочинного наміру, ще до того як особа безпосередньо розпочне його реалізацію, першочергове значення має невідкладне реагування суб'єктів профілактики, яке покликане забезпечити добровільну відмову осіб від вчинення злочину.

Дослідження практики свідчить про те, що можливості ранньої профілактики використовуються ще недостатньо. Найбільш суттєві недоліки полягають у тому, що на виявлений злочинний намір не відбувається відповідного реагування у формі заходів індивідуальної профілактики. Врахування обтяжуючих, пом'якшуючих та інших обставин, що характеризують особу винного, її моральні й психологічні якості, спрямованість умислу, мотиви злочину, дозволить слідчому, прокурору чи судді вже в ході кримінального провадження здійснювати цілеспрямований профілактичний вплив на особу підозрюваного, обвинуваченого (підсудного).

Повноваження слідчого щодо профілактики пов'язані насамперед з реалізацією законодавчих приписів, вміщених у ст. 40 та ін. КПК України. Як вже зазначалося в главі 4 підручника, до 2012 р. законодавчо (на рівні ст. 23 колишнього КПК України) було визначено обов'язок органу дізнання, слідчого, прокурора щодо виявлення причин та умов, що сприяли вчиненню злочинів, а також вжиття заходів щодо усунення відповідних причин та умов. На сьогодні КПК України 2012 р. не містить законоположення, яке зобов'язувало б органи досудового розслідування, прокуратуру й суд виявляти причини та умови кримінальних правопорушень. Звичайно, така ситуація негативним чином позначається на кримінологічному забезпеченні кримінального провадження, що дає сучасним кримінологам (В. В. Василевич, О. М. Джужа, О. Г. Колб, Ю. О. Новосад, Д. О. Супруненко та ін.) обґрунтовані підстави формулювати науково-практичні пропозиції щодо «реанімування» відповідних кримінальних процесуальних норм.

На кінцевих стадіях кримінального провадження у якості самостійних суб'єктів профілактики злочинів, що посягають на власність, виступають суди. Запобіжні заходи, які вони застосовують, мають свої особливості, що обумовлені завданням та функціями суду як єдиного органу, що здійснює правосуддя.

Властиві судовому розгляду широка гласність, безпосередність та колегіальність дослідження матеріалів кримінального провадження дозволяють не тільки глибоко, всебічно

перевірити й об'єктивно оцінити зібрані під час досудового розслідування матеріали, але й встановити нові обставини, які не були предметом дослідження органів досудового розслідування. Важливо і те, що окремі обставини можуть бути предметом процесуального реагування тільки після констатації їх у встановленому судом порядку. Все це обумовлює самостійну роль суду в здійсненні спеціально-кримінологічної профілактики.

Важливі функції в системі спеціалізованих суб'єктів профілактики покладаються на прокурорів. Вони здійснюють нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство (п. 3 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про прокуратуру»), а також відповідно до розподілу обов'язків координують діяльність правоохоронних органів відповідного рівня у сфері протидії злочинності. Основною формою координації є проведення координаційних нарад з керівниками правоохоронних органів, на яких заслуховується інформація щодо їхньої діяльності у сфері протидії злочинності. Рішення координаційної наради є обов'язковим до виконання всіма зазначеними в ньому правоохоронними органами. Порядок та інші форми координації затверджуються наказом Генерального прокурора (ч. 2 ст. 25 Закону України «Про прокуратуру») ⁴⁸³.

Інститут судимості є також важливим інструментом попередження злочинів проти власності. Проте у діяльності правоохоронних органів він використовується недостатньо.

Багатогранність форм і методів спеціально-кримінологічних заходів профілактики злочинів проти власності, що здійснюються судовими та правоохоронними органами на різних рівнях та у різних сферах суспільного життя, потребують тісної взаємодії їх зусиль. Це має досягатись шляхом відомчо-галузевої координації, яка сприяє зміцненню зв'язків між суб'єктами профілактичної роботи. Вона переслідує мету найбільш повно використовувати можливості кожного суб'єкта при проведенні комплексних запобіжних заходів, раціонального розподілу кадрового і ресурсного потенціалу, аби добитися вагомих результатів у боротьбі зі злочинами проти власності. Необхідність такої координації обумовлюється єдністю завдань, що стоять перед різними суб'єктами профілактики, їх адміністративною і процесуальною незалежністю.

Третім рівнем попередження злочинів є індивідуальна профілактика. Це запобіжна робота з конкретними особами, що допускають відхилення від норм поведінки, яка здійснюється на основі поєднання заходів соціального контролю, виховання і допомоги. Індивідуальна профілактика злочинів пов'язана з конкретною людиною, її особливостями. Специфіка її закладена вже у самій назві – «індивідуальна». Якщо при усіх інших формах та рівнях кримінологічної профілактики заходи не мають завчасно відомого адресата, то при індивідуальній профілактиці вони персоналізовані. При індивідуальній профілактиці можливість вчинення злочину попереджається шляхом ліквідації зовнішніх і внутрішніх факторів, які обумовлюють прийняття рішення про його вчинення.

Рішення про індивідуально-профілактичний вплив у кожному окремому випадку має прийматися стосовно конкретної особи, яка проявляє схильність до вчинення злочинів. Інша справа, коли вживаються заходи стосовно групи, що здійснює криміногенний вплив на особу, на яку спрямовані заходи профілактики. У цьому разі останній застосовується з метою корекції деформації особи та її поведінки.

Характерною ознакою індивідуальної профілактики є цілеспрямований позитивний вплив не на окремих ізольований фактор або елемент причинного механізму індивідуальної злочинної поведінки, а на весь комплекс причин, які можуть детермінувати злочинну поведінку. Тому індивідуально-профілактичний вплив – це не одиничний акт попередження, а реалізація протягом тривалого часу комплексу заходів.

Особливістю індивідуальної профілактики є те, що вона не передбачає застосування покарання, а спрямована на ресоціалізацію особи, використання заходів та ліквідацію криміногенного впливу на неї соціального оточення, нейтралізацію джерел конфліктних ситуацій, які сприяють девіантній поведінці особи.

Отже, заходи запобіжного характеру поділяються на:

- організаційні;
- спеціальні;
- соціальні.

⁴⁸³ Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII. Верховна Рада України.
URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>.

Організаційні заходи – це заходи, пов’язані з організацією запобіжної діяльності. Серед них виділяються:

- вивчення й аналіз інформації про рівень, структуру і динаміку корисливої злочинності в регіоні;

- кримінологічне планування;

- профілактичне відпрацьовування окремих територій та об’єктів і т.д.

До заходів, що мають спеціальну спрямованість, відносяться:

- створення економічних і правових умов, які виключають криміналізацію суспільства і всіх сфер господарської та фінансової діяльності, можливості проникнення кримінальних структур до виробничих і фінансових структур, різних інститутів влади;

- експертиза прийнятих рішень з фінансових і господарських питань з позицій економічної безпеки;

- проведення комплексних оперативно-розшукових заходів щодо запобігання усіх видів розкрадань художніх, історичних та інших культурних цінностей та перевірки дотримання правил обліку, збереження, вивозу за кордон і повернення культурних цінностей;

- протидія організованої злочинності шляхом проведення операцій по виявленню і припиненню злочинських сходок, діяльності злочинців у законі, лідерів і активних учасників злочинних формувань;

- створення інформаційного банку даних фізичних і юридичних осіб, які проходять за оперативними матеріалами і кримінальними провадженнями про факти розкрадання коштів з використанням підроблених платіжних документів;

- розробка заходів, що перешкоджають кримінальній діяльності організованих злочинних груп і корумпованих посадових осіб на підприємствах з видобутку і переробки нафти, газу, кольорових і рідкоземельних металів;

- розробка системи заходів організації боротьби з незаконним використанням об’єктів інтелектуальної власності;

- розробка заходів виявлення фальшивих грошей, фінансових документів і цінних паперів, недопущення їх виготовлення і обігу;

- створення організаційної системи по захисту банків та інших фінансових і кредитних установ від проникнення злочинних капіталів чи іншого впливу організованої злочинності;

- контроль за розширенням кримінального професійного середовища (удосконалення правової бази боротьби з професійною злочинністю, забезпечення невідворотності покарання, запобігання поширенню кримінальної ідеології і культури).

Отже, спеціальні заходи запобігання окремим видам корисливих чи корисливо-насилювальних злочинів представляють собою конкретизовану форму загальних і спеціальних заходів профілактики крадіжок, грабежів, розбоїв, шахрайства та вимагань. Так, широке роз’яснення на сторінках періодичної преси дій шулерів значною мірою сприяло скороченню кількості шахрайств, насамперед в аеропортах, на вокзалах, у поїздах, санаторіях і будинках відпочинку.

Соціальними заходами протидії корисливій злочинності, є:

- правова пропаганда з боку правоохоронних органів щодо засобів і способів самозахисту населення;

- розробка заходів для підвищення рівня матеріальної бази сирітських і соціально-реабілітаційних установ; житлових і побутових умов багатодітних і малозабезпечених родин; створення спеціальних служб для дітей, що залишилися без засобів існування;

- розробка і реалізація заходів для забезпечення соціальної зайнятості підлітків і молоді, безробітних і безпритульних, біженців і переселенців, раніше засуджених та інших осіб, позбавлених постійних доходів і джерел існування;

- створення центрів реабілітації осіб, які займаються бродяжництвом і жебрацтвом;
- здійснення заходів щодо розвитку мережі установ соціальної допомоги особам, які опинилися без певного місця проживання і занять і т.д.

Отже, запобігання корисливим злочинам нерозривно пов’язане із здійсненням і таких спеціальних заходів, як:

- своєчасне виявлення правоохоронними органами і посадовими особами фактів незаконного зберігання чи виготовлення зброї та її вилучення;

– здійснення рейдів на відповідній території з метою виявлення бродяг, наркоманів, місць появи злочинців-гастролерів, скупчення кримінальних елементів і місць збуту викраденого;

– постановка на облік осіб з психічними аномаліями, схильних до вчинення корисливих та корисливо-насильницьких злочинів, і їх лікування;

– своєчасне припинення формування злочинних груп;

– створення оперативних загонів, спеціальних дружин по боротьбі з кишеньковими крадіжками, крадіжками з квартир, автотранспорту;

– працевлаштування осіб, які повернулися з місць позбавлення волі.

Запобігання крадіжкам, грабежам, розбоям, шахрайствам і вимаганням може здійснюватися також за допомогою заходів інформаційного та виховного характеру, а саме:

– інформування населення про вчинення крадіжок з квартир, хитрощі злочинців, методи захисту від посягань на приватну власність;

– повідомлення населення про випадки грабежів і розбійних нападів у відповідному місці чи у відповідний час;

– роз'яснення способів, які використовують шахраї при заволодінні майном громадян;

– виховний вплив на осіб, які допускають малозначні порушення, а також тих, хто не працює і не вчиться;

– запобіжна робота з тими, хто зловживає алкоголем чи наркотиками.

Таким чином, соціальна значимість профілактики злочинів визначається низкою обставин. Вона являє собою найбільш дієвий шлях боротьби зі злочинністю, насамперед через те, що забезпечує виявлення і нейтралізацію її причин. Значною мірою це попередження самої можливості вчинення злочинів. У процесі профілактики криміногенні фактори можуть піддаватися впливу тоді, коли вони ще не набрали сили і через це їх легше можна усунути. Поряд із тим, арсенал засобів попередження злочинів дозволяє переривати почату злочинну діяльність, не допускати настання шкідливих наслідків. Профілактика корисливої та корисливо-насильницької злочинності дає можливість вирішувати питання боротьби з нею найбільш гуманними способами, з найменшими втратами для суспільства.

§ 6. Віктимологічне запобігання корисливим злочинам

Запобіжні заходи, що здійснюються сьогодні, спрямовані головним чином на осіб з антисуспільною поведінкою, від яких можна очікувати вчинення злочину. Така спрямованість зрозуміла, але разом з тим, у багатьох випадках не останню роль відіграють і потерпілі. Тому сьогодні найважливішою стає проблема вивчення жертв злочинності. Тривалий час правоохоронні органи акцентували увагу навколо злочину та злочинця і залишали осторонь жертв злочинів. Як наслідок, дотепер немає повного обліку потерпілих, не вивчаються їх особистісні особливості, інколи проводяться заходи віктимологічної профілактики⁴⁸⁴.

Тому актуальною проблемою є зробити віктимологічну профілактику невід'ємним елементом боротьби зі злочинністю. Діяльність по попередженню злочинів, що традиційно здійснювалася переважно «від злочину» або «від злочинця», необхідно значною мірою переорієнтувати у бік віктимологічної профілактики, головним призначення якої є допомога людині уникнути небезпеки стати жертвою злочину. Це дозволить охопити превентивним впливом велику кількість людей – потенційних жертв корисливих злочинів.

У країнах Західної Європи, передусім, у Німеччині та Великій Британії, останні декілька десятиріч вчені-кримінологи та практики одним з перспективних напрямів у профілактиці злочинів, переважно корисливої спрямованості, визнають віктимологічний.

Як уже зазначалося, віктимологічна профілактика становить собою комплекс державних і громадських заходів, орієнтованих на попередження злочинності шляхом зниження у населення і окремих громадян ризику стати жертвами злочинних посягань.

⁴⁸⁴ Кримінологічна віктимологія: навч. посіб. / Моїсєєв Є. М., Джу́жа О. М., Васи́левич В. В. та ін.; за заг. ред. проф. Джу́жі О. М. Київ: Атіка, 2006. С. 134.

Будь-який вид профілактичної діяльності залежить, насамперед, від інформаційно-аналітичного забезпечення даного виду діяльності. Ця вимога стосується і віктимологічної профілактики.

На сьогодні в Україні склалася така ситуація, що для здійснення заходів віктимологічної профілактики не вистачає навіть статистичної інформації. Дані про потерпілих від вчиненого злочину фіксуються в статистичній картці за Формою 1, але вони досить стислі. Про необхідність розробки та застосування окремої статистичної картки на потерпілу особу йдеться на шпальтах наукових журналів вже декілька років, але це, на жаль, так і залишається лише пропозицією⁴⁸⁵.

Дещо уможливило отримання статистичної інформації віктимологічної спрямованості введення з вересня 2001 року окремої статистичної картки за Формою 1.2 – про результати відшкодування матеріальних збитків та вилучення предметів злочинної діяльності. Але інформація на папері досить разюче відрізняється від реального відшкодування збитків.

Отже, негативні наслідки існуючої системи обліку злочинності й розкриття злочинів різні й загрозові.

Необхідно вживати ефективних заходів віктимологічної профілактики корисливих злочинів.

Слід переходити від традиційного підходу до проблеми запобігання злочинам як проблеми прямої дії не тільки на злочинців, але і на потенційних та реальних жертв.

Ефективна профілактика корисливих злочинів можлива лише за умов тісної взаємодії між правоохоронними органами та засобами масової інформації: пресою, радіо- і телемовленням, які здійснюють віктимологічну профілактику у вигляді інформування населення – як поводитися в тій або іншій криміногенній ситуації, а також розміщати так звану соціальну рекламу профілактичної спрямованості, використовувати її для віктимологічної освіти громадян та повідомлення їх про ефективність результатів правоохоронної діяльності на даному напрямі.

Необхідно інформувати все населення про способи вчинення злочину, проводити аналіз віктимізації за місцем, часом вчинення кишенькових, квартирних крадіжок, шахрайства та незаконного заволодіння транспортними засобами.

Так, Експертно-криміналістичний центр МВС України в м. Києві через мережу спеціалізованих магазинів та засоби масової інформації попереджає мешканців міста про широке розповсюдження останнім часом турецьких чотирьохригельних замків фірм «PILCA», «GOLD», «KALE», які йдуть в комплекті з недорогими металевими дверима, а також реалізуються в торговельній мережі. У криміногенному ж середовищі набули широкого поширення методи, які дозволяють за кілька секунд, не привертаючи уваги, без спеціальних пристроїв чи знарядь відкривати ці замки.

З урахуванням класифікації і типології жертв важливо інформувати громадян про те, хто частіше всього і через які обставини та ситуації стає жертвою корисливого посягання.

Вважаємо за доцільне підготувати навчальні або ігрові ролики, буклети та брошури, що інформують про те, як не стати жертвою, як поводитися в тій або іншій ситуації, і у визначений час, коли можна охопити якомога більшу аудиторію, показувати їх по телебаченню.

Так, основними порадами стосовно забезпечення схоронності та зберігання майна громадян є такі:

- важливо, щоб за відсутності і навіть у присутності мешканців квартири всі вікна та двері були надійно зачинені;
- двері повинні бути добре обладнані надійними замками та засобами;
- для посилення міцності дверей бажано використовувати металеві листи, а то й броньовані матеріали, а також встановлювати подвійні входні двері;
- варто вмонтовувати декілька замків, але при цьому міцність дверей та надійність замків будуть найвищими тоді, коли добре укріплена сама рама дверей;
- необхідно вмонтовувати у двері спеціальні оглядові отвори: зорові вічка або використовувати відеодомофони;

⁴⁸⁵ Джужа О., Голосніченко Д., Кирилюк А. Джерела кримінологічної інформації про стан злочинності в Україні. *Право України*. 2003. № 12. С. 60–70.

– найбільш ефективним засобом охорони квартири є використання спеціально вмонтованої сигналізації, яка виведена на пульт централізованої охорони підрозділу Державної служби охорони України.

У разі, коли вже вчиняється квартирна крадіжка, а потенційний потерпілий знаходиться вдома один – не потрібно відчиняти двері невідомим людям.

Так само, якщо злочинці намагаються відкрити двері в квартиру, а вони міцні й добре закриті, спершу необхідно подзвонити до поліції або повідомити про це сусідів, бажано, у разі потреби, закріпити двері будь-яким важким предметом.

Якщо двері до помешкання відкриті, коли прийшов потерпілий, то в квартиру входити не можна. Необхідно викликати поліцію, звернутися до сусідів та спостерігати за квартирою. Якщо в квартирі хтось є, потрібно закрити двері на ключ і залишити його в замку. А в разі якщо в квартирі нікого немає, все лишити на місці до прибуття поліції та бажано самому не заходити всередину.

Ключі від квартири необхідно носити в надійних безпечних місцях, а в разі їх втрати (загублення) – негайно замінити замки.

Також, перебуваючи на заняттях спортом, у місцях відпочинку, потрібно брати із собою малоцінні речі, а документи, гроші та ключі здавати на зберігання відповідальним особам.

Щодо порад стосовно попередження кишенькових крадіжок:

– без особливої на то потреби не носити із собою великої суми грошей та інші коштовності;

– не тримати великі суми грошей в одному місці;

– пам'ятати і тримати під контролем ті місця, де зберігаються гроші;

– якщо гроші у сумочці, то її слід притиснути до грудей і пильнувати, щоб ніхто не витягнув з-під рук;

– гаманець треба класти в пакет чи господарську сумку на саме дно, зверху покласти певні речі, особливо такі, які створюють шум (шелестять);

– у разі викрадення ключів та документів треба негайно змінити замки у квартирі й повідомити про факт крадіжки до правоохоронних органів.

Запобігти викраденню автотранспортних засобів можна таким чином:

– кожен автомобіль має бути обладнаний надійним електронним сторожовим пристроєм – сигналізацією;

– за можливості слід мати надійне пристосування, що зашкодить викрасти автомобіль, – замок на педалі та кермі;

– оскільки всі замки в автомобілях стандартні (це стосується, перш за все, автомобілів вітчизняного виробництва), то доцільно їх переробити під індивідуальний ключ;

– залишати автомобіль на тривалий час треба на видному місці – впритул до будівель, дерев, тобто в такому положенні, яке б ускладнювало процес виїзду⁴⁸⁶.

Важливим напрямом віктимологічної профілактики даного виду злочинів є створення реабілітаційних центрів допомоги жертвам злочинів, в яких окрім правової, надавати ще і психологічну допомогу потерпілим.

Велике значення має спеціальна віктимологічна підготовка працівників поліції. На практиці виникає багато проблем психологічного, правового характеру, тому знання про осіб, які можуть стати жертвою злочину через певні обставини, дозволять працівникам правоохоронних органів вести більш ефективну попереджувальну роботу.

Важливу роль у запобігання корисливим злочинам проти власності громадян мають відігравати правові заходи, які пов'язані з кримінально-правовим захистом потерпілих. Але факти фізичної розправи і психічного тиску на потерпілих з метою, щоб останні відмовилися або давали помилкові свідчення, вказують на низьку ефективність реалізації існуючих правових норм. Це підтверджується й вивченням судової практики – вироків, що вступили в законну силу, за якими прослідковується невідповідність винесеного покарання і ступеня суспільної небезпеки злочину, оскільки дані діяння – це замах не тільки на нормальну діяльність органів правосуддя, а й на життя, здоров'я, гідність потерпілого, який повторно стає жертвою злочинного посягання.

⁴⁸⁶ Безпека життєдіяльності людини: навч. посіб. 4-те вид., випр. Львів: Львів. банк ін.-т НБУ; Київ: Т-во «Знання», КОО, 2001. С. 71–73.

Для вирішення цієї проблеми становить інтерес зарубіжний досвід. Так, у США в 1967 році був прийнятий закон, спрямований проти спроб за допомогою хабарів, помилкових заяв, залякування чи сили, або за допомогою загрози створити перешкоди, затримати або перешкодити будь-якій особі повідомити слідчому інформацію, що стосується порушення будь-якого кримінального закону США.

У цій країні існують різноманітні заходи соціального і кримінально-правового захисту потерпілих, а так само їх близьких, як наприклад, «програма захисту свідків» та ін. Тому необхідним є більш ретельне дослідження зарубіжного досвіду в частині захисту потерпілих та інших учасників кримінального процесу і використання його у вітчизняній правовій системі як гарантії безпеки особи потерпілого.

Важливим заходом попередження корисливих злочинів є встановлення особливого порядку відшкодування збитків потерпілим, залежно від поведінки та ролі останніх у вчиненні злочину.

За даними проведених кримінологічних досліджень стосовно потерпілих від корисливих посягань, тільки у 8 % випадків збиток був відшкодований повністю, у 52 % випадків був відшкодований частково, а в 40 % збиток потерпілим не був відшкодований взагалі.

Таке становище породжує відсутність віри у громадян в ефективність діяльності правоохоронних органів щодо захисту їх майнових інтересів. Не випадково 70 % з числа опитаних не виявляють достатньої активності в захисті своїх майнових інтересів.

Таким чином, переважна більшість потерпілих унаслідок корисливих посягань не одержує зовсім або в повному обсязі відшкодування завданого їм злочином матеріального збитку. У зв'язку з цим більше 50 % опитаних висловлювалися за необхідність відшкодування збитку державою, яка надалі стягувала б дані кошти з осіб, які вчинили злочини. Аналогічної точки зору дотримувалися і 48 % опитаних практичних працівників.

При цьому необхідно враховувати правову оцінку ролі потерпілих від корисливих посягань, оскільки вина потерпілого (власника) може й повинна істотно впливати на розмір збитку, що відшкодовується державою.

Така практика існує у низці зарубіжних держав. Наприклад, США і Франція законодавчо встановили відповідальність громадян за залишення транспортних засобів без нагляду, а також за створення (свідомо або за необачності) умов, що полегшують угон транспортних засобів. В Японії, згідно із законом про грошові виплати жертвам злочинів, передбачена умова, за якої даний закон не діє, якщо потерпілий заслуговує осуду за свою поведінку.

Велике значення у профілактиці корисливих злочинів повинна відігравати індивідуальна віктимологічна профілактика, яка полягає у виявленні осіб з підвищеною віктимністю і проведенні з ними захисно-виховних заходів, спрямованих на зниження ризику стати жертвою злочинних посягань⁴⁸⁷.

Стосовно осіб, які легковажно й довірливо піддаються на умовляння циганок-гадалок або інших шахраїв та через свій характер або провокуючу, аморальну поведінку перетворюються з потенційних жертв у реальних потерпілих, необхідно негайно зупинити процес перетворення в жертву, нейтралізуючи криміногенну ситуацію шляхом видалення з неї жертви та роз'яснення останній, що така поведінка призводить до злочину.

Для підвищення ефективності попередження квартирних крадіжок важливе значення має попередній збір інформації про жителів району, які можуть стати жертвами злочину через матеріальне становище, або неприйняття ними заходів щодо забезпечення майнової безпеки, або через аморальну поведінку. Виявивши таким чином громадян з підвищеною віктимністю, необхідно проводити з ними роз'яснювальну бесіду про способи і заходи збереження свого майна.

Г. А. Аванесов вважає, що форми індивідуальної віктимологічної профілактики аналогічні формам індивідуальної профілактики злочинів⁴⁸⁸.

Індивідуальна віктимологічна профілактика повинна бути спрямована не тільки на потенційних жертв, але і на їх найближче оточення, соціальні зв'язки, на мікросередовище жертви. Роль мікросередовища у формуванні поведінки, поза сумнівом, значна, оскільки, впливаючи тільки на особу потенційної жертви, не звертаючи уваги на її мікросередовище, ми не досягнемо ефективної попереджувальної дії.

⁴⁸⁷ Блувштейн Ю. Д., Зырин М. И., Романов В. В. Профилактика преступлений. Минск, 1986. С. 26.

⁴⁸⁸ Аванесов Г. А. Криминология. Прогностика. Управление. Горький, 1975. С. 108.

Система заходів індивідуальної віктимологічної профілактики має деякі особливості, оскільки під час її здійснення відбувається не просто «вплив активного суб'єкта на пасивний об'єкт, а специфічна форма міжособового зв'язку, в якому одна сторона прагне трансформувати, перетворити поведінку іншої»⁴⁸⁹.

Заходи індивідуальної профілактики можна поділити на два види: заходи переконання і заходи допомоги.

Заходи переконання мають як захисний, так і виховний характер. Заходами переконання є бесіди, роз'яснення, як не стати жертвою злочину, яким чином забезпечити збереження свого майна. Стосовно потенційних жертв нейтрального або пасивного типу з метою формування у них обачності, обережності, уважності повинні використовуватися заходи індивідуальної віктимологічної профілактики.

Потерпілі аморального або пасивного типу часто стають жертвами шахрайських дій. Через це до таких людей необхідно застосовувати весь арсенал профілактичних засобів; роз'яснювальні бесіди, використовувати допомогу родичів, сусідів, колег по роботі.

Умовою, що сприяє вчиненню деякої частини шахрайств, квартирних крадіжок, є алкогольне сп'яніння жертви, тому віктимологічна профілактика в значній мірі полягає в попередженні зловживання алкогольними напоями, пияцтва та алкоголізму.

Однією з важливих умов зниження рівня віктимності потенційних жертв є їх правове навчання. Знання законів, що регулюють цивільні, кримінально-правові, господарські відносини, дозволить їм уникнути нелегкої долі жертви злочину.

Таким чином, індивідуальна віктимологічна профілактика володіє резервними можливостями для попередження корисливих злочинів проти власності громадян і разом із застосуванням вищезазначених заходів та за допомогою розробки і реалізації конкретних рекомендацій щодо виявлення потенційних жертв, прогнозування їх віктимної поведінки і зниження потенційної віктимності є ефективним важелем у віктимологічній профілактиці загалом.

⁴⁸⁹ Блувштенн Ю. Д., Зырин М. И., Романов В. В. Указ. праця. С. 127.

Глава 16. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам у сфері господарської діяльності

(Чернєй В. В., Запотоцький А. П.)

План

- § 1. Злочини у сфері господарської діяльності як об'єкт кримінально-правової охорони.
- § 2. Стан, структура та динаміка злочинів у сфері господарської діяльності.
- § 3. Причини та умови злочинів у сфері господарської діяльності.
- § 4. Характеристика та типологія осіб, які вчиняють злочини у сфері господарської діяльності.
- § 5. Запобігання злочинам у сфері господарської діяльності.

§ 1. Злочини у сфері господарської діяльності як об'єкт кримінально-правової охорони

Відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності передбачена нормами, об'єднаними у розділ VII Особливої частини Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. під назвою «Злочини у сфері господарської діяльності». Кількість юридичних складів таких злочинів значна, оскільки у переважній більшості статей містяться ознаки не лише основних, а й кваліфікованих складів. До того ж деякі статті передбачають відповідальність не за один, а за кілька самостійних складів злочинів⁴⁹⁰.

Основним критерієм розподілу злочинів у сфері господарської діяльності на види (групи) є видовий (підгруповий) об'єкт злочинів. Саме такий підхід дозволяє в межах всієї сукупності злочинів, передбачених нормами, об'єднаними у розділ VII Особливої частини КК, виділити окремі групи більш-менш близьких один до одного посягань, які мають спільний для них об'єкт. В юридичній літературі видовий об'єкт визначається як підгрупа близьких, подібних соціальних благ, що входить у більш широкую групу однорідних, однопорядкових цінностей. Видовий об'єкт – це об'єкт виду (підгрупи) дуже близьких за характером злочинів⁴⁹¹. Займаючи проміжне становище між родовим і безпосереднім об'єктами, будучи частиною родового об'єкта і знаходячись з останнім у співвідношенні «вид» – «рід», видовий об'єкт дає змогу виокремити специфічні групи злочинних посягань на близькі, взаємопов'язані соціальні цінності.

Залежно від видового об'єкта злочини у сфері господарської діяльності варто класифікувати таким чином:

1) злочини проти порядку обігу грошей, цінних паперів, інших документів: виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту або збут підроблених грошей, державних цінних паперів чи білетів державної лотереї (ст. 199 КК України); виготовлення, збут та використання підроблених недержавних цінних паперів (ст. 224 КК); незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення (ст. 200 КК);

2) злочини проти системи оподаткування: ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів (ст. 212 КК); ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування (ст. 212–1 КК); незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів (ст. 204 КК); незаконне виготовлення, підроблення, використання або збут незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок (ст. 216 КК);

⁴⁹⁰ Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення: 25.09.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/2341-14>.

⁴⁹¹ Курс уголовного права. Общая часть: учебник для вузов / под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой. Москва: ЗЕРЦАЛО, 1999. Т. 1: Учение о преступлении. 1999. 420 с.

3) злочини проти системи бюджетного регулювання: порушення законодавства про бюджетну систему України (ст. 210 КК); видання нормативно-правових або розпорядчих актів, які змінюють доходи і видатки бюджету всупереч встановленому законом порядку (ст. 211 КК);

4) злочини проти порядку переміщення предметів через митний кордон України: контрабанда культурних цінностей, отруйних, сильнодіючих, вибухових речовин, радіоактивних матеріалів, зброї та боєприпасів (крім гладкоствольної мисливської зброї та бойових припасів до неї), а також спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації, (ст. 201 КК);

5) злочини проти порядку зайняття підприємницькою та іншою господарською діяльністю: фіктивне підприємництво (ст. 205 КК); легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом (ст. 209 КК); умисне порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму (ст. 209–1 КК); порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом (ст. 213 КК); порушення законодавства, що регулює виробництво, експорт, імпорт дисків для лазерних систем зчитування, експорт, імпорт обладнання чи сировини для їх виробництва (ст. 203-1 КК); зайняття гральним бізнесом (ст. 203–2 КК);

6) злочини проти прав і законних інтересів кредиторів: доведення до банкрутства (ст. 219 КК); шахрайство з фінансовими ресурсами (ст. 222 КК);

7) злочини у сфері обігу цінних паперів та на фондовому ринку: маніпулювання на фондовому ринку (ст. 222–1 КК); підроблення документів, які подаються для реєстрації випуску цінних паперів (ст. 223–1 КК); порушення порядку ведення реєстру власників іменних цінних паперів (ст. 223–2 КК); виготовлення, збут та використання підроблених недержавних цінних паперів (ст. 224 КК); незаконне використання інсайдерської інформації (ст. 232–1); приховування інформації про діяльність емітента (ст. 232–2 КК);

8) злочини проти добросовісної конкуренції і антимонопольної діяльності: протидія законній господарській діяльності (ст. 206 КК); порушення антимонопольного законодавства (ст. 230 КК); незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару незаконне використання товарного знака (ст. 229 КК); незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну таємницю (ст. 231 КК); розголошення комерційної таємниці (ст. 232 КК);

9) злочини проти прав і законних інтересів споживачів: умисне введення в обіг на ринку України (випуск на ринок України) небезпечної продукції випуск або реалізація недоброякісної продукції (ст. 227 КК);

10) злочини проти порядку приватизації: незаконна приватизація державного, комунального майна (ст. 233 КК України).

Під злочинами у сфері господарської діяльності слід розуміти передбачені нормами розділу VII Особливої частини Кримінального кодексу України посягання на порядок обігу грошей, цінних паперів, інших документів, на системи оподаткування, бюджетного і валютного регулювання, порядок переміщення предметів через митний кордон, порядок зайняття підприємницькою та іншою господарською діяльністю, права і законні інтереси кредиторів і споживачів, добросовісну конкуренцію і антимонопольні діяльність, а також на порядок приватизації.

Головними системними ознаками злочинів у сфері господарської діяльності є:

1. Злочини в сфері господарської діяльності (як вчинені службовими особами, так і неслужбовими) вчинюються в рамках законної економічної діяльності або під її прикриттям. Ця ознака дозволяє відмежувати власне злочини даного виду від інших злочинів загальнокримінального характеру, що мають корисливий характер.

2. Злочини у сфері господарської діяльності відбуваються безпосередньо в процесі реалізації своїх злочинних намірів особами, для яких ця діяльність є професійною, тобто суб'єктом можуть виступати лише працівники суб'єктів господарювання. Разом із тим, у принциповому плані представляється можливим говорити про наявність двох типів суб'єктів – фізичних і службових осіб як представників юридичних осіб (суб'єктів господарювання). Злочини можуть вчинюватися або в інтересах перших осіб (фізичних) або – других (юридичних). Поширеними також, є випадки, коли інтереси обох видів суб'єктів злочину

поєднані і перетинаються в межах вчинення одного злочину або сукупності взаємопов'язаних злочинних діянь, що кваліфікуються за різними статтями чинного КК України.

3. Злочини у сфері господарської діяльності вчинюються з використанням як суто кримінальних, так і поєднанням кримінальних та легальних методів привласнення економічних благ, що приховуються господарсько-правовими умовами, властивими офіційному (дозволеному) ринковому економічному середовищу.

4. Злочинний характер діяльності, що має місце в рамках і процесі здійснення господарювання, найчастіше характеризується великим рівнем латентності.

5. Злочини у сфері господарської діяльності переважно не мають відкритого насильницького характеру, тобто не пов'язані із застосуванням або погрозою застосування фізичної сили щодо їх потенційної чи реальної жертви. Однак, всі ці злочини вчинюються умисно, з чітким усвідомленням винуватою особою того, що вона порушує норми закону про кримінальну відповідальність, має при цьому переважно корисливі мотиви та мету незаконного збагачення, і при цьому реалізації злочинних намірів, планів, як правило, передує тривалий за часом підготовчий етап, коли всіма виконавцями (або із іншими учасниками) злочину ретельно обмірковується можливе коло питань організації майбутніх акцій, механізм вчинення злочину та окремих його складових, особливостей реалізації всіх злочинних намірів і планів, способи приховування фактично вчинених протиправних діянь та майбутніх або і справжніх кримінальних намірів, доказів тощо.

6. Для кримінологічної характеристики злочинності у сфері господарської діяльності та злочинів службових осіб, досить важливою є констатація того факту, що мета протиправної діяльності її суб'єктів не відрізняється від загальних та офіційних цілей здійснення дозволеного чинним законодавством законотворчого господарювання й в отриманні прибутку.

7. Злочинність у сфері сучасної господарської діяльності може бути реалізована як у легальній діяльності, в процесі здійснення якої для одержання незаконних доходів вчинюються протиправні діяння (наприклад, приховування від оподаткування доходів, отриманих при здійсненні легального господарювання), так і в нелегальній господарській діяльності, забороненій чинним законодавством. Мова йде не про одиничні акти вчинення яких-небудь господарських злочинів, а про види економічної діяльності, зайняття якими є кримінально караними.

8. Злочинами, що вчиняються у сфері господарської діяльності як правило, заподіюється суттєва майнова шкода іншим суб'єктам господарювання або приватним особам. Закон про кримінальну відповідальність визначає наступні види наслідків злочинів, що можуть бути спричинені у господарській діяльності: значний, великий, особливо великий, істотний розмір майнової шкоди, тяжкі наслідки (розділ VII «Злочини у сфері господарської діяльності» КК України)⁴⁹².

§ 2. Стан, структура та динаміка злочинів у сфері господарської діяльності

Сучасна економічна злочинність, що розвивається в надрах підприємництва, завдаючи колосальних утрат державі, здатна, проникаючи у владні структури, дестабілізувати базисні підвалини соціально-економічної системи держави. Характерними її ознаками є високий рівень латентності, динамічність і швидка адаптація до умов господарювання, стійкий характер діяльності організованих груп у формі злочинного бізнесу під прикриттям різноманітних інститутів ринкового типу, наявність міжрегіональних, транснаціональних злочинних зв'язків, застосування ефективних засобів протидії правоохоронним органам, зокрема, використання з цією метою численних корумпованих важелів і сучасних технічних можливостей.

Основний об'єкт економічного злочину – економіка, тобто сукупність господарських (економічних) відносин. Заборона завідомо кримінальних форм поведінки як принцип здійснення економічної діяльності означає, що за жодних умов суб'єкти економічної діяльності не можуть учинювати діяння, що вочевидь є злочинними, навіть якщо внаслідок

⁴⁹² Крижановський О. М. Кримінологічні засади формування та реалізації стратегії запобігання злочинам у сфері господарської діяльності: дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. Дніпро: ДДУВС, 2018. 203 с. С. 56–59.

цього суб'єкт отримає найбільший прибуток. Інколи економічні злочини можуть заподіювати шкоду іншим соціальним благам, які вважають факультативними об'єктами. Диспозиції переважної більшості норм закону про кримінальну відповідальність за ці діяння сформульовано як бланкетні, тобто для наявності об'єктивної сторони необхідно встановити порушення нормативно-правових актів, що стосуються інших галузей законодавства ⁴⁹³.

Узагальнювальним поняттям усіх економічних злочинів, на думку О. Перепелиці, є поняття «господарські злочини», що об'єднані в один розділ Кримінального кодексу України, відповідно до єдності родового об'єкта злочинного посягання ⁴⁹⁴.

За даними державної статистичної звітності, упродовж останніх років (2014–2019 рр.) щорічно в державі реєструють від 5 до 7 тис. злочинів у сфері господарської діяльності та від 16 до 18 тис. – службової. У 2019 р. вперше за останні роки трохи зросла кількість злочинів у сфері господарської діяльності. Вона дорівнювала 6334, що на 0,6 % більше показника попереднього року (2014 р.: – 24,2 %; 2015 р.: – 9,3 %; 2016 р.: – 9,1 %; 2017 р.: – 9,3 %) ⁴⁹⁵.

Зростання числа злочинів у сфері господарської діяльності відбулося за рахунок збільшення на 8,9 % кількості виявлених фактів найбільш розповсюдженого злочину цієї спрямованості – ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), яка дорівнювала у 2018 році 1099. Зросла також чисельність незаконних дій з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення (609; +56,2 %) та контрабанди (125; +22,5 %) ⁴⁹⁶.

За 2014–2019 рр. припинено діяльність від 150 до 170 організованих груп економічної спрямованості. Збільшення на 40 % (24 у 2014 р. і 34 у 2019 р.) кількості організованих груп, учасники яких займаються відмиванням «брудних доходів», свідчить про наміри дедалі більшої кількості злочинців надати законного вигляду кримінальним капіталам.

Зменшується число засуджених, зокрема, у 2014 році за вчинення злочинів у сфері господарської діяльності засуджено 3766 осіб, у 2015 році – 1960; у 2016 році – 1598; у 2017 році – 1299; у 2018 році – 888; у 2019 році – 825.

Найбільш поширеними злочинами у сфері господарської діяльності, розгляд проваджень по яких завершується вироком суду, є фальшивомонетництво (ст. 199 КК України), контрабанда (ст. 201 КК України), зайняття гральним бізнесом (ст. 2032 КК України), незаконне виготовлення, зберігання, збут чи транспортування з метою збуту підакцизних товарів (ст. 204 КК України), фіктивне підприємництво (ст. 205 КК України), підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців (ст. 2051 КК України), протидія законній господарській діяльності (ст. 206 КК України), ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) (ст. 212 КК України) та порушення здійснення операцій з металобрухтом (ст. 213 КК України).

Злочинність останні роки і десятиліття стає переважно економічною. Проблема злочинності з економічної точки зору, має досить серйозний вигляд. Необхідно зазначити, що обсяги кримінальних прибутків у порівнянні з витратами держави на утримання української армії й інших державних силових структур, набагато більші. За оцінками фахівців, сьогодні фіксується приблизно лише кожен п'ятий злочин у сфері господарської діяльності. У 1995 р. було зареєстровано 211,8 тис. правопорушень економічної спрямованості. Сукупна шкода від злочинів, вчинених у сфері господарювання, наприклад, тільки у 2004 р. була оцінена у 30 мільярдів доларів. У той же час, за останні п'ять років більше ніж у 6 разів зріс обсяг збитків, завданих злочинною діяльністю організованих злочинних угруповань (від 168 млн грн у 2014 р. – до 711 млн грн у 2019 р.).

⁴⁹³ Кримінальне право: навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. 944 с. С. 146.

⁴⁹⁴ Перепелица А. И. Уголовная ответственность за хозяйственные преступления в сфере предпринимательской деятельности: комментарий к действующему законодательству. Харьков: Рубикон, 1997. 106 с. С. 5–6.

⁴⁹⁵ Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Генеральна прокуратура України URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>; Довідка про злочини, учинені в Україні за 2014–2019 рр.: службовий документ / Департамент аналітичної роботи та організації управління МВС України. Київ, 2020. 99 с.

⁴⁹⁶ Аналітична довідка про основні тенденції розвитку безпекової ситуації в Україні та стан виконання пріоритетних завдань центральними органами виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується Міністром, за 2018 рік. Київ: ДНДІ МВС України, 2018. 95 с.

З моменту прийняття КПК України у 2012 р. підрахувати майнову шкоду, заподіяну злочинами, вчиненими у сфері господарської діяльності, неможливо. Такий облік більше не здійснюється. Маємо лише показники відкритих та закритих кримінальних проваджень по всій країні, кількість проваджень, по яких повідомлено особу про підозру у вчиненні кримінального правопорушення і кількість тих, що закінчилися складанням обвинувального акту і передачею до суду, а також загальна сума майнових збитків, заподіяних державі всіма виявленими злочинами, по яких відкриті кримінальні провадження. За іншими показниками, такими як сфері господарської діяльності, суб'єкт злочину у сфері господарювання, розмір заподіяної шкоди, кількість потерпілих фізичних та юридичних осіб, розмежування майнової шкоди державі та фізичним особам тощо – здійснити аналіз судової та слідчої практики неможливо, оскільки таких критеріїв обліку більше не виділяється. Так само, як не ведеться облік злочинів і за територіальними характеристиками. Тепер ми не можемо знати, в яких регіонах і населених пунктах яких злочинів у сфері господарювання вчинено більше, та і взагалі, скільки їх по регіонах країни. Такий облік не ведеться органами прокуратури, так само, як не ведеться і з 2012 року органами поліції по областях та по країні в цілому.

Якщо порівнювати злочини у сфері господарської діяльності на початку її розвитку в Україні наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст., то вони характеризувалися більшою мірою поєднанням насильства, вимагання, знищення та пошкодження майна перших підприємців; а сучасні – більш інтелектуальні та продумані, якщо і характеризуються насильством, але більш витонченим, примушуванням переписати бізнес на інших осіб (як правило, на конкуруючі структури), шахрайства, з використанням фірм-одноденки, через які проводять гроші, отримані злочинним шляхом; створення господарських структур без мети здійснення підприємницької діяльності тощо⁴⁹⁷.

На підприємствах, установах, організаціях за видами економічної діяльності за останні роки найпоширенішими були кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності (за величиною частки) в галузях оптової і роздрібної торгівлі, ремонту автотранспорту і мотоциклів (в середньому частка цих правопорушень від відповідного показника щодо всіх сфер економічної діяльності складала 33,3 %); фінансової і страхової діяльності (в середньому частка цих правопорушень від відповідного показника щодо всіх сфер економічної діяльності складала 20,1 %), при цьому у зазначеній галузі відбувається і зростання частки цього виду кримінальних правопорушень (з 18,7 % у 2013 р. до 23,5 % у 2015 р.); у галузі переробної промисловості відсотковий показник кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності в середньому складає 12,0 % (від відповідного показника щодо всіх сфер економічної діяльності), проте частка цих правопорушень у зазначеній галузі має тенденцію до зменшення (з 12,8 % до 11,7 %) за 2013-2015 роки. Значною була частка господарських кримінальних правопорушень також у галузі будівництва (в середньому 7,4 %), проте її величина за період, що розглядається, зменшилась з 7,3 % у 2013 р. до 6,5 % у 2015 р. Найбільший приріст частки кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності спостерігався у галузі державного управління і оборони, обов'язкового соціального страхування (майже в 2,5 рази), хоча у цій галузі питома вага господарських кримінальних правопорушень незначна (в середньому 1,7 %). Приріст частки господарських кримінальних правопорушень відбувався і в галузі сільського, лісового та рибного господарства за період, що розглядається (з 4,3 % у 2013 р. до 5,7 % у 2015 р.). Проте у таких галузях, як освіта, охорона здоров'я та надання соціальної допомоги; постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря; транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність; інформація та телекомунікації тощо частка кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності майже не змінилась за період, що розглядається. Приріст кількості кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності за 2013–2015 роки спостерігався тільки у сфері державного управління та оборони, обов'язкового соціального страхування (+16,7 %), а в інших галузях і сферах економічної діяльності відбувалось їх зменшення⁴⁹⁸.

⁴⁹⁷ Крижановський О. М. Кримінологічні засади формування та реалізації стратегії запобігання злочинам у сфері господарської діяльності: дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. Дніпро: ДДУВС, 2018. 203 с. С. 70.

⁴⁹⁸ Баліна С. Н. Кримінологічний аналіз статистичних показників злочинності в установах, підприємствах, організаціях України за видами економічної діяльності за 2013–2015 роки. *Наука і правоохорона*. 2017. № 1. С. 133–142. С. 136.

Економічні злочини як складне негативне явище мають характерні ознаки, що підтверджують їх зв'язок з господарсько-правовим механізмом, зокрема:

- їх учиняють у сфері економічної діяльності, тобто суспільних відносин у сфері господарювання та підприємництва, пов'язаних з виробництвом, обміном, розподілом і споживанням матеріальних благ та послуг;

- вони завдають шкоди певним економічним відносинам, в основі яких є охоронюваний законом інтерес громадян, суб'єктів господарювання та держави;

- їх учиняють особи, які здійснюють господарську (підприємницьку) діяльність, залучені в систему економічних відносин, або інші особи, які формально перебувають поза сферою економічної діяльності, проте фактично здатні впливати на прийняття економічних рішень.

Організований характер економічної злочинності стає одним із чинників, що ускладнюють протягом декількох років кримінологічну обстановку в більшості регіонів України. Організована злочинність інтегрується до високоприбуткових галузей економіки і становить реальну загрозу національній безпеці України.

Організована економічна злочинність – це якісно нова характеристика організованої та економічної злочинності, оскільки вона вбудована в соціальну систему й істотним чином впливає на інші складові (елементи) цієї системи, насамперед – на економіку й політику. Основна мета організованої економічної злочинності – одержання прибутків і надприбутків шляхом здійснення забороненої законодавством діяльності. Організована економічна злочинність – це конгломерат організованих злочинних утворень (угруповань), різних за своєю структурою, кількісним складом, спеціалізацією та масштабами впливу⁴⁹⁹.

Однією із системних характеристик сучасної організованої економічної злочинності є інтеграція в легальний бізнес. Серед її механізмів – об'єднання великого капіталу у формі корпоративних бізнес-груп. Розвиток корпоративної (холдингової) форми організації господарської діяльності, зазвичай, відбувається за такими напрямками:

- зростання галузевих потужностей (обсягів виробництва, випуску продукції, сегмента контролю ринку), тобто горизонтальна концентрація виробництва й капіталу;

- проникнення холдингу в підконтрольні та суміжні підприємства і галузі, що є послідовними стадіями створення й обігу товарів (робіт, послуг), тобто вертикальна концентрація виробництва та капіталу;

- вкладення коштів у розвиток інших пов'язаних з основним виробництвом підприємств і галузей, тобто диверсифікація функціонування.

Водночас розроблення ефективних засобів запобігання організованій економічній злочинності, адекватних нинішній ситуації в економіці, потребує наукового переосмислення кримінальних процесів, пов'язаних, насамперед, з інтеграцією організованих злочинних груп до структур державного управління, подальшою криміналізацією фінансово-промислових груп, що за допомогою корумпованого чиновництва впливають на дрібний і середній бізнес.

Організаціям злочинного спрямування притаманна низка переваг економічного характеру, зокрема:

- відсутність обмежень у способах одержання прибутку, що визначає високу ефективність діяльності злочинних організацій;

- вони не сплачують (або значно занижують) податки (якщо, звичайно, не вважати своєрідним податком частину коштів, що сплачують на корупцію), тому мають вигідніше становище, порівняно з легальними підприємствами;

- злочинна організація у процесі незаконної діяльності, одержуючи готівку, набуває додаткових переваг перед суб'єктом законної господарської діяльності, тобто має ширший спектр можливостей використання отриманого прибутку;

- організована злочинність не обмежена в пошуках і створенні нових «ніш» економічної діяльності, оскільки з цією метою використовує низку заборонених законом способів: обман, кримінальне насильство, корупційні зв'язки тощо;

- злочинні організації здійснюють економічну боротьбу, керуючись принципом «мета виправдовує засоби», у зв'язку з чим легальний конкурент не спроможний їм протистояти⁵⁰⁰.

⁴⁹⁹ Чернявський С. С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування: монографія. Київ: «ХайТек» 2010. 624 с.

⁵⁰⁰ Користін О. Є. Відмивання коштів: теоретико-правові засади протидії та запобігання в Україні: монографія. Київ, Поліграфкнига, 2007. 448 с. С. 45.

Усередині кримінальної корпорації нерідко знаходиться фінансова установа (наприклад, комерційний банк), що контролює фінансові потоки, управляє ними та перетворює на надприбутки. Комерційні банки посідають ключове місце всередині криміналізованої фінансово-промислової групи будь-якого типу. Роль банків визначається, передусім, їх можливостями як фінансового посередника, що акумулює кошти клієнтів, їх розміщення на платній основі, здійснює розрахунки між юридичними та фізичними особами. Найважливіша функція банку в структурі організованої злочинної групи – мобільний обіг коштів, зокрема для забезпечення їх відмивання.

Характер злочинної діяльності, властивий цьому типу структури, полягає у протиправному використанні та привласненні коштів бюджету різних рівнів, ухиленні від оподаткування, шахрайстві з фінансовими ресурсами, а також відмиванні коштів, здобутих злочинним шляхом, зокрема спільно зі структурами нефінансового типу. Більшість операцій документально маскують, вони відбуваються під прикриттям інструментів системи електронних банківських платежів і безготівкових розрахунків.

Якщо всередині кримінального механізму – промислове підприємство, що випускає продукцію (металургія, вугільна промисловість, лікєро-горілчані вироби, фармакологія тощо), у виробничому типі організації структури кримінального холдингу воно маніпулює товарними потоками продукції. Фінансові операції обслуговують випуск товарно-матеріальних цінностей. Керівництво групи, використовуючи різні ланки: комерційні банки, торговельні фірми, дочірні та суміжні підприємства (нерідко з ознаками фіктивності), – розкладає частину продукції, а також коштів, одержаних за її реалізацію. Унаслідок проведення операцій з фіктивного або сумнівного експорту, частину здобутих коштів незаконно вивозять за кордон з подальшим відшкодуванням податку на додану вартість (ПДВ) з державного бюджету.

Усередині комерційного типу побудови корпорації – компанія, що контролює експортні й імпорتنі товарні потоки. Злочинний характер операцій у цьому разі полягає в контрабанді та нееквівалентному ввезенні-вивезенні товарів, прихованні частини прибутків, ухиленні від оподаткування, незаконному відкритті та використанні валютних рахунків за кордоном тощо. Практика свідчить, що найбільший розмах кримінальної складової в діяльності холдингів комерційного типу пов'язаний із долученням цієї корпорації до виконання певних програм, що фінансують з державного бюджету.

Найнефективнішим способом здійснення експансії кримінальних бізнес-структур корпоративного типу є злиття та поглинання суб'єктів господарювання й фінансових установ за допомогою корупції, обману та насильства (рейдерства). Однією з головних причин виникнення та поширення рейдерства в Україні є те, що сьогодні захоплення підприємства, за умови правильного розрахунку, є значно дешевшим, ніж законне придбання акцій. Рентабельність рейдерських операцій становить від 500 до 1000 %. Навіть у разі часткової невдачі грамотна підготовка «рейдерської атаки» гарантує рейдеру не менше ніж 200 % прибутку. Результативність рейдерських захоплень вітчизняних підприємств, на думку експертів, становить майже 90 %. Отже, лише 10 % компаній, що є «ціллію» рейдерів, можуть захистити себе від їх нападу. В Україні частка «недружніх поглинань» у загальному обсязі злиттів-поглинань становить близько 60–70 %.

Вітчизняні рейдери, як правило, є частиною певної фінансово-промислової групи. Цей феномен української дійсності ще раз підтверджує, що українське рейдерство є, передусім, корупційним переділом власності, але не процесом економічної оптимізації⁵⁰¹.

Можна виокремити такі форми впливу криміналізованих бізнес-груп на діяльність підконтрольних підприємств: філія; дочірнє підприємство (спеціально створене); підлегла фірма (повністю викуплене підприємство); частковий контроль (викуплена частина акцій підприємства); договірний контроль (укладання договорів, що регламентують діяльність підприємства); контроль середовища та інфраструктури (різні форми впливу на контрагентів й умови діяльності підприємства).

Як свідчать офіційні статистичні дані, кількість викритих злочинів у сфері господарської діяльності продовжує бути незначною у порівнянні з усіма облікованими правопорушеннями: якщо протягом 2013–2015 рр. їх частка складала лише 1,6 %, то у

⁵⁰¹ Протидія злочинним захопленням суб'єктів господарювання як виявам рейдерства: посібник / С. С. Чернявський, О. Є. Користін, Я. В. Монастирський та ін. Київ, 2009. 60 с. С. 12.

2016–2017 рр. взагалі впала до позначки 1,2 %. Так, правоохоронними органами у 2017 році було зафіксовано 6297 правопорушень, у 2016 році було 6 940 вказаних правопорушень, в той час як у 2015 році їх кількість складала – 7 628, у 2014 році – 8 418, а у 2013 році – 11 104. Аналізуючи цю категорію злочинів, треба зазначити, що загальна кількість виявлених правопорушень в господарській сфері протягом останніх років продовжує стрімко зменшуватись, що однозначно свідчить про послаблення боротьби з економічною злочинністю. Зокрема, дані офіційної статистики щодо кількості зареєстрованих кримінальних проваджень за певними статтями КК України, свідчать про таке. Так, у ході досудового розслідування правоохоронними службами виявлено у 2017 році лише 21 факт нецільового використання бюджетних коштів, в той час коли мільярдні суми розкрадаються на тендерах, коли відбувається розкрадання бюджетних коштів виділених на оборону, 58 випадків шахрайства з фінансовими ресурсами і це тоді, коли останнім часом припиняють діяльність сотні комерційних банків, зафіксовано лише 17 випадків незаконної приватизації державного комунального майна (у 2016 взагалі – 8) це при тому, що корупція зараз процвітає майже в усіх державних інституціях, зменшилась кількість облікованих правопорушень у 2017 році по найбільш популярній ст. 212 КК України «Ухилення від сплати податків». Про фактичне згорання роботи усіх правоохоронних органів в сфері економіки, свідчать і такі цифри: якщо у 2016 році виявленими злочинами даної категорії було завдано збитків на суму 86,5 млн грн, то у 2015 році – 289 млн грн, а у 2014 році ще більше – 624,9 млн грн. В процесі відшкодування цих збитків у ході досудового розслідування у 2016 році становило – 27,8 млн грн, в той час як у 2015 році – 63 млн грн та 49,9 млн грн у 2014 році. На сьогоднішній день найбільш «ходовими і прибутковими» серед злочинів у сфері економіки стали нелегальний гральний бізнес, продаж контрафакту, фіктивне підприємництво, ухилення від сплати податків. Зокрема, правоохоронними органами у 2017 році найбільше зафіксовано серед економічних злочинів факти виготовлення та використання підробних грошей та акцизних марок за ст. 199 КК України. Предметом злочину є: 1) гроші; 2) державні цінні папери; 3) білети державної лотереї. Фальшивомонетництво процвітає саме завдяки збільшенню кількості нелегальних обмінних пунктів валют. Кількість нелегальних обмінників в Україні зросла після різкого стрибка курсу долара і запровадження Нацбанком ряду обмежень під час операцій купівлі-продажу валют. Серед найбільш популярних економічних злочинів займає нелегальний гральний бізнес. Не дивлячись на заборону азартних ігор у 2009 року, цей бізнес виявився настільки вигідним, що прикрити його повністю не вдалося. Так, у 2017 рік працівники Департаменту захисту економіки (ДЗЕ) Національної поліції і його територіальних управлінь викрили понад 1300 гральних закладів по всій території країни⁵⁰².

§ 3. Причини та умови злочинів у сфері господарської діяльності

Під причинами та умовами злочинів у сфері господарської діяльності варто розуміти негативні соціально-економічні явища і процеси, що мають різне детермінуюче значення, у тому числі і казуальне, але у своїй сукупності і взаємодії створюють, сприяють, видозмінюють і обумовлюють існування й вияви економічної злочинності.

Головними факторами злочинів у сфері господарської діяльності в Україні є диспропорції економічного розвитку, невідповідність між економічними потребами й економічними можливостями їх задоволення, між інтересами розвитку окремих галузей економіки, між економічними інтересами окремих господарюючих суб'єктів, індивідуума і суспільства.

Аналізуючи детермінанти злочинів у сфері господарської діяльності, слід приділити увагу не лише короткостроковим (поточним) чинникам, а й довгостроковим і середньостроковим, які визначають тенденції у розвитку цього явища. Короткострокові її чинники діють протягом, як правило, перехідних процесів суспільстві, які тривають від кількох місяців до кількох років. Це фактори, які з'явилися і діють в Україні, пов'язані з початковим нагромадженням капіталу, перерозподілом власності тощо. У 1997 і 2008 роках

⁵⁰² Ніпіаліді О. Ю. Кримінологічний аналіз стану економічної злочинності в Україні. *Правова просвіта*. 2018. № 6. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pravprsr_2018_6_3.

на цьому позначились негативні наслідки світової економічної кризи. Середньострокові чинники діють протягом певного етапу трансформації суспільства. Ці етапи тривають приблизно сорок років. За цей період відбуваються суттєві зміни у функціонуванні економіки. Довгострокові чинники існування економічної злочинності коріняться у соціально-економічних суперечностях розвитку суспільства, у змінах форм власності, проблемах інтеграції країни у світовий ринок, традиціях економічного життя, характері правового та інформаційного забезпечення підприємницької діяльності тощо.

Головними причинами виникнення та розвитку тіншової економіки у сучасній Україні є цілий комплекс детермінант⁵⁰³, зокрема:

- недослідженість вітчизняними правоохоронними структурами тіншової економіки, що є живильним середовищем для еволюції злочинів у сфері господарської діяльності. Крім того, реальна оцінка збитків від злочинності у сфері господарювання та від різного роду зловживань в Україні не проводиться. Зробити ж таку оцінку в змозі, на наш погляд, тільки органи поліції, до підслідності яких віднесено більшу кількість злочинів у сфері господарської діяльності;

- правоохоронними органами не вживаються необхідні й достатні заходи до усунення причин, що сприяли вчиненню злочинів. Це, у свою чергу, суттєво ускладнює подальшу правоохоронну діяльність органів поліції, спрямовану на виявлення обставин, що сприяли вчиненню злочинів, виявленню всіх осіб, причетних до протиправних діянь та відповідно, й подальшого притягнення їх до кримінальної відповідальності;

- нескінчене реформування та реорганізація органів поліції та їх оперативних служб, що відбувається практично з 90-х років ХХ століття. При чому ці реформи пов'язані і з реформуванням законодавства, що регламентує діяльність органів поліції, їх структурних підрозділів та порядку здійснення розслідування злочинів. Прийняття нового кримінального процесуального закону потягло за собою практичну паралізацію оперативних служб, і виявлення злочинів на ранніх стадіях практично стало неможливим. У поєднанні з реформуванням ДСБЕЗ діяльність по виявленню злочинів, вчинюваних особами суб'єктів господарювання недержавної форми власності практично не проводиться, оскільки головним завданням і функцією підрозділів ДЗЕ є виявлення злочинів у бюджетній сфері. А злочини, вчинювані особами у недержавному секторі економіки, залишилися поза увагою⁵⁰⁴;

- постійна декриміналізація злочинів у сфері господарської діяльності та часткова декриміналізація злочинів у сфері службової діяльності призвели до підвищення рівня латентності злочинів, вчинюваних службовими особами у сфері підприємництва. Скасування кримінальної відповідальності за ст.ст. 202, 203, 207, 208, 214, 215, 217, 218, 220, 221, 223, 225, 226, 228, 230, 234, 235 КК України, а також скасування кримінальної відповідальності за перевищення влади або службових повноважень службовими особами також не підвищує ефективність кримінально-правової боротьби зі злочинами службових осіб у сфері господарської діяльності;

- обмежені можливості прогнозування злочинності у сфері господарювання в цілому. Здійснюваний органами прокуратури облік по відкритих кримінальних провадженнях та їх руху не дає можливості побачити регіональні особливості економічних та службових злочинів, як і будь-яких інших видів злочинів. З одного боку, ми бачимо зниження офіційних статистичних даних по кількості виявлених злочинів та відкритих по них кримінальних проваджень, а з іншого – опитування та інтерв'ювання працівників правоохоронних органів, пересічних громадян, працівників підприємницьких структур свідчить про протилежне.

Сучасна система обліку злочинів заснована на кількості відкритих кримінальних проваджень та їх русі. Однак, при цьому не враховуються інші критерії порівняння, що дозволили б нам проаналізувати цілу низку питань. Такими, наприклад, є: кількість осіб, які вчинили один і той же злочин та їх кримінально-правові характеристики (наявність судимості, вид суб'єкта і соціальний статус), форма та вид співучасті, вид повторності,

⁵⁰³ Коваленко В. В. Профілактика економічної злочинності в Україні: концептуальні засади, організаційно-правові основи, проблеми управління: монографія. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. 420 с. С. 6–13

⁵⁰⁴ Крижановський О. М. Кримінологічні засади формування та реалізації стратегії запобігання злочинам у сфері господарської діяльності: дис ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Дніпро: ДДУВС, 2018. 203 с. С. 92–95.

сфера вчинення злочину, вид та розмір заподіяної шкоди, сума відшкодування, наявність обтяжуючих і пом'якшуючих обставин та їх кількість у кожному провадженні і види, географія вчинення злочинів тощо.

Сучасна система обліку злочинів не дозволяє виділити із всього масиву відкритих кримінальних проваджень злочини, вчинені у сфері господарської діяльності. Також не можна виділити злочини, вчинені у співучасті одними службовими особами, які є найманими працівниками суб'єкта підприємницької діяльності (юридичної особи), так і разом із тими, хто не працює на даному підприємстві. Також існуюча система обліку злочинів не дозволяє виділити тих осіб, які вчинили злочини неодноразово. Облік ведеться лише по особах, які вчинили злочини повторно. А які це види повторності: загальна, спеціальна чи рецидив, також неможливо. Аналогічними є справи і з виділенням за статистичними даними таких кваліфікуючих ознак злочинів службових осіб, як розмір заподіяної злочинною шкоди;

– різке падіння і так не дуже високого рівня правової свідомості всіх верств населення, що має місце в українському суспільстві, також сприяє вчиненню різного роду зловживань у сфері господарської діяльності. Якщо для представників великого бізнесу метою вчинення зловживань є отримання надприбутків, то для середнього і малого бізнесу – це мета виживання та отримання хоч якихось прибутків для мінімального забезпечення своїх власних потреб та потреб своєї сім'ї.

В українському суспільстві сформувалося замкнене коло детермінант, що сприяють подальшому еволюціонуванню зловживань у сфері господарювання та злочинів у сфері господарської діяльності в цілому. Сучасна правоохоронна діяльність органів Національної поліції не має достатньої інтелектуальної та фізичної можливості виявляти зловживання у господарюванні, з'ясовувати їх детермінанти та усувати їх в установленому законом порядку.

Причинний комплекс економічної злочинності охоплює досить широке коло детермінантів як за власним походженням, так і за механізмом впливу на злочинність. За останньою ознакою їх доцільно розподілити на загальні (опосередкованого впливу) і спеціальні (чинники безпосередньої дії). Загальні фактори впливають на кримінальну ситуацію у цілому. Виходячи з цього, кримінологами визначені такі групи чинників: соціально-економічні; нормативно-правові та організаційно-управлінські.

Соціально-економічні детермінанти. Соціально-економічні чинники у системі кримінологічних детермінант економічної злочинності є визначальними, оскільки вони обумовлюють злочинну поведінку не лише окремої особи, а й криміногенну ситуацію у суспільстві в цілому. Соціально-економічні чинники – це комплекс історично мінливих негативних явищ в економічному житті суспільства, які, з одного боку, формують певний рівень економіко-правової свідомості людей, а з іншого створюють у сфері виробництва, розподілу і обміну матеріальних благ умови для реалізації їх життєвих потреб у матеріальному забезпеченні злочинним шляхом. Фактори економічної злочинності лежать, насамперед, в економічних відносинах якої завгодно соціальної системи, її протиріччях, незбалансованості господарського механізму, дефектах і недоліках економічного планування, а також в існуючій системі розподільчих відносин.

Процеси тінізації охопили, насамперед, сферу легального виробництва, звичайного підприємництва, пов'язані з приховуванням додаткових прибутків від обліку. На рівні конкретного суб'єкта господарювання практично зникла межа між офіційною та прихованою економічною діяльністю, що породило кругообіг тінювих і легальних капіталів з огляду на доцільність для бізнесу. Концентрація кримінального капіталу призвела до утворення замість керівників підпільно-цехового формату олігархічних лідерів фінансово-промислових груп. Злочинна схема зв'язків фінансово-промислових груп, корупційного чиновництва й тінювого бізнесу стала віддзеркаленням офіційної системи управління. Псевдоекономічні тінюві відносини відтворюються за своїми власними законами, створюючи матеріальну базу організованої злочинності й корупції. Остання стає нормою, ефективним регулятором розподілу й перерозподілу тінювих прибутків і надприбутків на рівні окремих осіб, соціальних груп (корпорацій), включених у цю систему, та держави загалом.

До об'єктивних соціально-економічних детермінантів економічної злочинності слід віднести соціально-економічну кризу в державі, втрату історичних традицій і моральних норм, в основі яких знаходяться повага до приватної власності, чесного заробітку, чесного фінансового бізнесу, досить великий податковий тиск, високий рівень тінювого сектору

економіки, пасивне ставлення держави до існування кримінальної «верхівки», значний рівень корупції, відсутність прозорості і чесної конкуренції.

Причини вчинення економічних злочинів мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Тому важливим для пізнання економічної злочинності є виокремлення обставин, що не лише породжують, але й підтримують її як на макрорівні, так і в конкретній сфері організаційно-господарської діяльності, а також на індивідуальному рівні життєдіяльності індивідів при розв'язанні особистих економічних проблем. Глибина диференціації населення за рівнем доходів впливає на рівень соціально-економічної напруженості в суспільстві і відповідно на рівень стабільності криміногенної ситуації. Таким чином, високий рівень економічної злочинності у багатьох випадках можна розглядати як причину майнової нерівності і соціально-економічної кризи, а не як її наслідок.

Нормативно-правові детермінанти. Недоліки правового регулювання економічних відносин є одним із провідних факторів стійкого криміногенного економічного розвитку. До них необхідно віднести, насамперед, недосконалість законодавчої бази та інших нормативно-правових актів, які регулюють як діяльність суб'єктів господарювання, так і діяльність правоохоронних і контролюючих органів. Правові заходи, що регулюють економічні відносини, якщо вони не відповідають завданням соціально-економічного розвитку суспільства і вимогам об'єктивних економічних законів, мають великий зворотній вплив на криміногенну ситуацію. З кримінологічної точки зору це має вирішальне значення у поясненні правових факторів детермінації економічної злочинності⁵⁰⁵.

Як свідчить практика, окремі правові норми безпосередньо сприяли вчиненню економічних злочинів. Наприклад, виникнення на вітчизняному ринку «фінансових пірамід» багато в чому стало можливим завдяки прийняттю Декрету Кабінету Міністрів України «Про довірчі товариства» від 17 березня 1993 р. Поряд з різночитаннями в різних редакціях цього документа, що були офіційно оприлюднені в засобах масової інформації, декрет не передбачав механізму захисту прав і законних інтересів вкладників, не регламентував засоби державного контролю за діяльністю відповідних фінансових установ. Після гучних «трасових» скандалів у результаті перевірки комісія Верховної Ради України з'ясувала, що скандальний Декрет Кабінету Міністрів України існує у трьох різних редакціях, які потрапили до офіційного друку, і містили різний обсяг повноважень довірчих товариств щодо залучення грошей від громадян.

Законои, підзаконні нормативно-правові акти, які приймалися за роки незалежності й були спрямовані на регулювання ринкових економічних відносин, здебільшого, мали декларативний, абстрактний характер і не ставили надійних перепон на шляху зростання економічних злочинів. Суперечливість, внутрішня неузгодженість, безсистемність, нерегульованість механізму їх реалізації – найбільш характерні риси законодавства перехідного періоду.

Відсутність упорядкованості у господарському законодавстві призводить до значного подорожчання господарських операцій, зростання кількості судових позовів, взаємних претензій і додаткових інструктивних матеріалів. У зв'язку з цим виникає потреба у додатковому залученні великої кількості спеціалістів для взаємодії з контролюючими органами держави і вивчення складного нормативно-правового матеріалу.

Організаційно-управлінські детермінанти. До організаційно-управлінських чинників, що обумовлюють злочини у сфері господарської діяльності належать недоліки функціонування механізму державного управління економічними процесами та формування його апарату, здійснення контрольно-розпорядчих функцій без урахування їх економічної доцільності й завдань профілактики економічної злочинності. Існування цієї групи детермінант, передусім, пов'язано з недоліками діяльності правоохоронних і контролюючих органів, зокрема щодо їх структурної побудови та організації роботи, виконання ними основних і додаткових функцій, підготовкою і розстановкою кадрів тощо. Наразі відсутній чіткий механізм взаємодії правоохоронних органів між собою, контролюючими органами і установами економічної системи.

Зростання негативних тенденцій в економіці перехідного періоду сприяло руйнуванню системи контролю, що склалася у рамках адміністративно-командної системи. Часткове зменшення спеціалізованого ревізійного апарату, а потім і його повна ліквідація

⁵⁰⁵ Попович В. М. Теорія детінізації економіки: монографія. Ірпінь, 2001. 524 с. С. 229.

(водночас зі зникненням органів народного контролю усіх рівнів) створили необмежені можливості для різних фінансових махінацій. Контрольно-ревізійний апарат виявився неготовим до нових економічних умов. У жодній із економічних програм переходу до ринкових відносин про нього і не згадувалося. Поза державним контролем фактично залишилась діяльність службових осіб у таких важливих сферах як, зокрема, формування і використання бюджету, приватизація, ліцензування окремих видів господарської діяльності, зовнішньоекономічна діяльність тощо.

Основним підґрунтям та рушійною силою злочинів у сфері господарської діяльності є корупція.

Корупція – використання особою – суб'єктом корупції, наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, що є суб'єктом корупції, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей⁵⁰⁶.

Під корупційною злочинністю варто розуміти сукупність кримінальних правопорушень, що полягають у використанні особою, суб'єктом відповідальності за них, наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей, метою яких є одержання неправомірної вигоди для себе чи інших осіб⁵⁰⁷.

§ 4. Характеристика та типологія осіб, які вчиняють злочини у сфері господарської діяльності

Структура особи злочинця являє собою сукупність інтегрованих у ній соціально значимих властивостей, що утворилися в процесі різноманітної й систематичної взаємодії з іншими людьми і, що роблять у свою чергу її суб'єктом діяльності, пізнання і спілкування. Цей аспект особи найбільш важливий для кримінології, оскільки він дозволяє розглядати особу як члена суспільства, соціальної групи або іншої спільноти, як носія соціально-типових рис.

Серед злочинців значно більше чоловіків, ніж жінок. Частка жінок-підприємців, притягнутих до кримінальної відповідальності, коливається у межах 16–23 %. Якщо розглядати частку жіночої злочинності у сфері економіки за останні роки, то вона дорівнює 24,5 %. Що ж стосується частки жіночої злочинності у сфері економічної діяльності, то середній показник за період 2001–2006 років дорівнював 66,5 %, а у 2010–2019 роках їх частка зросла до 73,0 %.

Так, вивчення даних Державної судової адміністрації України щодо характеристики засуджених осіб за вчинення злочину, передбаченого ст.ст. 203-2, 204, 213 КК України, свідчить, що близько 25 % від загальної кількості засуджених – жінки. Абсолютна більшість засуджених у віці від 30-ти до 50-ти років, які на момент вчинення злочину ніде не працювали та не навчалися. Близько 60 % мають повну загальну середню освіту; 20 % – професійно-технічну; 15 % – вищу. Майже 6 % засуджених вчинили злочин у складі організованої групи.

Аналіз вікової диференціації злочинців показує, що найчастіше зловживання та інші злочини у сфері господарської діяльності вчинюються особами у віці від 25 до 34 років, їх частка складає 38–43 %, серед осіб, віком 35–45 – частка притягнутих до кримінальної відповідальності складає 41–47 %, хоча серед цієї категорії кількість осіб, притягнутих до відповідальності майже удвічі менша.

Це викликано тим, що вказана категорія осіб має як правило, вищий освітній рівень, досвід роботи у сфері господарювання від 10 до 18 років, а також наявність корупційних зв'язків в органах державної влади та місцевого самоврядування, у правоохоронних структурах, що дозволяє приховувати факти протиправної діяльності або ж нелегальні угоди маскувати під

⁵⁰⁶ Про запобігання корупції: Закон України від 14 жов. 2014 р. № 1700-VII. Верховна Рада України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.

⁵⁰⁷ Корупційна злочинність в Україні: сучасний стан, детермінанти та запобігання: навч. посіб. / за ред. О. М. Джузи, Е. В. Рясюка. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. 340 с. С. 15, 21.

виглядом легальних, користуючись недосконалістю чинного законодавства. Менша кримінальна активність спостерігається у злочинців віком до 24 років (10,6–20,6 %), і самі нижчі показники серед осіб, віком 48–55 років (1,4 %) та старших 56 років – їх всього 0,1 %.

Має специфіку в оцінці особливостей особи злочинця у сфері господарської діяльності і такий фактор, як сімейний стан злочинця. Несприятливі сімейні відносини, важке матеріальне становище завжди несуть у собі криміногенне навантаження й при збігу певних негативних умов сприяють вчиненню зловживань службовим становищем та інших злочинних діянь, пов'язаних із виконанням службових обов'язків правослужняними особами. У ряді публікацій вітчизняні та зарубіжні кримінологи вказують на високу питому вагу «неодружених» громадян серед осіб, які вчинили такі злочини.

В момент вчинення злочинів у сфері господарської діяльності вищу освіту мали – 53,4 %, незакінчену вищу – 18,6 %, середню спеціальну – 21,1 %, середню (загальноосвітню) – 6,5 %. Необхідно зазначити, що серед осіб, які мали вищу освіту, майже половина (21,4 %) мали дипломи про закінчення двох закладів вищої освіти (історичного та економічного, лінгвістичного та економічного, технічного та економічного)⁵⁰⁸.

Навіть при вчиненні злочинів однієї групи (у даному випадку – економічних злочинів), але різних видів, освітній рівень осіб, що вчинили злочини, має відмінності, і знаходиться у певному зв'язку з характером злочинних дій. Так, високий освітній рівень злочинців розглянутої категорії обумовлює вчинення таких злочинів, як зловживання службовим становищем за обтяжуючих обставин та службового підроблення, поєднаного із приховуванням банкрутства. Насамперед, сам характер злочинів у сфері господарської діяльності вимагає певного рівня розвитку, освіти, досвіду роботи, навичок та умінь у сфері бізнесу.

Серед виявлених злочинців, котрі вчинили злочини в сфері господарської діяльності, 35,8 % вчинили їх у групі. Із них у складі організованої групи та злочинної організації – 984 особи, що складає 38,8 % від усіх групових діянь аналізованого виду. Слід зазначити, що іншими виявилися показники, що характеризують осіб, які вчинили злочини у сфері економічної діяльності в складі групи. Так, у середньому злочини вчинили в групі 9,5 %, із них у складі організованої групи та злочинної організації – 17,8 %. Цей показник на 8,3 % вищий, ніж при вчиненні злочинів у сфері економіки.

Варто розглядати злочинність у сфері господарської діяльності як більш організовану. Однак, на наш погляд, цей критерій не можна вважати об'єктивним, оскільки злочини у сфері економічної діяльності мають високі показники латентності.

Особливості особистості економічного злочинця диференціюються залежно від виду вчиненого злочину. Так, наприклад, шахрайства у сфері банківського кредитування переважно вчинюють чоловіки (70 %). Найбільша кримінальна активність припадає на вікову групу від 30 до 40 років (60 %), тобто на працездатну, економічно активну, зрілу частину населення. Переважна більшість осіб, які вчинили шахрайства у сфері кредитування, мали спеціальну освіту (економічну – 61 %; технічну – 36 %; юридичну – 3 %). 81 % осіб мали вищу освіту; 18 % – середню спеціальну освіту та лише 1 % – середню. Більшість осіб займали високе службове становище і мали високі доходи. У 81 % випадків шахрайства з фінансовими ресурсами вчинялися за участю керівників (директори, головні бухгалтери, засновники та власники підприємств). Близько 69 % осіб, які вчинили шахрайства з фінансовими ресурсами, працювали понад 1 рік; 18 % – від 6 до 12 місяців; 10 % – від 1 до 3 місяців; 3 % – до 1 місяця. В окремих етапах злочинної діяльності брали участь підставні особи з-поміж осіб, які не мали постійної роботи та певного місця проживання, вели аморальний спосіб життя або були психічно хворі тощо. Питома вага серед них раніше засуджених за шахрайства з фінансовими ресурсами доволі низька (5 %)⁵⁰⁹.

⁵⁰⁸ Коваленко В. В. Профілактика економічної злочинності в Україні: концептуальні засади, організаційно-правові основи, проблеми управління: монографія. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. 420 с.; С. 87–88; Крижановський О. М. Кримінологічні засади формування та реалізації стратегії запобігання злочинам у сфері господарської діяльності: дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. Дніпро: ДДУВС, 2018. 203 с. С. 113–114.

⁵⁰⁹ Чернявський С. С. Злочини у сфері банківського кредитування (проблеми розслідування та попередження): навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужи. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 264 с.; Якімова С. В., Боровікова С. В. Особистість економічного злочинця. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 837. С. 521–527. С. 506.

Латентність економічних злочинів складає близько 65 %. Причинами латентності є не тільки завуальований характер таких злочинів, а й недоліки правоохоронної діяльності (підкупи правоохоронців, які проводять досудове розслідування, і як наслідок – неякісний збір доказової бази, невірне оформлення процесуальних документів, що не дозволяє використовувати їх в якості доказів вини особи тощо).

Груповий характер діянь найбільш характерний для осіб, що вчинили такі злочини, як фіктивне підприємництво (5,7 %), виробництво, придбання, збереження, перевезення або збут немаркованих товарів і продукції (36,8 %), фіктивне підприємництво (26,7 %), легалізація (відмивання) коштів або майна (35,5 %), придбання або збут майна, завідомо здобутого злочинним шляхом (13 %), реєстрація незаконних угод із землею в процесі приватизації державного та комунального майна (77,8 %).

Деформація морально-психологічних якостей – основа відмінностей особи злочинця від особи не злочинця (законослухняного громадянина). Потреби, інтереси, морально-вольові позиції особистості, розвиненість волі та почуттів – усе це визначає її якісну характеристику, що дає підставу, насамперед, визначати особисту установку злочинця, тобто його ставлення до існуючих та прийнятих у суспільстві соціальних цінностей. Так, результати проведеного вивчення осіб, які вчинили злочини у сфері господарської діяльності, дозволили розділити досліджувану категорію злочинців на дві групи:

1) особи з досить сформованими ціннісними орієнтаціями, поглядами, установками, котрі свідомо орієнтуються на вибір злочинної поведінки. Основним мотивом злочинних дій для даної категорії осіб є утвердження себе в житті. Для них характерні: утвердження своєї значимості, прагнення домінувати над оточуючими й керувати ними, що, у свою чергу, досягається і накопиченням матеріальних багатств. Вони відрізняються наявністю високих організаторських здібностей, самовладанням та витримкою, а також умінням пристосовуватися до навколишнього середовища, орієнтуються в правових нормах та вимогах, можуть контролювати свою поведінку. У більшості такі особи мають високий соціальний статус, вищу освіту та численні зв'язки в різних сферах, від комерційних до кримінальних. У разі потреби вони намагаються зробити все, використати всі важелі впливу для уникнення кримінальної відповідальності. Ця група осіб переважно займається підприємницькою діяльністю у таких сферах: банківській, будівництві, машинобудуванні, нафто- та газопереробки, видобутку та переробки кольорових металів і т.ін.

Як правило, таких осіб кримінологи традиційно відносять до категорії кримінологічно благополучних громадян. Саме міцні легальні позиції таких осіб істотно полегшують використання у протиправних, злочинних цілях ряд економічних важелів та методів регулювання економікою у поєднанні з нелегальними методами, а це, у свою чергу, обумовлює значне зростання масштабів злочинної діяльності, служить визначеною гарантією її «прибутковості», забезпечує функціонування організованих злочинних угруповань і їхній захист від викриття;

2) особи, які мають статус індивідуальних підприємців. Як правило, ними вчинюються злочини переважно під тиском сформованих негативних життєвих обставин. Вони прагнуть наблизитися до матеріального добробуту середнього класу розвинутих країн. Вчиненню ними злочину може передувати боротьба мотивів: з одного боку, вирішення матеріальних проблем, а з іншого – погроза викриття та несприятливі наслідки цього. Даній групі злочинців притаманні невисокий соціальний статус, наявність спеціальності, що не відповідає характеру здійснюваної ними діяльності. До них можна віднести значну частину індивідуальних підприємців, що працюють без створення юридичної особи, а також керівників дрібних та середніх підприємств, у тому числі тих, котрі раніше втратили з різних причин роботу зі спеціальності (звільнені з державних підприємств за скороченням штату або у зв'язку із закриттям підприємства, його банкрутства тощо).

§ 5. Запобігання злочинам у сфері господарської діяльності

Ефективним засобом економічної безпеки, значною цінністю, епіцентром, об'єктом, критерієм досягнення цієї безпеки може стати цілісний комплекс – господарсько-правовий механізм запобігання економічній злочинності.

Цілісність цього комплексу забезпечує єдину спрямованість функціонування й розвитку всіх його складових. Економічну безпеку як властивість економічних процесів забезпечують двома механізмами: самоорганізацією й державним урегулюванням, управлінням. Механізм управління економічною безпекою – це цілеспрямований вплив держави й суспільства на розвиток економіки задля підтримання її безпеки.

Нова політика гарантування економічної безпеки має на меті поєднати економічну діяльність й інститути влади. Іншими словами, необхідно підняти на якісно новий рівень економічні відносини як важливий елемент політики у сфері економічної безпеки, дбати про досконале правове регулювання цих відносин. Водночас слід акцентувати увагу на підвищенні ефективності діяльності контролюючих та наглядових органів, політичних та економічних інститутів, що формують політику у сфері економічної безпеки, формують економічну свідомість. Зазначені компоненти господарського механізму запобігання економічній злочинності мають стати ефективними, дебіюкратизованими й декорумпованими. Господарсько-правовий механізм запобігання економічній злочинності, гарантування економічної безпеки країни передбачає нейтралізацію економічної злочинності, має ґрунтуватися на діалектній єдності «твердих» і «м'яких» компонентів (стратегій) відповідного механізму.

Господарсько-правовий механізм запобігання економічній злочинності – сукупність законодавчих, господарсько-правових, регуляторних, організаційно-структурних, контрольних, управлінських, координаційних, профілактичних, технологічних, морально-політичних засобів впливу держави на економічну злочинність.

За складом господарсько-правовий механізм запобігання економічній злочинності має містити організаційно-структурні механізми та законодавчу складову. Щодо останньої, то це не тільки (а можливо, і не стільки) класичне кримінальне, а й господарсько-кримінальне, удосконалене господарське законодавство, господарсько-правові акти, а також досконала організація їх розроблення та запровадження у практику.

До складу системи організаційно-структурних механізмів належать:

- підсистема правоохоронних органів (суб'єктів) запобігання економічній злочинності, її профілактика;
- підсистема зв'язків, що забезпечують обмін результатами діяльності всіх засобів запобігання економічній злочинності та досягнення остаточної мети – нейтралізації, суттєвого зменшення останньої;
- підсистема організаційно-правових форм і методів координації запобігання економічній злочинності;
- підсистема контролю, що включає реєстраційний, ліцензійний, антимонопольний, митний контроль тощо;
- підсистема прокурорського нагляду;
- підсистема вдосконалення господарського законодавства.

Кожен компонент господарсько-правового механізму запобігання економічній злочинності як системи має своє організаційно-структурне та правове забезпечення. Організаційно-структурне забезпечення – це система органів (суб'єктів) запобігання економічній злочинності, її профілактики. Правове забезпечення розуміють як закріплені у відповідних нормативно-правових документах їх функції, повноваження.

Утворення цілісної системи державного регулювання господарських відносин, що не лише забезпечить подолання наявних нині проблем, а й сприятиме розвитку економіки, – складний і тривалий процес, який, поряд з реформуванням організаційних засад державного регулювання господарських відносин, вимагає створення адекватного сучасним вимогам нормативно-правового масиву. Тому формування та вдосконалення нормативно-правової бази, що регулює здійснення господарської діяльності, є одним з найважливіших напрямів нормотворчості в Україні.

Процес розвитку господарської діяльності в Україні потребує впровадження засад регулювання підприємницької діяльності, її дебіюкратизації. Ідеться не про відмову

держави від здійснення регулювальної функції і навіть не про подолання надмірного втручання держави в господарську діяльність, а про максимальне спрощення порядку взаємодії державних органів та суб'єктів господарювання, досягнення прийнятного рівня «прозорості» таких відносин. Це мінімізує зловживання при реєстрації і ліквідації суб'єктів підприємницької діяльності, ліцензуванні деяких видів господарської діяльності, дає змогу лімітувати кількість перевірок при одночасному посиленні взаємного контролю за дотриманням таких процедур як з боку суб'єктів господарської діяльності, так і з боку державних органів влади. Тому доцільним є нормативне закріплення таких правил господарювання, за яких унеможливорюються правопорушення в цій сфері.

Водночас держава має гарантувати дотримання норм господарського законодавства та притягнення порушників до відповідальності, адже ускладнення господарських відносин спричинило появу таких принципово нових видів злочинів у сфері економічної діяльності, як фіктивне підприємництво, легалізація (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом, фіктивне банкрутство, незаконне одержання та розголошення відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю, і багато інших.

Ключовим моментом в удосконаленні нормативної бази, що врегульовує господарські відносини в Україні, є формування партнерських відносин між державою та суб'єктами господарювання. Основні зусилля законодавця мають бути зосереджені на створенні відповідних «правил гри», за яких економічні дивіденди від законної господарської діяльності перевищуватимуть вигоди від переходу в «тінь». Тобто акцент у державному регулюванні господарських відносин має зміститися з репресивного впливу на порушників вимог господарського законодавства до профілактичного впливу на їх учасників.

Заходи загальносоціального та спеціально-кримінологічного запобігання економічній злочинності розробляються і здійснюються в рамках єдиної стратегії. Водночас загальносоціальні заходи за масштабами свого профілактичного впливу є визначальними, оскільки спрямовані на чітке визначення функцій держави як регулятора економічних відносин щодо формування її економіко-правової політики, розподілу повноважень між центральними й місцевими органами влади, створення відповідних умов для належної правової поведінки суб'єктів економічної діяльності, забезпечення рівного правового захисту державного й недержавного секторів економіки, створення такої ринкової інфраструктури, яка б забезпечила однакові можливості для реалізації потенціалу суб'єктів господарювання, налагодження демократичних принципів контролю за економічною діяльністю.

Правова основа організації і функціонування системи запобігання злочинам у сфері господарської діяльності нерозривно пов'язана з усіма процесами суспільного розвитку країни. На структуру цієї системи й ефективність її функціонування впливають усі соціальні й політичні явища та процеси, зовнішні і внутрішні фактори тощо. Розшарування суспільства на вузьке коло багатих і переважну масу малозабезпечених громадян, збільшення питомої ваги населення, яке живе за межею бідності, зростання безробіття, скорочення народжуваності й середньої тривалості життя також зумовлюють вчинення злочинів економічної спрямованості.

Організаційні запобіжні заходи мають бути спрямовані на вдосконалення діяльності державного управлінського персоналу на засадах економічної раціональності, підвищення ефективності роботи контрольно-ревізійних органів, удосконалення систем економічного обліку і звітності. Зазначені заходи передбачають також відбір і професійну підготовку керівних кадрів для роботи в місцевих і центральних органах управління економічною сферою і окремими галузями господарювання.

У профілактиці економічної злочинності, на думку О. Г. Кальмана, слід, по-перше, переглянути роль і значення організаційного впливу держави на економіку; по-друге, налагодити ефективну систему організаційно-правового контролю за виконанням вимог законів України, актів і доручень Президента України та Уряду; по-третє, детально регламентувати правила та стандарти прийняття розпорядчих, дозвоільних, управлінських рішень, видання ліцензій, вирішення інших питань управління економікою на засадах раціональної економічної діяльності⁵¹⁰.

⁵¹⁰ Кальман О. Г. Стан і головні напрямки попередження економічної злочинності в Україні: теоретичні та прикладні проблеми: монографія. Харків, 2003. 348 с.

У системі заходів запобігання злочинам у сфері господарської діяльності дієвим заходом є організаційно-правовий контроль, що містить різні види контролю: парламентський, відомчий, конституційний, громадський, корпоративний, контроль партій, трудових колективів, а також окремих громадян. До спеціалізованих видів контролю належить: контроль правоохоронних органів, судовий контроль, прокурорський нагляд.

Нормативно-правові заходи, поряд з іншими, мають вирішальне значення у запобіганні економічної злочинності. Ідеологію боротьби з економічною злочинністю слід змістити із застосування репресивних заходів на площину вдосконалення регулятивного законодавства (цивільного, господарського, фінансового), що б створювало прозорі механізми діяльності господарюючих суб'єктів і унеможливило протиправну господарську діяльність.

Крім того, необхідним є запровадження системи спрощеного оподаткування для середніх та великих господарюючих суб'єктів шляхом встановлення фіксованого максимального розміру всіх можливих відрахувань на користь держави та органів місцевого самоврядування, а також максимального розміру фінансових санкцій за невчасну сплату податків, зборів, інших обов'язкових платежів.

Удосконалення чинного законодавства з урахуванням цих обставин має бути спрямоване на: забезпечення економічних прав людини і суб'єктів господарювання; встановлення загальнообов'язкових правил поведінки на ринку для всіх господарських і управлінських структур; запровадження чіткої системи економічних санкцій для органів державного управління, юридичних та фізичних осіб за порушення законодавства; притягнення до кримінальної відповідальності службових осіб, які завдають значної шкоди суспільним інтересам; законодавче впорядкування підстав для надання відповідних пільг окремим суб'єктам підприємницької діяльності і встановлення кримінальної відповідальності за незаконне надання таких пільг; установлення підвищеної кримінальної відповідальності за найбільш суспільно небезпечні форми економічної поведінки, що становлять загрозу економічній безпеці країни; впровадження незалежної кримінологічної експертизи проектів законодавчих актів колективами юристів, економістів, психологів та практичних працівників.

Кримінально-правові заходи запобіжного впливу мають бути спрямовані, насамперед, на таке: встановлення кримінальної відповідальності за економічні злочини (криміналізація) з метою запобігання вчиненню громадянами протиправних дій (загальна превенція); встановлення виду та розміру покарання за відповідні діяння; удосконалення кримінально-правових норм, що визначають відповідальність за економічні злочини.

Заходи спеціально-кримінологічного запобігання повинні, насамперед, бути спрямовані на вдосконалення координації та взаємодії правоохоронних, контролюючих органів, банків, органів місцевої влади й низки недержавних організацій, які здійснюють функції контролю та нагляду в різних галузях економіки.

Потребують також оновлення засади державної політики в регуляторній сфері з метою подолання суперечностей між новими економічними реаліями й залишками командно-адміністративної моделі управління економікою. У зв'язку з цим, потребують логічного завершення розпочаті ще в ХХ столітті реформи, спрямовані на розвиток внутрішнього ринку, становлення середнього класу, підвищення загального життєвого рівня населення.

Важливим є також удосконалення взаємодії державних органів, що здійснюють регуляторні функції в різних галузях економіки, з правоохоронними органами та органами місцевої влади. Пріоритетним напрямом цієї взаємодії є вжиття спільних скоординованих заходів щодо протидії корупції, перекриття каналів легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, унеможливлення відтоку валютних коштів за кордон, зокрема в офшорні зони, забезпечення реального відшкодування збитків, завданих громадянам, суб'єктам господарювання та державі протиправними діями.

Особливу увагу слід приділити перекриттю каналів нецільового використання та розкрадань бюджетних коштів, зокрема, у системі державних закупівель товарів, робіт і послуг, у рамках реалізації державних (галузевих) цільових програм та державних інвестиційних проектів, при відшкодуванні ПДВ, а також запобігання ухиленню від сплати податків і платежів при здійсненні експортно-імпортних операцій.

З метою створення більш жорстких умов ведення бізнесу для фактичних власників корпоративних груп з огляду на міжнародний досвід варто законодавче прийняття так званої «доктрини зривання корпоративної маски». Згідно з цією доктриною, власник підприємства чи інша особа, яка має право (можливість) давати вказівки, обов'язкові для

посадовців цього підприємства, несе юридичну відповідальність за діяльність підлеглих. За умов коригування цивільного та господарського законодавства можуть розглядатись й інші важелі обмеження впливу керівників контролюючих груп шляхом тимчасового блокування права голосу по акціях до усунення фактів порушення законодавства; обов'язкового включення до складу наглядової ради представників держави з правом «вето» на засіданнях ради тощо. Крім того, потрібно розробити порядок ідентифікації офшорних та інших псевдоіноземних компаній і введення заборони на володіння ними акціями українських підприємств; ужити комплекс заходів для запобігання фіктивних банкрутств, зокрема, введення представників держави й акціонерів до складу ради кредиторів та участь відповідних представників на всіх етапах процедури банкрутства; впровадити регресивно-динамічний принцип оподаткування прибутку зі створенням окремих банківських рахунків для більшої прозорості операцій з нарахування ПДВ.

Для запобігання злочинним захопленням суб'єктів господарювання (виявам рейдерства) слід законодавчо закріпити норму, що забезпечить розгляд судових позовів щодо корпоративних суперечок виключно за місцезнаходженням відповідача, що надасть можливість запобігти випадкам, коли стосовно одного питання різні суди (і навіть один і той самий суд) виносять рішення, що суперечать одне одному, а також запобігти випадкам штучного розділу одного провадження на декілька фрагментів, які в подальшому розглядатимуться окремо. Крім того, доцільно ввести інститут судового контролю, що дасть змогу припинити практику ініціювання міноритарним акціонером через суд проведення позачергового зібрання акціонерів з метою прийняття рішення щодо зміни складу органів керівництва товариства – об'єкта рейдерської атаки. Водночас через інститут судового контролю є можливість зобов'язати суд негайно інформувати товариство про порушення та наявність усіх справ, пов'язаних з ним. Нині суди повинні направляти повідомлення в компанію лише в тому разі, коли вона є позивачем, відповідачем або третьою стороною, але, на думку юристів, недосконалість чинного законодавства дає змогу рейдерам скласти позов таким чином, що направлення повідомлення стає необов'язковим. На законодавчому рівні слід закріпити норму щодо заборони накладення арешту (у вигляді забезпечення позову) на активи відповідача в разі відсутності його на судовому засіданні. З метою належного функціонування суб'єкта господарювання та запобігання рейдерським атакам, керівництву доцільно вжити таких заходів: розподілити активи фірми на різні, спеціально створені для цього фірми-юридичні особи; організувати для виробництва безпосередньо ще одну фірму, яка на орендованому обладнанні й на орендованих площах буде здійснювати виробництво продукції; організувати продаж продукції через абсолютну підконтрольну дилерську мережу, підприємства якої відразу ж вивозять товар на свої склади (однак таку процедуру можна здійснити лише документально, тобто реально товар не вивозити, а лише оформити належним чином документи, які засвідчують перехід права власності на товар від виробника до дилера відразу ж, ще до фактичної оплати); якщо фірма організована на акціонерних засадах, то необхідно викупити акції дрібних акціонерів («розпил»), не чекаючи, поки це зробить рейдер.

Ефективність запобігання організованій економічній злочинності, водночас, залежить також від належного рівня професійної спроможності працівників правоохоронних органів, опанування сучасними методами виявлення, розслідування та попередження злочинів. Для розроблення відповідних методик доцільно запровадити постійний моніторинг та узагальнення передового досвіду діяльності правоохоронних органів і судів на основі вивчення матеріалів кримінальних проваджень, проводити широкомасштабні соціологічні опитування, активно залучати до наукових досліджень досвідчених практичних працівників, а також експертів з різних галузей знань.

Важливим елементом у господарсько-правовому механізмі запобігання економічній злочинності є координація діяльності правоохоронних органів. Виконання завдань системи координації запобігання економічній злочинності покладено на відповідні координаційні інституції профілактики злочинів, які, поряд з метою та завданнями діяльності, є обов'язковими для системи елементами. Координаційний орган будь-якого рівня організовує функціонування відповідної підсистеми профілактики злочинів (у тому числі економічної злочинності), оскільки визначає мету й завдання спільної узгодженої діяльності, окреслює шляхи їх досягнення та налагоджує (хоча б на першому етапі) взаємозв'язки між суб'єктами, визначає їх завдання і надалі контролює їх виконання. Розробленню спільних узгоджених заходів передують робота координуючого органу з комплексної оцінки аспектів

соціальної практики, що стосуються проблем профілактики злочинів. Координаційна діяльність передбачає також контроль за перебігом виконання спільних узгоджених заходів та оцінювання їх результатів.

Для розв'язання проблем координації запобігання економічній злочинності, доцільно створити у структурі правоохоронних органів України Державну службу фінансових розслідувань (ДСФР). ДСФР має бути державним правоохоронним органом, що забезпечує економічну безпеку України відповідно до завдань, покладених Законом та іншими законодавчими актами. Служба має бути підзвітна й підлегла Президенту України та Уряду й визначена єдиним органом, що здійснює функції з розкриття та розслідування економічних злочинів.

Основними завданнями ДСФР мають бути визначені такі: захист інтересів суспільства й держави від злочинних та інших протиправних посягань у економічній сфері, забезпечення економічної безпеки України; захист прав і законних інтересів громадян України, іноземних громадян і осіб без громадянства, а також юридичних осіб в економічній сфері; профілактика, виявлення і припинення злочинів та адміністративних правопорушень в економічній сфері, у тому числі корупційних правопорушень; проведення дізнання й досудового слідства у кримінальних провадженнях, провадження у справах про адміністративні правопорушення відповідно до компетенції.

Запобігання порушенням нормативних вимог забезпечується дієвою системою юридичної відповідальності за вчинення правопорушень у сфері господарювання. В її межах передбачено притягнення до господарсько-правової, фінансової, адміністративної та кримінальної відповідальності. Наявність розгалуженої системи юридичної відповідальності забезпечує також ефективну профілактику економічної злочинності.

Тривінева система державного контролю може бути реалізована за допомогою господарсько-управлінських санкцій, що застосовуються спеціально уповноваженими органами до суб'єктів господарювання за порушення встановлених державою правил здійснення господарської діяльності. Поняття «господарсько-управлінські санкції» (у Господарському кодексі України – адміністративно-господарські санкції) передбачає сукупність таких засобів впливу, що дають змогу державі здійснювати управління економічними процесами, запобігати виникненню тіньової діяльності, сприяють її унеможливленню або легалізації. Саме вони, а не кримінально-адміністративні санкції, уможливають інтеграцію неформальної економіки в економіку справді ринкову без її руйнування.

Злочинність у сфері економіки є складним латентним явищем, протидія якому повинна спиратись на обґрунтований кримінологічний аналіз. Кримінологічний аналіз включає до себе такі складові: ідентифікацію, класифікацію і діагностику з відповідними функціями. В умовах прискорення технологічних, структурних змін в економіці якісних змін у відносинах власності господарської діяльності, розповсюдження економічних відносин в інші суспільні сфери викликає зміни у способах, технологіях здійснення економічних злочинів. Має місце поява невідомих раніше злочинних посягань. Це актуалізує необхідність розробки і використання альтернативних методів кримінологічного аналізу, а саме – діагностики.

Глава 17. Кримінологічна характеристика та запобігання екологічній злочинності

(Поліщук Г. С., Турлова Ю. А.)

План

- § 1. Поняття та ознаки екологічної злочинності.
- § 2. Кримінологічна характеристика екологічної злочинності.
- § 3. Причини і умови екологічної злочинності.
- § 4. Кримінологічна характеристика та типологія осіб, які вчиняють екологічні злочини.
- § 5. Запобігання екологічній злочинності.

§ 1. Поняття та ознаки екологічної злочинності

Проблема охорони навколишнього середовища набула особливої актуальності наприкінці ХХ століття й на сьогоднішній день залишається однією з найбільш значущих як у світовому масштабі, так і для України.

Споживацьке ставлення до природи у поєднанні з можливостями, що надав людству науково-технічний прогрес, мало своїм наслідком екологічну кризу другої половини ХХ століття, розростання якої робить реальністю глобальну екологічну катастрофу.

Зважаючи на наявну екологічну ситуацію особливо актуальними вважаються наукові дослідження, що націлені на пошук рішень, які спроможні зменшити ризик подальшого розвитку екологічної кризи. До таких досліджень, безперечно, відносяться й ті, що ставлять своїм завданням підвищення ефективності правової охорони довкілля, а також удосконалення запобіжної діяльності у цій сфері.

Аналіз наукових джерел надав підстави вважати за доцільне застосовувати для визначення різновиду злочинності, об'єктом посягання якої є навколишнє природне середовище (довкілля), термін «екологічна злочинність», під якою розуміється соціальне явище, що має небезпечний для суспільства, об'єктивно-функціональний, соціально-конструктивний характер, та проявляє себе в поведінці, яка заборонена законодавством про кримінальну відповідальність, та посягає на навколишнє природне середовище чи його окремі об'єкти, створюючи небезпеку біологічним основам існування людства.

Визначення злочинності та окремих її видів, у тому числі й екологічної, має «конструюватись» за двома критеріями: об'єктивним, що відображає її властивості – у першу чергу соціально небезпечний характер, та суб'єктивним, що полягає у протиправному, формально визначеному у законі характері такої поведінкової діяльності.

Саме наявність специфічних ознак об'єктивного характеру якісно відрізняє екологічну злочинність від інших видів злочинності.

Першою такою ознакою є спрямованість кримінальної активності, проявом якої є заподіяння (або загроза заподіяння) шкоди навколишньому природному середовищу, що знаходить своє вираження у погіршенні життєздатності, якості, цілісності, взаємозв'язків та інших об'єктивних параметрів навколишнього середовища та його окремих екосистем (тваринний та рослинний світ, атмосферне повітря, землі, води, надра і т. ін.) – у межах, в яких вони потрапляють в сферу кримінально-правового регулювання.

Другою специфічною (ідентифікуючою) ознакою екологічної злочинності є її підвищена суспільна небезпечність, що проявляється у створенні реальної загрози біологічним основам існування людства.

Підвищена небезпечність екологічної злочинності зумовлена передусім посиленням антропогенного навантаження на природне середовище, що в умовах глобальної екологічної кризи створює загрозу заподіяння суттєвої, часто не відновлюваної шкоди життєво важливим інтересам людини, суспільства та держави: зменшуються запаси природних ресурсів; забруднюється природне середовище; втрачається природний зв'язок між людиною та природою; загублюються естетичні цінності; екологічна криза загрожує не

тільки гідному існуванню людини, але і самому життю; для держави екологічна криза пов'язана із скороченням свободи політичного вибору, яка обумовлена транскордонним характером екологічних проблем; загострення екологічної ситуації в різних регіонах світу стає причиною соціальної та політичної нестабільності, міждержавних протиріч та насильницьких конфліктів⁵¹¹.

Шкода, що заподіюється окремим елементам довкілля унаслідок існування екологічної злочинності, проявляється у небезпечних змінах природного середовища, що ведуть до порушення структури і функціонування природних систем (ландшафтів). Варто звернути увагу на те, що поняття шкоди є антропоцентричним, оскільки негативні зміни в природі оцінюються щодо умов існування людини.

Третьою ідентифікуючою ознакою екологічної злочинності є її об'єктивна функціональність. Екологічна злочинність за її сутністю є продовженням «нормального» природокористування та однією з форм діяльності, яка в силу своєї результативності була відібрана суспільством в процесі його розвитку та закріплена як можливий зразок поведінки. Вчинення посягань екологічного характеру є одним із способів задоволення потреб людини. Очевидно, що за допомогою вчинення таких злочинів людина здатна забезпечити себе матеріально (що найбільш яскраво проявляється у злочинах, пов'язаних з протиправним заволодінням природними ресурсами (мисливських, рибних, рослинних, мінеральних), задовольнити вітальні потреби.

Четвертою ідентифікуючою ознакою екологічної злочинності є її соціально-конструктивний характер. Як злочин, так і злочинність – поняття релятивні (відносні), конвенціональні («договірні»: як «домовляться» законодавці), вони суть – соціальні конструкти, які лише частково відображають соціальні реалії⁵¹².

Усвідомлення того, що значна частина звичних суспільних явищ є не чим іншим як конструкціями, більш-менш штучними, «побудованими» суспільством, склалося в соціальних науках лише в другій половині XX ст. У сучасній кримінології визнання злочинності соціальною конструкцією відбулося порівняно пізно, хоча сьогодні розділяється багатьма зарубіжними кримінологами. Найбільш яскраво історично-мінливий характер проявляється саме на прикладі екологічної злочинності. Те, що раніше було звичним (наприклад, усталені народні звичаї порубок у державному лісі, самовільне полювання, рибна ловля, вивіз побутових і промислових відходів до найближчого лісу чи поля, злив неочищених стоків у річку), вважається унаслідок криміналізації екологічним злочином. Таким чином, криміналізація є одним зі способів конструювання соціальної реальності.

Водночас, соціальне конструювання екологічної злочинності ґрунтується на об'єктивних реаліях. Так, реальністю є те, що деякі види людської життєдіяльності (зокрема, браконьєрство) завдають тваринному та рослинному світу значної шкоди, певні види економічної діяльності настільки негативно впливають на довкілля, що це призводить до стрімкого зростання захворюваності та смертності населення. Такі реалії негативно сприймаються і оцінюються спочатку окремими людьми, а потім – й усім суспільством.

У кримінально-правовому аспекті екологічні злочини – суспільно небезпечні, кримінально-протиправні діяння, що вчинені суб'єктом злочину та які посягають на суспільні відносини у сфері забезпечення екологічної безпеки, охорони навколишнього природного середовища як сукупності природних і природно-соціальних умов та процесів, а також охорони, використання, збереження та відтворення природних ресурсів.

Дієвість кримінально-правового впливу на екологічну злочинність зумовлена, передусім, досконалістю норм, що встановлюють відповідальність за екологічні посягання. Тому законодавство про кримінальну відповідальність у цій сфері має відповідати вимогам логічності, вираженості, внутрішньої узгодженості та системності. Відтак, доцільним є аналіз відповідних кримінально-правових норм з позицій системного підходу.

Системність норм, що встановлюють відповідальність за вчинення екологічних злочинів, ґрунтується на системності права як соціального інституту.

⁵¹¹ Профілактика злочинів: підручник / О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич, О. Ф. Гіда та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ: Атіка, 2011. 720 с. С. 635.

⁵¹² Ги́линский Я. Что делают с преступностью? URL: http://deviantology.spb.ru/etc/publications/Gilinsky-Chto_delat_s_prestupnostyu.pdf.

Система кримінально-правових норм екологічного характеру являє собою сукупність норм, що встановлюють, які саме конкретні екологічні посягання є злочинами, та еколого-правових інститутів, до яких відсилають бланкетні (за технікою побудови) диспозиції зазначених норм.

Зазначені кримінально-правові норми розташовані в Особливій частині Кримінального кодексу України за певною системою та у певній послідовності. Переважна більшість кримінально-правових норм екологічного характеру, що охоплює 21 статтю (з 236 по 254), упорядкована у розділі VIII Особливої частини Кримінального кодексу України «Злочини проти довкілля». Водночас, Кодекс передбачає цілу низку норм, що опосередковано спрямовані на захист природного середовища від злочинних посягань.

Водночас, незважаючи на те, що кримінально-правові норми екологічного характеру розпорошені по різних розділах Особливої частини КК України, їх можна розглядати у певній системній єдності, виходячи із спрямованості екологічних посягань та їх здатності заподіювати шкоду об'єкту посягання.

Система екологічних злочинів на першому етапі класифікації поділяється за рівнем локалізації об'єктів посягання на дві групи:

екологічні злочини, що мають узагальнений об'єкт посягання, тобто суспільні відносини у сфері охорони навколишнього природного середовища в цілому (без конкретизації його окремих елементів) та екологічну безпеку;

екологічні злочини, що мають локальний об'єкт посягання, тобто суспільні відносини у сфері охорони окремих елементів навколишнього природного середовища.

Перша група у свою чергу може поділитись залежно від характеру посягання на такі категорії:

злочини міжнародного характеру, що посягають на екологічну безпеку людства (ст. 441 КК України);

екологічні злочини, які полягають у порушенні порядку проведення екологічної експертизи, правил екологічної безпеки під час виробничої діяльності, що заподіяло (або створило небезпеку заподіяння) суттєву екологічну шкоду (ст. ст. 236, 253 КК);

злочини у сфері ядерної та радіаційної безпеки (ст. ст. 265, 265 1, 267 2671, ст. 274 КК);

злочини у сфері біологічної безпеки (ст. 326 КК);

екологічні злочини, які полягають у потуранні екологічній небезпеці, а саме невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення та приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення (ст. ст. 237, 238 КК);

злочини у сфері поводження з відходами (ст. 268 КК).

Друга група екологічних злочинів залежно від виду локального природного об'єкта, на який спрямоване посягання, може бути розподілена на:

екологічні злочини у сфері охорони земель (ст. ст. 239, ст. 2391, ст. 2392, 254 КК);

екологічні злочини у сфері охорони надр (ст. 240 КК);

екологічні злочини у сфері охорони вод (ст. 242, 243 КК);

екологічні злочини у сфері охорони атмосферного повітря (ст. 241 КК);

екологічні злочини у сфері охорони тваринного світу (ст. 248, 249, 250, 251 КК);

екологічні злочини у сфері охорони рослинного світу (ст. 245, 246, 247 КК);

екологічні злочини у сфері охорони природних комплексів (екосистем), що складаються з різноманітних природних об'єктів (ст. 244, 252 КК України).

§ 2. Кримінологічна характеристика екологічної злочинності

Аналіз стану екологічної злочинності доцільно розпочати зі з'ясування її рівня та визначення загальних тенденцій розвитку й особливостей прояву.

Розрахунки дають підстави для твердження щодо невисокого рівня облікованості екологічних злочинів. Протягом 2002–2016 років середнє річне значення абсолютної кількості зареєстрованих (облікованих) екологічних злочинів становить 2292 злочини. Фактична ж кількість навіть облікованих екологічних злочинів є більшою, зважаючи на те, що вчинення екологічного злочину службовими особами, як правило, кваліфікується та обліковується за відповідними статтями Розділу XVII Особливої частини КК України «Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг».

За 15 років відносні показники екологічної злочинності (питома вага) зросли у 2,4 рази: від 0,28 у 2002 році до 0,67 у 2016 році. Середнє ж значення частки екологічних злочинів у структурі усіх облікованих злочинів протягом 2002–2016 років становить 0,46 %.

Як і частка екологічних злочинів у структурі усіх облікованих злочинів спеціальний коефіцієнт екологічної злочинності демонструє стабільне зростання протягом усього аналізованого періоду з мінімальним значенням у 2002 році (0,26) та максимальним у 2016 році (0,93) на кожні 10 тисяч населення. Використання спеціального коефіцієнту дозволяє більш точно у порівнянні з абсолютними показниками облікованих екологічних злочинів оцінити ступінь ураженості екологічною злочинністю населення України. Середнє значення спеціального коефіцієнту екологічної злочинності протягом 2002–2016 рр. становить 0,51 %.

Аналіз показників динаміки екологічної злочинності засвідчує хвилеподібні зміни у кількості зареєстрованих злочинів на фоні стійкої загальної тенденції до їх зростання. Протягом 2002–2016 рр можна умовно виділити десятирічний період (2003–2012 роки) відносної стабілізації абсолютних показників екологічної злочинності з незначними щорічними коливаннями відносно середнього показника на рівні 2056 злочинів. У подальшому, починаючи з 2013 року, починається інтенсивне зростання масиву облікованих екологічних злочинів.

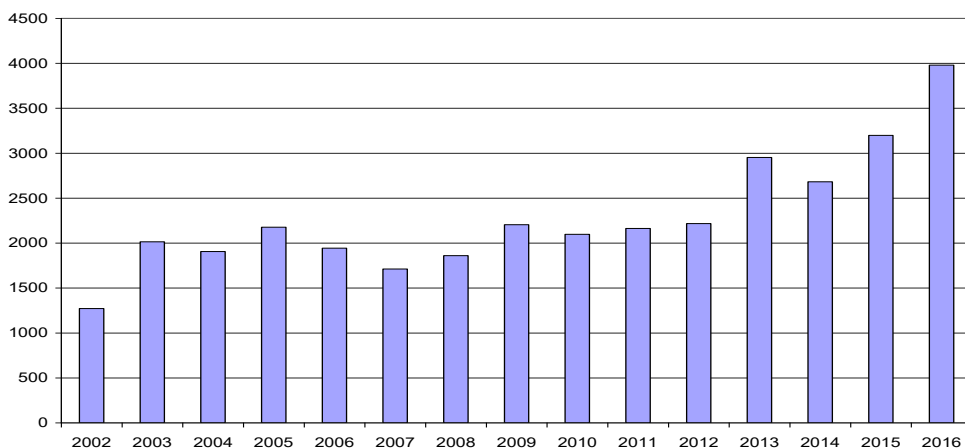

Рис. 17.1. Динаміка екологічної злочинності протягом 2002–2016 років в Україні

Якісна визначеність екологічної злочинності як соціального явища забезпечується проявом її сутності, закономірного порядку організації, взаємодією та співвідношенням між її окремими структурними елементами.

Значна частина з кримінально-правових норм, що встановлюють відповідальність за вчинення зазначених злочинів, є практично «мертвими». До таких норм варто віднести ст. 441 КК «Екоцид». Тричі (у 2008 та двічі у 2016 році) порушувались кримінальна справа та провадження за ст. 326 КК «Порушення правил поводження з мікробіологічними або іншими біологічними агентами чи токсинами». За ст. 268 КК «Незаконне ввезення на територію України відходів і вторинної сировини» було виявлено 10 злочинів.

Окремі статті, що встановлюють відповідальність за вчинення злочинів у сфері ядерної та радіаційної безпеки, також не мають практичного застосування. Практично повністю зазначена група екологічних злочинів представлена незаконним поводженням з радіоактивними матеріалами, порушенням правил поводження з вибуховими, легкозаймистими та їдкими речовинами або радіоактивними матеріалами та порушенням вимог режиму радіаційної безпеки.

Екологічні злочини, які полягають у порушенні порядку проведення екологічної експертизи, правил екологічної безпеки під час виробничої діяльності, що заподіяло (або створило небезпеку заподіяння) суттєву екологічну шкоду виявлялись 90 разів (відповідно 80 та 10).

Протягом 2002–2016 рр. лише 15 разів обліковувались злочини, які полягають у порушенні екологічної небезпеці. З них 10 становили злочини, пов'язані з невиконанням заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення та 5 – із приховуванням або перекрученням відомостей про екологічний стан або захворюваність населення.

У цілому ж злочини у сфері ядерної, радіаційної безпеки та екологічної безпеки становлять 1,9 % у структурі екологічної злочинності.

Екологічні злочини, що мають локальний об'єкт посягання⁵¹³, характеризуються значно більшою поширеністю.

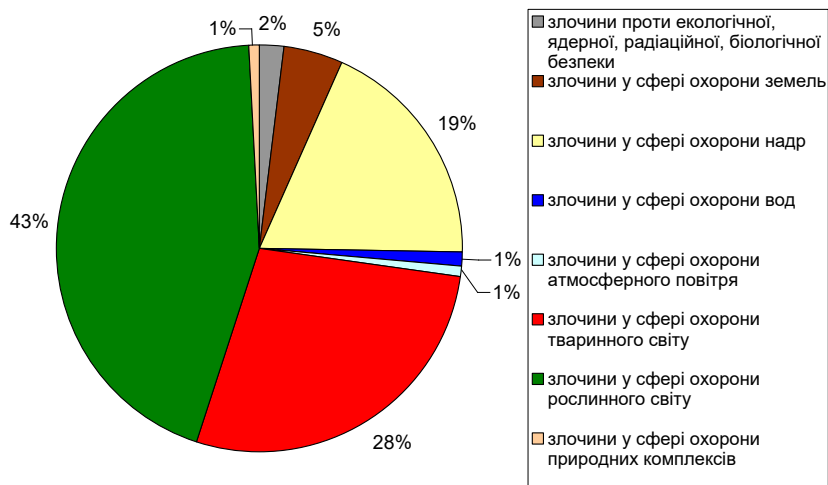

Рис. 17.2. Усереднені значення структури екологічної злочинності протягом 2002–2016 років в Україні

З числа екологічних злочинів у сфері охорони земель більш, ніж половину становить забруднення або псування земель. Питома вага безгосподарського використання земель становить 20,7 %. Найменшими у даній групі злочинів є частки незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель і незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах – 12,2 % та 7,9 % відповідно. Зазначені посягання доповнили Розділ VIII Особливої частини КК лише у 2009 році відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за правопорушення у сфері довкілля» № 1708-VI від 05.11.2009 року⁵¹⁴.

Злочини у сфері охорони надр (ст. 240 КК) є одними з найпоширеніших екологічних злочинів, а їх рівень має стабільну тенденцію до зростання. Представлена зазначена категорія злочинів незаконним видобутком корисних копалин загальнодержавного значення (піску, суглинків та глини, піляного вапняку, пісковика, граніту, крейди, марганцевої руди, вугілля, бурштину-сирцю, артезіанської води тощо).

Злочини у сфері охорони вод є одним з видів злочинного забруднення довкілля та традиційно характеризуються невисокою облікованістю. Провадження за фактами порушень правил охорони вод найчастіше пов'язані зі скиданням приватними, комунальними підприємствами з перевищенням затверджених нормативів гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин із зворотними водами з очисних споруд, а також забрудненням річок чи інших водних джерел каналізаційними стоками чи невідомими речовинами.

Злочини у сфері охорони тваринного світу майже повністю представлені злочинним браконьерством, а саме незаконним зайняттям рибним, звіриним або іншим водним добувним

⁵¹³ Турлова Ю. А. Система екологічних злочинів. *Науковий вісник Ужгородського нац. ун-ту. Серія Право*. 2016. Вип. 36. Т. 2. С. 103–109. С. 108

⁵¹⁴ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за правопорушення у сфері довкілля: Закон України від 05.11.2009 р. № 1708-VI. Дата оновлення: 19.11.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1708-17>.

промислом і незаконним полюванням. На сьогодні зазначені посягання набули масового характеру, організованості та кримінального професіоналізму, завдаючи суспільству та державі значної економічної та екологічної шкоди.

Незаконна порубка лісу є найпоширенішим екологічним злочином. Небезпечність зазначеної категорії злочинів підвищується уразливим станом найбільш значимого елементу рослинного світу України – лісу. У 2014 році лісистість України (частка вкритих лісовою рослинністю земель у загальній площі території країни) становила 15,9 %. Порівняно з середньоєвропейськими показниками в нашій державі рівень лісозабезпечення є одним з найнижчих – на одного мешканця припадає близько 0,2 га лісів. Отже, Україна відноситься до лісодефіцитних країн⁵¹⁵.

Крім стану лісів, загрозу для загального стану довкілля України становить ситуація з полезахисними лісовими смугами. Площа полезахисних лісосмуг станом на 01.01.2015 становила 446,1 тис. гектарів⁵¹⁶.

У 12 областях через незаконну вирубку безповоротно зникли більше 10 000 гектарів лісозахисних смуг на полях. Україна втрачає тисячі гектарів полезахисних смуг, що мають захищати сільськогосподарські угіддя від посухи та ерозії ґрунтів. Про це свідчать результати моніторингу стану захисних насаджень, проведеного фахівцями Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру⁵¹⁷.

Дослідження проводилось у 12 регіонах, де проблема збереження родючих ґрунтів стоїть найгостріше: Вінницька, Дніпропетровська (нині – Січеславська), Запорізька, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська області. У всіх без виключення вказаних адміністративно-територіальних одиницях виявлено серйозне відхилення фактичних площ зелених захисних насаджень від показників, визначених за даними експлікації землі у проектах роздержавлення та приватизації земель сільськогосподарських підприємств.

Загальні втрати у 12 регіонах становлять 10 071 гектарів. Дереву у більшості випадків просто вирубуються місцевими мешканцями для побутових потреб або для перепродажу у якості дров чи пиломатеріалу. Найбільші втрати захисних лісосмуг полів зафіксовані у Південних регіонах України: Херсонській (3271,2 га), Запорізькій (2266,4 га), Миколаївській (1653,8 га) та Одеській (1638,1 га) областях. Інші адміністративно-територіальні одиниці зазнали хоч і менших, але суттєвих втрат: Кіровоградська (958 га), Хмельницька (122,1 га), Дніпропетровська (нині – Січеславська) (76 га) тощо⁵¹⁸.

Як зазначено у Державній службі України з питань геодезії, картографії та кадастру, збереження полезахисних лісових смуг відіграє ключову роль для захисту ґрунтів та потребує координації зусиль кількох державних структур.

На основі проведеного моніторингу підготовлено розгорнуту аналітику у розрізі областей України з подальшим направленням до Кабінету Міністрів України для вжиття необхідних заходів.

Виявлена проблема вкотре доводить необхідність впровадження в державі ефективного механізму контролю використання та охорони земель. Адже, полезахисні лісосмуги затримують сніг та зберігають вологу для майбутнього врожаю, не дають зливам змивати родючий ґрунт з полів, стримують вітер та пилові бурі. За експертними оцінками, на полях, які захищені лісосмугами, швидкість вітру знижується на 20–30 %, вологість повітря збільшується на 3–5 %, в два рази знижується непродуктивне випаровування вологи. Врожайність зернових підвищується на 5–7 ц/га. Наявність лісосмуг є принциповою умовою ефективного агровиробництва в степових регіонах України, де і зафіксовано найбільш активне їх знищення⁵¹⁹.

⁵¹⁵ Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2014 році. Київ: Міністерство екології та природних ресурсів України, ФОП Грін Д.С. 2016. 350 с. С. 106–107.

⁵¹⁶ Там само.

⁵¹⁷ В Україні шокуючими темпами знищуються полезахисні лісові смуги – результати моніторингу Держгеокадастру. URL: <http://land.gov.ua/v-ukraini-shokuiuchymy-tempamy-znyshchiuitsia-polezakhysni-lisovi-smuhy-rezultaty-monitorynhu-derzhheokadastru> (дата звернення: 24.03.2017).

⁵¹⁸ Там само.

⁵¹⁹ Там само.

§ 3. Причини і умови екологічної злочинності

Проблема детермінації злочинності є центральною для кримінологічної науки, а її розв'язання визначає практичну спрямованість теоретичних досліджень. Особливої актуальності зазначене питання набуває щодо екологічної злочинності як однієї з найнебезпечніших видів злочинної поведінки людей, тяжкі наслідки якої можуть носити (і часто носять) неконтрольований та невідновлювальний характер.

Застосування методології дослідження криміногенних детермінант дозволяє визначити певні концептуальні положення щодо сутності екологічної злочинності та її причин і умов:

екологічна злочинність є соціальним і масовим явищем, відтак, її детермінація має опосередкований, ймовірнісний характер;

екологічна злочинність аналізується у взаємодії та взаємозалежності з іншими явищами і процесами, у тому числі й різними формами соціальної патології;

одночасно з різноманітними соціальними явищами вивчається і особа екологічного злочинця як продукт суспільного розвитку;

важливим є вивчення екологічної злочинності та її детермінант в динаміці, а також їх прогнозування;

необхідним є врахування різного впливу соціальних явищ на злочинність, їх взаємодія та протиріччя, адже запобіжна діяльність – це не тільки усунення негативних чинників, але й стимулювання позитивних факторів, їх розвиток і заохочення⁵²⁰.

Детермінанти екологічної злочинності доцільно розглядати залежно від рівнів узагальнення. Так, у кримінологічній літературі вирізняють як загальні, так і специфічні детермінанти екологічної злочинності. Загальні детермінанти екологічної злочинності становлять соціальні процеси, які в умовах несприятливого (екстенсивного) економічного розвитку створюють стійкі передумови для неправомірної, зокрема і злочинної поведінки у відповідній сфері. Специфічні детермінанти екологічної злочинності визначаються особливостями суб'єктивних факторів, типу й характеру екологічного злочину.

Найбільш повна характеристика змісту загальних причин злочинів проти довкілля розроблена О. Л. Дубовик та А. Е. Жалінським⁵²¹ і включає в себе опис таких елементів процесу криміногенної детермінації:

джерела та фактори причинного механізму;

предметна основа процесу причинності;

причинні зв'язки;

проміжний криміногенний ефект;

механізм перетворення причинного впливу у наслідок, тобто у злочин.

Розглядаючи загальні причини вчинення злочинів проти довкілля, слід зазначити, що в основі їх лежить протиріччя між сутністю людини та природою, відчуження від природи та продовження розвитку «цивілізації споживання», тобто зростання необов'язкових потреб людей та суспільства, задоволення яких призводить до появи надлишкового техногенного навантаження на довкілля, яке наблизило біосферу до межі стійкості⁵²².

Оскільки злочинна поведінка має, на думку О. М. Костенка, детермінаційно-регулятивний механізм і детермінується «предметним буттям людини»⁵²³, основну причину екологічної злочинності слід шукати в суперечностях взаємовідносин навколишнього середовища з людиною, котра не завжди усвідомлює, що є лише її часткою.

Сформульована академіком В. І. Вернадським концепція ноосферизму оперує принципами організованості та цілісності наукової картини світу, взаємозв'язку в розвитку планетарних процесів і наголошує на геохімічному та геофізичному впливі людини на

⁵²⁰ Турлова Ю. А. До питання методології дослідження детермінант екологічної злочинності. *Юридична наука*. 2017. № 8 (74). С. 110–117.

⁵²¹ Дубовик О. Л., Жалинский А. Э. Причины экологических преступлений. Москва: Наука, 1988. 240 с.

⁵²² Степаненко С. Н. Экология и устойчивое развитие в XXI веке. *Причерноморский экологический бюллетень*. 2003. № 3 (9). С. 33–40.

⁵²³ Костенко А. Н. Принцип отражения в криминологии (системное исследование психологического механизма криминального поведения). Київ: Наук. думка, 1987. 124 с.

трансформацію структури і функціонування біосфери, на провідній ролі людського розуму і наукової думки, що зумовлять прогрес, збереження та перетворення біосфери⁵²⁴.

При цьому потрібно ґрунтуватись на тому, що людина є біологічною істотою, яку створила природа. Водночас у процесі виникнення та розвитку людського суспільства людина, що була створена Природою та залишається її невід'ємною часткою, протипоставила себе екосистемі Землі й тому змушена розплачуватись за це екологічної кризою. В основі протистояння суспільства і навколишнього природного середовища перебувають суперечності екологічних та економічних інтересів суспільства, що втілюється у відчуженні від природи, посиленій експлуатації її ресурсів та поширенні ідеології конс'юмеризму, тобто розвитку «цивілізації споживання», що має наслідком надмірне навантаження на всі елементи довкілля і порушення його рівноваги.

Е. М. Жевлаков таким чином ілюструє зазначену ситуацію: «Людина за сутністю – споживач і перетворювач природної речовини та енергії. Як не сумно це усвідомлювати, але заради об'єктивності слід визнати, що вона паразитує на тілі планети, як черв'як у яблуці»⁵²⁵.

Потрібно зауважити, що повне усунення зазначених суперечностей (черв'яка з яблуком) у найближчій перспективі є утопічним і практично неможливим. Реальна і бажана лише мінімізація таких суперечностей, а відтак і негативного впливу людини та суспільства на довкілля до прийнятного рівня, що характеризувався б можливістю самовідновлення екосистем. Слушною у зв'язку з цим є думка Е. М. Жевлакова стосовно того, що «суперечність між людиною і природою може бути усунено вибором оптимальної соціальної форми взаємодії суспільства та природи, припустиме лише на рівні найвищої абстракції»⁵²⁶.

При аналізі походження соціальних явищ, у тому числі й такого специфічного як екологічна злочинність, дослідники стикаються з множинністю факторів, що її зумовлюють. При цьому, всі ці фактори потрібно класифікувати, привести у певну систему. Виходячи з характеру та змісту детермінуючих факторів злочинів проти довкілля, вони, на наш погляд, можуть бути згруповані в такі блоки: соціально-економічного; природно-географічного; нормативно-правового; організаційно-управлінського характеру; фактори, що зумовлюють низький рівень екологічної правосвідомості громадян; фактори, що пов'язані з недоліками правозастосовної діяльності органів екологічного контролю та правоохоронних органів.

Детермінанти екологічної злочинності зумовлені дією об'єктивних чинників, що зумовлюють вчинення не лише екологічних посягань, а й злочинів інших категорій. Такі чинники відображаються у свідомості людини або соціальної групи, трансформуючись під впливом особистісних рис і регулюють людську поведінку. Деформації групової суспільної психології як причини екологічних злочинів породжуються і визначаються насамперед комплексом об'єктивних економічних (базисних) відносин. До основних економічних детермінант у літературі відносять надмірне оподаткування, слабе державне регулювання економіки, наявність значного сектору тіньової економіки, відсутність конкуренції у сфері державних закупівель, методи здійснення приватизації⁵²⁷.

Крім зазначених чинників протягом останніх років суттєвим є детермінуючий вплив воєнної загрози. Наслідком продовження воєнних дій на Сході України є: руйнація інфраструктури на територіях промислових регіонів, де відбуваються бойові дії, та дезорганізація усталених виробничих зв'язків і критично важливих поставчань ресурсів; ускладнення, внаслідок загострення політичної ситуації, відносин з основними торговельними партнерами, що призвело до часткової втрати зовнішніх ринків; погіршення інвестиційного клімату, що призвело до зменшення обсягів інвестиційних потоків; скорочення внутрішнього попиту внаслідок спаду виробничих процесів та падіння купівельної спроможності населення.

Однією з найбільш вагомих детермінант даної категорії є олігархічний характер побудови економіки в Україні. Така економічна модель, де власність тотально монополізована і належить кільком кланово-корпоративним групам, становить небезпеку

⁵²⁴ Вернадський В. І. Вибрані праці. Київ: Наук. думка, 2005. 302 с.

⁵²⁵ Жевлаков Э. Н. Уголовно-правовая охрана природной среды в Российской Федерации. Москва: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1997. 74 с.

⁵²⁶ Жевлаков Э. Н. Экологические преступления и экологическая преступность: учеб. пособие. Москва: Белые альвы, 1996. 93 с.

⁵²⁷ Турлова Ю. А. Характеристика деяких детермінант екологічної злочинності. *Правова держава*. 2017. № 27. С. 133–139.

для України, бо орієнтована на побудову нерівноправного суспільства, що будується на принципах експлуатації та корупції, позбавлене моралі. Поступово країну, де панівною є модель державно-монополістичного капіталізму в кланово-корпоративній, олігархічній формі, беруть під контроль кримінальні елементи суспільства. Наслідком упровадження такої моделі буде незворотно стрімка депопуляція української нації, відрізанисть економіки країни від світового господарства і світового поділу праці ⁵²⁸.

Олігархічна модель економіки призвела до загострення протиріч між економічними інтересами кланово-корпоративних груп та екологічними інтересами суспільства, що прискорило процеси деградації навколишнього середовища та створило стимули для екологічно-небезпечної поведінки.

Найяскравішим підтвердженням цього є ситуація у сфері екологічної безпеки, забруднення довкілля, адже робота найбільших забруднювачів навколишнього середовища – підприємств хімічної, енергетичної, металургійної промисловості – вимагає значних витрат на проведення природоохоронних заходів. Наприклад, витрати на газо-пилоочисного обладнання складають більше 20 % вартості основного технічного обладнання. Тому такі витрати для власників, якими є представники кланово-корпоративних груп, є вкрай обтяжливі. Відтак, саме на таких підприємствах найбільше заощаджують на природоохоронних заходах. В основі такої поведінки лежить установка максимального збагачення у найкоротші терміни.

Так, за інформацією Міністерства екології та природних ресурсів, першу трійку найбільших забруднювачів атмосферного повітря в Україні утворюють ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг», Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча та Бурштинська ТЕС ⁵²⁹.

Олігархічна економічна модель у свою чергу зумовлює монополізацію та тінізацію економіки, рівень якої, за оцінками експертів, є найвищим серед країн Європи та становив у різні періоди до 50 % ⁵³⁰. Тінізація економіки України є відображенням активної криміналізації економічних процесів, високої корумпованості органів державної влади та низької правової і податкової культури юридичних та фізичних осіб.

Негативні соціально-економічні наслідки від поширення тіньової економіки зводяться до таких аспектів: ускладнення процесу запровадження і функціонування ринкових механізмів господарювання й ефективного державного регулювання економіки; деформація бюджетної та фінансової політики держави; сприяння формуванню невиправданої та неконтрольованої державою соціальної нерівності громадян, яка руйнує стимули до суспільно корисної праці.

Водночас, зазначені економічні чинники здійснюють детермінуючий вплив не тільки на злочинність, зокрема й екологічну, а і на інші складові детермінаційного комплексу, що являє собою не лише сукупність чинників як складових елементів, а характеризується структурною цілісністю. Так, доходи від господарської діяльності, яка розвивається поза державним обліком та соціальним контролем, детермінують різку соціальну нерівність громадян. Можливість збагачення таким способом суттєво знижує мотивацію людей до чесного та законного господарювання, унаслідок чого нівелюються такі цінності як компетентність, професійний рівень і досвід, знання, порядність та ін. Відтак, суспільство руйнує соціально-психологічні основи зростання ефективності праці.

Панування олігархічної моделі економічних відносин не тільки супроводжується такими криміногенними явищами як тінізація та монополізація економіки, поглиблення економічної нерівності, але й породжує соціальну напруженість, що виникає як результат несправдження колективних очікувань щодо гарантованості певного набору благ, які можна вважати соціально-економічними детермінантами соціальної злагоди ⁵³¹.

⁵²⁸ Соскин О. І. Визначення національної економічної моделі України: порівняльний аналіз можливих альтернатив URL <http://soskin.info/news/2897.html> (дата звернення: 13.09.2018).

⁵²⁹ Два підприємства Ахметова – серед найбільших забруднювачів повітря. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/07/4/7148681/> (дата звернення: 16.07.2017).

⁵³⁰ Шакун В. І. Кримінальна природа тіньової економіки. Тіньова економіка: світові тенденції та українські реалії: матеріали міжвідомчої наук.-практ. конф. (Київ, 23 черв. 2017 р.) / редкол.: В. В. Черней, С. С. Чернявський, В. І. Шакун та ін.. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. 452 с.

⁵³¹ Ризикогенні фактори соціальної напруженості в Україні. Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/2478/> (дата звернення: 14.07.2018).

Вагомий внесок у посилення загального рівня соціальної напруженості робить ситуація щодо забезпечення працею. Кон'юнктура зареєстрованого ринку праці протягом останніх років характеризується значним перевищенням пропозиції робочої сили над її попитом. Одним з найбільш серйозних викликів розвитку ринку праці нині в Україні є збільшення частки довготривалих безробітних та зростання середньої тривалості безробіття населення. Матеріальні проблеми, психологічний дискомфорт через відсутність роботи й неможливість налагодити стабільний спосіб життя змушують молодь займатися нерегламентованими видами діяльності, які є часто небажаними і небезпечними як для самої особи, так і для держави. До таких видів діяльності варто віднести й протиправне заволодіння природними ресурсами, зайняття яким дає можливість фактично безробітним забезпечити себе матеріально.

Крім того, значимим є вплив трудової дезадаптації як детермінуючого чинника екологічних злочинів. Підставою для такого висновку є результати аналізу соціально-рольових характеристик екологічних злочинців, зокрема за ознакою зайнятості. Так, сумарна частка працездатних осіб, які не працюють і не навчаються, та безробітних у загальній структурі засуджених за вчинення екологічних злочинів становила у середньому 79,0 %⁵³².

Варто зауважити, що детермінуючий вплив чинників соціального характеру істотно різниться залежно від характеру екологічних посягань. Найсуттєвіший він щодо посягань, пов'язаних із незаконним заволодінням природними ресурсами, що, як відомо, у переважній більшості вчиняються найменш забезпеченими сільськими мешканцями. Можна констатувати, що саме під впливом детермінант соціального характеру відбуваються деформації суспільної психології, що, у свою чергу, зумовлює вчинення злочинів, пов'язаних із задоволенням природних життєвих потреб.

Детермінуючий вплив чинників соціального характеру істотно різниться залежно від характеру екологічних посягань. Найсуттєвіший він щодо посягань, пов'язаних із незаконним заволодінням природними ресурсами, що, як відомо, у переважній більшості вчиняються найменш забезпеченими сільськими мешканцями. Можна констатувати, що саме під впливом детермінант соціального характеру відбуваються деформації суспільної психології, що, у свою чергу, зумовлює вчинення злочинів, пов'язаних із задоволенням природних життєвих потреб.

Очевидним є взаємозумовлюючий вплив економічних та політичних чинників, до яких у сучасній вітчизняній літературі⁵³³ відносять: недорозвиненість або занепад зв'язків між громадянами та урядовцями, політиками; слабкість інститутів управління, брак політичної волі проводити політичні, адміністративні, конституційні, економічні, соціальні реформи, національна політична культура, лояльна до корупції, низький рівень політичної конкуренції в суспільстві, політична нестабільність, авторитарний характер усієї політичної системи; клептократія, корупція і лобізм, маргіналізація еліт, зрощення корпоративних інтересів фінансово-промислових груп, органів влади та управління і кримінальних структур. У сукупності ці чинники зумовлюють наявність в Україні олігархічної форми державного правління з високим ступенем криміналізації.

Державні службовці найвищого рівня і партійні діячі впливають на економічні та соціальні процеси з метою отримання політичної та економічної вигоди, зміцнення свого владного статусу і впливу. Одним з прикладів такої злочинної діяльності є корупційні дії народного депутата, пов'язані з отриманням неправомірної вигоди від компанії-нерезидента за видобуток бурштину в Україні та легалізації нелегального видобутку бурштину в Житомирській області⁵³⁴.

Фактором, що впливає на політичні чинники екологічної злочинності, також є виснаження природних ресурсів. Так, автори Доповіді Національної ради з розвідки США «Глобальні тенденції 2025 року: світ, що змінюється» від 20.11.2008 року прогнозують у найближчій перспективі виникнення конфліктів через ресурси, в тому числі через продовольство та воду. Зауважується, що найважливішими чинниками в змінюваній

⁵³² Турлова Ю. А. Соціально-рольова характеристика осіб, які вчиняють екологічні злочини. *Питання боротьби зі злочинністю*. Харків, 2017. Вип. 33. С. 228–239.

⁵³³ Турлова Ю. А. Екологічна злочинність в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади протидії: монографія. Київ: Знання України, 2018. 459 с.

⁵³⁴ Там само.

міжнародно-правовій системі стануть наростаючий дефіцит мінеральних, енергетичних і продовольчих ресурсів, а також зміни в глобальному кліматі, викликані парниковим ефектом.

В умовах глобалізації такі тенденції зумовлюють агресивну експансіоністську політику найбільш економічно розвинутих країн і транснаціональних корпорацій, спрямовану на встановлення контролю над природними ресурсами інших країн, зокрема й України.

Виснаження природних ресурсів на фоні збереження політичного впливу фінансово-промислових груп на національному та міжнародному рівні є суттєвим детермінуючим чинником. При цьому ключова проблема полягає в тому, що природні ресурси розглядаються суб'єктами ринкових відносин не як складова середовища життя, а як економічний фактор. Це – глибинні психологічні константи світової економічної культури, які зумовлюють несприятливі прогностичні сценарії і щодо тенденції погіршення стану довкілля, і щодо політико-кримінальної активності. Загальні контури останньої визначаються природою конфлікту держави, громадянського суспільства з одного боку та соціально безвідповідальних корпорацій – з іншого. Його розвиток виявляє залежність від таких політико-географічних чинників: 1) міри реального суверенітету держави як ступінь зовнішньої та внутрішньої незалежності від впливу великого бізнесу; 2) наявності запасів корисних копалин, в т.ч. і особливо прісної води; 3) дестабілізаційного потенціалу, що ґрунтується на наявності передумов розвитку внутрішньополітичних, етнічних, релігійних конфліктів всередині держави, функціональності правоохоронних органів, збройних сил⁵³⁵.

Низький рівень екологічної правосвідомості громадян, тобто системи поглядів, ідей та уявлень про правове регулювання екологічних відносин, зміст природоохоронного законодавства, його досконалість, обґрунтованість, справедливість та ефективність правозастосовної діяльності, а також вимагає знання еколого-правових норм, їх розуміння, усвідомлення необхідності їх дотримання⁵³⁶, є фактором, що формує особу екологічного злочинця та посилює криміногенний вплив інших детермінуючих чинників. Вони в свою чергу мають зворотній вплив на екологічну правосвідомість. До деформацій та проблем екологічної свідомості, слід віднести: уявлення про невичерпаність природних ресурсів; переоцінку здатності природи до самовідновлення; переоцінку можливості людини впливати на процеси у довкіллі, що пов'язана, як правило, з нерозумінням глибини своєї власної некомпетентності та знань; байдужість до стану природного середовища та долі майбутніх поколінь; орієнтацію на помилкові цілі та пріоритети у сфері взаємовідносин суспільства та природи; правовий нігілізм, неповагу до закону; недооцінку суспільної небезпеки екологічних правопорушень дотримання⁵³⁷.

Низький рівень екологічної правосвідомості значною мірою зумовлюють негативні традиції природокористування, а саме усталені народні звичаї порубок у державному лісі, самовільне полювання, рибна ловля тощо. Свідомість людей змінюється досить повільно, а інколи вкрай неохоче. Те, що раніше було звичним (наприклад, вивозити побутові та промислові відходи до найближчого лісу чи поля, зливати неочищені стоки у річку), виявляється екологічним правопорушенням чи навіть злочином. Підкорення новим нормам відбувається нерідко під тиском примусу, а не з причини усвідомлення її необхідності. При цьому формується нестабільна ситуація, коли будь-який економічний стимул до порушення норми чи послаблення (тим більше – відсутність) контролю за її виконанням породжують небезпеку. У багатьох поколіннях склалось споживацьке ставлення до природних ресурсів, коли вони сприймалися як «загальні», а по суті «нічийні». Привласнення природних багатств розглядається деким, особливо в умовах масового зубожіння населення, безробіття, відсутності соціальних гарантій та пілґ, як акт поновлення справедливості, і не вважається злочином.

Суттєвими факторами організаційно-управлінського характеру є недоліки існуючого механізму державного контролю в галузі охорони навколишнього природного середовища, який є занадто складним і недостатньо ефективним. Законодавством України Державне агентство лісових ресурсів України, Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру, Державне агентство водних ресурсів України та їх органи на місцях визначено спеціально уповноваженими державними органами управління в галузі охорони довкілля та

⁵³⁵ Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності: монографія. Харків: Діса плюс, 2016. 656 с. С. 16.

⁵³⁶ Кравченко С. Н. Социально-психологические аспекты правовой охраны окружающей среды. Львов, 1988.

⁵³⁷ Жевлаков Э. Н. Экологические преступления и экологическая преступность. Москва, 1996.

раціонального використання природних ресурсів. Низці міністерств і центральних органів виконавчої влади – МВС, МОЗ, Мінагрополітики, як і органам Міністерства екології та природних ресурсів України надано право державного контролю в галузі охорони довкілля. На практиці природоохоронна діяльність зазначених органів координується недостатньо, а часто й дублюється. Наявні навіть випадки відомчого протистояння.

Із детермінуючими чинниками правового та організаційно-управлінського характеру тісно пов'язані фактори, що стосуються недоліків правозастосовної діяльності контролюючих і правоохоронних органів. У своїй сукупності ці групи взаємопов'язаних факторів і визначають ефективність та дієвість екологічного законодавства.

Одним з проявів трансформаційних процесів у сучасному українському суспільстві та економіці є подальше розповсюдження на екологічну сферу корупції, яка значною мірою детермінує та підсилює дію факторів, що стосуються недоліків правозастосовної діяльності контролюючих і правоохоронних органів.

Особливо яскраво корупційні чинники проявляють свій детермінуючий вплив стосовно злочинів, що пов'язані із незаконним та, найчастіше, корисливим заволодінням природними ресурсами. До таких злочинів відносяться злочинне браконьєрство (у першу чергу – рибний промисел), незаконна порубка лісу та злочини, пов'язані з розкраданням та нелегальною розробкою невідновлювальних природних ресурсів.

Небезпечність корупції полягає у тому, що внаслідок її масштабного поширення у даній сфері реалізуються два основних завдання, що стоять перед будь-якою злочинною діяльністю корисливого спрямування:

- забезпечення максимального незаконного прибутку на постійній основі та гарантованим результатом;

- мінімізація ймовірності можливого викриття та застосування подальших санкцій кримінально-правового характеру.

З корупцією і в минулому були пов'язані створення можливостей для незаконного полювання, рибного промислу, незаконного використання з цією метою територій, що особливо охороняються, а також із різного роду послабленнями при здійсненні контролю за дотриманням природоохоронного законодавства. Проте в нинішніх умовах екологічна корупція стала більш «вигідною» економічно, значно посилюється її негативний вплив на відносини у сфері охорони довкілля та природокористування.

Виникнення явищ, зумовлених ринковими відносинами, та поширення їх на сферу природокористування і експлуатації природних ресурсів, а також комерціалізація практично всіх аспектів суспільного життя призвела до масштабної корумпованої незаконної торгівлі навколишнім середовищем. На сьогоднішній день в Україні у незаконний корумпований обіг залучені величезні об'єми лісових ресурсів, риби і морських тварин, мінеральної сировини, земельних ділянок, інших природних ресурсів та відходів.

Види корупційних діянь, що сприяють злочинній діяльності в сфері екології, є достатньо різноманітними. До них відносяться надання з порушенням або всупереч встановленого порядку офіційних дозволів на природокористування, охорона та захист від кримінального переслідування порушників екологічного законодавства й інші дії.

Суттєвим джерелом детермінації екологічної злочинності є виникнення та поширення різного роду негативних явищ безпосередньо при здійсненні дозвільної діяльності в сфері використання та охорони природних ресурсів, серед яких найбільший корупційний потенціал мають винагороди за послуги в процесі ліцензування і сертифікації, в місцях реалізації ресурсів, оскільки вона здійснюється в межах внутрішньої торгівлі, при перетині митного кордону, отриманні дозволів (квот) на добування різних видів природних ресурсів.

Незадовільна діяльність органів, які протистоять екологічній злочинності, також пов'язана з проблемою латентності злочинів проти довкілля, що породжує уявлення про їх безкарність і, таким чином, провокує подальші злочинні посягання⁵³⁸.

Зазначені криміногенні чинники екологічної злочинності в економічній, соціальній, політичній, організаційно-управлінській та культурно-психологічній сферах суспільного життя являють собою не сукупність автономних чинників як складових елементів детермінаційного комплексу, а змістовно та функціонально перетинаючись, характеризуються структурною цілісністю.

⁵³⁸ Поліщук Г. С. Корупція в структурі детермінації екологічної злочинності. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. Київ, 2009. Вип. 20. С. 131–137.

§ 4. Кримінологічна характеристика та типологія осіб, які вчиняють екологічні злочини

Система особистісних характеристик злочинців має важливе значення як для аналізу причин злочинної поведінки, так і для запобігання екологічним злочинам.

Аналіз соціально-демографічних параметрів досліджуваної категорії злочинців доцільно розпочати з розподілу сукупності за статевою ознакою. За результатами дослідження частка жінок у загальній структурі осіб, які вчинили екологічні злочини, становила 1,9 % від усіх виявлених осіб та 1,7 % – від засуджених. Залежно від спрямованості посягань злочинна активність жінок у них є істотно різною. Так, частка засуджених жінок серед браконьєрів становить менше 0,5 %, що зумовлюється як характером злочинної діяльності, способом вчинення злочинів, так і психологічними ознаками⁵³⁹. Стосовно порушення правил охорони або використання надр аналогічний показник становить 1,2 %, знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу – 11,1 %, незаконної порубки лісу – 4,0 %. Значно більшою є частка жінок серед злочинців у сфері забруднення довкілля – 15,5 %⁵⁴⁰.

Найбільшою кримінальною активністю характеризуються екологічні злочинці у віці від 25 до 30 років. Варто зазначити, що переважання у структурі засуджених за екологічні злочини вікових категорій, що належать до найбільш соціально активних (18–50 років) – 85,4 % свідчить про соціальну зрілість осіб, які вчиняють посягання даної категорії, та достатню сформованість їх потреб і способів їх задоволення.

Майже повністю екологічні злочини вчинюються громадянами України. Характерною особливістю екологічних злочинів є переважання серед осіб, які їх вчиняють, сільських мешканців (73 %) ⁵⁴¹.

За освітнім рівнем особи, які вчинили екологічні злочини, характеризуються таким чином: вищу освіту мають 8,5 %, частка осіб з професійно-технічною освітою становить 24,2 %. Найчастіше вчиняють злочини даної категорії особи, які мають повну загальну середню або базову загальну середню освіту. Їх питома вага становить 64,1 %. На частку осіб, які мають початкову загальну або взагалі не мають освіти, приходить 3,2 %.

Як і інші соціально-демографічні ознаки, залежно від спрямованості посягань певну специфіку мають освітні характеристики осіб, які вчинили екологічні злочини. Так, освітній рівень осіб, які вчиняють злочини, пов'язані з забрудненням довкілля, характеризується таким чином: більше половини осіб мають вищу освіту – 51,5 %. Біля третини становить частка осіб з професійно-технічною освітою – 34,2 %. Питома вага осіб, які мають повну загальну середню або базову загальну середню освіту, а також початкову загальну або взагалі не має освіти є незначною – відповідно 12,1 % і 2,2 % ⁵⁴². Значна відмінність освітніх характеристик даної категорії осіб від екологічних злочинців у цілому зумовлена професійно-посадовим статусом таких осіб та вимогами до осіб, які можуть займати відповідні посади та займатись діяльністю у зазначених сферах.

Найбільшу групу екологічних злочинців за видом зайнятості складали працездатні особи, які не працюють і не навчаються. У середньому їх частка становила 62,2 %. Другою за розміром категорією є безробітні. Середнє значення даної категорії становить 16,2 %. Досить часто різниця у виді зайнятості працездатних осіб, які не працюють і не навчаються, та безробітних полягає тільки у наявності чи відсутності формально закріпленого у службі зайнятості статусу безробітного.

Показники, що відображають вчинення екологічних злочинів такими категоріями населення як депутати, державні службовці, посадові особи місцевого самоврядування,

⁵³⁹ Турлова Ю. А. Кримінологічна характеристика браконьєрства в Україні та протидія цим злочинам: монографія / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ: Наук. світ, 2012. 181 с. С. 111.

⁵⁴⁰ Мельник О. В. Кримінологічна характеристика осіб, що вчиняють злочини пов'язані з забрудненням довкілля. *Наук. вісн. Київ. нац. уні-ту внутр. справ*. Київ, 2012. № 1 (80). С. 168–175. С. 169.

⁵⁴¹ Корнякова Т. В. Кримінологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля: монографія. Київ: Ін Юре, 2011. 408 с. Бібліограф.: 382. 408 с. С. 238.

⁵⁴² Мельник О. В. Кримінологічна характеристика осіб, що вчиняють злочини пов'язані з забрудненням довкілля. *Наук. вісн. Київ. нац. уні-ту внутр. справ*. Київ, 2012. № 1(80). С. 168–175. С. 170.

працівники правоохоронних органів і військовослужбовці, характеризуються одиничними випадками виявлення.

Характерною ознакою екологічних злочинів є їх груповий характер⁵⁴³. Частка осіб, які вчинили екологічні злочини у складі групи, у структурі усіх виявлених осіб становить 26,5 %. Злочинами, за якими найчастіше засуджуються особи за вчинення екологічних злочинів у складі групи, є незаконне полювання та незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом (52,1 %), незаконна порубка лісу (26,4 %) та порушення правил охорони або використання надр (18,6 %). Груповий характер цих злочинів можна пояснити особливостями вчинення зазначених посягань, які часто потребують узгоджених колективних дій співучасників.

Однією зі складових повторної кримінальної активності у сфері екології є рецидивні злочини. Частка осіб, які раніше вчиняли злочини, у загальній кількості осіб, які вчиняли екологічні злочини, становить 17,0 %.

Характерним є практична відсутність серед екологічних злочинців осіб, які під час вчинення злочину знаходились у стані алкогольного чи іншого сп'яніння, що пояснюється особливостями вчинення екологічних злочинів, які є переважно умисними посяганнями, де досягнення злочинного результату повністю залежить від свідомої, цілеспрямованої, заздалегідь підготовленої, вольової діяльності правопорушника⁵⁴⁴. Так, п'яному злочинцю складно вистежити і добути звіра, поставити та витягти сітку, зрубати дерево, займатись добуванням корисних копалин та ін.

Зважаючи на суттєву варіативність особистісних рис екологічних злочинців, що були висвітлені в науковій літературі, виникає потреба в здійсненні їх типології як способу систематизації кримінологічного знання.

Одним з типологічних критеріїв може бути характер цілепокладання в механізмі злочинної активності, суб'єктивне, особисте ставлення злочинця до об'єкту посягання, що є показником відчуження особи від ціннісно-нормативної системи суспільства, проявом спрямованості його особистості та, відтак, значною мірою визначає характер криміногенного викривлення особистісних характеристик екологічного злочинця⁵⁴⁵.

Умовно зазначений критерій можна назвати пристосувальною (адаптивною) спрямованістю особистості. За ознакою адаптивної спрямованості осіб, які вчиняють екологічні злочини, поділяються на дві категорії – агресивно-деструктивні та адаптивні.

Агресивно-деструктивні екологічні посягання не є адаптивними за своєю суттю, адже така поведінка суперечить фундаментальним умовам суспільного буття у взаємовідносинах «людина – природа».

Одним з проявів деструктивної агресії є екологічний вандалізм⁵⁴⁶, детермінаційний комплекс якого пояснюється зміщенням агресії: замість того, щоб розправитись з джерелом фрустрації, деякі особи вважають за краще знищити природні об'єкти, що до виникнення фрустрації не мають ніякого відношення. Найбільш типові злочини даної категорії – знищення і пошкодження природних комплексів, узятих під охорону держави, знищення лісів шляхом підпалу, порушення режиму природно-заповідних об'єктів.

За своїми ознаками екологічний вандалізм, як і вандалізм взагалі, має багато спільного з іншими агресивними злочинами: посяганнями на особу та громадський порядок. Психологічним змістом та мотивами екологічного вандалізму є злість, ворожість, прагнення до руйнування, деструктивізм, відчуження, фрустрація. Часто мотиви екологічного вандалізму є негативіськими, тобто не пов'язаними з крахом надій (станом фрустрації) або реакцією на образ, а викликані специфічною потребою у негативних емоціях – переживаннях тривоги, ризику, нервової напруженості.

⁵⁴³ Турлова Ю. А. Кримінально-правова характеристика осіб, які вчиняють екологічні злочини. *Право України*. 2016. № 2. С. 159–167.

⁵⁴⁴ Турлова Ю. А. Кримінологічна характеристика браконьєрства в Україні та протидія цим злочинам: монографія / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ: Наук. світ, 2012. 181 с. С. 107.

⁵⁴⁵ Турлова Ю. А. Типологія осіб, які вчиняють екологічні злочини. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 5/2. С. 156–162.

⁵⁴⁶ Кримінологія: павч. посіб. / О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич, О. Г. Ко́лб та ін.; за заг. ред. докт. юрид наук, проф. О. М. Джу́жі. Київ: Атіка, 2010. 312 с. С. 255.

Злочини екологічного характеру, що вчиняються з перелічених мотивів, відносяться до епатажних. Особи, які їх вчиняють, намагаються таким чином звернути на себе увагу, продемонструвати цинічне ставлення до норм моралі та самоствердитись⁵⁴⁷.

До агресивно-деструктивного типу відноситься також певна частка браконьєрів, а саме тих, хто займається незаконним полюванням та незаконним зайняттям рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом з ірраціональної жорстокістю, способами, застосування яких об'єктивно не зумовлено потребами добування тварин, а також заради розваги, активного відпочинку, щоб розважитись, зняти стрес та ін. Відсутність будь-яких раціональних мотивів вчинення таких злочинів, що часто характеризуються зухвалістю, варварським винищенням тварин, добування яких не потрібно цій категорії браконьєрів ні для харчування, ні для продажу, якісно відрізняє такі злочини від адаптивних видів злочинного браконьєрства.

Домінуючою мотивацією для адаптивного типу осіб, які вчиняють екологічні злочини, є корисливість. За допомогою вчинення злочинів даної категорії особа здатна забезпечити себе матеріально. Ця потреба найбільш яскраво реалізується у злочинах, пов'язаних з протиправним заволодінням природними ресурсами (мисливських, рибних, рослинних, мінеральних). Навколишнє середовище сприймається злочинцями зазначеного типу як невичерпний та створений власне для безконтрольного задоволення їхніх корисливих потреб.

Такі злочини мають найбільшу частку в структурі екологічної злочинності – близько 85–90 %. До них відносяться, у першу чергу, незаконна порубка лісу, браконьєрство, порушення правил охорони надр. Зазначені злочини має чітко виражену корисливу сутність, що виявляється у корисливому покладенні цілей злочинної поведінки.

Корисливу мотивацію має також певна частка злочинців, що полягають у порушенні порядку проведення екологічної експертизи, правил екологічної безпеки під час виробничої діяльності. У цій категорії виокремлюється підтип злочинця – екологічного корупціонера, для якого характерним є засноване на неправомірній вигоді поширення свого владного впливу в сфері охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів. Розглянута категорія осіб за своїми морально-психологічними ознаками є соціально-інтегрованими особистостями.

За критерієм глибини, інтенсивності та стійкості злочинної поведінки типологія екологічних злочинців⁵⁴⁸ може бути представлена таким чином:

Ситуативний тип, для якого характерним є вчинення екологічного злочину під впливом зовнішніх чинників, несприятливої ситуації, правомірний вихід з якої такі особи знайти не в змозі.

У свою чергу, у цьому типі можливо виділити такі підтипи:

До «сімейного» підтипу належать, передусім, особи, які займаються протиправним заволодінням природними ресурсами вимушено – у зв'язку з утратою легальних доходів і складнощів матеріального характеру. Найчастіше це незаконна порубка лісу, браконьєрство, порушення правил охорони надр. Достатньо часто саме ця категорія потрапляє у поле зору правоохоронців та фігурує у кримінальних провадженнях як підозрювані та обвинувачені (підсудні).

Зазначений підтип екологічних злочинців характеризується домінуючою роллю сім'ї в мотивації злочинних дій. Корисливі посягання на довкілля особи даної категорії вчиняють не стільки заради забезпечення власних потреб, скільки для досягнення необхідного, на їхню думку та думку близьких для них людей, рівня забезпеченості матеріальними благами своєї сім'ї та окремих її членів.

До необережного підтипу ситуативних екологічних злочинців варто віднести осіб, які вчинили злочини, пов'язані з порушенням правил екологічної безпеки та забрудненням довкілля, в умовах невинуватого та неприйнятного для суспільства екологічного ризику. Виокремлення зазначеної категорії зумовлене тим, зазначені особи є відносно однорідною

⁵⁴⁷ Профілактика злочинів: підручник / О. М. Джуза, В. В. Васинович, О. Ф. Гіда та ін.; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О. М. Джузи. Київ: Атіка, 2011. 720 с. С. 638.

⁵⁴⁸ Турлова Ю. А. Типологічний розподіл екологічних злочинців за критерієм інтенсивності та стійкості злочинної поведінки. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2017. № 1. С. 35–42.

категорією за своїми психологічними особливостями та мають принципові психологічні відмінності від осіб, що вчинили умисні злочини.

Звичний тип, для якого характерною є суттєва деформація в структурі соціальної спрямованості, позитивний компонент порівняно з попередньою категорією виражений значно менше, соціально-психологічні властивості особистості є нестійкими та суперечливими.

Зазначений тип відрізняється низьким рівнем правосвідомості, у тому числі й екологічної, відсутністю чітких меж між моральним і аморальним, між «нормою» і «порушенням».

Значна частина даного типу є асоціальними особами, що фактично випали з системи нормального спілкування, тривалий час проводять паразитичне існування. Деякі з них займаються бродяжництвом, є судимі, а також алко- та наркозалежні.

Третю категорію становлять особи, які відносяться до «професійного» типу. Злочинні посягання вчиняються такими особами у вигляді промислу і становлять основне або додаткове джерело доходу. Вчинення екологічних злочинів даними особами є логічною складовою звичного стилю їх поведінки та зумовлені стійкими антигромадськими установками таких осіб.

У цьому типі також доцільно виділити за критерієм соціального статусу такі підтипи:

«Промисловики» – наявність даної категорії екологічних злочинців є результатом специфічної тенденції розвитку протиправного заволодіння природними ресурсами – трансформації (внаслідок безкарності та високої прибутковості цієї діяльності) мотивів забезпечення себе та власної сім'ї продуктами харчування у мотиви збагачення. Такі особи найчастіше діють спільно, мають професійне знаряддя та спеціальне обладнання для заняття злочинним промислом, зокрема мотопомпи для вимивання бурштину, транспортні засоби, заборонені засоби лову, спецодяг, гідрокостюми та акваланги для лову раків та ін.

«Легальні» екологічні злочинці відрізняються від попередньої категорії тим, що офіційно працюють у добувних підприємствах.

Зокрема, типовими способами вчинення злочинів «легальними» злочинцями-бракон'єрами є перевищення встановлених лімітів вилову, лов забороненими засобами, у заборонений час, заборонених видів (наприклад, занесених до Червоної книги осетрових), без записів у промислові журнали тощо.

Найбільш небезпечною категорією з екологічних злочинців «професійного» типу є «посадово-організаторські» злочинці, які за своїми службовими обов'язками мали б протидіяти злочинному промислу, але всупереч суспільних та державних інтересів, стають очільниками незаконного бізнесу. Серед злочинців такого типу – працівники поліції, СБУ, прокуратури, прикордонної та митної служби, лісової охорони та рибінспекцій. Для таких осіб характерним є ґрунтовна підготовка та детальне планування злочинної діяльності організованих груп та злочинних організацій, забезпечення юридичного прикриття у виді укладання угод тощо.

§ 5. Запобігання екологічній злочинності

У юридичній літературі розрізняють загальні і спеціальні заходи запобігання злочинам у сфері навколишнього природного середовища.

До загальних заходів запобігання злочинам відносяться соціально-економічні і культурно-виховні заходи, спрямовані на вирішення завдань, які сприяють усуненню причин і умов злочинності в цілому і вчиненню екологічних злочинів зокрема.

Щодо загальних заходів запобігання злочинам, треба зазначити, що їх діапазон досить широкий. Усі вони тією або іншою мірою сприяють їх запобіганню. Тому зупинимося на тих загальних заходах, які, на наш погляд, мають найбільш важливе значення і стосуються проблем боротьби з екологічними злочинами, тобто на: а) заходах виховного порядку; б) питаннях правового виховання.

Застосування загальних заходів запобігання зазначеним злочинам тісно пов'язане з характером взаємодії суспільства і природи. Саме на макрорівні закладаються антикриміногенні фактори, що сприяють правомірній екологічній поведінці.

Провідне значення в загальносоціальному запобіганні злочинам проти довкілля мають заходи, пов'язані з удосконаленням технологій промислового виробництва і насамперед

металургійної і видобувної галузей, які шкідливо впливають на навколишнє природне середовище; підвищенням культури землеробства; модернізацією транспортних засобів; запровадженням безвідходних технологій; підвищенням правової та екологічної культури громадян. Антикриміногенний вплив зазначених факторів має бути поєднаний із науково обґрунтованим ставленням до земельних і водних ресурсів, тваринного й рослинного світу. При цьому обов'язковому урахуванню підлягають географічні, кліматичні й інші природні чинники, які впливають на поведінку людини, її звички, екологічну самосвідомість, самооцінку тощо.

Свій вклад у боротьбу з екологічною злочинністю вносять різні об'єднання громадян, партія «зелених», вітчизняні і міжнародні неурядові екологічні організації та засоби масової інформації. Вони взаємодіють з державними структурами з питань профілактики екологічних правопорушень, надають допомогу в цій справі природоохоронним і правоохоронним органам, а також самі безпосередньо виявляють та усувають подібні правопорушення.

Однією з важливих умов підвищення ефективності запобігання даним злочинам є удосконалення правової бази природоохоронної діяльності. В цьому плані проводиться велика законодавча робота, здійснюються заходи, спрямовані на консолідацію зусиль законодавчої та виконавчої влади, громадських об'єднань республіканського й регіонального рівнів, вчених і практиків з метою розробки й прийняття нових законодавчих актів у цій сфері.

Неабияке значення має постійне підвищення еколого-правової свідомості як на суспільному, так і індивідуальному рівні. У вирішенні цього завдання закладений основний потенціал усієї еколого-попереджувальної діяльності. Саме тут виникає реальна можливість подолання таких деформацій свідомості як інертність і стереотипність мислення, некомпетентність, безвідповідальність, протекціонізм, кар'єризм тощо.

Як відомо, удосконалення промислового виробництва і гірничодобувних, металургійних, енергетичних галузей, що інтенсивно впливають на навколишнє середовище, підвищення рівня сільськогосподарського виробництва, розвиток оптимальних технологій, спрямованих на бережливе ставлення до землі, збереження середовища існування диких тварин і т.д., інтенсивний розвиток та експлуатація сучасних видів транспорту на основі ресурсозберігання, зменшення шкідливого впливу на атмосферу, ґрунт, води, інші біологічні і фізичні параметри, створення екологічної поліції і прокуратури, їх кадрове забезпечення не досягнуть своєї мети – усунення причин і умов вчинення злочинів – без заходів виховного характеру.

Виховна робота в запобіганні злочинам у сфері охорони навколишнього середовища відзначається значною складністю. Її слід проводити з урахуванням різних контингентів людей (залежно від сфери їх діяльності). Виховання поважливого ставлення до закону – складова частина цієї роботи, яка здійснюється в масштабах всієї держави. Тому усунення причин і умов, що сприяють екологічним злочинам, вимагає зосередження уваги на науково обґрунтованому, дбайливому ставленні до земель, їх придатності для сільськогосподарського виробництва, стану тваринного і рослинного світу.

Важливе значення в запобіганні екологічним злочинам має правове виховання, оскільки воно сприяє підвищенню ефективності профілактики правопорушень. Але варто зазначити, що при проведенні правової пропаганди працівники правоохоронних органів, суду і прокуратури ще недостатньо приділяють уваги екологічним злочинам і покаранню за їх вчинення. Про це свідчить той факт, що 49 % засуджених не знали, що їх діяння карані в кримінальному порядку, або не уявляли, яка міра покарання встановлена за ці злочини. При проведенні вибіркового опитування громадян на підприємствах міста Києва було встановлено, що лекцій, присвячених екологічним злочинам, їм не читали.

Велику увагу при проведенні заходів з правового виховання слід приділяти молоді. В цьому плані важливе значення має викладання основ права з обов'язковим висвітленням питань, що стосуються екологічних злочинів. Можна також вивчати основи екології. Це сприятиме підвищенню рівня екологічної свідомості у всіх членів суспільства.

Поряд із сукупністю указаних заходів, що стосуються сфери загального запобігання екологічним злочинам, важливе значення мають заходи спеціального запобігання. Вони здійснюються державними органами, організаціями, трудовими колективами, посадовими особами та окремими громадянами і безпосередньо спрямовані на усунення причин і умов,

що сприяють екологічним злочинам, а також на корекцію свідомості осіб, які можуть вчинити або уже вчинили такі злочини.

Об'єктами спеціальної профілактики виступають окремі природні комплекси, території, водойми, атмосферне повітря, тваринний світ, лісові масиви та ін. Крім того, контроль потрібно здійснювати за поведінкою окремих громадян, наприклад, браконьєрів.

Суб'єктами спеціальної профілактики є: правоохоронні органи, природоохоронні інспекції; громадські організації, відомчі органи контролю тощо. Методи контролю охоплюють: безпосередній практичний нагляд за станом природних об'єктів шляхом обходів, патрулювання, проведення рейдів, перевірок; охорона об'єктів від несанкціонованого доступу до них; встановлення пропускного режиму; вилучення знарядь вчинення екологічних правопорушень; припинення протиправних дій. Особлива роль у цьому належить державному контролю за дотриманням правових норм, що регламентують екологічні правовідносини.

Практика боротьби з екологічними злочинами свідчить, що її ефективність залежить значною мірою від активності роз'яснення населенню відповідальності за ці злочини. Громадяни повинні переконатися на конкретних прикладах у невідворотності покарання за кожен вчинений злочин.

Заслужують на увагу розроблені основні напрями державної політики щодо екологічної безпеки України⁵⁴⁹.

Перший напрям передбачає попередження і мінімізацію наслідків надзвичайних ситуацій при існуючих (чи повільно змінюваних) технологіях виробництва і технічній базі з урахуванням ризику виникнення таких ситуацій. Цей напрямок розрахований на 10 років. В цей період необхідно досягти зменшення кількості надзвичайних ситуацій та мінімізувати їх наслідки, а також стабілізувати і покращити стан навколишнього середовища. Не менша увага має бути приділена розгортанню науково-технічних досліджень, які дозволили б корінним чином змінити базис економіки, аби сам розвиток господарства забезпечував різке зменшення надзвичайних ситуацій, а у разі виникнення природних катастроф мінімізував їх наслідки.

Другий напрям – це перехід на нові технології, джерела енергії і сировини, які суттєво змінюють вплив господарської діяльності на навколишнє середовище, різко понижують ймовірність виникнення техногенних надзвичайних ситуацій. Тривалість дії цього напрямку оцінюється в 20–30 років, а його пріоритетами мають стати:

- істотне вдосконалення технологій промислового виробництва при умові їх розвитку в сторону поступового зменшення енерго- і ресурсоемності та відходів, що піддаються природній асиміляції чи можуть являти собою сировину для наступного використання. Усі відходи такого виробництва повинні бути екологічно безпечними;

- поступовий перехід від «хімічного» до «біологічного» екологобезпечного землеробства, при якому ніяких отрутохімікатів не застосовується;

- наукові дослідження в галузі використання малокоцентрованих джерел енергії, біомаси для виготовлення ліків, пластмас, інших продуктів хімічного виробництва.

Третій напрям передбачає розв'язання таких стратегічних проблем як: перехід економіки на відновлювані джерела енергії; використання біомаси для переважної більшості продуктів хімічного виробництва; повна біологізація і екологізація сільськогосподарського виробництва; відмова від виробництв, які забруднюють природне середовище або є екологічно небезпечними. Виконання цих завдань розраховане на 30–40 років і передбачає кардинальну зміну основ господарювання.

Зрозуміло, що реалізація вказаних загальносоціальних заходів підірве саме коріння, головні детермінанти екологічної злочинності, а значить, сприятиме мінімізації кримінальних проявів у сфері навколишнього природного середовища.

Це далеко не всі заходи, спрямовані на запобігання екологічним злочинам. Практика щоденно підказує нові форми і методи протидії екологічній злочинності.

⁵⁴⁹ Основні напрями державної політики по забезпеченню техногенно-екологічної безпеки України. Київ, 2001.

Глава 18. Кримінологічна характеристика та запобігання наркоманії і незаконному обігу наркотичних засобів в Україні

(Расюк Е. В., Стрільців О. М.)

План

§ 1. Кримінологічна характеристика наркоманії та незаконного обігу наркотичних засобів.

§ 2. Детермінанти кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків.

§ 3. Запобігання наркоманії та незаконному обігу наркотичних засобів.

§ 1. Кримінологічна характеристика наркоманії та незаконному обігу наркотичних засобів

У розумінні змісту кримінологічної характеристики погляди науковців можна об'єднати у дві великі групи: перша група – пропонує скорочений перелік складових, які містять показники математичного характеру; друга – пропонує розширений перелік, у якому до математичних показників додаються детермінаційні та запобіжно-значущі ознаки. Розширене розуміння кримінологічної характеристики – сукупність кількісно-якісних показників того чи іншого різновиду злочинності; відомостей про детермінанти злочинної поведінки; заходів запобіжного впливу. При цьому кримінологічна характеристика має утворюватись такою сукупністю ознак, які б з необхідною повнотою відбивали відомості про істотні ознаки і властивості досліджуваної злочинності і пов'язаного з нею певного кола обставин, які детермінують та відтворюють суспільно небезпечне явище⁵⁵⁰. Деякі наковці висловлювали підтримку щодо розширеного тлумачення кримінологічної характеристики і тому висловлювали схожу позицію зокрема, у межах кримінологічної характеристики розглядати характеристику окремих видів кримінальних правопорушень, фактори (причини та умови фінансової політики окремої країни та діяльність керівників фінансових інститутів), що призвели до вчинення кримінальних правопорушень; стан виду (групи) кримінальних правопорушень (суспільна безпека, обсяг, питома вага в обсязі злочинності, інтенсивність, структура, латентність, територіальне розподілення), тенденції цього виду (групи) кримінальних правопорушень (динаміка, прогноз), кримінологічний портрет особи злочинця, а також характеристику наслідків кримінальних правопорушень даного виду (кількість потерпілих, розмір матеріальних збитків, види матеріальних збитків)⁵⁵¹.

Своєрідний набір складових кримінологічної характеристики пропонує інша група науковців, яка наголошує, що конкретному змісті кримінологічної характеристики, що полягає у виявленні усіх ознак, які складають у своїй сукупності та взаємозв'язку її структуру⁵⁵². Виділяють наступні групи елементів кримінологічної характеристики:

- кримінологічно-значимі ознаки злочину – дані про предмет злочинного посягання, дані про особу злочинця, мотив та мету злочину; дані про особу потерпілого;
- дані, які характеризують кримінологічну ситуацію вчинення злочину – статистична поширеність кримінальних правопорушень; дані про соціальні умови злочину (соціально-політична; соціально-економічна; час; географія; соціальне середовище тощо);
- ознаки, які визначають специфіку діяльності із запобігання злочинам – причини кримінальних правопорушень; наслідки кримінальних правопорушень; механізм злочину; обставини, що сприяють злочинам.

⁵⁵⁰ Ястребов В. Б. К вопросу о понятии криминологической характеристики преступлений // *Вопросы борьбы с преступностью*. Вып. 37. Москва: Юрид. лит., 1982. С. 14–20.

⁵⁵¹ Глушков В. О., Коваленко П. М. Шахрайство на фінансових ринках у біржовій торгівлі: Правовий та кримінологічний аналіз. Харків: Видавничий Дім «InOre», 2008. С. 156.

⁵⁵² Литвинов О. М. Про галузеві характеристики кримінальних правопорушень взагалі та кримінологічну характеристику зокрема. *Форум права*. 2010. № 4. С. 581–586.

Група науковців, які займаються визначеною проблематикою, вважають доцільним виділення у кримінологічній характеристиці таких елементів, як кількісно-якісні показники, характеристику осіб, які учиняють кримінальні правопорушення та комплекс детермінант цих кримінальних правопорушень⁵⁵³.

Але вище зазначені підходи щодо елементів кримінологічної характеристики занадто розгорнуті і є переважаними ознаками, які так чи інакше входять до більш загальних понять, наприклад, таких як структура злочинності даного виду⁵⁵⁴. Тому, більше єдності спостерігається серед тих, хто розглядає скорочений перелік складових кримінологічної характеристики. Серед них, зокрема, можна виділити дві групи науковців: перша – обмежується лише кількісними характеристиками власне злочинності, не враховуючи особливості особи злочинця⁵⁵⁵; друга – включає до неї й показники, які характеризують особу злочинця⁵⁵⁶.

Тому, саме з позиції вітчизняних науковців та власної, у підручнику розкриємо кримінологічну характеристику (сукупність статистично значимих показників про злочинність (кримінальні правопорушення) і особистість злочинців, які відображають їх кількісний та структурний стан, а також ступінь їх суспільної небезпеки)⁵⁵⁷ та аналіз детермінант злочинної поведінки) наркоманії та незаконного обігу наркотиків.

Незаконний обіг наркотиків – надзвичайно складне, багатогранне і у той же час суспільно небезпечне явище у сучасному світі. З однієї сторони, наркотики є корисними і необхідними медичними препаратами, а з іншої сторони – вони заподіюють величезну шкоду, яка практично не піддається обрахунку. Насамперед, це й деградація особистості наркомана, і потяг до вчинення різноманітних кримінальних правопорушень, і зниження матеріально-технічного та інтелектуального потенціалу суспільства, і погіршення його генофонду, і викривлення внаслідок «відмивання наркокоштів» законного розподілу матеріальних благ, і проникнення злочинців у державні та владні структури, і їх вплив на формування політики держав у злочинних інтересах, і багато чого іншого.

Будучи досить вигідним з майнової точки зору промислом (прибутки якого вираховуються мільярдами доларів США), незаконний обіг наркотиків визнається суспільно небезпечним та злочинним більшістю країн світового співтовариства, а у багатьох державах його окремі прояви розцінюються як тяжкі та особливо тяжкі кримінальні правопорушення. Особлива небезпека полягає у тому, що особи цього кола об'єднуються у суворо упорядковану систему, що представляє собою організовані групи або злочинні співтовариства. У процесі функціонування подібні групи та угруповання контролюють осіб, які самостійно вчиняли кримінальні правопорушення, пов'язані з наркотиками, та встановлюють міцні організаційні зв'язки між собою, а також монополізують обіг наркотиків на значних територіях. Крім того, вони проникають за межі державних кордонів з метою вчинення незаконного обігу наркотиків, що призводить, крім усього іншого, ще до міжнаціональних та міжнародних конфліктів.

Таким чином, незаконний обіг наркотиків руйнує економіку, соціальну сферу, підвищує рівень злочинності, руйнує моральні підвалини суспільства, вражає своїм негативним впливом молоді, провокує конфлікти. Його можна розглядати як загрозу національній безпеці України.

Перш ніж розглядати особливості кримінологічної характеристики сучасної злочинності у сфері незаконного обігу наркотиків, варто розкрити понятійний апарат: наркоманія, незаконний обіг наркотичних засобів, наркобізнес, транснаціональний наркобізнес.

⁵⁵³ Копотун І. М. Запобігання злочинам, що призводять до надзвичайних ситуацій у виправних колоніях: монографія. Київ: ПП «Золоті ворота», 2013. 472 с. С. 177.

⁵⁵⁴ Пивоваров В. В. Податкова і кредитно-фінансова злочинність: кримінологічна характеристика та попередження: дис. канд. ... юрид. наук. Харків, 2003. 236 с.

⁵⁵⁵ Криминология: учебник / под ред. проф. Н. Ф. Кузнецовой, проф. В. В. Лунеева / 2-е издание перераб. и доп. Москва: Валтерс Клувер, 2005. 626 с.

⁵⁵⁶ Кальман О. Г. Стан та головні напрямки попередження економічної злочинності в Україні: теоретичні та прикладні проблеми: монографія. Харків: Гімназія, 2003. 352 с.

⁵⁵⁷ Зелінський А. Ф. Криминологія : навч. посіб. Харків, 2000. 239 с. С. 15.

Законодавцем визначено, що наркоманія – психічний розлад, зумовлений залежністю від наркотичного засобу або психотропної речовини внаслідок зловживання цим засобом або цією речовиною. Відповідно й наркоман є особа, хвора на наркоманію, тобто особа, яка страждає на психічний розлад, що характеризується психічною та (або) фізичною залежністю від наркотичного засобу чи психотропної речовини, і якій за результатами медичного обстеження, проведеного відповідно до цього чинного законодавства, встановлено діагноз «наркоманія»⁵⁵⁸.

Незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів – це діяння з: культивування рослин, включених до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, розроблення, виробництва, виготовлення, зберігання, перевезення, пересилання, придбання, збуту, ввезення на територію України, вивезення з території України, транзиту через територію України, використання, знищення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, що здійснюються з порушенням законодавства про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори⁵⁵⁹. З вищезазначеного поняття можна визначити основні ознаки незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів:

- створення умов, що сприяють вступу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів у незаконний обіг;
- вчинення незаконних операцій з наркотиками, що обов'язково включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів;
- сукупність недозволених чинним законодавством суспільно небезпечних діянь, що виражаються у культивуванні наркомістких рослин; розробленні, виробництві, виготовленні, зберіганні, перевезенні, пересиланні, придбанні, збуті, ввезенні на територію України, вивезенні з території України, транзиту через територію України, використанні, знищенні наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів;
- одержання прибутку від незаконних операцій з наркотичними засобами, психотропними речовинами та прекурсорами;
- наявність сировинної бази (наркомістких рослин) або сталих зв'язків з джерелом придбання наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів;
- наявність приміщення та інших технічних засобів для розроблення, виробництва, виготовлення, зберігання наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів;
- чітка система незаконних дій з наркотичними засобами, психотропними речовинами і прекурсорами;
- транснаціональний характер щодо незаконних діянь з ввезення на територію України, вивезення з території України, транзиту через територію України наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів;
- наявність корумпованих зв'язків у правоохоронних органах. Особливо вони потрібні для успішної контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

Наступним видом злочинної діяльності, пов'язаної з незаконним обігом наркотиків є наркобізнес. Прогресує зловживання наркотиками, різкий ріст цін на них, збільшення кількості кримінальних правопорушень, пов'язаних з наркотиками – створює сприятливі умови для появи злочинних угруповань, що здійснюють їх організований збут (наркобізнес).

Законодавець окреслив визначення наркобізнесу у Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року, зокрема, як організовану злочинну діяльність, різновид незаконної підприємницької діяльності, що паразитує за рахунок осіб, які зловживають наркотиками, і провадиться у вигляді промислу з метою наживи⁵⁶⁰. У теорії кримінології існує декілька, на наш погляд, вдалих визначень наркобізнесу. Насамперед, наркобізнес можна визначити, як законну або незаконну економічну діяльність, що пов'язана з культивуванням, виробництвом і торгівлею наркотичними засобами, психотропними

⁵⁵⁸ Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними: Закон України від 15.02.1995 р. (зі змінами та допов.). URL: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

⁵⁵⁹ Там само.

⁵⁶⁰ Про схвалення Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.08.2013 р. № 735. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/735-2013p>.

речовинами і прекурсорами з метою отримання прибутку. Більш ширше це поняття інколи трактують також як обіг грошової маси і прибутку, вилучених у населення в обмін на незаконне розповсюдження наркотиків⁵⁶¹.

Наркобізнесом займаються організовані злочинні формування, які отримуючи за рахунок цього великі суми незаконних прибутків, «відмивають» їх, вкладаючи у легальний бізнес, тобто у таких випадках наркобізнес набирає риси організованої злочинності, якій притаманна ієрархічна структура, суворі дисципліна, розподіл ролей, наявність на утриманні корумпованих чиновників тощо. Тому визначення наркобізнесу, яке дають вчені й законодавець є слушним. Але не будь-які злочинні дії навіть групи осіб можна віднести до наркобізнесу. Від нього треба відокремлювати таку злочинну діяльність, як внутрішньогруповий і міжгруповий збут наркотичних засобів. Внутрішньогруповий збут є у наявності тоді, коли група наркоманів, об'єднана спільним вживанням наркотиків (так звана «сім'я»), посилає за ними, склавши гроші, своїх заготівників («гінців»), які їх скуповують, або добувають іншим способом, потім привозять для вживання. Міжгруповий збут простежується у випадках, передачі наркотиків іншим спорідненим «сім'ям» за винагороду, яка покликана компенсувати витрати тих, хто передав наркотики, щоб поповнити їх запасами. Ні в першому, а ні в другому випадку (на які походить сьогодні більша частина обігу наркотиків) немає ознак наркобізнесу, бо той базується на меті наживи, яка надходить постійно, це злочинна професійна діяльність, промисел, постійне джерело прибутків.

Тому необхідно виділити основні ознаки, які притаманні саме наркобізнесу:

- масштабність незаконних дій з наркотиками;
- особлива конспіративність наркоділків, аж до переходу на нелегальне становище у випадку виявлення;
- високий рівень організації злочинних формувань;
- надприбутковість злочинного промислу⁵⁶²;
- нерідко наявність легального бізнесу;
- заздалегідь сплановане та кваліфіковане вчинення кримінальних правопорушень;
- наявність усталеного джерела для придбання наркотичних засобів.

Наркобізнес складається з декількох взаємопов'язаних етапів (стадій):

- 1) виробництво, закупівля або викрадення наркотичних засобів;
- 2) доставка їх до місця реалізації;
- 3) збут (продаж) таких засобів споживачам.

В залежності від певних особливостей наркобізнес може бути класифікований на три підвиди:

1) Перший характеризується таким розвитком (необов'язково він проходить всі перелічені етапи):

- незаконне культивування наркомістких рослин;
- виготовлення з них наркотичної сировини;
- транспортування цієї сировини;
- її збереження;
- виготовлення наркотиків, придатних до вживання (екстрагування, рафінування тощо);
- створення клієнтури, утримання наркопритонів;
- оптова і роздрібна торгівля наркотичними засобами;

2) Другий підвид характеризується викраденням наркотичної сировини або готових лікарських препаратів наркотичної дії з хімфармпідприємств, аптек, лікувальних закладів та їх наступний збут скупникам-оптовикам, які у свою чергу, продають їх своїм клієнтам-споживачам.

3) Третій підвид характеризується викраденням хімічних реагентів, з яких виготовляються синтетичні наркотики у хімлабораторіях, які обладнуються безпосередньо на

⁵⁶¹ Наркотики: соціальні, медичні і правові аспекти: довідник / авт.-скл.: І. М. Кузнецов, С. К. Купрейчик. Мн.: Нове знання, 2001. 400 с.

⁵⁶² Джужа О. М., Моїсєєв Є. М., Василевич В. В. та ін. Кримінологія: навч.-метод. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужи. Київ: Атіка, 2003. С. 188.

виробництві, в дослідній лабораторії, у вузі або за місцем проживання злочинців; подальші етапи аналогічні наведеним вище⁵⁶³.

Щоправда останнім часом широке розповсюдження отримала контрабандна діяльність, коли наркотичні засоби доставляються з країн СНД, або далекого зарубіжжя і перепродуються в Україні. З'являються у продажу і такі «важкі» наркотики, як героїн і кокаїн, бо знаходяться покупці, які платять за них ціну, вищу ніж у країнах Заходу. Але вищезгадані операції це вже інший вид наркобізнесу – транснаціональний наркобізнес, який далі й розглянемо.

Транснаціональний наркобізнес – окремий вид організованої транснаціональної злочинності, який характеризується структурованою системою високоорганізованих і ретельно законспірованих злочинних угруповань, які займаються міжрегіональною, у ряді випадків міжнародною злочинною діяльністю у вигляді промислу, предметом якого є наркотичні засоби, з метою систематичного отримання максимальних прибутків та надприбутків, використовуючи в своїх інтересах як державні структури, так і інститути громадянського суспільства.

Транснаціональному наркобізнесу, більше ніж іншим напрямом організованої злочинної діяльності, властиві такі ознаки:

а) ієрархічна і багатоструменева структура кримінальних формувань, що передбачає чітке підпорядкування груповій дисципліні та вказівкам організатора;

б) організаційна стабільність наркооб'єднання;

в) завчасна підготовка, планування і кваліфіковане вчинення кримінальних правопорушень;

г) функціональна диференціація членів злочинного об'єднання (розподіл ролей між ними, у тому числі й при виборі і вербуванні співучасників);

д) наявність ретельно замаскованих зв'язків, що базуються на чіткій самоорганізації, високому рівні конспірації;

е) продумана підготовка засобів реалізації і збуту наркотиків;

ж) стійка спрямованість на створення корумпованих зв'язків у правоохоронних органах;

з) чітка система дій, пов'язаних з незаконними операціями з наркотиками;

і) монополізація прагнень до поставлених цілей;

к) гостра конкурентна боротьба і суперництво, що існують між окремими формуваннями наркомафії поряд зі злочинними контактами і взаємодією, які нерідко набувають форм озброєного протистояння та фізичного знищення на ґрунті розподілу і перерозподілу ринків збуту. Запекла міжусобна боротьба призводить до виникнення найпотужніших синдикатів.

Необхідно відмітити, що незаконний обіг наркотиків, наркобізнес, зокрема й транснаціональний, є потужним стимулом зростання загальнокримінальної та економічної злочинності. Основними сферами застосування прибутку від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів є гральні заклади, дискотеки та нічні клуби, купівля-продаж нерухомості тощо. Але останнім часом супутнім злочином у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів стала корупція серед посадових осіб правоохоронних органів та органів управління і влади, особливо в місцях виробництва наркотиків та за маршрутами їх транспортування.

За оціночними даними в Україні налічується 346 тисяч осіб, які вживають наркотичні речовини ін'єкційно – це опіоїди або стимулятори. Переважно це молоді люди працездатного віку, і більшість з них має синдром залежності від цих речовин⁵⁶⁴. Водночас на протязі останніх років в Україні зростає кількість попиту на наркотики як ін'єкційні так й не ін'єкційні, що останні роки заповнили державу (нові психоактивні речовини з різними шляхами вживання) та унеможливлюють визначити точну кількість осіб, які вживають наркотичні речовини. Фактично ця цифра набагато більше за озвучену. За оцінкою фахівців, число наркозалежних може перевищувати 5 млн. Така невідповідність цифр пояснюється

⁵⁶³ Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С. Криминология: курс лекцій. Київ: МАУП, 2002. 296 с.

⁵⁶⁴ У МОЗ підраховали приблизну кількість ін'єкційних наркоманів станом на 26.06.2018 року – брифінг начальника сектору замісної підтримувальної терапії державної установи «Центр громадського здоров'я МОЗ України», присвячений акції з протидії розповсюдженню наркотиків. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2488445-u-moz-pidrahuvali-pribliznu-kilkist-inekciynih-narkomaniv.html>.

тим, що далеко не всі люди, які мають проблеми з наркотиками, визнають свою залежність, готові на лікування наркоманії і звертаються за допомогою до фахівців. Упродовж останніх років вік людей, які вживають наркотики, знижується. За статистикою п'ята частина всіх наркозалежних людей – це школярі, 60 % – це молоді люди у віці від 16-ти до 30-ти років, 30 % складають люди старше 30-ти років. Отже, сучасний стан наркоманії примушує оцінювати її не тільки хворобу з якою потрібно боротись, але й як спонукання до дій правоохоронної системи, адже попит на наркотичні речовини породжує їх пропозицію. Відсутність ефективної системи профілактики наркозалежних осіб включно з профілактикою наркозлочинності призведе до того, що саме ці два феномена пронизують усі важливі сфери життєдіяльності держави і суспільства, а також обернуться глобальними проблемами, які викличуть у суспільстві підвищену напруженість: економіка, міжнародні відносини, внутрішньо – і зовнішньополітичні перетворення тощо. При цьому кожна з цих сфер відчуває на собі деструктивну силу кримінальних процесів.

Насамперед, щоб розкрити кримінологічну характеристику кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, необхідно визначити які склади кримінальних правопорушень включає до них Кримінальний кодекс України. Кримінальні правопорушення, пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, передбачені XIII розділом КК України (ст. 305–320 включно) та включають наступні протиправні дії: контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 305 ККУ); використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 306 ККУ); незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 307 ККУ); викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 308 ККУ); незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту (ст. 309 ККУ); посів або вирощування снотворного маку чи конопель (ст. 310 ККУ); незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання прекурсорів (ст. 311 ККУ); викрадення, привласнення, вимагання прекурсорів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживанням службовим становищем (ст. 312 ККУ); викрадення, привласнення, вимагання обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, чи заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем та інші незаконні дії з таким обладнанням (ст. 313 ККУ); незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 314 ККУ); схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 315 ККУ); незаконне публічне вживання наркотичних засобів (ст. 316 ККУ); організація або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 317 ККУ); незаконне виготовлення, підроблення, використання чи збування підроблених документів на отримання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 318 ККУ); незаконна видача рецепта на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин (ст. 319 ККУ); порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 320 ККУ).

Охарактеризовуючи загальний стан кримінальних правопорушень у державі варто відзначити динаміку постійного коливання кількості зареєстрованих злочинів у бік зростання і зниження, що видно на діаграмі нижче.

Рис. 18.1

Якщо зробити короткостроковий прогноз, враховуючи кількість зареєстрованих кримінальних правопорушень у державі⁵⁶⁵, то побачимо стрімке зниження злочинності у державі, що видно на графіку нижче.

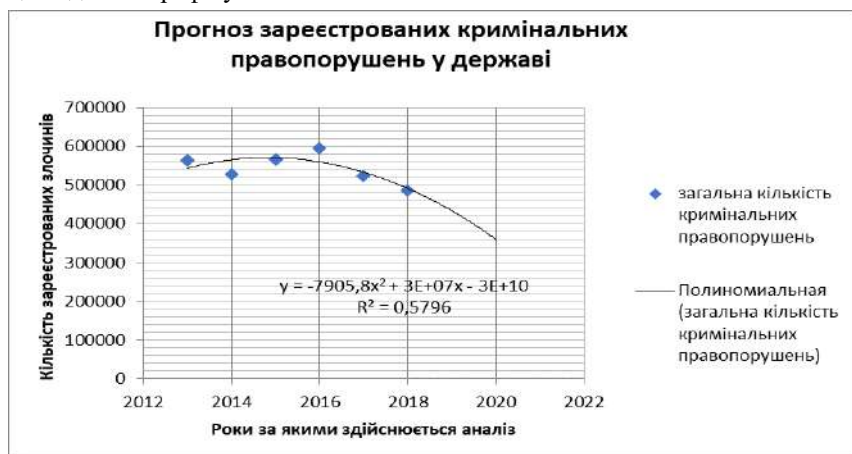

Рис. 18.2

Однак така ситуація не відображає реальної картини злочинності у державі й не задовольняє суспільство, яке вимагає від правоохоронних органів ефективну протидію такому явищу - це підтверджується відомостями про кримінальні правопорушення минулих років, що у 2019 році сягнули аж 1161961⁵⁶⁶, а також невисокою довірою суспільства до правоохоронців⁵⁶⁷.

Стосовно кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, за період 2013–2019 років то у середньому по країні їх реєструється 27760, тобто від майже 23 тисяч (2016 рік) до трішки більше 33 тисяч (2013 рік) кримінальних правопорушень. Натомість за період 2005–2009 роки

⁵⁶⁵ Стан кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень у державі за період 2013–2019 роки. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>.

⁵⁶⁶ Відомості про кримінальні правопорушення минулих років за 2019 рік. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>.

⁵⁶⁷ Українці втратили довіру до патрульної поліції. Газета «ZN.UA» від 23.01.2018 року. URL: <https://dt.ua/UKRAINE/ukrayinci-vtratile-doviru-do-patrulnoyi-policiyi-266943.html>.

ця цифра досягала 58–63 тис. щорічно, що становить 13–17 % усієї зареєстрованої злочинності у країні. Так, у 2005 році – 65017 кримінальних правопорушень; 2006 р. – 64630; 2007 р. – 63838; 2008 р. – 63666; 2009 р. – 57624⁵⁶⁸. В останні роки, при об'єктивному погіршенні наркоситуації у нашій державі, темпи обліку (реєстрації) у цій сфері злочинності сповільнилися. Але, на фоні загальної злочинності, динаміка зареєстрованих кримінальних правопорушень пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів (ст. 305–320 Кримінального кодексу України) відзначається коливанням, тобто різким зменшенням, зростанням і знову зменшенням, що видно на діаграмі нижче.

Рис. 18.3

Питому вага кримінальних правопорушень, передбачених ст. 305–320 Кримінального кодексу України у загальній кількості злочинності у державі відносно невелика й коливається з року у рік приблизно в межах 4–6 %, зокрема у 2013 році – 5,9 %; 2014 р. – 5,6 %; 2015 р. – 4,5 %; 2016 р. – 3,9 %; 2017 р. – 5,5 %; 2018 р. – 5,5 %, 2019 р. – 6,4 %. Наочно це зображено у круговій діаграмі нижче.

Рис. 18.4

⁵⁶⁸ Експрес-аналіз про стан злочинності в Україні за 2006 рік. Київ: ДІТ МВС України, 2007 рік. Лист 8–1; Експрес-аналіз про стан злочинності в Україні за 2007 рік. Київ: ДІТ МВС України, 2008 рік. Лист 8–1; Експрес-аналіз про стан злочинності в Україні за 2008 рік. Київ: ДІТ МВС України, 2009 рік. Лист 8–1; Експрес-аналіз про стан злочинності в Україні за 2009 рік. Київ: ДІТ МВС України, 2010 рік. Лист 8–1.

Таблиця 18.1

Кількість і питома вага облікованих кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів за 2013–2019 роки

Статті КК України	Кількість кримінальних правопорушень, передбачених ст. 305–320 Кримінального кодексу України та питома вага від їх загальної кількості													
	2013 рік	П.в.	2014 рік	П.в.	2015 рік	П.в.	2016 рік	П.в.	2017 рік	П.в.	2018 рік	П.в.	2019 рік	П.в.
Ст. 305 ККУ	327	1%	158	0,5%	207	0,8%	309	1,4%	251	0,9%	212	0,8%	330	1,2%
Ст. 306 ККУ	59	0,2%	61	0,2%	47	0,2%	10	0,04%	47	0,2%	120	0,5%	70	0,3%
Ст. 307 ККУ	9430	28,5%	8412	28,2%	6614	26,1%	2293	10,1%	5029	17,5%	5453	20,5%	6382	22,5%
Ст. 308 ККУ	31	0,1%	35	0,1%	31	0,1%	28	0,1%	28	0,1%	21	0,1%	28	0,1%
Ст. 309 ККУ	18605	56,2%	16803	56,3%	14890	58,7%	17398	76,2%	20071	69,8%	18022	67,7%	18623	65,7%
Ст. 310 ККУ	1782	5,4%	2013	6,8%	1637	6,5%	1766	7,7%	2017	7%	1555	5,8%	1610	5,7%
Ст. 311 ККУ	1053	3,2%	602	2%	398	1,6%	298	1,3%	438	1,5%	468	1,8%	339	1,2%
Ст. 312 ККУ	0	0	2		0	0	2	0,008%	0	0	2	0,007%	3	0,01%
Ст. 313 ККУ	62	0,2%	106		138	0,5%	97	0,4%	120	0,4%	121	0,5%	110	0,4%
Ст. 314 ККУ	2	0,006%	2	0,007%	3	0,01%	7	0,03%	5	0,02%	8	0,03%	5	0,02%
Ст. 315 ККУ	235	0,7%	233	0,8%	158	0,6%	19	0,08%	44	0,2%	34	0,1%	45	0,2%
Ст. 316 ККУ	44	0,1%	39	0,1%	24	0,1%	10	0,04%	14	0,05%	6	0,02%	10	0,04%
Ст. 317 ККУ	1268	3,8%	1263	4,2%	1044	4,1%	460	2%	590	2,1%	511	1,9%	509	1,8%
Ст. 318 ККУ	22	0,07%	16	0,05%	6	0,02%	0	0	3	0,01%	2	0,007%	2	0,007%
Ст. 319 ККУ	10	0,03%	2	0,007%	1	0,004%	2	0,008%	6	0,02%	10	0,04%	109	0,4%
Ст. 320 ККУ	175	0,5%	95	0,3%	185	0,7%	128	0,6%	98	0,3%	95	0,4%	163	0,6%

Продовжуючи розглядати структуру кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів варто відзначити, що за роки, піддані аналізу, правоохоронними органами виявляються нетяжкі кримінальні діяння, зокрема лєвова частка припадає, наприклад у 2019 році, на ст. 309, 307, 310 ККУ (П.в. = 94%). Натомість інші найбільш небезпечні кримінальні діяння, наприклад контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 305 ККУ) або порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 320 ККУ) тощо залишаються поза належною увагою правоохоронців. Підтвердження викладене у таблиці № 1 нижче з використанням даних щодо стану злочинності у цій сфері⁵⁶⁹.

З викладеного у таблиці вище видно, що, на жаль, основна частина кримінальних правопорушень, виявлених у цій сфері припадає на «примітивні» діяння осіб, що перебувають на низькому (виконавському) рівні ієрархії наркоділерів (кур'єри, збувальники малих доз тощо). Недостатньо активно викриваються учасники наркобізнесу, що контролюють 90 % ринку наркотиків, наприклад у 2019 році лише 28 % усіх виявлених кримінальних правопорушень у цій сфері є тяжкими й особливо тяжкими, а виявлено груп та організованих груп лише 2,3 % цього виду кримінальних правопорушень. Також, викликає занепокоєння вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків особами раніше неодноразово засудженими за аналогічні кримінальні правопорушення, а також із застосуванням насильства, що потягло тяжкі наслідки тощо.

Безумовним є й те, що обліковані кримінальні правопорушення не у повному обсязі відображають дійсну картину їх вчинення. Кримінальна статистика дає дуже приблизне уявлення про справжні масштаби наркозлочинності, адже вона є гіперлатентною та у 6–8 разів перевищує свою зареєстровану частину. На високу латентність даних кримінальних правопорушень негативний вплив здійснюють як взаємна зацікавленість у їхньому прихованні різних суб'єктів наркообігу (збувальників, споживачів наркотиків тощо), так і існуючі проблеми у правоохоронних органах (кадрові, організаційні, матеріально-технічні тощо). Вважається також, що висока латентність злочинів у сфері незаконного наркообігу, зокрема такого посягання, як контрабанда наркотичних засобів, може бути зумовлена збройним конфліктом на сході України та анексією Криму. Підтвердженням цьому слугує інформація про більш високий рівень наркозлочинності на територіях України, близьких до проведення антитерористичних дій (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області).

У Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року зазначається, що протягом останніх десяти років поширення наркоманії та наркозлочинності в Україні стало однією з найгостріших суспільних проблем, нерозв'язання якої приводить до заподіяння шкоди здоров'ю людини, негативного впливу на соціальну сферу, а також є загрозою національній безпеці держави⁵⁷⁰. За період, що аналізується, продовжує зростати контрабанда, широкомасштабне нелегальне виробництво та виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів. Щорічно правоохоронними органами багатьох країн світу викриваються десятки тисяч підпільних нарколабораторій, які виготовляли психотропні та наркотичні засоби з «ефедрину», отримували ацетильований та екстракційний опій з макової соломи, а також виробляли синтетичні наркотики опійної й амфетамінової груп й сильнодіючі речовини. У низці випадків у їх роботі приймали участь дипломовані фахівці з медичною і хімічною освітою, студенти, технічний персонал науково-дослідних установ.

В Україні до анексії Автономної республіки Крим та озброєного конфлікту на сході держави основними центрами щодо незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів були такі регіони, як Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Одеська, Миколаївська, Херсонська області та місто Київ. Нині географічно наркозлочинність, починаючи з анексії Автономної республіки Крим та озброєного конфлікту на сході України

⁵⁶⁹ Стан кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень у державі за період 2013–2019 роки. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>.

⁵⁷⁰ Про схвалення Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.08.2013 № 735-р. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/735-2013p>.

й по теперішній час (01.01.2020 р.), розділилась наступним чином: лідером за кількістю вчинених злочинів є Дніпропетровська область; м. Київ; Донецька область; у Запорізька область; Харківська область; Київська область.

Щодо міжнародного наркотрафіку то саме географічне положення і розвинена транспортна інфраструктура роблять Україну привабливою для міжнародних наркоугруповань, адже окрім значної наявної наркотичної сировинної бази наша держава є транзитною щодо постачання наркотиків у Західну Європу, а також новим ринком збуту. Про це свідчать сталі канали транзиту і ввозу в Україну наркотиків: Афганістан – Таджикистан – Киргизію – Казахстан – Росія – Україна – країни ЄС («Північний потік» – раніше даний канал пролягав через Донецьку область, а нині, щоб унеможливити від ризиків, викликаних війною, змістився до Дніпропетровської та Сумської областей); Афганістан – Пакистан – Центральна Азія – Росія – Україна – Західна Європа («Південний маршрут»); Афганістан – Іран – Туреччина – Болгарія – Україна – Західна Європа («Балканський маршрут»); Колумбія – Бразилія – Україна; Регіон Андських країн – Європа; Еквадор – Латвія – Росія – Україна – Західна Європа; Китай – Росія – Україна – країни ЄС; Індія – Афганістан – Грузія – Україна – країни ЄС; та ін. Ситуація з перекритими міжнародними наркоканалами в Україні в останні роки бажає бути кращою – про що свідчить статистика, зокрема у: 1994 році – 1; 1995 р. – 3; 1999 р. – 35; 2001 р. – 30; 2003 р. – 82; 2005 р. – 166; 2006 р. – 249; 2007 р. – 238; 2008 р. – 246; 2009 р. – 282; 2015 р. – 5; 2017 р. – 51; 2019 р. – 33.

Міжнародні канали постачання наркотиків у невеликих розмірах від 1 до 5 кг, які здійснюються наркокур'єрами, здійснюються наступними способами: кокаїн зазвичай авіатранспортом з країн Латинської Америки в потайних відділеннях багажу або у власному тілі, героїн – з країн Азії, нові психоактивні речовини – з Китаю міжнародними поштовими відправленнями. Останнім часом спостерігається збільшення обсягів постачання контрабандних психотропних речовин (амфетамінів, метамфетамінів, «екстазі») в Україну з Польщі та наркозасобів медичних препаратів з території Румунії та Молдови, це пояснюється меншою їх вартістю по відношенню до вартості героїну і кокаїну та збільшенням попиту на них у молодіжному середовищі.

Вилучається чимала кількість наркотичних засобів, зокрема, із незаконного обігу на території України протягом 2019 року вилучено 4,7 т наркотичних засобів (канабісу – 2,53 т; макової соломи – 2 т; героїну – 127,7 кг; метадону – 24,8 кг, кокаїну – 9,8 кг; опію – 1 кг; трамадолу – 180 грам;), 38,8 кг психотропних речовин (амфетамінів – 20,3 кг; інших – 18,5 кг)⁵⁷¹. Раніше ця кількість була вразі більшою, що свідчило про ефективну роботу правоохоронних органів, наприклад 2009 року вилучено 10,19 т наркозасобів (за цінами чорного ринку на 1081,03 млн грн), з них: макової соломи 5140 кг (30,9 млн грн); опію 39,51 кг (9,88 млн грн); марихуани 4,73 т (94,69 млн грн); героїну 12,57 кг (11,95 млн грн); кокаїну 0,89 кг (1,34 млн грн); психотропних речовин 55,15 кг (16,54 млн грн); тощо⁵⁷².

До кримінологічної характеристики належить й кримінологічний портрет особи злочинця. Вивчення стану злочинності передбачає також ознайомлення з особливостями осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення аналізованої групи. За даними Державної судової адміністрації України, усього засуджено за цю категорію злочинів у 2013 році 18 250 осіб; 2014 році – 13 825 осіб; 2015 році – 11 434 особи; 2016 році – 9118 осіб; 2017 році – 12124 особи; 2018 році – 10114 осіб⁵⁷³; а у 2019 році – 18629 особам, повідомили про підозру у вчиненні злочинів, передбачених ст. 305–320 Кримінального кодексу України⁵⁷⁴.

⁵⁷¹ Відомості про матеріальні збитки, їх відшкодування та вилучення предметів злочинної діяльності за 12 місяців 2019 року. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2019.html?dir_id=113656&libid=100820&c=edit&_c=fo#.

⁵⁷² Інформація щодо наркоситуації в Україні за результатами роботи за 12 місяців 2009 року. Київ: ДБНОН МВС України, 2010 рік.

⁵⁷³ Судова статистика. Звітність про склад засуджених за 2013–2019 роки. *Офіційний веб-портал «Судова влада України»*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/rik_2019.

⁵⁷⁴ Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за 2019 рік. *Офіційний веб-портал «Статистика Генеральної прокуратури України»*. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2019.html?dir_id=113656&libid=100820&c=edit&_c=fo#

Вивчаючи судово-слідчу практику та опираючись на власний досвід і проведені дослідження, відзначимо, що кримінальні правопорушення, пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, як правило, вчиняють молоді люди чоловічої статі у віці від 18 до 30 років з відсутністю сталих сімейних зв'язків. Залежно від злочинної діяльності з наркотиками потрібно характеризувати особу злочинця. Так:

- виробники наркотичної сировини і наркотичних засобів поділяються на різні категорії залежно від виду діяльності з наркотиками, зокрема: сільські жителі культивують наркомісткі культури; медичні працівники та науковці займаються виготовленням наркотиків у підпільних лабораторіях; студенти медичних вишів та працівники медичних наукових лабораторій, підприємств, установ і організацій, що дотичні до легального обігу наркотиків, виготовляють синтетичні наркотики; інші.

- споживачі наркотиків – деградуючі раніше засуджені люди та інші ін'єкційні наркомани; особи, які час від часу долучаються до вживання наркотику (неповнолітні або особи молодого віку); вихідці з Кавказу, зазвичай споживачі дорогих синтетичних наркотичних засобів; представники творчої інтелігенції, великого і середнього бізнесу, політики, народні обранці періодично вживають дорогі наркотики – кокаїн, героїн; студенти та інші менш забезпечені верстви населення вживають дешеві наркотики.

- викрадачі наркотиків – службові особи, які мають доступ до готових наркотичних препаратів або наркосировини (працівники хімфармпідприємств, аптек і аптечних складів (велика частка жінок зі зв'язками зі споживачами наркотиків), а також раніше засуджені за кримінальні правопорушення, пов'язані з наркотиками.

- скупники (оптові) і збувальники наркотиків (наркобізнесмени), для яких характерна наявність злочинного досвіду, у тому числі з виготовлення, вживання і збуту наркозасобів, розгалуженість злочинних зв'язків, їх транснаціональний характер, розподіл ролей серед учасників злочинного угруповання.

- перевізники наркотиків – посередники між виробниками і збувальниками, збувальники, споживачі, водії-дальнобійники, провідники залізничних потягів, стюардеси (екіпаж) повітряних суден, родичі або знайомі наркозалежного, кур'єри – закладники, випадкові люди.

- утримувачі наркопритонів – у переважній більшості виявляються люди хворі на наркоманію або люди дотичні до наркоманів і раніше засуджених осіб, як правило, за кримінальні правопорушення у сфері незаконного обігу наркотиків.

- випадкові наркозлочинці, які вчинили один злочин, пов'язаний з наркотиками, всупереч своєму позитивному вихованню та дотриманню норм суспільної моралі.

- кришувальники наркозлочинності у «білих комірцях» – представники органів державної влади і управління, місцевого самоврядування, правоохоронні усіх рівнів, судді тощо.

- управлінці величезних транснаціональних злочинних організацій, що займаються наркобізнесом («наркокартелів») – може бути два типи осіб: перший – особи які займаються незаконним обігом наркотичних засобів, мають спеціальні знання, займають певне місце у злочинній ієрархії; другий – керівники з комунікативними можливостями, у суспільстві поважні люди, меценати, урядовці, народні обранці, вдалі бізнесмени тощо.

У дослідженнях, присвячених кримінологічним аспектам протидії наркозлочинності, наведено основні риси осіб, які причетні до незаконного обігу наркотиків. Понад половини (58 %) злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотиків, вчинені особами з позитивними тенденціями в поведінці, які не перебували в полі зору правоохоронних органів. Виділяють такі типи учасників злочину, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків:

- а) наркоділки, які очолюють організовані групи чи інші формування, та їх найближче оточення. Їх характеристика збігається з характеристикою лідерів інших організованих структур і передбачає наявність у них таких якостей, як авторитарність, жорстокість, організаційні здібності, впевненість у власній перевазі та недоторканності тощо;

- б) рядові учасники злочинних груп. Для них характерні жадібність, егоїзм, відсутність жалю до жертв, жорстокість, готовність до силових методів вирішення конфліктів тощо;

- в) особи, які вирощують наркотичні речовини. Як правило, їх особисті якості не пов'язані з криміналізацією, близькі до характеристик жителів відповідної місцевості. Для них не є обов'язковим мотив користі чи збагачення;

г) особи, які збирають дикорослі наркотичні речовини. Серед них автор виділяє три групи: 1) професіонали, орієнтовані на користь – збагачення; 2) випадкові особи, які приїхали «за компанію», «з цікавості»; 3) особи, які систематично вживають наркотичні засоби – наркомани;

д) збувальники-професіонали, орієнтовані виключно на збагачення. Для них характерні спритність, наполегливість, уміння відшукати й переконати клієнта, прагнення встановити взаємовигідні зв'язки з працівниками правоохоронних органів, які обслуговують дану територію⁵⁷⁵.

Кримінологічний портрет особи, яка здійснює збут наркотиків, має такий вигляд: у більшості випадків це особи чоловічої статі (68,4 %) зрілого віку від 29 до 35 років (58,9 %), не зайняті суспільно-корисною працею (71,4 %), які мають середню або середньо-спеціальну освіту (89 %), вживають алкоголь або наркотики (49,3 %). Як правило, раніше не судимі, а якщо і судимі, то за вчинення злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків (84,3 %). Більшість наркозбувальників, притягнутих до кримінальної відповідальності, не отримують великого доходу від продажу наркотиків, гроші ними використовуються для задоволення побутових потреб, а також для придбання наркотиків для власного вживання. При цьому, у порівнянні із сформованою у 80-х роках ХХ століття характеристикою цієї ж кримінологічної групи, збільшився вік осіб, які займаються такою незаконною діяльністю, виросла їх освіченість, зросла кількість злочинців, які на момент вчинення злочину не працюють і не навчаються⁵⁷⁶. Соціально-демографічні ознаки, характерні для організатора наркобізнесу мають такий вигляд: в переважній більшості це особи 18–24 (36 %) або 30–39 (40 %) років, з середньою професійною (36 %) або повною загальною середньою (42 %) освітою, як правило, без постійного джерела доходу (87 %); одночасно із цим описом наводиться суперечлива йому теза про те, що організатори транснаціонального наркобізнесу мають, в основному, легальний бізнес, через який «відмивають» грошові засоби, одержані від незаконного обігу наркотиків⁵⁷⁷.

Така характеристика погано узгоджується із даними щодо значних обсягів незаконного обігу наркотиків. Кількість у 10,19 тон наркотичних засобів, вилучених 2009 року⁵⁷⁸, 9,62 тон – 2011 року⁵⁷⁹, 2,61 тон – 2018 року, 4,7 тон – 2019 року⁵⁸⁰ свідчить про масштабність процесів наркобізнесу на території України. Тому розкриємо характеристику осіб, що займаються наркобізнесом, що має форми організованості та забезпечується великими незаконними прибутками, «відмиванням» грошей через легальний бізнес. У таких випадках наркобізнес набирає рис організованої злочинності, якій властиві ієрархічна структура, суворі дисципліна, розподіл ролей, утримання корумпованих чиновників тощо⁵⁸¹. У свою чергу, кримінальний професіоналізм є злочинною діяльністю, якій притаманні видові ознаки, властиві будь-якій професії: спеціалізація, кваліфікація, здатність бути джерелом матеріального існування, приналежність до певного злочинного соціального середовища, в якому вона здійснюється. Спеціалізація як ознака кримінального професіоналізму полягає у вчиненні конкретного виду злочинної діяльності, який передбачає опанування теоретичних знань, практичних навичок та вмінь. Кваліфікація передбачає рівень професійної

⁵⁷⁵ Пшеничний В. Г. Запобігання поширенню наркотизму в Україні (кримінологічна та кримінально-правова характеристика): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2005. 19 с.

⁵⁷⁶ Бублейник В. А. Боротьба з незаконним збутом наркотичних засобів: кримінально-правовий і кримінологічний аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2007. 20 с.

⁵⁷⁷ Расюк Е. В. Кримінологічна характеристика та запобігання транснаціональному наркобізнесу в Україні: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08.; Нац. акад. внутр. справ України. Київ, 2005. 20 с.

⁵⁷⁸ Інформація щодо наркоситуації в Україні за результатами роботи за 12 місяців 2009 року. Київ: ДБНОН МВС України, 2010 рік.

⁵⁷⁹ Інформація щодо наркоситуації в Україні за результатами роботи за 12 місяців 2011 року. Київ: ДБНОН МВС України, 2012 рік.

⁵⁸⁰ Відомості про матеріальні збитки, їх відшкодування та вилучення предметів злочинної діяльності за 12 місяців 2019 року URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113656&libid=100820&c=edit&c=fo#.

⁵⁸¹ Кримінологія: курс лекцій / Ю. В. Александров, А. П. Гель, Г. С. Семаков и др. Київ: МАУП, 2002. 295 с.

підготовленості особи до певного виду діяльності, є якісною характеристикою спеціалізації. Високий рівень кваліфікації професійного злочинця дозволяє йому доволі довго й успішно здійснювати злочинну діяльність. Особистісний сенс професійної злочинної діяльності полягає у тому, що особа, яка її здійснює, намагається забезпечити за рахунок цього свої матеріальні потреби. Задоволення у процесі злочинної діяльності потреб нематеріального характеру не є ознакою професійної злочинності. Через це професійні злочинці вчинюють саме корисливі кримінальні правопорушення.

Нарешті, належність до певного кримінального середовища полягає у перебуванні особи в оточенні подібних до себе, спілкуванні з ними, а також в ототожненні особи зі злочинним світом, в якому злочинець знаходить моральний стимул діяльності, підтримку та відносну безпеку. В загальносоціальному сенсі це середовище забезпечує збереження та відтворення кримінального професіоналізму⁵⁸². Як зазначають деякі вчені контингент учасників злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотиків, вирізняється неоднорідністю. Основою для типології осіб, причетних до незаконного обігу наркотиків, вказані дослідники обрали мотиваційну складову злочинної поведінки: прагнення до збагачення або прагнення забезпечити себе наркотиками для власного споживання⁵⁸³.

Зважаючи на названі вище тенденції, можна спрогнозувати подальше ймовірне зростання обсягів надходження в Україну «важких» наркотиків і активну інтеграцію вітчизняних організованих злочинних угруповань у міжнародну мережу торгівлі ними. Щодо осіб, що вчиняють кримінальні правопорушення, пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, то, за умови збереження чинників злочинності сьогодні у державі, їх чисельність з року у рік буде збільшуватись та омолоджуватись, оскільки наркобізнес є над прибутковою справою й може зрівнятись у цьому напрямі лише з торгівлею зброєю, людьми та людськими органами.

Вищезазначена кримінологічна характеристика наркозлочинності підкреслює не тільки соціальну значимість проблеми запобігання незаконного поширення наркотиків, але й необхідність пошуку оптимальних заходів протидії їх незаконному обігу, виявлення, нейтралізацію та усунення причин і умов, що детермінують її.

§ 2. Детермінанти кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків

Рівень вживання наркотиків в Україні в останні п'ять років б'є усі рекорди, що реально може загрожувати національній безпеці. Окрім цього про здорову націю нашої держави можна говорити лише тоді, коли комплексно підійти до питань із запобігання цьому лиху, адже наркоманія «молодшає»: якщо кілька років тому до чверті українських школярів віком 13–16 років вживали наркотики хоча б один раз, то на сьогодні, крім них, наркотики пробують й 10-річні діти. Щоб вирішити проблему кардинально потрібно проаналізувати та максимально комплексно підійти до вивчення усіх чинників, що впливають на розвиток наркоманії, а відповідно й незаконного обігу наркотиків, бо, як відомо, попит на наркотики породжує їх пропозицію. Кількість чинників, що впливають на розвиток наркоманії, постійно збільшується, змінюються їх якісні характеристики. До найбільш вагомих чинників, що сприяють розвитку наркоманії можна віднести: важкий період розвитку суспільства, що проявляється під час війни (військові в екстремальних умовах знаходять у наркотиках стимулюючий засіб, полегшення труднощів, зняття тути за домом і близькими; цивільні дорослі, у такий період, перебувають у постійному страху, невизначеності в завтрашньому дні, горі та тузі за близькими, які загинули або перебувають на лінії фронту; молодь та діти не можуть соціалізуватись через стан фрустрації та боязні за своїх близьких; тощо); матеріальна незабезпеченість, голод, різні національні біди і

⁵⁸² Маханьков Д. Г. Кримінологічна характеристика особи, яка вчиняє злочин, передбачений статтею 306 Кримінального кодексу України. *Форум права*. 2013. № 4. С. 242–247 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2013_4_42.

⁵⁸³ Іванов Ю. Ф., Джужа О. М. Кримінологія: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ: Паливода, 2006. 264 с.

соціальні потрясіння, незабезпеченість житлом, харчуванням, роботою, медичним обслуговуванням – призводить до незадоволення, нервозності, напруженості, депресивності, невпевненості у завтрашньому дні, перевтоми, заклопотаності, і, як наслідку, вживання наркотиків; криза українського суспільства, де особистість пригнічується і відчуває себе не вільною, а тому замикається у собі й самотужки вирішує життєві труднощі, а якщо не виходить то вдається до вживання наркотиків й погружується у свій внутрішній світ; невлаштованість життя, відсутність чіткої перспективи, неясність політичної платформи, бездіяльність, відсутність цілеспрямованості - призводить до розгубленості, безнадійності та виживання наркотиків; постійна гонитва за наживою, політичний обман, лицемірство, егоїзм, не підтримка інституту «сім'ї» зі сторони правлячої верхівки – породжує розгубленість, відсторонення від життя, усунення від виконання своїх соціальних обов'язків, байдужість до сімейних зв'язків, що призводить до виживання наркотиків; відсутність розумних розваг, які іноді замінюються «нездоровою» літературою, телепередачами, специфічними кінофільмами, де пропагується наркоматська субкультура – особливо це діє на дітей як віяння нової сучасної цивілізації; нездорове мікросоціальне середовище (професійне оточення, коло знайомих і друзів, сім'я), що формують мотивацію наркозалежності.

Окрім вищезазначених чинників, що обумовлюють наркоманію в Україні, визначимо комплекс детермінантів кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, що є похідними від загальних причин злочинності у країні та взаємопов'язані з економічними, політичними, ідеологічними, морально-психологічними, демографічними процесами у державі. Вивчення причин та умов кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків, має важливе значення не тільки для глибокого пізнання об'єктивних джерел відповідного кримінального явища, але й для розроблення запобіжних заходів протидії вищевказаних кримінальних правопорушень. Разом з тим, враховуючи глобальні перетворення у державі, можна виділити цілу низку детермінант, особливо значущих для існування, розповсюдження і самовідтворення злочинності, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів.

Економічні детермінанти: системна економічна криза, яка є наслідком майже повної трансформації легальної економіки у тіньову з відсутністю ефективного контролю за залученням у неї надприбутків, отриманих у результаті незаконного обігу наркотиків; досягнення загрозливо високого рівня безробіття, що продукує для значної частини населення відсутність легальних альтернатив заробітку та схиляння до заняття наркобізнесом; суттєве перевищення доходів від наркобізнесу над легальним сектором економіки; нестабільна економічна ситуація в державі та нерозвиненість малого і середнього бізнесу; відсутність з боку Національного банку України ефективного контролю над комерційними банками щодо утримування на рахунках, з подальшою легалізацією, коштів, отриманих від незаконного обігу наркотиків; неефективне або ситуативне проведення економічних реформ, що призводить до зубожіння населення та схиляння його до заняття наркобізнесом; тощо.

Серед соціальних передумов існування незаконного обігу наркотичних засобів необхідно виокремити відсутність дієвої системи соціального, насамперед громадського, контролю, зокрема за діяльністю органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, політичних та громадських діячів, що робить таку діяльність непрозорою.

Політичні детермінанти: прорахунки в політиці реформування Української держави і суспільства (помилкова ідеологія реформ); гальмування назрілих політичних процесів, що призвело до незавершеності формування політичної системи, повільного розвитку політичної структури та свідомості суспільства; політичну нестабільність, яка, зокрема, проявляється у нестабільності існуючих політичних інститутів; розгалуженість політичної системи та наявність великої кількості політичних партій і, відповідно, слабкість місцевого самоврядування; дисбаланс функцій та повноважень гілок влади, який породжує викривлення суспільних відносин у функціонуванні владних структур, що не може негативно не позначитися на виконанні владними інститутами своїх функцій, а зрештою - і на результатах їх діяльності. Така ситуація, крім всього іншого, створює сприятливі умови для зловживання владою, прийняття не правових і незаконних рішень та породженню

наркобізнесу; нерішучість і непослідовність у проведенні суспільних перетворень, безсистемне і нерішуче впровадження демократичних засад у різні сфери суспільного життя; відсутність ефективного парламентського та громадського контролю за діяльністю вищих посадових осіб виконавчої гілки влади, у тому числі керівників правоохоронних структур, що здійснюють контроль за обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів; відсутність належної політичної волі щодо системної протидії злочинам, пов'язаним з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів, яка проявляється, зокрема, у безсистемному підході до створення законодавчої бази, допущення недоліків у формуванні та реалізації антинаркотичної політики; недостатню визначеність, непослідовність і неналежну наукову обґрунтованість здійснюваної антинаркотичної політики.

Організаційно-управлінські детермінанти: недосконала система організації влади, неефективна система державного управління, гіпертрофовані повноваження бюрократичного апарату; неефективність державного управління як один з основних факторів криміналізації суспільства; поширеність у кадровій політиці випадків заміщення посад працівників правоохоронних органів не на підставі їх ділових і моральних якостей, а через знайомство з колишньою роботою, особисту відданість, близькість політичних уподобань; відсутність порядку спеціальної перевірки, тестування на відповідність професійним та моральним якостям, періодичної ротації, однорівневого переміщення всіх працівників правоохоронних органів; низька виконавча дисципліна, відсутність належної відповідальності за доручену ділянку роботи та результати діяльності; низька якість, необґрунтованість багатьох управлінських рішень; низький престиж професії правоохоронця; непрозорий характер кадрової політики, особливо щодо зайняття вищих посад; недостатня взаємодія між правоохоронними структурами щодо протидії наркобізнесу; недостатня робота з громадськістю; відсутність упорядкованої системи правоохоронних органів, що організовують та здійснюють у повному обсязі виявлення, запобігання та розкриття кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів.

Правові детермінанти: неналежне забезпечення реалізації у діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інших інститутів держави та суспільства принципів верховенства права та законності; поширений правовий нігілізм як з боку публічних посадових та службових осіб, так і з боку інших суб'єктів правовідносин, включаючи громадян; безсистемна, у багатьох випадках науково необґрунтована, зміна законодавства, а в деяких випадках, навіть, прийняття законів та інших актів законодавства для задоволення особистого чи корпоративного інтересу; фактичне зниження ефективності правозастосовної практики в цілому і самого механізму кримінального переслідування.

Морально-психологічні детермінанти: втрата моральних засад переважною більшістю суспільства, що призводить до деморалізації суспільства, девальвації моральних цінностей; соціально-економічна і політична нестабільність суспільства, яка породжує у громадян дух невизначеності і непевності у завтрашньому дні; невизнання значною частиною населення наркобізнесу соціальним злом, нерозумінням його суспільної небезпеки для суспільства, держави чи окремої особи; корінні зміни світогляду, ідеологічних орієнтацій громадян нашої держави; втрата соціальної надії і орієнтирів значними групами населення, зокрема неповнолітніми і молоддю, пов'язаних з невизначеністю перспектив навчання, працевлаштування тощо.

Інші детермінанти: географічне розміщення України, що робить її транзитною країною постачання наркотиків у Західну Європу; збільшення частки психічно хворих і маргінальних осіб; поширення засобами масової інформації так званої наркотичної ідеології, включаючи пропаганду вживання збудливих і одурманюючих засобів як нібито невід'ємного атрибуту сучасної молодіжної субкультури; демонстрація розпуску у кінофільмах, відеофільмах, телевізійних передачах, що нейтралізують негативне відношення до наркотиків у масовій аудиторії та, навпаки, що штучно розпалюють інтерес до них; наслідування певної частини молоді західним рухам анархічного протесту (хіпі, рокери тощо), у середовищі яких споживання наркотиків є складовою частиною повсякденного способу життя; активізація зусиль злочинного середовища щодо втягнення у нього неповнолітніх і осіб молодого віку, зокрема за рахунок схилення до традиційного вживання наркотиків; послаблення системи контролю над незаконним обігом наркотиків на території

пострадянського простору, поява «прозорих кордонів» тощо; втрата культу сім'ї, що сприяє неналежному вихованню неповнолітніх, насильству у сім'ї тощо; недоліки у діяльності правоохоронних органів, зокрема омолодження кадрів, непрофесійність, ослаблення системно направленої на протидію поширенню наркотиків, що приводить до різкого зниження контролю над середовищем наркоманів тощо; відсутність ефективної системи виявлення споживачів наркотиків на ранніх стадіях захворювання наркоманією; наявність високого попиту на наркотики з боку молодіжних, босоманських і навіть маргінальних груп населення, що втратили в перехідний період соціальну орієнтацію або перспективу, або, що стали жертвою цілеспрямованої пропаганди; тощо.

Вивчення факторного комплексу наркоманії та наркозлочинності дозволяє краще усвідомити досліджуваний феномен, а також розробити запобіжні заходи адекватного реагування на кримінальні правопорушення у цій сфері.

§ 3. Запобігання наркоманії та незаконному обігу наркотичних засобів

Запобігання кримінальним правопорушенням у сфері незаконного обігу наркотиків дозволить знизити не тільки їх рівень, але й рівень смертності та хвороб населення, оптимізувати соціальну ситуацію у суспільстві, підвищити авторитет держави у світі. Саме тому держава зосереджує зусилля на запобігання незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, покаранні осіб, винних у вчиненні таких кримінальних правопорушень, лікуванні та реабілітації наркоманів.

Насамперед, щоб розкрити сутність запобігання кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків, варто визначити його правову основу. Правовою основою запобігання є: Конституція України, Конвенції, угоди та декларації ООН (Єдина Конвенція ООН про наркотичні засоби (1961 р.); Конвенція ООН про психотропні речовини (1971 р.); Конвенція ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин (1988 р.); Конвенція ООН проти застосування допінгу (1989 р.); Угода про незаконний обіг на морі укладена на виконання статті 17 Конвенції ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин (1995 р.); Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000 р.); Політична декларація двадцятої спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН, що присвячена спільній боротьбі зі світовою проблемою наркотиків (1998 р.) та інші), Закони України (Про наркотичні засоби, психотропні речовини та прекурсори (1995 р.); Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними (1995 р.); Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю (1993 р.); Про оперативно-розшукову діяльність (1992 р.); Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі (1994 р.); Про ліцензування видів господарської діяльності (2015 р.); Про лікарські засоби (1996 р.); Про державний кордон України (1991 р.); Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей (1995 р.); Про захист суспільної моралі (2003 р.); Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону (2000 р.); Про Національну поліцію (2015 р.); Про службу безпеки України (1992 р.); Про прокуратуру (2015 р.) та ціла низка інших), Розпорядження та постанови Кабінету міністрів України (Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року (РКМУ-2011 р. № 1209; Про схвалення Стратегії державної політики щодо наркотиків до 2020 року (РКМУ – 2013 р. № 735); Про затвердження плану заходів на 2019–2020 роки з реалізації Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року (РКМУ – 2019 р. № 56); Про затвердження Положення про Державну службу України з лікарських засобів та контролю за наркотиками (ПКМУ-2015 р. № 647); Про затвердження плану заходів з виконання Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року (ПКМУ – 2012 р. № 767)) та інші); Укази Президента, Кодекси України (Кримінальний кодекс України (2001 р.); Кодекс України про адміністративні правопорушення (1984 р.) та інші), постанови Пленуму Верховного суду України (Про судову практику в справах про кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (2002 р. № 4); Про судову практику у справах про контрабанду та порушення митних правил (2005 р. № 8); Про

практику розгляду судами кримінальних справ про кримінальні правопорушення, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями (2005 р. № 13), відомчі накази (Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров'я України, Державної митної служби та інших) та інші нормативно-правові акти України.

Визначивши правову основу запобігання, необхідно зазначити, що абсолютно всі запобіжні заходи регламентовані вищезазначеними нормативно-правовими актами. Основним засобом запобігання злочинності є профілактика злочинів, а отже запобіжну діяльність у сфері незаконного обігу наркотиків варто поділити на два рівні:

1) загальна профілактика, основним напрямом якої є заходи щодо усунення причин і умов, що сприяють як наркотизації населення, так і вчиненню кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів;

2) індивідуальна профілактика щодо конкретних осіб, які зловживають наркотичними засобами та на цьому ґрунті схильні до вчинення кримінальних правопорушень.

Загальна профілактика полягає у виявленні специфічних криміногенних детермінант, що сприяють втягненню населення у немедичне вживання наркотичних засобів, і здійсненні заходів щодо припинення, усунення або нейтралізації цих детермінант. Основними завданнями профілактичної діяльності на загальному рівні є формування у населення стійкої суспільної позиції щодо негативного ставлення до наркотичних засобів; переконання тих громадян, які вже вживають наркотики, відмовитися від них.

Загальна профілактична діяльність здійснюється за трьома такими напрямками: виявлення, усунення або нейтралізацію причин та умов, що детермінують вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних з наркотиками; формування у населення стійкої суспільної позиції щодо негативного ставлення до наркотичних засобів; здійснення контролю над процесами законного обігу, щоб виключити їх використання у немедичних цілях.

Виявлення причин і умов, що сприяють розвитку попиту на наркотики та вчиненню під їх дією різного виду кримінальних правопорушень, досягається спеціальними дослідженнями, кропіткою аналітичною роботою, що дозволяє виділити типові кримінологічні детермінанти. Така діяльність правоохоронних і інших державних органів та недержавних структур забезпечує інформаційну базу для загальнопрофілактичних заходів економічного, організаційно-управлінського, соціального, виховного, правового та іншого характеру.

Формування у населення антинаркотичної позиції потребує системного проведення широкомасштабної роз'яснювальної роботи щодо небезпеки для життя й здоров'я наслідків зловживання наркотиками; щодо правових наслідків за зловживання наркотиками; щодо можливих шляхів лікування від наркотичної залежності; щодо профілактичної роботи з населенням, яка направлена на усунення умов, що сприяють втягуванню громадян до вживання наркотиків. Роз'яснювальна робота з населенням, що пропагує здоровий спосіб життя та відмова від вживання наркотичних засобів включає: регулярні зустрічі та бесіди з різними групами населення фахівців, що здійснюють протидію поширенню наркотиків, або, що забезпечують лікування; спеціалізовані теле- і радіопрограми, рубрики, виступи у засобах масової інформації про шкоду незаконного обігу та вживання наркотичних засобів; поширення різноманітних предметів агітаційного характеру (рекламок, буклетів, листівок тощо); проведення системної і ціленаправленої профілактичної роботи з окремими категоріями громадян, що перебувають у «зоні ризику» (неповнолітніми і молоддю, маргіналами та ін.); забезпечення погоджених зусиль суб'єктів, на яких покладено функції щодо запобігання та протидії незаконному обігу наркотиків і боротьби зі злочинністю; усунення джерел і сировинних можливостей для незаконного виготовлення і поширення наркотичних засобів та прекурсорів⁵⁸⁴.

Важливе значення у профілактиці незаконного обігу наркотиків є здійснення контролю над законним обігом наркотиків у фармацевтичних і медичних установах. Працівники цих установ іноді вступають у злочинні змови з наркоманами, викрадають наркотичні засоби. Майже третина виявлених наркоманів діставала наркотики і їх аналоги у лікарнях і аптеках.

Стратегії державної політики щодо наркотиків до 2020 року передбачає розв'язання таких завдань: забезпечення стабільного надійного існування та життєдіяльності нації, збереження її фізичного і морального здоров'я; зниження рівня загострення соціальних

⁵⁸⁴ Малков В. Д. Криминология: учебник. 3-е изд. Москва: Юстицинформ, 2008. 528 с.

ризиків для особи, суспільства, держави; забезпечення належного державного контролю за обігом наркотиків, а також розроблення і здійснення комплексу заходів щодо зменшення обсягу незаконного розповсюдження наркотиків на території України; концентрація зусиль суб'єктів наркополітики на профілактиці наркоманії, виробленні захисних бар'єрів окремої особи і всього суспільства та сприянні формуванню здорового способу життя; організація раннього виявлення незаконного вживання наркотиків як передумови запобігання захворюванням та ефективного лікування від наркозалежності; досягнення єдності та узгодженості в діях суб'єктів формування та реалізації наркополітики; удосконалення заходів протидії незаконному обігу наркотиків і пов'язаних з ним корупції, підрив економічних засад функціонування наркобізнесу; реалізація наркополітики з урахуванням особливостей регіонів; створення умов для співпраці держави з інститутами громадянського суспільства у формуванні та реалізації наркополітики; залучення осіб, залежних від наркотиків, що знаходяться в незаконному обігу, до участі в медико-соціальних програмах, що ґрунтуються на принципі зменшення шкоди; психосоціальна реабілітація хворих на наркоманію; створення належних умов для провадження господарської діяльності, пов'язаної з обігом наркотиків; впровадження практики здійснення лікувальних заходів як альтернативи кримінальному покаранню наркозалежних осіб, які вчинили незначні правопорушення; створення умов для ресоціалізації осіб, що відбувають покарання за вчинення наркозлочинів; узгодження наркополітики з принципами здоров'я населення щодо лікування наркоманії, у тому числі з її соціально небезпечними наслідками, такими як ВІЛ/СНІД, туберкульоз та інші супутні захворювання.

Для забезпечення ефективної реалізації державної політики у сфері протидії поширенню наркоманії, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів необхідно виробити єдиний підхід до вирішення питань, пов'язаних з боротьбою з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів, зменшенням попиту та пропонування на ринку наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів, а також залученням до цієї роботи громадськості.

Реалізація наркополітики є одним із головних завдань загальнопрофілактичної діяльності, яка в цьому напрямі передбачає:

- поліпшення координації роботи органів державної влади і органів місцевого самоврядування, недержавних організацій, причетних до комплексного розв'язання проблеми поширення ВІЛ-інфекції, у тому числі серед споживачів наркотиків;
- надання різноманітних медичних і соціальних послуг, пов'язаних із зниженням ризику і запобіганням поширенню ВІЛ-інфекції та інших хвороб серед наркозалежних осіб, зокрема споживачів ін'єкційних наркотиків;
- забезпечення проведення оцінки потреб з метою максимального охоплення споживачів наркотиків, у тому числі ін'єкційних, профілактичними програмами;
- проведення інформаційної роботи з формування у споживачів ін'єкційних наркотиків навичок безпечної поведінки, усвідомлення ризику зараження ВІЛ-інфекцією та відповідальності за власне здоров'я;
- забезпечення доступності інформаційних матеріалів, а також стерильних голок, шприців та дезінфікуючих матеріалів шляхом їх безоплатного обміну;
- розроблення та координацію програм лікування наркозалежності, впорядкування профілактичних і реабілітаційних програм для осіб, які вживають наркотики, та їх родин, зокрема замісної підтримувальної терапії;
- ініціювання проведення у засобах масової інформації кампаній для підвищення рівня підтримки громадськістю наявних або нових стратегій, спрямованих на зменшення негативних наслідків для здоров'я і життєдіяльності суспільства;
- створення цілісної системи лікування споживачів наркотиків, хворих на СНІД, туберкульоз, парентеральні вірусні гепатити та/або тих, хто має інші захворювання;
- консультування та лікування з дотриманням належної поваги до потреб і прав пацієнтів, запровадження процедур, що забезпечують конфіденційність інформації;
- розвиток терапевтичних програм з низьким порогом включення до них пацієнтів, що дає змогу особам, які вживають наркотики, встановити контакт з медичними і соціальними службами;
- мінімізацію обтяжливих правил контрольованого щоденного вживання лікарських засобів для учасників програм медикаментозного лікування;

- надання комплексу безперервних послуг з опіки та підтримки споживачів наркотиків (як доповнення до профілактики і лікування), спрямованих на мінімізацію наслідків від вживання наркотиків з метою забезпечення охорони здоров'я і життєдіяльності суспільства.

Основними напрямками загальнопрофілактичної діяльності правоохоронних органів є:

- розробка комплексних заходів, що здійснюються правоохоронними органами для протидії незаконному обігу наркотиків: запобігання ввезенню наркотиків через державний кордон, перевезенню до цільових точок постачання, їх вирощуванню, виробництву, масовому незаконному розповсюдженню;

- посилення оперативного контролю за торгівлею обладнанням, хімічними речовинами, що використовуються у процесі виробництва наркотиків;

- впровадження нових технологій отримання інформації про факти незаконного обігу наркотиків, зокрема їх продаж через Інтернет, способи контрабандного перевезення, маскуванню, виробництву і створення нових видів психоактивних речовин та їх комбінацій;

- посилення координаційної діяльності правоохоронних органів, удосконалити механізми їх взаємодії з підприємствами, закладами охорони здоров'я і аптеками з метою запобігання витоку наркотиків у незаконний обіг;

- запровадження постійного відстеження ситуації на ринку наркотичних лікарських засобів з метою виявлення небезпечних тенденцій, внаслідок яких може бути заподіяно шкоду здоров'ю населення та економічним інтересам держави;

- сприяння своєчасному внесенню змін до законодавства України з урахуванням динамічного характеру незаконного розповсюдження наркотиків;

- удосконалення каральної політики у сфері боротьби з наркозлочинністю у частині посилення альтернативних позбавленню волі заходів впливу⁵⁸⁵.

Одним із вагомих напрямів загальнопрофілактичної діяльності щодо наркотиків було і залишається міжнародне співробітництво у сфері обігу наркотиків, де суб'єкти такої запобіжної мають розробляти заходи за наступними напрямками:

- розширення і підвищення ефективності міжнародного співробітництва на всіх рівнях у сфері формування наркополітики шляхом виконання спільних програм і проєктів, проведення досліджень у цій галузі, навчання та обміну досвідом з профілактики, лікування та реабілітації тощо;

- вжиття заходів із приведення національного законодавства щодо наркотиків у відповідність з нормативними актами ООН, ЄС та кращими міжнародними зразками;

- намагання прискорити інтеграцію вітчизняного інформаційного простору в міжнародні інформаційні системи в цій сфері;

- підтримання міжнародного співтовариства в боротьбі з незаконним обігом наркотиків стосовно зменшення обсягу пропонування та зниження попиту на наркотики, що знаходяться в незаконному обігу, у тому числі подолання негативних наслідків від їх вживання, удосконалює обмін оперативно-аналітичною інформацією і розроблення спільних стратегій щодо наркотиків;

- розвиток співробітництва на всіх рівнях, надаючи пріоритет співпраці з Міжнародним комітетом ООН з контролю за наркотиками, ВООЗ, Управлінням ООН з наркотиків і злочинності та іншими організаціями ООН, ЄС, Ради Європи;

- сприяння удосконаленню механізмів протидії транснаціональній злочинності у сфері незаконного обігу наркотиків та пов'язаних з ними форм організованої злочинної діяльності;

- забезпечення своєчасного інформування Міжнародного комітету ООН з контролю за наркотиками про приєднання України до міжнародних правових актів у сфері боротьби з незаконним обігом наркотиків, а також у разі зміни національного законодавства щодо стану контролю в цій сфері;

- здійснення заходів із забезпечення обміну досвідом і багатостороннього обміну інформацією із зарубіжними партнерами, міжнародними урядовими та неурядовими організаціями щодо розвитку сучасного законодавства, новітніх методів боротьби з незаконним обігом наркотиків;

⁵⁸⁵ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.08.2013 року №735-р «Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року». URL: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

- активна участь у міжнародному співробітництві у сфері боротьби з незаконним обігом наркотиків, формуванні загальносвітової системи боротьби з наркобізнесом.

Таким чином, профілактика кримінальних правопорушень у сфері незаконного обігу наркотиків – важлива складова у діяльності державних структур, тому що дозволяє знизити не тільки рівень їх проявів, але й рівень смертності та хвороб населення, оптимізувати соціальну ситуацію у суспільстві, підвищити авторитет нашої держави у світі. Саме тому держава зосереджує зусилля як на профілактиці й протидії незаконному обігу наркотиків, покаранні осіб, винних у вчиненні кримінальних правопорушень у даній сфері, так і на лікуванні наркоманів, проведенні з ними реабілітаційних заходів.

Основними напрямками діяльності правоохоронних органів, що здійснюють заходи спеціально-кримінологічної профілактики у цій сфері є:

1) зниження попиту на наркотики, яке вимагає наступних заходів:

- впровадження апробованих передовою міжнародною та вітчизняною практикою профілактичних стратегій формування життєвих навичок, розроблення нових і удосконалення чинних програм та методик розв'язання наркотичних і алкогольних проблем згідно з вимогами МОН до наукових, науково-методичних та навчальних видань;

- забезпечення підтримки розвитку системи позашкільної освіти;

- розроблення та запровадження механізмів координації діяльності державних установ і громадських організацій у сфері профілактики вживання психоактивних речовин не за медичним призначенням;

- реалізації стратегій зниження рівня незаконного попиту на наркотики серед молоді, формування в неї життєвих навичок, уміння протистояти ризикам і загрозам, пов'язаним з наркотиками;

- підготовки і здійснення комплексу профілактичних заходів, спрямованих на підвищення психолого-педагогічної компетентності батьків, формування у них свідомого відповідального ставлення до виконання обов'язків, пов'язаних з утриманням, вихованням та освітою дітей;

- забезпечення навчальних закладів за рахунок бюджетних коштів достатньою кількістю інформаційної та методичної літератури для проведення профілактичної роботи з учнями, їх батьками та педагогічними працівниками;

- забезпечення розвитку інфраструктури надання комплексної соціально-педагогічної та медико-психологічної допомоги дітям та їх батькам;

- впровадження в програми підготовки та перепідготовки педагогічних працівників та лікарів загальної практики - сімейних лікарів сучасних методик профілактичної роботи з подолання негативних проявів серед дітей, учнівської та студентської молоді;

- створення і запровадження методики раннього виявлення дітей, які належать до груп ризику через їх незахищеність та інші чинники, що можуть призвести до початку вживання наркотиків (діти, батьки яких перебувають у трудовій еміграції за кордоном; діти із сімей з проблемами залежності; діти, що отримали психологічні травми внаслідок жорстокого поводження або сексуального насильства, безпритульні), сприяння захисту їх прав та недопущення соціального відторгнення;

- проведення глибокого і систематичного моніторингу, оцінки ефективності профілактики наркоманії і внесення відповідних коректив у її організацію та зміст на основі наявних даних.

2) зниження пропозиції щодо наркотиків:

- концентрація зусиль на виявленні та документуванні протиправної діяльності організованих злочинних угруповань, що становлять найбільшу загрозу суспільству (структури, які контролюють наркотрафіки, незаконне виробництво, збут наркотиків тощо), оскільки кримінальне покарання наркозалежних осіб і дрібних дилерів не впливає істотно на зниження рівня споживання наркотиків серед населення;

- оперативне реагування на зміни в тактиці діяльності організованих злочинних угруповань, появу нових психоактивних речовин та їх комбінацій, виявлення осередків їх розповсюдження та контрабандних маршрутів;

- удосконалення організації правоохоронної діяльності за рахунок більш ефективної координації дій суб'єктів боротьби з наркозлочинністю, чіткого розподілу сфер відповідальності, оволодіння новими методами виявлення та розслідування злочинів,

зокрема з використанням комп'ютерних мереж, розширення контактів з Інтерполом, Європолом та іншими міжнародними правоохоронними структурами;

- співробітництво правоохоронних органів з органами місцевого самоврядування та громадськістю, власниками розважальних закладів у проведенні комплексу соціальних, медико-профілактичних заходів на території населених пунктів з досить високою концентрацією незаконного обігу наркотиків;

- забезпечення гласності в діяльності правоохоронних органів з метою підвищення рівня поінформованості населення та розширення соціальної бази протидії наркозлочинності;

- посилення роботи із забезпечення власної безпеки правоохоронних органів, недопущення втягування співробітників таких органів у наркобізнес, усунення перешкод у боротьбі їх з незаконним обігом наркотиків;

- зміцнення кадрового потенціалу підрозділів боротьби з незаконним обігом наркотиків шляхом навчання персоналу та підвищення його кваліфікації;

- забезпечення розвитку адекватних форм інституційного контролю за діяльністю правоохоронних органів у сфері боротьби з незаконним обігом наркотиків, насамперед з метою дотримання ними законності, прав і свобод людини;

- удосконалення правової основи для посилення боротьби з відмиванням грошей, отриманих від злочинної діяльності, пов'язаної з незаконним обігом наркотиків;

- посилення здійснення заходів з протидії незаконному вирощуванню нарковмісних рослин та отриманню з них нових психоактивних речовин; своєчасне виявлення незаконного розповсюдження нових хімічних речовин психоактивної дії та внесення пропозицій щодо їх включення до переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. № 770⁵⁸⁶.

Методами проведення правової основи для посилення боротьби з відмиванням грошей, отриманих від злочинної діяльності, пов'язаної з незаконним обігом наркотиків;

Методами проведення правової основи для посилення боротьби з відмиванням грошей, отриманих від злочинної діяльності, пов'язаної з незаконним обігом наркотиків;

- всебічний і глибокий аналіз оперативної обстановки на території, що обслуговується, об'єкті, у галузі народного господарства, за напрямками роботи. Вивчення тенденцій і особливостей злочинності (стану, рівня, динаміки, структури, характеру, географії, ціни), групування її за видами, місцем, способом і часом вчинення, викраденими предметами і об'єктами протиправного посягання, а також за характеристикою осіб, що їх вчинили;

- виявлення у діяльності установ, підприємств та організацій причин і умов, що сприяють злочинам. Підготовка інформації у зацікавлені органи, повідомлень на підприємства, в установи та організації щодо боротьби із правопорушниками;

- систематичне обстеження розташованих на території обслуговування об'єктів, місць концентрації великої кількості громадян, звертаючи особливу увагу на ті, де найбільш частіше вчиняються правопорушення. Проведення комплексних і цільових операцій, рейдів за цими напрямками;

- правове роз'яснення й виховання населення.

Враховуючи вищезазначене, Національна поліція у межах установленої компетенції самостійно або у взаємних контактах один з одним бере безпосередню участь у реалізації наступних заходів:

- запобігає, виявляє і припиняє діяльність міжнародних центрів наркобізнесу, що здійснюють операції щодо незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин на території України, а також діяльність вітчизняних злочинних угруповань, що займаються незаконним обігом наркотиків на території держави, зокрема й тих, які підтримують злочинні зв'язки із подібними закордонними організаціями;

- встановлює і відслідковує канали контрабанди наркотичних засобів, ліквідує їх;

- з'ясовує зв'язки вітчизняних злочинних угруповань із наркоцентрами, що діють у країнах близького й далекого зарубіжжя, із представниками органів державної влади й управління України;

- припиняє спроби «відмивання» коштів, отриманих у результаті незаконного обігу наркотиків;

⁵⁸⁶ Стратегія державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.08.2013 року №735-р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

– бере участь у розробці та реалізації державної програми щодо боротьби з незаконним обігом наркотиків, а також сприяють і надають практичну допомогу у реалізації міжнародних програм щодо протидії наркобізнесу;

– проводить активні заходи на каналах незаконного обігу наркотиків щодо злочинців-іноземців;

– забезпечує власну безпеку підрозділів, що вирішують завдання боротьби з незаконним обігом наркотиків, шляхом протидії спробам проникнення в оперативний і кадровий апарат правоохоронних структур.

Механізм організації роботи Національної поліції щодо загальної профілактики кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків, складається з надання інформації в органи державної влади, різні відомства, громадські організації; обстеження, перевірок, рейдів і інших масових заходів щодо усунення негативних явищ у сфері економіки, культури й побуту; правовиховної роботи; спільної участі з іншими структурами правоохоронних органів, наукових і культурно-виховних установ; застосування правових форм впливу на осіб, що сприяють злочинам, усуненні причин і умов, що сприяють злочинам; право виховного впливу засобів масової інформації, насамперед спеціальних передач телебачення «Людина і закон», «Кримінальна хроніка», «Свідок», «Надзвичайні новини», «Чорний квадрат», «Ситуація» тощо.

Національна поліція через Міністерство внутрішніх справ:

– надає Кабінетові Міністрів України пропозиції про внесення змін до актів законодавства стосовно вдосконалення порядку обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів та посилення відповідальності за його порушення;

– розробляє та оновлює нормативно-правові акти щодо: а) удосконалення порядку знищення конфіскованого або вилученого обладнання, що використовувалося для незаконного виробництва чи виготовлення наркотичних засобів і психотропних речовин, використання якого в законному обігу визнано недоцільним; б) здійснення контролю за обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів; в) удосконалення порядку провадження діяльності, пов'язаної з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів; г) установлення відповідальності посадових осіб фінансових та інших установ, підприємств і організацій за неналежне виконання вимог статті 7 Закону України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними»; г) установлення правил ввезення на митну територію України та вивезення за її межі наркотичних (психотропних) лікарських засобів хворими; д) удосконалення порядку транзиту через територію України наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів;

– проводить: а) моніторинг незаконного вживання наркотичних засобів та психотропних речовин; б) комплексні дослідження впливу незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, геополітичних факторів та міграційних процесів на загальну ситуацію у цій сфері і стан злочинності; в) аналіз наявної інформації про наміри зарубіжних кримінальних структур створити стійкі канали транзитного переміщення через територію України наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів з країн Центральної, Південно-Західної, Південно-Східної Азії та Латинської Америки, а також комерційних структур, діяльність яких викликає підозру в їх причетності до легалізації (відмивання) коштів, отриманих від наркобізнесу; заходи щодо запобігання транснаціональній наркозлочинності; г) дослідження криміналістичних аспектів виявлення та розкриття кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів; г) дослідження рівня латентності незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин та пов'язаної з наркоманією злочинності, визначення можливих шляхів його зниження; д) визначення обсягів витрат, пов'язаних з процесуальними діями та оперативно-розшуковою діяльністю правоохоронних органів у сфері боротьби з наркозлочинністю;

– розробляє і впроваджує систему підготовки соціальних працівників для роботи у наркологічних закладах, центрі ресоціалізації наркозалежної молоді «Твоя перемога», інших закладах і установах соціального спрямування, діяльність яких пов'язана із профілактикою негативних проявів у молодіжному середовищі. Вивчається практика залучення до антинаркотичної роботи осіб, які вилікувались від наркотичної залежності, та їх родичів;

– щодо інформування населення про наслідки вживання наркотичних засобів. Організовується роз'яснювальна робота у друкованих та аудіовізуальних засобах масової

інформації, проводяться «круглі столи» із залученням лікарів, педагогів, працівників центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, соціологів, кримінологів, працівників поліції щодо стратегії державної політики у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та створюється цикл телепередач антинаркотичної спрямованості на основі науково обґрунтованих методів оцінки їх ефективності;

- здійснює навчання фахівців поліції, на базі вищих навчальних закладів зі специфічними умовами навчання системи МВС України, щодо навичок проведення сучасної профілактичної антинаркотичної роботи серед різних верств населення;

- щодо формування у молоді навичок ведення здорового способу життя (розроблення буклетів і плакатів, комп'ютерних ігор, що спрямовані проти незаконного вживання наркотичних засобів або психотропних речовин, створення освітньо-розважальних програм, фільмів з популяризації здорового способу життя);

- розробка різних видів зовнішньої реклами, а також тиражування інформаційно-просвітницьких матеріалів (буклетів, плакатів, пам'яток) із застережливими написами та розміщенням їх у громадських місцях (метрополітені, іншому міському транспорті, на залізниці тощо) з метою формування у свідомості громадян, особливо молоді, негативного ставлення до вживання наркотичних засобів та психотропних речовин;

- створення та показ освітніх фільмів з проблем наркоманії та СНІДу, а також інших сучасних фільмів вітчизняного та зарубіжного виробництва з цих проблем на каналах телебачення;

- щодо контролю за обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів: а) створення та постійне оновлення банку даних усіх видів об'єктів, функціонування яких пов'язане з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, що підлягає ліцензуванню; б) щорічна розробка та подача Кабінетові Міністрів України пропозиції щодо затвердження квот, у межах яких здійснюється виробництво, виготовлення, зберігання, ввезення та вивезення наркотичних засобів і психотропних речовин, включених до таблиць II і III переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів; в) здійснення контролю за експортно-імпортними операціями та їх сертифікацією у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів; г) створення ефективної системи здійснення контролю за дотриманням суб'єктами підприємницької діяльності порядку провадження діяльності, пов'язаної з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, та у разі виявлення порушень вимог законодавства вживати відповідних заходів; г) здійснення постійного контролю за обґрунтованим списанням наркотичних і психотропних препаратів з простроченою дією, забезпечення централізованої доставки наркотичних (психотропних) лікарських засобів з аптечних складів у спеціально обладнаних транспортних засобах під охороною. Забезпечення проведення двічі на рік перевірок дотримання онкологічною службою порядку призначення наркотичних і психотропних лікарських засобів онкохворим, які лікуються у домашніх умовах. Встановлення суворого обліку використання лікарських засобів, які викликають залежність; д) здійснення систематичного контролю за дотриманням суб'єктами підприємницької діяльності ліцензійних та інших умов провадження діяльності, пов'язаної з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, проведення обстеження приміщень, рівня їх укріпленості, наявності охорони, перевірка кола осіб, допущених до роботи з наркотичними засобами, психотропними речовинами і прекурсорами;

- щорічне здійснення перевірок законності проведення експортно-імпортних операцій з наркотичними засобами, психотропними речовинами і прекурсорами, зокрема з підконтрольними лікарськими засобами;

- посилений контроль за культивуванням наркотиковмісних рослин шляхом оперативного контролю за діяльністю сільськогосподарських підприємств, які отримали ліцензію на право їх вирощування, підвищити вимоги до формування насіннєвого фонду, що використовується, здійснення охорони посівів, місць зберігання і переробки цих рослин, порядку знищення відходів і поживних залишків;

- організація у рамках існуючих міжнародних угод щодо співробітництва у сфері боротьби з наркозлочинністю навчання та підвищення кваліфікації працівників правоохоронних органів на базі відповідних відомств зарубіжних країн з метою удосконалення професійних навичок та обміну досвідом протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів;

– продовження з урахуванням міжнародного досвіду у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів та психотропних речовин роботи з реформування правоохоронної системи України і приведення її у відповідність із світовими стандартами, забезпечити інтегрування служб, що здійснюють протидію наркобізнесу, до відповідних міжнародних організацій;

– здійснення щорічних комплексних операцій «Допінг», «Батискаф» з метою виявлення джерел і перекриття каналів надходження у незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів з хіміко-фармацевтичних підприємств, аптечних закладів, інших місць їх виробництва, зберігання і реалізації;

– здійснення перекриття на ділянках державного кордону з Росією, Білоруссю та Молдовою каналів надходження в Україну наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів шляхом систематичного проведення міждержавних операцій «Канал» та опрацювання питання щодо можливості їх проведення з іншими суміжними зарубіжними країнами;

– проведення щорічної оперативно-профілактичної операції «Мак» з метою виявлення і знищення незаконних посівів маку та конопель, недопущення незаконного отримання наркосировини. У разі виявлення фактів надходження наркосировини у незаконний обіг вжиття заходів щодо позбавлення сільськогосподарських підприємств, які не забезпечили належної охорони їх посівів, ліцензій на право культивування наркотиковмісних культур;

– з метою виявлення джерел і перекриття каналів нелегального вступу наркотиків щорічно проводиться комплексна операція «Допінг» щодо перевірок аптек, хімфармпідприємств, складів, інших місць виготовлення, зберігання й реалізації лікарських препаратів, що містять наркотики. Операція «Допінг» спрямована: на перекриття каналів вступу у незаконний обіг нарковмісних лікарських препаратів, прекурсорів, синтетичних наркотиків, виготовлених кустарно або у підпільних лабораторіях; на виявлення фактів розкрадань наркотичних засобів, психотропних і сильнодіючих речовин у процесі виготовлення, зберігання, транспортування й реалізації, що вчинені особами, що мають до них доступ у зв'язку з службовою діяльністю, а також підробки медичних рецептів і інших документів на одержання наркотичних засобів особами, до цього не причетними;

– у взаємодії із спецслужбами зарубіжних країн в установленому порядку організовує проведення комплексу заходів для викриття і ліквідації каналів контрабандного надходження в Україну наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та проведення їх міжнародних контрольованих поставок, розблокування наркогруп з міжнародними зв'язками, знешкодження підпільних нарколабораторій, усунення умов, що сприяють їх виникненню. Здійснення аналізу наявних шляхів незаконного переміщення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів через державний кордон, розробка методики їх виявлення та вилучення. Забезпечення обміну із спецслужбами зарубіжних країн інформацією щодо суб'єктів підприємницької діяльності, які беруть участь у міжнародних операціях з контрольованими речовинами;

– проведення у навчально-виховних закладах регулярні оперативно-профілактичні заходи з метою запобігання проникненню до них наркотичних засобів і психотропних речовин та поширенню їх серед школярів і студентів;

– щоквартальне проведення перевірок у розважальних закладах та місцях проведення дозвілля (кафе, дискотеки, нічні клуби тощо) з метою припинення діяльності тих, де виявлено факти торгівлі або вживання наркотичних засобів чи психотропних речовин;

– розширення співробітництва з міжнародними організаціями, створеними з метою протидії поширенню наркоманії та наркобізнесу, шляхом участі у виконанні програм боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів і психотропних речовин, легалізацією (відмиванням) грошей, отриманих від діяльності, пов'язаної з наркобізнесом;

– підтримка на постійній основі контактів з правоохоронними органами і спецслужбами зарубіжних країн з питань протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, а також участь у міжнародних семінарах-нарадах, конференціях тощо;

– участь у формуванні інституту офіцерів зв'язку з питань боротьби з організованою та наркозлочинністю при дипломатичних представництвах України за кордоном у країнах, які є постачальниками наркотичних засобів та психотропних речовин або через території яких пролягли злочинні канали перевезення наркотиків, з метою зміцнення співробітництва у сфері боротьби з наркобізнесом;

– активізація співробітництва (у сфері правоохоронної діяльності) з державами – учасниками ЄС, СНД, ГУУВМ у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів у рамках відповідних багатосторонніх та двосторонніх договорів;

– вивчення і впровадження зарубіжного досвіду з питань запобігання поширенню наркоманії та боротьби з наркобізнесом, а також забезпечення участі представників України у міжнародних семінарах, наукових конференціях тощо;

– розширення партнерських відносин з Об'єднаною програмою ООН/СНІД (ЮНЕЙДС) та іншими міжнародними організаціями, що працюють у сфері протидії наркоманії та СНІДу, сприяння виконанню міжнародних програм та проєктів щодо запобігання поширенню у суспільстві таких негативних явищ;

– надання Міжнародному комітетові з контролю за наркотиками звітів щодо обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, зокрема дані про потребу, інвентарний запас, виробництво, використання наркотичних засобів, а також заходи щодо недопущення їх незаконного обігу;

– вивчення системи організації та функціонування у зарубіжних країнах підрозділів боротьби з наркобізнесом і транснаціональною наркозлочинністю з метою можливого запровадження їх досвіду у вітчизняній практиці та налагодження тісної взаємодії у сфері протидії контрабанді наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

Крім того, з метою комплексного використання можливостей і засобів щодо протидії розповсюдженню наркотиків і наркоманії, забезпечується підпорядкованість та належна взаємодія всіх суб'єктів антинаркотичної діяльності, здійснюється розробка і реалізація міжвідомчих планів, які розробляються з урахуванням державних програм.

Співробітниками Національної поліції проводяться регулярні наради за участю представників Служби безпеки України, Міністерства юстиції України, Міністерства фінансів України, Національного Банку України, Прикордонної служби України, Державної митної служби, тощо. На даних нарадах розглядалися питання обміну наявною оперативною інформацією та організації взаємодії при проведенні комплексу спільних заходів відносно організованих груп і злочинних угруповань, що спеціалізуються на незаконному обігу наркотиків.

Національною поліцією, з метою запобігання втягування у вживання наркотиків громадян, залучаються громадські та релігійні організації, засоби масової інформації тощо. По країні проводяться звичайно за допомогою громадськості ряд антинаркотичних акцій та реалізується ціла низка регіональних програм, що пропагують здоровий спосіб життя.

Взаємодіючи з іншими суб'єктами профілактики та, з метою запобігання наркоманії і активізації профілактичної роботи з дітьми у літній період, а також запобігання і виявлення фактів вживання наркотиків у дитячих оздоровчих таборах, проводяться антинаркотичні акції щодо пропаганди й популяризації здорового способу життя. Також Національна поліція залучає до профілактичної роботи щодо протидії вживання наркотиків серед молоді та зменшення рівня наркозлочинності представників Української Православної церкви.

Щорічно органами і підрозділами Національної поліції, у взаємодії з органами освіти і органами охорони здоров'я, організовується і проводиться оперативно-профілактична операція, типу, «Підліток-Голка».

Під час проведення рейдів по місцях скупчення підлітків і молоді, у ході обстеження житлового сектору, підвалів, сходових тупиків установлюються факти готування, зберігання і збуту наркотиків, вдається встановити кубла для вживання наркотиків, осіб, що страждають наркотичною залежністю та надають житлові приміщення для збору підлітків. При встановленні протиправної діяльності осіб, що займаються вирощуванням нарковмісних рослин, скупкою та перепродажем наркотичної сировини, втягуванням неповнолітніх у виготовлення або вживання наркотиків, здійснюються заходи щодо усунення причин і умов, що сприяють поширенню наркотичних засобів.

Організаційні заходи в діяльності щодо запобігання та протидії незаконного обігу наркотиків повинні бути спрямовані на те, щоб здійснити оцінку: масштабів вживання наркотиків в Україні без призначення лікаря; рівня латентності незаконного обігу наркотиків і пов'язаної з наркоманією злочинності; матеріальних втрат від поширення наркоманії – медичних витрат на лікування хворих наркоманією (реабілітаційні заходи, утримування обслуговуючого персоналу тощо); а також витрат на процесуальну діяльність правоохоронних органів.

Індивідуальна профілактика незаконного обігу наркотиків та кримінальних правопорушень з ним пов'язаних здійснюється у наступних напрямках: виявлення осіб, що зловживають наркотиками та, на цьому ґрунті, схильні до вчинення кримінальних правопорушень; усунення причин і умов індивідуальної антигромадської або протиправної поведінки; усунення конкретних обставин, що спричиняють вживання наркотиків; здійснення спостереження та забезпечення іншого соціального контролю щодо поведінки і способу життя осіб, які зловживають наркотиками та, на цьому ґрунті, схильні до правопорушень; здійснення щодо зазначених вище осіб заходів виховного, медичного, правового та іншого характеру з метою недопущення криміналізації.

Основними цілями індивідуальної профілактики кримінальних правопорушень, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків, що здійснюється співробітниками Національної поліції, є усі можливі заходи, які змусили б осіб, що профілактуються, відмовитися від немедичного вживання наркотиків, від здійснення ними кримінальних правопорушень, що замислюються, плануються, підготовляються. Для досягнення поставлених цілей працівник поліції застосовує весь арсенал наявних у його розпорядженні сил, засобів, прийомів, використовує гласний і негласний методи⁵⁸⁷.

У цілому така діяльність органів і підрозділів Національної поліції реалізується в наступних напрямках:

1. Індивідуальна профілактика незаконної пропозиції. Здійснюється щодо осіб, схильних до вчинення незаконних дій з наркотиками.

2. Індивідуальна профілактика щодо скороченню попиту на наркотики (зловживання наркотичними засобами). Здійснюється щодо осіб, які зловживають наркотиками, і груп ризику шляхом проведення виховних, правових, медичних і інших заходів, що спонукають їх відмовитись від уживання наркотиків, та повернутись до здорового способу життя.

3. Індивідуальна (рання) профілактика щодо виявлення осіб, що зловживають наркотиками та входять до групи підвищеного ризику. Здійснюється у процесі повсякденної роботи оперативно-службової діяльності співробітниками органів внутрішніх справ (профілактичної, оперативно-розшукової, слідчої, адміністративної) і спрямована у першу чергу на осіб раніше засуджених, соціально невлаштованих, з обтяжуючою спадковістю (страждають на психічні захворювання), робітників мережі аптек і хімфармпідприємств, неповнолітніх з неблагополучних родин тощо.

4. Індивідуальна профілактика щодо сприяння процесу лікування осіб, які страждають наркотичною залежністю. Здійснюється, як правило, разом з медичними установами.

5. Індивідуальна профілактика щодо сприяння процесу реабілітації осіб, схильних до вживання наркотиків. Зокрема, надання допомоги у забезпеченні повної ізоляції особи від подальшого спілкування зі звичним колом громадян, неформальною групою споживачів наркотиків.

6. Індивідуальна профілактика щодо усунення обставин (детермінант), що призвели до вживання наркотиків. Здійснюється за допомогою психологів, родичів, позитивних друзів, волонтерів шляхом установлення твердого контролю над поведінкою особи у родині, побуті, за місцем роботи або навчання, сферою дозвілля.

7. Індивідуальна профілактика як здійснення спостереження за поведінкою і способом життя осіб, що зловживають наркотиками. Здійснюється співробітниками органів внутрішніх справ постійно з використанням як гласних, так і негласних методів збору інформації про дану особу.

У поле зору індивідуально-профілактичного впливу поліції попадають наступні категорії громадян:

- звільнені з місць позбавлення волі, щодо яких установлені обмеження відповідно до Закону України «Про адміністративний нагляд за особами звільненими з місць позбавлення волі»;

- засуджені до заходів покарання, що непов'язані з позбавленням волі;
- звільнені від кримінальної відповідальності з nereабілітуючих обставин;
- які допускають правопорушення у сфері сімейно-побутових відносин;

⁵⁸⁷ Галахов С. С., Драган Г. Н., Кондратюк Л. В. Роль органів внутрішніх справ у системі профілактики наркоманії і запобігання правопорушенням, пов'язаним з незаконним обігом наркотиків (особливості роботи з неповнолітніми): навч. посіб. Москва: ВНДІ МВС Росії, 2004.

- хронічні алкоголіки та наркомани, а також, що допускають вживання наркотичних коштів і психотропних речовин без призначення лікаря;

- психічно хворі особи, що представляють безпосередню небезпеку для себе та навколишніх, і перебувають на обліку в установах охорони здоров'я;

- неповнолітні правопорушники, що підлягають або перебувають на обліках у службах у справах дітей або ювенальній превенції Національної поліції України.

Для здійснення всіх форм успішної індивідуальної профілактики співробітники поліції ведуть пошук осіб, які схильні до вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних з наркотиками, або, що вживають, наркопрепарати без призначення лікаря, серед осіб раніше засуджених, маргінальних верств населення, проституток, етнічних діаспор (угруповань), що займаються торгівлею на ринках, водіїв автотранспорту, які часто виїжджають в інші регіони, провідників на залізничному транспорті, медичних працівників, службовців хімфармпідприємств тощо.

Безпосередній вплив на таких осіб може бути як зашифрованим, так і прямим. Так, наприклад, особа, яка перевіряється, відвідується за місцем проживання, роботи, навчання, проведення дозвілля. У ході бесіди з ним з'ясовуються його настрої, плани, зв'язки, доводиться правова інформація, здійснюється вплив на нього через родичів, друзів, колег по роботі, сусідів тощо. Методи переконання і виховання осіб, що профілактуються, повинні співпадати з методами медичного, правового та соціального впливу. Примус повинний супроводжуватися обґрунтуванням його справедливості, роз'ясненням того, що він є природним наслідком вчиненого ⁵⁸⁸.

Таким чином, індивідуальна профілактична робота триває до виправлення особи, яка профілактуються, припинення з його боку порушень громадського порядку, відмови від злочинних намірів, що повинне бути підтверджене об'єктивними даними, що позитивно характеризують його поведінку. Підстави й порядок зняття особи, що профілактуються, з відповідних обліків регламентуються нормативними актами МВС України.

⁵⁸⁸ Запобігання злочинам і адміністративним правопорушенням органами внутрішніх справ: підручник для студентів вузів, що навчаються за спеціальністю «Юриспруденція» і «Правоохоронна діяльність» / під ред. В. Я. Кікота, С. Я. Лебедева. М.: ЮНІТІ-ДАНА, 2009. С. 366–369.

Глава 19. Кримінологічна характеристика та запобігання кіберзлочинам

(Савченко А. В., Литвинов О. М., Орлов Ю. Ю.)

План

- § 1. Поняття кіберзлочинності та кіберзлочинів.
- § 2. Класифікація кіберзлочинів.
- § 3. Причини та умови кіберзлочинності.
- § 4. Характеристика осіб, які вчиняють кіберзлочини.
- § 5. Запобігання кіберзлочинності.

§ 1. Поняття кіберзлочинності та кіберзлочинів

У кримінологічній літературі наголошується, що концепція кіберзлочинності була сформульована завдяки діяльності правоохоронних органів розвинутих країн Європи та світу і стосується злочинів у сфері комп'ютерної інформації та телекомунікацій, незаконного обігу радіоелектронних і спеціальних технічних засобів, поширення не ліцензованого програмного забезпечення для комп'ютерів, а також деяких інших видів злочинів⁵⁸⁹. Щодо терміну «кіберзлочинність», то у міжнародно-правових документах його не визначено. Навіть у Конвенції (Ради Європи) про кіберзлочинність від 23 листопада 2001 року дефініція цього терміну відсутня, хоча ця Конвенція і розтлумачує у ст. 1 «Визначення», що є «комп'ютерною системою», «комп'ютерними даними», «постачальником послуг» і «даними про рух інформації»⁵⁹⁰.

Уявляється, що термін «кіберзлочинність» (англ. «cybercrime») ширше, ніж «комп'ютерна злочинність» («computer crime»), оскільки більш точно відображає природу злочинності в інформаційному просторі. Приставка «cyber-» вважається компонентом складного слова та означає щось таке, яке відноситься до мережі Інтернет, віртуальної реальності, інформаційних технологій, комп'ютерної системи тощо. Відповідно «кіберзлочинність» є злочинною (протиправною) діяльністю чи злочинністю, що пов'язана з використанням комп'ютерів, інформаційних технологій і глобальних мереж. Практично так само її описують електронний словник «Dictionary», Оксфордський і Кембриджський словники. В електронному словнику «Techopedia» зазначено про таке: «Кіберзлочинність визначається як злочинність, де комп'ютер є об'єктом злочину (хакерство, фішинг, спам) або використовується як інструмент для вчинення злочину (дитяча порнографія, злочини з ненависті). Кіберзлочинці можуть використовувати комп'ютерні технології для доступу до особистої інформації, комерційної таємниці або використовувати Інтернет для експлуатаційних або шкідливих цілей. Злочинці можуть також використовувати комп'ютери для зв'язку та зберігання документів або даних. Злочинців, які здійснюють ці незаконні дії, часто називають хакерами»⁵⁹¹. У той же час термін «комп'ютерна злочинність» («computer crime») переважно описує злочини, вчинені щодо комп'ютерів або комп'ютерних даних.

У національному законодавстві термін «кіберзлочинність» визначено лаконічно – «сукупність кіберзлочинів» (п. 9 ст. 1 «Визначення» Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 5 жовтня 2017 року)⁵⁹². Сьогодні кіберзлочинність для нашої держави є більш небезпечною, ніж навіть п'ять років тому, і, незважаючи на всі заходи правоохоронних органів, які спрямовані на боротьбу з кіберзлочинами, їх перелік не

⁵⁸⁹ Голіна В., Головкін Б. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: навч. посіб. Харків: Право, 2014. 513 с. С. 332.

⁵⁹⁰ Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність від 23 листопада 2001 року (Конвенцію ратифіковано Україною із застереженнями і заявами Законом № 2824-IV від 7 вересня 2005 року). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_575 (дата звернення: 02.05.2019).

⁵⁹¹ Cybercrime. Techopedia. URL: <https://www.techopedia.com/definition/2387/cybercrime> (дата звернення: 03.05.2019).

⁵⁹² Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України № 2163-VIII від 5 жовтня 2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19> (дата звернення: 03.05.2019).

зменшується, а, навпаки, зростає, при цьому боротьба з кіберзлочинністю неможлива без глибокого розуміння правових питань регулювання інформаційних мереж⁵⁹³.

У свою чергу термін «кіберзлочин (комп'ютерний злочин)» означає «суспільно небезпечне винне діяння у кіберпросторі та/або з його використанням, відповідальність за яке передбачена законом України про кримінальну відповідальність та/або яке визнано злочином міжнародними договорами України» (п. 8 ст. 1 «Визначення» Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 5 жовтня 2017 року)⁵⁹⁴.

З цього визначення випливають такі ознаки кіберзлочину:

1) суспільна небезпечність (наприклад, щороку кількість виявлених кіберзлочинів збільшується в середньому на 2,5 тисячі)⁵⁹⁵;

2) винність (цей злочин може бути вчинено умисно або необережно);

3) діяння, вчинене у кіберпросторі та/або з його використанням (під терміном «кіберпростір», згідно п. 11 ст. 1 «Визначення» Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 5 жовтня 2017 року, розуміють «середовище (віртуальний простір), яке надає можливості для здійснення комунікацій та/або реалізації суспільних відносин, утворене в результаті функціонування сумісних (з'єднаних) комунікаційних систем та забезпечення електронних комунікацій з використанням мережі Інтернет та/або інших глобальних мереж передачі даних»)⁵⁹⁶;

4) протиправність (відповідальність за його вчинення передбачена законом України про кримінальну відповідальність та/або яке визнано злочином міжнародними договорами України).

У ст. 12 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 5 жовтня 2017 року законодавець уточнює, що кримінальна відповідальність настає за умови, якщо кіберпростір є місцем та/або способом вчинення злочину. Поняття «місце вчинення злочину» та «спосіб вчинення злочину» чітко не визначені в українському законодавстві, що, в свою чергу, тягне різне розуміння цих термінів науковцями-юристами.

Місце вчинення злочину – це певна територія (межі, сфера), де було розпочато і закінчено діяння або настав злочинний результат. Як місце злочину кіберпростір може виступати, наприклад, в якості середовища обігу інформації, наслідки несанкціонованих дій з якою визначені статтями Розділу XVI «Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електров'язку» Особливої частини КК України (зокрема, якщо йдеться про дії, що призвели до витоку інформації, що становить державну таємницю, яка містилася на захищеному комп'ютері, розташованому у приміщенні відповідного правоохоронного органу).

Спосіб вчинення злочину – це певний метод, порядок і послідовність рухів, прийомів, що застосовуються особою для вчинення злочину. Спосіб завжди притаманний дії, утворює її зміст, а в деяких випадках може ставати окремою дією стосовно основної. Як спосіб вчинення злочину кіберпростір може бути, наприклад, прийомом чи методом вчинення злочинів у сфері національної безпеки, електронних комунікацій та захисту інформації (зокрема, несанкціоноване втручання в роботу сайту адміністративних послуг, що призвело до його блокування та неможливості подальшого надання послуг).

Проблема запобігання та протидії кіберзлочинам була сформована ще у 80-ті роки ХХ ст., однак перші норми відповідного характеру було внесено до законодавства про кримінальну відповідальність лише у 1994 р. на підставі Закону України «Про внесення змін і доповнень до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексу України», який передбачав доповнення тоді ще глави IX «Злочини проти порядку управління» КК України 1960 р. новою ст. 198-1:

Стаття 198-1. Порушення роботи автоматизованих систем.

Умисне втручання у роботу автоматизованих систем, що призвело до перекручення чи знищення інформації або носіїв інформації, чи розповсюдження програмних і технічних

⁵⁹³ Бондаренко О. С., Рєпін Д. А. Кіберзлочинність в Україні: причини, ознаки та заходи протидії. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 1. С. 246–248. С. 246.

⁵⁹⁴ Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України № 2163-VIII від 5 жовтня 2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19> (дата звернення: 03.05.2019).

⁵⁹⁵ Кількість кіберзлочинів збільшується на 2,5 тисячі в рік – голова Кіберполіції (Понеділок, 15 січня 2018, 16:05). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19> (дата звернення: 03.05.2019).

⁵⁹⁶ Кількість кіберзлочинів збільшується на 2,5 тисячі в рік – голова Кіберполіції (Понеділок, 15 січня 2018, 16:05). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19> (дата звернення: 03.05.2019).

засобів, призначених для незаконного проникнення в автоматизовані системи і здатних спричинити перекручення або знищення інформації чи то носіїв інформації, –

карається позбавленням волі на строк до двох років або виправними роботами на той же строк, або штрафом у розмірі від ста до двохсот мінімальних розмірів заробітної плати.

Ті ж дії, якщо ними спричинено шкоду у великих розмірах, або вчинені повторно чи за попереднім зговором групою осіб, –

караються позбавленням волі на строк від двох до п'яти років.

(Кодекс доповнено статтею 198-1 згідно з Законом № 218/94-ВР від 20.10.94)⁵⁹⁷.

У подальшому появу в Особливій частині КК України 2001 р. розділу XVI «Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж» слід визнати об'єктивною необхідністю. На момент ухвалення нового КК України в межах згаданого розділу було криміналізовано три суспільно небезпечні діяння: 1) незаконне втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж (ст. 361); 2) викрадення, привласнення, вимагання комп'ютерної інформації або заволодіння нею шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем (ст. 362); 3) порушення правил експлуатації автоматизованих електронно-обчислювальних систем (ст. 363).

У період з 2003 по 2015 рр. законодавець вдався до таких нормативних змін і доповнень до розділу XVI Особливої частини КК України:

– по-перше, Законом України № 908-IV від 5 червня 2003 р. до назву розділу XVI Особливої частини цього Кодексу доповнено словами «і мереж електрозв'язку», а також змінена назва і редакція ст. 361;

– по-друге, Законом України № 2289-IV від 23 грудня 2004 р. у розділі XVI Особливої частини цього Кодексу ст.ст. 361, 362 і 363 були викладені в новій редакції, а також Кодекс доповнено новими статтями – 361-1, 361-2 і 363-1;

– по-третє, на підставі Закону України № 721-VII від 16 січня 2004 р. розділ XVI Особливої частини цього Кодексу був доповнений ст.ст. 361-3, 361-4, 362-1, які незабаром були виключені на підставі Закону України № 767-VII від 23 лютого 2014 року;

– по-четверте, Законом України № 770-VIII від 10 листопада 2015 р. вдосконалено інституту спеціальної конфіскації з метою усунення корупційних ризиків при її застосуванні, відтак у ст.ст. 361, 361-1, 361-2, 362, 363-1 цього Кодексу була виключена вказівка на відповідні види спеціальної конфіскації.

Таким чином, на даний момент розділ XVI «Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку» Особливої частини КК України містить шість статей:

1) несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку (ст. 361 КК);

2) створення з метою використання, розповсюдження або збуту шкідливих програмних чи технічних засобів, а також їх розповсюдження або збут (ст. 361-1 КК);

3) несанкціоновані збут або розповсюдження інформації з обмеженим доступом, яка зберігається в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або на носіях такої інформації (ст. 361-2 КК);

4) несанкціоновані дії з інформацією, яка оброблюється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації, вчинені особою, яка має право доступу до неї (ст. 362 КК);

5) порушення правил експлуатації електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку або порядку чи правил захисту інформації, яка в них оброблюється (ст. 363 КК);

6) перешкоджання роботі електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку шляхом масового розповсюдження повідомлень електрозв'язку (ст. 363-1 КК).

⁵⁹⁷ Про внесення змін і доповнень до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексу України: Закон України № 218/94-ВР від 20 жовтня 1994 року. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/218/94-vr> (дата звернення: 03.05.2019).

§ 2. Класифікація кіберзлочинів

Слід наголосити, що на сьогодні ні у національному законодавстві, ні у теорії кримінального права немає одностайної (усталеної) позиції щодо класифікації кіберзлочинів. Більше того, відсутня єдність з приводу того, які саме конкретні злочини слід відносити до посягань у сфері кібербезпеки. У принципі з використанням кіберпростору в наш час можна вчинити широке коло злочинів: від умисного вбивства (наприклад, через відключення системи штучного дихання у хворого або зупинку «штучного серця»), або втручання в комп'ютерну систему транспортних засобів з людьми, що рухаються) до крадіжки грошових коштів чи шахрайства з іншим майном; від кібершпигунства та кібертероризму до збуту заборонених у вільному обігу предметів (вогнепальної зброї, наркотичних засобів і психотропних речовин, порнографічних предметів тощо); від несанкціонованого втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку до пропаганди війни тощо.

В юридичній літературі комп'ютерні злочини (правопорушення) класифікуються науковцями по-різному.

Наприклад, Б. В. Романюк та М. В. Гуцалюк комп'ютерні правопорушення поділяють на три групи:

1) правопорушення, де сам комп'ютер чи інформація у ньому є предметом вчинення протиправних дій;

2) правопорушення, де комп'ютер виступає як знаряддя вчинення злочину;

3) правопорушення, доказом яких є інформація, що міститься в комп'ютерних системах⁵⁹⁸.

М. В. Плугатир стверджує, що:

– по-перше, чинний КК України містить норми, які спрямовані на захист суспільних відносин у сфері використання сучасних комп'ютерних технологій від злочинних посягань;

– по-друге, ці посягання можливо визначити як «комп'ютерні злочини (кіберзлочини)» та розділити їх на дві групи:

а) злочини у сфері комп'ютерної інформації (їх об'єктом є суспільні відносини у сфері комп'ютерної інформації);

б) злочини, пов'язані з використанням комп'ютерної техніки та обробкою комп'ютерної інформації (суспільні відносини у сфері комп'ютерної інформації в таких злочинах виступають додатковим обов'язковим або додатковим факультативним об'єктом)⁵⁹⁹.

М. В. Карчевський визначив таку систему злочинів у сфері інформаційної безпеки, яка включає три групи посягань:

1) злочини у сфері використання інформаційних технологій (ч.ч. 11, 12 ст. 158, ст.ст. 361–363-1, 376-1 КК України);

2) злочини у сфері забезпечення доступу до інформації (ст.ст. 111, 114, 132, 145, ч.ч. 11, 12 ст. 158, ст.ст. 159, 163, 168, 182, ч. 2 ст. 209-1, 231, 232, 328, 330, 361-2, 361, 362, 376-1, 381, 387, 422 КК України – злочини у сфері обмеженого доступу до інформації; ст. 136, ч. 1 ст. 209-1, ст.ст. 232-2, 238, ч. 3 ст. 243, ст. 285, ст. 298-1, 385 КК України – злочини у сфері отримання доступу до інформації);

3) злочини у сфері формування інформаційного ресурсу (ч.ч. 2, 3 ст. 109, ст.ст. 110, 161, 171, 258-2, 295, 300, 301; ч. 2 ст. 442 КК України)⁶⁰⁰.

Н. А. Савінова виділяє:

1) суспільно небезпечні діяння, що трансформувалися під впливом розвитку інформаційного суспільства, до якої належать безпосередньо діяння, які охоплюються окремими складами раніше відомих злочинів, а також злочини терористичної спрямованості, що вчиняються у спосіб використання дистанційних комунікацій;

⁵⁹⁸ Романюк Б. Гуцалюк М. Координація боротьби з комп'ютерною злочинністю – нагальна вимога сьогодення. *Міліція України*. 2001. № 11. С. 22.

⁵⁹⁹ Плугатир М. В. Імплементация Україною міжнародно-правових зобов'язань щодо відповідальності за злочини у сфері комп'ютерної інформації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Київ, 2010. С. 6–7.

⁶⁰⁰ Карчевський М. В. Кримінально-правова охорона інформаційної безпеки України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08. Київ, 2013. С. 10.

2) новітні суспільно небезпечні діяння, що виникли в умовах розвитку інформаційного суспільства, за ознаками спільних характеристик – «кібернетичні злочини» («кіберзлочинність»), «кібернетична інтервенція», «інформаційна експансія», «впливи на свідомість населення»⁶⁰¹.

Зважаючи на сучасні завдання кіберполіції, усі кіберзлочини можна поділити на такі види:

1) у сфері використання платіжних систем:

а) скімінг (шимінг) – незаконне копіювання вмісту треків магнітної смуги (чіпів) банківських карток;

б) кеш-трепінг – викрадення готівки з банкомату шляхом встановлення на шатер банкомату спеціальної утримуючої накладки;

в) кардінг – незаконні фінансові операції з використанням платіжної картки або її реквізитів, що не ініційовані або не підтверджені її держателем;

г) несанкціоноване списання коштів з банківських рахунків за допомогою систем дистанційного банківського обслуговування;

2) у сфері електронної комерції та господарської діяльності:

а) фішинг – виманювання у користувачів Інтернету їх логінів та паролів до електронних гаманців, сервісів онлайн аукціонів, переказування або обміну валюти, тощо;

б) онлайншахрайство – заволодіння коштами громадян через інтернет-аукціони, інтернет-магазини, сайти та телекомунікаційні засоби зв'язку;

3) у сфері інтелектуальної власності:

а) піратство – незаконне розповсюдження інтелектуальної власності в Інтернеті;

б) кардшарінг – надання незаконного доступу до перегляду супутникового та кабельного TV;

4) у сфері інформаційної безпеки:

а) соціальна інженерія – технологія управління людьми в Інтернет просторі;

б) мальваре – створення та розповсюдження вірусів і шкідливого програмного забезпечення;

в) протиправний контент – контент, який пропагує екстремізм, тероризм, наркоманію, порнографію, культ жорстокості і насильства;

г) рефайлінг – незаконна підміна телефонного трафіку⁶⁰².

Однак проблемним моментом у класифікації кіберзлочинів кіберполіцією є те, що про більшість із них КК України текстуально (буквально) не згадує взагалі. За суттю, такі суспільно небезпечні прояви можуть бути формами або способами вчинення конкретних злочинів. Наприклад, «онлайншахрайство» є формою вчинення шахрайства як злочину проти власності, що здійснюється шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки (ч. 3 ст. 190 КК України), а «рефайлінг» – лише способом вчинення несанкціонованого втручання в роботу мереж електрозв'язку (телекомунікаційних мереж), тобто злочину, передбаченого ст. 361 КК України⁶⁰³.

У нормативному плані відомо, що з 1985 по 1989 рр. Комітет експертів Ради Європи з проблем злочинності, пов'язаної з комп'ютерами, виробив Рекомендацію № (89) 9, затверджену Комітетом Міністрів ЄС 13 вересня 1989 р., в якій містився список правопорушень, рекомендований країнам – учасникам ЄС для розробки єдиної карної стратегії, пов'язаної з комп'ютерними злочинами. Також в документі відмічена необхідність досягнення міжнародного консенсусу з питань криміналізації деяких злочинів, пов'язаних з комп'ютерами. Згадана Рекомендація містить два списки злочинів – «мінімальний» і «факультативний (додатковий)». До «мінімального» списку потрапили діяння, які обов'язково мають бути заборонені міжнародним законодавством і підлягають переслідуванню в судовому порядку. «Додатковий» список містив ті правопорушення, по яких досягнення міжнародної згоди уявляється складним завданням⁶⁰⁴.

⁶⁰¹ Савінова Н. А. Кримінально-правова політика забезпечення інформаційного суспільства в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08. Львів, 2013. С. 19–23.

⁶⁰² Аваков Арсен. Кіберполіція (крок реформи): 11 жовт. 2015 р. URL: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/avakov/561a92c183c27/> (дата звернення: 02.05.2019).

⁶⁰³ Савченко А. В. Воробей П. А., Бельський Ю. А. Рефайлінг (ре файл) як спосіб вчинення несанкціонованого втручання в роботу мереж електрозв'язку. *Юридична наука*. 2018. № 1. С. 149–165.

⁶⁰⁴ European committee on crime problems (1990) «Computer-related crime. Recommendation No. R (89) 9 on computer-related crime and final report of European committee on crime problems». Stasbourg 1990. 60 p.

У Конвенції (Ради Європи) про кіберзлочинність від 23 листопада 2001 року (розділ II – Заходи, які мають здійснюватися на національному рівні, частина 1 – Матеріальне кримінальне право) розрізняються такі кримінальні правопорушення, що спрямовані проти конфіденційності, цілісності і доступності комп'ютерних систем, мереж і комп'ютерних даних, а також зловживання такими системами, мережами і даними:

1) правопорушення проти конфіденційності, цілісності та доступності комп'ютерних даних і систем: незаконний доступ (ст. 2); нелегальне перехоплення (ст. 3); втручання у дані (ст. 4); втручання у систему (ст. 5); зловживання пристроями (ст. 6);

2) правопорушення, пов'язані з комп'ютерами: підробка, пов'язана з комп'ютерами (ст. 7); шахрайство, пов'язане з комп'ютерами (ст. 8);

3) правопорушення, пов'язані зі змістом: правопорушення, пов'язані з дитячою порнографією (ст. 9);

4) правопорушення, пов'язані з порушенням авторських та суміжних прав: правопорушення, пов'язані з порушенням авторських та суміжних прав (ст. 10).

Крім того, в межах додаткової відповідальності та санкцій у ст. 11 «Спроба і допомога або співучасть» зазначено, що держави-члени Ради Європи та інші держави, що підписали цю Конвенцію, мають вжити такі законодавчі та інші заходи, які можуть бути необхідними для встановлення кримінальної відповідальності відповідно до її внутрішнього законодавства за:

1) умисну допомогу чи співучасть у вчиненні будь-якого зі злочинів, перерахованих у ст.ст. 2–10 цієї Конвенції, з метою вчинення такого злочину (ст. 11);

2) умисну спробу вчинити будь-який зі злочинів, перерахованих у ст.ст. 3–5, 7, 8, 9.1.а та 9.1.с цієї Конвенції (проте вимога у п. 2 не є обов'язковою для підписантів). Також ця Конвенція встановлює вимоги щодо корпоративної відповідальності (ст. 12) та санкцій і заходів (ст. 13) ⁶⁰⁵.

Крім того, 28 січня 2003 р. до цієї Конвенції було ухвалено Додатковий протокол, який стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи, в якому положення Частини II «Заходи, які мають вживатися на національному рівні» передбачають криміналізацію таких дій: поширення расистського та ксенофобного матеріалу через комп'ютерні системи (ст. 3); погроза з расистських та ксенофобних мотивів (ст. 4); образа з расистських та ксенофобних мотивів (ст. 5); заперечення, значна мінімізація, схвалення або виправдання геноциду чи злочинів проти людства (ст. 6); пособництво та підбурювання у згаданих злочинах (ст. 7) ⁶⁰⁶.

Слід зазначити, що Україна ратифікувала цей Додатковий протокол з таким застереженням: «Україна заявляє, що відповідно до підпункту «а» пункту 2 ст. 6 Додаткового протоколу вона вимагатиме, щоб заперечення чи значна мінімізація, про які йдеться в пункті 1 цієї статті, були вчинені з наміром підбурити до ненависті, дискримінації чи насильства проти будь-якої особи чи групи осіб на підставі ознак раси, кольору шкіри, національного чи етнічного походження, а також віросповідання, якщо вони використовуються як привід для будь-якої з цих дій» ⁶⁰⁷.

Порівняльний аналіз Конвенції про кіберзлочинність та КК України дає підстави стверджувати, що переважна кількість діянь, передбачених нею, визнається злочинами в українському законодавстві, зокрема: нелегальне перехоплення (ст.ст. 163, 361, 362 КК України); втручання в дані (ст.ст. 361, 362 КК України); втручання в систему (ст. 361 КК України); злочини, пов'язані з дитячою порнографією (ст. 301 КК України); підробка, пов'язана з комп'ютерами (ст.ст. 358, 366 КК України), шахрайство, пов'язане з комп'ютерами (ч. 3 ст. 190 КК України).

⁶⁰⁵ Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність від 23 листопада 2001 року (Конвенцію ратифіковано Україною із застереженнями і заявами Законом № 2824-IV від 7 верес. 2005 р.). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_575 (дата звернення: 05.05.2019).

⁶⁰⁶ Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність, який стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи (Протокол ратифіковано Україною із застереженнями Законом № 23-V від 21 лип. 2006 р.). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_687 (дата звернення: 05.05.2019).

⁶⁰⁷ Про ратифікацію Додаткового протоколу до Конвенції про кіберзлочинність, який стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи: Закон України № 23-V від 21 лип. 2006 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/23-16> (дата звернення: 06.05.2019).

Діяння, передбачені Додатковим протоколом до Конвенції про кіберзлочинність, охоплюються ст. 161 КК України, де встановлена відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками, та нормами, що передбачають відповідальність за злочини проти свободи совісті (ст.ст. 178–181 КК України) та злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку (ст. 442 КК України).

Водночас сьогодні наявна ситуація, за якої національне законодавство про кримінальну відповідальність за незаконний доступ не повною мірою відповідає ратифікованій Україною Конвенції про кіберзлочинність. Так, незаконний доступ за цією Конвенцією (ст. 2) вважається закінченим з моменту вчинення діяння, тобто є формальним складом злочину, та полягає в умисному доступі до цілої комп'ютерної системи або її частини без права на це. У КК України відповідальність за незаконний (несанкціонований) доступ (ст. 361) може наставати лише тоді, коли він призвів до витоку, втрати, підробки, блокування інформації, спотворення процесу обробки інформації або до порушення встановленого порядку її маршрутизації, а отже виходить, що несанкціонований доступ сам по собі, без настання вказаних наслідків, не є злочином (зазначимо, що терміни «несанкціонований» та «незаконний» не є тотожними, відтак поняття «несанкціонований доступ» є ширшим за поняття «незаконний доступ» та повністю його охоплює). Такі дії не є настільки суспільно небезпечними, щоб їх слід було б криміналізувати, а тому їх доречно розглядати в межах адміністративної відповідальності.

Проте Конвенцією про кіберзлочинність передбачена можливість криміналізації замість простого несанкціонованого доступу іншого діяння – «незаконного (несанкціонованого) доступу, вчиненого шляхом порушення заходів безпеки з метою отримання комп'ютерних даних або з іншою недобросовісною метою, або по відношенню до комп'ютерної системи, поєднаної з іншою комп'ютерною системою». Вказане діяння, без сумніву, вже є достатньо суспільно небезпечним і може підлягати криміналізації, оскільки: по-перше, для подолання заходів інформаційної безпеки, технічного або програмного характеру необхідні спеціальні знання, навички, вміння й досвід, що свідчить про підвищену суспільну небезпечність суб'єкта даного злочину; по-друге, шкода від цього діяння полягатиме в істотних матеріальних збитках, зумовлених необхідністю відновлення або заміни системи комп'ютерного захисту.

Аналогічний підхід має бути застосований і до положень ст. 362 КК України. Зокрема доцільно було б склад несанкціонованого перехоплення або копіювання комп'ютерної інформації (ч. 2 ст. 362 КК України) визначити як формальний та визнавати несанкціоноване перехоплення або копіювання злочинними з моменту вчинення самих дій, що забезпечить імплементацію зобов'язань з приводу криміналізації нелегального перехоплення відповідно до ст. 3 Конвенції про кіберзлочинність, де склад цього злочину визначено як формальний. Крім цього, доречно у ст. 362 КК України визначити суб'єкта злочину в якості загального, що усуне суперечності між цією нормою та ст.ст. 3 і 4 Конвенції про кіберзлочинність. Вчинення цього злочину спеціальним суб'єктом можна було б розглядати як кваліфікуючу ознаку у ст. 362 КК України.

Найбільш типовими кіберзлочинами є злочини, передбачені ст.ст. 361–363-3 розділу XVI «Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку» Особливої частини КК України, при цьому їх ретельний аналіз дається в юридичній літературі⁶⁰⁸.

Разом з тим, перелік кіберзлочинів не вичерпується діяннями, зазначеними у розділі XVI Кримінального кодексу. Певні злочини, які існували задовго до створення комп'ютерів, також можуть бути вчинені із застосуванням сучасних інформаційних технологій. При цьому використання комп'ютерів зазвичай спрощує вчинення злочину або уможливорює його вчинення в нових формах. Отже, ці злочини можна розглядати як такі, що підпадають під дію Конвенції про кіберзлочинність. Зокрема, йдеться про наступні злочинні діяння:

– різні види підробки: грошей, цінних паперів, платіжних карток, знаків поштової оплати, марок акцизного збору, контрольних марок, номерів вузлів та агрегатів

⁶⁰⁸ Науково-практичний коментар Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України». Станом на 1 січня 2019 року / М. В. Гуцалюк та ін.; за ред. М. В. Гребенюка. Київ: Нац. акад. прокуратури України, 2019. 220 с.

транспортних засобів, документів на отримання наркотиків, інших документів тощо (ст.ст. 199, 200, 215, 216, 224, 290, 318, 358, 366 КК України);

– шахрайство з різними предметами (ст.ст. 190, 192, 222, 262, 308, 312, 313, 357, 410 КК України);

– ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів (ст. 301 КК України);

– порушення авторського права і суміжних прав (ст. 176 КК України).

Відповідність між статтями Конвенції про кіберзлочинність та статтями Кримінального кодексу України на семантичному рівні надано в таблиці 19.1.

Таблиця 19.1

Номер статті Конвенції	Зміст статті Конвенції	Відповідність статтям КК України
<i>Злочини проти конфіденційності, цілісності й доступності комп'ютерних даних і систем</i>		
2	Протизаконний доступ	Статті 361, 363
3	Протизаконне перехоплення	Статті 362, 363
4	Вплив на дані	Статті 361, 362, 363 ¹
5	Вплив на функціонування системи	Статті 361, 361 ¹ , 362, 363, 363 ¹
6	Протизаконне використання пристроїв та комп'ютерних програм	Статті 361 ¹ , 362, 363
<i>Злочини, пов'язані з використанням комп'ютерних засобів</i>		
7	Підробка з використанням комп'ютерних технологій	Статті 199, 200, 215, 216, 224, 290, 318, 358, 366
8	Шахрайство з використанням комп'ютерних технологій	Статті 190, 192, 222, 262, 308, 312, 313, 357, 410
<i>Злочини, пов'язані зі змістом даних</i>		
9	Злочини, пов'язані з дитячою порнографією	Стаття 301
<i>Злочини, пов'язані з порушенням авторського права та суміжних прав</i>		
10	Злочини, пов'язані з порушенням авторського права та суміжних прав	Стаття 176

Водночас в Україні передбачено кримінальну відповідальність й за інші діяння, що можуть бути вчинені шляхом застосування інформаційних технологій, проте відсутні в тексті Конвенції про кіберзлочинність.

Можна виділити три групи цих діянь. До першої слід віднести злочини, які полягають у незаконному придбанні та (або) збуті предметів, заборонених для вільного обігу, і можуть бути вчинені із використанням мережі Інтернет:

– незаконне придбання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 307 КК України);

– незаконне придбання чи збут вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин; збут холодної зброї (ст. 263 КК України);

– придбання радіоактивних матеріалів (ст. 265 КК України).

До другої групи діянь належать злочини, пов'язані зі змістом даних (контентом). Конвенція розуміє під незаконним контентом дитячу порнографію.⁶⁰⁹ Разом з тим, законодавство України дозволяє вважати злочином розміщення в Інтернеті також інформації іншого характеру, а саме:

– відомостей, що становлять державну або іншу таємницю, яка охороняється законом: незаконне розголошення лікарської таємниці (ст. 145 КК України), порушення таємниці голосування (ст. 159), розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) (ст. 168), розголошення комерційної таємниці (ст. 232), розголошення державної таємниці (ст. 328), несанкціоноване розповсюдження інформації з обмеженим доступом, яка зберігається в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або на носіях такої інформації (ст. 361²), розголошення відомостей про заходи безпеки щодо

⁶⁰⁹ Окремим протоколом до конвенції охоплюється також расизм та ксенофобія.

особи, взятої під захист (ст. 381), розголошення даних досудового слідства та дізнання (ст. 387), розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю (ст. 422);

- завідомо неправдивого повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності (ст. 259 КК України);
- закликів до вчинення дій, що загрожують громадському порядку (ст. 295 КК України);
- пропаганди расової, національної, релігійної нетерпимості (ст. 161), культу насильства і жорстокості (ст. 300) або війни (ст. 436 КК України).

До третьої групи діянь слід віднести легалізацію (відмивання) грошових коштів, здобутих злочинним шляхом (ст. 209 КК України). Для цього злочинці застосовують послуги електронних банків, надають рахунки на завищені або занижені суми, беруть участь у кібер аукціонах тощо.

Слід зауважити, що деякі положення Конвенції про кіберзлочинність не знайшли відображення у вітчизняному законодавстві про кримінальну відповідальність. Так, КК України не передбачає кримінальної відповідальності за:

- придбання шкідливих комп'ютерних програм та пристроїв, створених чи адаптованих для вчинення комп'ютерних злочинів (п. «а I» ч. 1 ст. 6);
- виробництво, продаж, придбання для використання, імпорт, оптовий продаж чи інші форми надання у користування комп'ютерних паролів, кодів доступу чи інших аналогічних даних, за допомогою яких може бути отриманий доступ до комп'ютерної системи в цілому чи будь-якої її частини з наміром використати їх з метою вчинення комп'ютерних злочинів (п. «а II» ч. 1 ст. 6);
- володіння вище зазначеними шкідливими комп'ютерними програмами, пристроями, комп'ютерними паролями, кодами доступу чи іншими аналогічними даними (п. «б» ч. 1 ст. 6);
- придбання дитячої порнографії через комп'ютерну систему (п. «d» ч. 1 ст. 9);
- володіння дитячою порнографією, що перебуває в комп'ютерній системі чи на носіях комп'ютерних даних (п. «е» ч. 1 ст. 9).

Запровадження кримінальної відповідальності за більшість з вказаних діянь кожна держава – учасник Конвенції про кіберзлочинність має право визначати самостійно. Тому питання щодо необхідності криміналізації цих діянь має визначатися ступенем їхньої суспільної небезпеки в умовах України та кримінологічними характеристиками: рівнем, динамікою тощо. Водночас, питання щодо криміналізації діянь, передбачених пунктом «а II» ч. 1 ст. 6 конвенції, має вирішуватися із урахуванням змісту ч. 3 ст. 6 цього міжнародного документу, що контекстуально зобов'язує всіх держав-учасників ввести кримінальну відповідальність за продаж, оптовий продаж чи інші форми надання у користування комп'ютерних паролів, кодів доступу чи інших аналогічних даних, за допомогою яких може бути вчинений комп'ютерний злочин.

На Х Конгресі ООН по боротьбі із транснаціональною організованою злочинністю (Відень, 2000) було запропоновано класифікацію кіберзлочинів за ознакою насильства. Згідно з цим критерієм кіберзлочини поділяють на:

- насильницькі або інші потенційно небезпечні (загроза фізичної розправи, кіберпереслідування, дитяча порнографія, кібертероризм);
- ненасильницькі (протиправне порушення володіння в кіберпросторі, кіберзлодійство, кібершахрайство, реклама послуг проституції в мережі інтернет, незаконний обіг наркотиків із використанням мережі інтернет, азартні ігри у мережі інтернет, відмивання грошей за допомогою їх електронного переміщення, деструктивні кіберзлочини, інші кіберзлочини).

За класифікатором Інтерполу кіберзлочини поділяють на такі групи:

- несанкціонований доступ та перехоплення (QA);
- зміна комп'ютерних даних (QD);
- комп'ютерне шахрайство (QF);
- незаконне копіювання (QR);
- комп'ютерний саботаж (QS);
- інші комп'ютерні злочини (QZ).

Швидкий розвиток інформаційних технологій призводить до появи нових видів послуг у сфері зв'язку, торгівлі, фінансів, розваг тощо. Відповідно, злочинці винаходять нові способи вчинення соціально небезпечних діянь із застосуванням інформаційних мереж та систем. Тому перелік кіберзлочинів не є вичерпним і постійно поповнюється. Останніми роками як в Україні, так і в світі з'являються нові види злочинів, вчинення яких передбачає застосування новітніх інформаційних технологій.

§ 3. Причини та умови кіберзлочинності

В останнє десятиліття XX – на початку XXI ст. на світовій арені відбулися суттєві зміни, які протягом тривалого часу визначатимуть головні напрями розвитку людства. Внаслідок глобальних трансформацій формуються принципово нові риси світового порядку, а міжнародні процеси проявляються у вигляді суперечливих тенденцій, постійно виникають нові виклики і загрози міжнародній безпеці⁶¹⁰. Інтенсивна інтеграція України в світові соціально-політичні та економічні інституції обумовлює її не менш інтенсивну інтеграцію у світовий інформаційний простір. Активне використання країнами інформаційних систем та користування інформаційними ресурсами (як спільними так й власними), запровадження та користування відповідними технологіями в умовах глобалізації обумовлює необхідність активної участі у політико-правовому регулюванні даних процесів з боку кожної країни.

З точки зору політичних процесів і політичних чинників поява кіберзлочинності та її зростання обумовлені відсутністю адміністративно-територіальних й інших меж в глобальних інформаційних мережах, неузгодженістю позицій урядів різних держав з питань вільного розповсюдження інформації і дотримання прав і інтересів особи, комерціалізація політичної діяльності. Також процес досягнення політичної згоди в питаннях, що стосуються кіберзлочинності ускладнюється різними уявленнями держав про те, які дії є кіберзлочинами і потребують кримінально-правової заборони, у тому числі і уявленнями про морально-етичну сторону діянь⁶¹¹. Сьогодні кіберпростір, як п'ятий загальний простір, після наземного, морського, повітряного і космічного, вимагає координації, співпраці і особливих правових заходів на міжнародному рівні. Проте, на жаль, ефективні заходи міжнародного масштабу з боротьби з кіберзлочинцями відсутні, що створює певний вакуум в правовому регулюванні відповідальності і порядку кримінального переслідування осіб, що вчинили транснаціональні злочини, і, відповідно, викликає у кіберзлочинців уявлення про можливість уникнути кримінальної відповідальності⁶¹².

Необхідною умовою розвитку інформаційного суспільства є забезпечення належного рівня кібернетичної безпеки. На відміну від провідних країн світу, у яких вже сформовані загальнодержавні системи кібернетичної безпеки, в Україні сьогодні відбувається процес формування такої системи. Слід зазначити, що вказане положення справ значною мірою обумовлене й самим станом розвитку інформаційного суспільства. Так, як зауважують фахівці, якщо у світі вже замислюються про наслідки, визначають тенденції та прогнозують перспективи, то в Україні переважно доводиться надавати аргументи на захист існування та визнання кібервіртуальної компоненти соціального простору, її специфіки та соціальних особливостей⁶¹³. Як свідчить сучасний стан інформаційної складової життя нашого суспільства, за останні роки ситуація суттєво не змінилася.

Кібернетична ж безпека країни забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих з установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм.

В Україні сьогодні, на жаль, відсутня єдина державна стратегія кібернетичної безпеки, немає відповідної розвиненої нормативно-правової бази та заточеної на її створення політичної волі. Ця стратегія, як слушно вказують фахівці, повинна бути вбудована у розвиток Доктрини інформаційної безпеки України. Вона має визначати мету і головні пріоритети діяльності держави у цій сфері, а також коротко-, середньо- і довгострокові цілі, методи їх досягнення; стратегічні завдання та засоби зменшення уразливості об'єктів

⁶¹⁰ Мала енциклопедія міжнародної безпеки / Нац. акад. наук України, Київ, ун-т права ; за заг. ред. проф., засл. юриста України Ю. Л. Бошицького, д-ра іст. наук О. В. Потехіна. Київ: Європ. ун-т, 2012. С. 10.

⁶¹¹ Тропина Т. Л. Киберпреступность: понятие, состояние, уголовно-правовые меры борьбы: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Тропина Татьяна Львовна; Дальневосточный государственный университет. Владивосток, 2005. С. 111.

⁶¹² Косенков А. Н., Черный Г. А. Общая характеристика психологии кибер-преступника. *Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права*. 2012. № 3. С. 87–94 URL: <http://cj.isea.ru/pdf.asp?id=13288>.

⁶¹³ Петренко-Лисак А. О. Соціальні детермінанти кібервіртуального простору: автореф. дис. ... канд. соц. наук. Київ, 2007. 24 с. С. 3.

критичної інфраструктури у національному кібернетичному просторі; основні напрями, підходи та методи забезпечення кібернетичної безпеки України.

Саме у Стратегії кібернетичної безпеки України доцільно передбачити основні напрями державної політики з питань кібернетичної безпеки України, а саме: забезпечення суверенітету України у кіберпросторі, наповнення кіберпростору достовірною інформацією про Україну; створення сприятливих зовнішньополітичних умов для прогресивного розвитку національного сегменту кіберпростору; запобігання втручанню у внутрішні справи України і відвернення посягань на її Інтернет-ресурси з боку інших держав; забезпечення повноправної участі України в загальноєвропейській та регіональних системах кібернетичної безпеки; участь України в міжнародному співробітництві у сфері боротьби з кіберзлочинністю та кібертероризмом; зосередження ресурсів і посилення координації діяльності правоохоронних, розвідувальних і контррозвідувальних органів України для боротьби у кіберпросторі з проявами організованої злочинності та кібертероризму; боротьба з організованими злочинними угрупованнями, в тому числі міжнародними, які намагаються діяти у національному сегменті кіберпростору; забезпечення максимальної ефективності Збройних Сил України у кіберпросторі та їх здатності давати адекватну відповідь реальним і потенційним кібернетичним загрозам Україні; запобігання проявам екстремізму в національному сегменті кіберпростору; посилення державної підтримки розвитку пріоритетних напрямів науки і техніки як основи створення високих інформаційних технологій; забезпечення необхідних умов для реалізації прав інтелектуальної власності у національному сегменті кіберпростору; створення нормативно-правових та економічних передумов для розвитку національної інформаційної інфраструктури і ресурсів. Ідеї Стратегії кібернетичної безпеки України повинні отримати розвиток у положеннях базового закону в цій сфері, а також змінах і доповненнях до інших законів України, що регулюють відносини у сфері кібернетичної безпеки⁶¹⁴.

Недостатня політична воля керівництва країни щодо регулювання інформаційних відносин та запобігання кіберзагрозам, в тому числі кіберзлочинності, інтенсивність розвитку інформаційного простору (усіх його складових: інформаційних систем, ресурсів, технологій тощо) та транскордонний характер відповідних відносин обумовлюють відставання правової бази протидії кіберзлочинності як на національному, так й на міжнародному рівні. При цьому це стосується правових норм, що визначають міжнародні засади протидії кіберзлочинності, так й правового регулювання процесу виявлення, розкриття та розслідування (від збору і фіксації доказів до судового переслідування, екстрадиції підозрюваних, засуджених осіб) кіберзлочинів.

Відсутність належного кримінально-правового регулювання в результаті недосягнення згоди на міжнародному рівні є одним з суттєвих чинників зростання кіберзлочинності. Оскільки електронні посягання є проблемою транскордонною за своєю природою, правові основи боротьби з цим явищем повинні розроблятися на міждержавному рівні. Тим часом, наразі, законодавство різних країн світу є суперечливим: відсутній одноманітний понятійний апарат, зокрема у визначенні кіберзлочинів, не закріплено на міжнародному рівні, які діяння повинні переслідуватися відповідно до кримінального законодавства⁶¹⁵. Хоча чинне у більшості країн кримінальне законодавство є достатньо гнучким, щоб кваліфікувати правопорушення цього типу, соціальні і технічні зміни створюють все нові і нові проблеми. Тому деякі з відомих світовій практиці комп'ютерних посягань не підпадають під дію кримінального законодавства і в юридичному сенсі не можуть вважатися злочинними⁶¹⁶.

⁶¹⁴ Шеломенцев В. П. Правове забезпечення системи кібернетичної безпеки України та основні напрями її удосконалення. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2012. № 1 (27). С 314–315.

⁶¹⁵ Тропина Т. Л. Киберпреступность: понятие, состояние, уголовно-правовые меры борьбы: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Тропина Татьяна Львовна; Дальневосточ. гос. ун-т. Владивосток, 2005. С. 112–113.

⁶¹⁶ Криминальная психология: учеб. пособие / авт.-сост.: А. И. Ушатилов, О. Г. Ковалев ; Российская акад. образования, Московский психолого-социальный ин-т. Москва: Моск. психолого-социальный ин-т; Воронеж: МОДЭК, 2007. С. 375.

Також відчувається відсутність належного цивільно-правового регулювання відносин у сфері високих технологій, що також; створює прогалини в законодавстві, що дозволяють злочинцям уникати відповідальності, а безкарність, у свою чергу, провокує зростання посягань⁶¹⁷.

Щодо вад національного законодавства, то поширенню кіберзлочинності та ускладненню запобігання їй сприяють проблеми правового забезпечення системи кібернетичної безпеки України, обумовлені, перш за все, відсутністю чітко розробленого та нормативно закріпленого понятійного апарата у сфері кібернетичної безпеки.

Так, недоліки понятійного апарата у сфері забезпечення кібернетичної безпеки не дозволяють: визначити ознаки та об'єктивно оцінити основні загрози у національному сегменті кіберпростору; визначити найбільш ефективні заходи забезпечення кібернетичної безпеки; чітко сформулювати завдання та функції суб'єктів кібернетичної безпеки тощо. У законодавстві відсутнє визначення не тільки поняття «кібернетична безпека (кібербезпека)», але й таких ключових понять як «кібернетичний простір (кіберпростір)», «кібернетична загроза (кіберзагроза)», «кібернетична атака (кібератака)», «кібернетичний захист (кіберзахист)», «кібернетичний злочин (кіберзлочин)», «кіберзлочинність» тощо. Визначення зазначених термінів передбачає їх широкого розуміння, враховуючи вже наявні напрацювати у таких галузях науки як кібернетика, інформатика, безпекознавство, кримінальне право тощо⁶¹⁸.

Отже, сьогодні Українській державі бракує ефективних системних заходів щодо протидії кіберзлочинам. Відсутність належної теоретичної основи та законодавчої бази не сприяє ефективній боротьбі з цими посяганнями. Разом з тим низка розвинених країни світу проблемі комп'ютерних злочинів приділяють значну увагу. Ними розроблені пакети відповідних законодавчих актів, діють національні програми боротьби із зазначеними посяганнями. Брак належного нормативно-правового забезпечення протидії комп'ютерним злочинам обтяжується відсутністю системності у законотворенні. Відсутність належного теоретико-правового забезпечення у зазначеній сфері суттєво ускладнює застосування відповідних кримінально-правових норм, нерідко призводить до прийняття суперечливих рішень у слідчій та судовій практиці⁶¹⁹.

У механізмі детермінації кіберзлочинності можна умовно виділити такі групи чинників: соціальні, політичні, економічні, технологічні, психологічні, а також чинники, пов'язані з діяльністю правоохоронних органів та віктимною поведінкою потерпілих.

Соціальні чинники виступають своєрідними передумовами функціонування та розвитку кіберзлочинності. Передусім це зміни в соціальному житті, породжені сучасним науково-технічним прогресом, пов'язані з усебічною комп'ютеризацією суспільства, а також формуванням інформаційного простору, заснованого на використанні комп'ютерної техніки, та зумовленого цим створенням і розвитком нових суспільних відносин у сфері комп'ютерної інформації. У зв'язку з цим багато сфер суспільної активності переходить у віртуальний простір, що не залишилось без уваги кримінального середовища та створило нові можливості для вчинення різноманітних злочинів за допомогою комп'ютерної техніки. Отже, кіберзлочинність виступає побічним продуктом так званої «технореволюції».

Політичні чинники виявляються у недостатньому усвідомленні урядом можливих соціальних наслідків кіберзлочинності. У зв'язку з цим обмежуються бюджетні фінансування робіт зі створення правової, організаційної, технічної бази інформаційної безпеки держави та захисту прав і свобод громадян у віртуальному просторі. Фактично не виділяються кошти на фундаментальні та прикладні вітчизняні дослідження у сфері запобігання кіберзлочинності. Недостатня увага також приділяється правовому регулюванню комп'ютерної сфери, що на фоні її бурхливого неконтрольованого розвитку призводить до відставання правових норм від потреб суспільства в кіберпросторі.

⁶¹⁷ Тропина Т. Л. Киберпреступность: понятие, состояние, уголовно-правовые меры борьбы: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Тропина Татьяна Львовна; Дальневосточ. гос. ун-т. Владивосток, 2005. С. 113.

⁶¹⁸ Шеломенцев В. П. Правове забезпечення системи кібернетичної безпеки України та основні напрями її удосконалення. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2012. № 1 (27). С. 313.

⁶¹⁹ Музика А. А., Азаров Д. С. Законодавство України про кримінальну відповідальність за «комп'ютерні» злочини: наук.-практ. комент. і шляхи вдосконалення. Київ: Вид-во «Паливода А. В.», 2005. С. 8.

Економічні чинники проявляються у значній прибутковості кіберзлочинів. Повідомлення зарубіжних науковців свідчать, що кіберзлочинність за рівнем кримінального збагачення займає третє місце після торгівлі зброєю та наркотиками. За оцінками Рахункової палати уряду США, щорічний дохід злочинців тільки від розкрадань та шахрайств, вчинених із використанням комп'ютерних технологій через Інтернет, досягає 5 млрд дол. Ці показники щорічно збільшуються пропорційно зростанню у структурі національної та міжнародної економіки сектору торгівлі та надання послуг через електронні (комп'ютерні) засоби телекомунікації.

Технологічні чинники проявляються у технічній простоті вчинення кіберзлочинів. Навіть при наявності загальних знань у галузі системного адміністрування чи програмування можна отримати доступ до слабко захищеної комп'ютерної мережі. Високопрофесійні ж хакери можуть оминати будь-який захист та замаскувати сліди вторгнення чи модифікації інформації. Негативною тенденцією є також поширення в мережі Інтернет ринку програм-вірусів, що надає можливості для вчинення кіберзлочинів зловмисникам, які не володіють комп'ютерними знаннями.

Психологічні чинники зумовлені особливостями функціонування віртуального простору. У реальному світі існують певні стримувальні засоби, а у віртуальному – злочинці не можуть бачити своїх жертв, яких вони вибрали для атаки. Красти у тих, кого ти не бачиш, до кого не можеш доторкнутися рукою, набагато легше. Немає фізичної шкоди, кровопролиття та інших атрибутів небезпеки. Злочини у мережі – це злочини на відстані. У зв'язку з цим у винних осіб є певне усвідомлення анонімності та відсутності безпосереднього ризику бути виявленим та притягнутим до кримінальної відповідальності.

Чинники, пов'язані з діяльністю правоохоронних органів, суттєво впливають на функціонування та розвиток кіберзлочинності. Назвемо деякі з них:

- відсутність спеціалізації при навчанні працівників правоохоронних органів, що призводить до їх невідповідності до ефективного виявлення та розслідування кіберзлочинів;
- недосконалість чинного законодавства про кримінальну відповідальність та кримінального процесуального законодавства;
- недостатня забезпеченість правоохоронних органів спеціальними технічними засобами виявлення та розслідування кіберзлочинів;
- технічна складність відстеження інформаційних загроз;
- слабкість координації дій у боротьбі з кіберзлочинністю правоохоронних органів та інших органів державної влади, а також відсутність ефективного міжнародного співробітництва з протидії кіберзлочинності;
- відсутність належної взаємодії між правоохоронними органами та приватним бізнесом із питань захисту комп'ютерних мереж, надання необхідної інформації стосовно правопорушень у віртуальному просторі.

Чинники, пов'язані з віктимною поведінкою потерпілих, виявляються у відсутності в більшості населення належної культури безпечної поведінки у поводженні з комп'ютерною технікою. Зокрема, це економія жертвами на системах програмного і технічного захисту інформації (відсутність антивірусних програм, брандмауерів; недооцінка оновлення програм захисту; використання неліцензійного програмного забезпечення), порушення загальних правил роботи з інформацією в мережі (відсутність резервних копій важливої Інформації, порушення своєї анонімності, застосування виробничого комп'ютера для невідповідних цілей), ігнорування вимог, спрямованих на збереження конфіденційної інформації (відсутність локальних нормативних актів поводження з комп'ютерною технікою на підприємстві, відсутність нагляду за персоналом, що має доступ до важливої інформації, недосконалість паролльної системи захисту від несанкціонованого доступу до робочої станції та її програмного забезпечення, яка не передбачає достовірної ідентифікації користувача за індивідуальними біометричними параметрами), порушення інших правил (ведення публічного особистого життя), а також неповідомлення потерпілими про вчинення кіберзлочинів.

Характеризуючи дану групу детермінант, важливо звернути увагу на те, що специфічне середовище вчинення кіберзлочинів обумовлює також специфіку взаємозв'язків на рівні кібер-злочинець – жертва злочину.

Дистанційованість і «віртуалізація» шкоди, що заподіюється діями, що реалізуються в кіберпросторі, обумовлює його специфічне уявлення жертвою злочину. З одного боку, жертва злочину, яка виявляє заподіяну їй «нематеріалізовану» шкоду, не в повній мірі усвідомлює її

характер і масштаби, відповідно, характер і ступінь суспільної небезпеки вчиненого відносно неї діяння. З іншого боку, жертва злочину часто нездатна в своїй свідомості адекватно сприйняти зв'язок заподіяної шкоди з конкретним (хай неперсоніфікованим) злочинцем. Отже, вчинений відносно неї злочин і заподіяна ним шкода, жертвою часто сприймається як абстрактне «зло», що не має перспективи бути виправленим.

У разі ж усвідомлення як кіберзлочинцем, так і жертвою злочину протиправності та суспільної небезпеки вчиненого діяння і його наслідків, специфіка взаємозв'язків на рівні кіберзлочинця – жертва злочину обумовлюється наступним. Як указують фахівці, парадоксальна особливість комп'ютерних злочинів полягає і в тому, що важко знайти інший вид злочину, після вчинення якого його жертва не виявляє особливої зацікавленості в пійманні злочинця, а сам злочинець, будучи спійманим, всіляко рекламує свою діяльність на терені комп'ютерного злочину, мало що втаюючи від представників правоохоронних органів. Психологічно цей парадокс цілком пояснимий. По-перше, жертва комп'ютерного злочину абсолютно переконана, що витрати на його розкриття (включаючи втрати, понесені в результаті втрати своєї репутації) істотно перевершують вже заподіяний збиток. І по-друге, злочинець набуває широкої популярності в ділових і кримінальних колах, що надалі дозволяє йому з вигодою використовувати придбаний досвід⁶²⁰.

Зазначимо, що це не вичерпний перелік причин та умов (детермінантів, факторів, чинників) кіберзлочинності, зважаючи на комплексність відповідних суспільних відносин. Доречно зауважити, що у спеціальній літературі окремі дослідники виділяють також організаційно-управлінські фактори (дана група факторів пов'язана, перш за все, з недоліками соціального контролю й управлінського процесу загалом, що в підсумку також зумовлює самодетермінацію кіберзлочинності як наслідок неможливості контролю над інформацією, що розміщується в глобальних інформаційних мережах)⁶²¹, культурно-психологічні фактори (за якими вчинення кіберзлочинів, як і злочинів інших видів, пов'язане з негативними наслідками зниження загального рівня культури та моральних критеріїв у суспільстві)⁶²² тощо.

Отже, інтенсивна інформатизація і глобалізація світу при відсутності ефективних механізмів економічного, політичного та правового регулювання (як на рівні окремих держав, так й на міжнародному рівні) цих процесів призводить до криміналізації значної частини їх складових. При цьому, чим нижче рівень економічного розвитку країни, політичного та правового забезпечення її інформаційної безпеки, тим вище рівень кіберзлочинності й кіберзагроз в цілому.

Слід також погодитися з фахівцями, що значне місце в детермінації кіберзлочинності займають психологічні процеси, що протікають при безпосередньому вчиненні кіберзлочину. На відміну від переважної більшості звичайних злочинів, вчинення кіберзлочину не вимагає, як правило, яких-небудь пересувань або здійснення яких-небудь активних фізичних дій. Кіберзлочинець при реалізації свого злого наміру знаходиться удома, в комп'ютерному клубі, місці з безкоштовним доступом в Інтернет, будь-якому іншому місці, яке для нього є комфортним або, принаймні, знайомим і звичним. Тому кіберзлочинці можуть не відчувати, або відчувати в значно меншому ступені, дискомфорт, страх бути випадково виявленим і затриманим. Хоча кіберпростір і є багатограним соціальним простором, в той же час він залишається штучно створеним програмно-апаратним середовищем, діяльність в якому все-таки обмежена технічними рамками, що робить передбаченими наслідки дій. Це, у свою чергу, дозволяє зловмисникові не відчувати невизначеності ситуації, планувати свої дії навіть при несприятливих для нього обставинах,

⁶²⁰ Криминальная психология: учебное пособие / авт.-сост.: А. И. Ушатилов, О. Г. Ковалев ; Российская акад. образования, Московский психолого-социальный ин-т. Москва: Моск. психолого-социальный ин-т; Воронеж: МОДЭК, 2007. С. 375.

⁶²¹ Тропина Т. Л. Киберпреступность: понятие, состояние, уголовно-правовые меры борьбы: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Тропина Татьяна Львовна; Дальневосточ. гос. ун-т. Владивосток, 2005. С. 113.

⁶²² Кудрявцев В. Н. Генезис преступления: опыт криминол. моделирования: учеб. пособие для вузов. Москва: ИНФРА-М, 1998; Кудрявцев В. Н., Эминов В. Е. Причины преступности в России: криминологический анализ. Москва: Норма, 2006.

а отже, відчувати себе впевненіше і спокійно під час вчинення злочину⁶²³. Саме ці особливості обумовлюють умисний характер кіберзлочинів. У свою чергу, дані особливості обстановки вчинення кіберзлочинів повинні враховуватися правоохоронними органами при розробці відповідних методик і практичної реалізації заходів по виявленню, припиненню, розслідуванню злочинних діянь даної категорії, запобігання їх поширенню.

§ 4. Характеристика осіб, які вчиняють кіберзлочини

Перейдемо тепер до класифікації осіб, які вчиняють кіберзлочини. Сучасний рівень технологій сприяє тому, що хакери спеціалізувалися у окремих напрямках. Така спеціалізація дає можливість виділити в загальній масі хакерів «групи за інтересами», наприклад «крекерів» (cracker) – спеціалістів по обминанню механізмів безпеки; «кранчерів» (cruncher) – спеціалістів по знаттю з програмного забезпечення захисту від копіювання; «крешерів» (crasher) – любителі активно експериментувати з комп'ютерною системою з метою дослідження можливостей управління нею.

Залежно від предмету діяльності, хакерів можна поділити на три групи:

Software hackers, чи софтверні хакери, займаються тим, що «ламають» («зламують») програмне забезпечення. Це навіть сам багато численна група хакерів, і шкода від діяльності цих людей вимірюється мільйонами доларів.

Phreaks. По визначенню фрікер – це особа, що надає перевагу «альтернативним» способам оплати теле – та інших комунікаційних послуг (наприклад, заставить заплатити за телефон сусіда замість себе, якщо на телефоні стоїть блокіратор). В останній час серед фрікерів з'явився новий прошарок – carders. Кардери – це особи, які перепрограмовують телефонні чіпи таким чином, що на карті відкривається практично безмежний кредит на телефонні розмови. Це, мабуть, найбільш небезпечна частина фрікерів. Вони мають глибокі знання у галузі радіоелектроніки та програмування мікросхем. Оскільки кардери потенційно можуть принести велику шкоду, за їх діями уважно слідкують спеціальні служби.

Net hackers. Ця група осіб відділилася від фрікерів, коли почали активно розвиватися технології у мережах. Мережевий хакер повинен дуже добре розбиратися у мережах зв'язку та способах їх захисту. Мережеві хакери зламують захист серверів Інтернет, атакують державні та корпоративні інформаційні системи. Мета атак може бути різною, навіть до промислового шпіонажу за замовленням конкуруючих кампаній.

Зломщики програмного забезпечення. Найбільш численна категорія. Основними видами діяльності є: зняття захисту з комерційних версій програмних продуктів, виготовлення реєстраційних ключів для умовно-безкоштовних програм тощо.

Розробники комп'ютерних вірусів. Найбільш небезпечна категорія хакерів. Постраждати від їх діяльності може будь-який користувач комп'ютерних систем. Розповсюджують віруси різноманітними способами. В останні роки частіше за все розповсюдження проходить через електронну пошту.

Особистість є об'єктом дослідження багатьох, у тому числі юридичних наук – філософії, соціології, психології, кримінології тощо. У кримінології вивчення про особистість злочинця підпорядковано виявленню закономірностей злочинної поведінки, індивідуального рівня її детермінації та розробці науково обґрунтованих превентивних рекомендацій⁶²⁴. Отже, кримінологічне дослідження особистості злочинця має виключне значення для забезпечення повноти пізнання феномену злочинності та, відповідно, розробки заходів запобігання.

З огляду на те, що особистість людини, яка вчиняє злочин, є центральною віссю у механізмі злочинної поведінки, без врахування особистості злочинця не можуть бути встановлені і зрозумілі як причини окремого злочину, так і причини злочинності в

⁶²³ Косенков А. Н., Черный Г. А. Общая характеристика психологии кибер-преступника. *Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права*. 2012. № 3. С. 87–94. URL: <http://cj.isea.ru/pdf.asp?id=13288>.

⁶²⁴ Криминология: учеб. для вузов / авт. кол.: А. И. Алексеев, Ю. Н. Аргунова, С. В. Ванюшкин и др.; под общ. ред. А. И. Долговой. Москва: Норма – Инфра-М, 2001. С. 274.

цілому⁶²⁵. Для кримінології головне в особистості – джерела, шляхи, форми і механізми формування її антисуспільних рис, ті особливості, які у взаємодії із середовищем або злочинною ситуацією, породжують злочинну поведінку, іншими словами все те в злочинці, що входить у причинний комплекс злочину⁶²⁶. Крім того, саме досліджуючи особистість злочинця, можна визначити ті кримінологічно значущі характеристики середовища, які іноді важко (або неможливо) виявити іншим шляхом⁶²⁷.

Складність досліджуваного питання обумовлює численність та різноманіття поглядів як щодо визначення самого поняття особистості злочинця, так і щодо його змісту, тобто структури особистості злочинця, її елементів. Ми приєднуємося до погляду на визначення особистості злочинця як сукупності істотних і стійких суспільно значущих біосоціальних ознак, особливостей індивіда, які, реалізуючись у прийнятті рішення про вчинення злочину, його реалізації, наділяють винну особу властивістю суспільної небезпечності, у зв'язку з чим вона притягується до відповідальності, передбаченої законом про кримінальну відповідальність⁶²⁸ та становить об'єкт запобіжного впливу на індивідуальному та спеціально-кримінологічному (щодо групи осіб з типовими антисуспільними рисами) рівнях. В свою чергу особистість злочинця є цілісним утворенням, що складається з декількох елементів (складових частин), сукупність яких, через певні зв'язки, знаходячись у взаємодії між; собою, формує її структуру. Відповідні складові групуються, утворюючи самостійні блоки-групи ознак і властивостей: соціально-демографічні ознаки; особистісно-рольові особливості; соціально-психологічні якості; риси правової і моральної свідомості; психологічні відхилення і аномалії; кримінально-правові ознаки; загальнозначущі позитивні людські якості⁶²⁹.

Сьогодні кіберзлочинцям вченими надаються неоднозначні соціально-психологічні характеристики, які засновані на узагальнених емпіричних даних, оскільки сам предмет розгляду недостатньо вивчений з причин специфічності й складності цих злочинців⁶³⁰. Як зазначає Д. С. Азаров, на жаль, вітчизняна кримінологія не має у своєму арсеналі даних узагальнюючого характеру щодо особи цих злочинців, майже відсутні публікації з цього приводу. А окремі характеристики «комп'ютерного злочинця» (як то: вік – 24–25 років (середній вік – 30 років); за освітою – інженер в галузі електроніки і математики, займає відповідальну посаду (віце-президент компанії, фінансові керівники, скарбники, вкладники капіталів тощо); можуть не мати ніякої технічної освіти; не мають кримінального минулого; більшість становлять чоловіки, але можуть зустрічатися й жінки; у цілому це яскрава, думаюча, творча особа, професіонал своєї справи, готовий прийняти технічний виклик, бажаючий працівник⁶³¹), як справедливо зауважує вчений, є поверхневими, суперечливими та емпірично необґрунтованими⁶³².

Враховуючи те, що індивідуальний підхід в пізнанні особистості злочинця повинен поєднуватись із дослідженням сукупності всіх осіб, які вчинили злочин, на статистичному рівні⁶³³, з метою виявлення специфічних особливостей та статистичних закономірностей

⁶²⁵ Сахаров А. Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР. Москва: Госюриздат, 1961. С. 10.

⁶²⁶ Антонян Ю. М. Изучение личности преступника: учеб. пособие. Москва: ВНИИ МВД СССР, 1982. С. 11.

⁶²⁷ Кваша О. О. Організатор злочину кримінально-правове та кримінологічне дослідження: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2003. С. 121.

⁶²⁸ Даньшин И. Н. К вопросу о личности преступника. *Проблемы социалистической законности*. 1980. Вып. 6. С. 125.

⁶²⁹ Кримінологія: Загальна та Особлива частини / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман, О. В. Лисодєд; за ред. І. М. Даныпина; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2003. С. 166.

⁶³⁰ Борисова Л. В. Суб'єкт (особа) транснаціонального комп'ютерного злочину: криміналістичні й психофізіологічні аспекти. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 44. С. 78.

⁶³¹ Біленчук П. Д. Комп'ютерні злочини: соціально-правові і кримінологічно-криміналістичні аспекти: навч. посіб. / П. Д. Біленчук, М. А. Зубань; Українська академія внутрішніх справ. Київ, 1994. С. 15–16.

⁶³² Азаров Д. С. Кримінальна відповідальність за злочини у сфері комп'ютерної інформації: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2002. С. 134–135.

⁶³³ Антонян Ю. М. Изучение личности преступника: учеб. пособие. Москва: ВНИИ МВД СССР, 1982. С. 53; Яковлев С. В., Гнусов Ю. В. Математические методы оценки состояния и прогнозирования преступности. Харків: Ун-т внутр. дел, 1998. С. 18.

щодо відповідних кримінологічно значущих ознак особистості кіберзлочинців, нами проаналізовані статистичні дані Державної судової адміністрації України про осіб (у кількості 359), засуджених за злочини досліджуваного виду. Ці дані відображають результати розгляду судами України кримінальних справ та проваджень за статтями 361–363-1 КК України за 2004–2015 роки, за якими судові вироки набрали законної сили.

Так, загальна кількість вивчених нами осіб, вирок (постанови) щодо яких вступили в законну силу в 2004–2015 роках, становить 559. Неосудних осіб виявлено не було. Відносно 199 осіб (35,6 %) справу або провадження було закрито. Підставами для цього у 29,6 % випадків слугував акт амністії. У 26,1 % випадків справу або провадження було закрито у зв'язку зі зміною обставини. У 23,1 % випадків – зв'язку з передачею особи на поруки. Враховуючи той факт, що переважна більшість (43,7 %) засуджених кіберзлочинців – працездатні особи, які на момент вчинення злочину не працювали і не навчалися, безробітні, виявлені обставини викликають певне здивування. У 12,5 % випадків справи або провадження закривалися у зв'язку з дійовим каяттям. Також; зафіксовані випадки закриття справ і проваджень у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (2 %) та з інших підстав.

Розглянемо основні соціально-демографічні, кримінально-правові та морально-психологічні ознаки особистості кіберзлочинця.

1. Соціально-демографічні ознаки. Соціально-демографічні ознаки (стать, вік, національність, сімейний стан, освітній рівень, професія тощо) не тільки дають інтегроване уявлення про особу злочинця, але й розкривають її функціональний зв'язок із вчиненням злочином⁶³⁴. Відтак, вони формують характеристику соціального статусу і свідчать про його вплив на злочинця. Соціально-демографічні ознаки особистості злочинця також дають можливість визначити місце особистості у різних сферах суспільного життя, а разом з цим, виявити обставини, що сприяють формуванню злочинної поведінки. Аналіз зазначених відомостей на статистичному рівні дозволить встановити особливості демографічних показників, соціального походження й статусу, освітнього і культурного рівня злочинця та визначити їх вплив на спрямованість злочинної поведінки⁶³⁵.

Аналіз статистичних даних дозволив зробити певні висновки щодо наявності деяких характерних закономірностей щодо соціально-демографічних характеристик осіб, що вчиняють кіберзлочини.

До соціально-демографічних ознак, перш за все, відносять стать злочинця. Встановлення статевих особливостей злочинців окремого виду дозволяє виявити їх фізіологічні і психологічні особливості.

Аналіз даних щодо засуджених осіб в Україні показав, що кіберзлочини вчиняються переважно чоловіками (90,8 %), на долю жінок припадає лише 9,2 % злочинів.

Розподіл засуджених за вчинення кіберзлочинів осіб в Україні за 2004–2015 рр. за статтю.

Такий статевий розподіл кіберзлочинців обумовлений не лише традиційно низькою у порівнянні з чоловіками кримінальною активністю жінок, але й з специфікою даного виду злочинів. Професійне з технічної точки зору вчинення кіберзлочинів жінками практично не спостерігається, оскільки вони менш представлені серед технічних спеціальностей. Вчинення професійних кіберзлочинів особами жіночої статі обумовлене їх соціальним статусом, пов'язаним з професійною діяльністю, здійснення якої пов'язане з комп'ютерними технологіями. Зокрема, результати дослідження матеріалів кримінальних проваджень засвідчили, що всі злочини, вчинені жінками, кваліфіковано у сукупності з іншими статтями КК України, які не відносяться до розділу XVI. Це підтверджує тенденції зростання жіночої злочинності в сфері раніше невідомих економічних злочинів, таких, як розкрадання в кредитно-банківській сфері, шахрайські дії шляхом створення фінансових організацій⁶³⁶. Однак, беручи до уваги тенденції у світовій практиці, відповідно до яких третина

⁶³⁴ Коган В. М. Значение социально-демографических факторов для изучения причин преступности. *Вопросы борьбы с преступностью*. 1975. Вып. 22. С. 92.

⁶³⁵ Головкин Б. М. Кримінологічні проблеми умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері: монографія. Харків: ППВ «Нове слово», 2004. С. 41.

⁶³⁶ Явчунская Т. М., Степанова И. Б. Феминизация современной преступности и ее причины. Закономерности преступности, стратегия борьбы и закон / Рос. криминол. ас-соц. Науч.-исслед. ин-т проблем укрепления и правопорядка; ред.-кол.: А. И. Долгова (отв. ред.) и др. Москва: Рос. криминол. ассоц., 2001. С. 280.

арештованих за злочини хакерів в США були жінками⁶³⁷, можна припустити, що частка жінок серед кіберзлочинців буде збільшуватися.

Вік злочинця вказує не лише на рівень біологічного, а й соціального розвитку людини, на відповідний стан і зміни особистості людини. Здійснюючи перехід з одного вікового ступеня на інший, людина постійно взаємодіє з соціальним середовищем, отримує і накопичує життєвий досвід⁶³⁸. Аналіз віку злочинця дозволяє в свою чергу виявити найбільш кримінально активні вікові групи населення.

Статистичні дані щодо засуджених за кіберзлочини осіб (Форма 7 статистичної звітності Державної судової адміністрації України) свідчить про наявність певної специфіки розподілу кримінальної активності у кіберпросторі окремих груп населення (табл. 19.2).

Таблиця 19.2

**Градація засуджених за вчинення кіберзлочинів в Україні
за віковим критерієм (2004–2015 рр.)**

Роки	Вік засуджених на момент вчинення злочину				
	від 16 до 18 років	від 18 до 25 років	від 25 до 30 років	від 30 до 50 років	від 50 до 65 років
2004	1	4	0	3	0
2005	0	5	3	5	1
2006	2	15	14	11	2
2007	0	31	7	20	2
2008	0	18	11	23	5
2009	0	22	10	19	0
2010	1	17	20	25	6
2011	0	11	18	24	3
2012	0	12	24	40	4
2013	0	7	11	29	2
2014	0	7	9	20	1
2015	0	8	10	27	1

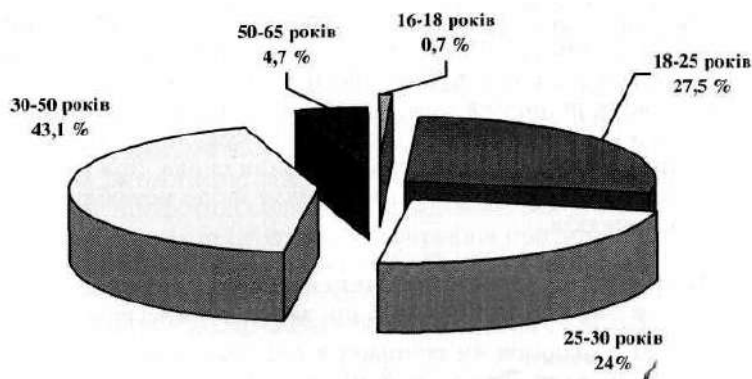

Рис. 19.1. Градація засуджених за вчинення кіберзлочинів в Україні за віковим критерієм (2004–2015 рр.)

Так, на відміну від загальнокримінальної злочинності при вчиненні кіберзлочинів, дуже низькою є кримінальна активність населення віком від 16 до 18 років, на долю якого припадає усього 0,7 % осіб, засуджених за вчинення кіберзлочинів. Слід зазначити, що це певною мірою може обумовлюватися позицією слідства та суду щодо уникнення за

⁶³⁷ Кузнецов А. В. Пираты в Интернете. *Милиция*. 2000. № 2. С. 27.

⁶³⁸ Шеремет А. П. Злочини проти статевої свободи: монографія; Закарпатський держ. ун-т. Чернівці: Наші книги, 2008. С. 54.

можливості засудження неповнолітніх осіб та застосування до них інститутів звільнення від кримінальної відповідальності та покарання. Однак зазначені дані та розподіл за рівнем кримінальної активності інших вікових груп в цілому спростовують поширене уявлення щодо омолодження кіберзлочинності та вкрай високу кримінальну активність у кіберпросторі саме осіб молодого віку⁶³⁹.

Характерним на відміну від загальнокримінальної злочинності є відсутність серед засуджених осіб вікової групи від 65 років і старше. Це обумовлене, перш за все, відсутністю у більшості осіб даної вікової групи відповідних навичок роботи з комп'ютерною технікою, а також більшим життєвим досвідом та вищими моральними цінностями.

Аналіз розподілу вікових груп за рівнем кримінальної активності (рис. 19.1) показав, що найбільш активною є група осіб віком від 30 до 50 років на долю якої припадає 43,1 % засуджених за кіберзлочини осіб. На другому місці знаходиться група осіб віком від 18 до 25 років (27,5 %), на третьому місці особи віком від 25 до 30 років (24 %), на четвертому місці особи віком від 50 до 65 років (4,7 %), а на останньому місці, як вже зазначалося, знаходиться група осіб віком від 16 до 18 років (0,7 %).

Таким чином, хоча більше половини (51,5 %) кіберзлочинів вчиняються особами віком від 18 до 30 років, кримінальна активність відносно даного виду злочинів корелює з соціальною активністю населення. Також необхідно відмітити поступове падіння кримінальної активності вікових груп 18–25 років та 50–65 років: якщо у 2010 році частка перших складала 24 %, а других – 8,7 %, то у 2015 році – 17,4 % та 2,2 % відповідно. Як видається, така тенденція може бути пояснене інтенсивним розвитком комп'ютерних технологій, що зумовлює, по-перше, необхідність отримання попереднього досвіду мережевої і/або програмістської роботи, та, по-друге, відомі труднощі для осіб поважного віку щодо освоєння вказаних технологій.

Слід зазначити, що отримані дані щодо найбільш кримінальної активної групи населення в цілому співпадають зі світовою практикою. Так, результати соціологічних і кримінологічних досліджень проведених в Австралії, Канаді, Німеччині та США свідчать, що найбільш активний віковий період в якому вчиняються комп'ютерні злочини дорівнює саме віку від 15 до 35 років⁶⁴⁰; половина всіх комп'ютерних злочинців мають вік від 20 до 40 років⁶⁴¹.

Громадянство злочинця. Відповідно до даних Державної судової адміністрації України 95,5 % засуджених кіберзлочинців – громадяни України. На долю громадян інших держав припадає лише 4,5 % засуджених (див. діаграму 10).

Як зазначають фахівці, сучасне розширення інформаційного простору створює нові можливості для організованої злочинності, яка рухається у структурному плані до домінування гнучких мереж і, відповідно, стає можливим використання Інтернету не тільки для правопорушень, але й для створення злочинних груп, що може втілитися в перехід існуючих груп хакерів і кракерів, які координують свої операції, до формування кримінальних організацій, членам яких не має потреби зустрічатися або знаходитися в одній державі⁶⁴².

Отже, на наш погляд, з урахуванням транскордонності кіберзлочинів (яка обумовлена як глобальністю кіберпростору, так й міжнародним рівнем діяльності організованих угруповань кіберзлочинців), така картина в більшій мірі відповідає недосконалості слідчої та судової практики щодо розслідування кіберзлочинів та притягнення винних до відповідальності. Також: це свідчить про дуже високий ступень латентності відповідних злочинів, обумовлений як високим професіоналізмом їх вчинення, так й неготовністю вітчизняних правоохоронних органів протидіяти їм.

⁶³⁹ Баранов О. А. Проблеми законодавчого забезпечення боротьби з комп'ютерними злочинами. Інформаційні технології та захист інформації: зб. наук. праць. Запоріжжя: Юрид. ін-т МВС України, 1998. Вип. 2. С. 8–9; Мазуров В. А. Компьютерные преступления. Классификация и способы противодействия: учеб.-практ. пособие. Москва: Палеотип: Логос, 2002. С. 120; Окинавская Хартия Глобального Информационного Общества / Институт развития информационного общества URL: <http://www.iis.ru/events/okinawa/charter.ru.html>.

⁶⁴⁰ Біленчук П. Д., Котляревський О. І. Портрет комп'ютерного злочинця: навч. посіб. Київ: В&В, 1997. С. 9; Кузнецов А. В. Пираты в Интернете. *Милиция*. 2000. № 2. С. 27.

⁶⁴¹ Комп'ютерна злочинність: навч. посіб. / П. Д. Біленчук та ін. Київ: Атіка, 2002. С. 10.

⁶⁴² Борисова Л. В. Суб'єкт (особа) комп'ютерного злочину транснаціонального криміналістичні й психофізіологічні аспекти. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 44. С. 77.

Сімейний стан злочинця. Здійснений нами аналіз кримінальних справ та проваджень виявив, що більшість кіберзлочинців неодружені – 58 %. Розлучені складають 14 %, а одружені але такі, що з родиною не живуть, – 16 %. На долю одружених припадає 10 %, а на осіб, що перебувають у цивільному шлюбі, – 12 %. Таким чином, переважна більшість кіберзлочинців – особи, які не мають дружини/чоловіка. Це може бути обумовлено значною частиною серед кіберзлочинців осіб молодого віку, які не встигли завести сім'ю, а також характерною для кіберзлочинців нестабільністю особистості, жагою ризику, авантюризмом тощо, тобто властивостями характеру, які не сприяють зміцненню сімейних відносин.

Освітній рівень злочинця. Освітній рівень є важливою ознакою соціально-демографічної характеристики злочинця, оскільки багато в чому визначає соціальний статус особи, вид та кваліфікацію праці, а в цілому свідчить про рівень її інтелектуального розвитку та культури.

Рівень освіти людини впливає на формування її життєвих настановлень, ціннісних орієнтацій, потреб і інтересів людини, мотивів і цілей діяльності, правил поведінки, способів реагування на конкретні життєві ситуації. Чим вище рівень освіти індивіда, тим менше можливості для формування в нього антисуспільних поглядів, звичок і їх злочинного прояву зовні⁶⁴³. Низький освітній рівень сприяє спрощенню вибору засобів та шляхів реалізації потреб та бажань людини, вибору злочинних форм поведінки.

Якщо зіставити цей показник зі статистикою вчинення кіберзлочинів у співучасті: у групі діяли лише 13,1 % засуджених кіберзлочинців, з них у складі організованої групи лише 1,7 %, а засуджених за вчинення кіберзлочинів у складі злочинної організації взагалі не виявлено, – то очевидно є практично повна відсутність виявлених фактів вчинення кіберзлочинів громадянами України у групі з іноземними громадянами. Це було підтверджено і дослідженням матеріалів кримінальних справ та проваджень, при виборці яких не виявлено ні одного матеріалу щодо розслідування таких випадків.

В ході дослідження встановлено, що для кіберзлочинців в цілому на відміну від злочинців, що вчиняють злочини загальнокримінальної спрямованості, характерний високий освітній рівень, вищий рівня освіти населення в цілому (табл. 19.3). Так, переважна кількість кіберзлочинців (48,1 % засуджених осіб) – це особи з вищою освітою (з них з повною вищою освітою – 33,9 %, з базовою вищою освітою – 14,2 %). Другою за поширеністю є група осіб з загальною середньою освітою (30,3 %), з яких повну загальну середню освіту мають 25,3 % осіб, а базову загальну середню освіту – 5 % осіб. Частка осіб з професійно-технічною освітою складає 21,1 %. Виявлений один випадок (0,3 %) засудження за вчинення кіберзлочину особи з початковою загальною освітою. Осіб без освіти не виявлено (табл. 19.3).

Таблиця 19.3

**Структура засуджених за вчинення кіберзлочинів в Україні
за рівнем освіти (2004–2015 рр.)**

Роки	Освіта на час вчинення злочину						
	повна вища	базова вища	професійно-технічна	повна загальна середня	базова загальна середня	початкова загальна	без освіти
2004	1	0	3	4	0	0	0
2005	5	1	1	5	2	0	0
2006	17	10	7	7	3	0	0
2007	20	9	10	17	4	0	0
2008	21	9	11	14	2	0	0
2009	11	10	12	16	2	0	0
2010	26	6	19	13	4	1	0
2011	21	6	13	15	1	0	0
2012	33	5	17	21	4	0	0

⁶⁴³ Ветров Н. И. Криминологическая характеристика правонарушителей молодежного возраста: учеб. пособие. Москва: Юрид. лит., 1981. С. 43–44.

2013	25	11	7	4	2	0	0
2014	13	1	11	7	5	0	0
2015	19	2	14	6	5	0	0

Таким чином, половина (48,1 %) кіберзлочинців мають вищу (в тому числі технічну) освіту, однак факт, що кожен третій злочинець (30,3 %) має загальну середню освіту вказує на наступне. З розвитком комп'ютерних технологій та систем комунікації, їх агресивною ескалацією в усі сфери нашої життєдіяльності, все більш поширеним стає вчинення кіберзлочинів не фахівцями-комп'ютерщиками, а звичайними користувачами кібертехнологій. Досягнення у цій сфері уможливили вчинення кіберзлочинів не за допомогою відповідної освіти, багажу знань та навичок, а за допомогою відповідних керівництв та посібників.

Соціальний статус злочинця. Будучи значною мірою пов'язаним з освітнім рівнем, соціальний статус людини визначається, перш за все, її професією і родом заняття.

Аналіз даних Державної судової адміністрації України дозволив виявити певні специфічні особливості щодо соціального статусу кіберзлочинця.

Встановлено, що переважна більшість засуджених кіберзлочинців – працездатні особи, які на момент вчинення злочину не працювали і не навчалися (43,7 %) та безробітні (2,5 %). При цьому слід відзначити тенденцію зростання останніми роками частки саме вказаної категорії осіб.

Взагалі той факт, що працездатна людина не залучена до праці, навчання або іншої соціально корисної діяльності має відоме криміногенне значення – людина позбавлена легальних прибутків та засобів існування, оточена, як правило, негативним мікросередовищем, легко та природно встає на злочинний шлях. Кіберзлочини ж, як свідчить практика, з огляду на освітній рівень злочинця та інші соціально-демографічні ознаки, вчиняються далеко не маргінальними, примітивно-кримінально орієнтованими представниками нашого соціуму. Більше того, вчинення кіберзлочину обумовлює наявність необхідного технічного (комп'ютерного) обладнання чи, принаймні, доступу до нього. Отже, на наш погляд, відповідні статистичні дані свідчать про недосконалість вітчизняного трудового, податкового та іншого законодавства та практики його застосування, що дозволяє відповідній категорії осіб «влаштовуватися» у суспільстві, офіційно маючи при цьому статус «безробітного» тощо.

В цілому розподіл засуджених за вчинення кіберзлочинів осіб за родом їх занять вказує, що другою за поширеністю є група службовців, на частку яких припадає 17 % (з них 1,7 % державні службовці). Третьою – робітники (16,1 %) та приватні підприємці (11,4 %). На п'ятому місці за поширеністю знаходиться група осіб, що навчаються – 7,4 % (6,9 % складають студенти навчальних закладів, а 0,5 % – учні шкіл, ліцеїв, коледжів, гімназій). На шостому місці за поширеністю серед осіб, засуджених за вчинення кіберзлочинів йдуть працівники господарських товариств (3,3 %), а на сьомому – пенсіонери (у т.ч. інваліди) (1,1 %). Також зустрічаються поодинокі випадки засудження за вчинення кіберзлочинів військовослужбовців, лікарів, фармацевтів тощо.

Отже, в цілому, аналіз соціального статусу кіберзлочинця дозволяє підтвердити справедливості висновку, що усі кіберзлочини, які вчиняються в нашій країні (відповідно до судової практики) доцільно поділити на три основні умовні групи: 1) злочини, що вчиняються у зв'язку з професійною (службовою) діяльністю особи; 2) злочини, що вчиняються особами з низьким офіційним соціальним статусом (безробітні тощо) з метою незаконного збагачення; 3) злочини, що вчиняються за особистих (крім користі) мотивів (самоствердження, помста тощо).

2. Кримінально-правові ознаки. В першу чергу проаналізуємо відомості про судимість. Інформація про наявність кримінального минулого, не кажучи вже про наявність незнятої або непогашеної судимості у злочинця, є кримінологічно значущою, оскільки характеризує ступінь його суспільної небезпечності, вказуючи на глибину та стійкість антисуспільної спрямованості його особистості. Кількість попередніх судимостей й вид злочинних посягань розкривають характер антисуспільної спрямованості особистості злочинця, в тому числі вказуючи й на окремі специфічні морально-психологічні ознаки.

Судимість. Відповідно до даних Державної судової адміністрації України серед осіб, засуджених за вчинення кіберзлочинів 5,1 % фактично раніше вчиняли злочинні діяння.

Однак, кримінально-правового рецидиву не мають, оскільки вони були звільнені від кримінальної відповідальності (0,5 %), визнані такими, що не мають судимості (1,9 %) або судимість погашена чи знята (2,7 %).

Водночас, 5,8 % осіб, засуджених за вчинення кіберзлочинів, мають незняту і непогашену судимість. З них 5 % мають одну, та 0,8 % дві незняті і непогашені судимості. При цьому частка осіб, які мають незняту і непогашену судимість, є відносно стабільною.

Щодо характеру попередньої судимості, то з осіб, які мають незняту і непогашену судимість, більшість була засуджена за вчинення злочинів проти власності (68 %). Далі йдуть особи, що були засуджені за злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів (27 %), за злочини проти життя чи здоров'я особи (3 %), за злочини проти громадського порядку, моральності (2 %) та ін.

Дослідження матеріалів кримінальних справ та проваджень також вказує на корисливий характер кримінальної орієнтації кіберзлочинців з огляду на їх попередню злочинну діяльність. Те, що більшість осіб, які раніше засуджувались – засуджувалися за вчинення злочинів корисливої спрямованості при тому, що переважна більшість засуджених кіберзлочинців – працездатні особи, які на момент вчинення злочину не працювали і не навчалися, свідчить про глибоку та стійку кримінальну спрямованість особистості злочинців цієї групи та характерну деформацію ціннісно-орієнтаційної сфери.

У свою чергу, уникнення кіберзлочинцем реального покарання сприяє вчиненню нового, більш тяжкого злочину, зростанню спеціального рецидиву. А приклади фактичної безкарності такого роду діянь створюють ілюзію всюдозволеності, комплекс сваволі та сприяють вчиненню злочинів іншими особами.

3. Морально-психологічні ознаки. Суб'єктивні дані особи, яка вчиняє злочин у сфері комп'ютерних технологій, її психічні та психологічні характеристики визначають спосіб кримінального впливу на інформаційні системи, інформацію та програмне забезпечення, як предмет злочинного посягання, в результаті послідовних у просторі та часі дій цієї особи⁶⁴⁴.

Досліджуючи особистість злочинця, не можна не враховувати значення індивідуально-психологічних особливостей особистості у разі вчинення конкретного злочину, оскільки в цьому випадку вони можуть визначати поведінку особистості⁶⁴⁵. Пізнання ж особливостей внутрішнього світу злочинців, зокрема їх моральних якостей, потребує знання життєвих позицій осіб, які скоюють злочинні діяння, їх ставлення до оточуючої дійсності, до людей, до суспільства. Це неможливо без вивчення їх потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій, мотивів діяльності. Саме з'ясувавши стійкі, переважаючі в духовному житті індивіда інтереси до тих чи інших сфер соціального життя, явищ культури, ідеалів можна отримати уявлення про спрямованість особистості⁶⁴⁶.

Світогляд, ціннісні орієнтації, інтелектуальні ознаки, емоційні особливості, вольові ознаки, культурний рівень, психічні аномалії, що не виключають осудність, рівень потреб та інші морально-психологічні ознаки особистості багатьох злочинців досліджені науковцями значно менше, ніж інші ознаки, через труднощі, пов'язані, перш за все, з методикою проведення таких досліджень⁶⁴⁷. Це в повній мірі стосується й такого специфічного (перш за все, через особливості засобів вчинення злочинів) виду злочинності, як кіберзлочинність.

Як відомо, ціннісні орієнтації в цілому визначають ставлення людини до основних сфер життя, а також характеризують спрямованість особистості в цілому. Відповідно до цього критерію, доречним є виділення таких типів злочинців:

1. Соціально дезадаптований тип – особи, характерними рисами яких є аутизація та інтравертність, тобто відхід у себе, відгородженість від навколишніх, спрямованість інтересів

⁶⁴⁴ Борисова Л. В. Суб'єкт (особа) транснаціонального комп'ютерного злочину: криміналістичні й психофізіологічні аспекти. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 44. С. 78.

⁶⁴⁵ Волков Б. С. Криминологическое исследование личности преступника в советском праве. Теоретические проблемы учения о личности преступника: сб. науч. тр. / ред-кол.: Г. В. Антонов-Романовский, В. К. Звирбуль, К. Е. Игошев, А. Б. Сахаров. Москва: Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1979. С. 22.

⁶⁴⁶ Джекебаев У. С. Криминологическое изучение личности преступника и преступного поведения: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 1974. С. 13, 17.

⁶⁴⁷ Антонин Ю. М. Социальная среда и формирование личности преступника (неблагоприятные влияния на личность в микросреде). Москва: Академия МВД СССР, 1975. С. 30–37.

лише на задоволення своїх власних, в основному інформаційних потреб. Для злочинців даного типу інформативне спілкування й здійснення внаслідок цього кіберзлочину є засобом подолання дезадаптації. Для них досить важливим є прирахування себе до класу «хакерів», тобто ототожнення з однією з невеликих, але все-таки соціальних груп. Тим самим вони внутрішньо прагнуть подолати своє соціальне відчуження, відчуті свою значимість, а також; одержати можливість бути певним і зрозумілим у цьому соціальному середовищі. Щоб подолати власний психологічний дискомфорт, люди даного типу легко піддаються сторонньому негативному впливу, переймають «наркозлочинний» спосіб життя.

2. Емоційно сприйнятливий тип – особи, які долучилися до вчинення кіберзлочинів для задоволення своїх особистих інтересів і потреб. Цей тип осіб має підвищену сприйнятливості і особливою чутливістю до всього, що стосується інтересів особистості. В основному даний тип злочинців здійснює правопорушення з корисливих мотивів з метою задоволення своїх матеріальних потреб, рідше потреби в знаннях та інших потреб. На відміну від правопорушників першого типу, це особи, що володіють лідерськими схильностями, з досить високим рівнем інтелекту. Вони самолюбні, проявляють заздрну енергію й активність у досягненні поставлених цілей, гнучкість і легкість у спілкуванні, установленні соціальних контактів. Однак досягнення своїх цілей «будь-яким шляхом» породжує в них почуття вишості й відповідно презирливе відношення до навколишніх. їм необхідний реальний успіх, щоб задовольнити свої потреби й честолюбство. Характерним для них є мінливість, відсутність прихильностей до кого-небудь, навіть до рідних й близьких, несприйняття й нерозуміння честі, гідності й обов'язку, нігілізм стосовно правових і моральних норм. Більшість кіберзлочинців належать саме до цього типу.

3. Соціально неадекватний тип – представлений в основному молодими людьми з вищою освітою, високим інтелектуальним рівнем, матеріально забезпеченими. Корисливі мотиви й матеріальні потреби для них не відіграють ніякої ролі, на перший план виходить задоволення інших, нематеріальних потреб. Надмірні або незрозумілі з погляду навколишніх, але гадані природними для особистості запити породжують проблему потреби промотиваційної сфери, яку неможливо дозволити через особисте небажання й неприйняття встановлених правових (соціальних) норм. Психологічний комфорт і зняття напруги досягаються цілеспрямованою діяльністю, що веде до бажаних результатів ⁶⁴⁸.

Таким чином, оскільки основна маса кіберзлочинців відноситься до другого типу, основним визначальним фактором деформації ціннісно-орієнтаційної сфери кіберзлочинця, тобто негативною рисою особистості, що найбільш сильно проявилася у кіберзлочинця при вчиненні злочину, є корислива спрямованість особистості.

Особливістю кіберзлочинців є їх умисний характер, оскільки саме умисна форма вини є однією з основних ознак злочинів у даній сфері. Виключення може складати лише злочин, передбачений ст. 363 КК України, оскільки особливість суб'єктивної сторони складу цього злочину полягає в тому, що ставлення суб'єкта до суспільно небезпечного діяння може бути як умисне, так і необережне ⁶⁴⁹.

Як вже зазначалося, переважна більшість засуджених – працездатні особи, які на момент вчинення злочину не працювали і не навчалися, що свідчить про відсутність позитивних настановлень та глибоку і стійку кримінальну спрямованість особистості кіберзлочинців.

Одним з найважливіших показників, що характеризує моральний рівень особистості злочинця, є його відношення до алкоголізму і наркоманії. Аналіз статистичних даних показав, що для кіберзлочинців (на відміну від більшості злочинців) характерним є вчинення злочину виключно в тверезому стані. Зареєстровано лише одиничний випадок засудження особи за вчинення кіберзлочину у стані алкогольного сп'яніння. Це підтверджує висновок щодо кримінальної спрямованості особистості кіберзлочинця, який вчиняє злочин холоднокрівно та обачливо, досягаючи передбачуваного результату.

⁶⁴⁸ Евдокимов К. Н. Уголовно-правовые и криминологические аспекты противодействия неправомерному доступу к компьютерной информации: по материалам Восточно-Сибирского региона: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Евдокимов Константин Николаевич; Восточно-Сибирский институт МВД России. Волгоград, 2006. С. 151–153.

⁶⁴⁹ Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2 / за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-ге вид., допов. Харків: Право, 2013. С. 779.

В результаті аналізу статистичних даних не виявлено жодної особи, що вчинила відповідне діяння в стані неосудності чи обмеженої осудності. Особистісні відхилення, на жаль, практично завжди залишаються поза увагою слідства та суду в силу тяжкості злочинів даного виду і непроведення відповідних експертиз.

Щодо інтелектуальних ознак особистості кіберзлочинця, то природа комп'ютерних злочинів вимагає встановлення певних властивостей особи обвинуваченого в плані технічних пізнань, їх особливостей, інтелектуальної можливості вчинення злочину. Тобто необхідний відповідний інтелектуальний рівень особи, пов'язаний з можливістю правильно розуміти і застосовувати інструкції тощо ⁶⁵⁰.

Деякі фахівці вказують, що характерною особливістю вчинення комп'ютерних злочинів є достатньо високий інтелектуальний рівень злочинця, оскільки, вчинення складних операцій, і, зокрема, написання комп'ютерних програм, підбирання паролів доступу до систем захисту, наявність можливості підкорити собі електронно-обчислювальну машину потребує не лише наявності спеціальних знань і навичок, а й достатньо високого рівня володіння собою і ситуацією, в якій вчинюється злочин ⁶⁵¹.

Дійсно, у деяких випадках вчинення кіберзлочину потребує значних розумових зусиль та серйозної вольової концентрації ⁶⁵², однак, з нашої точки зору, таке висловлювання не можна сприймати категорично. Хоча на відміну від осіб, що вчиняють злочини загально-кримінальної спрямованості, для кіберзлочинців характерний високий освітній рівень, вищий за рівень освіти населення, проте відповідно до соціального статусу та інших соціально-демографічних ознак кіберзлочинці відображають структуру населення в цілому. Отже, відповідний рівень інтелектуального розвитку кіберзлочинця є не константою, а предметом доказування здатності (можливості) вчинення відповідного діяння конкретною особою.

Мотивація кіберзлочинців. Кримінологічна суть злочину, відповідно й особистість того, хто його вчиняє, найбільш повно виявляється в змісті мотивації злочинної діяльності, оскільки саме у мотивах виражається не будь-яка окрема риса особистості, а у певному сенсі вся людина, всі характерні для неї властивості й особливості. Мотив цементує думку й волю, свідомість і дію й служить тією основною пружиною, що направляє вольовий процес, надаючи йому певний зміст ⁶⁵³. Отже, мотив – це одне з найбільш суттєвих психологічних понять, за допомогою якого розкривається внутрішня природа людських вчинків, їх суть. Він виступає найважливішим компонентом психологічної структури будь-якої людської діяльності, її рушійною силою, позначає внутрішню (психологічну) причину вчинків конкретної особи ⁶⁵⁴.

Одним з найбільш розповсюджених мотивів злочинної поведінки є корисливий мотив ⁶⁵⁵. Кіберзлочини, як підтверджують фахівці, в цьому плані не становлять виключення ⁶⁵⁶. Для переважної більшості комп'ютерних злочинів найбільш характерною метою є заволодіння чужим майном ⁶⁵⁷. В цілому більшість дослідників виокремлюють наступну групу мотивів,

⁶⁵⁰ Журба А. І. Особливості предмета доказування у справах про комп'ютерні злочини: дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Журба Андрій Іванович; Донец. юрид. ін-т Луган. держ. ун-ту внутр.. справ України ім. Е. О. Дідоренка. Донецьк, 2007. С. 111.

⁶⁵¹ Розенфельд Н. А. Кримінально-правова характеристика незаконного втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Розенфельд Наталія Антріївна; НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2003. С. 143.

⁶⁵² Баранов О. А. Проблеми законодавчого забезпечення боротьби з комп'ютерними злочинами. Інформаційні технології та захист інформації: зб. наук. праць. Запоріжжя: Юридичний ін-т МВС України, 1998. Вип. 2. С. 10.

⁶⁵³ Волков Б. С. Мотивы преступлений: уголовно-правовое и социально-психологическое исследование / Б. С. Волков; науч. ред.: М. Д. Лысов. Казань: Казанский ун-т, 1982. С. 132.

⁶⁵⁴ Тарарухин С. А. Установление мотива и квалификация преступления. Київ: Вища шк., 1977. С. 6.

⁶⁵⁵ Музика А. А., Горбата О. І. Про класифікацію злочинів. Проблеми пенітенціарної теорії і практики: щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ. Київ: КІВС, «МП Леся». 2002. С. 45.

⁶⁵⁶ Азаров Д. С. Кримінальна відповідальність за злочини у сфері комп'ютерної інформації: дис. ... канд. юрид. наук; НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2002. С. 147.

⁶⁵⁷ Журба А. І. Особливості предмета доказування у справах про комп'ютерні злочини: дис... канд. юрид. наук; Донец. юрид. ін-т Луган. держ. ун-ту внутр. справ України ім. Е. О. Дідоренка. Донецьк, 2007. С. 111.

типових для вчинення кіберзлочинів: 1) корисливий мотив, 2) хуліганські мотиви, 3) помста, 4) політичні мотиви⁶⁵⁸.

Проведений нами аналіз матеріалів кримінальних справ та проваджень також показав, що характерними для кіберзлочинців є наступні мотиви: користь (86 %), помста (6 %), потреба у самоствердженні та ігрові мотиви (3 %), хуліганські мотиви (2 %), кар'єризм (1 %), інша особиста нематеріальна зацікавленість (2 %).

§ 5. Запобігання кіберзлочинності

5.1. Правове регулювання запобігання кіберзлочинності

Надаючи характеристику системі правового регулювання запобігання кіберзлочинності, розпочнемо з міжнародних засад. Варто зазначити, що актуальні проблеми кіберзлочинності обговорювалися на 10, 11, 12-му Конгресах ООН по запобіганню злочинності та кримінальному правосуддю (10-17 квітня 2000 р., 18–25 квітня 2005 р., 12–19 квітня 2010 р, відповідно). Серед пропозицій стосовно протидії цьому різновиду злочинності слід виділити найбільш значущі:

1. Необхідний постійний розвиток внутрішньодержавної правової бази у сфері обігу комп'ютерної інформації, яка повинна відповідати вимогам сучасності та бути адаптованою до норм міжнародного права. Особливу увагу потрібно приділяти удосконаленню та узгодженню кримінального та кримінально-процесуального законодавства, пов'язаного з кваліфікацією, виявленням та розслідуванням кіберзлочинів. Слід також вирішити правові питання з приводу розголошення провайдером інформації про користувачів на запит правоохоронних органів та можливості використання такої інформації як доказу тощо.

2. Важливе значення має високопрофесійна підготовка відповідних фахівців підрозділів боротьби з кіберзлочинністю, спеціалістів та експертів у галузі комп'ютерних технологій, а також впровадження постійної системи підвищення їх кваліфікації з питань виявлення кіберзлочинів, пошуку та використання фактичних даних, що можуть виступати як докази. Обґрунтованою є пропозиція щодо створення міжнародної мережі експертів для обміну досвідом та знаннями. Це надасть можливість проводити спільні наукові дослідження та порівняльний аналіз проявів кіберзлочинності.

3. Слід удосконалити координацію правоохоронних органів у галузі протидії кіберзлочинності та посилити співробітництво із суб'єктами інформаційного обороту. Налагодження партнерських відносин із приватним сектором допоможе в розробці і здійсненні ефективних заходів боротьби зі злочинністю, пов'язаною з використанням комп'ютерів. Але для цього треба забезпечити спеціальні підрозділи правоохоронних органів відповідною правовою, матеріальною та кадровою підтримкою з боку держави, а також надати сучасне технічне обладнання, що може бути використане в їх професійній діяльності.

4. Необхідно ускладнити або виключити можливості кримінального використання комп'ютерної інформації і техніки. Суб'єктами інформаційного обороту повинна забезпечуватися відповідна система фізичного і технічного захисту комп'ютерної інформації. На державному рівні мають розроблятися спеціальні системи захисту комп'ютерної Інформації загальнонаціонального значення та створюватися правові основи їх функціонування. При цьому передбачається належне державно-правове регулювання систем захисту, з метою недопущення обмеження прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб.

5. Одним із важливих кроків є підвищення обізнаності правоохоронних органів, представників приватного сектору і потенційних жертв про кіберзлочинність та надання

⁶⁵⁸ Абов А. И. Преступления в сфере компьютерной информации: неправомерный доступ к компьютерной информации / А. И. Абов. Москва: Прима-Пресс, 2002. С. 16; Вехов В. Б. Компьютерные преступления: Способы совершения и раскрытия / В. Б. Вехов ; под ред. акад. Б. П. Смагоринского. Москва: *Право и Закон*, 1996. Вехов В. Б. Компьютерные преступления: Способы совершения и раскрытия / В. Б. Вехов ; под ред. акад. Б. П. Смагоринского. Москва: *Право и Закон*, 1996. С. 42. Абов А. И. Преступления в сфере компьютерной информации: неправомерный доступ к компьютерной информации / А. И. Абов. Москва: Прима-Пресс, 2002. С. 16; Косенков А. Н., Черный Г. А. Общая характеристика психологии кибер-преступника. *Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права*. 2012. № 3. С. 87–94. URL: <http://cj.isea.ru/pdf.asp?id=13288>.

відповідних консультацій щодо зменшення їх віктимності. Для цього треба постійно проводити моніторинг інформаційних загроз, ґрунтовні дослідження функціонування та розвитку кіберзлочинності. Не останнє місце також займає спеціалізоване правове виховання суб'єктів інформаційного обороту та користувачів комп'ютерної техніки.

6. Важливість ефективного міжнародного співробітництва в галузі правоохоронної діяльності. У зв'язку з глобальним характером мережі Інтернет та поширенням електронної торгівлі національні кордони втрачають своє значення при вчиненні кіберзлочинів. Таким чином, для ефективного проведення розслідування надзвичайно важливим стає фактор швидкодії. Для цього необхідні тісні взаємовідносини з державними та правоохоронними органами в інших країнах.

Чільне місце в правовій основі діяльності правоохоронних органів у сфері протидії кіберзлочинності складає Конвенція Ради Європи «Про кіберзлочинність», прийнята 23.11.2001 року та ратифікована Верховною Радою України 07.09.2005 року. Ця Конвенція є комплексним документом, що охоплює такі основні напрями: узгодження національних кримінально-правових норм, що визначають склади кіберзлочинів (у документі надано перелік діянь, що повинні бути криміналізовані державами-учасницями), визначення порядку розслідування вказаних злочинів, вчинених у світових комп'ютерних мережах, створення оперативної та дієвої системи міжнародної співпраці у боротьбі з кіберзлочинністю, а також інші процедурні питання.

Незважаючи на міжнародне визнання того факту, що кіберзлочинність сьогодні становить загрозу не тільки національній безпеці окремих держав, а загрожує людству та міжнародному порядку, нині в Україні відсутня концепція стратегії реалізації державної політики щодо протидії кіберзлочинності, у зв'язку з чим наявність цієї проблематики та її розуміння в контексті державної та міжнародної безпеки на загальнодержавному рівні обумовлює необхідність вчинення дійових заходів, з боку вищих органів державної влади, спрямованих на запобігання злочинним проявам у цій сфері. У зв'язку з цим виникає необхідність розроблення відповідних нормативно-правових актів, удосконалення чинного законодавства і, в першу чергу, законодавчого закріплення діяльності правоохоронних органів у цій сфері. Однак виконання вказаного завдання може бути здійснене лише на підставі попередньої оцінки стану правового регулювання, який би окреслив напрями подальшого його реформування.

Так, проблеми кіберзлочинності, у контексті інформаційної безпеки як складової національної безпеки, розглядалися неодноразово Радою національної безпеки і оборони України. Про це, зокрема, свідчать укази Президента України: Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 17 червня 1997 року «Про невідкладні заходи щодо впорядкування системи здійснення державної інформаційної політики та удосконалення державного регулювання інформаційних відносин» від 21 липня 1997 р. № 663/97; Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 31 жовтня 2001 року «Про заходи щодо вдосконалення державної політики та забезпечення інформаційної безпеки України» від 6 грудня 2001 р. № 1193/2001; «Про заходи щодо зміцнення банківської системи України та підвищення її ролі у процесах економічних перетворень» від 14 липня 2000 р. № 891; «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» від 31 липня 2000 р. № 928/2000; «Про деякі заходи щодо захисту державних інформаційних ресурсів у мережі передачі даних» від 24 вересня 2001 р. № 891/2001; Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» від 26 травня 2015 року № 287/2015; Про рішення Ради національної безпеки та оборони від 6 травня 2015 року «Про заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю в Україні» від 16 червня 2015 року № 341/2015 та інші.

У вказаних нормативно-правових актах йдеться, по-перше, про визнання серйозного рівня загрози від кіберкримінальної активності, по-друге, формуються пріоритетні напрями, принципи протидії їй. Зокрема, п. 7 Указу Президента України «Про рішення Ради національної безпеки та оборони від 06 травня 2015 року «Про заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю в Україні» на МВС України та СБУ, інших заінтересованих державних органів покладено обов'язок розробити та запровадити у місячний строк механізм моніторингу стану транскордонної і транснаціональної організованої злочинності, передбачивши періодичну оцінку її впливу на суспільно-політичні та соціально-економічні

процеси у державі в цілому, її регіонах⁶⁵⁹. Серед іншого йдеться про моніторинг кіберзлочинності як різновиду транскордонної злочинності: її динаміки, структурних трансформацій, змін у детермінаційному комплексі.

Принагідно зауважимо, що вказаний Указ виданий в умовах зовнішньої агресії по відношенню до України, у зв'язку з чим зорієнтований передусім на формування внутрішніх механізмів контрвпливу, обструкції атакуючого потенціалу агресора, в тому числі і його кібернетичних складових. Транскордонна організована кіберзлочинність становить серйозну загрозу національній безпеці нашої держави, у зв'язку з чим існує нагальна потреба у мобілізації максимуму ресурсів спеціалізованих органів протидії злочинності, в тому числі і перш за все МВС та Національної поліції. Разом з тим, маємо констатувати, що закріплені вимоги стосовно розроблення та запровадження моніторингу транскордонної та транснаціональної організованої злочинності й досі не виконані, ані МВС, ані СБУ. Основна причина цього вбачається в організаційних труднощах розмежування компетенцій та обсягів роботи двох зазначених незалежних суб'єктів, а також у недостатньому науковому забезпеченні цього процесу, відсутності налагоджених зв'язків з цього питання із Кримінологічною асоціацією України, іншими дослідницькими організаціями, уставами, можливості та науковий рівень яких здатні забезпечити вироблення схеми, принципів функціонування, механізму моніторингу транскордонної, в тому числі й кіберзлочинності.

Вихід з цієї ситуації вбачається у створенні розпорядженням Президента України міжвідомчої (МВС та СБУ) робочої групи із широким представництвом наукової спільноти щодо вироблення основоположних засад, принципів побудови вказаного механізму, змістовного та операційного насичення моніторингових процедур, напрямів та методів здійснення інформаційно-аналітичної роботи в їх межах. Гадаємо, керівна роль в цьому процесі має відводитись саме МВС, яке уповноважене акумулювати та обробляти інформаційні масиви, які формуються в діяльності спеціалізованих підрозділів Національної поліції, зокрема кіберполіції.

Зауважимо, що здійснення заходів протидії злочинності є першочерговим завданням правоохоронних органів, про що зазначено у нормативно-правових актах, які регламентують їх діяльність. У зв'язку з чим здійснюючи заходи протидії кіберзлочинності вони керуються, в першу чергу, всіма нормативно-правовими актами, що регулюють їх діяльність (закони України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 року, «Про прокуратуру» від 14.10.2014 року, «Про Службу безпеки України» від 25.03.1992 року, «Про Службу зовнішньої розвідки України» від 01.12.2005 року тощо).

Важливо акцентувати на тому, що відповідно до положень Закону України «Про ратифікацію Конвенції про кіберзлочинність» від 07.09.2005 року № 2824-IV в Україні органом, на який покладаються повноваження щодо створення та функціонування цілодобової контактної мережі для надання невідкладної допомоги при розслідуванні злочинів, пов'язаних з комп'ютерними системами та даними, переслідуванні осіб, що обвинувачуються у вчиненні таких злочинів, а також збирання доказів в електронній формі, є Міністерство внутрішніх справ України⁶⁶⁰. З цього випливає, що МВС України та органи Національної поліції залишаються в орбіті реалізації запобіжних практик, спрямованих на нейтралізацію (зниження інтенсивності) детермінаційного комплексу кіберзлочинності. Такий же висновок напрашується з аналізу положень згадуваного вище Указу Президента України «Про рішення Ради національної безпеки та оборони від 6 травня 2015 року «Про заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю в Україні».

Завдання запобігання та протидії кіберзлочинам покладено на спеціалізований підрозділ Національної поліції України – кіберполіцію, яка виконує свої функції з жовтня 2015 року⁶⁶¹. Департамент кіберполіції є міжрегіональним територіальним органом Національної поліції України, який входить до структури кримінальної поліції та відповідно

⁶⁵⁹ Про рішення Ради національної безпеки та оборони від 6 травня 2015 року «Про заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю в Україні»: Указ Президента України від 16 черв. 2015 р. № 341/2015 URL: <http://www.president.gov.ua/documents/3412015-19136>.

⁶⁶⁰ Про ратифікацію Конвенції про кіберзлочинність: Закон України від 7 верес. 2005 р. № 2824-IV. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2824-15>.

⁶⁶¹ Про утворення територіального органу Національної поліції: Постанова Кабінету Міністрів України від 13 жовт. 2015 р. № 831 URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/831-2015-%D0%BF>.

до законодавства України забезпечує реалізацію державної політики у сфері боротьби з кіберзлочинністю, організовує та здійснює відповідно до законодавства оперативно-розшукову діяльність⁶⁶².

До основних завдань кіберполіції належать:

- реалізація державної політики у сфері протидії кіберзлочинності;
- протидія кіберзлочинам у сферах: використання платіжних систем, електронної комерції та господарської діяльності, інтелектуальної власності та інформаційної безпеки;
- завчасне інформування населення про появу новітніх кіберзлочинів;
- впровадження програмних засобів для систематизації та аналізу інформації про кіберінциденти, кіберзагрози та кіберзлочини;
- реагування на запити закордонних партнерів, що надходять каналами Національної цілодобової мережі контактних пунктів;
- участь у підвищенні кваліфікації працівників поліції щодо застосування комп'ютерних технологій у протидії злочинності;
- участь у міжнародних операціях та співпраця в режимі реального часу; забезпечення діяльності мережі контактних пунктів між 90 країнами світу⁶⁶³.

Крім того, кіберполіція має сприяти у порядку, передбаченому чинним законодавством, іншим підрозділам Національної поліції у попередженні, виявленні та припиненні кримінальних правопорушень⁶⁶⁴.

Також на підставі аналізу нормативно закріплених положень про структурні підрозділи кримінальної поліції можна зробити висновок, що до суб'єктів запобігання кіберзлочинності, які функціонують в структурі Національної поліції, слід також віднести:

- Департамент протидії наркозлочинності – щодо виявлення, перекриття, запобігання виникненню каналів поширення наркотичних засобів з використанням електронних мереж;
- Департамент боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми – щодо виявлення, перекриття та запобігання виявленню мережево-телекомунікаційних комплексів вербування, підшукування жертв торгівлі людьми;
- Робочий апарат Укрбюро Інтерполу (на правах департаменту) – щодо забезпечення взаємодії з Інтерполом у справі протидії кіберзлочинності;
- Департамент захисту економіки (у складі кримінальної поліції) – здійснює протидію злочинам, що вчиняються у економічній сфері за допомогою електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів);
- Департамент карного розшуку. Враховуючи, що у багатьох випадках кіберзлочини мають організований характер, відповідне забезпечення, прикриття злочинної діяльності, на вказаний Департамент та його структурні підрозділи покладаються завдання щодо опосередкованого запобігання кіберзлочинності. Крім того працівники цього департаменту виявляють осіб, які займаються виготовленням та розповсюдженням порнографічної продукції, видань, що пропагують насильство, жорстокість, сексуальну розпусту, тобто діянь, що можуть вчинятися за допомогою технічних засобів, в тому числі комп'ютерів;
- Департамент превентивної діяльності – щодо ранньої превенції кіберзлочинів особами, які виявляють первинні ознаки антисуспільної спрямованості, або раніше вчиняли правопорушення, щодо яких встановлено адміністративний нагляд.

Чільне місце в правовій основі діяльності правоохоронних органів у сфері запобігання кіберзлочинності посідає Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» від 5 квітня 1994 р.⁶⁶⁵. Зазначений нормативно-правовий акт містить визначення понять, що використовуються у сфері інформаційно-телекомунікаційних систем. Регламентує об'єкти захисту, суб'єктів відносин, що виникають у вказаній сфері та порядок поводження з інформацією, що міститься у цих системах тощо.

Безпосередньо, що стосується діяльності правоохоронних органів, вказаний документ регламентує повноваження спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої

⁶⁶² Орлов Ю. Ю., Кудінов В. А. Підготовка фахівців з протидії кіберзлочинності. *Бюлетень з обміну досвідом роботи*. № 188. Київ: РВВ МВС України, 2011. С. 23–33. URL: <https://cyberpolice.gov.ua/contacts>.

⁶⁶³ URL: <https://www.facebook.com/arsen.avakov.1/posts/916452195111554>.

⁶⁶⁴ URL: <https://cyberpolice.gov.ua/contacts>.

⁶⁶⁵ Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах: Закон України від 5 лип. 1994 р. № 80/94-ВР. URL: [Mtp://zakon4.rada.gov.ua/Aaws/show/80/94-%D0%B2%D1%80](http://zakon4.rada.gov.ua/Aaws/show/80/94-%D0%B2%D1%80).

влади з питань організації спеціального зв'язку та захисту інформації та його регіональних органів, який:

- розробляє пропозиції щодо державної політики у сфері захисту інформації та забезпечує її реалізацію в межах своєї компетенції;

- визначає вимоги та порядок створення комплексної системи захисту інформації, яка є власністю держави, або інформації з обмеженим доступом, вимога щодо захисту якої встановлена законом;

- організовує проведення державної експертизи комплексних систем захисту інформації, експертизи та підтвердження відповідності засобів технічного і криптографічного захисту інформації;

- здійснює контроль за забезпеченням захисту інформації, яка є власністю держави, або інформації з обмеженим доступом, вимога щодо захисту якої встановлена законом;

- здійснює заходи щодо виявлення загрози державним інформаційним ресурсам від несанкціонованих дій в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах та дає рекомендації з питань запобігання такій загрозі.

У разі виявлення уповноваженими особами вказаного органу порушень захисту зазначеної інформації, порядку поводження з цією інформацією звертаються до відповідних органів, в тому числі до органів Національної поліції, з метою притягнення винних осіб до відповідальності.

Наступним нормативно-правовим актом, що регламентує діяльність правоохоронних органів у зазначеній сфері є Закон України «Про захист суспільної моралі» від 20 листопада 2003 р.⁶⁶⁶ Зазначений нормативно-правовий акт містить визначення понять, що використовуються у сфері суспільної моралі, основні напрями державного регулювання обігу інформаційної продукції, що негативно впливає на суспільну мораль тощо.

Наступним нормативно-правовим актом, що регламентує діяльність правоохоронних органів у сфері протидії кіберзлочинності є Указ Президента «Про невідкладні додаткові заходи щодо зміцнення моральності у суспільстві та утвердження здорового способу життя» від 15 березня 2002 р. № 258/2002. Норми зазначеного документу спрямовані на зміцнення моральних та етичних засад у суспільстві, з метою посилення захисту моралі, а також збереження вікових культурних традицій Українського народу від негативного впливу культу насильства, жорстокості, порнографії насамперед через засоби масової інформації, ліквідації наркоманії та інших ганебних явищ, які продовжують руйнувати суспільну мораль, перешкоджають реалізації конституційних прав і свобод людини, інтеграції України в європейський інформаційний, освітній та культурний простір, утвердженню здорового способу життя громадян, належному вихованню молодого покоління, створюючи все відчутнішу загрозу національній безпеці держави, гідному майбутньому народу. Безпосередньо, що стосується діяльності правоохоронних органів, в тому числі підрозділів протидії кіберзлочинності, вказаний документ визначає їх завдання у зазначеній сфері відносно розвитку міжнародного співробітництва, перейняття зарубіжного досвіду, розроблення пропозицій відносно удосконалення їх діяльності.

Наступним документом, який являє собою правову основу діяльності правоохоронних органів у сфері боротьби з кіберзлочинністю є Указ Президента «Про заходи щодо забезпечення захисту прав і законних інтересів дітей» від 5 травня 2008 р. № 411/2008. Він зобов'язує правоохоронні органи, в тому числі підрозділи протидії кіберзлочинності, підвищувати ефективність роботи щодо виявлення, запобігання та розкриття злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості щодо дітей та посилення і удосконалення профілактичної роботи у цьому напрямі.

На підставі вивчення зазначених нормативних актів, на нашу думку, можна зробити висновок, що правове регулювання діяльності правоохоронних органів у сфері протидії кіберзлочинності має наступні недоліки:

- відсутня чітка регламентація заходів протидії кіберзлочинності, а саме відсутність єдиного нормативно-правового акту Національної поліції щодо запобігання кіберзлочинам;
- неузгодженість завдань і функцій щодо протидії кіберзлочинності серед підрозділів поліції;
- неузгоджений порядок взаємодії органів та підрозділів Національної поліції у вказаній сфері;

⁶⁶⁶ Про захист суспільної моралі: Закон України від 20 листоп. 2003 р. № 1296-IV
URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1296-15>.

- відсутні положення, які б регламентували діяльність новостворених органів та підрозділів Національної поліції, в тому числі й Департаменту кіберполіції;
- наявність прогалин у правовому регулюванні взаємодії МВС та Національної поліції з питань протидії злочинності.

5.2. Система заходів запобігання кіберзлочинності

Необхідно зауважити, що у зарубіжній і вітчизняній законодавчій практиці, науках кримінально-правового циклу, кримінологічній і спеціальній правовій літературі щодо діяльності з впливу на злочинність використовуються різні терміни: «попередження злочинності», «профілактика злочинності», «соціальна профілактика», «боротьба зі злочинністю», «війна зі злочинністю», «протидія злочинності», «протистояння злочинності», «контроль злочинності», «регулювання злочинності», «управління злочинністю», «запобігання злочинності», «превенція злочинності», «припинення злочинів» тощо. Причому кожний з термінів викликає наукові суперечки⁶⁶⁷.

На думку більшості авторів узагальнюючим, базовим (родовим) терміном є термін протидія злочинності, яку можна визначити як систему різноманітних видів діяльності та комплексних заходів (які здійснюються суспільством та державою), спрямованих на попередження, усунення, нейтралізацію і обмеження (ослаблення) факторів, детермінуючих злочинність⁶⁶⁸. Ми також підтримуємо цю позицію. Але слід зауважити, що чимала кількість нормативно-правових актів, які стосуються тих чи інших аспектів кримінально-превентивної діяльності використовує термін «запобігання». На підставі позиції, які ми підтримуємо, відносно використання термінів, ми будемо використовувати поняття «запобігання» та «протидія», як тотожні.

Щодо протидії злочинності у кримінології виокремлюють загальносоціальні, спеціально-кримінологічні та індивідуальні напрями⁶⁶⁹, а саме: загальносоціальні – комплекс перспективних соціально-економічних і культурно-виховних заходів, спрямованих на подальший розвиток та вдосконалення суспільних відносин і усунення або нейтралізацію разом з тим причин і умов злочинності; спеціально-кримінологічні – сукупність заходів боротьби зі злочинністю, змістом яких є різноманітна робота державних органів, громадських організацій, соціальних груп і громадян, спрямована на усунення причин та умов, що породжують та сприяють злочинності, а також недопущення вчинення злочинів на різних стадіях злочинної поведінки; індивідуальні – різновид запобігання злочинності щодо конкретної особи⁶⁷⁰.

Загальносоціальне запобігання злочинності – це, насамперед, комплекс перспективних соціально-економічних, організаційно-управлінських, ідеологічних, культурно-виховних та інших заходів, спрямованих на вирішення нагальних соціальних проблем і суперечностей в країні. Саме реалізація загальносоціальних заходів запобігання дає змогу усунути чи мінімізувати вплив криміногенних факторів детермінації злочинності, запобігти формуванню особистості злочинця.

Заходи загальносоціального запобігання передбачають проведення комплексу правових, соціально-економічних, сімейно-побутових, ідеологічних, технічних, організаційних заходів⁶⁷¹.

Правові заходи спрямовані на удосконалення законодавчої бази, на основі якої відбувається регулювання суспільних відносин у всіх сферах суспільного життя.

Соціально-економічні заходи загальносоціального запобігання передбачають поступове зростання економічного потенціалу держави та розширення соціальної бази реформ. Перш за все, ці заходи передбачають необхідність сприяння працевлаштування неконкурентоспроможних на ринку праці верств населення (молоді, жінок,

⁶⁶⁷ Ігнатів О. М. Протидія злочинності: поняття та сутність. *Юридична Україна*. 2009. № 3. С. 93–94.

⁶⁶⁸ Литвинов О. М. Поняття та сутність механізму протидії злочинності. *Вісник Академії прокуратури України*. 2007. № 3. С. 65.

⁶⁶⁹ Алексеев А. И., Герасимов С. И., Сухарев А. Я. Криминологическая профилактика: теория, опыт, проблемы. Москва: НОРМА, 2001. С. 26.

⁶⁷⁰ Кримінологія: Загальна та Особлива частини / І. М. Даньшин, В. В. Голина, О. Г. Кальман, О. В. Лисодєд; За ред. І. М. Даньшина; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2003. С. 95–100.

⁶⁷¹ Голина В. В. Предупреждение преступности и права человека. *Проблеми законності*. 1998. Вип. 36. С. 165.

військовослужбовців, осіб, які звільнилися із місць позбавлення волі, тощо). Крім того, одним із ключових завдань соціальної політики є вирішення житлової проблеми населення. Ці заходи передбачають необхідне забезпечення належних умов для соціалізації особистості, обмеження негативних наслідків безробіття, розширення соціальної бази реформ, забезпечення мінімально гарантованого рівня медичного, культурного, побутового й соціального обслуговування населення. Молоді необхідна соціальна допомога держави в здобутті освіти, професійній підготовці, працевлаштуванні, забезпеченні житлом.

Запобігання на сімейно-побутовому рівні ґрунтуються на таких заходах, як підвищення авторитету сім'ї, шляхом популяризації історичних традицій української родини, духовних та моральних цінностей сім'ї; формування у свідомості громадян розуміння важливості ролі сім'ї у процесі державотворення, вихованні нового покоління, забезпечення суспільної стабільності та відтворення населення; створення сприятливих умов для повноцінного морально-психологічного, соціально-культурного і духовного розвитку сім'ї; пропаганда здорового способу життя, планування сім'ї; надання гарантованої правової, матеріальної, соціально-психологічної, медичної допомоги сім'ям.

Ідеологічні запобіжні заходи покликані: формувати в членів суспільства моральну свідомість на базі загальнолюдських цінностей; обмежувати негативний вплив на поведінку людей стандартів масової культури за допомогою диференційованого її споживання; виправляти моральні деформації в осіб з девіантною поведінкою за допомогою індивідуально-виховної роботи⁶⁷². Найбільш потужним потенціалом ідеологічного впливу на злочинність поряд з державою володіє церква. Безспірною є позиція фахівців, які зазначають, що церква, релігія з їх основними постулатами ненасильства, милосердя, співчуття, терпіння здатні сформувані такі відносини, які зможуть допомогти в подоланні духовної кризи, вирішенні міжособистісних і групових конфліктів, життєвих проблем, взагалі поступово підточувати кримінальну субкультуру⁶⁷³.

До технічних заходів відноситься удосконалення технічної оснащеності, в першу чергу, підрозділів органів Національної поліції, впровадження новітніх технологій у їх діяльність, перейняття досвіду діяльності правоохоронних органів інших країн.

До організаційних заходів відносяться вдосконалення організаційної структури правоохоронних органів, укомплектування штатів висококваліфікованими кадрами, забезпечення високої професійної підготовки та перепідготовки кадрів, їх правовий та соціальний захист.

Значну роль у запобіганні злочинності, в тому числі кіберзлочинності, відіграють заходи протидії корупції, як в правоохоронних органах, так і в органах влади в цілому. Запобігання корупції означає прагнення державної влади до самозбереження, бо свавілля та користолюбний службовий нігілізм – це, образно кажучи, прояв смертельно небезпечного вірусу в державному організмі. Вилікуватися від цієї хвороби цілком ще ніде не вдалося, люди звикли до корупції як до неминучого зла⁶⁷⁴. Як показує міжнародний досвід, найбільших успіхів у протидії корупції досягають ті країни, у яких здійснюються взаємозалежні інституціональні, правові, економічні, культурологічні й політичні заходи, що дають змогу контролювати й впливати на криміногенну ситуацію.

Взагалі, для підвищення та вдосконалення значущості загальносоціальних заходів протидії злочинності, в межах країни, необхідно:

- завершити радикальну реформу економічної, соціальної, політичної та інших сфер суспільства на засадах чесної конкуренції та демократії, подолати глибоку кризу, у якій опинилась Україна при переході від адміністративно-командної системи господарювання до цивілізованої ринкової економіки;

- удосконалити управління державним майном і економічними процесами, зміцнити контроль за мірою праці та споживання, виключити відмивання коштів, отриманих незаконним шляхом;

⁶⁷² Криминология: учеб. для вузов / В. Н. Бурлаков, В. В. Вандышев, И. В. Волгарева и др. ; под ред. В. Н. Бурлакова, Н. М. Кропачева; С.-Петербург. гос. ун-т. Санкт-Петербург: Питер, 2002. С. 184.

⁶⁷³ Лукашевич С. Ю. Криминологічна характеристика та попередження злочинності засуджених в місцях позбавлення волі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Лукашевич Сергій Юрійович; Нац. юрид. акад. імені Ярослава Мудрого. Харків, 2001. С. 162.

⁶⁷⁴ Багрій-Шахматов Л. В. Корупція як соціальна патологія та її взаємозв'язок з організованою злочинністю. Проблеми боротьби з корупцією та організованою злочинністю. Київ, 1998. Т. VII. С. 45.

– створити ефективну податкову систему, сприятливі умови для підприємницької діяльності, щоб громадяни мали реальну можливість працювати в межах закону;

– запровадити попереднє вивчення банками фінансового стану фізичних та юридичних осіб, які звертаються з проханням про надання кредитів, а також мети, з якою ці кредити отримують, та можливостей їх повернення;

– запровадити обов'язкове прозоре декларування доходів усіма державними службовцями⁶⁷⁵.

Отже, задля належної розробки відповідних заходів протидії злочинності, в тому числі кіберзлочинності, необхідна належна організація діяльності, як правоохоронних органів, так і вищих органів держави, яка відповідає вимогам, що ставляться до правової, незалежної та демократичної держави. Крім того, необхідне усунення зазначених вище факторів, що позитивно впливають на існування та розвиток злочинності.

Діяльність правоохоронних органів у сфері протидії злочинності, в тому числі кіберзлочинності, безпосередньо ґрунтується на реалізації загальних спеціально-кримінологічних та індивідуальних заходах.

На сьогодні серед проблемних питань запобігання злочинам в сфері комп'ютерних та Інтернет-технологій в Україні виділяються наступні:

– недосконалість законодавства і пов'язані з цим питання кваліфікації й актуальності боротьби з комп'ютерною злочинністю;

– труднощі організації і проведення комп'ютерних експертиз;

– труднощі проведення заходів оперативно-технічного документування злочинних дій осіб;

– відсутність практики й механізмів розкриття «транснаціональних» комп'ютерних злочинів з територіально-розподіленими й нестабільними в часі слідами, а також; проведення надалі слідчих дій відносно осіб, які повинні дати свідчення в якості потерпілого, підозрюваного, свідка⁶⁷⁶.

На підставі зазначеного, на нашу думку, доцільним є виокремлення наступних заходів запобігання кіберзлочинності, які повинні реалізовувати МВС та Національна поліція.

В першу чергу йдеться про розроблення та затвердження МВС Стратегії протидії кіберзлочинності. Тут мають спрацювати спільні робочі групи МВС та Національної поліції, яким, на підставі опрацювання кримінологічної інформації про стан, тенденції відтворення кіберзлочинності, відповідних кримінологічних прогнозів, належить виробити концепцію кримінально-превентивної діяльності, науково обґрунтовані стратегічні й тактичні заходи антикримінального впливу, моніторингові механізми забезпечення якості останнього.

Доцільним є збільшення кількості планових та позапланових перевірок відповідними органами поліції підприємств, установ та організацій, діяльність яких прямо пов'язана з використанням комп'ютерних технологій або наданням інформаційних послуг, з метою виявлення випадків використання нелегального (нерегламентованого) програмного забезпечення, так як використання останнього вкрай підвищує можливість вчинення будь-яких злочинних діянь з використанням комп'ютерних технологій. Крім того, доцільним є підвищення відповідальності осіб підприємств, установ або організацій, діяльність яких пов'язана із зазначеною сферою, які за своїми посадовими або функціональними обов'язками відповідають за безпеку функціонування комп'ютерів та комп'ютерних мереж, на законодавчому рівні.

Також з метою протидії вчиненню злочинів в аналізованій сфері, необхідним заходом є збільшення кількості планових та позапланових перевірок поліцією заходів безпеки, які здійснюються, в першу чергу приватними охоронними організаціями, на об'єктах, що призначені для передачі інформації (спутникові вишки, автоматизовані телекомунікаційні мережі, серверні кімнати тощо). Здійснення вказаних заходів повинно бути спрямоване на запобігання незаконного використання зазначених об'єктів та унеможливлення їх захоплення, з метою вчинення будь-яких протиправних діянь у сфері комп'ютерних комунікацій, мереж, інформації тощо. Так само, як і відносно попереднього заходу, на нашу думку, доцільним є підвищення відповідальності осіб підприємств, установ або організацій, діяльність яких

⁶⁷⁵ Кримінологія: навч. посіб. / О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич, Ю. Ф. Іва́нов та ін. ; під заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ: Прецедент, 2006. С 21–22.

⁶⁷⁶ Бу́ров О. В., Бу́рова Д. О., Пенська А. М. Кіберзлочинність як загроза інформаційному суспільству. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2008. № 3. С. 43.

пов'язана із зазначеною сферою, які за своїми посадовими або функціональними обов'язками відповідають за безпеку функціонування комп'ютерів та комп'ютерних мереж або відповідають за забезпечення охорони зазначених об'єктів, на законодавчому рівні.

Необхідною умовою запобігання вчиненню кіберзлочинів є встановлення жорсткого контролю за обігом будь-яких технічних засобів, що заборонені для використання у вільному обігу (технічні засоби для негласного зняття інформації з каналів зв'язку, для прослуховування, для визначення паролів, тощо). Незаконне використання такого обладнання може досить суттєво спростити незаконне використання комп'ютерів або отримання необхідної інформація, яка знаходиться в них, інформації, необхідної для отримання доступу до комп'ютерів або інформації, передається через комп'ютерні мережі. Так, наприклад, у вільному доступі на відкритих Інтернет сайтах можна придбати пристрій для зняття інформації з мобільних телефонів (до 8 телефонів одночасно) за суму, яка еквівалентна 200 доларам США. Отже, на наш погляд, необхідним заходом протидії кіберзлочинності є проведення правоохоронними органами робіт з відстежування зазначених сайтів з метою їх блокування та виявлення осіб, які займаються незаконним розповсюдженням вказаних предметів.

Необхідним заходом протидії кіберзлочинності, на нашу думку, є перейняття досвіду діяльності правоохоронних органів інших країн у цій сфері. В першу чергу, відповідні підрозділи повинні аналізувати стан технічного забезпечення та технології, що використовуються для запобігання вчиненню зазначених злочинів (мається на увазі аналіз того, які саме технічні засоби, програмне забезпечення тощо використовуються у зазначеній сфері). На наш погляд, аналіз, наприклад, таких програм, як «Carnivore», що діє на території США і спрямована на відслідковування та аналіз електронної пошти, системи COPM, що діє на території Росії, яка запроваджена з метою запобігання використанню мереж електрозв'язку в злочинних цілях, а саме: організації терористичної діяльності, комп'ютерній та організованій злочинності, корупції, наркобізнесу, контрабанді, шпionажу, розповсюдженню порнографії та іншим протизаконним діям та інших програм, дозволів би суттєво покращити діяльність правоохоронних органів в аналізованій сфері.

Для реалізації зазначених заходів доцільним є прийняття участі відповідних працівників у міжнародних семінарах, круглих столах тощо, що присвячені вказаній проблематиці та ініціювання відповідними органами нашої держави проведення таких заходів на території України.

Крім того, враховуючи міжнародний характер кіберзлочинності важливим елементом запобігання є співпраця з відповідними органами інших країн, що повинно проявлятися не лише в обміні досвідом, а й проведенні спільних операцій, спрямованих на виявлення, попередження та розслідування будь-яких фактів кіберзлочинності, що мають міжнародний характер. Необхідною умовою протидії аналізованому прояву злочинності є приєднання до діяльності міжнародних програм у цій сфері.

Спеціально-кримінологічне запобігання, що, як зазначалося, також відноситься безпосередньо до діяльності Національної поліції, спрямоване головним чином на окремі соціальні групи, які привертають увагу суб'єктів превентивної діяльності: особи, які раніше вчинили злочини, звільнені з місць позбавлення волі, засуджені до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, й особи, від яких можна очікувати кримінальної активності внаслідок їх антисуспільної поведінки тощо. Отже, виявлення та облік осіб, які здійснюють злочинну діяльність (або схильні до неї) у сфері комп'ютерних технологій є однією із центральних організаційних проблем, оскільки специфіка виявлення й наступної роботи з такою категорією осіб залежить від особливостей зазначеної категорії злочинів, на підставі наявності у злочинців певних знань та їх роду діяльності. У зв'язку з цим необхідними умовами для розроблення ефективних заходів протидії кіберзлочинності є постійний моніторинг змін кримінологічно значущих рис особистості кіберзлочинця.

При виявленні зазначених осіб працівники підрозділів кіберполіції, а також інших підрозділів Національної поліції, які є суб'єктами протидії кіберзлочинності, повинні знати та вміти встановлювати певні ознаки, які окремо чи в поєднанні дають підстави підозрювати наявність в особи схильності (імовірність вчинення нею) до вчинення злочинів в аналізованій сфері.

Різноманітність індивідуальних проявів протиправної поведінки обумовлює динамізм відповідних криміногенних особливостей (ознак). Однак можна визначити певні об'єктивні

та суб'єктивні ознаки, що дають змогу з високим ступенем імовірності визначити можливість вчинення злочину конкретною особою⁶⁷⁷. Таким чином, через різноманіття як індивідуальних поведінкових моделей, так і способів вчинення протиправних діянь на сьогодні можна вести мову лише про загальні прогностичні ознаки (соціально-психологічні особливості), які можуть свідчити про ймовірність вчинення окремою особою тих чи інших злочинів у сфері комп'ютерних технологій.

Дослідники визначають наступні типи осіб, які представляють імовірне джерело загрози в глобальній мережі: внутрішні користувачі систем; незалежні хакери; службовці, колишні службовці, консультанти та тимчасові працівники підприємств, установ й організацій, діяльність яких пов'язана з комп'ютерними мережами; комп'ютерні терористи; особи, які займаються, промисловим шпіонажем; працівники іноземних розвідок; постачальники обладнання та програмного забезпечення; аудитори⁶⁷⁸.

На нашу думку, встановлення наступних обставин сприяє виявленню осіб, які схильні до вчинення злочинів у сфері комп'ютерних технологій:

- відсутність постійного місця роботи у особи, яка має відповідну технічну освіту або раніше працювала у сфері комп'ютерних технологій;
- наявність судимості за вчинення злочинів у сфері комп'ютерних технологій;
- наявність у членів сім'ї особи судимості за вчинення злочинів у сфері комп'ютерних технологій;
- приналежність особи до кримінальної субкультури, особливо до категорії осіб, які можуть вчиняти злочини із застосуванням комп'ютерних технологій;
- наявність схильності до життя «на широку ногу», марнотратства, азартних ігор, вживання наркотиків тощо;
- наявність безконтрольної можливості підключення будь-якої особи до мережі Інтернет за допомогою бездротових приладів тощо.

У продовження викладеному варто також звернути увагу на віктимологічне запобігання кіберзлочинності. Тому на сьогодні актуальними є наступні рекомендації, як не стати жертвою кіберзлочину:

1. Користуватися лише ліцензійним програмним забезпеченням.
2. Встановити надійну антивірусну програму на комп'ютер, термінал мобільного зв'язку, інші гаджети, що керуються операційною системою й мають вихід до інформаційної мережі.
3. Періодично перевіряти свій гаджет на наявність комп'ютерних вірусів.
4. Не відкривати поштові повідомлення, що надійшли з незнайомих електронних поштових скриньок.
5. Не відповідати на телефонування та SMS-повідомлення з незнайомих телефонних номерів.
6. Тримати в секреті реквізити банківських карток. При виникненні підозри щодо спроб стороннього доступу до банківського рахунку повідомляти безпосередньо відділення банку.
7. Не здійснювати жодних операцій із використанням банківських карток, якщо є найменший сумнів у справжності або доброчесності адресата.

⁶⁷⁷ Криминология: учеб. для вузов / А. И. Гуров и др.; под. ред. Н. Ф. Кузнецова, В. В. Лунеева. Москва: Волтерс Клувер, 2005. С. 344.

⁶⁷⁸ Номоконов В. А. Актуальные проблемы борьбы с киберп-реступностью; Владивостокский центр исследования организованной преступности, Центр исследования компьютерной преступности URL: <http://www.crime-research.org/library/Nomokonl.html>.

Глава 20. Кримінологічна характеристика та запобігання корупційним злочинам

(Бусол О. Ю., Расюк Е. В.)

- § 1. Поняття корупції та корупційних злочинів.
- § 2. Кримінологічна характеристика корупційної злочинності й особи корупціонера.
- § 3. Детермінанти корупційної злочинності.
- § 4. Запобігання корупційній злочинності.

§ 1. Поняття корупції та корупційних злочинів

Кримінологічне визначення поняття «корупція»

Сучасними вченими наводиться широке різноманіття визначень понять корупції, що в результаті призводить до неправильних висновків у кримінологічних дослідженнях з корупційної тематики.

Так, дослідники доводять, що в загальному вигляді корупція – це «соціальне явище, яке охоплює всю сукупність корупційних діянь, пов'язаних з неправомірним використанням особами, уповноваженими на виконання функцій держави, наданої їм влади, службових повноважень, відповідних можливостей з метою задоволення особистих інтересів чи інтересів третіх осіб, а також інших корупційних правопорушень, у тому числі тих, які створюють умови для вчинення корупційних діянь або є приховуванням чи потуранням їм»⁶⁷⁹.

Інші науковці визначають корупцію як протиправну діяльність певних осіб, спрямовану на використання свого службового та суспільного статусу для особистого збагачення, збагачення своїх родичів і прибічників, отримання інших переваг і благ усупереч інтересам суспільства⁶⁸⁰.

Більшість авторів при визначенні поняття «корупція» звертають увагу на отримання державними службовцями за вчинення певних дій нематеріальних благ. Наприклад, учені погоджуються з тим, що корупція – це корисливе використання посадовою особою органів державної влади та управління свого службового становища для особистого збагачення. Предметом аналізу виступають, як правило, дисфункції бюрократичного апарату, групові та корпоративні інтереси.

Корупція – багатоаспектне, багаторівневе, системно організоване соціальне явище, що органічно інтегрує в собі як економічну, юридичну, етичну, так і соціальну складові. Вона пронизує всі сфери і підсистеми суспільного буття, зачіпає інтереси всіх соціальних груп, прошарків і класів суспільства, вражає економіку і політику, соціальну сферу та культуру. Це особлива форма протиправної діяльності, злочин проти суспільства, державної влади, інтересів державної служби всіх рівнів, взаємодія між посадовцем і особою, які добровільно вступили у змову. Звідси – незаконність отримання матеріальних і нематеріальних благ, формування аморального соціального середовища⁶⁸¹.

Аналіз вживання терміна «корупція» в юридичній літературі свідчить про те, що вченими інколи використовуються не лише загальні формулювання, а й такі, що виключають одне одного. Часто такі формулювання зводяться до такого: корупція характеризується використанням посадових повноважень, статусу посади, а також її авторитету для задоволення особистого інтересу або інтересів третіх осіб. При цьому як суб'єкт корупційних дій розглядається особа, наділена державною владою. При визначенні поняття «корупція» вченими в деяких випадках розглядається роль й іншої сторони, яка часто добровільно, з корисливих інтересів пропонує «хабар», розуміючи, що її дії незаконні.

⁶⁷⁹ Мельник М. І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії: монографія. Київ: Атіка, 2001. 304 с.

⁶⁸⁰ Аркуша Л. И. Выявление и расследование организованной преступной деятельности при наличии коррупционных связей. Одесса: Одесская нац. юр. академия, 2003. С. 41.

⁶⁸¹ Пиголенко І. В. Хабарництво як соціальний феномен сучасного суспільства. URL: http://nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/VKPI_soc/2009_4/Pugolenko.pdf.

Так, подібну ситуацію враховує нобелівський лауреат О. А. Санчес. На його думку, «корупція – таємна змова між державними службовцями і бізнесменами для досягнення протизаконних та аморальних переваг»⁶⁸².

Корупція – це не просто сукупність певних протиправно-корисливих діянь, а особливо небезпечне «соціальне зло, що породжується глибинними соціальними суперечностями суспільства, держави та його інститутів»⁶⁸³.

Сучасне законодавче визначення корупції

Аналіз міжнародно-правових документів також свідчить про існування різних підходів до розуміння корупції. Так, у Резолюції «Практичні заходи боротьби з корупцією», оприлюдненій на VIII Конгресі ООН із запобігання злочинності, корупція визначається як «порушення етичного (морального), дисциплінарного, адміністративного, кримінального характеру, що проявилися в протизаконному використанні свого службового становища суб'єктом корупційної діяльності»⁶⁸⁴. Довідковий документ ООН «Про міжнародну боротьбу з корупцією» формулює поняття корупції як «зловживання державною владою для одержання вигоди в особистих цілях»⁶⁸⁵. У Кодексі поведінки посадових осіб із підтримання правопорядку, прийнятому 34-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН у 1979 р., поняття корупції пропонується визначати відповідно до національного права, але в загальному контексті під корупцією слід розуміти «вчинення або невчинення дії при виконанні обов'язків або з причин цих обов'язків у результаті одержання подарунків, що приймаються або вимагаються, обіцянок або стимулів кожного разу, коли має місце така діяльність або бездіяльність»⁶⁸⁶. У цьому міжнародно-правовому акті поняття корупції включає в себе неправомірну поведінку посадової особи внаслідок отримання подарунків, тобто враховує її моральний аспект. У Цивільній конвенції про боротьбу з корупцією, ратифікованій Законом України від 16 березня 2005 р. № 2476-IV, корупцію визначено як прямі чи опосередковані вимагання, пропонування, давання або одержання хабара чи будь-якої іншої неправомірної вигоди або можливості її отримання, які порушують належне виконання будь-якого обов'язку особою, що отримує хабар, неправомірну вигоду чи можливість мати таку вигоду, або поведінку такої особи⁶⁸⁷. Палермська конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності вказує на обов'язкові ознаки корупції, а саме: пропозиція чи надання, вимагання або прийняття будь-якої неправомірної переваги, у тому числі такої, яка зроблена умисно; будь-яка неправомірно надана перевага включає в себе як матеріальну вигоду, так і переваги нематеріального характеру; корупційні діяння можуть вчинятись як особисто, так і через посередників⁶⁸⁸.

Незважаючи на закріплення терміну «корупція» у ч. 6 п. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції»⁶⁸⁹, на сьогодні не лише не існує єдиного розуміння поняття корупції, а і його єдиного визначення, яке враховувало б всі особливості корупційних діянь, причому навряд чи воно буде надано в майбутньому, можливо ніколи. Під час вивчення окремих наукових питань має бути обране те поняття корупції, яке найбільше підходить для мети

⁶⁸² Оскар Ариас Санчес. Аналіз корупції в різних країнах. *Следователь*. 2006. № 10. С. 55–58.

⁶⁸³ Четвериков В. В. Административно-правовые меры противодействия коррупции в деятельности исполнительной власти. *Право и политика*. 2008. № 2. С. 303.

⁶⁸⁴ Практичні заходи боротьби з корупцією: Резолюція VIII Конгресу ООН з попередження злочинності та поведіння з правопорушниками (Гавана, 27 серпня – 7 вересня 1990 р.) // Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / упоряд.: М. І. Камлик та ін. Київ: Школяр, 1999. С. 65–68.

⁶⁸⁵ Довідковий документ про міжнародну боротьбу з корупцією: підготовлений Секретаріатом ООН, № 169/14. Каїр: ООН, 1995. 47 с.

⁶⁸⁶ Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / упоряд.: М. І. Камлик та ін. Київ: Школяр, 1999. С. 5.

⁶⁸⁷ Про ратифікацію Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією: Закон України від 16 березня 2005 р. № 2476-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 16. Ст. 266.

⁶⁸⁸ Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності: прийнята Резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї ООН від 15 листоп. 2000 р.: Міжнародний документ від 15.11.2000 р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 14. Ст. 340.

⁶⁸⁹ Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056.

дослідження. З приводу доцільності чи недоцільності закріплення у законодавстві України поняття корупції, то М. І. Мельник зазначає, що у законі такого визначення не повинно бути, тому що корупція – це складне соціальне, економічне, правове, політичне явище, а за явище відповідальність наставати не може. Відповідальність повинна наставати за певні прояви корупції, корупційну поведінку⁶⁹⁰.

Корупційну злочинність, яка є предметом кримінології, не можна розглядати окремо від корупції як явища та не враховуючи розробки в інших галузях науки, які вивчають корупцію. Тож, досліджуючи корупційну злочинність, слід розглядати корупцію в усіх її проявах, які не є предметом кримінології, однак доповнюють і збагачують кримінологічні розвідки в цьому напрямі.

Корупція як явище в кримінології досліджується за суспільно-соціальними і політико-економічними критеріями, які відображують його суспільно небезпечну сутність. Разом з тим, ці критерії відображують і кримінально-протиправну сутність цього явища. Ці два аспекти діють підстави для розгляду корупційної злочинності і через корупцію.

Корупційний злочин і корупційна злочинність

Термін «корупційний злочин» вживається в юридичній науці науковцями багатьох держав світу, зокрема в міжнародному документі – Кримінальній конвенції про боротьбу з корупцією⁶⁹¹. Кримінальне законодавство деяких країн прямо вказує на корупційний характер окремих складів злочинів. Так, Кримінальний кодекс Киргизької Республіки передбачає відповідальність за такий злочин, як корупція, а Кримінальний кодекс Республіки Молдова – за недотримання посадовою особою вимог закону про боротьбу з корупцією та протекціонізмом.

Згідно з Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією»⁶⁹² усі корупційні правопорушення, пов'язані з отриманням неправомірної вигоди, належать до злочинів. Крім того, термін «хабар» замінений поняттям «неправомірна вигода». З КУпАП⁶⁹³ були виключені ст. 172-2 (порушення обмежень щодо використання службового становища) і ст. 172-3 (пропозиція або надання неправомірної вигоди). Таким чином, у Законі криміналізовані всі елементи активного і пасивного «хабарництва», у тому числі обіцянка неправомірної вигоди, а також встановлення кримінальної відповідальності за прийняття пропозиції або обіцянки неправомірної вигоди.

Кримінологічне поняття «корупційний злочин» запропонував М. І. Мельник, який визначив його як будь-який умисний злочин, який вчиняється службовою особою органу державної влади або органу місцевого самоврядування з використанням влади або свого службового становища з корисливих мотивів, іншої особистої заінтересованості або для задоволення інтересів третіх осіб.

Корупційну злочинність при цьому вчений визначив як відносно масове соціально-правове явище, яке включає всю сукупність корупційних злочинів та осіб, які їх вчинили⁶⁹⁴. Корупційні злочини полягають у неправомірному використанні (зловживанні) посадовими особами органів державної влади або органів місцевого самоврядування наданої їм влади або посадового становища в особистих інтересах або інтересах третіх осіб⁶⁹⁵.

Зарубіжні вчені під корупційним злочином пропонують розуміти умисне суспільно небезпечне діяння, основним або додатковим об'єктом якого є інтереси державної служби та державного управління, вчинене особою, уповноваженою на виконання державних функцій,

⁶⁹⁰ Мельник М. І. Антикоруційне законодавство України: досвід застосування та проблеми вдосконалення. *Юридична Україна*. 2003. № 6. С. 64–69.

⁶⁹¹ Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією: міжнар. документ від 27 січ. 1999 р. № ETS173. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 47–48.

⁶⁹² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією: Закон України від 18 квітня 2013 р. № 221-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 10. Ст. 119.

⁶⁹³ Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 груд. 1984 р. № 8073-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.

⁶⁹⁴ Мельник М. І. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми протидії корупції: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2002. 32 с.

⁶⁹⁵ Мельник М. І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії: монографія. Київ: Атіка, 2001. С. 17.

що поєднується з використанням свого становища для отримання майнових благ і переваг, а також протиправне надання майнових благ і переваг іншим особам.

Корупційну злочинність відповідно визначають як відносно масове, класове, історично змінюване, соціально-правове, негативного явища в вигляді сукупності (системи) корупційних злочинів, вчинених у певний період і в певному регіоні⁶⁹⁶. Подібний підхід до визначення корупційної злочинності застосовує і вітчизняні вчені⁶⁹⁷, які вважають корупційну злочинність відносно масовим негативним, соціально-правовим явищем, що безпосередньо посягає на встановлений порядок здійснення службової діяльності юридичними особами юридичного та приватного права, а також порядок надання неслужбовими особами публічних послуг з метою одержання неправомірної вигоди.

Вищезазначені поняття корупційної злочинності близькі до характеристики злочинності, яке надав один із засновників української кримінології І. М. Даньшин: «відносно масове, історично мінливе, яке має певну територіальну та часову поширеність соціальне явище, що являє собою цілісну, засновану на статистичних закономірностях систему одиничних суспільно небезпечних діянь, заборонених законом про кримінальну відповідальність»⁶⁹⁸.

Враховуючи думки вчених, конвенційне закріплення цього терміна та застосовуючи підхід до визначення поняття «корупційна злочинність», виходячи із закріплення поняття злочину в КК України⁶⁹⁹, який позначає його як «діяння», можна в широкому розумінні визначити корупційну злочинність як статистично обумовлену сукупність злочинних діянь осіб і груп, які відповідно до кримінального закону є корупційними злочинами.

Організована корупційна злочинність – це різновид економічної злочинності – статистично обумовлена сукупність злочинних діянь осіб і груп, які відповідно до кримінального закону є корупційними злочинами та кваліфікуються за ознаками, притаманними організований злочинній групі та злочинній організації⁷⁰⁰.

Щодо корупційних злочинів, які є такими згідно з законодавством України про кримінальну відповідальність, то їх перелік чітко визначений. Відповідно до примітки до ст. 45 КК України⁷⁰¹ корупційними злочинами відповідно до цього Кодексу вважаються злочини, передбачені статтями 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410, у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем, а також злочини, передбачені статтями 210, 354, 364, 364-1, 365-2, 368–369-2 цього Кодексу.

Про нагальну потребу визначати у КК України самостійне поняття корупційного кримінального правопорушення, як і корупційного злочину, поки ще не йдеться з цієї причини, що воно закріплено в Законі України «Про запобігання корупції»⁷⁰², а також в міжнародних правових актах, ратифікованих Україною. Так, згідно з абзацом п'ятим 5 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» корупційне правопорушення – це діяння, що містить ознак и корупції, вчинене особою, зазначеною у ч. 1 ст. 3 цього Закону, за яке законом встановлено кримінальну, дисциплінарну та/або цивільно-правову відповідальність.

⁶⁹⁶ Кемали Е. С. Коррупционная преступность лиц, уполномоченных на выполнение государственных функций (криминологические и уголовно-правовые проблемы: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Алматы, 2007. 23 с.

⁶⁹⁷ Шемякін О. В. Протидія і запобігання корупційним злочинам у сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2013. 19 с.

⁶⁹⁸ Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В. В. Голіни / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін. 2-ге вид. перероб. і допов. Харків: Право, 2009. С. 23.

⁶⁹⁹ Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення: 25.09.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/2341-14>.

⁷⁰⁰ Бусол О. Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні у контексті сучасної антикорупційної стратегії: дис. ... д-ра юрид. наук / Бусол Олена Юріївна. Київ, 2015. С. 14.

⁷⁰¹ Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення: 25.09.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/2341-14>.

⁷⁰² Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1700. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056.

За КК України⁷⁰³ злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Поняття злочинності є родовим, що містить у собі численність окремих видів і груп злочинів (насиленницькі, корисливі, службові, злочини у сфері громадського порядку тощо). Співвідношення між злочинністю й окремими злочинами можна уявити як співвідношення роду й виду. Таким чином, злочин є формою прояву злочинності, що робить злочинність видимою, такою, яка фіксується через різноманітність окремих злочинних проявів. Проте різні підходи до визначення сутності злочинності та пошуки філософів, юристів, психологів і представників інших галузей знань у різних країнах світу, які намагалися визначити її соціальну обумовленість, тривалість існування, можливість викорінення тощо, сьогодні призвели до формування переважно двох напрямів розвитку кримінологічної теорії: соціологічного та правового⁷⁰⁴.

Корупційний злочин не є таким, що містить єдиний склад, – це видове поняття. Корупційні злочини – це певна група злочинів, об'єднаних характерними для них ознаками корупції. Відсутність, наприклад, такого визначення у законодавстві Німеччини жодним чином не перешкоджає правоохоронним органам цієї країни належним чином протидіяти вчиненню корупційних злочинів. Під корупційним злочином законодавець вже розуміє передбачене в Особливій частині КК України суспільно небезпечне діяння, яке містить ознаки корупції та корупційного правопорушення⁷⁰⁵. Тож, таке визначення корупційного злочину може застосовуватися при вирішенні питань корупційних злочинів.

§ 2. Кримінологічна характеристика корупційної злочинності й особи корупціонера

Безпосередній об'єкт кримінологічного дослідження корупційної злочинності складається з:

- 1) кримінологічної характеристики корупційних злочинів окремих видів;
- 2) загальних і окремих питань стану та динаміки корупційної злочинності;
- 3) причин і умов вчинення різних злочинів, що належать до корупційної злочинності;
- 4) особи злочинця – суб'єкта корупційних злочинів.

Окремим напрямом кримінологічного дослідження виступає запобігання корупційним злочинам, зокрема, правові основи, система суб'єктів, їхні повноваження з цих питань, а також самі заходи, що безпосередньо здійснюються на запобігання конкретним корупційним злочинам⁷⁰⁶.

При наданні кримінологічної характеристики корупційної злочинності можна застосувати метод так званого «аналітичного скринінгу» злочинності, який полягає в тому, щоб за допомогою аналізу соціальних (політичних, економічних, правових, моральних) явищ, що відбуваються в суспільному житті, ідентифікувати злочинність, тобто виявити ознаки ураженості нею тих чи інших сфер суспільного життя. На підставі ідентифікації методом аналітичного скринінгу проявів злочинності у сферах економіки, політики, медицини, освіти, земельних відносин, будівництва, зовнішньоекономічної сфери, податкового адміністрування, місцевого самоврядування, правоохоронної діяльності тощо можна забезпечити активну форму вже кримінально-процесуального реагування на злочинні прояви. При цьому кількісна характеристика вітчизняної злочинності має другорядне

⁷⁰³ Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення: 25.09.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/rn2341-14>.

⁷⁰⁴ Вербенський М. До питання розуміння поняття «злочинність» у кримінологічній теорії: генеза та сучасний стан. *Публічне право*. № 3 (7) (2012). С. 108.

⁷⁰⁵ Мезенцева І. Визначення предмета корупційних злочинів. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2014. № 5(38). С. 76; Сімех Р. Поняття корупційного злочину за законодавством України та Федеративної Республіки Німеччина (порівняльно-правовий аспект). *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2015. № 1. С. 167. URL: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/5-2015/simex.pdf>.

⁷⁰⁶ Шевченко О. В. Кримінологічна характеристика та запобігання корупційній злочинності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. Київ, 2012. 19 с.

значення, а першорядного набуває в сучасних умовах її якісна характеристика⁷⁰⁷. Цей факт пояснюється тим, що офіційна статистика не висвітлює всієї корупції в Україні через недоліки статистичної звітності та високу латентність цього виду злочинності. Офіційні дані про корупцію відображають лише активність правоохоронних органів у протидії цьому явищу, але не реальний рівень корупційної злочинності. До того ж, існують проблеми із застосуванням антикорупційного законодавства, пов'язані із соціальним статусом корупціонерів. До відповідальності притягуються дрібні чиновники, а «акули» залишаються на волі⁷⁰⁸. Офіційна статистика також не дає можливості підтвердити досить поширену в суспільстві думку про те, що організована злочинність дедалі більше проникає до владних структур, а переважна частина організованих злочинних груп має корумповані зв'язки в органах державної влади та органах місцевого самоврядування⁷⁰⁹. Отже, статистична інформація не повинна автоматично сприйматися як надійний вимірник рівня корупції. Водночас аналітична інформація, в свою чергу, не обов'язково ненадійна.

Офіційна статистика щодо корупційних злочинів може бути однаково як індикатором рівня корупції, так й індикатором активності правоохоронних органів. І навпаки, інтерв'ю з кваліфікованими експертами можуть дати точні висновки щодо поширеності, рівня та природи корупції. Таким чином, у разі, коли завданням дослідження не є проблеми ефективності роботи правоохоронних органів, то немає концентруватися виключно на аналізі офіційної статистики цих органів, хоча стан, структура, динаміка і географія корупційної злочинності є важливими складовими дослідження цього явища.

Розкриваючи кримінологічну характеристику корупційної злочинності, варто відмітити за останні роки 2014–2018 роки досить низьку кількість виявлених та зареєстрованих кримінальних правопорушень у цій сфері у державі, а також досить м'яку систему покарань, що призначаються судами при розгляді таких кримінальних проваджень. Так, у 2014 році в Україні кількість кримінальних правопорушень, кримінальні провадження за якими закінчені розслідуванням становила усього 2412 злочинів; 2015 рік – 2493; 2016 рік – 2175; 2017 рік – 2831⁷¹⁰. Динаміка представлена на діаграмі нижче.

Кількість кримінальних правопорушень, кримінальні провадження за якими закінчені розслідуванням, та найбільш вчинюваних кримінальних правопорушень у цій сфері.

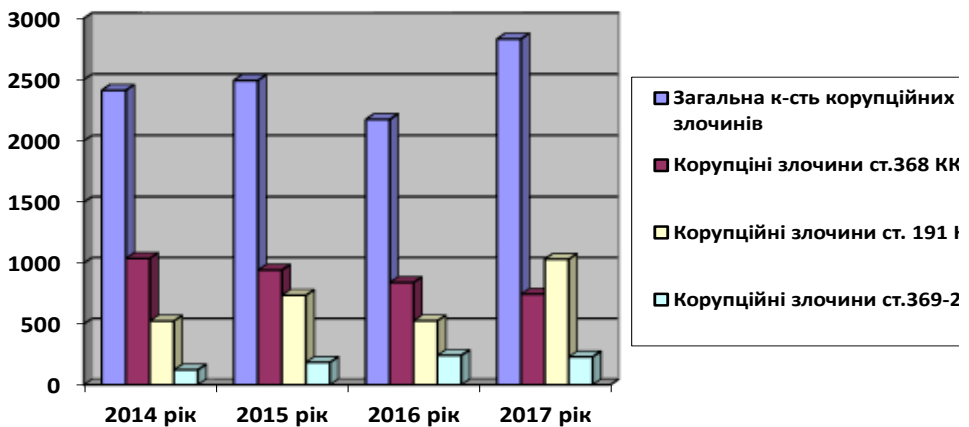

Рис. 20.1.

⁷⁰⁷ Костенко О. Як розв'язати вузол із політики, економіки та моралі. URL: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/problema-no1-zlochinnist>.

⁷⁰⁸ Камлик М. І., Невмержицький Є. В. Корупція в Україні: монографія. Київ: Знання, КОО, 1998. 179 с.

⁷⁰⁹ Мельник М. І. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми протидії корупції: дис. ...-д-ра юрид. наук. Київ, 2002. С. 82.

⁷¹⁰ Звіт про стан протидії корупції за період 2014–2017 роки - http://mvs.gov.ua/ua/pages/274_Statistika.htm.

Враховуючи наведені статистичні дані, можемо спрогнозувати зростання корупційних кримінальних правопорушень у державі у найближчому майбутньому. Такий прогноз підтверджений графіком нижче і вірогідність його трішки більше 57 %, через невеликий період аналізу.

Рис. 20.2

Щодо структури корупційної злочинності, то найбільшу питому вагу у ній займають кримінальні правопорушення, передбачені ст. 368 КК України (прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою), наступними є кримінальні корупційні правопорушення, передбачені ст. 191 КК України (привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем), а замикає трійку ст. 369-2 (зловживання впливом). Відомості про кримінальні корупційні правопорушення за статтями Кримінального кодексу України відображені у таблиці нижче⁷¹¹.

Таблиця 20.1.

Відомості про кримінальні корупційні правопорушення за статтями КК України (2014–2017 рр.)

Стаття КК України	Кількість кримінальних корупційних правопорушень, за роками			
	2014	2015	2016	2017
ч.ч. 2–4 ст. 189	7	4	0	0
ч.ч. 2–5 ст. 191	524	735	525	1031
ч.ч. 2–3 ст. 358	2	3	1	0
ст. 364	169	175	181	252
ст. 364-1	16	28	42	56
ст. 365	20	4	0	3
ст. 365-2	1	4	7	21
ч. 2 ст. 366	38	16	4	7
ст. 368	1038	942	840	744
ст. 368-2	1	1	6	1
ст. 368-3	66	66	34	35
ст. 368-4	13	20	12	32
ст. 369-2	122	184	241	229

⁷¹¹ Звіт про стан протидії корупції за період 2014–2017 роки. URL: http://mvs.gov.ua/ua/pages/274_Statistika.htm.

Покарання за цими злочинами також бажають бути значно тяжчими аніж вони є. Так, у таблиці нижче можемо наочно пересвідчитись про гуманність кримінальної юстиції у цій сфері.

Таблиця 20.2

Види покарань, що застосовувались до засуджених за корупційні кримінальні правопорушень (2014–2017 рр.)

Основні покарання	Роки			
	2014	2015	2016	2017
Позбавлення волі на певний строк	35	59	32	107
Обмеження волі	16	10	5	20
Арешт	3	6	7	20
Виправні роботи	3	2	0	4
Штраф	227	333	291	849
Позбавлення права обіймати певні посади	0	0	0	2
Додаткові покарання				
Штраф	41	39	21	67
Позбавлення спеціального звання, рангу	75	53	37	92
Позбавлення права обіймати певні посади	522	475	275	907
Конфіскація майна	35	54	30	97

На наш погляд, кількість засуджених корупціонерів, а тим паче реально призначене покарання у виді позбавлення волі, є просто жалюгідними з огляду на те, що в Україні налічується приблизно 150 тисяч осіб, які посідають відповідальне та особливо відповідальне становище⁷¹². Число засуджених корупціонерів складає тільки 2,2 % від загальної кількості засуджених у 2017 р.

Установлена сума матеріальних збитків від корупційних правопорушень (за закінченими кримінальними провадженнями) у 2017 р. склала 16,329 млрд грн. Однак красномовною є цифра відшкодованих збитків – 312 494 млн грн, тобто до бюджету держави повернуто тільки 2 % від загальної суми завданих матеріальних збитків. Це ще один індикатор неефективності роботи органів кримінальної юстиції у сфері запобігання і протидії корупції⁷¹³.

Особа корупціонера.

Кримінологічна характеристика особи злочинця є системою рис, що характеризують особу, яка вчинила злочин, прояву її суспільного і снування і життєвої позиції, що зумовлює або полегшує вчинення злочину⁷¹⁴.

Під особою розуміють людського індивіда як суб'єкта відносин і свідомої діяльності. Поняття «особа» як цілісність людини (лат. persona) і «особистість» як її соціальний і психологічний образ (лат. personalitas) – термінологічно цілком різні.

Особу злочинця характеризує сукупність істотних стійких властивостей і ознак, які обумовлені соціально-демографічними, соціально-рольовими та морально-психологічними характеристиками, які у свою чергу включають мотиви та цілі його злочинної поведінки. Відповідно до цього можна виділити кілька видів злочинців, які вчиняють кримінальні корупційні правопорушення.

До першого виду суб'єктів вчинення злочину належать особи, які займають високі посади у державних органах та відповідальне становище. Велика сфера повноважень надає їм відчуття всюдозволеності та впливовості на будь-які суспільні відносини. Насамперед такі особи зловживають владою або службовим становищем, одержують неправомірну вигоду

⁷¹² В Україні з'явився довідник з перевірки е-декларацій чиновників. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2371885-v-ukraini-zavivsa-posibnik-z-perevirki-edeklaracij-cinovnikiv.html>.

⁷¹³ Шостко О. Ю. Стан і тенденції виявлення кримінальних корупційних правопорушень в Україні / ISSN 2414-990X. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 141. С. 181. <http://oaji.net/articles/2017/3229-1529322070.pdf>.

⁷¹⁴ Личность преступника / В. Н. Кудрявцев, Н. Н. Кондрашков, Н.С. Лейкина; под. ред. В. Н. Кудрявцева. Москва: Юрид. лит., 1975. С. 31.

тощо. Вольові якості таких осіб дають їм можливість розглядати свою посаду не як обов'язок виконання покладених на них повноважень, а як засіб до незаконного збагачення.

Другу групу осіб представляють злочинці, які працювали на користь підприємства, установи, організації та виконували роботу і перебували з таким підприємством, установою, організацією у трудових відносинах. Для цих суб'єктів не обов'язкове зайняття високої посади в органах державної влади, але, виконуючи посадові обов'язки, вони також можуть вчиняти кримінальні корупційні правопорушення. Це сфера медицини, освітніх, комунальних послуг тощо.

Як окрему, третю групу суб'єктів вказаних злочинів складають особи, які надають публічні послуги – аудитори, нотаріуси, оцінювачі, інші особи, які не є державними службовцями, посадовими особами місцевого самоврядування, але які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг, у тому числі послуг експерта, арбітражного керуючого, незалежного посередника, члена трудового арбітражу, третейського судді (підчас виконання цих функцій). Їхня діяльність зазвичай відрізняється від тих посадових осіб, які виконують свої повноваження на постійній чи тимчасовій основі в органах державної влади чи місцевого самоврядування, але особливості їх діяльності також передбачають можливість зловживання ними для отримання неправомірної вигоди.

До четвертої групи осіб варто віднести осіб, які не обов'язково займають відповідальне становище чи посаду, але в силу свого матеріального становища можуть набути для себе певні переваги, блага або послуги, які за законом їм не належать, через надання неправомірної вигоди тим особам, до компетенції яких належать зазначені вище питання. Це злочинці так званого корисливого типу.

До п'ятої групи належать суб'єкти корупційних злочинів, яким притаманний правовий нігілізм. У таких осіб виробилося хибне розуміння щодо залагодження своїх проблем. Як правило, їм легше надати неправомірну вигоду для отримання певного результату, ніж виконати усі обов'язкові, передбачені законом процедури для цього ⁷¹⁵.

Проблема особи злочинця у кримінології є однією з ключових. Її значущість визначається тим, що злочин, будучи актом свідомої людської поведінки, значною мірою обумовлюється сутністю і особливостями особи, яка обирає таку форму поведінки.

Формування демократичної правової держави в Україні неможливе без удосконалення всіх видів службової діяльності. Від якості виконання своїх обов'язків державними і іншими службовцями залежить доля політичних, соціальних, економічних реформ, розвиток громадянського суспільства в Україні. Корупціонери характеризуються специфічними моральними властивостями та психологічними особливостями. До них слід віднести: психологічна установка використовувати посаду виключно з корисливою метою, готовність проігнорувати закон, пожертвувати професійною честю заради вигоди, впевненість у владі грошей, переконаність у можливості та доцільності вирішувати життєві питання незаконним способом. Дані особи мають такі риси, як жадібність та заздрість ⁷¹⁶.

Велике значення на формування таких характеристик має соціальне середовище особи, наявність в ньому осіб з високим рівнем матеріального достатку, а тим більше досягнутого за рахунок корупційної діяльності ⁷¹⁷.

Особа злочинця, як більш об'ємне поняття, включає самі різноманітні сторони особистості, її позитивні та негативні властивості (широке розуміння) чи лише негативні, ті, які сприяли вчиненню злочину (вузьке розуміння). Відповідно до цього в кримінології під особою злочинця розуміють сукупність соціально-демографічних, психологічних і моральних характеристик в тій чи іншій мірі притаманних людям, винним в злочинній діяльності

⁷¹⁵ Мезенцева І. Кримінологічна характеристика особи корупційного злочинця. *Науковий часопис Нац. акад. прокуратури України*. 2014. № 3. С. 70.

⁷¹⁶ Мельник М. І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії: монографія. Київ: Атіка, 2001. С. 248, 249.

⁷¹⁷ Кримінологія: підручник / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с. С. 307.

визначеного типу⁷¹⁸ чи сукупність типологічних соціально значимих і психологічних, властивостей, якостей індивіда, що обумовлюють вчинений ним злочин⁷¹⁹.

Корупційні злочини вчиняються переважно особами у віці 30 років і старше, що зумовлюється існуючою ієрархічною драбиною в системі органів державного та громадського управління, внаслідок чого значною мірою ускладнюється зайняття відповідальної посади у меншому віці. Зайняття особою відповідної посади, що передбачає виконання певних владних повноважень, серед іншого також вимагає обов'язкової наявності однієї або декількох вищих освіт, а часом і стажу роботи.

Корупційна злочинність складається переважно на низових рівнях державного та громадського управління, що пояснюється такими обставинами як, по-перше, пропорційна більшість посадових осіб низових ланок врядування порівняно зі службовцями вищої категорії, по-друге, більший рівень професійності та відповідальності характерний саме для службових осіб вищих ланок державного та громадського врядування.

Злочинна корупційна поведінка особи, як правило, є результатом поступової трансформації свідомості у напрямі відхилення особи від правомірного виконання наданих їй владних повноважень до їхнього неправомірного використання всупереч інтересам служби з метою досягнення особистих корисливих або інших цілей. Такі негативні зміни в особі пов'язуються із формуванням нової мотиваційно-ціннісної сфери людини, що уможлиблює вчинення нею корупційних злочинів⁷²⁰.

За іншими висновками вчених, типовим корупціонером є чоловік у віці від 40 до 50 років з вищою освітою, який працює в низовій управлінській ланці (ця ознака є найбільш суперечливою), не має судимості і характеризується позитивно. Такий портрет додатково пояснює те, чому так рідко виявляються корупційні злочини. Поняття «особа корупціонера» та «службова особа» є нетотожними і співвідносяться як терміни «особа злочинця» (сукупність різноманітних ознак особи, які судом можуть бути враховані при застосуванні кримінальної відповідальності; використовуються для виявлення та профілактики корупції) і «суб'єкт злочину» (вичерпний набір юридично значимих ознак, які є необхідними умовами для наявності корупційного злочину взагалі)⁷²¹.

Корупціонери у переважній більшості є комунікабельними людьми, легко встановлюють соціальні контакти, контролюють власну поведінку, їм не притаманні імпульсивність, агресивність, емоційна нестабільність. В основі мотивації полягає гіпертрофоване прагнення до задоволення матеріальних потреб, брак духовного розвитку, схильність до ризику, байдужість до інтересів інших людей, заздрисність, амбіційність, користоловство, кар'єризм, здирство і зажерливість, культ грошей та матеріальних цінностей, жадоба накопичення і влади. Усе це свідчить про деформовану ціннісну орієнтацію таких осіб⁷²².

Якщо говорити мовою офіційної статистичної звітності правоохоронних органів, то у 2017 році виявлено 2400 осіб, що вчинили кримінальні корупційні правопорушення, що на 166 осіб більше аніж за звітний період 2016 року, тобто на майже 7 % більше, ніж у попередньому році. Щодо складу підозрюваних за окремими категоріями посад дані наведені у таблиці нижче⁷²³.

⁷¹⁸ Злочинність в Україні: стат. збірн. / Державний комітет статистики України. Київ, 2001. С. 57.

⁷¹⁹ Михайленко Д. Кримінологічна характеристика особи корупціонера. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/664/3.%20Mychailenko%20D.%20Kriminalog%20kharakter.pdf?sequence=1>.

⁷²⁰ Шевченко О. В. Кримінологічна характеристика та запобігання корупційній злочинності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. 19 с.

⁷²¹ Михайленко Д. Кримінологічна характеристика особи корупціонера. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/664/3.%20Mychailenko%20D.%20Kriminalog%20kharakter.pdf?sequence=1>.

⁷²² Шостко О. Ю. Стан і тенденції виявлення кримінальних корупційних правопорушень в Україні / ISSN 2414-990X. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 141. С.181. <http://oaji.net/articles/2017/3229-1529322070.pdf>.

⁷²³ Звіт про стан протидії корупції за період 2014–2017 роки URL: http://mvs.gov.ua/ua/pages/274_Statistika.htm.

**Відомості про осіб, які вчинили кримінальні
корупційні правопорушення (2014–2017 рр.)**

Посада	Категорії	Роки			
		2014	2015	2016	2017
Державні службовці	1-2 категорій (I групи)	2	8	8	10
	3 категорії (II групи)	3	14	10	12
	4 категорії (III групи)	24	21	25	34
	5–7 категорій (IV–V групи)	233	234	188	131
Посадові особи місцевого самоврядування	1–2 категорій (I групи)	1	1	2	3
	3 категорії (II групи)	4	4	2	7
	4 категорії (III групи)	92	67	61	57
	5–7 категорій (IV–V групи)	55	70	53	57

Викликає занепокоєння робота правоохоронних органів у сфері запобігання і протидії корупції та корупційним кримінальним правопорушенням, яка у свою чергу є неефективною про що свідчить, зокрема й офіційна статистика. Так, у 2016 році порівняно з попереднім роком кількість засуджених осіб за вчинення корупційних кримінальних правопорушень зменшилась на 35 % (із 755 до 492 осіб). Після дорікання міжнародної спільноти про дуже високий рівень корупції у державі (перше місце серед країн Європи) у 2017 році кількість засуджених у порівнянні з 2016 роком зросло втричі, до 1692 осіб. Тобто, ми «наганяємо» статистику коли це потрібно, замість ефективної протидії корупційним кримінальним правопорушенням у державі. Але вирокі показують якість цієї боротьби з корупцією, зокрема: 50 % вироків корупціонерам – це штраф як основне покарання; лише 6 % – позбавлення волі (107 особам). Ця частка була майже ідентична у 2015-2016 роках, а у 2014 році ще менша, до позбавлення волі засуджено лише 4 % корупціонерів. Кількість засуджених корупціонерів у 2017 році складає тільки 2,2 % від загальної кількості засуджених. Зауважимо, до кримінальної відповідальності за корупційні кримінальні правопорушення у 2014–2016 рр. вищі посадові особи держави і державні службовці 1–2 категорії (I групи) не притягувались. У 2017 р. було засуджено двох державних службовців цієї категорії. За означений період часу жодного народного депутата за вчинення кримінального корупційного правопорушення також не було засуджено⁷²⁴. Бачимо, що стан реально призначеного покарання у виді позбавлення волі, є неприпустимим для демократичної держави, якою є Україна й, яка оголосила боротьбу з корупцією своїм пріоритетом розвитку, тим паче у державі ціла армія людей публічної служби які збагачуються за рахунок корупційних правопорушень.

Отже, система кримінальної юстиції неспроможна адекватно виявляти, розслідувати, притягати до відповідальності корупціонерів, оскільки так само корумпована, як і інші державні інституції. Тому, стимулювання правомірної поведінки та недопущення корупційної поведінки є фундаментом суспільства та формують наступні завдання, що є обов'язковими до виконання усіма членами суспільних відносин: формування індивідуальної та суспільної правосвідомості; створення позитивних факторів розвитку особи і соціуму економічного, політико-правового, морально-психологічного й культурного характеру; забезпечення належного виконання особами владних повноважень; підвищення рівня економічної забезпеченості службових осіб та інших осіб, яким надані владні повноваження⁷²⁵.

⁷²⁴ Шостко О. Ю. Кримінологічна характеристика корупційної злочинності в Україні. *Наукові дослідження*. 2014. Вип. 28. С. 74.

⁷²⁵ Шевченко О. В. Кримінологічна характеристика та запобігання корупційній злочинності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. 19 с.

§ 3. Детермінанти корупційної злочинності

Вивчаючи детермінацію злочинності, як економічної, так і загальнокримінальної, зокрема організованої корупційної, слід урахувувати загальний зв'язок функціональних, статистичних, причинних, інших факторів, взаємозумовленість предметів, явищ, процесів тощо⁷²⁶. Загалом корупційна злочинність є результатом перетину системи криміногенних і антикриміногенних факторів, виявлення яких і дослідження питань їхньої взаємодії є необхідною передумовою наукового забезпечення діяльності з протидії корупційній злочинності. Тому завданням кримінології є пізнання таких факторів, ранжування їх за ступенем значущості та впливу на злочинність, встановлення ступеня взаємозв'язку між собою та групами найбільш значущих інших явищ⁷²⁷.

Визначаючи шляхи удосконалення соціальних, економічних та правових заходів протидії організованій злочинності та корупції, необхідно, насамперед, виходити зі специфіки її причинного комплексу. Чинники, що входять до цього комплексу, багато в чому збігаються із загальними причинами злочинності. Злочинність являє собою комплекс найбільш глибоких та гострих деформацій суспільства, його політичної, економічної, соціальної та духовної сфер⁷²⁸. Як зазначає А. І. Долгова, «злочинність – це не інородне тіло в організмі суспільства, а результат специфічної деформації його характеристик, що існують в ньому, їх переродження»⁷²⁹. Своєрідність причинного комплексу організованої корупційної злочинності визначається, насамперед, її проникненням у владні відносини. Організована злочинність коріниться в деформації державності. Саме від стану цілісності, консолідованості інститутів держави залежать інші його параметри. Звичайно, ця узгодженість буде природною, якщо держава, як соціальний регулятор, як інструмент узгодження суспільних, державних, корпоративних та приватних інтересів, будується саме на засадах свободи, справедливості і гуманізму.

З найбільш суттєвих державних деформацій кримінологі відзначають: криміналізацію влади, її корумпованість (комерціалізацію); проникнення у владні структури представників злочинного світу; заміну державних функцій організованою злочинністю, тіньовою політичною силою⁷³⁰. Але особливо важливим, вузловим центром проблеми є дослідження механізмів розподілу владних повноважень, які делегуються державі суспільством у економічній сфері. Своєрідність сучасної ситуації в нашій країні полягає в тому, що розвиток злочинного співтовариства вийшов за межі допустимого і перетворився на значущий чинник суспільного розвитку. Аморальність та цинізм, у поєднанні з ліберальним раціоналізмом, стали вагомою криміногенною детермінантою українського суспільства⁷³¹.

Загалом у сучасних реаліях можна класифікувати такі основні політичні, економічні, правові, організаційно-управлінські і соціально-психологічні фактори вчинення корупційних злочинів:

1) політичні:

- наявність в державі олігархічної еліти, яка бере на себе функцію керівництва масами в державі завдяки пасивності, недосконалості правової свідомості та культури громадян;
- низька політична культура суспільства, зокрема представників громадянських інституцій;
- недосконалість судової системи та непослідовність у проведенні антикорупційної політики, що породжує у державних службовців вищого рангу, потенційно схильних до вчинення корупційних діянь, відчуття безкарності;

⁷²⁶ Бусол О. Ю. Детермінація організованої злочинності: кримінологічний аспект. *Юридичний часопис*. Нац. акад. внутр. справ. 2012. № 1 (3). С. 131.

⁷²⁷ Кримінология: учебник для вузов / под ред. В. Д. Малкова. 27-е изд., перераб. и доп. Москва: ЗАО «Юстицинформ», 2006. 528 с.

⁷²⁸ Организованная преступность: тенденции, перспективы борьбы / под. ред. В. А. Номоконова. Владивосток, 1999. 132 с.

⁷²⁹ Долгова А. И. Проблемы разработки стратегии борьбы с преступностью. Преступность: стратегия борьбы. Москва, 1997. С. 14.

⁷³⁰ Скобликов П. «Теневая юстиция»: формы проявления и реализации. *Российская юстиция*. 1998. № 10. С. 23.

⁷³¹ Яковенко И. Г. Цивилизация и варварство современной России. *Общественные науки и современность*. 1996. № 4. С. 93.

- недостатньо активне використання державою резерву впливу громадських організацій у протидії корупційним правопорушенням з ініціативи самої держави;
- відсутність ефективного парламентського контролю за діяльністю вищих посадових осіб виконавчої гілки влади, у тому числі керівників правоохоронних органів;
- відсутність або слабкість політичної волі вищого керівництва держави для проведення відповідних реформ;
- неефективність діяльності антикорупційних підрозділів органів державної влади в Україні у протидії корупційній злочинності;
- використання засобів масової інформації як політичного впливу влади, що призводить до підвищення криміналізації суспільства;

2) економічні:

- несприятливі умови для діяльності усіх суб'єктів господарювання, особливо малого і середнього бізнесу, що призводить до вчинення їх представниками корупційних діянь;
- непрозорість процесів приватизації, вирішення інших господарських питань, оцінки прибутків, обсягу податків, одержання пільг тощо;
- заробітна плата, яка не адекватна сучасним реаліям та розрив між доходами підприємців і державних службовців, наділених повноваженнями управління економічними процесами;
- нецільове використання грошових коштів, виділених державним і громадським організаціям Україні зарубіжними донорами;

3) правові:

- недосконалість нормативно-правової бази функціонування державного апарату, що зберігає його надмірну закритість, не забезпечує ефективної протидії зловживанням державних службовців, не сприяє чіткому контролю за їх діяльністю та надійному правовому захисту громадян від свавілля посадових осіб;
- відсутність цілісної системи правових засобів впливу на фактори, що обумовлюють вчинення корупційних злочинів;
- недосконалість антикорупційного законодавства;
- порушення суддями, слідчими суддями та прокурорами норм процесуального та матеріального права, конвенційних документів Ради Європи щодо захисту прав людини і основоположних свобод тощо;

4) організаційно-управлінські:

- некоректна регламентація правил поведінки державних службовців, процедури здійснення їх повноважень;
- формальний підхід, декларативність, непослідовність, зволікання з прийняттям законів, політизованість законодавчої антикорупційної політики України;
- наявність у службових осіб дискреційних повноважень;
- порушення закону при призначенні на посади державних службовців (в обхід вимогам конкурсу через знайомство, особисту відданість, близькість політичних уподобань тощо), які не мають відповідних для зайняття посади державного службовця ділових та моральних якостей;
- необґрунтовано часті ротації персоналу, порушення вимог атестації кадрів;
- ігнорування наукових основ при здійсненні протидії корупційній злочинності;
- несвочасне та неадекватне корегування Національної стратегії протидії корупції;
- застосування неадекватного механізму протидії корупційній злочинності «українського зразка» (а не корупції взагалі);

- недостатність врахування проблеми формування рівня правової культури та правосвідомості громадян при розробці державної антикорупційної політики;

5) соціально-психологічні:

- низька соціальна культура громадян, зокрема зорієнтованість громадян на протиправне вирішення власних життєвих питань, внаслідок чого корупція стає правилом поведінки;
- наявність корисливої мети використання посади державного службовця на етапі вступу на службу;
- моральна деформація керівників, яка виявляється як у вчиненні ними корупційних злочинів, так і ліберальному ставленні до вчинення корупційних діянь підлеглими (кругова порука);
- порушення принципу невідворотності покарання за вчинення корупційних злочинів.

Основними чинниками поширення організованої корупційної злочинності є:

- 1) олігархізація політичної системи;
- 2) залучення державних службовців усіх рівнів у перерозподіл власності, їх незацікавленість в ефективних законах, спрямованих проти корупції, організованої злочинності, легалізації злочинних доходів;
- 3) протистояння політичних сил; проблема незалежності та відкритості судової системи; інфляційні процеси; відсутність механізму контролю за виділенням і використанням пільгових державних кредитів і відповідальності за їх нецільове використання;
- 4) грубе порушення законів при зміні форм власності, недосконалість механізму контролю за експортом, переміщенням через кордон і використанням валютної виручки; неправильна політика оподаткування підприємців;
- 5) відставання заходів, що приймалися органами державної влади і управління, від динаміки змін кримінальної ситуації в Україні; низький рівень соціальної захищеності населення, зокрема державних службовців; розшарування суспільства на зuboжілу більшість і заможну меншість;
- 6) поширення організованої злочинності за межі держави, її активна участь у відмиванні незаконно придбаних капіталів, наркобізнесі і торгівлі зброєю;
- 7) укріплення контролю організованих злочинних груп з корупційними зв'язками над фінансово-господарським комплексом країни;
- 8) зростання підвищеної уваги злочинних угруповань до фінансових коштів, військового майна, нерухомості Збройних Сил України; посилення інтересу до військ, дислокованих за кордоном, із боку міжнародних злочинних співтовариств;
- 9) лобіювання інтересів у вищих ешелонах влади, «телефонне право»;
- 10) нечітке правове закріплення питань щодо розмежування компетенції в боротьбі з організованою злочинністю правоохоронних органів та органів виконавчої влади і, як наслідок, нескоординованість рішень при розробці програм боротьби зі злочинністю та їх фінансуванні;
- 11) недостатня ефективність діяльності правоохоронних органів; необлаштованість українського державного кордону;
- 12) наявність прогалин у кримінальному, кримінальному процесуальному, податковому і митному законодавстві;
- 13) активізація лідерів злочинних співтовариств у процесах придбання контрольних пакетів акцій радіостанцій, телевізійних студій, газет шляхом утворення різних суспільних фондів, об'єднань, політичних партій і професійних спілок;
- 14) агресивне проникнення криміналітету у владні структури на державному і регіональному рівнях, у тому числі і виборні органи.

§ 4. Запобігання корупційній злочинності

Серед науковців існує тенденція вживати терміни «протидія», «боротьба», «запобігання», «подолання», «викорінення», «профілактика» корупційної злочинності і навіть «контроль» за злочинністю тощо при дослідженні будь-яких аспектів корупції, не вдаючись до їх змістовного значення.

Назва чинного антикорупційного закону⁷³² містить слово «запобігання». Термін «протидія» щодо злочинності застосовується в міжнародних угодах універсального характеру. Однак в таких документах не дається визначення «протидії». Наприклад, Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції⁷³³ містить ст. 5 «Політика й практика запобігання та протидії корупції», яка закріплює, що «1. Кожна Держава-учасниця згідно з основоположними принципами своєї правової системи розробляє й здійснює або проводить ефективну скоординовану політику протидії корупції, яка сприяє участі

⁷³² Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1700. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056.

⁷³³ Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції: Міжнародний документ від 31 жовтня 2003 р. (ратифікована із заявами Законом України від 18 жовт. 2006 р. № 251-V). *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 49. Ст. 2048.

суспільства і яка відображає принципи правопорядку, належного управління державними справами й державним майном, чесності і непідкупності, прозорості й відповідальності». Частина 2–4 ст. 5 цієї Конвенції містять як термін «запобігання», так і «боротьба», і «протидія» корупції, але в тексті самого документа немає роз'яснень цих термінів.

Незважаючи на уявну тотожність понять «протидія корупції» і «боротьба з корупцією», слід їх розмежовувати. Дійсно, терміни «боротьба» та «запобігання» корупційним злочинам доречніше вживати при виявленні правоохоронними органами інформації щодо наміру злочинців учинити злочин, його планування та виконання. Разом із тим, коли йдеться про корупційну злочинність як соціальне явище, то протидія їй включає в себе законодавчу, аналітичну, наукову, координаційну, експертну діяльність, діяльність органів контролю, розвиток міжнародних зв'язків, виконання цільових програм із питань протидії корупції тощо.

У Законі України «Про запобігання корупції»⁷³⁴ також немає визначення терміна «протидія корупції», хоча в п. 12 ч. 1 ст. 1, п. 1 ч. 1 ст. 11, п. 4, 12 ч. 1, ч. 3 ст. 12, ч. 3 ст. 17 використовується цей термін, тому О. Ю. Бусол пропонує включити його до цього Закону, визначивши його як «систему правових, організаційних, соціальних, ідеологічних, психологічних заходів, які проводяться як на державному, так і на локальному рівнях, комплексно або окремо, з метою мінімізації небезпечного впливу корупційних проявів на розвиток суспільства».

До «протидії корупції» належать заходи, які проводять усі члени суспільства в особі його інститутів, фізичних і юридичних осіб з метою мінімізації корупції, усунення або нейтралізації її причин та умов відповідно до їх обов'язків з виконання державних функцій, а також із власної ініціативи⁷³⁵.

Суб'єкти протидії корупції поділяють на спеціалізовані та загальні. Діяльність спеціалізованих суб'єктів випливає з їх обов'язків, передбачених законом або суспільних повноважень, які закріплені в установчих документах. Загальними суб'єктами слід вважати усіх інших, діяльність яких спрямована на протидію корупційній злочинності. Закон України «Про запобігання корупції» визначає конкретний перелік суб'єктів, які вживають заходи щодо запобігання і протидії корупції. Спеціально уповноважені суб'єкти у сфері протидії корупції – це органи прокуратури, органи Національної поліції, Національне антикорупційне бюро України, Національне агентство з питань запобігання корупції. Але Закон не надає визначення терміна «суб'єкти, які здійснюють заходи щодо запобігання і протидії корупції»⁷³⁶.

Конвенції універсального та регіонального характеру щодо боротьби з корупцією визначають термін «суб'єкт корупції» згідно з прийнятими у певному регіоні правовими традиціями і діючою правовою системою. Це ускладнює виконання міжнародним документом своєї основної функції – однакового застосування та тлумачення міжнародних норм і стандартів. Окрім загальних ознак, суб'єкт корупційних злочинів характеризується особливою ознакою, до якої належить виконання особою покладених на неї державних функцій, що характеризує її як спеціального суб'єкта. Міжнародно-правові акти універсального (в рамках Організації Об'єднаних Націй) і регіонального характеру (в рамках Ради Європи, Організації американських держав, Африканського союзу, Співдружності Незалежних Держав) обов'язково містять визначення спеціального суб'єкта як одного з елементів складу злочину, який характеризує діяння саме як корупційний злочин⁷³⁷.

Для загального розуміння й однозначного застосування усіма суб'єктами, які здійснюють протидію корупції, О. Ю. Бусол пропонує включити до статті 1 чинного

⁷³⁴ Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056.

⁷³⁵ Бусол О. Ю. Термінологічні проблеми визначення поняття «протидія корупційній злочинності». Поняття та категорії юридичної науки: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. до 145-річчя академіка Всеукр. акад. наук Миколи Івановича Палієнка (1869–1937 рр.) (Київ, 18 листоп. 2014 р.). Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. С. 184.

⁷³⁶ Про запобігання корупції: Закон України від від 14 жовт. 2014 р. № 1700. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056.

⁷³⁷ Галиев Ф. Х. Формирование правовой культуры как основа борьбы с преступностью. Проблемы противодействия преступности в современных условиях: материалы междунар. науч.-практ. конф. (Уфа, 16–17 окт. 2003 г.). Уфа: РИО БашГУ, 2003. 280 с. С. 262–264.

антикорупційного Закону⁷³⁸ термін «суб'єкти протидії корупції» і для цілей цього Закону визначає його як «суспільство в особі його інститутів, усі фізичні та юридичні особи, які вживають заходи з метою мінімізації корупції, усунення або нейтралізації її причин та умов, згідно із Законом України «Про запобігання корупції», відповідно до їх обов'язків з виконання державних функцій, а також із власної ініціативи»⁷³⁹.

На сьогодні одним із проблемних питань щодо запобігання корупційній злочинності в Україні є необхідність осучаснення національної Антикорупційної стратегії, оскільки строк дії попередньої минув (Закон України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки»⁷⁴⁰), а нова не була прийнята (наявний лише проєкт Закону України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2018–2020 роки»).

Всі засоби, які здатні впливати на рівень злочинності, можна класифікувати як безпосередні (засоби протидії злочинності) та опосередковані (засоби підвищення ефективності засобів протидії злочинності шляхом зміни психологічних властивостей людини).

У кримінології не визначено чіткого переліку механізмів (поняття «механізм», який вживається в контексті протидії корупційній злочинності – це сукупність стану і процесів, з яких складається будь-яке фізичне, психологічне та інше явище або внутрішній устрій, система будь-чого), які б запобігали вчиненню корупційних злочинів, хоча це питання час від часу порушувалося дослідниками. Проте відомі історичні приклади країн із низьким рівнем корупції, в яких заходи протидії корупції привели до значних успіхів: Республіка Сінгапур, Гонконг, Португалія, Швеція. Це свідчить про те, що механізми протидії корупції об'єктивно існують.

Успіх Сінгапуру в мінімізації корупції може бути визначений, як подвійна політика зменшення як можливості, так і стимулу до вчинення корумпованих діянь. Досвід Сінгапуру в контролі над корупцією також демонструє можливість мінімізації корупції, якщо присутня сильна політична воля. Саме політична воля визначає зміст, а через це й ефективність інших основних елементів протидії корупції, тобто ефективність протидії корупції в цілому.

Під політичною волею розуміються дійсні наміри політичного керівництва країни реально протистояти корупції у всіх її проявах і на всіх рівнях державної влади. Вияв політичної волі обумовлюється комплексом чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру: існуючою політичною системою, особистими якостями керівників вищих органів державної влади, характером суспільної психології, рівнем правосвідомості громадян, рівнем розвитку демократичних інститутів суспільства, які забезпечують вияв такої волі та її реалізацію⁷⁴¹.

Діяльність держави повинна бути системною, спиратися на наукові розробки та бути спрямованою на корегування кримінального законодавства відповідно до ступеня дієвості покарання.

Протидія злочинності повинна ґрунтуватися на чіткому та виразному розумінні того, яких змін у її стані, структурі і динаміці можна буде досягти, вдосконалюючи відповідні інститути і норми. Звідси стає зрозумілою та роль, яку відіграє вивчення кримінологічної практики і соціальної дійсності для формування і реалізації стратегії та механізму протидії злочинності⁷⁴².

Говорячи про механізми протидії корупційній злочинності, не можна оминати порушене професором О. М. Костенком питання реформування кримінальної юстиції на основі впровадження на практиці концепції «активної юстиції». Ця концепція полягає в такому: діяльність державних органів, уповноважених протидіяти злочинності, має бути спрямована на активне виявлення злочинних проявів у всіх сферах суспільного життя шляхом

⁷³⁸ Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. Дата оновлення: 18.10.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.

⁷³⁹ Бусол О. Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні у контексті сучасної антикорупційної стратегії: дис. ... д-ра юрид. наук / Бусол Олена Юріївна. Київ, 2015. С. 23.

⁷⁴⁰ Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки: Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1699-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 46. Ст. 2047.

⁷⁴¹ Мельник М. І. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми протидії корупції: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2002. 32 с.

⁷⁴² Литвинов О. М. Стратегія протидії злочинності. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1 (1). С. 384.

застосування для цього не лише інструментів, передбачених нормами кримінально-процесуального законодавства, а й інструментів, що є в арсеналі сучасних соціальних технологій. Зокрема, це стосується такого інструменту, як метод «аналітичного скринінгу» злочинності, у тому числі корупційної злочинності. А це, згідно з «натуралістичною» кримінологією, є найефективнішим і найперспективнішим способом протидії злочинності⁷⁴³.

Модель оптимізації боротьби зі злочинністю описує протидію корупції на макрорівні. Існує і мікроекономічний підхід до економічного моделювання корупції та боротьби з нею, який ґрунтується на розробленій американським економістом Г. Беккером економічній теорії злочинності, яка побудована на порівнянні вигоди, що очікується, та можливих збитків від правопорушення.

Є. І. Беген, розглянувши результати емпіричного дослідження статистичних закономірностей процесу здійснення корупційних діянь в економіці України на підставі бази даних корупційних діянь за 2007–2009 рр. (суть: розподілено суми хабарів на категорії та застосовано метод «вигод та витрат» до сфери корупційних відносин), дійшов висновку, що статистичний аналіз інформації бази даних корупційних діянь засвідчив неадекватність чинних правових норм сучасним реаліям корупційних відносин. Застосувавши метод «вигод та витрат» до сфери корупційних відносин, ученому вдалося ідентифікувати характерні риси поведінки типового хабарника в економіці України та визначити свого роду біфуркаційні точки зміни його поведінки. Статистично підтверджується обернена залежність вигоди корупціонера від його витрат на здійснення корупційних дій. Отже, створюючи умови, за яких витрати хабарника збільшаться, держава може знизити вигоду від одержання неправомірної вигоди, а отже, зменшити привабливість цього виду корупції⁷⁴⁴.

Одним із механізмів протидії корупційній злочинності слід визнати і застосування кібернетики, зокрема, методів математичного моделювання до аналізу організованої корупційної злочинності, що може сприяти глибшому розумінню найважливіших соціальних процесів, що відбуваються в українському суспільстві. З розвитком кібернетики та криміналізацією суспільства відбулися еволюційні перетворення в усіх сферах суспільного життя, що висувають нові вимоги до організації управлінської діяльності, що зараз має яскраво виражений інформаційний характер. Загальновідомо, що прорив у тій чи іншій сфері, зокрема протидії корупційній злочинності, можливий лише на стику різних спеціальностей.

У світі напрацьований великий досвід протидії корупційній злочинності, проте він є непридатним для України без його наукової інтерпретації й адаптації за допомогою кримінологічної науки до українського суспільства. Сучасна вітчизняна і зарубіжна кримінологічна наука має доволі багатий арсенал ефективних інструментів протидії злочинності, який, на жаль, не використовується в Україні. Ігнорування його робить Україну незахищеною від різноманітних «кризогенних» факторів. В Україні кримінальний компонент є чинником усіх криз – і політичних, і економічних, і правових, і моральних. Іншими словами, злочинність відіграє значну роль в існуванні будь-якої кризи. Проте, на жаль, протидія злочинності зводиться до «вдосконалення» юстиції, тобто до фактора, який має паліативне значення, і зовсім не використовується радикальний фактор, а саме: підвищення правової культури громадян. Це веде до гіпертрофії ролі юстиції й атрофії ролі правової культури громадян у протидії корупційній злочинності. Така протидія суперечить законам кримінології і тому завжди є неефективною⁷⁴⁵.

Говорячи про особливості корупції в Україні як корупції кризового типу, що вражає не лише державу, а й громадянське суспільство та саму українську націю, слід звернути увагу на те, що економічні кризи ніколи не відбуваються без фактора корупції в їх механізмі, а сама корупція є живильним ґрунтом і для кризових явищ у сфері права і моралі. Таке уявлення про

⁷⁴³ Костенко О. М. Наука проти злочинності. Концепція «активної юстиції». *Дзеркало тижня*. 2010. № 31. URL: http://gazeta.dt.ua/LAW/nauka_proti_zlochinnosti_kontseptsiya_aktivnoyi_yustitsiyi.html.

⁷⁴⁴ Беген Є. Емпіричні дослідження статистичних закономірностей процесу здійснення корупційних діянь в економіці. *Вісник Львів. нац.-го унів-ту ім. Івана Франка*. Серія «Економічна». 2010. № 43. С. 81, 86.

⁷⁴⁵ Костенко О. М. Наука проти злочинності. Концепція «активної юстиції». *Дзеркало тижня*. 2010. № 31. URL: http://gazeta.dt.ua/LAW/nauka_proti_zlochinnosti_kontseptsiya_aktivnoyi_yustitsiyi.html.

корупцію «українського зразка» обумовлює те, що для ефективної протидії їй має бути розроблена адекватна саме цьому типу корупції (а не корупції взагалі) технологія протидії⁷⁴⁶.

Корупція є комплексним феноменом, який не можна пояснити з позицій лише одного фактора. При цьому зв'язок корупції з проблемами, що її породжують, є двостороннім. З одного боку, ці проблеми поглиблюють корупцію, їх вирішення може сприяти зменшенню корумпованості влади. З другого – протидії масштабній корупції заважає така сама корумпованість влади. Звідси випливає, що зменшити та обмежити корупцію можна лише шляхом одночасного вирішення проблем, що її породжують⁷⁴⁷.

Механізми протидії корупційній злочинності в Україні:

репресивні – кримінальні заходи впливу (карально-некаральні);
культурні – забезпечення свободи слова та ЗМІ; просвітництво тощо;
опосередковані – забезпечення системної державної політики; створення незалежної судової системи; удосконалення антикорупційного законодавства; забезпечення адекватної реаліям українського суспільства кримінальної політики; побудова ефективної системи кримінальної юстиції; забезпечення прозорості інформації та процедур; інформаційне забезпечення громадян; соціальне забезпечення державних службовців; наукове супроводження заходів протидії корупційній злочинності, застосування міжнародного досвіду, напрацювань інших наук, зокрема, кібернетики в протидії корупційній злочинності в Україні⁷⁴⁸.

Загалом можна виокремити щонайменше три основні напрями вдосконалення запобігання корупційній злочинності, а саме:

- 1) оптимізація нормативно-правового регулювання;
- 2) підвищення рівня правової свідомості та суспільної нетерпимості до корупції;
- 3) інтенсифікація наукової розробки актуальних питань протидії та запобігання корупційній злочинності.

Комплекс антикорупційних заходів має забезпечувати своєчасне виявлення та припинення впливу організованих злочинних угруповань на осіб, уповноважених виконувати владні функції, а також уможливлення формування злочинних об'єднань самих корупціонерів. На рівні із запобіганням власне корупційній злочинності має забезпечуватись ще й кримінологічне попередження інших супутніх їй негативних соціальних явищ, у тому числі організованої та економічної злочинності.

Визначальними принципами організації системи запобігання корупційній злочинності виступають їхня чітка ієрархічність та структурованість, розподіл компетенцій, всеохоплюючий характер діяльності, неприпустимість неправомірного втручання у їхню діяльність, а також обов'язковість взаємного інформування. З метою позитивного впливу на правову свідомість суспільства базовим також є принцип відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Залучення органів громадських інститутів до формування змісту попереджувальних заходів, визначення форм і методів їхнього здійснення, а також надання самостійної компетенції місцевим органам влади у виробленні заходів відповідно до існуючої специфіки їхньої реалізації має істотно доповнювати державне регулювання протидії корупційній злочинності⁷⁴⁹.

⁷⁴⁶ Костенко О. М. Корупція в Україні у світлі політичної кримінології. *Політичний менеджмент*. 2009. № 1. С. 50.

⁷⁴⁷ Енгібарян Л. Н. Феномен коррупции в условиях глобализации (теоретический анализ): автореф. дис. ... канд. социол. наук. М., 2006. 28 с.

⁷⁴⁸ Бусол О. Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні у контексті сучасної антикорупційної стратегії: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Бусол Олена Юріївна. Київ, 2015. С. 292.

⁷⁴⁹ Шевченко О. В. Кримінологічна характеристика та запобігання корупційній злочинності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2012. 19 с.

Глава 21. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам у Збройних Силах та інших військових формуваннях

(Джужа О. М., Сербин Р. А.)

План

- § 1. Поняття злочинності в армії. Загальна характеристика рівня, структури і динаміки злочинності в армії.
- § 2. Причини і умови злочинності в армії.
- § 3. Кримінологічна характеристика особи злочинця – військовослужбовця.
- § 4. Запобігання злочинам в армійських підрозділах.
- § 5. Віктимологічні заходи запобігання злочинам в армійських підрозділах.

§ 1. Поняття злочинності в армії. Загальна характеристика рівня, структури і динаміки злочинності в армії

Особливу тривогу у суспільстві викликає вчинення військових злочинів у Збройних Силах України, особливо, в умовах екстремальних ситуацій. У Збройних Силах поширені факти нестатутних правовідносин, ухилення від військової служби, недбалості та ін.

На думку багатьох вчених⁷⁵⁰, збройні сили країни – не ізольований соціальний механізм, а органічна і невід’ємна частина нашого суспільства. В умовах різкого загострення соціальних суперечностей постійно поглиблюються дезінтеграційні процеси, відбувається різке падіння престижу і популярності військової праці, зростає число правопорушень і злочинів, вчинених військовослужбовцями всіх категорій – від рядового до генерала. Злочинність в Збройних Силах – небезпечний дестабілізуючий фактор, який вкрай негативно впливає не тільки на Збройні Сили, а й на державу в цілому.

Злочинність військовослужбовців – один з компонентів загальної злочинності в країні, сукупність злочинів, вчинених особливою категорією громадян – військовослужбовцями, які проходять військову службу за призовом або за контрактом в Збройних Силах України, в Національній гвардії України, Прикордонних військах, а також інших військових формуваннях (в Службі зовнішньої розвідки, Службі безпеки України).

За законодавством до Збройних Сил України відносяться лише їх види (сухопутні, повітряні, морські). Інші війська і військові формування (наприклад Національна гвардія) мають самостійний статус. Збройні Сили України, інші війська і військові формування, де громадяни України проходять військову службу, узагальнено називаються армією чи військами.

Перелік видів Збройних Сил, інших військ і військових формувань, а також різних категорій військовослужбовців і прирівняних до них осіб показує, що злочинність в армії являє собою складну сукупність протиправних діянь. Вона неоднорідна і неоднакова за характером, рівнем і структурою стосовно різних військ і різних категорій.

У Збройних Силах України, інших військах та військових формуваннях особовий склад проходить строкову військову службу чи військову службу за контрактом. У військах на посадах вільнонайманих робітників та службовців знаходяться також цивільні особи⁷⁵¹.

⁷⁵⁰ Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с.; Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с.; Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с.; Кримінологія: учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма; Инфра-М, 2010. 800 с. С. 593; Кримінологія: учебник / отв. ред. И. И. Рогов, К. Ж. Балтабаев. Алматы: ТОО Изд. «Норма-К». 2004. 336 с.; Лунев В. В. Кримінологія (причины, предупреждение и методы изучения преступлений в вооруженных силах СССР): учебник / под ред. А. Г. Чорного. М., 1986, 290 с. С. 85; Кримінологія: навч. посіб. / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Джужі. Київ: Прецедент, 2009. 348 с.; Иншаков С. И. Преступность в армии: иллюзии и реальность Электронный ресурс. 2004. URL: <http://xserver.ru/userpvair.html>.

⁷⁵¹ Кримінологія: навч. посіб. / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Джужі. Київ: Прецедент, 2009. 348 с.

Як зазначають науковці⁷⁵², Збройні Сили та інші військові формування відрізняються від інших державних структур більш суворою централізацією. Зрозуміло, не можна протиставляти військову службу державній. Загальні принципи організації і діяльності служб єдині. Разом з тим, на основі спеціальних законів, статутів, настанов, наказів Міністерства оборони України в армії складаються специфічні військово-службові відносини, призначені для виконання складних, відповідальних завдань із захисту Батьківщини.

Така нестабільність впливає на стан злочинності в цілому та злочинності в армії, зокрема.

Також зазначимо, що злочинність у Збройних Силах України не можна пояснити у відриві від загального стану злочинності в країні. Загальні закономірності злочинності та криміногенна ситуація, характерні для всього нашого суспільства, є глибинними причинами військових злочинів.

На вчинення злочинів у Збройних Силах великий вплив мають екстремальні умови (ситуації) на тлі загострення міжнародних відносин⁷⁵³, прикладом яких є військові дії, пов'язані з протидією діяльності незаконних російських та проросійських збройних формувань на території Донецької та Луганської областей, а також анексією Криму. З 14 квітня 2014 року до 30 квітня 2018 року на сході України тривала Антитерористична операція (АТО)⁷⁵⁴ (англ. Antiterrorist operation) – комплекс військових та спеціальних організаційно-правових заходів українських силових структур, спрямований на протидію діяльності незаконних російських та проросійських збройних формувань у війні на сході України. Згідно Закону України «Про боротьбу з тероризмом», антитерористична операція (АТО) – система заходів, спрямованих на попередження, запобігання та припинення злочинних діянь, здійснюваних з терористичною метою, звільнення заручників, знешкодження терористів, мінімізацію наслідків терористичного акту чи іншого злочину, здійснюваного з терористичною метою⁷⁵⁵. Після АТО на Сході України була введена Операція об'єднаних сил (ООС)⁷⁵⁶ (англ. United forces operation) – комплекс військових та спеціальних організаційно-правових заходів українських силових структур, спрямований на протидію діяльності незаконних російських та проросійських збройних формувань у війні на Сході України. Проведення операції передбачається виконанням Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях». Операція об'єднаних сил, фактично, є переформатуванням АТО, з введенням воєнного або надзвичайного стану, переданням управління від СБУ, яка формально керувала АТО, до Об'єднаного оперативного штабу ЗСУ.

26 листопада 2018 року Президент України Петро Порошенко указом увів у дію рішення Ради національної безпеки та оборони про оголошення військового стану в Україні⁷⁵⁷. Через агресію Росії в Азовському морі 26 листопада Верховна Рада ухвалила Закон України «Про затвердження указу президента України «Про введення воєнного стану в Україні» (№ 9338)⁷⁵⁸. Метою даного Закону є затвердження Верховною Радою України Указу Президента України від 26 листопада 2018 року № 391/2018 «Про введення воєнного стану в Україні», створення правових умов для відсічі збройній агресії Російської Федерації та забезпечення національної безпеки⁷⁵⁹.

⁷⁵² Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с.; Кримінологія: учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма; Инфра-М, 2010. 800 с.

⁷⁵³ Джужа О. М., Гаркуша А. В. Актуальність кримінологічного дослідження екстремальних умов (ситуацій), що сприяють злочинності під час проведення антитерористичної операції. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 27–36.

⁷⁵⁴ Сайт Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Антитерористична_операція_на_сході_України.

⁷⁵⁵ Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 берез. 2003 року № 638-IV. Дата оновлення: 04.11.2018. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/638-15>.

⁷⁵⁶ Сайт Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Операція_об'єднаних_сил#cite_note-2.

⁷⁵⁷ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 26 листоп. 2018 р. «Щодо надзвичайних заходів із забезпечення державного суверенітету і незалежності України та введення воєнного стану в Україні»: указ Президента № 390/2018 від 26 листоп. 2018 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3902018-25574>.

⁷⁵⁸ URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65008.

⁷⁵⁹ URL: <https://www.unian.ua/politics/10353774-vr-progolosuvala-za-vvedennya-voyennogo-stanu-z-26-listopada-turchinov.html>.

Як зазначають О. М. Джужа, А. В. Гаркуша, злочинність у Збройних Силах під час військових дій має також певні особливості:

– поява та різке збільшення кількості військових і державних злочинів малодушно-боягузливої мотивації (дезертирства, членушкодження, самовільного залишення поля бою, здача або залишення ворогові засобів ведення війни, добровільне здавання в полон, перехід на бік ворога тощо). Так, в окремих випадках частка цих злочинів під час військових дій 50–60 %;

– злочинність військовослужбовців у бойових частинах суттєво відрізняється від злочинності у внутрішніх округах (у бойових частинах переважає злочинність насильницька та необережна, у внутрішніх округах – корисливі злочини й короткострокові ухилення від військової служби);

– змінюється характер насильницької, корисливої та необережної злочинності (інші об'єкти посягання, способи вчинення злочинів, мотиви, причини й умови) ⁷⁶⁰.

Отже, злочинність в армії – це сукупність злочинів, вчинених військовослужбовцями, а також прирівняними до них за статусом і кримінальною відповідальністю військовозобов'язаними під час проходження ними навчальних (чи перевірочних) або спеціальних зборів.

Об'єкт військових злочинів охоплює лише військово-службові відносини, порядок несення військової служби. Характерним для військових злочинів є і те, що суб'єктом їх може бути певне коло осіб, а саме: військовослужбовці, військовозобов'язані під час проходження ними навчальних зборів, а також особи, щодо яких є спеціальна вказівка в законі. Суб'єктом військових злочинів ці особи визнаються тому, що тільки на них покладаються специфічні обов'язки військової служби, тільки вони можуть бути безпосередніми виконавцями цих злочинів. Однак не всяке посягання на порядок несення військової служби, не всякий військовослужбовець або військовозобов'язаний під час проходження ним навчальних зборів може нести відповідальність за військові злочини. Учинене ним визнається військовим злочином лише за умови, якщо таке діяння передбачено в Законі.

Таким чином, військовий злочин слід визначити як суспільно небезпечне, винне, кримінально каране діяння, передбачене КК України, що посягає на встановлений порядок несення військової служби, вчинене військовослужбовцями, які проходять військову службу за призовом або за контрактом в Збройних Силах, інших військах і військових формуваннях України, а також громадянами, які перебувають в запасі, під час проходження ними навчальних зборів.

Питома вага злочинів, вчинених військовослужбовцями, невелика. Частка злочинності у військах стосовно загального числа врахованої злочинності становить 0,3 %. Величина цього показника залежить від рівня злочинності військовослужбовців, загального числа злочинів серед цивільного населення, кількості особового складу у військах, повноти обліку кримінально карних діянь у країні й в армії ⁷⁶¹.

Офіційну армійську статистику щодо динаміки злочинності необхідно аналізувати з урахуванням її достатньо високого рівня латентності, а також інших обставин, які здатні впливати на абсолютні показники злочинності. З урахуванням цього злочинність у Збройних Силах України в першій половині 90-х років стабільно росла.

При певних зрушеннях в частині більш повного обліку та реєстрації злочинів, вчинених військовослужбовцями, і очевидному підвищенні рівня та ефективності антикриміногенного впливу на загальний стан справ продовжують впливати:

- 1) кон'юнктурні чинники при реєстрації злочинів;
- 2) зберігаються оцінки рівня боєготовності військового колективу за наявністю врахованих правопорушень;
- 3) умисне приховування злочинів командирами військових частин.

На сьогоднішній стан злочинності військовослужбовців найбільш негативно вплинули деструктивні процеси початку становлення Збройних Сил України.

⁷⁶⁰ Джужа О. М., Гаркуша А. В. Актуальність кримінологічного дослідження екстремальних умов (ситуацій), що сприяють злочинності під час проведення антитерористичної операції. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 27–36.

⁷⁶¹ Кримінологія: навч. посіб. / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Джужі. Київ: Прецедент, 2009. 348 с.

На думку вчених ⁷⁶², серйозну загрозу для Збройних Сил являє потворне соціально-негативне явище, пов'язане зі знущаннями солдатів старослужбовців над молодими, іменоване як «казармене хуліганство», або «дідівщина». Подібні знущання підривають основи боєздатності військових частин, наносять непоправну шкоду престижу самій військовій служби.

Структура злочинності військовослужбовців може бути представлена наступним чином.

1. За співвідношенням загальнокримінальних злочинів, вчинених військовослужбовцями, і злочинів проти військової служби: 39 і 61 % відповідно.

2. За співвідношенням категорій злочинів згідно зі ст. 12 КК України, вчинених військовослужбовцями (тяжкі та інші): 38,8 і 61,2 %.

3. За співвідношенням злочинів, учинених в групі і одним військовослужбовцем: 19,5 і 80,5 % відповідно.

4. За співвідношенням злочинів, учинених у стані алкогольного, наркотичного сп'яніння і тверезими військовослужбовцями: 9,4 і 87 % відповідно.

5. За співвідношенням злочинів, вчинених безпосередньо в Збройних Силах і в інших військах: 21,3 і 78,7 % відповідно.

Необхідно виділити наступні риси злочинності військовослужбовців:

- 1) збільшення латентності злочинності військовослужбовців;
- 2) відставання соціально-правового контролю над злочинністю військовослужбовців;
- 3) відносна стабільність (щорічно військовослужбовцями здійснюється 1–2 тис. злочинів, що становить від 0,8 до 1,7 % всієї злочинності в країні);
- 4) пріоритетний вплив на злочинність військовослужбовців інших факторів, відмінних від факторів, що впливають на загальнокримінальну злочинність.
- 4) розбіжність основних показників зростання або зниження в порівнянні з загальнокримінальною злочинністю;
- 5) нижчий коефіцієнт злочинності серед військовослужбовців у порівнянні з коефіцієнтом загальнокримінальної злочинності ⁷⁶³.

Злочинність військовослужбовців поділяється на дві великі групи:

- загальнокримінальні злочини;
- військові.

Серед видів порушень військовослужбовців слід виділити:

- нестатутні взаємини;
- порушення правил поведінки зі зброєю;
- нещасні випадки, вбивства з необережності;
- порушення правил дорожнього руху і експлуатації транспорту;
- самогубства.

Щодо нестатутних відносин, то 959 подібних злочинів вчинено військовослужбовцями в 2017 році. Зареєстровано також 106 фактів побоїв та знущання з боку командирів та начальників. На сьогодні в суді перебувають кримінальні провадження на 138 осіб, які причетні до відповідальності за «дідівщину».

Крім того, серед засуджених за вчинення злочинів з кожним роком зменшується кількість офіцерів і прапорщиків (у 2013 році цей показник становив – 621, у 2014 – 524, у 2015 – 417, у 2016 – 388, 2017 – 402).

Питома вага військових злочинів у структурі злочинності у військах не є сталою величиною і коливається в межах 50–70 %. Так, наприклад, у 2008 р. питома вага військових злочинів в армії становила 60 %.

Серед військових злочинів найбільшого поширення (до 70 %) набули ухилення від військової служби – самовільні залишення військової частини або місця служби, дезертирство і покалічення.

⁷⁶² Криминология: учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма; Инфра-М, 2010. 800 с. С. 593; Лунев В. В. Криминология (причины, предупреждение и методы изучения преступлений в вооруженных силах СССР): учебник / под ред. А. Г. Чорного. Москва, 1986, 290 с. С. 85.

⁷⁶³ Криминология: учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма; Инфра-М, 2010. 800 с. С. 593.

На другому місці за поширеністю знаходяться злочини проти порядку підпорядкованості і статутних відносин – непокоря, опір начальникові чи примушування його до порушення службових обов'язків, погроза або насильство щодо начальника, нестатутні відносини між військовослужбовцями.

Маючи свої особливості, нестатутні взаємовідносини як підсистема військової злочинності підкоряються загальним закономірностям її поширення у суспільстві. Так, протягом періоду з 2013 по 2017 рр. включно майже кожного року, крім 2014 та 2016 рр. кількість розглянутих судами справ даної категорії постійно збільшувалась. Судами у 2017 році було розглянуто 118 справ про злочини даної категорії, і засуджено 121 військовослужбовця Збройних Сил України, що становить 26,2 % від усієї кількості засуджених, у тому році військовослужбовців за вчинення військових злочинів⁷⁶⁴.

Наступну сходинку займають злочини, пов'язані з експлуатацією військової техніки (автобронетехніки, літаків, кораблів), злочини проти порядку несення бойового чергування, прикордонної, вартової і внутрішньої служб та ін.

Загальнокримінальні діяння складають другий блок злочинності військовослужбовців. У 2017 р. за офіційними даними їх питома вага складала 53 %. У структурі найбільшого поширення набули злочини проти різних форм власності (близько 25 %), проти особи, громадського порядку, громадської безпеки та ін.⁷⁶⁵.

Разом з тим, в структурі злочинності військовослужбовців велика частка латентних злочинів. Особливістю латентної злочинності в армії є значна питома вага злочинів, прихованих командуванням.

§ 2. Причини і умови злочинності в армії

На стан злочинності у Збройних Силах впливає загальна криміногенна ситуація в державі, суттєві прорахунки в реалізації молодіжної політики тощо. Позначились повальна комерціалізація закладів фізичної культури та спорту, закриття спортивних секцій у закладах освіти. Проблема молоді майже не займаються органи місцевої влади та інші державні органи, що певною мірою обумовлює зростання злочинності серед неповнолітніх. Ще до призову на військову службу значна кількість молоді фактично втягується до протиправної, а то й до відвертої злочинної діяльності. Після призову на службу колишні правопорушники нерідко продовжують підтримувати зв'язки зі злочинними групами, учасниками яких вони були⁷⁶⁶.

Своєрідність причинної зумовленості злочинів у військовий час полягає, по-перше, в особливостях традиційних видів злочинів (корисливих, насильницьких, необережних), визначених бойовою обстановкою та, по-друге, у причинах злочинів, учинених суто в бойовій обстановці.

Жорстокість війни, суб'єктивне зменшення цінності людського життя та здоров'я продукує насильницькі злочини. Матеріальні труднощі, пов'язані з бойовими умовами, послаблення охорони матеріальних цінностей, безпеки мирного населення – усе це сприяє вчиненню корисливих злочинів.

Перевтома, вживання спиртних напоїв, збільшення насиченості джерелами підвищеної небезпеки (зброєю, бойовою технікою) на тлі зменшення цінності людського життя та здоров'я сприяє підвищенню рівня необережної злочинності. Це є негативним фактором, що продукує кримінал за принципом ланцюгової реакції.

Малодушно-боягузлива поведінка – складне соціально-психологічне явище, витоками якого є як біологічні задатки, психофізіологічні детермінанти, так і переконання особи. Протиріччя між соціальними та біологічними чинниками лежать в основі малодушно-боягузливої мотивації. Морально-психологічна й бойова підготовка молодих бійців відіграє

⁷⁶⁴ Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с.

⁷⁶⁵ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с.

⁷⁶⁶ Суценок В. Д. Лиховей В. В. Про деякі криміногенні фактори, що сприяють злочинності у Збройних силах України. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2000. № 1.

значну роль у запобіганні під час військових дій чи АТО військових злочинів, викликаних малодушністю та нестійкістю характеру ⁷⁶⁷.

Причинами злочинів малодушно-боягузливої мотивації є:

- недоліки бойової та психологічної підготовки військ ⁷⁶⁸;
- прорахунки командування, невміла організація бойової операції, що призводить до невинуватених утрат (в тому числі й від власних вогневих засобів);
- невміла діяльність і прояв боягузтва командного складу під час бою;
- неприйняття або несвоєчасне прийняття запобіжних заходів стосовно осіб, які поширюють неправдиві чутки про становище на передових рубежах АТО;
- пропагандистська та підливна діяльність ворога (дезінформація, радіопередачі, листівки, засилання агентури з метою поширення неправдивих чуток);
- недостатнє використання всіх можливостей виховної роботи, а в окремих випадках – повне її ігнорування (підміна репресивними заходами);
- недоліки та прорахунки в матеріальному й побутовому забезпеченні, що спричиняють додаткові перевантаження;
- недоліки медичного забезпечення, профілактики психологічних травм у бойових умовах ⁷⁶⁹;

– недосконалість діяльності правоохоронних органів, нежиття необхідних заходів щодо розшуку дезертирів і притягнення їх до кримінальної відповідальності.

Військова злочинність залежить від характеру бойових дій. Наступ позитивно впливає на утримання військовослужбовців від злочинів. Водночас оборона створює передумови для зростання злочинності, а відступ у разі збільшує її. Перемоги та поразки суттєво впливають на моральне налаштування військ.

Негативну роль у провокуванні масових утеч із поля бою відіграє паніка, причиною якої, крім особистісних дефектів військовослужбовців, стають недостатність інформації про супротивника, становище військ, провокаційні висловлювання окремих осіб, нерішучість командирів.

Військові дії можуть згодом ставати фактором післявоєнної злочинності як насильницької, так і корисливої. Кримінальна детермінація в цьому аспекті виявляється в таких чинниках:

- привезення учасниками бойових дій за місцем проживання зброї, зростання її незаконного обігу дає поштовх для насильницької злочинності;
- руйнування інфраструктури промислових підприємств і перепрофілювання економіки для військових цілей обмежує можливості задоволення повсякденних потреб людей, що сприяє економічній злочинності;
- формування в значній частини учасників бойових дій так званого післявоєнного синдрому («в'єтнамський», «афганський», «чеченський»), пов'язаного з психічними та фізичними травмами, зміною установок особи ⁷⁷⁰;
- розпад сімей, збільшення кількості неповних сімей і дітей, які втратили під час АТО батьків, – усе це негативно позначається на багатьох сферах життя суспільства, порушує його соціальну гармонію ⁷⁷¹.

Причини військових злочинів, як і взагалі злочинів, пов'язані з економічними, соціальними, ідеологічними, організаційними та іншими факторами. Найбільш суттєвою

⁷⁶⁷ Джужа О. М., Гаркуша А. В. Актуальність кримінологічного дослідження екстремальних умов (ситуацій), що сприяють злочинності під час проведення антитерористичної операції. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 27–36. С. 31.

⁷⁶⁸ Ольшанский Д. В. Психология терроризма: монография. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 288 с. С. 63.

⁷⁶⁹ Ястребов В. С. Терроризм и психическое здоровье населения. Современные подходы к повышению толерантности населения к информационным войнам. *Мировое сообщество против глобализации преступности и терроризма: материалы II Междунар. конф. Всемир. антикриминал. и антитеррорист. форума*. Москва: Экономика, 2004. С. 192.

⁷⁷⁰ «Презент» невесте из АТО: 180 патронов, 6 гранат и взрывчатка. *Комсомольская правда в Украине*. 2014. 14 нояб. 2014 г. С. 5.

⁷⁷¹ Джужа О. М., Гаркуша А. В. Актуальність кримінологічного дослідження екстремальних умов (ситуацій), що сприяють злочинності під час проведення антитерористичної операції. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 27–36. С. 31–32.

причиною як в країні в цілому, так в армії зокрема, є труднощі соціально-економічного характеру. Зрозуміло, поступове підвищення добробуту, культурного рівня, свідомості народу, особливо підростаючого покоління, а в умовах армії – неухильне підвищення бойової готовності, організованості та військової дисципліни – головні шляхи викорінення злочинності⁷⁷².

Недостатній розвиток почуття відповідальності за військову службу, прагнення деяких військовослужбовців ставити свої особисті інтереси вище службових є загальними причинами вчинення військових злочинів. Цим, ймовірно, слід пояснити умисне вчинення переважної більшості військових злочинів (80 %).

Коли говорять про причини злочину, мають на увазі обставини, які зміцнили рішучість людини на вчинення антигромадського вчинку. Наприклад, молодий воїн вирішив дезертирувати через знущання старослужбовців. Причиною антигромадського вчинку виступили тут неправильні дії інших осіб. Однак причиною можуть бути і помилкові погляди самого винного: він вирішив ухилитися від несення військової служби, не бажаючи служити. Вольовий акт у другому випадку є результат тільки обставин, антигромадських поглядів, звичок винного.

Антигромадські погляди військовослужбовців можуть висловитися також у вигляді неповаги до старших, начальників, в зневажливому або байдужому ставленні до вимог військових статутів, військової присяги чи інших нормативних актів, що діють в армії, в моральній нестійкості, в відсутності необхідних навичок до праці. Цьому сприяють також недостатня фізична витривалість, низькі вольові якості, забудькуватість і неухильність.

Зрозумілий історично мінливий вплив тих чи інших чинників на вчинення військових злочинів. Водночас з усією гостротою, наприклад, постало питання постачання армії необхідними продуктами харчування, належною амуніцією. Перебої у цій сфері, безсумнівно, негативно впливають на зміцнення належного військового порядку, на підтримку належної військової дисципліни.

Учинення військових злочинів, як й інших правопорушень в армії, слід пояснити двома основними, головними обставинами:

- 1) вихованням, розвитком особи до призову в армію;
- 2) різними негативними соціальними явищами, які відбиваються на становищі військовослужбовців.

Сім'я – це важливий осередок, де необхідно юнакові прищепити любов до військової служби, щире бажання служити в армії. На жаль, в деяких сім'ях батьки не виявляють належної турботи про розвиток і всебічне виховання дітей, які не прищеплюють їм почуття любові до військової служби, армії, не готують їх до подолання труднощів армійського життя. Тому в дітей таких батьків складається часом зневажливе, зверхнє ставлення до військової професії. Для таких юнаків зазвичай характерний низький культурний рівень, вузьке коло інтересів, егоїзм, індивідуалізм. Прибувши в армію, вони продовжують бути в полоні своїх негативних звичок, не виявляють інтересу до служби.

Як відомо, великої шкоди справі боротьби зі злочинами приносить безкарність, тобто незастосування або несвоечасне застосування передбаченого законом покарання. Це одна з форм бездіяльності, невимогливість.

Військові статuti зобов'язують начальників усувати порушення військової дисципліни. Командири не мають права бути байдужими до порушень військової дисципліни і до порушників. Вони зобов'язані діяти відповідно до вимог статутів.

При певних умовах потурання начальника у деяких осіб з морально (психологічно) нестійкими або з психологічними особливостями у вигляді легкої схильності чужої волі підлеглих може зміцнити впевненість в тому, що вони залишаться безкарними за свої дії, що суперечать статусу, і в результаті стають на шлях учинення антигромадських вчинків.

Важливою умовою виховання у воїна високих моральних якостей є приклад в цьому самих командирів, їх старанність, охайність, підтягнутість, благородство, глибоке знання військової справи. Бачачи ці якості, військовослужбовець намагається бути таким, яким є його командир або начальник. Однак найменші упущення, неправильні дії начальників,

⁷⁷² Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с.

особливо на очах у підлеглих, можуть в певному сенсі «підбадьорити» останніх на антигромадські вчинки⁷⁷³.

Успішна боротьба з правопорушеннями найтіснішим чином пов'язана з дотриманням закону з боку командирів, начальників, з їх статутною вимогливістю до підлеглих, непримиренністю до фактів правопорушень.

Як показує практика, військовослужбовці, які вчинили злочини, в багатьох випадках зловживали спиртними напоями, пристрастилися до цього ще до призову в армію.

Вивчення особи військовослужбовців показує, що значною частиною засуджених за вчинення злочину допускалися численні так звані дрібні порушення: пияцтво, сперечання з начальником, самовільні відлучки і т.п. Ці порушення як би були «стартовим майданчиком» для злочину військовослужбовця⁷⁷⁴. Звичайно, в будь-якій молодій людині, яка вчинила проступки, не можна бачити майбутнього злочинця. Але не можна не враховувати висновки практики: найчастіше дрібні порушення непомітно рано чи пізно переростали в новий якісний стан – в злочин. Важливим початком, на наш погляд, запобігання більш серйозних правопорушень є усунення проступків. І така проблема постає особливо гостро тоді, коли ці дрібні порушення носять злісний, порівняно стійкий характер.

Таким чином, основними причинами, що породжують військові злочини, і умовами, що сприяють їх вчиненню, продовжують залишатися несприятливі фактори формування особи юнака в сім'ї, в школі, на виробництві, пияцтво, а в умовах армії – погане знання особи воїна окремими командирами, начальниками, їх потурання, безкарність і в окремих випадках – недотримання статутної вимогливості до підлеглих.

Важливе кримінологічне значення має вивчення не тільки причин, що породжують правопорушення, а й обставин, які сприяють вчиненню того чи іншого суспільно небезпечного діяння. Йдеться про різні умови, що сприяють вчиненню злочину.

Під умовами, які сприяють вчиненню військових правопорушень, як і інших правопорушень, на нашу думку, розуміється вся сукупність обставин, які прямо чи опосередковано впливають на вчинення злочинів.

На відміну від причин, умови, як правило, не носять визначального характеру у виникненні злочинного наміру, а є лише сприятливим фактором або пришвидшує, або сповільнює вчинення злочину.

Мова тут йде про конкретні недоліки в діяльності відповідних військових частин, установ, окремих начальників або військовослужбовців, які полегшують вчинення злочинів.

Зміст цих недоліків може бути різним, і вони по-різному можуть сприяти вчиненню злочину. Вельми мінливий характер недоліків.

Життя показує, що слабка виховна робота сприяє правопорушенням. Ця робота за своїм розмахом, дієвості в окремих випадках не відповідає вимогам часу. Вона часом проводиться некваліфіковано, не на високому теоретичному та практичному рівні. Іноді при проведенні виховної роботи випадають з поля зору ті, на кого вона розрахована.

Зустрічаються факти, коли командири не займаються виховною роботою з військовослужбовцями. Тому багато порушень військової дисципліни мають місце саме в таких дрібних підрозділах.

Було б помилковим надмірне як перебільшення, так і применшення значення виховної роботи. Всякі провини військовослужбовців не можна «списувати» на недоліки у виховній роботі. Таке «списання» іноді виглядає абстрактно, непереконливо або зовсім неправильно. У результаті дійсні умови виявляються відсунуті на другий план. Наприклад, деякі ухилення від військової служби мають місце тоді, коли воїн наданий сам собі, виходить з під контролю начальника.

Головна умова запобігання правопорушень – твердий військовий порядок в підрозділі частини. Під внутрішнім розпорядком розуміється порядок служби, життя і діяльності конкретної частини, підрозділи, регламентовані відповідними військовими статутами. Зміст вимог статутів такий, що при суворому, точному їх дотриманні в усьому і завжди, як правило, будуть усунуті багато шляхів для правопорушень. Причиною непідтримання

⁷⁷³ Мацкевич И. М. Преступность военнослужащих (криминологические и социально-правовые проблемы): дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 2000. 357 с.

⁷⁷⁴ Кримінологія: навч. посіб. / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Джужі. Київ: Прецедент, 2009. 348 с.

військового порядку є недооцінка значення статутів в житті і діяльності військ, неглибоке знання їх змісту.

Кримінологічне значення має і організація дозвілля військовослужбовців. Якщо вільний час не наповнений суспільно корисним змістом, то він в даному випадку якраз і є «простором» для протиправних діянь.

Нашим військовослужбовцям нерідко властиві великі запити. Деякі до призову не знали обмеження в задоволенні своїх потреб. Невміла організація вільного часу, ослаблення контролю за ними з боку начальників, армійської громадськості в передвихідні, вихідні, передсвяткові, святкові дні сприяють правопорушенням саме в цей період. Водночас можна нанівець звести правопорушення за умови, якщо військовослужбовці будуть захоплені цікавими суспільно корисними заходами і відчують, що в частині знаходиться краще, ніж поза нею⁷⁷⁵.

Отже, однією з найважливіших задач виховної та соціально-правової служб в Збройних Силах України є організація культурного обслуговування особового складу у військових частинах.

Обставиною, що полегшує порушення порядку несення військової служби, може служити слабка робота армійської громадськості та сержантського складу з воїнами по вихованню військової дружби.

У не згуртованих колективах часто беруть верх порушники військової дисципліни, встановлюється кругова порука, спрямована проти волі командира. Кругова порука, відсутність атмосфери загального осуду і нетерпимості по відношенню до порушника порядку несення військової служби, байдужість товаришів по службі сприяють учиненню військових злочинів.

Типовими спеціальними умовами, що сприяють вчиненню військових злочинів, можуть бути наступні: погане, не пильне несення служби вартовими на контрольно-пропускних пунктах, відсутність огорожі в військових частинах, несвоєчасна, невідома організація розшуку тих військовослужбовців, хто самовільно залишив військову частину, незадовільне несення патрульної служби в місті, відсутність належного обліку, контролю над особовим складом, не чуйне ставлення начальників і старших як до запитів самого військовослужбовця, так і до потреб його сім'ї.

Приводом до порушення правил несення вартової чи інших спеціальних служб є слабка підготовка осіб, які заступають у наряд. Перед заступанням в наряд деякі не мають належного за статутом відпочинку. Перевірка варті часом здійснюється формально, несистематично, від випадку до випадку. Зустрічаються факти, коли об'єкти, що охороняються в установленому порядку не опечатуються, належно не зачиняються на замок. Майно, цінності не у всіх випадках містяться в придатних для цього приміщеннях. Малостійкі військовослужбовці, бачачи «лазівки» для розкрадання державного майна, зброї, стають на шлях учинення цього злочину⁷⁷⁶.

На думку вчених⁷⁷⁷, причини і умови виникнення злочинності військовослужбовців слід розглядати в двох площинах: суспільство і Збройні Сили. При цьому вони зазначають, що головні причини криються в самих Збройних Силах. Пов'язано це з тим, що:

1) Збройні Сили хоча й не ізольований соціальний організм, але водночас відносно самостійний з притаманними тільки йому особливостями взаємодії людей між собою і з суспільством;

2) усередині військових колективів діють специфічні криміногенні і антикриміногенні фактори, які відсутні в суспільстві.

Наприклад, до числа антикриміногенних факторів відносяться:

1) система військового, правового і морального виховання;

2) суворі організація життя і побуту;

⁷⁷⁵ Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с.

⁷⁷⁶ Кримінологія: учебник / отв. ред. И. И. Рогов, К. Ж. Балтабаев. Алматы: ТОО Изд. «Норма-К». 2004. 336 с.

⁷⁷⁷ Мацкевич И. М. Преступность военнослужащих (криминологические и социально-правовые проблемы): дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 2000. 357 с. С. 52. Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с.

- 3) жорсткий статутний контроль;
- 4) забезпеченість предметами першої необхідності ⁷⁷⁸.

У той же час в умовах проведених реформ, не завжди зрозумілих не тільки рядовим військовослужбовцям, а й офіцерам середнього і навіть вищої ланки, зазначені фактори можуть надати протилежний вплив на злочинність. Так, військове, правове і моральне виховання військовослужбовців у сучасних умовах практично повністю відсутня. Часто на службу приходять молоді люди, пройняті ідеологією культу грошей і права сильного. Колективістські засади у них виражені слабо. Крім того, проведеними дослідженнями встановлено, що 30–40 % призовників мають низький рівень підготовки до служби, близько 70 % не справляється з найпростішими математичними завданнями і психологічними тестами (це в умовах постійного ускладнення бойової техніки), у 11 % спостерігається дефіцит маси тіла (багато з них майже відразу після призову направляються в госпіталь для лікування), 80 % є вихідцями з найбідніших верств населення. Те ж саме можна сказати про сувору організацію побуту і жорсткий статутний контроль, який при байдужому потуранні командирів може перетворитися в постійні знущання старослужбовців солдатів над молодими («дідівщина») ⁷⁷⁹.

Отже, усі причини та умови, що породжують злочинність в армії, можна розділити на три основні групи:

- загальні причини злочинності, що залежать від умов життя, виховання, навчання, роботи правопорушників до призову на військову службу;
- загальні причини злочинності, що специфічно переломлюються через армійські умови життя, побуту і діяльності;
- спеціальні (військові) причини та умови, що сприяють вчиненню злочинів військовослужбовцями.

До першої групи відносяться загальні причини злочинності. В армійських умовах ці причини реалізуються в злочинній поведінці військовослужбовців внаслідок сформованих у них до служби в армії криміногенних якостей особи.

Несприятливі умови морального формування майбутніх військовослужбовців до їх призову на військову службу продовжують справляти свій криміногенний вплив і під час служби.

Такі обставини, на жаль, не можна усунути лише силами військових посадових осіб. Однак за допомогою заходів організаційного, виховного та дисциплінарного характеру вони можуть бути частково послаблені чи нейтралізовані.

Друга група причин пов'язана з дією загальних причин злочинності в умовах життя, побуту, дозвілля і діяльності військовослужбовців. Загальні причини злочинності своєрідно реалізуються в умовах армії: одні з них послабляються чи нейтралізуються у військових умовах, інші підсилюються.

До числа факторів, що послабляють дію загальних причин, варто віднести:

- систему військового, правового і морального виховання;
- військову організацію життя, побуту, дозвілля та діяльності солдат і сержантів;
- статутний контроль за діяльністю і поведінкою військовослужбовців;
- забезпеченість військовослужбовців предметами першої необхідності і т.д.

До факторів, що підсилюють дію загальних причин злочинності, відносяться:

- в армії зосереджена молодь у віці 18–25 років, який властива більш висока злочинна активність;
- військову службу проходять головним чином чоловіки, коефіцієнт злочинності яких у 6–8 разів вище, ніж у жінок;
- військовослужбовці, що проходять строкову військову службу при екстериторіальному комплектуванні військ, виявляються відірваними від своїх близьких, звичних умов життя, праці, відпочинку, що є соціально-психологічною основою кримінальних мотивацій;
- поведінка військовослужбовців, їх життя, побут, відпочинок максимально регламентовані, що породжує додаткову внутрішню напругу, яка нерідко знімається шляхом вчинення протиправних вчинків;

⁷⁷⁸ Мацкевич И. М. Преступность военнослужащих (криминологические и социально-правовые проблемы): дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 2000. 357 с. С. 52

⁷⁷⁹ Криминологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с.

– сфера дії кримінального права в армії ширша, тому що військовослужбовці несуть відповідальність не тільки за загальнокримінальні, але й за військові злочини, питома вага яких у зареєстрованих злочинах в армії становить більше половини і т.д.

Третя група причин і умов представлена конкретними недоліками в управлінській, організаційній, дисциплінарній і виховній діяльності командирів і начальників. Висока криміногенність окремих недоліків, відхилень і зловживань у будь-якій сфері військової служби обумовлена тим, що все життя, діяльність, побут і відпочинок військовослужбовців суворо регламентовані законами, статутами, інструкціями, наказами уповноважених начальників.

Вчені ⁷⁸⁰ виділяють наступні блоки причин злочинності військовослужбовців.

1. Соціальні. Збройні Сили не повинні думати про те, як себе прогледувати. Хибна практика підсобних фермерських господарств при військових частинах, направлення військовослужбовців на будівництво дач офіцерам та особам, з якими офіцери знаходяться в приятельських стосунках, використання військовослужбовців в якості особистої прислуги неодноразово засуджувалася, але до сих пір не викоренена.

До соціальних причин злочинності військовослужбовців слід також віднести поширення серед них пияцтва, а в останні роки – наркотизму. Причому пияцтво характерне в основному для офіцерів і вважається свого роду негативною традицією. Наркотизм під впливом позаармійських умов притаманний значній частині військовослужбовців строкової служби, так як в армію призиваються юнаки, які вже пізнали наркотики. Однак, згідно з деякими даними, з 15–18 % військовослужбовців строкової служби, які вживають наркотики в армійських умовах, значна частина долучилася до них саме в армії.

2. Соціально-психологічні. Збройні Сили країни поступово стають притулком для осіб з «клеймом» соціального аутсайдерства. Головним чином це відноситься до військовослужбовців строкової служби, оскільки серед призовників переважають юнаки, які не потрапили до закладів вищої освіти або не зуміли знайти роботу, що дає право на відстрочку. Сюди ж треба віднести призовників, батьки яких не змогли знайти інших (часто протиправних) способів ухилення від військової служби.

Навряд чи в якомусь іншому державному інституті так різко проявляються вікові відмінності, як в армії. Ці відмінності характерні в першу чергу для військовослужбовців строкової служби, будучи однією з причин «дідівщини», але вони також актуальні і для офіцерів. Наприклад, відомо, що офіцери старшого віку подавали рапорти про звільнення або переведення на інше місце служби через те, що їх безпосередніми начальниками ставали молодші колеги. Пов'язано це з тим, що: а) вікові відмінності культивуються в нашому суспільстві зі школи і навіть з дошкільних дитячих установ, і це особливо характерно для військових колективів; б) Збройні Сили в сучасному їх стані (служба в армії) нерідко чинять на юнаків (не тільки військовослужбовців строкової служби, а й курсантів військових навчальних закладів) сильний психотравмуючий вплив. Слід зазначити неприпустимо високий рівень суїциду в армії. Життя самогубством покінчили в 2005 р. 276 військовослужбовців, в 2006 р. – 210, в 2007 р. – 224.

3. Інформаційні. Військова служба слабо пропагувалася протягом довгого часу. Агітаційна телевізійна пропаганда, що закликає юнаків і дівчат на службу, приречена на невдачу, так як негативний матеріал про Збройні Сили має значно більшу аудиторію і більш вагомий суспільний резонанс. Наприклад, згідно з проведеним дослідженням, в популярних газетних виданнях, орієнтованих на молодь, в 99 % випадків матеріал про армію публікується негативний. Крім того, агітація будується на заклик виконувати військовий обов'язок замість реклами пільг і привілеїв, які дає військова служба.

⁷⁸⁰ Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с.; Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с.; Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с.; Кримінологія: учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма; Инфра-М, 2010. 800 с. С. 593; Кримінологія: учебник / отв. ред. И. И. Рогов, К. Ж. Балтабаев. Алматы: ТОО Изд. «Норма-К». 2004. 336 с.; Лунев В. В. Кримінологія (причини, предупреждение и методы изучения преступлений в вооруженных силах СССР): учебник / под ред. А. Г. Чорного. Москва, 1986. 290 с. С. 85; Кримінологія: навч. посіб. / О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич, О. Г. Ко́лб та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Джу́жі. Київ: Пре́цедент, 2009. 348 с.

Тільки останнім часом створені регіональні телевізійні і друковані ЗМІ, орієнтовані на патріотичне виховання і пропаганду військової служби.

4. Ідеологічні. Ні вихваляння, ні огульна критика не йдуть на користь Збройним Силам. Зміна ідеологічних орієнтирів призвело до дезорієнтації військовослужбовців. Стара ідеологія була відкинута, і не було запропоновано іншої. Командири військових частин змушені в таких умовах шукати «ідеологію полку», тобто в кожній частині з'являються свої традиції, своя ідеологія.

5. Культурні. Бідність культурного життя нашого суспільства відома. Якщо в центральних містах і обласних центрах є розважальні установи, то в глибинці в переважній більшості випадків немає ні музеїв, ні театрів. Однак саме призовниками з глибинки в останні роки поповнюються ряди військовослужбовців.

6. Політичні. Триває боротьба між різними партіями і рухами за вплив на Збройні Сили. Іноді ця боротьба виходить за рамки встановлених законом правил (наприклад, деякі політичні діячі свого часу закликали військовослужбовців до фактичного непокорі). На жаль, це призводить до: а) дезорієнтації військовослужбовців; б) негативному впливу на психіку молодих військовослужбовців; в) зростання конфліктів між військовослужбовцями на політичному ґрунті.

Тим часом за законами Російської імперії військовослужбовці були позбавлені виборчих прав. В сучасних арміях Німеччини і Франції військовослужбовці також (крім генералів) позбавлені виборчих прав.

7. Організаційно-управлінські. Згідно з експертними оцінками, підтриманню належного порядку в армії сприяють: а) якісне несення служби офіцерами; б) якісне несення служби молодшими командирами; в) якісна організація побуту молодих солдатів. Слід констатувати, що жодна з трьох перерахованих положень в Збройних Силах не відповідає сучасним вимогам.

Крім того, призначення на керівні посади офіцерів не завжди відповідає їх морально-вольовим якостям і викликає певне роздратування серед інших офіцерів. Відповідно виконання наказів і розпоряджень, що виходять від такого начальника, з боку підлеглих не підкріплюється необхідної розумною ініціативою, що згубно може позначитися на міжособистісних відносинах у військовому колективі.

8. Економічні. Серед інших причин злочинності економічні традиційно висуваються на перший план, що обґрунтовано. Однак в Збройних Силах економічні причини виявляються кілька своєрідно:

а) військовослужбовці строкової служби, які отримують вкрай низьке грошове забезпечення, здійснюють корисливі злочини (наприклад, крадіжки) для харчування або для відкupu від вимагання старослужбовців (нерідкі випадки відвертого жебрацтва на вулицях);

б) розподіляються фінансові ресурси в умовах проведеної реформи розкрадаються вищестоящими начальниками;

в) надання будь-яких пільг або військовослужбовцям, або фондам, створюваним для військовослужбовців, неминуче призводить до вчинення злочинів економічної спрямованості;

г) до майна Збройних Сил проявляють агресивний інтерес представники кримінальних угруповань, пов'язаних з організованою злочинністю.

Представників організованої злочинності Збройні Сили привертають тому, що: а) тут акумульовані значні матеріально-технічні засоби (в тому числі горючі матеріали і зброю); б) на об'єкти утруднений доступ цивільних контролюючих служб, що при відповідному злочинній змові дозволяє розміщувати підпільні цехи або ховати на військових складах предмети кримінального промислу; в) військовий транспорт (перш за все військова авіація) може служити засобом неконтрольованої перевезення контрабандного товару і наркотиків⁷⁸¹.

Злочинній поведінці військовослужбовців сприяють наступні недоліки:

– аморальна і протиправна поведінка командирів і начальників на службі та в побуті, їх прагнення підтримувати військову дисципліну лише шляхом заборон;

– ненормальні взаємини у військовому колективі;

– слабка боротьба з пияцтвом військовослужбовців і вживанням наркотиків;

– байдуже ставлення начальників до потреб і запитів підлеглих;

– безконтрольність, безгосподарність;

⁷⁸¹ Криминология: учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма; Инфра-М, 2010. 800 с. С. 593.

- безкарність, приховування злочинів;
- побутова невлаштованість;
- прогалини в організації служби військ, дозвілля і відпочинку військовослужбовців та ін.

І як висновок, серед причин злочинності у цьому специфічному середовищі треба виділити такі групи:

- економічні;
- ідеологічні;
- пов'язані з недоліками функціонування в суспільстві системи виховання та навчання підлітків;
- пов'язані з незаконним витрачанням ресурсів, які виділяються армії;
- пов'язані з недоліками відбору та підготовки військових кадрів, недоліки правового регулювання їх статусу;
- пов'язані з недоліками роботи органів військової юстиції та кримінально-виконавчої системи;
- пов'язані з недоліками інформаційного і наукового забезпечення боротьби зі злочинністю в армії.

§ 3. Кримінологічна характеристика особи злочинця – військовослужбовця

Проведене в останні роки реформування Збройних Сил України, покращення їх фінансування призвели до позитивних результатів, зокрема до скорочення абсолютних показників зареєстрованої злочинності в армії. Стабілізувався її рівень, який в даний час в 2–2,5 рази нижче, ніж в цілому по країні ⁷⁸².

Разом з тим, не може не викликати вкрай стурбованості й гострої необхідності своєчасного превентивного реагування на неприпустимо високий рівень небойових втрат (загибелі військовослужбовців) в Збройних Силах України.

Соціально-демографічна характеристика передбачає стать, вік, освіту, соціальний та сімейний стан, підстави призову на військову службу, час і місце служби та інші елементи. Соціально-демографічна характеристика не дає повного уявлення про особу злочинця, а характеризує її лише з зовнішньої сторони.

Практично для всіх країн характерна загальна закономірність – висока враженість злочинністю чоловіків, особливо молодого віку. Рівень освіти злочинців з числа військовослужбовців у середньому, як правило, нижче рівня освіти населення аналогічного віку. Це пов'язано з встановленим порядком комплектування військ.

На думку вчених ⁷⁸³, при диференційованому підході спостерігається наступний взаємозв'язок злочинів, рівня освіти і культури суб'єктів:

- злочини, які характеризуються елементами грубої сили, жорстокості, примітивності (вбивства, зґвалтування, хуліганство, дезертирство тощо), вчиняються військовослужбовцями з низьким рівнем освіти;

- посадові злочини, розкрадання, зловживання – особами з відносно високим рівнем освіти;
- ряд злочинів не має стійких зв'язків з рівнем освіти.

До соціально-демографічних характеристик відноситься військове звання військовослужбовця. На основі аналізу статистичних даних, простежуються такі закономірності: чим вище військове звання, тим нижча злочинна активність, а серед злочинців значна зміна насильницької мотивації є корисливою. У злочинців з числа рядового складу домінують насильницькі діяння, а з числа офіцерів – корисливі.

Соціально-психологічна характеристика особи злочинця розкриває її внутрішній зміст:

- ставлення до громадянського і військового обов'язку, праці, військової служби, правопорядку, обов'язків, людей, до самого себе та інших соціальних цінностей;
- основні соціальні орієнтації, потреби, інтереси, погляди, переконання, звички, що лежать в основі мотивів злочинної поведінки.

⁷⁸² Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. С. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с.

⁷⁸³ Кримінологія: навч. посіб. / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Джужі. Київ: Прецедент, 2009. 348 с.

Основою внутрішньої структури особи, що інтегрує її активність, потреби і їх співвідношення, є мотиваційна сфера. У ній зосереджені актуальні, свідомі та підсвідомі, біологічні, культурні, матеріальні і духовні цінності, тобто все те, чого потребує суб'єкт як у сьогоденні, так і в плані віддалених перспектив.

Для виявлення кримінологічно значимих особливостей, властивих соціально-психологічній характеристиці особи злочинця з числа військовослужбовців, мотиваційна сфера визначається:

- широтою особистісних відносин, зв'язків і спонукань;
- їх ієрархією;
- загальною структурою і соціальним змістом мотивів.

Психофізіологічні і біологічні особливості особи служать внутрішніми умовами мотивації, які, не визначаючи змісту злочинної поведінки, впливають на її динамічну сторону, у зв'язку з чим вони можуть прискорити чи уповільнити реалізацію соціальних причин.

За даними соціологічних досліджень Міністерства оборони України, кожен десятий юнак до призову вживав наркотики, 28 % призовників заявили, що взагалі не мають бажання служити, а 2/3 повідомили, що прибули служити примусово, близько 60 % призовників не бажають служити в армії, побоюючись за своє життя та здоров'я.

Місцеві органи державної виконавчої влади часто формально ставляться до проведення призову громадян на строкову військову службу, медичний огляд призовників здійснюється безвідповідально. До армії часто потрапляють люди, абсолютно не підготовлені до служби фізично, морально і психологічно. Поширеними серед військовослужбовців строкової служби є і нервово-психічні захворювання. Щорічно через захворювання зі Збройних Сил комісують понад 5 тис. військовослужбовців, з них 40 % – у перші шість місяців служби. Ці призовники були направлені до армії хворими і за станом здоров'я призову не підлягали⁷⁸⁴.

Серед психофізіологічних аномалій в армійських умовах особливої уваги заслуговують пограничні стани (олігофренія і психопатія). Певний ступінь їх прояву перешкоджає службі в армії. Недоліки у роботі військкоматів, сприяють призову на військову службу осіб з яскраво вираженими аномаліями. Опинившись у складних умовах військової служби, вони, як правило, не витримують їх. Будучи осудними, олігофрени і психопати мають інтелектуальну, емоційну чи вольову неповноцінність, що взаємодіє з явними типами злочинної поведінки. Олігофрени вчиняють злочини, що пов'язані з самовільним залишенням військової частини та інші відхилення від військової служби, а психопати схильні до непокої, опору начальнику, насильницьким діям, хуліганству і т.п.

Особа злочинця-військовослужбовця має суттєві особливості, зумовлені цілою низкою чинників: 1) замкнута одностатева соціальна група; 2) обмежений і незмінний коло міжособистісного спілкування; 3) жорстка регламентація повсякденного побуту; 4) необхідність при певних умовах ризикувати життям; 5) ієрархічна побудова взаємин між начальником і підлеглим при безумовному дотриманні принципу єдиноначальності; 6) обмеження вільного часу і, як правило, невеликий вибір культурно-дозвіллевих заходів (наприклад, проходження служби у віддаленому гарнізоні); 7) значні щоденні фізичні і психологічні навантаження; 8) тимчасовий («кочовий») спосіб життя та ін.⁷⁸⁵

При цьому існують певні особливості, властиві особі злочинця – військовослужбовця строкової служби та особі злочинця – командира (начальника).

Особа злочинця – військовослужбовця строкової служби. Злочинці – військовослужбовці строкової служби здійснюють в основному насильницькі злочини, причому часто пов'язані з міжособистісними протиріччями, або злочину, які є наслідком невдалого вирішення таких протиріч (наприклад, незаконне залишення частини через «дідівщину»). Рідше ними вчиняються корисливі злочини, і якщо відбуваються, то найчастіше в співучасті з офіцерами. Корислива мотивація при цьому може бути різною: від простої жадоби наживи до необхідності видобутку грошей для відкупу від солдатів більш раннього призовного терміну (старослужбовців).

⁷⁸⁴ Сущенко В.Д. Лиховой В.В. Про деякі криміногенні фактори, що сприяють злочинності у Збройних силах України. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2000. № 1.

⁷⁸⁵ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с.

На думку вчених⁷⁸⁶, типологія особи злочинця – військовослужбовця строкової служби розглядається в основному по соціально-психологічним особливостям поведінкового сприйняття дійсності, зокрема про особливості темпераменту. Так, військовослужбовцям-сангвінікам властива швидкість і сміливість. Військовослужбовці-холерики виявляють завидну, хоча і неусвідомлену рішучість і сміливість. У той же час вони можуть відчувати неусвідомлений, а тому особливо сильний, страх. Військовослужбовці-флегматики мають усвідомленої рішучістю і сміливістю, проте ці якості у них сильні тільки при виконанні тих завдань, до яких вони спеціально готувалися. Найбільш не підготовлені для армійської дійсності військовослужбовці-меланхоліки, оскільки їх рішучість і сміливість коротко тимчасові і проявляються лише при подоланні незначних перешкод. Втім, завжди слід пам'ятати певну умовність подібної (як і будь-який інший) типології.

Крім того, злочинців – військовослужбовців строкової служби можна типологізувати на: 1) випадкових, для яких вчинений злочин – результат їх неадекватної реакції на раптово виниклі гострі конфліктні ситуації; 2) стійких, які відрізняються постійної агресивної спрямованістю і сформованим стереотипом застосування грубої сили; 3) злісних, для яких агресивна поведінка – норма. При цьому практично завжди, як уже говорилося, агресивно-настильницьке поведінку має корисливу мотивацію. До речі, американські кримінологи виділяють чотири типи корисливо-настильницьких злочинців, де до випадкових, схильним до насильства на постійній основі, асоціальним, додаються особливо жорстокі злочинці з психічними відхиленнями. На останній тип злочинців можна було б не звертати уваги, якби в армію не призивалися психічно нездорові особи. На практиці, як відомо, це не завжди відбувається через недоліки в діяльності призовних комісій.

Для поведінки злочинців – військовослужбовців строкової служби характерно відчуття регресу життя, а також феномен самотності в натовпі. Необхідно пам'ятати, що більшість з них в юному віці були відірвані від дому та близьких і спрямовані, часто не по своїй волі, у віддалені місця, де вони не просто працюють, а виконують конституційний обов'язок зі зброєю в руках.

Таким чином, для особи злочинця – військовослужбовця строкової служби характерні:

1) молодий, найбільш криміногенно активний вік (18–21 рік), і агресивно-руйнівна поведінка, властива цьому віку;

2) нестійка психіка (психологи стверджують, що формування особи людини відбувається до 21–22 років, при тому, що процес формування особи йде протягом усього життя);

3) залежність психіки від безлічі непрямих чинників, об'єктивних і суб'єктивних (наприклад, ставлення офіцерів до нього, ставлення старослужбовців, вид і рід військ, особливо якщо юнак мріяв про десантні війська, а потрапив в неprestижну воєнно-будівельну частину, та ін.);

4) «гедоністичний ризик», тобто задоволення від небезпеки, ризику. Юнакам властива бравада, вони отримують задоволення від вміння володіти зброєю, від відчуття ризику, але не завжди адекватно оцінюють ступінь такого ризику і своє вміння правильно виходити з ситуацій, пов'язаних з небезпекою;

5) протиправна анархічна допризовна поведінка. Згідно з результатами опитувань, 15,6 % військовослужбовців притягалися до кримінальної відповідальності до призову в армію, але обвинувачення їм не були пред'явлені з різних причин, 7,7 % притягувалися до адміністративної відповідальності та перебували на обліку в органах Національної поліції;

6) досвід вживання спиртних напоїв і наркотиків. 50 % військовослужбовців, притягнутих до відповідальності за вчинені злочини, зізналися, що до призову вживали спиртні напої. Масштаби поширення наркотиків серед молоді загальновідомі;

7) негативне соціальне становище: 40 % військовослужбовців жили в сім'ях, де рівень доходів був нижчий за прожитковий мінімум, 49 % – в сім'ях з рівнем доходу, що не перевищує прожитковий мінімум, 15 % – виховувалися одним батьком (найчастіше матір'ю), 2 % були сиротами;

⁷⁸⁶ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с.; Кримінологія: навч. посіб. / О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич, О. Г. Колб та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Джу́жі. Київ: Прецедент, 2009. 348 с.

8) низький освітній рівень. Якщо в 2000 р. був зафіксований перший випадок призову в армію абсолютно безграмотного хлопця, то на сьогоднішній день таких військовослужбовців нараховуються десятки;

9) досвід спілкування в неформальній молодіжній середовищі;

10) переоцінка ролі мотиву поведінки і недооцінка об'єктивної суспільної небезпеки правопорушення, а також невміння давати вірну оцінку своїм діям;

11) відсутність звички зіставляти свою поведінку із законом, незнання або в кращому випадку поверхневе знання законів, залежність правосвідомості від думки найближчого оточення;

12) участь в неформальній армійській структурі і заняття в ній одного з лідируючих положень;

13) добрий фізичний розвиток і прагнення до регресивних людських цінностей (культивування грубої фізичної сили);

14) збудливість, запальність, нічим не спровокована агресивна поведінка (приналежність до холеричного типу темпераменту) ⁷⁸⁷.

Можна сказати, що злочинець – військовослужбовець строкової служби – це сформована особистість холеричного темпераменту, найбільш криміногенного віку, з нестійкою психікою, добре розвинений фізично і має регресивні цінності життя, займає лідируюче положення в неформальній армійській структурі, а також має досвід підліткового агресивно-анархічного насильницької поведінки, пов'язаної з вживанням спиртних напоїв і наркотиків і тавро соціального аутсайдерства.

Особа злочинця – командира (начальника). Під командирами (начальниками) розуміються такі категорії військовослужбовців: офіцери, прапорщики, військовослужбовці-контрактники на рядових і сержантських посадах. Для спрощення умовно вживається загальний термін. Ця категорія військовослужбовців становить основу Збройних Сил і вимагає серйозного кримінологічного вивчення, оскільки: 1) це професійні військові; 2) від них залежить боєготовність військових частин; 3) їх вік від 21 року (випускники військових навчальних закладів) і вище, тобто в психологічному плані це сформовані особи; 4) вони знаходяться в привілейованому соціально-побутовому становищі порівняно з військовослужбовцями строкової служби; 5) вони мають прямий доступ до матеріальних цінностей (склади з обмундируванням, продовольством, боєприпасами і т. ін.); 6) вчинення ними злочинів становить значну суспільну небезпеку і завдає серйозної моральної та матеріальної шкоди не тільки конкретній військовій частині, а й престижу Збройних Сил, і самої військової служби.

На відміну від злочинців – військовослужбовців строкової служби особа злочинців-командирів має різні характеристики залежно від злочинів, які ними вчиняються.

Головна особливість особи такого злочинця, що вчиняє насильницькі злочини, – її відчуження. У свою чергу, відчуження: 1) ускладнює засвоєння людиною соціальних норм, що регулюють міжособистісні відносини; 2) призводить до формування негативного ставлення до середовища, відчуття ворожості оточуючих; 3) викликає потребу визнання серед собі подібних; 4) підштовхує до порушень встановлених правил поведінки; 5) призводить до втрати емпатії (грец. *empathia* – співпереживання), тобто до невміння відчувати емоційні стани іншої людини.

Для особи корисливих злочинців-командирів характерна в ще більшому ступені, ніж для особи насильницьких злочинців, психологія «тимчасового правителя», яка веде до жадоби неприборканої наживи, жадібності, почуття безвідповідальності, розриву елементарних внутрішніх соціально-контрольних функцій і т.д.

Характеризуючи особистість командирів і начальників, що вчиняють корисливі злочини, можна відзначити, що з усіх притягнутих за останній час до кримінальної відповідальності офіцерів і прапорщиків мали вищу освіту 77 %, середньо-професійне – 22, середня освіта – близько 1 %. В цілому доводиться констатувати, що ніколи корисливі злочини не були настільки поширені серед офіцерів, як в даний час ⁷⁸⁸.

⁷⁸⁷ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. С. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с.

⁷⁸⁸ Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с.

При цьому особливу тривогу викликають факти зловживань службовим становищем з боку вищих армійських посадових осіб. Часто це відбувається під прикриттям яких-небудь фондів (в тому числі ветеранських). Для особи командирів, які вчиняють корисливі злочини, характерно абсолютна байдужість до потреб підлеглих. Корумпованість та «кругова порука» для вищих офіцерів означають тісний зв'язок з представниками виконавчої і законодавчої влади на місцях. Іноді без них вчинення корисливих злочинів стає неможливим.

Отже, особи злочинців – командирів і начальників, що вчиняють корисливі злочини, притаманні такі риси:

1) вік від 21 року (закінчення військового навчального закладу) і старше, тобто в психологічному аспекті це сформовані особи;

2) агресивно-насильницький досвід, набутий у військових навчальних закладах, низька загальна і правова культура. При цьому низька правова культура проявляється двояким чином: а) незнанням права; б) свідомим порушенням норм права. У свою чергу, незнання норм права обумовлено: великою кількістю нормативних документів, в тому числі наказів і розпоряджень вищестоящих начальників; незнанням законодавчих актів, якими командир повинен керуватися в повсякденному житті; як наслідок попереднього пункту, порушенням закону, реалізованим у виданні незаконних наказів, розпоряджень, а також неправомірною поведінкою; нарешті, відсутністю в суспільстві традицій законослухняної поведінки.

Необхідно підкреслити, що командири свідомо порушують закон за наступних спонукальних мотивів: а) в ім'я досягнення кінцевої високоморальної мети, тобто для отримання позитивного результату будь-якою ціною; б) на переконання, що з підлеглими інакше чинити не можна, оскільки вони не в змозі зрозуміти необхідність кроків;

3) відсутність належної психолого-педагогічної підготовки;

4) боязнь прийняття відповідальних рішень по службі та виконання лише вимог безпосереднього начальника, навіть якщо ці вимоги вступають в протиріччя з інтересами служби і порушують законодавство;

5) існуюча система «накачек», що виражається в образі начальниками підлеглих, в тому числі і за проступки, що вчиняються військовослужбовцями строкової служби;

6) відволікання офіцерів на господарські роботи і втрата ними військового статусу і бойових навичок;

7) поширеність побутового пияцтва і наркотизму, особливо серед молодих офіцерів. На ґрунті побутового пияцтва серед офіцерів реєструється близько 33 % самогубств і сімейних сварок з тяжкими наслідками (спричинення фізичної шкоди і вбивства близьких), 60 безчинств по відношенню до місцевого населення, 25 % автокатастроф;

8) перекладення частини своїх обов'язків (наприклад, по «вихованню» молодих солдатів) на військовослужбовців строкової служби другого року (старослужбовців), що веде до зростання «дідівщини»;

9) корумпованість серед посадових осіб (в тому числі зв'язок з корумпованими посадовими особами в цивільному суспільстві) і втягування в злочинну діяльність товаришів по службі, включаючи військовослужбовців строкової служби;

10) зв'язок з представниками кримінального світу, в тому числі з представниками організованої злочинності;

11) жадібність, користоловство, байдужість до долі підлеглих;

12) нарцисизм;

13) відчуття регресу життя, культивування фізичної сили і грубих примітивних інтересів;

14) психологія «тимчасового правителя»⁷⁸⁹.

Таким чином, злочинець-командир (начальник) – це сформована особистість, часто холеричного темпераменту, що має досвід агресивно-насильницької поведінки (набутий у військових навчальних закладах), корисливі спонукання (пов'язані і не пов'язані з кар'єристськими устремліннями), яка має непряний вплив представників кримінального світу (в тому числі організованої злочинності), що володіє психологією «тимчасового правителя» і байдужа до долі підлеглих і до виконання службових обов'язків.

⁷⁸⁹ Криминология: учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма; Инфра-М, 2010. 800 с. С. 593.

Особа злочинців-військовослужбовців, які вчиняють злочини з необережності. Це такі злочини, як недбале поводження зі зброєю, порушення правил безпеки польотів, руху автотранспорту та експлуатації бойової техніки та ін.

Для даної категорії злочинців характерні такі риси: 1) егоїзм і прагнення до досягнення суто особистих цілей; 2) прагнення приховати інші порушення, допущені через недбалість; 3) помилково зрозумілі інтереси служби; 4) правовий нігілізм; 5) комунікативність поведінки у випадках, коли порушення допускаються у зв'язку з небажанням йти проти волі інших товаришів по службі; 6) тривожність і невпевненість у власних силах; 7) слабка підготовка, в тому числі психологічна, для роботи зі складною технікою в екстремальних ситуаціях⁷⁹⁰.

§ 4. Запобігання злочинам в армійських підрозділах

О. М. Джужа, А. В. Гаркуша вважають, що заходи запобігання злочинів в армійських підрозділах можна розділити на дві великі групи:

1) заходи, що розробляються і реалізуються в мирний час під час підготовки до бойових дій;

2) заходи, що здійснюються під час бойових дій⁷⁹¹.

До першої групи заходів належать:

– економічна, матеріально-технічна, організаційна й інтелектуальна підготовка держави до можливих військових дій;

– розвиток у країні ідеології патріотизму, формування оборонної свідомості;

– підвищення престижності військової служби, стимулювання притоку кращих представників суспільства на військову службу;

– державна турбота про ветеранів війни, осіб, які брали участь у бойових діях, та сім'ї загиблих учасників АТО;

– удосконалення стратегії, оперативного мистецтва й тактики бойового застосування військ;

– відбір і підготовка командних кадрів усіх рівнів за принципом здатності та підготовленості до організації бойових дій;

– правове забезпечення бойових дій, прийняття законів та інших нормативних актів, що регулюють діяльність військ під час

військовослужбовців в особливий період;

– підготовка працівників військово-слідчих і прокурорських органів до проведення розслідування та здійснення правосуддя під час військових дій:

а) стосовно наукових розробок спеціальних методик розслідування особливої категорії злочинів військовослужбовців;

б) у військовому вишколі – щодо здатності виконувати службові функції в складних бойових умовах;

в) у професійно-етичному та моральному вихованні; удосконалення організаційно-штатної структури правоохоронних органів у військах (підвищення їх мобілізаційної готовності, мобільності, здатності знаходитися в безпосередній близькості від обслуговуваних військових частин, що ведуть бойові дії);

– запобігання в мирний час злочинам, що можуть суттєво знизити боєздатність військ у бойових умовах (ухиляння від військової служби, порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями, правил поводження зі зброєю, правил управління й експлуатації машин);

– підготовка до ведення бойових дій військовослужбовців і військовозобов'язаних (моральна; психологічна; військово-професійна готовність);

⁷⁹⁰ Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с.

⁷⁹¹ Джужа О. М., Гаркуша А. В. Актуальність кримінологічного дослідження екстремальних умов (ситуацій), що сприяють злочинності під час проведення антитерористичної операції. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 27–36. С. 33.

– формування в мирний час боездатного осередку збройних сил, здатного ефективно управляти високомобільним, високооснащеним і високопатріотичним військом, а також очищення його від корупції⁷⁹².

До заходів запобігання злочинам, що реалізуються під час військових дій належать:

– уміла організація бою, особистий приклад командира, довіра військовослужбовців командирів в бою;

– організація виховної роботи, виявлення та припинення злочинів, притягнення винних до відповідальності, координація цієї діяльності з правоохоронними органами;

– належне матеріально-технічне забезпечення військовослужбовців, що беруть участь у бойових діях (зброєю та боеприпасами, засобами захисту, одягом відповідно до кліматичних умов продовольством);

– військово-медичне забезпечення бойових дій, профілактика психічних травм;

– державна турбота про сім'ї військовослужбовців, що беруть участь у бойових діях (житло, матеріальне та медичне забезпечення);

– удосконалення прокурорського нагляду й оперативної роботи у військах під час бойових дій із метою виявлення правопорушень і злочинів (опрацювання та формування спеціальних методик і практичних навичок)⁷⁹³;

– створення військово-поліцейських структур, що забезпечують дисципліну й правопорядок під час ведення бойових дій⁷⁹⁴.

Стосовно злочинності військовослужбовців теорія запобігання володіє певними особливостями, оскільки:

1) особистість злочинця-військовослужбовця суттєво відрізняється від особи звичайного злочинця;

2) механізм злочинної поведінки військовослужбовців у зв'язку з особливими функціональними завданнями, що стоять перед ними, а також у зв'язку з володінням зброєю, специфічний;

3) потребово-мотиваційна сфера військовослужбовців незвичайна і спрямована в першу чергу на задоволення найпростіших бажань;

4) військовослужбовці змушені протягом тривалого часу перебувати в одностатевій соціальній групі.

Основними напрямками запобігання злочинам у військах є:

1) соціально-економічний;

2) виховний;

3) організаційно-управлінський;

4) кримінально-правовий⁷⁹⁵.

Деякі з цих напрямів реалізуються на загальносоціальному рівні, інші – на загальносоціальному і спеціально-кримінологічному, треті – тільки на спеціально-кримінологічному.

1. Соціально-економічні заходи реалізуються на загальносоціальному рівні. Збройні Сили, інші війська і військові формування використовують соціально-економічні можливості держави для усунення чи мінімізації відповідних причин злочинності військовослужбовців, для поліпшення їх життя, діяльності, виховання, побуту, відпочинку. Такі заходи не мають у військах особливої специфіки. Реальне поліпшення життєдіяльності військ пов'язане зі звільненням їх від невластивих їм функцій, із професіоналізацією армії, з визначенням її місця в державній структурі, з корінним поліпшенням соціального та матеріального становища військовослужбовців.

2. Заходи виховного характеру являють собою сукупність засобів і способів впливу на свідомість людини при суворому дотриманні конституційних прав і свобод особи. Основа

⁷⁹² Джужа О. М., Гаркуша А. В. Актуальність кримінологічного дослідження екстремальних умов (ситуацій), що сприяють злочинності під час проведення антитерористичної операції. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 27–36. С. 34.

⁷⁹³ Джужа О. М., Гаркуша А. В. Актуальність кримінологічного дослідження екстремальних умов (ситуацій), що сприяють злочинності під час проведення антитерористичної операції. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 27–36. С. 35.

⁷⁹⁴ В Киев возвращаются ночные патрули. *Сегодня*. 2014. 6 окт. С. 17.

⁷⁹⁵ Кримінологія: навч. посіб. / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Джужі. Київ: Прецедент, 2009. 348 с.

виховання особового складу з метою недопущення злочинів і фонових правопорушень – формування соціально корисних інтересів і потреб у військовослужбовців, надання можливостей для їх задоволення, надання особам, які помилилися, педагогічної, психологічної і соціальної допомоги. Цей шлях є оперативним і перспективним. Оперативним – тому, що його реалізація можлива за будь-яких умов життя і діяльності військовослужбовця, а перспективним – тому, що тільки позитивне корегування соціальної спрямованості особи може вважатися надійною гарантією морального, правового і військового виховання.

Командири і начальники, формуючи в підлеглих корисні потреби та інтереси, залучаючи їх до оволодіння професією, знаннями, культурою, можуть сприяти зміні соціальної спрямованості військовослужбовців і усуненню кримінальних спонукань.

Важливим заходом виховного впливу на підлеглих є особистий приклад командирів, начальників у дотриманні чинного законодавства. Тому зміцнення дисципліни і запобігання злочинам повинні тісно поєднуватися з запобіганням аморальній та протиправній поведінці військових посадових осіб.

3. Істотна роль у попередженні злочинної поведінки військовослужбовців належить організаційно-управлінським заходам.

Дотримання статутних вимог у житті і діяльності частин і підрозділів – найважливіший організаційний засіб запобігання правопорушень серед військовослужбовців. Прагнучи до зміцнення військової дисципліни, командир повинен діяти тільки за законом і на основі статуту.

Особливо варто звернути увагу на суворе дотримання правового положення військовослужбовців, на постійну турботу про здоров'я, харчування, матеріально-побутові умови життя особового складу, на вивчення і задоволення їх реальних життєвих потреб, захист від «дідовщини» і забезпечення невідворотності відповідальності винних.

Елементами соціального контролю в армійських умовах є:

- науково обґрунтовані правові норми, що відповідають міжнародним стандартам, викладені в законах, статутах, настановах, положеннях і наказах начальників (нормативний елемент);

- реальний рівень контролю за дотриманням військовослужбовцями цих норм з боку командирів (начальників) і збалансоване застосування практики стимулювання і примусу у дотримання чинного військового законодавства (організаційний елемент);

- громадська думка, оцінки і висновки про дотримання чинних норм у військових колективах (психологічний, соціально-психологічний елемент);

- індивідуальне ставлення військовослужбовців до правової та протиправної поведінки (психологічний елемент).

Системне використання цих елементів соціального контролю в зміцненні військової дисципліни допомагає вирішувати запобіжні завдання.

4. Особливе місце в попередженні злочинів у військових частинах і підрозділах належить кримінально-правовим заходам. Правові, кримінально-правові заходи не усувають соціальних причин злочинної поведінки. Вони впливають лише на психіку людей, стимулюючи належну поведінку людини чи загрозу неминучого покарання утримують їх від суспільно небезпечної поведінки⁷⁹⁶.

За вчинення злочинів винні особи несуть особисту кримінальну відповідальність. Її не можна перекладати на командирів і начальників, провокуючи їх до приховування злочинів. Командир повинен нести відповідальність за безпосередні порушення по службі, що реально сприяли вчиненню злочинних діянь підлеглими, але за умови, якщо буде доведена його особиста провина. І ця відповідальність повинна бути порівнянна з його об'єктивними і суб'єктивними можливостями.

Ефективність запобігання нових злочинів за допомогою кримінально-правових засобів залежить від змісту кримінальних законів, ефективності правозастосовчої діяльності та належної роботи органів військової юстиції.

Оптимальна стратегія впливу на злочинність у військах повинна передбачати:

- перспективні заходи (їх реалізація потребує десятиліть);
- тактичні (їх ефективність проявляється через кілька років);
- оперативні (дають помітний результат на протязі року).

⁷⁹⁶ Кримінологія: навч. посіб. / О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич, О. Г. Ко́лб та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Джу́жі. Київ: Прецедент, 2009. 348 с.

Розглянемо їх більш детально:

1) перспективні заходи:

а) розвиток і удосконалення механізмів очищення армії від осіб, непридатних за морально-психологічним, фізичним та іншими критеріями до військової служби;

б) оптимізація державної політики у військовій сфері, удосконалення структури військ, підвищення рівня їх забезпечення, сприяння зростанню престижу військової служби;

2) тактичні заходи:

а) активізація діяльності військової юстиції (відновлення інституту військових судів, військової прокуратури, запровадження військової поліції) та громадськості, щодо виявлення нестатутних відносин в військовому середовищі та притягнення винних до відповідальності;

б) розширення віктимологічної запобігання у військах;

3) оперативні заходи:

а) удосконалення правового статусу командирів (особливо молодших командирів)

б) розвиток системи правоохоронних органів в армії, стимулювання їх активності, забезпечення незалежності від військового командування;

§ 5. Віктимологічні заходи запобігання злочинам в армійських підрозділах

Об'єктом запобігання злочинам в армії та військових формуваннях України не може бути тільки поведінка, що відхиляється, або злочинна поведінка військовослужбовців. Тому назріла необхідність розробки ефективного віктимологічного напрямку запобігання злочинності військовослужбовців, розробки комплексу заходів щодо навчання призовників й військовослужбовців, які мають віктимність, відповідним правилам правильного та безпечного поводження.

У сучасній кримінологічній науці⁷⁹⁷ проблемою вивчення потерпілих від злочинів займається така галузь кримінології, як віктимологія – вчення про жертву злочину. Віктимологія є спеціальною кримінологічною теорією, яка має свій предмет дослідження. У першу чергу до предмету дослідження кримінологічної віктимології входять: морально-психологічні та соціальні характеристики потерпілих; відносини, що зв'язують злочинця і потерпілого; ситуації, які передують злочину, ситуації у процесі вчинення злочину і ситуації після вчинення злочину. До її предмету входить і масова вразливість, і вразливість окремих соціальних, професійних та інших страт. Для того, щоб вирішувати наукові, а, головне, практичні завдання, необхідно знати: яка питома вага потерпілих у загальній масі населення; питома вага окремих груп населення в масі потерпілих; від яких злочинів і в яких стосунках виявляються потерпілими різні категорії фізичних і юридичних осіб. Значення віктимології надзвичайно велика, вона дозволяє відповісти на сукупність питань, які мають важливе практичне значення. До числа цих питань відносяться: роль потерпілого у механізмі злочину; кримінологічне значення відносини між жертвою і злочинцем; залежність суспільної небезпеки злочинця від ступеня уразливості жертви (потерпілого), властивості особи, що сприяють формуванню жертви злочину⁷⁹⁸.

Як вважають деякі дослідники, на даний час можна зустріти досить багато робіт по вивченню особи злочинця, криміногенності особи, індивідуального запобігання правопорушенням, але практично не згадується такий важливий об'єкт запобіжного впливу – жертва (потенційна жертва) злочину. Було б помилковим розглядати як об'єкт запобіжної діяльності тільки правопорушників, тобто тих, хто вчинив або здатний вчинити злочин. Запобігання повинно стосуватися й потерпілих від злочину.

⁷⁹⁷ Кримінологія: навч. посіб. / О. М. Джу́жа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Джу́жі. Київ: Прецедент, 2009. 348 с.

⁷⁹⁸ Франк Л. В. Віктимология и виктимность. Об одном новом направлении в теории и практике борьбы с преступностью: монография. Душанбе: Тадж. гос. ун-т, 1972. 113 с.; Ривман Д. В. Криминальная виктимология: учебник. СПб.: Питер, 2002. 304 с.; Джу́жа А. О. Віктимологічні засади запобігання злочинам в Україні: теорія та практика: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. 416 с.; Віктимологія: навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкина. Харків: Право, 2017. 308 с.

Інші автори відзначають, що «у сфері запобігання злочинам рівень та обсяг результатів певною мірою залежать від всебічного виявлення ролі потерпілого у причинному механізмі індивідуальної злочинної поведінки та від дослідження цієї ролі при розробленні рекомендацій запобіжного впливу»⁷⁹⁹.

Віктимологія тісно пов'язана з кримінологічною теорією запобігання злочинам, особливо – її латентною складовою. Віктимологічне запобігання не конкурує з традиційною запобіжною діяльністю, а, володіючи певною самостійністю, доповнює і збагачує її. Власне, саме виникнення та існування віктимології виправдовується тим, що вона не тільки є необхідним для боротьби зі злочинністю фактичним матеріалом, а й покликана збагатити арсенал запобіжних заходів новими можливостями, зумовленими кращим знанням захисних ресурсів потерпілих, обставин заподіяння їм шкоди⁸⁰⁰.

Віктимологічні аспекти запобігання злочинам пов'язані, перш за все, із здійсненням заходів щодо усунення ситуацій (обставин), що сприяють злочинній поведінці. Тому з метою підвищення ефективності запобігання необхідно максимально використовувати усі можливості (у тому числі віктимологічні), а не тільки пов'язані з особою, від якого можна очікувати вчинення правопорушення. У цьому плані звернення до жертви злочину, потерпілого, – ще невикористана запобіжна можливість. Дана можливість може бути використана при проведенні як загального, так і індивідуального запобігання.

Відтак, Збройні Сили та інші військові формування України, звичайно, комплектуються не тільки особами, схильними до правопорушень. Значна частина молодого поповнення до військової служби піддається неправомірним діям з боку осіб одного віку і старшого віку, чому нерідко сприяє неналежне виховання, у тому числі в неповній сім'ї, однією матір'ю. Наслідок дитячої віктимності може призвести до того, що в умовах військової служби до названих осіб також можуть бути застосовані неправомірні дії, особливо пов'язані з насильством. Тобто іншою стороною зазначеної проблеми є віктимність потерпілих (жертв). Віктимність – це уразливість членів суспільства перед злочинними посяганнями за певних ситуацій. Ступень уразливості може бути різним. Віктимність як явище – це властивість соціального суб'єкта наражатися на небезпеку злочинних посягань за певних обставин, ситуацій або внаслідок дій інших осіб.

Отже, віктимність (схильність до правопорушень або до їх провокації) військовослужбовця зазвичай є наслідком дитячої (ювенальної) віктимності, так як будь-який неповнолітній в силу своєї беззахисності та залежно від дорослих більш схильний до загрози посягання, відповідно потенційно віктимний.

Жертвами злочинів у Збройних Силах та інших військових формуваннях найбільш часто стають молоді військовослужбовці, яким бракує почуття безпеки, тривоги при загрозі посягання, обережності у спілкуванні, та які мають девіантні відхилення по службі, дотримання дисципліни при виконанні службових обов'язків.

Віктимологічне виховання повинно починатися з дитячого віку, дитині повинні закладатися основи самоповаги, які неможливо уявити без турботи про захист свого життя, здоров'я, честі, гідності, власності, з дитячого віку повинні бути чіткі уявлення про небезпеку, екстремальної ситуації, загрози, необхідні навички по уникненню їх, вміння виходити із ситуації, обстановки з мінімальною для себе шкодою. Без особистої турботи про себе, захист кожної людини з боку держави і суспільства не може бути достатньо ефективним. Тому необхідно розробити та впровадити у виховний процес дитячих дошкільних установ та в освітній процес навчальних закладів спеціальні програми з віктимологічного виховання дітей та підлітків.

Що стосується військової служби, то віктимологічні знання можуть бути включені до курсу молодого бійця, використовуватися у виховній роботі, а у військових закладах цілком доцільно ввести спецкурс з основ віктимологічних знань, оскільки такі знання необхідні усім майбутнім командирам. У військах командирам та їх заступникам з виховної роботи потрібно систематично проводити віктимологічне запобігання серед військовослужбовців. При цьому військовослужбовцям, які схильні до віктимності, повинні доводитися конкретні

⁷⁹⁹ Войтенко С. Г. Криминологическое исследование виктимности потерпевших: монография. Белгород, 2000. 164 с.

⁸⁰⁰ Джужа О. М. Запобігання злочинам: кримінологіко-віктимологічна парадигма: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. 331 с.; Туляков В. А. Виктимология (социальные и криминологические проблемы): монография. Одесса, 2000. 336 с.

рекомендації щодо того, яким чином необхідно уникнути неправомірних дій, які помилки та недоліки допускаються такими військовослужбовцями у поведінці, а також що слід робити, щоб не опинитися у ролі потерпілого.

Злочинність військовослужбовців тісно пов'язана зі злочинністю в країні, особливо зі злочинністю неповнолітніх. Виділення злочинності неповнолітніх як самостійного криміногенного чинника, що впливає на злочинність військовослужбовців, обумовлено важливістю та гостротою даної проблеми⁸⁰¹. Неповнолітні – це потенційні військовослужбовці. Серед них багато безпритульних дітей, вихідців з антисоціальних сімей, а також дітей, що мають низьку освіту, різні проблеми зі здоров'ям (70 % допризовників хворі, у 28 % призовного складу є тенденції до розумової відсталості, у кожного четвертого – хронічні захворювання, 40 % не можуть виконати елементарні нормативи фізичної підготовки, 11 % – з дефіцитом ваги).

Поведінка і соціальні відхилення неповнолітніх безпосередньо впливають на військову злочинність, особливо на вчинення злочинів, що пов'язані із застосуванням насильства. Існує взаємозв'язок між субкультурою у Збройних Силах та якісним і кількісним складом осіб, що потрапляють до Збройних Сил, які, будучи неповнолітніми, вчиняли певні види правопорушень. Причому, привнесена ними субкультура злочинного співтовариства буде трансформуватися, у тому числі й на поведінку осіб, які раніше таких правопорушень не вчиняли.

Проблема полягає в тому, що комплектування військових частин та підрозділів проводиться без належного врахування як індивідуальної правосвідомості та індивідуальної установки осіб на вчинення правопорушень, так і віктимності певної частини новобранців та військовослужбовців. Тому, маючи необхідні дані про індивідуальні якості та поведінку осіб, якими буде комплектуватися частина або підрозділ, можна з великою часткою ймовірності прогнозувати, які злочини та правопорушення можуть бути вчинені у конкретній військовій частині або підрозділі, зі значною часткою ймовірності визначити кількісні й якісні показники правопорушень, що будуть вчинятися і хто з військовослужбовців може стати потерпілим. Якісний склад правопорушень серед військовослужбовців, з поправкою на рівень військової дисципліни та контроль за особовим складом у конкретній військовій частині або підрозділі, може бути порівнянний з тими правопорушеннями осіб, які покликані до військової служби, що були вчинені до служби в армії. Кількісні ж показники можуть зрости за рахунок осіб, схильних до віктимної поведінки, з якими будуть взаємодіяти правопорушники. В умовах військової служби вищезазначені деструктивні процеси можуть виявлятися сильніше, якщо молоді військовослужбовці будуть ізольовані від впливу інших соціальних факторів (сім'ї, релігії, друзів, знайомих, громадських організацій і т.п.).

Тим часом для військовослужбовців, які допустили порушення статутних правил взаємовідносин, лише приблизно у 18 % випадків не має значення особа жертви (іншими словами, їм байдуже, кого утискати або бити). У більшості ж випадків протиправне відношення до себе провокують хитрі та нечесні солдати (35 %) слабкі і ледачі (26 %); боязкі і сором'язливі (21 %). Що стосується особливостей віктимності та рис особи жертви (потерпілого) нестатутних відносин, то до них належать такі: незавершеність становлення особи та психіки; слабкий фізичний стан та недостатній інтелектуальний розвиток; наявність у поведінці особливостей, які сприймаються їх товаришами по службі як відхилення від норми і викликають негативну реакцію; замкнутість або спілкування у вузькому колі; непристосованість до самостійного життя та надія на допомогу батьків; приналежність до типу темпераменту, який найменше підходить для умов військової служби, наприклад меланхолік.

За даними МВС України, батьки щорічно б'ють до 50 тис. дітей у віці до 14 років. Рятуючись від насильства, більше 8 тис. діти тікають з дому, а 1 тис. – перебувають у розшуку. Кожен п'ятий від загального числа убитих на ґрунті сімейно-побутових відносин – діти, що не здатні захищатися. В Україні щорічно реєструється до 3 тис. неповнолітніх потерпілих, значна частина яких – юнаки, які після 18 років стають військовослужбовцями, які проходять військову службу за призовом або за контрактом⁸⁰².

⁸⁰¹ Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии (о структуре индивидуального преступного поведения): монография. Москва: ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2007. 176 с.

⁸⁰² Вплив соціально-економічних процесів на злочинність в Україні та у світі (за офіційними матеріалами ООН, Всесвітнього банку, статистичного органу Євросоюзу (Eurostat), Державної служби

Таким чином, армія та інші військові формування України багато в чому комплектуються особами, які мають відхилення: у стані здоров'я, у соціальній поведінці, з ознаками делінквентної (злочинної) поведінки. Зазначених осіб налічується у середньому 30–35 %, що, згідно з даними військової віктимології, цілком достатньо для здійснення різного роду провокацій, що призводять до правопорушень, злочинів, нестатутних відносин і т.п. Для вчинення ж правопорушень військовослужбовцями досить пасивних факторів віктимності. Наприклад, особи, ніколи не порушували соціальних норм, що мали в цілому нормальну поведінку, водночас своєю «невпевненістю» та невмінням постояти за себе, провокують той «кістяк» із зазначених вище 30–35 %, які раніше стикалися з кримінальним елементом. Такі військовослужбовці нікуди не повідомляють про вчинення щодо них неправомірних дій та злочинів, чим збільшують частку латентної злочинності у військах⁸⁰³.

Наведені обставини свідчать про необхідність теоретичної розробки та практичного втілення у життя віктимологічного напрямку запобігання вчиненню злочинів військовослужбовцями. У зв'язку з цим правоохоронним органам, командуванню, військовим комісаріатам, військовій службі правопорядку та іншим військовим інституціям необхідно на практиці активно втілювати у життя віктимологічний напрям щодо запобігання злочинам військовослужбовців тим більше, що віктимність істотно впливає як загальний рівень злочинності, рівень латентних злочинів, вчинених військовослужбовцями. Діяльність зазначених суб'єктів за віктимологічним напрямом запобігання злочинів військовослужбовцями може реально зменшити ризик стати жертвою правопорушення або події. При цьому необхідно працювати не тільки за даним напрямом запобігання злочинності військовослужбовців, а й застосовувати системний підхід й одночасно робити комплекс взаємопов'язаних заходів з запобігання злочинам у військах, з різних напрямів запобігання злочинності військовослужбовців.

Відповідно до віктимологічного напрямку запобігання злочинам військовослужбовців, ще під час проведення призовних кампаній необхідно встановлювати психофізіологічні особливості осіб, які підлягають призову. Це дозволить, з одного боку, групувати осіб, що виявляють схильність до контрольованої девіантної поведінки та комплектувати ними війська особливо, з позиції національної безпеки, призначення, а з іншого боку – виявляти осіб, схильних до віктимної поведінки, формуючи на них відповідні бази даних (особистісні психолого-кримінологічні обліки). Для здійснення цього потрібно розробити відповідні психологічні та інші методи визначення на ранніх стадіях груп ризику (тобто осіб з віктимною поведінкою) та осіб, схильних до девіантної поведінки.

Таким чином, наявність віктимності у поведінці осіб, якими комплектуються армія, безпосередньо впливає на динаміку, структуру та кількість злочинів, вчинених військовослужбовцями, що необхідно враховувати при проведенні запобіжної роботи суб'єктам протидії злочинності у військах: командуванню, військовим комісаріатам, військовій службі правопорядку та іншим військовим інституціям. Об'єктом запобігання повинні бути не тільки злочинна поведінка, але і віктимна поведінка військовослужбовців та призовників. У Збройних Силах та інших військових формуваннях України давно назріла необхідність розробки ефективного віктимологічного напрямку запобігання злочинам військовослужбовців, необхідний комплекс заходів з виявлення та навчання призовників й військовослужбовців, які схильні до віктимності, відповідним правилам правильного та безпечного поводження, по правильному, з точки зору віктимності, комплектування частин і підрозділів, щодо встановлення за військовослужбовцями з віктимною поведінкою підвищеного контролю з боку командування.

статистики України): аналітичний огляд. Київ: ДНДІ МВС України, 2018. 46 с.; Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Генеральна прокуратура України. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>.

⁸⁰³ Кримінологія. Академічний курс / за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2018. 588 с.

Глава 22. Кримінологічна характеристика та запобігання організованій злочинності

(Вознюк А. А., Джужа О. М.)

План

- § 1. Поняття, стан і тенденції організованої злочинності.
- § 2. Організовані злочинні об'єднання та моделі криміналізації організованої злочинної діяльності.
- § 3. Причини та умови організованої злочинності.
- § 4. Особа злочинця в організованій злочинності.
- § 5. Поняття транснаціональної організованої злочинності.
- § 6. Легалізація (відмивання) «брудних» грошей злочинними організаціями.
- § 7. Основні напрями запобігання організованій злочинності.
- § 8. Запобігання транснаціональній організованій злочинності в Україні.

§ 1. Поняття, стан і тенденції організованої злочинності

Практика соціального життя змусила визнати на найвищому рівні державної влади існування в Україні організованої злочинності.

Варто також зазначити, що організована злочинність в силу багатьох факторів характеризується високою латентністю. Тому офіційна кримінально-правова статистика відображає лише надводну частину її айсбергу.

Що стосується стану організованої злочинності, то за офіційними статистичними даними МВС України, за період 2006–2017 рр. в Україні у 2006 р. було виявлено 466 організованих груп і злочинних організацій, у 2007 р. – 420, у 2008 р. – 378, у 2009 р. – 379, у 2010 р. – 397, у 2011 р. – 395, у 2012 р. – 258, у 2013 р. – 185, у 2014 р. – 166, у 2015 р. – 135, у 2016 р. – 136, у 2017 р. – 210⁸⁰⁴. Так, за створення злочинної організації (ст. 255 КК України) у 2013 р. було обліковано 8 злочинів; 2014 р. – 5; 2015 р. – 18; 2016 р. – 33; 2017 р. – 88; 2018 р. – 84. За створення терористичної групи чи терористичної організації (ст. 258-3 КК України) у 2013 – 1; 2014 р. – 478; 2015 р. – 849; 2016 р. – 391; 2017 р. – 277; 2018 р. – 175⁸⁰⁵.

Утім, за висновками дослідників, такі цифри скоріше відображають лише здатність системи кримінальної юстиції виявляти й реєструвати діяльність злочинних спільнот. У реальності ж організована злочинність має значно вищі показники, які важко виявити через її високу латентність⁸⁰⁶.

Серед злочинів, зареєстрованих Національною поліцією України, найбільша питома вага припадає на злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення – 21,0 % та крадіжки – 14,4 %⁸⁰⁷.

Організована злочинність, як і злочинність в цілому, поширена на території країни нерівномірно. Найбільш враженими є: Донецька та Дніпропетровська (нині – Січеславська) області, які характеризуються найбільшими значеннями всіх трьох показників, які майже в три рази перевищують середньоукраїнські. На ці дві східні області припадає в середньому від 17 до 19 % всіх проявів організованої злочинності в Україні.

Понад 34 % всіх проявів організованої злочинності щорічно реєструється в наступних регіонах: Дніпропетровська (нині – Січеславська), Харківська, Запорізька, Полтавська і

⁸⁰⁴ Довідка Департаменту інформатизації МВС України за 2013–2018 роки.

⁸⁰⁵ Там само.

⁸⁰⁶ Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с.

⁸⁰⁷ Профілактика злочинів: підручник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін.; за заг. ред. О. М. Джужа. Київ: Атіка, 2011. 720 с.

Одеська області, м. Київ. Зазначені регіони складають групу з високими значеннями даних показників, що перевищують середні показники по Україні. На тимчасово непідконтрольних Україні територіях Донецької, Луганської областей та в Автономній Республіці Крим у зв'язку з неможливістю визначити рівень злочинності, показники не враховувалися.

Нині однією з найбільших загроз для громадської безпеки є злочинні організації, банди, терористичні групи та організації, а також не передбачені законом воєнізовані або збройні формування⁸⁰⁸. Протягом 2013–2017 рр. спостерігається нестійка динаміка кількості облікованих фактів створення цих злочинних об'єднань та участі в них. Причому, якщо в одних випадках збільшення кількості цих злочинів незначне, а інколи навіть спостерігається її різке зменшення, то в інших – прослідковується істотне зростання зазначених суспільно небезпечних діянь. Так, за вказаний період кількість виявлених випадків бандитизму збільшилась більш як удвічі (з 14 у 2013 р. до 30 у 2017 р.), а створення злочинних організацій та участі в них – в 11 разів (з 8 у 2013 р. до 88 у 2017 р.). Істотно збільшилась кількість злочинів, передбачених ст. 260 КК України: якщо у 2013 р. не обліковано жодного такого діяння, то в подальшому їх кількість різко зросла, а згодом почала зменшуватися: у 2014 р. зареєстровано 457, у 2015 р. – 543 (+18,8 %), у 2016 р. – 536 (–1,3 %), у 2017 р. – 431 (–19,6 %). Тривожними, хоч і суперечливими тенденціями означене порушення кримінально-правової заборони, передбаченої ст. 2583 КК України: якщо у 2013 р. офіційно зафіксовано лише один відповідний злочин, то у 2014 р. – 478 (+47 700 %), у 2015 р. – 849 (+77,6 %), у 2016 р. – 391 (–53,9 %), у 2017 р. – 277 (–29,2 %)⁸⁰⁹. Однак, вищезазначеним не вичерпується обрахування масштабів суспільно небезпечних діянь вказаної категорії, оскільки злочинні об'єднання становлять підґрунтя організованої злочинності, яка перебуває в системному зв'язку з тероризмом, групувою, професійною та рецидивною злочинністю, а також іншими злочинами, на вчиненні яких спеціалізуються їх учасники. Зазначені посягання, істотно ускладнюючи криміногенну обстановку в країні (передусім в окремих її регіонах), є потужним фактором гальмування позитивних соціально-економічних реформ на шляху розбудови України як незалежної правової держави європейського зразка⁸¹⁰.

Саме тому, на нашу думку, підвищення ефективності боротьби з організованою злочинністю є одним із найважливіших завдань, що впливає з оцінки сучасної кримінальної ситуації в країні. Стосовно науки, то її внесок у розробку цієї проблематики не можна визнати задовільним, хоча останнім часом намітилися позитивні зрушення. У підручниках, монографіях з кримінології автори вдавалися лише до таких формулювань, як «елементи організованої злочинності», «особливо небезпечні прояви групової злочинності», «лідерство у злочинному середовищі», «організованість злочинних груп» тощо. Застосування подібних визначень пояснювалось недостатньою теоретичною розробкою самого поняття «організована злочинність».

Організована злочинність мабуть є найбільш складним, багатогранним та небезпечним явищем, яке посягає, перш за все, на політичну, економічну, соціальну, правову та моральну сфери суспільства. Варто відзначити, що залежно від різного роду злочинів організована злочинність має неоднакову розповсюдженість у різних країнах. Вона виникла не випадково, оскільки тісно пов'язана з особливими соціально-економічними і навіть історичними чинниками.

Вперше спробу сформулювати поняття організованої злочинності здійснили американські соціологи. У 1971 р. відомий публіцист Уолтер Ліппман у статті «Злочинний світ: наш таємний прислужник» писав, що на відміну від звичайної злочинності, яка носить повністю грабіжний характер, організована злочинність пов'язана з наданням певних послуг або товарів.

⁸⁰⁸ Вознюк А. А. Теоретичні та практичні проблеми кримінальної відповідальності за створення злочинних об'єднань та участь в них як посягання на громадську безпеку: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. 652 с. С. 22.

⁸⁰⁹ Статистична звітність Генеральної прокуратури України за 2013–2017 роки. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=104402.

⁸¹⁰ Вознюк А. А. Теоретичні та практичні проблеми кримінальної відповідальності за створення злочинних об'єднань та участь в них як посягання на громадську безпеку: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. 652 с. С. 22–23.

Американський кримінолог Альфред Ландсміт визначив організовану злочинність як особливу форму співробітництва кількох осіб або угруповань з метою забезпечення успішної їх діяльності. Луїз Шеллі говорив про організовану злочинність як таку, що цементується фінансовими інтересами. Насилля тут застосовується лише для захисту економічних інтересів злочинного угруповання. Більшість організованих злочинців отримують переважаючу частку прибутку на нелегальних ринках.

Президентська комісія США з питань застосування законів і відправлення правосуддя дала розширене тлумачення організованої злочинності: це асоціація, яка прагне функціонувати поза контролем американського народу і органів влади. Вона включає у себе тисячі злочинців, які діють у рамках таких же складних структур, як великі корпорації, підкоряються своїм законам, що застосовуються з більшою жорстокістю, ніж закони держави. Її дії не імпульсивні: вони є результатом складних домовленостей, спрямованих на досягнення контролю над цілими сферами діяльності для отримання надприбутків.

Визначення організованої злочинності в наукових, навчальних і нормативних джерелах дається по-різному.

У Рамковій Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти організованої злочинності від 21 липня 1977 року (ст. 1) під організованою злочинністю розуміють «групову діяльність трьох або більше осіб, яка характеризується ієрархічними зв'язками або особистими відносинами, які дають змогу їх ватажкам витягати прибуток або контролювати території і ринки, внутрішні та зовнішні, за допомогою насильства, залякування або корупції як для продовження злочинної діяльності, так і для проникнення у легальну економіку, зокрема шляхом:

- незаконного обігу наркотичних або психотропних речовин і «відмивання» грошей, як вони визначені у Конвенції Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин 1988 року;

- торгівлі людьми, як вона визначена у Конвенції про боротьбу з торгівлею людьми та з експлуатацією проституції третіми особами 1949 року;

- підробки грошових знаків, як вона визначена у Міжнародній конвенції по боротьбі з підробкою грошових знаків 1929 року;

- незаконної торгівлі предметами культури або їх крадіжок, як вони визначені у Конвенції ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону та попередження незаконного ввозу, вивозу та передачі права власності на культурні цінності 1970 року, і Конвенції Міжнародного інституту уніфікації приватного права про повернення викрадених або ж незаконно вивезених предметів культури 1995 року;

- викрадення ядерного матеріалу, неправильного поводження з ним або погрози неправильного поводження з ним з метою завдання шкоди населенню, як вони визначені у Конвенції з фізичного захисту ядерного матеріалу 1980 року;

- терористичних актів;

- незаконної торгівлі зброєю або вибуховими речовинами, або вибуховими пристроями або їх викрадення;

- незаконної торгівлі автотранспортними засобами або їх викрадення;

- підкупу посадових осіб державних органів».

У вітчизняній кримінології дефініції організованої злочинності з'явилися лише в останні роки, і вони досить різноманітні. Деякі вчені характеризують організовану злочинність як складний вид кримінальної діяльності, що здійснюється у великих масштабах організованими групами, які мають внутрішню структуру, отримують доходи шляхом створення й експлуатації ринків незаконних товарів і послуг. Інші під організованою злочинністю розуміють відносно масову групу стійких і керованих об'єднань злочинців, які займаються кримінальною діяльністю у вигляді промислу і створюють систему захисту від соціального контролю з використанням таких протиправних засобів, як насилля, залякування, корупція та розкрадання у великих розмірах.

У Законі України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» під організованою злочинністю розуміється сукупність злочинів, що вчиняються у зв'язку з створенням та діяльністю організованих злочинних угруповань⁸¹¹.

⁸¹¹ Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30.06.1993 р. Дата оновлення: 05.01.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12>.

Відповідно до ст. 2 даного Закону, метою боротьби з організованою злочинністю є:

– встановлення контролю над організованою злочинністю, її локалізація, нейтралізація та ліквідація;

– усунення причин і умов існування організованої злочинності⁸¹².

У чинному КК України 2001 р. визначено лише особливі організаційні форми вчинення злочинів, які віднесено до ознак кваліфікації (функціональні, координаційні, організаційні, забезпечувальні дії стосовно діяльності злочинних угруповань), а змістові ознаки вчинюваних ними злочинів, крім деяких, що вчиняються злочинною організацією, не розкриваються⁸¹³. Тому у суспільній свідомості та серед фахівців на сьогодні панує думка про те, що певна частина злочинності називається організованою через те, що злочини, які до неї віднесені, вчиняються організованими угрупованнями, які мають певні організаційні відмінності⁸¹⁴.

Організовану злочинність в Україні представляють насамперед організовані групи та злочинні організації. Спеціальними видами організованих злочинних об'єднань є банди, організовані терористичні об'єднання, не передбачені законом воєнізовані або збройні формування.

Організована група – стійке об'єднання декількох осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) злочинів, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи. Ознаками організованої групи є: участь декількох осіб (три і більше); попередня зорганізованість; стійкість; мета вчинення двох і більше злочинів; об'єднаність єдиним планом, відомим усім учасникам групи; розподіл функцій учасників групи, спрямованих на досягнення плану.

Злочинна організація – це стійке ієрархічне об'єднання декількох осіб (п'ять і більше), члени якого або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп. Ознаками злочинної організації є: стійкість; ієрархічність; участь декількох осіб (п'ять і більше); зорганізованість за попередньою змовою; мета безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп.

Ознаки організованих злочинних об'єднань:

1. Кількісний та якісний склад учасників організованих злочинних об'єднань.

У КК України мінімальний кількісний склад організованої групи та злочинної організації закріплено на рівні і трьох осіб. Склад учасників таких об'єднань утворюють особи, які беруть участь в усіх або більшості злочинів, учинених об'єднанням (постійний склад) та особи, яких залучають до окремих злочинів, учинених об'єднанням (перемінний склад).

Учасники організованих злочинних об'єднань поділяються на три категорії:

1) члени організованих злочинних об'єднань – це особи, які входять до складу об'єднання і беруть участь у всіх або більшості злочинів, учинених його учасниками;

2) особи, які беруть участь в окремих злочинах, учинених цими об'єднаннями – це особи, які не входять до постійного складу об'єднання, однак беруть участь в окремих злочинах, учинених його учасниками;

3) особи, причетні до участі в організованих злочинних об'єднаннях – це особи, які не беруть безпосередньої участі в злочинах, учинених організованою групою та злочинною організацією, проте надають допомогу цим об'єднанням.

За рівнем ієрархії учасників злочинної організації доцільно поділити на організаторів усього об'єднання, керівників структурних частин і рядових учасників.

⁸¹² Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30.06.1993 р. Дата оновлення: 05.01.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12>.

⁸¹³ Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення: 25.09.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/2341-14>.

⁸¹⁴ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. Київ: Вид. Дім «Ін Юре». 712 с. С. 273–274.

2. Попередня зорганізованість і зорганізованість за попередньою змовою означають набуття об'єднанням організованого характеру та/або як організацію злочинної діяльності на більш-менш тривалий час. Ця риса свідчить про наявність у злочинному об'єднанні всіх ознак його організованості до початку вчинення злочину (наприклад, визначеної законом мінімальної кількості учасників, мети, стійкості, розподілу ролей тощо).

3. Стійкість учасників організованого злочинного об'єднання це їх змова щодо вчинення двох і більше злочинів (потенційна стійкість) або попереднє (до моменту утворення організованої групи чи злочинної організації) вчинення цими особами одного чи більше злочинів (реальна стійкість) у відносно постійному складі. Реально стійким слід визнавати об'єднання під час учинення його учасниками другого та наступних злочинів незалежно від того, чи закінчені вони. Виняток становлять випадки, за яких перший і другий злочин утворюють ідеальну сукупність. Причому обов'язковою ознакою стійкості має бути відносно постійний склад учасників об'єднання. Це означає, що в учиненні злочинів беруть участь одні й ті самі суб'єкти (їх більша частина або принаймні половина). Окремі ж особи можуть брати участь не в усіх злочинах, або ж до вчинення окремих злочинів залучаються інші співучасники, що не є членами об'єднання.

4. Розподіл функцій в організованому злочинному об'єднанні – це розподіл обов'язків між його учасниками під час спільного вчинення злочинів. Розподіл ролей в організованому злочинному об'єднанні – це розподіл обов'язків між різними видами співучасників під час спільного учинення злочинів.

Розподіл функцій і ролей може відбуватися на рівні як злочину, учиненого злочинним об'єднанням, так і об'єднання загалом.

Для організованої групи характерний не будь-який розподіл ролей (наприклад, між виконавцем і пособником чи підбурювачем і виконавцем), а лише такий, що передбачає обов'язкову фігуру організатора.

Особливість розподілу ролей у злочинній організації зумовлена ієрархією, що передбачає декілька організаторів, які перебувають на різних рівнях ієрархії (особа, яка управляє всією злочинною організацією, та особа, яка управляє структурною частиною). Функції виконавця має виконувати щонайменше одна особа. Тому для констатації ієрархії в злочинній організації достатньо трьох осіб (двох організаторів, що перебувають на різних рівнях ієрархії, та виконавця).

Ієрархічність злочинної організації – це такий розподіл ролей між учасниками (структурними частинами) злочинної організації, що забезпечує підпорядкованість і підзвітність рядових учасників останньої організаторам: організатору (організаторам) усієї злочинної організації та організатору (організаторам) структурної частини. Вона передбачає: 1) особливий розподіл ролей в об'єднанні – наявність організаторів (організаторів злочинної організації та її структурних частин) і виконавців (рядових учасників); 2) поділ злочинної організації на структурні частини; 3) наявність правил поведінки, побудованих на субординації, підпорядкованості, підзвітності й дисципліні її учасників. Злочинна організація має щонайменше трирівневу ієрархічну структуру (верхній рівень утворюють організатор (організатори) усієї злочинної організації, середній – організатор (організатори) структурної частини і нижній – рядові учасники) та дворівневу систему управління (управління всією злочинною організацією та управління її структурною частиною (структурними частинами)).

Структурні частини є підсистемами злочинної організації, які виконують визначені функції щодо безпосереднього вчинення злочинів чи забезпечення функціонування всієї злочинної організації, і підпорядковані керівнику (керівному органу) злочинної організації⁸¹⁵. Їх слід поділити на:

1) територіальні – відокремлені групи, що діють на різних територіях і виконують ті самі функції, що й злочинна організація загалом. Наприклад, організоване злочинне об'єднання, що спеціалізувалося на шахрайствах, учинених способом фінансової піраміди, складалося з декількох структурних частин, що діяли під виглядом благодійних фондів

⁸¹⁵ Вознюк А. А. Кримінальна відповідальність за створення злочинних об'єднань та участь у них : монографія. Київ: ФОП Маслаков, 2018. 928. С. 271–275.

«Відродження», «Таврида», «Скіфія», «Полтава», «Союз», «Мрія», «Дніпро» тощо в різних містах України – Запоріжжі, Полтаві, Сімферополі, Харкові, Херсоні ⁸¹⁶.

2) функціональні – відокремлені групи, які виконують різні функції в злочинній організації. Наприклад, терористична організація «ДНР» складалася з політичного та силового блоків. Причому на керівників та учасників силового блоку (спеціально створених терористичною організацією для вчинення терористичних актів не передбачених законом збройних формувань і терористичних груп) покладалося забезпечення стійкості терористичної організації шляхом учинення збройного опору, незаконної протидії та перешкоджання виконанню службових обов'язків співробітниками правоохоронних органів і військовослужбовцями Збройних сил України. Водночас представники політичного блоку мали забезпечувати організацію збору й отримання матеріальної та фінансової допомоги від інших учасників терористичної організації та осіб, лояльно налаштованих до терористичної діяльності ⁸¹⁷.

3) змішані (функціонально-територіальні або територіально-функціональні) – структурні підрозділи, що діють на різних територіях і виконують різні функції.

5. План в організованій групі здебільшого буває двох видів: план учинення злочину та план злочинної діяльності.

План злочинної діяльності організованої групи передбачає такі елементи: розподіл функцій і ролей; види злочинів, які вчиняють і планують учинити учасники об'єднання; кількість таких злочинів; період часу функціонування групи; час, місце, спосіб, знаряддя, засоби вчинення злочину; потерпілі від злочину; відомості про співучасників; розподіл прибутку від злочину; заходи конспірації.

Для плану організованої групи характерні такі риси: 1) він є єдиним, тобто спільним для всіх або більшості учасників об'єднання; 2) об'єднує злочини, учинені організованою групою (об'єднує всю або значну частину злочинної діяльності об'єднання); 3) містить розподіл функцій учасників групи, спрямованих на його досягнення (він можливий як у межах однієї ролі співучасника, наприклад виконавця, так і різних ролей – виконавця, організатора тощо); 4) відомий усім учасникам групи (однак обсяг цих відомостей може бути різним, а саме: план у повному обсязі відомий усім співучасникам; учасник об'єднання володіє інформацією про план у тому обсязі, який необхідний для виконання покладених на нього організатором функцій) ⁸¹⁸.

У кримінологічній науці формулюється визначення організованої злочинності як вітчизняними так і зарубіжними теоретиками та практиками. Так, під нею розуміють: «системно пов'язану сукупність злочинів, учинених учасниками стійких, ієрархізованих, планомірно діючих злочинних структур (груп, співтовариств, асоціацій), діяльність яких прямо або опосередковано взаємно підтримується та узгоджується, будучи спрямованою на отримання максимального прибутку зі злочинного бізнесу на певній території або у певній сфері, що є під її контролем» ⁸¹⁹; «це багатозначний різномірний та складно структурований феномен суспільного життя, який виник та розвивається в результаті прагнення (активності) частини членів суспільства змінити у кримінальний спосіб його цивілізовану, перш за все, правову упорядкованість, і в інтересах власного збагачення та отримання на цій основі фактичної влади» ⁸²⁰. Крім того, організовану злочинність визначають як функціонування стійких керованих об'єднань злочинців, які займаються

⁸¹⁶ Вирок Центрального районного суду м. Сімферополь від 27 груд. 2010 р. Справа № 1-394/2010. Єдиний державний реєстр судових рішень. Веб-портал. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/13179430>.

⁸¹⁷ Вирок Селидівського міського суду Донецької області від 2 берез. 2016 р. Справа № 242/2747/15-к. Єдиний державний реєстр судових рішень. Веб-портал. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56200716>.

⁸¹⁸ Вознюк А. А. Кримінальна відповідальність за створення злочинних об'єднань та участь у них : монографія. Київ: ФОП Маслаков, 2018. 928 с. С. 275–276.

⁸¹⁹ Кримінологія: навч. посіб. / О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич, Ю. Ф. Іва́нов, П. М. Опа́сенко, В. Г. Пше́ничний, В. Г. Сюра́вчик; за заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ: Пре́цедент. Київ, 2004. 208 с. С. 113.

⁸²⁰ Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика. У 3 кн. Київ: Вид. Дім «Ін Юре». 712 с. С. 305

вчиненням злочинів як своєрідним бізнесом та створюють систему свого захисту від соціального контролю за допомогою корупції⁸²¹.

Незважаючи на деяку відмінність зазначених визначень, їх зміст містить, все ж таки, декілька спільних рис даного виду злочинності, які не спростовуються і не оспорюються ні теоретиками, ні практиками. Серед них виділяються наступні ознаки:

- а) ієрархічність;
- б) розподіл ролей і функцій;
- в) наявність «нормативних розпоряджень»;
- г) самофінансування;
- д) систематичну цілеспрямовану діяльність.

Отже, організована злочинність – це особливо суспільно небезпечне явище, «вершина злочинності». В основі виокремлення цього виду злочинності лежить характер і ступінь взаємодії злочинців при здійсненні протиправної діяльності. Вона проходить на підставі згуртування осіб, розмежування між ними злочинних ролей, ієрархічності системи взаємовідносин. Чим вищий рівень організованості у групі, тим більше управлінські функції відділяються від безпосередньо виконавчих. Організатори можуть ставити загальні завдання, визначати лінію поведінки, забезпечувати систему координації дій різних учасників, їх безпеку. При цьому вони можуть навіть не знати безпосередніх виконавців злочинів. Організовані групи носять стійкий характер. Між їх членами підтримуються стосунки і в період між вчиненням конкретних злочинних діянь. У цей час розробляються нові плани, вивчається кон'юнктура, проводиться підбір співучасників, розробка заходів захисту від викриття та притягнення винних до відповідальності.

З кримінологічної точки зору, систематичну злочинну діяльність характеризують:

- 1) протиправні засоби досягнення мети (у загальнокримінальній злочинності – корисливої);
- 2) професіоналізм і спеціалізація;
- 3) конспірація;
- 4) здійснення розвідувальних і контррозвідувальних заходів;
- 5) прагнення нейтралізувати працівників державних органів влади і управління (корупція);
- 6) зовнішня видимість законності дій.

Однією із основних ознак організованої злочинності є ієрархічність, що означає упорядкованість злочинної організації з точки зору співвідношення лідерства і підлеглості. Типовою (але не універсальною) можна визнати таку ієрархію:

- 1. Лідер (голова організації);
- 2. Оточення лідера (управління організацією);
- 3. Виконавці (керівники окремих злочинних груп)

Кожному учаснику злочинної організації відведені певні ролі та функції, конкретне коло обов'язків. Так, лідер – це член злочинної групи, за яким вона визнає право приймати рішення у важливих для неї ситуаціях⁸²². Здійснює організаційне, управлінське, ідеологічне керівництво. Не бере безпосередньої участі у вчиненні будь-яких конкретних злочинів, формально залишаючись при цьому за межами кримінального переслідування. Його основні функції:

- керівництво діяльністю групи в цілому;
- встановлення нових сфер реалізації злочинних інтересів;
- розробка заходів, спрямованих на розширення зон впливу;
- корегування стратегії і тактики діяльності організованого злочинного угруповання в залежності від змін соціально-економічної ситуації;
- запровадження й удосконалення нормативно-ціннісної системи функціонування угруповання;
- контроль за діяльністю груп безпеки та забезпечення й управління ними.

⁸²¹ Кримінологія / А. И. Гуров и др.; науч.ред. Н. Ф. Кузнецова, В. В. Лунеев. Москва: Волтерс Клувер, 2005. С. 394.

⁸²² Джужа О. М., Моїсєєв Є. М., Третьякова Т. А. Стислий словник кримінологічних термінів: навчальний посібник / під заг. ред. Джужа О. М. Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 2000. С.27.

Наступна ланка – це оточення лідера, яке, в свою чергу поділяється на групу «забезпечення» та групу «безпеки». У групу забезпечення входять особи, які безпосередньо не беруть участі у конкретних злочинах. Їх функції:

- реалізація рішень елітарної групи;
- контроль за діяльністю виконавців;
- вирішення різного роду суперечливих (конфліктних) ситуацій між злочинними групами, окремими злочинцями (тобто виконання своєрідних арбітражних функцій);
- забезпечення стійкого внутрішнього зв'язку у самому злочинному угрупованні, а також контактів з іншими формуваннями;
- охорона представників елітарної групи;
- забезпечення заходів, спрямованих на поліпшення діяльності виконавців;
- виявлення та втягнення в систему представників інших злочинних груп, злочинців-професіоналів та осіб, які мають незаконні джерела збагачення;
- пропаганда і поширення злочинної ідеології;
- легалізація цінностей, здобутих злочинним шляхом;
- матеріальна і моральна підтримка членів угруповання та їх сімей.

Групу безпеки складають особи, які займаються організацією розвідувальної і контррозвідувальної діяльності, а також виявленням осіб (юристів, журналістів, лікарів, працівників органів державної влади та місцевого самоврядування), корисних організованому угрупованню. Їх функції:

- виконання певних дій (усунення перешкод), що в цілому, забезпечують найбільшу ефективність діяльності організованого злочинного угруповання;
- забезпечення високого соціального статусу осіб, які належать до елітарної групи;
- створення умов (корупція, залякування), що перешкоджають організації протидії із злочинним угрупованням;
- компрометування або нейтралізація співробітників контролюючих, правоохоронних органів, які ведуть боротьбу з організованою злочинністю;
- вжиття заходів щодо звільнення членів угруповання від кримінальної відповідальності або пом'якшення покарання;
- консультації з правових питань та підготовка власних юристів;
- навчання членів угруповання формам та методам діяльності правоохоронних органів;
- забезпечення їх документами прикриття.

Таким чином, можна зробити висновок, що група безпеки якраз і складається з корумпованих посадових осіб державних, управлінських та правоохоронних органів.

І, нарешті, виконавці – окремі професійні злочинці, а також інші особи, які мають дохід від своєї злочинної діяльності (квартирні, кишенькові злодії, шахраї тощо).

Досить характерною ознакою організованої злочинності є наявність «нормативних розпоряджень». Так, вона охоплює сферу як дозволеної (наприклад, можливість використання засобів «зłodійської каси» («общак»), так і належної (певні правила і манери) поведінки. Сучасний «зłodійський закон» характеризується великою гнучкістю. «Нормативні розпорядження» регламентують правила поведінки. Так, наприклад, «зłodій у законі» не може вступати у контакт з особами, які мають найнижчий соціальний статус у місцях позбавлення волі («ображеними» і «опущеними»), бути безпосереднім учасником якого-небудь конфлікту тощо. Порушення розпоряджень тягне за собою обов'язкове, а також, по можливості, негайне виконання санкцій, аж до позбавлення титулу і вбивства.

Відносно самофінансування, то злочинна організація володіє певним матеріальним фондом («общаком»), який включає часто значні суми – від кількох сотень тисяч до мільйонів гривень. Його основне призначення – фінансування злочинної діяльності. «Общак» використовується також для надання матеріальної допомоги особам, засудженим за вчинення злочинів, і членам їх сімей. Безплатної видачі певних грошових сум членам злочинної організації за їх вимогою, задоволення особистих потреб осіб, які розпоряджаються матеріальним фондом. Грошові суми по частинах розміщені між особами, які відповідають за збереженість «общака», тобто довіреними особами злочинного середовища, які мають добру репутацію.

Доходи злочинних організацій нерідко поповнюються за рахунок отримання платні за охорону нелегальних мільйонерів, членів їх сімей, майна, взяття під контроль протиправної діяльності представників бізнесу та їх грошових вкладів у тіньову економіку, викрадення

транспортних засобів, предметів антикваріату, виконання певних протиправних замовлень (перевезення грошей, супроводження вантажів тощо).

Наступною ознакою організованої злочинності є – систематична цілеспрямована діяльність, тобто система (три і більше) діянь вчинених у вигляді промислу (порно – і наркобізнес, работоргівля, торгівля зброєю, контрабанда тощо) на досягнення мети та отримання злочинних прибутків з використанням методів конспірації. Члени організованої злочинної групи зобов'язані дотримуватися правил конспірації, щоб не привертати до себе уваги правоохоронних органів, мати постійне місце роботи, не зловживати спиртними напоями і зовнішньо вести законослухняний спосіб життя. Законспірованість групи забезпечується детальною підготовкою до вчинення злочинів, з аналізом географії та топографії місця злочину, з конкретизацією дій співучасників, відпрацювання алібі та правил поведінки під час слідства у випадках арешту будь-кого з них.

З цією метою детально вивчається власна злочинна діяльність, визначається досвід інших злочинних груп. Меті конспірації відповідає і спеціалізація деяких злочинних груп, діяльність яких спрямована на вчинення злочинів стосовно осіб, які створюють тіньові схеми (фінансові піраміди) отримання прибутків. Ці злочини пов'язані з вимаганням грошей під загрозою насильства. При цьому діапазон засобів дуже широкий: від погрози і залякування, до взяття заручників, від биття, до витончених психічних і фізичних катувань, убивств, шантажу тощо.

Характерною особливістю злочинних організацій є їх високе технічне оснащення. Вони використовують сучасні види транспорту, зброї, зв'язку, навігації тощо.

Злочинна організація, як правило, створюється для систематичної злочинної діяльності. Тому її члени зобов'язані дотримуватися правил конспірації, не привертати до себе уваги правоохоронних органів, мати постійне місце роботи, не зловживати спиртними напоями і зовнішньо вести законослухняний спосіб життя. Законспірованість групи забезпечується детальною підготовкою до вчинення злочинів, аж до рекогносцировки місця злочину і хронометражу дій співучасників, відпрацювання алібі та лінії поведінки у разі арешту. Крім того, члени злочинної організації прагнуть запастися «документами прикриття» – довідками про інвалідність, наявність у них психічних захворювань тощо. Меті конспірації відповідає і спеціалізація груп, діяльність яких спрямована на вчинення злочинів стосовно осіб, які займаються здобуванням незаконних прибутків. Це, зокрема, вимагання грошей під погрозою насильства (рекети), об'єктом якого у першу чергу стають розкрадачі державного майна, шахраї, контрабандисти, збувачі наркотиків, сутенери, повії. При цьому діапазон засобів дуже широкий: від загроз і залякування до захоплення заручників, від простого побиття до жорстоких катувань та вбивств.

Прибутки злочинних організацій нерідко поповнюються за рахунок платні за охорону нелегальних мільйонерів, членів їх сімей, майна, викрадення транспортних засобів, крадіжок предметів антикваріату, виконання певних замовлень (перевезення грошей, супроводження вантажів і т.п.), тобто спостерігається їх зрощування з ділками тіньової економіки. Злочинні організації здійснюють також розвідувальну і контррозвідувальну діяльність з метою отримання потрібної інформації, залучення до своїх лав працівників правоохоронних органів (шляхом підкупу, шантажу), виявлення осіб, які надають допомогу правосуддю. Характерною ознакою злочинних організацій є їх добре технічне оснащення. Вони мають сучасні види транспорту, зброї, у тому числі, іноземного виробництва, передавачів, підслуховуючої апаратури, приладів нічного спостереження тощо.

Зазначимо, що організована злочинність не є винаходом якоїсь окремої країни. Це явище інтернаціональне, за своєю сутністю – один із вищих етапів еволюції злочинності. За характером та формами діяльності організовану злочинність умовно можна поділити на кримінальну або гангстерську, яка в основному займається вчиненням грабежів, розбоїв, вимагательств, шахрайств, бандитизму, вбивств, і економічну або «білокомірцеву», що паразитує на розкраданні державної чи колективної власності, зловживаннях посадовим становищем, корупції та інших корисливих злочинах.

Додатково до вищенаведеного, на сучасному етапі вітчизняна організована злочинність характеризується наступними основними ознаками:

1) виражена організаційно-управлінська структура, чітка ієрархія, наявність єдиних для всіх членів групи норм поведінки, санкцій і заохочень;

2) плановий і законспірований характер злочинної діяльності, загальна мета, орієнтування на отримання значних матеріальних ресурсів у результаті приватизації державної власності та прибутків від тіньового обігу капіталів при мінімальному ризику;

3) система заходів щодо нейтралізації всіх форм соціального контролю з використанням розвідки і контррозвідки: виявлення планів органів, що ведуть боротьбу із злочинністю, підкуп їх працівників, проникнення на посади в державні структури;

4) наявність великих фондів (як у гривнях, так і в іноземній валюті), що дає можливість вкладати гроші у різні сфери діяльності, у тому числі нелегальної, з метою отримання надприбутків, контролю в своїх інтересах відповідних ринків, засобів масової інформації, матеріальної підтримки членів групи та їх родичів, оплати послуг адвокатів тощо;

5) розмежування сфер впливу – кооперація організованих злочинних угруповань у різних галузях господарства, створення «чорного ринку» товарів та послуг (незаконний обіг наркотиків, зброї, порнобізнес, проституція);

6) активне поширення членами організованої злочинності кримінальної субкультури, особливо серед молодого покоління.

Основними видами злочинної діяльності кримінальних угруповань в Україні є незаконний обіг наркотиків, зброї, перемитництво, нелегальне ввезення на територію України автотранспортних засобів, порнобізнес та сутенерство, зловживання в сфері приватизації державного майна, банківсько-кредитній системі, фіктивне підприємництво.

§ 2. Організовані злочинні об'єднання та моделі криміналізації організованої злочинної діяльності

Найбільш оптимальним терміном для позначення організованих груп, злочинних організацій, банд, терористичних груп, терористичних організацій, не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань є такий – «злочинне об'єднання», адже ця категорія охоплює всі загальні та спеціальні злочинні об'єднання. Водночас більш вузькими термінами є «стійке злочинне об'єднання» та «організоване злочинне об'єднання», які позначають лише окремі форми співучасті.

У національному законодавстві різних країн застосовано різні правові підходи до боротьби з організованою злочинністю. Вимоги щодо криміналізації діяльності учасників організованих злочинних об'єднань встановлені в міжнародних нормативно-правових актах, насамперед у Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р. та Рамковому рішенні Ради ЄС про боротьбу з організованою злочинністю від 24 жовтня 2008 р. Так, у Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р.⁸²³ йдеться про організовану злочинну групу, яка означає структурно оформлену групу в складі трьох або більше осіб, що існує протягом визначеного періоду часу та діє узгоджено з метою здійснення одного або декількох серйозних злочинів або злочинів, визнаних такими відповідно до цієї Конвенції, для того, щоб одержати, прямо або посередньо, фінансову або іншу матеріальну вигоду. Водночас серйозний злочин визначено як злочин, який карається позбавленням волі на максимальний строк не менше чотирьох років або більш суворою мірою покарання, а структурно оформлену групу – як групу, яка не була випадково утворена для негайного вчинення злочину і в якій не обов'язково формально визначені ролі її членів, обговорений безперервний характер членства або створена розвинута структура⁸²⁴.

У Рамковому рішенні Ради ЄС про боротьбу з організованою злочинністю від 24 жовтня 2008 р. запропоновано криміналізувати суспільно небезпечні діяння, пов'язані зі злочинною організацією, яку визначено як створене структуроване об'єднання більше двох осіб, які діють узгоджено з метою вчинення злочинів, що караються позбавленням волі чи мірою безпеки, яка передбачає позбавлення волі як мінімум до чотирьох років чи більш суворим покаранням, з метою прямого чи посереднього одержання фінансової чи іншої матеріальної вигоди. Структурованим об'єднанням визнано об'єднання, яке не утворилось

⁸²³ Цю конвенцію ще називають Палермською, оскільки її прийнято в італійському місті Палермо.

⁸²⁴ Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності : міжнар. док. від 15 листоп. 2000 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_789.

випадково для безпосереднього вчинення злочину і в якому не обов'язково наявні формально визначені ролі членів, постійний склад і продумана структура⁸²⁵.

Поняття організованої групи, що застосовується в законодавстві України про кримінальну відповідальність, не можна ототожнювати ні з організованими групами, ні зі злочинними організаціями, про які йдеться у цих міжнародних нормативно-правових актах. Натомість поняття організованої групи та злочинної організації, про які йдеться в цих документах, можна ідентифікувати лише зі злочинною організацією, криміналізованою в КК України. Таким чином, криміналізація в одних країнах організованої групи, а в інших – злочинної організації частково зумовлена врахуванням законодавцями цих країн рекомендацій різних міжнародних нормативно-правових актів: в одних випадках – Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р., а в інших – Рамкового рішення Ради ЄС про боротьбу з організованою злочинністю від 24 жовтня 2008 р.

З огляду на зазначене, закономірним є те, що в більшості зарубіжних країн криміналізовано або діяльність організованої злочинної групи (Англія, Болгарія, Грузія, Латвія, Нова Зеландія, Норвегія, Румунія, Сербія, Фінляндія, Чехія, Шотландія), або злочинної організації (Австрія, Албанія, Бельгія, Бразилія, Ватикан, Греція, Естонія, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Італія, Канада, Кіпр, Люксембург, Македонія, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Словенія, Таїланд, Тринідад і Тобаго, Туреччина, Угорщина, Польща, Португалія, Хорватія, Чорногорія, Швейцарія, Ямайка). І лише в Боснії і Герцеговині, Латвії, Литві, Ліхтенштейні, Словаччині, країнах СНД – Азербайджані, Білорусії, Вірменії, Казахстані, Киргизії, Молдові, РФ, Таджикистані, Туркменістані, Узбекистані встановлено кримінальну відповідальність і для учасників організованих груп, і для злочинних організацій.

Окрім організованої групи, злочинної організації, банди, терористичних об'єднань, незаконних воєнізованих або збройних формувань, у законодавстві окремих країн криміналізовано створення інших, особливих, нетипових видів злочинних об'єднань – злочинної організації мафіозного типу (Італія), екстремістського співтовариства (РФ, Казахстан, Киргизія, Таджикистан, Латвія, Узбекистан), сепаратистського та фундаменталістського об'єднання (Узбекистан), злодійського співтовариства (Грузія)⁸²⁶.

У теорії кримінального права виокремлюють чотири моделі криміналізації суспільно небезпечних діянь, спрямованих на протидію організованим злочинностям:

1) модель змови (використовують переважно в країнах англо-американського типу правової системи). Ця модель наявна в Австралії, Великій Британії, Індії, Камеруні, Сінгапурі, Словенії, Малайзії, Брунеї, Папуа – Новій Гвінеї. Нині у низці країн англо-американської системи протягом останніх десятиліть у кримінальне законодавство також було введено норми про відповідальність за створення злочинних об'єднань та участь в них. Прикладом можна вважати Велику Британію, у якій тривалий період було криміналізовано лише змову на вчинення злочину. Натомість у 2015 р. тут прийнято закон, відповідно до якого злочинном визнано участь у діяльності організованої злочинної групи;

2) модель участі (використовують переважно в країнах романо-германського типу правової системи). Зазначена модель представлена в Аргентині, Болгарії, Бразилії, Грузії, Данії, Естонії, Італії, Кіпрі, Латвії, Литві, Люксембурзі, Нідерландах, Німеччині, Польщі, Португалії, Румунії, Словаччина, Тринідаді і Тобаго, Туреччині, Угорщині, Фінляндії, Чехії, Швейцарії, Ямаїці, Японії, країнах СНД;

3) модель підприємництва, заснована на законі США RICO (наявна в багатьох штатах США та на Філіппінах);

4) модель маркування/реєстрації (представлена в Гонконзі, Сінгапурі, Малайзії, Японії, Новому Південному Уельсі, Квінсленді, Північній і Південній Австралії).

Найбільш поширеними є моделі участі та змови. Вимоги й рекомендації щодо криміналізації змови на вчинення злочинів, створення злочинних об'єднань та участі в них визначені в міжнародних нормативно-правових актах.

⁸²⁵ Рамочное решение Совета ЕС о борьбе с организованной преступностью : междунар. док. от 24 окт. 2008 г. № 2008/841/ПВД. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_a70.

⁸²⁶ Вознюк А. А. Види організованих злочинних об'єднань у кримінальному законодавстві України та зарубіжних країн. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 4 (91). С. 42–50.

Так, відповідно до ст. 5 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р. кожна держава-учасниця вживає законодавчих та інших заходів, які можуть знадобитися для того, щоб визнати кримінально караними такі діяння (коли їх вчинено умисно):

1) обидва чи одне з таких діянь (не відносячи їх до замаху на вчинення злочину і незалежно від фактичного вчинення злочинного діяння):

а) змова з однією або декількома особами щодо вчинення серйозного злочину, мета якого прямо чи побічно пов'язана з одержанням фінансової або іншої матеріальної вигоди, причому, якщо це передбачено внутрішнім законодавством, включаючи фактичне вчинення одним з учасників змови будь-якої дії для реалізації цієї змови або причетність організованої злочинної групи. «Серйозний злочин» означає злочин, який карається позбавленням волі на максимальний строк не менше чотирьох років або більш суворою мірою покарання (ст. 2 Конвенції). Відповідно до положень ст. 12 КК України, серйозним злочином можна вважати передусім тяжкий та особливо тяжкий злочин, а також частково злочин середньої тяжкості, оскільки за нього передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше п'яти років;

б) діяння будь-якої особи, яка, усвідомлюючи або мету і загальну злочинну діяльність організованої злочинної групи, або її наміри вчинити відповідні злочини, бере активну участь у злочинній діяльності цього злочинного об'єднання, а також інших видах його діяльності, усвідомлюючи, що її участь сприятиме досягненню вищезгаданої злочинної мети;

2) організацію, керівництво, пособництво, підбурювання, сприяння або надання порад щодо серйозного злочину, учиненого за участі організованої злочинної групи⁸²⁷.

Криміналізація участі в організованій злочинній групі має на меті протидію зростаючим загрозам громадській безпеці з боку організованих злочинних груп. Конвенція передбачає два різних підходи до такої криміналізації, а також поєднання обох підходів. Один із них ґрунтується на концепції вступу в змову (концепція, яку широко використовують у країнах загального права), а інший – на концепції злочинного співтовариства (концепція, яка сформувалася в країнах цивільного права).

На відміну від відповідальності за замах на вчинення злочину в деяких правових традиціях, для змови не встановлюється вимога продемонструвати, що обвинувачений був близький («наблизився») до здійснення основного злочину (або «серйозного злочину»).

У межах концепції злочинного співтовариства встановлюється кримінальна відповідальність за надання умисного сприяння організованим злочинним групам, а не за реалізацію заздалегідь складеного плану або змови. Обвинувачений має брати активну участь або в злочинній діяльності організованої злочинної групи, або в іншій діяльності такої групи. Визначення активної участі відповідною особою є питанням факту, і в різних правових системах можуть по-різному визначатися умови, за яких для встановлення цього елемента достатньо більш пасивної участі. Згадана вище «інша діяльність», можливо, сама по собі не є злочином, але вона може виконувати допоміжну функцію щодо діяльності та цілей злочинної групи.

Згідно з пп. «б» п. 1 ст. 5 Конвенції, держави мають передбачити кримінальну відповідальність осіб, які дають поради або надають допомогу у зв'язку з вчиненням серйозних злочинів організованою злочинною групою. Зокрема, ідеться про осіб, які умисно займаються «організацією, керівництвом, пособництвом, підбурюванням, сприянням або дачею порад щодо серйозного злочину, учиненого за участі організованої злочинної групи». Таким чином, цей підпункт дає змогу здійснювати кримінальне переслідування керівників, співників, організаторів і підбурювачів, а також учасників нижчого рівня у зв'язку з учиненням серйозного злочину⁸²⁸.

У ст. 2 Рамкового рішення Ради ЄС про боротьбу з організованою злочинністю від 24 жовтня 2008 р. зазначено, що кожна держава-член вживає необхідних заходів до того,

⁸²⁷ Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності : міжнар. док. від 15.11.2000 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_789.

⁸²⁸ Implementation of the United Nations Convention against Transnational Organized Crime: Needs Assessment Tools, United Nations Office on Drugs and Crime. Vienna; New York, 2016. URL: http://www.unodc.org/documents/organized-crime/tools_and_publications/16-02938_eBook.pdf.

щоб один з двох охарактеризованих нижче типів поведінки, які пов'язані зі злочинною організацією, або обидва визнавалися злочином (злочинами):

а) активна участь будь-якої особи, яка умисно і з усвідомленням або мети і загального характеру діяльності злочинної організації, або її наміру здійснювати відповідні злочини, в її злочинній діяльності, у тому числі шляхом надання інформації або матеріальних засобів, шляхом вербування нових членів, а також шляхом фінансування її діяльності у будь-якій формі, з усвідомленням того, що така участь буде сприяти здійсненню злочинної діяльності цієї організації;

б) укладення будь-якою особою з однією або декількома особами угоди, спрямованої на здійснення діяльності, яка, якщо вона буде доведена до кінця, виразиться в учиненні зазначених у ст. 1 злочинів (учинення злочинів, що караються покаранням, яке передбачає позбавлення волі, або мірою безпеки, що передбачає позбавлення волі, як мінімум до чотирьох років або більш суворим покаранням), навіть коли ця особа не бере безпосередньо участь у цій діяльності⁸²⁹.

Модель змови. В англо-американському праві змову розглядають як самостійний склад злочину, який вважається закінченим з моменту досягнення двома і більше особами угоди про вчинення будь-якого злочину. Одні вчені вважають, що за своїм кримінально-правовим значенням факт злочинної змови означає практично те саме, що й факт створення, керівництва або участі в злочинній організації⁸³⁰. Водночас інші зауважують, що встановлення кримінальної відповідальності за змову має на меті покарати не за активну участь у злочинних об'єднаннях, а лише за домовленість про таку участь. Наприклад, згідно з законодавством Шотландії про кримінальну відповідальність відповідальності підлягає особа, яка лише погоджується з іншою особою взяти участь у вчиненні тяжких злочинів, учинених організованою злочинною групою⁸³¹.

Відносно злочинних об'єднань можна виділити два види змови: 1) загальна змова – пов'язана з учиненням будь-яких злочинів; 2) змова, пов'язана зі створенням та участю в злочинних об'єднаннях. Наприклад, у ст. 95 КК Камеруну зафіксовано підстави для кримінальної відповідальності за змову, яка означає узгоджений та рішучий намір вчинити злочин двох або більше осіб⁸³². Натомість, відповідно до ст. 175 КК Ісландії змова з іншою особою з метою вчинити злочин, який карається позбавленням волі на строк не менше чотирьох років, коли вчинення злочину є частиною злочинної діяльності організації, карається позбавленням волі до чотирьох років, якщо більш суворе покарання не передбачене за злочини відповідно до інших положень цього Закону або інших законодавчих актів⁸³³. У ст. 393а КК Сербії встановлено кримінальну відповідальність за терористичну змову, яка наявна в разі, якщо дві або більше особи вступили в змову з метою вчинення злочинних діянь, зазначених у ст. 391, 393 цього Кодексу, протягом тривалого періоду часу⁸³⁴.

Модель участі. Участь у злочинній діяльності організації визначається як самостійне правопорушення. Це означає, що воно може бути вчинене без прямої участі в злочинах, включених до злочинного плану організації. Тому ця модель злочину виконує функцію узагальнення кримінальної відповідальності, караючи членів злочинної організації (особливо лідерів) за кожен злочин, учинений групою. Кримінальна відповідальність також не залежить від фактичного завершення злочинів, включених до злочинного плану. Однак досвід засвідчує, що правопорушення злочинних організацій застосовуються до злочинних груп, які вже вчинили злочини та практично ніколи до моменту вчинення таких злочинів. У таких випадках правопорушення злочинної організації здебільшого виконують функцію

⁸²⁹ Рамочное решение Совета ЕС о борьбе с организованной преступностью : междунар. док. от 24 окт. 2008 г. № 2008/841/ПВД. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_a70.

⁸³⁰ Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / под общ. и науч. ред. С. П. Щербы. Москва: Юрлитинформ, 2010. С. 201.

⁸³¹ Criminal Justice and Licensing (Scotland) Act 2010. URL: <http://www.legislation.gov.uk/asp/2010/13/part/2/crossheading/serious-organised-crime/enacted>.

⁸³² Criminal Code Republic of Cameroon: Law 2016/007 of 12 juil 2016. URL: <https://www.prc.cm/en/multimedia/documents/4721-law-n-2016-007-of-12-july-2016-relating-to-the-penal-code-en>.

⁸³³ The General Penal Code of Iceland: 1940 No. 19 of 12 February, amended by July 2, 2015. URL: <http://www.parliament.am/library/Qreakan/islandia.pdf>.

⁸³⁴ Krivichni Zakon Republike Srbije : Srbije, Jula 1, 1977. br. 121/2012. URL: <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes>.

обтяження відповідальності, збільшуючи розмір покарань, які можуть бути застосовані до організованих злочинців⁸³⁵.

Модель підприємництва. Вона загальновідома як Закон RICO, що ґрунтується на концепції підприємництва. Ця модель має низку особливостей, що вирізняють її з-поміж інших. На відміну від моделі участі, у підприємницькій моделі не йдеться про участь і роль окремого обвинуваченого в злочинній організації. На противагу змові, підприємницька модель не вимагає доказів угоди між групою співучасників. У спрощеному вигляді модель RICO орієнтована на фактичну злочинну діяльність, яка здійснюється підприємством, може проникнути на підприємство або іншим чином впливати на нього. RICO здебільшого пов'язаний із поведінкою, а не статусом⁸³⁶.

Мета законодавства RICO полягає в тому, щоб покарати осіб, які беруть участь у схемі «рекети́рської діяльності» або збиранні незаконних боргів, що стосуються «підприємства»⁸³⁷.

У моделі RICO поняття «підприємство» вживається не в стандартному значенні і включає в себе будь-яку фізичну особу, партнерство, корпорацію, асоціацію, чи іншу юридичну особу, а також будь-який союз чи групу фактично пов'язаних осіб, які не належать до юридичних осіб⁸³⁸. Суб'єктом відповідальності, відповідно до положень цієї моделі, можуть бути як окремі фізичні особи, так і злочинні об'єднання та юридичні особи. Категорія «підприємство» охоплює як законні, так і нелегальні підприємства, а також фактичні невідомі, маловідомі чи неофіційні об'єднання, пов'язані злочинною метою⁸³⁹.

Центральне місце у відповідальності за законами RICO посідає доказ конкретних предикатних правопорушень, які називають рекети́рською діяльністю⁸⁴⁰. У § 1961 (1) (A)-(G) американського федерального RICO встановлено перелік федеральних і штатних предикатних правопорушень, які вважаються «симптомами організованої злочинної діяльності»⁸⁴¹. У Нью-Йорку список рекети́рської діяльності передбачений у § 460.10 (1). Так, сюди включено вбивство, зґвалтування, шахрайство, викрадення людей, підпал, грабіж, підробку, хабарництво, неправдиві свідчення, азартні ігри, проституцію, дитячу порнографію, відмивання грошей тощо⁸⁴².

Рекети́рська діяльність стає «зразком»⁸⁴³, якщо її здійснюють неодноразово, протягом певного періоду. Відповідно до федерального законодавства США та філіппінської моделі протягом десяти років має бути вчинено принаймні два предикатні злочини⁸⁴⁴. Отже, якщо особа вчинила протягом десяти років двічі одне й те саме кримінальне правопорушення, передбачене в списку рекети́рської діяльності, то вона буде відповідати згідно із санкцією, визначеною RICO.

⁸³⁵ Calderoni F. *Organized Crime Legislation in the European Union: Harmonization and Approximation of Criminal Law, National Legislations and the EU Framework Decision on the Fight against Organized Crime*. New York, 2010. 189 p.

⁸³⁶ Schloenhardt A. *Palermo on the Pacific Rim: Organised Crime Offences in the Asia Pacific Region*. 1st ed. Bangkok : Study Report, 2009. P. 269–270.

⁸³⁷ Levi M., Smith A. *A Comparative Analysis of Organised Crime Conspiracy Legislation and Practice and their Relevance to England and Wales*. London, 2002.

⁸³⁸ 18 U.S. Code Chapter 96 – Racketeer Influenced and Corrupt Organizations. legal information institute. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/part-I/chapter-96>.

⁸³⁹ Wilson A. *Review of the Criminal Organisation Act 2009*, 15 December 2015. 239 p. URL: <http://www.parliament.qld.gov.au/documents/tableOffice/TabledPapers/2016/5516T432.pdf>.

⁸⁴⁰ Schloenhardt A. *Palermo on the Pacific Rim: Organised Crime Offences in the Asia Pacific Region*. 1st ed. Bangkok : Study Report, 2009. 317 p.

⁸⁴¹ Blakesley C. L. *The Criminal Justice System Facing the Challenge of Organized Crime*. 69 *International Review of Penal Law*. 1998. No. 89. P. 69–100.

⁸⁴² Penal Law New York State Consolidated Laws. URL: <http://ypdcrime.info/penal.law/article460.htm#p460.10>.

⁸⁴³ Відповідно до ч. 5 § 1961 розділу 18 Зведення законів США, «зразок рекети́рської діяльності» потребує щонайменше двох актів рекету, один з яких відбувся після дати вступу в силу цього розділу, а останній мав місце протягом 10 років (за виключенням будь-якого періоду позбавлення в'язи) після вчинення попереднього акта рекети́рської діяльності (18 U.S. Code Chapter 96. Racketeer Influenced and Corrupt Organizations. legal information institute. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/part-I/chapter-96>).

⁸⁴⁴ Schloenhardt A. *Palermo on the Pacific Rim: Organised Crime Offences in the Asia Pacific Region*. 1st ed. Bangkok : Study Report, 2009. P. 270.

Закон RICO визнає злочинними дії особи, котра є членом або службовою особою певного (злочинного) підприємства, діяльність якого шкодить інтересам зовнішньої торгівлі чи торгівлі між штатами, ця особа керує такою діяльністю або бере в ній участь (прямо чи опосередковано), на регулярній основі займаючись рекетирською діяльністю або збиранням незаконних боргів. Доказами того, що було вчинено цей злочин, є наявність п'яти елементів його складу: 1) існування «підприємства»; 2) належність обвинуваченого до кола співробітників або учасників такого підприємства; 3) керівництво обвинуваченим справами підприємства або його участь (пряма чи опосередкована) у функціонуванні такого підприємства; 4) діяльність підприємства має зашкоджувати інтересам зовнішньої торгівлі чи торгівлі між штатами; 5) здійснення рекетирської діяльності або збирання незаконних боргів на регулярній основі (тобто вчинення щонайменше двох пов'язаних між собою правопорушень зі списку актів рекетирської діяльності, визначених у законі за період, що не перевищує десяти років)⁸⁴⁵.

Застосування Закону RICO щодо різних форм прояву організованої злочинності має істотні переваги, адже порівняно з іншими федеральними законами його норми дають змогу: а) об'єднати в одній справі різних обвинувачених (членів підприємства) та різні злочини (наприклад, умисне вбивство та торгівлю наркотиками); б) висунути обвинувачення за незаконні дії, учинені в місцях з іншою юрисдикцією (це стосується й випадків визнання актами «рекету» вбивств, підпалів, викрадення людей, пограбувань тощо, учинених на рівні окремих штатів), а також тоді, коли минув строк давності; в) надати в суді докази про вчинення інших злочинів (наприклад, якщо висунення обвинувачення за один чи кілька злочинів здійснюється без посилання на концепцію підприємства, передбачену Законом RICO, то часто не вдається показати, що обвинувачений мав певні стосунки з відповідною організацією; навпаки, якщо застосувати Закон RICO, то це дасть змогу представити докази існування злочинної організації та контактів з нею обвинуваченого); г) з'ясувати повну картину злочинної діяльності обвинуваченого; д) успішно виносити судам обвинувальні вироки та призначити конфіскацію злочинно здобутих коштів і майна⁸⁴⁶.

Учинення передбачених Законом RICO заборонених діянь карається штрафом та/або тюремним ув'язненням на строк не більше 20 років (або довічним тюремним ув'язненням, якщо за вчинене рекетирське кримінальне правопорушення встановлено довічне тюремне ув'язнення). Крім цього, обов'язково призначається конфіскація майна⁸⁴⁷.

Закон RICO містить систему правових норм різних галузей права (кримінально-правових, кримінальних процесуальних, цивільно-правових тощо). Це надає можливість застосовувати комплекс різноманітних заходів щодо протидії організованому злочинному об'єднанню, зокрема суди мають змогу застосовувати цивільно-правові засоби захисту – накладати розумні обмеження на майбутню діяльність або капіталовкладення певних осіб, здійснювати примусовий розпуск чи реорганізацію підприємств, призначати відшкодовування завданих збитків і судових витрат тощо⁸⁴⁸.

Суворі санкції цього Закону змушують осіб, які вчиняли акти рекету, співпрацювати з правоохоронними органами, інакше їх може бути засуджено до значного строку тюремного ув'язнення чи великого розміру штрафу, а також щодо них може бути застосовано конфіскацію всіх активів, зокрема й тих, які набуті законно. За результатами застосування такого компромісу учасники злочинних об'єднань засуджуються за менш тяжкі злочини в обмін на співпрацю, зокрема на показання щодо діянь організаторів і керівників злочинних об'єднань.

⁸⁴⁵ Лекція о законе RICO. Борьба с организованной злочинностью і коррупцією : зб. матеріалів про боротьбу з організованою злочинністю для семінару (Київ, 4–5 квіт. 2000 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 2000. С. 3; Савченко А. В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження: монографія. Київ: КНТ, 2007. С. 401.

⁸⁴⁶ Савченко А. В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження: монографія. Київ: КНТ, 2007. С. 403.

⁸⁴⁷ 18 U.S. Code Chapter 96. Racketeer Influenced and Corrupt Organizations. legal information institute. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/part-I/chapter-96>.

⁸⁴⁸ Савченко А. В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження: монографія. Київ: КНТ, 2007. С. 402.

Серед відомих випадків застосування RICO називають справу, пов'язану з Президентом США Д. Трампом⁸⁴⁹. Це справа А. Коена проти Д. Трампа⁸⁵⁰. У ній Президента обвинувачували в тому, що студенти Університету Трампа заплатили по 35 тис. доларів США за навчання в межах програм, які, відповідно до показань колишніх співробітників цього навчального закладу, використовували тактику продажу високого тиску та некваліфікованих інструкторів⁸⁵¹. Обвинувачення проти Університету й Трампа було подано відповідно до Закону RICO. Навчання передбачало онлайн-курси та інші навчальні програми для фахівців у сфері бізнесу⁸⁵². Університет Трампа функціонував з 2004 до 2010 р. і передбачав безкоштовні вступні семінари, присвячені здебільшого інвестуванню в нерухомість, вивченню секретів пана Трампа. Після цього студенти могли придбати більш дорогі пакети вартістю до 35 тис. доларів США⁸⁵³. У судових процесах стверджується, що Університет Трампа помилково створював враження, що він є акредитованим університетом, у якому студентам викладатимуть фахівці, обрані Трампом, і вони отримають рік наставництва⁸⁵⁴. Дональд Дж. Трамп вирішив справу «без визнання помилки або відповідальності» – погодився заплатити 25 млн доларів США, щоб урегулювати низку судових процесів, пов'язаних з його навчальним закладом, а також покласти край заявам колишніх студентів цього університету про шахрайство. Урегулювання було оголошено генеральним прокурором Нью-Йорка всього за 10 днів до того, як одну зі справ, пов'язаних із федеральним позовом про судовий розгляд у Сан-Дієго, мали заслухати присяжні⁸⁵⁵. Суддею в справі був суддя окружного суду США Гонсало Куріел, який у минулому ризикував своїм життям, щоб припинити потік наркотиків із Мексики в США, оскільки керівники Картелю Ареллано-Фелікс замовили його вбивство⁸⁵⁶.

Модель маркування/реєстрації. Вона має дві системи: 1) негативної заборони, яка передбачає встановлення заборони певних організацій і криміналізує зв'язок із ними (Бруней, Гонконг, Малайзія, Сінгапур); 2) позитивної заборони, яка передбачає маркування певних груп як кримінальних чи незаконних і також криміналізує зв'язок із ними (Японія, Новому Південному Уельсі, Південній та Північній Австралії)⁸⁵⁷. Відтак, визнання певної організації злочинною зв'язки з нею стають кримінальним правопорушенням. У законодавстві зазначених країн зафіксовано механізми ідентифікації злочинних організацій через систему реєстрації (усі незарєстровані організації вважаються злочинними) або маркування (певні організації позначаються «маркуються» як злочинні). Після визнання організації злочинною зв'язки з нею стають кримінальним правопорушенням.

В Україні в протидії організованій злочинності використовують модель участі в організованому злочинному об'єднанні (ст. 255, 257, 2583, 260 КК України). Ці злочини є своєрідним форпостом запобігання іншим злочинам, для вчинення яких створюється те чи інше злочинне об'єднання. Їх основне призначення має полягати в запобіганні злочинам, які може вчинити злочинне об'єднання. Очевидно, саме з такою метою було створено й

⁸⁴⁹ Racketeer Influenced and Corrupt Organizations Act: Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Racketeer_Influenced_and_Corrupt_Organization_Act.

⁸⁵⁰ Warmerdam E. Trump Must Answer Students in Fed Court. Courthouse News Service. May 31, 2016; Cohen v. Trump. Dockets. Justia. Retrieved June 1, 2016.

⁸⁵¹ Edernov S. Donald Trump Agrees to Pay \$ 25 Million in Trump University Settlement. 2016. Vol. 18. URL: <https://www.nytimes.com/2016/11/19/us/politics/trump-university.html>.

⁸⁵² Judge Unseals Trump University «Playbooks» / Posted 2:27 pm, May 31, 2016, by Fox 5 Digital Team and Abbey Gibb, updated at 07:01 pm, May 31, 2016. URL: <http://fox5sandiego.com/2016/05/31/judge-unseals-trump-university-playbooks>.

⁸⁵³ Edernov S. Donald Trump Agrees to Pay \$ 25 Million in Trump University Settlement. 2016. Vol. 18. URL: <https://www.nytimes.com/2016/11/19/us/politics/trump-university.html>.

⁸⁵⁴ Judge Unseals Trump University «Playbooks» / Posted 2:27 pm, May 31, 2016, by Fox 5 Digital Team and Abbey Gibb, updated at 07:01 pm, May 31, 2016. URL: <http://fox5sandiego.com/2016/05/31/judge-unseals-trump-university-playbooks>.

⁸⁵⁵ Edernov S. Donald Trump Agrees to Pay \$ 25 Million in Trump University Settlement. 2016. Vol. 18. URL: <https://www.nytimes.com/2016/11/19/us/politics/trump-university.html>.

⁸⁵⁶ Rappeportjune A. That Judge Attacked by Donald Trump? He's Faced a Lot Worse. 2016. No. 3. URL: <https://www.nytimes.com/2016/06/04/us/politics/donald-trump-university-judge-gonzalo-curiel.html>.

⁸⁵⁷ Boister N. An Introduction to Transnational Criminal Law. 2012, 352 p.; Schloenhardt A. Palermo on the Pacific Rim: Organised Crime Offences in the Asia Pacific Region. 1st ed. Bangkok : Study Report, 2009. P. 272.

кримінально-правові норми, передбачені ст. 255, 257, 2583, 260 КК України. Однак вітчизняна судова практика пішла іншим шляхом. До кримінальної відповідальності учасників злочинного об'єднання притягують не відразу після їх створення, а лише після вчинення їхніми учасниками конкретних злочинів.

Національні експерти різних зарубіжних країн доводять необхідність встановити кримінальну відповідальність за злочини, пов'язані з участю в злочинних організаціях, ураховуючи можливості:

1) покарання широкого кола осіб, які підтримують злочинні організації шляхом виконання різноманітних ролей, незалежно від їх безпосередньої участі у фактичному вчиненні предикатних злочинів (Литва, Словаччина, Болгарія), а також за допомогою правової діяльності (Люксембург), які б в іншому разі уникли розслідування/покарання (Іспанія);

2) використання спеціальних та ефективних слідчих інструментів, таких як інформатори й колабораціоністи (Австрія, Бельгія, Німеччина, Фінляндія, Франція, Італія, Литва);

3) розслідування злочинів відносно осіб, які на початку розслідування не брали безпосередньої участі в предикатних злочинах (Іспанія);

4) застосування цих положень до юридичних осіб (Бельгія);

5) застосування більших штрафів та/або інших покарань, наприклад конфіскації (Бельгія, Греція, Угорщина, Латвія);

6) співпраці зі слідством членів злочинних організацій під загрозою застосування суворіших покарань (Словаччина);

7) об'єднання територіально розкиданих та зовні не пов'язаних злочинів, особливо в транснаціональних випадках (Угорщина, Польща);

8) урахування покарання за підготовчі дії до злочину, навіть якщо запланований злочин не відбувся (Естонія, Румунія)⁸⁵⁸.

Кожна модель організованого злочину передбачає особливий підхід у забезпеченні кримінально-правової протидії злочинним об'єднанням. Жодна з них не є бездоганною з огляду на наявні окремі переваги й недоліки. Водночас їх збалансоване застосування може забезпечити охоплення всього спектру можливого кримінально-правового впливу на злочинні об'єднання, передусім організовані.

На основі аналізу основних світових моделей криміналізації суспільно небезпечних діянь, спрямованих на протидію організованій злочинності, можна зробити висновок про те, що: 1) у межах протидії різним злочинним об'єднанням найбільш корисними є моделі змови та участі; 2) застосування підприємницької моделі дає змогу обґрунтувати необхідність встановлення відповідальності юридичних осіб, причетних до функціонування злочинних об'єднань, або застосувати щодо них заходи кримінально-правового характеру; 3) модель реєстрації/маркування може бути корисною щодо протидії великим терористичним організаціям⁸⁵⁹.

§ 3. Причини та умови організованої злочинності

Організована злочинність склалася об'єктивно на ґрунті серйозних соціально-економічних, політичних, ідеологічних, моральних, правових та інших проблем, що виникають у суспільстві. Це не просто новий вид злочинності, а особливе суспільно негативне явище, тісно пов'язане з тіньовою економікою і корупцією.

Значною мірою організована злочинність пов'язана з найважливішим сектором тіньової економіки – «чорним» ринком товарів і послуг. «Чорний» ринок у загальному плані – це сукупність економічних відносин, які складаються при протиправному обміні товарами та послугами, що задовольняють потреби населення. Останнім часом тут почали відбуватися

⁸⁵⁸ Study on Paving the Way for Future Policy Initiatives in the Field of Fight against Organised Crime: the Effectiveness of Specific Criminal Law Measures Targeting Organised Crime. Luxembourg, 2015. URL: <http://bookshop.europa.eu/en/study-on-paving-the-way-for-future-policy-initiatives-in-the-field-of-fight-against-organised-crime-pbHR0614242>.

⁸⁵⁹ Вознюк А. А. Теоретичні та практичні проблеми кримінальної відповідальності за створення злочинних об'єднань та участь у них як посягання на громадську безпеку : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2018. 38 с. С. 11–12.

процеси швидкої монополізації ринку, з'явилися добре організовані групи ділків, не бажаючих терпіти конкурентів. Функціонерам тіньового бізнесу не відмовиш в умінні поставити справу на сучасну основу: тут і довгострокове зондування ринку, і швидке реагування на коливання цін, і вивчення покупного попиту населення в різних регіонах країни, вивчення вад легальної економіки.

Однією з важливих властивостей організованої злочинності є здатність швидко змінювати свій профіль (диверсифікація). Так, організованою злочинністю були охоплені кооперативний рух та індивідуальна трудова діяльність. Підприємництво, замість того щоб стати реальною альтернативою тіньовій економіці, само переходить до неї. Причиною цього були бюрократизована адміністративна система та великий податковий тиск. Починаючи з моменту реєстрації підприємства, майбутній власник поставав перед дилемою – або дій за принципом «ти – мені, я – тобі», або «нічим допомогти не можемо». І змушений був він звертатися до кримінальних «авторитетів», які допоможуть все вирішити, а також візьмуть під охорону новостворене підприємство. Цікавим у цій ситуації є готовність обох сторін до подібного «співробітництва».

Суттєвим чинником організованої злочинності є політична нестабільність у суспільстві. За останні роки в Україні, як і в інших державах колишнього Радянського Союзу, з'явилося чимало різноманітних партій і рухів. З одного боку, це добре, але з іншого, – їх діяльність спрямована на боротьбу за владу будь-якою ціною, забуваючи при цьому, що суспільство лише тоді розвивається успішно, якщо воно об'єднане загальною національною ідеєю.

Організованій злочинності сприяє й те, що протиправна поведінка стала елементом способу життя багатьох верств населення. Відбувається переоцінка соціальних цінностей, кримінально-правові заборони стають все менш дієвими, а деякі форми злочинної поведінки сприймаються як нормальна ділова активність.

Фактором існування організованої злочинності є й те, що вона – при недоліках боротьби з нею – здатна до самодетермінації, справляє зворотній негативний вплив на обставини, що її обумовлюють, у тому числі на економіку, соціальну ситуацію, політику, духовну сферу тощо. Це і відставання соціального розвитку від економічного, і посилення майнового розшарування суспільства. З одного боку, виникла група осіб з дуже високим рівнем забезпеченості, з іншого – величезна кількість людей живе за межею бідності. У зв'язку з цим духовна сфера характеризується проявами крайнього егоїзму, всюдозволеності, виникненням недовіри до офіційних інститутів держави, їх можливостей задовольнити потреби населення.

Окремо слід вказати на прорахунки (й дуже істотні) в стратегії і тактиці боротьби з організованою злочинністю. По-перше, недооцінювався і практично не враховувався стан цієї злочинності, незадовільно аналізувалися результати боротьби з нею та не визначалися пріоритетні напрями протидії їй, не здійснювалося програмно-цільове планування та його належне ресурсне забезпечення. По-друге, оперативні підрозділи та слідчі апарати органів, що ведуть боротьбу з організованою злочинністю, використовували застарілі методи викриття й розслідування злочинів організованих угруповань, обліку та звітності про результати своєї роботи. По-третє, на сьогоднішній день немає досконалої правової бази боротьби з цією злочинністю, у той час як кримінальна ситуація змінюється стрімкими темпами. По-четверте, недостатньо використовуються запобіжні заходи, спрямовані на усунення детермінант злочинності. По-п'яте, професійна підготовка працівників правоохоронних органів не в повній мірі відповідає вимогам часу, серед них збільшується кількість молодих фахівців, які не мають відповідного досвіду. Разом з тим, ватажки організованої злочинності ведуть цілеспрямовану роботу, спрямовану на дискредитацію правоохоронців, прагнуть за підкуп залучити до своїх махінацій окремих їх представників.

Організована злочинність утворює значну небезпеку для суспільства, особливо коли воно знаходиться у стані реформування та розбудови державно-правової системи. Саме така сприятлива для організованої злочинності ситуація містить у собі загрозу її проникнення практично у сфері суспільних відносин. Необхідно виділити наступні детермінанти організованої злочинності:

Об'єктивні:

– наявність корумпованих зв'язків організованої злочинності з представниками різних органів влади, що суттєво шкодить державним інтересам та іміджу України на міжнародному рівні;

– недооцінка суспільної небезпеки організованої злочинності та її наслідків часто створює видимість благополуччя у боротьбі зі злочинністю та не дозволяє приймати правильні управлінські рішення;

– вигідне геополітичне положення України сприяє формуванню каналів для наркотрафіків, торгівців зброєю, людьми;

– поява світових ринків збуту як законної, так і незаконної продукції;

– зростання майнового розшарування населення України, результатом якого є суперечності зростання грошових доходів населення країни та їх товарного забезпечення, виникнення та збільшення дефіциту грошових коштів на все більш широкий спектр товарів та послуг, а також відмінності в оплаті однієї й тієї ж самої праці, що виконується працівником комерційного та державного сектору виробництва. Таким чином, суспільство можна умовно поділити на дві полярні групи – одні матеріально забезпечені значно краще, інші – помітно гірше. Наявність таких груп, насамперед пояснюється, по-перше, з особливостями доходів і значно менше з витратами; по-друге, – з порушенням принципів справедливості в економіці.

Краща матеріальна забезпеченість окремих осіб пояснюється, в першу чергу тим, що вони за місцем роботи мають доступ до матеріальних цінностей. Зосередження значних матеріальних коштів у невеликої частини населення вкрай небезпечно, оскільки це суперечить принципам справедливості, підриває значимість трудової діяльності та її суспільної оцінки, дає можливість окремій частині населення демонструвати такий рівень життя, що не був досягнутий законним шляхом, дозволяє в першочерговому порядку отримувати доступ до ряду благ на основі підкупу відповідних осіб, підриває престиж закону, довіру до держави, створює соціальну напруженість;

– погіршення криміногенної ситуації в умовах кризових явищ в економіці, політиці, соціальній і правовій сферах суспільства;

– зростаюча активність представників «тіньової економіки»;

– трансформація в людських стосунках та правосвідомості більшої частини населення, коли в результаті переоцінки цінностей в моральній сфері егоїзм, всюдозволеність, безвідповідальність стають нормою життя, а кримінально-правова заборона стає дедалі все меншим дієвим та стримуючим фактором на шляху вчинення злочинів.

Суб'єктивні:

– відсутність дієвої законодавчої основи боротьби з організованою злочинністю, а як наслідок – криміногенна ситуація в державі змінюється значно швидше, ніж чинне законодавство;

– відставання форм та методів роботи правоохоронних органів від якісних змін злочинності загалом і організованої, зокрема;

– зниження ролі профілактично-запобіжних заходів, в тому числі із використанням оперативно-розшукової профілактики;

– організаційно-тактичні прорахунки в сфері організації та здійснення боротьби як з організованою злочинністю, так і злочинністю взагалі;

– систематична ротація керівників та заміна оперативного складу і, як результат, – втрата професіоналізму та позитивного досвіду в організації оперативної роботи.

Особливої уваги варто приділити недолікам стратегії і тактиці боротьби зі злочинністю. По-перше, недооцінювалась і практично не реалізовувалася послідовно така сторона боротьби зі злочинністю, як її загальна організація, а саме: аналіз ситуації, визначення напрямів головних «ударів», програмно-цільове планування, ресурсне забезпечення.

По-друге, до цього часу не розроблено чіткого правового документу, який би був спрямований на боротьбу з організованою професійною злочинністю, оскільки кримінологічні ситуації змінюються дуже швидко.

По-третє, правильний тезис про запобігання, як головний напрям боротьби зі злочинністю іноді розуміють так, що запобігання можуть замінити правоохоронні заходи. Між тим, тут є принципова відмінність, адже запобігання та правоохоронна діяльність – це не взаємовиключні, а взаємодоповнюючі види діяльності.

По-четверте, запобігання злочинів найчастіше зводилося до загальних бесід, перестережень тощо, без грамотного пояснення причин та умов їх вчинення, відповідного впливу на фактори, що сприяють вчиненню тих чи інших злочинів.

Заклики до посилення боротьби зі злочинністю, зокрема, з її організованими формами, не підкріплюються в організаційно-ресурсному відношенні, і пов'язані, насамперед із:

- недооцінкою проблеми організованої злочинності. Вона виражається, в першу чергу, в слабкому знанні, отриманні достатньої інформації практичними працівниками на місцях загальної картини, що відображає процеси консолідації, кооперування, професіоналізації кримінального середовища;

- недостатньо активним та цілеспрямованим пошуком осіб;

- можливим об'єднанням учасників організованих груп, у тому числі й в місцях позбавлення волі;

- недоліками у контролі за діяльністю особо небезпечних лідерів у місцях позбавлення волі;

- прорахунками у роботі по «развенчанню» діяльності особливо небезпечних лідерів злочинних угруповань, як на волі, так і в установах виконання покарань.

Причинами й умовами, що сприяють існуванню організованої злочинності є:

- безкарна життєдіяльність осіб, що мають значні грошові кошти за рахунок паразитування. Вони, як правило, формулюють психологію надособистості «ми люди особливої категорії, маємо право і повинні жити тільки таким чином», організують відносно широку пропаганду своїх переконань;

- виникнення підпільної незаконної власності. У представників тіньової економіки зосереджуються гігантські грошові кошти. Іноді постає питання: куди ж діваються ці величезні гроші? Як свідчать дослідження, вони розподіляються по чотирьох головним каналам. Перший і другий канали – створення умов для функціонування тіньової економіки (сировина, фондодержачі, товарознавці, грузчики; захист від небажаного втручання ревізорів, податкової та митної служби тощо); третій канал – (надспоживання) сверхпотребление; четвертий – перетворення грошей в коштовності;

- створення організованою злочинністю умов для забезпечення своєї діяльності та безпеки.

В свою чергу, організована злочинність веде роботу проти правоохоронних органів у наступних напрямках:

- умисна дискредитація та послаблення позицій правоохоронних органів;

- слідкування за заходами, що проводяться правоохоронними органами у боротьбі зі злочинністю;

- намагання втягнути у злочинні махінації окремих співробітників правоохоронних органів.

Також потрібно відмітити проблемні питання щодо системи захисту працівників правоохоронних органів та свідків, яка є актуальною справою в боротьбі з організованою злочинністю.

До більш конкретних недоліків у правоохоронній діяльності, які сприяють існуванню організованої злочинності, належать:

- неготовність деяких підрозділів і служб діяти в умовах суттєвої зміни кримінологічної ситуації, яка відображає процеси консолідації, кооперування і професіоналізації кримінального світу;

- недостатньо цілеспрямований пошук осіб – можливих учасників організованого злочинного угруповання, в тому числі у місцях виконання покарань;

- слабка оперативна робота з контролю за діяльністю лідерів злочинних угруповань, недосконалі тактичні прийоми документування їх діяльності;

- недостатнє технічне забезпечення правоохоронних органів, а також випадки зради з боку окремих правоохоронців.

Звичайно, це далеко не вичерпний перелік детермінант організованої злочинності у нашому суспільстві. Їх повне виявлення – завдання теорії і практики боротьби зі злочинністю.

§ 4. Особа злочинця в організованій злочинності

У цілому учасників організованих злочинних груп характеризує молодий вік: понад 70 % їх було у віці від 19 до 30 років. Переважна частина організаторів злочинних груп (крім «зłodіїв у законі») не була раніше судимою. Кожен четвертий мав вищу освіту. Вони характеризувалися як поважні, підприємливі люди, які мали організаторські здібності й відповідні матеріальні можливості.

Звертає на себе й така обставина, властива взагалі типу особи «організованого злочинця»: маскування способу життя і поведінки під законослухняного громадянина.

Найбільша питома вага позитивних характеристик шахраїв (100 % – за місцем роботи і 79,3 % – за місцем проживання), злочинських груп (до 80 %). Особи, які вчиняють злочини в економічній сфері, ведуть мало примітний, у кримінальному розумінні, спосіб життя і зовні мають вигляд задоволених життям законослухняних громадян.

Що стосується лідерів злочинних організацій, то їм властиві: жорстокість, авторитарність, готовність йти на все заради досягнення мети, організаторські здібності, уміння підкорити собі інших, упевненість у власній перевазі (позиції), мотивація панування, нездатність до співпереживання та толерантності, ставлення до людей як до знаряддя для досягнення мети.

Особливістю рядових учасників організованих злочинних структур є доведена до автоматизму слухняність вказівкам керівника.

Особам, які є охоронцями, бойовиками тощо властиві рішучість, швидкість реакції, професійне використання зброї і прийомів бойової підготовки, агресивність, готовність до розв'язання конфліктів шляхом насильства або залякування, готовність без вагань застосувати жорстокі методи впливу на жертву.

Зарубіжний кримінолог О. І. Гуров виділяє наступні типи учасників організованих злочинних об'єднань:

- лідери організованих злочинних груп і співтовариств;
- «злочії в законі», «авторитети»;
- фахівці різних сфер професійних знань;
- рядові учасники організованих злочинних груп і співтовариств;
- корумповані посадові особи⁸⁶⁰.

Лідери злочинних груп і співтовариств поділяються на:

- керівників організованих злочинних груп (співтовариств) у сфері економіки, 80 % яких відносяться до числа посадових осіб підприємств, установ чи організацій елітних прошарків приватних підприємств;
- керівників бандитських, рекетирських груп з числа «злочіїв у законі», інших «авторитетів»;
- керівників – «оборотнів» з числа співробітників правоохоронних і контролюючих органів.

Для всіх лідерів характерна авторитарність, жорстокість, готовність йти на все заради досягнення мети, організаційні здібності, уміння підкорити собі інших, впевненість у власній перевазі, мотивація панування, відсутність здатності до співпереживання та толерантності, ставлення до людей як до знаряддя для досягнення мети.

Тенденція до об'єднання загальнокримінальних організованих структур і структур, що діють у сфері економіки, приводить до створення змішаних груп (співтовариств), лідерами яких можуть бути особи з кожною із названих характеристик. Відбувається також еволюція чи трансформація лідерів бандитських структур, які займалися вимаганням, у напрямі проникнення в легальний бізнес.

«Злочії в законі», інші «авторитети» здійснюють:

- інформаційний взаємозв'язок та іншу координуючу діяльність щодо організованих структур, які діють на визначеній території чи у сфері злочинного бізнесу;
- організаційну і правову допомогу таким структурам на їхнє прохання;
- збереження та поповнення спільних («общакових») коштів;
- вирішення корпоративних суперечок і конфліктів і т.д.

Одним із типів учасників організованих злочинних груп є фахівці в таких сферах професійних знань, як виготовлення і переобладнання зброї, вибухових пристроїв; зв'язку; транспортних засобів; комп'ютерних технологій; біохімії, фармакології і т.п.

Для цієї категорії осіб характерне зовнішнє дотримання норм міжособистісного спілкування, загальноприйнятим у законослухняних громадян.

Рядові учасники злочинних груп і формувань – це бойовики, охорона лідерів, особи, які здійснюють розвідувальні і контррозвідувальні функції, виконання конкретних злочинів і приховання їх слідів і т.д.

⁸⁶⁰ Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность. Москва, 1990. С. 197.

Особливістю рядових учасників організованих злочинних структур є доведена до автоматизму слухняність вказівкам керівника.

Для осіб, задіяних в якості охоронців, бойовиків і т.п., характерні рішучість, швидкість реакції, професійне використання зброї і прийомів бойової боротьби, агресивність, готовність до вирішення конфліктів шляхом насильства чи залякування, готовність без коливань застосувати жорстокі методи впливу на жертву.

Корумповані посадові особи створюють «дах» для організованих злочинних структур, забезпечують їх безпеку, надають юридичну допомогу та ін.

§ 5. Поняття транснаціональної організованої злочинності

Термін «транснаціональний», як правило, використовується для позначення потоків інформації, грошей, людей, матеріальних ресурсів через державні кордони. Злочинні організації теж займаються операціями, що припускають потребу перетинання національних кордонів держав. Адже недарма контрабанду часто іменують другою найдавнішою професією у світі. Так, високі прибутки від незаконного обороту наркотиків у 80-х роках XX століття призвели до такого становища, коли «наркодолар» почав набувати такого ж економічного значення, як і «нафтодолар» у 70-х роках.

Зараз ми можемо говорити про появу так званих транснаціональних злочинних організацій, які базуються в одній державі, а діють в кількох іноземних державах зі сприятливою ринковою кон'юнктурою. Такі організації відіграють ключову роль у заборонених законом сферах діяльності (наприклад, виробництво наркотиків і торгівля ними), що набули глобальних масштабів.

Транснаціональні злочинні організації за низкою ознак відрізняються від міжнародних корпорацій, хоча і діють на одному полі і заради однієї мети – надприбутків. Насамперед, транснаціональні корпорації діють на законних підставах і порушення ними закону є швидше винятком, ніж правилом. На відміну від них, порушення закону транснаціональними злочинними організаціями є нормою і їхньою основною ознакою.

Злочинні організації одержують доступ на іноземні ринки не заручившись згодою держав, намагаючись не потрапляти в поле зору правоохоронних органів.

Іншою важливою ознакою є застосування насильства з боку транснаціональних злочинних організацій з метою залякування суперників у тій чи іншій сфері бізнесу, а також правоохоронних органів, що намагаються протидіяти їх операціям. Насильство є також засобом підтримки порядку і дисципліни всередині подібних організацій. Крім того, злочинні організації не лише займаються постачанням забороненої продукції, але й розкраданням легально виробленого товару. При цьому ступінь ризику, до якого вдаються злочинні організації, значно перевищує ризик корпорацій, які діють у сфері законного бізнесу.

Чинники розвитку транснаціональних злочинних організацій експерти ООН пов'язують із появою відповідних можливостей на глобальному рівні, що обумовлено довгостроковими тенденціями у світовій політиці й економіці. У результаті посилення взаємозалежності держав, спрощення міжнародних зв'язків, збільшення прозорості національних кордонів і формування світових фінансових мереж з'явилися нові ринки збуту як легальної, так і незаконної продукції. Транснаціональні злочинні організації однаковою мірою є як причиною, так і наслідком цих глобальних змін.

Іншою особливістю процесу світової інтеграції, що викликає занепокоєння, є посилення міграції й утворення мережі етнічних діаспор, що їх з вигодою для себе використовують злочинні організації. Райони з етнічно однорідним населенням стають джерелом поповнення рядів транснаціональних злочинних організацій, які можуть використовувати у своїх інтересах національно-патріотичні почуття етнічних груп. Крім того, співпраця з етнічним середовищем представників правоохоронних органів надзвичайно утруднена. Мовні і культурні бар'єри являють собою свого роду механізми самозахисту, що підкріплюються родинними зв'язками і підозрілістю до органів влади.

Вказані фактори створюють сприятливі умови для розвитку транснаціональної злочинності. Водночас нинішня світова фінансова система дає змогу злочинцям оперативно і майже безкарно приховувати прибутки від своїх незаконних операцій та відмивати «брудні» гроші.

Єдиної моделі транснаціональної злочинної організації не існує. Такі угруповання різняться за формою і розмірами, в також спеціалізацією. Вони діють у різноманітних регіонах і на ринках різних товарів і використовують найрізноманітнішу тактику і механізми, приховуючись від правоохоронних органів. Наприклад, структура картелю наркобізнесу, що базується в колумбійському місті Калі, мабуть, найближча за своїм характером до формальної структури корпорації, заснованої на суворій ієрархії, діловій спеціалізації і плануванні своєї діяльності. Це достатньо потужна організація, хоча в ній діють чисельні і не пов'язані між собою угруповання, які проводять широкомасштабні міжнародні операції. На рівні оптової і роздрібною торгівлі картель складається з дрібних груп, що здійснюють діяльність на місцях, ведуть фінансові підрахунки і повертають кошти, отримані від торгівлі наркотиками, своїм керівникам. До складу цієї організації входять інші структури, що виступають у якості кур'єрів і беруть участь лише в тих етапах наркобізнесу, які пов'язані з перевезенням товару.

Транснаціональні злочинні організації розрізняються і за сферою діяльності. Наприклад, нігерійські організації беруть участь у багатьох видах злочинної діяльності, включаючи підробку кредитних карток і шахрайство. Азіатські злочинні організації, такі як «якудза» у Японії і «тріади» у Китаї, теж мають у своєму арсеналі повний набір засобів протизаконної діяльності. В інтересах свого «бізнесу» вони вдаються до корупції, насильства і відмивання грошей.

Хоча транснаціональні злочинні організації є по суті цілком незалежними структурами, вони все ж таки йдуть на утворення союзу з іншими злочинними організаціями, терористичними угрупованнями, а іноді, навіть, – з урядами. Характер, цілі і сфери впливу цих союзів недостатньо вивчені. Для них характерні: ділове чуття, ефективна система управління, заснована на щедрому матеріальному стимулюванні і суворих заходах покарання, активна розвідувальна і контррозвідувальна діяльність та велика гнучкість.

Для боротьби з цим явищем у грудні 2000 року в м. Палермо (Італія) майже 150 країнами була підписана Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності, відповідно до якої країнам-учасникам необхідно:

- докласти серйозних зусиль для розробки матеріального і процесуального внутрішньодержавного законодавства, що узгоджується з законодавством інших країн-учасниць конвенції, спрямованого проти транснаціональних злочинних організацій;

- використовувати всі наявні механізми міжнародного співробітництва в галузі боротьби з транснаціональною злочинною діяльністю і розширювати масштаби заходів, здійснюваних на регіональному рівні;

- розробити заходи регулювання й адміністративні положення, які забезпечували б велику відкритість і підзвітність комерційних і банківських структур, а отже, меншу можливість проникнення в них транснаціональних злочинних організацій;

- здійснювати спільні дії по боротьбі з відмиванням грошей і використанням прибутків від злочинної діяльності, включаючи заходи впливу на «податкові гавані», з тим щоб вони посилили свої процедури і співробітничали в досягненні більшої відкритості;

- надавати одна одній допомогу шляхом видачі осіб, а також передачі доказів і засобів, запитуваних однією з сторін конвенції, відповідно до принципів, що містяться в типових договорах ООН про видачу злочинців і взаємну допомогу в галузі кримінального правосуддя;

- розробити уніфіковані і дійові методи кримінального переслідування, спрямовані проти транснаціональних злочинних організацій, включаючи найсучасніші засоби збору інформації і доказів;

- здійснювати обмін інформацією з тим, щоб надати іншим країнам – учасникам конвенції допомогу у розслідуванні, затриманні і карному переслідуванні осіб, причетних до транснаціональної злочинності;

- позитивно розглядати прохання про правову допомогу та інші види допомоги з метою зміцнення національної системи кримінального правосуддя і правоохоронних органів;

- розглянути можливі засоби заохочення держав щодо здійснення конвенції в повному обсязі;

- вживати спільні заходи з метою попередження виникнення нових або ліквідації вже існуючих податкових захистів.

Експерти ООН пропонують створити Центральний координаційний центр для збору інформації про законодавчі та інші заходи, прийняті на національному рівні, здійснити

кримінологічну експертизу з метою перевірки їх ефективності та виявлення недоліків. Конвенція передбачає також створення на національному або міжнародному рівні спеціальних фондів для матеріальної компенсації жертвам організованої злочинності в тих випадках, коли така компенсація не може бути стягнена з винних осіб. Дієвим засобом боротьби з транснаціональною злочинністю є перекриття каналів відмивання «брудних» грошей, оскільки в цьому разі зникає економічна доцільність такої діяльності.

§ 6. Легалізація (відмивання) «брудних» грошей злочинними організаціями

Основною метою злочинних організацій є одержання надприбутків, які потрібно якось легалізувати (відмити). Інакше зникає сенс у їх діяльності. Визначення поняття відмивання коштів запропоновано спеціальною групою фінансової дії (GAFI) на Конгресі ООН у Гавані в 1990 році. Воно зводиться до:

- зміни або передачі власності, якщо при цьому відомо, що вона виникла в результаті злочинної діяльності з метою приховування її незаконного походження або надання допомоги будь-якій особі, втягнутій у вчинення таких злочинів, з тим щоб уникнути правових наслідків її дій;

- приховування або маскуванню справжнього характеру, джерела й місцезнаходження власності або права на неї, якщо відомо, що така власність виникла внаслідок злочинної діяльності;

- придбання чи використання власності, якщо на момент її одержання відомо, що вона виникла в результаті злочину або участі в такому злочині.

У процесі відмивання грошей виділяють кілька стадій. На першій прибутки у вигляді наявних коштів запускаються у фінансову систему через банки або інші фінансові установи. У тих країнах, де потрібно подавати декларації про доходи, процес відмивання, як правило, здійснюється за допомогою чисельних дрібних угод, тобто шляхом так званого «роздрібнення» грошових сум. Застосовується також вивіз контрабандним шляхом значних коштів у ті країни, де вимоги до декларування прибутків є не такими жорсткими. Друга стадія відмивання грошей – «відшарування». Тут кошти відокремлюються від їхнього джерела, з тим щоб приховати їх походження та ускладнити проведення аудиторської перевірки. Третя стадія знаменує собою легалізацію, тобто вкладення отриманих злочинним шляхом прибутків у легальну економіку із наданням деякої видимості їхнього законного походження.

У матеріалах ООН вказуються наступні стадії відмивання грошей.

Перша стадія – це звільнення готівки і перерахування її на рахунки підставних осіб. Зустрічаються випадки, коли роль таких осіб відіграють родичі винних. При цьому посередники повинні мати власні рахунки в банках. Друга стадія – розподіл наявних коштів. Вони реалізуються за допомогою скупки банківських платіжних документів та інших цінних паперів. На цій стадії потрібно створювати мережу інформаторів, які можуть повідомляти про незаконний обіг грошової маси. Як показує досвід, розподіл коштів здійснюється часто в пунктах обміну валют, казино та нічних клубах. Третя стадія – «замітання слідів» злочину. Це може бути відкриття рахунків у банках, розташованих далеко від місця знаходження злочинців; переказ грошей за кордон на рахунки підставних фірм, або використання нелегальних конвертаційних центрів тощо. Четверта стадія – інтеграція грошової маси. Відомо, що злочинці в бізнесі діють дуже витончено. Якщо ринки збуту тієї або іншої країни можуть бути джерелами високих прибутків, злочинці вкладають значні суми коштів у відповідні структури. Для цього зручні, наприклад, спільні підприємства. У такі фірми влаштовують на роботу своїх довірених осіб, які вже легально переправляють гроші за кордон. Йдеться насамперед про офшорні зони, які вважаються нині досить прибутковим вкладенням капіталу. Офшорні зони привертають до себе увагу з двох причин: з одного боку, тут сприятливіший податковий режим, а з іншого, – правова система забезпечує конфіденційність походження капіталів.

Існує багато способів відмивання «брудних» грошей. Фінансовими установами, що здійснюють ці операції, можуть бути депозитарні, обмінні контори, корпорації з продажу нерухомого майна. При цьому застосовуються різноманітні методи: використання кількох рахунків, кур'єрів, які мають фальшиві документи для перевезення грошей і відкриття рахунків; створення підставних компаній для прикриття здійснюваних операцій; придбання

цінних паперів через підставні фірми, сертифікатів на володіння акціями, випущеними на ім'я пред'явника; переказ коштів через корпорації у вигляді здійснення нібито законної діяльності тощо. Кінцевою метою цих операцій є прагнення повернути гроші в обіг під виглядом «чистих».

Способи відмивання «брудних» грошей характеризуються великою витонченістю. Так, організовані злочинні групи: використовують недоліки національних фінансових систем; проводять гнучкі і швидкі операції з переказами і переміщеннями активів через державні кордони; вміло використовують розходження в режимах регулювання підприємницької діяльності у різних країнах; користуються послугами посадовців, які порушують правові та етичні норми.

Соціальні наслідки легалізації (відмивання) «брудних» грошей у сконцентрованому вигляді були викладені на Конференції країн – членів Ради Європи з проблем відмивання грошей у країнах перехідного періоду (Страсбург, 1 грудня 1994 року). Зокрема, воно призводить до виникнення таких небезпек:

1) невдалі спроби щодо припинення відмивання грошей створюють у злочинців відчуття безкарності. Це робить злочини привабливим заняттям, що підриває засади цивілізованого суспільства;

2) недоліки в боротьбі з відмиванням грошей дають можливість злочинним організаціям фінансувати свою подальшу діяльність;

3) неконтрольоване використання злочинцями банківських установ завдає шкоду усій фінансовій системі, особливо в країнах, що розвиваються;

4) зосередження фінансової влади в руках злочинних організацій у кінцевому результаті може підірвати економіку цих країн і основи демократії, оскільки гроші, отримання злочинним шляхом, не йдуть на розвиток виробництва та задоволення соціальних потреб, а використовуються для вчинення нових злочинів і збагачення олігархів.

§ 7. Основні напрями запобігання організованій злочинності

Запобігання організованій злочинності як напрям профілактичної діяльності передбачає:

– концептуальну і понятійну характеристику цієї злочинності і боротьби з нею в сучасний період;

– достатню нормативно-правову базу;

– спеціалізацію кадрів, що ведуть боротьбу з цією злочинністю та їх підготовку;

– достатнє ресурсне забезпечення;

– сучасну інформаційну базу;

– комплексне програмування; знання реального стану і тенденцій організованої злочинності, обґрунтовані прогнози оцінки.

Позитивні зрушення в цій сфері можливі за умови:

– приходу до верховної влади людини, яка має установку на безкомпромісне протистояння злочинності, формування ним команди одностайних антикримінальних спрямованості;

– посилення державної системи руйнівного впливу на злочинність;

– створення механізмів протидії тенденції саморозкладу цієї системи;

– усвідомлення суспільством гостроти кримінальної проблеми.

Концептуальні основи запобігання організованій злочинності передбачають визначення пріоритетів боротьби з нею, виходячи зі структури і тенденцій організованої злочинності, небезпеки наслідків окремих її видів.

Законодавство про боротьбу з організованою злочинністю й практика боротьби з нею повинні враховувати її специфіку, що пов'язана із широкомасштабною груповою злочинною діяльністю й використання значних матеріальних засобів, добытих злочинним шляхом. Значний вплив мають також законодавчі та управлінські заходи, щодо протидії відмиванню засобів, добытих злочинним шляхом, розширення можливостей виявлення незаконних доходів і вилучення придбаного майна.

Загальносоціальною основою запобігання організованій злочинності і максимального обмеження можливостей її функціонування і відтворення є подолання кризових явищ

у країні: в економіці, політиці, громадській ідеології і психології, соціальній сфері, правоохоронній діяльності.

Необхідно поліпшити механізми реалізації законів про боротьбу з корупцією, про відповідальність за легалізацію злочинних доходів, про державний фінансовий контроль, що розширяють можливості підризу економічної бази і системи безпеки організованих злочинних структур. На досягнення зазначеної мети спрямовані заходи щодо:

- ліквідації пільг та інших умов, що сприяють корупції та всюдозволеності суб'єктів, які знаходяться при владі;
- переходу до розподілу державних замовлень через відкритий конкурс із публікацією його умов або вимог;
- переходу на міжнародні стандарти бухгалтерського обліку.

Програма щодо посилення боротьби зі злочинністю передбачає наступні заходи запобігання організованим злочинностям і корупції:

- регіональні оперативно-профілактичні та цільові операції щодо виявлення та припинення «злочинських» сходок, діяльності «злочинців у законі», лідерів і активних учасників етнічних злочинних угруповань;
- перевірки дотримання законності в діяльності підприємств і служб безпеки приватних структур;
- перевірки дотримання банками порядку кредитування недержавних структур;
- підготовка нормативно-правових актів щодо заходів забезпечення безпеки осіб, які здійснюють негласну допомогу в боротьбі зі злочинністю;
- вибіркові перевірки підприємств щодо видобутку та переробки нафти, газу, кольорових і рідкоземельних металів, які відвантажують продукцію за кордон;
- розробка заходів, що перешкоджають кримінальній діяльності організованих злочинних груп і корумпованих посадових осіб у цих галузях;
- засоби, що перешкоджають проникненню організованої злочинності в органи державної влади, у тому числі правоохоронні;
- проведення конференцій із проблем удосконалення боротьби з організованою злочинністю.

Запобігання організованим злочинностям і корупції є одним із пріоритетних напрямів міжнародного співробітництва України у сфері боротьби зі злочинністю.

Україна – член Інтерполу, учасник розробки ряду міжнародно-правових документів боротьби з організованою злочинністю. Розширяється коло держав, з якими підписані договори про надання правової допомоги, у тому числі з розшуку, викриття та екстрадиції учасників організованих злочинних груп і формувань, виявлення майна, здобутого злочинним шляхом.

При вступі до Ради Європи (РЄ) Україна зобов'язалася підписати і ратифікувати багатосторонні конвенції, що стосуються видачі злочинців, взаємної допомоги в кримінально-правовій сфері, боротьби з відмиванням доходів від злочинної діяльності й ін., і з моменту вступу до РЄ дотримуватися принципів, закріплених в цих конвенціях. У межах міжнародних договорів України передбачено взаємний обмін оперативною, довідковою та іншою інформацією, проведення спільних заходів, обмін досвідом, обмін нормативними матеріалами, взаємодія у підготовці кадрів і наукових досліджень.

Удосконалення економічних, політичних, соціальних, ідеологічних, духовних та інших відносин, що відбувається у процесі побудови правової держави, є тим чинником, який підриває корені організованої злочинності. У боротьбі з цим явищем першочергового значення набувають загальносоціальні заходи удосконалення правоохоронної діяльності, для чого потрібно:

1) завершити радикальну реформу економічної, соціальної, політичної та інших сфер суспільства на засадах чесної конкуренції та демократії, подолати глибоку кризу, в якій опинилась Україна при переході від адміністративно-командної системи господарювання до цивілізованої ринкової економіки;

2) удосконалити управління державним майном і економічними процесами, зміцнити контроль за мірою праці та споживання, виключити відмивання коштів, отриманих незаконним шляхом;

3) створити ефективну податкову систему, сприятливі умови для підприємницької діяльності, щоб громадяни мали реальну можливість працювати в рамках закону;

4) запровадити попереднє вивчення банками фінансового стану фізичних та юридичних осіб, які звертаються з проханням про надання кредитів, а також мети, з якою ці кредити отримуються, та можливостей їх повернення;

5) оскільки організована злочинність тісно пов'язана з корупцією запровадити обов'язкове декларування доходів усіма державними службовцями.

Окрім загальнопрофілактичних, треба посилювати спеціальні заходи протидії організованій злочинності. Так, суттєвого удосконалення вимагає чинне законодавство, яке значною мірою заганає економіку в «тінь». У зв'язку з тим, що організована злочинність випливає з недосконалих економічних відносин, варто ввести нову наукову і навчальну дисципліну – економічну кримінологію, а також розробити загальнодержавну Програму боротьби з організованою злочинністю.

Вимагають перебудови організаційна структура і діяльність спеціальних підрозділів правоохоронних органів з боротьби з організованою злочинністю, професійна підготовка працівників, їх правовий і соціальний захист, поліпшення матеріально-технічного забезпечення цих підрозділів. Належить удосконалити стратегію і тактику оперативно-розшукової та розвідувально-аналітичної роботи, всебічно вивчати криміногенні ситуації, пов'язані з функціонуванням кредитно-банківської системи. Назріла потреба централізованого обліку ватажків кримінального середовища, встановлення за ними постійного контролю, у тому числі в місцях виконання покарань.

Питання боротьби з організованою злочинністю мають широко висвітлюватись у засобах масової інформації. Хоча і кажуть, що «мафія безсмертна», але активна протидія їй на загальносоціальному і спеціально-кримінологічному рівнях профілактики при чіткій взаємодії усіх її суб'єктів, тісному міжнародному співробітництві у цій сфері дасть змогу значно скоротити всілякі прояви організованої злочинності та мінімізувати її небезпеку для суспільства.

§ 8. Запобігання транснаціональній організованій злочинності в Україні

Сучасному світу властиві тенденції глобалізації та інтеграції не лише позитивних процесів і явищ, а й негативних. Особливу небезпеку для світової спільноти, і насамперед для країн з перехідною економікою, становить транснаціональна організована злочинність⁸⁶¹. Темпи її приросту набагато вище темпів приросту іншої злочинності. Нині міжнародні злочинні організації ефективно використовують міжнародну політичну ситуацію, а також глобальну фінансову кризу, яка сприяє проведенню спільних злочинних акцій у багатьох сферах бізнесу і становить загрозу національній та міжнародній безпеці⁸⁶². Проблема забезпечення національної безпеки на початку XXI ст. стає дуже важливою для багатьох держав світу, у тому числі й для України. Ураховуючи новітні тенденції розвитку організованої транснаціональної злочинності, виявлення її нових якостей, пов'язаних з посиленням системного характеру, корумпованістю органів державної влади на різних структурних рівнях й активізацією включення представників правоохоронних органів до системи кримінальних корумпованих зв'язків, політики, практики і фахівці різних напрямів правоохоронної діяльності та управління (учені-криміналісти, кримінологи, працівники правоохоронних і судових органів) усвідомлюють необхідність пошуку принципово нових нестандартних рішень з удосконалення протидії цій глобальній небезпеці.

На сьогодні відомі наукові дослідження окремих проблем державного і відомчого управління у сфері боротьби зі злочинністю; належним чином освітлюються кримінально-правові, кримінологічні, психологічні, інформаційні та оперативно-розшукові аспекти протидії злочинності. Водночас у вітчизняній юридичній науці недостатньо висвітлено адміністративно-правові засади протидії саме організованій транснаціональній

⁸⁶¹ Жаровська Г. П. Транснаціональна організована злочинність в Україні: феномен, детермінація, протидія: монографія / Галина Жаровська. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2018. 568 с.

⁸⁶² Жаровська Г. П. Організаційні аспекти протидії транснаціональній організованій злочинності в Україні. Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. Одеса: Нац. ун-т «Нац. юрид. акад.», 2014. Вип. 73. С. 475–481.

злочинності, а також загальна стратегія державного управління щодо вдосконалення протидії цьому виду злочинності.

Наразі злочинність, передусім її найбільш небезпечний різновид – транснаціональна організована – усе більше набуває системних якостей, здатності реально впливати на суспільні відносини в політиці, економіці, праві, створювати так звані «зони преференцій» і «безкарності», активно наступати на ту частину суспільства, яка орієнтована на право і закон.

Водночас актуальність охорони права виходить далеко за межі боротьби зі злочинністю або порушеннями громадського порядку. У правовій державі «право має охоронятися не лише від явно неприпустимих актів беззаконня. Не меншою мірою неприпустимими є всі прояви протиправності, спроби обмежувати, зменшувати будь-які права і законні інтереси громадян, державних і недержавних організацій».

Очевидно, що запорукою створення надійної системи охорони права сьогодні може бути тільки зміцнення самої української держави та її органів, відповідальних за забезпечення в країні законності і правопорядку. У зв'язку з цим, перед українською державою постали масштабні завдання, пов'язані з виробленням стратегії розвитку всієї правоохоронної системи та її важливої складової – правоохоронних органів, пошуку принципово нових, нестандартних форм їх організації, взаємодії, координації діяльності, удосконалення системи управління правоохоронними органами. Саме на систему управління покладаються найважливіші завдання щодо внесення своєчасних змін до функціональної та організаційної структури органів, які сприяють підвищенню ефективності їх діяльності, своєчасного та якісного вирішення поставлених перед ними завдань.

Система управління правоохоронними органами як частину всієї системи соціального та державного управління країни неминуче відтворювала і відтворює низку тенденцій інерційності й навіть відсталості. Йдеться, зокрема, про певні елементи паралелізму в діяльності структур управління, недостатньо чітке розмежування повноважень, невинуватого громіздкості управлінського апарату, що позбавляє його гнучкості, здатності до своєчасного вирішення оперативних завдань тощо.

Розглядаючи проблеми організації діяльності правоохоронних органів, наголосимо на тому, що кожній державі притаманні власні національні особливості в цій сфері, водночас у будь-якій країні правоохоронні органи виконують завдання протидії загрозам правам і свободам людини, власності, правопорядку⁸⁶³.

На жаль, вітчизняна правоохоронна система не впоралася з цими завданнями, на початку 2014 р. держава фактично опинилася беззахисною перед посяганнями транснаціонального злочинного елемента на національну безпеку України, злочинні організації майже відкрито діяли на території України і нині активно впливають на суспільно-політичну обстановку в державі вже з поза меж країни. Фактично недостатньо ефективним виявилися заходи щодо реформування правоохоронної системи з метою підвищення ефективності її діяльності на основі оптимізації структури, підвищення рівня координації діяльності правоохоронних органів, покращення їх фінансового, матеріально-технічного, організаційно-правового і кадрового забезпечення⁸⁶⁴.

Ці обставини зобов'язують з нових позицій поглянути на організаційні засади, згідно з яким повинна вибудовуватися система боротьби зі злочинністю в нашій державі, узявши за основу досвід розвинутих європейських країн. На нашу думку, на часі перехід правоохоронних органів на якісно новий рівень планування та управління, зокрема, впровадження в діяльність правоохоронної системи елементів стратегічного менеджменту.

Розроблення теоретичних основ стратегічного управління у сфері боротьби з транснаціональною організованою злочинністю є важливою частиною формування сучасної теорії управління правоохоронною діяльністю, що зумовлено необхідністю формування єдиної державної стратегії, спрямованої на протидію транснаціональній організованій злочинності в Україні. Крім того, теоретичне осмислення системи стратегічного управління у правоохоронній сфері на сучасному етапі обумовлено зростаючою складністю управлінських завдань у вирішенні гострих соціально-політичних конфліктів, пов'язаних з

⁸⁶³ Гуценко К. Ф., Ковалев М. А. Правоохранительные органы: учебник / под ред. К. Ф. Гуценко. Москва: Зеркало-М., 2002. 416 с.

⁸⁶⁴ Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 черв. 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. С. 351.

діяльністю транснаціональних злочинних організацій глобального масштабу типу ДНР і ЛНР; необхідністю вироблення заходів щодо стабілізації соціально-економічної та суспільно-політичної ситуації в країні і в регіонах.

Протягом другої половини ХХ ст. в Україні відбувалося поступове становлення теорії стратегічного управління як нового напрямку в науці і практиці. Сьогодні вона ґрунтується на значному арсеналі наукових розробок та концепцій: теорії наукової організації праці та соціології управління, теорії соціальних явищ, загальної теорії систем, кібернетиці, концепції стратегічного моделювання і планування, сучасній філософії менеджменту, теорії управлінських рішень, теорії формування стратегії як колективного процесу, науковому управлінні товариством тощо⁸⁶⁵.

Аналіз наукових позицій дає можливість визначати, що наукова категорія «стратегічне управління правоохоронною сферою» досліджується як один з видів (підсистеми) соціального управління, що є складовою частиною предметної сфери соціології управління, вивчає закони та закономірності управління структурами, інститутами та процесами, що належать до сфери правоохоронних відносин.

Водночас сучасна політико-правова ситуація в країні, активізація транснаціональної злочинності в Україні, яка у своїй діяльності досягла геополітичних масштабів, ставить завдання розроблення дієвої системи стратегічного управління правоохоронною діяльністю у сфері боротьби з транснаціональною організованою злочинністю.

Стратегічне управління у правоохоронній сфері як складова процесу соціального управління посідає певне місце в механізмі використання об'єктивних законів розвитку суспільства, є механізмом, що забезпечує законні інтереси держави, а також інтереси і права людини та громадянина у сфері правопорядку.

У даній системі правоохоронна діяльність являє собою особливу підсистему засобів регуляції людської поведінки, належить до практики управління соціальними відносинами, процесами і явищами у сфері боротьби зі злочинністю⁸⁶⁶. Суб'єктами системи стратегічного управління у правоохоронній сфері є правоохоронні органи і судова система, яку створює держава для забезпечення соціальної безпеки⁸⁶⁷.

Діяльність із стратегічного управління правоохоронною системою пов'язана з постановкою цілей і завдань, з аналізом перспектив управління та прогнозуванням результатів управлінської діяльності, безпосередньо ж результатом управління має бути створення ефективної системи протидії злочинності в її різноманітних формах.

У 60–80-х рр. ХХ ст. теорія управлінських рішень і практика їх розроблення, прийняття та організації їх виконання розвивалися паралельно і досить швидкими темпами. Протягом цих років МВС України, обласні УВС розробляли комплексні програми боротьби зі злочинністю, комплексні плани профілактики правопорушень, які були складовою частиною планів соціально-економічного розвитку регіонів, довгострокові плани, директиви, установчі накази та інші управлінські рішення, жими визначалися перспективи розвитку органів внутрішніх справ та посилення боротьби з правопорушеннями і злочинністю.

Теорія і практика прийняття управлінських рішень в органах внутрішніх справ розвивалися в умовах стабільної оперативної обстановки. Управлінські рішення розроблялися на основі ретроспективного аналізу її основних тенденцій і припущення, що вони збережуться в майбутньому, що завдання управління залишаться такими самими, що результати діяльності органів внутрішніх справ, відповідно до підвищення оптимальності управлінських рішень, своєчасного та якісного їх виконання, будуть динамічно підвищуватися. Як самі управлінські рішення тих років, так і практика управління стали значною і цінною базою для подальших досліджень системи управління правоохоронною діяльністю⁸⁶⁸.

⁸⁶⁵ Бондаренко І. В. Органи внутрішніх справ в системах правоохоронних органів України, Російської Федерації та інших зарубіжних країн: теоретичні аспекти: автореф. ... дис. канд. юрид. наук. Київ, 2004. С. 8.

⁸⁶⁶ Теорія управління в органах внутрішніх справ: навч. посіб. / за ред. В. А. Ліпкана. Київ: КНТ, 2007. 884 с.

⁸⁶⁷ Андреев Н. А., Коробов В. Б. Стратегическое управление в правоохранительной сфере / Н. А. Андреев, В. Б. Коробов. Москва: ЮНИТИ- ДАНА, 2010. С. 15.

⁸⁶⁸ Державне управління: навч. посіб / А. Ф. Мельник, О. Ю. Смоленський, А. Ю. Расіна, Л. Ю. Гордієнко; за ред. А. Ф. Мельник. 2-ге вид., виправ. і допов. Київ: Знання, 2004. 342 с.;

З першої половини 80-х рр. XX ст. прогрес у розвитку теорії управління та управлінських рішень в органах внутрішніх справ припинився, а коли Україна вступила в нову епоху, на перший план було обґрунтовано висунуто загальнолюдські цінності права і свободи людини, захист яких гарантується Конституцією України.

Під впливом суперечливих процесів і явищ в економіці, соціальній сфері, ідеології і політиці, прорахунків і помилок, які було допущено при здійсненні загалом позитивних перетворень, у країні сформувалася нова злочинність, що перетнула кордони держави, характеризується глобальною небезпечністю, підвищеним динамізмом розвитку, непередбачуваністю змін, зростанням організованих форм прояву і підвищенням рівня її професіоналізму. Йдеться про транснаціональну організовану злочинність, яка стала в Україні і у світі фактором політичної нестабільності, військової загрози, здатна провокувати конфлікти геополітичного масштабу.

Саме тому, на думку Г. П. Жаровської, найбільш актуальним завданням стратегічного управління правоохоронною системою України слід вважати створення дієвої стратегії протидії транснаціональній організованій злочинності, яка відповідає криміногенній ситуації в Україні, враховує політичні та військові реалії, що характеризують розвиток транснаціональної організованої злочинності⁸⁶⁹.

Першим пунктом наведеного алгоритму є визначення напрямів боротьби з транснаціональною злочинністю на основі стратегічного аналізу ситуації. Розглянемо даний елемент більш детально, оскільки саме він є ключовим у розробленні стратегії, визначає її дієвість.

У сучасних політико-правових умовах система стратегічного управління протидії транснаціональній організованій злочинній діяльності має бути сформована за чотирма напрямками.

Перший напрям – політичне, пропагандистське та дипломатичне супроводження протидії транснаціональній організованій злочинності. Це головне завдання державної влади в боротьбі з транснаціональною організованою злочинністю. За цим напрямом потрібно:

1) сформувати у свідомості міжнародної спільноти стійке уявлення про те, що транснаціональні злочинні організації, не змінюючи своєї злочинної сутності, намагаються маскувати свою діяльність, ховаючись за завісою псевдодержавних політичних утворень типу ДНР та ЛНР. Вивести транснаціональні злочинні організації за межі політико-дипломатичних дискусій, зосередити увагу на розробленні дієвих інструментів їх нейтралізації, знищення;

2) досягти військового паритету з транснаціональними злочинними організаціям, створити передумови для можливостей ефективної збройної протидії цим організаціям;

3) аргументовано довести міжнародній спільноті, що «відкритий» український кордон перетворює Росію на спонсора й організатора транснаціональної злочинної діяльності, яка фактично саме перетворюється на країну, де до влади прийшли організатори транснаціональних злочинних схем, які успішно використовуються в економіці, політиці, у міжнародній торгівлі. При цьому Росія як країна, що перетворюється на злочинну організацію, у своїй діяльності використовує традиційний набір кримінальних інструментів: корупцію, шантаж, убивства, залякування тощо.

Другий напрям – виявлення та перекриття каналів проникнення транснаціональної організованої злочинності у країну, її впровадження в структури влади, у суспільство та в економіку. За цим напрямом необхідні:

1) загальне управління, планування та координація діяльності правоохоронних органів і військового командування в боротьбі з транснаціональною організованою злочинністю;

Малиновський В. Я. Державне управління: навч. посіб. 2-ге вид., допов. та перероб./ В. Я. Малиновський. Київ: Атіка, 2003. 576 с.; Одінцева Г. С. Державне управління і менеджмент: навч. посіб. у табл. і схемах. Харків: Харків. УАДУ, 2002. 492 с.; Франчук Т. О. Державне стратегічне управління інноваційною діяльністю в реальному секторі економіки: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. Запоріжжя, 2008. 20 с.; Минасов С. Г. Формирование стратегий органов внутренних дел (теоретический и организационный аспекты): дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2001. 187 с.

⁸⁶⁹ Жаровська Г. П. Транснаціональна організована злочинність в Україні: феномен, детермінація, протидія: монографія / Галина Жаровська. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2018. 568 с.

2) боротьба з легалізацією злочинних капіталів, з проникненням на територію України фінансових ресурсів, спрямованих на підтримання сепаратизму й екстремізму;

3) розроблення спеціального законодавства, присвяченого боротьбі з тероризмом, транснаціональною організованою злочинністю і корупцією;

4) удосконалення і посилення кримінального законодавства у сфері відповідальності за організацію й участь у транснаціональній протиправній діяльності.

Третій напрям – забезпечення законності і безпеки економічної діяльності. Включає такі заходи:

1) контроль за переміщенням товарів, послуг, фінансових ресурсів через державний кордон;

2) контроль за законністю діяльності юридичних і фізичних осіб в економічній сфері з боку державних органів;

3) спеціальне організаційно-правове і технічне забезпечення економічної діяльності з участю правоохоронних органів, приватних детективних агентств і охоронних підприємств.

Четвертий напрям – розроблення територіальних стратегій боротьби з транснаціональною організованою злочинністю з урахуванням специфіки кожного регіону України⁸⁷⁰.

Органам влади на місцях слід вивчати й аналізувати нові тенденції організованої злочинності, а також формулювати завдання і пріоритетні напрями правоохоронної діяльності.

Кримінальна політика на місцевому рівні залежить від державної і є засобом її конкретизації та реалізації з урахуванням місцевих особливостей. Місцеві органи влади повинні повною мірою усвідомити організовану злочинність як невід’ємний елемент будь-якого цивілізованого суспільства і перейти від ідеології боротьби до цільової установки захисту населення і кожного громадянина окремо від протиправних посягань з боку організованої злочинності.

Територіальні органи влади повинні здійснювати матеріально-технічне і фінансове забезпечення правоохоронної діяльності, розвивати інформаційно-аналітичну та науково-дослідну діяльність у сфері боротьби з організованою злочинністю, здійснювати координацію профілактичної роботи правоохоронних органів з медичними, педагогічними, психологічними та іншими установами і службами, а також громадськими організаціями.

Місцеві органи правопорядку роблять значний внесок у боротьбу з транснаціональною організованою злочинністю шляхом запобігання та припинення протиправної діяльності організованих злочинних груп. До того ж вони повинні проводити роботу, спрямовану на виявлення та усунення причин і умов, що сприяють учиненню різних видів злочинів місцевими злочинними групами та організаціями. Головним завданням територіальних підрозділів поліції має бути виявлення і притягнення до кримінальної відповідальності лідерів, місцевого злочинного середовища, оскільки вони є основними її ідеологами, визначають пріоритетні напрями протиправної діяльності злочинних груп й організацій.

Для успішної боротьби з організованою злочинністю на місцевому рівні територіальні органи влади повинні вживати комплекс різноманітних заходів, а саме: економічні, політичні, соціальні, організаційно-управлінські, культурно-виховні, правові.

Економічні заходи – насичення ринку товарами масового попиту, розвиток виробництва на основі сучасних технологій, здійснення інвестиційної стратегії, справедливий розподіл власності, підвищення рівня життя населення, зміцнення територіальної фінансової системи, зниження інфляції на місцевому рівні. Поліпшення роботи з усунення обставин економічного характеру, що сприяють учиненню економічних злочинів.

Політичні заходи – зміцнення демократичних цінностей і всіх гілок влади на територіях, реалізація політичної волі, протистояння соціально негативним явищам і процесам. Прийняття рішень органами влади про розмежування повноважень центральних органів МВС і правоохоронних органів на місцях у галузі громадської безпеки та охорони правопорядку.

Соціальні заходи – захист інтересів малозабезпечених верств населення, усунення різкого соціального розшарування суспільства, життєвий устрій біженців і вимушених переселенців, безробітних, усунення негативних наслідків безробіття та вимушеної міграції осіб тощо.

⁸⁷⁰ Жаровська Г. П. Транснаціональна організована злочинність в Україні: феномен, детермінація, протидія: монографія / Галина Жаровська. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2018. 568 с.

Організаційно-управлінські заходи – координація діяльності суб'єктів протидії організованим злочинностям.

Культурно-виховні заходи – різноманітні зусилля щодо утвердження в житті суспільства ідей добра, справедливості, законів високої моральності, усунення моральної деградації населення, а також насильства і жорстокості.

Для того, щоб передбачена система заходів з протидії організованим злочинностям була ефективною, необхідна наявність таких умов:

1) консолідація зусиль суспільства і держави. Лише шляхом об'єднання суспільних і державних інститутів можливий ефективний вплив на причини, що породжують організовану злочинність. Причини ж перебувають в економічній, духовній, політичній і соціальних сферах;

2) консолідація правоохоронних органів. У цьому консолідованому об'єднанні кожен правоохоронний орган повинен чітко знати і виконувати свої функції. У деяких випадках допускається дублювання функцій, оскільки абсолютний монополізм може заподіяти шкоду в боротьбі з організованою злочинністю;

3) високий рівень професіоналізму і моральна стійкість працівників правоохоронних органів, передусім спецпідрозділів. Обов'язково має бути створено систему їх захищеності та надано певні соціальні пільги. У цьому контексті фахівці-кримінологи неодноразово висловлювали думку, що доручати розслідування злочинів, учинених організованими злочинними групами та організаціями, необхідно фахівцям високого професійного рівня, які володіють творчим мисленням і здатні якісно і повноцінно здійснити слідчі та оперативні заходи;

4) науково-пропагандистське забезпечення боротьби з організованою злочинністю. Необхідна консолідація сил учених, різних правоохоронних відомств і спеціалізованих інститутів для підготовки спеціальної літератури, присвяченій цій проблемі;

5) інформаційно-пропагандистське забезпечення боротьби з транснаціональною організованою злочинністю. Необхідна консолідація всіх засобів масової інформації для формування громадської думки в дусі неприйняття організованої злочинності та сприяння правоохоронним органам у боротьбі з організованими злочинними проявами⁸⁷¹.

На думку Г. П. Жаровської, можна використовувати і різні форми міжнародної взаємодії, такі як обговорення і вироблення необхідних загальних методик боротьби з транснаціональною організованою злочинністю, обмін науковою і практичною інформацією, безпосереднє співробітництво між спецслужбами України і зарубіжних країн⁸⁷².

Не виключаються й залучання зарубіжного досвіду організації системи правоохоронних органів. Як зразок для вдосконалення вітчизняної організаційної структури можна проаналізувати досвід організації поліцейських сил у Федеративній Республіці Німеччина та Австрії, які, відповідно до свого державного устрою, створили власну модель організації діяльності органів внутрішніх справ, мають відносну регіональну самостійність і водночас тісно координують свою діяльність, що є ефективним механізмом боротьби зі злочинністю⁸⁷³.

⁸⁷¹ Жаровська Г. П. Транснаціональна організована злочинність в Україні: феномен, детермінація, протидія: монографія / Галина Жаровська. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2018. 568 с.

⁸⁷² Жаровська Г. П. Транснаціональна організована злочинність в Україні: феномен, детермінація, протидія: монографія / Галина Жаровська. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2018. 568 с.

⁸⁷³ Жаровська Г. П. Транснаціональна організована злочинність в Україні: феномен, детермінація, протидія: монографія / Галина Жаровська. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2018. 568 с.

Глава 23. Кримінологічна характеристика та запобігання професійній злочинності

(Джужа О. М., Мінченко С. І.)

План

- § 1. Поняття, генезис, ознаки та характеристика професійної злочинності.
- § 2. Причини та умови професійної злочинності в Україні.
- § 3. Кримінологічна характеристика особи професійного злочинця.
- § 4. Сучасний стан професійної злочинності.
- § 5. Запобігання професійній злочинності.

§ 1. Поняття, генезис, ознаки та характеристика професійної злочинності

До числа малодосліджених недостатньо науково розроблених аспектів кримінології належить професійна злочинність. Поняття «професійна злочинність», «професійний злочинець» часто трактувалися довільно. Учені, досліджуючи спеціальний рецидив злочинів, способи вчинення злочинів, кримінальну субкультуру (жаргони, татуювання, «блатні» пісні), які раніше не відносилися до поняття професійної злочинності, практично розкривали її ознаки.

Питання професійної злочинності насущні як для вчених кримінологів, так і для представників правоохоронних органів, незважаючи на істотні зміни, що відбуваються в кримінальній та кримінально-виконавчій політиці нашої держави. Професійна злочинність – серйозна проблема для суспільства в цілому і для кримінально-виконавчої системи зокрема. Це один з найбільш небезпечних видів злочинності, тісно пов'язаний з рецидивною злочинністю і виявляється у всіх її формах множинності злочинів.

Хоча за всіх історичних часів і видів політико-правових режимів проблеми професійної та рецидивної злочинності завжди були актуальними, на думку В. С. Батиргарєвої⁸⁷⁴, питання злочинної «кар'єри» професійних злочинців і рецидивістів як форми протиправної поведінкової активності таких осіб залишалися недостатньо дослідженими, особливо у вітчизняній кримінології.

Як зазначено в академічному курсі «Кримінологія» (2018 р.), виданого за загальною редакцією О. М. Литвинова⁸⁷⁵, уперше поняття професійної злочинності було дано на Гейдельберзькому з'їзді Міжнародного союзу криміналістів у 1897 р. Воно пов'язувалося з постійним, систематичним учиненням злочинів, у першу чергу, злочинів проти власності. Існування професійного злочинного середовища тривалий час офіційно не визнавалося. Вважалося, що існує певна категорія осіб, які постійно займаються вчиненням злочинів, що обумовлено недоліками їх соціалізації. У науковій літературі радянського періоду вказувалося та те, що таких осіб так мало, що не існує підстав для визнання існування самостійного виду злочинності – професійної⁸⁷⁶.

Отже, проблема професійної злочинності в кримінології розроблялася не на достатньо належному рівні. Відомі соціологи Е. Шур, С. Фоке, Р. Кларк, Р. Колдуелл, Е. Сатерленд, Т. Пфул та інші вказували лише на характерні ознаки професійної злочинності та особливості її розвитку (рецидив, спеціалізація, вдосконалення навичок, злочинний дохід), визначили злочини, де вона найбільш яскраво проявляється (крадіжки, розбій, рекет, шахрайство).

⁸⁷⁴ Батиргарєва В. С. Рецидивна злочинність в Україні соціально-правові та кримінологічні проблеми: монографія. Харків: Право, 2009. 576 с. С. 194.

⁸⁷⁵ Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с.

⁸⁷⁶ Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с.

Серед кримінологів тема професійної злочинності є долею найвизначніших вчених. Так, тип професійного злочинця описали в своїх працях Ч. Ломбразо, М. Герінг, Р. Колдуелл, Е. Феррі та ін.

Проблемами дослідження професійної злочинності в різні часи займалися як вітчизняні, так і закордонні вчені-кримінологи, криміналісти, пенітенціаристи, соціологи та психологи.

Щодо генезису професійної злочинності в Україні, потрібно відмітити залежність характеру злочинності від конкретних соціальних умов. Одними з перших професійних злочинців були так звані «зłodії з великої дороги», тобто розбійники, для яких грабунок був не просто злочинним заняттям, а способом життя. Виникнення цієї професії стало наслідком історичного парадоксу. Київська Русь спромоглася проминути рабовласницький лад, але монголо-татарська навала відкинула її розвиток далеко назад. На теренах майбутньої України у Російській імперії до 1861 року існувало узаконене кріпацтво. Тяжкі умови життя змушували селян тікати від своїх гнобителів, а оскільки легалізація на іншій території була неможлива (крім козацьких земель), розбій ставав єдиним засобом до існування⁸⁷⁷.

Що стосується крадіїв, то до початку індустріалізації дана професія не могла отримати значного поширення. Це пояснюється тим, що не було великих міст, мешканці яких не знали б один одного в обличчя. Цей фактор унеможлилював зłodійство як основне джерело доходів, оскільки про нього одразу дізнавалися сусіди. До того ж тоді застосовувались такі санкції як відтинання руки, таврування на лобі, виривання ніздрів або страта. Тому крадії не могли вести осілий спосіб життя. Для того періоду характерне вчинення злочинів у нічний час на постійних дворах, поштових станціях, тобто в місцях, де люди зупинялися не надовго.

Мабуть, чи не найдревнішою спеціалізацією зłodіїв було конокрадство. Великі масиви лісостепу та степу протягом тривалого часу залишалися порубіжжям між поселеннями ще праукраїнського етносу та різними кочовими племенами. Для останніх викрадення табуну не лише у супротивника, а й сусіда не вважалося ганебним заняттям. Більш того, це було ознакою воїнської доблесті. Ще з історії Київської Русі відомі випадки, коли князі, дізнавшись про наміри кочових племен здійснити набіг, набирали невеличкі загони волонтерів з власної дружини з метою крадіжки на привалах коней супротивника, що іноді призводило не лише до обмеження маневреності, але й до відмови кочівників продовжувати набіг.

Конкрадство залишалося досить поширеним явищем навіть за часів капіталістичного розвитку Російської імперії. Серед конокрадів існувало значне подібнення спеціалізації, а також високий рівень організованості від Таврійського степу до Далекого Сходу. Фіксувалися непоодинокі випадки затримання на кордоні з Маньчжурією табунів коней, викрадених у конезаводників Причорномор'я. Практично в кожному регіоні були спеціалісти, які докорінно змінювали зовнішній вигляд коней – перефарбовували шкіру, міняли форму копит, зубів, підков, підстригали гриви чи хвости. Проводячи аналогію з сучасними викрадачами автомобілів, переконуємося, що у методах їх злочинної діяльності мало що змінилось. Іншим став лише предмет злочину.

У 40-ті роки XIX століття відбувся подальший розподіл злочинців за видами діяльності, що призвело до підвищення їх професіоналізму. Жебраки трималися окремо, крадії – у зłodійському середовищі, грабіжники – у розбійницькому. Таким чином концентрувалася відповідна кримінальна еліта і було у кого вчитися. Створювалися підпільні школи для малолітніх зłodіїв, найбільш обдаровані направлялися за кордон для удосконалення кваліфікації. Навчання проводили «професори» злочинного світу. Так, в Одесі появились зłodійські професії, які поділялися на 8 розрядів, а грабіжники мали один розряд. Їх називали «щіпачами». Зłodійська шпана розділялась на «марвіхерів» (карманників), «кватирників» (кради через квартирки), «майданщиків» (кради у людей, що спали на вокзалах) тощо. Деякі з цих професій існують і в наш час⁸⁷⁸.

⁸⁷⁷ Кримінологія: підручник / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужа. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.

⁸⁷⁸ Кримінологія: підручник / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужа. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.

Варто вказати на циклічність структури і динаміки професійної злочинності в Україні з початку XVIII до кінця XIX ст. Циклічність була обумовлена бурхливим економічним розвитком, передусім у зоні Причорномор'я, і розростанням портових міст та індустріальних центрів. Це супроводжувалося збільшенням числа корисливих злочинів, їх інтелектуалізацією і виходом професійних злочинців на міжнародний рівень. Так, розглянута у 1870 році Одеським окружним судом справа групи фальшивомонетників на чолі з Терновим свідчить про наявність у них цілих фабрик для підробки казначейських паперів у Лондоні, Гамбурзі, та інших містах Західної Європи⁸⁷⁹.

Наприкінці XIX – початку XX століття на півдні України зачастили неврожаї, і розорені селяни подалися до міста. Це істотно поповнило армію злочинців. Яскравим прикладом злочинця – професіонала того часу був легендарний розбійник Василь Чумак. У 15 років він став на злочинний шлях, викрадав цілі обози, грабував маєтки поміщиків, займався контрабандою. Він дев'ять разів арештовувався, але щоразу втікав з тюрми чи каторги. У 1892 році Чумака засудили до страти за конокрадство. Тоді йому було понад 100 років. Відомі й інші імена, такі як «Мішка Япончик», Сонька «Золота Ручка», міжнародний злодій «доктор Слонімський» тощо.

На початку XX століття вперше в історії вітчизняного бандитизму в Одесі з'явився рекет, почали створюватися так звані «кріші». Скажімо, Гольченко торгівцям, які сплачували йому данину, видавав записки-індульгенції з таким текстом: «Не чіпати. Богун». У 1915 році була виявлена група жінок-вимагательок. Тоді ж спіймали банду Антона Мальованого, яка вчинила 9 убивств на замовлення.

Після Жовтневого перевороту 1917 року і громадянської війни різко зросла корисливо-насиленницька злочинність. Але треба віддати належне більшовицькій владі, яка досить швидко змогла її приборкати. Правда, це було зроблено ціною жорстких репресій та запровадження тотального нагляду всіх за всіма. Попри це, професійна злочинність, всупереч радянській пропаганді, викорінена не була.

Теза відомого західного кримінолога Дюркгейма про зневіру пересічного громадянина в нормативні системи, які не відображають реальності життя, дістала своє підтвердження і в СРСР. Наприкінці 70-х рр. XX ст. наявність на споживчому ринку величезного дефіциту товарів зумовила появу мережі підпільних цехів, які виробляли продукцію підвищеного попиту. З'явилася нова кримінальна спеціальність – «цеховик». Протягом короткого терміну «цеховики» зуміли акумулювати гігантські фінансові ресурси незаконними на той час способами. Саме ці ресурси стали зоною підвищеної уваги злочинців. «Цеховики» були ідеальним об'єктом для шантажу та здирництва і незабаром підпали під контроль криміналітету.

Сьогодні можна стверджувати, що отримання злочинним світом даного матеріального підґрунтя обумовило закономірне зростання організованої та професійної злочинності наприкінці 80-х – початку 90-х рр. На цей період, до того ж, припали радикальні реформування в українському суспільстві і початок розбудови незалежної держави.

Генезис професійної злочинності в Україні подібний до інших країн, хоча існують певні національні особливості. Так, в США професійна орієнтація не відігравала суттєвої ролі у сходженні особи до верхівки влади у злочинному світі. Головна риса, яка мала бути притаманною злочинцю, це вміння робити великі гроші. Тому не дивно, що чимало злочинних «сімей» там зросли на доходах від нарко- і порнобізнесу, тоді як в СРСР, а потім на пострадянському просторі, скажімо, сутенер був тільки «мужиком», і, як виняток, міг стати «фраєром».

Отже, у вітчизняній кримінології до останнього часу проблема професійної злочинності залишалася поза увагою дослідників. Таке становище було викликане тим, що Україна знаходилась у складі СРСР, де ще в 40-х роках декларувалася перемога над професійною злочинністю. Тому у пострадянській кримінології не склалася однозначна думка з приводу її трактування.

Розглянемо основні підходи до тлумачення поняття «професійна злочинність». По-перше, під нею розуміють сукупність злочинів, вчинених за місцем основної соціально позитивної роботи злочинця. Це здебільшого стосується посадових злочинів. По-друге,

⁸⁷⁹ Фейтельберг-Бланк В., Шестаченко В. Бандитская Одесса. «Двойное дно» Южной Пальмиры. Одесса, 1999.

під професійною злочинністю розуміють сукупність таких злочинів, які вирізняються майстерністю їх виконання.

Починаючи з Ч. Ломброзо, дослідники відзначали у поведінці професійних злочинців стійкий паразитизм, хитрість, прагнення до позерства, татуювань, взаємовиручку. Звертали увагу і на особливу таємну мову (арго). До професійної злочинності, визначення якої не давалося, вони відносили окремі види майнових злочинів.

У дореволюційній Росії, як і в інших країнах Європи, в боротьбі з «невиправними» застосовувалися спеціальні заходи – таврування, вибивання ніздрів, відрізання рук. Практикувалися створення пошукових груп сищиків, облави і т.д. Пізніше для обліку професійних злочинців були створені реєстраційні криміналістичні бюро.

Проте вчені і практики відзначали, що кількість професійних злочинців по відношенню до основної маси правопорушників була відносно невеликою. У Німеччині й Англії їх налічували не більше чотирьох тисяч.

У дореволюційній Росії, судячи зі звітів поліції (спеціальної картотеки не було), тенденція була подібною. У середньому щорічно поліція Санкт-Петербурга (кін. XIX – поч. XX ст.) затримувала двісті-триста професійних бродяг, понад тисячі злодіїв, з яких четверта частина була раніше судима. Спеціальний рецидив як один з показників професійної злочинності був незначний. Наприклад, серед засуджених за шахрайство та фальсифікацію він становив 14 %, правда, серед злодіїв досягав 51 %.

Що стосується різних кримінальних спеціалізацій, то вони виявилися досить поширеними в злочинному світі. На волі діяли «громили» (грабіжники), «ведмежатники» (зломщики сейфів), «йоржі» (магазинні злодії), «фармазонщики» (шахраї) і т. д. У злодіїв, наприклад, було двадцять п'ять спеціальностей.

Потрібно зазначити, що кримінальних спеціальностей існує дуже багато. Тільки злодійських офіційно налічується близько тридцяти, хоча на практиці їх, звичайно, більше. Таке розмаїття злочинних спеціалізацій обумовлене закономірностями розвитку суспільства і відображає його конкретно-історичні реалії. Індустріальне суспільство, на відміну від аграрного, характеризується високою ступінню спеціалізації та інтеграції, що підвищує продуктивність праці. Це саме стосується і злочинної діяльності⁸⁸⁰.

Наприкінці XIX ст. на каторзі утвердилися відповідні неформальні групи («масті»). Засуджені поділялися на «Іванов», «храпов», «гравців», «шпанку», «сухарников», «асмадєєв». Кожна мала свою кримінальну нішу.

Після революції 1917 р. професійна злочинність вивчалася стосовно до окремих видів злочинів. Точки зору кримінологів були різні, але сходилися до одного: даний вид злочинності охоплює лише корисливі злочини, злочинець-професіонал – це особа, яка неодноразово вчиняла злочин одного і того ж виду. Допускалося також, що професіоналом міг бути і не рецидивіст.

У 20–30-ті рр. XX ст. кримінальний світ, зберігши кримінальну основу дореволюційної Росії, поповнився багатьма іншими категоріями злочинців і злочинами. З'явилася і нові неформальні угруповання, які сформувалися з рецидивістів, переважно кишенькових злодіїв, і називалися «злодії в законі». Після ліквідації на початку 30-х рр. кримінологічної науки професійна злочинність не вивчалася аж до середини 80-х рр. XX ст.

У сучасній кримінології професійна злочинність визнана як самостійний вид злочинності, і відповідно їй необхідно приділяти більше уваги, проте кримінологи вивчають її дуже поверхнево.

На сьогодні відсутній єдиний підхід до визначення професійної злочинності і протягом ряду років проблема цієї злочинності залишається однією з складних, гострих і дискусійних проблем кримінології⁸⁸¹. Такий стан пояснюється, на думку Я. І. Гілінського, тим, що історично змінювалося саме поняття професійної злочинності, і діяльність

⁸⁸⁰ Кримінологія: підручник / О. М. Джу́жа, Я. Ю. Кондра́тьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.

⁸⁸¹ Кримінологія: учебник / отв. ред. И. И. Рогов, К. Ж. Балтабаев. Алматы: ТОО Изд. «Норма-К». 2004. 336 с.; Тугельбаева Б. Г., Береналиев Н. А. Современное понимание профессиональной преступности. Национальная правовая система в условиях формирования европейского правового простора: матер. науч.-практ. Интернет-конф. (Київ, 10 жовт. 2012 р.). URL: http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=336%3A081012-12&catid=51%3A5-1012&Itemid=63&lang=ru.

професійних злочинців настільки різноманітна і багатоліка, що не піддається вичерпному опису. Крім того перетин професійної злочинності з організованою, «білокомірцевою» і рецидивною злочинністю не дає можливість чітко визначити її межі, в тому числі кримінально-правові⁸⁸².

На думку В. І. Омігова, у кримінологічній науці і правозастосовчій практиці професійна злочинність «розчинилася» у різноманітні статистичної звітності, в масі інформації серед рецидиву і нових видів злочинів⁸⁸³. Фахівці враховують її у своїй діяльності, але спеціального розділу в офіційній кримінальній статистиці немає. Він зазначає, що таке ставлення до професійної злочинності проявляється в її помилковому віднесенні деякими дослідниками до рецидивної злочинності, а професіоналів-злочинців виділяють серед інших злочинців як в спорті майстрів серед любителів. Але відмінність злочинця-професіонала у тому, що він ставить за мету – вчинення злочинів протягом свого життя і стає ним, як правило, після трьох і більше злочинних епізодів⁸⁸⁴.

Є ще ряд визначень професійної злочинності, формулювання яких дає змогу говорити, що в розумінні багатьох сучасних дослідників професійна злочинність – це сукупність злочинів, учинених особами, для яких кримінально карані дії є постійним заняттям і основним джерелом отримання грошових коштів, доходів. Разом з тим, існує й така думка І. Петерсіля, що професійна злочинність взагалі не піддається універсальному визначенню⁸⁸⁵. Адже, кримінологами більш детально розроблена проблема організованої злочинності, яка по ряду властивостей тісно переплітається з професійною.

Цікавим і більш правильним, на наш погляд, є визначення, дане Н. В. Шигіною, яка зазначає, що професійна злочинність – відносно самостійний вид злочинності, що включає в себе сукупність злочинів, вчинених професійними злочинцями на основі спеціальних знань, досвіду і навичок, що мають стійкий характер і є джерелом їх засобів існування⁸⁸⁶.

Необхідно зауважити, що такі ознаки як спеціальні знання, досвід і навички, які мають стійкий характер і є джерелом засобів існування, підпадають під поняття «кримінального професіоналізму», вперше даного О. І. Гуровим для позначення особливого виду злочинної діяльності, ознаки якого дають підстави краще усвідомити сутність і поняття професійної злочинності. О. І. Гуров зазначає, що термін «кримінальний професіоналізм» позначає лише ту стійку злочинну діяльність, яка має ознаки властиві професії⁸⁸⁷.

На думку кримінологів, зокрема Н. Ф. Кузнецової, існує ще одна ознака професії – зв'язок індивіда з соціально-професійним середовищем⁸⁸⁸. Ми вважаємо це твердження справедливим, оскільки трудова діяльність людини не може перебувати поза соціальної сфери. Таким чином, якщо компоненти професії зовні виявляються у протиправній діяльності, то її можна віднести до злочинно-професійної, іншими словами, до кримінального професіоналізму, який, в свою чергу, є різновидом злочинного заняття і основним джерелом засобів існування, що вимагає наявності необхідних знань і навичок для досягнення особою кінцевої мети, а також обумовлює певні контакти з асоціальним середовищем⁸⁸⁹.

З іншого боку, А. В. Шеслер справедливо зазначає, що в наведеному вище визначенні кримінального професіоналізму відображені тільки його специфічні (видові) ознаки і відсутнє розуміння кримінального професіоналізму як системної злочинної діяльності, з необхідністю включає дозлочинне і посткримінальне діяння. На думку даного автора, таке

⁸⁸² Гишинский Я. И. Криминология. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 384 с. С. 249.

⁸⁸³ Омигов В. И. Профессиональная преступность: ее современное содержание. *Криминология: вчера, сегодня, завтра*. 2011. № 2. С. 54–58. С. 54. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/professionalnaya-prestupnost-eyo-sovremennoe-soderzhanie>.

⁸⁸⁴ Омигов В. И. Профессиональная преступность: ее современное содержание. *Криминология: вчера, сегодня, завтра*. 2011. № 2. С. 54–58. С. 54. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/professionalnaya-prestupnost-eyo-sovremennoe-soderzhanie>.

⁸⁸⁵ Криминология / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. Москва: Юрист, 1997. 512 с. С. 235.

⁸⁸⁶ Шигина Н. В. Профессиональная преступность в России. URL: <http://www.bg-znanie.ru/article.php?nid=4926>.

⁸⁸⁷ Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность: монография. Москва: Юрид. лит., 1990. 304 с. С. 38. Онлайн Библиотека. URL: <http://www.koob.ru>.

⁸⁸⁸ Криминология: учебное пособие / под ред. Н. Ф. Кузнецовой. Москва: Зерцало, 1996. 160 с. С. 29.

⁸⁸⁹ Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность: монография. Москва: Юрид. лит., 1990. 304 с. С. 20. Онлайн Библиотека. URL: <http://www.koob.ru>.

розуміння кримінального професіоналізму виключно важливе для його запобігання в тих сферах діяльності, де він прагне до легалізації використовуваної ним для розширення свого впливу на суспільство (наприклад, в сфері політики)⁸⁹⁰.

Як зазначають Н. В. Васильчикова, В. В. Кухарук, кримінальний професіоналізм має свої усталені кримінальні спеціальності, які спираються на такі види злочинності як злодійство, шахрайство, фальшивомонетництво, вимагання, грабіж, розбій, скупка та збут краденого та ін. Але до теперішнього часу з'явилися нові спеціальності в різних сферах кримінального бізнесу, пов'язані з вчиненням економічних і комп'ютерних злочинів, злочинів проти особи та ін. Наприклад, в частині економічних злочинів – це лжепідприємництво, фіктивне банкрутство⁸⁹¹. Сюди можна віднести також вороже або недружнє поглинання підприємств (рейдерство). Для комп'ютерної злочинності характерне вчинення незаконних дій у сфері інформатики (хакерство), для злочинів проти особи – викрадення людей і замовні вбивства (кілерство). Небувалий розмах набуло вимагання (рекет), особливо його приховані форми.

При цьому вивчення спеціальної літератури показує, що серед кримінологів при розгляді кримінальної спеціальності часто не диференціюються поняття «кримінальна спеціальність» і «кримінальна спеціалізація», існує плутанина між «кримінальною спеціалізацією» і «кримінальною кваліфікацією». Наприклад, той же О. І. Гуров зазначає, що в даний час налічується понад 100 кримінальних спеціальностей. Це майже в два рази більше, ніж було в 20-ті роки ХХ ст.⁸⁹². Ми, зі свого боку, вважаємо, що фактично кримінальних спеціальностей набагато менше, близько 25–30. Усе інше – це кримінальні спеціалізації, які характеризуються тією чи іншою кримінальною кваліфікацією.

На думку О. І. Гурова, кримінальні спеціалізації полягають у занятті конкретним видом злочинної діяльності, припускають оволодіння необхідними знаннями, практичними прийомами і «обумовлені систематичним учиненням однорідних злочинів, спрямованих на задоволення тих чи інших потреб особи, що виробляє у нього певну звичку, що переходить потім в норму поведінки»⁸⁹³.

Виходячи з цього визначення злочинної спеціалізації, як зазначає А. В. Шеслер тільки злодійських спеціалізацій налічується, за різними даними, понад 20, а шахрайських більш близько 40⁸⁹⁴. З розвитком науково-технічного прогресу кількість спеціалізацій, на нашу думку, буде тільки збільшуватися, прикладом чого є злочини в сфері комп'ютерних технологій. Крім того, слід враховувати, що крім спеціалізацій, прямо пов'язаних з учиненням злочинів, існують десятки злочинних спеціалізацій, діяльність в рамках яких охоплює сферу послуг для професійних злочинців. Це такі послуги як виготовлення фальшивих документів, зберігання вогнепальної зброї, сутенерство, розукомплектування автомобілів та ін.

Кожна кримінальна спеціалізація характеризується певною кваліфікацією в залежності від складності використовуваних злочинцем прийомів, знань і навичок, хоча в певних ситуаціях кваліфікацію злочинця може визначати предмет посягання, наприклад, у разі викрадення автотранспортного засобу, худоби, антикваріату. У злочинному світі вважається, що використання професійним злочинцем технічних засобів або інших складних прийомів, спеціальних трюків автоматично вказує на його високу кваліфікацію, оскільки на її засвоєння витрачається досить багато часу. При цьому, як правило, чим значніше ризик при вчиненні того чи іншого злочину, тим більш високою кваліфікацією характеризується злочинець, оскільки він змушений постійно вдосконалювати свої кримінальні навички для

⁸⁹⁰ Шеслер А. В. Криминологическая характеристика и профилактика профессиональной преступности: учеб. пособие. Тюмень, 2004. 61 с. С. 5.

⁸⁹¹ Васильчикова Н. В., Кухарук В. В. Криминология: конспект лекций. Москва: ЮРАЙТ, 2008. 144 с. С. 86.

⁸⁹² Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность. Москва, 1990. 304 с. С. 65. Онлайн Библиотека. URL: <http://www.koob.ru>.

⁸⁹³ Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность. Москва, 1990. 304 с. С. 20. Онлайн Библиотека. URL: <http://www.koob.ru>.

⁸⁹⁴ Шеслер А. В. Криминологическая характеристика и профилактика профессиональной преступности: учеб. пособие. Тюмень, 2004. 61 с. С. 6.

мінімізації ступеня ризику. З іншого боку, за деякими відомостями, чим вище кримінальна кваліфікація, тим інтенсивніше і «успішніше» ведеться злочинна діяльність⁸⁹⁵.

Разом з тим, як вказує В. С. Четвериков, характерною особливістю сучасних професійних злочинців є використання для вчинення злочинів спеціальних знань – юридичних, економічних, фінансових⁸⁹⁶. Унаслідок цього, в останні роки, певні характеристики деяких кримінальних професій стають мало відмінними від звичайної легальної професії.

Злочинець освоює свою кримінальну спеціальність насамперед заради протиправного отримання доходу, на який він і існує. З початку 90-х рр. ХХ ст. оформилося й існує особливий напрям в розподілі злочинних доходів – це кримінально-комерційна діяльність, що виявляється у вкладенні коштів в легальний і нелегальний бізнес, в банки і нерухомість. Тобто злочинний прибуток стає на сучасному етапі не тільки засобом існування для злочинного світу, а й джерелом його збагачення, накопичення кримінальних капіталів. Самі професійні злочинці починають утягуватися вже в учинення економічних злочинів, наприклад, таких як виготовлення і збут підроблених цінних паперів, кредитних карт, інших платіжних документів, «чорне» рейдерство у вигляді кримінального відбирання власності та ін.

Як зазначає А. І. Долгова, починаючи з 90-х рр. ХХ ст., зростаючу роль в злочинному світі починають відігравати консолідуючі тенденції⁸⁹⁷. При цьому характерною особливістю процесу еволюції угруповань професійних злочинців є те, що безпосередні носії злочинної субкультури кримінальні елементи, зосереджені в основному на нижчих ланках ієрархії, а вища ланка представлена вже особами не засудженими, мають вищу освіту і певний суспільний статус, що, в принципі, підтверджує загальноосвітні тенденції в організації злочинної діяльності, наприклад, мафіозного характеру⁸⁹⁸.

Елементи організації злочинної діяльності професійних злочинців дають підстави говорити про те, що відбувається процес зрощування професійної та організованої злочинності, їх взаємопроникнення і взаємодетермінація⁸⁹⁹. Вивчення організованої злочинності також наводить кримінологів до думки, що організована злочинність неможлива без професійної⁹⁰⁰.

З кримінологічної точки зору, цей процес характеризується підвищеною суспільною небезпекою, оскільки державі набагато важче протистояти кримінальним структурам, організованим за ознакою кримінального професіоналізму. Це пов'язано з тим, що боротьба йде вже не з роз'єднаними злочинцями-професіоналами, а з особливою замкнутою підсистемою злочинності, яку за своїм об'єктивним змістом являє сьогодні професійна злочинність. Ця підсистема володіє специфічним набором ознак і здатна до відтворення кримінальної діяльності.

Суто професійною є діяльність в рамках «шлакової злочинності», пов'язаної з циркуляцією «не відмитих» злочинних доходів, торгівлею наркотиками, зброєю і людьми, корупцією, поняття якої введено Д. А. Шестаковим. На його думку, вона може бути представлена як сукупність ринкових факторів, з одного боку, і обумовленого ними шкідливого для людини, забороненого обігу товарів, пов'язаних з лікуванням за допомогою ризику надприбутків. Іншими словами, це властивість економіки реагувати на заборони створенням тіньового обігу з відповідною системою його «життєзабезпечення»⁹⁰¹.

У кримінологічній літературі з приводу визначення професійної злочинності одвічно йде суперечка: як за змістом, так і з приводу того, що мати в основі при її визначенні. Американський кримінолог Р. Колдуелл виділив ряд ознак, що характеризують професійну злочинну діяльність:

- заняття злочином як бізнесом;
- спеціалізація на якому-небудь одному типі злочинів;

⁸⁹⁵ Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность. Москва, 1990. 304 с. С. 66. Онлайн Библиотека. URL: <http://www.koob.ru>.

⁸⁹⁶ Четвериков В. С. Криминология и профилактика преступлений. Москва: ФОРУМ–ИНФРА-Москва, 2005. 128 с. С. 113.

⁸⁹⁷ Криминология: учебник / под общ. ред. А. И. Долговой. Москва: Изд-во НОРМА, 2001. 784 с. С. 621.

⁸⁹⁸ Иншаков С. М. Зарубежная криминология. Москва: ИНФРА-М-НОРМА, 1997. 383 с. С. 300.

⁸⁹⁹ Криминология: учебник / под общ. ред. А. И. Долговой. Москва: Изд-во НОРМА, 2001. 784 с. С. 624.

⁹⁰⁰ Криминология: учебник / под общ. ред. А. И. Долговой. Москва: НОРМА–ИНФРА, 1999. 272 с. С. 257.

⁹⁰¹ Шестаков Д. А. Постлиберальная криминология о «торговле людьми». *Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права*. 2010. № 3. С. 14–22.

– вміння чітко діяти при здійсненні злочинної діяльності, ретельно планувати злочин, технічно оснащувати сам процес реалізації злочинного наміру і виконувати з майстерністю злочинні дії;

– вдосконалення в межах злочинної діяльності своїх знань і досвіду;

– відношення до злочину як до своєї кар'єри, підпорядкування цієї діяльності своєму світогляду;

– отождолення себе зі злочинним світом⁹⁰².

Поряд з цими ознаками сама злочинне середовище в різні відрізки часу підкреслювало власний професіоналізм шляхом різних мастей: асмадей, кишенькових злодіїв, домушників, ведмежатників, фарцовщиків, сучасних різновидів шахрайства (шулерів, наперсточників, лялькарів, продавців повітря), рекетирів, кілерів і т. д. Тільки у злодіїв було більше 25 спеціальностей⁹⁰³.

Окремі автори, визначаючи професійну злочинність, вважають, що вона є різновидом злочинного заняття, що є джерелом засобів існування для суб'єкта, що вимагає необхідних знань і навичок для досягнення кінцевої мети і обумовлює певні контакти з антигромадським середовищем; інші вважають, що – це злочинність, яка містить в собі три ознаки: стійкий вид злочинної діяльності, кваліфікація, що приносить дохід; треті зазначають, що – це сукупність злочинів, вчинених особами, для яких кримінальна діяльність є специфічною професією, основним джерелом доходу; четверті – обмежуються окремими її ознаками⁹⁰⁴.

Наприклад, О. О. Тайбаков зазначає, що у визначення професійної злочинності входять відповідні характеристики та елементи: потрібний відповідний рівень підготовки і майстерності, злочинна діяльність у професіонала-злочинця – є джерелом видобутку засобів до існування, як правило, використовують пристосування для вчинення злочину, застосовують спеціальні способи і прийоми при здійсненні протиправних діянь, цю діяльність зводять до справи свого життя, здійснює ретельне планування і підготовку злочину, наявність внутрішньої градації в середовищі злочинців, власна субкультура, властивість об'єднання в співтовариства, постійна передача початківцям злочинцям власного досвіду, користуються попитом на свою професію в кримінальному середовищі⁹⁰⁵.

Г. М. Мінковський дає більш точне формулювання професійної злочинності, зазначаючи, що – це вид злочинності, що характеризується постійністю злочинною діяльністю (заняттям як промислом) її учасників, яка є основним джерелом їх доходу і вимагає спеціалізації знань, навичок, умінь (способів і засобів вчинення злочинів), а також приналежністю злочинців, які мають відповідну спеціалізацію, до відносно замкнутого і ієрархізованого кримінального середовища і субкультури⁹⁰⁶.

Як зазначають В. В. Голіна, Б. М. Головкін, термін «професійна злочинність» є умовним. Його застосування можна пояснити тим, що стійка злочинна поведінка зовні схожа на будь-яку іншу професійну діяльність⁹⁰⁷. Розглядати професійну злочинність можна тільки крізь призму систематичної спеціалізованої діяльності злочинця, яка зовні нагадує діяльність професійну. Власне кажучи, «професійних» по природі злочинів взагалі не існує. Наприклад, умисне вбивство може бути вчинене однією особою одноразово на ґрунті побутової сварки, а для іншої особи вбивства на замовлення можуть стати основним джерелом існування. Урешті-решт, можемо уявити особу, яка майстерно ухиляється від

⁹⁰² Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1969. 232 с. С. 226, 304.

⁹⁰³ Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность: монография. Москва: Юрид. лит., 1990. 304 с. С. 55–73.

⁹⁰⁴ Гуров А. И. Профессиональная преступность и ее предупреждение. Криминология. Москва, 1995. С. 237; Хохряков Г. Ф. Указ. соч. С. 284; Резинкин В. Профессиональная преступность. Криминология. Москва, 2001. С. 713. Устинов В. С. Криминальный профессионализм: понятие, характеристика, предупреждение. Криминология. Санкт-Петербург, 2003. С. 282–288; Гишинский Я. И. Криминология. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 384 с. С. 249–253.

⁹⁰⁵ Тайбаков А. А. Профессиональная преступность: основные понятия и направления предупреждения ее органами внутренних дел. Москва, 1993. С. 7–10.

⁹⁰⁶ Мінковський Г. М. Криминологическая характеристика профессиональной преступности. Криминология. Москва, 1988. С. 314.

⁹⁰⁷ Криминологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с. С. 251.

сплати аліментів на утримання дітей, змінює місця роботи, підробляє особистісні ідентифікаційні документи, однак, навряд чи комусь спаде на думку назвати ухилення від сплати аліментів «професійним» злочином⁹⁰⁸.

З аналізу змісту професійної злочинності слід дати визначення її ступеня суспільної небезпеки. Ступінь суспільної небезпеки професійної злочинності виражається в тому, що:

- злочини, що вчиняються професійними злочинцями, є найбільш тяжкими, завдають великої матеріальної та іншої шкоди, найбільш складні для розкриття і розслідування;
- злочинці-професіонали мають досвід протидії органам кримінальної юстиції;
- професійна злочинність досить замкнута система (закрите співтовариство: зграї, групи, синдикати), здатна до самовідновлення;
- особливо небезпечно те, що активно залучають у злочинну діяльність неповнолітніх;
- представники цього виду злочинності важко піддаються виправленню і не завжди йдуть на компроміс з органами досудового слідства;
- будучи носіями негативних традицій і звичаїв, злочинці-професіонали повсюдно насаджують власну субкультуру в побут громадян;
- її існування породило попит на деякі види їх злочинної діяльності в кримінальному середовищі (наприклад, кілери, хакери, професійні жебраки, кидали і т. ін.);
- їх діяльність у сфері злочинів проти особи носить цинічний і жорстокий характер;
- наявність в їх середовищі загальної каси нерідко сприяє їх діяльності: підкуп (посадових осіб і свідків), витягнення з-під преса покарання окремих авторитетів за вчинені злочини;
- консолідує кримінальне середовище, насаджуючи свої закони, ієрархію і систему заходів відповідальності;
- як правило, злочинці-професіонали при вчиненні злочинів, будучи натхненниками і організаторами, керівниками злочинної діяльності, нерідко залишаються «за кадром», підставляючи замість себе «лохів», новачків або мало авторитетних злочинців, пов'язуючи їх круговою порукою, що найчастіше і дозволяє останнім не видавати власних лідерів під страхом розправи.

Професійна злочинність постійно і енергійно розвивається, модифікується, згуртовується і організовується, підвищується її рівень інтелектуалізації та професіоналізації в залежності від потреб часу і впливу на неї з боку держави, бере активну участь в розподілі сфер впливу (про що говорять бандитські розборки 1990-х рр. XX ст.), активно впроваджує свій вплив за кордоном і в цілях отримання великих прибутків і легалізації злочинних доходів, рветься до влади і безжалюно усуває конкурентів (як з кримінального середовища, так і тих, хто не входить в його склад), бере активну участь в розграбуванні та переказу за кордон предметів старовини, культурних цінностей і т.д., завдаючи тим самим колосального збитку національним інтересам.

Щодо ознак професійної злочинності, на думку О. І. Гурова, для позначення такої специфічної протиправної діяльності може бути використаний термін «кримінальний професіоналізм», оскільки «професіоналізм» означає «заняття чим-небудь як професією»⁹⁰⁹.

До поняття професійної злочинності слід підходити, з'ясувавши сутність професії взагалі.

Під професією, як відомо, розуміється рід трудової діяльності (занять), що вимагає певної підготовки і що є джерелом існування. З цього поняття вбачаються три ознаки професії – рід занять, певна підготовка і отримання матеріального доходу.

Однак професія як діяльність людини не може перебувати поза соціальної сфери, оскільки в ній акумулюється виробничий досвід і міститься його спадкоємність. У зв'язку з цим вона має також соціальний зміст, носієм якого виступають конкретні люди. Вони формують мікросередовище, ставлення до неї, підтримують і розвивають престижність своєї професії і колективу, виробляють професійну лексику і етику поведінки. Звідси, на наш погляд, слід четвертий ознака професії – зв'язок індивіда з соціально-професійної середовищем.

З поняттям професії пов'язані такі категорії, як «спеціальність» і «кваліфікація». Перша містить комплекс теоретичних знань і практичних навичок, що створюють можливість

⁹⁰⁸ Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с. С. 251.

⁹⁰⁹ Кримінологія: учебник / отв. ред. И. И. Рогов, К. Ж. Балтабаев. Алматы: ТОО Изд. «Норма-К». 2004. 336 с. С. 156

займатися якою-небудь роботою. Друга визначає якість підготовки фахівця в цілому. Це треба враховувати, оскільки зазначені поняття необхідні при аналізі ознак кримінального професіоналізму. До того ж їх іноді помилково ототожнюють з самим поняттям «професія». Якщо «спеціальність» і «кваліфікація» проявляються у протиправній діяльності, то її можна віднести до злочинно-професійної або до кримінального професіоналізму – різновиду злочинного заняття, що є для суб'єкта джерелом засобів існування, що вимагає необхідних знань і навичок для досягнення кінцевої мети і зумовлює певні контакти з антисуспільною середовищем.

Таким чином, у цьому визначенні містяться чотири ознаки кримінального професіоналізму:

- 1) стійкий вид злочинного заняття (спеціалізація);
- 2) певні знання і навички (кваліфікація);
- 3) злочини як джерело засобів існування;
- 4) зв'язок з асоціальним середовищем.

Кримінальний професіоналізм зумовлений систематичним веденням антигромадського способу життя, вчиненням злочинів у вигляді промислу і в цьому зв'язку об'єктивно утворює масив діянь, який не можна віднести в цілому до жодного відомого виду злочинності рецидивної, групової, одиночної і т.д. Сукупність вищевказаних ознак може охоплювати лише частину злочинців і злочинів, які відносяться до того чи іншого різновиду. Таким чином, об'єктивно виникає питання про те, як називати масив злочинів, вчинених злочинцями-професіоналами. Якщо виходити з аналогії з загальноприйнятими, устояними в кримінології назвами і поняттями (рецидивна і групова злочинність, злочинність неповнолітніх), то сукупність злочинів, здійснених професійними злочинцями, слід називати професійною злочинністю.

Таким чином, професійна злочинність є відносно самостійним видом злочинності, що включає сукупність злочинів, що здійснюються злочинцями-професіоналами з метою отримання основного або додаткового джерела доходів.

На наш погляд, найбільш правильним є наступне визначення даного поняття.

Отже, професійна злочинність – це сукупність злочинів, вчинених особами, які обрали кримінальну діяльність своєю професією. Приблизник такого розуміння професійної злочинності О. І. Гуров, вказуючи на її ознаки, зазначає, що в даному випадку кримінальна діяльність:

- 1) виступає для суб'єкта основним джерелом засобів існування;
- 2) потребує особливих знань, знарядь та навичок для досягнення кінцевого результату;
- 3) обумовлює наявність тісних контактів із злочинним середовищем;
- 4) визначає вид стійкої антисуспільної діяльності (вчинення переважно однотипних злочинів)⁹¹⁰.

Ми вважаємо, що наведений перелік ознак професійної злочинності не викликає сумнівів, але порядок їх розташування вимагає певних коректив. Для цього з'ясуємо значення терміну «професійний», який в цьому випадку несе навантаження родової ознаки. Саме слово «професія» (від лат. *profetore* – оголошую своєю справою) означає вузькоспрямовану діяльність особи в інтегрованій системі суспільного розподілу праці. Вузька спеціалізація призводить до високого рівня кваліфікації, що, в свою чергу, веде до більшої матеріальної винагороди за працю. Тому, коли ми говоримо про кримінальний професіоналізм, то першою ознакою слід назвати діяльність, спрямовану на отримання джерел існування саме злочинним шляхом.

Відповідно, наступною ознакою виступатиме вузька «спеціалізація» злочинця. При цьому зазначимо, що вона вказує не на вузький набір способів злочинних дій, а на напрямок кримінальної діяльності, в межах якого особа намагається оволодіти всіма існуючими методиками і вміло їх застосовувати залежно від зовнішніх обставин. Останнє і визначає третю ознаку – рівень злочинної кваліфікації. Саме вона дає змогу злочинцю-професіоналу отримувати максимальні доходи внаслідок такої діяльності і, що не менш важливо для нього, не бути викритим правоохоронними органами. Якщо немає можливості приховати сам злочин, професійний злочинець робить усе, аби ускладнити слідчим органам процес ідентифікації особи, а також доказування його вини в суді.

⁹¹⁰ Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность. Москва, 1990. 304 с. С. 37–38. Онлайн Библиотека. URL: <http://www.koob.ru>.

Ще одною ознакою кримінального професіоналізму є тісна взаємодія таких злочинців між собою. Так, на початку 70-х років у різних регіонах СРСР був виявлений своєрідний конвеєр квартирних крадіжок. Він мав такий вигляд. Перша група злочинців вибирала майбутню жертву, друга – проводила хронометраж життєдіяльності власників квартир, третя – здійснювала безпосереднє проникнення у помешкання та крадіжку, четверта – займалася реалізацією вкраденого. При цьому учасники третьої групи були, як правило, «гастролерами», а четвертої – жителями інших міст, де й збувався товар. Даний приклад яскраво ілюструє як спеціалізацію, так і інтеграцію професійних злочинців.

Зі сказаного також випливає важливий висновок про те, що найкраще кримінальна кваліфікація може бути реалізована в умовах діяльності організованих злочинних угруповань. Ось чому професійна злочинність тісно пов'язана з організованою і є її невід'ємною складовою. Разом з тим, ці два види злочинності не повністю тотожні, оскільки мають свою специфіку, що й дозволяє розглядати їх окремо один від одного.

У злочинному світі існує жорстка стратифікація або ієрархія. Найвище місце тут посідають «злочинці в законі» – особи, які дістали цей статус на спеціальній злочинській сходці. Щоб отримати цей титул, претендент мусів мати кілька «ходок» (судимостей), добре знати блатний жаргон («феню»), а також чітко дотримуватися злочинських «законів», бути їх провідником серед «вихованців» (підлітків, яким передаються секрети кримінальної майстерності). При цьому він не повинен був служити в Збройних силах, міліції чи інших державних органах⁹¹¹.

На початку 90-х років ХХ століття середній стаж перебування у «зоні» для злочинців у законі становив 13–15 років. Сьогодні дослідження показують, що зменшується не тільки тюремний стаж, а й кількість «злочинців у законі», які мали судимість⁹¹². Спостерігається тенденція до відмови від норми, що забороняє їм працювати або спілкуватися з державними структурами. Це пояснюється тим, що виникла необхідність налагодження корумпованих зв'язків з чиновниками всіх рівнів. Тепер «злочинці у законі» навіть прагнуть увійти в депутатський корпус, аби ще більше законспірувати злочинну діяльність та ускладнити боротьбу з ними правоохоронних органів.

Трохи нижчий щабель в ієрархії професійних злочинців посідають «авторитети», які теж мають досить вагомий статус у злочинному світі. Як правило, їм доручається виконувати адміністративні функції в межах якогось виду кримінальної діяльності. Вони відносно автономні і мають підпорядковані їм злочинні групи. Саме із середовища «авторитетів» рекрутують нових «злочинців у законі».

Найнижчу сходинку у цій ієрархії займають «шестірки», які покликані виконувати доручення «авторитетів». На волі «шестірки» можуть очолювати невеличкі групи, але зобов'язані підкорятися «бригадиру». У місцях позбавлення волі вони складають безпосередню свиту «злочинців у законі». Там же перебувають і «мужики», які становлять основний контингент засуджених. Для «мужиків» характерні такі риси: прагнення бути незалежними; підтримання неформальних норм поведінки, що склалися в колонії; звернення до «злочинців у законі» в разі порушення їх прав іншими засудженими; ухилення від прибирання місць загального користування; володіння недозволеними режимом предметами.

Серед засуджених є й категорія осіб, що мають явно виражений маргінальний характер – це «ображені» або «опущені». До них належать ті, з якими за якусь провину був вчинений акт мужолозтва. Зауважимо, що під таку санкцію не підпадають «злочинці у законі», для яких за серйозні порушення злочинських норм передбачена лише смертна кара. До «ображених» відносяться і засуджені за розтління чи згвалтування неповнолітніх (їх «опускають» одразу ж, як стане відомо про такий злочин), а також пасивні гомосексуалісти.

Статус професійних злочинців не є незмінним. Так, професійний злочин може стати «авторитетом», а потім за якусь провину, наприклад співробітництво з правоохоронними органами, бути опущеним до становища «ображеного».

Таким чином, професійна злочинна поведінка – це постійна злочинна діяльність, що відрізняється спеціалізацією; орієнтована на кримінальну діяльність як на основне або істотне додаткове джерело доходу; пов'язана з ідентифікацією себе зі злочинним світом,

⁹¹¹ Тэсс Л. В. «Вры в законе» и прочие. Рига, 1993. С. 102.

⁹¹² Фейтельберг-Бланк В., Шестаченко В. Бандитская Одесса. «Двойное дно» Южной Пальмиры. Одесса, 1999.

кримінальною субкультурою, засобами комунікації (клички, жаргон, татування, «блатні» пісні та ін.); «законами» кримінального світу – життя за «поняттями»; стратифікацією професійних злочинців і засуджених – «масті»; з виготовленням і застосуванням для досягнення злочинного результату спеціальної техніки.

Характеризуючи безпосередньо рівень, структуру і динаміку професійної злочинності, одразу варто зазначити відносність оцінок у зв'язку з невизначеністю адекватних показників у кримінальній статистиці. У визначенні чисельності професійних злочинців є серйозні труднощі, оскільки немає не тільки статистичних даних, а й достатнього масиву вибірових досліджень. Експериментальними дослідженнями встановлено, що категорія раніше не судимих професійних злочинців досить численна серед картярських шахраїв, «наперсточників», «зломщиків чеків», вимагачів, господарських злочинців, а також осіб, які займаються незаконним обігом наркотиків.

Аналізуючи стан професійної злочинності, важливу роль має інтерпретація статистичних даних про спеціальний рецидив (хоча не всі професійні злочинці мають судимість або кілька судимостей і не всі судимі особи є професійними злочинцями; тут швидше виявляються тенденції, а не рівневі характеристики).

Сьогодні у кримінальному середовищі відбуваються складні процеси, пов'язані з виникненням нових організованих угруповань професійних злочинців, які беруть активну участь у діяльності організованих злочинних груп, що мають солідні позиції у сферах «тіньового» і легального бізнесу, та які намагаються відтіснити «старих» авторитетів.

§ 2. Причини та умови професійної злочинності в Україні

Наукове пояснення причин злочинності відноситься до найбільш складної проблеми сучасної криминології. Тим більше це стосується причин окремих видів злочинів і особливо професійної її частини. Якщо для пояснення загальних причин злочинності аналізуються певні закономірності суспільного розвитку і пов'язані з ними протиріччя, що породжують негативні явища, то дослідження причинного зв'язку на рівні особливого вимагає певної деталізації детермінант стосовно до конкретних обставин. Саме тут деякі загальні теоретичні положення починають втрачати свою переконливість. Так, стосовно до злочинності в цілому може усвідомлюватися, наприклад, така причина, як «відставання свідомості від буття». Що ж стосується рецидивної злочинності, злочинності неповнолітніх, професійної злочинності, то тут, на думку Г. А. Аванесова, ще немає достатніх емпіричних даних і тому замість серйозних дискусій, часто можна почути загальні бездоказові твердження⁹¹³.

Деякі неясності виникають також при поясненні причин злочинності за допомогою протиріч, що породжують відхилення від встановлених норм поведінки. Існує твердження про те, що протиріччя позбавлені будь-якого антагонізму, не дає достатнього розуміння гострих соціальних конфліктів, що виникають в реальному житті суспільства (зростання злочинності, нетрудове збагачення, моральна корозія).

Спроба М. Н. Руткевич показати це на рівні індивідуального антагонізму в цілому вірна, але прийнятна тільки для пояснення індивідуальних ексцесів, одиничних і нетипових випадків⁹¹⁴. Коли ж ми маємо справу з явищами масового характеру, індивідуальний антагонізм як причина не дає відповіді на питання про справжню причинного зв'язку негативних соціальних факторів. Тому цілком правильно зазначає А. П. Бутенко, що оскільки негативні явища базуються на реальних суспільних процесах і підтримуються певними групами людей, то протиріччя, що лежать в їх основі, можуть набути рис антагоністичного характеру⁹¹⁵. Дане положення в першу чергу стосується поведінки професійних злочинців, мотиваційна сфера якої виходить далеко за рамки побутових відносин, набуваючи відповідну світоглядну установку.

Якщо виходити з концепції причин злочинності в суспільстві, розробленої сучасними криминологами, можна зробити обґрунтований висновок про те, що причини професійної та

⁹¹³ Аванесов Г. А. Криминология. Москва: Акад. МВД СССР, 1984. 498 с. С. 203–204.

⁹¹⁴ Руткевич М. Н. Социальная поляризация. *СОЦИС*. 1993. № 9. С. 3–16.

⁹¹⁵ Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность: монография. Москва: Юрид. лит., 1990. 304 с. С. 214.

організованої злочинності в цілому викликаються тими ж причинами, властивими злочинності як негативного соціального явища. Але на рівні особливого вони, очевидно, мають свою специфіку. Причини професійної злочинності в даних соціальних умовах не можуть бути повністю знищено, бо сама злочинність є сталим феноменом, а професійна її частина – це удосконалений її рівень.

Тому дуже важливо знайти і обґрунтувати специфічну причину професійної злочинності. Відомо, що дане явище пов'язане з корисливою злочинністю, але пояснити його виключно причиною користі не можна. Що ж стосується розширення кримінального середовища, її спеціалізації та кваліфікації, появи різних форм організації, а також неформальних норм поведінки – чинників, властивих специфіці професійної злочинності, то в їх утворенні, очевидно, бере участь цілий комплекс негативних обставин.

Отже, професійна злочинність обумовлена цілою низкою загальних та специфічних детермінант: економічних, соціальних, організаційно-управлінських, політичних та інших.

До економічних факторів належать такі явища і процеси: скорочення обсягів виробництва в країні, його технічна відсталість; існування в непомірних обсягах (до 60 %) тіньової економіки; залучення до неї тією чи іншою мірою значних верств населення через позабанківський обіг готівки та вуличну торгівлю, а також інші прояви «хворої» економіки і нестабільної кредитно-фінансової системи.

Криміногенні соціальні фактори – це зниження рівня матеріального забезпечення більшості населення; зменшення можливостей для достатньо легального заробітку; поширеність корупції, соціально-майнові контрасти (йдеться про стрімку поляризацію населення за рівнем прибутків); поширення випадків, коли високий життєвий рівень досягається шляхом порушення законів та інших нормативних актів. У зв'язку з останньою тезою не можна не відзначити, що завдяки вільному ринку, активній зовнішньоторговельній діяльності, вільному обміну інформацією між Україною та іншими країнами в державі набули поширення стандарти життя і споживання, що існують у багатих країнах Європи та Америки. Усі вони стали життєвою метою більшості українців, особливо молоді. Але їх досягнення легальним шляхом стає все більш проблематичним і досить часто здійснюється злочинними способами.

Низка негативних явищ є криміногенними факторами організаційно-управлінського характеру: порушення правил охорони державного майна; дезорганізація сфери господарської та банківської діяльності; недоліки в організаційній роботі податкової і митної служб; помилки при призначенні службовців на адміністративні посади і керівні посади в господарських структурах тощо.

Через дію зазначених факторів у країні загострюється криміногенна ситуація взагалі і зростає рівень професійної злочинності зокрема.

Причинами ж вчинення конкретних злочинів кримінальними професіоналами необхідно вважати ті певні негативні обставини, притаманні нашій дійсності, під впливом яких у свідомості винних виникають глибокі та стійкі антисуспільні погляди, звички, які породжують у них високий ступінь готовності займатися злочинним промислом. Слід назвати, принаймні, декілька таких обставин, що найбільш чітко виділяються:

- наявність у структурі суспільної свідомості таких елементів, як користолюбство, егоїзм, паразитична психологія, прагнення обдурити іншого, поживитися за чужий рахунок. Зазначене лежить в основі майнових злочинів, які становлять ядро професійної злочинності;

- життєздатність злочинних традицій і звичаїв, що виникли сотні років тому, передаються із покоління в покоління і в оновлених формах існують і зараз (злодійські закони, блатний жаргон);

- перевантаження нашого суспільства великою кількістю неформальних соціальних груп, для яких характерні негативні норми поведінки і життєдіяльності. У такому середовищі культивуються злочинна романтика та ідея. Уражаються цим переважно неповнолітні, в очах яких усе це має істотне значення для самоствердження особи;

- поява в останній час великої кількості бездоглядних і безпритульних дітей, їх спосіб життя відкриває шлях до злочинного світу;

- недоліки виховної роботи, покладеної на такі соціальні інститути, як сім'я, школа, заклади культури, спортивні організації тощо. Майже не використовуються з метою виховання можливості літератури, кіно, телебачення, засобів масової інформації. На жаль, мають місце факти, коли офіційні інститути виховання населення замість користі завдають шкоди;

– криміналізація діяльності приватного бізнесу. У цій сфері починають відігравати значну роль обман, недобросовісна конкуренція, ухилення від сплати податків і зборів. Подібні правила засвоює багато хто з власників приватних і комунальних підприємств; іноді вони користуються послугами кримінальних структур для вирішення проблем, які виникають при здійсненні підприємницької діяльності.

Існуванню професійної злочинності сприяють і деякі специфічні умови. Вони, на відміну від причин, самі по собі безпосередньо не можуть породжувати злочин, однак, як супутник його причин, впливаючи певним чином на них, забезпечують їх відповідний розвиток, необхідний для виникнення наслідку – злочину:

– недостатня практична підготовленість працівників карного розшуку, що не забезпечує належної роботи з подолання злочинного професіоналізму. За радянських часів у складі органів внутрішніх справ існували спеціалізовані оперативно-розшукові підрозділи, які займалися виявленням професійних злочинців і затриманням їх «на гарячому»;

– висока плинність кадрів у підрозділах Національної поліції. Наприклад, середній стаж роботи в карному розшуку не перевищує 2,5–3 років, що вкрай негативно відображається на кваліфікації працівників;

– недостатній рівень роботи правоохоронних органів також є наслідком невпинного скорочення коштів, передбачених бюджетом країни на їх утримання. Про це свідчить співвідношення передбачених коштів МВС до розрахункової потреби. Вони становлять лише близько третини-половини від потреби в них;

– стан справ різко погіршується і через проникнення в правоохоронну систему корупції, що істотно підриває стабільність і послідовність її законної діяльності, порушує основу конспірації в оперативній роботі. Безпідставно припиняються кримінальні провадження; під приводом неможливості тривалого зберігання знищуються справи засуджених, у тому числі й зятяних злочинців-професіоналів, що полегшує їм приховувати сліди свого кримінального минулого;

– недоліки в діяльності адміністрації місць позбавлення волі з проведення індивідуально-виховної роботи із засудженими, ізоляції кримінальних авторитетів («паханів»), роз'єднання злочинців-рецидивістів, припинення спроб з їх боку встановлювати «свої порядки» в бригадах і загонах та залучати до лав кримінальних угруповань інших засуджених з числа молоді, передавати їм злочинні знання, вміння та традиції. Не можна заперечувати, що пенітенціарні установи впродовж багатьох років були «університетами» кримінального професіоналізму;

– як вже зазначалося, офіційна кримінально-правова статистика не містить необхідних відомостей про професійну злочинність, відсутня й розгорнута інформаційно-аналітична база, яка дозволяє стежити за кримінальними професіоналами. Вони розчиняються в загальній масі злочинного елементу, що ускладнює їх виявлення, вивчення, а також своєчасну профілактику їх незаконної суспільно небезпечної діяльності.

Специфічною детермінантою професійної злочинності є кримінальна субкультура. Вона істотно сприяє її відтворенню та усталеності. Під кримінальною субкультурою слід розуміти сукупність духовних та матеріальних цінностей, що регламентують і регулюють життя, поведінку злочинних угруповань, що сприяє їх живучості, згуртованості, кримінальній активності спадковості поколінь правопорушників.

Так, злочинні звичаї та традиції складаються з наступних елементів: регулятивні – «закони» і «правила», які регулюють взаємовідносини між злочинцями у зв'язку з веденням ними антисуспільного способу життя і вчиненням злочинів, специфічні ритуали спілкування та поведінки в злочинному середовищі; атрибутивні – татуювання, жаргон, прізвиська, міміка, жестикуляція, які відображають належність до того чи іншого виду злочинної діяльності; емоційні – пісні, вірші, прислів'я на злочинську тематику.

Кримінально-злочинські традиції включають в себе досить широке коло неформальних норм поведінки і життєдіяльності: статус у кримінальному середовищі, своєрідна лексика, символіка, татуювання, блатні клички і пісні, манера поведінки і т. д.

Є всі підстави вважати, що професійні злочинці, утворюючи якесь замкнене кастове співтовариство і перебуваючи поза законом, виробляють такі норми міжособистісних відносин, які сприяють не тільки їх безпеки, але і відтворення. З часом ці норми перетворюються у звичаї та традиції, яким властиве те загальне, що дозволяє назвати їх загальносоціологічним законом.

Наприклад, в дореволюційній Росії від усякого сталого злочинця було потрібно, щоб «він був людиною твердої вдачі і незламного характеру, був відданий товаришеві, громаді, був спритний на вчинки і вмів ховати кінці, нікого не зачіпаючи і не плутаючи». Ця вимога повністю зберігається в середовищі професійних злочинців наших днів, особливо у «зłodіїв в законі» і членів організованих злочинних співтовариств.

Живучість кримінально-зłodійських традицій пояснюється, головним чином, їх постійним впливом на свідомість злочинців. При цьому ступінь їх активності посилюється при появі у суспільстві протиріч, ослаблення в нього моральних інститутів.

Традиції професійних злочинців передаються з покоління в покоління. Зрозуміло, вони оновлюються і видозмінюються. Їх носієм виступає сама середовище, особливо в місцях позбавлення волі цих «університетах» злочинності. Живучість кримінально-зłodійських традицій – об'єктивне явище, обумовлене відповідною реакцією професійних злочинців на соціальний контроль суспільства. Характерно, що особи, ніколи до засудження не стикалися з «правилами» поведінки засуджених, починають їх засвоювати з моменту надходження до слідчого ізолятора. У підсумку багато засуджені засвоюють певні моделі поведінки, встановлюють тісні зв'язки з професійними злочинцями, намагаються їм наслідувати.

Дослідження показало, що серед неповнолітніх засуджених є та ж ієрархія, що і у дорослих, тільки з більш жорсткими правилами поведінки. Серед них є свої «зłodії в законі», «хорти», «шестяні», «опущені» і «скривджені». Причому, як і серед правослухняних громадян, у криміногенної частини молоді спостерігається прагнення до досягнення певного статусу в своєму мікросередовищі. Початківець злочинець завжди прагне до подібної перспективи, орієнтуючись на якусь певну знаменитість. Невипадково, за даними А. В. Міллера, 45 % підлітків були притягнуті до кримінальної відповідальності за злочини, аналогічні тим, що були вчинені раніше судимими особами з їх оточення. За нашими даними 60 % кишенькових зłodіїв почали красти у віці 16 років під впливом блатної романтики, яку заразили їх злочинці-професіонали.

Велика частина неформальних норм поведінки пов'язана з функцією захисту злочинної групи, збереження її учасників. Звідси – клятви, різного роду заборони, санкції за їх порушення. Серед неповнолітніх вони мають жорстку, імперативну форму.

Стабільність кримінально-зłodійських традицій, звичаїв підтримується також на общебытовом рівні. Приклад тому – живучість багатьох жаргонізмів і зłodійських пісень.

Таким чином, корисливо-паразитична психологія, що лежить в основі майнових злочинів, породжує професійну злочинність при наявності такої специфічної причини, як існування кримінальних (в даному випадку кримінально-зłodійських) традицій і звичаїв.

Отже, причинний комплекс існування професійної злочинності дуже різноманітний. По-перше, для неї характерний комплекс причин, властивий всій злочинності, і, по-друге, на неї поширюються спеціальні причини. Соціально-економічні перетворення, що відбуваються в суспільстві, усією своєю міццю негативних наслідків впливають на зміст професійної злочинності і головним тут є не бачення державою самої небезпеки наростаючої потужності професійної злочинності та її наслідків, слабкість органів кримінальної юстиції у її запобіганні, відсутність належних професіоналів в кримінальній поліції, СБУ, органах слідства та суду; відсутність в державі надійної системи захисту свідків і учасників кримінального судочинства.

§ 3. Кримінологічна характеристика особи професійного злочинця

Після виходу в світ робіт Ч. Ломброзо, що являлися по суті початком вивчення особи злочинця, в ряді країн стали проводитися дослідження психологічних властивостей правопорушника, в яких вчені намагалися знайти стрижневу причину злочинної поведінки. Незалежно від напрямів і шкіл вони прагнули зрозуміти, чому людина вчиняє злочини, незважаючи на тяжкість встановленого покарання; чому не зупиняється, випробувавши його; чому вчиняє корисливі злочини, не маючи часом матеріальної скрути. Відповіді на ці питання вимагали діалектичного підходу до пізнання самого явища – злочинності, що в тих історичних умовах здійснити було навряд чи можливо, хоча деякі спроби робилися вже тоді.

Незважаючи на захоплення біологічними теоріями, учені не могли не виявити, що протиправна діяльність винних за своїм характером і мотивів значно відрізнялася. Наприклад,

один з прихильників антропологічної школи. Л. М. Моро-Крістоф, не знайшовши аргументів, щоб заперечити Віктору Гюго щодо соціальних причин злочинності, тривалий час вивчав кримінальний світ Парижа, після чого в своєму творі «Світ шахраїв», відстоюючи теорію Ч. Ломброзо, зазначив, що в злочинному середовищі є люди випадкові і особи, які живуть тільки на кошти, що видобуваються вчиненням злочинів, є вихідці з бідних верств населення, але чимало і осіб «благородного» походження. Були і більш серйозні великі цифри, які свідчать про стійкість протиправного заняття, злочинний досвід, традиції і жаргони злочинців.

Накопичені емпіричні дані зумовили необхідність класифікації представників кримінального світу, виділення в ньому найбільш небезпечного і злісного ядра злочинців. Саме тому у 1897 р. на Гейдельберзькому з'їзді Міжнародного союзу криміналістів був уперше виділений у класифікації правопорушників тип професійного злочинця, була зроблена наступна класифікація злочинців:

- 1) злочинці випадкові, епізодичні;
- 2) злочинці з нестійкою поведінковою характеристикою або такі, що вчинили кілька злочинів;
- 3) злісні злочинці або професійні.

Таким чином, вчені криміналісти кінця XIX ст. виділили особливий тип правопорушника – професійний. Спочатку, як це видно з наведеної класифікації, поняття «професійний» вони пов'язували з ознакою завзятості, небажання злочинця відмовлятися від вчинення злочинів⁹¹⁶.

У злочинному світі багатьох країн здавна виокремлювались особи, які багаторазово вчиняли переважно корисливі злочини (крадіжки, шахрайство та ін.), досягаючи певної злочинної майстерності⁹¹⁷. При цьому вони проявляли впевненість і небажання відмовлятися від такої поведінки, бо вона була для них джерелом засобів існування. Спираючись на свій багаторічний кримінальний досвід, вони розраховували на безкарність. Таких людей почали називати стійкими, професійними злочинцями. Питання опису професійної злочинної поведінки таких осіб у кримінології виявилось досить проблемним. Причому поняття «професійний злочинець», «професійна злочинність» нерідко трактувались довільно. Утім проблема стійкої, тривалої, майстерної злочинної поведінки має давнє історичне коріння⁹¹⁸.

Отже, одне з перших трактувань поняття професійного злочинця в основі мало єдину ознаку – затятість, небажання злочинця відмовитися від регулярного вчинення злочинів. Наприкінці XIX ст. цей тип злочинця характеризували такими ознаками: впевненістю, небажанням відійти від постійного вчинення злочинів і наявністю специфічних кримінальних навичок⁹¹⁹.

Однак тип професійного злочинця і сам термін «професійний» в практиці боротьби зі злочинністю з'явилися набагато раніше. Наприкінці XVIII ст. начальник Паризької таємної поліції Ф. Е. Відок називав професійними злочинцями тих, хто систематично вчиняв крадіжки, шахрайство та інші злочини проти власності, досягаючи при цьому спритності, «майстерності» і витонченості в досягненні кримінальної мети⁹²⁰.

Таким чином, якщо узагальнити погляди вчених і практиків на поняття професійного злочинця, то можна виділити дві основні його ознаки, за допомогою яких він відмежовує від інших категорій правопорушників, зазначених в класифікації: 1) свідоме обрання злочинного заняття; 2) стійкість (затятість) паразитичних схильностей.

Не випадково П. І. Люблінський, кажучи про професійних злочинців, писав, що вони вчиняють злочини не під впливом випадкових захоплень або раптових спонукань, а,

⁹¹⁶ Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность: монография. Москва: Юрид. лит., 1990. 304 с. С. 9. Онлайн Библиотека. URL: <http://www.koob.ru>.

⁹¹⁷ Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головіна. Харків: Право, 2014. 440 с. С. 251.

⁹¹⁸ Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головіна. Харків: Право, 2014. 440 с. С. 251.

⁹¹⁹ Кримінологія: підручник / О. М. Джуца, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джуца. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.

⁹²⁰ Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность: монография. Москва: Юрид. лит., 1990. 304 с. С. 9. Онлайн Библиотека. URL: <http://www.koob.ru>.

вважаючи працю нижче за свою гідність, слідує по злочинному шляху в повній свідомості сполученого з ним ризику⁹²¹.

Зазначалося, що термінологія щодо професійних злочинців була витримана, і їх називали по-різному: «звичний», «наполегливий», «хронічний», «невиправний». Інакше кажучи, серед вчених того часу не було єдності в питанні про доцільність вживання в науці терміна «професійний злочинець». Проти вживання терміна «професійний» виступали С. Познишев і І. Фойницький. Але більшість вчених, визнаючи тип такого злочинця, вживали термін «професійний».

Відомий французький вчений Г. Тард (1843–1904 рр.) у кримінологічній праці «Порівняльна злочинність» розглядає корпорації злочинців, починаючи опис з аналізу діяльності італійської «камори»⁹²². Злочинці-камористи дотримувались суворих корпоративних правил. Вони проходили суворе випробування, а під час набуття членства давали клятву, яку Г. Тард називає професійною: «Я клянусь бути вірним товаришем і ворогом уряду, не входити у зносини з поліцією, не виказувати злодіїв, навпаки, любити їх усією душею, тому що вони наражають на небезпеку своє життя». «Камора» мала ієрархічну систему управління, чітко визначений порядок вирішення спірних питань і жорстоку систему покарань за порушення правил злочинної поведінки. Умовно називаючи спосіб життя «камористів» «великим злочинним мистецтвом», автор проводить паралель між цим товариством злочинців і промисловою корпорацією, вказує на такі специфічні риси членів цієї спільноти, як татування і порізи шкіри, професійна мова чи стиль письма, та активно дискутує із італійським кримінологом Ч. Ломброзо, зокрема, заперечує проти порівняння спільноти злочинців із племенем дикунів та пояснення специфічних рис злочинців через атавізми їх розвитку⁹²³.

Відомий італійський вчений, один із засновників кримінальної соціології Е. Феррі у своїй праці «Злочинні типи в мистецтві та літературі» виділяє тип «природженого злочинця», до яких передусім відносить спритних злодіїв і шахраїв та зазначає, що такий тип злочинця необов'язково є жорстоким. Саме «природжені» злодії і шахраї, на думку Е. Феррі, будучи особами, обдарованими розумом вище середнього для злочинців їх рівня, однак, аморальними і антисуспільними, становлять прошарок «морально божевільних», для яких вчинення злочинів є способом життя. Отже, ще у працях засновників науки кримінології розглядаються питання професійної злочинної діяльності в контексті виділення злочинного типу, якому властиве систематичне вчинення крадіжок, шахрайств та інших злочинів проти власності, досягнення певної спеціалізації і майстерності, невизнання суспільно корисної діяльності, рецидивізм, схильність до татування, власного жаргону тощо.

У цілому ж професійних злочинців називали «звичними», «завзятими», «хронічними», «невиправними». Слід зазначити, що існувало ще одне судження, згідно якого деякі автори вважали, що злочинцем-професіоналом можна назвати тільки ту особу, яка вчиняла обман або крадіжку у сфері будь-якого виробництва. Відповідно до цієї концепції, професіоналом міг стати торговець, ремісник чи інша людина, що вчиняє злочини, пов'язані безпосередньо з тією роботою, професією⁹²⁴.

Однак незважаючи на окремі розбіжності більшість фахівців, що займалися цією проблемою, вважали вдалим термін «професійний» для позначення осіб, чия діяльність відрізнялася стійкістю і корисливою спрямованістю, тобто приносила матеріальний дохід. Як зазначав М. Герінг, «звичні» злочинці не мають ніякої схильності до праці і вважають за краще здобувати матеріальні блага нечесним шляхом, тобто злочинною діяльністю. Вони визначають ці злочини як джерело засобів існування.

М. Герінгом була виявлена й інша особливість в генезисі злочинної поведінки професійних кримінальників – придбання з плином часу звички «пристрасті» до вчинення злочину, яка трансформувалася у них в потребу, а протиправні дії починали доставляти їм

⁹²¹ Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность: монография. Москва: Юрид. лит., 1990. 304 с. С. 9. Онлайн Библиотека. URL: <http://www.koob.ru>.

⁹²² Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с. С. 251.

⁹²³ Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с. С. 251.

⁹²⁴ Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность: монография. Москва: Юрид. лит., 1990. 304 с. С. 10. Онлайн Библиотека. URL: <http://www.koob.ru>.

при цьому моральне задоволення. До злочинців «за пристрастю» він відносив шулерів, кишенькових злодіїв і контрабандистів, у яких користь поєднувалася з азартом.

Зі сказаного видно, що вчені, розглядаючи тип професійного злочинця, звертали увагу не тільки на його соціальну деградацію, але і на ряд об'єктивних ознак його діяльності, до яких відносили насамперед способи вчинення злочинів і кримінальний досвід.

Дослідники встановили також одну з важливих ознак розвитку стійкої протиправної діяльності професійних злочинців – «розподіл праці», або спеціалізацію. Так, англійський учений Е. Гавелюк, аналізуючи теоретичні концепції ряду криміналістів, прийшов до висновку, що професійний злочинець абсолютно обдуманно обирає собі свій метод добування коштів для існування, оскільки його професія пов'язана з ризиком і вимагає спритності.

Але в цілому будь-якої наукової методики або системи вивчення особи професійного злочинця у вчених кінця XIX – початку XX століть не було. Не ставилася ними і проблема професійної злочинності як самостійного виду злочинності. До професійної злочинності (визначення якої не давалося) вони відносили окремі види майнових злочинів, що здійснюються злочинцями-професіоналами. Судячи з усього, учені виходили з наступного: якщо є професійний злочинець, значить є і професійна злочинність. Разом з тим, криміналісти відзначали, що саме багаторазові рецидивісти і професійні злочинці становлять ядро злочинного світу, «його армію і штаб», не без підстав вважаючи, що від цього ядра залежить стан злочинності. За образним висловом Р. Хайнда, число професійно вчинених злочинів незліченно велике, число ж професійних злочинців, які вчинили ці злочини, вражає мале. Як у багатьох галузях промисловості дев'ять десятих усієї продукції знаходиться в руках декількох великих фірм, так і на ринку злочинності майже весь обіг опрацьовується небагатьма великими «виробниками»⁹²⁵.

З професійною злочинністю значною мірою пов'язується і злочинність рецидивістів. Таким чином, погляди сучасних кримінологів на проблему професійної злочинності мало чим відрізняються від оцінок цього явища криміналістами XX ст. Але на відміну від них сучасні фахівці більше уваги приділяють механізму освіти професійно-злочинної поведінки, ознаками цього явища і особі злочинця. Вони, наприклад, вважають, що злочинці вчаться своєму ремеслу, як і всі інші фахівці, і людина стає професійним злодієм або в результаті навчання його певними особами в певному мікросередовищі, або в результаті того, що навчається він сам за допомогою так званого методу проб і помилок.

Американський криміналіст Е. Сатерленд, що випустив в 1937 році книгу «Професійний злодій», видавав свого роду «перевагу» класичному, першому способу входження в роль професійного злочинця. Очевидно, це пояснюється поширеністю прийомів навчання в злочинному світі того часу. Професіоналізація такого злочинця, на його думку, починається з відбору здатного новачка для подальшого навчання його кваліфікованими злодіями. Причому під час «стажування» новачок засвоює загальні стандарти протиправної моралі, правила поведінки, необхідні для професійного злодія. Він вчиться також і тому, як збувати крадене, зав'язує особисті знайомства з іншими злодіями, а нерідко і з юристами, поліцією, судовими службовцями. У підсумку «учень» набуває злодійську техніку, зв'язок зі злочинним середовищем і стає злочинцем-професіоналом.

Сучасні кримінологи відносять зв'язок з поліцією та іншими посадовими особами до ознак організованої злочинної діяльності. Тому вони, погоджуючись в принципі з положенням, висунутим Е. Сатерлендом, все ж відстоюють думку про розвиток професійного злочинця за допомогою методу «проб і помилок», іншими словами – без впливу сторонніх осіб. Едвін Пфуль зазначав, що людина, що стала на шлях злочинів, з часом сама доходить до певної міри майстерності в обраній нею злочинній діяльності. Такої ж думки дотримується і соціолог Едвін М. Шур, який зазначив, що навчання злочинній поведінці включає не тільки пряме наставництво, а й тривалий, часом зовсім непомітний вплив різних соціальних процесів. Такому впливу піддається в значній мірі будь-яка людина, тому немає ніяких причин вважати, ніби злочинець є в цьому відношенні якимось винятком. Він особливо підкреслював, що в теорії про злочинність слід враховувати процес особистого навчання злочинців, оскільки їй вчать так само, як і іншим формам поведінки; відмінності зводяться лише до змісту засвоюваних моделей та її тривалості.

⁹²⁵ Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность: монография. Москва: Юрид. лит., 1990. 304 с. С. 12. Онлайн Библиотека. URL: <http://www.koob.ru>.

У процесі надання кримінологічної характеристики особи професійного злочинця вітчизняний кримінолог В. С. Батиргарєєва⁹²⁶ вважає за методологічно правильне звернення до категорії злочинної «кар'єри» рецидивістів і виявлення зв'язку рецидивізму з професійною злочинністю, зауважуючи, що цей феномен може розглядатися в декількох ракурсах, як-то: а) одна з визначальних категорій при характеристиці поведінки будь-якого професійного злочинця; б) категорія, через призму якої можна охарактеризувати поведінку рецидивістів, які є професійними злочинцями; в) категорія, за допомогою якої розкривається сутність біографії будь-якого рецидивіста. Отже, вказана категорія водночас може широко застосовуватися в процесі аналізу поведінки професійних і рецидивних злочинців і виступати сполучним ланцюжком між двома цілком самосійними (хоча і взаємопов'язаними) з кримінологічної точки зору видами злочинності – рецидивною і професійною. Викладений підхід щодо сфер прояву феномену злочинної «кар'єри» в загальних рисах збігається з позицією американського кримінолога В. Реклесса, який виокремив три її види – звичайну, організовану і професійну⁹²⁷. Згідно з його концепцією до звичайних злочинців учений відносить осіб, які потрапляють до місць позбавлення волі за берглері, викрадення майна, зґвалтування, вбивство й низку інших тяжких злочинів. Науковець підкреслює, що вони постійно порушують закон, але не є професіоналами; до організованих злочинців він відносить злочинців, які належать до мафії; до професійних – тих, хто вчинення злочинів проти власності – викрадення майна, берглері, азартні ігри, хабарництво – робить джерелом засобів існування⁹²⁸.

Ми розглянули лише загальні положення злочинного професіоналізму, пов'язані з його сферою і розвитком. Тепер проаналізуємо позиції кримінологів щодо ознак, що характеризують саму професійно-злочинну діяльність.

До таких ознак американський кримінолог Р. Колдуелл відніс такі: 1) заняття злочинами як бізнесом, спеціалізація на якому-небудь одному типі посягань; 2) уміння чітко діяти, ретельно планувати злочини, технічно їх оснащувати і виконувати з майстерністю; 3) удосконалення в процесі злочинної діяльності своїх знань і досвіду; 4) відношення до злочину як до своєї кар'єри, підпорядкування цієї діяльності свого світогляду; 5) отождолення себе зі злочинним світом⁹²⁹. До професійних злочинців, у яких найбільш яскраво проявляються зазначені ознаки, Р. Колдуелл відносив у першу, чергу шахраїв, фальшивомонетників і кишенькових злодіїв. Неважко переконатися: хоча він перерахував ознаки і систематизовані, вони мало чим відрізняються від ознак, вивчених криміналістами XIX–XX ст., що не може не свідчити про певні закономірності в розвитку злочинно-професійної поведінки.

Найбільш вдала класифікація злочинців була дана І. Маккінні. У ній враховувалися такі оціночні чинники, як злочинна кар'єра, підтримка злочинної поведінки з боку групи, співвідношення злочинних і законслухняних моделей поведінки, реакція з боку суспільства, а також види протиправної діяльності. Аналогічної класифікації дотримувалися М. Клайнард і Р. Куїнні. Вони виділяли наступні вісім типів злочинців: 1) особи, які вчиняють насильницькі злочини проти особи; 2) особи, які епізодично вчиняють злочини проти власності; 3) особи, які вчиняють посадові злочини; 4) особи, які вчиняють політичні злочини; 5) особи, які вчиняють злочини, що порушують публічний порядок; 6) особи, які вчиняють «звичайні» злочини; 7) особи, які беруть участь в організованій злочинності; 8) професійні злочинці.

Таким чином, традиційно професійного злочинця пов'язують із вчиненням таких злочинів, як кишенькові й квартирні крадіжки, шахрайство, фальшивомонетництво, контрабанда, пограбування, розбої та вбивства. В останні роки вони поповнилися новими формами, зокрема: викрадення предметів культури і мистецтва; наркобізнес, нелегальне виготовлення і збут спиртних напоїв; крадіжки автомобілів; вимагання (рекети), крадіжки грошей і цінностей із сейфів і приміщень з електронною системою охорони; вбивства на замовлення (кілерство); викрадення вантажів із рухомого складу залізничного транспорту;

⁹²⁶ Батиргарєєва В. С. Рецидивна злочинність в Україні соціально-правові та кримінологічні проблеми: монографія. Харків: Право, 2009. 576 с. С. 194.

⁹²⁷ Решетников Ф. М. Современная американская криминология / Ф. М. Решетников. Москва: Юрид. лит., 1965. 170 с.

⁹²⁸ Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность: монография. Москва: Юрид. лит., 1990. 304 с. С. 17.

⁹²⁹ Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1969. 232 с. С. 226.

розкрадання і продаж зброї (вибухових речовин), торгівля людьми, рейдерство, незаконне втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів) тощо.

При з'ясуванні фактичної картини професійної злочинності потрібно звертатися і до ознаки множинності злочинів, що вчиняються особами, встановлювати їх кримінальний «стаж». Однак при цьому слід мати на увазі, що зустрічаються численні випадки, коли велика кількість професійних злочинців, тривалий час вчиняючи однорідні злочини, не потрапляють в поле зору правоохоронних органів. Наприклад, 60 % з них не були засуджені, хоча систематично вчиняли злочини протягом двох і більше років. Серед шахраїв більше половини не були засуджені, з кишенькових злодіїв – понад 15 %. Серед інших категорій корисливих і корисливо-насильницьких злочинців, що тривалий час проявляли кримінальну активність також мали місце численні факти, коли їм вдавалося уникнути притягнення до кримінальної відповідальності.

Надання кримінологічної характеристики особи професійного злочинця обумовлює аналіз соціально-демографічних ознак. Серед осіб, які займаються професійною злочинною діяльністю переважають чоловіки (96 %). В основному це особи молодого та середнього віку. Найбільшу частку склали особи у віці до 35 років (78 %). Це свідчить про те, що професійна злочинність значно помолодшала порівняно з серединою ХХ сторіччя. Для жінок притаманні такі види злочинного професіоналізму як: шахрайство, наркобізнес, організація місць для надання сексуальних послуг. Є достатньо високим освітній рівень професійних злочинців: приблизно 49,5 % з них мали повну середню або середню спеціальну освіту. Свій перший злочин особи вчиняють як правило у неповнолітньому віці.

Важливою характеристикою особи професійного злочинця є наявність легального місця роботи. З опитаних нами злочинців 67 % взагалі ніде не працювали. 13 % мали випадкові легальні заробітки. І лише 20 % мали постійне місце роботи. Але значна кількість з них порушували трудову дисципліну, мали прогули. Робота для них виступала в якості соціального камуфляжу і до неї вони відносилися формально. Цікавим є той факт, що для професійних злочинців притаманним є наявність родини та дітей. Серед них таких 76 %, що є не випадковим. Професійною злочинною діяльністю особа може забезпечити свою родину. Серед вивчених осіб 62 % зловживали алкогольними напоями, 34 % вживали наркотичні засоби.

Притаманними для професійних злочинців є і певні морально-психологічні якості. Професійні злочинці виступають носіями певної ідеології. Вони бачать себе за межами суспільства і навіть створюють своє окреме суспільство зі зрозумілими лише їм нормами, правилами, традиціями тощо. Для злочинців-професіоналів є характерним вибір злочинної кар'єри як життєвої мети. Приблизно 40 % осіб відчують гордість за те, що є представниками професійного злочинного середовища.

Раніше професійні злочинці найчастіше вчиняли злочини поодиночі, покладаючись на свої сили і вміння. Професіонали «нової хвилі» віддають перевагу діям у складі групи з чітким розподілом ролей. У таких групах зустрічаються особи, які мають військову, спортивну підготовку, мають вищу освіту. Вони безпосередньо вчиняють злочини, а трапляється – виступають у ролі консультантів, додають у ті чи інші методи і способи вчинення злочинів певної новизни. Наприклад, деякі з грабіжників і розбійників служили свого часу в спецпідрозділах силових відомств; зустрічаються шахраї, які працювали в державній фінансово-банківській системі.

Для професійних злочинців характерні такі специфічні риси, як неформальні норми поведінки, специфічна субкультура, органи координації діяльності цього середовища, її закритий для іншого соціуму характер.

Свідченням стійкості злочинної діяльності є спеціальний рецидив. Проте слід ураховувати, що серед професійних злочинців доволі значна кількість осіб, які систематично вчиняють злочини, але не притягуються до кримінальної відповідальності. За даними О. І. Гурова, з 800 вивчених учасників організованих злочинних груп 60 % обстежених осіб не були судимі, хоча систематично вчинювали злочини. Найбільше число не судимих осіб серед картярських шахраїв, фальшивомонетників, вимагачів⁹³⁰. Тому точнішим показником злочинної діяльності буде кримінальний стаж. Виявлено, що чим «тихіша» кримінальна діяльність, тим нижча вірогідність потрапити у місце позбавлення волі. Найбільший стаж, як

⁹³⁰ Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность: монография. Москва: Юрид. лит., 1990. 304 с. С. 38.

виявилося, мають картярські шулери – 10 років, кишенькові злодії – 3–4 роки, квартирні крадії – 2–3 роки. Найкоротший – розбійники і кілери – не більше 1,5 року. Помилковою є думка, що до професійних злочинців потрібно відносити тільки тих, хто не працює, а тільки вчинює злочини. По-перше, для прикриття злочинної діяльності необхідно, хоча б для видимості, значитися на будь-якій роботі, по-друге, багато видів злочинів можна вчинити тільки перебуваючи на певній посаді (наприклад, шахрайство у сфері побутових послуг). Проте слід визнати, що серед професійних злочинців досить високий відсоток осіб, які не працюють: серед кишенькових крадіїв – 60 %, квартирних злодіїв – 40, картярських шулерів – 70, рекетирів – 80 %.

Професійна злочинна діяльність відрізняється від іншої кримінальної діяльності тим, що в її учасника формуються певні знання, практичні уміння і навички, іноді доведені до автоматизму, що забезпечує оптимальне досягнення мети за якнайменшого ризику викриття. Злочинці-професіонали ретельно готують злочини, вміло обирають місце, час і способи їх вчинення, конкретні об'єкти посягань, оснащуються за необхідності знаряддями злому й іншими технічними засобами, використовують витончені прийоми контрнападу і маскування, систему умовних сигналів і багато інших елементів кримінального ремесла. Злочинний досвід включає також знання методів оперативно-розшукової діяльності, розкриття злочинів, способів ухилення від відповідальності, вміння протистояти правоохоронним органам.

Набуття кримінальних пізнань і навиків відбувається або в процесі безпосереднього навчання під керівництвом професіонала, що типово для шахраїв і кишенькових злодіїв, або методом «спроб і помилок». Більш поширеним є перший спосіб, 45 % «учнів» отримують знання і навички в місцях позбавлення волі. Відомо, що коли велике число молодих злочинців потрапляє до місць позбавлення волі, туди направляється досвідчений наставник («козлятник»), який спеціально вчиняє для цієї мети злочин. Так створюються «курси підвищення кваліфікації» для тих, хто хоче набути додаткових навиків, вивчити «Кримінальний кодекс». Пройти навчання у місцях позбавлення волі мовою злочинців означає «закінчити академію».

§ 4. Сучасний стан професійної злочинності

Нинішня професійна злочинність має різноплановий характер. Наприкінці ХХ століття за офіційними даними налічувалось понад 100 кримінальних спеціальностей. Це вдвічі більше, ніж на початку століття⁹³¹.

Злочинний світ – особлива реальність, для якої характерні особливі залежності і закономірності. Можна визначити наступну структуру кримінального простору:

- сфера кримінальних інтересів;
- сфера кримінальної активності;
- сфера відпочинку і розваг злочинців.

Потрапляючи в одну із зазначених сфер, людина без спеціальної підготовки може поплатитися здоров'ям, честю, гідністю і навіть життям. У кримінальному світі свої закони, особлива логіка, особливий стиль мислення та вчинків⁹³².

Драматично, але сьогодні в Україні сферою кримінальної активності поступово стає велика частина країни. Обмеження цих сфер – показник ефективності впливу на професійну злочинність.

До негативних тенденцій розвитку професійної злочинності в Україні відносяться:

- відродження небезпечних кримінальних професій і негативних соціальних явищ (кримінальне рабство, викрадання людей з метою викупу, піратство);
- поява і поширення нових небезпечних кримінальних видів діяльності (викрадення людей для трансплантації внутрішніх органів, викрадення дітей для продажу за кордон в сім'ї багатих бездітних «батьків», рекет);

⁹³¹ Малинин В. Б. Глава 24. Професиональная преступность. Криминология / под ред. В. М. Бурлакова, В. П. Сальникова, С. В. Степашина. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский ун-т МВД России, 1999. 608 с.

⁹³² Organized Crime: A Global Perspective. N.Y., 1986. 407 p.

- збільшення питомої ваги носіїв особливо небезпечних кримінальних професій (бандитів, найнятих серійних убивць, найнятих підричників);
- підвищення освітнього та інтелектуального рівня злочинців-професіоналів;
- збільшення серед професійних злочинців питомої ваги осіб, які пройшли спеціальну підготовку в різних державних структурах (поліції, армії, контррозвідці та ін.);
- зрощення злочинних груп корисливої спеціалізації зі злочинними групами насильницької спрямованості;
- зростання технічної оснащеності злочинців-професіоналів (їх технічна, комп'ютерна оснащеність часто випереджає відповідне забезпечення правоохоронних органів);
- зростання популярності в суспільстві кримінальних професій, кримінальної культури.

Особлива суспільна небезпека професійної злочинності проявляється в наступному:

- професійна злочинність – резерв і джерело організованої злочинності;
- професійна злочинність акумулює кримінальний досвід, забезпечує його передачу від одного покоління іншому, є джерелом кримінальної еволюції;
- професійна злочинність – джерело і носій кримінальної культури, яка є найважливішим механізмом кримінальної самодетермінації;
- професійна злочинність – найбільш стійкий і важко уразливий для антикримінального впливу тип злочинної діяльності;
- вплив на професійну злочинність в окремих випадках породжує кримінальний терор (убивство свідків, працівників правоохоронних органів та органів правосуддя) і кримінальний екстремізм як в громадському суспільстві, так і в місцях позбавлення волі (масові заворушення, непокоря представникам влади, акції вандалізму, масовий терор) .

Головними напрямками трансформації професійної злочинності в організовану є:

- надмірне розростання і розподіл організації професійних злочинців, створення філій і дочірніх структур;

- взаємодія між різними професійними злочинними угрупованнями, створення координуючих і центрів планування, спільних фінансових органів, розділ сфер впливу.

За характером злочинної діяльності та ступенем суспільної небезпеки злочинів, на яких спеціалізується кримінальний професіонал, можна виділити наступні види професійних злочинців:

- надзвичайно небезпечний (наймані серійні вбивці, професійні терористи, викрадачі людей, бандити і т.п.);
- особливо небезпечний тип (особи, які спеціалізуються на розбійних нападках і пограбуваннях, власники притонів, торговці наркотиками, зброєю і т.п.);
- небезпечний тип (кишенькові злодії, викрадачі автомобілів, шахраї і т.п.).

Ця класифікація показує, які проблеми слід віднести до першочергових і на вирішення яких слід сконцентрувати зусилля у впливі на професійну злочинність.

До професійних злочинців відносять: злочинців з політичної еліти; професійних злодіїв, шахраїв, фальшивомонетників, грабіжників, вимагачів, найманих убивць.

Найбільшу занепокоєність сьогодні викликають наймані вбивці. Їх можна класифікувати на шість груп:

- 1) «безробітні» – люди соціального «дна» – готові виконати замовлення за мізерну плату;
- 2) «бійці» – члени кримінальних угруповань, які знищують потенційні жертви за наказом «авторитетів». Їх гонорар не перевищує 1–2 тис. доларів;
- 3) колишні спортсмени (охоронці) – проходять курс спеціальної підготовки для вчинення вбивств на замовлення. Їх гонорар від 2 до 5 тис. доларів;
- 4) «профі» – колишні спецназівці, десантники, морські піхотинці – найманці, які працюють за викликом. Їх гонорар від 10 тис. доларів;
- 5) «суперпрофі» – еліта найманців з колишніх офіцерів силових структур і розвідувальних органів. Їх гонорар від 50 тис. доларів. Працюють, як правило, в одиночку;
- 6) злочинна комісія – угруповання, що складається з організатора, кілерів, торговців зброєю⁹³³.

Окремо варто зупинитись на кишенькових злодіях, які належать до висококваліфікованих спеціалістів злочинного світу. Ця кримінальна група викликає підвищений інтерес, оскільки

⁹³³ Кримінологія: підручник / О. М. Джу́жа, Я. Ю. Кондра́тьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.

відзначається багаточисельністю вузьких спеціалізацій, стійкістю кримінальної поведінки і яскраво вираженою субкультурою (жаргон, традиції).

Кишенькові злочини поділяються за місцем вчинення злочинів на 7 основних спеціальностей:

- «риночники» – ті, що «працюють» на ринках;
- «кроти» – в метрополітені;
- «майданщики» – на залізничному транспорті;
- «маршрутники» – на всіх видах міського транспорту;
- «магазинники» – в магазинах;
- «театральники» – в театрах;
- «вуличники» – на вулицях і майданах.

За способом вчинення крадіжок виділяють 7 спеціалізацій:

- 1) «технарі» – вчиняють крадіжку за допомогою спеціальних технічних засобів;
- 2) «ширмачі» – викрадають, прикриваючи свої руки різними предметами (плащами, сумками, букетами квітів);
- 3) «риболови» – здійснюють крадіжку за допомогою спеціальних гачків;
- 4) «хірурги» – орудують пінцетами;
- 5) «щипачі» – крадуть із сумок за допомогою їх розрізання;
- 6) «трясуни» – виштовхують предмет крадіжки різким рухом;
- 7) «сумочники» – дістають із сумок, не використовуючи який-небудь інструмент ⁹³⁴.

Крім вказаних кишенькових крадігів, існують ще спеціалісти, які полегшують роботу основного виконавця. Це, зокрема, «пропольщики» – особи, які приймають крадене одразу ж після вчинення злочину, і «тирщики» – ті, що відволікають увагу жертви. Чим вища кваліфікація злодія, тим більша його кримінальна активність. У середньому кишеньковий крадіг вчиняє 25–30 крадіжок за місяць. В наш час кишенькові крадіжки мають тенденцію до зростання. Ця зумовлено наступними факторами: 1) значне безробіття, яке штовхає людей на шлях протиправного здобування засобів існування; 2) велика латентність даного виду злочинів; 3) проблеми з документуванням злочину таким чином, щоб справа не мала перспективу закінчитися обвинувальним вироком суду.

Сьогодні великих масштабів набула також професійна проституція, яка стала досить прибутковим бізнесом. Тут, крім безпосередніх учасників (клієнта і повії) діють й інші зацікавлені особи: утриманці притонів, постачальники «живого товару», водії, охоронці тощо. До того ж, «секс-індустрія» тісно пов'язана з незаконним обігом наркотиків, поширенням венеричних хвороб і СНІДу, шахрайством, корупцією та іншими злочинами.

Новий вид кримінального професіоналізму в Україні уособлюють комп'ютерні злочинці. Для несанкціонованого проникнення до інформаційно-телекомунікаційних систем вони залучають висококваліфікованих спеціалістів, які згодом стають злочинцями-професіоналами. Найчастіше правоохоронні органи мають справу з комп'ютерними шахрайствами. Введення, заміна, виправлення чи знищення даних або програм, інше втручання в процес обробки інформації приносять хакерам чималі доходи й завдають комерційним або державним структурам непоправної шкоди. До електронного злочину відносяться також псування систем безпеки комп'ютера, стирання і фальсифікація інформації. Крім того, комп'ютерні технології широко використовують у «тіньових» конвертаційних центрах, що дозволяє клієнтам ухилитися від сплати податків на мільйонні суми.

Наведемо кілька прикладів, які ілюструють діяльність комп'ютерних злочинців-професіоналів. Так, бухгалтер Сімферопольського відділення АПБ «Україна» увійшла до комп'ютерної мережі свого банку і оформила платіжку, за якою переказала 45 тис. гривень на рахунок Севастопольської фірми «Орбі». Її співники перевели цю суму для конвертації у місцевий «Новіко-банк», у якому «віртуальна злодійка» за підробленими документами отримала 10861 дол США і розділила їх між співниками. А в пам'яті комп'ютера банку фіктивну операцію замінила на реально існуючу.

У 2000 році система захисту «Укресімбанку» заблокувала спроби несанкціонованого проникнення у свою мережу. Атаки типу Back Office здійснювалися через Інтернет. Спеціалісти СБУ провели низку заходів, які дали змогу з'ясувати, що такі спроби йшли

⁹³⁴ Гуров А. И. Криминологическая характеристика профессиональной преступности. Изд-во Моск. ун.-та, 1994. С. 319.

від фірми «Інфоком». Невдовзі встановили особу хакера, який пояснив, що хотів отримати доступ до Інтернету, а IP-адреси, за якими можна було безкоштовно користуватися глобальною мережею. З'ясувалось, що наївного любителя вирішив «підставити» професійний злочинець.

Сучасна злочинність характеризується яскраво вираженою корисливою спрямованістю, що свідчить про розширення сфери професійно-злочинної діяльності.

В цих умовах злочинна спеціалізація обумовлюється систематичним вчиненням однорідних злочинів. Це виробляє у злочинця звичку, що переходить потім у норму поведінки з чіткою установкою на обрану ним діяльність.

Про стійкості обраного виду злочинної діяльності може, наприклад, свідчити показник спеціального рецидиву, а в ньому – багаторазового, найбільш рельєфно відбиває спеціалізацію кримінальної середовища.

До показника першої ознаки кримінального професіоналізму відноситься спеціальний рецидив. Однак серед професійних злочинців досить значне число осіб, які систематично вчиняють злочини у вигляді промислу, але не притягнутих з ряду причин до кримінальної відповідальності. У визначенні чисельності даної категорії є серйозні труднощі, оскільки немає ні статистики, ні навіть методики вибірових досліджень. Тим не менш встановлено, що незасуджених професіоналів досить багато серед карткових шахраїв і «наперсточників», рекетирів; осіб, які вчиняють економічні злочини; які займаються незаконним обігом наркотиків, антикваріату. Практично залишаються високо латентними злочини, пов'язані з торгівлею «живим товаром», сутенерство, карткове шахрайство.

Іншим показником цього протиправного заняття виступає множинність вчинених злочинів, або кримінальний стаж. Тут, перш за все, маються на увазі випадки, коли особа, не потрапляючи в поле зору поліції, тривалий час здійснює однорідні злочини.

Загальний рецидив у більшості видів корисливих злочинів досить високий і коливається від 50 до 85 %. Це своєрідний резерв професійної злочинності. Згодом злочинець може визначитися у виборі постійного заняття. Так, переважна частина квартирних крадіїв з числа рецидивістів і кожен другий кишеньковий злодій свої перші судимості отримали за вчинення інших видів злочинів, частіше корисливо-насиленницького характеру. Кожен третій картковий шахрай був судимий за кишенькову крадіжку, або за інший вид шахрайства. Як правило, переорієнтація на постійну професію відбувалася у них в місцях позбавлення волі під впливом сталого типу прихильників тієї чи іншої злочинної діяльності. На свободі така перекваліфікація можлива під впливом рецидивістів і досвідчених організаторів злочинів.

Існує думка, що до професійних злочинців слід відносити лише тих, хто не працює і вчиняє злочини. Це невірно тому, що, по-перше, злочинна діяльність заборонена, а тому злочинець приховує її від суспільства, нерідко маскується під законслухняного громадянина, влаштуючись хоча би фіктивно на роботу. По-друге, окремі види професійних злочинів, наприклад, економічні злочини, махінації в банківській системі і т. д., не можна здійснювати, не працюючи на певній посаді.

В сучасних умовах значно актуалізується і набуває підвищену суспільну небезпеку проблема бродяжництва. Проголосивши права людини і свободу пересування, держава не створила умов для існування цієї категорії осіб та не забезпечив суспільство від бомжів. Волоцюги відносяться до деградованих типів професійних злочинців, і ця група досить представницька. Дана категорія осіб має з типом професійного злочинця загальні риси. По-перше, серед бродяг і жебраків значна частка професійних злочинців, у т. ч. «декваліфікованих». По-друге, саме заняття бродяжництвом стає своєрідною професією «вільної» людини. Для них типові протиправні способи існування, кримінальна стратифікація (ієрархія), своя субкультура і навіть «ідеологія». По-третє, серед них зберігається певна частина кваліфікованих злочинців, злодіїв та розбійників.

Професійно-злочинна діяльність відрізняється від будь-якого іншого протиправного заняття тим, що виробляє у людини певні знання, практичні навички, нерідко доведені до автоматизму. Це забезпечує досягнення мети при найменшому ризику бути викритим, що, в свою чергу, пояснює різноманіття спеціалізацій у злочинній діяльності, постійне вдосконалення кримінальних прийомів і навичок. Крадіжки, наприклад, як загальний вид спеціалізованої діяльності включають понад двадцять різновидів, кожна з яких, у свою

чергу, має ще більш дрібні спеціалізації, пов'язані з кримінальною підготовкою того чи іншого злодія⁹³⁵. Тому абсолютно був правий І. І. Карпець, який писав, що «без тренування і спеціального навчання не може бути кишенькового злодія». На придбання необхідних навичок початківцеві кишеньковий злодій витрачає близько шести місяців⁹³⁶.

У злочинній діяльності, так само як і в будь-якій іншій, спостерігається професійне поділ праці, або спеціалізація. Підготовка злочинця, з одного боку, спирається на вже наявний кримінальний досвід поколінь, з іншого – вдосконалюється методом «проб і помилок» стосовно до сучасних соціальних умов, форм боротьби з даним видом злочинів. На цю особливість указував ще І. Н. Якимов, який зазначав, що «навіть кишенькові злодії та магазинні «городушники», і ті не задовольняються більш старими способами і вдаються до трюків»⁹³⁷.

За нашими даними, сьогодні налічується понад сто кримінальних спеціальностей тільки в середовищі злочинців, якими займається кримінальний розшук. Це майже в два рази більше, ніж було в 60-ті рр. Причому зберігаються практично всі види спеціалізацій минулих десятиліть і виробляються абсолютно нові, зумовлені сучасними соціально-економічними, правовими та іншими факторами.

Чим вище кваліфікація, тим інтенсивніше злочинна діяльність, у середньому кишеньковий злодій-професіонал вчиняє до 25–30 крадіжок в місяць. Тільки у п'яти випадках із ста потерпілих здогадується про здійснену у нього крадіжку. Розкриття кишенькових крадіжок в середині 80-х рр. не перевищувала 1–3 %. В останні роки вона взагалі наблизилася до нуля, так як оперативно-пошукові підрозділи майже повсюдно ліквідовані.

Постійні навички та спеціалізація в способах злочинів спостерігались у половини обстежених квартирних злодіїв, при цьому понад 25 % з них здійснювали крадіжки тотожним способом, аж до деталей.

Аналогічним чином диференціюються і інші категорії злодіїв. Наприклад, викрадачі майна з магазинів, злодії автомашин та антикваріату налічують до тридцяти основних кримінальних «кваліфікацій».

Серед шахраїв можна виділити близько п'ятдесяти категорій «фахівців», серед яких найбільшим професіоналізмом відрізняються шулери, «наперсточники», «кукільники», «кидали», а також особи, що спеціалізуються на банківських аферах і посередництві.

Серед корисливо-насильницьких злочинців високим професіоналізмом, володіють вимагачі (рекетири), особи, які вчиняють напади на помешкання громадян та водіїв автотранспортних засобів. При цьому 80 % розбійних груп використовують зброю.

У сфері економічних злочинів, вчинених з використанням службового положення, встановлено двісті способів розкрадань, кожен з яких вимагає спеціальних знань і навичок.

В останні роки стала поширеною кваліфікація злочинців в так званій сфері кримінальних послуг. Крім скупників і збувачів краденого, з'явилися інформатори-«навідники», продають необхідні відомості; наймана охорона, консультанти; особи, які займаються організацією дитячої проституції, збутом наркотиків. Утвердився інститут найманих вбивць, вирішення спорів (вибивання боргів) та ін.

На відміну від традиційних професійних злочинців сучасні виявляють стійку тенденцію до універсалізації кримінальних дій. Так, кишеньковий злодій може успішно обіграти в карти і здійснювати квартирну крадіжку. Аналогічну тенденцію відзначають і криміналісти з Німеччини, Великої Британії, США.

В останні роки набули поширення десятки способів рекету, заволодіння приватизованими квартирами з вбивством їх господарів, злочини в кредитно-банківській сфері, контрабанда і торгівля зброєю.

⁹³⁵ Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность: монография. Москва: Юрид. лит., 1990. 304 с. С. 139–140.

⁹³⁶ Криминология: учебник / отв. ред. И. И. Рогов, К. Ж. Балтабаев. Алматы: ТОО Изд. «Норма-К». 2004. 336 с. Криминология: учебник / отв. ред. И. И. Рогов, К. Ж. Балтабаев. Алматы: ТОО Изд. «Норма-К». 2004. 336 с. Гл. XI. Профессиональная преступность. С. 160.

⁹³⁷ Криминология: учебник / отв. ред. И. И. Рогов, К. Ж. Балтабаев. Алматы: ТОО Изд. «Норма-К». 2004. 336 с. Гл. XI. Профессиональная преступность. С. 161.

Злочинці стали спеціалізуватися на організації та проведенні великомасштабних кримінальних операцій за заволодіння нерухомістю, цінними паперами на мільярди гривні. При цьому ними розробляються детальні плани заходів.

Цьому сприяють три чинники – зростаючий освітній рівень злочинця (це, наприклад, відзначали представники Європолу, що зіткнулися зі злочинцями-емігрантами з СНД); набуття злочинного досвіду в неформальних групах засуджених і злочинних організаціях на волі; висока технічна оснащеність професійних злочинців.

§ 5. Запобігання професійній злочинності

Запобігання, а потім і подолання професійної злочинності залежать значною мірою від позитивних змін в економіці і духовному житті суспільства, за допомогою чого будуть усуватися негативні соціальні фактори, що її породжують. Однак такий процес є еволюційним, особливо в умовах докорінної перебудови і революційних перетворень усіх сфер життєдіяльності нашої держави. Еволюційний процес може мати як позитивні, так і несприятливі наслідки, оскільки буде потрібен відносно тривалий період, протягом якого (навіть при позитивних результатах) будуть вчинятися небезпечні злочини, завдаючи істотної шкоди суспільним відносинам. До того ж не можна виключати можливість пристосування стійких злочинців до постійно змінюваних соціальних умов, що підтверджується історією боротьби з професійною злочинністю в нашій країні.

Запобігання професійній злочинності – це низка різнорівневих заходів, спрямованих на блокування, нейтралізацію та усунення факторів, причин та умов, що її породжують і обумовлюють.

Заходи запобігання професійній злочинності повинні здійснюватися на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях. Важливим напрямом в цьому повинно виступати і віктимологічне запобігання.

На загальносоціальному рівні повинні бути ліквідовані протиріччя, які виникли в процесі переходу економіки на ринкові умови та в процесі приватизації державного майна. Від влади потрібні кроки, спрямовані на реальне підвищення стандартів життя населення, створення умов для законного отримання достатніх для життя людини та її родини доходів. Нагальною є необхідність здійснення комплексу заходів для морального оздоровлення суспільства, впровадження дійсних моральних цінностей в життя населення.

Кримінальному професіоналізму стають на перешкоді і заходи запобігання на спеціально-кримінологічному рівні.

До числа спеціальних заходів⁹³⁸ запобігання професійній злочинності належать:

1) підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів, вузька спеціалізація працівників карного розшуку адекватна кримінальній спеціалізації, протиставлення їх професіоналізму злочинному професіоналізму, підвищення їх технічної оснащеності;

2) реформування кримінально-виконавчої системи;

3) посилення кримінальної відповідальності за професійну (гангстерську) злочинну діяльність;

4) удосконалення кримінальної процесуальної процедури збору і закріплення доказів у плані розширення можливостей трансформації оперативної інформації в доказову базу;

5) прийняття законодавства, яке або виключало б, або істотно зменшувало можливість скористатися злочинними доходами, навіть тими, які завчасно виведені в офшорні зони.

На спеціально-кримінологічному рівні основними є заходи суспільно-морального, організаційно-управлінського, технічного характеру.

Суспільно-моральні заходи спрямовані на формування у свідомості людей відповідних моральних цінностей. Вони передбачають обмеження поширення в суспільстві різних елементів злочинної субкультури, оскільки завдяки ним здійснюється розбещення населення, особливо молоді.

Управлінські заходи повинні перед усім мати економіко-правовий характер. Вони повинні мати на меті нейтралізацію протиправного збагачення професійних злочинців, бо

⁹³⁸ Жаровська Г. П. Транснаціональна злочинність в Україні: феномен, детермінація протидія: монографія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т; Рута, 2018. 567 с. С. 401.

саме ці кошти виступають матеріальним підґрунтям існування професійної злочинності. Це стосується всіх видів злочинів, в тому числі і тих які вчиняються з використанням електронно-обчислювальної техніки.

До заходів організаційно-управлінського характеру, в першу чергу слід віднести вдосконалення діяльності служб та підрозділів правоохоронних органів. Необхідно відновити спеціальні підрозділи органів внутрішніх справ по боротьбі з різними видами професійної злочинної діяльності (кишенькові крадіжки, шахрайство, контрабанда тощо). Слушним також є відновлення в системі правоохоронних органів форм і методів спеціального запобігання злочинам. Необхідно здійснити підготовку чи перепідготовку працівників, які будуть займатися запобігання різним видам професійної злочинної діяльності, адже з професійною злочинністю можна боротися лише професійно.

Важливою часткою запобіжних заходів виступають технічні заходи. До них відносяться системи захисту осіб, їх житла та власності. Застосування відеоспостереження в місцях масового скупчення людей (метро, вулиці тощо) дозволяє не допустити вчинення кишенькових крадіжок та швидко затримати злочинців.

Ефективним засобом індивідуального запобігання професійної злочинності повинен стати адміністративний нагляд за професійними злочинцями, які звільнилися з місць позбавлення волі і не стали на шлях виправлення. Його слід здійснювати з урахуванням індивідуальних якостей особи, до якої він застосовується. Назріла необхідність розробити узгоджену програму ресоціалізації та пробації осіб, які звільняються з місць позбавлення волі: надання їм допомоги при реєстрації та працевлаштуванню, встановленню на відновлення соціально корисних зв'язків, в тому числі і з членами родини, нейтралізація негативного впливу на них з боку професійних злочинців та рецидивістів.

Важливим напрямом запобігання професійній злочинності є віктимологічне запобігання. Для механізму вчинення злочину істотне значення має характеристика вини жертви злочину та вид віктимної поведінки. Для загальнокримінальних корисливих злочинів, що мають ознаки професійної злочинної діяльності, притаманними є два останніх види поведінки потерпілої особи (провокуюча та легковажна). Конфліктна поведінка притаманна лише для 3 % жертв. У інших випадках поведінка є нейтральною.

Основними об'єктами віктимологічного запобігання професійної злочинності виступають особистісні якості осіб, які є потенційними жертвами злочину, соціальне оточення цих осіб (особливо мікросередовище) та конкретні життєві ситуації, які сприяють вчиненню злочину відносно цих осіб. Профілактична робота повинна також здійснюватися на трьох рівнях: загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному (індивідуальна віктимологічне запобігання). Вона включає в себе комплекс заходів політичного, соціально-економічного, соціально-психологічного, організаційного, медичного, інформаційного, технічного та іншого характеру.

Віктимологічне запобігання, яке орієнтоване на потенційну жертву злочину повинне включати наступні заходи: виготовлення та поширення спеціальних пам'яток як для всього населення так і відносно конкретних категорій осіб (приватні підприємці, таксисти тощо), які містять форми поведінки для осіб в конкретних криміногенних ситуаціях; належна професійна та спеціальна підготовка осіб, які займаються кримінально небезпечним видом діяльності (інкасатори, охоронці, працівники фінансових та банківських установ); лікування осіб, які зловживають алкогольними напоями чи вживають наркотичні засоби; підвищення контролю з боку батьків за неповнолітніми; належний професійний відбір, навчання та перенавчання осіб, професії яких пов'язані з кримінальними ризиками.

Іншим об'єктом індивідуального віктимологічного запобігання з боку працівників правоохоронних органів виступає конкретна життєва ситуація вчинення злочину. Вивчення конкретних криміногенних ситуацій є важливим напрямом діяльності правоохоронних органів. Узагальнення матеріалів кримінальних проваджень дозволяє виявити типові ситуації вчинення злочинів і також вимагати від відповідних службових осіб їх усунення. Також через засоби масової інформації повідомляється про типові ситуації вчинення злочинів і надаються відповідні поради особам, яким чином слід їм діяти при зустрічі зі злочинцем.

Застосовується також ціла низка відповідних технічних та організаційних заходів: розробка і впровадження сучасних технічних засобів охорони громадян, їх власності; належне освітлення громадських місць, в яких вчиняються так звані вуличні злочини, здійснення добового відеоспостереження за певними кримінально небезпечними місцями;

охорона під'їздів багатоповерхових будинків; здійснення патрулювання території громадянами у сільській місцевості; наближення поліцейських патрулів до кримінально небезпечних місць; належна технічна безпека фінансових та банківських установ та їх працівників тощо. Спеціальні сучасні технічні засоби запобігання повинні бути здійснені і відносно так званих «комп'ютерних злочинів», які все частіше мають ознаки професійної злочинної діяльності.

Для запобігання професійної злочинності важливим є застосування кримінально-правових норм з так званою подвійною превенцією. Такі норми мають подвійне функціональне призначення. З одного боку, вони встановлюють кримінальну відповідальність за вчинення конкретних злочинів, а з другого здійснюють запобігання більш небезпечних інших злочинів.

Професійних злочинців слід утримувати окремо від інших злочинців. Такий підхід дозволить запобігти отримання злочинцями професійних навичок в місцях позбавлення волі, які зараз називають «університетами злочинності». В умовах ізольованого спільного мешкання сотен і тисяч засуджених неминуче виникає еліта неформальних лідерів, які нещадно експлуатують інших засуджених і знущаються над ними.

Протидія професійній злочинності потребує розробки таких заходів, які б дозволили зробити економічно не вигідним вчинення злочинів. Необхідно прагнути до нейтралізації кримінального професіоналізму, що передбачає під собою комплекс заходів організаційно-управлінського і тактичного характеру, здійснюваних правоохоронними органами по підризу матеріальної бази професійних злочинців і механізму дії кримінальних традицій і звичаїв.

У запобіганні професійній злочинності значна роль приділяється законодавству про кримінальну відповідальність, оскільки йдеться не про випадкового злочинця, а про злісний його тип. Закон про кримінальну відповідальність повинен відображати реальну кримінологічну обстановку. Тому посилити боротьбу з професійною злочинністю можна через удосконалення інституту максимальної індивідуалізації покарання і правильної кваліфікації кримінально караних діянь.

Для посилення кримінальної відповідальності осіб, які вчиняють тотожні злочини, що не утворюють реальної сукупності, може бути використана така кваліфікуюча ознака, як «вчинення злочинів у вигляді промислу», а для об'єктивної оцінки вчиненого, особи злочинця та індивідуалізації покарання – нова обтяжуюча відповідальність обставина: «спеціалізація особи на вчиненні злочинів». Позитивну роль могли б відіграти закони про запобігання злочинам, про протидію відмиванню грошей про запобігання виведення капіталу в офшорні зони та ін.

Оскільки однією з причин відтворення професійної злочинності є кримінальна субкультура, то поряд з виховними заходами, здійснюваними державою, важливу роль відіграють заходи спеціального запобігання, що проводяться в установах виконання покарань.

Нейтралізація кримінальних традицій, звичаїв, законів неформальних об'єднань негативної спрямованості повинна вестися на основі спеціальної програми, що включає широке коло проблем щодо утримання, переміщення та виправлення засуджених. У цій роботі обов'язкова участь пенітенціарних психологів, соціологів, фахівців з кримінальної субкультури.

Не слід, очевидно, тримати професійних злочинців, особливо «коронованих авторитетів», «зłodіїв у законі», з іншими засудженими, не «зараженими» «блатним» способом життя. Необхідно виключити можливі контакти професійних злочинців з неповнолітніми правопорушниками в період відбування покарання.

Для ефективної роботи з контролю за професійними злочинцями доцільно мати централізований їх облік за категоріями («забарвлення»).

У національній програмі запобігання злочинності було б вкрай корисно мати розділ запобігання професійній злочинності, передбачивши в ньому такі питання, як створення спеціалізованих підрозділів поліції, технічне їх забезпечення, опрацювання нових форм і методів виявлення та припинення кримінальної діяльності, облік і контроль за способом життя потенційних злочинців-професіоналів та ін.

Отже, запобігання кримінальному професіоналізму передбачає здійснення комплексу заходів економічного, соціального і правового характеру при активній участі громадськості. Уся запобіжна діяльність повинна мати сучасне правове забезпечення. Передусім, це стосується вдосконалення законодавства про кримінальну відповідальність, кримінального

процесуального та кримінально-виконавчого законодавства. З цією метою необхідно дійти одностайного висновку щодо доцільності таких новел: а) у Загальній частині Кримінального кодексу визначити поняття професійного злочинця; б) для осіб, визнаних такими, остаточну міру покарання встановлювати шляхом складання санкцій, передбачених за кожний епізод їх злочинної діяльності.

Не менш важливо удосконалити роботу правоохоронних органів у сфері боротьби з професійною злочинністю. Спеціалізація й інтеграція злочинців-професіоналів потребує адекватних дій з боку правоохоронців. Серед таких заходів, безумовно, можна вважати подальшу спеціалізацію відповідних підрозділів Національної поліції.

Окремо на порядку денному стоїть проблема протидії злочинному використанню комп'ютерної техніки. В Україні немає достатньої кількості фахівців, з одного боку, в галузі слідчої та оперативно-розшукової діяльності, а з другого, – обізнаних в комп'ютерних технологіях на рівні системного програміста. Назріла необхідність підготовки таких спеціалістів у навчальних закладах МВС України, а також вивчати світовий досвід у цій справі. Так, у США відпрацьована модель ресоціалізації колишніх хакерів.

Глава 24. Кримінологічна характеристика та запобігання рецидивній злочинності

(Колб О. Г., Копотун І. М.)

План

- § 1. Поняття рецидивної злочинності. Рецидив злочинів, його структура та різновиди.
- § 2. Кримінологічна характеристика рецидивної злочинності. Класифікація рецидивістів.
- § 3. Причини і умови, що сприяють рецидивній злочинності.
- § 4. Особа рецидивістів та їх класифікація.
- § 5. Запобігання рецидивній злочинності.

§ 1. Поняття рецидивної злочинності. Рецидив злочинів, його структура та різновиди

Характеризуючи рецидивну злочинність, потрібно передусім визначитися з термінами: «рецидивна злочинність» і «рецидив злочинів» та їх співвідношенням. Ці терміни не є ідентичними, хоча в літературі вони часто розглядаються саме з цієї позиції.

Рецидивна злочинність є підструктурою загальної злочинності в країні або окремих її регіонах і розуміється як відносно масове, історично мінливе соціально-правове явище, яке включає в себе сукупність злочинів, вчинених у певний проміжок часу на певній території особами, які раніше вчиняли злочини.

Рецидив злочинів – це сукупність суспільно небезпечних діянь, передбачених Кримінальним кодексом, послідовно вчинених (умисно) однією і тією ж особою після винесення судового вироку за попередній умисний злочин.

Термін «рецидив» міцно ввійшов у теорію і практику боротьби із злочинністю. У той самий час, чинний закон про кримінальну відповідальність не передбачає, наприклад, поняття «особливо небезпечного рецидивіста», яке було закріплено в ст. 26 КК України 1960 року та окремо згаданого спеціального рецидиву (ч. 2 ст. 62 КК 1960 року) та інші. Але загальних понять рецидиву злочинів у законодавстві на сьогодні не бракує. А це, у свою чергу, дає можливість у КК виділити рецидив в законодавстві про кримінальну відповідальність як обтяжуючу обставину при призначенні покарання винній у вчиненні злочину особі (п. 1 ч. 1 ст. 67 КК України 2001 року).

В юридичній науці немає єдності поглядів відносно ознак рецидиву злочину і рецидивіста. Деякі автори не вважають обов'язковою ознакою рецидиву наявність судимості у винного перед вчиненням ним повторного нового злочину. Такий рецидив іменується «фактичним» (або кримінологічним), на відміну від «легального» рецидиву, який передбачає судимість перед вчиненням повторного нового злочину.

Окремі науковці вважають рецидивістами і тих осіб, які вчинили повторні нові злочини після застосування до них заходів громадського впливу за раніше вчинені злочини.

Інші автори висловлюються, що для рецидиву потрібно, щоб перед вчиненням повторного нового злочину винний повністю або частково відбув покарання за раніше вчинений злочин. При цьому враховується не лише умисний, але й необережний злочин. Існує також думка, що неповнолітність винного виключає можливість вважати вчинення ним нового злочину рецидивом.

Різноманітність точок зору про поняття рецидиву злочину і рецидивіста ще раз підтверджує потребу законодавчого його визначення і розмежування. В основу такого розкриття слід покласти їх цільове призначення – дати можливість виділити злісних злочинців, до яких повинні застосовуватись допоміжні кримінально-правові заходи для досягнення мети покарання.

Виходячи з викладеного, до ознак, що характеризують рецидив злочинців, потрібно віднести: а) вчинення винним двох або більше злочинів; б) наявність у винного судимості за попередній злочин та умисний характер злочинів, вчинених ним до і після засудження. Про підвищену небезпечність особи рецидивіста свідчить та обставина, що новий злочин вчинюється винним після засудження за попередній.

Кримінологічне поняття рецидиву випливає з факту вчинення нового злочину, незалежно від того, була ця особа засуджена за попередній злочин (злочини). Таке широке тлумачення поняття рецидиву допомагає сторонам, які беруть участь у кримінальному провадженні (глава 3 розділу 1 КПК України), скласти правильне уявлення про особу та її суспільну небезпеку. Це також має значення при індивідуалізації покарання.

Існує також поняття пенітенціарного рецидиву, яке нерідко зустрічається в юридичній літературі. Про нього говорять тоді, коли особа вдруге і більше разів відбуває покарання у виді позбавлення волі. Виділення цього різновиду рецидиву важливе для ефективнішого впливу на рецидивіста у процесі виконання покарання у виді позбавлення волі.

З метою успішного проведення боротьби з рецидивною злочинністю, превентивної і психолого-педагогічної роботи правоохоронних органів з рецидивістами потрібне розмежування окремих видів рецидиву. Найбільш важливе значення має його розподіл на загальний і спеціальний. За таких обставин критерієм розподілу виступає характер злочинів.

Так, загальний рецидив має місце в тому випадку, коли злочин, вчинений особою при наявності судимості за інший злочин, за своїм характером неоднорідний з попереднім злочином. Однорідні злочини характеризуються кількома показниками: посягання здійснюється на однаковий або подібний об'єкт; при однаковій формі вини, одним і тим же або подібним способом. Якщо новий злочин, і той, за який особа вже була засуджена, за своїм характером однорідні, то мова йде про спеціальний рецидив.

Варто зазначити, що злочинна діяльність рецидивістів може мати ознаки одночасно спеціального і загального рецидиву (наприклад, дві судимості за крадіжки, а третя – за зґвалтування). Такий рецидив називають змішаним.

Як показують кримінологічні дослідження, частина загальних рецидивістів (які вчинили різні злочини) з часом вчиняють однорідні злочини і переходять, тим самим, до групи спеціальних рецидивістів. Тому правоохоронні органи повинні приділяти особливу увагу первинним злочинцям і загальним рецидивістам, які мають по дві або більше судимостей, щоб не допустити нових злочинів і переходу від загального до спеціального рецидиву.

У юридичній літературі виділяються й інші види рецидиву. Так, залежно від кількості судимостей або інших форм притягнення до кримінальної відповідальності, рецидив буває простим (дві судимості) і складним чи багаторазовим (три і більше судимостей). За ознакою тяжкості виділяють рецидив тяжких і особливо тяжких злочинів.

В окремих випадках замість терміну «рецидив» вживаються: «повторність», «систематичність», «неодноразовість», «у вигляді промислу». Кримінологічна (на відміну від кримінально-правової) суть названих термінів рівнозначна поняттю «рецидив».

Стосовно рецидивної злочинності можливе виділення таких окремих її видів, як рецидивна злочинність дорослих і неповнолітніх; чоловіків і жінок, а також осіб, засуджених до різних видів покарань тощо.

Проблема рецидивної злочинності завжди викликала підвищену увагу кримінологів, оскільки її рівень свідчить про ефективність правоохоронної системи держави та про сталі тенденції розвитку всієї злочинності. Небезпідставно вважається, що рецидивісти є носіями й зберігачами кримінальної субкультури, вони становлять серцевину злочинного світу. А тому запобігання цьому виду злочинності є одним із найважливіших завдань кримінально-правової політики держави.

Проблемам боротьби з рецидивною злочинністю присвячено чимало досліджень як в Україні, так і в інших республіках колишнього СРСР. Проте далеко не всі питання вирішені однозначно. Існують навіть різні погляди на саме поняття рецидивної злочинності.

Це явище, зокрема, складається з окремих рецидивних злочинів, іншими словами, – актив рецидиву. Тому визначення поняття даної злочинності та її кримінологічних характеристик залежатиме від того, що саме ми будемо розуміти під словосполученням «рецидив злочинів».

Кримінальний рецидив – поняття міждисциплінарне. Теорія кримінального права розглядає його як різновид множинності злочинів поряд із сукупністю та повторністю. Законодавство про кримінальну відповідальність до 1 вересня 2001 року не давало загального визначення рецидиву, хоча зазначало умови, які можуть стати підставою для визнання неодноразово засудженої особи особливо небезпечним рецидивістом. Саме це й призвело до того, що серед багатьох правників, особливо практичних, поширилося помилкове отожднювання рецидиву з поняттям особливо небезпечного рецидивіста. Стаття 34 чинного

КК України поняття рецидиву визначає таким чином: «Рецидивом злочинів визнається вчинення нового умисного злочину особою, яка має судимість за умисний злочин».

Законодавче визначення рецидиву потрібне для застосування відповідних санкцій, передбачених нормами законодавства про кримінальну відповідальність: було б несправедливо посилювати покарання за злочин, судимість за який погашена або знята. Так само є підстави не зважати на судимість за вчинення злочину з необережності. Отже, йдеться про рецидив злочинів у його кримінально-правовому розумінні, тобто маються на увазі юридична кваліфікація повторення (вчинення нового) злочину і призначення покарання. З позиції кримінології погашення або зняття судимості не є вирішальною обставиною для визнання рецидиву. Якщо колишній злодій краде, то він цим демонструє свою прихильність до злодійства, незалежно від формально-юридичної відсутності судимості. Злочинна необережність у біографії особи, яка знову вчинила будь-який злочин, теж свідчить про певні її негативні риси та шкідливі звички, а тому, з точки зору кримінології, не виключає поняття рецидиву. Кримінологічне розуміння рецидиву злочинів є ширшим, ніж кримінально-правове. Воно охоплює не лише умисні, а й необережні злочини.

Водночас, кримінологічне визначення рецидиву не може ігнорувати такої обставини, як минула судимість. Цим рецидив відрізняється від інших видів множинності злочинів – повторності і сукупності: людина вже отримала покарання, але не зробила для себе позитивних висновків. Відповідальність за минулі «гріхи» психологічно відокремлює рецидивіста від тих, хто хоча й не раз вчиняли злочини, але не були викриті і не понесли кари. У свій час, російський криміналіст XIX століття А. Лохвицький з цього приводу зазначав, що у цьому випадку є деяка вина самого суспільства, яке так погано озброєне, що не спинило його (злочинця) на першому злочині. Безкарність, як відомо, дуже заохочує і розбещує.

Виходячи з проведеного аналізу наукових праць, кримінологічне визначення рецидиву можна сформулювати таким чином: рецидив злочинів – це повторне кримінальне правопорушення, вчинене особою, яка раніше була судимою або зазнавала інших, передбачених законом, заходів кримінально-правового впливу, що застосовуються судом замість покарання, незалежно від форми вини та наявності судимості.

При цьому, варто зазначити, що кримінально-правовий рецидив – це лише особливий різновид рецидиву кримінологічного. Протиріччя між ними немає, а є співвідношення загального з особливим.

Співвідношення між злочинами, за вчинення яких особа неодноразово притягувалась до відповідальності, іменується структурою рецидиву. Вона відображає кримінальну біографію рецидивіста, хоча й далеко не повну, маючи на увазі не розкриті злочини, за які винний особі вдалося уникнути відповідальності. Існують певні статистичні закономірності рецидивних структур:

1) частота спеціального рецидиву, тобто ймовірність повторного засудження за той самий або схожий злочин, дорівнює приблизно 60 %;

2) час між звільненням рецидивіста від попереднього покарання та новим злочином (інтервал рецидиву) значною мірою залежить від його віку, сімейного становища та характеру злочинної діяльності. Інтервали рецидиву відображають його інтенсивність;

3) тісний кореляційний зв'язок між ступенями суспільної небезпеки злочинів: чим тяжчим був попередній злочин, тим більша ймовірність повторного тяжкого злочину;

4) загалом ступінь суспільної небезпеки зростає до третьої судимості; після цього злочинна діяльність статистично стає менш тяжкою: даються взнаки старіння неодноразово судимих осіб та їх деградація.

Вивчення й узагальнення структур рецидиву є передумовою кримінологічного прогнозування повторності (у кримінологічному значенні) злочинів.

У свою чергу під рецидивною злочинністю слід розуміти сукупність вчинених на певній території протягом певного часу злочинів особами, раніше судимими.

Як і злочинність взагалі, рецидивна злочинність має кількісні та якісні показники. Кількісним показником традиційно вважають рівень рецидивної злочинності. Він визначається у відсотках до загального числа зареєстрованих злочинів у відповідному регіоні чи країні.

Наприклад, в Україні у 2001 році було розкрито близько 400 тис. злочинів. Серед них 72 тис. вчинені раніше судимими особами. Відповідно до цього обчислюють рівень рецидивної злочинності:

$$\frac{72000}{400000} \times 100 = 18 \%$$

Рівень рецидивної злочинності показується також відсотком рецидивістів серед усіх осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності. Так, у 1996 році було виявлено майже 340 тис. злочинців, в числі яких 50 тис. рецидивістів. Отже, їх частка становить:

$$\frac{50000 \times 100}{340000} = 14,7 \%$$

Відсоткові кількісні показники приваблюють простотою розрахунків. Разом з тим можна помітити, що відсотки рецидивної злочинності залежать не лише від кількості рецидиву і рецидивістів, а й від загального числа розкритих злочинів і виявлених осіб. Тому точнішими показниками рецидивної злочинності є її коефіцієнти, які розраховуються на 10 чи 1 тисячу мешканців регіону, що мають судимість. Наприклад, у регіоні «А» серед 20 тис. розкритих злочинів 3 тис. вчиненні особами, які мали судимість, а в регіоні «Б» зареєстровано за той же час 30 тис. злочинів, з них 4 тис. рецидивних. Де вищий рівень рецидивної злочинності, якщо відомо, що в регіоні «А» проживають 15 тис. раніше судимих осіб, а в регіоні «Б» – 20 тис.?

Користуючись відсотковим показником, ми впевнимося, що рівень рецидивної злочинності в регіоні «А» буде майже на 2 % вищим, ніж у регіоні «Б» (15 % проти 13,3 %). Інший висновок дає порівняння коефіцієнтів рецидивної злочинності в цих регіонах. В регіоні «А» він буде:

$$\frac{3000 \times 1000}{15000} = 200$$

В регіоні «Б»:

$$\frac{4000 \times 1000}{20000} = 200$$

Отже, в обох регіонах рівень рецидивної злочинності однаковий, хоча відсоткові показники помітно відрізняються.

Коефіцієнти рецидивної злочинності розраховуються за такими двома формулами:

$$1) K_{pz} = \frac{Z_p \times 1000}{C},$$

де K_{pz} – коефіцієнт рецидивної злочинності, Z_p – рецидивні злочини, C – число раніше судимих осіб у регіоні, 1000 – масштаб розрахунків.

$$2) K_p = \frac{O_p \times 1000}{C},$$

де K_p – коефіцієнт рецидивістів, O_p – виявлені рецидивісти, які вчинили нові злочини, C – кількість раніше судимих мешканців, 1000 – масштаб розрахунків.

Якісним показником рецидивної злочинності є її структура, тобто співвідношення між різними видами і групами злочинів. Треба відрізняти структуру рецидиву (послідовність злочинів, вчинених рецидивістом) від структури рецидивної злочинності як множини рецидивних злочинів, зафіксованих на певній території за певний час.

Будучи частиною усієї розкритої злочинності, рецидивна в основному має таку ж структуру, що й загальна: переважають чоловіки; жінки-рецидивістки серед засуджених до позбавлення волі становлять лише 5–7 %. Нагадаємо, що жіноча злочинність займає до 20 % усієї зареєстрованої злочинності. Серед рецидивістів значно менше неповнолітніх (до 1 %). Це пояснюється тим, що до другого засудження більшість підлітків встигає стати повнолітніми. Рідко зустрічаються в рецидивній злочинності посадові й необережні злочини, тоді як частішими є крадіжки, грабежі, розбої, торгівля наркотиками, фальшивомонетництво, а також агресивні насильницькі злочини.

Структурні особливості рецидивної злочинності відображають не стільки кримінальний професіоналізм рецидивістів, скільки соціальне відчуження та маргіналізацію їх особи. Злочинна кар'єра рецидивістів після 40-річного віку завершується тим, що більшість або відмовляється від злочинної діяльності, або переходить до менш небезпечної «тіньової»

діяльності чи перетворюється у «бомжів». Неодноразове перебування у місцях позбавлення волі й утрата сімейних та інших корисних зв'язків обумовлює низький соціальний статус рецидивістів, а звідси – труднощі в їх ресоціалізації.

Кожен четвертий повторно засуджений має три і більше судимостей. Причому понад 25 % звільнених з місць позбавлення волі новий злочин вчиняють протягом перших шести місяців, майже 45 % – протягом першого року, дві третини повертаються у місця позбавлення волі протягом двох років, а 80 % – п'яти.

Всупереч поширеній думці, рецидивісти рідше беруть участь у групових злочинах: мають значення вік і кримінальний досвід. Серед них багато професійних злочинців. Але не треба ототожнювати рецидивну злочинну діяльність з професійною: більшість неодноразово судимих за крадіжки, грабежі та розбої вчиняє злочини без попередньої підготовки, ситуативно, у нетверезому стані.

Динаміка рецидивної злочинності протягом перших шести років незалежності України (1992–1997 рр.) відзначалася щорічним зростанням кількості повторних (у кримінологічному значенні) злочинів: із 40 до 72 тис., тобто на 80 %. Водночас, завдяки загальному збільшенню злочинності їх частка у відсотках за ці роки майже не змінилася. Зросло і число виявлених рецидивістів: від 37 – до 50 тис., а відповідні відсоткові показники зменшилися з 18 до 14,5 %. Ці дані наочно підтверджують недостатню репрезентативність відсоткових вимірів рецидивної злочинності.

§ 2. Кримінологічна характеристика рецидивної злочинності. Класифікація рецидивістів

Кримінологічна характеристика рецидивної злочинності включає в себе опис ознак її стану, структури і динаміки. Стан, структура і динаміка цього різновиду злочинності характеризуються часткою: рецидивних злочинів у загальній кількості вчинених злочинів; рецидивістів серед осіб, притягнутих до покарання або заходів, що його замінюють, протягом 1–3 років; окремих видів нових злочинів у загальній рецидивній злочинності. Аналіз цих показників за 5–10 років дозволяє виявити динаміку рецидиву.

Тривалий час в Україні рецидивній злочинності не приділялося достатньої уваги. Статистика була закритою від громадського контролю. В наукових публікаціях «застійного періоду» було прийнято констатувати, що рецидивна злочинність коливається у межах 23–25 %. Особливо недостатньо уваги приділялось пенітенціарному рецидиву. Між тим цей різновид рецидиву є найвищим. Якщо в 80-ті роки ХХ ст. загальний рецидив становив майже 40 %, то пенітенціарний досягав 50 %.

Динаміка і питома вага злочинів, вчинених особами, які раніше вчинили злочини, в 1988–1989 роках – приріст 13,2 %, питома вага в загальній кількості зареєстрованих злочинів становила 13,8 і 11,8 %. В ці роки зросла кількість рецидивних злочинів, таких як умисне убивство, тяжкі тілесні ушкодження, зґвалтування, хуліганство, розбійні напади, грабежі, крадіжки державного і особистого майна. Серед осіб, які вчинили злочини повторно, кожен четвертий – п'ятий – дорослий і кожний дев'ятий – неповнолітній. Більше половини рецидивістів раніше відбули покарання у виді позбавлення волі. Близько 30 % відсотків з них вчинили злочини протягом першого року після звільнення з місць позбавлення волі.

Аналізуючи ці дані, можна зробити такі висновки:

- 1) рівень рецидивної злочинності постійно зростає;
- 2) збільшується кількість раніше засуджених за тяжкі злочини: убивства, розбої, грабежі і т.п. Їх сукупність виросла більш як удвічі, що свідчить про зростання насильства і жорстокості;
- 3) активізувалася злочинна діяльність осіб, які вчинили нові злочини у складі групи. Кожний п'ятий раніше засуджений вчинив злочин у складі групи;
- 4) значно зріс професіоналізм рецидивістів. Злочини стають головним або допоміжним джерелом незаконного збагачення. Збільшилась кількість рецидивістів, які вчинили однорідні злочини. Питома вага спеціального рецидиву в окремих видах злочинів (крадіжки, шахрайство) досягає 80 %;
- 5) за останні 10 років кількість особливо небезпечних рецидивістів зросла у 2,5 рази. Питома вага осіб, які вчинили три і більше злочинів, зросла удвічі;

6) злочинна діяльність рецидивістів характеризується винахідливістю, майстерним прихованням слідів злочину, що ускладнює боротьбу з нею;

7) збільшилась психопатизація і соціальна деградація особи рецидивіста на ґрунті алкоголізму, наркоманії і негативного впливу тривалої ізоляції в місцях позбавлення волі. 60 % вивчених рецидивістів мали психічні аномалії, що зростали з кожною наступною судимістю;

8) встановлена тенденція до самоорганізованості рецидивістів, відродження кримінально-злочинських традицій. Рецидивісти консультують інших злочинців, збирають навколо себе злочинний елемент, у місцях позбавлення волі створюють угруповання засуджених негативної спрямованості з «загальними» касами;

9) рецидивісти беруть активну участь у залученні неповнолітніх до злочинної діяльності;

10) спостерігаються тенденції «омолодження» рецидивної злочинності. Більшість рецидивістів є віком до 30 років і мають по кілька судимостей.

Що стосується структури рецидивної злочинності, то тут треба відзначити досить широкий діапазон. Найбільше вчинялись злочини, передбачені ст. 185, 186, 187, 305–327, 115–122 та інші КК України.

До головних особливостей особи рецидивіста слід віднести:

1) рівень освіти у рецидивістів набагато нижчий, ніж серед населення;

2) ухилення від суспільно корисної праці, потяг до паразитичного способу життя, часта зміна місця роботи і проживання;

3) переважна більшість рецидивістів не перебуває у шлюбних відносинах;

4) підвищена суспільна небезпечність цієї категорії осіб;

5) низький культурний рівень, вузькість поглядів та інтересів, відчуженість від суспільно корисної діяльності;

6) значний досвід злочинної діяльності, застосування різних прийомів підготовки злочинів та приховування їх слідів;

7) слабкість, а то й відсутність нормального ставлення до соціальних, моральних цінностей суспільства, грубість і жорстокість у стосунках з людьми, неповага до людей, перекручені уявлення про колективізм, некритичне ставлення до своїх вчинків, неадекватне співвідношення потреб і засобів їх задоволення;

8) висока емоційна збудливість, слабкий самоконтроль і велика залежність поведінки від ситуації, протидія виховним заходам, стійка антисоціальна спрямованість.

Щодо групи спеціальних рецидивістів, важливого значення набуває їх розподіл за видами вчинених злочинів. Майже половину з них становлять корисливі злочини. Значна частина статевих злочинів, ухилень від сплати аліментів і хуліганства.

Другим критерієм класифікації рецидивістів є кількість судимостей. Залежно від цього виділяється простий або одноразовий рецидив, який характеризується тим, що новий злочин вчинено особою, раніше засудженою за інший злочин. Складний або багаторазовий рецидив має місце в тому разі, коли злочин вчинено особою, яка має дві і більше судимостей.

Важливим є розмежування професійних і непрофесійних рецидивістів. Рецидивіст-професіонал являє собою класичний тип не лише з точки зору високої техніки виконання злочинних намірів, але й через свої погляди на вчинений злочин. Вищою формою професіоналізму тут є організована злочинність.

Отже, слід визнати, що рецидивний професіоналізм характеризується: стійкістю злочинного заняття (спеціалізація); необхідними знаннями і навичками (кваліфікацією) суб'єкта злочину, а злочинна діяльність – його головним джерелом існування; тісним є також зв'язок індивідуума з антисоціальним середовищем.

§ 3. Причини і умови, що сприяють рецидивній злочинності

Щодо пояснення причин і умов рецидивної злочинності, дослідники єдині в тому, що вона обумовлена специфічними причинами і умовами. До того ж їх вплив відбувається не сам по собі, а в зв'язку з причинами і умовами загальної злочинності.

Традиційно специфічні причини рецидивної злочинності пов'язуються з негативним впливом мікросередовища; недоліками при призначенні і виконанні покарання та недостатніми заходами щодо працевлаштування і контролю за поведінкою осіб, звільнених з місць позбавлення волі, або засуджених до інших видів покарань; сукупністю несприятливих матеріальних і психологічних факторів, з якими зіштовхуються особи, які

відбули покарання. У ряді випадків проблема причин і умов рецидивної злочинності зводиться до недоліків у діяльності правоохоронних органів.

Відмічені позиції заслуговують на увагу, але викликають деякі зауваження. Передусім уточненню підлягає сам підхід про причинний комплекс рецидивної злочинності. Тут треба ставити питання про причини і умови рецидивної злочинності взагалі, і рецидиву злочинів зокрема, оскільки ці поняття неоднопорядкові. Відомо, що детермінація вчинків зводиться до взаємодії особи з навколишнім середовищем. Тому саме в цих двох напрямках слід вести пошук причин і умов рецидивної злочинності.

При вивченні особливостей особи рецидивіста виявляються ті характерні риси, які дозволяють зробити конкретні висновки про дефекти даної особи, мотиви її поведінки, особливості зміни особистої характеристики в силу негативного чи позитивного впливу. Узагальнюючи ці дані, можна одержати відповіді на питання про конкретні суб'єктивні причини рецидиву злочинів.

При визначенні причин і умов рецидивної злочинності і рецидиву злочинів треба звернути увагу на застосування покарання у виді позбавлення волі. Це суперечливе соціально-правове явище. З одного боку, це сильний антикриміногенний фактор, бо позбавлення волі не дозволяє вести злочинний спосіб життя, розряджає криміногенну ситуацію в мікросередовищі і суспільстві. Але з іншого, позбавлення волі – це специфічна детермінанта рецидивної злочинності. Цей вид покарання призводить до кримінологізації значної частини засуджених. Можна назвати і специфічні причини рецидивної злочинності:

- суперечливість покарання у виді позбавлення волі (криміналізація засуджених, мікро- і макросередовища, «університети» місць позбавлення волі);
- суттєві недоліки в системі охорони права власності;
- недосконалість державних і міжвідомчих програм боротьби з рецидивною злочинністю;
- недостатня ефективність діючої системи запобігання правопорушенням серед молоді;
- недоліки в правовому регулюванні процесів боротьби з рецидивною злочинністю;
- труднощі в ресоціалізації (соціальній адаптації) осіб, які відбули покарання;
- недостатність кримінологічних досліджень з питань рецидивної злочинності;
- недоліки в діяльності суб'єктів запобігання рецидиву злочинів.

Аналіз практики правоохоронних органів, відомчих та міжвідомчих нормативно-правових актів, аналітичних матеріалів тощо дозволяє назвати такі загальні недоліки: а) недостатня компетентність керівників і підлеглих у боротьбі з цим явищем; б) формальне ставлення до організаційних, контрольних, інформаційних та інших заходів.

У свою чергу, конкретними недоліками є:

- 1) при аналітичній діяльності не встановлюються фактори, які впливають на стан рецидивної злочинності;
- 2) у планах роботи правоохоронних органів часто відсутні питання боротьби з рецидивною злочинністю;
- 3) недостатньо розмежовані функції різних служб правоохоронних органів у боротьбі з рецидивною злочинністю;
- 4) поверхова оцінка ефективності запобігання рецидиву;
- 5) питання боротьби з рецидивом рідко обговорюються на оперативних нарадах при керівниках правоохоронних органів;
- 6) не вирішені питання підвищення кваліфікації працівників правоохоронних органів. Недостатня ефективність індивідуального запобігання рецидиву обумовлена:
 - неповнотою виявлення осіб, які були раніше засуджені і підлягають обов'язковому обліку;
 - несвоєчасна постановка їх на облік;
 - несвоєчасні реальні запобіжні дії;
 - формалізм у роботі;
 - відсутність дієвого контролю за поведінкою осіб, взятих на облік;
 - неякісно ведуться справи по адміністративному нагляду, обліково-наглядові справи оперативної перевірки тощо;
 - керівники підрозділів карного розшуку предметно не займаються питаннями цільового використання своїх можливостей щодо запобігання рецидиву злочинів;
 - заходи плануються не по всіх справах, що призводить до несистематичних запобіжних дій;
 - слабе вивчення особи піднаглядних та оточуючого їх мікросередовища;

– особи, які перебувають на обліку, рідко перевіряються за оперативно-розшуковими картотеками;

– службові перевірки за фактами вчинення рецидивістами злочинів у відповідних правоохоронних органах проводяться не завжди;

– слабка взаємодія між правоохоронними органами.

До недоліків стосовно побутового і працевлаштування осіб, звільнених з місць позбавлення волі, належать:

а) слабкий контроль за прибуттям, пропискою, працевлаштуванням осіб, звільнених з установ виконання покарань;

б) незадовільна організація роботи відповідних служб соціального, пенсійного та іншого забезпечення населення, органів пробації, територіальних органів поліції, центрів зайнятості населення та інших суб'єктів соціального патронажу з питань побутового і працевлаштування звільнених з УВП осіб;

в) відсутність всебічного наукового аналізу та моніторингу причин незайнятості раніше судимими особами суспільно корисною працею, навчанням та іншими соціально корисними видами діяльності тощо.

§ 4. Особа рецидивістів та їх класифікація

Відомий німецький кримінолог Г. Ашаффенбург у свій час зазначав, що написати портрет особи злочинця ми не в змозі. Риси найціннішої жорстокості врівноважуються сентиментальними проявами, вражаючи брехливістю одного перебуває у гострому протиріччі з відвертою наївністю іншого, і що найдивніше, часто в одній і тій же особі ми зустрічаємо поєднання протилежних якостей⁹³⁹. При цьому, спроба однозначно назвати таку характерну рису, яка відрізняла б особу рецидивіста від інших людей, приречена на невдачу. Як і всюди, особи, засудженні неодноразово, дуже різні. Але їх об'єднує недостатня внутрішня спроможність до саморегуляції поведінки, схильність до імпульсивних реакцій без спроби обміркувати наслідки власних вчинків, прагнення задовольнити свої бажання негайно будь-яким засобом. Ось приклад із судової практики. 32-річний Є., з двома судимостями, після відбуття покарання за умисне вбивство твердо вирішив почати нове життя. Деякий час це йому вдавалося: не пиячив, працював. Але випадково зустрівся з Г., з яким познайомився у місцях позбавлення волі. Запросив додому, пили горілку, а коли їм здалося, що мало – пограбували сусідку. Суд призначив йому 8 років позбавлення волі і визнав особливо небезпечним рецидивістом.

Злочинна діяльність кожного рецидивіста по-своєму унікальна, як унікальна і будь-яка особа. Разом з тим існують загальні ознаки однорідних злочинів, наприклад, крадіжок, убивств, злочинів у сфері службової діяльності, що впливають на формування типових рис особи злочинця, убивці, корупціонера тощо. З урахуванням сказаного, можна стверджувати, що особа рецидивіста – це сукупність психологічних та моральних якостей, типово властивих винним у злочинній діяльності певного спрямування, які неодноразово притягуються за це до кримінальної відповідальності.

Рецидив злочинів не лише впливає на формування в особі внутрішньої готовності порушити закон, але й створює криміногенні чинники, що сприяють подальшій соціальній деградації особи. Перебування в місцях позбавлення волі, які давно вже називаються «університетами злочинності», сприяє встановленню зв'язків між асоціально налаштованими засудженими, взаємній криміналізації, формуванню злочинних груп та тюремної субкультури. Разом з тим, стосовно зовнішнього світу у засуджених виникає відчуження, що провокує процес стагнації. Людині властиво знаходити виправдання власним вчинкам. Як тільки суспільство висловило свій протест, поведінка індивідів стає більш асоціальною⁹⁴⁰.

Безпорадне життя під час недовгих інтервалів між судимостями, зловживання алкоголем та наркотиками, суворі умови перенаселених слідчих ізоляторів швидко порушують здоров'я. Неврози, психопатичні відхилення, туберкульоз, венеричні хвороби – звичні наслідки численних «ходок» до місць позбавлення волі. Серед обстежених лікарями особливо небезпечних рецидивістів виявилося 42 % інвалідів.

⁹³⁹ Ашаффенбург Г. Преступление и борьба с ним. Уголовная психология для врачей и социологов. Одесса, 1906.

⁹⁴⁰ Кларк Р. Преступность в США. Москва, 1975.

Більшість рецидивістів страждає різного роду психопатіями, алкоголізмом, наркоманією та іншими формами психічних захворювань, які не виключають осудність і в спеціальній літературі іменуються пограничними. Найпоширенішою серед засуджених за тяжкі насильницькі злочини є епілептоїдна (збуджена) психопатія (близько 50 %). Епілептоїди гнівливі, запальні, імпульсивні, схильні до алкогольних запоїв. Помітне місце серед психопатів займають істеричні особи (близько 20 %), для яких властиві егоцентризм, прагнення звернути на себе увагу оточуючих, жадоба свого визнання, брехливість і підкреслено театральна поведінка. Вони найбільше повторюють корисливі злочини – крадіжки, шахрайство тощо.

Досить поширеною є також психопатія нестійкого типу (циклотімічна) – 16 %. Для таких осіб характерні емоційна неврівноваженість, несподівана зміна настрою – від ейфорії до глибокої депресії. Типова структура рецидиву для них – хуліганство, вандалізм, грабежі, розбої, звалтування тощо. Для рецидивістів, які вчиняють переважно корисливі злочини, властиві також параноя і шизоїдна психопатія (15 %). Параноїки надто егоїстичні, вірять у свою винятковість, а все, що навколо них, має значення, оскільки стосується їх особисто. Не толерантні, вкрай підозрілі, схильні до агресії. Шизоїди – інтравертні, не охочі до спілкування, не знають співчуття і жалю. Холодність у них доходить до емоційної тупості. Більшість рецидивних проявів пов'язана з агресивними злочинами, які вони вчиняють з винятковою жорстокістю.

Класифікація рецидивістів має велике значення для раціональної організації виправного процесу в установах виконання покарань і прогнозування рецидиву. Найпоширенішим є групування неодноразово засуджених осіб за характером злочинної діяльності, а також за глибиною і стійкістю антисоціальних установок особи. За першим критерієм рецидивісти поділяються на: а) загальнокримінальних корисливих (зłodів, шахраїв, грабіжників тощо); б) економічних (корупціонерів, розкрадачів, контрабандистів та ін.); в) насильницьких (убивць, хуліганів, гвалтівників); г) інших (дезертирів, які ухиляються від сплати аліментів, засуджених за необережні злочини тощо).

Асоціальність особи визначається не лише тривалістю і характером злочинної діяльності, кількістю судимостей, але й поведінкою у місцях позбавлення волі. Відрізняються: а) кримінально-активні, постійно спрямовані на вчинення злочинів та інших правопорушень; б) схильні до вчинення злочинів при сприятливих обставинах; в) особи, які випадково були втягнуті в злочин.

Безумовно, названі класифікації мають велике практичне значення, але вони не використовують досягнення кримінальної психології. У рецидивній злочинній діяльності вага суб'єктивного чинника значно зростає: адже йдеться про людей, які вперто, незважаючи на суворі покарання, знову і знову творять зло. Тому доцільно мати на увазі і психологічну класифікацію. Відомий російський психолог А. Ф. Лазурський, розглядаючи психологічні типи людей, виокремив спотворений тип особи⁹⁴¹. Біографії затятих злочинців свідчать про спотворені сторони їх характерів та інших складових особи.

Поклавши в основу два критерії: 1) рівень психічної активності (силу, стійкість і динамічність психічних процесів людини)⁹⁴² та 2) домінуючі якості рецидивіста, які визначають його злочинну діяльність, отримаємо наступну класифікацію: Вищий рівень кримінальної активності – це лиходії масштабу деспотів Римської імперії, царя Івана IV (Грозного), Гітлера, Сталіна – явище виняткове і тут воно не розглядається.

Таблиця 24.1

Рівень психічної активності	Домінуючі якості особи			
	Розсудливі	Слабовільні	Імпульсивні	Емоційні
Середній	Лицеміри	Непристосовані	Афективні	Енергійні, Озлоблені
Нижчий	Відверті егоїсти	Апатичні	Безпорадно імпульсивні	Спотворено жорстокі

⁹⁴¹ Хоряков Г. Ф. Парадоксы тюрьмы. Москва, 1991.

⁹⁴² Вищий рівень кримінальної активності – це лиходії масштабу деспотів Римської імперії, царя Івана Грозного, Гітлера, Сталіна – явище виняткове і тут воно не розглядається.

Психологічна характеристика кожної з восьми груп рецидивістів містить типові акцентуації особи та особливості кримінальної мотивації. Акцентуація особи – це ті чи інші психічні відхилення, які не визнаються патологічними і наче б то перебувають між нормою і патологією.

«Розсудливі» вчиняють переважно корисливі злочини. Різниця між середнім і нижчим рівнями визначається вибором засобів і тривалістю злочинної діяльності. Типові акцентуації характеру: гіпертимна, педантична, демонстративна (істерична). Так звані «відверті егоїсти» – люди переважно педантичної акцентуації. Їх розсудливість поширюється лише на задоволення індивідуальної потреби «тут і зараз» і не охоплює віддалені наслідки. Відзначаються акуратністю і прискіпливим виконанням запланованих дій. Разом з тим не досить рішучі, часом страждають іпохондрією. Діють найчастіше без співучасників. Засоби вчинення крадіжок та інших злочинів стандартні і майже завжди повторюються.

Середній рівень, названий «лицемірами», відзначається розвинутішими інтелектуальними і вольовими якостями, що спонукають їх до лідерства. Типові акцентуації – гіпертимна і демонстративна. Гіпертими діяльні, аморальні, владолюбиві. Вони екстраверти, легко спілкуються з людьми, викликають у них симпатії, чим нерідко зловживають. Особи з гіпертимною акцентуацією найчастіше стають лідерами злочинних груп і авторитетами у місцях позбавлення волі. Демонстративна акцентуація проявляється в балакучості, нестриманому фантазерстві, підкресленій театральності поведінки. Прагнуть бути завжди на виду, приписують собі фантастичні пригоди і доблесті. Схильні до авантюризму. Найпоширеніші злочини – шахрайство, розкрадання з використанням службового становища та інші економічні злочини. Легко пристосовуються до умов місць позбавлення волі, приєднуючись до активу, який підтримує адміністрацію, або до злісних порушників установленого порядку відбування покарання.

«Слабовільні» рецидивісти становлять досить численну категорію звичних правопорушників. Їх поведінка вкрай нераціональна, здійснюється під впливом конкретної ситуації, спокуси, підбурювання з боку співучасників тощо. Нижній рівень цих рецидивістів умовно називають «апатичним». Цим підкреслюються такі якості, як меланхолічний темперамент, пасивність, навіювання, схильність до депресій, млявість. Характерна акцентуація – дистимічна (нестала). Дистими мовчазні, замкнуті, стримані, підозрілі. Серед «непристосованих» часто трапляється також циклоїдна акцентуація. Для таких осіб властиві несталість настроїв, знижена здатність протистояти зовнішнім впливам та життєвим труднощам.

Рецидивісти, названі «імпульсивними», відзначаються холеричним темпераментом, емоційною неврівноваженістю, нестабільними і безрозсудними реакціями на зовнішні подразники. Необачні рішення виникають за першим спонуканням: бажання, яке виникло, негайно переходить у відповідну дію, без затримок обміркування вчинку: його наслідків. Звідси – їх рішучість і схильність до енергійних дій, яка, однак, поєднується зі значною легковажністю. Характерна акцентуація – епілептоїдна. Епілептоїди відзначаються жорстокістю і злобою, схильні до алкоголізму та наркоманії.

Середній рівень імпульсивних – «афективні» відрізняються від «безпорадних імпульсивних» більшою соціалізацією: злочини вчиняють під впливом афектних зривів. Вони мають розвиненіший інтелект, самокритичніші, менш залежать від алкогольної чи наркотичної токсикації. «Безпорадні імпульсивні» – це невротики, алкоголіки, наркомани, токсикомани, які в основному вчиняють злочини у стані наркотичного збудження.

«Емоційний» тип рецидивіста, на відміну від «імпульсивного», вчиняє низку злочинів обмірковано, під впливом сталого емоційного настрою, політичного чи релігійного фанатизму, помсти, жадоби влади, образи тощо. Часом почуття ворожості, що підштовхує до тяжких насильницьких злочинів, виникає з нікчемного приводу. Існує два рівні активності – «енергійні озлоблені» (середній), і «спотворено жорстокі» (нижчий). Останнім властива аморальність, егоцентризм, садизм, примітивне мислення, озлобленість. Мотивація злочинів має садистський характер: суб'єкт відчуває задоволення від того, що завдає страждання потерпілим. Це маніяки-вбивці та сексуальні маніяки. «Енергійні озлоблені» відзначаються більшою цілеспрямованістю злочинної діяльності. Мотивація не завжди садистська, буває й садистсько-мазохістичною, тобто суб'єкт прагне не лише чужих страждань, але й власних. Злочинці цього підтипу здатні на терористичні акти ціною власного життя чи здоров'я.

Для особи таких злочинців притаманні акцентуації епілептоїдного, шизоїдного і параноїдального типів. Найнебезпечніші – особи з епілептоїдно-параноїдальною акцентуацією. Жорстокість і непередбачливість епілептоїда у них поєднується з честолюбством, підозрілістю і образливістю параноїка. Літературний приклад – Рогожин у романі Ф. М. Достоевського «Ідіот». Шизоїди внутрішньо суперечливі, з роздвоєною особистістю, не здатні до співчуття. Такі індивіди можуть вчиняти вбивства та інші насильницькі злочини з корисливих мотивів, скоювати злочини на замовлення.

Звичайно, дана, як і будь-яка інша класифікація рецидивістів, не може претендувати на повноту і завершеність. Нескінченне розмаїття людських характерів неможливо вмістити в якусь одну схему. Однак, кожна класифікація по-своєму корисна, бо дає орієнтири у пізнанні механізму рецидивної злочинної поведінки, часом вкрай суперечливої та ірраціональної.

§ 5. Запобігання рецидивній злочинності

Як свідчить практика та результати спеціальних наукових досліджень, запобігання рецидиву здійснюється в трьох напрямках:

1) підвищення ефективності призначення та виконання покарань (так звана оптимізація покарань (І. С. Яковець));

2) сприяння процесу ресоціалізації осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі (В. С. Наливайко);

3) організація належного соціального контролю за особами, схильними до повторних злочинів (В. С. Батиргарєєва).

Головною умовою ефективності кримінального судочинства є його справедливість. Вона, по-перше, означає рівність усіх громадян перед законом; по-друге співрозмірність та доцільність покарання. На жаль, практика застосування кримінально-правових норм дає для громадян, які побували на лаві підсудних, досить прикладів, щоб не вірити в цю «рівність». Органи досудового розслідування та прокурори вправі порушувати перед судом клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності будь-кого, хто вчинив злочин (§ 2 глави 24 розділу III КПК України). Таким чином, здійснюється своєрідна селекція осіб, які вчинили злочини: одних направляють до суду, інших звільняють від кримінальної відповідальності.

А от як це позначається на статистиці. Зокрема, тільки у 1997 році згідно з даними МВС України було зареєстровано 1247948 заяв про вчинені злочини. Порушено 589203 кримінальні справи, а призначено покарання лише 235 тисячам осіб. Аналогічні співвідношення залишились і після прийняття КПК України 2012 року. От така на практиці невідворотність покарання. Багато незрозумілого й у визначенні санкцій за різні види злочинів. Часто-густо вони не можуть сприйматися як справедливі. Ще більше нарікань на незаконні судові вироки. Все це негативно впливає на правосвідомість засуджених і сприяє рецидивній злочинності. Ось чому назріла нагальна потреба в радикальному реформуванні всієї системи правосуддя.

Ще актуальнішою є реформа кримінально-виконавчої системи. Дуже важливо створити умови для цивілізованого тримання обвинувачуваних у слідчих ізоляторах. Адже, вони ще не злочинці. Не менш назрілою є проблема організації виконання вироку до позбавлення волі. Колишні виправно-трудова колонія, а тепер установи виконання покарань – себе вичерпали. Сумісне проживання членів відділення соціально-психологічної служби створює ідеальні умови для стратифікації, виникнення різного роду угруповань, очолюваних кримінальними «авторитетами». До цих тягот додаються антисанітарія, насильство, недостатнє матеріально-побутове забезпечення засуджених. Треба повністю модернізувати пенітенціарну систему, налагодити в ній виробництво і професійно-технічне навчання. Зрозуміло, що тут потрібне відповідне державне фінансування, залучення до цієї справи громадських організацій, благодійних фондів, церкви тощо.

Другим напрямом запобігання рецидивним злочинам є соціальна допомога особам, звільненим з місць позбавлення волі, у побутовому і працевлаштуванні. Найгострішою у перші дні після виходу на волю постає проблема житла. Майже третина з тих, хто був одружений і мав сім'ю, втрачають її. Розпадається половина так званих громадянських шлюбів. Колишні засуджені, як правило, втрачають свої робочі місця, а разом з ними – засоби існування і місце в гуртожитках. Тобто доводиться починати життя спочатку. Далеко не всім це під силу зробити без сторонньої допомоги. Іноді така допомога надходить від

друзів по спільній злочинній діяльності чи по «зоні». І через деякий час – нова судимість. Інші вчиняють злочин з відчаю, в складній життєвій ситуації. Своєчасна соціальна допомога таким людям – це не лише акт благородства, але й важливий профілактичний захід.

У містах створюються центри соціальної реабілітації для звільнених, які не мають житла і роботи. Протягом певного часу, встановленого місцевою владою, ці люди одержують матеріальну і психологічну допомогу. Безпосередньо цією проблемою займаються спеціальні субєкти – спостережні комісії органів місцевого самоврядування, які діють на громадських засадах, а також, служби у справах дітей. Працевлаштування осіб, які засуджені до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, а також звільнених від покарання, та індивідуальна запобіжна робота з ними покладається на територіальні органи поліції, кримінальну поліцію у справах дітей, а також органи пробації Міністерства юстиції України. При цьому слід зазначити, що органи пробації на сьогодні дещо втрачають свої запобіжні можливості, оскільки виправні роботи в умовах переходу до ринкової економіки себе вичерпали. До того ж економічна криза та щорічне зростання безробіття в Україні заводять проблему працевлаштування осіб, звільнених з місць позбавлення волі, у безвихідь. Становище ускладнюється ще й тим, що на органи пробації покладаються численні обов'язки, які вони виконати не в змозі.

У країнах, що входили до складу СРСР, давно вже склалася ситуація, яку навряд чи можна назвати нормальною: проблемами ресоціалізації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, займаються всі і ніхто. Не було і досі немає спеціальної державної служби пробації для роботи з умовно звільненими від покарання та патронажу стосовно колишніх засуджених.

Не менш актуальною в запобіганні рецидиву злочинів є проблема ефективного соціального контролю за раніше судимими особами. Звичайно, особи, які відбули покарання або звільнені від нього на інших підставах, є повноправними громадянами, і їхні права захищаються Конституцією України. Необґрунтована підозрілість і нагадування про їх кримінальне минуле суперечить етиці людських відносин і не сприяє процесу ресоціалізації. Разом з тим, не можна заплішувати очі на підвищену ймовірність вчинення нових злочинів з боку цих осіб. Тому чинне законодавство передбачає деякі форми примусового соціального контролю за особами, які мали судимість.

Зокрема, в ст. 13 КВК України визначено повноваження органу пробації, що пов'язані із здійсненням спеціального контролю за особами, звільненими від відбування покарання з випробовуванням; виконання покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; громадських і виправних робіт та ін.

Не менш жорстким запобіжним заходом запобігання рецидиву, пов'язаним із деякими обмеженнями прав громадян, які відбули покарання у виді позбавлення волі, є адміністративний нагляд. Він може бути призначений за такими категоріями осіб: 1) засудженими до позбавлення волі за тяжкі, особливо тяжкі злочини або засудженими два і більше разів до позбавлення волі за умисні злочини, якщо під час відбування покарання їх поведінка свідчила, що вони вперто не бажають стати на шлях виправлення і залишаються небезпечними для суспільства; 2) засудженими до позбавлення волі за тяжкі, особливо тяжкі злочини або засудженими два і більше разів до позбавлення волі за умисні злочини, якщо вони після відбування покарання або умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, незважаючи на попередження органів Національної поліції, систематично порушують громадський порядок і права інших громадян, вчиняють інші правопорушення; 3) засудженими до позбавлення волі за один із злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

Адміністративний нагляд встановлюється щодо осіб, зазначених у ст. 3 Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі», за постановою судді в порядку, передбаченому ст. 5 вказаного Закону (ст. 158 КВК України).

Рішення судді про встановлення або припинення адміністративного нагляду надсилається судом начальнику колонії. У свою чергу, останній для виконання даного рішення в день звільнення засудженого направляє його в територіальний орган Національної поліції за обраним піднаглядним місцем проживання.

Рішення судді оголошується піднаглядному під розписку. При цьому, особі щодо якої встановлений адміністративний нагляд, роз'яснюються обов'язки піднаглядного, сповіщається про відповідальність за порушення правил адміністративного нагляду та про встановлені щодо

неї обмеження, передбачені ст. 9, 10, 11 Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі».

Правила адміністративного нагляду передбачають право працівника поліції: відвідувати житло піднаглядної особи, стежити за тим, щоб вона не залишала місце проживання в установлений час, не перебувала у заборонених для неї місцях. Піднаглядний зобов'язаний з'являтися до територіального органу поліції від 1 до 4 разів на місяць. Вийзд з району проживання в особистих справах – лише з відома поліції. Порушення цих правил тягне за собою адміністративну відповідальність (ст. 187 КУпАП), а за самовільне залишення особою місця проживання з метою ухилення від адміннагляду, а також неприбуття без поважних причин у визначений строк до обраного місця проживання особи, щодо якої встановлений нагляд у разі звільнення з місць позбавлення волі – кримінальну відповідальність (ст. 395 КК України).

Профілактичний ефект застосування останньої є суперечливим. З одного боку, це може запобігти або припинити злочинну діяльність раніше судимої особи, а з другого, – притягнення до кримінальної відповідальності за одне лише порушення правил адміністративного нагляду штучно підвищує рівень рецидивної злочинності. Тому, як видається, притягнення до кримінальної відповідальності наразі має сенс лише тоді, коли неодноразове порушення правил адміннагляду поєднується з протиправною поведінкою особи.

Окрім названих, існують й інші форми поліцейського контролю, які не пов'язані з правообмеженнями підконтрольних осіб. Мається на увазі, зокрема, профілактичні обліки, що здійснюється підрозділами кримінальної поліції у справах дітей стосовно підлітків, звільнених із місць позбавлення волі, або тих, кому замість покарання призначені примусові заходи виховного характеру. Підрозділи правоохоронних органів, які мають повноваження здійснювати оперативно-розшукову роботу, ведуть профілактичні обліки деяких раніше судимих. Час від часу з ними проводяться профілактичні бесіди і, якщо потрібно, надається відповідна допомога.

Проте, звичайно, найголовніше значення у боротьбі з рецидивною злочинністю у сучасних умовах має успішне проведення соціально-економічних реформ, спрямованих на підвищення життєвого рівня громадян, оздоровлення морально-психологічного клімату в країні, розбудову правової держави і громадянського суспільства. Ці заходи належать до загальносоціальної профілактики і стосуються всієї злочинності.

Система запобігання рецидивній злочинності обумовлена комплексом факторів, котрі детермінують дану злочинність, а також можливостями, які має держава для здійснення заходів боротьби з нею.

Вони утворюють систему при умові, якщо враховуються всі суттєві сторони рецидивної злочинності. Така система включає в себе не лише запобіжні, але й спеціальні заходи, наприклад: кримінальну відповідальність за первинні злочини; соціальну адаптацію осіб, які відбули покарання; підвищену відповідальність рецидивістів.

Розмежування заходів запобігання рецидивній злочинності на підсистеми загальносоціальних і спеціальних заходів відповідає поділу причин і умов рецидивної злочинності на загальні, що відносяться до всієї злочинності, і специфічні, характерні для рецидивної злочинності. Загальносоціальні заходи покликані блокувати загальні причини і умови рецидивної злочинності, спеціальні – ставлять за мету запобігти дії допоміжних причин і умов.

Безперечно, поділ причин і умов рецидивної злочинності на загальні і спеціальні (допоміжні) спрощує реальну картину, оскільки не враховується взаємодія загальних і спеціальних причин і умов. Але таке розрізнення корисне для емпіричної оцінки ефективності підсистеми спеціальних заходів запобігання рецидивній злочинності. Про їх ефективність можна робити висновок по співвідношенню динаміки рецидивної і первинної злочинності. Якщо підсистема спеціальних заходів ефективна, допоміжні причини і умови блокуються, і рецидивна злочинність в основному підживлюється загальними причинами. Про це свідчить майже однакова динаміка рецидивної і первинної злочинності. Якщо ж динаміка рецидивної злочинності несприятлива, то причиною цього є недостатня ефективність підсистеми спеціальних заходів боротьби з нею.

До числа спеціальних слід віднести наступні заходи:

- 1) інститут судимості;
- 2) адміністративний нагляд;

3) обмеження у виборі місця проживання і свободи переміщення осіб, звільнених з місць позбавлення волі;

4) заборона зміни прізвища, імені і по батькові;

5) контроль за поведінкою звільнених з боку державних органів і громадських організацій;

6) надання допомоги вказаним особам у побутовому і працевлаштуванні;

7) застосування адміністративної і кримінальної відповідальності щодо осіб, які порушують правила і обмеження;

8) примусова корекція відхилень у поведінці рецидивістів.

Порядок застосування цих заходів регламентується законодавством та нормативно-правовими актами МВС України.

Заходами запобігання рецидиву, що детально регламентуються відомчими нормативно-правовими актами, є:

1) здійснення обліку судимих осіб, ведення обліково-наглядових справ, справ оперативної перевірки, обліково-запобіжних карт;

2) особливий порядок прописки осіб, які мають судимість, а також контролю за окремою категорією судимих;

3) надання допомоги особам, звільненим з установ виконання покарань, у побутовому і працевлаштуванні;

4) здійснення комплексу запобіжних та оперативно-розшукових заходів щодо виявлення осіб, які раніше вчинили злочини і підлягають обліку; контроль за способом життя і поведінкою осіб, які перебувають на профілактичних обліках; необхідний запобіжний вплив на цю категорію осіб та їх мікросередовище.

Організація і здійснення перелічених заходів покладені на територіальні органи поліції та органи пробації, а саме:

– підрозділи кримінального розшуку – виявляють злочинні наміри, зв'язки осіб, що перебувають під адміністративним наглядом; застосовують заходи щодо запобігання підготовлених або задуманих злочинів; контролюють додержання правил адміністративного нагляду і встановлених правообмежень;

– підрозділи кримінальної поліції у справах дітей – вирішують питання своєчасного виявлення, постановки на облік неповнолітніх, звільнених з виховних колоній, засуджених до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, або звільнених від відбування покарання з випробовуванням; здійснюють планову запобіжну роботу з особами, які перебувають на обліку, вживають необхідних заходів щодо недопущення з боку цих осіб нових злочинів; взаємодіють з іншими територіальними правоохоронними органами, прокуратурою, судами, громадськими організаціями, закладами освіти і трудовими колективами; організовують запобіжну роботу з дорослими, які негативно впливають на дітей;

– органи досудового розслідування – здійснюють виховні функції на досудовому слідстві, всебічно вивчають особу підозрюваних; активно спонукають останніх до добровільного зізнання у вчиненні злочинів; виявляють осіб, раніше судимих, які здійснюють негативний вплив на інших осіб, особливо дітей; всебічно вивчають причини та умови, що сприяють вчиненню нових злочинів, у тому числі несвоєчасної постановки на облік або неякісне її проведення, і на цьому ґрунті вживають необхідних заходів щодо їх усунення; інформують установи виконання покарань, слідчі ізолятори, про потенційних ув'язнених під варту та засуджених;

– органи пробації – забезпечують контроль за прибулими, своєчасною пропискою, працевлаштуванням і поведінкою за місцем проживання і роботи осіб, які відбули покарання та наданням їм визначених у законі відповідних видів соціальної допомоги;

– відповідні посадові особи територіальних органів Національної поліції забезпечують контроль та виконання правил адміністративного нагляду за особами, щодо яких він встановлений на підставі рішення суду.

Таким чином, боротьба з рецидивною злочинністю в Україні являє собою один з головних напрямів діяльності правоохоронних органів щодо підтримки правопорядку в суспільстві, а також забезпечення безпечних умов життєдіяльності окремо взятої особи, суспільства та держави в цілому.

Глава 25. Кримінологічна характеристика та запобігання соціальним відхиленням («фоновим явищам»)

(Джужа О.М., Тичина Д.М.)

План

- § 1. Поняття та детермінанти соціальних відхилень («фонових явищ»), їх зв'язок зі злочинністю.
- § 2. Алкоголізм та пияцтво як негативні соціальні явища.
- § 3. Наркоманія як негативне соціальне явище.
- § 4. Запобігання поширенню епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні.
- § 5. Проституція як фонове явище.
- § 6. Бродяжництво, жебрацтво та дитяча безпритульність як негативні соціальні явища.
- § 7. Азартні ігри як негативне соціальне явище.
- § 8. Характеристика та протидія суїцидальній поведінці.

§ 1. Поняття та детермінанти соціальних відхилень («фонових явищ»), їх зв'язок зі злочинністю

Характеристика й розуміння суті злочинності, обставин, що її детермінують, будуть неповними без вивчення і розгляду негативних соціальних явищ та їх впливу на якісні та кількісні показники злочинності. Ці явища досить різноманітні, але всі вони сприяють існуванню злочинності і, навпаки. Тобто, одне обумовлює і взаємодіє з іншим. Негативні явища ніби обрамовують злочинність, тому їх ще називають «фоновими». У кримінології «фоновими явищами» називають негативні соціальні явища і процеси, які безпосередньо впливають на злочинність в бік збільшення її рівня, зміни структури, динаміки, характеру, географії. До них належать: наркоманія, токсикоманія, алкоголізм, проституція і ведення паразитичного способу життя (ухилення від соціально корисної діяльності, бродяжництво, жебрацтво)⁹⁴³.

Як зазначають науковці⁹⁴⁴, негативні соціальні явища часто стають «фоном» вчинення злочинних діянь, якщо і не вважаються чи не є злочинними. Кримінологія як наука, поза дослідженням злочинності, детермінантів, особи злочинця, запобігання злочинам вивчає також питання, що тісно пов'язані з кримінологічними проблемами. При аналізі злочинності може виявлятися тісний зв'язок з певними явищами, які можуть бути розглянуті як негативні антисоціальні, фонові. Так, наприклад, за різними статистичними даними, транспортні злочини в стані сп'яніння складають 60–75 %. Кожна п'ята дорожньо-транспортна пригода вчиняється у стані сп'яніння. Це значна кількість! Не було б стану сп'яніння – не було б і такої кількості транспортних злочинів⁹⁴⁵.

Як зазначають вчені, у більшості підручників з кримінології або відсутній розділ чи глава щодо негативних соціальних явищ⁹⁴⁶, або не завжди дається поняття негативних соціальних явищ⁹⁴⁷.

⁹⁴³ Кримінологія: підручник / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужа. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с. С. 350.

⁹⁴⁴ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с. С. 109.

⁹⁴⁵ В Україні посилили покарання за водіння у нетверезому стані. Новини від 13 грудня 2017 р. <https://www.unian.ua/society/1435053-v-ukrajini-posilili-pokarannya-za-vodinnya-u-netverezomu-stani-minimalniy-shtraf-vidteper-bude-10-tisyach-griven.html>.

⁹⁴⁶ Кримінологія. Загальна частина. Навчальний посібник. Чернівці. Інститут права ім. В. Станіса. Класичний приватний університет. 2015. 658 с.; Кримінологія. Загальна частина. Альбом схем / авт.-упор.: С. Ф. Денисов, Т. А. Денисова, С. Г. Кулик, О. С. Шеремет. Чернівці: ПАТ «ПВК Десна», 2015. 658 с.; Богатирьов І. Г. Кримінологія: навч. посіб. Київ: ВД Дакор. 2016. 140 с;

На думку одних авторів, фонові для злочинності явища – невід’ємний елемент предмета кримінології й об’єкт кримінально-превентивної діяльності. Проте, у доктрині не склалося єдиного бачення змісту й обсягу поняття «фонові для злочинності явища»⁹⁴⁸. Звертає на себе увагу і характеристика фонових явищ як суспільно небезпечних. Як видається, суспільна небезпечність у принципі не є властивою для аналізованих явищ, принаймні для більшості з них, вона буде такою лише в тих випадках, коли законодавець не забезпечив вчасної та належної криміналізації відповідних діянь. У цьому контексті варто акцентувати увагу на тому, що ані вживання алкоголю чи наркотичних засобів, ані надання інтимних послуг за плату, ані самогубство не можуть бути визнані в сучасному українському суспільстві суспільно небезпечними (про це свідчать і традиція кримінально-правової нормотворчості, і соціологічні опитування). Разом із тим, вочевидь, вказані діяння є асоціальними, тобто такими, що порушують загальноприйняті (або принаймні офіційно визнані більшістю населення) етичні імперативи, не сприймаються як норма, а тому визнаються суспільно шкідливими⁹⁴⁹.

Як зазначав професор В. Г. Лихолоб, для глибокого, повного та ефективного вирішення завдань, кримінологія досліджує і супутні злочинні негативні явища (наркоманія, алкоголізм тощо), які в кримінології іменуються фоновими, а в соціології – асоціальними і безпосередньо не входять до її предмета⁹⁵⁰.

Ю. В. Александров, А. П. Гель, Г. С. Семаков до фонових проявів відносять вживання наркотиків, пияцтво, токсикоманію, проституцію, небажання займатися суспільно корисною працею, поширення венеричних хвороб та СНІДу⁹⁵¹.

Т. В. Корнякова, Н. С. Юзікова до фонових явищ відносять наркоманію, статеву розбещеність, алкоголізм, проституцію, бродяжництво, жебрацтво жінок⁹⁵².

А. І. Алексеев зупиняється на пияцтві і алкоголізмі; наркотизмі і наркоманії; інших негативних станах, пов’язаних із злочинністю (проституції, порнографії, бродяжництві, жебрацтві, спекуляції, екстремізмі)⁹⁵³.

Натомість, Ю. М. Антонян говорить про «фонові криміногенні явища», які визначає як ті, що «хоча і не належать до злочинних, тим не менш, самі по собі мають істотну суспільну небезпечність, активно живлять злочинність, є її сприятливим фоном, впливають на моральність суспільства в цілому»⁹⁵⁴. До них учений відносить бродяжництво, проституцію, наркоманію та алкоголізм. Таким чином, аналізовані явища ідентифікуються із суспільно небезпечними та криміногенними й обмежуються зазначеним вище переліком.

На думку окремих вчених, до негативних соціальних явищ слід також віднести згубну антиправову політику держави, що призводить до загального зубожіння населення, перебування в постійному стресовому стані (періоди проведення АТО; постійне зростання цін на комунальні послуги, продукти тощо при мізерних зарплатах осіб, які працюють; безробіття і т.п.), виживання особи та членів її родини, відсутність турботи або показна турбота про знедолених тощо. В якійсь мірі жертви такої політики стають вразливими категоріями громадян і можуть стати жертвами вчинення злочину, правопорушниками⁹⁵⁵.

Кримінологія: підручник/ В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська, О. В. Лисодєд та ін.; за ред. В. В. Голіни і Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 513 с.

⁹⁴⁷ Криминологическая профилактика: теория, опыт, проблемы: монография / Алексеев А. И., Герасимов С. И., Сухарев А. Я. Москва: Изд-во НОРМА, 2001. 496 с.

⁹⁴⁸ Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с. С. 235.

⁹⁴⁹ Там само.

⁹⁵⁰ Лихолоб В. Г., Филонов В. П., Коваленко О. И., Михайлов А. Е. Кримінологія: учебник. Киев-Донецк, 1997. С. 9.

⁹⁵¹ Кримінологія: курс лекцій / Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С. Київ: МАУП, 2002. С. 171.

⁹⁵² Кримінологія: навч. посіб. для підготовки до екзаменів / Т. В. Корнякова, Н. С. Юзікова. Дніпропетровськ, 2015. С. 44.

⁹⁵³ Алексеев А. И., Герасимов С. И., Сухарев А. Я. Криминологическая профилактика: теория, опыт, проблемы: монография. Москва: НОРМА, 2001. С. 451–479.

⁹⁵⁴ Антонян Ю. М. Криминология. Избранные лекции. Москва: Логос, 2004. С. 245.

⁹⁵⁵ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с. С. 127.

Отже, негативні соціальні явища – це порушення моральних та (або) юридичних норм, які встановлені суспільством і державою, що сприяють існуванню злочинності⁹⁵⁶.

Як серйозна соціальна проблема, фонові явища дуже небезпечні, оскільки тісно взаємопов'язані зі злочинністю. Цей взаємозв'язок настільки тісний, різноманітний і всебічний, що можна з упевненістю стверджувати про наявність органічного взаємозв'язку між цими явищами та злочинністю. Причому негативні соціальні явища, передусім, сприяють розвитку злочинності й злочинність обумовлює їх існування. Отже, одне нерозривно існує і взаємодіє з іншим. Соціально негативні явища обумовлюють злочинність, що існує на їх фоні, тому ці явища й зветься фоновими⁹⁵⁷.

Також вчені звертають увагу і на те, що перелік фонових для злочинності явищ, який охоплює бродяжництво, проституцію, наркоманію й алкоголізм, є неповним. Зокрема, до нього не включено расизм, ксенофобію, нелегальну міграцію, суїцидальність, дитячу безпритульність, насильство в сім'ї й деякі інші види масових соціальних девіацій, які виявляють зв'язки зі злочинністю та сигналізують про характер і глибину суспільних суперечностей. У зв'язку з цим слід підтримати позицію щодо розширеного формату аналізу фонових для злочинності явищ, наголошуючи на відкритості їх переліку (принаймні, протягом умовно тривалого проміжку часу). Проте такий формат має зберігати чіткі предметні межі й не зумовлювати їх розмивання, втрату кримінологічного фокусу дослідження та практико-перетворювальної діяльності⁹⁵⁸.

Слід піддати такий підхід певній критиці з огляду на те, що в один ряд поставлено досить різnorodні об'єкти пізнання, що ідентифікуються із фоновими явищами. Так, до таких об'єктів віднесено захворювання й хворобливі стани (наркоманія, токсикоманія, психічні розлади), соціальні явища (самогубства, проституція, бродяжництво, дитяча безпритульність і бездоглядність, сирітство), особливі психологічні й соціальні стани (дезадаптація дорослих і дітей)⁹⁵⁹. Вочевидь, неможливо здійснити їх узагальнення в єдиній науковій категорії «фонові для злочинності явища», бо одні з них дійсно складають зміст цих явищ, але інші – це їх фактори, наслідки, супутні обставини їх відтворення чи одиничні прояви. Крім того, до фонових явищ віднесено адміністративні й інші правопорушення без відповідної аргументації, що не дозволяє зробити висновок про обґрунтованість такої тези. Ще більш складним у вказаному контексті видається питання про підстави й критерії віднесення цивільних і господарських правопорушень та дисциплінарних проступків, а також інших аморальних явищ до категорії фонових для злочинності. Занадто широке тлумачення останніх може призвести до таких крайнощів, як визнання будь-якої негативної соціальної девіації фоновим явищем, що, безумовно, є помилковим⁹⁶⁰.

Слід визнати, що дійсно, окремі адміністративні правопорушення можна розглядати як фонові для злочинності явища, наприклад дрібне хуліганство (ст. 173 КУпАП)⁹⁶¹, вчинення насильства в сім'ї (ст. 173-2 КУпАП) тощо. Проте і таке визнання не ґрунтується на певних критеріях, за якими одні адміністративні правопорушення можуть бути віднесені до фонових явищ, а інші – ні.

У цьому аспекті звертає на себе увагу інша позиція, яка, ґрунтуючись на констатації кореляції зі злочинністю, відносить до фонових явищ адміністративні й інші правопорушення, аморальні явища, пияцтво, наркоманію, токсикоманію, самогубства, проституцію, бродяжництво, бідність, розпад сімей, сирітство, дитячу безпритульність і бездоглядність, дезадаптацію дорослих і дітей, інші соціальні відхилення, а також психічні розлади⁹⁶².

Отже, до фонових явищ злочинності більшість вчених кримінологів відносять:

⁹⁵⁶ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с. С. 109.

⁹⁵⁷ Кримінологічна віктимологія: навч. посіб. / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джу́жа, В. В. Василевич та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жі. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. 352 с. С. 335.

⁹⁵⁸ Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с. С. 236.

⁹⁵⁹ Там само. С. 236–237.

⁹⁶⁰ Там само.

⁹⁶¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон від 07.12.1984 р. № 8073-Х. Дата оновлення: 11.01.2019. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.

⁹⁶² Кримінологія: учебник / под. ред. Н. Ф. Кузнецовой, В. В. Лунеева. Москва: Волгерс Клувер, 2004. С. 249.

ведення паразитичного способу життя, так звана маргінальність (умисне ухилення від соціально корисної діяльності, бродяжництво, жебрацтво, азартні ігри як засіб існування);

немедичне вживання наркотичних та психотропних речовин, прекурсорів, а також їх аналогів, що призводить до хвороби-наркоманії;

немедичне вживання медпрепаратів, психотропних речовин, прекурсорів, а також їх аналогів, що тягне за собою хворобу-токсикоманію;

зловживання спиртними напоями, що призводить до хвороби-алкоголізму;

соціальні хвороби (венеричні, ВІЛ-інфекція та СНІД), обумовлені названими вище видами поведінки;

проституцію (жіночу, чоловічу, дитячу);

міграцію (легальну, нелегальну)⁹⁶³.

Вищеназвані негативні соціальні явища можуть існувати не лише на ґрунті аморальної спрямованості особи, а й через несприятливий збіг життєвих обставин, наприклад: бродяжництво й жебрацтво як безвихідна ситуація; наркоманія як наслідок ін'єкцій під час тяжкої хвороби; зараження венеричною хворобою через донорську кров тощо, алкоголізм як наслідок тривалих конфліктів у сім'ї або невирішення життєвих проблем; проституція та міграція як спосіб отримання належного заробітку для подальшого існування (легальний та нелегальний).

Але ці винятки не змінюють загальної криміногенної ролі «фонових» явищ, яка виявляється у наступному:

1) ведення паразитичного способу життя вимагає певних коштів, які найлегше здобути злочинним шляхом;

2) стан наркотичного чи алкогольного сп'яніння послаблює самоконтроль особи, що полегшує вчинення злочину;

3) аморальність призводить до підвищеного ризику стати жертвою злочину, тобто до високого рівня віктимності;

4) самі по собі злочинними є незаконні операції з наркотиками, фальшування спиртних напоїв, утримання притонів для вживання наркотиків чи розпусти, звідництво й інші форми антисоціальної поведінки.

Також про взаємозв'язок зазначених «фонових» явищ і злочинності яскраво свідчать дані кримінальної статистики. Так, стан алкогольного або наркотичного сп'яніння не відіграє ролі стримуючих факторів, а навпаки, послаблює волю особи від утримання вчинити суспільно небезпечні діяння, зокрема, злочини.

За статистичними даними, під дією алкогольного сп'яніння вчиняється близько 60 % усіх зареєстрованих в Україні злочинів, а у стані наркотичної ейфорії – 3,5–4 % злочинів. І цей відсоток є відносно стабільним, що не може не викликати відповідного занепокоєння як з боку правоохоронних органів, так і пересічних громадян.

Здійснюють певний вплив на злочинність й інші негативні соціальні явища, до яких належать жебрацтво та бродяжництво. Особи, які цим займаються, вчиняють крадіжки, грабежі, розбої з метою отримати кошти на своє паразитичне існування.

Подібне можна сказати про мігрантів (у тому числі нелегальних), осіб, які «гастролюють» країною і шукають так званий «легкий» заробіток. Для отримання «швидких» грошей зазначені особи вдаються до вчинення різних видів злочинів – від відносно легких до тяжких.

Таким чином, можна надати загальне визначення «фоновим» явищам як сукупності аморальних проявів, що суперечать загальноприйнятим нормам поведінки і які органічно взаємопов'язані зі злочинністю, оскільки детермінують одне одного і тягнуть за собою соціальну деградацію особи (а зрештою – і всього суспільства)⁹⁶⁴.

Потрібно зазначити, що запобігання та викорінення негативних соціальних фонових явищ є справою не тільки правоохоронних, а й інших органів держави, пересічних її громадян та суспільства загалом.

⁹⁶³ Кримінологічна віктимологія: навч. посіб. / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жі. Київ: Київ. Нац. ун-т внутр. справ, 2006. 352 с. С. 335.

⁹⁶⁴ Кримінологія: підручник / О. М. Джу́жа, Я. Ю. Кондра́тьєв, О. Г. Ку́лик, П. П. Миха́йленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жі. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с. С. 350.

§ 2. Алкоголізм та пияцтво як негативні соціальні явища

Розглянемо наступний вид «фонових» явищ, пов'язаний з надмірним вживанням алкогольних напоїв.

Алкоголь відомий людям із давнини. Скільки існує суспільство з моменту виявлення способу виготовлення алкогольних напоїв, воно засуджувало осіб, які їх вживали.

Алкоголізм (від лат. alcoholismus – втрачання свідомості) – важке захворювання, яке викликається систематичним і тривалим зловживанням спиртними напоями, що характеризується фізичною потребою, потягом до алкоголю, залежністю від нього.

Велика медична енциклопедія визначає алкоголізм як «...сукупність патологічних змін, що виникають в організмі під впливом тривалого, непомірного вживання алкоголю».

Алкоголізм посідає третє місце у світі за смертністю, після серцево-судинних захворювань і злоякісних новоутворень. Проте, якщо враховувати, що багато з цих захворювань нерідко обумовлені зловживанням спиртним, то без перебільшення можна сказати: алкоголізм – це перший ворог для людини.

Алкоголізм є важким хронічним захворюванням, в більшості випадків таким, що важко виліковується. Загально визнаним є негативний вплив алкоголю на організм людини. Алкоголізм розвивається на основі регулярного і довгострокового вживання алкоголю і характеризується особливим патологічним впливом на організм: особа вже не може зупинити потяг до спиртного, змінюється ступінь перенесення алкоголю, є вираженими особистісні деградації. Алкогольне сп'яніння видається хворому кращим психічним станом. Обґрунтування необхідності кинути пити не сприймається в зв'язку з наявною залежністю, яка заперечується. Алкоголіки направляють свої дії і думки на задоволення єдиної потреби – випити, забуваючи про потреби сім'ї, посадові обов'язки, загальнолюдські цінності. Алкоголіки намагаються пити до повного сп'яніння. У них перестають діяти блювотні рефлекси, що раніше захищали організм від інтоксикації, з'являється перенесення алкоголю, – такий патологічний стан, коли організм втратив здатність боротися з алкогольною інтоксикацією⁹⁶⁵.

На пізніх стадіях алкоголізму перенесення алкоголю знижується і алкоголік п'яніє від невеликої кількості алкоголю так само як і від великої – в минулому. Характеризується важким похміллям, поганим самопочуттям, дратівливістю, злобністю. В часи постійного вживання алкоголю протягом багатьох днів, а то і тижнів (називають ще – «запій») патологічні явища вимагають медичної допомоги. В країнах Європи і Америки алкоголізм є найбільш поширеною формою інтоксикації організму⁹⁶⁶.

Пияцтво в літературі називають самопідбуренням до злочину⁹⁶⁷.

Пияцтво – це систематичне, надмірне споживання спиртних напоїв, що знижує рівень соціальної активності особи та негативно позначається на здоров'ї людини, яка споживає алкоголь. Пияцтво передуює алкоголізму. У середньому кожний шостий п'яниця з дорослих осіб стає алкоголіком.

Пияцтво є причиною багатьох злочинів. Узагальнений аналіз судової практики свідчить про те, що алкогольне сп'яніння є причиною вчинення таких небезпечних злочинів, як: тілесні ушкодження, зґвалтування, вбивства. Так, під впливом алкоголю вчиняється приблизно 2/3 умисних тяжких злочинів проти особи (так, у 2004 році убивств – 43,2 %, зґвалтувань – 44,3 %, нанесення умисних тяжких тілесних ушкоджень – 35 %; третина – хуліганських проявів.

У дев'яти випадках із десяти хуліганство вчиняється особами на підпитку⁹⁶⁸.

Цікавим є підхід відносно розкриття зв'язку між пияцтвом і злочинністю у С. С. Остроумова, який підкреслював, що пияцтво та алкоголізм є умовою, що розв'язує,

⁹⁶⁵ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с. С. 113.

⁹⁶⁶ Там само. С. 114.

⁹⁶⁷ Кримінология и профилактика преступлений. Учебник / Аванесов Г. А., Алексеев А. И., Антонян Ю. М., Вицин С. Е., и др.; Под ред.: Алексеев А. И. Москва: Изд-во ВШ МВД СССР, 1989. С. 408–409.

⁹⁶⁸ Кононенко В. И., Маляренко В. И. Пьянство и преступность. Київ: Политиздат Украины, 1988. С. 13.

подібно каталізатору, егоїстичні, антигромадські погляди, тобто причину злочину. Систематичне пияцтво та алкоголізм призводять, як правило, до деградації людської особистості, втрати елементарних принципів моралі, до появи у свідомості антисуспільних поглядів⁹⁶⁹.

Віктимологія пияцтва та алкоголізму полягає в тому, що пияки та алкоголіки належать до групи осіб із підвищеним ступенем віктимності і є потенційними жертвами, які своїм нікчемним виглядом провокують до вчинення злочинів інших осіб, і насамперед, проти себе. Зазвичай вони стають об'єктами таких злочинних діянь, як: пограбування, розбійні напади, звалтування, хуліганські дії тощо. Неспроможність останніх через свій безпорадний стан (алкогольне сп'яніння), в якому вони перебувають майже постійно, надавати адекватний опір іншим антисуспільним елементам, призводить до їх перетворення в «потенційних жертв» і легку здобич для злочинців.

Людина в стані алкогольного сп'яніння, тобто з ослабленою гальмуючою діяльністю кори головного мозку, часто буває образливою та конфліктною. Вона стає легковажною, цинічною, зухвалою, егоїстичною і не стримує себе в поведінці (провокує конфлікт або створює конфліктну ситуацію).

Тому значимість профілактичних засобів у цьому плані є основним напрямом у діяльності як держави, так і її органів. Звичайно, тільки силами правоохоронних органів що проблему вирішити неможливо, адже вона є справою всього суспільства. Комплексність і об'єднання зусиль різних державних органів і громадських установ може визначним чином вплинути на вирішення існуючої проблеми. Велику роль у цьому відіграють медичні працівники з різних фахових спеціалізацій (психологи, психотерапевти, наркологи тощо).

На міжнародному рівні проблеми алкогольної залежності розглядались у Женеві у 1975 р. Так, Всесвітньою організацією охорони здоров'я було постановлено на 28 сесії вважати алкоголь наркотиком, що підриває здоров'я людства. У Женеві в 2010 р. Всесвітньою організацією охорони здоров'я на Всесвітній асамблеї охорони здоров'я, де була прийнята «Глобальна стратегія по зниженню зловживання алкоголем», було передбачено такі заходи: обмеження реклами спиртних напоїв, обмеження кола точок продажу алкогольної продукції і скорочення часу продажу, підвищення роздрібних цін на спиртні напої за рахунок податків, інформування про шкоду алкогольних напоїв, поступове зниження допустимих норм вмісту алкоголю в крові водіїв та ін.⁹⁷⁰

В Україні час від часу застосовуються заходи для поліпшення ситуації з масовим вживанням алкоголю. Так, наприклад, КК України містить ст. 21 «Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин», в якій вказується, що особа, яка вчинила злочин у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин, підлягає кримінальній відповідальності; п. 13 ч. 1 ст. 67 КК України серед переліку обставин, що обтяжують покарання, передбачає вчинення злочину особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів; ст. 204 КК України «Незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів» закріпила діяння у виді незаконного придбання з метою збуту або зберігання з цією метою, а також збуту чи транспортування з метою збуту незаконно виготовлених алкогольних напоїв, тютюнових виробів або підакцизних товарів; кваліфікований склад у виді незаконного виготовлення алкогольних напоїв, тютюнових виробів або інших підакцизних товарів, шляхом відкриття підпільних цехів або з використанням обладнання, що забезпечує масове виробництво таких товарів, або вчинене особою, яка раніше була засуджена за цією статтею; особливо кваліфікований склад у виді незаконного виготовлення товарів, передбачених ч. 1 або ч. 2 ст. 204 КК України з недоброякісної сировини (матеріалів), що становлять загрозу

⁹⁶⁹ Остроумов С. С. Некоторые вопросы методики проведения работы по изучению и предупреждению правонарушений среди несовершеннолетних // Изучение и предупреждение правонарушений среди несовершеннолетних. Москва, 1970. С. 19; Лекарь А. Г. Профилактика преступлений. Москва, 1972. С. 27; Криминология. Москва, 1976. С. 314.

⁹⁷⁰ Криминологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с. С. 111.

для життя і здоров'я людей, а так само незаконний збут таких товарів, що призвело до отруєння людей чи інших тяжких наслідків; з 2011 р. КК України було доповнено ст. 276-1 «Здійснення професійної діяльності членом екіпажу або обслуговування руху диспетчером управління повітряним рухом (диспетчером служби руху) у стані алкогольного сп'яніння або під впливом наркотичних чи психотропних речовин», що передбачає діяння у виді здійснення професійної діяльності членом екіпажу або обслуговування повітряного руху диспетчером управління повітряним рухом (диспетчером служби руху) у стані алкогольного сп'яніння або під впливом наркотичних чи психотропних речовин; ст. 287 КК України «Випуск в експлуатацію технічно несправних транспортних засобів або інше порушення їх експлуатації», що передбачає діяння у виді випуску в експлуатацію завідомо технічно несправних транспортних засобів, допуску до керування транспортним засобом особи, яка перебуває в стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують її увагу та швидкість реакції, або не має права керувати транспортним засобом, чи інше грубе порушення правил експлуатації транспорту, що убезпечують дорожній рух, вчинене особою, відповідальною за технічний стан або експлуатацію транспортних засобів, якщо це спричинило потерпілому середньої тяжкості тілесні ушкодження, тяжке тілесне ушкодження або його смерть; ст. 304 КК України «Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність», що передбачає норму у виді втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, у пияцтво, у заняття жебрацтвом, азартними іграми⁹⁷¹.

Також доречно звернути увагу, що у 2016 р. було прийнято Закон про внесення змін до Кодексу про адміністративні правопорушення⁹⁷² щодо посилення відповідальності за керування транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції⁹⁷³.

У п. 27 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті»⁹⁷⁴ зазначається, що судам слід урахувати, що відповідальність за ст. 130 КпАП⁹⁷⁵ несуть особи, які керують транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції⁹⁷⁶.

Існує положення про програму диференційованого виховного впливу на засуджених «Подолання алкогольної залежності» (наказ Міністерства юстиції України від 16.05.2016 р. № 1418/5 «Про затвердження положень про програми диференційованого виховного впливу на засуджених»). У місцях позбавлення волі держава нагадує про необхідність пропагування здорового способу життя.

§ 3. Наркоманія як негативне соціальне явище

Наступним «фоновим» явищем, яке істотно впливає на стан злочинності в державі, є наркоманія. Вживання наркотиків призводить до тяжкої, майже невиліковної хвороби, що зветься наркоманією.

⁹⁷¹ Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення: 25.09.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/2341-14>.

⁹⁷² Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон від 07.12.1984 р. № 8073-X. Дата оновлення: 11.01.2019. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.

⁹⁷³ Закон про внесення змін до Кодексу про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за керування транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції // Відомості Верховної Ради, 2016, № 33, ст. 565. URL: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1446-19.

⁹⁷⁴ Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23 груд. 2005 р. № 14. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-05>.

⁹⁷⁵ Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон від 07.12.1984 р. № 8073-X. Дата оновлення: 11.01.2019. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.

⁹⁷⁶ Там само.

В межах кримінології наркоманію називають «фоновим» явищем злочинності. Діюче законодавство України про кримінальну відповідальність на відміну від більшості аналогічних галузевих законодавств країн СНД не передбачає відповідальності за вживання наркотиків. Такі зміни в чинному законодавстві покликані вказати на ставлення до наркомана не як до злочинця а як до хворої людини. В той же час, спеціалісти, які займаються проблемами наркоманії, вказують, що деформована мотиваційна сфера наркомана здатна штовхнути його на будь-який вчинок аби уникнути абстинентного синдрому. Враховуючи, що наркоман, як правило, виключений з виробничого циклу, він не має коштів на регулярне придбання наркотиків, а отже висока вірогідність, що в пошуках коштів на чергову дозу, він вчинить злочин. До того ж, непоодинокі випадки, коли наркоман вчиняє немотивований злочин в стані наркотичного сп'яніння (ейфорії).

На думку видатного зарубіжного кримінолога Г. М. Мінковського, наркотизація населення несе безпосередню загрозу національній безпеці країни, і веде до масового підриву фізичного, психічного, морального здоров'я нації, самоізоляції споживачів наркотиків від життя суспільства, його ціннісних орієнтацій.

Негативним соціальним явищем є наркоманія. Наркотичні засоби раніше, як і алкогольні напої сьогодні, не завжди були забороненими. Ще Гіппократ використовував опій в лікувальних цілях. 6 тис. років тому про снодійний вплив опіуму згадується в Шумерських таблицях. Розкопки в Перу та Еквадорі свідчать про вживання листків коки близько 2300 років тому. Широко відомі історичні свідчення про вживання кокаїну в напоях, наприклад, перша кока-кола (основні інгредієнти: три частини листків коки і одна частина горіхів тропічного дерева коли). Різні опіоїди також вважались специфічними стимулюючими засобами і використовувались як заспокійливе, для лікування ревматизму, від кашлю при застуді, для схуднення. Вчені того часу виступали «за» позитивні якості таких наркотичних засобів як амфетамін, ЛСД, кокаїн⁹⁷⁷.

Наркоманія (від грец. *várkē* (narkē) – заціпеніння, сон, і *mánia* (mania) – безумство, пристрасть, потяг) є хворобливим потягом до наркотиків та похідних із них речовин. Поруч з наркотиками за останні десятиліття серед частини людства все більше поширюється вживання психотропних та сильнодіючих речовин. Хворобливий потяг до таких препаратів називається токсикоманією.

Сенс вживання наркотиків і сильнодіючих засобів полягає в тому, що всі вони викликають ейфорію (збудження центральної нервової системи, яке впливає на мозковий «центр радощів»), що на певні години (або хвилини) змінює уявлення людини, наділяє особливими почуттями, аж до бачення галюцинацій.

Після цього настає стан прострації (наркотичного сну), далі збудження різко змінюється пригніченням центральної нервової системи (так званий синдром абстиненції). Цей синдром призводить до дуже хворобливого психічного й фізичного стану особи. За незначний проміжок часу немедичного вживання наркотиків (навіть кількох тижнів) особа стає хворою на наркоманію (токсикоманію).

Отже, створюється замкнуте коло: організм хворої людини інтенсивно руйнується і водночас вже не може існувати без нових доз наркотиків.

Небезпека проявів наркоманії (токсикоманії) полягає в тому, що вона дуже швидко і безповоротно руйнує фізичне і моральне здоров'я людини. Смерть здебільшого настає через кілька років (інколи – місяців) інтенсивного вживання засобів, але їй передують повна деградація особи (відмова від соціально корисної праці, психічна нестійкість, порушення у статевій сфері, втрата пам'яті, тероризування рідних і знайомих тощо).

Крім того, існує тісний нерозривний зв'язок між наркоманією і злочинністю, адже наркоманія – одна з найтяжчих складових частин фонових явищ.

Взаємозалежність наркоманії і злочинності включає в себе:

злочини, вчинені під безпосереднім впливом наркотиків (психотропних речовин) на організм: убивства, тілесні ушкодження, хуліганство (щорічно їх вчиняється багато тисяч);

⁹⁷⁷ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с. С. 109–127.

вчинення наркоманами злочинів з метою заволодіння наркотиками і грошима, або речами для їх придбання (адже ціна на різні види наркотиків така, що чесно заробити гроші на їх придбання важко);

протиправні дії, пов'язані з виготовленням та збутом наркотиків, найнебезпечніші з яких належать до так званого наркобізнесу і мають ознаки організованої злочинності.

Немедичне вживання наркотиків призводить до численних самогубств, побутового і виробничого травматизму, безпосередніх смертей від надмірності вживаних засобів. Практично всі наркомани, які вживають опіати, хворі на гепатит, значна кількість – на СНІД і сифіліс.

Віктимологія наркоманії полягає в тому, що особи, які вживають наркотики, завдають безпосередньої шкоди, насамперед, власному здоров'ю. Крім того, зловживання наркотиками руйнує структуру сім'ї і суспільства. Суспільство несе великі витрати у зв'язку з необхідністю лікування і реабілітації наркоманів.

Наркоманія останнім часом охоплює все ширші кола населення України і стає загрозою розвитку та добробуту нації. Ця напасть спустошує фізичний, інтелектуальний, духовний і моральний потенціал держави. Навіть незначне вживання наркотику – прямий шлях до перетворення здорової людини на безвільну істоту.

Тривалий вплив наркотиків на організм неминуче призводить до передчасного старіння, духовного падіння людини, провалів у пам'яті, послаблення інтелекту і притуплення почуттів, паралічу волі.

Останнім часом спостерігається зростання наркотизації свідомості, насамперед, неповнолітніх. Наркотики стають доступними і молодь має більше можливостей спробувати їх смак.

Наркотики спричиняють також погіршення криміногенної ситуації в країні, утворюючи порочне коло «наркотики» – «злочин». У 2004 році було виявлено 65740 злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотиків, з яких 15932 вчинено безпосередньо наркоманами у стані наркотичного сп'яніння (ейфорії), 49 убивств, 516 – розбійних нападів та грабежів, 4406 – крадіжок державного та особистого майна. Викликає занепокоєння той факт, що з усіх осіб, які вчинили вказані злочини, майже половину (44,9 %) становлять молоді люди віком до 30 років.

У структурі злочинів, що вчинені наркоманами у стані наркотичного збудження (ейфорії), переважають крадіжки державного та особистого майна і грабежі⁹⁷⁸.

Наркомани, як і алкоголіки, є потенційними жертвами злочинних посягань і у стані наркотичного сп'яніння не можуть належним чином оцінювати ситуацію, що склалася, і тому стають її заручниками.

Жертви наркоманії, не розуміючи результатів своєї поведінки, не завжди вживають необхідних заходів застереження, що полягають у стерильності медичного інструменту при внутрішньовенному введенні наркотиків, і створюють умови, які сприяють їх зараженню ВІЛ-інфекцією.

Як зазначено вище, наркомани, які вживають наркотики ін'єкційно, найчастіше за інших можуть захворіти на СНІД, який є також «фоновим» явищем злочинності.

Віктимологія СНІДу, як і наркоманії, полягає в тому, що загострення конфліктів між близькими людьми та іншими особами можуть призвести як до вчинення злочину, так і самогубства.

Постійне побоювання, що внаслідок розголошення таємниці хвороби буде втрачена повага з боку оточуючих до осіб, хворих на СНІД, пригнічує останніх, і на фоні наявних у них психічних хвороб і соматичних станів породжується внутрішня напруженість, яка поглиблюється гострим дефіцитом у відсутності виходу зі становища, що склалося. Така ситуація призводить до самогубств або їх спроби.

Жертва СНІДу може відрізнитися від інших осіб підвищеною довірливістю, розумовою відсталістю, природною фізичною слабкістю або своїм безпорадним станом, викликаним вживанням наркотиків, що дозволяє сказати про так звану уявну (стимулюючу) жертву.

До ситуації необережного характеру належать інфікування СНІДом немовлят, які мають місце в низці медичних установ держави, медичного персоналу, який обслуговує вірусносії в лікарнях та поліклініках.

⁹⁷⁸ Статистичні дані Департаменту інформаційних технологій МВС України за 2004 рік.

До ситуацій нейтрального характеру можна віднести випадки пересадки органів та тканин при захворюваннях, що не піддаються традиційним методам лікування.

У низці випадків в особи, яка захворіла на СНІД, формується мотив помсти, що супроводжується конфліктами з іншими людьми та суспільством загалом. Особа вважає себе відштовхнутою від суспільства, яке часто відвертається від неї, що призводить до так званого СНІД-тероризму⁹⁷⁹.

Останніми роками в країні досить успішно використовуються превентивні заходи з метою попередження громадян стати жертвою злочину. Велике значення набувають загальносоціальні і спеціальні заходи, спрямовані на недопущення розповсюдження ВІЛ/СНІДу, ресоціалізації осіб, які вживають наркотичні засоби, займаються проституцією та ведуть інший антисуспільний спосіб життя, а також на підвищення рівня загальної культури і поліпшення побуту громадян.

Американські лікарі із Нью-Йоркського центру дезінтоксикації вважають, що на формування особи наркомана впливають такі обставини: 1) ринок, що вільно постачає наркотики; 2) середовище, що сприяє або допускає вживання наркотиків; 3) певний індивідуальний нахил особи до вади.

До основних чинників поширення наркотиків в Україні можна віднести як загального плану (економічні, політичні, соціальні, ідеологічні, культурні, духовні), так і конкретного змісту (недоліки у вихованні, відсутність батьківського контролю, відсутність певного виду занять, зняття стресового стану, культ психології групи, необхідність у самоствердженні та самореалізації тощо)⁹⁸⁰. Звісно, зазначений перелік далеко не є вичерпним.

Глибоке знання причин та умов наркоманії необхідно для проведення ефективної боротьби з нею, визначення пріоритетів та розробки дійових заходів щодо її запобігання.

Світовий досвід свідчить, що відсоток вилікуваних наркоманів дуже малий. До того ж висока вірогідність рецидиву. Отже, одним з найефективніших шляхів боротьби з наркоманією є її профілактика. З іншого боку, досвід перш за все західноєвропейських країн показує, що існують соціальні технології, які дозволяють частково повернути наркомана до суспільно позитивного життя. Такі технології були об'єднані в рамках концепції «Зменшення шкоди».

Концепція «Зменшення шкоди» передбачає наступні напрями роботи:

- пропаганда здорового способу життя;
- масова просвіта населення;
- програма «обміну шприців та голок»;
- замісна терапія (метадон, буприморфен).

Впровадження даних програм у країнах Західної Європи продемонстрували їх значну ефективність. Навіть досвід наших найближчих сусідів свідчить, що дані програми дають неабиякий ефект. Так, впровадження програм «зменшення шкоди» у Литві дали наступні позитивні результати:

- значно вищий відсоток ремісії, ніж при лікуванні наркоманії іншими способами;
- повернення наркоманів, що беруть участь в метадонових програмах, до нормального життя (відновлення сімей, працевлаштування);
- рівень злочинності серед наркоманів, що беруть участь в метадонових програмах, не відрізняється від загальнодержавного;
- відбулась паспортизація і відповідно легалізація наркоманів, що беруть участь у метадоновій програмі;

завдяки впровадженню програм обміну голок та шприців вдалося значно уповільнити темпи розповсюдження ВІЛ/СНІДу в пенітенціарних установах ін'єкційних наркоманів (у м. Клайпеді за даними на 2000 р. вдалось повністю зупинити поширення віл-інфекції серед ін'єкційних наркоманів);

значно зменшилась забрудненість місць традиційного прийому наркотиків використаними голками та шприцами.

⁹⁷⁹ Джужа О. М. Запобігання поширенню СНІДу правовими засобами (правовий, кримінологічний і кримінально-виконавчий аспекти): монографія. Київ: Укр. акад. внутр. справ, 1994. С. 98, 102.

⁹⁸⁰ Піщенко Г. І. Кримінологічна характеристика та попередження наркоманії і наркобізнесу: лекція. Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 2004. С. 29–30.

Наведені факти красномовно свідчать про ефективність програм «зменшення шкоди». В той же час необхідно зауважити, що вказані програми як і будь-які соціальні технології за умови некоректного впровадження несуть потенційну небезпеку для суспільства.

Відсутність контролю з боку держави та її правоохоронних органів можуть призвести до: незаконного обігу легалізованих наркотиків;

зловживань посадових осіб недержавних громадських організацій (НГО) в процесі розповсюдження гуманітарних голок та шприців з метою особистого збагачення;

можливості потрапляння НГО під вплив кримінального середовища, з метою перетворення пунктів обміну голок, шприців на пункти розповсюдження наркотиків.

Важливим фактором підвищення ефективності програм «зменшення шкоди» є підготовленість громадської думки, в тому числі і представників правоохоронних органів щодо впровадження цих програм.

Ми вказували на те, що наркозалежна особа з високою вірогідністю або вже є латентним злочинцем, або згодом може стати таким. Ця закономірність привела до певних деформацій у ставленні до наркозалежної особи з боку поліцейських патрульної поліції та дільничних офіцерів поліції. По суті, більшість працівників (особливо рядового складу) зазначених підрозділів ставиться до наркомана, як до злочинця апріорі. З іншого боку ряд громадських організацій намагається нав'язати працівникам правоохоронних органів тезу, що до наркомана необхідно ставитись як до хворої людини. Остання точка зору загальноприйнята в усьому світі. Але необхідно зробити акцент, що коли навіть дуже хвора людина вчиняє злочин, обов'язок правоохоронця зупинити і в даному випадку не хвору людину, а злочинця. До того ж необхідно пам'ятати, що стан наркотичного сп'яніння або абстинентного синдрому не є обставиною, що пом'якшує покарання.

В той же час, ми можемо констатувати факт, що в Україні вже є позитивний досвід співпраці закладів системи охорони здоров'я, соціальних служб, недержавних громадських організацій з органами внутрішніх справ (нині це органи Національної поліції) в рамках реалізації програм стратегії зменшення шкоди. У 2000–2001 рр. науково-дослідний центр «соціальної політики» за узгодженням з МВС України планом і при фінансовій підтримці фонду «Відродження» провели серію семінарів. Метою семінарів було ознайомлення особового складу патрульно-постової служби міліції (нині патрульна поліція) та служби дільничних інспекторів міліції (нині дільничні офіцери поліції) з основними принципами стратегії зменшення шкоди та надання практичних порад у поводженні з наркоманами.

Результати реалізованої програми детермінували ініціативу керівництва Національної академії внутрішніх справ України створити факультатив «Загальносоціальна та спеціальна профілактика наркоманії та ВІЛ/СНІДу».

Таким чином, вже на рівні системи вищої освіти в МВС починає формуватись інформаційне забезпечення процесу співпраці поліції і суспільства в реалізації програм стратегії зменшення шкоди.

§ 4. Запобігання поширенню епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні

Супутньою проблемою наркоманії є не тільки злочинність, але і проблема поширення ВІЛ/СНІДу. Загальносвітова статистика свідчить, що найбільш вразливою групою ризику є ін'єкційні наркомани. Наступною, за питомою вагою серед ВІЛ-інфікованих, виступають гомосексуалісти і тільки потім працівники секс-бізнесу⁹⁸¹.

СНІД – синдром набутого імунodefіциту – являє собою небезпечне вірусне захворювання. Воно призводить до глибокого враження імунної системи людини та розвитку інфекційних захворювань і його зловкісних новоутворень у поєднанні з тяжкими психічними розладами. Передається статевим або іншим шляхом від вірусоносія до здорової людини. Стаття 130 КК України передбачає відповідальність за зараження вірусом імунodefіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби. Вчені по-різному пояснюють спалах СНІДу. Одні говорять, що вірус існував завжди, але був у прихованому стані. Інші вважають, що в цьому винна «сексуальна революція», яка за своєю суттю означала безладне статеве життя. Треті висловлюють припущення про лабораторне

⁹⁸¹ «СПИД. СНІД. AIDS» № 4, 1999. С. 17; «СПИД. СНІД. AIDS» № 5, 1999. С. 22.

походження вірусу та його використання як біологічної зброї. Четверті стверджують, що це – «побічні» продукти науково-технічної революції та хімізації сільського господарства, а також радіаційного забруднення навколишнього природного середовища тощо.

Кримінологічне запобігання девіантної поведінки, включаючи осіб, які розповсюджують ВІЛ/СНІД, передбачає дослідження і розробку багатопланової діяльності різних ланок соціального механізму, безпосередньо спрямованої на усунення як загальних причин і умов злочинності, так і детермінантів вчинення окремих видів злочинів. В Україні розроблена і здійснюється Національна програма профілактики СНІДу⁹⁸², яка включає в себе широкий комплекс заходів – діагностику, лікування, профілактику СНІДу, пропаганду здорового способу життя. Її досягнення:

а) зроблені вдалі спроби аналізу та зіставлення законодавства по ВІЛ/СНІДу в країні та за її межами, співвідношення його норм з нормами міжнародного права;

б) визнана важливість міжгалузевого сприяння охороні здоров'я як головному комплексу всеохоплюючої політики в галузі охорони здоров'я населення (започаткування Центру сприяння охороні здоров'я, введення до шкільних програм предметів «Охорона здоров'я», «Валеологія», включаючи і сексуальне виховання), і плануванні інформаційних і освітніх заходів через засоби масової інформації;

в) перейдено від масових перевірок на ВІЛ/СНІД до надання послуг на засадах добровільної згоди, включаючи консультативні програми та гарантії їх конфіденційності.

На сучасному етапі важливим завданням є створення і формулювання правових аспектів ВІЛ/СНІД. До найважливіших з них відносяться такі як: правомірність тотального, а значить примусового обмеження населення на інфікованість ВІЛ/СНІД, на основі результатів якого епідеміологи могли б скласти правильне уявлення про властивості і перспективи епідемії, а також планувати заходи по блокаді її поширення; введення обмеження на в'їзд в країну інфікованих громадян через кордони (таке рішення було прийнято в США); обмеження при прийомі на роботу (за деякими спеціальностями) осіб, інфікованих ВІЛ; насильницька ізоляція інфікованих⁹⁸³.

Як показує зарубіжний досвід, підписка під документом про кримінальну відповідальність за поширення інфікованими особами інфекції на інших осіб (головним чином через сексуальні зв'язки) не в змозі утримувати більшість людей від сексуальних контактів без попередження партнерів. Також необхідно відзначити, що в зарубіжній практиці є прецеденти винесення смертного вироку за умисне зараження вірусом (СНІД – рекет, СНІД – шантаж, СНІД – тероризм), а також існує соціальне страхування людей, які працюють з інфікованим матеріалом, і ряд інших.

Верховною Радою України 12 грудня 1991 року було прийнято Закон України «Про запобігання захворюванню на СНІД та соціальний захист населення»⁹⁸⁴, в якому визначений порядок і засади щодо проведення огляду і профілактичного нагляду, передбачені санкції прокурора та примусовий огляд. Чітко визначені обов'язки медичних працівників, працівників поліції та прокуратури, які повинні тримати в таємниці відомості про обстеження людей. Згідно з цим Законом, та Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про запобігання захворюванню на СНІД та соціальний захист населення» від 3 березня 1998 року⁹⁸⁵, а також Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунodefіциту (СНІД) та спеціальний захист населення» від 23 грудня 2010 року⁹⁸⁶, не припустимо обмежувати права осіб, інфікованих ВІЛ або хворих на СНІД, узаконено право таких осіб на медичну і соціальну допомогу.

⁹⁸² Про Національну програму профілактики СНІДу в Україні: постанова Кабінету Міністрів України від 27 лют. 1992 р. № 98. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/98-92-%D0%BF>.

⁹⁸³ Запорожан В. М., Аряєв М. Л. ВІЛ-інфекція і СНІД. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Здоров'я, 2004. 636 с.

⁹⁸⁴ Про запобігання захворюванню на СНІД та соціальний захист населення: Закон від 12 груд. 1991 р. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/>

⁹⁸⁵ Про внесення змін до Закону України «Про запобігання захворюванню на СНІД та соціальний захист населення: Закон від 3 берез. 1998 р. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/>.

⁹⁸⁶ Про внесення змін до Закону України «Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунodefіциту (СНІД) та спеціальний захист населення: Закон від 23 груд. 2010 р. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/>.

У 2018 році в Україні за даними Центру громадського здоров'я МОЗ України було зареєстровано 18 098 нових випадків ВІЛ-інфекції (у порівнянні з 18 193 випадками 2017 року), з них 2 428 дітей до 14 років. Всього з 1987 року в Україні офіційно зареєстровано 333 716 нових випадків ВІЛ-інфекції, від СНІДу в Україні померло 48 456 людей. Найбільш ураженими ВІЛ-інфекцією регіонами є Дніпропетровська, Одеська, Донецька області, а також Київ (СНІД в Україні, 2019). Теперішній час характеризується тим, що найбільшими темпами епідемія зростає в регіонах, де вона почала розвиватись недавно: в країнах Східної Європи та Центральної Азії в яких приблизно за підрахунками вчених 1,2–1,8 млн людей. На жаль, наша країна займає одне із ведучих місць по розповсюдженості епідемії у Східній Європі. В Україні швидко поширюється епідемія сифілісу й інших захворювань, що передаються статевим шляхом (ЗПСШ), це свідчить про високу поширеність ризикованої сексуальної поведінки і підвищеної схильності цих регіонів до поширення ВІЛ-інфекції⁹⁸⁷.

В єдиній системі запобігання ВІЛ/СНІДу, яке здійснюється різноманітними ланками державного та громадського механізму, важлива роль належить органам Національної поліції України⁹⁸⁸, у діяльності яких можна визначити два основних напрямки:

- перший – організація і здійснення комплексу правових заходів щодо запобігання поширенню цього захворювання серед населення;
- другий – забезпечення комплексу заходів щодо запобігання поширенню ВІЛ/СНІДу серед різних категорій осіб, які перебувають на відомчому медичному забезпеченні (особового складу органів поліції, засуджених УВП, осіб, які перебувають у СІЗО).

При здійсненні першого напрямку головне місце займає діяльність щодо запобігання поведінки осіб аморальної спрямованості. Як показує практика, ця категорія осіб є основою групи підвищеного ризику стосовно ВІЛ/СНІДу. Діяльність органів поліції у цьому напрямку, може бути зведена до:

- своєчасного й повного виявлення осіб, які ведуть антисуспільний, аморальний спосіб життя, їх обліку, висловлення їм офіційного застереження;
- вжиття дійових заходів щодо здійснення постійного контролю за їх поведінкою;
- притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які скоюють злочини проти моралі, як засіб попередження їх згубного впливу на нестійких членів суспільства;
- ресоціалізації – тобто здійснення заходів щодо повернення до повноцінного життя осіб, які відбули покарання у місцях позбавлення волі⁹⁸⁹.

Робота по виявленню осіб, які ведуть аморальний спосіб життя, повинна будуватися залежно від того, до якої умовної групи – «явні» чи «приховані» – вони належать. «Явні» – це ті, які постійно перебувають на виду, і до них, у першу чергу, належать непрацюючі та молодь, яка не навчається, п'яниці, наркомани, які стоять на обліку в органах охорони здоров'я та внутрішніх справ. «Приховані» – це ті, які маскують свій спосіб життя. До них, насамперед, належить гомосексуалісти, люди з іншими статевими збоченнями, інші статеві спотворці (наприклад, педофіли), повії тощо.

Практика засвідчує, що першою категорією осіб найчастіше займаються дільничні офіцери поліції, працівники медичних установ, на частку яких припадає 70–80 % виявлених осіб. Для другої ж категорії характерна латентність – тільки кожний 8-й з цих правопорушників потрапляє в поле зору співробітників органів поліції. У зв'язку з цим працівникам поліції необхідно проводити заходи щодо встановлення й притягнення до відповідальності осіб, які займаються звідництвом, гомосексуалізмом, проституцією і наркоманією, а також розшуку осіб, які ухиляються від лікування венеричних захворювань.

Щодо органів Національної поліції України слід зазначити, що на цей час завдання по боротьбі з антисуспільною поведінкою проститутток вирішують різні служби, часто без належної взаємодії і системи. Так, із загальної кількості вивчених, 38 % осіб було виявлено дільничними офіцерами, 19 % – співробітниками карного розшуку, 8 % – патрульною

⁹⁸⁷ СНІД в Україні: статистика. Фонд Олени Пінчук. 2019. URL: http://www.antiaids.org/ukr/news/aids_stat.html; Скільки людей померло від СНІДу в Україні: моторошна статистика. 24 здоров'я. 2019. URL: https://24tv.ua/health/snid_v_ukrayini_statistika_skilki_lyudey_pomerlo_vid_vilu_n896213.

⁹⁸⁸ Про Національну поліцію: Закон від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

⁹⁸⁹ Профілактика злочинів: підручник / О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич, О. Ф. Ги́да та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ: Атіка, 2011. 720 с.

службою, решта – іншими службами. Проведений аналіз дає підставу зробити висновок, що найкращою формою організаційної побудови по запобіганню аморалізму було б покладення функцій боротьби з цим явищем на органи превентивної діяльності. Для виконання цієї функції доцільно виділити (створити групи) спеціальних працівників, а в тих районах, де проституція явище поширене і є відповідні штатні можливості, створити самостійні структурні підрозділи. Ці підрозділи мають стати організуючим центром розробки та здійснення програм боротьби з антисуспільною поведінкою осіб, які ведуть аморальний спосіб життя. У програмах треба передбачити широку участь органів охорони здоров'я, освіти та організацій, що обслуговують іноземних громадян. У таких підрозділах слід зосередити й необхідні обліки. На сьогодні це питання відомчими нормативними актами чітко не регламентоване.

Основна частина загальнодержавних заходів примусу у запобіганні поширення ВІЛ/СНІДу застосовується до груп підвищеного ризику, до яких належать маргінальні групи населення наркомани, повії, гомосексуалісти. Тому головним завданням у запобіганні розповсюдження ВІЛ/СНІДу є своєчасне обстеження таких осіб. Постановою Кабінету Міністрів України «Питання запобігання та захисту населення від ВІЛ-інфекції та СНІД» (1998 р.)⁹⁹⁰.

Під час проведення медичного огляду з метою виявлення ВІЛ-інфікованих осіб медичні працівники, які здійснюють забір крові чи інших біологічних рідин, повинні створювати безпечні умови для того, щоб не причинити шкоду здоров'ю обстежуваних пацієнтів. В свою чергу, керівники медичних установ, у складі яких є лабораторії діагностики ВІЛ-інфекції, зобов'язані створити умови для підтримання в них протиепідемічного режиму роботи.

Громадянам України, інших держав і особам без громадянства за їх бажанням видається медичний висновок встановленого зразка про результати медичного огляду чи обстеження. Підприємства, організації, установи, які приймають прибулих громадян іноземних держав і осіб без громадянства на навчання чи роботу, зобов'язані у 10-денний строк проінформувати про це відповідні лікувально-профілактичні установи і направити названих осіб на медичний огляд у випадку, коли відсутній сертифікат перевірки на ВІЛ. Інформацію ж про осіб, які займаються проституцією, гомосексуалізмом, органи Міністерства внутрішніх справ України передають в територіальні установи охорони здоров'я за місцем їх проживання для проведення медичного огляду останніх.

Усі ВІЛ-інфіковані перебувають на обліку. З метою збереження лікарської таємниці облік таких осіб ведеться тільки в територіальних чи відомчих лікувально-профілактичних установах, які здійснюють їх медичне обстеження, а також в обласних (міських) санепідемстанціях та обласних (міських) центрах по профілактиці і боротьбі зі СНІДом. ВІЛ-інфіковані та хворі на СНІД підлягають обов'язковому профілактичному нагляду, що здійснюється для контролю їх фізичного і психічного стану, своєчасного виявлення та лікування інфекцій, проведення специфічної антивірусної терапії, психологічної підтримки і консультування. Дані про зараження тієї чи іншої особи ВІЛ/СНІДом становлять службову таємницю, яка охороняється законом. Передача таких даних дозволяється тільки законним представникам особи, медичним установам, органам прокуратури, досудового розслідування, суду та іншим органам і особам, передбаченим законодавством. Розголошення даних про проведення медичного огляду і його результатів тягне за собою відповідальність за ст. 132 КК України.

Щодо впровадження медичних заходів запобігання, то сьогодні санітарно-правова освіта громадян України стикається з цілим рядом труднощів і невирішених проблем, серед яких слід назвати:

а) вкрай низькі розміри асигнувань, що виділяються для інформування населення про ВІЛ/СНІД;

б) соціальна складність такої освіти, яка змушена зачіпати найінтимнішу сторону людського буття – сферу статевого життя;

⁹⁹⁰ Питання запобігання та захисту населення від ВІЛ-інфекції та СНІД: постанова Кабінету Міністрів України від 18 грудня 1998 р. № 2026. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2026-98-%D0%BF>

в) відсутність у нашій державі науково розробленої концепції санітарно-правової освіти таких захворювань.

Тому санітарно-правова освіта громадян і, як її вихідна, пропаганда запобігання ВІЛ/СНІДу буде ефективною тоді, коли вона забезпечуватиме постійний санітарно-правовий пресинг на свідомість громадян, не даючи їм забути про небезпеку ВІЛ/СНІДу; матиме масовий характер, тобто охоплюватиме значну частину населення; запобігатиме створенню «ефекту насичення»; широко використовуватиме наочні засоби та кінопропаганду.

Санітарно-правова освіта є своєрідним каталізатором, що прискорює формування тих чи інших гігієнічних звичок, якщо створено відповідні умови для їх реалізації. Конкретно вона включає такі моменти:

- інструктаж осіб, які мали статеві стосунки з ВІЛ-інфікованими, про потребу самоконтролю за станом свого здоров'я та лабораторного обстеження на ВІЛ-інфекцію;
- інформування членів сім'ї та близьких вірусоносія (чи хворого на ВІЛ/СНІД) про правила перестороги у побуті з метою уникнення зараження;
- інструктаж вірусоносія чи хворого на ВІЛ/СНІД про дотримання правил щодо попередження розповсюдження інфекції-ВІЛ.

Участь громадських організацій та громадян у запобіганні ВІЛ/СНІДу здійснюється або разом з виконанням основних функцій, або з частковою, іноді повною спеціалізацією (коли громадська організація, колектив формує спеціальні структури для цієї діяльності). Сьогодні простежується така тенденція у сфері запобігання поширенню ВІЛ/СНІДу:

а) поява масових громадських рухів, що об'єднують зусилля кількох громадських організацій (наприклад, з екології «Зелений світ» та запобігання ВІЛ/СНІДу);

б) створення органів, які формуються на основі спільного представництва державних і громадських суб'єктів запобіжної діяльності, об'єднуючи в собі риси державних і громадських органів.

Запобіжна діяльність громадських організацій здійснюється відповідно до їх завдань і компетенції. Це диференційована правовиховна робота щодо: прискорення соціальної адаптації осіб з ослабленими соціальними зв'язками, особливо тих, які повернулися з місць позбавлення волі; виявлення сімейно-побутових конфліктів і вплив на їх причини; організації відпочинку з цілеспрямованим зацікавленням осіб з відхиленнями в поведінці до роботи секцій, клубів за інтересами тощо; використання заходів громадського впливу щодо осіб з відхиленнями в поведінці (алкоголіки, наркомани, особи, які займаються проституцією, гомосексуалісти тощо) з тим, щоб запобігти їх подальшій деморалізації і забезпечити своєчасну корекцію поведінки.

Значне місце в комплексних планах загальносоціального запобігання повинні займати заходи у районі, місті, області та державі в цілому. Комплексна програма запобігання ВІЛ/СНІДу має будуватися з урахуванням соціальних, економічних, демографічних, виховних, правових, психологічних і медико-біологічних аспектів проблеми.

До заходів спеціально-кримінологічного запобігання поширення ВІЛ/СНІДу належать: поліпшення умов життя і виховання в сім'ї (нормалізація міжособистостних відносин у сім'ях, дотримання батьками загальновизнаних правил поведінки в сімейному житті), привернення уваги громадськості до проблеми шляхом створення громадських формувань АнтиСНІД; боротьба з маргіналізацією населення, бродяжництвом, веденням аморального способу життя⁹⁹¹; організація вільного часу молоді, створення молодіжних психолого-методичних центрів за місцем проживання для роботи з алкоголіками, наркоманами, токсикоманами тощо; створення в органах Національної поліції спеціальних підрозділів по запобіганню проституції, поширення венеричних захворювань і СНІДу на зразок «поліції моралі»; прискорення введення комплексу медико-кримінологічних заходів (поліпшення існуючої системи госпіталізації шляхом створення спеціальних відділень для хворих на СНІД, організація для них лікувально-трудових профілакторіїв для поєднання лікування з трудовим перевихованням, притулків для хворих та носіїв ВІЛ/СНІДу);

⁹⁹¹ Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам: монографія. Харків: Діса-плюс, 2013. 524 с.; Кримінологія: навч. посіб. / О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич, О. Г. Ко́лб та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Джу́жі. Київ: Атіка 2009. 312 с.; Кримінологія: підручник / В. В. Го́ліна, Б. М. Го́ловкін, М. Ю. Ва́луська та ін.; за ред. В. В. Го́ліни, Б. М. Го́ловкіна. Харків: Право, 2014. 440 с.

удосконалення кримінального та процесуального законодавства, що регламентує відповідальність за поширення ВІЛ/СНІДу; виявлення та розслідування кримінальних проваджень цієї категорії підготовленими працівниками, організація їх навчання з метою поглиблення відповідних знань; удосконалення координації діяльності правоохоронних органів та охорони здоров'я на рівні району, міста, області.

Щодо зарубіжного досвіду, то заходи, що застосовуються стосовно ВІЛ-інфікованих у тих чи інших країнах, дуже різноманітні. Зокрема викликають інтерес такі: регламентація примусового обстеження окремих груп і контингентів населення (донорів крові, вагітних, ув'язнених, військовослужбовців, новоутворених сімейних пар, наркоманів, повій та ін.); контроль за порядком в'їзду в країну іноземців при обов'язковому тестуванні на ВІЛ/СНІД протягом п'яти днів після в'їзду, допуск у країну лише при наявності сертифікату про незараженість, обов'язкова перевірка на ВІЛ усіх емігрантів, вихідців з африканських країн; міри кримінального покарання за навмисне зараження ВІЛ-інфекцією, тюремне ув'язнення; примусова ізоляція хворих на СНІД; позбавлення свободи пересування, певного місця проживання хворих на СНІД і віросуносіїв з числа своїх громадян; обмеження чи заборона особам, інфікованим ВІЛ, займатися відповідними професіями⁹⁹².

Все це свідчить про те, що якими б доцільними не були правові заходи боротьби з ВІЛ/СНІДом, не можна не зазначити, що вони часто-густо вступають у суперечність з Декларацією про права людини та Загальною декларацією прав хворих на СНІД та інфікованих ВІЛ (листопад 1990 р.).

§ 5. Проституція як фонове явище

Проституція, як поняття, походить від латинського «prostatuere», що перекладається як «виставлення на продаж». Вона вважається найстародавнішою професією. З давніх давен проституція поділяється на жіночу, чоловічу і дитячу. Цей поділ існує й сьогодні.

Законодавчого визначення проституції немає. Під проституцією слід розуміти систематичне надання особою свого тіла для задоволення сексуальних бажань (потреб) іншої особи (групи осіб) за матеріальну винагороду.

Кількість осіб, які займаються таким промислом, росте в кризові роки, коли зі зниженням економічних і соціальних умов падають моральні і психологічні бар'єри деяких слабких і соціально знедбаних осіб⁹⁹³. І. В. Шмаров вважає, що проституцію слід розглядати як сполучну ланку і каталізатор в ланцюзі різних проявів соціальної патології⁹⁹⁴.

Слід визнати, що проституція є одним із найчастіше пов'язаних зі злочинністю «фонових» явищ, які значною мірою обумовлюють одне одного, зокрема:

– по-перше, проституцію, як засіб наживи, широко використовує злочинність, у тому числі й організована. На її основі вона створює систему секс-бізнесу зі звідниками, утримувачами домів розпусти, сутенерами, торгівцями «живим товаром», у тому числі з переправленням за межі країни. На думку експертів, річний обіг секс-бізнесу в Україні сягає не менше двох мільярдів гривень. Наймерзеннішим злочином є втягування у проституцію дітей;

– по-друге, повій широко використовують як співучасників злодії, грабіжники, вимагачі, шахраї, саме повії, відвідуючи квартири заможних клієнтів, проводять розвідку для подальших крадіжок чи розбійних нападів, просять водіїв підвезти до місця, де на них (водіїв) чекає злочинна засідка;

⁹⁹² Brown, M., Serovich J., Kimberly J. (2018) Perceived intentional transmission of HIV infection, sustained viral suppression and psychosocial outcomes among men who have sex with men living with HIV: a cross-sectional assessment. *Sex Transm Infect.* Nov: 94(7) 483–486doi: 10.1136/sextrans-2017-053153; Barber, B. (2013) Knowledge and attitudes toward HIV/AIDS and HIV law among probationers and parolees in Alabama [master's thesis]. Tuscaloosa, AL: Department of Criminal Justice, University of Alabama Libraries; Platt, L, Grenfell, P, Meiksin, R, Elmes, J, Sherman, SG, Sanders, T, et al. (2018) Associations between sex work laws and sex workers' health: Asystematic review and meta-analysis of quantitativeand qualitative studies. *PLoS Med* 15(12):e1002680. <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1002680>

⁹⁹³ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с. С. 124.

⁹⁹⁴ Проституция и преступность / под ред. В. И. Шмарова. Москва: БЕК, 1991. С. 4-5.

– по-третє, повії і самі вчиняють чимало злочинів стосовно клієнтів, використовують їх «відключення» унаслідок сп'яніння, застосування клофеліну (традиційне прізвисько – «хипес-повія»);

– по-четверте, повії (як жінки, так і чоловіки) є одним з основних джерел розповсюдження венеричних захворювань, гепатиту та ВІЛ-інфекції. Жодні запобіжні засоби не здатні виключити високий рівень ризику захворювання. Відомий випадок, коли в м. Красний Луч. (Луганська область) дві неповнолітні повії зірвали налагоджену роботу автопарку, заразивши за два дні сифілісом більше 30 водіїв;

– по-п'яте, для того, щоб сплатити послуги повіям, за відсутності коштів окремі клієнти вдаються до вчинення злочинів проти них;

– по-шосте, повії нерідко самі стають потерпілими від насильницьких злочинів (їх убивають у конкурентній боротьбі, особливо за кордоном, вони гинуть від наркотиків та СНІДу);

– по-сьоме, повії, які працюють без підстраховки (без сутенерів та звідників), частіше від інших стають жертвами застосування насильства і знущань з боку як злочинців, так і осіб, які не бажають з ними розраховуватися за надані послуги.

Наслідком проституції є зростання жіночої злочинності, смертності, тяжких невиліковних соматичних і психічних захворювань і самогубств. І, що найнебезпечніше, – послаблюється генофонд нації.

Практично в усі часи проституція переслідувалась законом. У законодавстві про кримінальну відповідальність залишилися злочини у виді створення або утримання місць розпусти і звідництва (ст. 302 КК України), сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією (ст. 303 КК України)⁹⁹⁵.

Сучасна громадська думка сходить на тому, що проституція є аморальною поведінкою. Що ж до визнання її правопорушенням, то у світі є різні погляди: від визнання її злочином (мусульманські країни) до надання їй статусу легального бізнесу (наприклад, у Нідерландах). В більшості Західних країн навіть якщо проституція законом не дозволена, влада ставиться до неї толерантно, спрямовуючи меч правосуддя у першу чергу на осіб, які використовують повій у власних корисливих цілях (у Франції, скажімо, навіть користування грошима, «заробленими» повією, тягне кримінальну відповідальність). В Україні проституція віднесена до категорії адміністративних правопорушень (ст. 1811 КУпАП⁹⁹⁶).

Проституція як «фонове» явище, обумовлюється комплексом таких факторів.

1. Соціально-економічні: а) соціальна нерівність в країні; б) низький рівень життя значної частини населення і передусім молоді; в) труднощі для жінок в отриманні освіти і престижної роботи; г) наявність злочинних структур, які мають прибуток від проституції та порнобізнесу.

2. Морально-етичні: а) низький моральний рівень значної частини громадян, бездуховність; б) споживацьке ставлення до людини; в) зруйнування уявлення про жінку як уособлення краси і духовності, падіння престижу материнства; г) відсутність цільової програми виховання взагалі і статевого, зокрема.

3. Сімейно-побутові: а) недоліки в сімейному вихованні, відсутність контролю за поведінкою дітей; б) аморальна поведінка окремих батьків, алкоголізм, прагнення до наживи будь-яким способом; в) несприятливі життєві ситуації (розпад сім'ї, смерть батьків тощо); г) недостатня матеріальна забезпеченість членів у сім'ї; д) вплив неформальних груп з антисоціальною поведінкою.

Ураховуючи той факт, що жінки частіше (більшою мірою) порівняно з чоловіками займаються проституцією, надамо їм соціально-демографічну характеристику.

Говорячи про особу жінок легкої поведінки, вкажемо на такі дані.

1) Їх вік: від 18 до 29 років – 84,3 %; неповнолітні – 2,2 %; старші 40 років – 1,2 %; решта – особи старші 45 років.

2) Освіта: вищу і незакінчену вищу освіту мали 23,2 %, середню – 53,9 %, решта – незакінчену середню освіту.

⁹⁹⁵ Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення: 25.09.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/r/2341-14>.

⁹⁹⁶ Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон від 07.12.1984 р. № 8073-X. Дата оновлення: 11.01.2019. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.

3) Сімейний стан: перебували у шлюбі 17,9 %, не були у шлюбі 82,1 %, 24,0 % – розлучені, 1,5 % – вдови.

4) Соціальне становище: робітники – 15,0 %, службовці – 48,6 %, учні – 6,4 %, домогосподарки – 0,6 %, без певних занять – 29,4 %.

5) Із загального числа опитаних працювали в промисловості 32,8 %, торгівлі та громадському харчуванні – 16,2 %, охороні здоров'я – 18 %, будівництві – 7,6 %, сільському господарстві – 3,8 %.

6) 29,3 % повій пояснюють своє заняття бажанням «гарно і весело пожити», 14,4 % – цікавістю та наслідуванням побаченого у фільмах, 13,1 % – небажанням працювати, 10,5 % – потребою підробити грошей. Сексуальне задоволення від своєї «роботи» одержують не більше 30 % опитаних;

7) Звичні місця пошуку клієнтів: ресторани, кафе, бари – 28,9 %, вокзали, аеропорти – 26,3 %, гуртожитки – 14,7 %, готелі – 8,9 %, стоянки таксі – 4,7 %.

8) 22,2 % вживають наркотики, 6,9 % – систематично. Перенесли венеричні захворювання 30,5 %, причому 23,9 % з них 2–3 рази, а 4,7 % – більше 3-х разів. Лише 39,4 % знали, від кого конкретно вони заразилися.

Осіб, які займаються проституцією, можна класифікувати наступним чином.

Путани – «працюють» у дорогих готелях, казино, саунах. Їх клієнти – іноземці, але за валюту не гребують і «своїми». Частина з них має вищу освіту, володіє іноземною мовою. Як правило, вони «контролюються» сутенерами і рекетирами.

Проститутки, які «працюють» за кордоном. Частина їх виїжджає сама, інших вивозять постачальники «живого товару». Перед цим проститутки проходять «передполітну підготовку»: їх навчають сучасним танцям, умінню користуватися косметикою, робити масаж і, зрештою, як найвигідніше продати себе. Деякі вивозяться обманним шляхом, але їх частка загалом, незначна. Інша справа, що багато молодих жінок не знають усіх тонкощів роботи за кордоном і, стикаючись з нею, не витримують навантаження. І все ж таки частина з них повертається з чималими грошима або «осідає» за кордоном, і це стимулює набір нових «жриць кохання».

«Організовані» повії знаходяться під контролем своїх і зарубіжних сутенерів, «неорганізовані» діють – на власний ризик. Повії з України можна зустріти в усіх країнах світу.

Проститутки «за викликом» працюють у підпільних фірмах, що складаються з «хазяїна», диспетчерів, водіїв і охоронців. На телефонний виклик або за попередньою заявкою до клієнта виїжджає «секс-бригада», яка поставляє повію та забезпечує збір платні, захист від можливого її мордування тощо. Такі «фірми» отримують багатомільйонні (в доларах) прибутки і, як правило, мають «дах» у правоохоронних органах.

До нижчого сорту належать вокзальні проститутки і ті, що промишляють на автошляхах (так звані плечові). На найнижчому рівні перебувають вуличні повії (як правило, бродяги, наркомани і алкоголіки). Поступово більшість повій, втрачаючи «товарний» вигляд, переходить на нижні щаблі, аж до вуличних.

Запобігання проституції включає комплекс заходів соціально-економічного, правового, медичного та виховного характеру, зокрема, це:

1. Поліпшення умов життя населення, в тому числі молодих жінок. Одиноким матерям і багатодітним сім'ям слід надавати необхідну матеріальну допомогу. У зв'язку із зростанням безробіття варто розробити спеціальні програми з працевлаштування жінок, які виховують дітей, мають на утриманні батьків тощо. Для них повинні бронюватись місця для роботи.

2. Підвищення загальної культури громадян, належне статеве виховання в школі і сім'ї. Для дітей, які з різних причин виховуються в інтернаті, має створюватися обстановка, максимально наближена до звичайної (наприклад, сімейні дитячі будинки).

Потребує розробки концепція виховання підростаючого покоління і, особливо, дівчат. В її основі мусить лежати властива нашому народові висока моральність і порядність. Без оголошення державою рішучої боротьби з аморалізмом, пропагандою порнографії та насильства, не може бути й мови про протидію проституції. Має бути розумний вибір форм і методів виховання юнаків і дівчат. Притаманні їм особливості фізичної і психічної структури особи повинні не нівелюватись, а враховуватися задля формування соціально корисної особи.

Взірцем для дівчат повинні стати кращі образи українок і жінок з інших країн світу. Те, що деякі школярки, при анонімному опитуванні кажуть, що хочуть бути валютними

повіями, слід сприймати як тривожний сигнал. Розвінчати стереотип повій як привабливий для дівчат, – завдання кіномистецтва, засобів масової інформації, всіх, хто займається виховною роботою. Сьогодні ж, навпаки, спостерігається не приховане нахвалювання найдревнішої професії.

3. Посилення кримінальної відповідальності за діяння, які сприяють проституції (наркобізнес, сутенерство, торгівля «живим товаром» тощо).

Необхідно удосконалити кримінально-правову боротьбу із секс-бізнесом, який наживається на експлуатації повій. Нове законодавство про кримінальну відповідальність, за прикладом багатьох країн світу, мусить мати розгалужену систему норм, які передбачали б диференційовану відповідальність усіх, хто прямо чи опосередковано причетний до проституції.

4. Вирішення бі-полярної проблеми щодо легалізації проституції, а саме:

– по-перше, з одного боку – варто зазначити, що на зміцнення позицій проституції фактично спрямовані пропозиції щодо її легалізації, створення на законній підставі будинків розпусти. Завдяки цьому держава, мовляв, отримуватиме великі податки. Такі пропозиції треба рішуче відкинути. Навпаки, слід посилити адміністративно-правову боротьбу з проституцією. Адже нинішній стан цієї боротьби на базі ст. 1811 КпАП не витримує ніякої критики. Символічні для проститутток суми штрафів, та й процедура їх стягнення вартує набагато більше;

– по-друге, з іншого боку – в разі легалізації проституції необхідно поставити її під надійний соціальний та медичний контроль. Нині лише 12 % експертів-кримінологів висловлюються за встановлення кримінальної відповідальності за заняття проституцією.

Отже, говорячи про засоби запобігання проституції, варто зазначити, що вони лежать у площині профілактики всіх інших видів правопорушень. Ця профілактика буде ефективною лише тоді, коли проблеми сім'ї, жінки, дитини стануть головними у державі і суспільстві. Потрібні сучасні програми допомоги сім'ї, материнству, дитинству, відповідна законодавча база. В основі профілактики проституції повинні лежати саме загальносоціальні заходи покращення умов життя жінок та їх сімей.

З організаційного боку варто зазначити, що усвідомлення небезпечності виплеску проституції спонукало до створення у складі карного розшуку підрозділів «міліції моралі», покликаної вести боротьбу з проституцією. Перші кроки показали їх корисність, проте дані підрозділи в умовах органів Національної поліції потребують значного розширення штатів і постійної підтримки місцевих органів влади та громадськості. В арсеналі «поліції моралі» – проведення операцій з доставлення повій з «робочих місць» до органів поліції, їх реєстрація і облік, підготовка матеріалів адміністративного чи кримінального провадження, а також профілактична діяльність (бесіди, допомога у працевлаштуванні тощо) і документування злочинної діяльності торговців «живим товаром», держателів будинків розпусти, розповсюджувачів порнографії. Не менш важливою є цілеспрямована робота з жінками, звільненими з місць позбавлення волі, з метою їх нормальної соціальної адаптації, надання їм допомоги у працевлаштуванні чи отриманні житла.

Велике значення має і віктимологічна профілактика серед усіх вікових категорій жінок: показ спустошеної душі повій, втрати самоповаги, набуття «букету» соматичних і психічних хвороб. Це допоможе багатьом утриматись від хибних кроків. Ось що каже з цього приводу італійський падре Маріо Нева, представник добродійної організації «Карітас», яка займається долею повій в Італії, у тому числі прибулих з України: «Ми прагнемо допомогти цим нещасним. Здебільшого ці дівчата дуже гарні. Їх краса створена Богом для кохання, родинного щастя, материнства. Їх призначення – народжувати сильних, красивих дітей для свого народу. А вони гинуть на чужині, збагачуючи сутенерів та гангстерів». Ці слова він промовляв у Києві, куди привіз з Італії понівечений труп 18-річної повій В. К., яка була по-звірячому вбита. Її раніше чарівне обличчя було так спотворено тортурами, що рідні навіть не могли впізнати.

Отож є над чим задуматись – всім і кожному. А перейнявшись цією болючою проблемою, треба діяти і ще раз діяти задля її розв'язання, бо можна втратити найдорожче – майбутнє України.

§ 6. Бродяжництво, жебрацтво та дитяча безпритульність як негативні соціальні явища

Бродяжництво – це соціальне явище, що характеризується поневірянням осіб без визначеного місця проживання протягом тривалого часу. Бродяжництво часто пов'язане з бездомністю. Бездомність – відсутність постійного житла, що не дозволяє особі перебувати в стані осілості, повноцінного соціального функціонування⁹⁹⁷.

Підвищена суспільна небезпека бродяжництва та жебрацтва полягає в тому, що вони можуть впливати на стан, рівень та інші показники злочинності.

Ведення аморального способу життя вимагає значних коштів для існування людини, а їх можна здобути, у даному випадку, злочинним шляхом.

Аморалізм призводить до створення так званих груп підвищеного ризику, а також до вчинення членами цих груп злочинів.

Становлення ринкових відносин, політична нестабільність, економічна, соціальна кризи породжують масові негативні явища для громадян, основне коло яких перебуває на межі виживання, а то – і відкритої бідності. Частина населення не має житла, роботи.

Бродяжництво представляється соціальним явищем, що обумовлене об'єктивними і суб'єктивними причинами. Такі особи відчують фізичні страждання, моральні та матеріальні страждання, перебувають в екстремальних умовах виживання, потребують соціальної допомоги і підтримки.

Паразитичний спосіб життя є активно діючим криміногенним, тобто сприяючим вчиненню інших злочинів, фактором. Особи, які ніде не працювали та не навчалися на момент вчинення злочину, становлять велику групу і, таким чином, серйозно ускладнюють криміногенну обстановку в Україні, вчинюючи значну кількість злочинів, серед яких багато тяжких, у тому числі розбійні напади, умисні вбивства, грабежі, крадіжки особистого майна, різного ступеня тілесні ушкодження та звалтування⁹⁹⁸.

Деморалізація вищезазначених осіб проявляється також у порушенні ними громадського порядку та вчиненні інших не пов'язаних із законом про кримінальну відповідальність правопорушень⁹⁹⁹.

Мотиви неучасті таких осіб у суспільно корисній праці різноманітні. Враховуючи це, їх можна поділити на такі групи: 1) особи, які свідомо не бажають працювати; 2) які самовільно залишили роботу (за власним бажанням) за відсутності негативних установок на ведення паразитичного способу життя; 3) молоді люди, які після завершення навчання не оформилися на постійну роботу в установи, або організації; 4) особи, які мають психічні відхилення, у тому числі на ґрунті алкоголізму або внаслідок перенесення різноманітних черепно-мозкових та інших травм.

Більша частина осіб, яких досліджували, мали низький рівень правосвідомості та дефекти антигромадських поглядів, звичок, тобто дотримання правил поведінки не стало у них за звичай.

Особи даної категорії не відчують відповідальності, внаслідок чого невірно оцінюють свої дії.

Віктимологія даної категорії осіб полягає в тому, що зазвичай зі злочинців вони перетворюються у жертв злочину, внаслідок яскраво виявлених особистих негативних якостей та властивостей. Це виявляється в їх довірливості, нестриманості, запальності тощо. Зазначених осіб використовують для досягнення злочинної мети як особи із сумнівною репутацією і злочинним минулим, так і злочинні групи з різними формами організованості.

⁹⁹⁷ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2018. 416 с. С. 126.

⁹⁹⁸ Кримінологічна віктимологія: навч. посіб. / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. 352 с. С. 335–354.

⁹⁹⁹ Моїсєєв Е. Н. Борьба органов внутренних дел с бродяжничеством, попрошайничеством и иным паразитическим образом жизни: учеб. пособие. Киев: НИИ РИО КВШ МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1990. С. 4.

Бродяги та жебраки стають потенційними потерпілими за причини невизначеного майбутнього, втрати позитивних соціальних зв'язків та зловживання алкоголем, наркотиками, азартними іграми тощо.

Таким чином, вивчення особи, яка займається бродяжництвом та жебрацтвом, має велике значення для успішного вирішення завдань боротьби з цими явищами і, насамперед, організації проведення ефективної профілактичної діяльності за цим напрямом.

Успіх у запобіганні бродяжництву, жебрацтву та іншому паразитичному способу життя залежить від своєчасного виявлення осіб, поведінка яких свідчить про можливість переходу до паразитичного існування. Особливо важливо своєчасно виявити тих, у кого ще не сформувалися антигромадські погляди і повністю не втрачені суспільно корисні зв'язки. Як свідчить практика, ухилення від суспільно корисної праці в ранньому періоді має обмежений і нестійкий характер. Тому заходи профілактики зазначених негативних явищ на ранній стадії є найбільш ефективними і доцільними.

Вимушена антисанітарія робить їх джерелом розповсюдження інфекційних хвороб.

З метою прогодувати себе вони можуть вчиняти корисливі злочини.

Бродяжництво тягне за собою залучення для пияцтва і алкоголізму, наркоманії, жебракування. В Україні передбачені злочини за «Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом» (ст. 150-1), «Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність» (ст. 301 КК України)¹⁰⁰⁰, що у складі передбачають дії щодо жебрацтва.

Останнім часом розповсюдженим стало бродяжництво з ціллю зайняття шулерством, «передбаченням», «зціленням» особами, які спекулюють на турботі громадян про своє здоров'я; вони займаються незаконною торгівлею та іншими видами діяльності, що знаходяться на межі з дозволеним.

Д. О. Назаренко, описуючи проблеми дитячої безпритульності, вважає її індикатором реального стану справ у сфері соціального захисту, захисту сім'ї і дитинства в нашій державі¹⁰⁰¹.

Бродяжництво – це діяльність у формі переміщених протягом тривалого часу з одного населеного пункту до іншого або в межах одного населеного пункту особи, яка не має постійного місця проживання чи залишила його й живе на нетрудові доходи. Під безпритульністю (дитячою безпритульністю) зазвичай розуміють бродяжництво дітей і неповнолітніх¹⁰⁰².

Бродяжництво та безпритульність є тими формами соціальних девіацій, що виступають індикаторами загального неблагополуччя в суспільстві. Не маючи постійного місця проживання та не перебуваючи в системі соціальної о контролю чи то в ролі його суб'єкта, чи то об'єкта, індивід втрачає конструктивні зв'язки із зовнішнім середовищем, відчужується від нього. Крім того, такі особи складають групу ризику в аспекті віктимізації та криміналізації особистості в цілому, що пояснюється специфікою організації життєдіяльності й характеристик найближчого оточення.

Як тип індивідуальної соціальної значущої поведінки бродяжництво є діяльністю, що проявляється у постійній та безсистемній зміні тимчасових місць перебування, яке не супроводжується користуванням житлом і наявністю постійного місця роботи та призводить до втрати соціальної ідентичності. Суміжним бродяжництву терміном, який використовується в Законі України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» від 02.06.2005 № 2623-IV, є «безпритульна особа». Відповідно до статті 1 вказаного Закону безпритульною є повнолітня особа, яка проживає на вулиці, в парках, підвалах, під'їздах будинків, на горищах, об'єктах незавершеного будівництва, в інших місцях, непризначених та непридатних для проживання, у тому числі жилих приміщеннях, що перебувають в аварійному стані. Однак вказане поняття не повною мірою відображає зовнішню сторону бродяжництва без оцінювання її функціональної ролі в розвитку суспільстві, а також безпідставно звужує коло безпритульних осіб лише повнолітніми.

¹⁰⁰⁰ Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення: 25.09.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/2341-14>.

¹⁰⁰¹ Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз дитячої безпритульності як фонового для злочинності явища. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. Вип. 24. № 4. С. 42.

¹⁰⁰² Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с. С. 261.

Водночас соціальна значущість вказаної поведінки проявляється, перш за все, у веденні паразитичного способу життя: особи, які займаються бродяжництвом, не залучаються до суспільно корисної праці, не беруть участі у розвитку економічних відносин – бази функціонування правової, політичної та культурної підсистем соціального організму, не є задіяними у процесі обміну результатами праці та є, так би мовити, «чистими споживачами». Із цього випливає і феноменологічна природа бродяжництва, яка проявляється у перманентному русі окремої частини соціальної матерії, не включеної у процеси розвитку продуктивних сил суспільства, є стосовно них функціонально обтяжливою складовою загальної соціодинаміки, існування якої тягне за собою необґрунтовані витрати матеріальних та людських ресурсів.

Із проблемою бродяжництва межує й проблема дитячої безпритульності. Остання досить часто виявляється предикатним станом бродяжництва, демонструє з ним зв'язки станів, а тому має багато спільних рис і закономірностей відтворення.

В умовах безпритульності на дитину з надвисокого інтенсивністю діють фактори криміналізації особистості, відбувається залучення у процеси алкоголізації, наркотизації, жебракування тощо. На сьогодні в Україні налічується близько 42 тис. безпритульних дітей. Їх кількість суттєво зросла з початком бойових дій в окремих районах Донецької та Луганської областей. Сьогодні ж фактично неможливо встановити точну кількість безпритульних дітей на вказаних територіях.

Серед причин залишення місця проживання дітьми превалюють складні життєві обставини, самовільне систематичне залишення місця проживання, домашнє насильство й насильство в сім'ї безпосередньо щодо дітей. Під складними життєвими обставинами розуміється відсутність санітарних побутових умов для проживання, а також їжі, одягу та грошей, що в переважній більшості випадків відбувається через зловживання батьками алкоголем чи наркотиками й невиконання батьківських обов'язків щодо догляду за дитиною. Тобто, йдеться про випадки так званого «соціального сирітства», суттєвим фактором якого є алкоголізація населення.

Статеві-вікова градація безпритульних дітей свідчить на користь переважання осіб чоловічої статі підліткового віку. Зокрема, співвідношення хлопців до дівчат становить 94,5 % до 5,5 % відповідно. Безпритульні діти віком до 6 років у загальній структурі безпритульних займають 9,1 %, від 6 до 10 років – 14,5 %, від 11 до 15 років – 40,8 %, від 16 до 18 років – 35,6 %. Тобто, практично кожна десята безпритульна дитина не досягає шкільного віку, коли з тих чи інших причин залишає місце проживання, що, звичайно, не може не відобразитися на загальному рівні підліткової делінквентності, а згодом і злочинності неповнолітніх.

Для безпритульних неповнолітніх характерними є групові форми злочинної діяльності, що пояснюється віковими особливостями. Так, зокрема, частка групових злочинів становить 75 %. За даними існуючих досліджень у галузі злочинності безпритульних, у 80 % діяльність таких злочинних угруповань була організована ровесниками або старшими за віком і лише 20 % – дорослими. При цьому ці 20 % дорослих зазвичай на момент втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність уже мають судимість. До того ж безпритульні часто входять до складу «дорослих» злочинних груп.

У структурі злочинності безпритульних домінують крадіжки, нанесення тілесних ушкоджень, хуліганство, вимагання, шахрайство й викрадення транспортних засобів¹⁰⁰³.

Провідними напрямками протидії бродяжництву та дитячій безпритульності є такі:

- усунення соціально неадекватних норм, ухвалення єдиного законодавчого акта, що регулював би відносини у сфері протидії злочинності та запобігання злочинам;
- посилення участі громадськості в протидії бродяжництву та безпритульності, закріплене у відповідних профілактичних програмах і планах;
- пропаганда здорового способу життя в засобах масової інформації, популяризація знань про шкоду алкоголю та наркотиків, створення консультаційних центрів при поліклініках і школах з урахуванням сучасних напрямів культури населення певного регіону;
- облаштування спортивних майданчиків і спортивних секцій, надання державної допомоги таким гурткам та секціям;

¹⁰⁰³ Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам: монографія. Харків: Золота миля, 2013. С. 207.

- включення в шкільні програми курсів із навчання навичкам здорового та безпечного життя, самооборони й підвищення соціальної компетенції;
- розроблення загальнодержавних програм запобігання бродяжництву та безпритульності, запобігання насильству й агресії у школі (під час підготовки такої програми доцільно використати досвід Франції, де залучають безробітних випускників шкіл, які одержують статус помічників-вихователів, із тим, щоб велася робота по зменшенню кількості бійок і випадків насильства в школі й щоб була забезпечена безпека по дорозі до школи та зі школи, організована допомога вчителям у проведенні позакласної роботи);
- розроблення загальнодержавних програм навчання батьків спілкуванню з дітьми, навчання дітей спілкуванню з батьками та один з одним;
- розроблення та закріплення в законодавстві програми про працю гнучких графіків роботи або часткової зайнятості для жінок, які мають дітей, оскільки відсутність достатньої уваги батьків до своїх дітей є вагомою детермінантою бродяжництва та безпритульності;
- підвищення якості роботи соціальних служб, головною метою яких є соціальна адаптація різних видів;
- розроблення та реалізація програм підтримки сімей в умовах соціальної дезадаптації та стресових ситуаціях (наприклад, сімей мігрантів);
- зниження рівня бездоглядності дітей (наприклад, створення спеціальних молодіжних центрів за типом гуртожитку, де молода людина може одержати притулок і консультацію з примирення з батьками, працевлаштування, вирішення конфліктів тощо);
- розроблення програм профорієнтації, підвищення рейтингу робітничих спеціальностей і навчання молоді з подальшим працевлаштуванням;
- удосконалення роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України щодо ранньої профілактики злочинів та інших правопорушень неповнолітніх і щодо них, серед іншого пов'язаних з детермінацією дитячої безпритульності;
- ефективне запобігання та протидія домашньому насильству¹⁰⁰⁴.

§ 7. Азартні ігри як негативне соціальне явище

Гральний бізнес – це сфера діяльності професійних злочинців. Для одних цей вид злочинного промислу є основним буттям та способом життя, а для інших – пастка, з якої вибратися вже майже неможливо. У кращому випадку людина позбавляється засобів існування, але завжди вона відчуває себе потерпілою і залежною від інших осіб¹⁰⁰⁵.

Існує вислів, що азарт затуманює розум і волю людини, і всі її дії у даному випадку спрямовуються на досягнення бажаного результату будь-яким чином.

Віктимологічний аспект азартних ігор полягає в тому, що особи, які цим займаються, часто стають жертвами та заручниками ситуації, в яку самі потрапляють. Спроба відігратися може призвести до невідворотних наслідків, коли на кон ставиться майно, житло і навіть життя гравця. Особа, яка своєчасно не може віддати борг, будь-яким чином намагається виправити становище і віддати його у визначені терміни. В одному випадку, вона бере великі борги під значні відсотки. В іншому – вчиняє злочини з метою добути кошти, а іноді, після включення так званого «метроному», намагається втекти від цього, але її намагання зазвичай виявляються марними і людина перетворюється в «жертву» (так звану мішень для злочинних угруповань).

Профілактика азартних ігор повинна полягати у здійсненні жорсткого контролю держави над цим «бізнесом». Правоохоронним органам необхідно мати вичерпну інформацію щодо заняття ним поза установ, що мають відповідні ліцензії на їх утримання, а також своєчасно виявляти лідерів груп та угруповань професійних злочинців, які втягують у цю діяльність інших осіб, котрі згодом стають залежними від ситуації (жертвою).

Крім того, за необхідності слід організувати охорону осіб, які потрапили в так звану «пастку» і скрутне для себе становище внаслідок втягування і зайняття азартними іграми.

¹⁰⁰⁴ Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с. С. 265.

¹⁰⁰⁵ Кримінологічна віктимологія: навч. посіб. / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жі. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. 352 с. С. 337–338.

§ 8. Характеристика та протидія суїцидальній поведінці

Суїцидальність – різновид масових, стійких соціальних практик щодо аморального усвідомленого, вольового позбавлення себе життя частиною населення. Вона характеризується стійкими зв'язками з агресивно-насиленою злочинністю. Зокрема, сучасними дослідженнями встановлено наявність сильної позитивної кореляції між суїцидальністю та вбивствами (коефіцієнт кореляції протягом 35-річної ретроспективи – 0,7574), тяжкими тілесними ушкодженнями (коефіцієнт кореляції протягом 16-річної ретроспективи – 0,7708), зґвалтуваннями (коефіцієнт кореляції протягом 16-річної ретроспективи – 0,7953) і хуліганствами (коефіцієнт кореляції протягом 16-річної ретроспективи – 0,8822). Це свідчить про наявність численних спільних факторів із детермінаційного комплексу злочинності, які зумовлюють існування і суїцидальності, і насильницької злочинності. Отже, через протидію поширенню самогубств виявляється можливим і вдосконалення протидії відповідним злочинам¹⁰⁰⁶.

На тлі збереження високого рівня самогубств в Україні фіксується хвилюподібна динаміка їх відтворення: у 2012 р. зареєстровано 9 тис. суїцидів, у 2013 – 9,1 тис., у 2014 – 7,9 тис., у 2015 – 7,6 тис., у 2016 – 8,3 тис., у 2017 р. – 8,2 тис. Показники індексу суїцидальної активності у розрахунку на 100 тис. населення є ідентичними, а саме: у 2012 р. – 19,8 суїцидів, у 2013 – 20,1, у 2014 – 18,5, у 2015 – 17,8, у 2016 – 17,7, у 2017 р. – 17,5.

Із 2000 р. спостерігається поступове зниження кількості самогубств. Яскраво вираженою ця тенденція є протягом 2000–2007 рр. Згодом, з 2010 по 2013 рік включно, слідує етап стабілізації, а з 2014 р. короткострокова тенденція до зниження змінилась на зростання рівня й індексів суїцидальної активності протягом наступних двох років.

Установлено, що ідентичною є і динаміка самогубств, відображена у відносних величинах – індексах суїцидальної активності. Зокрема, так само з 2000 й до 2007 р. відбувалося зниження вказаного показника, а починаючи з 2010 р., також спостерігається планомірне зростання аж до 2013 р., протягом 2014–2015 рр. – суттєве зниження, а у 2016–2017 – відновлення тенденції до зростання.

Динаміка абсолютних показників відтворення суїцидальності протягом шістнадцятирічного періоду відрізняється суттєвим негативним абсолютним приростом, обчисленим базисним методом. Найменші його показники фіксуються саме у 2014 та 2015 рр. і становлять 6,7 і 7 тис. суїцидів відповідно по відношенню до базового 2000 р. Середньорічний абсолютний приріст, обчислений указаним методом, становить 4,6 тис., що слід у цілому оцінити позитивно у контексті досліджуваної ретроспективи. Але при цьому варто все ж таки говорити про умовні періоди динамічних коливань: перший – 2000–2009 рр., другий – 2010–2013 рр., третій – 2014–2015 рр., четвертий – 2016–2017 рр.

Низхідний тренд першого виділеного періоду відтворення суїцидальності за період 2000–2009 рр. пояснюється певною стабілізацією макроекономічних показників у державі порівняно з катастрофічними явищами в економіці 90-х років минулого сторіччя, поліпшенням у зв'язку з цим соціально-психологічного клімату, розширенням кола й інтенсивності соціально корисних зв'язків значно більшої кількості населення. Крім того, слід звернути увагу також і на певну зміну у структурі соціально активних прошарків на користь більш молодого покоління, не обтяженого психологічними травмами аномійного походження пострадянського зразка.

Середньорічне значення темпу приросту в інтервалі 2006–2013 рр. по відношенню до базового 2000 р. становить 35,7 %, тоді як в інтервалі 2000–2005 рр. аналогічний показник становить 17,9 %. Фінансова криза не вплинула на загальну тенденцію зниження суїцидальної активності, що свідчить про відсутність жорсткого зв'язку між феноменом самогубств та економічними суперечностями. Протягом 2010–2013 рр., а також 2014–2015 рр. вплив на показники динаміки суїцидальності чинять фактори міграції, суспільно-психологічної напруженості й проведення антитерористичної операції (згодом – операції Об'єднаних сил) в окремих районах Донецької та Луганської областей.

Відмічаються сезонні коливання суїцидальності. Пік суїцидальної активності припадає на весняну й осінню пори року. Найбільша кількість самогубств і суїцидальних

¹⁰⁰⁶ Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с. С. 256.

спроб припадає на періоди переходу зимового часу на літній і навпаки (протягом тижня після відповідної дати).

Соціально-демографічна структура суїцидальності відображає переважання серед самогубців осіб чоловічої статі (82,5 %), насамперед неодружених (61 %). Усереднені дані за період 2000–2017 рр. щодо вікового розподілу суїцидентів є такими: 1) 40–49 років – 22 %; 2) 50–59 років – 17,2 %; 3) 30–39 років – 15,8 %; 4) 60–69 років – 15,5 %; 5) 20–29 років – 12,4 %; 6) 70–79 років – 9,3 %; 7) 10–19 років – 3,9 %; 8) 80 років і старше – 3,2 %; 9) молодше 10 років – 0,05 %. При цьому спостерігається тенденція до зростання суїцидальної активності дітей та молоді порівняно зі старшими віковими групами, структура яких лишається відносно сталою.

Соціально-рольова характеристика суїцидентів виявляє, що більшість із них (53 %) – непрацюючі особи працездатного віку, 22 % – непрацюючі особи пенсійного віку, 20 % – працюючі особи, 5 % – учні загальноосвітніх шкіл, коледжів та закладів вищої освіти. Серед працюючих осіб переважають професії з надмірним фізичним чи психоемоційним навантаженням та низьким рівнем матеріального й соціального забезпечення – військовослужбовці, правоохоронці, лікарі та державні службовці.

Найпоширенішими злочинами, внаслідок яких їх жертви вчиняють суїциди, є доведення до самогубства – 93 %, зґвалтування – 3,5 %, насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (нині це ст. 153 КК України «Сексуальне насильство») – 1,5 %, примушування до вступу в статевий зв'язок – 1 %, загальнокримінальні корисливі злочини (шахрайство, вимагання) – 0,5 %, незаконне позбавлення волі – 0,3 %, інші (грубе порушення законодавства про працю, невиконання судового рішення та ін.) – 0,2 %. 67 % потерпілих від доведення до самогубства – неповнолітні, переважно чоловічої статі¹⁰⁰⁷.

Високий індекс суїцидальної активності спостерігається серед таких категорій осіб:

1) безробітні чоловіки у віці 18–25 та 40–59 років, що зумовлено накладанням вікових психологічних особливостей (екзистенційної кризи) та незадоволення базових потреб у соціальній безпеці, приналежності та самоактуалізації, що є безпосереднім наслідком соціально-ролевих відхилень від очікуваних, бажаних стандартів, критеріїв і запитів;

2) демобілізовані військовослужбовці – учасники АТО, які страждають на посттравматичний синдром;

3) внутрішньо переміщені особи, які опинилися у складних побутових, економічних умовах, значна кількість із них мала досвід перебування в обстановці ведення бойових дій, що виявилось потужним психотравмуючим фактором, останній накладається на проблеми соціально-правового та психологічного характеру, з якими стикаються внутрішньо переміщені особи, їх ексклюзивності у сенсі виключності та стигматизованості;

4) засуджені віком 25–35 років, які відбувають покарання у виді позбавлення волі за насильницькі злочини, мають дві та більше судимостей, інтроверти; самогубства серед цієї категорії осіб пов'язуються здебільшого з ефектами призонізації та свідчать про труднощі в адаптації до умов ізоляції, а також про високий рівень внутрішньо-групової конфліктності й насильства (фізичного, психологічного, сексуального) як із боку інших засуджених, так і в низці випадків – з боку адміністрації установ виконання покарань; до вказаних кримінологічно значущих рис засуджених-суїцидентів також варто віднести й такі: а) особа стала жертвою сексуального насильства; так звані (мовою кримінальної субкультури) «ображені», або «опущені» – особи, до яких застосовано насильницький акт мужеложства за порушення звичаїв і традицій «тюремного» співжиття та/або без такого (залежно від конкретної ситуації, фактичного порядку у виправній колонії); б) відсутність сім'ї; в) постійного місця проживання поза виправною колонією; г) депресивні та інші психічні розлади, властиві для генеральної сукупності суїцидентів, незалежно від їх соціального, правового статусу;

5) біженці, мігранти, які опиняються у скрутних життєвих ситуаціях, пов'язаних із труднощами асиміляції та дискримінації, в тому числі й кримінальних їх форм;

6) представники сексуальних меншин – лесбійки, гомосексуалісти, бісексуали, транссексуали та інтерсексуали (LGBTI); ця категорія осіб, як і попередня, вельми часто стає жертвою дискримінаційних практик;

¹⁰⁰⁷ Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с. С. 257.

7) жінки та діти – жертви домашнього насильства, які становлять 95 % всіх жертв доведення до самогубства (ст. 120 КК України);

8) жертви мобінгу у трудовому або навчальному колективах;

9) хворі на тяжкі та/або прогресуючі хвороби (СНІД, розсіяний склероз тощо), а також ті, які отримали важкі побутові чи бойові травми, що суттєво знижують можливість фізичної активності;

11) особи, які вчинили суїцидальну спробу¹⁰⁰⁸.

Основними напрямками протидії суїцидальності на загальносоціальному рівні є такі: 1) інституціоналізація системи протидії суїцидальності; 2) оздоровлення населення, зокрема розширення доступу до якісної паліативної й медичної допомоги та протезування; 3) популяризація заходів психогігієни серед широких верств населення; 4) розвиток і популяризація мережі кризових центрів та служб психологічної допомоги; 5) підготовка спеціалізованих кадрів для таких центрів і служб; 6) блокування поширення атитюдів насильства й агресії у засобах масової інформації та комунікації; 7) зниження можливостей практикування саморуйнівної поведінки; 8) скорочення безробіття, сприяння зайнятості, розвиток інституту культурного дозвілля та спорту; 9) розгортання політики примирення й толерантності, серед іншого й у контексті перехідного правосуддя в Україні; 10) підвищення ефективності юрисдикційної діяльності щодо реагування на правопорушення, пов'язані з детермінаційним комплексом суїцидальності.

До базових спеціально-кримінологічних заходів протидії суїцидальності слід віднести такі: 1) розроблення системи психодіагностичної діяльності у цільових групах; 2) запровадження системи кримінологічного моніторингу стану суїцидальності та заходів протидії їй; 3) реформування системи громадського контролю за місцями несвободи; 4) удосконалення профілактично-пошукової діяльності підрозділів Національної поліції; 5) удосконалення профілактично-пошукової діяльності підрозділів соціально-виховної та психологічної роботи установ виконання покарань і слідчих ізоляторів щодо виявлення та профілактичного обліку засуджених (ув'язнених), що відповідають критеріям підвищеного суїцидального ризику.

Також варто вказати і на доцільність диференціації індивідуальних заходів запобігання самогубствам, серед яких виділяються дві групи – безпосередня та постсуїцидальна кримінологічна превенція. Заходи безпосередньої превенції мають на меті припинення суїцидальної мотивації. Залежно від джерел стимуляції останньої, а також варіативності конкретних життєвих ситуацій ефективними є такі групи заходів:

1) сприяння у припиненні кризової ситуації через деструктивну зміну зовнішніх умов її генези та/або через внутрішні перетворення системи відносин її суб'єктів;

2) вилучення особи потенційного суїцидента з кризової ситуації чи конфліктних відносин;

3) корекційна інтервенція;

4) віктимологічна профілактика.

Методика кримінологічної постсуїцидальної превенції передбачає послідовне здійснення таких заходів:

1) виявлення осіб, які вчинили суїцидальну спробу;

2) збирання прогностичної інформації про суїцидента та його соціальне оточення;

3) формування індивідуального кримінологічного прогнозу імовірності вторинного суїциду та/або пов'язаної з ним кримінальної активності;

4) застосування комплексу заходів втручання за трьома основними напрямками в межах втручання в кризову ситуацію, припинення її розгортання, вилучення особи з такої ситуації, віктимологічна профілактика та корекційна інтервенція;

5) заходи, спрямовані на зниження ступеню негативного впливу суїцидального досвіду на членів сім'ї суїцидента, зокрема на дітей¹⁰⁰⁹.

¹⁰⁰⁸ Шкуро В. В. Суїцидальність в Україні: кримінологічна характеристика та протидія: монографія / за наук. ред. Ю. В. Орлова; Кримінологічна асоціація України. Харків: Панов, 2017. С. 134–136.

¹⁰⁰⁹ Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с. С. 260.

Глава 26. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам в установах виконання покарань

(Колб О. Г., Кирилюк А. В., Пузирьов М. С.)

План

- § 1. Кримінально-виконавча політика України.
- § 2. Поняття та кримінологічна характеристика злочинності в установах виконання покарань.
- § 3. Детермінанти злочинів в установах виконання покарань.
- § 4. Особи, які вчиняють злочини в установах виконання покарань.
- § 5. Запобігання злочинам серед засуджених в установах виконання покарань.

§ 1. Кримінально-виконавча політика України

В умовах суспільної трансформації сучасної України, формування повноцінної правової держави європейського типу особливо гостро постає проблема реформування правоохоронних органів, до яких відповідно до Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» належать й органи і установи виконання покарань (УВП), слідчі ізолятори. І це є цілком логічним, адже виконання покарань, призначених засудженим за вироками суду, є завершальним етапом застосування кримінально-правових норм як складової кримінально-правової політики держави. Саме тому діяльність, спрямована на забезпечення ефективного виконання покарань, є стратегічним напрямом та одним із найважливіших чинників успішної протидії злочинності.

Проведення реформи кримінально-виконавчої системи та розбудови нової системи УВП у нашій державі розпочалось практично одночасно з процесом набуття Україною суверенітету й незалежності та продовжується й нині.

На виконання зобов'язань, взятих Україною при вступі до Ради Європи, Указом Президента України від 22 квітня 1998 р. № 344/98 утворено Державний департамент України з питань виконання покарань, а Указом від 31 липня 1998 р. № 827/98 затверджено Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань.

У подальшому згідно з Указом Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 р. № 1085/2010 утворено Державну пенітенціарну службу України шляхом реорганізації Державного департаменту України з питань виконання покарань.

Указом Президента України від 6 квітня 2011 р. № 394/2011 затверджено Положення про Державну пенітенціарну службу України та встановлено, що Державна пенітенціарна служба України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції України.

Із метою приведення кримінально-виконавчої політики держави у відповідність до міжнародних норм, визначення основних напрямів реформування кримінально-виконавчої служби, що має забезпечити в УВП та слідчих ізоляторах визначені законодавством порядок і умови виконання та відбування покарань, запровадити європейські норми у цій сфері шляхом додержання вимог Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) та виконання рекомендацій Європейського комітету з питань запобігання катуванням або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, була прийнята Концепція державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, яка затверджена Указом Президента України від 8 листопада 2012 р. № 631/2012.

Сьогодні реформування Державної кримінально-виконавчої служби України триває, про що свідчать прийняті нові нормативно-правові акти у відповідній сфері, а саме:

1. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції» від 18 травня 2016 р. № 343, на підставі якої було ліквідовано Державну пенітенціарну службу, функції якої було передано

безпосередньо Міністерству юстиції, яке стало водночас і забезпечувати формування, і реалізовувати державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробачії.

2. Постанова Кабінету Міністрів України «Про ліквідацію територіальних органів управління Державної пенітенціарної служби та утворення територіальних органів Міністерства юстиції України» від 18 травня 2016 р. № 348, відповідно до якої було ліквідовано 24 територіальні органи управління Державної пенітенціарної служби і утворено 6 міжрегіональних управлінь з питань виконання кримінальних покарань та пробачії Міністерства юстиції (Західне – м. Львів; Південне – м. Одеса; Південно-Східне – м. Дніпропетровськ (нині – Дніпро); Північно-Східне – м. Харків; Центральне – м. Київ; Центрально-Західне – м. Вінниця).

3. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Питання Міністерства юстиції» від 22 вересня 2016 р. № 697-р, згідно з яким Уряд погодився з пропозицією Міністерства юстиції щодо можливості забезпечення здійснення покладених на Міністерство постановою Кабінету Міністрів України від 18 травня 2016 р. № 343 «Деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції» функцій і повноважень Державної пенітенціарної служби, що припиняється.

4. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України» від 13 вересня 2017 р. № 654-р., на підставі якого Міністерству юстиції приписано забезпечити подальше реформування пенітенціарної системи України шляхом впровадження в практику кримінально-виконавчих установ міжнародного досвіду пенітенціарної діяльності та вимог європейських стандартів у сфері виконання покарань і поводження із засудженими.

5. Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення міжрегіонального територіального органу Міністерства юстиції з питань виконання кримінальних покарань» від 13 вересня 2017 р. № 709, відповідно до якої було утворено як юридичну особу публічного права міжрегіональний територіальний орган Міністерства юстиції з питань виконання кримінальних покарань – Адміністрацію Державної кримінально-виконавчої служби України.

6. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р. № 655-р та № 684-р, згідно з якими у складі Міністерства юстиції було утворено якісно нові державні установи – «Центр пробачії» і «Центр охорони здоров'я Державної кримінально-виконавчої служби України» відповідно.

7. 28 серпня 2018 р. наказом Міністерством юстиції України № 2823/5 були затверджені нові Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань (наказ за станом на 18 жовтня 2019 р.)¹⁰¹⁰, які регулюють порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань у виді арешту, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк та довічного позбавлення волі.

Саме тому, знання механізму функціонування кримінально-виконавчої системи України і правового регулювання виконання та відбування кримінальних покарань, шляхів практичного реформування кримінально-виконавчої системи України, її проблем та завдань є обов'язковою умовою підготовки юристів, майбутніх працівників правоохоронних органів.

§ 2. Поняття та кримінологічна характеристика злочинності в установах виконання покарань

У нашій державі правоохоронні органи застосовують заходи, які спрямовані на удосконалення процесу виконання покарань, приведення його у відповідність до міжнародних стандартів. Але, незважаючи на це, рівень злочинності серед засуджених у місцях позбавлення волі все ще залишається високим. Так, у 2018 р. питома вага таких злочинів становила менше 1 % у загальній структурі злочинності. При цьому,

¹⁰¹⁰ Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: Наказ Міністерства юстиції України від 28.08.2018 № 2823/5. Дата оновлення: 18.10.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18>.

коефіцієнт злочинності на 1000 засуджених становив 4,21 випадки (у 2015 р. – 4,06; у 2016 р. – 4,19; у 2017 р. – 4,20) ¹⁰¹¹.

Пенітенціарну злочинність можна визначити як кримінальні правопорушення, що вчиняються засудженими до позбавлення волі, та які посягають на встановлений порядок виконання/відбування даного покарання. Таким чином, злочинність у місцях позбавлення волі слід віднести до найбільш суспільно небезпечних діянь, позаяк вони вчиняються раніше судимими особами в умовах постійного нагляду та контролю за їх поведінкою визначеними у законі суб'єктами, а також заходами і засобами.

Пенітенціарні злочини можна класифікувати за різними підставами:

а) за ступенем тяжкості – на невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі, та особливо тяжкі (ст. 12 КК України);

б) за формами вини – вчинені умисно або з необережності (ст. 23 КК України);

в) за видами умислу – вчинені з прямим або непрямим умислом (ст. 24 КК України);

г) за видами необережності – вчинені у виді злочинної самовпевненості або злочинної недбалості (ст. 25 КК України);

г) за об'єктом посягання та мотивами – злочини проти життя та здоров'я особи (розділ II Особливої частини КК України); проти правосуддя (розділ XVIII Особливої частини КК України); у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення (розділ XIII Особливої частини КК України); проти власності (розділ VI Особливої частини КК України) та інші;

д) за суб'єктом злочину – злочини, вчинені особами чоловічої статі, жінками або неповнолітніми та спеціальними суб'єктами (правоохоронцями, державними службовцями, військовослужбовцями, раніше судимими особами, ін.);

е) за соціально-демографічними та іншими ознаками особи злочинця – злочини, вчинені безробітними, особами, які не навчались, не мали постійного місця проживання, втратили соціальні зв'язки із сім'єю, іноземцями, громадянами України та інші.

Значна частина злочинів, що вчиняються засудженими, характерні лише для цієї категорії осіб, оскільки їх вчинення можливе тільки під час відбування покарання у виді позбавлення волі. До них належать: ухилення від відбування покарання у виді обмеження волі та у виді позбавлення волі (ст. 390 КК України); злісна непокоря вимогам адміністрації УВП (ст. 391 КК України); дії, що дезорганізують роботу УВП (ст. 392 КК України); втеча з місця позбавлення волі або з-під варти (ст. 393 КК України) та ін. Структуру пенітенціарної злочинності можна простежити за такими даними. У 2016 р. в УВП України (останньому офіційному звіті Адміністрації Державної кримінально-виконавчої служби Міністерства юстиції України, який було опубліковано у спеціальному інформаційному бюлетені, що видавався з 1991 по 2016 рік включно) зареєстровано 298 злочинів (у 2015 р. – 458), або на 33,3 % менше ніж у попередньому році.

У цілому структура злочинів мала наступний вигляд:

Таблиця 26.1

Показник	2015 р.	2016 р.	%
Відкрито кримінальних проваджень	458	298	34,9
Умисне вбивство	2	3	-33,3
Замах на умисне вбивство	0	1	100
Умисні тяжкі тілесні ушкодження	1	2	100
Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження	3	2	-33
Втеча з місць позбавлення волі	7	4	-43
Спроба втечі з місць позбавлення волі	11	1	-91
Втеча з виправної колонії мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання	25	16	-36
Злісна непокоря вимогам адміністрації УВП	150	95	-37

¹⁰¹¹ Про діяльність підрозділів охорони, нагляду і безпеки кримінально-виконавчих установ у 2018 році: матеріали колегії Міністерства юстиції України по результатам роботи органів та установ виконання покарань у 2018 році. Київ: Міністерство юстиції України, 2018. 105 с.

Дії, що дезорганізують роботу УВП	10	2	-80
Злочини проти авторитету органів державної влади	25	13	-48
Злочини у сфері обігу наркотичних засобів	152	101	-34
Ухилення від відбування покарання	44	46	-4,4
Крадіжка	5	2	-60
Інші злочини	22	10	-59

При цьому слід зазначити, що у 2017–2019 роках намітилась чітка тенденція до збільшення як загальної кількості зареєстрованих злочинів у сфері виконання покарань України, так і в розрахунку на 1 тис. засуджених (дані Єдиного реєстру досудових розслідувань за вказані роки). Більш того, якщо у 1991 році рівень злочинності у місцях позбавлення волі складав 3,9 випадки у розрахунку на 1 тис. осіб, то, зокрема у 2016 році – 4,91.

Із загальної кількості злочинів, вчинених засудженими у 2016 році, 13 або 4,3 % було зареєстровано у виправних колоніях максимального рівня безпеки. При цьому, коефіцієнт злочинності на 1 тис. засуджених становив 4,19 (у 2015 – 4,06).

У виправних колоніях середнього рівня безпеки у цьому ж році було зареєстровано 163 злочини або 55 % у структурі злочинності, при коефіцієнті злочинності 5,53 (у 2015 – 5,68).

У виправних колоніях мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання у 2016 році мало місце 13 злочинів (4 %) при коефіцієнті злочинності 3,72 (у 2015 – 6,09).

У виправних колоніях мінімального рівня безпеки із полегшеними умовами тримання засудженими було вчинено 6 злочинів (2 % у загальній структурі злочинності), коефіцієнт злочинності при цьому склав 3,33 (у 2015 – 0,95).

У виправних центрах у 2016 році було зареєстровано 62 злочини (20,8 %) при коефіцієнті злочинності 29,7 (у 2015 – 31,04).

У слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби України за цей період мав місце 41 злочин (14 % у загальній структурі злочинності), а коефіцієнт склав – 2,4 (у 2015 – 3,82).

У виховних колоніях у 2016 році злочинів допущено не було (протягом 2015 – три злочини).

Із 298 зареєстрованих у 2016 році злочинів, як і в попередні роки (1991–2015 рр.), 68,1 % вчинено у житлових зонах УВП, 29,1 % – на виробничих та виїзних об'єктах, 2,5 % – у дисциплінарних ізоляторах, 8,2 % – у приміщеннях камерного типу. При цьому, у 82,7 % злочини було вчинено з 6-ї до 18-ї години, 10,9 % – з 18-ї до 23-ї години, у 6,4 % – з 23-ї до 6-ї години. У робочі дні тижня вчинено 94,1 % злочинів, 5,9 % – у вихідні та святкові дні. 67 % – вчинено злісними порушниками режиму і 20,5 % – особами, які перебували на профілактичних обліках УВП України.

Отже, виходячи із наведених та інших статистичних даних, що характеризують пенітенціарну злочинність у період з 1991 по 2018 роки, можна зробити наступні висновки:

- 1) за останні роки намітилася тенденція до підвищення рівня пенітенціарної злочинності;
- 2) найбільш криміногенними залишаються виправні колонії середнього рівня безпеки, де утримуються особи, які вже відбували покарання у місцях позбавлення волі¹⁰¹²;
- 3) найвищий рівень злочинності у розрахунку на 1 тис. засуджених спостерігається у виправних центрах;
- 4) у структурі пенітенціарної злочинності найпоширенішими є такі злочини, що посягають на встановлений порядок виконання/відбування покарання у виді позбавлення волі, на сферу обігу наркотичних речовин, на життя та здоров'я особи;
- 5) більшість злочинів вчиняються в нічний час та робочі дні тижня у житлових зонах;
- 6) злочини в основному вчиняють злісні порушники режиму і особи, що перебувають на профілактичних обліках УВП.

¹⁰¹² Про діяльність підрозділів охорони, нагляду і безпеки кримінально-виконавчих установ у 2018 році: матеріали колегії Міністерства юстиції України по результатам роботи органів та установ виконання покарань у 2017 році. Київ: Міністерство юстиції України, 2017. 98 с.

Варто при цьому зазначити, що в середовищі засуджених існує своя субкультура й ієрархія. Для того щоб відокремити себе від інших засуджених та тримати їх у покорі, організатори злочинних угруповань розробили і намагаються впроваджувати свої «закони». Беручи дещо від традицій минулого, вони ввели заборону членам свого «братства» займатися суспільно корисною працею, служити в армії, мати сім'ю тощо. На початку 30-х років XX ст. сталося розмежування між очільниками та їх підлеглими. Частина з них у зв'язку з ліквідацією безробіття поверталася до корисної праці, інша – перестала коритися колишнім «авторитетам», а в окремих випадках – вступала з ними у боротьбу. Ведучи паразитичний спосіб життя як на волі, так і в колоніях, «зłodії в законі» почали обмежувати чисельність так званого «братства», вчиняти своєрідні суди над порушниками «закону», накладати данину на працюючих засуджених, створювати «общакові каси».

У період Великої Вітчизняної війни багато «зłodіїв у законі» віддали перевагу тому, щоб перечекати її у місцях позбавлення волі. Проте у післявоєнний час частина з них почала вимагати зміни жорстких вимог «закону» і створювати угруповання з тих, що відійшли від «законників». Між ними і «зłodіями в законі» спалахнула ворожнеча. Із цього моменту з'явився звичай приймати до своїх лав нових членів лише на «сходках». Контингент тих, хто відійшов від «законників», сформувався в 1946–1947 роках. Основна їх вимога – дозволити працювати і займати будь-яку посаду в колонії (бригадира, обліковця, бібліотекаря тощо). При цьому, не відмовляючись від паразитичного існування, «зłodії у законі» захотіли зайняти посади, на яких можна було користуватися пільгами, передбаченими для чесно працюючих засуджених. На цій підставі відбувся розкол між «зłodіями в законі». Ті, які були визнані такими, що «відійшли» від старих субкультурних правил, стали називати себе «справжніми зłodіями». Вони почали залучати на свій бік так званих «автоматчиків» («зłodіїв у законі», які служили в лавах Радянської армії), чим порушили зłodійську заборону, а також незадоволених жорстокістю зłodійських законів інших засуджених.

Як показує практика протидії зазначеним формуванням засуджених, відповідні угруповання становлять підвищену суспільну небезпеку. По-перше, вони формуються з осіб, які мають кримінальне минуле (незалежно від того, були вони за це притягнуті до відповідальності чи ні). По-друге, їх члени вчиняють злочини частіше, ніж інші засуджені. По-третє, злочинні угруповання є своєрідними каталізаторами поширення злочинності в УВП. По-четверте, наявність «протиправного бізнесу» в місцях позбавлення волі, який існує завдяки злочинним формуванням, дає змогу втягувати у злочинну діяльність нових засуджених, а також негативно впливати на тих, хто не має змоги дістати підтримку з боку адміністрації УВП. По-п'яте, ці структури мають свою ієрархію «авторитетів» («вимагателів», «охоронців» тощо). По-шосте, члени таких груп насаджують атмосферу єдиної «сім'ї», певні ритуали, після виконання яких між «новачком» і «авторитетом» настають відносини «батька» (пахана) та «сина» (пацана).

У сучасних умовах окремі компоненти субкультури у місцях позбавлення волі поступово змінюються. На перший план виступають такі організаційні форми і принципи, які потрібні для прихованої протиправної діяльності задля матеріальної вигоди. Злочинні групи в УВП вибирають з числа засуджених осіб як об'єктів своїх посягань. Частина засуджених при цьому є співучасниками незаконних дій, а інші – жертвами злочинів. На цій основі раз у раз виникають конфлікти між окремими угрупованнями.

Більш того, злочинність у місцях позбавлення волі має свою специфіку, яка пояснюється особливістю формальних і неформальних стосунків між засудженими, з одного боку, та ними і адміністрацією УВП – з іншого. Важливою ознакою цієї злочинності є те, що вона порушує нормальну роботу УВП, перешкоджає процесам виправлення і ресоціалізації засуджених, формує почуття загальної недовіри до кримінально-виконавчої системи та її працівників.

Варто також зазначити, що пенітенціарна злочинність характеризується досить високим рівнем латентності. У латентній злочинності можна виділити два її види: 1) «природну», тобто не виявлену адміністрацією УВП в силу самої специфіки злочинів серед засуджених і соціально-правової пасивності певної їх частини; 2) «штучну» латентність, яка охоплює ті злочини, про які відомо посадовим особам УВП, але вони не ініціюють відкриття кримінальних проваджень із різних мотивів, як правило, кар'єристських, і не реєструють злочинні діяння.

Наявність латентної злочинності у місцях позбавлення волі є особливо небезпечним явищем, оскільки це завдає непоправної шкоди процесам виправлення і ресоціалізації засуджених, порушує принцип невідворотності покарання, заохочує вчиняти все нові і більш тяжкі злочини, породжує у засуджених недовіру до працівників УВП. Тому боротьба з латентною злочинністю має неабияке значення. Зокрема, потрібно співставляти кримінальну статистику з даними про адміністративні і дисциплінарні правопорушення серед засуджених. Якщо, наприклад, число кримінально караних тілесних ушкоджень зменшується, а дисциплінарних і адміністративних порушень, пов'язаних із побиттям засуджених, зростає, то є всі підстави вважати, що має місце збільшення латентної злочинності цього виду. Ефективним засобом виявлення латентної злочинності в УВП є аналіз скарг, заяв і повідомлень про різні проступки як з боку засуджених, так і адміністрації, прийом з особистих питань засуджених посадовими особами цих установ, прокуратури, суду тощо.

Варто також мати на увазі, що пенітенціарна злочинність тісно пов'язана з іншими негативними явищами – алкоголізмом, наркоманією, незаконним обігом холодної зброї, суїцидом. Тому підхід до боротьби з нею має бути комплексним, охоплювати всі ці явища. Це ж саме стосується кримінологічних досліджень у даній сфері.

Таке явище, як злочинність у місцях позбавлення волі, як основний елемент предмета «Кримінологічні засади запобігання злочинам в установах виконання покарань України (пенітенціарна кримінологія)»¹⁰¹³, є найбільш небезпечним відхиленням від соціальних норм у середовищі засуджених. При цьому, її можна визначити як відносно масове, історичне, соціально-правове явище, яке має тенденцію до змін залежно від реального стану специфічного середовища засуджених та інших, що впливають на неї, явищ.

Злочинність у середовищі засуджених у загальному плані можна визначити як «боротьбу» ізольованих від суспільства індивідів (або угруповань) проти існуючих у соціальному та правовому відношенні відносин з державою. Виходячи з цього, варто визнати, що одним із завдань вивчення пенітенціарною кримінологією такого явища як злочинність (тобто визначення її феномену) є отримання відповіді на запитання: «Що таке злочинність у місцях позбавлення волі?».

Як видається, феноменологія цього явища має вмішувати соціально-правову та кримінологічну сутність злочинності під час виконання покарань.

Такий підхід дозволить визначити її зміст, місце серед інших видів злочинності, методичні засади щодо її аналізу та статистичного обліку.

Як показав аналіз доктринальних джерел, у кримінологічній науці намітилося три підходи до визначення поняття злочинності: кількісний, якісний та якісно-кількісний. Стосовно злочинності в УВП, кількісний підхід передбачає саме її історичну обумовленість, змінність, відносну масовість цього соціального явища, яке має кримінально-правовий характер (тобто сукупність злочинів в УВП за певний період часу, а також осіб, які їх вчинили).

Щодо якісного підходу, то злочинність в УВП розглядається як особливий вид суспільно небезпечної діяльності, який відображається в соціально обумовленому відхиленні поведінки окремих засуджених від встановлених законодавством норм.

Стосовно кількісно-якісного підходу, то його сутність полягає в тому, що злочинність в УВП розглядається як історично перехідне негативне соціальне явище, яке відображається у суспільно небезпечній поведінці окремих засуджених. Ця поведінка виходить за межі гуманістичної терпимості, порушує встановлені законом норми і являє собою систему у вигляді утворення внутрішньої єдності сукупності вчинених злочинів та властивостей осіб, які їх вчинили за певний час.

При цьому загальним для всіх вищеперелічених підходів є те, що злочинність у місцях позбавлення волі як особливий випадок (один із видів загальної злочинності), має свої специфічні риси, що обумовлені її станом, місцем вчинення, особистими якостями злочинця тощо.

У сучасних наукових джерелах до визначення поняття «злочинність у місцях позбавлення волі» ставляться по-різному. Так, окремі із них вважають, що це є система

¹⁰¹³ Кримінологічні засади запобігання злочинам в установах виконання покарань України (пенітенціарна кримінологія): посіб. / за ред. О. М. Джужі. Київ: НАВС, 2013. 620 с.

злочинів, зареєстрованих в УВП і слідчих ізоляторах, та кількість засуджених, які їх вчинили за певний відрізок часу¹⁰¹⁴.

Аналогічну позицію займають й інші вчені (В. П. Захаров, С. М. Мирончук, Л. І. Міліщук та ін.)¹⁰¹⁵.

Очевидно, виходячи з того, що система – це певна сукупність упорядкованих явищ, процесів, об'єктів тощо, що взаємопов'язані, взаємообумовлені та взаємодіють поміж собою¹⁰¹⁶, у цьому понятті варто було вжити слово «сукупність», що не тільки відповідало б змісту соціально-правової природи злочинності в місцях позбавлення волі, а й було б більш логічним і стосовно вжитого словосполучення, що складає зміст поняття «злочинність у місцях позбавлення волі».

С. Ю. Лукашевич під злочинністю в місцях позбавлення волі розуміє частину рецидивної злочинності, що проявляється як сукупність повторних злочинів засуджених, учинених ними в період відбування покарання¹⁰¹⁷.

Не можна повною мірою погодитись і з цим підходом, а саме: у КК України (ст. 32) під повторністю розуміють учинення тотожних, однорідних, подібних тощо злочинів, що передбачені тією самою статтею або частиною статті Особливої частини КК України. У той самий час, як свідчить статистика, у місцях позбавлення волі мають місце й інші множинні злочини (сукупність, рецидив), а тому слово «повторність» слід було б замінити у визначенні С. Ю. Лукашевича на «нових» злочинів, що логічно впливає як із правової природи повторності, так і з вимог ст. 50 КК України та ст. 1 КВК України, у яких законодавець визначив завдання із запобігання вчиненню «нових злочинів (кримінальних правопорушень) засудженими».

Аналогічні методологічні вади можна знайти і в інших роботах.

Зокрема, В. В. Голіна переконаний, що це «стійке соціально негативне явище, яке виявляється як сукупність повторних злочинів, учинених у місцях позбавлення волі»¹⁰¹⁸.

О. В. Старков визначає це поняття як «загальносоціальне, регресивне явище у сфері покарань, яке проявляється в масі повторних злочинів»¹⁰¹⁹.

В. М. Кудрявцев і В. Є. Емінов наводять таке визначення «злочинності у місцях позбавлення волі»: це частина рецидивної злочинності, яка має місце в пенітенціарних установах, місцях позбавлення волі¹⁰²⁰, не враховуючи при цьому наявність у структурі злочинності значної кількості вчинюваних засудженими сукупних злочинів (ст. 33 КК України).

Інші науковці щодо цієї проблематики або взагалі не дають визначення цього поняття, або констатують лише факт належності її до виду рецидивної злочинності (О. М. Джужа, А. П. Закалюк, В. К. Грищук та ін.). Так, О. М. Джужа відзначає так званий «пенітенціарний рецидив», під яким розуміє вчинення нового злочину особами, які відбувають покарання у виді позбавлення волі¹⁰²¹. Аналогічну позицію займає й В. К. Грищук, який одним із видів рецидивної злочинності називає так званий «пенітенціарний рецидив», тобто ті злочини, що вчиняють засуджені під час відбування покарання у виді позбавлення волі¹⁰²².

¹⁰¹⁴ Колб О. Г. Запобігання злочинності в місцях позбавлення волі: навч. посіб. / Колб О. Г. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. 494 с.

¹⁰¹⁵ Захаров В. П. Організація індивідуального запобігання злочинам у кримінально-виконавчій установі : монографія. 2-ге вид., перероб. і доп. / Захаров В. П., Колб О. Г., Мирончук С. М., Міліщук Л. І. Луцьк : ПП Іванюк В.П., 2007. 442 с.

¹⁰¹⁶ Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Москва: Гол. ред. Укр. радян. енцикл., 1977. 776 с.

¹⁰¹⁷ Лукашевич С. Ю. Кримінологічна характеристика та попередження злочинності засуджених у місцях позбавлення волі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / С. Ю. Лукашевич. Харків, 2011. 19 с.

¹⁰¹⁸ Голіна В. В. Щодо поняття та загальної характеристики злочинності в місцях позбавлення волі / В. В. Голіна, С. Ю. Лукашевич // Проблеми законності. Х. : Нац. юрид. акад. України, 1999. Вип. 38. С. 187–193.

¹⁰¹⁹ Старков О. В. Криминопенология, парадоксы наказания и уголовный кодекс. *Преступность и правовое регулирование борьбы с ней*. Москва: Криминологическая ассоциация, 1996. С. 188–192.

¹⁰²⁰ Криминология : учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. Москва: Юрист, 1995. 512 с.

¹⁰²¹ Криминология : навч. посіб. / О. М. Джужа, В. В. Василевич, Ю. Ф. Іванов та ін.; за заг. ред. О. М. Джужа. К. : Прецедент, 2004. 208 с.

¹⁰²² Грищук В. К. Кримінальне право України : Загальна частина: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 540 с.

Із таким підходом можна погодитись лише частково, зокрема, якщо виходити з того, що одним із видів рецидиву є «пенітенціарний рецидив». Проте, як було зазначено вище, злочинність у місцях позбавлення волі – це сукупність різноманітних множинних злочинів, які визначені в розділі VII Загальної частини КК України.

А. П. Закалюк уживає термін «злочинність ув'язнених, що перебувають в установах позбавлення волі», говорячи про те, що це є особливими різновидом (підсистемою) більш широкої системи злочинності загалом¹⁰²³.

Із цією позицією теж можна погодитись частково, виходячи з того, що відповідно до чинного законодавства України (ч. 2 ст. 43 КПК України) особа, яка визнана судом винною, після проголошення обвинувального вироку називається засудженою. Щодо слова «ув'язнені», яке вжив у зазначеному понятті А. П. Закалюк, то воно є усіченим від таких понять, як особи, щодо яких як запобіжний захід обрано взяття під варту; особи, взяті під варту; заарештований; ув'язнений, що вживаються в кримінальному процесуальному законодавстві України, та впливають зі змісту міжнародно-правових актів у сфері виконання покарань (Європейські пенітенціарні правила 2006 р., Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй поводження з ув'язненими (Правила Нельсона Мандели) 2015 р. та ін.), де вживається термін «ув'язнені», який не є тотожним зі змістом поняття «засуджений», оскільки передбачає визначення правового статусу як заарештованих, так і засуджених осіб.

В інших наукових виданнях сучасного періоду (2004–2018 pp.) (із моменту прийняття у 2003 році КВК України) визначення цього виду злочинності автори не дають, хоча окремі характеристики вказаного суспільно небезпечного явища аналізу піддаються. Так, О. М. Бандурка та Л. М. Давиденко щодо зазначеної проблеми зауважують, що оцінюючи негативне значення рецидивної злочинності, слід ураховувати те, що це явище має дві сторони. З одного боку, рецидивна злочинність у певному змісті є «ядром» всієї злочинності, оскільки ідеться про контингент, який найбільш уперто протипоставляє себе моральним цінностям суспільства, правопорядку та втягує в злочини нових осіб. За відносними оцінками рецидивіст сприяє переходу на злочинний шлях у середньому 3–8 осіб, особливо з числа тих, котрі не досягли повноліття. З іншого боку, рівень рецидивної злочинності є основним мірилом, завершуючою оцінкою роботи УВП. Чим вищий рівень рецидивної злочинності в країні, тим нижчою має бути оцінка роботи цих установ¹⁰²⁴.

О. М. Джу́жа та А. В. Кирилюк у навчальному посібнику «Кримінологічна віктимологія» зазначають, що у процесі дослідження складових ланок одного з важливих елементів причинного комплексу злочинної поведінки, а також відповідаючи на запитання: чому вчиняються злочини в кримінально-виконавчих установах України, неможливо, на їхню думку, не приділити певну увагу віктимологічним аспектам, що притаманні системі виконання покарань¹⁰²⁵.

О. М. Литвинов, досліджуючи рівні й об'єкти протидії злочинності, зробив висновок про те, що теоретичні дослідження протидії злочинності на рівні системного розроблення наукових засад відповідної діяльності щодо окремих видів або груп злочинів з боку різних державних інституцій, а також вжиття заходів впливу на причини та умови злочинів з метою поступової їх нейтралізації та блокування традиційно становлять коло інтересів кримінологічної науки¹⁰²⁶.

І. Б. Медицький у навчальному посібнику «Запобігання злочинності» виділив окремий підрозділ 2.3 «Запобігання злочинам в установах виконання покарань», не розкривши свого бачення поняття «злочинність у місцях позбавлення волі», лише констатував про те, що увагу необхідно звернути й на ту обставину, що значна частина осіб,

¹⁰²³ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. / Закалюк А. П. Київ: Вид. дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінально логічної науки. 424 с.

¹⁰²⁴ Бандурка А. М., Давиденко Л. М. Преступность в Украине: причины и противодействие. Харьков: Основа, 2003. 368 с.

¹⁰²⁵ Кримінологічна віктимологія : навч. посіб. / Моїсєєв Є. М., Джу́жа О. М., Михайленко П. П. та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ: Атіка, 2006. 352 с.

¹⁰²⁶ Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні: монографія. Харків: Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. 446 с.

які відбули покарання, згодом знову повертається до протиправної діяльності. Усі ці моменти, беззаперечно, свідчать про важливість профілактичних проявів в установах пенітенціарної системи України¹⁰²⁷.

У цьому контексті слід зауважити й таке: указаний автор уживає словосполучення «пенітенціарна система України», яке не повною мірою відображає зміст поняття «злочинність у місцях позбавлення волі», оскільки відповідно до чинного законодавства України можна говорити лише щодо:

а) кримінально-виконавчої системи (зокрема, це впливає з вимог Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», КВК України, інших нормативно-правових актів);

б) органів та УВП (ст. 11 КВК України), а не пенітенціарних установ, тощо.

Низка авторів (Г. В. Гребеньков, М. В. Палій, Є. С. Назимко) має таке ж бачення зазначеної проблематики. Зокрема, даючи визначення пенальної політики держави, вони одним зі складників цього поняття пропонують вважати формування засобів протидіючого впливу на злочинність під час реалізації покарання¹⁰²⁸, допускаючи при цьому підміну понять, а саме – назвавши політику у сфері виконання покарань (кримінально-виконавчу політику) пенальною політикою, хоча перше поняття є загальновизнаним як у наукових джерелах, так і на практиці¹⁰²⁹.

Аналогічні підходи можна знайти в сучасних наукових розробках К. В. Хомича¹⁰³⁰ та ін.

В. В. Голина також останнім часом обґрунтовує необхідність більш глибокого вивчення соціально-правової природи злочинності, підтверджуючи висновок учених про те, що в будь-якому суспільстві існує аномалія, виникає стан, у якому індивіди виявляються в складних (дійсних чи уявних) соціальних ситуаціях, об'єктивно, а нерідко й суб'єктивно, не маючи можливості, чи внаслідок різних обставин не бажаючи керуватися загальноприйнятними стандартами поведінки. Створюється синдром кримінальної активності, тобто виникає переконання та рішучість вирішувати проблеми обхідним, у тому числі незаконним, злочинним шляхом. Цей синдром можна назвати «криміногенний потенціал суспільства»¹⁰³¹. Саме тому, на його переконання, і слід із цим погодитися, фундаментальною проблемою сучасності є формування кримінологічних основ боротьби зі злочинністю в Україні¹⁰³².

Питанням посилення боротьби зі злочинністю, включаючи рецидивну, до якої належать і певні злочинні прояви засуджених в УВП, а також з'ясуванню її суті та детермінант присвячені праці В. С. Батиргарєвої¹⁰³³, Р. Є. Затоки¹⁰³⁴, Ю. М. Канібера¹⁰³⁵,

¹⁰²⁷ Медицький І. Б. Запобігання злочинності: навч. посіб. Івано-Франківськ: Вид. Віктор Дяків, 2008. 220 с.

¹⁰²⁸ Гребеньков Г. В., Палій М. В., Назимко Е. С. Пенальний вимір правової політики держави в сфері протидії злочинності. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування та перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. симпозіум, 11–12 верес. 2009 р.* Львів: Львів. ДУВС, 2009. С. 60–65.

¹⁰²⁹ Про Державну кримінально-виконавчу службу України: Закон України від 23 черв. 2005 р. // Офіц. вісн. України. 2005. № 29. Ст. 1697.

¹⁰³⁰ Хомич К. В. Дифференциация уголовной ответственности как фактор предупреждения рецидива. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування та перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності: матеріали міжнар. симпозіум (Львів, 11–12 верес. 2009 р.).* Львів: ЛДУВС, 2009. С. 254–258.

¹⁰³¹ Голина В. В. Преступность: многообразие понятий и предметная сущность явления. *Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій.* Харків: Нац. юрид. акад. України, 2009. Вип. 100. С. 324–336.

¹⁰³² Голина В. В. Теоретичні та практичні проблеми втілення кримінологічної політики запобігання злочинності в Україні. *Проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: матеріали наук.-практ. конф. (м. Одеса, 9 жовт. 2009 р.).* Одеса, 2009. С. 52–54.

¹⁰³³ Батиргарєва В. С. Щодо типології злочинців – рецидивістів. *Проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: матеріали наук.-практ. конф. (м. Одеса, 9 жовт. 2009 р.).* Одеса, 2009. С. 23–27.

¹⁰³⁴ Затока Р. Е. Конфессиональные вопросы профилактики преступности в Российских исправительных учреждениях. *Проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: матеріали наук.-практ. конф. (м. Одеса, 9 жовт. 2009 р.).* Одеса, 2009. С. 79–82.

¹⁰³⁵ Канібер Ю. М. Теоретичні аспекти правової профілактики злочинів. *Проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: матеріали наук.-практ. конф. (м. Одеса, 9 жовт. 2009 р.).* Одеса, 2009. С. 95–98.

В. М. Климкіна¹⁰³⁶, А. Ф. Крижановського¹⁰³⁷, А. Ю. Кулієва¹⁰³⁸, А. С. Лукаша¹⁰³⁹, В. П. Севостьянова¹⁰⁴⁰, Є. С. Спєвакової¹⁰⁴¹ та ін.

П. Л. Фріс, узагальнивши зазначені та інші наукові розробки, щодо цього зробив висновок, про те, що зміст профілактичної політики визначається цілеспрямованими заходами, метою яких є саме зменшення рівня злочинності шляхом ліквідації або зниження потенціалу причин та умов злочинності¹⁰⁴².

В. А. Бадира й Т. А. Денисова, конкретизуючи проблеми стосовно з'ясування змісту злочинності в УВП, зауважують, що питання, пов'язані з нівеляцією криміногенного впливу на засуджених у місцях відбування покарання у виді позбавлення волі, й нині відрізняються надзвичайною актуальністю. У кримінологічній, кримінально-правовій та літературі з кримінально-виконавчого права не приділялося належної уваги багатьом факторам криміналізації системи виконання покарань у виді позбавлення волі¹⁰⁴³.

У цілому, не вдаючись у всебічний і глибокий логічно-змістовний аналіз вищезазначених й інших наукових підходів щодо визначення поняття «злочинність у місцях позбавлення волі», це явище слід розглянути в широкому та вузькому значеннях.

У широкому розумінні це поняття має охоплювати злочини, що вчиняються особами, які тримаються в місцях їх ізоляції від суспільства (по суті, місцях позбавлення волі). Такими, відповідно до чинного законодавства України, є:

а) місця попереднього ув'язнення:

– ізолятори тимчасового тримання, слідчі ізолятори, гауптвахти, дисциплінарний ізолятор або карцер УВП (ст. 4 Закону України «Про попереднє ув'язнення»)¹⁰⁴⁴;

б) органи і УВП:

– УВП (арештні дома, кримінально-виконавчі установи, спеціальні виховні установи (виховні колонії) (ч. 2 ст. 11 КВК України);

– дисциплінарний батальйон¹⁰⁴⁵, (ст. 17, 71–85 КВК України);

– гауптвахти (ст. 14, 55 КВК України);

– слідчі ізолятори (ч. 3 ст. 18, ст. 89 КВК України).

У більш вузькому, тобто такому, що найбільше вживається в науковій літературі, це поняття потрібно розуміти як явище, що має місце серед засуджених, які відбувають покарання у виді позбавлення волі в УВП та слідчих ізоляторах Державної кримінально-

¹⁰³⁶ Климкін В. М. Проблеми індивідуальної профілактики насильницьких злочинів в місцях позбавлення волі. *Проблеми кримінального права, процесу та криміналістики*: матеріали наук.-практ. конф. (м. Одеса, 9 жовт. 2009 р.). Одеса, 2009. С. 98–100.

¹⁰³⁷ Крижановський А. Ф. Правова поведінка: поняття та класифікація. *Проблеми кримінального права, процесу та криміналістики*: матеріали наук.-практ. конф. (м. Одеса, 9 жовт. 2009 р.). Одеса, 2009. С. 117–120.

¹⁰³⁸ Кулієв А. Ю. Питання детермінації віктимної поведінки. *Проблеми кримінального права, процесу та криміналістики*: матеріали наук.-практ. конф. (м. Одеса, 9 жовт. 2009 р.). Одеса, 2009. С. 120–122.

¹⁰³⁹ Лукаш А. С. Питання меж вивчення феномену насильництва в кримінології. *Проблеми кримінального права, процесу та криміналістики*: матеріали наук.-практ. конф. (м. Одеса, 9 жовт. 2009 р.). Одеса, 2009. С. 142–145.

¹⁰⁴⁰ Севостьянов В. П. Механізм протидії протипреступності: проблеми, пошуки, рішення. *Проблеми кримінального права, процесу та криміналістики*: матеріали наук.-практ. конф. (м. Одеса, 9 жовт. 2009 р.). Одеса, 2009. С. 215–218.

¹⁰⁴¹ Спєвакова Є. С. Деякі питання поняття жертви злочину. Огляд літератури. *Проблеми кримінального права, процесу та криміналістики*: матеріали наук.-практ. конф. (м. Одеса, 9 жовт. 2009 р.). Одеса, 2009. С. 247–248.

¹⁰⁴² Фріс П. Л. Кримінологічна (профілактична) політика і права людини. *Проблеми кримінального права, процесу та криміналістики*: матеріали наук.-практ. конф. (м. Одеса, 9 жовт. 2009 р.). Одеса, 2009. С. 271–275.

¹⁰⁴³ Бадира В. А., Денисова Т. А. Правові основи виправлення та ресоціалізації жінок, засуджених до позбавлення волі: монографія. Запоріжжя: Класичний приватний ун-т, 2009. 168 с.

¹⁰⁴⁴ Про попереднє ув'язнення: Закон України від 30 черв. 1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 35. Ст. 360.

¹⁰⁴⁵ Положення про дисциплінарний батальйон: Указ Президента України від 5 квіт. 1994 р. № 139/94. URL: <http://www.uazakon.com/document/part05/isx05284>.

виконавчої служби України (ст. 6 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України») ¹⁰⁴⁶.

Отже, злочинність у місцях позбавлення волі – це кількість зареєстрованих злочинів і засуджених, що їх учинили під час відбування покарання у виді позбавлення волі цих осіб в УВП та слідчих ізоляторах.

При цьому, слід зауважити, що, незважаючи на те, що щорічно персоналом УВП та слідчих ізоляторів вчиняються злочини щодо засуджених і посягання на інші об'єкти кримінально-правової охорони (установлений порядок виконання покарання, сферу службової діяльності правосуддя та ін.), у зміст поняття «злочинність у місцях позбавлення волі» зазначених суб'єктів злочинів включати не можна внаслідок того, що:

1) це поняття передбачає рецидивну діяльність та пов'язану з учиненням нових злочинів особами, які мали попередню судимість чи притягались до кримінальної відповідальності в межах строків, передбачених ст. 49, 80, 89–91 КК України.

Відповідно до правового статусу персоналу УВП, що визначений у Законі України «Про Державну кримінально-виконавчу службу», останній у випадку наявності судимості (тощо) на роботу в УВП прийнятий бути не може;

2) зміст деяких складів злочинів (втеча з місця позбавлення волі; злісна непокоря вимогам адміністрації УВП; дії, що дезорганізують роботу УВП, та ін.) передбачає спеціального суб'єкта злочину – засудженого, до якого персонал УВП не належить.

Такий підхід ґрунтується на фундаментальних працях з означеної проблематики С. Ю. Лукашевича ¹⁰⁴⁷, О. Г. Колба ¹⁰⁴⁸, О. М. Джужі ¹⁰⁴⁹, А. П. Закалюка ¹⁰⁵⁰ та інших учених.

Проте варто погодитись з рядом науковців у тому, що у випадку співучасті у вчиненні злочину суб'єктом відповідного злочину може бути і персонал УВП ¹⁰⁵¹. Таким же шляхом іде судова практика з питань боротьби з організованою злочинністю ¹⁰⁵².

Поряд із цим, злочинність в УВП у теоретичному та практичному аспектах розглядається у межах загального поняття «рецидивної злочинності». Саме тому важливо встановити співвідношення рецидивної злочинності та злочинності в місцях позбавлення волі. У зв'язку з цим, важливим є аналіз поняття «рецидив злочинів» та «рецидивна злочинність».

Для кримінології та кримінально-виконавчого права кримінологічне та пенітенціарне визначення цього явища має принципове значення. Без сумніву, говорити про рецидив злочину можна лише в тих випадках, коли засуджений раніше притягувався до кримінальної відповідальності (ст. 34 КК України) та до нього згідно із законом застосовувались засоби кримінально-виконавчого впливу, з метою його виправлення та ресоціалізації, і коли особа знову вчинила злочин завдяки різним обставинам, що сприяли відродженню її антисоціальної поведінки.

Отже, під рецидивним злочином в УВП слід мати на увазі вчинення нового будь-якого (вдруге, втретє і т. д.) умисного злочину при наявності судимості (яка не знята або не погашена згідно із законом (ст. 89–91 КК України)) за вчинення умисного злочину під час чи після відбуття встановленого судом покарання.

¹⁰⁴⁶ Преступность среди социальных подсистем. Новая концепция и отрасли криминологии / под. ред. Д. А. Шестакова. Санкт-Петербург: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. 252 с.

¹⁰⁴⁷ Лукашевич С. Ю. Кримінологічна характеристика та попередження злочинності засуджених у місцях позбавлення волі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08 / С. Ю. Лукашевич. Харків, 2011. 19 с.

¹⁰⁴⁸ Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочина: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.08 / Колб О. Г. Київ: КНУВС, 2007. 513 с.

¹⁰⁴⁹ Кримінологія : підруч. О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.

¹⁰⁵⁰ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ: Вид. дім «Ін Юре», 2007. Кн. 2 : Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. 712 с.

¹⁰⁵¹ Джужа О. М., Моїсєєв Є. М. Проблеми кримінальної віктимології (кримінологічний, психологічний та пенітенціарний аспекти): монографія. Київ: НВТ «Правник» Нац. акад. внутр. справ України, 1998. 84 с.

¹⁰⁵² Віктимологічні засади боротьби зі злочинами, що вчиняються в установах виконання покарань України : навч. посіб. / О. М. Джужа, В. В. Коваленко, О. Г. Колб та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі та В. В. Коваленко. Хмельницький: Хмельниц. ЦНП, 2012. 172 с.

Таким чином, рецидив злочинів із кримінально-правової точки зору можна пов'язати з двома факторами: по-перше, наявність факту засудження до позбавлення волі за вчинений злочин; по-друге, відбування покарання в місцях позбавлення волі. При цьому специфіка злочинності в УВП, її відмінність від рецидивної злочинності визначається не лише відносною самостійністю соціально-правової характеристики, а також показниками кримінологічної характеристики (щодо місця, часу, причин та умов вчинення злочинів, особистості злочинця тощо).

Як свідчить практика, ряд злочинів, вчинених засудженими в УВП, є суто специфічними та властивими лише для цієї категорії осіб, позаяк вчинення є можливим лише під час відбування покарань.

Особливості злочинності в місцях позбавлення волі проявляються, крім цього і в умовах буття, діяльності, наявності специфічних формальних та неформальних відносин між засудженими, в індивідуальних, соціально-демографічних, кримінально-правових, кримінологічних та соціально-психологічних характеристиках засуджених, що дозволяє зробити висновок про можливість існування пенітенціарної кримінології, як самостійного наукового напрямку на власних методологічних та правових підставах.

Відносною особливістю злочинності в УВП є також її підвищена суспільна небезпека. Вона пов'язана з порушенням нормальної діяльності УВП, що формує у засуджених почуття недовіри до кримінально-виконавчої системи, персоналу установ та незахищеності від негативної частини осіб, які не припиняють злочинної діяльності.

Таким чином, варто констатувати, що в Україні існує особливий вид злочинності, яка має місце в процесі виконання та відбування покарань. При цьому, її можна визначити як злочинність, що являє собою негативне соціальне явище, яке відображається в суспільно небезпечній поведінці засуджених до позбавлення волі, наслідком якої є порушення встановленого порядку виконання та відбування покарань, а також посягань на такі життєво важливі об'єкти як життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека осіб, які є суб'єктами або учасниками кримінально-виконавчих правовідносин. Більш того, зазначене явище також виступає у вигляді системи, яка має внутрішню єдність із своїми властивостями та сукупністю злочинів, що вчиняється під час відбування покарань, та особами, які стали суб'єктами їх реалізації.

§ 3. Детермінанти злочинів в установах виконання покарань

Злочинність серед засуджених є частиною загальної злочинності. Тому вона детермінується як загальними, так і специфічними кримінологічними факторами, які криються в порядку і умовах виконання та відбування покарань. Злочини тут виступають результатом складної взаємодії антисоціальних властивостей особи засуджених та середовища, в якому вони знаходяться. Але вирішальну роль відіграють особистісні чинники, насамперед, мотивація злочинної поведінки. Це в основному бажання підтримати престиж серед засуджених, що переходить у насильницьку або корисливо-насильницьку мотивацію. Крім того, часто зустрічається прагнення завоювати лідерство, що проявляється у спробах силою нав'язати свою волю іншим¹⁰⁵³.

До соціально-психологічних чинників пенітенціарної злочинності належать:

- стан фрустрації деяких засуджених, що породжує агресію (у тому числі групову);
- почуття страху;
- відчуття нудьги та безвихідності;
- алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, гомосексуалізм;
- міжособистісні та міжгрупові конфлікти;
- психологія натовпу, яка знеособлює людину і породжує у неї комплекс неповноцінності.

Злочинність серед засуджених породжує дисфункції інституту виконання покарань, що в свою чергу сприяє вчиненню нових злочинів під час відбування покарання. Якщо УВП не відповідають своєму призначенню, то вони лише поглиблюють деформацію особи злочинців. Дослідження показують, що злочини в середовищі засуджених значною мірою пов'язані зі

¹⁰⁵³ Колб О. Г., Барчук А. Б., Кулічук М. М. Запобігання злочинності у місцях позбавлення волі: метод. рек. Луцьк, 2000.

стійкими викривленнями їх ціннісних орієнтацій. Це негативне ставлення до праці, норм права, уявлення про те, що авторитет можна завоювати силою чи приниженням слабших, побиттям собі подібних, опором адміністрації УВП, створенням неформальних угруповань з метою порушення вимог режиму тощо. Соціальна пасивність засуджених теж може розглядатися як збочена орієнтація. Вона виявляється в ухиленні від суспільно корисної праці, пияцтві, наркоманії, а в деяких випадках у самогубстві. Сюди також відносяться:

- негативне сприйняття необхідності дотримання режиму;
- нігілістичне ставлення до загальноосвітнього та професійно-технічного навчання;
- несприйняття будь-яких форм соціально-виховної роботи, яка, до речі, проводиться непрофесійно та формально¹⁰⁵⁴;
- лояльне ставлення до засуджених, які вчиняють злочини в УВП;
- схвалення норм кримінальної субкультури¹⁰⁵⁵.

Важливим чинником пенітенціарної злочинності є недоліки в системі виконання покарань. Успішне функціонування даної системи залежить від багатьох факторів, зокрема: чіткого визначення її цілей, завдань, раціональної організації внутрішніх та зовнішніх зв'язків, належного ресурсного забезпечення. Інакше, ця система даватиме збої, викликати конфлікти як між засудженими, так і між ними та адміністрацією УВП, що негативно позначатиметься на виправленні та ресоціалізації засуджених.

Фактори, що зумовлюють недоліки у діяльності УВП, можна поділити на: юридичні; економічні; організаційні і соціально-психологічні. Їх усунення потребує суттєвого поліпшення умов тримання засуджених, удосконалення кримінально-виконавчого законодавства, формування пенітенціарної системи відповідно до вимог міжнародних стандартів.

Кримінологічні дослідження свідчать про те, що детермінантами злочинності у місцях позбавлення волі є:

- 1) наявність у значної кількості засуджених тих чи інших психічних аномалій;
- 2) велика частка серед засуджених є рецидивістами (майже половина раніше судимі);
- 3) невисокий освітній рівень і примітивні потреби;
- 4) емоційна нестійкість особи, обмежена здатність саморегуляції поведінки, стан збудженості;
- 5) конформізм, залежність від інших засуджених і водночас неможливість змінити оточуюче середовище;
- 6) занурення у своє «я», замкнутість, песимізм та інші депресивні стани, які за відсутності здорової розрядки виливаються у хуліганство, насильство, злісну непокору адміністрації УВП;
- 7) завищена самооцінка, впертість, а у затятих рецидивістів – деспотизм, який разом з організаторськими здібностями сприяє вчиненню групових, ретельно підготовлених злочинів;
- 8) криміногенність самого середовища засуджених, що виявляється у:
а) зловживаннях з боку працівників УВП та порушеннях прав засуджених. Так, у 2017 році мали місце 217 фактів неслужбових взаємин персоналу із засудженими, за різні правопорушення звільнено зі служби 501 особу¹⁰⁵⁶; б) міжособистісних ворожих стосунків через програв у карти, несплату якогось боргу, примус до гомосексуального акту тощо.

До факторів, що сприяють вчиненню злочинів засудженими, можна віднести:

- незадовільні (в окремих УВП) комунально-побутові та санітарно-гігієнічні умови тримання засуджених (через неповноцінне, як правило, в межах 30–40 %, фінансування);
- незабезпеченість УВП необхідним матеріально-технічним обладнанням, неукомплектованість особовим складом та кваліфікованими спеціалістами;
- недоліки в організації та проведенні профілактичної роботи;
- недостатня забезпеченість інженерно-технічними засобами об'єктів охорони та нагляду;

¹⁰⁵⁴ Ніколенко Д. О. Культура професійного спілкування із засудженими. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. Київ: Бюлетень Київського інституту внутрішніх справ, 1997. № 2. С. 57–61.

¹⁰⁵⁵ Пирожков В. Ф. Законы преступного мира молодежи. *Криминальная субкультура*. Тверь, 1994. 165 с.

¹⁰⁵⁶ Про діяльність підрозділів охорони, нагляду і безпеки кримінально-виконавчих установ у 2017 році. *Інформ. бюл.* Київ, 2018. 68 с.

– прорахунки у здійсненні контролю за засудженими, збиранні, обробці та аналізі інформації, потрібної для прийняття рішень щодо попереджувальної діяльності, перекриття каналів проникнення до УВП заборонених предметів;

– недоліки в забезпеченні режиму тримання засуджених, роботі з їх скаргами, заявами, листами;

– вади оперативно-розшукової діяльності;

– недоліки в соціально-виховній роботі із засудженими та підвищенні їх освітньо-професійного рівня;

– відсутність в окремих УВП належного душпастирського впливу.

Не можна також не враховувати віктимологічний аспект даної проблеми. Він може бути пов'язаний із: особливостями ситуації (стан сп'яніння, хвороба, дефекти психіки тощо); легковажним ставленням до своєї безпеки; небажанням проінформувати адміністрацію УВП про злочин чи інші правопорушення; провокуючою поведінкою.

Мають місце і ситуації, коли події до останньої миті розвиваються так, що їх учасники мають однакову ймовірність стати жертвою злочину. Усі ці обставини треба враховувати при здійсненні профілактичної діяльності в УВП.

§ 4. Особи, які вчиняють злочини в установах виконання покарань

Всебічне вивчення особи – необхідна передумова пізнання детермінант протиправної поведінки засуджених до позбавлення волі, планування та організації процесу їх ресоціалізації. Йдеться про те, яка ймовірність вчинення ними нових злочинів під час відбування покарання.

Предмет пенітенціарної кримінології містить такий елемент, як особа засудженого до позбавлення волі, що продовжує злочинну діяльність у процесі відбування покарання. Саме цей елемент є головною ланкою усього ланцюга злочинної поведінки і в цілому – причинного комплексу злочинності (як в УВП, так і загальної в Україні)¹⁰⁵⁷.

Саме тому, вивчення особи злочинця в УВП не лише виходить на кримінологічно значимі соціальні явища і процеси, закономірно пов'язані із злочинною поведінкою та злочинністю в місцях позбавлення волі, а й допомагає виявляти характер відповідного зв'язку, а також дає можливість для прогнозування злочинної поведінки засудженого.

При цьому визначальною рисою стосовно вивчення особи злочинця в УВП пенітенціарною кримінологією є чітка правова основа щодо виділення вказаних осіб, які за юридичним законом визнані злочинцями. Тобто, мова повинна йти про те, яка ймовірність з їх боку вчинити рецидив злочину під час відбування покарань. У науковій літературі зазначається, що вивчення окремого злочинця є доцільним, наприклад, для психолога, психіатра, але для кримінолога, юриста, які займаються вивченням етіології злочинності з тією метою, щоб визначивши основні причини, знайти засоби боротьби з цими явищами, такий метод дослідження повинен відігравати підпорядковану роль¹⁰⁵⁸.

Інша точка зору сформульована А. А. Герцензоном, який виділив два головних аспекти вивчення злочинців. Один із них – це індивідуальне соціологічне вивчення з метою виявлення умов, що сприяють вчиненню злочину, та вжиття найефективніших профілактичних засобів, включаючи заходи, спрямовані на виправлення і ресоціалізацію такої особи шляхом застосування до неї передбачених законом засобів¹⁰⁵⁹. При цьому, даним питанням слід займатися як індивідуально-соціальним явищем. Другий аспект вивчення особистості злочинця, як вважав А. А. Герцензон, здійснюється з метою виявлення та узагальнення тих головних соціальних рис, якими характеризуються злочинці у своїй масі, і тих соціальних причин вчинення ними злочинів, якими характеризується злочинність як надто складна їх статистична сукупність¹⁰⁶⁰. Таким чином, йдеться про шляхи зведення

¹⁰⁵⁷ Кримінологічні засади запобігання злочинам в установах виконання покарань України (пенітенціарна кримінологія): посібник / за ред. О. М. Джужі. Київ: НАВС, 2013. 620 с. С. 172.

¹⁰⁵⁸ Орехов В. В. Социальное планирование и вопросы борьбы с преступностью. Л., 1972. С. 19–20.

¹⁰⁵⁹ Герцензон А. А. Уголовное право и социология: Проблемы социологии уголовного права и уголовной политики. Москва: Юрид. лит., 1970. С. 144.

¹⁰⁶⁰ Там само.

індивідуального до соціального, а знаходження в одиничному елементі загального – про зведення випадкового та закономірного.

Разом із тим, варто зазначити, що соціальна типологізація особистості засудженого є одним із методів її вивчення, враховуючи, що певний стан соціального середовища, зокрема в УВП, формує відповідні соціальні типи особистості, а це також є проблемою зведення індивідуального до соціального, враховуючи, що типові в особі засудженого зі злочинною поведінкою не є простою сумою тих або інших негативних властивостей, які є найбільш поширеними серед осіб, що вчинили кримінально карані діяння під час відбування покарань. Як встановлено науковцями, соціальний тип такої особистості характеризується якісно визначеною системою ознак, що закономірно склалися в даному соціальному середовищі та проявляються у певній діяльності. Відповідно до цього підходу, об'єктом кримінологічного вивчення є не лише статистична сукупність вказаних категорій засуджених, а й окремі особи. Проте, в даному випадку як з боку пенітенціарної кримінології, так і пенітенціарної психології та педагогіки залишається проблематичним співвідношення двох підходів до вивчення особи засудженого злочинця: індивідуального (коли в центрі уваги перебувають властивості конкретного індивіда) та надіндивідуального (коли увага зосереджується на взаємодіях даного індивіда з іншими).

У кримінологічній літературі існує підхід, згідно з яким головна увага приділяється вивченню самого злочинця, його особистих характеристик (потреб, інтересів). У даному випадку за вихідне береться особа, яка вчиняє злочини, як суб'єкт суспільних зв'язків та відношень. У зв'язку з цим формулюється теза стосовно якісної відмінності злочинця від особистості тих, хто у тих самих умовах не вчиняє злочинів. Злочинець, як особистість, на думку Н. С. Лейкіної, відрізняється від інших людей ¹⁰⁶¹. А. Б. Сахаров зазначає, що є всі підстави виділити подібну особистість як якісно відмінну від решти громадян антисоціальну особистість. Без цього вчення про особу злочинця саме це поняття втрачає усілякий сенс ¹⁰⁶².

Отже, об'єктом кримінологічного вивчення в УВП є конкретні особи засуджених, які вчиняють злочини, та певні соціальні типи злочинців, їх статистична сукупність, а також взаємодія окремих злочинців вказаних соціальних типів та контингентів із соціальним середовищем, які породжують злочинну поведінку та злочинність у місцях позбавлення волі. Але чи можна вважати представником соціального типу «особистість злочинця», посиляючись лише на його особисті відмінності, і чи можливо взагалі говорити про наявність такого соціального типу в місцях позбавлення волі?

Як видається, щодо загального змісту особи злочинця в місцях позбавлення волі, то його можна виразити наступним чином: соціальний тип криміногенної особистості відображає певну цілісність соціально занедбаних, відносно стійких особистісних характеристик, визначальним у яких є невідповідність змісту свідомості та діяльності суб'єкта ціннісно-нормативній системі, що діє під час виконання покарань.

На нашу думку, зважаючи на те, що кримінологічна типологія особи злочинця в УВП має бути похідною від діагностичної, генетичної та прогностичної, в її основу повинні входити три групи ознак, а саме ті, що:

- а) відображають ступінь криміногенного викривлення особистісних характеристик;
- б) характер такого викривлення;
- в) розкривають соціальний генезис становлення особи на шлях злочинів під час відбування покарань.

При цьому, найбільш загальна класифікація злочинців в УВП може складати п'ять типів:

- 1) випадкові;
- 2) ситуаційні;
- 3) нестійкі;
- 4) злісні;
- 5) особливо-злісні.

Щодо типів мікросередовища в місцях позбавлення волі, в якому вони формувалися, то в основному вони можуть співпадати з їх типологією, на підставі характеру зв'язків попередньої поведінки та останнього злочину. Виходячи із цього, можна навести наступні

¹⁰⁶¹ Лейкіна Н. С. Личность преступника и уголовная ответственность. Москва, 1975. С. 20.

¹⁰⁶² Сахаров А. Б. Об антисоциальных чертах личности преступника. *Советское государство и право*. 1970. № 10. С. 111.

типи засуджених злочинців: зі стійкою злочинною деформацією поведінки; морально-правовою деформацією та моральною деформацією. У свою чергу, це дає можливість говорити про існування таких підтипів криміногенної особистості в УВП, як:

- 1) послідовно-криміногенний;
- 2) ситуативно-криміногенний;
- 3) ситуативний.

Послідовно-криміногенний тип засудженого-злочинця формується в мікросередовищі, де норми і права систематично порушуються, злочин витікає із стилю поведінки та обумовлюється стійкими антисоціальними поглядами, установками і орієнтаціями суб'єкта. Як правило, ситуація вчинення злочину активно утворюється саме такими засудженими. Крім того, представники цього типу здатні «приспосовувати» для себе конкретне мікросередовище, а їх злочинна поведінка є відносно автономною.

Ситуативно-криміногенний тип характеризується порушенням моральних норм, а також вчиненням порушень режиму тримання й інших правопорушень незлочинного характеру в УВП та формується й діє в середовищі з наявною системою протиріч. До злочину таку особу приводить її мікросередовище та весь попередній спосіб життя, «закономірним» розвитком якого є ситуація злочину.

У той самий час, ситуативний тип виділяється більш істотними дефектами механізму взаємодії соціального середовища та особистості у складних ситуаціях УВП. Як правило, злочин вчиняється під рішучим впливом ситуації, яка виникла не з вини цієї особи, а певною мірою для неї несподіваної, коли іншими суб'єктами порушуються моральні та правові норми. В таких випадках особистість виправдовує свою та чужу злочинну поведінку або не знає інших, правомірних та моральних засобів розв'язання конфліктів. Саме тому, соціальне формування людини та закріплення її суспільної сутності при нормальному плині цього процесу має в основному відповідати домінуючим суспільним відносинам: у науці зазначений процес називається соціалізацією. При цьому, людина дістає соціальні якості суспільства тією мірою, в якій процес соціалізації відповідає умовам, що вважаються в суспільстві нормальними. Соціальна сутність людини, таким чином, – відображення та міра її соціалізації. При такому підході особистість на рівні загальносоціального поняття вміщує узагальнену соціальну характеристику людини як представника людства.

На рівні особливого (групового) поняття, особистість визначається як сукупність соціально значимих якостей, ознак, рис представників певної соціальної групи, виділених зі складу інших членів суспільства. Саме на цьому рівні, як видається, і слід виділити особу засудженого та особу такого його представника, який вчиняє правопорушення (злочини) в УВП.

Проте, іншого значення набуває поняття особистості на індивідуальному рівні, а саме: воно відображає соціальну сутність індивідуально конкретного суб'єкта та групу його соціалізації. У цьому випадку особа злочинця в місцях позбавлення волі має досліджуватись насамперед через ті соціальні типи, які підлягають спеціальному вивченню, з метою проведення щодо них профілактичних заходів з боку відповідних підрозділів УВП та інших правоохоронних органів.

Як у зв'язку з цим А. П. Закалюк зазначав, що диференціація типології особистості повинна проводитися на трьох рівнях, які відображають: 1) соціальну сутність; 2) міру виховання та сприйняття соціальної сутності суспільства; 3) типові для особистості соціальні прояви, включаючи діяльність і поведінку¹⁰⁶³.

При цьому, на другому головному рівні типологізації відображаються ступінь сприйняття та сприймання особистістю соціальної сутності суспільства та ступінь її соціалізації. У цьому випадку критерієм узагальненої характеристики зазначених соціальних якостей, а тому й застосуванням типологізації щодо них, служить спрямованість особистості. На цьому рівні типологізація (за спрямованістю) особистості поділяється на два типи: особистість соціально прийнятна та соціально неприйнятна або антисоціально спрямована.

У свою чергу, типологізація залежно від характеру антисоціальної спрямованості дає типи особистості, які відрізняються від інших тим, щодо якої групи головних умов суспільного буття проявляється їх спрямованість. При цьому, диференціація за ознакою

¹⁰⁶³ Закалюк А. П. Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения. Москва, 1986. С. 27.

інтенсивності антисуспільної спрямованості виділяє особистості з пасивною, менш та більш активною такою спрямованістю. Як результат, за рівнем (глибиною) антисуспільної спрямованості в УВП утворюється кілька якісно різних типів.

Поряд із тим, об'єднавши показники характеру вчинених дій та ступінь їх імовірності в майбутньому, можна умовно виділити кілька різновидів суспільної небезпеки та, відповідно, особи суспільно небезпечного типу в УВП:

1) некримінальна (у випадках антисуспільної непротиправної або протиправної, але не злочинної поведінки та відсутності достатньої імовірності її криміналізації в майбутньому);

2) передкримінальну (при такому характері поведінки та високому ступені імовірності того, що в майбутньому суспільна небезпека особи може підвищитися та проявитися у злочині);

3) кримінальну (після вчинення злочину та при наявності високої імовірності його повторення в майбутньому).

Таким чином, використовуючи соціально-нормативну оцінку антисуспільних явищ у місцях позбавлення волі, можна певною мірою диференційовано підійти до характеристики особи засуджених, які не відходять від протиправної діяльності під час відбування покарання. Це важливо з огляду того, що у профілактичній роботі УВП використання типологічного методу дає змогу визначити залежно від характеру антисоціальної спрямованості типи особи засуджених та підходи і засоби щодо організації профілактичної роботи з ними. Це дає змогу виявити мотиви вчинення злочинів в УВП, у тому числі:

1) паразитичного спрямування;

2) анархічного складу, які ставляться з неповагою до внутрішнього порядку в УВП, життя, здоров'я, честі та гідності особи. Зокрема, виходячи із змісту зазначеного методу, можна виділити групи засуджених щодо характеру та змісту їх мотивації:

а) з негативно-зневажливим ставленням до людини;

б) з корисливою спрямованістю;

в) з негативним ставленням до державних інститутів влади та управління (у тому числі й інституту виконання покарань);

г) з легковажним, безвідповідальним ставленням до соціальних (правових, у тому числі й кримінально-правових) норм.

При цьому, встановивши глибину стійкості криміногенної мотивації та взаємопов'язаних із нею поглядів та ціннісних орієнтацій, що визначають спрямованість особи в угрупованнях злочинців, можна також виявити:

а) осіб, які вчиняють злочини в УВП в разі випадкового збігу обставин та протиріччя з їх загальною характеристикою (випадкові злочинці);

б) осіб, які вчинили злочини під час відбування покарань завдяки негативним умовам, що склалися, і яким вони не могли протидіяти (ситуаційні злочинці);

в) осіб, які вчинили злочини в УВП, а до цього допускали правопорушення (незлочинного характеру) і в цілому характеризувалися переважно негативно (нестійкі злочинці);

г) осіб, які неодноразово вчиняють злочини, у тому числі й раніше судимих (злісні злочинці) – рецидивістів.

Разом із тим, ці питання повинні вирішуватися поряд із вивченням мікросередовища засуджених (колонії, відділення, бригади, цеху тощо), а також соціально-демографічних, кримінально-правових, кримінологічних та кримінально-виконавчих характеристик засуджених в УВП.

Як свідчить практика, категорія засуджених, які ще не відійшли від злочинної діяльності, досить активно застосовують засоби психологічного самовиправдовування та самозахисту. Окрім того, в деяких випадках ці засоби носять підсвідомий характер. При цьому, стосовно психічних механізмів самозахисту, то слід мати на увазі не стільки свідоме використання способів «реабілітації» себе і своїх вчинків (що також має місце), скільки несвідомі або не повною мірою свідомі тенденції, що формують спотворене бачення дійсності. Із цього приводу в психологічній та кримінологічній літературі наводяться наступні приклади психологічного самозахисту вказаних осіб:

а) заперечення підстав для відповідальності;

б) відмова від завданої злочином шкоди;

в) заперечення наявності жертви злочину;

г) «засудження засуджуваних» (і тих, хто виконує покарання);

г) посилення на «більш важливі й значимі» обставини.

Проте, варто зазначити, що зміст і форми психологічного самозахисту істотно відрізняються залежно від того, яким є загальний рівень розвитку особи та її моральної та правової соціалізації. Виходячи з цього, можна виділити три основних етапи розвитку моральної свідомості особи в УВП:

- 1) так звану доморальну свідомість (норми моралі ще не засвоєні);
- 2) згоду з нормами соціальної системи;
- 3) автономну мораль.

Разом із тим, слід враховувати, що на кожному з названих етапів різне ставлення суб'єкта до норм моралі та права та однозначно є оцінка власних вчинків. Зокрема, щодо першого етапу, то в цьому випадку характерним є те, що самовиправдовування та сутність доводів є простими, а саме: видати себе невинним або потерпілим у результаті певних обставин.

Цікавими у цьому контексті є результати проведеного дослідження, а саме: в ході опитування засуджених було встановлено, що корисливі злочинці в більшості випадків (63 %) обмежувалися формальною констатацією факту вчинення злочину без будь-яких моральних його оцінок та пояснень. Злочинці, які вчинили насильницькі злочини, в більшості віддавали перевагу тій тактиці, що пов'язана із звинуваченням потерпілих від злочинців (такі пояснення дали засуджені із числа убивць – 87 %; хуліганів – 52 %). Встановлено також, що значна частина засуджених, які перебували у місцях позбавлення волі, сприймають дію соціальних норм. Зокрема, приблизно половина опитаних заявила, що закони потрібні для охорони держави.

Водночас, на незгоду з нормами закону про кримінальну відповідальність вказало тільки 12,8 % опитаних із числа вперше засуджених, та 18,8 % – з числа рецидивістів. Разом із тим, кожен другий з опитаних вважав, що бувають становища, коли порушення правових норм слід виправдовувати по двох висновках:

- а) незвичайність, складність ситуації;

б) «благородні мотиви» порушення норми. На бажання допомогти іншим особам» або на «захист справедливості», посилялося 20 % опитаних засуджених, які вчинили вбивства, а на захист особистих прав – 30 % із них. Як відомо, значення та використання засудженими злочинцями моральних понять є специфічними і не співпадають з їх значенням із встановленими правовими нормами.

Підходячи до більш складного питання, пов'язаного із психологічним захистом засуджених злочинців на третьому етапі розвитку моральної свідомості, слід зазначити, що це є етап формування так званої автономної системи моральних уявлень в УВП.

Розвиток цього етапу полягає в тому, що суб'єкт відчуває розчарування в існуючих нормах моральної поведінки, критично ставиться до них. Віддається перевага особистим (груповим) моральним принципам, які, на їх думку, стоять вище, ніж суспільні. У свідомості цих засуджених виробляється (або вже був вироблений) свій моральний імператив, яким вони й керуються в середовищі засуджених під час відбування покарань (і, можливо, й після відбуття покарання).

Конкретні соціально-психологічні та кримінологічні дослідження вчених показують, що третій етап морального розвитку, пов'язаний з відкиданням усіх, або більшості, офіційних норм, стосується меншої кількості засуджених злочинців, в основному рецидивістів.

Загальноприйняті моральні уявлення тут замінюються поглядами, що культивують егоїстичний принцип свавілля, глибоку неповагу до чужого життя, честі й гідності. Гіпертрофована оцінка своєї «персони» тісно переплітається із страхом перед існуючою системою соціального контролю, а так звана позиція «автономної моралі» є занадто ненадійним прикриттям порожнечі та беззмістовності існування цього феномену.

§ 5. Запобігання злочинам серед засуджених в установах виконання покарань

Виходячи із стратегічних напрямів боротьби зі злочинністю, визначених вищими органами державної влади та рішеннями Міністерства юстиції України, у всіх ланках кримінально-виконавчої системи має бути налагоджений комплексний підхід до запобігання злочинам серед засуджених. Як відомо, під запобіганням злочинам розуміють особливий вид соціальної діяльності, що забезпечує таке перетворення суспільних відносин, у результаті якого усуваються, нейтралізуються чи блокуються детермінанти злочинної поведінки.

Це стосується усієї злочинності. Спеціально-кримінологічне запобігання спрямоване на запобігання окремим видам злочинів, до яких належить і пенітенціарна злочинність.

У системі спеціально-кримінологічного запобігання злочинам виділяють:

- 1) ранню профілактику, спрямовану на усунення чинників, які негативно впливають на формування особи, і запобігання її переходу на злочинний шлях;
- 2) усунення факторів, що обумовлюють конкретні злочини;
- 3) запобігання рецидивним кримінальним проявам.

Загальноприйнятим у кримінології є також розподіл запобіжної діяльності на загальну й індивідуальну. Загальне запобігання злочинам передбачає усунення детермінант певних злочинів і включає економічні, соціально-психологічні, правові та організаційні заходи¹⁰⁶⁴. Виходячи з цих положень, заходи загального запобігання злочинам у місцях позбавлення волі можна поділити на: методи виявлення та методи усунення, нейтралізації й блокування криміногенних факторів. До методів виявлення факторів злочинності в УВП належать:

- 1) перевірка роботи адміністрації вищестоящими органами Адміністрації Державної кримінально-виконавчої служби Міністерства юстиції України та прокуратури. Функції контролю за діяльністю УВП покладені на центральний та міжрегіональні апарати управління зазначеної Адміністрації;

2) виявлення криміногенних зон в УВП, де найчастіше вчиняються злочини; типових для всіх установ недоліків у роботі, які сприяють вчиненню злочинів засудженими; кількісних та якісних змін контингенту засуджених; злочинної субкультури у кожній установі.

До методів усунення, нейтралізації чи блокування факторів злочинності в УВП належать:

- 1) технічне переоснащення установ, засобів комп'ютерної обробки інформації, охорони та спостереження;

2) укомплектування установ висококваліфікованими кадрами;

3) проведення комплексних оперативних заходів із залученням усіх сил та засобів, включаючи інші УВП та правоохоронні органи України (Національну поліцію, Національну гвардію України, Службу безпеки України та ін.);

4) налагодження чіткого обміну інформацією між різними підрозділами УВП та системи в цілому про кримінальних лідерів та їх угруповання з метою своєчасного впливу на них та запобігання вчиненню цієї категорією осіб нових злочинів під час відбування покарання;

5) недопущення переповнення УВП;

6) підвищення дисципліни персоналу УВП, сприяння просуванню їх по службі та звільнення з УВП осіб з числа персоналу, які допускають порушення несення служби;

7) застосування прогресивно-регресивної системи виконання/відбування покарання до злісних порушників установленого порядку відбування покарання;

8) роз'єднання групи, що створює джерело напруги, введення до її складу засудженого, який може запобігти конфліктам.

Ефективним засобом загального запобігання злочинам є вирішення проблем із працевлаштуванням засуджених, організацією їх відпочинку та культурного дозвілля. Значний вплив на стан злочинності має встановлення належного адміністративного нагляду за засудженими, залучення до реалізації заходів загального запобігання злочинам інших організацій, громадськості тощо. Це допоможе зменшити число криміногенних ситуацій у середовищі засуджених.

Особливе місце серед заходів загального запобігання злочинам посідають методи вирішення конфліктних ситуацій, які дають змогу: переорієнтувати засуджених на цивілізований шлях вирішення конфлікту; стримувати учасників конфлікту під загрозою застосування до них примусу; роз'єднання ворогуючих суб'єктів шляхом переведення їх в іншу бригаду чи відділення, дільницю колонії, у дисциплінарний ізолятор, приміщення камерного типу (одиначну камеру), іншу УВП (ст. 100, 101 КВК України) тощо.

У науковій літературі пропонуються й інші заходи загального запобігання злочинам у місцях позбавлення волі, а саме:

- модернізація відповідної законодавчої бази (А. Алексєєв, Ю. Антонян, А. Долгова);
- приведення у відповідність до закону численних відомчих нормативно-правових актів (В. Лихолоб, І. Лановенко, І. Каретников);
- гуманізація режиму тримання засуджених (В. Синьов, Г. Радов, О. Северов);

¹⁰⁶⁴ Кримінологія. Москва, 1999. С. 74.

– залучення до цієї справи представників релігійних конфесій (М. Мелентьєв, В. Ковалець, О. Морозов);

– наділення адміністрації УВП деякими повноваженнями слідчих органів (М. Ліненко, О. Джужа, О. Колб).

Індивідуальне запобігання злочинам – це спеціальна діяльність, спрямована на виявлення та корегуючий вплив на осіб, з боку яких можна очікувати вчинення злочинів (у даному випадку – в місцях позбавлення волі).

Формами індивідуального запобігання суспільно небезпечним діям в УВП виступають:

1) вивчення особи засуджених: аналіз кримінальних проваджень, судових рішень і особових справ, поштових відправлень; опитування осіб, які добре знають засудженого; спостереження за його оточенням; тестування;

2) облік засуджених, що мають відхилення у поведінці: ведення картотек (алфавітних, за видами порушень тощо); комп'ютерного обліку, який включає всі основні дані про особу;

3) методи контролю за поведінкою засуджених, які перебувають на обліку: контроль за допомогою оперативно-розшукових прийомів; повторне обстеження протягом певного часу одними й тими ж методами; огляд, обшук, цензура кореспонденції, перевірка посилок, передач та інші режимні заходи; опитування засуджених та персоналу УВП.

До індивідуального запобігання злочинам серед засуджених належать також методи зміни особистісних якостей (самовиховання, аутотренінг тощо) та оптимізації взаємовідносин у місцях позбавлення волі (групова психотерапія, раціональний розподіл засуджених по відділеннях, дільницях та УВП тощо).

Учені вважають, що вирішальним фактором у генезисі злочинної поведінки засуджених є почуття відчуженості і дискомфорту¹⁰⁶⁵. У зв'язку з цим основним напрямом індивідуального запобігання злочинам має бути діяльність адміністрації УВП у плані щодо адаптації засуджених до умов тримання у місцях позбавлення волі. Залежно від того, як особа взаємодіє із середовищем, розрізняють три типи адаптаційного процесу: 1) активний вплив індивідуума на соціальне середовище; 2) пасивне, конформне входження в групу; 3) активний вплив середовища на особу¹⁰⁶⁶. Це теж має враховуватись в індивідуальному запобіганні злочинам завдяки поінформованості адміністрації про особу, яка прибула в УВП, та її подальшому вивченні.

Ще одним важливим заходом індивідуального запобігання злочинам є створення так званого архівного банку даних про осіб, які перебувають на профілактичних обліках. Ці дані можна використовувати як в УВП, так і на волі, передаючи відповідну інформацію в правоохоронні органи України. Останні, у свою чергу, при затриманні особи повинні негайно направляти до УВП всю інформацію щодо тих, які перебували на профілактичному обліку в правоохоронних органах.

Наостанок, варто висловити деякі критичні зауваження стосовно загального, спеціально-кримінологічного та індивідуального запобігання злочинам, що вчиняються засудженими в УВП.

Щодо загального запобігання злочинам:

1) його якість не задовольняє ні потреби УВП, ні суспільства, оскільки не виконується одне з основних завдань кримінального і кримінально-виконавчого права – запобігти вчиненню засудженими нових злочинів;

2) цим видом соціальної діяльності займаються тільки органи та УВП, і повністю самоусунулися від неї інші державні інституції та громадськість;

3) введення органів та УВП у підпорядкування Міністерства юстиції України диктує нагальну необхідність залучення до цієї справи органів місцевої влади та управління, особливо з питань матеріально-технічного, санітарно-гігієнічного забезпечення, харчування, надання комунальних послуг, працевлаштування засуджених тощо;

¹⁰⁶⁵ Хохряков Г. На разных этапах здравого смысла. Дорога дальняя, казенный дом. Москва, 1990. С. 8–19.

¹⁰⁶⁶ Савчук Л. О. Формування адаптивних можливостей у вихованців ВТК, які звільняються з місць позбавлення волі. Соціальна реабілітація неповнолітніх, які повернулися з місць позбавлення волі у соціальних службах для молоді. Київ, 1995. С. 27.

4) застосування судом до винних осіб інших покарань, не пов'язаних із позбавленням волі (як це робиться в цивілізованих країнах), зменшить об'єктивну залежність засуджених від злочинного середовища, а отже, і рівень злочинності;

5) назріла потреба ефективнішого використання таких інститутів, як переведення засуджених у виправні центри, умовно-дострокове звільнення, амністія, помилування та ін. (ст. 74–87 КК України).

Щодо спеціально-кримінологічного запобігання злочинам в УВП, то воно має розглядатися як вид практики на концептуальній науковій основі, спрямованої на недопущення антигромадських проявів у місцях позбавлення волі, де запобігання виступатиме як певна сукупність ідей, концепцій, наукових гіпотез, проєктів, практичних рішень, спрямованих на забезпечення відповідної діяльності держави і суспільства. Окрім цього, зазначений вид запобігання злочинам має прагнути до того, щоб виключити антигромадську поведінку і тим самим створити умови нормального функціонування УВП.

Викладене дозволяє визначити спеціально-кримінологічне запобігання злочинам в УВП як діяльність органів та УВП, що спільно з іншими суб'єктами даного запобігання злочинам, спрямована на виявлення та усунення (блокування, нейтралізацію) причин, умов та інших детермінант злочинності в місцях позбавлення волі.

При такому підході, спеціально-кримінологічне запобігання злочинам може бути визнане найбільш дієвим способом боротьби зі злочинністю в місцях позбавлення волі, оскільки:

- забезпечить виявлення й усунення її коріння, витоків та запобігатиме можливості вчинити злочин в умовах ізоляції;

- впливатиме на криміногенні фактори, коли вони ще не набрали сили і легше піддаються усуненню;

- дозволить, використовуючи різноманітні засоби, запобігати злочинам на стадії готування;

- перешкоджатиме настанню суспільно небезпечних та інших шкідливих наслідків;

- вирішуватиме завдання боротьби зі злочинністю найбільш гуманними засобами (котрі, з-поміж іншого, виключають застосування покарання).

У свою чергу, метою спеціально-кримінологічного запобігання злочинам в УВП має стати протидія кримінальним процесам, що відбуваються в УВП. Її досягненню сприяє у даний час вирішення відповідних завдань. Вони полягають не тільки в тому, щоб забезпечувати дотримання вимог, що пред'являються до запобіжного впливу, а й в тому, щоб постійно приводити цей вплив у відповідність з даними вимогами. Завдання, таким чином, сприятимуть практичному досягненню цілей запобігання, що визначені у ст. 1, 104 КВК України та зводяться до наступного:

- виявлення, усунення або нейтралізація причин злочинів і умов, що сприяють їх вчиненню;

- індивідуально запобіжний вплив на осіб з антисуспільною поведінкою;

- запобігання задуманим та підготовлюваним злочинам, а також прискікання злочинів на стадії замаху (ст. 15 КК України).

Традиційно в кримінології запобігання злочинам прийнято розділяти на загальне та індивідуальне. Спеціально-кримінологічне запобігання злочинам в УВП не є винятком. Саме тому, оперуючи тими ж категоріями, що і запобігання злочинам загалом, кримінально-виконавче запобігання виступає її самостійною частиною.

Як видається, під загальним запобіганням злочинам в УВП слід розуміти діяльність УВП щодо забезпечення законослухняної поведінки засуджених у період відбування покарання. Це також стримуючий вплив на засуджених, що відходять від соціальних норм (необов'язково закріплених у праві), та відповідно – діяльність усіх суб'єктів кримінально-виконавчого профілактичного впливу. При цьому, загальне запобігання злочинам в УВП включає в себе заходи, які спеціально не спрямовані на запобігання цим злочинам. До них можна, наприклад, віднести поліпшення житло-побутових умов засуджених, лікування і харчування, зміцнення їх зв'язків із родичами та близькими.

Разом із тим, варто зазначити, що діяльність усіх суб'єктів в УВП не є запобіжною в чисто правовому розумінні. У цьому сенсі відома фраза «кожен співробітник УВП – вихователь» теж пояснює зміст загального запобігання в УВП. Проте, усі суб'єкти виправного впливу в цих установах, без сумніву, незалежно від свого функціонального

призначення, вирішують питання загального запобігання злочинам, а саме: їх діяльність спрямована на створення умов нормального функціонування УВП, при якому, вирішуючи соціальні завдання, вони протидіють криміногенним чинникам.

Як показує практика, спеціально-кримінологічне запобігання включає в себе заходи:

- щодо корекції моральних якостей особи, яка здійснює аморальні дії, що вказують на процес її деморалізації та можуть призвести до вчинення злочину;

- з оздоровлення негативного мікросередовища, під впливом якого у свідомості осіб, які потрапили у це середовище, можуть сформуватися негативні погляди, і вони можуть стати на протиправний шлях.

При цьому безпосередня профілактика злочинів в УВП полягає в організації та здійсненні превентивної діяльності, спрямованої конкретно на встановлення осіб, які можуть вчинити злочин, і проведення з ними роботи із запобігання злочинній діяльності.

Окрім цього, практика свідчить, що спеціально-кримінологічне запобігання в УВП являє собою різні заходи, які проводяться за участі оперативних підрозділів та які спеціально спрямовані на недопущення вчинення злочинів, у тому числі в конкретних групах, де складаються конфліктні ситуації та мають місце негативні явища, а також формуються антисупільні установки. Даний рівень передбачає:

- забезпечення безпеки засуджених і персоналу;

- максимальну гуманізацію процесу виконання та відбування покарання, при якому була б виключена невинуватена жорсткість з боку персоналу УВП;

- забезпечення сприятливого для виправлення та ресоціалізації засуджених здорового психологічного клімату;

- диференційовану роботу із засудженими залежно від рівня кримінальної зараженості особи (враховуючи при цьому їх злочинний досвід);

- вивчення конкретних осіб і груп засуджених, виявлення серед них тих, хто може вчинити злочин, його мотиви та адресний запобіжний вплив на них;

- зміцнення охоронних споруд.

Водночас, перехід від загальної і спеціальної профілактики до індивідуальної є рух у бік конкретного, оскільки не загальна, а саме індивідуальна профілактика є так званим особистісним рівнем, для якого характерні особливі якості, що зумовлені специфікою роботи з кожним конкретним засудженим.

Як показують результати численних наукових досліджень, основними елементами системи індивідуальної профілактики в УВП виступають: по-перше, ретельне вивчення засуджених для виявлення серед них тих, хто може стати на шлях вчинення злочинів; по-друге, визначення основних заходів і засобів, за допомогою яких можна було б здійснювати таку роботу; по-третє, розроблення раціональних методів організації, контролю та визначення ефективності індивідуального запобіжного впливу.

Однак не всі засуджені, що ведуть антисупільний спосіб життя в місцях позбавлення волі, вчиняють або можуть вчинити злочин. Отже, і індивідуальна запобіжна діяльність може проводитися лише у тому випадку, якщо є дані про те, що конкретна особа може вчинити кримінально каране діяння. Ураховуючи існуючі в науці та на практиці підходи, індивідуальне запобігання можна поділити на раннє і безпосереднє. В останньому випадку воно іноді збігається із загальним запобіганням злочинам.

Під раннім спеціально-кримінологічним запобіганням злочинам в УВП слід розуміти цілеспрямовану виховну роботу, що здійснюється спеціально уповноваженими суб'єктами, наприклад, на перших етапах відбування покарання, коли засуджений лише адаптується до умов життя в УВП. Характер проведених заходів визначається його реальною поведінкою, в силу чого виховні заходи носять виключно профілактичний характер. Окрім того, результати такої роботи відображаються у спеціальній програмі, що складається на кожного засудженого відповідно до ст. 95 КВК України.

Щодо індивідуального запобігання злочинам:

- 1) потрібно використовувати не лише внутрішні можливості УВП а й зовнішні (батьків, рідних, соціально корисні зв'язки засудженого, громадськість, благодійні фонди тощо);

- 2) індивідуальне запобігання злочинам має ґрунтуватися не тільки і не стільки на правових заходах, як на загальноосвітніх методах (досягненнях різних галузей науки, особливо психології, соціології, психіатрії) та загальнолюдських цінностях культури;

- 3) сам процес запобігання повинен бути безперервним, цілеспрямованим і динамічним;

4) метою індивідуального запобігання злочинам засуджених має стати зміна мотиваційної сфери, як основи корекції їх свідомості та поведінки;

5) індивідуальне запобігання злочинам – не самоціль у діяльності УВП, а лише необхідний засіб виправлення та ресоціалізації засудженого. При її здійсненні треба дотримуватись положень Конституції України, міжнародно-правових документів, що стосуються сфери виконання покарань, а також гуманітарних питань та норм національного законодавства з означених питань.

Умове виділення віктимологічного напрямку як автономного, хоча й маловивченого (особливо в середовищі засуджених), дозволяє розширити уявлення щодо причинного комплексу та кримінологічних механізмів учинення злочинів в УВП: визначити певні резерви та можливості стосовно запобіжних заходів боротьби зі злочинністю та іншими правопорушеннями під час відбування покарань. Такий підхід не суперечить зв'язку віктимологічного напрямку з кримінологічною теорією запобігання злочинності та практикою цієї діяльності (у тому числі в УВП). Він також дає змогу збагатити арсенал запобіжних заходів новими можливостями в напрямі вироблення захисних ресурсів, як з боку конкретних потерпілих (потенційних жертв), так і з боку специфічної спільноти людей (кримінально-виконавчої системи, її установ, підрозділів та посадових осіб).

Тому дослідження та вивчення процесу запобігання злочинності в УВП слід здійснювати, як зазначав Л. Ф. Франк, під кутом зору вивчення індивідуальної та масової віктимізації¹⁰⁶⁷.

Питаннями віктимології і віктимологічного запобігання злочинам та розробкою (на основі наукових досліджень) деяких рекомендацій для правоохоронних органів займалися такі вчені, як Л. В. Франк, В. С. Мінська, Д. В. Рівман, В. І. Полубінський та інші, а перші спроби усвідомлення деяких проблем становлення віктимологічного запобігання злочинам в місцях позбавлення волі започатковані такими авторами, як О. М. Джужа та Є. А. Цибуля ще у 1987 році¹⁰⁶⁸.

Як видається, слід погодитись у зв'язку з цим із названими авторами щодо розуміння основних напрямів досліджень, які були визначені директором Інституту проблем злочинності Польщі Б. Холистом у його виступі на IX Міжнародному кримінологічному конгресі (у вересні 1983 року у Відні) стосовно віктимології (загальної криміногенної), її етіології, вивчення основних етапів віктимологічного процесу. Дані дослідження повинні бути зосереджені на:

стані індивідуальної та групової віктимності;

процесі віктимізації;

віктимологічній стимуляції;

функціональному механізмі співвідношення: жертва – винуватець злочину.

Тільки після одержання вказаних даних, на думку Б. Холиста, можна розглядати віктимологічну профілактику, що є одним з елементів загальної системи засобів запобігання злочинам¹⁰⁶⁹.

У вищеназваній роботі О. М. Джужа та Є. А. Цибуля розглядають не звичайну жертву злочину, а жертву, яка перебуває у стосунках зі злочинцем, що регулюються кримінально-виконавчим правом. Автори виділяють із загальної кримінологічної віктимології специфічний її аспект – «виправно-трудова віктимологія» (кримінально-виконавчу). Це визначення не конкурує із кримінальною віктимологією, а лише відображає специфічну спрямованість досліджень даного напрямку. Усі вищеназвані етапи або елементи віктимологічного явища охоплюються поняттям віктимологічного потенціалу, що являє собою таку систему властивостей індивіда, групи, яка становить небезпеку учинення злочинних дій¹⁰⁷⁰, і з цим можна погодитись.

¹⁰⁶⁷ Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии. Душанбе. С. 977.

¹⁰⁶⁸ Джужа А. Н., Цибуля Е. А. Проблемы становления виктимологической профилактики в ИТУ (в помощь работникам ИТУ). Київ, 1987. С. 15.

¹⁰⁶⁹ Ходист Б. Факторы, формирующие виктимность. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва, 1984. Вып. 41. С. 73.

¹⁰⁷⁰ Джужа А. Н., Цибуля Е. А. Проблемы становления виктимологической профилактики в ИТУ (в помощь работникам ИТУ). Київ, 1987. С. 6.

Саме тому, під час аналізу віктимологічного потенціалу необхідно враховувати властивості особи засудженого, на підставі яких він формується, зокрема:

а) біологічні;

б) психологічні;

в) властивості особи, які вона набула у соціальній сфері відносин (економічного, соціально-правового, культурного та виховного характеру)¹⁰⁷¹.

Окрім цього, віктимологічний потенціал формується не тільки на підставі властивостей особи, а й у зв'язку з іншими факторами, наприклад, ситуації, під час якої учиняється злочин, характеру поведінки жертви, безвідповідальності та непокарання за свої протиправні вчинки.

Аналіз матеріалу стосовно названої проблеми може виявити певні залежності, відносини, елементи поведінки, характеристики особистості потерпілих, які повторюються та не були нейтральними і в процесі вчинення злочину. Як зазначає О. М. Джужа, у багатьох зі злочинів демонструється значний внесок потерпілого в те, що з ним трапилось, що злочин став як результат дії кари – злочинця та потерпілого. Однак слід мати на увазі, що з віктимологічних позицій потерпілий – це особа, яка постраждала від злочину, незалежно від того, визначена вона формально такою чи ні¹⁰⁷². Віктимологію перш за все цікавить не формально-логічне поняття потерпілого, а його дійсна роль у механізмі злочину.

З'ясування закономірностей «прояву» раніше не виявлених (потайних) негативних кримінологічних факторів в УВП, пов'язаних із віктимологічними аспектами, має як наукове, так і практичне значення. Отже, в наявності є проблема «латентної жертви» в місцях позбавлення волі. Зокрема, дослідження, проведені О. М. Джужею та Є. А. Цибулею з цих питань в УВП, свідчать про причини, з яких жертви злочинів серед категорії засуджених віддавали перевагу тому, щоб залишатися латентними. Цей вибір з їх боку був визначений на ґрунті таких підстав, як:

небажання налагоджувати стосунки з представниками УВП – 14,3 %;

малозначність спричиненої фізичної, матеріальної, моральної шкоди – 20,1 %;

страх перед посягачем – 25,7 %;

зневіря у спроможність адміністрації УВП щодо розкриття посягання – 20,7 %;

дружні стосунки з посягачем – 9,5 %;

небажання компрометувати себе – 14,2 %;

усвідомлення частки своєї вини щодо вчиненого посягання – 5,4 %;

почуття небезпеки, що розслідування уможливить розкриття вчинку (злочину), вчиненого раніше потерпілим – 2,3 %, тощо¹⁰⁷³.

Вищевикладене, на нашу думку, свідчить про те, що в низці випадків проблема латентної жертви в УВП виникає завдяки невмінню адміністрації УВП будувати свої взаємовідносини з різними представниками контингенту засуджених (35 %).

Іншими причинами даного явища, на думку авторів, є те, що адміністрація УВП поки що неспроможна належною мірою захистити від посягань негативної частини контингенту тих засуджених, які стали на шлях виправлення, тому 25,7 % відчують страх перед розправою з боку названих осіб¹⁰⁷⁴. Окрім цього, існує низький рівень соціально-правової та моральної свідомості засуджених, певною мірою викривлення та деформованість життєвої позиції і уявлень щодо поняття соціальних цінностей.

Таким чином, звернення до віктимологічних чинників в УВП під час організації запобіжної діяльності змінює та значно доповнює погляди в напрямі об'єктів та обставин, які підлягають профілактичному впливу. Потерпілий (чи потерпілі) визначається не тільки як пасивний елемент у злочинному комплексі причин та умов, але і як певне джерело збуджуючих та провокуючих злочинця дій і обставин. Тому підвищення самозахисту від злочинів окремої особи (як засудженого, так і персоналу УВП загалом), системи та її структурних елементів (спільності, групи людей) і зменшення їх віктимності (тобто імовірності стати жертвами), безперечно, дозволяє стримувати, а в окремих випадках відвертати злочинні прояви під час відбування покарань.

¹⁰⁷¹ Там само. С. 7.

¹⁰⁷² Там само. С. 9.

¹⁰⁷³ Там само. С. 9–10.

¹⁰⁷⁴ Там само. С. 10.

У зв'язку з цим можна погодитись з окремими думками деяких авторів щодо визначення об'єктів віктимологічного запобігання злочинам, якими вважаються особи, які, з огляду на їх поведінку чи сукупність особистісних характеристик, з найбільшою імовірністю можуть стати жертвами злочинів, оскільки в багатьох випадках здійсненню злочинного наміру сприяють особисті якості потерпілого, його поведінка та взаємовідносини зі злочинцем. Тому під час розробки запобіжних заходів не можуть залишатися осторонь питання зменшення віктимної схильності окремих осіб. Вони потребують запобіжного впливу не менше ніж потенційні правопорушники. Як із цього приводу зробив висновок В. І. Полубінський, чим менше буде людей, спроможних за тих чи інших особистих якостей та характеру поведінки ставати жертвами, тим менше буде й злочинів¹⁰⁷⁵.

Поряд із тим, з урахуванням віктимологічних ситуацій в місцях позбавлення волі слід підходити більш широко до цієї проблеми, і вбачати жертвами серед злочинців не тільки окремо взятих осіб, а й недоліки та вразливість системи УВП (специфічної спільноти людей). Саме у цій сфері діяльності слід викривати значну частину віктимогенних факторів та вести боротьбу з ними.

Як показує практика, вивчення віктимологічного фактора в місцях позбавлення волі стосовно його ролі в причинному комплексі злочинності в УВП повинно починатися з визначення причин і умов формування та наявності віктимологічного потенціалу як на фізичному рівні, так і на рівні діяльності юридичних осіб (тобто кримінально-виконавчої системи, її підрозділів та специфічної спільноти людей, об'єднаних єдиними завданнями).

Зокрема, на фізичному рівні необхідно розглядати особу потерпілого від злочину в УВП, її структуру, класифікацію, властивості та типологію; місце та роль у причинному комплексі й механізмі злочинної поведінки. При цьому, слід застосовувати диференційований підхід стосовно таких її видів, як:

- а) особу потерпілого-засудженого;
- б) особу потерпілого з числа персоналу органів та УВП (атестованого, вільнонайманого, державних службовців);
- в) особу потерпілого-іншого громадянина.

Стосовно особи потерпілого-засудженого, то можна погодитись з О. М. Джужею та Є. А. Цибулею в тому, що жертвами злочинних посягань в УВП здебільшого стають засуджені з негативною спрямованістю. Цей чинник залежить від психічних рис засудженого, рівня його загальної структури, а також становлення на шлях виправлення та позитивної поведінки, яка значно зменшує імовірність небезпеки негативного впливу з боку середовища правопорушників та потрапляння його до категорії жертв¹⁰⁷⁶.

З метою виявлення потерпілих серед засуджених у місцях позбавлення волі та потенційних жертв існують різні підходи щодо вивчення їх структури, класифікації та типології. Так, деякі автори вважають зручною так звану класифікацію розподілу щодо поведінки жертв на агресивних, активних, ініціативних, пасивних, некритичних, нейтральних. Відповідно до цієї класифікації, на їхню думку, необхідно вести картковий облік потерпілих вищеназваних категорій засуджених¹⁰⁷⁷. Серед названих у даній класифікації осіб потерпілих варто виділити категорію ініціативних, як потенційно вразливих, громадська діяльність яких зобов'язує їх до різних видів ризикованих утручань та дій: активістів, бригадирів та осіб, які позитивно діють у небезпечній ситуації, хоча це втручання не викликане формальними обов'язками¹⁰⁷⁸.

Як свідчать результати наукових досліджень, типовими в УВП випадками, що сприяють формуванню віктимологічного потенціалу стосовно особи засудженого, є такі, коли особа видає себе за «авторитета», але не є ним насправді, або не заплатила картковий борг, дала злодійську клятву і не стримала обіцянки¹⁰⁷⁹. Особливу поширеність в УВП має явище, коли засуджені крадуть у «співкамерників» або таємно розпоряджаються їх передачами (на

¹⁰⁷⁵ Полубинский В. И. Криминогенная виктимология, что это такое? Москва: Знание, 1977. С. 49.

¹⁰⁷⁶ Джужа А. Н., Цибуля Е. А. Проблемы становления виктимологической профилактики в ИТУ (в помощь работникам ИТУ). Київ, 1987. С. 17.

¹⁰⁷⁷ Там само. С. 21.

¹⁰⁷⁸ Там само. С. 22–23.

¹⁰⁷⁹ Вакунин Ю. А. Словарь жаргонных слов и выражений. Омск, 1979. С. 91, 93, 99, 101.

тюремному жаргоні таких осіб називають «крисятник») ¹⁰⁸⁰. В УВП також поширена так звана помста за образу, що була спричинена відносно засудженого, який вчиняє протиправні дії насильницького характеру. Стосовно пасивних жертв, то є приклади, коли засуджені грають у карти на життя небажаної для угруповання людини – «поставить на кон» ¹⁰⁸¹. До кола активних жертв потрапляють і ті, хто виявляє активність у підтриманні порядку в УВП.

Особливу увагу повинні привертати засуджені, які мають певні відхилення від біологічної норми: хворі на алкоголізм та наркоманію, які завжди намагаються вступати в недозволені зв'язки та стосунки, пов'язані із здобуттям спиртного та наркотиків. До цього контингенту засуджених належать також «психопатичні особливості збудженого кола», що легко провокують на відповідну реакцію з боку певної категорії злочинців своєю вибуховістю, гнівом та агресивною поведінкою, категорія «гальмівних психопатів», яким властива боязливість, образливість, нерішучість, які також нерідко виступають у ролі жертви («латентної жертви»).

«Істеричні психопати» своїм позерством, прагненням звернути на себе увагу також викликають певну негативну реакцію з боку засуджених і можуть стати жертвою.

«Нестійкі психопатичні особистості» під час ухилення від праці, обов'язків можуть викликати негативну реакцію, у тому числі й фізичного характеру.

Засуджені з «паранойяльними вадами» (обмеженістю інтелекту, заниженою спроможністю до психічного регулювання, самовпевненістю), сутяги та ревнивці є також потенційними «кандидатами в жертви».

«Шизоїдні» психопати, які мають ідею переслідування, та «мозаїчні», які мають великі труднощі в адаптації, можуть створювати конфліктні ситуації, під час яких стають жертвами.

Категорія «сексуальних психопатичних особистостей» серед засуджених, реакції яких мають край різноманітний характер – від вибухових, агресивних дій до істеричних проявів та реакцій за типом «зміщеного афекту», які через свої особистості можуть утворювати умови, які поглиблюють дезадаптацію та сприяють виникненню навколо себе конфліктних ситуацій.

Названі категорії засуджених певною мірою мають свій вплив на стан віктимності в УВП та становлять певну частку віктимогенного потенціалу. Тому осіб, які мають суттєві у криміногенному плані вади, слід вивчати як на соціальному, так і на медико-біологічному рівні. З урахуванням цих факторів слід організовувати та проводити запобіжну діяльність.

Потерпілими від злочинів серед персоналу УВП можуть стати як атестовані працівники, так і вільнонаймані. З боку цієї категорії потерпілих мають місце характерні порушення взаємовідносин із засудженими на різних підставах, від дрібних порушень морально-етичних норм до порушення закону про кримінальну відповідальність. Наприклад, дії, пов'язані зі вступом у недозволені зв'язки із засудженими (з пронесенням заборонених для використання засудженим предметів). У даному разі їх іменують у зоні: цивільних працівників, які виконують доручення засуджених, контролерів, представників атестованого складу тощо ¹⁰⁸². Саме така категорія, що втягнута в протиправні дії, являє собою «потенційну» жертву з боку негативної частини засуджених. Окрім названих, можуть бути відхилення, пов'язані з неправомірною поведінкою осіб із числа персоналу УВП (погрози, образи, у тому числі фізичного характеру, приниження людської гідності тощо).

Таке масове соціальне відхилення, як недозволені зв'язки із засудженими з боку персоналу УВП, підвищує рівень їх активності, тобто спроможності ставати «мішенню» для злочинних посягань з боку засуджених у ситуаціях, коли обіцяні доручення засуджених не були виконані цими посадовими особами.

Найбільш типовими обставинами, за яких персонал УВП стає потерпілим, є: недостатня професійна підготовка, невміння поводити себе в конкретній (у тому числі екстремальній) ситуації, орієнтуватися в складній обстановці, недооцінка небезпеки злочинних посягань, недостатня правова та оперативна підготовка, низький культурний та моральний рівень.

Таким чином, на особистісному рівні під час аналізу віктимологічного потенціалу необхідно враховувати властивості особи, на ґрунті яких вона формується, тобто: 1) біологічні властивості; 2) відсутність захисних механізмів; 3) властивості, які людина набула у процесі

¹⁰⁸⁰ Там само. С. 186.

¹⁰⁸¹ Вакунин Ю. А. Словарь жаргонных слов и выражений. Омск, 1979. С. 279.

¹⁰⁸² Там само. С. 75.

специфічних соціальних відносин; 4) властивості, що формуються під впливом економічного та правового становища особи та дії субкультури, що панує в цих місцях, тощо.

Важливе значення у визначенні віктимологічного потенціалу та його нейтралізації має рівень професійної підготовки персоналу УВП. Особисті та професійні якості осіб з числа персоналу УВП зазвичай перебувають у прямому зв'язку та залежності від тих ситуацій, під час яких вони стають жертвами злочинів. Відомо, що знущання, образи, некваліфіковані дії персоналу УВП можуть бути приводами до масового заворушення засуджених, непокори, безладдя на всіх рівнях відносин, а також дій, що дезорганізують роботу УВП, та інших злочинів, за яких особи з числа персоналу УВП стають жертвами через своє службове становище і поведінку.

Таким чином, основними напрямками щодо нейтралізації віктимологічного потенціалу УВП можна визначити:

- а) дослідження та вивчення особистих якостей потерпілих (потенціальних) від злочинів, тобто віктимність на особистісному соціально-психологічному рівні;
- б) дослідження поведінки потерпілих у різних найбільш типових ситуаціях, які належать до різних видів злочинів відповідно до їх динамічного стереотипу;
- в) дослідження взаємовідносин між потерпілим та злочинцем у тій мірі, в якій вони визначають характер та динаміку кримінальних подій, у тому числі й вибір жертви, вибір способу вчинення злочинів;
- г) вивчення безпосередньо ситуацій, в яких реалізуються особисті якості як потерпілих, так і злочинців¹⁰⁸³.

Загальні напрями віктимологічної профілактики в УВП полягають у:

- 1) максимальному використанні захисних можливостей потенційних жертв, що може бути досягнуто за рахунок організації як правових, так і виховних засобів; повинні бути враховані головні моменти надання допомоги, починаючи з того моменту, коли вони стають «кандидатами» в жертви;
- 2) навчанні засуджених та персоналу УВП вмінню розпізнавати небезпечні ситуації;
- 3) правовому навчанні та вихованні засуджених, знанні законодавства про необхідну оборону, готовності протистояти злочинцю, активно допомагати адміністрації УВП щодо недопущення вчинення злочинів та готування до їх вчинення;
- 4) якісному збільшенні можливостей протидії нападам та нейтралізації злочинців за рахунок забезпечення засобами захисту, у тому числі технічними;
- 5) певній переорієнтації уваги крім злочинця ще й на «потерпілого», поповненні дієвих засобів як у напрямі інформативних можливостей, так і вжитті заходів запобіжного характеру.

Така робота «від потенційного потерпілого до злочинця» дозволяє в низці випадків, у тому числі відносно злочинів проти особи, більш ефективно виявляти фактори розвитку даних дій і своєчасно реагувати на них.

Отже, віктимологічний фактор в УВП певною мірою є складовим елементом кримінологічного фактору загалом та частиною криміногенного комплексу, приводить в дію механізм злочинної поведінки в місцях позбавлення волі.

У даному разі взаємодія злочинця та його жертви в конфліктних ситуаціях, що мають місце в УВП, може умовно розглядатися таким чином:

- а) з одного боку, – діють об'єктивні причини й умови та виявляються суб'єктивні криміногенні властивості і якості особи злочинця, які забезпечуються процесом злочинної детермінації, становлять злочинний причинний комплекс і формують криміногенний потенціал, що генетично впливає на поведінку особи злочинця та регуляцію його поведінки;
- б) з іншого боку, – діють об'єктивні віктимологічні причини та умови, що детермінують суб'єктивні віктимогенні якості та властивості, які забезпечують процес віктимізації, створюють саму категорію віктимності та формують віктимологічний потенціал, що безпосередньо впливає на поведінку жертви злочину, регуляцію її поведінки в конкретній ситуації.

¹⁰⁸³ Джужа А. Н., Цибуля Е. А. Проблемы становления виктимологической профилактики в ИТУ (в помощь работникам ИТУ). Київ, 1987. С. 19.

Таким чином, віктимологічний потенціал доповнює криміногенний потенціал злочинця і ситуації, в якій він діє, що полегшує можливість злочинцю вчинити злочин, а залежно від ролі жертви, регуляції її поведінки (позитивної, негативної, нейтральної) певною мірою залежать і наслідки злочину.

Тому під час визначення питання: «чому вчиняється злочин в УВП?», слід брати до уваги вищерозглянутий віктимологічний фактор, його місце і роль у криміногенній системі детермінант та вплив на стан злочинності в місцях позбавлення волі. Під час організації запобіжної діяльності, її складової частини спеціально-кримінологічного запобігання необхідно приділяти увагу нейтралізації об'єктивних і суб'єктивних факторів криміногенно-віктимогенного характеру та зниженню рівня віктимізації, стану віктимності, завдяки чому можна досягнути зменшення рівня віктимологічного потенціалу та збільшення захисних можливостей від злочинних посягань у місцях позбавлення волі, забезпечення безпеки персоналу УВП та засуджених, підтримання законності та правопорядку у сфері виконання покарань.

Глава 27. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам, що вчиняються з необережності

(Піщенко Г. І., Таран О. В.)

План

- § 1. Кримінологічна характеристика злочинів, що вчиняються з необережності.
- § 2. Причини і умови злочинів, що вчиняються з необережності.
- § 3. Запобігання злочинам, що вчиняються з необережності.
- § 4. Віктимологічне запобігання злочинам, що вчиняються з необережності.

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинів, що вчиняються з необережності

Актуальність та необхідність у вирішенні проблеми злочинів, що вчиняються з необережності, обумовлюється інтенсивною технізацією всіх сфер людського життя, зростанням кількості джерел підвищеної небезпеки, зокрема транспортних засобів, та збільшенням вимог до осіб, які працюють з ними, поширенням використання у виробництві та побуті значного числа складних механізмів та пристроїв, порушення відповідних правил поведінки з ними – все це може спричинити дуже велику шкоду. Це – аварії на промислових об'єктах, різного роду техногенні забруднення довкілля, дорожньо-транспортні пригоди, пожежі тощо, а отже, проблема боротьби зі злочинами, учиненими з необережності, переростає, по суті, в завдання забезпечення національної безпеки, вирішення яких потребує реалізації цілого комплексу економічних, культурно-виховних, організаційно-технічних, правових та інших заходів на загальнодержавному рівні. Тому не дивно, що в останні роки проводяться широкі кримінологічні дослідження стосовно злочинів, що вчиняються з необережності.

Водночас, сьогодні в українському суспільстві відбувається соціальна напруга, яка характеризується складними процесами, що мають місце в політичній, соціальній та економічній сферах, особливо у зв'язку із військовими діями та протидією діяльності незаконних російських та проросійських збройних формувань на території Донецької та Луганської областей, а також анексією Криму. Згідно з заявами української влади, для відсічі російської агресії навесні 2014 року був обраний саме правовий режим антитерористичної операції через термінову потребу провести вибори президента і парламенту.

Так, з 14 квітня 2014 року до 30 квітня 2018 року на Сході України тривала Антитерористична операція (АТО)¹⁰⁸⁴ (англ. Antiterrorist operation) – комплекс військових та спеціальних організаційно-правових заходів українських силових структур, спрямований на протидію діяльності незаконних російських та проросійських збройних формувань у війні на Сході України. Після АТО на Сході України була введена Операція об'єднаних сил (ООС)¹⁰⁸⁵ (англ. United forces operation) – комплекс військових та спеціальних організаційно-правових заходів українських силових структур, спрямований на протидію діяльності незаконних російських та проросійських збройних формувань у війні на Сході України.

Така нестабільність впливає на стан злочинності в цілому та на злочини, вчиненні з необережності, зокрема.

У кримінологічній теорії злочинність з необережності визнана самостійним видом злочинності, і під нею розуміють сукупність всіх учинених за необережної вини злочинів, що вчиняються у формі злочинної недбалості та злочинної самовпевненості на території країни за певний проміжок часу і характеризується кількісними (станом і динамікою) і якісними (структурою) показниками. Питома вага злочинів, що вчиняються з необережності, у структурі офіційно зареєстрованих щорічно злочинів становить понад 15 %, хоча для достатньо достовірної та об'єктивної оцінки стану (рівня) та інших показників злочинів, що вчиняються з

¹⁰⁸⁴ Сайт Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Антитерористична_операція_на_сході_України.

¹⁰⁸⁵ Сайт Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Операція_об'єднаних_сил#cite_note-2.

необережності, слід враховувати досить високий ступінь латентності цих злочинів. Статистичні дані про показники злочинів, що вчиняються з необережності, які зібрані за останні десять років, свідчать про досить негативні тенденції, що певним чином позначається і на криміногенній ситуації, і на соціально-економічній та інших важливих сферах життєдіяльності і функціонування суспільства і держави. Одна із специфічних особливостей злочинів, що вчиняються з необережності, полягає в її мінливості щодо розвитку науково-технічного прогресу, оскільки більшість діянь, що вчиняються з необережності, учиняються в процесі використання людиною досягнень науково-технічної революції.

Значне збільшення джерел підвищеної небезпеки потребує особливої уваги та обережності. Небачені потужності, швидкості і рушійна потенція техніки, що використовується, зміни змісту праці і побуту людей супроводжуються інтенсифікацією психічної діяльності. Усе це при обмежених психофізичних можливостях людини обумовлює зростання імовірності вчинення злочинів з необережності. Тому не випадково, що за останнє десятиріччя як у нашій державі, так і за кордоном проводиться низка кримінологічних досліджень, пов'язаних зі злочинною необережністю.

Злочинність з необережності є складовою частиною загальної злочинності як соціально-правового явища. У зв'язку з цим усі ознаки, що характеризують загальне поняття злочинності, певною мірою властиві і злочинам, учиненим з необережності. В основі злочинності з необережності лежить поняття злочину, учиненого з необережності. Злочин, учинений з необережності, – це передбачена законом про кримінальну відповідальність необережна дія (або бездіяльність).

Тривалий час у кримінологічній теорії не надавалося серйозного значення розробці проблем злочинів, що вчиняються з необережності, на основі поширеної помилкової думки про незначну суспільну небезпеку діянь, що вчиняються з необережності. Про таке ставлення до злочинів, що вчиняються з необережності, наголошувала професор Н. Ф. Кузнецова, яка зазначала, що протягом ряду років кримінологічні дослідження злочинності з необережності та її запобігання відставали від аналогічних досліджень щодо умисних злочинів. Йшлося навіть про «незначне» кримінологічне значення злочинів, що вчиняються з необережності, насамперед їх взаємозв'язок, взаємообумовленість і перехід в умисні злочини. Однак, на думку Н. Ф. Кузнецової, ця теорія невірна ні для тих років, ні тим більше для сучасного періоду ¹⁰⁸⁶.

Ступінь суспільної небезпеки злочинів, що вчиняються з необережності, за масштабами можливих витрат і втрат порівнянна з розмірами небезпеки настання тяжких наслідків у результаті дії стихійних сил природи, здатних призвести до руйнувань, людських жертв, матеріальних, ресурсних та інших невідновлюваних або важко відновлюваних лих і втрат у суспільстві.

А в окремих випадках, за розміром та характером заподіяваної шкоди злочини, вчинені з необережності, значно переважають умисні злочини, які звичайно перебувають у центрі уваги кримінологів. Тільки одна аварія на Чорнобильській АЕС, яка сталася внаслідок некомпетентності та безвідповідальності обслуговуючого персоналу, спричинила непоправну шкоду населенню багатьох країн.

Число смертей, тілесних ушкоджень, травм та каліцтв, не кажучи про обсяг матеріальних збитків, заподіяваних злочинами, учиненими з необережності, за окремими показниками значно перевищує аналогічні показники умисних злочинів. Так, за останні десять років в Україні загинуло від злочинів, що вчиняються з необережності, близько 40 тис. чол.; отримали різні тілесні ушкодження, каліцтва, травми близько 160 тис. осіб; матеріальний збиток оцінюється в сотні млн. грн.

Соціальні наслідки злочинів, що вчиняються з необережності, – це заподіяна шкода не тільки в даний час, але і в майбутньому. У числі негативних наслідків необхідно також враховувати ресурсні, економічні та інші витрати та втрати суспільства, пов'язані з організацією запобігання злочинам, учиненим з необережності ¹⁰⁸⁷.

Правильна оцінка соціальної небезпеки і соціально небезпечних наслідків злочинів, що вчиняються з необережності сприяє підвищенню ефективності соціального контролю над

¹⁰⁸⁶ Кримінологія: учеб. пособие / под. ред. Н. Ф. Кузнецовой. Москва: Зерцало, 1996. 160 с. С. 133.

¹⁰⁸⁷ Квашис В. Е. Преступная неосторожность. Социально-правовые и криминалистические проблемы. Київ, 1998.

розглянутими видами злочинів, під яким слід розуміти всю сукупність засобів і методів здійснення суспільством впливу на необережні девіантні форми поведінки, з метою їх елімінації чи мінімізації¹⁰⁸⁸.

Поняття «необережності» з'явилося значно пізніше, ніж поняття умислу. Історично, спочатку була встановлена відповідальність лише за умисні посягання, і лише набагато пізніше (у XVII-XVIII століттях) встановлюються норми, які передбачали необережні діяння, ще пізніше було сформульоване поняття необережності і стали виокремлюватися її види¹⁰⁸⁹.

Наявні у чинному КК формулювання, які стосуються необережності (ст. 25), показують, що поняття необережності складається з ознак, які характеризують ставлення винного лише до наслідків. Іншими словами, якщо необережне діяння не потягло суспільно небезпечних наслідків, то воно не визнається злочином.

На відміну від умислу, коли винний байдуже ставиться до наслідків, не розраховує на жодні конкретні обставини, які сприятимуть їх відверненню, за необережності особа припускає, що суспільно небезпечні наслідки не настануть. Це розрахунок на власні дії, сподівання на певну поведінку інших осіб, дію стихійних факторів тощо. Наприклад, перевищуючи дозволену швидкість руху, водій розраховує на те, що його досвід водіння дозволить вчасно зупинитися при виникненні небезпеки, або ж на те, що інші учасники руху звільнять дорогу. Проте такий розрахунок є легковажним, недостатнім для відвернення наслідків. Тобто особа не виявила належної концентрації інтелекту і волі, щоб врахувати обстановку, залучити необхідні ресурси, сили, засоби для відвернення наслідків¹⁰⁹⁰.

Таким чином, при злочинній самовпевненості вина особи полягає у тому, що вона розраховує на відвернення можливих суспільно небезпечних наслідків легковажно і допускає їх настання, переоцінює свої сили та інші обставини, які здатні відвернути наслідки, і, водночас, недооцінює небезпеку.

Отже, суть вини при злочинній недбалості полягає у відсутності завбачливості, належної уваги до можливих наслідків своїх діянь, допущенні настання суспільно небезпечних наслідків за наявності можливості їх передбачити та відвернути.

Як зазначено у підручнику «Кримінологія» за загальною редакцією В. В. Голіни, Б. М. Головкина¹⁰⁹¹, злочини, учинені з необережності, є складовою частиною загальної злочинності і включають у себе сукупність передбачених чинним законодавством про кримінальну відповідальність злочинів, учинених у результаті злочинної самовпевненості чи злочинної недбалості. Ці злочини посягають на різні суспільні відносини і вчиняються у багатьох сферах діяльності людини: на виробництві під час роботи з машинами, механізмами та іншим устаткуванням підвищеної небезпеки; при експлуатації різноманітних транспортних засобів; у господарській діяльності під час виконання будівельних, вибухових та інших небезпечних робіт; при поводженні з небезпечними для здоров'я людини матеріалами і речовинами; при використанні й освоєнні природного середовища; у медичній і ветеринарній практиці; у різних сферах управлінської діяльності посадових осіб; у домашньому господарстві громадян при користуванні технікою побутового характеру тощо.

Отже, кримінологічну класифікацію злочинів, що вчиняються з необережності, для більш ефективного запобігання доцільно проводити за сферами діяльності, в яких вони були вчинені, на чотири основні групи.

1. Побутова необережність – злочини, вчинені у сфері побуту. До цієї групи слід віднести такі злочини:

- вбивство через необережність (ст. 119 КК України);
- необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 128);
- необережне знищення або пошкодження майна (ст. 196);
- недбале зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів (ст. 264);
- порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки (ст. 270 КК України) та деякі ін.

¹⁰⁸⁸ Кримінологія: учебник. Алматы: ТОО изд-во «Норма-К», 2004. 336 с. С. 254–255.

¹⁰⁸⁹ Квашис В.Е. Преступная неосторожность. Социально-правовые и криминологические проблемы. Київ, 1998.

¹⁰⁹⁰ Дагель П. С. Неосторожность: уголовно-правовые и криминологические проблемы. Москва, 1977.

¹⁰⁹¹ Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головіна. Харків: Право, 2014. 440 с. С. 251–252.

2. Професійна необережність – злочини, вчинені у сфері професійної діяльності. Це злочини, при яких шкода заподіюється у результаті неналежного виконання або невиконання особою своїх професійних обов'язків, встановлених спеціальними правилами. До цієї групи слід віднести такі злочини:

- неналежне виконання професійних обов'язків, що спричинило зараження особи вірусом імунodefіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (ст. 131 КК України);
- неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей (ст. 137);
- ненадання допомоги хворому медичним працівником (ст. 139);
- неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником (ст. 140);
- порушення обов'язків щодо охорони майна (ст. 197);
- порушення різних правил охорони довкілля та робіт у природній сфері (Розділ VIII КК України),
- порушення вимог законодавства про охорону праці (ст. 271);
- порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою (ст. 272);
- порушення правил безпеки на вибухонебезпечних підприємствах або у вибухонебезпечних цехах (ст. 273);
- порушення правил ядерної або радіаційної безпеки (ст. 274);
- порушення правил, що стосуються безпечного використання промислової продукції або безпечної експлуатації будівель і споруд (ст. 275);
- порушення правил поводження з різними небезпечними матеріалами та речовинами (ст. 267, 320, 326),
- розголошення державної таємниці або втрата документів, що містять державну таємницю (ст. 328, 329 КК України) та ін.

3. Технічна необережність – злочини, вчинені у сфері дії або використання технічних засобів, машин, механізмів та інших джерел підвищеної безпеки – це злочини, учинені при поводженні людини з технікою та іншими джерелами підвищеної небезпеки, коли відбуваються шкідливі для суспільства збої в системі «людина – техніка», транспортні злочини, порушення правил поводження з джерелами підвищеної небезпеки, які посягають на інтереси захисту публічної (громадської) безпеки, окремі посягання на екологічну безпеку та інші. До цієї групи слід відносити ті злочини, при яких необережні дії особи приводять до виходу техніки з-під контролю цієї особи.

До цієї групи слід віднести такі злочини:

- а) проти безпеки руху та експлуатації різних видів транспорту:
 - порушення правил безпеки руху або експлуатації залізничного, водного чи повітряного транспорту (ст. 276 КК України);
 - порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами (ст. 286);
 - випуск в експлуатацію технічно несправних транспортних засобів або інше порушення їх експлуатації (ст. 287);
- б) проти безпеки виробництва:
 - порушення вимог законодавства про охорону праці (ст. 271);
 - порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою, на вибухонебезпечних підприємствах або у вибухонебезпечних цехах (ст. 272, 273 КК України) та деякі ін.

4. Посадова або службово-управлінська необережність – злочини, вчинені під час виконання посадових або управлінських функцій. До цієї групи слід віднести такі злочини:

- службова недбалість (ст. 367 КК України);
- недбале ставлення до військової служби (ст. 425 КК України) та деякі злочини проти довкілля.

Потрібно також зазначити, що деякі склади злочинів передбачають вчинення злочину як умисно, так і з необережності (наприклад, передбачені ст. 267, 270, 320, 419 КК України та ін.), і тому навіть кваліфікація злочину не завжди може вказати на форму вини. Крім цього, багато злочинів, що вчиняються з необережності (порушення вимог законодавства про охорону праці, службова недбалість, окремі злочини проти довкілля та ін.) характеризуються високим рівнем латентності.

Важливе значення для кримінологічної характеристики злочинів, що вчиняються з необережності, має і запропонована у кримінологічній теорії її класифікація на особистісну і ситуаційну. Особистісна необережність обумовлена психологічними особливостями особистості і, як наслідок, невідповідністю особистісних особливостей правил ергономіки. Ситуаційна необережність характеризується тим, що умови, які виникли до або в момент вчинення злочину, можуть бути наслідком порушення загальноприйнятих правил, так і спеціальних правил або правил ергономіки.

Особистісна необережність може бути наслідком дефектного рішення, неправильно оціненої інформації, результатом властивих індивіду особливостей в інтелектуальній, емоційній і вольовій сферах, результатом помилки в планах дій або неправильної оцінки юридичних або фактичних ознак, результатом невиправданої повільності, підвищеної стомлюваності або дратівливості, зайвої квапливості. Вона може виступати і як наслідок небажання мобілізуватися або недостатньої професійної підготовки. Особистісна необережність може бути результатом сприйняття на межі фізіологічних можливостей чи за цією гранню, при перевантаженні непотрібною інформацією, в результаті невірної членування операцій.

Ситуаційна необережність виникає при дії, що відволікають увагу від незахищеності об'єкта, невідготовленість механізмів, екстремальних обставин; недостатньою біофізичної, енергетичної та просторово-антропометричної забезпеченості, наслідком несприятливого оточення, знижує увагу, несумісності засобів управління, відсутність чіткої сигналізації, ефективного контролю за стомлюваністю і подібними параметрами.

Самостійність злочинів, що вчиняються з необережності, має свої прояви і особливості:

- 1) за формою вини, а отже, за психологічним механізмом вчинення злочину;
- 2) за соціально-психологічними детермінантами злочинів і властивостями особи злочинця;
- 3) за сферою діяльності, в якій вчиняються ці злочини;
- 4) за характером злочинних наслідків.

Злочини з необережності відрізняються від умисних передусім за формою вини. Суб'єкт необережного злочину не усвідомлює суспільне небезпечного характеру вчиненої дії: він не тільки не бажає (чи не припускає) заподіяння шкоди суспільству, а взагалі не передбачає можливості причинення шкоди або переконаний у її відверненні.

Психологічною причиною злочинів, що вчиняються з необережності, є неувaga, безвідповідальне ставлення до діючих у суспільстві правил поведінки. Тому такі особи характеризуються меншим рівнем моральної зіпсованості, ніж умисні злочинці.

Необережні злочини можуть вчинятися у різних сферах діяльності: на виробництві, транспорті, у сфері управління, медичній практиці, побуті, сфері екології.

На сьогоднішній день 25 % усіх норм Особливої частини КК України передбачають відповідальність за злочини, вчинені з необережності (поряд з альтернативною умисною формою вини). Зазначимо також, що безпека злочинів, що вчиняються з необережності, прямо залежить від того, в якій сфері діяльності вона вчинюється, які знаряддя і засоби приведені в дію. Очевидно, найбільшу небезпеку становить необережність в галузі використання техніки, управління і екології.

При злочинній необережності характер завданого збитку визначається не стільки рівнем моральної зіпсованості особи, скільки сферою діяльності суб'єкта, характером використаних ним знарядь і засобів, ситуацій, у яких вчинюється дія, а також багатьма іншими обставинами, які можуть бути випадковими для суб'єкта. Тому при необережних злочинах спостерігається певне протиріччя між особою злочинця (її соціально-моральною характеристикою) і значимістю наслідків, що настали.

Стан злочинів, що вчиняються з необережності.

Статистика свідчить, що в загальній структурі злочинності злочини, учинені з необережності, становлять 12–14 %. Разом з тим, вони завдають величезних збитків суспільству.

Кількісні показники необережної злочинності мають тенденцію до коливання: від суттєвого зменшення у 2014 р. та помірного – у 2017 р., до зростання у 2015 та 2016 роках. Структура необережних злочинів має такий вид: порушення правил безпеки дорожнього руху й експлуатації транспорту – до 70 %, службова недбалість – близько 11 %, порушення

законодавства в сфері безпеки виробництва та охорони праці – 10 %, необережні злочини проти особи – 6 %¹⁰⁹².

Найбільшу шкоду (фізичну й матеріальну) заподіюють злочини, пов'язані з використанням джерел підвищеної небезпеки, пожежі й екологічні злочини. За даними ООН, збитки від екологічних катастроф в усьому світі за останні 20 років склали близько 400 трлн доларів (розливи нафти, лісові пожежі, забруднення повітря). При цьому в названій цифрі не враховано збитки, заподіяні в процесі військових операцій¹⁰⁹³.

Так, вибухи на складі боеприпасів наприкінці вересня 2017 року у смт. Калинівці Вінницької області – не перший випадок надзвичайних подій з арсеналом Збройних сил¹⁰⁹⁴. З останньої великої пожежі пройшло тільки півроку, вона розпочалася 23 березня в Балаклії. Лише п'ять днів тому, 22 вересня, загорівся склад боеприпасів під Маріуполем, але на щастя пожежу вдалося швидко загасити, обійшлося без масштабних наслідків. Із 2003 року великі пожежі виникали на шести військових складах, на одному з них – чотири рази.

Так, 10 жовтня 2003 року в м. Артемівську (Бахмуті) Донецької області на об'єднаних складах боеприпасів 52-ї механізованої бригади 6-го армійського корпусу Південного оперативного командування Сухопутних військ ЗС України почалася пожежа. Полум'я знищило 10 із 17 складів в Артемівську, вибухнуло майже 3 тис. т снарядів. Снаряди пошкодили 66 багатоквартирних і 120 приватних житлових будинків, п'ять шкіл та три лікарні. Травми отримали двоє людей. Встановлено, що військовослужбовці за допомогою зварювання різали металоконструкції на складі для продажу. За даними слідства, пожежа почалася через розрізання рейок на відстані 40 см від ящиків із боеприпасами¹⁰⁹⁵.

6 травня 2004 року почалася пожежа на артилерійських складах військової частини А-2985 біля села Новобогданівка. Майже 90 тис. т боеприпасів, зокрема для систем «Град», «Смерч» і «Ураган», вибухали протягом кількох днів, радіус розльоту досягав 40 км, евакуйовати довелося понад півтори тисячі осіб. У 2004 році, після наймасштабнішої пожежі, п'ятеро людей загинуло, 81 госпіталізовано. 22 сім'ї залишилися без домівок, вибухом пошкоджено 4 км газопроводу. Збитки становили 3 млрд 752 млн грн. Причиною пожежі назвали куріння поблизу місця зберігання боеприпасів.

23 липня 2005 року о 17.20 у с. Новобогданівка через високу температуру повітря загорівся склад на 257-й базі зберігання боеприпасів. О 20.54 детонація снарядів уже припинилася. Поранення дістали п'ятеро осіб. Причиною вибухів було самозаймання димової міни під дією високої температури навколишнього середовища.

У 2006 році на складах у с. Новобогданівка чотири рази виникали пожежі, але їх швидко вдавалося локалізувати. 9 серпня 2006 року знову прогрімів вибух, склад загорівся, людей знову довелося евакуйовувати.

18 травня 2007 року у с. Новобогданівка стався вибух, але вже без пожежі під час знищення боеприпасів. Як встановили пізніше, раптово спрацювали ті снаряди, що були пошкоджені під час попередніх пожеж. Загинули двоє осіб, одну особу поранено.

У м. Лозова Харківської області 27 серпня 2008 року о 16.20 у військовій частині 0829 загорівся склад 61-го арсеналу Південного оперативного командування сухопутних військ. В арсеналі площею орієнтовно 500 га зберігалось 95 тис. т снарядів. Вибухи почалися о 18.10. Евакуйовані всі жителі в радіусі 3 км від складів. Наступного дня через пожежі вибухнула газорозподільна станція. Загасити пожежу вдалося через три дні, але вибухи боеприпасів тривали до 11 вересня 2008 року. Був поранений охоронець одного зі складів. Зруйновані будівлі на території військової частини, школа та кілька найближчих будинків, розташованих поблизу. Пожежа знищила тільки частину боеприпасів, розмінування двох третин арсеналу відбувалося ще протягом кількох років.

29 жовтня 2015 року загорілися склади Міноборони України з боеприпасами в місті Сватове Луганської області. В арсеналі, за даними Луганської обласної військово-цивільної адміністрації, було орієнтовно 3,5 тис. т боеприпасів різної модифікації. Через пожежу вони

¹⁰⁹² Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с.

¹⁰⁹³ Там само.

¹⁰⁹⁴ Gordon.ua.com. Інтернет видання. 2017. 02 жовт. URL: <http://gordonua.com/ukr/publications/vibuhi-na-skladah-bojepripasiv-v-ukrajini-istorija-katastrof-179716.html>.

¹⁰⁹⁵ Там само.

почали вибухати. Снаряди розривалися в межах міста, загинуло троє військових і одна місцева жителька. Відстань від складів до найближчого житлового будинку становило всього 300 м. Була оголошена евакуація. Після ліквідації пожежі навколо складів протягом кількох днів розмінювали територію – майже 8 га. У лютому наступного року, коли зійшов сніг, цю роботу довелося продовжити: на поверхні з'явилися не знайдені раніше снаряди, що не розірвалися. За даними Міністерства інфраструктури, внаслідок НС були пошкоджені 59 багатоповерхових будинків, 581 приватний будинок і 21 об'єкт соціальної сфери. На відновлення Кабінет Міністрів виділив 52,65 млн гривень. За фактом вибухів було відкрито кримінальне провадження за статтею «тероризм». Пізніше у військовій прокуратурі заявили, що причина пожежі – службова недбалість посадових осіб, зокрема начальника складу. Водночас комісія Міноборони встановила, що пожежа на території військової частини сталася внаслідок пуску сигнальної ракети, що потрапила на територію з-за меж складу. За фактом вибухів було відкрито кримінальне провадження за статтею «тероризм». Пізніше у військовій прокуратурі заявили, що причина пожежі – службова недбалість посадових осіб, зокрема начальника складу. Водночас комісія Міноборони встановила, що пожежа на території військової частини сталася внаслідок пуску сигнальної ракети, що потрапила на територію з-за меж складу.

У Балаклії приблизно о 3.00 23 березня 2017 року почалися вибухи на арсеналі боєприпасів. Рятувальні служби провели евакуацію місцевих мешканців. Пожежу вдалося остаточно загасити до 26 березня, над очищенням території навколо складу сапери працювали приблизно місяць. Унаслідок вибухів постраждало п'ятеро осіб, загинуло дві жінки. У 10-кілометрову зону ураження потрапило 36 тис. осіб, п'ять будинків у Балаклії було зруйновано, понад 300 – пошкоджено. Уже 24 березня більшість евакуйованих жителів Балаклії повернулося додому. Відновлювальні роботи фінансували з резервного фонду держбюджету, на що знадобилося 100 млн грн, додатково виділили ще 45 млн грн. Міністерство оборони повідомило, що пожежа знищила 70 % боєприпасів.

26 вересня 2017 року в смт. Калинівка Вінницької області на арсеналі Збройних Сил України під м. Вінниця сталася надзвичайна подія, вибухнули снаряди. Повітряний простір у зоні вибухів над смт. Калинівка Вінницької області в радіусі 50 км закрили. Змінено графік руху 47 поїздів. Відомо про двох постраждалих унаслідок події. У ДСНС повідомили, що із зони НС евакуйовано 28 300 осіб¹⁰⁹⁶.

Окрім згаданих гучних надзвичайних подій на складах Збройних Сил України слід відмітити вибухи на залізничному транспорті у Львівській області внаслідок пошкодження цистерни з фосфором.

Також потрібно відмітити дуже часті аварії на автомобільному, повітряному, морському і річковому транспорті.

Серед злочинів, що вчиняються з необережності, найбільш розповсюдженими є автотранспортні (дорожньо-транспортні) злочини.

У КК України передбачено кримінальну відповідальність за такі автотранспортні (дорожньо-транспортні) злочини:

- порушення правил дорожнього руху та експлуатації транспортних засобів (ст. 286 КК України);

- випуск в експлуатацію технічно несправних транспортних засобів (ст. 287 КК України);

- порушення правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення дорожнього руху (ст. 288 КК України);

- порушення пішоходом, велосипедистом, їздовим, ремонтником тощо правил, які забезпечують безпечну роботу автотранспорту (ст. 291 КК України)¹⁰⁹⁷.

Найбільш характерними видами дорожньо-транспортних пригод (далі – ДТП) є такі:

- зіткнення транспортних засобів – 29,8 %;

- перекидання транспортних засобів – 17,6 %;

- наїзд транспортних засобів на перешкоду – 5,2 %;

¹⁰⁹⁶ Gordonua.com. Інтернет видання. 2017. 02 жовт. URL: <http://gordonua.com/ukr/publications/vibuhina-skladah-bojepripasiv-v-ukrajini-istorija-katastrof-179716.html>.

¹⁰⁹⁷ Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення: 25.09.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/2341-14>.

наїзд транспортних засобів на пішохода – 36,8 %;
наїзд транспортних засобів на велосипедиста – 2,9 %;
падіння пасажирів – 1,5 %;
інші події – 1,6 %.

Структура автотранспортних злочинів має свою специфіку. Виділяються:

- злочини зі смертельними наслідками чи пораненнями;
- дитячий травматизм;
- з чієї вини настали суспільно небезпечні наслідки: з вини водіїв чи пішоходів;
- з вини водіїв автотранспорту, що належить юридичним чи фізичним особам;
- тяжкість наслідків, визначається кількістю загиблих на 100 потерпілих;
- віктимологічний показник у вигляді соціально-демографічних характеристик

загиблих і травмованих;

- регіональне поширення злочинів;
- тимчасові особливості – щільність за місяцями року і часом доби;
- співвідношення видів порушень правил дорожнього руху, що спричинили

кримінальні наслідки;

- поширеність за видами доріг.

Згідно з даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, в результаті дорожньо-транспортних пригод у світі щорічно гине близько 1,25 млн осіб. Щорічні збитки від ДТП становлять майже 3 % світового валового доходу. За прогнозами, у 2030 році ДТП можуть стати однією з основних п'яти причин смертності людей у світі ¹⁰⁹⁸.

Щорічно на шляхах України гинуть десятки тисяч людей і ще більше отримують різного ступеня тілесні ушкодження. За рівнем аварійності наша держава посідає одне із перших місць у світі.

Так, протягом 2017 р. в Україні сталося близько 102 тис. ДТП. Кожні 20 хвилин в Україні відбувається ДТП, а кожні гри години гине людина. У середньому за добу в ДТП гине 5–6 та отримує травми різного ступеню тяжкості понад 60 осіб. В Україні відносна кількість загиблих у ДТП є в кілька разів більшою, ніж у країнах Євросоюзу та США. Ціна порушень правил дорожнього руху в Україні за найскромнішими підрахунками сягає мільйонів доларів США на рік ¹⁰⁹⁹.

У зв'язку із зазначеним, міжнародне співтовариство приділяє значну увагу розробленню та здійсненню стратегічних заходів з безпеки дорожнього руху, спрямованих на запобігання дорожньо-транспортному травматизму. Зокрема, Генеральна асамблея Організації Об'єднаних Націй прийняла 2 березня 2010 р. резолюцію № 64/255 «Підвищення безпеки дорожнього руху в усьому світі», співавторами якої стали 69 країн-членів та до реалізації якої долучилася також Україна. Резолюцією проголошено 2011–2020 роки Десятиліттям дій з безпеки дорожнього руху ¹¹⁰⁰.

Водночас, наявна статистика ДТП щодня доводить, що за розміром та характером заподіяваної шкоди дорожньо-транспортні злочини значно переважають умисні злочини, які звичайно перебувають у центрі уваги кримінологів. Щодня на автошляхах України зростає аварійність, що супроводжується смертельними випадками ¹¹⁰¹.

¹⁰⁹⁸ Про схвалення Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України; Стратегія від 14.06.2017 р. № 481-р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/481-2017-p>.

¹⁰⁹⁹ Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с.

¹¹⁰⁰ Про схвалення Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України; Стратегія від 14.06.2017 р. № 481-р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/481-2017-p>.

¹¹⁰¹ Сюржавчик В. Г. Законодавчі новації стратегічних заходів з безпеки дорожнього руху в Україні. Безпека на дорозі: матеріали круглого столу (м. Кривий Ріг, 24 трав. 2018 р.). Кривий Ріг: Донецький юрид. ін-т МВС України. 2018. 188 с. С. 154–160.

Аварійність на території України за 2006–2018 роки ¹¹⁰²

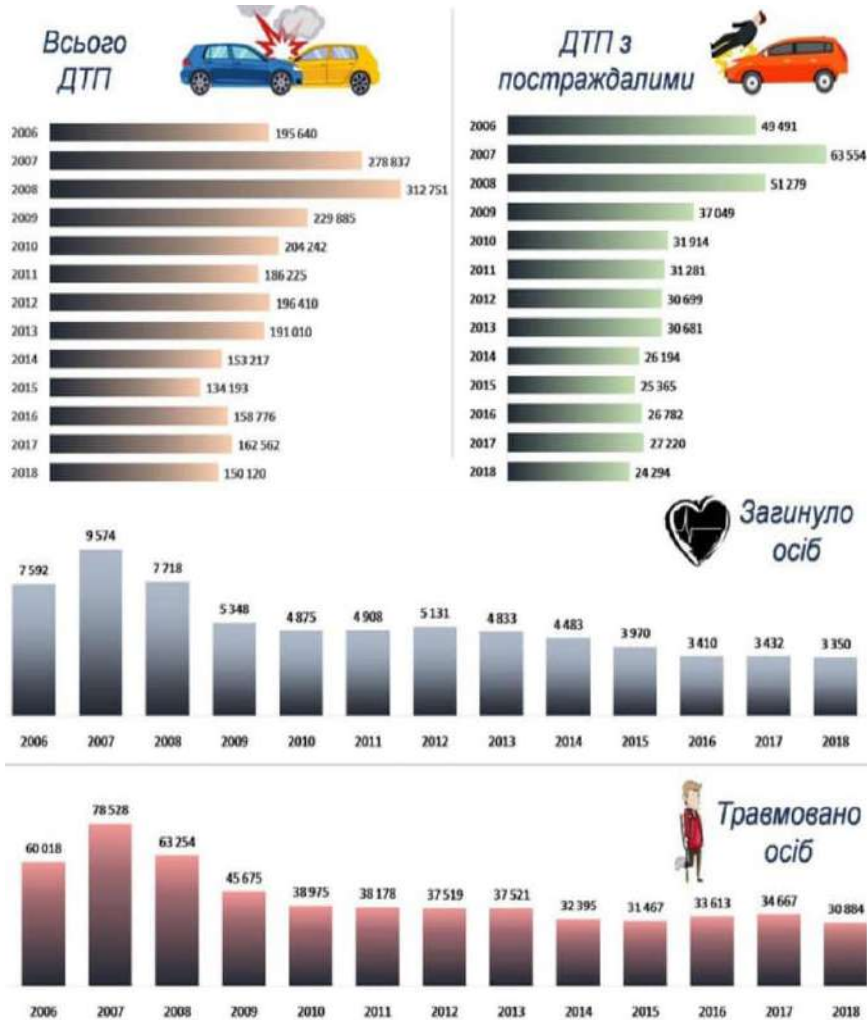

Рис. 28.1

Відповідно до опублікованої Департаментом патрульної поліції інфографіки з офіційною статистикою ДТП за 2006–2018 роки, найбільшу кількість дорожньо-транспортних пригод на дорогах України зареєстрували в 2008 році – 312 751 випадок, тоді як в 2018 році – 150 120 випадок, тобто в 2,1 рази менше. Найбільшу кількість ДТП з постраждалими зафіксували у 2007 році – 63 554 випадки. У 2018 року кількість таких ДТП зменшилася в 2,6 рази – до 24 294 випадків (в статистику не увійшли дані по Криму і частини Донецької і Луганської областей) ¹¹⁰³.

Як зазначено у Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2020 року, рівень смертності та травматизму внаслідок ДТП є одним з найвищих в Європі, а рівень організації безпеки дорожнього руху залишається вкрай низьким, про що у своїх звітах неодноразово наголошували експерти ВООЗ, Світового банку та інших міжнародних інституцій. За 2011–2017 роки в Україні зареєстровано понад 200 тис. ДТП з

¹¹⁰² Опублікована статистика ДТП в Україні в 2018 году. URL: http://autonews.autoua.net/novosti/20627-opublikovana-statistika-dtp-v-ukraine-v-2018-gody.html?utm_source=email_digest&utm_medium=email&utm_campaign=digest_2019_01_12&utm_content=heading.

¹¹⁰³ Там само.

постраждалими, у яких загинуло понад 30 тис. та травмовано 210 тис. осіб. У 2017 році зафіксовано зростання кількості ДТП на 5,1 відсотка та травмованих у них осіб на 6,4 відсотка порівняно з 2016 роком. Особливо тривожним є те, що понад 42,6 відсотка загиблих у ДТП у 2017 році – пішоходи та велосипедисти. Велике занепокоєння викликає те, що за останній шестирічний період на дорогах України загинуло 1,4 тис. дітей віком до 18 років, а ДТП в Україні є першою за поширеністю причиною смерті молоді віком від 15 до 24 років та другою за поширеністю причиною смерті дітей віком від 5 до 14 років ¹¹⁰⁴.

Смертельні аварії в Україні відбуваються щодня. Так, 5 серпня 2007 року у м. Харкові «Мерседес» на великій швидкості влетів у зупинку: на місці загинув 63-річний пенсіонер, а ще двоє отримали тяжкі травми. У м. Миколаєві водія, який збив на світлофорі трьох осіб (одна жінка померла), засудили до трьох років умовно і випустили на свободу прямо із залу суду. У 2008 році в м. Харкові на зупинці водій позашляховика збив на смерть шістьох людей і отримав 10 років позбавлення волі, звільнився з колонії достроково в 2015 році ¹¹⁰⁵.

18 жовтня 2017 року Україну сколихнула страшна аварія в Харкові, яка забрала життя шістьох людей, а ще п'ятеро отримали тяжкі травми. Автомобіль «Лексус», за кермом якого знаходилась 20-річна Олена Зайцева, вилетів на тротуар в самому центрі міста, збивши на переході 11 людей. За попередньою версією МВС, саме вона стала винуватицею трагедії, адже їхала на великій швидкості на червоне світло. За словами експертів, кількість ДТП не піде на спад, тому що водії відчують свою безкарність і не реагують на нову поліцію ¹¹⁰⁶.

Інша жахлива ДТП сталася в Кривому Розі 17 квітня 2018 року на перехресті вулиць Металургів і Героїв АТО за участю легкового автомобіля Mazda, маршрутки та автобуса підприємства «ArcelorMittal», забрала життя десяти осіб, ще 19 людей отримали поранення, серед яких четверо потрапило до реанімації ¹¹⁰⁷. Водію автомобіля Mazda, який був одним з учасників кривавої аварії у Кривому Розі, оголосили про підозру у вчиненні злочину, який призвів до загибелі людей.

При цьому найчастіше винних у вчиненні ДТП з тяжкими наслідками суди відпускають під домашній арешт, або ж взагалі винні залишають місце ДТП, не надавши допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, і не повідомивши про такий стан особи належним установам чи особам (ст. 136 КК України) ¹¹⁰⁸.

Надаючи кримінологічну характеристику дорожньо-транспортних злочинів, варто зазначити, що показники аварійності залежать і від інтенсивності експлуатації транспорту. Якщо автомобілем не користуються і він не бере участь у дорожньому русі, то за його допомогою не буде вчинено наїзд або зіткнення. Саме ступенем інтенсивності експлуатації автомобілів і мотоциклів пояснюється той факт, що в липні – серпні дорожньо-транспортних випадків з вини водіїв індивідуальних транспортних засобів нараховується в 6 разів більше злочинів, ніж у січні-лютому. За часом доби найменшу кількість дорожньо-транспортних злочинів вчиняють у період з 3 до 6 год., найбільшу – з 16 до 22 год. (у цей час вчиняється 50,0 % злочинів зазначеної категорії від усіх вчинених протягом доби) ¹¹⁰⁹.

Більшість необережних дорожньо-транспортних злочинів можна віднести до категорій ситуативних і нестійких злочинців. Разом з тим, певна їх частина, як і осіб, які вчиняють злочини з необережності, інших видів, близька за своїми особистісними якостями, систематичністю і злісністю порушень до типу злісних злочинців.

¹¹⁰⁴ Про схвалення Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України; Стратегія від 14.06.2017 р. № 481-р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/481-2017-p>.

¹¹⁰⁵ Газета «Вести». 19 жовтня 2017 р. URL: <https://vesti-ukr.com/harkov/261592-tragedija-v-kharkove-voditeli-poterjali-strakh>.

¹¹⁰⁶ Там само.

¹¹⁰⁷ Жахливе ДТП у Кривому Розі забрало вже десять життів. URL: <http://vybir.media/zhahlyve-dtp-u-krivomu-rozi-zabrало-vzhe-desyat-zhyttiv/>; ДТП у Кривому Розі. Офіційний сайт 24tv.ua. URL: https://24tv.ua/avariya_krivy_rig_17_04_2018_spisok_zagiblih_u_dtp_u_krivomu_rozi_n954160

¹¹⁰⁸ Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення: 25.09.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/2341-14>.

¹¹⁰⁹ Кримінологічна віктимологія: навч. посіб. / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. 416 с. С. 407–408.

Серед водіїв переважають чоловіки (97–98 %). В останні роки відзначається тенденція зростання частки жінок серед водіїв, що вчиняють злочини, учинені з необережності, за рахунок збільшення числа водіїв, жінок-водіїв автомобілів індивідуального користування.

Міжстатеві характеристики в структурі контингенту учасників автотранспортних злочинів відносно стабільні, тому що пов'язані з психологією жінок-водіїв. Останні відрізняються меншою кількістю випадків управління в стані сп'яніння, належним дотриманням правил дорожнього руху.

За віком найбільшу частку серед водіїв, що вчинили автотранспортні злочини, складають особи у віці 18–24 роки. Це обумовлюється невеликим досвідом управління автомашиною у поєднанні з завищеною впевненістю у своїх психофізіологічних можливостях, схильністю до пустощів як засобу демонстрації своїх можливостей, більш частим вживанням спиртних напоїв.

За освітою і професійною підготовкою серед злочинців-водіїв переважають особи з неповною середньою освітою і зниженою професійною кваліфікацією. Особливо слабка професійна кваліфікація у водіїв власних автомобілів, на частку яких припадає 60 % ДТП. 62 % водіїв приватного автотранспорту і 52 % водіїв мотоциклів допустили ДТП у нетверезому стані.

За соціально-рольовою характеристикою учасники автотранспортних злочинів не мають істотних відмінностей від законослухняних учасників руху. Відзначається лише висока частка осіб серед водіїв-професіоналів, які неодноразово змінювали місце роботи. Частка осіб, не зайнятих суспільно корисною працею, серед водіїв невелика – 3 %.

Упродовж 2017 р. в Україні зареєстровано 166 надзвичайних ситуацій (далі – НС), серед них:

- техногенного характеру – 50;
- природного характеру – 107;
- соціального характеру – 9.

Унаслідок цих надзвичайних ситуацій загинуло 172 особи (з них 29 дітей) і постраждало 892 особи (з них 417 дітей).

За масштабами надзвичайні ситуації, що виникли у 2017 р., можна поділити на ситуації:

- державного рівня – 2;
- регіонального рівня – 8;
- місцевого рівня – 69;
- об'єктового рівня – 87 ¹¹¹⁰.

Протягом 2017 р. зареєстровано 50 надзвичайних ситуацій техногенного характеру, внаслідок яких загинуло 134 особи й постраждало 85 осіб. Найбільше виникло надзвичайних ситуацій, пов'язаних із пожежами та вибухами, катастрофами на транспорті й аваріями на системах життєзабезпечення.

Протягом 2017 р. в Україні зареєстровано 83 116 пожеж. Матеріальні втрати від них склали 7 млрд 860 млн 225 тис. грн (із них прямі матеріальні збитки становлять 2 038 653 000 грн, а побічні – 5 821 572 000 грн). Унаслідок пожеж загинуло 1819 людей, у тому числі 65 дітей; 1474 людини отримало травми, з них 144 дитини.

Упродовж 2017 р. в Україні в середньому щодня виникало 228 пожеж (у 2016 р. цей показник дорівнював 203), унаслідок яких гинули 5 та отримували травми 4 людини, вогнем знищувалося або пошкоджувалося 68 будівель і 12 одиниць техніки. Щоденні матеріальні втрати від пожеж становили суму 21,5 млн грн. Кожною пожежею державі завдавались прямі збитки на суму 24,5 тис. грн ¹¹¹¹.

На шахтах України щороку гине кілька тисяч осіб. Великі збитки завдають пожежі. Їх сума сягає сотні мільйонів гривень. І, як не жаль, є людські жертви. Кожна восьма пожежа вчинюється дітьми, і кожний 4-й загиблий – дитина.

Віктимологічна характеристика злочинів, що вчиняються з необережності.

Злочини, учинені з необережності, є різновидом поведінки людини. Ця поведінка є наслідком «складання» двох систем детермінації – зовнішньої (в обстановці) і внутрішньої (у суб'єкті). З одного боку, зовнішнє середовище, як фізичне, так і соціальне, визначає поведінку людини, дає стимул її активності, містить джерела задоволення потреб і засобів

¹¹¹⁰ Кримінологія. Академічний курс / кол. авт.; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с.

¹¹¹¹ Там само.

досягнення цілей, визначає норми, якими людина має керуватися (межі належного, можливого і забороненого), охоплює засоби соціального контролю за дотриманням цих норм.

З іншого, – всі зовнішні фактори діють лише через систему її внутрішньої детермінації: починаючи від психологічних можливостей особи – інтелектуальних, волевих, і закінчуючи системою її ціннісних орієнтацій, що виражають соціально-моральні позиції особи. Власне від цих внутрішніх факторів і залежить характер реакції людини на зовнішній вплив і, навіть, наявність самої реакції.

Вітчизняна кримінологія розглядає злочини, учинені з необережності, як результат взаємодії об'єктивних і суб'єктивних факторів, у яких першими є конкретні життєві ситуації, другими – особисті якості особи¹¹¹². Механізм злочину приводиться в дію внаслідок протиправної поведінки. В необережних злочинах така поведінка значно відрізняється від умисних. Особа не бажає, свідомо не допускає настання злочинного наслідку і дуже часто вживає заходів до його запобігання, або легковажно розраховує його відвернути.

Таким чином, специфіка злочинів, що вчиняються з необережності, полягає у тому, що в їх генезисі особисті ознаки, як правило, відіграють домінуючу роль (неувага, недбайливість, необережність, стан сп'яніння, наркотичне збудження і т.п.). Разом з тим у переважній більшості осіб немає яскраво вираженої антисоціальної спрямованості. Тому особи, які вчинили злочини, учинені з необережності, займають самостійне місце у кримінологічній класифікації злочинців. Для них характерні легковажне, безвідповідальне ставлення до соціальних цінностей і своїх обов'язків¹¹¹³.

Віктимна поведінка щодо злочинів, що вчиняються з необережності, виявляється в багатьох сферах людської діяльності:

- експлуатація машин, механізмів та інших джерел підвищеної небезпеки на виробництві;
- експлуатація транспортних засобів, що є джерелами підвищеної небезпеки;
- будівельні, вибухові, гірські роботи;
- транспортування і збереження енергоносіїв;
- роботи в природному середовищі, пов'язані з небезпекою його забруднення, псування тощо;
- виготовлення медикаментів, лікування людей, ветеринарна допомога;
- службова чи інша професійна діяльність, яка може призвести до суспільно небезпечних наслідків через прийняття помилкових рішень;
- експлуатація джерел підвищеної небезпеки побутового характеру¹¹¹⁴.

З урахуванням цього можна виділити такі види віктимної поведінки, що пов'язані з порушенням відповідних правил:

- безпеки використання машин і механізмів у народному господарстві;
- провадження робіт, які вимагають особливої уваги;
- безпеки експлуатації транспортних засобів;
- безпеки при виробництві й передачі енергії, транспортуванні і збереженні енергоносіїв;
- екологічної безпеки;
- медичної безпеки;
- побутової безпеки;
- безпеки виконання посадових і професійних обов'язків, крім передбачених вище випадків;
- майнової безпеки¹¹¹⁵.

За ступенем суспільної небезпеки, осіб, які вчинили злочини з необережності, можна віднести до різних класифікаційних груп: випадкові, нестійкі і, навіть, злісні.

¹¹¹² Кримінологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужа. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.

¹¹¹³ Кримінологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужа. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.

¹¹¹⁴ Кримінологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужа. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.

¹¹¹⁵ Джужа О. М., Моїсєєв Є. М. Проблеми кримінальної віктимології (кримінологічний, психологічний та пенітенціарний аспекти). Київ, 1998.

§ 2. Причини і умови злочинів, що вчиняються з необережності

Конкретизація запобіжних заходів щодо необережних злочинів не може бути досягнута без з'ясування і приведення в систему причин та умов вчинення зазначених суспільно небезпечних діянь.

Причинами злочинів, що вчиняються з необережності, є криміногенні і антикриміногенні об'єктивні і суб'єктивні чинники, що сприяють та обумовлюють їх учинення.

Об'єктивні криміногенні фактори, що переростають у причини й умови злочинів, що вчиняються з необережності, виникають із сукупності обставин, складових проблемних ситуацій, що характеризується як конфліктні, з вимогою правил безпеки у побуті, поведженні з технікою, при виконанні професійних і посадових обов'язків. Об'єктивні фактори бувають обумовлені впливом зовнішніх сил, що діють незалежно від волі, свідомості та поведінки людини.

Суб'єктивні криміногенні фактори перебувають у кореляції з негативними моментами організації виробничої або іншої діяльності людей, підтримувані природою в їх середовищі психологічної атмосфери і морально-етичних взаємин. Вони пов'язані з рівнем деформації особистості особи, яка вчинила необережне діяння в силу своєї негативної особистісної позиції і установки.

Розмежування причин та умов злочинів, що вчиняються з необережності, у теоретичному і практичному планах відноситься до складних проблем через надмірну мінливість і рухливість групи факторів, що породжують в одному випадку виникнення і дію причини, в іншому – умови.

Причини та умови можна систематизувати на:

1) техногенні, пов'язані з виходом із ладу обладнання або інших засобів або їх пошкодженням, а також інших помилок і збоїв, що завдають шкоду інтересам і благам людини та суспільства;

2) пов'язані з людським фактором, що характеризуються різними особистісними детермінантами;

3) ергономічні, що виявляються в невідповідності особи своїм особистісним, професійним та іншим якостям і властивостям, покладених на неї офіційних обов'язків по здійсненню соціально-трудової, професійної або посадової функції.

При аналізі мотивів встановлюється причина допущеної винною особою помилки.

Мотиви і цілі діянь, що вчиняються з необережності, можна поділити на дві групи:

1) ті, що можна вибачити, які за зовнішніми ознаками та неявно суперечать інтересам і потребам суспільства, держави й окремих громадян;

2) ті, що не можна вибачити, які повністю суперечать інтересам і потребам суспільства, держави й окремих громадян.

Професор Г. А. Крігер цілком справедливо вказував на необхідність врахування мотивів і цілей при оцінці злочинів, що вчиняються з необережності¹¹¹⁶. Хоча при необережних злочинах мотиви, так само як і мета, прямо не пов'язані з наступаючими наслідками, їх формування проходить при усвідомленні особою можливості настання шкідливих наслідків (самовпевненість) або при можливості передбачення цих наслідків (недбалість).

Якщо розкривати соціальну сутність винної поведінки суб'єкта індивідуального необережного поведіння, то, як показують результати конкретно-соціологічних досліджень, такі негативні риси характеру, як безтурботність, байдужість до суспільних інтересів, безвідповідальне ставлення до дорученої справи, легковажність, неухважність, розхлябаність і незібраність складаються, як правило, через неухважність. Соціальна безвідповідальність і недисциплінованість в професійній або побутовій поведінці пов'язані, насамперед, з недоліками виховання в сім'ї, закладах освіти, з відсутністю належного реагування з боку дорослих на негативне поведінка.

Необережні діяння вчиняються також через відсутність належного контролю за дотриманням правил професійної діяльності в процесі виконання різних виробничих операцій, особливо при поведженні з джерелами підвищеної небезпеки.

Стійкі негативні звички і стереотипи поведінки, які проявляються у байдужому, а часом і негативному ставленні до норм безпеки.

¹¹¹⁶ Криминология: учебник. Алматы: ТОО изд-во «Норма-К», 2004. 336 с. С. 259.

Положення, при якому ймовірність заподіяння шкоди від конкретної небезпеки вкрай висока, називається аварійною ситуацією – вона може бути існуючою, створеною і виниклою. Кожна аварійна ситуація може призвести до небажаних наслідків, проте не всі аварійні ситуації криміногенні.

У зв'язку з цим для уточнення характеристики кримінологічних особливостей діянь, що вчиняються з необережності, до їх складу слід було б включити такі елементи:

- особа, винна у вчиненні злочину;
- жертви злочину;
- джерело потенційної небезпеки, що перебуває в певних відношеннях з винною особою, жертвою злочину, отримала фізичну шкоду або зазнала матеріальної шкоди.

Усе це дає можливість для порівняно повного вивчення, опису та впорядкування ситуації злочину, учиненого з необережності.

Аварійні криміногенні ситуації можуть виникати в результаті неправильних дій потерпілих або інших учасників шкідливих подій до побутової, професійної, службово-управлінської та іншої діяльності людей, пов'язаної зі сферою поводження з технікою. У злочинах, що вчиняються з необережності, у безлічі випадків спостерігається взаємодія аварійної ситуації та криміногенної спрямованості особи¹¹¹⁷.

Отже, відносна самостійність злочинів, що вчиняються з необережності, і її специфіка зумовлюють потребу виділення особливих факторів, що обумовлюють цей вид злочинності. З урахуванням специфіки механізму злочинів, що вчиняються з необережності, їх ситуаційного характеру, а головне, криміногенного навантаження ситуацій, під причинами та умовами злочинів, що вчиняються з необережності, розуміється взаємодіюча сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, що суперечать вимогам суспільної безпеки, пов'язаних з небезпечними ситуаціями, дефектами особистих властивостей правопорушників, а також з негативними поглядами, традиціями і звичками в індивідуальній, груповій та суспільній свідомості.

Оскільки злочинна необережність співвідноситься зі злочинністю в цілому як особливе із загальним, характеристика причин злочинності поширюється і на чинники злочинів, що вчиняються з необережності. Це ті протиріччя соціального, економічного, морального, правового, управлінського характеру, які детермінують існування злочинів, що вчиняються з необережності.

Разом з тим, соціальні умови злочинів, що вчиняються з необережності, мають свої особливості:

1) у злочинів, що вчиняються з необережності, більш прямим і безпосереднім є зв'язок між негативними соціальними факторами (в цілому позитивних соціальних явищ і процесів) і вчиненням злочином. Так, збільшення джерел підвищеної небезпеки або зростання швидкостей руху на автошляхах без вжиття заходів безпеки викликає зростання злочинів, що вчиняються з необережності;

2) необережні злочини можуть вчинятися особами із значно меншими соціально-моральними дефектами порівняно з умисними злочинцями, а це ускладнює виявлення і запобіжний вплив на таких осіб;

3) серед соціально-психологічних чинників, що породжують злочини, учинені з необережності, значну групу складають такі, які можна визначити як джерело необережної поведінки взагалі і злочинів, що вчиняються з необережності, зокрема, а саме: неувага, недостатня оглядність і турбота про суспільні інтереси або інтереси інших осіб, легковажно-безвідповідальне ставлення до них.

Специфічною причиною злочинів, що вчиняються з необережності, є негативні явища у сфері суспільної свідомості: антисоціальні погляди, принципи, традиції, звички і відповідні їм моделі поведінки, які через мікросередовище та інші канали вражають окремих осіб і ведуть їх до вчинення злочину. Можна виділити три групи цих явищ:

а) погляди, принципи і звички, які склалися у нашому суспільстві, а також ті, що дісталися у спадок від минулих суспільно-економічних формацій;

б) спотворене, неправильне відображення у свідомості деяких відносин, що склалися у суспільстві, протиставлення інтересів відомств інтересам суспільства, ігнорування законних інтересів громадян під виглядом «інтересів виробництва» і т.п.);

¹¹¹⁷ Кримінологія: учебник. Алматы: ТОО изд-во «Норма-К», 2004. 336 с. С. 259.

в) неухважність, недостатня турбота про суспільні інтереси, безвідповідальне ставлення до правил безпеки.

Потрібно розділяти причини та умови злочинів, що вчиняються з необережності, на такі, що: 1) впливають на об'єктивні фактори необережного злочину (ситуація, знаряддя і засоби); 2) впливають на суб'єктивні фактори необережного злочину (особа злочинця та її поведінка).

Небезпечні властивості ситуації та застосованих знарядь і засобів породжуються певними соціальними обставинами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. До них належать:

1) обмеженість матеріальних ресурсів суспільства, що перешкоджає виконанню всіх бажаних заходів щодо ліквідації небезпечних властивостей ситуацій, знарядь і засобів (будівництво шляхів та їх забезпечення засобами безпеки руху, обладнання АЕС, що забезпечує безпеку роботи і т.п.);

2) обмежений рівень знань в галузі безпечного використання техніки, неповнота і недосконалість норм, що регулюють безпечне застосування техніки;

3) різного роду недоліки і диспропорції у діяльності господарчих органів (планування, відсутність відповідної ремонтної бази і т.п.);

4) недостатній контроль за станом технічних засобів, шляхів сполучення, засобів сигналізації тощо;

5) неправильне уявлення про допустимість порушень норм техніки безпеки, використання несправних агрегатів тощо.

Вищевказані об'єктивні і суб'єктивні фактори і обумовлюють злочини, учинені з необережності, у нашому суспільстві. Звичайно, їх перелік може бути доповнений і конкретизований.

У сучасних умовах змінюється характер правопорушень, значна частина яких характеризується неорганізованістю, недисциплінованістю, неухважністю, безтурботним ставленням до справи. Зазначені чинники вимагають активізації запобіжних заходів, необхідних для підвищення ефективності запобігання злочинів, що вчиняються з необережності¹¹¹⁸.

Віктимологічними чинниками загальносоціального характеру, що обумовлюють існування злочинів, що вчиняються з необережності, є такі:

– ускладнення технологічних процесів, автоматизація виробництва та побуту (науково-технічний прогрес);

– послаблення контрольних функцій держави та суспільства (негативні соціально-політичні процеси);

– кризові процеси в економіці;

– негативні культурні тенденції (сприйняття свободи та демократії як всездозволеності).

У кримінологічній віктимології до криміногенних детермінантів належать:

– недбалий ремонт, використання деталей з технологічними характеристиками, які не відповідають стандарту, ремонтні роботи без зупинки машин, механізмів;

– порушення нормальних умов експлуатації, які сприяють психологічній та операційній напруженості працівників;

– недоліки технічної документації, інструкцій з експлуатації машин і механізмів, пам'яток з техніки безпеки;

– відсутність, непридатність вимірювальної і контрольної апаратури;

– допуск до експлуатації джерел підвищеної небезпеки чи інших робіт, які вимагають особливої відповідальності, осіб, стан яких істотно обмежує ступінь їх обережності та уваги (втома, хвороба, стан похмілля, стрес);

– латентність чи безкарність небезпечних, необережних професійних або побутових дій;

– байдужість адміністрації, колег по роботі, громадян у побуті до фактів неодноразових порушень норм безпеки у поведінці певних осіб, поки вони не призвели до тяжких наслідків.

Окремо слід звернути увагу на причини виробничого травматизму.

Особливістю такого виду недбалості є порушення посадовими особами вимог чинних нормативних документів (правил, інструкцій, наказів тощо), які регламентують і

¹¹¹⁸ Квашис В. Е. Профилактика неосторожных преступлений: учеб. пособие. Київ: НИ и РИО Киев. высш. шк. МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1981. С. 15.

забезпечують нормальну діяльність господарських ланок, що призводить, як правило, до заподіяння матеріального і морального збитку. Важливість визначення даних чинників пов'язана з істотним впливом на злочинну недбалість процесів, пов'язаних, з одного боку, з подальшим ростом і ускладненням виробництва, його спеціалізацією, розширенням досягнень науково-технічного прогресу, а з іншого – з вимогою підвищення кваліфікації кадрів, їх дисциплінованості й відповідальності за результати праці¹¹¹⁹.

Основними причинами виробничого травматизму і професійних захворювань є такі:

- застарілість основних фондів і низьке технічне забезпечення технологічних процесів виробництва;
 - погіршення забезпечення засобами індивідуального захисту, порушення надійності роботи засобів і систем колективного захисту;
 - відсутність у низці випадків нормативної бази та інформації;
 - масові порушення технологічної і виробничої дисципліни;
 - низький рівень культури виробництва, соціальної активності та професійної підготовки працівників;
 - зниження відповідальності, вимогливості й контролю за дотриманням норм і правил з охорони праці;
 - недотримання режимів праці й відпочинку, скорочення медичних оглядів.
- Причинами та умовами, що призводять до вчинення дорожньо-транспортних злочинів, є:
- дії та стан водія;
 - дії та стан пішоходів і пасажирів транспорту;
 - технічний стан транспортного засобу;
 - стан дороги та метеорологічні умови.

До основних віктимологічних чинників, що пов'язані з особою водія, належать:

керування транспортним засобом у стані алкогольного сп'яніння;
порушення приписів Правил дорожнього руху, що стосуються керування транспортним засобом (перевищення швидкості руху, що припустима в даній конкретній обстановці, а також неправильна оцінка дорожньої обстановки і несвоєчасне вживання заходів із забезпечення безпеки руху);

недосвідченість і неуважність водія;

психофізіологічні й інші дані водія (перевтома, хворобливий стан водія);

порушення техніки керування та режиму роботи водіїв автотранспортних засобів.

До основних віктимологічних чинників, що пов'язані з діями пішоходів та пасажирів, належать:

перехід дороги в нестановленому місці;

рух уздовж проїжджої частини за наявності тротуару;

перехід через дорогу, вулицю, перед транспортним засобом, що близько рухається;

несподіваний вихід через транспортний засіб на проїжджу частину дороги;

гра дітей на проїжджій частині;

вхід у транспортний засіб і вихід з нього під час руху;

проїзд на підніжках і виступах транспортного засобу;

неуважність пішохода або пасажирів;

інші порушення правил руху.

Причинами та умовами, що сприяють створенню машинами аварійної обстановки на дорогах, є такі:

неналежний стан доріг;

порушення безпечних нормативів ширини проїжджої частини, розмітки, розв'язок, переходів;

недоліки конструкції автотранспортних засобів, які ускладнюють керування, або обмежують можливості спостереження, що викликає підвищену втому водія;

довгострокова експлуатація транспортного засобу;

помилки у виборі режиму регулювання дорожнім рухом і технічних засобів для цього;

недостатній контроль за станом автотранспортних засобів, доріг і технічних засобів регулювання руху;

¹¹¹⁹ Северин В. А. Личность преступника, совершившего халатность в сфере промышленного производства. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва: Юрид. лит., 1986. Вып. 44. С. 25.

недоліки дисциплінарної, адміністративно-правової і кримінально-правової боротьби з порушеннями правил безпеки руху;

неправильна поведінка пішоходів;

відсутність необхідних засобів для евакуації потерпілих і пошкодженого автотранспорту.

Криміногенні умови автотранспортних злочинів класифікуються за системою: людина – автомобіль – дорога.

Визначаючи умови, пов'язані з людським фактором, тобто учасниками дорожнього руху, В. І. Жулев зазначив, що вони пов'язані, у першу чергу, з безкарністю за минулі адміністративні правопорушення. Істотно впливають на криміногенність людського фактору автотранспортних злочинів психофізіологічні властивості осіб, які управляють транспортними засобами (розбещеність, безвідповідальність, зневага до заборон і відсутність самодисципліни). Слабка професійна підготовка водіїв в автошколах, а для пішоходів – пропаганда правил безпеки в освітніх установах, трудових колективах і за місцем проживання, недоліки системи перепідготовки водіїв автолюбителів в автогосподарствах також впливають на формування низької культури поведінки на автодорогах ¹¹²⁰.

До числа умов, що сприяють створенню і реалізації аварійної обстановки, що відносяться до машини і дороги, належать:

– неналежний стан доріг;

– порушення безпечних нормативів ширини проїзної частини, розмітки, розв'язок, переходів;

– недоліки конструкції автотранспортних засобів, які утруднюють керування, або обмежують можливості спостереження, що викликає підвищену втому водія;

– довгострокова експлуатація транспортного засобу;

– невикористання водієм і пасажиром правил, які зменшують ризик аварійної обстановки чи її тяжких наслідків;

– помилки у виборі режиму регулювання дорожнім рухом і технічних засобів для цього;

– порушення нормативів робочого часу водіїв;

– недостатній контроль за станом автотранспортних засобів, доріг і технічних засобів регулювання руху;

– недоліки дисциплінарної, адміністративно-правової і кримінально-правової боротьби з порушеннями правил безпеки руху;

– неправильна поведінка пішоходів;

– несвоєчасне надання співробітниками патрульної поліції і бригадами швидкої медичної допомоги потерпілим на місці аварій;

– відсутність необхідних засобів для евакуації потерпілих і пошкодженого автотранспорту;

– корупція та слабка професійна підготовка співробітників патрульної поліції ¹¹²¹.

§ 3. Запобігання злочинам, що вчиняються з необережності

Важливе місце у боротьбі зі злочинністю у нашому суспільстві займає запобігання злочинам, учиненим з необережності, яка стає все більш необхідною в умовах науково-технічного прогресу, що викликає значні соціальні зміни. Вони відображаються не тільки у виробничій діяльності, але й суспільній психології, мотивах поведінки, а також у формах і методах соціального контролю. Запобігання злочинам, учиненим з необережності, в основному має полягати у виключенні криміногенної ситуації ¹¹²².

Розробка і практична реалізація заходів запобігання злочинам, учиненим з необережності, передбачає всебічне вивчення специфіки злочинів, що вчиняються з необережності у різних сферах суспільного життя.

¹¹²⁰ Жулев В. И. Предупреждение дорожно-транспортных происшествий: монография. Москва: Юрид. лит., 1989. 224 с.

¹¹²¹ Кримінологія: навч. посіб. / О. М. Джуза, В. В. Василевич, Ю. Ф. Іванов, П. М. Опанасенко, В. Г. Пшеничний, В. Г. Сюрвчик; за заг. ред. проф. О. М. Джузі. Київ: Прецедент, 2009. 208 с. С. 170.

¹¹²² Квашиш В. Е. Профилактика неосторожных преступлений: учеб. пособие. Київ: НИ и РИО Киев. высш. шк. МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1981. 267 с. С. 15.

Знання специфіки кожного з видів злочинів, що вчиняються з необережності дозволить розробити відповідні оптимальні заходи запобігання на різних рівнях, із використанням виробленого кримінологічною теорією комплексу заходів запобіжного змісту.

Як показує практика, у багатьох випадках вчинення злочинів з необережності їм передують вчинення різних видів проступків, за які особа піддавалася різного роду впливам. Так, до учинення транспортного злочину особа неодноразово порушувала правила дорожнього руху, до вчинення кримінально караного посадової чи професійної необережності особа неодноразово піддавалася заходам дисциплінарного впливу за невиконання своїх функціональних обов'язків, а також інші дисциплінарні проступки.

Для підвищення рівня запобігання та вдосконалення заходів впливу на проступки, учиненні з необережності, перспективним напрямом вважається розгортання широкого комплексу заходів деліктологічного впливу на необережну девіантну (таку, що відхиляється від норми) поведінку. Активізація деліктологічного впливу передбачає більш інтенсивне застосування адміністративних, дисциплінарних та майнових заходів стягнення до осіб, які вчиняють різні проступки, приховують у собі потенційну небезпеку подальшої трансформації в злочини, учинені з необережності.

Вирішення проблеми активізації деліктологічного впливу на проступки обумовлено інтересами подальшого створення атмосфери нетерпимості до найменших відхилень від законів на основі суворого і неухильного дотримання в суспільстві принципів законності та невідворотності відповідальності за вчинення правопорушень.

Відомо, що основні напрями запобігання злочинності, у тому числі й необережній, містять у собі загальні, спеціальні та індивідуальні заходи. Поряд із багатьма загальними заходами, характерними для запобігання всій злочинності, запобігання злочинам, учиненим з необережності має свої характерні ознаки, викликані особливостями цих правопорушень і причинами, що їх породжують, а саме:

1) при запобіганні цим злочинам не застосовуються деякі форми і методи, характерні для запобігання умисним злочинам (немає підготовки, замаху, співучасті). Тому неможливі такі форми запобігання, як виявлення осіб, які готуються до вчинення злочину, припинення розпочатих злочинів, виявлення злочинних угруповань і т.п.;

2) заходи запобігання злочинам, учиненим з необережності, мають схожість і часто співпадають з заходами захисту від випадкового заподіяння шкоди. Вони зорієнтовані не на можливих злочинців, а на запобігання як необережній, так і випадковій шкоді;

3) у системі заходів запобігання злочинам, учиненим з необережності, питома вага загальносоціальних заходів є значно вищою, ніж стосовно умисних злочинів;

4) серед заходів запобігання злочинам, учиненим з необережності, важливе місце займають різноманітні технічні заходи;

5) злочинність з необережності краще «сприймає» здійснювані запобіжні заходи, ніж умисна злочинність. Наприклад, на спеціально реконструйованих шляхах США аварійність зменшилась у 2,5 рази, у Франції – утричі.

Вказані особливості вимагають, насамперед, розробки спеціальних заходів запобігання (технічних, посадових, професійних, побутових). Значення цього питання стає більш наочним, коли згадати ті величезні збитки, які можуть спричинити злочини, учинені з необережності, у сфері використання техніки (Чорнобильська катастрофа, трагедія на пароплаві «Нахімов» та інші.). Заходи, що вживаються для їх відвернення, дістали назву «заходи пасивної безпеки» (прив'язні ремені, шоломи, аптечки, засоби сигналізації, захисні споруди тощо), які покликані скоротити будь-які втрати, можливі у даній сфері життя суспільства.

До загальносоціальних заходів запобігання злочинам, учиненим з необережності, відносяться також різноманітні заходи економічного, політичного, організаційного характеру, спрямовані на усунення протиріч, що склалися в суспільстві. Найбільш ефективними серед них можна назвати: а) розвиток науково-технічного прогресу; б) піднесення на вищий щабель системи освіти та виховання; в) удосконалення управління суспільством.

Відрізняючись від загальносоціальних, спеціальні заходи, між тим, тісно з ними пов'язані, спираються на них. Спеціальні заходи включають:

видання нормативно-правових актів, що становлять законодавчу основу цієї боротьби (норми адміністративного, кримінального, кримінального процесуального, кримінально-виконавчого права тощо) – законодавча діяльність;

розкриття і розслідування злочинів – діяльність правоохоронних органів;

виправлення і ресоціалізація засуджених – кримінально-виконавча діяльність; виявлення і усунення чинників, що породжують злочини, учинені з необережності, – запобіжна діяльність.

Спеціально-кримінологічне запобігання злочинам, учиненим з необережності, можна диференціювати: а) за видами злочинів, що вчиняються з необережності: побутова необережність, не пов'язана з використанням техніки; технічна необережність; професійна необережність; посадова необережність; б) за комплексом факторів, що породжують ці злочини (зброя, засоби, ситуація, особа злочинця).

У сфері побуту спеціальними заходами запобігання злочинам, учиненим з необережності, можуть бути: максимально можливе вилучення із сфери побуту небезпечних предметів (зброя, отруйні, вибухові, радіоактивні речовини); додержання правил пожежної безпеки; боротьба з пияцтвом, алкоголізмом, наркоманією.

У сфері технічної необережності: підвищення вимог до професійності працівників; детальна розробка правил техніки безпеки; створення технічних знарядь, що мають високий рівень безпеки.

Названі вище заходи вживаються і при професійній, і при посадовій необережності.

У найзагальнішому вигляді спеціальними заходами впливу на фактори, що породжують злочини, учинені з необережності, є:

1) вплив на знаряддя і засоби дії:

- технічне удосконалення знарядь і засобів, підвищення їх надійності;
- поліпшення контролю за технічним станом знарядь і засобів, їх технічна «діагностика»;
- нейтралізація небезпечних чинників, властивих технічним системам, і зменшення можливої шкоди від їх використання;

– максимальна регламентація використання знарядь і засобів, удосконалення правил безпеки при їх застосуванні;

- недопущення сторонніх осіб до використання технічних засобів;

2) вплив на небезпечну ситуацію:

– технічне оснащення елементів ситуації, що становлять найбільшу небезпеку (шляхи сполучення, шахти, кар'єри і т.п.);

– скорочення або нейтралізація небезпечних факторів ситуації залежно від об'єктивної можливості та економічної доцільності;

– підвищення інформативності і «сигнальності» ситуацій про наявність у них небезпечних факторів;

– регламентація професійної діяльності залежно від найбільш типових небезпечних ситуацій і відпрацювання безпечної поведінки в них;

3) вплив на особу:

- професійний відбір працівників з урахуванням їх психофізичних якостей;

– професійне навчання працівників, особливо правилам безпеки і правилам поведінки у небезпечних ситуаціях;

– удосконалення контролю за діяльністю робітників, пов'язаною з підвищеною небезпекою, а також за станом їх здоров'я;

– наукова організація праці цих категорій працівників з урахуванням рекомендацій медицини та психології;

- підвищення відповідальності працівників за дотриманням правил безпеки;

– загальне підвищення культури і дисципліни громадян, які можуть опинитися у сфері дії технічних засобів або у небезпечних ситуаціях;

4) індивідуальна профілактика (превенція):

- виправлення і ресоціалізація засуджених;

– позбавлення осіб можливості спричинити шкоду (позбавлення права на управління технічними засобами);

- контроль за поведінкою таких осіб;

- вилучення предметів, які несуть небезпеку при їх використанні;

- лікування як добровільне, так і примусове, алкоголіків, наркоманів, хворих на СНІД.

Велике значення у запобіганні злочинам, учиненим з необережності, має прогнозування злочинної ситуації і поведінки особи, що дозволяє заздалегідь розробити запобіжні заходи.

Значну роль у запобіганні злочинам, учиненим з необережності, відіграють правоохоронні органи, зокрема підрозділи Національної поліції, такі як служба дільничних офіцерів поліції, дорожня поліція, служба державного протипожежного нагляду, служба дозвільної системи. Їх запобіжна діяльність детально регламентована відповідними нормативно-правовими актами МВС України.

Потрібно відмітити, що рівень злочинів, що вчиняються з необережності, який не знижується, ставить перед державою та суспільством проблему пошуку нових, більш оптимальних і перспективних методів і способів підвищення ефективності заходів впливу на необережні суспільно небезпечні діяння, зокрема, на найбільш небезпечні і поширені її види – технічну та посадову.

Заходи запобігання посадовій (службово-управлінській) необережності.

У структурі злочинів, що вчиняються з необережності, посадова необережність за кількісними та якісними показниками займає після технічної необережності друге місце. Посадова (службово-управлінська) необережність включає в себе сукупність всіх посадових злочинів, що вчиняються з необережності, по країні за певний проміжок часу. Тому її можна визначити як мінливе соціально-правове явище, що включає в себе сукупність всіх посадових злочинів, що вчиняються з необережності, вчинених в суспільстві в даний період і характеризуються кількісними і якісними (структура, характер) показниками.

До групи названих злочинів, що вчиняються з необережності, належать: службова недбалість (ст. 367 КК України), недбале ставлення до військової служби (ст. 425 КК України) та ін. У структурі посадової необережності переважає недбалість.

Посадова необережність обумовлена насамперед протиріччями, що виникають у ході соціально-економічного розвитку суспільства, диспропорціями та кризовими метаморфозами в економіці, негативними моментами окремих соціальних процесів (урбанізації, міграції, соціальної мобільності громадян); суперечностями у сфері суспільної свідомості, що проявляються в спотвореному або зовсім неправильному сприйнятті та оцінці суті змінених суспільних відносин у сучасних умовах. Звідси допускаються окремими посадовими особами різні бюрократичні перекручення, поширюється надмірно завищена самооцінка, що межує з твердою впевненістю у своїй службово-управлінській невразливості, внаслідок чого допускаються факти легковажно безвідповідального виконання покладених на них посадових обов'язків, що проявляється в несумлінне ставлення до обов'язків, службовій недбалості та інших злочинах.

Посадова необережність знаходиться також у взаємозв'язку і взаємній обумовленості зі службовими умисними злочинами, що вчиняються, зокрема, внаслідок суперечностей між керуючими і керованими. До такого роду суперечностей у службово-управлінській сфері призводить вчинення різних посадових умисних злочинів у виді зловживання службовим становищем, прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди та інших корупційних злочинів. В основі таких злочинів лежить антигромадська економічна психологія особи.

Посадові особи, які мають схильність до використання свого керівного положення в цілях задоволення якихось особистих корисливих, кар'єристських або інших приватних інтересів, як правило, створюють на керованих ними дільницях атмосферу бюрократизму, обструкціонізму, протекції, підлабузництва, що створює умови для професійної деградації особистості. У свою чергу, така атмосфера ініціює безвідповідальне ставлення працівників до виконання своїх службових функцій і кругову поруку, і все це в кінцевому підсумку призводить до різних службово-управлінських злочинів, що вчиняються з необережності, з боку посадових осіб.

Посадові особи, що характеризуються виразними антисоціальними поглядами і установками, як правило, про спільне благо недостатньо або зовсім не дбають, трудовий колектив формують з міркувань «потрібних», «своїх», зручних, слухняних людей, на яких можна, в першу чергу, поклатися для досягнення приватних цілей і в яких можна отримати підтримку в реалізації різних намірів в обхід законів. Рівень ділових і морально-етичних якостей сформованої таким чином «своєї єдиної команди» людей в увагу не приймається. Члени такої «команди», потрапляючи у сферу службово-управлінської діяльності, через недостатню професійну кваліфікацію та некомпетентність деколи допускають помилкові, а іноді і безграмотні накази і розпорядження, завдаючи тим самим

державі і суспільству в окремих випадках безповоротні витрати і втрати, в т.ч. і у вигляді загибелі людей, заподіяння шкоди їх здоров'ю.

Запобігання технічній необережності.

У структурі злочинів, що вчиняються з необережності, найбільша питома вага припадає на частку технічної необережності. Розвиток техніки заснований на науково-технічному прогресі, однією з суперечностей якого є збільшення кількості злочинів, що вчиняються з необережності. Одна із трагедій людства в двадцятому столітті – аварія на Чорнобильській АЕС. Те, що відбуваються авіакатастрофи, аварії поїздів, численні транспортні пригоди, вибухи та обвали в шахтах, падіння ракетноносіїв, спостерігаються факти екологічного лиха в окремих регіонах, все це, з одного боку, результати науково-технічної революції, з іншого – наслідок недобросовісного, часом легковажного і безвідповідального ставлення людини до дотримання правил безпеки при поводженні з технікою.

Прикладів неблагоразумного поводження людини з технікою і природою можна навести безліч. Показники технічної необережності викликають досить обґрунтовану тривогу в суспільстві.

У профілактиці технічної необережності необхідно орієнтуватися на сукупність факторів, які її обумовлюють. Виявлення і уточнення ситуації необережного діяння створює можливість для диференційованого встановлення причин і умов, що сприяли допущенню технічної необережності, тобто пов'язаних з діями джерел підвищеної небезпеки, особистісними особливостями винної особи, що допустили порушення правил безпеки.

Коли людина оцінює шанси настання деякої події, то вона вказує їх не як абсолютну істину, а як гіпотезу, яка може бути підтверджена або спростована в залежності від того, наскільки ця подія відповідає уявленням цього суб'єкта про випадковість і в якій мірі він може обмірковувати альтернативні версії.

Отже, в організації роботи щодо запобігання технічній необережності потрібно виходити з урахування того факту, що в якості причин і умов, що сприяють вчиненню суспільно небезпечних діянь у сфері взаємодії людини і техніки, виступають в сукупності об'єктивні і суб'єктивні фактори, котрі суперечать вимогам безпеки і знаходяться у взаємозв'язку з дефектами особистості та діяльності осіб, які обслуговують або іншим чином працюють з технікою, з наявністю певних антигромадських поглядів, звичок і установок в свідомості цих осіб.

Підвищенню ефективності запобігання технічній необережності служить і створення глибоко і всебічно продуманої наукової основи безпечного і нешкідливого поводження з джерелами підвищеної небезпеки.

Діяльність зі створення наукової основи безпечного поводження з технікою включає ретельне дослідження та експертний аналіз всіх пропозицій і рекомендацій вчених з питань дотримання правил безпеки у поводженні з джерелами підвищеної небезпеки. Тому всякі нові технічні агрегати, системи та машини повинні допускатися до використання в тій чи іншій сфері діяльності людей при наявності науково обґрунтованого ергономічного та екологічного висновку експертів-фахівців, обізнаних у цих галузях наук.

У випадках невідповідності техніки експертним вимогам і використання її в порушення таких вимог, правомірно ставити питання про притягнення до відповідальності осіб, які допустили до використання або використовують порушення висновку експертизи такого роду техніки.

Запобігання автотранспортним необережним злочинам.

На думку вчених¹¹²³, особливості запобігання автотранспортним правопорушенням та злочинам пов'язані з необхідністю комплексного впливу на всі елементи системи «людина – автомобіль – дорога». Тому поряд із заходами, що забезпечують дотримання водіями норм безпеки (підбір, навчання, виховання, контроль), важливими є заходи, що забезпечують безпечний рух інших його учасників, зокрема пішоходів, а також заходи, що попереджують та усувають умови виникнення аварійних ситуацій, які залежать від стану доріг і транспортних засобів.

Загальносоціальні заходи запобігання пов'язані з реалізацією планів соціального й економічного розвитку в сфері автомобілебудування, дорожнього будівництва,

¹¹²³ Кримінологічна віктимологія: навч. посіб. / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. 416 с. С. 387.

правовиховної роботи серед учасників дорожнього руху. Створені фонди безпеки дорожнього руху сприяють матеріально-технічному забезпеченню системи безпеки руху.

Велика робота проводиться інженерною службою патрульної поліції і дорожніми організаціями по забезпеченню доріг інформаційно-вказівними знаками, розміткою, огороженнями та іншою облаштованістю, що сприяє безпеці руху.

Удосконалюється конструкція автомобілів, розробляються і впроваджуються технічні засоби, що обмежують можливість настання небезпечних наслідків при аварії (ремні безпеки тощо).

Найважливіший напрям загальносоціального запобігання пов'язаний із забезпеченням якісної підготовки і підвищення кваліфікації водіїв.

На думку О. М. Мойсюка, до спеціальних заходів віктимологічного запобігання дорожньо-транспортним правопорушенням та злочинам належать:

- контроль за дотриманням правил безпеки руху;
- припинення порушень незлочинного характеру, які можуть перерости в автотранспортні злочини;
- виховний та правовий вплив на порушників;
- виявлення та усунення конкретних обставин, що сприяють виникненню аварійної обстановки (стан доріг, транспортних засобів, водіїв);
- виявлення та усунення за матеріалами кримінальних проваджень причин і умов конкретних злочинів;
- проведення правової і виховної роботи з водіями, які обслуговують населення ¹¹²⁴.

Головним суб'єктом спеціального запобігання дорожньо-транспортним злочинам виступають підрозділи Національної поліції, зокрема Департаменту патрульної поліції, які здійснюють правовиховну роботу з безпеки руху серед водіїв на транспортних підприємствах, а також серед населення. Патрульною поліцією здійснюється правовиховна робота з безпеки руху серед водіїв на транспортних підприємствах, а також серед населення.

Зазначимо, що реформування правоохоронних органів України – дуже складний процес, який може мати вкрай небезпечні наслідки для суспільства, держави і громадян у разі допущення помилок. Під час реформування МВС України помилково, на наш погляд, знищено старі служби і підрозділи, зокрема Державтоінспекцію (далі – ДАІ) і дорожньо-патрульну службу (ДПС), а у вересні 2017 р. ліквідовано Управління безпеки дорожнього руху, яке було створено в 2015 році, після ліквідації ДАІ. Саме на Управління безпеки дорожнього руху було покладено забезпечення превентивної та профілактичної діяльності, організація дозвільної системи, підготовка нормативних актів та інші питання, пов'язані із забезпеченням безпеки дорожнього руху. З цього моменту контроль безпеки вантажних і пасажирських перевезень, їх супроводження та оформлення необхідних документів здійснюватиме патрульна поліція. До юрисдикції патрульної поліції перейшов і контроль за транспортуванням небезпечних вантажів, затвердження маршрутів і видача дозвільних документів ¹¹²⁵.

На нашу думку, підрозділи патрульної поліції, які покликані виконувати функції, пов'язані з забезпеченням безпеки дорожнього руху, на жаль, за браком часу не в змозі, наприклад, разом з оформленням ДТП, виконувати більш значущі функції насамперед із запобігання злочинам та правопорушенням. Адже на групи швидкого реагування – нові структурні підрозділи патрульної поліції, до складу яких входять два спеціально підготовлені працівники, покладено занадто багато функціональних обов'язків. Зокрема вони зобов'язані цілодобово оперативно реагувати на виклики та забезпечувати порядок у місті, перебувати на місці події у найкоротший термін, запобігати злочинам та адміністративним правопорушенням, надавати допомогу громадянам, в тому числі й медичну, активно співпрацювати з населенням та вивчати їх проблемні питання, проводити профілактичну роботу з раніше судимими та іншими особами, які перебувають на

¹¹²⁴ Мойсюк О. М. Віктимологічна профілактика порушень правил безпеки дорожнього руху: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 1999. 24 с.

¹¹²⁵ Сторавчик В. Г. Запобігання дорожньо-транспортним правопорушенням у контексті реформування національної поліції України та законодавчих новацій у сфері безпеки дорожнього руху. *Науковий вісник Нац. акад. внутр. справ*. 2018. № 1 (106). С. 158–170. С. 163.

спеціальних обліках, забезпечувати безпеку дорожнього руху та нагляд за дотриманням Правил дорожнього руху, а також здійснювати оформлення ДТП ¹¹²⁶.

Створені нині підрозділи дорожньої поліції на базі підрозділів Департаменту патрульної поліції, на наш погляд, не відповідають викликам сьогодення, адже до їх функцій належить лише – забезпечення безпеки дорожнього руху на великих автомагістралях. А у великих містах, де за статистикою ДТП вчиняються набагато більше, ніж на трасах, функції з безпеки дорожнього руху покладені патрульну поліцію ¹¹²⁷.

За час існування ДАІ чимало функцій щодо спеціального запобігання дорожньо-транспортним правопорушенням та злочинам проводили інженер з організації дорожнього руху та нагляду за станом доріг ДАІ і дорожні державні організації (зокрема, Укравтодор) щодо забезпечення доріг інформаційно-вказівними знаками, розміткою, огороженнями та іншою облаштованістю, включення режимів світлофорів, що сприяє безпеці руху.

Отже, на наше переконання, у структурі Національної поліції потрібно створити окремий підрозділ на рівні Департаменту дорожньої поліції (у його складі передбачити штатну посаду інженера з організації дорожнього руху та нагляду за станом доріг), передбачивши основними завданнями даного підрозділу:

- забезпечення безпеки дорожнього руху;
- запобігання злочинам та правопорушенням;
- застосування превентивних заходів адміністративного впливу та примусу до правопорушників серед учасників дорожнього руху;
- оформлення ДТП (оформлення необхідних документів та організація заходів безпеки на місці ДТП);
- надання первинної медичної та невідкладної допомоги громадянам під час ДТП, а також у разі потреби в інших випадках;
- запобігання та усунення умов виникнення аварійних ситуацій, які залежать від стану доріг і транспортних засобів;
- забезпечення доріг інформаційно-вказівними знаками, розміткою, огороженнями та іншою облаштованістю, включення режимів світлофорів, що сприяє безпеці руху;
- забезпечення публічної безпеки та порядку на вулицях населених пунктів та за їх межами ¹¹²⁸.

У межах реформування законодавства у сфері безпеки дорожнього руху на розгляд парламенту Кабінет Міністрів України подав підготовлені МВС України пропозиції до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за окремі правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху» від 14 листопада 2017 року ¹¹²⁹.

У контексті зазначеного та за результатами проведених досліджень ¹¹³⁰ доцільно підвищити розміри штрафів за деякі види адміністративних правопорушень у сфері безпеки дорожнього руху, передусім – за керування транспортним засобом у стані сп'яніння.

Крім цього, слід посилити адміністративну відповідальність пішоходів, які переходять дороги в не передбачених для цього місцях. Найважливішим напрямом загальносоціального запобігання порушенню ПДР є забезпечення якісної підготовки та підвищення кваліфікації водіїв. Тому, передбачаючи зміни до Порядку видачі посвідчення водія, ми пропонуємо зосередитися на підготовці водіїв протягом не менше ніж шести місяців у спеціальних

¹¹²⁶ Сюрвачик В. Г. Запобігання дорожньо-транспортним правопорушенням у контексті реформування національної поліції України та законодавчих новацій у сфері безпеки дорожнього руху. *Науковий вісник Нац. акад. внутр. справ*. 2018. № 1 (106). С. 158–170. С. 163.

¹¹²⁷ Сюрвачик В. Г. Запобігання дорожньо-транспортним правопорушенням у контексті реформування національної поліції України та законодавчих новацій у сфері безпеки дорожнього руху. *Науковий вісник Нац. акад. внутр. справ*. 2018. № 1 (106). С. 158–170. С. 163.

¹¹²⁸ Сюрвачик В. Г. Запобігання дорожньо-транспортним правопорушенням у контексті реформування національної поліції України та законодавчих новацій у сфері безпеки дорожнього руху. *Науковий вісник Нац. акад. внутр. справ*. 2018. № 1 (106). С. 158–170. С. 163.

¹¹²⁹ Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за окремі правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху» від 14 листоп. 2017 р. (реєстр. № 7286). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62877.

¹¹³⁰ Сюрвачик В. Г. Запобігання дорожньо-транспортним правопорушенням у контексті реформування національної поліції України та законодавчих новацій у сфері безпеки дорожнього руху. *Науковий вісник Нац. акад. внутр. справ*. 2018. № 1 (106). С. 158–170. С. 164.

державних автошколах. Причому посилену увагу в навчанні варто приділити практичному водінню. Також потрібно встановити відеонагляд за місцями складання іспитів з отримання посвідчення водія (ця відеозйомка має бути у відкритому доступі в Інтернеті) ¹¹³¹.

Реалізація заходів із запровадження системи автоматичної фото- та відеофіксації порушень ПДР є доцільною лише за умови безпосереднього пред'явлення водієві доказової бази в день учинення правопорушення. Для цього системи автоматичної фото- та відеофіксації мають своєчасно передавати інформацію до чергової частини відділу патрульної поліції, звідки інформація негайно надходитиме на планшети поліцейських, які несуть службу за місцем знаходження автомобіля. Адже навіть за три дні після вчинення порушень ПДР (наприклад, порушення швидкісного режиму, проїзду на заборонений сигнал світлофора) водій може вже не пам'ятати подробиць події. Практика застосування відеофіксації порушень ПДР засвідчила, що листи із фотофіксацією та штрафами правопорушникам приходили занадто пізно.

У зв'язку з вищезазначеними (резонансними) випадками погіршення стану дотримання Правил дорожнього руху, що призводить до тяжких наслідків, до Верховної Ради України внесено зміни до чинних законів, якими передбачається посилити штрафи для водіїв (в тому числі за водіння в нетверезому вигляді), а також впровадити відеофіксацію порушень. У той же час керівництвом Міністерства інфраструктури України запропоновано зниження швидкості руху в містах з нинішніх до 50 км/год. Експерти стверджують: проблема не в обмеженнях, а у відсутності контролю на дорогах. Зараз в містах практично немає патрулів, які контролювали і швидкісний режим, і дотримання ПДР. Тому висловлено пропозицію врегулювати зазначену проблему за допомогою камер, але оскільки їх досі немає, то стан контролю за дорогами залишається незадовільним. Водії про це знають і не бояться порушувати. При цьому часто і самі патрульні не знають, як себе вести на дорозі. Поліція дуже погано знає свої повноваження. Тому водії в прямому сенсі «сідають на голову» патрульним. А оскільки в самій поліції зараз велика плінність кадрів і підготовлені кадри йдуть все частіше, то ситуація на дорогах тільки погіршується ¹¹³².

Водночас ми не поділяємо пропозицію обмеження швидкості руху транспортних засобів у населених пунктах до 50 км/год. Натомість доцільно встановити максимально дозволена швидкість руху транспортних засобів у населених пунктах 60 км/год. Крім цього, передбачити, що в населених пунктах на автошляхах міжнародного сполучення та у великих містах на дорогах із двома та більше смугами в одному напрямку максимально дозволена швидкість руху транспортних засобів може сягати 90 км/год. Ці дороги обов'язково мають бути обладнані підземними переходами або наземними шляхопроводами та пішохідними переходами. Відповідальність за обладнання таких доріг слід покласти на Укравтодор і місцеві держадміністрації. Водночас не має бути жодних допустимих меж перевищення встановлених обмежень швидкості руху транспортних засобів, що підтверджує також європейський досвід.

Варто зазначити, що більшість із заходів спеціального запобігання дорожньо-транспортним злочинам на сьогодні впроваджено в силу реалізації протягом останніх років Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2020 року ¹¹³³, плану заходів щодо реалізації Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2020 року ¹¹³⁴, Державної програми підвищення безпеки на дорогах України до 2020 року ¹¹³⁵.

¹¹³¹ Сторавчик В. Г. Запобігання дорожньо-транспортним правопорушенням у контексті реформування національної поліції України та законодавчих новацій у сфері безпеки дорожнього руху. *Науковий вісник Нац. акад. внутр. справ*. 2018. № 1 (106). С. 158–170. С. 165–166.

¹¹³² Газета «Вести». 19 жовтня 2017 р. URL: <https://vesti-ukr.com/harkov/261592-trahedija-v-kharkove-voditeli-poterjali-strakh>.

¹¹³³ Про схвалення Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України; Стратегія від 14.06.2017 р. № 481-р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/481-2017-p>.

¹¹³⁴ Про затвердження плану заходів щодо реалізації Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України; План, Заходи від 28.03.2018 р. № 231-р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/231-2018-p>.

¹¹³⁵ Про затвердження Державної програми підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2020 року: постанова Кабінету Міністрів України від 25.04.2018 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/NT4072.html.

Водночас, на наше переконання¹¹³⁶, окрім уже впроваджених заходів, покликаних вирішити проблему підвищення рівня безпеки дорожнього руху, потрібно також приділити особливу увагу:

- по-перше, професійній підготовці водіїв в автошколах, адже недоліки системи підготовки водіїв автолюбителів в автогосподарствах безпосередньо впливають на формування низької культури поведінки учасників дорожнього руху;

- по-друге, проводити, особливо для пішоходів, пропаганду правил безпеки дорожнього руху через засоби масової інформації, а також в освітніх установах, трудових колективах і за місцем проживання;

- по-третє, якнайшвидше урегулювати всі питання щодо розмитнення та перереєстрацію автомобілів на європейських номерах (так званих «євро бляхах»), оскільки за статистикою водії на незареєстрованих номерах, вчиняючи ДТП, втікають з цього місця тим самим уникають відповідальності. При цьому питання щодо розмитнення та перереєстрацію автомобілів на європейських номерах повинні бути вирішені враховуючі насамперед інтереси водіїв¹¹³⁷.

§ 4. Віктимологічне запобігання злочинам, що вчиняються з необережності

Заходи віктимологічного впливу на злочини, учинені з необережності, можна поділити на три групи:

- вплив на людський фактор;

- безпечна експлуатація джерел підвищеної небезпеки;

- конструктивна безпека технічних засобів¹¹³⁸.

Основними заходами віктимологічного запобігання злочинів, що вчиняються з необережності, пов'язаних з легковажністю і недбалістю, професійною непридатністю операторів, джерел підвищеної небезпеки, учасників інших робіт, які вимагають особливої уваги, є заходи, що спрямовані на реалізацію запобігання злочинної помилки. У цьому аспекті повинні бути розроблені заходи контролю за конструкцією машин і механізмів, за якістю їх виготовлення, за умовами експлуатації, за наявністю і технічним рівнем систем безпеки, рекомендації з професійного відбору операторів, їх навчання і практики тощо.

Для запобігання службової необережності потрібна ґрунтовна організація відбору кадрів, які характеризуються професіоналізмом і порядністю, стійкістю проти тиску групового еґоїзму колективу підприємства, фірми. Водночас важливим є відповідне нормативне регулювання і методичне забезпечення прийняття і виконання управлінських рішень; своєчасне і достатнє інформаційно-аналітичне забезпечення, що дозволяє оцінити ступінь і обґрунтованість ризику, можливі наслідки.

До заходів зниження ризику настання тяжких наслідків під час помилки оператора, запобігання управлінської помилки посадової особи, іншої професійної помилки виконавця належать:

- а) автоматизовані системи управління;

- б) установлення пристроїв, які:

- перешкоджають доступу сторонніх осіб до джерела підвищеної небезпеки;

- інформують про виникнення небезпечної ситуації шляхом звукових чи світлових сигналів;

- блокують неправильні дії оператора;

- безпосередньо захищають людей від травм.

¹¹³⁶ Сюрвачик В. Г. Законодавчі новації стратегічних заходів з безпеки дорожнього руху в Україні. Безпека на дорозі: матеріали круглого столу (м. Кривий Ріг, 24 трав. 2018 р.). Кривий Ріг: Донецький юрид. ін-т МВС України. 2018. 188 с. С. 154–160. С. 156

¹¹³⁷ Сюрвачик В. Г. Законодавчі новації стратегічних заходів з безпеки дорожнього руху в Україні. *Безпека на дорозі*: матеріали круглого столу (м. Кривий Ріг, 24 трав. 2018 р.). Кривий Ріг: Донецький юрид. ін-т МВС України. 2018. 188 с. С. 154–160. С. 156–157.

¹¹³⁸ Джу́жа О. М., Моїсєєв Є. М. Проблеми кримінальної віктимології (кримінологічний, психологічний та пенітенціарний аспекти): монографія. Київ: НТР «Правник» – Нац. акад. внутр. справ України, 1998. 84 с.

Низка заходів запобігання злочинам, учиненим з необережності, адресовані населенню. Йдеться про навчання правилам транспортної і пожежної безпеки, правилам експлуатації побутової техніки, мисливської зброї; про обмеження володіння і доступу до предметів, у процесі користування якими може бути допущена злочинна помилка тощо.

У прояві криміногенних факторів злочинів, що вчиняються з необережності, певну роль відіграє і віктимна поведінка жертви злочину. Як зазначала Н. Ф. Кузнєцова, тут становить інтерес виявлення фактичної кількості потерпілих від злочинів в цілому, виявлення реальної форми їх поведінки для визначення ефективності кримінально-правових засобів боротьби з антигромадською поведінкою потерпілих (останнє виявляється умовою, що стимулює злочинність), для усунення в кваліфікації і караності осіб з точки зору суворого дотримання принципу індивідуальної вини потерпілого і для вдосконалення кримінального законодавства¹¹³⁹.

Із понад чотирьохсот вивчених кримінальних справ і кримінальних проваджень за фактами технічно посиленою необережності (транспортні злочини, злочинні порушення правил охорони праці і техніки безпеки у різних галузях діяльності людей) більше ніж у половині випадків виявлені явища віктимної поведінки потерпілих, причому випадки грубої, невибачливої необережності потерпілого, що знаходилося в прямому зв'язку з суспільно небезпечними наслідками, склали 19 %. У свою чергу, 35 % потерпілих самостійно, безвідносно до поведінки обвинуваченого, вчинили необережні суспільно небезпечні діяння, що спричинили або створили реальну можливість настання вказаних у диспозиції кримінально-правової норми суспільно небезпечних наслідків. А 65 % потерпілих вчинили діяння в «співавторстві» з обвинуваченим, допустивши тим самим необережне «сопричинение». В інших випадках необережна девіантна поведінка потерпілого була так чи інакше пов'язана зі шкідливим розвитком подій і настанням небажаних наслідків, тобто зіграла роль якогось привідного факту в генезисі необережного злочину.

Викладені обставини якщо і знаходили відображення в обвинувальних вироках судів, то не інакше як пом'якшуючі вину підсудного, які враховуються при призначенні йому остаточного покарання, але не більше. А питання ж зміни кваліфікації злочину, або виправдання підсудного навіть у випадках повного доведення вини самого потерпілого судами майже не обговорювалися.

Поширеними заходами кримінально-правового реагування в такого роду обвинувальних вироках виступають виправні роботи або звільнення від відбування покарання з випробуванням, тобто це скоріше формальна, якась декоративно-символічна, ніж відповідна основним, встановленим у законі про кримінальну відповідальність цілям, міра покарання.

Отже, юридична практика, що склалася в даний час у провадженнях, пов'язаних з віктимною поведінкою потерпілого від злочинів, що вчиняються з необережності, потребує докорінного перегляду.

Виявлення віктимної поведінки потерпілого ускладнено через відсутність досить чітких наукових рекомендацій у цьому плані, досить поверхневої обізнаності більшості працівників правоохоронних органів.

Система віктимологічних заходів запобігання злочинам, учиненим з необережності, повинна розроблятися з урахуванням специфіки і особливостей соціально-правового статусу як правопорушника, так і потерпілого. Саме девіантну поведінку потерпілого можна класифікувати на дві групи: 1) помилкова поведінка і 2) ризикована поведінка. У зв'язку з цим заходи профілактики доцільно розробляти з урахуванням даної класифікації.

Помилки допускаються, як правило, внаслідок недостатньої професійної підготовки, неувважності, розсіяності, легковажного ставлення до виконання дорученої справи. Ризик може виникати внаслідок надмірної самовпевненості, зятятого небажання вникати в суть і можливі наслідки реальної життєвої ситуації. Помилкова поведінка здатна призводити до вчинення потерпілим таких видів необережності, як вольова (груба) недбалість або злочинне невігластво. Ризикована поведінка найчастіше призводить до вчинення необережності у вигляді злочинної самовпевненості (передбачення ймовірних наслідків, але переконливість в тому, що вони не настануть). Результатом цього є різного роду техногенні катастрофи з великою кількістю людських життів тощо.

¹¹³⁹ Криминология / под ред. Н. Ф. Кузнєцовой, Г. М. Миньковского. Москва: Изд-во МГУ, 1994. 566 с.

Список рекомендованих джерел з кримінології

1. Ellenberger H Psychologist Berichnugen Zwisichen Verbrecher and Opfer. 1954. № 4. С. 7.
2. Gasser P. Victimologic. Chur, 1965. С. 127.
3. Hentig H. Remarks on the interaction of Perpetrator and victim. The Journal of criminal law and criminology. 1941. Vol. 31.
4. Liska A. Perspectives on Crime and Deviance / Allen E. Liska. New jersey, 1987;
5. Азаров Д. С Кримінальна відповідальність за злочини у сфері комп'ютерної інформації: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Азаров Денис Сергійович; НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2002. С 147.
6. Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С. Кримінологія: Курс лекцій. Київ: МАУП, 2002. 296 с.
7. Бадира В. А., Денисова Т. А. Правові основи виправлення та ресоціалізації жінок, засуджених до позбавлення волі: монографія. Запоріжжя: Класичний приватний ун-т, 2009. 168 с.
8. Баліна С. Н. Кримінологічний аналіз статистичних показників злочинності в установах, підприємствах, організаціях України за видами економічної діяльності за 2013–2015 роки. *Наука і правоохорона*. 2017. № 1. С. 133–142.
9. Бандурка А. М., Давыденко Л. М. Преступность в Украине: причины и противодействие: монография. Харьков: Основа, 2003. 368 с.
10. Батиргарєєва В. С. Кримінологічні засади запобігання рецидивній злочинності в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2010. С. 16.
11. Батиргарєєва В. С. Рецидивна злочинність в Україні соціально-правові та кримінологічні проблеми: монографія. Харків: Право, 2009. 576 с. С. 194.
12. Біленчук П. Д., Зубань М. А. Комп'ютерні злочини: соціально-правові і кримінологіко-криміналістичні аспекти: навч. посіб. Київ: Українська академія внутрішніх справ, 1994. С 15–16.
13. Богатирьов А. І. Антикриміногенний вплив на злочинність серед засуджених в місцях несвободи: монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 420 с.
14. Богатирьов І. Г. Кримінологія: навч. посіб. Київ: ВД Дакор. 2016. 140 с.
15. Богатирьов І. Г., Богатирьова О. І., Пузирьов М. С Запобігання пенітенціарній злочинності в Україні: посіб.; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: ВД «Дакор», 2014. 96 с.
16. Бублейник В. А. Борьба с незаконным збутом наркотических засобів: кримінально-правовий і кримінологічний аспекти: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. юрид. наук. Київ: Київськ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2007. 20 с.
17. Бусол О. Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні у контексті сучасної антикорупційної стратегії: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2015.
18. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 352 с.
19. Віктимологічні засади боротьби зі злочинами, що вчиняються в установах виконання покарань України: навч. посіб. / О. М. Джужа, В. В. Коваленко, О. Г. Колб та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі та В. В. Коваленко. Хмельницький: Хмельниц. ЦНП, 2012. 172 с.
20. Віктимологія: навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкина. Харків: Право, 2017. 308 с.
21. Вознюк А. А. Теоретичні та практичні проблеми кримінальної відповідальності за створення злочинних об'єднань та участь в них як посягання на громадську безпеку: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. 652 с.
22. Вознюк А. А. Кримінальна відповідальність за створення злочинних об'єднань та участь у них: монографія. Київ: ФОП Маслаков, 2018. 928.
23. Вплив соціально-економічних процесів на злочинність в Україні та у світі (за офіційними матеріалами ООН, Всесвітнього банку, статистичного органу Євросоюзу (Eurostat), Державної служби статистики України): аналітичний огляд. Київ: ДНДІ МВС України, 2018. 26 с.
24. Герцензон А. А. Введение в советскую криминологию: учебник. Москва: Юрид. лит., 1965. 227 с. С. 32.
25. Глушков В. О., Коваленко П. М. Шахрайство на фінансових ринках у біржовій торгівлі: Правовий та кримінологічний аналіз. Х. : Видавничий Дім «ІнЮре», 2008. С. 156.

26. Голіна В. В. Державне програмування і регіональне планування заходів запобігання злочинності в Україні: навч. посіб. / В. В. Голіна, С. Ю. Лукашевич, М. Г. Колодяжний; за заг. ред. В. В. Голіни. Харків: Право, 2012. 304 с., С. 75
27. Головкін Б. М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання: монографія. Харків: Право. 2011. 432 с.
28. Головкін Б. М. Кримінологічні проблеми умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері: монографія. Харків: ППВ «Нове слово», 2004. С. 41.
29. Гумін О. М. Кримінальна насильницька поведінка проти особи: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2009. 360 с. С. 155–167.
30. Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность: монография. Москва: Юрид. лит., 1990. 304 с. URL: <http://www.koob.ru>.
31. Дагель П. С. Неосторожность: уголовно-правовые и криминологические проблемы. Москва, 1977.
32. Даньшин И. Н. К вопросу о личности преступника. *Проблемы социалистической законности*. 1980. Вып. 6. С. 125.
33. Даньшин И. Н. Введение в криминологическую науку: монография. Харків, 1998.
34. Даньшин И. Н. Общетеоретические проблемы криминологии: монография. Харьков, 2005. С. 50–55.
35. Джужа А. О. Віктимологічні засади запобігання злочинам в Україні: теорія та практика: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. 416 с. С. 223–224.
36. Джужа А. О. Віктимологічні засади запобігання злочинам в Україні: теорія та практика: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. 416 с.
37. Джужа А. О. Теоретичні та практичні засади віктимологічного запобігання злочинам в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право». Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018; Харків: Харківськ. нац. ун-т внутр. справ, 2018. 663 с.
38. Джужа О. М. Віктимологія на захисті прав і законних інтересів жертви злочину. *Право України*. 2002. № 2. С. 137.
39. Джужа О. М. Запобігання злочинам: криминологіко-віктимологічна парадигма: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. 331 с.
40. Джужа О. М. Запобігання злочинам, пов'язаним із сексуальним насильством: монографія. Київ: Атіка, 2009. 240 с.
41. Джужа А. Н. Запобігання поширенню СНІДу правовими засобами (правовий, криминологічний та кримінально-виконавчий аспекти): монографія. Київ: РВВ Української академії внутрішніх справ, 1994. 264 с.
42. Джужа О. М. Науково-практичний інтерес до становлення криминологічної політики України. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2005. № 11. С. 164–175. С. 175.
43. Джужа О. М., Моїсєєв Є. М. Проблеми кримінальної віктимології (криминологічний, психологічний та пенітенціарний аспекти): монографія. Київ: НВТ «Правник» Нац. акад. внутр. справ України, 1998. 84 с.
44. Джужа О. М., Гаркуша А. В. Актуальність криминологічного дослідження екстремальних умов (ситуацій), що сприяють злочинності під час проведення антитерористичної операції. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 27–36.
45. Джужа О. М., Моїсєєв Є. М. Жертва злочину: підходи до визначення та проблеми класифікації. *Вісник Луганського держ. ун-ту внутр. справ. ім. Е. О. Дідоренка*. 2011. № 2. С. 74–81. С. 74.
46. Джужа О. М., Моїсєєв Є. М. Проблеми кримінальної віктимології (криминологічний, психологічний та пенітенціарний аспекти): монографія. Київ: НТР «Правник» – Нац. акад. внутр. справ України, 1998. 84 с.
47. Джужа О. М., Орлов Ю. Ю. Аналіз загальнодержавних комплексних заходів запобігання злочинності в Україні. *Науковий вісник*. Київ. Нац. ун-та внутр. справ. 2006. № 3. С. 119–129.
48. Джужа О., Голосніченко Д., Кирилюк А. Джерела криминологічної інформації про стан злочинності в Україні. 2003. № 12. С. 60–70.

49. Джу́жа О. М. Запобігання поширенню СНІДу правовими засобами (правовий, кримінологічний і кримінально-виконавчий аспекти): монографія. Київ: Укр. акад. внутр. справ, 1994. С. 98, 102.
50. Джу́жа О. М., Моїсєєв Є. М. Проблеми потерпілого від злочину (кримінологічний та психологічний аспекти): навч. посіб. Київ: Укр. акад. внутр. справ, 1994. 51 с.
51. Джу́жа О. М., Моїсєєв Є. М., Васи́левич В. В. та ін. Кримінологія: навчально-методичний посібник / За заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ: Атіка, 2003. С. 188.
52. Джу́жа О. М., Моїсєєв Є. М., Третьякова Т. А. Сти́слий словник кримінологічних термінів: навчальний посібник / під заг. ред. Джу́жи О. М. Київ: Національна академія внутрішніх справ України, 2000. С.27.
53. Джу́жа А.Н., Цибу́ля Е.А. Проблемы становления виктимологической профилактики в ИТУ (в помощь работникам ИТУ). Київ, 1987. С. 15.
54. Дре́мин В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества: монография. Одесса, 2009. С. 14–15.
55. Дри́ль Д. А. Преступность и преступники. Учение о преступности и мерах борьбы с нею / Сост. и предисл. В. С. Овчинского. Москва: ИНФРА-М, 2012. IV, 770 с. С. 22.
56. Дубинин Н. П., Карпец И. И., Кудрявцев В. Н. Генетика, поведение, ответственность. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 1989; Криминалогия: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль. 3-е издание, переработанное и дополненное. Санкт-Петербург, 2014. С. 117–118.
57. Дюркгейм З. Норма и патология. Социология преступности. Москва, 1966. С. 39.
58. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. Москва, 1995. С. 85.
59. Жалинский А. Э., Костицкий М. В. Эффективность профилактики преступлений и криминалогическая информация. Львов. 1980. С. 26.
60. Жалинский А. Э. Специальное предупреждение преступлений в СССР: вопросы теории. Львов: Вища школа, 1976. 193 с. С. 15.
61. Жаровська Г. П. Організаційні аспекти протидії транснаціональній організованій злочинності в Україні. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. праць. Одеса: Нац. ун-т «Нац. юрид. акад.», 2014. Вип. 73. С. 475–481.
62. Жаровська Г. П. Транснаціональна організована злочинність в Україні: феномен, детермінація, протидія: монографія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2018. 568 с.
63. Женщина преступница и проститутка / С. Lombroso & G. Ferrero; Пер. и предисл. д-ра Г. И. Гордона. Киев; Харьков: Ф. А. Иогансон, 1897 (Киев). 478 с.
64. Жилинский С. Э. Система планирования охраны правопорядка. Комплексное планирование профилактики правонарушений. Москва: Юрид. лит., 1987. С. 38–43.
65. Жу́лев В. И. Предупреждение дорожно-транспортных происшествий: монография. Москва: Юрид. лит., 1989. 224 с.
66. Журба А. І. Особливості предмета доказування у справах про комп'ютерні злочини: дис... канд. юрид. наук / Донецький юридичний ін-т Луганського держ. ун-ту внутрішніх справ України ім. Е. О. Дідоренка. Донецьк, 2007. С. 111.
67. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
68. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. 712 с.
69. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2008. Кн. 3: Практична кримінологія. 320 с.
70. Закалюк А. П. Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения: монография. Москва, 1986.
71. Закон про внесення змін до Кодексу про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності за керування транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції. URL: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1446-19.
72. Закон України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» від 15.02.1995 року (із змінами та доповненнями). URL: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

73. Захаров В. П., Колб О. Г., МIRONЧУК С. М., МІЛІЩУК Л. І. Організація індивідуального запобігання злочинам у кримінально-виконавчій установі: монографія. 2 вид., перероб. і доп. / Луцьк: ПП Іванюк В.П., 2007. 442 с.
74. Зелинский А. Ф. Криминальная мотивация хищений и иной корыстной деятельности. Київ: УМКВО, 1990. С. 86.
75. Зелинский А. Ф. Криминология: учеб. пособ. Харків: Рубикон, 2000. 240 с.
76. Зелінський О. Ф. Методика кримінологічних досліджень. Харків, 1992;
77. Иншаков С. И. Преступность в армии: иллюзии и реальность Электронный ресурс. 2004. URL: <http://xserver.ru/userpvair.html>.
78. Иванов Ю. Ф., Джужа О. М. Криминологія: навч. посіб. Київ: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2006. 264 с.
79. Кайзер Гюнтер. Криминология. Введение и основы. Москва: Юрид. лит., 1979. 277 с.
80. Кальман О. Г. Стан і головні напрямки попередження економічної злочинності в Україні: теоретичні та прикладні проблеми: монографія. Харків, 2003. 348 с.
81. Камлик М. І., Невмержицький Є. В. Корупція в Україні: монографія. Київ: Знання, КОО, 1998. 179 с.
82. Карчевський М.В. Кримінально-правова охорона інформаційної безпеки України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2013. С. 10.
83. Кваша О. О. Організатор злочину кримінально-правове та кримінологічне дослідження: монографія / О. О. Кваша. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2003. С. 121.
84. Квашис В. Е. Основы виктимологии. Москва: Nota Bene, 1999. 280 с.
85. Квашис В. Е. Профилактика неосторожных преступлений: учеб. пособие. Київ: НИ и РИО Киев. высш. шк. МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1981. С. 15.
86. Квашис В. Е. Преступная неосторожность. Социально-правовые и криминологические проблемы. Київ, 1998.
87. Кемали Е. С. Коррупционная преступность лиц, уполномоченных на выполнение государственных функций (криминологические и уголовно-правовые проблемы: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. Алматы, 2007. 23 с.
88. Кетле А. Человек и развитие его способностей. Санкт-Петербург, 1865. С. 7.
89. Кирилюк А. В. Дискусійні питання щодо структуризації предмета кримінології. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення: матеріали міжвуз. наук.-практ. конф.* (Київ, 24 берез. 2017 р.): у 2 ч. / редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. Ч. 1. 300 с. С. 148–152.
90. Кларк Р. Преступность в США. Москва, 1975.
91. Ключев М. М. Кримінологічні засади програмування запобігання злочинності: дис. ... канд. юрид. наук. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2008. 197 с. С. 113–114.
92. Коваленко В. В. Профілактика економічної злочинності в Україні: концептуальні засади, організаційно-правові основи, проблеми управління: монографія. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. 420 с.
93. Коваленко О. И., Филонов В. П. Курс лекций по криминологии и профилактике преступности. Донецк, 1995;
94. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон від 07.12.1984 р. № 8073-Х. Дата оновлення: 11.01.2019. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.
95. Колб О. Г. Запобігання злочинності в місцях позбавлення волі: навч. посіб. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. 494 с.
96. Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам: дис. ... док-ра юрид. наук: 12.00.08 / Колб О. Г. К. : КНУВС, 2007. 513 с.
97. Колб О. Г., Барчук А. Б., Кулічук М. М. Запобігання злочинності у місцях позбавлення волі: метод. реком. Луцьк, 2000.
98. Комп'ютерна злочинність: навч. посіб. / П. Д. Біленчук та ін. Київ: Атіка, 2002. С. 10.
99. Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 роки, затв. Указом Президента України від 25 груд. 2000 р. № 1376/2000.
100. Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007–2009 роки, затв. Указом Президента України від 20 груд. 2006 р. № 1767.

101. Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996–2000 рр., затв. Указом Президента України від 17 верес. 1996 р. № 837/96.
102. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції: Міжнародний документ від 31 жовтня 2003 р. (ратифікована із заявами Законом України від 18 жовтня 2006 р. № 251-V). *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 49. Ст. 2048.
103. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності: прийнята Резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї ООН від 15 листоп. 2000 р.: Міжнародний документ від 15.11.2000 р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 14. Ст. 340.
104. Конвенція про кіберзлочинність: Міжнародний документ від 23.11.2001 року. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_575 (дата звернення: 02.05.2019).
105. Кононенко В. И., Маляренко В. И. Пьянство и преступность. Київ: Политиздат Украины, 1988. С. 13.
106. Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 21.02.2019. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
107. Концепція Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 верес. 2010 р. № 1911-р.
108. Копотун І. М. Запобігання злочинам, що призводять до надзвичайних ситуацій у виправних колоніях: монографія. Київ: ПП «Золоті ворота», 2013. 472 с.
109. Користін О. Є. Відмивання коштів: теоретико-правові засади протидії та запобігання в Україні: монографія. Київ, Поліграфкнига, 2007. 448 с.
110. Корнякова Т. В. Кримінологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля: монографія. Київ: Ін Юре, 2011. 408 с.
111. Корупційна злочинність в Україні: сучасний стан, детермінанти та запобігання: навч. посіб. / за ред. О. М. Джузи, Е. В. Расюка. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. 340 с.
112. Корыстно-насильственная преступность несовершеннолетних / отв. ред. И. П. Лановенко. Київ, 1982.
113. Костенко О. М. Корупція в Україні у світлі політичної кримінології. *Політичний менеджмент*. 2009. № 1. С. 50.
114. Крижановський О. М. Кримінологічні засади формування та реалізації стратегії запобігання злочинам у сфері господарської діяльності: дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. Дніпро: ДДУВС, 2018. 203 с.
115. Криминология / под ред. А. А. Герцензона, И. И. Карпеца, В. Н. Кудрявцева. Москва, 1966. С. 55–57.
116. Криминология / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского. Москва: Изд-во МГУ, 1994. 566 с.
117. Криминология: учебник / А. И. Гуров и др.; под. ред. Н. Ф. Кузнецова, В. В. Лунеева. Москва: Волтерс Клувер, 2005.
118. Криминология: учебник / Г. А. Аванесов и др.; под. ред. Г. А. Аванесова. 5-е изд., перераб. и доп. Москва, ЮНИТИ-ДАНА, 2010. С.123.
119. Криминология: учебник / отв. ред. И. И. Рогов, К. Ж. Балтабаев. Алматы: ТОО Изд. «Норма-К». 2004. 336 с.
120. Криминология: учебник / под общ. ред. А. И. Долговой. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма: Инфра-М, 2010. 1008 с. С. 37.
121. Криминология: учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева и В. Е. Эминова. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма; Инфра-М, 2010. 800 с.
122. Криминология: учебник / под ред. Дж. Ф. Шели; пер. с англ. 3-е междунар. изд. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 860 с.
123. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією: міжнар. документ від 27 січня 1999 р. № ETS173. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 47–48.
124. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Є. С. Назимко, С. В. Лосич, Ю. О. Данилевська та ін. / за заг. ред. проф. В. М. Бесчастного та О. М. Джузи. Київ: ВД «Дакор», 2018. 386 с.
125. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 480 с.

126. Кримінальне право: навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ: Ваїте, 2014. 944 с.
127. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III. Дата оновлення: 25.09.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/2341-14>.
128. Кримінальний кодекс України: наук.-практ. комент.: у 2 т. Т. 2 / За заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-ге вид., допов. Х.: Право, 2013. С. 779.
129. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. Дата оновлення: 11.01.2019. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
130. Кримінологічна віктимологія: навч. посіб. / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. 416 с.
131. Кримінологічні засади запобігання злочинам в установах виконання покарань України (пенітенціарна кримінологія): посіб. / за ред. О. М. Джужі. Київ: НАВС, 2013. 620 с. С. 172.
132. Кримінологія і профілактика злочинів. Курс лекцій у 2-х кн. Особлива частина / Александров Ю. В., Гаврилишин А. П., Джужа О. М. та ін. Київ: Національна академія внутрішніх справ України, 2000. 201 с.
133. Кримінологія. Академічний курс / кол. авторів; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с.
134. Кримінологія. Академічний курс: навч. посіб. / кол. авторів; за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ: Кондор, 2018. 588 с.
135. Кримінологія. Загальна частина: навч. посіб. / С. Ф. Денисов, Т. А. Денисова, С. Г. Кулик, О. С. Шеремет та ін. Чернігів: Інститут права ім. В. Сташиса. Класичний приватний університет. 2015. 658 с.
136. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В. В. Голіни. 2-ге вид. Перероб. і доп. Харків: Право, 2009.
137. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман, О. В. Лисосєд; за ред. І. М. Даньшина. Харків: Право, 2003.
138. Кримінологія: курс лекцій / Ю. В. Александров, А. П. Гель, Г. С. Семаков и др. Київ: МАУП, 2002. 295 с.
139. Кримінологія: навч. посіб. / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2009. 348 с.
140. Кримінологія: навч. посіб. / О. М. Джужа, В. В. Василевич, Ю. Ф. Іванов, П. М. Опанасенко, В. Г. Пшеничний, В. Г. Сюрвачик; за заг. ред. проф. О. М. Джужі. Київ: Прецедент, 2004. 208 с.
141. Кримінологія: навч. посіб. / Ю. Ф. Іванов, О. М. Джужа. Київ: Паливода, 2006. 264 с.
142. Кримінологія: навч.-метод. посіб. / О. М. Джужа, Є. М. Моїсєєв, В. В. Василевич та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ, 2003. 400 с.
143. Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. и доп. Харків: Право, 2018. 416 с.
144. Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 513 с.
145. Кримінологія: підручник / В. С. Ковальський, О. М. Костенко, Г. С. Семаков та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2017. 344 с.
146. Кримінологія: підручник / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.
147. Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии (о структуре индивидуального преступного поведения): монография. Москва: ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2007. 176 с.
148. Кудрявцев В. Н. Причины правонарушений: монография. М., 1976.
149. Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации: монография. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1984. 208 с.
150. Кулик О. Г. Злочинність в Україні на початку XXI століття: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 272 с. С. 59.
151. Кулик О. Г. Злочинність як соціальне явище: суттєві ознаки та визначення поняття. *Наука і правоохорона*. 2017. № 1. С. 125–132.

152. Кулик О. Г. Кримінологічний аналіз злочинності в Україні: напрями вдосконалення методології та методики. *Право України*. 2009. № 7. С. 52–57.
153. Курс кримінології. Загальна частина: підручник. У 2 кн. / О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Юрінком–Інтер, 2001. 352 с.
154. Курс кримінології: Особлива частина: підручник: У 2 кн. / М. В. Корнієнко, Б. В. Романок, І. М. Мельник та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Юрінком–Інтер, 2001. 480 с.
155. Лагода К. О. Невиконання судового рішення: кримінологічна характеристика та запобігання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Лагода Катерина Олександрівна; Харківський національний університет внутрішніх справ, 2015. С. 96.
156. Левківський К. М., Піча В. М., Хома Н. М. Політологія. Підручник для студентів вищих закладів освіти. Львів: «Магнолія плюс», 2004. 476 с. С. 38.
157. Литвак О. М. Держава і злочинність: монографія. Київ, 2004. С.37.
158. Литвак О. М. Державний вплив на злочинність: кримінологічно-правове дослідження: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2000.
159. Литвак О. Злочинність, її причини та профілактика: монографія. Київ: Україна, 1997.
160. Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні: монографія. Х. : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. 446 с.
161. Литвинов О. М. Сучасні проблеми управління профілактикою злочинів: монографія. Херсон: Олді-плюс, 2003. 312 с. С. 44–47
162. Личность преступника: монография. / В. Н. Кудрявцев, Н. Н. Кондрашков, Н. С.Лейкина; под. ред. В. Н. Кудрявцева. Москва: Юрид. лит., 1975.
163. Ліпкан В. А. Тероризм і національна безпека України: монографія. Київ: Знання, 2000. С. 111–113.
164. Ломброзо Ч. Преступление: монография. Санкт-Петербург, 1900.
165. Лукашевич С. Ю. Кримінологічна характеристика та попередження злочинності засуджених у місцях позбавлення волі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2011. 19 с.
166. Лунеев В. В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции: монография 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2005. 912 с.
167. Медицький І. Б. Запобігання злочинності: навч. посіб. Івано-Франківськ: Вид. Віктор Дяків, 2008. 220 с.
168. Мельник М. І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії: монографія. Київ: Атіка, 2001. 304 с.
169. Мельник М. І. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми протидії корупції: автореф. дис. ... Київ, 2002. 32 с.
170. Мельник О. В. Кримінологічна характеристика осіб, що вчиняють злочини пов'язані з забрудненням довкілля. *Науковий вісник*. Київ. Нац. уні-ту внутр. справ. Київ, 2012. № 1(80). С. 168–175.
171. Мертон Р. Социальная структура и аномия. Социология преступности. Москва, 1966. С. 299–313.
172. Методика кримінологічного дослідження злочинності в Україні / О. М. Джужа, О. Г. Кулик, В. В. Василевич та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. 192 с.
173. Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / упоряд. : М. І. Камлик та ін. Київ: Школяр, 1999.
174. Мікіш А. С. Запобігання фіктивному підприємництву в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Київ: Нац. акад. внутр. справ 2016 р. С. 94, 174.
175. Мозоль С. А. Кримінологічна безпека в Україні: феномен та наукові засади забезпечення: дис. ... докт. юрид. наук. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2018. 483 с.
176. Мозоль С. А. Кримінологічна безпека в Україні: монографія. Харків. Константа, 2018. 482 с., С. 143–144.
177. Моисеев Е. Н. Борьба органов внутренних дел с бродяжничеством, попрошайничеством и иным паразитическим образом жизни: учеб. пособие. Киев: НИИ РИО КВШ МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1990. С. 4.
178. Мойсюк О. М. Віктимологічна профілактика порушень правил безпеки дорожнього руху: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 1999.

179. Музика А. А. Законодавство України про кримінальну відповідальність за «комп'ютерні» злочини: науково-практичний коментар і шляхи вдосконалення / А. А. Музика, Д. С. Азаров. Київ: Вид-во «Паливода А. В.», 2005. С. 8.
180. Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз дитячої безпритульності як фонового для злочинності явища. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. Вип. 24. № 4. С. 42.
181. Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам: монографія. Харків: Діа плюс, 2013. 524 с.
182. Наркотики: соціальні, медичні і правові аспекти: довідник / авт. скл.: І. М. Кузнецов, С. К. Купрейчик. Мн.: Нове знання, 2001. 400 с.
183. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.
184. Науково-практичний коментар Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України». Станом на 1 січня 2019 року / М. В. Гуцалюк та ін.; за ред. М. В. Гребенюка. Київ: Національна академія прокуратури України, 2019. 220 с.
185. Кримінальний кодекс України: наук.-практ. комент.: у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 6 вид. Харків: Право, 2013. 1416 с.
186. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 9-те вид., переробл. та доповн. Київ: Юридична думка, 2012. 1316 с.
187. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т.; Т. 1 / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. 4 вид., перероб. та доп. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2011. 964 с.
188. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т.; Т. 2 / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. 4 вид., перероб. та доповн. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2011. 624 с.
189. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2014 році. Київ: Міністерство екології та природних ресурсів України, ФОРМ Грінв. Д. С. 2016. 350 с.
190. Оболенцев В. Ф. Латентна злочинність: проблеми теорії та практики попередження: монографія. Харків: СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2005. 127 с. С. 55–56.
191. Ольшанський Д. В. Психологія тероризма: монографія. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 288 с.
192. Організація роботи дільничного офіцера поліції з особами, які перебувають на превентивному обліку: метод. рек. / В. Л. Костюк, В. М. Лисюк, В. Г. Сюрвачик, О. М. Жук. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. 52 с.
193. Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності: монографія. Харків: Діа плюс, 2016. 656 с. С. 16.
194. Орлов Ю. Ю., Кудінов В. А. Підготовка фахівців з протидії кіберзлочинності. Бюлетень з обміну досвідом роботи: наук.-практич. видання. № 188. Київ: РВВ МВС України, 2011. С. 23–33. URL: <https://cyberpolice.gov.ua/contacts>.
195. Паламарчук Л. П. Криміналістичне забезпечення розслідування незаконного втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж: дис. ... канд. юрид. наук. Київ: Академія адвокатури України, 2005. С. 78.
196. Петренко-Лисак А. О. Соціальні детермінанти кібервіртуального простору: автореф. дис. ... канд. соц. наук. К, 2007.
197. Пивоваров В. В. Податкова і кредитно-фінансова злочинність: кримінологічна характеристика та попередження: дис. канд. юрид. наук. Харків, 2003. 236 с.
198. Піголенко І. В. Хабарництво як соціальний феномен сучасного суспільства. URL: http://nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/VKPI_soc/2009_4/Pugolenko.pdf.
199. Пирожков В. Ф. Законы преступного мира молодежи. Криминальная субкультура. Тверь, 1994. 165 с.
200. Плутатир М. В. Імплементція Україною міжнародно-правових зобов'язань щодо відповідальності за злочини у сфері комп'ютерної інформації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2010. С. 6–7.

201. Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми: монографія / за заг. ред. П. Л. Фріса та В. Б. Харченка. Івано-Франківськ-Харків, 2016. 419 с.
202. Полубинский В. И. Виктимологические аспекты профилактики преступлений: монография. Москва: Акад. МВД СССР, 1980. 77 с.
203. Полубинский В. И. Правовые основы учения о жертве преступления: учеб. пособие. Горький: Горьк. высш. шк. МВД СССР, 1979. 83 с.
204. Попович В. М. Теорія детінізації економіки: монографія. Ірпінь, 2001. 524 с. С. 229.
205. Правила дорожнього руху: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 10.10.2001 р. № 1306. Дата оновлення: 01.01.2018. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-п>.
206. Правова статистика: підручник. 2-ге вид. / Джу́жа О. М., Васи́левич В. В. та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ: Атіка, 2014. 480 с.
207. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України 12 грудня 1991 року № 1975-XII. Дата оновлення: 09.12.2012. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12>.
208. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 березня 2003 р. № 638-IV. Дата оновлення: 04.11.2018. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/638-15>.
209. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за правопорушення у сфері довілля: Закон України від 05.11.2009 р. № 1708-VI. Дата оновлення: 19.11.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1708-17>.
210. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією: Закон України від 18 квітня 2013 р. № 221-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 10. Ст. 119.
211. Про державну статистику: Закон України від 17.09.1992 р. № 2614-XII. Дата оновлення: 19.04.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2614-12>.
212. Про дорожній рух: Закон України від 30.06.1993 р. Дата оновлення: 18.12.2017. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3353-12>.
213. Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 29. Ст. 395.
214. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1700-VII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.
215. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Генеральна прокуратура України URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>; Довідка про злочини, учинені в Україні за 2014–2019 рр.: службовий документ / Департамент аналітичної роботи та організації управління МВС України. Київ, 2020. 99 с.
216. Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1699-VII. 2014. № 46. Ст. 2047.
217. Про затвердження Державної програми підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2020 року: постанова Кабінету Міністрів України від 25.04.2018 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/NT4072.html.
218. Про затвердження Державної програми підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2020 року: проект постанови Кабінету Міністрів України від 25.04.2015 р. URL: <https://mtu.gov.ua/projects/137/>; http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/NT4072.html.
219. Про затвердження Інструкції зі складання звітності про роботу слідчих: Наказ ГП України, МВС України, СБУ України, МФ України, НАБ України від 24.10.2017 № 298/875/593/866,200. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>.
220. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України; План, Заходи від 28.03.2018 р. № 231-р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/231-2018-р>.
221. Про затвердження Положення про Державну службу статистики України: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.09.2014 р. № 481. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/481-2014-п>

222. Про затвердження Положення про Національну поліцію: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 р. № 877. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/ru/cardnpd7docid=248607704>.

223. Про затвердження Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань: Наказ Генеральної Прокуратури України від 06.04.2016 р. № 139. Дата оновлення: 30.06.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0680-16>.

224. Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: Наказ Міністерства юстиції України від 28.08.2018 № 2823/5. Дата оновлення: 12.07.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18>.

225. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. Дата оновлення: 01.01.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

226. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30.06.1993 р. Дата оновлення: 05.01.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12>.

227. Про організацію діяльності Управління боротьби з кіберзлочинністю МВС України та підрозділів боротьби з кіберзлочинністю ГУМВС, УМВС: Наказ МВС України від 31 травня 2012 р. № 494. URL: <http://document.ua/pro-organizaciyu-dijalnosti-upravlinnja-borotbi-z-kiberzloch-docl-03883.html>.

228. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 черв. 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. С. 351.

229. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України № 2163-VIII від 05.10.2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19> (дата звернення: 03.05.2019).

230. Про охорону дитинства: Закону України від 26.04.2001 р. № 2402-III. Дата оновлення: 27.03.2018. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.

231. Про Положення про Державну службу статистики України: Указ Президента України від 06.04.2011 р. № 396/2011. Дата оновлення: 21.06.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396/2011>.

232. Про попереднє ув'язнення: Закон України від 30 черв. 1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/35/1993>.

233. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>.

234. Про ратифікацію Додаткового протоколу до Конвенції про кіберзлочинність, який стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи: Закон України № 23-V від 21 липня 2006 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/23-16> (дата звернення: 06.05.2019).

235. Про ратифікацію Конвенції про кіберзлочинність: Закон України від 07.09.2005 року № 2824-IV. URL: <http://zakonl.rada.gov.ua/laws/show/2824-15>.

236. Про ратифікацію Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією: Закон України від 16 березня 2005 р. № 2476-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 16. Ст. 266.

237. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 26 листопада 2018 року «Щодо надзвичайних заходів із забезпечення державного суверенітету і незалежності України та введення воєнного стану в Україні»: указ Президента № 390/2018 від 26 листопада 2018 року. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3902018-25574>.

238. Про рішення Ради національної безпеки та оборони від 06 травня 2015 року «Про заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю в Україні»: Указ Президента України від 16 червня 2015 р. № 341/2015. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/3412015-19136>.

239. Про судову практику у справах про злочини проти власності: постанову Пленуму Верховного суду України № 10 від 6 листопада 2009 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0010700-09> (дата звернення: 07.05.2019).

240. Про схвалення Концепції державної політики у сфері протидії поширенню наркоманії, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів на 2011–2015 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2010 року № 1808-р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

241. Про схвалення Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.08.2013 № 735-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/735-2013>.

242. Про схвалення Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України; Стратегія від 14.06.2017 р. № 481-р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/481-2017-p>.
243. Про утворення територіального органу Національної поліції: Постанова Кабінету Міністрів України від 13.10.2015 року № 831 URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/831-2015-%D0%BF>.
244. Проблеми протидії злочинності: підручник / О. Г. Кальман, І. М. Козьяков, Куц В. М. та ін.; за ред. проф. О. Г. Кальмана. Харків: ТОВ «Новасофт», 2010. 351 с.
245. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за окремі правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху» від 14 листоп. 2017 р. (реєстр. № 7286). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62877.
246. Протидія злочинним захопленням суб'єктів господарювання як виявам рейдерства: посібник / С. С. Чернявський, О. Є. Користін, Я. В. Монастирський та ін. Київ, 2009. 60 с. С. 12.
247. Профілактика злочинів: підручник / О. М. Джу́жа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ: Атіка, 2011. 720 с.
248. Прохоренко Є. Я. Феномен кіберкультури в інформаційно-технологічному відтворенні соціуму: автореф. дис. ... канд. соці-ол. наук. Харків, 2008.
249. Пшеничний В. Г. Запобігання поширенню наркотизму в Україні (кримінологічна та кримінально-правова характеристика) автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / В. Г. Пшеничний; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2005. 19 с.
250. Рясук Е. В. Кримінологічна характеристика та запобігання транснаціональному наркобізнесу в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 2005. 20 с.
251. Решетников Ф. М. Современная американская криминология. Москва: Юрид. лит., 1965. 170 с.
252. Ривман В. Д., Устинов В. С. Виктимология. Санкт-Петербург, 2000.
253. Ривман Д. В. Криминальная виктимология: учебник. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 304 с.
254. Розенфельд Н. А. Кримінально-правова характеристика незаконного втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж: дис. ... канд. юрид. наук / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. К, 2003. С. 143.
255. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.08.2013 р. № 735 «Про схвалення стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року». URL: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
256. Романюк Б., Гуцалюк М. Координація боротьби з комп'ютерною злочинністю – нагальна вимога сьогодення. *Міліція України*. 2001. № 11. С. 22.
257. Савінова Н. А. Кримінально-правова політика забезпечення інформаційного суспільства в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Львів, 2013. 36 с.
258. Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину: монографія. Київ: Атіка, 2002. 144 с.
259. Савченко А. В., Шуляк Ю. Л. Кримінальна відповідальність за шахрайство в Україні та за кордоном: порівняльно-правове дослідження: монографія. Київ: Вид-во ТОВ «НВП«Інтерсервіс», 2013. 216 с.
260. Самойленко О. А. Особливості розслідування викрадень майна, вчинених із використанням комп'ютерних технологій: дис.... канд. юрид. наук / Донецький юридичний ін-т Луганського держ. ун-ту внутрішніх справ України. Донецьк, 2006. 287 с.
261. Сахаров А. Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР: монография. Москва, Госюриздат, 1961. 277 с.
262. Сімейний кодекс України: Закон від 10.01.2002 р. № 2947-III. Дата оновлення: 06.02.2018. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
263. Туляков В. А. Виктимология (социальные и криминологические проблемы): монография. Одесса, 2000. 336 с.
264. Туляков В. О. Вчення про жертву злочину: соціально-правові основи: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2001. 37 с.
265. Туркевич І. К. Злочинність: навч. посіб. Київ, 1999. Вип. 1. С. 19.

266. Турлова Ю. А. Екологічна злочинність в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади протидії: монографія. Київ: Знання України, 2018. 459 с.
267. Турлова Ю. А. Кримінологічна характеристика браконьєрства в Україні та протидія цим злочинам: монографія / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ: Наук. світ, 2012. 181 с.
268. Уэда К. Преступность и криминология в современной Японии. Москва, 1989.
269. Українська кримінологічна енциклопедія / за заг. ред. В. В. Чернея, В. В. Сокурєнка; упоряд. О. М. Джу́жа, О. М. Литвинов. Харків – Київ: Харк. нац. ун-т внутр. справ; Нац. акад. внутр. справ, Кримін. асоц. України, Золота миля. 2017. 804 с.
270. Фейтельберг-Бланк В., Шестаченко В. Бандитская Одесса. «Двойное дно» Южной Пальмиры. Одесса, 1999.
271. Ферри Э. Уголовная социология. Москва, 1908. С. 590.
272. Фокс В. Введение в криминологию: пер. с англ. / под ред. Б. С. Никифорова и В. М. Когана. Москва: Прогресс, 1980. 312 с. С. 221.
273. Франк Л. В. Потерпевшие от преступления и проблемы советской виктимологии: монография. Душанбе: Ирфон, 1977. 235 с.
274. Франк Л. В. Виктимология и виктимность. (Об одном новом направлении в теории и практике борьбы с преступностью): монография. Душанбе: Тадж. гос. ун-т, 1972. 113 с.
275. Фролова О. Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів): навч. посіб. Київ, 1997. С. 11, 13.
276. Хавронюк М. І. Історія кримінального права європейських країн: монографія. Київ: Істина, 2006. 192 с. С. 158.
277. Чернявський С. С. Злочини у сфері банківського кредитування (проблеми розслідування та попередження): навч. посіб. / за заг.ред. О. М. Джу́жи. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 264 с.
278. Чернявський С. С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування: монографія. Київ: «ХайТек» 2010. 624 с.
279. Шакун В. І. Кримінальна природа тіньової економіки / В. І. Шакун – Тіньова економіка: світові тенденції та українські реалії: матеріали міжвідомчої наук.-практ. конф. (Київ, 23 черв. 2017 р.) / редкол.: В. В. Черней, С. С. Чернявський, В. І. Шакун та ін.. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. 452 с.
280. Шевченко О. В. Кримінологічна характеристика та запобігання корупційній злочинності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. 19 с.
281. Шемякін О. В. Протидія і запобігання корупційним злочинам у сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2013. 19 с.
282. Шеремет А. П. Злочини проти статеві свободи: монографія / Закарпатський держ. ун-т. Чернівці: Наші книги, 2008. С. 54.
283. Шкуро В. В. Суїцидальність в Україні: кримінологічна характеристика та протидія: монографія / за наук. ред. Ю. В. Орлова; Кримінологічна асоціація України. Харків: Панов, 2017. С. 134–136.
284. Шнайдер Г. Й. Криминология: пер. с нем. / под общ. ред. и с предисл. Л. О. Иванова. Москва: Изд. группа «Прогресс-Универс», 1994. 504 с.
285. Шостко О. Ю. Теоретичні та прикладні проблеми протидії організований злочинності в європейських країнах: дис. ... д-ра юрид. наук / Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого. Харків, 2010. С. 377.
286. Якимова С. В., Боровікова С. В. Особистість економічного злочинця. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2016. № 837. С. 521–527. С. 506.
287. Яковлев А. М. Индивидуальная профилактика преступного поведения. Горький, 1977. С. 5.
288. Ярмыш Н. Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ): монография. Харьков: «Право», 2003. 512 с. С. 35.

Навчальне видання

КРИМІНОЛОГІЯ

Підручник

Матеріали подано в авторській редакції

Підписано до друку 27.02.2020. Формат 70х100/16. Папір офсетний.
Обл.-вид. арк. 38,25. Ум. друк. арк. 35,57.
Наклад 300 прим. (1-й завод – 100 прим.)